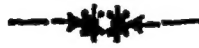

મહોપાધ્યાય શ્રીકીર્તિવિજયગણિના શિષ્યરત્ન-
મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયગણિવિરચિત

શ્રીલોકપ્રકાશ.

પ્રથમ ભાગ—દ્રવ્યલોક.

(સર્ગ ૧ થી ૧૧)

ભાષાન્તરકર્તા,

શ્રીયુત મોતીચંદ ઓધવજી શાહ—ભાવનગર.

‘ ભરતેશ્વરબાહુબલીવૃત્તિ ’, ‘ સમ્યક્ત્વ કૌમુદી ’, ‘ અભયકુમાર ચરિત્ર મહાકાવ્ય ’
પ્રત્યાદિના અનુવાદક.

પ્રકાશક

શ્રીઆગમોદય સમિતિ તરફથી

શા. જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી—મુંબઈ.

આવૃત્તિ ૧ લી]

ઈ. સ. ૧૯૨૯

[પ્રત ૧૨૫૦

વીર સવત ૨૪૫૫

વિક્રમ સંવત ૧૯૮૫

પ્રકાશક:—

શ્રી આગમોદય સમિતિ માટે
શા. જીવજીવ્યંદ સાહરચંદ્ર ઝવેરી
૧૨૧-૧૨૩-૧૨૫ જવેરી બજાર—મુંબઈ.

સર્વહક શ્રીઆગમોદય સમિતિના સેક્રેટરીઓને આધીન છે.

All Rights reserved by the Secretaries
of Shree Āgamodaya Samiti.

મુદ્રક:—

શાહ ગુલાબચંદ્ર લલ્લુભાઈ
ધી આનંદ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ—ભાવનગર.

Shri Agamodaya Samiti Series No. 57

શ્રી અગમોદય સમિતી સુવર્ણ.

શ્રી ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦.

LOKA--PRAKASH.

BY

MAHOPADHYAYA SHRI VINAYAVIJAYA' GANI.

PART 1—CANTOES 1-11.

EDITED & TRANSLATED

by

MOTICHAND ODHAVJI SHAH

TRANSLATOR OF SAMYAKTVA-KAUMUDI, ETC.

Published by

JIVANCHAND SAKERCHAND ZAVERI,

One of the Hon. Secretaries

of

SHRI AGAMODAYA SAMITI.

First Edition.]

A. D. 1929

[Copies 1250

Price Rs. 3-8-0

Published by
Jivanchand Sakarchand Javeri
for
Shri Agamodaya Samiti.
121-123-125 Javeri Bazar,
Bombay 2.

Printed by :-
Shah Gulabchand Lallubhai.
The Anand Printing Press,
Bhavnagar.

ॐ ह्रीं श्रीं शान्तिम् ।

આમુખ.

જૈનદર્શનનું સાગોપાંગ નિરૂપણ કરનારો એક અપૂર્વ ગ્રંથ આજે અમે અનુવાદ સહિત પ્રસિદ્ધ કરવા લાગ્યશાળી થયા છીએ, એથી અમેને પરમ આભાર થાય છે. આ દાર્શનિક ગ્રંથના કર્તા મહામહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયગણિ છે. ચૌદપૂર્વધારી શ્રુતકેવળી શ્રીભદ્રાબાહુસ્વામીએ રચેલા કદપસૂત્રની ‘સુખોધિકા’ અર્થાત્ ‘સુખોધિકા’ વૃત્તિ દ્વારા તેઓ જૈન-અજૈન સમાજને વિશેષ પરિચિત છે. કેમકે મોટે ભાગે—બદકે સર્વ સ્થળે પર્યુષણ-પર્વમાં એ વૃત્તિ વાંચવામાં આવે છે. એમની ખીણ લોકપ્રિય કૃતિ શ્રીપાલરાજનો રાસ છે કે જે પ્રતિવર્ષ એવાર આયંબિલની ઓળીમાં વંચાય છે. એ રાસ પૂર્ણ કર્યા પૂર્વે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો હોવાથી તેને પૂર્ણ કરવાનું સૌભાગ્ય તેમના વિશ્વાસ-ભાજન સહાધ્યાયી ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીચૈત્યવિજયગણિને મળે છે. ગ્રંથકાર^૧ વિચારરત્નાકરના કર્તા મહોપાધ્યાય શ્રીકીર્તિવિજયગણિના શિષ્ય થાય છે.

વીશ હજાર શ્લોક પ્રમાણ પદ્યબદ્ધ લોકપ્રકાશના કર્તાના જીવન તેમજ તેની અન્ય કૃતિઓના સંબંધમાં વિશેષ વક્તવ્યની આવશ્યકતા અમે સ્વીકારીએ છીએ. વિશેષમાં અનેક ગ્રંથોના સાક્ષીભૂત પાઠોનું અને પારિભાષિક શબ્દોનું સૂચિપત્ર પણ આપવાની અમને જરૂર જણાય છે. આ ઉપરાંત સ્થાપના ચિત્ર તથા ખીણ જે કાંઈ હકીકત આ મહા-નિબંધને યોગ્ય સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરતી વેળાએ ઉપયોગી ગણાય તેનો પણ આસ્વાદ પાઠક વર્ગને મળે તેવી અમારી ઇચ્છા છે. આ પ્રથમ વિભાગ હોવાથી અત્યારે તો અનુવાદક શ્રીયુત મોતીચંદભાઈએ આને ન્યાય આપવા વિશિષ્ટ પ્રયાસ કર્યો નથી, પરંતુ અમે આશા રાખીએ છીએ કે તેઓ અંતિમ વિભાગની પ્રસ્તાવનામાં આ હકીકતોને અવશ્ય યોગ્ય સ્થાન આપશે. આ ગ્રંથમાં એકંદર ૭૦૦ ગ્રંથોનો આધાર લેવામાં આવેલ છે તે હકીકત બનતા સુધી ગ્રંથાદિકના નામ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર છે તે બાબત પણ તેઓ ધ્યાનમાં રાખશે.

આ અમૂલ્ય ગ્રંથનું સંશોધનાદિ કાર્ય અભયકુમારચરિત્ર વિગેરેના અનુવાદક ભાવનગર-નિવાસી શ્રીયુત મોતીચંદ ઓધવજી શાહ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. ભાષાંતર શબ્દસર કે સમાસાદિઅન્વયપ્રમાણે કરવામાં આવ્યું નથી, પણ માત્ર વાંચનારને શ્લોકોનો ભાવાર્થ જાણવામાં આવે તે પદ્ધતિથી કર્યું છે. કેટલાક મૂળ શ્લોકો વિના માત્ર અર્થની જિજ્ઞાસાવાળા વાંચનારાઓને આ અનુકૂળ થઈ પડશે તેમ ધારી આવું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર વિચારી છે.

શ્રી આગમોદય સમિતિ તરફથી અત્યાર સુધીમાં મોટે ભાગે મૂળ ગ્રંથો બહાર પડતા હતા, પરંતુ સંવત્ ૧૯૭૮ ની રતલામની સભામાં ભાષાંતર આદિ છપાવવાનો ઠરાવ

૧ શ્રીવિચારરત્નાકર શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડમાંથી અંક ૭૨ તરીકે પ્રગટ થયો છે અને ઉપર જણાવેલ સુખોધિકાવૃત્તિ પણ એજ ફંડમાંથી પૂર્વે બે વાર અંક ૭ અને ૬૧ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે.

થયેલો હોવાથી તદનુસાર અમે પૂર્વધર શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત શ્રીવિશેષાવશ્યક ભાષ્યનું ભાષાંતર બે વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તેમજ સ્તુતિ આદિના કેટલાક ગ્રંથો પણ જેવા કે શોભનસ્તુતિ, અપભ્રંશસ્તુતિ, જિનાનંદસ્તુતિ, ભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહો શુજરાતો અનુવાદ સહિત તથા બની શક્યું ત્યાં પ્રતિકૃતિઓ સહિત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. આવા તાત્વિક ગ્રંથોની અભિરુચિવાળા અભ્યાસકોને આ ગ્રંથ પણ આદરણીય થઈ પડશે એવી અમારી નમ્ર માન્યતા છે. આ ગ્રંથનો વિષય ઘણો ગહન હોવાથી ઘણી ઓછી વ્યક્તિઓ આવા વિષયનો લાભ લે છે એમ અમારા જાણવામાં હોવાથી આ ગ્રંથ ભાષાંતર સહિત પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન સેવવામાં આવ્યો છે.^૧

આ ગ્રંથ સંગ્રહે કાંઈ ન્યૂનતા આદિ માલુમ પડે, તેમજ બીજી કાંઈ વિશેષ માહિતી દાખલ કરવી રહી ગયેલી જણાય તેમજ અન્ય કોઈ સૂચના કરવી યોગ્ય લાગે તે બે પાઠક વર્ગ તરફથી અમને લખી જણાવવામાં આવશે તો તેનો અમલ કરવા અવશ્ય બનતું કરીશું.

ભાષાંતરને સાંગોપાંગ અને સમ્પૂર્ણ શુદ્ધતાવાળું ઉતારવાને માટે વખતો વખત અનુવાદક મહાશયને પ્રેરણા કરવામાં આવતી, અને અન્ય વિદ્વાનો તરફ ફારમો વગેરે કવચિત તપાસવા મોકલવામાં પણ આવતા. અનુવાદક મહાશયે અને એટલી કાળજીપૂર્વક કામ કર્યું હશે તથાપિ, વિષય અતિ ગહન હોઈ એના અભ્યાસી તેઓ ન હોવાથી તેમાંયે ઉડાણમાં ઉતરી મંથનવડે કરાયેલા અભ્યાસી અતિ અદ્ય હોવાથી, ભાષાંતરની શુદ્ધતાની વિશેષ પ્રતીતિ માટે છપાયેલાં ફારમો ફરીથી વિદ્વાનો તરફ મોકલવામાં આવતાં માલુમ પડ્યું કે અશુદ્ધિઓ ઘણી રહી ગઈ છે અને શુદ્ધિપત્ર દાખલ કરવા જેવી સ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ છે.

વિદ્વાનોદ્વારા ફારમોની ફેરવણી, શુદ્ધાશુદ્ધિની તારવણી તેમજ અનુવાદક મહાશય અને વિદ્વાનોની મતફેરીના કારણે આ તૈયાર થઈ ગયેલા ગ્રંથને બહાર પાડવામાં લગભગ બે વર્ષ નીકળ્યા અને ક્ષેત્રલોકવાળો બીજો ભાગ લગભગ પોણા છપાઈ તૈયાર થયો. આખરે શુદ્ધિપત્ર આપવું એવો અમારો ઇરાદો થવાથી શુદ્ધિપત્ર તૈયાર કરાવીને આની અંદર જ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે.

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલા આગમાદિ ગ્રંથોને સુપરરોયલ સાઈઝમાં ૧૨ પેજ પોથી આકારે બહાર પાડવામાં આવે છે, જ્યારે વિચારસાર-અકરણને ડમી આઠ પેજ પુસ્તક આકારે અને વિશેષાવશ્યક ભાષાંતરને બે ભાગમાં સુપરરોયલ સાઈઝમાં આઠ પેજ પુસ્તકાકારે બહાર પાડવામાં આવ્યા છે. તેમજ આને પણ સુપરરોયલ ૮ પેજ સાઈઝમાં પુસ્તક આકારે બહાર પાડવામાં આવે છે. અને સ્તુતિ આદિના તથા ભક્તામરપાદપૂર્તિના પુસ્તકોને કાઉન ૮ પેજ સાઈઝમાં પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે.

આગમોદય સંમિતિ દ્વારા અપૂર્વ ગ્રંથો બહાર પડે છે તેનો સામાન્ય ઇતિહાસ આપવો અસ્થાને લેખાશે નહિ.

૧ મૂળ ગ્રંથ પોથી આકારે શેઠ દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડમાંથી દ્રવ્ય અને ક્ષેત્રલોકનો બે ભાગમાં અંક ૬૫ અને ૭૪ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. પછીના કાલ અને ભાવલોકને પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય આજી છે.

સ્થાપના—

આ સંસ્થાની સ્થાપના અમદાવાદ જીલ્લાના વિરમગામ તાલુકાના લોચણી ગામમાં સંવત્ ૧૯૭૧ ના મહા શુદ્ધિ ૧૦ (ઇ. સ. ૧૯૧૫ની જાન્યુઆરીની ૨૫ મી તારીખ) ને સોમવારે કરવામાં આવી છે. લોચણી ગામની ખ્યાતિ જૈનોના ઇતિહાસમાં ઘણી મશહુર છે, કારણ કે આ ગામ ૧૯ માં તીર્થંકર શ્રીમલ્લિનાથની યાત્રાનું ધામ છે. પંન્યાસ શ્રીઆનંદ-સાગરગણિ (આગમોદ્ધારક શ્રીઆનંદસાગરસૂરીશ્વર) ના ઉપદેશથી સ્વર્ગસ્થ પંન્યાસ શ્રી મણિવિજયજી, પંન્યાસ શ્રી મેઘવિજયજી, (આચાર્ય શ્રી વિજયમેઘસૂરિ) અને ખીજા જૈન સાધુ મહારાજો તેમજ આ સંસ્થાના માનનીય સેક્રેટરી સ્વર્ગસ્થ શેઠ વેણીચંદ સૂરચંદ વગેરે ગૃહસ્થોની હાજરીમાં સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

ઉદ્દેશ—

(૧) ગીતાર્થ મુનિરાજ પાસેથી અન્ય મુનિવર્યો આગમોની વાચના લઈ તેનો અભ્યાસ કરી યથાર્થ સફળોધ મેળવે તથા (૨) વિક્ષાન્ મુનિરાજોની દષ્ટિ હેઠલ શોધાવીને જોષ્ટી સંખ્યામાં શુદ્ધ પ્રતો છપાવી તેનો પ્રચાર કરી શકાય એ ઉદ્દેશ લક્ષ્યમાં રાખીને આ સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે.

કાર્યસિદ્ધિ—

પહેલા હેતુની પૂર્તિ કરવા માટે પાટણ (ઉત્તર ગુજરાત), કપડવંજ (ખેડાજિલ્લો), અમદાવાદ, સુરત, પાલીતાણા, અને રતલામ (માળવા) માં આગમોની વાચનાનો પ્રબંધ યોજવામાં આવ્યો હતો. એનો લાભ ઘણા સાધુ-સાધ્વીઓએ લીધો હતો. ખીજા હેતુની પૂર્ણતા માટે આ સંસ્થાએ આગમ વગેરે જૈન ધર્મના પુસ્તકો છપાવી બહાર પાડ્યાં છે, જેની વિગત જાહેરાતમાં રજુ કરવામાં આવે છે.

કાર્યવાહક મંડળ—

આ સંસ્થાના સર્વ સાધારણ મંડળમાં ઘણા સભાસદો છે, તેમાં કાર્યવાહક સેક્રેટરી મંડળના સભાસદો નીચે મુજબ છે.

૧	શેઠ સૂરચંદભાઈ પુરૂષોત્તમદાસ બદામી	અમદાવાદ.*
૨	કુંવરજી આણંદજી કાપડીઆ	ભાવનગર
૩	કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી	અમદાવાદ
૪	કમળશીભાઈ ગુલાબચંદ	રાધનપુર
૫	નયુનીલાલ છગનચંદ શ્રોફ	સુરત
૬	ભોગીલાલ હાલાભાઈ	પાટણ
૭	મણિલાલ સૂરજમલ જવેરી	પાલણપુર
૮	જીવણચંદ સાંકરચંદ જવેરી	મુંબાઈ

* શેઠ વેણીચંદ સૂરચંદના અવસાનની નોંધ લેતાં અત્યંત દિલગીરી થાય છે. અમે એઓશ્રીના પરમ પવિત્ર આત્માને, પરમ કૃપાલુ પરમાત્મા પરમ શાંતિ બક્ષે એવું પ્રાર્થીએ છીએ. શેઠ વેણીચંદભાઈની ખાલી રહેલી જગ્યા ઉપર માનનીય સખ જડજ સૂરચંદભાઈ પુરૂષોત્તમદાસ બદામીને ચુંટવામાં આવ્યા છે.

+ શ્રીયુત નયુનીલાલ છગનચંદ શ્રોફના અવસાનની નોંધ લેતાં પારોવાર શોક થાય છે. અમે એઓશ્રીના આત્માને પરમાત્મા પરમ શાંતિ બક્ષે એવું પ્રાર્થીએ છીએ.

ઠાયાલિય—

થોડા વખત સુધી આ સંસ્થાની ઓફીસ જ્યાં જ્યાં આગમ વાચનાનું કાર્ય થતુ ત્યાં ત્યાં રાખવામાં આવતી ને જરૂર પ્રમાણે બીજે સ્થળે સગવડ માટે ફેરવવામાં આવતી હતી. હમણાં સુખ્ય ઓફીસ મુંબાઈ. જવેરી બજાર. નં. ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૨૫ના મકાનમાં રાખવામાં આવેલી છે, જ્યારે અન્યોના વેચાણ માટેની શાખા સુરત ગોપીપુરા ચેઠ ફેવચંદ લાલભાઈની ધર્મશાળામાં (વિદ્યાર્થી ભુવનમાં) રાખેલી છે.

મુંબાઈ. જવેરી બજાર.
સં ૧૯૮૫ વૈશાખ શુક્લ ૩

જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી,
માનદ સેક્રેટરી.

શુદ્ધિપત્રકારકના બે બોલ.

આ દ્રવ્યલોકતુ ભાષાંતર પૂરે જપાઈ રહ્યા પછી મારી પાસે તેના જાપેક્ષા ફારમો આવ્યા, મને તેના અર્થમાં ઘણી અશુદ્ધિ જણાઈ તેથી મેં તમામ (૭૨) ફારમો તપાસી શુદ્ધિપત્ર નૈવાર કર્યું તે આ સાથે જપાવીને બહાર પાડવામાં આવ્યું છે.

આ શુદ્ધિપત્રમાં મૂળ ઉપર તો દષ્ટિ આપવામાં આવી જ નથી. તેને માટે આ સંસ્થા તરફથી દ્રવ્યલોક-પ્રકાશ મૂળ જપાયેલ છે તે જોઈને શુદ્ધિ કરવી.

ભાષાંતરમાં દરેક શ્લોક સાથે અર્થનો મુકાબલો કરેલ નથી, પણ અથ મા જ્યાં રખેલના જણાઈ ત્યાં મૂળ શ્લોક સાથે મેળવીને સુધારેલ છે એમાં કાંઈપણ રખેલના થઈ હોય તો કૃપા કરીને વિદ્વાન મુનિરાજોએ મને જણાવવા કૃપા કરવી જેથી હું મારી રખેલના સમજી શકું.

આ અનુવાદ શ્લોકના શબ્દાર્થ પ્રમાણે જ કરવામાં આવેલ નથી એમ આમુખમાં તેના લેખક મહાશય જણાવે છે, પરંતુ આવા દ્રવ્યાનુયોગના મંથનું ભાષાંતર સ્વતંત્ર થાય જ નહીં, તેમાં શબ્દાર્થ ઉપરાંત અનુભવ-વિષયનું પરિજ્ઞાન મેળવીને અર્થ લખાય. વળી જે શબ્દ ખાસ વપરાતો હોય તેજ વપરાય, તેનો અર્થ લખાય નહીં. દાખલા તરીકે—વ્યંજનાવમ્બુ કે જંઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત, આતપ, ઉલ્લોત વિગેરેના અર્થ ન લખાય—તે શબ્દ જ લખવા પડે.

આ મંથના ખરીદનારાઓને ખાસ વિનંતિ કરવાની કે—આ શુદ્ધિપત્ર પ્રમાણે પ્રથમ અથ સુધારીને પછી જ ભાષાંતર વાંચવાનું શરૂ કરવું.

વૈશાક વદિ ૧
સં. ૧૯૮૫

કુંવરજી આણંદજી
ભાવનગર.

પ્રસ્તાવના.

શ્રીમતી આગમોદય સમિતિના માનવતા મંત્રી રા. રા. જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી, જેમની ઉત્સાહપૂર્ણ દેખરેખનીચે અત્યારસુધીમાં અનેક ઉપયોગી પુસ્તકોની હારમાળા પ્રસિદ્ધ થઈ છે એમની ઇચ્છાનુસાર ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ વિનયવિજય વિરચિત સુપ્રસિદ્ધ ‘લોક-પ્રકાશ’ ગ્રન્થની પ્રસ્તુત ‘મૂળ’ અને ભાષાન્તરવાળી આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં આવી છે.

‘મૂળ’ (TEXT) માટે નીચે જણાવેલી હસ્તલિખિત પ્રતિઓનો આધાર લીધો છે.

(A) સુરત-ગોપીપુરાના શ્રીમદ્ મોહનલાલજી જૈન જ્ઞાનભંડારની પ્રતિ. આ પ્રતિ મારા હસ્તગત પ્રતિઓમાં સૌથી જુની છે, અને હું એમ પણ અનુમાન કરું છું કે કદાચ તે અત્યારે ઉપલબ્ધ એવી લોકપ્રકાશની સર્વ કોઈ પ્રતિઓમાં પણ જુનામાં જુની હોય. કેમકે એનો લેખનકાળ^૧ સંવત્ ૧૭૩૩ ની સાલ છે અને લોકપ્રકાશ ગ્રન્થ રચાયોનો^૨ સમય સંવત્ ૧૭૦૮ છે એટલે મૂળ કર્તા કૃત મૂળ લેખ અને આ આદર્શ વચ્ચે ફક્ત ૨૫ વર્ષનું અન્તર છે એને આપણે ગ્રન્થની રચના પછી પસાર થયેલા પોણાત્રણ સૈકા જેટલા સમયની આગળ નહિ વત્ ગણી શકીએ.

આજથી અઢીસો વર્ષ પહેલા લખાયેલી હોઈને, આ પ્રતિ ખડુ જીર્ણ થઈ ગઈ છે અને મારા હાથમાં આવી ત્યારે એના પાનાં ઘણા ખરાં એક બીજા સાથે ચોંટી ગયેલાં હતાં, જે હું ધારૂ છું કે, હમણાં કોઈના હાથમાં ન ગયેલી હોઈ, વંચાયા વિના પણ પડી રહી હોય તેથી અને ભીનાશવાળા સ્થળ-ભંડાર-માં ભંડારેલી પડી રહી હોય તેથી હશે.

૧ આ પ્રતિના લેખક-લઢીઆ-નુ, ગ્રન્થની સમાપ્તિ પછી નીચે પ્રમાણે colophon લખાણ છે:—

ગુણત્રિસપ્તાવનિ(૧૭૩૩)માનવર્ષસહસ્ય રાકાવિધુવાસરેડસ્મિન્ ।

પુષ્યેન્દુયોગે મૃગરાશિસૂર્યે ગ્રન્થો મુદાયં લિખિતો મહીયાન્ ॥ ૧ ॥

સમસ્તસામન્તકિરીટકોટિમણિપ્રભામંડિતપાદપદ્મઃ ।

ચારિત્રસત્સાગરનામધેયો વમ્ભૂવ શશ્વત સુકૃતૈકસદ્મ ॥ ૨ ॥

સહલબ્ધવર્ણોદિતમંડલીભિર્નતા લસદ્જ્ઞાનવિરાજમાનાઃ ।

કલ્યાણસત્સાગરસંજ્ઞકાશ્ચ ચિરાય જીયાસુરમી પ્રબુદ્ધાઃ ॥ ૩ ॥

વિદ્વદ્વશઃસાગરસંજ્ઞકાઃ સચ્ચારિત્રચાર્વાચરણપ્રવીણાઃ ।

યશસ્વતઃ સાગરસંજ્ઞકાત વિચારતઃ સાગરસંજ્ઞકેન ॥ ૪ ॥

શ્રીરસ્તુ । શુભં ભવતુ લેખકપાઠકયોઃ ॥

૨ વસુભાષ્યેન્દુ(૧૭૦૮)પ્રમિતે વર્ષે હર્ષેણ જીર્ણદુર્ગપુરે ।

રાષ્ટ્રોજ્જ્વલપંચમ્યા ગ્રન્થ. પૂર્ણોડયમજનિષ્ઠ ॥ સર્ગ ૩૭ નો શ્લોક ૩૬ મો.

આ પ્રતિ ઠીક શુદ્ધ છે, જે એ લખનાર કોઈ જેવો તેવો અજ્ઞાન લહીયો નહિં પણ વિચારસાગર નામના કોઈ સંસ્કૃતભાષાના અભિજ્ઞ યતિએ લખેલી હોઈને, હોવી એમએ. (જુઓ ઉપર ટાંકેલો ૪ થો શ્લોક.)

આખી પ્રતિના એકંદર ૪૯૪ પાનાં છે, પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે પંદર પંક્તિ ઘટ્ટુ સુંદર અક્ષરોથી લખેલી છે. વચ્ચે વચ્ચે લેખકે ‘પડિમાત્રા’ કહેવાતી લેખનરૂઢિનો છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે, કે જે રૂઢિ આજથી ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ ઉપર પુષ્કળ પ્રચલિત હતી. વળી અગત્યની ‘સ્થાપના’-ચિત્રો, આકૃતિઓ, કોણકો વગેરે પણ આ પ્રતિના લેખકે, કોઈ કોઈ જગ્યાએ તો રંગ પૂરીને પણ આપ્યાં છે.

(B) શ્રીમન્ મોહનલાલજી મહારાજના પ્રશિષ્ય ‘મનહર સુનિ’ ની પ્રતિ. સુંદર મોટા અક્ષરમાં લખેલા ૫૮૭ પાનાનો આ પ્રતિ છે. સંવત્ ૧૯૫૫ માં કોઈ મારવાડી લહીઆની લખેલી છે, ભાષાભિજ્ઞ નહિં હોય એટલે લેખકે તો અનેક ભૂલો કરી છે, પણ આ પ્રતિ સદ્ભાગ્યે એ વિદ્વાન સુનિએ વાંચેલી જણાય છે, કેમકે ઠામ ઠામ સુધારા વધારા કરેલ છે. ૧ લી (A) પ્રતિની ઉપરથી જ આ પ્રતિ લખેલી જણાય છે. આમાં પણ ‘સ્થાપના’, જરૂરની આકૃતિઓ વગેરે આપેલાં છે. છેવટનો colophon આ પ્રમાણે છે:—

लिपीकृतं लहीया श्रीकृष्ण अमरदत्त । रेनेवाले जोषपुर—मारवाड—गुंदी के मोलेमे । हाल अमदावादमे रेतै हे । देवसाके पाडे । संवत् १९५५ ना दुसरा जेठ वद ५ मंगलवार पूर्णकीया हे । श्रीरस्तु कल्याणमस्तु ॥

(C) પહેલી (A) ની જેમ શ્રીમન્ મોહનલાલજી જ્ઞાન ભંડાર સુરત-ની પ્રતિ. બીજી (B) પ્રતિના જેવા સુંદર મોટા અક્ષરોવાળી આ પ્રતિના પણ લગભગ બીજીના જેટલા ૫૮૯ પાનાં છે. કોઈ કોઈ સ્થળે અશુદ્ધ છે પણ સાધારણ ભાષાજ્ઞાનવાળા લહીઆ દ્રવ્યને માટે ઉતાવળે લખી કાઢે તેમાં એવા દોષ રહી જાય એ સ્વાભાવિક છે. એ પ્રત સંવત ૧૯૬૦ માં લખેલી છે. લખાવનારના કે કોઈ અન્ય ભાગ્યશાળી વિદ્વાનના હાથમાં જઈ વચાચેલી જણાતી નથી. ભંડારમાં સચવાઈને પેકળ ધ નવીજ રહી છે. વંચાઈ હોત તો તો યોગ્ય શોધન થયું હોત. આ પ્રતિને છેવટે colophon આ પ્રમાણે છે:—

संवत् १९६० ना वर्षे माघमासे शुक्लपक्षे २ तिथौ कुनवासरे संपूर्णकृतं । पं. खुबकुशल-गुरुसुंदरकुशलेन लिपिकृतं श्रीजामनयरे । मूळ ग्रन्थमां १७६७० श्लोक स्वग्रन्थना ‘अने’ साक्षीना ३००० । सर्व ग्रंथाग्र २०६७० ॥

(D) ભાવનગરના શેઠ હોસાભાઈ અલેચંદ એટલે મોટા જિનમંદિરના હસ્તગત જ્ઞાન ભંડારની પ્રતિ. આ પ્રતિ ઘણીજ અશુદ્ધ માલમ પડવાથી એનો કશો ઉપયોગ થઈ શક્યો નથી.

આમ ત્રણ હસ્તલિખિત પ્રતિઓને આધારે પ્રસ્તુત લોકપ્રકાશ ‘અન્યતું’ મૂળ TEXT તૈયાર કરવામાં આનું છે. પરંતુ એ પ્રતિઓમાં પણ કોઈ કોઈ સ્થળે ન વાંચી કે ન સમજી

શકાય એવા, અથવા બધેએસતા નહિ—એવા, અક્ષરો કે શબ્દો માલમ પડેલા ત્યાં પંડિતવર્થ હીરાલાલ હંસરાજે મુદ્રિત કરેલા એ ગ્રંથની સહાય પણ મેં લીધી છે અને એટલા માટે બીજાઓની સાથે એ અગ્રગણ્ય વિદ્વાન્ ગૃહસ્થનો પણ મારે આ સ્થળે આભાર માનવાનો છે.

આ લોકપ્રકાશ ગ્રંથનું લગભગ વીશ હજાર શ્લોક પ્રમાણુ પૂર છે એટલે આખો ગ્રંથ મૂળ અને અનુવાદ સાથે એક જ પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ શકે નહિ. માટે ‘સમિતિ’ ના માન્યવર કાર્યવાહકે એના વિભાગ કરી કરીને પ્રકાશિત કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે.

આ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકીએ છીએ એ પુસ્તક, જેને આપણે પહેલો વિભાગ કરીને કહેશું એમાં દ્રવ્યલોક પૂરતા અગ્યાર સર્ગ આવ્યા છે. એકંદર સાડત્રીશ સર્ગો છે. એટલે શેષ છવીશ સર્ગો—જેમાંથી પણ એક છેલ્લો તો ‘પ્રશસ્તિ’ રૂપ છે એટલે શેષ પચવીશ સર્ગોમાં ક્ષેત્રલોક, કાલલોક અને માવલોક ની હકીકત છે. બારમાથી સત્યાવીશમા સુધીના સોળ સર્ગોમાં ક્ષેત્રલોક ની અને અઠ્યાવીશમાથી પાંત્રીશમા સુધીના આઠ સર્ગોમાં કાલલોકની હકીકત છે. એક છત્રીશમા સર્ગમાં માવલોક નું—છ માવનું સમ્યક્ નિરૂપણ કરેલું છે. છાપવાનું કાર્ય ચાલેજ છે એટલે ક્ષેત્રલોક આદિક બીજા વિભાગો પણ થોડા વખતમાં પ્રસિદ્ધ થઈ શકશે.

ચારેમાં દ્રવ્યલોકનો વિષય બહુ સૂક્ષ્મ હોઈ ગ્રહણ કરવો સામાન્યતઃ મુશ્કેલ છે. અન્ય વિષયોના વિશેષ અભ્યાસવાળા ગૃહસ્થ કે ત્યાગી નિર્વૃથ્તો પણ, કહે છે કે એના દુર્ગાદ્યત્વને લઈને એમાં ચંચુપાત કરવાની ઓછી ઈચ્છા રાખે છે. અત્ર મેં પોતે તો, સંસ્કૃત (અને અંગ્રેજી પણ) ગદ્યપદ્ધતિનો સ્વદેશીય ભાષામાં અનુવાદ ઉતારવાની મને સ્વાભાવિક જ હાથ બેસી ગયેલી ધાટીને લઈને, મારા સંસ્કૃતના જ્ઞાનપર મુસ્તકીન રહીને અને એમાં પણ ફિલસુફી જેવા ગહન વિષયનું સંસ્કૃત પદબંધમાં સ્વરૂપ દર્શાવવા જેટલી અગાધ કાવ્યકળાવાળા પ્રાચીન પંડિતજનો સહેલી કે અઘરી પણ પડે એવી રચનાવાળા શ્લોકોમાં પણ વગર અર્થે (નિષ્પ્રયોજન) એક પણ શબ્દ દોષલ કરતા નથી તેમ જરૂરીયાતવાળો એક પણ શબ્દ છોડી દેતા નથી—એ બાબત સંપૂર્ણપણે ધ્યાનમાં રાખીને, યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી—આ સૂત્રના સંયમીની પેઠે નિશાના શાન્ત વાતાવરણમાં સતત છતાં મનના વિનોદપૂર્વક બેસી ‘મૂળ’ લખ્યું છે અને ભાષાન્તર કર્યું છે. એમ ‘દીલના રંગે’ આ મહાન ગ્રંથ મેં તૈયાર કર્યો છે. છતાં એમાં દોષ નહિજ રહેવા પામ્યો હોય એમ હું—માનવ કહી શકું નહિ, કેમકે સર્વથા દોષરહિત, સંપૂર્ણ તો ભગવાન જ છે, એટલે અંદર રહેવા પામેલી હરકોઈ ભૂલચૂક માટે હું અન્તઃકરણપૂર્વક ક્ષમા યાચું છું.

છેવટ, ગ્રંથકર્તા ઉપાધ્યાયજીની જ

एतद्ग्रन्थग्रथनप्रचितात्सुकृतान्निरन्तरं भूयात् ।

श्रीजिनघर्मप्राप्तिः श्रोतुः कर्तुंश्च पठितुश्च ॥

આ આશીર્વાદાત્મક ગાથા અત્ર ટાંકીને આ મારી પ્રસ્તાવના હું બંધ કરું છું.

ભાવનગર.
તખ્તેશ્વર પ્લોટ—જૈન સેનેટોરીયમ.
તા. ૨૩-૩-૨૭.

મોતીચંદ ઓધવજી.

શુદ્ધિ પત્રક.

મૂળ શ્લોકની શુદ્ધાશુદ્ધતા તરફ લક્ષ આપ્યું નથી. દરેક શ્લોક સાથે અર્થ સરળાવ્યો નથી.
પણ જ્યાં અર્થમાં સ્પષ્ટતા જણાણી ત્યાં શ્લોક અનુસારે સુધારેલ છે.

પૃષ્ઠ	ગુજરાતી મેટરની પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૬	૧૨	આત્માંગુલ	પ્રમાણાંગુલ
૯	૪	કલ્પાય	હોય છે.
	૫	કલા	કલ્પ્યાં.
	૭	છે.	કલ્પવામાં આવે છે.
	૯	છે	કલ્પાય છે.
૧૧	૧૨	યવ	યવોદર
૧૩	૮	સાત રોમ કરીને એ રોમને ખાંડતા	સાતવાર આઠ આઠ દુકડા કરતા
	૧૧	ચોવીશગણા	ઉપરની સંખ્યાથી ચોવીશ ગણા
૧૪		૮૭ માં શ્લોકનો અર્થ નીચે પ્રમાણે:—	એવા દસ કોટાકોટિ પલ્લોપમનુ એક ખાદર ઉદ્ધાર સાગરોપમ થાય છે.
૧૮	૭	દૃષ્ટાંત તરીકેની પછી—	કાળાથી ભરેલા માંચામાં ખીભેરા માય છે.
	૮	પટારામાં	માંચામાં
	૧૨	ન સમાય ?	ન હોય ?
૨૩	૧	ભરાય છે.	ભરાય ત્યારે
	૯	પ્રત્યેક	એક
૨૪	૧૦	થાય.	કહેવાય.
૨૬	૬	હિતકૃષ્ટ અસંખ્યાત	હિતકૃષ્ટ યુક્ત અસંખ્યાત
	૬	જઘન્ય અસંખ્યાત.	જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત.
	૭	થાય.	કહેવાય.
૨૭	૨	થાય	કહેવાય
	૨	હવે એક રૂપહીન	હવે
	૪	અભ્યાસ ગુણિત	અભ્યાસ ગુણિત કરી એકરૂપ હિતુ.
	૫	એકરૂપ રહિત	+
	૫	અભ્યાસ ગુણિત—	કરીને એક રૂપહીન (આટલું વધારવું)
૨૮	૨	એકરૂપહીન.	+
	૩	(પ્રારંભમાં વધારવું.)	કરીને એકરૂપહીન.
૩૪	૧૪	અન્તર્મુદ્ધર્ષ	મુદ્ધર્ષ
	૧૪	૨૩	૩૦

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઢી નાખવાનું સર્વમર્મવું.

૩૬	૩	કેમકે	કેમકે સ્વભાવે-સંચરતા એવા
૩૬	૧૧	જે જાણેલ છે તેને બદલે—(તેમ અધર્મસ્થિતકાંચ તે જીવ અને પુણ્યગણને સ્થિરતામાં ઉપેક્ષાકારી થાય.)	
૪૧	૧	તેથી	તેથી પરમાણુઓ
૪૨	૮	પશુ	+
	૯	ધારો કે—	ધારો કે જો તેને
	૧૦	અક્ષરનું (જ્ઞાનનું) તો	જીવનું તો અક્ષર (જ્ઞાન)
૫૨	૫	પુરુષવેદથી	પુરુષ વેદથી પુરુષપણે
૫૩	૧૧	અસંખ્ય	અસંખ્યગુણો અનંતા
૫૪	૫	વૃદ્ધિ પામતા	જાળ
	૧૨	ટીકા.	+
	૧૩	કરતાં પૂર્વભવની	પૂર્વભવની અવગાહનાં કરતાં
૫૬	૧	હોય કે	હોય. અને
	૫	સંકલન	કુળકરની સ્ત્રીનું સંકલન
૫૭	નોટમાં સંસ્થાન બાબત લખ્યું છે. તેને બદલે આ પ્રમાણે જોઈએ. “ સમચતુરસ સંસ્થાન મનુષ્યને પશુ હોય. અને ધ્વજ, સોય વિગેરે આકૃતિઓ લખી છે તે તો એકે દ્રિય પૃથ્વીકાય વિગેરેની છે. તેમાં પશુ પ્રથમ નાનાવિધ લખવી જોઈએ. તે વનસ્પતિકાયની છે. ”		
૬૦	૩	જીવો માને છે	જીવોને સર્વદા છે
	૪	ઉપનામ	ઉપમાન
૬૪	૧૨	જેઓ	જેઓએ;
	૧૨	ખીલવા પામ્યા શિવાય મૃત્યુ પામે છે.	હજી ક્યાં નથી.
૬૬	૨	જાણપણું પામે	જાણપણું ધરાવે એવી ઇદ્રિયો રમે
	૭	ઓ ધાતુમાંથી વળી	વળી
	૧૩	સાધ્યો	સાધ્ય
	૧૩	એની	+
૬૭	૮	ધાતુમાંથી બાષામે	લાપાને
	૧૦		(કૌંસમાં શબ્દો છે તે ન જોઈએ)
	૧૩	પ્રાણી	અપર્યાપ્ત પ્રાણી પશુ
	૧૩	મી પક્ષિમાં મૃત્યુ પામે પછી—પક્ષિ ૧૪ મી માં ‘ પશુ ’ સુધી કાઢી નાખવું,	
૬૮	૨	અન્તર્મુદ્દર્ત લગી	અન્તર્મુદ્દર્તના
	૮	‘ અન્તર્મુદ્દર્ત ’ એમાં	બધ-ય અન્તર્મુદ્દર્ત મુદ્દર્તમાં
	૯	સુધીમાં	સુધી
	૯	અન્તર્મુદ્દર્ત	અન્તર્મુદ્દર્ત કહેવાય છે
	૧૦	પર્યન્ત અનેકત્વ	અનેકત્વવાળું
૭૨	૧૦	અથવા	અનેકેટલાક
૭૩	૭	દ્રવવા લાગ્યું હતું.	દ્રવીભૂત થઈ ગયું હતું.
૭૪	૮	સંસાર યોનિમાં પ્રતિ-	એવી યોનિઓને પ્રાપ્ત
૭૬	૪	પાછળથી	ઉત્પન્ન થઈને

૮૦	૧	તથા પુનઃ ઉત્પન્ન થઈને એક સાથેજ એજ	પુનઃ ત્યાંને ત્યાં તે જાતિમાં ઉત્પન્ન થઈને એજ
૮૧	૪	શરીરના અનુગામી	શરીરનું અનુગામી છે અને
૮૨	૧૧	આત્મા	તૈજસ અને કાર્મણુ શરીર
	૧૧	એ	આત્મા એ જે શરીર સહિત
	૧૩-૧૪	શ્લોક ૧૦૯ નો અર્થ લખ્યો છે તેને બદલે—અન્યત્ર કહ્યું છે કે—માર્ગમાં આત્મા ભવદેહ-કાર્મણુ શરીરવાળો છતાંપણુ તે શરીર સૂક્ષ્મ હોવાથી દેખાતું નથી. તેમજ શરીરમાંથી નીકળતો કે પ્રવેશ કરતો પણ (અર્થઘટ્ટથી) દેખાતો નથી તેથી-તેવી રીતે ન દેખાવાથી તેનો અભાવ માનવો નહીં. ૧૦૯ (આ પ્રમાણે અર્થ જોઈએ)	
૮૪	૪	આ.	એની
	૬	શરીર કર્મેને લીધે ઉષ્ણુ છે	કર્મો ઉષ્ણુ છે.
૮૫	૧૨	ગમન કરવું	આહારક શરીરી ગમન કરે છે
૮૬	૬	શરીરો કેવળી પ્રણા	શરીર કેવળી
	છેલ્લી	બેઝી	એ બેઝી
૮૭	૮	જીવોનો એવાજ	જીવોનોજ એવા
	૧૨	તિર્યચ્છ લોકથી	તિર્યચ્છ લોકમાં
૮૮	૫	લોકાત્રના	તિર્ચ્છલોકના.
૮૯	૨	તળીઆને	પક્ષાને
૯૫	૪	અંતર્મુદ્ધર્તનો	મુદ્ધર્તનો
	૧૧	વૈક્રિય પછી છે તે કાઢી નાખવું.	
૯૬	૧૨	કરનારા.	સ્વામી
	છેલ્લી	મનુષ્યો અને	અને
૯૭	૧૦	વગર શરીરે	વિગ્રહ અતિ કર્યા સિવાય
૯૯	૩	અગ્રોધનું અર્થનું મળતાપણું	અગ્રોધ એ શબ્દના અર્થનું યથાયોગ્યપણું.
૧૦૪	૨	વધારે	વધારે સ્થિતિવાળા
૧૦૫	૧૨	શરીર	કાયયોગ
	૧૩	મિશ્ર ઔદારિક કાયનો યોગ	ઔદારિક મિશ્ર કાયયોગ
૧૦૬	૧	એનું કાર્મણુ શરીર	કાર્મણુ કાયયોગ
	૧૦	કાયયોગ થાય	કાયયોગ પ્રવર્તે.
૧૦૮	૭	જમાસ શેષ	જમાસ અને નેથી અધિક
	૧૫	આહારક	તૈજસ.
૧૦૯	૫	બે ત્રણ જ	ત્રણ
	૫	બે ત્રણજ	તેજ ત્રણ.
૧૧૧	૭	એક સમયની સંખ્યા તથા મૃત્યુ અને ઉત્પત્તિનું અન્તર	મૃત્યુ અને ઉત્પત્તિની એક સમયની સંખ્યા તથા તેનું અન્તર
૧૧૨	૧૩	ઉદ્યાદિકરૂપ	ઉદ્યાદિકરૂપ
૧૧૩	૮	આવે	આવશે.
	૯	ન હોય; અને તેથીજ	ન હોય એમ કહેશે તો
	૯	પણ ન હોય	પણ ન હોય એમ થશે. (પણ એને તો છે).

૧૧૭	૧૧	દ્રવ્યલેખ્યાઓ	અવસ્થિતપણે દ્રવ્યલેખ્યાઓ
૧૨૫	૧૫	અનન્ત	અસંખ્ય
	૧૬	અસંખ્યસ્થાનો	અસંખ્ય સ્થાનો અસંખ્ય પ્રદેશાવગાહ
૧૨૬	૧૦	રૂપદ્રુપ	રૂણદ્રુપ
૧૩૦	૨	સૂક્ષ્મ અસ્તિકાઓ	સૂક્ષ્મો તો
૧૩૨	૯	‘વજ્રઋષભ’	‘ઋષભનારાય’
	૧૦	‘વજ્રઋષભ’	‘ઋષભ નારાય’
૧૩૩	૧૦	જીવોને મંહનન	જીવોને
૧૩૫	૯	માણુસોને	જીવોને
	૧૨	આ જગતમાં	જીવમાં
	છેલ્લી	કરાવે	રોકે
૧૩૬	૨	સારી રીતે	ધપત
	૧૧	અનંતાનુબંધી	અનંતાનુબંધી જેવો
૧૩૭	૫	માટીપર	પૃથ્વીપર
	૫	પડેલી	પાડેલી
	૬	પથ્થરપર	પર્વતપર
	૧૦	સરાવલાંનો	ગાડાનાં પૈડાંનો
	૧૦	ગાડાનાં પૈડાંનો મેલ	કદંબનો રંગ
	૧૦	દીરમજ	દીરમજનો રંગ
૧૩૮	૭	અને કાઠને વગર કારણે	વગર કારણે
૧૩૯	૩	વગર ભોગે	અનાભોગે
૧૪૦	૧૧	ઉપભોગ રહિત	અનાભોગ
૧૪૧	૮	માયાજ	માયા સૂચવે છે
૧૪૩	૧૩	માણુસને	જીવને
	છેલ્લી	માણુસ	જીવ
	છેલ્લી	એ પ્રમાણે ચિંતવન કર્યા પછી	+
૧૪૪	૩	ઉપદેશ દેનારી દષ્ટિવાદ	દષ્ટિવાદોપદેશિકી
	૭	દષ્ટિવાદ સંગ્રા છે	દષ્ટિવાદોપદેશિકી સંગ્રા હોય છે.
	૮	વ્યાપારથી છુટી આગળ ગયેલા હોવાથી વ્યાપાર વિનાના	
	૮	સર્વે જિનેશ્વરો તો	સર્વે કેવળો તો
૧૪૫	૨	પ્રવૃત્તિ	ઉપકરણ
૧૪૬	૫	કાર્ય ક્ષેત્રને	અર્થને
૧૪૭	૫	ઉપકારને	ઉદ્વિયને ઉપકાર
	૭	એના	ઉપકરણોન્દ્રિયના
	૧૧	અન્તરંગ વૃત્તિ	અન્તરંગનિવૃત્તિ
	૧૩	કંઈક બેદ છે	છતાં કંઈક બેદ છે
૧૪૮	૮	વડે	સાથે
૧૫૦	૪	શરીરમાં	આખા શરીરમાં

૧૫૦	૭	અભિર્ભાવસ્વરૂપમા	આખા શરીર ત્રે-
	૧૩	પર્યન્ત સુધી	પર્યન્ત ભાગમાં
૧૫૨	છેલ્લી	જાણી જાય છે	જાણી શકે છે
૧૫૩	૧	વ્યંગ્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે.	વ્યંગનાવગ્રહ છે (મન ને ચક્ષુને નથી.)
	૮	વ્યંગ્યાર્થનું.....એમ	વ્યંગનાવગ્રહની ભાવના
	૮	પણ કહ્યું છે.	એ રીતે કહી છે
૧૫૪	૧૨	જો એમને	એને
	૧૨-૧૩	હોય નહિ તો	નથી
૧૫૭	૧૨	બહુ મોટા	વધારે
	છેલ્લી	(ઉત્સેધ) આંગળ	આત્માંગુલ
૧૫૮	૧	લાંબી થાય એવી	લાંબી એવી
૧૫૯	૧	ઉછળવાને લીધે	ઉછળવાને લીધે સંભળાય છે તેથી
	૪	એથી આંગળ.....છે પણ	અર્થાત્ પૂર્વમાં ને પશ્ચિમમાં એટલે એટલે દ્વરથી એઓ સૂર્યને જુએ છે.
૧૬૦	૨	૫૪૩ મા સ્લોકનો બાકી રહેલ અર્થ—(તેથી અસંખ્યાત ગુણી અવગાહનાવાળી જીવજાત છે અને તેથી સંખ્યાત ગુણી અવગાહવાળી સ્પર્શોદ્રિય છે)	
	૧૨	એના જીવોની	એ જીવોની તો
	છેલ્લી	છપાયેલ છે તેને બદલે “૪ દ્રિયો પોતાની જ જાતિમાં અનત ચએલી છે.” આમ જોઈએ	
૧૬૧	૧-૨	એમના જ વિષે	એમને આશ્રયીને જ શ્રુતવિચારદોષે
૧૬૨	૧૪	દ્રવ્યોદ્રિયો અનતવા	દ્રવ્યોદ્રિયો હોય છે અને કેટલાકને અનતી
	૧૫	એકવાર નરકમાં	હવે પછી નરકમાં નહીં
૧૬૩	૧	અને કેટલાકને	અને હજુ એકવાર નરકમાં જનાર
૧૬૪	૩	ભવમાં જ મોક્ષ પામે છે	ભવમાં મોક્ષ પામે છે જ
	૧૩	એઓ અન્ય ભવ કરે સારે	એઓને અન્ય ભવમાં
	૧૪	થવાની	થવાની હોય છે
૧૬૫	૭	ચૂર્ણ—ટીકામાં	ચૂર્ણમાં
	૭	ચોખ્ખામનેદ્રવ્ય	મનોચોખ્ખા દ્રવ્ય
	૮	લઈને જે	લઈને જે મનપણે
૧૬૬	૧	કેવળીની પેઠે	કેવળીને
	૨	થાય	હોય
	૧૫-૧૬	છપાયેલ છે તેને બદલે આ પ્રમાણે જોઈએ—‘મન પર્યામિવાળા પંચેદ્રિયો સંજી કહેવાય’	
૧૬૮	૧૪	જાણના	બકરાની લીંડીના
૧૭૦	૫	સદિત અન્ય	વાળી અને ભર્તાર વિનાની
૧૭૧	૧	એક કેટી સાગરોપમથી કાંઈક જોઈ	એક કેટાકેટી સાગરોપમ પલ્લોપમના અસંખ્ય
૧૭૨	૧૩	કોઈ	અભવ્યો. [ભાગઉછ
૧૭૩	૧૩	ચિરસ્થાયી	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના
૧૭૪	૧	ભવ્ય જીવો.....તમા	પર્યાપ્ત સંજી પંચેન્દ્રિય ભવ્ય જીવો
	૨	છે.....જીવો	હોય છે એઓ
	છેલ્લી	આવી.....વળે	આવીને પણ પાછો વળે

૧૭૫	૧	એવો....પ્રાણી	દુર્ભાવથી પાછો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધ કરનારો પ્રાણી
	૧૦	થાય છે	કરે છે
૧૭૬	૧૨	ક્રાંત	પણ
૧૭૭	૯	તે આવી રીતે	તે ત્રણ પુંજમાંથી
	૧૦	હોય-હોય	આવે-આવે
	૧૧	હોય	થાય
	૧૨	વળી	સમકિત
૧૭૮	૮	' મતિ આદિને આવરનારા ' તેની નોટ-(જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વ હોય ત્યાંસુધી મતિજ્ઞાનાદિ પણ ચતા નથી-મતિ અજ્ઞાનાદિ હોય છે તેથી દર્શન મોહનીય કર્મને મતિ આદિ જ્ઞાનને આવરનારા પણ કહ્યા છે.)	
૧૭૯	૧૦-૧૩	સમ્યક્ત્વ	સમ્યક્ત્વ મોહની
૧૮૨	૨	છાણ	છાણ
૧૮૩	૫	નિજ	અન્યના
૧૮૪	૮	વેદ	વેદક
	છેલી	ચોથે, આઠમે અને બારમે	ચોથા વિગેરે ચારમાં (૪-૫-૬-૭)
૧૮૫	૨	વેદ	વેદક
	૧૦	એક ભવમાં...પામે છે	એ બધા ભાવો પામે છે અને ક્રાંત જીવ એકભવમાં પણ બે ત્રણમાંથી એકને વર્જીને બાકીના બધા (ભાવ પામે છે.
૧૮૬	૧-૨	' ચારિત્ર.....અનુક્રમે '	
	૨	ઓછી થયે	ઓછી થયે સર્વવિરતિપણ
	૬	સમ્યક્ત્વ સામાયિક	સામાયિક
૧૮૭	૧૪	વર્તવું	સમજવું
૧૮૮	૨	(પ્રાણુ એટલે શ્વાસોશ્વાસ સમજવો)	
૧૮૫	૮	જે છાપેલ છે તેને બદલે નીચે પ્રમાણે જોઈએ— (આ મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયોના નિમિત્તવિના પણ થાય છે તેથી તેના)	
૧૮૭	૬	અવગ્રહ	અર્થાવગ્રહ
	૭	વ્યંજન	વ્યંજનાવગ્રહ
૧૮૯	૧૦-૧૩	અવગ્રહ	અર્થાવગ્રહ
૨૦૦	૨	અવગ્રહ	અર્થાવગ્રહ
૨૦૨	૭	અબ્યુદય થયે	અબ્યુદય અને
૨૦૬	" લિપિ તે આકૃતિ ને વ્યંજન તે ઉચ્ચાર સમજવો "		
૨૧૦	૧૨	રચેલું	કહેલું
૨૧૧	૮	ભવનો હેતુ યદ્યપણે ડહો છે માટે	ભવનો હેતુ છે માટે, યદ્યપણે કહેલ છે માટે
૨૧૨	૮	એનું શ્રુત	એનું શ્રુત નાશ પામે છે અથવા
	૯	તેજ ભવમાં	તે ભવમાં પણ
૨૧૩	૧	પાઠ કરવો નહીં તે	જ્ઞાનપણ
	૩-૪	જ્ઞાન	શ્રુત
	૧૦	ઉત્પાદ આદિ પુર્વો છે-ત્યાર પછી " આ પાંચ ભેદમાં એકથી વધારેનું જ્ઞાન તે સમાસ સમજવું, એટલું વધારવું.	

૨૧૮	૪-૭	ક્ષીણુ	હીયમાન
૨૨૦	૫	મનસ્ત્વ વડે	મનપણે
	૧૦	મનોદ્રવ્ય	મનોદ્રવ્યની પરિચિત્તિ (મનઃપર્યવ જ્ઞાન)
	૧૩	વિપુળમતિ	વિપુળમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાનવાળો કહેવાય.
૨૨૨	૪	દર્શનરૂપ	દર્શન
૨૨૫	૫	પરિપૂર્ણ જોષ	પરિપૂર્ણ
	૯	સર્વ કાળ સુધીનો	સર્વ કાળનો
	૧૦	જાણવા સુધીનો	જાણવાનો
૨૨૬	૨-૩	તેથી.....છે	તેથી શ્રુતથી પ્રાપ્ત થયું હોય એ શ્રુતાનુસારી મતિજ્ઞાન અને તે વિના થયું હોય એ અશ્રુતાનુસારી મતિજ્ઞાન.
	૧૨	કહ્યું છે કે.....અનન્તમે	કહ્યું છે કે અનભિલાષ્ય પદાર્થોનો અનન્તમે ભાગ અભિલાષ્ય છે અને અભિલાષ્યનો અનન્તમે
૨૨૭	૧૨	ભાષા અને તેજના રૂપી	ભાષા અને તૈજસ વર્ગજ્ઞાની મધ્યના
૨૨૮	છેલ્લી	પનક	પનકપણે
૨૩૦	૨	એટલાજ સમયમા	+
	૧૦-૧૧	કૂટલો હોય એ	+
૨૩૧	૪	આવળીનો અંતર્ભાગ પણ	આવળીથી ઓછું
	૮	એક છુટા છવાયા	+
	૧૦	સમય	ભાવ
૨૩૨	૧૨	અને તે	તે
૨૩૩	૧૧-૧૨	જુએ	જાણે
૨૩૪	૮	અધિક હોય ને છતાં પણ	અધિકને
	૧૨	વિશેષ અશુદ્ધ	અવિશુદ્ધ
૨૩૫	છેલ્લી	કેવળજ્ઞાની...દ્રવ્યના	કેવળજ્ઞાની ' દ્રવ્યથી ' રૂપી અરૂપી સર્વ દ્રવ્યોને, ' કાળથી ' સર્વ કાળને અને ' ક્ષેત્રથી ' સર્વ ક્ષેત્રને જુએ છે. વળી ' ભાવથી ' પ્રત્યેક દ્રવ્યના કાળ કહેવાની રૂઢી છે.
૨૩૬	૩	કાળની રૂઢી એવી છે	જે જ્ઞાનમા
૨૪૦	૨	જે પ્રમાણમાં	કારણકે એ જાને જ્ઞાન ઇન્દ્રિયાર્થના સંનિકર્ષણથી થાય છે.
	૨-૩	કારણ કે...અથવા તો	અક્ષર રૂપ શ્રુતજ્ઞાન પણ છે.
૨૪૧	૯	અક્ષરની...છે	વમી નાખે
૨૪૫	૧૦	જોષ નાખે	તેમાં મનુષ્યના ભવોની સ્થિતિ વધારામાં ગણવી.
	૧૩	મનુષ્યના...થાય	વિભંગના છેલા સમયેજ એને અવધિજ્ઞાન થાય છે.
૨૪૬	૩	વિભંગના...થાય છે.	
૨૪૭	૪	પહેલા પ્રકારની પછી-' અનાદિ સાતસ્થિતિ અજ્ઞાન મટીને (આટલું જોષએ) '	
	૪	હોય તો	થાય ત્યારે
૨૪૮	૨	વિભંગ	વિભંગ

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઠી નાખવાનું સમજવું.

૨૪૯	૫	અનંતગુણા	અસંખ્યાત ગુણા
	૯	આઠેમાં	આઠેનાં
	૧૨	છ સ્થાનમાં બહે ચાઇ ગયેલું હોઇ	ષ્ટસ્થાનપતિત હોવાથી
૨૫૧	૪	એવાં...પરંતુ	એવું વિશેષણ ન હોવા છતાં
	૫	એ પરપર્યાયો	એ પરપર્યાયો પણ
	૭	મી લીટી છપાયેલ છે તેને બદલે	‘સ્વપર્યાય એવા વિશેષણનો ત્યાગ છતાં-એવું વિશેષણ ન હોવા છતાં’
	૧૦	પરપર્યાય...એનો	પરપર્યાયપણાનો
૨૫૨	૧	શ્રુતાનુસારી જ્ઞાનોના	શ્રુતાનુસારી બોધના
	૨	પરિચ્છેદો	પરિચ્છેદો પણ અનંતા
૨૫૩	છેલ્લી	બેદને લઇને	બેદને લઇને અનંત બેદવાળું
૨૫૪	૧	બેદને લઇને	બેદને લઇને અસંખ્ય બેદવાળું
	૧	વિભાગોને લઇને	વિભાગોને લઇને અનંત બેદવાળું
૨૫૫	૪	અનંત છે	અનંત ગુણા છે
૨૫૮	૧૦	મિથ્યાત્વ	મિથ્યા રૂપ
૨૫૯	૮-૯	અવધિ જ્ઞાન	અવધિ
૨૬૧	૧૦	તેમાં પણ	અને વક્રગતિમાં
૨૬૫	૫	જાય	ઉપજે
૨૬૬	૭	અધોગતિ કરી	ત્રસનાડીની
	૧૧	ઉત્પત્તિ ન હોય	ઉત્પત્તિ થતી નથી.
૨૬૮	૩	કહે છે.	લે છે.
૨૬૯	૫	પ્રથમ	પ્રથમ સમયે
	૫	અંતર રહિત આહાર (કર્તા) કરે છે	આહાર લે છે.
૨૭૦	૧	પ્રારંભમાં ‘શરીર-પર્યાપ્તિએ’ (એટલું વધારવું)	
	૩-૪	ન્યારે...નથી	ન્યારે લોભ આહાર આભોગે પણ હોય છે. એક-દ્રિયોને લોભાહાર અનાભોગેજ હોય છે.
	૬	ભોગને વિષે અશક્ત	આભોગની મંદતા
	૧૦	આહારક પ્રાણીઓને	આહારીપણામાં પ્રાણીઓની
૨૭૧	૫-૬	શુદ્ધિ.....છે.	શુદ્ધિને અશુદ્ધિના પ્રકર્ષ અને અપ્રકર્ષને લઇને થાય છે.
	૭	તત્વોને...તે	તત્વોને વિષે જે મિથ્યાત્વથી વિપર્યસ્ત દષ્ટિવાળો હોય તે
૨૭૨	૪	સ્પર્શ...છે	સ્પર્શમાત્રની પ્રતિપત્તિ યથાસ્થિત હોય છે.
	૮	સમકિતના ઉપશમનામના	ઉપશમનામના સમકિતના
	૮	હરકત પહોંચાડે છે	વિનષ્ટ કરે છે.
૨૭૩	૭	એથી આગળ વધતા	ત્યાર પછી
૨૭૭	૬	દળીઆની નહાની	અદ્ય દળીઆની
	૭	કરી હતી	કરતો હતો
	૭	મ્હોટી રચનાને	મ્હોટી દળીઆની રચનાને
	છેલ્લી	બાંધેલી	બાંધતો હતો

૨૭૮	૨	કરીને ઘટાડતો જાય	હીન હીનતર બાધે.
	૧૧	લોકાકાશના અસંખ્ય	અસંખ્ય લોકાકાશના
૨૭૯	૫	આ	આ ગુણુસ્થાને
	૫	આવૃત્તિરૂપ	આવૃત્તિરૂપ
	૬	કહેવાય છે	હોય છે
	૧૦	આવૃત્તિ રૂપ	આવૃત્તિ રૂપ
	છેલ્લી	એમ વિશેષણ થયું	એવું આ ગુણુસ્થાનનું નામ થયું.
૨૮૦	૫	એક જ	એક સરખું જ હોય
૨૮૧	૪	પ્રદેશના	પ્રદેશ
	૭-૮	રહીને...ત્યજીને	ગુણુકાણે કે દેશવિરતિ ગુણુકાણે અથવા પ્રમત કે અપ્રમત ગુણુકાણે પ્રથમ
	૯	શુદ્ધિથી	શુદ્ધિવાળો તે
૨૮૨	૪	એણે	એ મુનિ
૨૮૩	૧૩	શ્રેણિએ પહોંચી અથવા	શ્રેણિ અંગીકાર કરીને
૨૮૪	૧-૨	કેમકે...થાય છે.	અને તે, જીવિતનો ક્ષય થવાથી અનુત્તર દેવોને વિષે જતા જીવોને માટે સમજવી.
	૬	એક ઉપશમક	એકવાર ઉપશમ
	૭	શ્રેણિએ જાય	શ્રેણિ પશુ કરે
	૭	એ ભવમાં	એક ભવમાં
	૭	એ વખત ગયો હોય	એ વાર કરી હોય
	૧૧	નગરને ઓળખાવનારો	નગરમાં પ્રવેશ કરવાનો
૨૮૫	૨	શ્રેણિએ પહોંચે છે	શ્રેણિ માટે છે.
	૪	શ્રેણિએ પહોંચેલો	શ્રેણિ માંડનાર
	૫	એક	એક ગુણુકાણે વર્તીતો
	૬	હોય;	હોય તે
	૯	આદિ સંયમીઓ	આદિ
૨૮૭	૧	આઠમાંથી અર્ધ	આઠ અર્ધ
	૨	પશુ ખપી જાય	મધ્યમાં ખપાવે.
	૫	એકેન્દ્રિયો	એકેન્દ્રિય નામકર્મ
	૧૫-૧૬	છપાયેલ છે તેને બદલે નીચે પ્રમાણે—‘વચમાં આઠ કષાયોને ખપાવે, છે અને પછી સોળ પ્રકૃતિઓને ખપાવવાનું પૂર્ણ કરે છે. ઇતિ કર્મઅંશવૃત્તૌ.’	
૨૮૮	૫	સીવેદ	નપુંસક વેદ
	છેલ્લી	અંતને પહેલે	અન્યની અગાઉની
૨૮૯	૨	કર્મને	કર્મપ્રકૃતિઓને
	૮	છેલ્લી બે ક્ષણે	છેલ્લા ક્ષણથી આગળને ક્ષણે
	૯	ને એકદમ	ને
૨૯૧	૫	આકાશ ગતિ	વિહાયોગતિ
૨૯૨	૧	પુદ્ગલના વિપાકી	પુદ્ગલ વિપાકી
	૨	ભાવથી	કાયયોગનો અભાવ છતાં

૨૯૩	૫	(આકાશ ગતિ)	+
	૮	એટલા (૧૭) નામકર્મ	+
૨૯૫	૭	ચોગી પ્રમત્ત ને અપ્રમત્ત	સચોગી, અપ્રમત્ત ને પ્રમત્ત
	૮	છે	હોય છે.
	૯	ખીન્ન... પાંચમા	પાંચમા, ખીન્ન, ત્રીજા ને ચોથા
	૧૩	ક્યાંઈ ક્યાંઈ અન્યથા	કોઈ વખત.
	૧૩	પણુ છે.	પણુ હોય છે.
૨૯૬	૧૩	રહી... પામી	અવિરત સમ્યક્ત્વપણુ રહી
	૧૩	અહીં પણુ	અહીં
૨૯૭	૧	કોડ પૂર્વથી આશરે નવ વરસે ન્યૂન	કાંઈક હિણા નવવર્ષ ન્યૂન કોડ પૂર્વનો.
	છેલ્લી	એમની પર્યાયો	એ બંનેના પર્યાયોનો કાળ
૨૯૮	૫	અપ્રમત્ત કાળ	અપ્રમત્ત ભાવ
	૫	અન્ત	તેના અન્ત
૨૯૯	૮	તેમજ	તે ભાવ
	૧૩	મિશ્ર ઔદારિક	ઔદારિક મિશ્ર
	૧૩	મિશ્ર વૈક્રિય	વૈક્રિય મિશ્ર
	૧૩	મિશ્ર આહારક	આહારક મિશ્ર
૩૦૦	૨	કાયયોગ છે	કાયયોગ હોય છે.
	૨-૩	મિશ્ર ઔદારિક	ઔદારિક મિશ્ર
	૩-૪	કાયયોગ કરીને	કાયયોગ સાથે
	૯	સતત	પ્રથમ સમયે
	૧૦	મિશ્ર	ઔદારિક મિશ્ર
૩૦૧	૫	શું મિશ્ર ?	કાની સાથે મિશ્ર ?
૩૦૨	૩	બંનેથી	બંનેની
૩૦૩	૬	થાય છે.	હોય છે.
	૭	કરવાથી	કરવા વખતે
૩૦૪	૯	ચિન્તય	ચિન્તન
૩૨૩	૭	ત્રસ	ગતિ ત્રસ
૩૨૪	૯	એક	+
	૯	જે	જે એક
૩૨૫	૪	સર્વ	સર્વ સૂક્ષ્મ
	૫	થઈ શકે એટલા	એ કરીને
	૮	પાછા અસંખ્ય	અસંખ્ય
૩૨૬	૧૧-૧૨-૧૩	છાપેલ છે તેને બદલે આ પ્રમાણે જોઈએ. “ વળી એક પણુ દિશામાં પ્રદેશની વૃદ્ધિ કર્યા સિવાય એકજ નિગોદાવગાહનામાં તેટલીજ અવગાહનાવાળા ખીન્ન નિગોદો પણુ રહેલા છે. વળી એ નિવશ્ચિત નિગોદના કેટલાક પ્રદેશો છોડીને અને ખીન્ન પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલા અસંખ્ય નિગોદવાળા ગોળાઓ હોય છે. ”	
૩૨૭	૪	હાનિને લીધે	હાનિ વૃદ્ધિને લીધે ખીન્ન

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઢી નાખવાનું સમજવું.

૩૨૭	૫	ઝોક ગોળો	અનેક ગોળા
	૬	ઝોક ખીન્ને ગોળો	ખીન્ન ગોળા
	૯	પૂર્વક	પૂર્વક ખીન્ન
૩૨૮	૧	આવી	આવી રીતે
૩૩૦	૧-૨	એમણે... જાણેલો	એઓ વ્યવહારમાં આવેલા
	૬	પરિણામે પણ ત્રસત્વ	ત્રસત્વાર્થ પરિણામને
	૧૨	હોય છે.	હોય છે: પર્યાપ્તને ચાર, અપર્યાપ્તને ત્રણ
	૧૩	ચાર... કહેવાય	ચાર પ્રાણ કલા
૩૩૨	૭	અનંત છે	અનંત હોય છે.
	૧૦	ચાય છે.	ચાય.
	૧૨	ચશે	ચાય.
	૧૨	જશે	જાય.
	૧૩	છે ખરા.	છે.
૩૩૩	૨	વ્યવહાર જાણી લાઇને	વ્યવહાર રાશિમાં આવીને
	૫	લોકાકાશ જોવડા અસંખ્ય આકાશ ખંડના	અસંખ્ય લોકાકાશના જેટલા આકાશ
	૬	ઉપડી	ખુટી
	૭	કાળચક્ર	કાળચક્રની
	૭	રહે	છે
	૭	છે.	જાણવી.
	૧૨	સૂક્ષ્મ કાળ કરતાં પણ	કાળ સૂક્ષ્મ છે પણ તે કરતાં
૩૩૪	૧૦	અન્ય પ્રત્યેકના	પ્રત્યેકના જુદા જુદા
૩૩૬	૪	સંસુર્ષિમ	સંસુર્ષિમ તિર્યચ અને
૩૩૭	૭	એકલા એક	એક
૩૩૮	૧૧	ખેઉ છે... નથી	સતત ચલા કરે છે. એમાં વિરહ છે જ નહિં.
	૧૨	એઓ... પ્રમાણમાં	એઓ નિરંતર-પ્રત્યેક સમયે અસંખ્યભાગ રૂપ અનંતા
૩૪૦	૭	એમ એ જ્ઞાન છે	એ જે હોય છે.
	૧૦-૧૧	ઉપયોગો	ઉપયોગ
૩૪૨	૨	મિશ્રઔદારિક	ઔદારિક મિશ્ર
	૫	લોક પ્રમાણ અસંખ્ય	અસંખ્ય લોકપ્રમાણ
	૬	પરંતુ... ... તોયે	+
	૮	વધારેમાં વધારે	એથી વધારે
૩૪૩	૬	લોક પ્રમાણ અસંખ્ય	અસંખ્ય લોક પ્રમાણ
	૮	નિગોદના જીવો	નિગોદ
	૧૨	ખીન્નઓની	અપર્યાપ્તની
૩૪૪	૫	એકેન્દ્રિય પર્યાપ્ત	એકેન્દ્રિય
	૬	એવા	પર્યાપ્ત
૩૪૬	૧	લોક	લોકાકાશના પ્રદેશ
	૬	ભાવ	જાતિ

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઠી નાખવાનું સમજવું.

૩૫૧	૫-૬	વળી... .. (૧૯)	વળી (૧૬-૧૭-૧૮-૧૯) ધૃતવર, ઇક્ષુવર, વાણીવર અને ક્ષીરવર સમુદ્રનું તે તે રસયુક્ત પાણી અને (૨૦)
	૧૦	એટલે કાલસાને!	એટલે ઉંઝાડીયાને!
૩૫૪	૫	વર્ષિત	હર્ષિત
	૮	પણુ યુક્તિ	પણુ શુ યુક્તિ
	૯	કોષ આત્માઃજેવો	પોતાના આત્માને
૩૫૫	૧૩	હેદાયાથી	હેદાયા પછી
૩૬૦	છેલ્લી	ખીલકુલ... નથી	મૂળના જીવથી અવશ્ય ઉત્પન્ન થયેલ હોય એમ નથી.
૩૬૪	૩	મુળા, શીંગોડા	મુળાના કાંદા ને આદુ
પૃષ્ઠ ૩૭૭ નીચે નોટ કરવી-‘ઉપર કહી તે સખ્યા મણુની સમજવી અને તેટલા મણુનો એક ભાર સમજવો.			
૩૭૯	૨	તિર્યંક	તિર્યંક લોકમાં
	૮	સર્વ	બાકીની
૩૮૨	૪	લોકોના ગૃહોધાનોમાં	લોકના નિષ્કુટ (પોલાણ) માં
૩૮૩	૭	સાગરોપમ	સાગર
૩૮૫	૨	કપાટની અંદર	કપાટના અતરાળમાં
	૬	પહોંચ્યાં છે	કદપવા
૩૮૬	૨	અસંખ્યાત જેટલા	અસંખ્યાત
૩૮૭	૧૧	ઉપદેશ છે ત્યા	ઉપદેશકોએ
૩૮૮	૫	વળી..... છે	અગ્નિકાય સિવાયના બીજા બધાની ત્રણ જાતિની છે અને અગ્નિકાયની ઉષ્ણ ચેતનિજ છે.
	છેલ્લી	હોય તેની	પૃથ્વીની
૩૮૯	૧૦-૧૧	શ્રી છે	ત્રણ જગતના દષ્ટા શ્રી જિનભગવાને દીઠી છે.
૩૯૦	૩	અને... .. છે	ઓધથી બાદરપણામાં અને
૩૯૧	૭	વનસ્પતિ કાયની	પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની
૩૯૨	૧૨	તેજસ	તેહ અને વાયુ
	છેલ્લી	મ્હોટું છે	હિલ્લું મ્હોટું છે.
૩૯૩	૭	ભૌમ	પૃથ્વીકાયીક
૩૯૬	૩	વગેરેનું	વગેરે ચારનું
	છેલ્લી	બેદ	એ પાંચે પ્રકારના જીવના શરીર સંબંધી પ્રમાણના ૪૦ બેદ થયા.
૩૯૭	૩	થયા	શરીરના પ્રમાણના
૩૯૮	૧	વળી	+
૪૦૧	૩	દેવ જાતિમાં	દેવ જાતિને
૪૦૨	છેલ્લી	સર્વવિરતિ સમકિત	સમકિત, સર્વવિરતિ
૪૦૩	૨	અનંતર ભવમાં	અનંતર ભવમાં
૪૦૪	૭	મિશ્રવૈક્રિય	વૈક્રિયમિશ્ર
	૧૧	પ્રમાણ	પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં
	૧૨	અંશો	અંશો (આકાશ પ્રદેશો)

૪૦૫	૭	અસંખ્ય ભાગવાળા પ્રદેશો જોટલા	અસંખ્યાતમા ભાગમાં જોટલા પ્રદેશો હોય તેટલા
૪૦૬	૪	લોકાકાશના અસંખ્યાત	અસંખ્યાત લોકાકાશના
	૫	લોકપ્રમાણુ અનન્તા	અનન્ત લોકપ્રમાણુ
	૧૦	નિગોદના જીવો	નિગોદ (શરીરો)
૪૦૭	૫	પર્યાપ્તિની	એક પર્યાપ્તિની
	૫	એક	અસંખ્ય
૪૧૫	૯-૧૦	પ્રત્યેકની.....પ્રકારમાં	પ્રત્યેકની તેમજ ત્રણે પ્રકારની બેળી
૪૧૬	૧	કાયસ્થિતિ	એ કાયસ્થિતિ
	૭	દૃષ્ટાંતમાં	+
૪૧૭	૮-૯	જેલામાં...છે	સંખ્યાતા અને અસંખ્યાતાની છે.
૪૨૦	૨	જે વક્રોવાળો	દ્વિવક્ર,
	૨	પર્યન્તનો ' વિગ્રહ '	પર્યન્તની ' વિગ્રહગતિ '
	૪	આહાર-	આહારી-
૪૨૧	૨-૪	લંબાઇવાળા	લંબાઇવાળી
	૮	થી ભરેલાપ્રતરને	એ ભાગ આપેલા પ્રતરને પૃથક્ પૃથક્
	૯	અપર્યાપ્ત	અપર્યાપ્ત, અસંજી એવા
	૯-૧૦	તથા સંજી... ..છે	અવહરે છે.
૪૨૩	૪	બીજા	બીજા
૪૨૬	૧૦	'તેમજ યુગલિયાના સમયમાં પાંચે'	તેમાં ૧૦ કર્મભૂમિમાં ન્યારે યુગલિયાનો સમય હોય ત્યારે પાંચ.
૪૨૯	૧૦	ગર્ભજ	ગર્ભજ અને સંમૂર્ધિમ જેહિ
૪૩૦	૧૦	સંજા કે મન એકથે વાતું ન	અસંજી મનવિનાના
૪૩૨	૪	પૂર્વકોટિ	પૂર્વ કોટિ વર્ષની
	૧૧	ભવસ્થિતિ	ભવસ્થિતિ યુગલિકની અપેક્ષાએ
૪૩૬	૬	અસંખ્યમાં	સંખ્યાતા
	૮	ત્રણે	ત્રણ
૪૩૭	૬	એમાં પશુ	ઉત્કૃષ્ટ
	૭	જલ્પન્યતઃ પત્યોપમના	પત્યોપમના નાના
	૧૧	હોતું	બધોતું
૪૩૮	૧	રોદ્રઆદિ	રોદ્ર
	૫	જેઓ	આ સર્વ-પાંચે જાતિઓ-માંથી જેઓ
	૯	નહિ	પ્રાપ્ત કરતા નથી
	૧૦	અસંખ્યજીવી...થયેલા	અન્તરદ્વીપમાં ઉત્પન્ન થયેલા અસંખ્યજીવી જેથર
૪૪૨	૧૦	ગુણ	ગુણસ્થાન
૪૪૪	૫	સમૂર્ધિમ નપુંસકો	સમૂર્ધિમ સહિત
૪૪૬	૫	(૩)	અને (૩)
	૬	અકર્મભૂમિઓમાં,	અકર્મભૂમિઓમાં (એમ કુલ ૧૦૧ ક્ષેત્રોમાં)
	૭	કલેવરમાં	મૃત કલેવરમાં

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઠી નાખવાનું સમજવું.

૪૪૬	૬, ૭, ૮	આ પારીઆદ્રમા (૪), (૫), (૬) આદિ અંકો લખ્યા છે તે બધામાંથી ૩ બાદ કરીને અંકો વાંચવા: (૪) ની જગ્યાએ (૧), (૫) ની જગ્યાએ (૨) એમ છેલ્લે (૧૭) ની જગ્યાએ (૧૪) વાંચવા.	
	૯	સ બધવાળી...છે.	સ બધવાળા સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.
૪૪૭	૧	સ્થાન	સ્થાન (સ્વસ્થાન)
૪૪૮	૨	એઓ...મનુષ્યમાંથી	એઓ મનુષ્ય હોવાથી અમિકાય અને વાયુકાય-માંથી (એમાં)
	૩	૪૮ નાડીઓનું છે. તેની તોટ આ પ્રમાણે લખવી—“ જન્મ મરણનું અંતર એટલે ઉપપાત વિરહ કાળ અર્થાત્ કેટલા વખત સુધી તે જાતિમાં કોઈપણ જીવ ન ઉપજે તે. તેવો કાળ ૪૮ નાડીઓ એટલે ઘડીઓ અર્થાત્ ૨૪ મુહૂર્તનો કહેલો છે.	
૪૪૯	૫	મિશ્રઔદારિક	ઔદારિકમિશ્ર
	૭	રાશિમાં વર્તતા	રાશિના
	૭	કરેલા એવા	કરીને
	૭	પહેલા વર્ગ	પહેલા વર્ગમૂળને ત્રીજા વર્ગમૂળ સાથે ગુણતાં
	૮	મૂળમાં...હોય	જેટલો પ્રદેશરાશિ આવે
૪૫૩	૮	ત્રણ પ્રકારમાંની-પણ	+
૪૫૪	૫	પુન:	પુન: ત્યાં જ
	૬	તે	અને પાછો
૪૫૫	૬	ફક્ત	+
૪૫૭	૫	જ્યોતિષ દેવલોકમાં	જ્યોતિષમાં
	૧૦	વિમાનો	વૈમાનિકા
	૧૦	ભવન	ભવનપતિને
	૧૨	આજીવિક...એવાઓને	આજીવિક મતિ અને અભિયોગિક જાતિવાળાઓને
	૧૩	ભવનપતિસુધી	ભવનપતિમાં
૪૫૮	૬	પૂરૂ	પૂરા
	૧૦	જાય છે	પણ જઈ શકે છે
૪૬૦	૧	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા	+
	૨	જાય છે	જાય છે ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા પણ થાય છે.
	૯	સાગરોપમની	સાગરોપમનાં અંતરની
૪૬૨	૫	ને લીધે	મા
	૬	વળી...લઈને	અને
૪૬૩	૭	સ્ત્રીઓમાં	સ્ત્રીઓમા પણ
૪૬૫	૩	યુગ્મ	યુગ્મ જ જન્મતા
	૪	વળી એમાં	+
	૧૧-૧૨	અશરીર	વિગ્રહ
૪૬૮	૨	અવિદલ	ગર્ભ જ
૪૭૧	૨	ભાલા	ભાલામાં

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમા લખેલ કાઠી નાખવાનું સમજવું.

૪૭૧	૪	ખાંડી ખાય છે	કરીને તેને ખવરાવે છે
	૫	કુડ	અમિકુંડ
		નોટ-અસીપત્રવન સાતમો બનાવે છે. તે તેમાં નારકી જીવોને બેસાડે છે. તેને માથે તે વનના વૃક્ષના પત્ર જે તલવાર જેવા છે તે પડે છે તેથી તે વિંધાય છે. આરમો વૈતરણી નદી બનાવી તેમાં તેને તરાવે છે.	
૪૭૪	૩	તાલમુખર, પિશાચ	તાલપિશાચ, મુખરપિશાચ,
	૭	જે	બ્યંતરના જે ખીજા
	છેલ્લી	વગર વિભાગે	સામાન્યરીતે તમામ વસ્તુની
૪૭૬	૯	ખુદતી હોય તો પૂરી	ઓછીવત્તી
	૧૦	હોય તો	તેમ જ
૪૭૭	૧	ચિત્ર વિચિત્ર	ચિત્ર, વિચિત્ર, યમક, સમક ઉપર તથા
૪૮૨	૨	જન્મે	ઉપજે
૪૮૪	૩	મિત્રઔદારિક, મિત્રઆહારક	ઔદારિકમિત્ર, આહારકમિત્ર,
	૧૦	બૃહત ક્ષેત્રપત્યોપમના	ક્ષેત્રપત્યોપમના બૃહત્
૪૮૫	૬	રાશિમા રહેલા અને	રાશિના
૪૮૬	૩	થી માંડી	કરતાં
	૩	મુધીમા	મા
	૩-૪	એક ખીજથી...છે	સંખ્યાતગણી
૪૮૭	૫	ચારણુ	ચારણુ
	૫-૬	રહેલા હોય છે.	રહેલા દેવો છે.
	૭	બહોળાં	વિશેષ વિસ્તૃત
૪૮૮	૬	અવદ્	અર્ધ
૪૮૯	૧	છે	વધારે છે
	૮	અસંખ્યગણા	સંખ્યગણા
૪૯૦	૬	અધિક છે	અધિક અધિક છે
૪૯૨	૧૦	દિશાઓની જ વિવક્ષા છે	દિશાઓ પણ બે વિભાગે આવી જાય છે.
૪૯૫	૭	સ્થાન	સ્વસ્થાન
૪૯૬	છેલ્લી	યોજન	ધનુષ્ય
૪૯૭	૨	અસંખ્યાતમા	સંખ્યાતમા
૪૯૮	પકિત ૪ ની	નોટ લખવી.	‘ત્યારપછીના નીકળેલા સિદ્ધિ પામતા નથી.’
	૨	સઘળા સાતે	ઓઘે
	૬	છદિશિ	છદિશિનો
૫૦૧	૧	તે પણ	તે પણ પ્રાયે
૫૦૩	૪	પામે છે	પામે છે એટલે મનુષ્ય હોય તો તિર્યચ થાય છે
			અને તિર્યચ હોય તો મનુષ્ય થાય છે.
	૯	તિર્યચ કે ખીજે પ્રાણી	તિર્યચ
	૧૦	આયુષ્યે	આયુષ્યે અથવા ખીજા આયુષ્યે
	૧૦	થાય તો સાત જ	સાત જ
૫૦૫	૬	વળી	જન્મનથી સંસી મનુષ્ય
	૯	રહેલો	જાય લે

૫૧૧	૧-૨	દરેક...પરસ્પર	પરસ્પરમાં ઉત્પન્ન થઈને ઉત્કૃષ્ટ
	૮	અને	નવમે ભવે
	૧૧	થતા	થયા
	૧૩	પામવી અસંભવિ છે	પામવાનો અસંભવ છે.
૫૧૨	૫-૬	છપાયેલ છે તેને બદલે	“અને નારકી ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને તેટલા આયુ- બ્યવાળા તિર્યંચોમાં જાય છે. તેટલી સ્થિતિ- વાળા તિર્યંચો આક્રમા દેવલોક સુધી ઉપજે છે.”
	૭	દેવગતિ	તિર્યંચગતિ
	૧૧-૧૨	એટલા આયુષ્યવાળા	તે
	૧૨	૭૩-૫૬૧ આટલું વધારવું.	‘ સાતમી નરકવાળા મનુષ્ય થતા નથી ’
૫૧૩	૨	તો	તો વધારેમાં વધારે
	૭	બાકી	ઉપર કહ્યા શિવાયના બાકી
૫૧૬	૩	સંખ્યગણા	અસંખ્યગણા
	૭	દેવો છે	દેવો-એ સાત છે
૫૧૮	૪	બાદરાનગોદ	બાદરનિગોદ (શરીર)
	૫	અધિક	અધિક અધિક
૫૧૯	૧	અનન્ત	અસંખ્ય
૫૨૧	છેલ્લી	પ્રકૃતિ ૧૩૮	પ્રકૃતિ
૫૨૨	૨	છોડે છે	તજી દે છે.
	૧૪	શેરના દળ (વજન)	શેર જેટલા દળ
	૧૪	બશેરના	બશેર જેટલા
	૧૫	ભારે હળવા હોય	ઓછા વધતા દળ (કર્મપ્રદેશ)વાળા હોય.
૫૨૩	૧૪	વાસુદેવના અરધા બળ જેટલી	વાસુદેવ કરતાં અરધા બળવાળી
	૧૫	કામને કરનારી	કાર્યને ઉદ્ધમાં રાત્રે કરનારી
૫૨૪	૯	વાસુદેવનું	વાસુદેવથી
	૧૦	બળ આવે	બળ હોય
૫૨૬	૨	એવું	એવું કુત્સિત આકારવાળું
૫૨૮	૧૦	આમકત	+
	છેલ્લી	મેળવીને કરેલી બનાવટ	આપનાર લાખ ત્રિગેરેની
૫૨૯	૨	સઘાતન કરનાર	નજીક કરી આપનાર
	૯	સંધરી રાખેલા	ગ્રહણ કરેલા
૫૩૧	૮	ન હોય	ન કરીએ
૫૩૨	૬	થાય છે	ગણાય છે
	૮	સત્તામાં છે	સત્તામાં ગણાય છે
૫૩૩	૧	અને તે	અને
	૨-૩	બક્ષનારા... ..અને	બક્ષનાર ત્રણ પ્રકારનું અંગોપાંગ નામ કર્મ છે.

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઢી નાખવાનું સમજવું.

૫૩૩	૮	અહણ કરી લેનારું	નજીક લાવનારું
	૯	અહણ કરી લે	નજીક લાવે
૫૩૪	૨-૩	રીતસર ચલાવવા	પોતાને રચાને પહોંચાડવા
	૩	જાન્ય	જવાનો હોય
૫૩૫	૧	આદિથી	આદિથી સ્પર્શ કરતાં
	૨	ચરણાદિથી	ચરણાદિથી સ્પર્શ કરતાં
૫૩૮	૧૦-૧૧	છાપેલ છે તેને બદલે—	‘પ્રાણી પ્રતિજિવ્હા આદિ પોતાના જ અવયવો વડે પોતે ઉપધાત પામે એ ઉપધાત નામ કર્મ. ૨૪૭.’
૫૩૯	૯	ઉપભોગ	ઉપભોગનાં સાધનો
૫૪૦	૩	ગુરૂ	ગુરૂ વિગેરે
	૫	ગુરૂ	ગુરૂ વિગેરે
૫૪૧	૬	કરનારો	કરનારો અને હિંસક
૫૪૨	૫	બાંધેલા	બાંધાતા
૫૪૩	૫	(નિર્જરા)	(ભોગવવા પાત્રું)
	૬	પરિભોગ	કર્મના પરિભોગ
૫૪૯	૧-૨-૩	(ત્રણેમાં) પ્રદેશો છે	પ્રદેશો હોય છે (ત્રણેમાં)
	૪	એઓમાના પ્રત્યેક અનંત છે	એ પ્રત્યેક જાતિના અનેક રૂક ધો
	૪	છે	હોય છે.
	૬	સુધીની છે	સુધીની પણ હોય છે.
૫૫૦	૧૨	અનર્થ	અનર્થ
૫૫૧	૫	પડન	સડન
૫૫૨	૭	છે	હોય છે.
૫૫૪	૧૨	શરીર થકી	કોષપણ સમુદ્ધાતમાં શરીર થકી
	૧૨	અન્ય સમુદ્ધાતને વિષે	+
	૧૪	સમુદ્ધાતથી	કેવળી સમુદ્ધાતથી
૫૫૫	૨	સહાર	સંક્રાંત્ય
	૨	સધાત.	સંક્રાંત્ય
૫૬૧	૪	પરમાણુઓ	પરમાણુઓ દારોહાર
૫૬૪		જ્યાં ‘ છે ’ છે ત્યાં	હોય છે (કરો)
૫૬૯	૧	આ સર્વ	આ ચાર વર્ગણુ
	૨	ઉચ્છવાસ યુક્ત	ઉચ્છવાસ,
	૨	વચન એ	ભાષા એ ચાર વર્ગણુ
	૬	મન વચન આદિ	મન, ભાષા ને શ્વાસોશ્વાસના દ્રવ્યો
૫૭૩	૭	તડકો અને ઉગ્મશ	આતપ અને ઉઘોત

અનુક્રમણિકા.

સર્ગ પહેલો.	પૃષ્ઠાંક.
મંગલાચરણ	૧
અન્યકર્તાની પ્રસ્તાવના	૨
અંત્યારંભ—વિવિધ પ્રકારના પરિમાણ	૪
ઉત્સેધાગુલ	૫
પ્રમાણાંગુલ	૬
આતમાગુલ	૭
સુચ્યગુલ	૮
પ્રતરાંગુલ	૯
ધનાંગુલ	૯
અકના સ્થાનો. ગુણુકાર—ભાંગાકાર	૧૦
રજ્જુ સુધીનું પ્રમાણ	૧૧
લોકિકત માનનું કોષ્ટક	૧૧
પથ્યોપમ અને સાગરોપમ વિષે સમજ	૧૨
ઉદ્ધાર પથ્યોપમ ને સાગરોપમ (સૂક્ષ્મ ને બાદર)	૧૩
અદ્ધા પથ્યોપમ અને સાગરોપમ (સૂક્ષ્મ ને બાદર)	૧૬
ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી પ્રમાણ	૧૭
ક્ષેત્ર પથ્યોપમ ને સાગરોપમ (સૂક્ષ્મ ને બાદર)	૧૭
સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનન્તનું સ્વરૂપ	૧૯
ત્રણ પ્રકારના સંખ્યાતાનું સ્વરૂપ	૨૧
નવ પ્રકારના અંખ્યાતાનું સ્વરૂપ	૨૫
નવ પ્રકારના અનન્તાનું સ્વરૂપ	૨૭
આઠમે અનન્તે ૨૨ વસ્તુ છે તેના નામ	૩૧
સર્ગ બીજો—‘લોક સ્વરૂપ’	
ચાર પ્રકારના લોકનું સ્વરૂપ	૩૩
પહેલો પ્રકાર ‘દ્રવ્ય’ પરત્વે લોકસ્વરૂપ—દ્રવ્યલોક	૩૫
છ ‘દ્રવ્ય’	૩૫
ધર્માસ્તિકાય—અધર્માસ્તિકાય વિષે	૩૫
આકાશાસ્તિકાય વિષે વિસ્તારવંત સમજ	૩૭
જ્વાસ્તિકાય	૪૧
‘જીવ’ નું સામાન્ય અને વિશેષ લક્ષણ	૪૧
‘જીવ’ ના બે પ્રકાર. સિદ્ધ અને સસારી	૪૫
‘સિદ્ધ’ નું સ્વરૂપ	૪૬
એક સમયમાં કેટલા ‘સિદ્ધ’ થાય ?	૪૯
‘સિદ્ધ’ ની ‘અવગાહના’ વિષે	૫૩
સિદ્ધિપદને કોણ પામે ?	૫૭

સિદ્ધિ પામતા જીવોનું સમયાશ્રી પ્રમાણ	૫૮
સિદ્ધિનું અદ્ય બહુત્વ	૫૯
સિદ્ધને અનંત સુખ	૫૯
‘સિદ્ધ’ ના સુખપરત્વે દષ્ટાન્ત	૬૦

સર્ગ ત્રીજો.

સસારી જીવોનું સ્વરૂપ. સાડત્રીશ ‘દ્વાર’ ના નામ	૬૩
૧ જીવના ભેદ	૬૩
૨ જીવના સ્થાન	૬૩
૩ જીવની પર્યાપ્તિ	૬૪
પર્યાપ્તિના છ પ્રકાર	૬૫
૪ યોનિસ ખ્યા	૭૦
૫ યોનિના વિવિધ પ્રકાર	૭૦
મનુષ્યયોનિનું સ્વરૂપ ને પ્રકાર	૭૨
૬ કુળકોટિની સંખ્યા	૭૪
૭ ભવસ્થિતિ (એક ભવનું આયુષ્ય)	૭૫
બે પ્રકારનાં આયુષ્ય	૭૫
સાત પ્રકારે આયુષ્ય ત્રુટે તે વિષે	૭૬
જીવ પરભવનું આયુષ્ય ક્યારે બાંધે ?	૭૯
૮ કાયસ્થિતિ	૮૦
૯ શરીર	૮૦
પાંચ પ્રકારના શરીર	૮૦
શરીરના વિશિષ્ટ કારણ	૮૩
એના વિશિષ્ટ પ્રયોજન	૮૫
શરીરની વિશિષ્ટ અવગાહના	૮૬
તેજસ શરીરની અવગાહના વિષે વિસ્તૃત	૮૭
... .. હકીકત	૮૭
વિવિધ શરીરની વિશિષ્ટ સ્થિતિ	૯૪
એની સંખ્યાનું અદ્ય બહુત્વ ને	૯૬
અતર વિગેરે	૯૬
૧૦ સંસ્થાન—	૯૮
સંસ્થાનના છ પ્રકાર	૯૮
૧૧ અંગમાન (શરીરનું પ્રમાણ)	૯૯
૧૨ સમુદ્ધાત	૧૦૦
એના સાત પ્રકાર	૧૦૦
સાતમો પ્રકાર કેવળી સમુદ્ધાત	૧૦૪
સમુદ્ધાત વિષે વિશેષ ટિપ્પણ	૧૦૮

૧૩-૧૬ ગતિ, આગતિ, અનન્તરાપિત			
અને એકસમયસિદ્ધિ	...	૧૧૧	
૧૭ લેક્ષ્યા	...	૧૧૨	
છ પ્રકારની લેક્ષ્યા...	...	૧૧૪	
એના વર્ણ-રસ-ગન્ધ-રૂપ	...	૧૧૫	
એનો સામાન્યત્વ સ્થિતિકાળ	...	૧૧૯	
એનો વિશિષ્ટ સ્થિતિકાળ	...	૧૨૧	
લેક્ષ્યા પરત્વે જમ્બૂવૃક્ષ વગેરેના દષ્ટાન્ત	૧૨૬		
૧૮ આહારદિગૂ (છવ કેટલી દશામાંથી			
આહાર લે ! તે (વધે)	૧૨૯	
૧૯ સંહનન (સંધયથુ)	...	૧૩૧	
એના છ પ્રકાર	...	૧૩૨	
૨૦ કપાય...	...	૧૩૪	
ચાર કપાય	...	૧૩૪	
ચારેના અચ્ચાર ભેદ	...	૧૩૪	
એની દષ્ટાન્ત પૂર્વક સમજ	...	૧૩૭	
નવ ' નોકપાય ' ના નામ	...	૧૩૯	
૨૧ સ જ્ઞા	...	૧૩૯	
એના ચાર તથા દશ પ્રકાર	...	૧૪૦	
એના આશ્ચર્યકારી દષ્ટાન્તો વગેરે	...	૧૪૧	
ત્રણ પ્રકારની સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ...	...	૧૪૩	
૨૨ ઇન્દ્રિય...	...	૧૪૪	
પાંચે ઇન્દ્રિયો.	...	૧૪૪	
દ્રવ્યેન્દ્રિય ને ભાવેન્દ્રિય અને તેના પ્રભેદો	૧૪૫		
ભાવેન્દ્રિયનું વિશેષ સ્વરૂપ	...	૧૪૭	
પાંચે ઇન્દ્રિયનું પ્રમાણ	...	૧૫૦	
એઓની પદાર્થ ગ્રહણ શક્તિ વિષે	...	૧૫૩	
સ્પૃષ્ટ, બદ્ધ અને બદ્ધસ્પૃષ્ટ વિગેરે સ્વરૂપ	૧૫૫		
ધાન્દ્રિયગોચર પદાર્થોનું માન	...	૧૫૭	
તે તે ધાન્દ્રિયોના અવગાહ અને પ્રદેશનું પ્રમાણ	૧૫૯		
જીવેની અતીત અને અનાગત ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા...	...	૧૬૧	
તે ઇન્દ્રિય-મન	...	૧૬૫	
દ્રવ્યમન અને ભાવમન	...	૧૬૫	
૨૩ સંજ્ઞિત-સહી-મનવાળા	...	૨૬૭	
૨૪ વેદ	...	૧૬૮	
વેદના ત્રણ પ્રકાર અને તેના લક્ષણ	...	૧૬૮	
૨૫ દ્રષ્ટિ-સમકિત દ્રષ્ટિ વિગેરે	...	૧૭૦	
સમકિત પ્રાપ્ત કરવાના ત્રણ કરણ			
સંબંધી વિસ્તાર	...	૧૭૧	
અન્યભેદ પરત્વે દષ્ટાન્ત અને ઉપનય	...	૧૭૪	
ક્ષયોપશમ સમકિતનું સ્વરૂપ	...	૧૭૭	

' મમ્યક્ત' ના એક, બે, ત્રણ, ચાર,			
પાંચ પ્રકાર	...	૧૮૧	
તે તે પ્રકારના સમાધિતો ભિન્ન ભિન્ન			
સ્થિતિકાળ	...	૧૮૩	
ચાર પ્રકારના સામાયિકનું સ્વરૂપ	...	૧૮૬	
મિથ્યા દષ્ટિના પાંચ પ્રકાર	...	૧૮૮	
મિથ્યા દષ્ટિનું સ્વરૂપ	...	૧૮૯	
૨૬ જ્ઞાન	...	૧૯૦	
એના પાંચ પ્રકાર	...	૧૯૦	
(૧) મતિજ્ઞાન-એના અઃપાત્રીશ			
વગેરે ભેદ	...	૧૯૦	
ચાર પ્રકારની મતિ (ભુક્તિ)	...	૨૦૧	
(૨) શ્રુતજ્ઞાન એના ઔદ ભેદ	...	૨૦૩	
અદાર સિપિના નામ	...	૨૦૬	
અચ્ચાર ' અંગ ' અને ઔદ ' પૂર્વ ' ના નામ	૨૦૯		
સાદિ, અનાદિ વિગેરે ચાર પ્રકારનું શ્રુત.	૨૧૩		
શ્રુતજ્ઞાનના વીશ ભેદ	...	૨૧૪	
(૩) અવધિજ્ઞાન	...	૨૧૬	
એના છ પ્રકાર	...	૨૧૭	
(૪) મનઃપર્યવ જ્ઞાન	...	૨૨૦	
એના બે પ્રકાર	...	૨૨૦	
(૫) કેવળજ્ઞાન	...	૨૨૩	
અજ્ઞાન	...	૨૨૪	
એના ત્રણ પ્રકાર	...	૨૨૪	
મતિજ્ઞાનનો વિષય	...	૨૨૫	
શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય	...	૨૨૬	
અવધિજ્ઞાનનો વિષય	...	૨૨૭	
મનઃપર્યવજ્ઞાનનો વિષય	...	૨૩૩	
કેવળજ્ઞાનનો વિષય	...	૨૩૫	
ત્રણ અજ્ઞાનનો વિષય	...	૨૩૬	
પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણ	...	૨૩૭	
જીએ દર્શનવાળાઓએ માનેલા ભિન્ન			
ભિન્ન પ્રમાણ	...	૨૩૯	
મતિ, શ્રુત આદિ જ્ઞાનોનો સહભાવ	...	૨૪૦	
જ્ઞાન અને દર્શનનો ક્રમ	...	૨૪૩	
પાંચે પ્રકારના જ્ઞાનનો સ્થિતિકાળ	...	૨૪૫	
ત્રણ અજ્ઞાનનો સ્થિતિકાળ	...	૨૪૭	
એ સર્વેનું અન્તર અને અલ્પબહુત્વ	...	૨૪૮	
જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય	...	૨૪૯	
૨૭ દર્શન	...	૨૫૬	
એના ચાર પ્રકાર	...	૨૫૭	
૨૮ ઉપયોગ	...	૨૬૧	

૨૯ આહાર	૨૬૧
આહારી ને અનાહારીનું સ્વરૂપ	૨૬૧
‘ સંધાત ’ અને ‘ પરિશાત ’ નું સ્વરૂપ...	૨૬૩
વક્રગતિના ચાર પ્રકાર	૨૬૪
આહારના ત્રણ પ્રકાર	૨૬૮
૩૦ ગુણુસ્થાન	૨૭૦
ચૌદ ગુણુસ્થાન નામ	૨૭૧
પહેલા ગુણુકાણાનું સ્વરૂપ	૨૭૨
બીજા	૨૭૨
ત્રીજા	૨૭૪
ચોથા	૨૭૪
પાંચમા	૨૭૫
છઠ્ઠા	૨૭૬
સાતમા	૨૭૬
આઠમા	૨૭૬
નવમા	૨૭૮
દશમા	૨૮૦
અગીયારમા	૨૮૧
બારમા	૨૮૪
તેરમા	૨૮૦
ચૌદમા	૨૮૨
ચૌદ ગુણુકાણા પૈકી મૃત્યુ પામે તેવા અને સાથે જનારા ગુણુકાણા	૨૮૪
તે તે ગુણુકાણે પ્રાણીઓનું અલ્પબહુત્વ	૨૮૫
તે તે ગુણુકાણુની કાળસ્થિતિ	૨૮૬
તે તે ગુણુકાણા વચ્ચે અંતર	૨૮૮
૩૧ યોગ
ત્રણ પ્રકારના થઈને પંદર યોગ	૨૯૯
સાત પ્રકારે કાય યોગ	૨૯૯
મન અને વચનના ચત્તાર યોગ	૩૦૪
‘ વચનયોગ ’ અને ‘ ભાષા ’ વચ્ચે તફાવત	૩૦૬
ભાષાના ચાર પ્રકાર	૩૦૮
સત્ય ભાષાના દશ પ્રકાર	૩૦૯
અસત્યભાષાના દશ પ્રકાર	૩૧૨
મિશ્ર ભાષાના દશ પ્રકાર	૩૧૨
વ્યવહાર ભાષાના બાર પ્રકાર	૩૧૪
૩૨ જીવોનું પ્રમાણ	૩૧૬
૩૩ જીવોનું સ્વભવિની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ	૩૧૬
૩૪ દિશાની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ	૩૧૭
૩૫ સ્વભવિમાં ઉપજવાનું જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર	૩૧૭
૩૬ ભવસંવેદ	૩૧૭

૩૭ મહાન અલ્પબહુત્વ	૩૧૭
સર્ગ ચોથો.			
સંસારી જીવોના જુદી જુદી વિવક્ષાએ બેથી માંડીને અનેક પ્રકાર	૩૧૯
સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવનું સ્વરૂપ-એના ભેદ (દાર ૧)...	૩૨૩
સૂક્ષ્મ નિગોદનું સ્વરૂપ	૩૨૫
વ્યવહાર રાશી અને અવ્યવહાર રાશીનું સ્વરૂપ	૩૨૮
સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવના સ્થાન (દાર ૨)	૩૩૦
એ સૂક્ષ્મ જીવોના ચોનિ, પર્યાપ્તિ વગેરે ચાર દાર (૩-૬)	૩૩૧
એ સૂક્ષ્મ જીવોની ભવસ્થિતિ અને કાય-સ્થિતિ (દાર ૭-૮)	૩૩૧
એઓના શરીર (દાર ૯)	૩૩૪
એઓના સંસ્થાન, દેહમાન અને સમુદ્ધાત (દાર ૧૦-૧૨)	૩૩૫
એઓની ગતિ અને આગતિ દાર (૧૩-૧૪)	૩૩૬
એઓની અનન્તરાપ્તિ વગેરે (દાર ૧૫-૨૨)	૩૩૯
એઓની સંજ્ઞા આદિ (દાર ૨૩-૨૮)	૩૪૦
એઓનો આહાર, એઓનું ગુણુસ્થાન (દાર ૨૯-૩૦)	૩૪૧
એઓના યોગ અને સખ્યા પ્રમાણ (દાર-૩૧-૩૨)	૩૪૨
એઓનું જઘન્ય અલ્પબહુત્વ (દાર ૩૩)	૩૪૩
એઓનું દિગાત્રી અલ્પબહુત્વ (દાર ૩૪)	૩૪૪
અંતર (દાર ૩૫)	૩૪૫
આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો વિષે વ્યાખ્યાન સમાપ્ત.			૩૪૭
સર્ગ પાંચમો.			
બાદર એકેન્દ્રિય જીવ, ‘ બાદર ’ ની વ્યાખ્યા	૩૪૮
એના પૃથ્વીકાય આદિક ૭ પ્રકાર	૩૪૮
એ દરેકના ભેદ (દાર ૧)	૩૪૯
વનસ્પતિને વિષે ‘ જીવત્વ ’ ની પ્રતીતિ વગેરે	૩૫૩
સાધારણ વનસ્પતિનું લક્ષણ	૩૬૧
એના ભેદ	૩૬૨
પ્રત્યેક વનસ્પતિનું લક્ષણ	૩૬૫
એના ભેદ	૩૬૬
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયના વર્ણ, ગંધાદિક વડે ચતા ભેદો	૩૭૬

અહાર ભાર વનસ્પતિનું પ્રમાણ	૩૭૭
બાહર પૃથ્વીકાયાદિકના સ્થાન (દાર ૨)	૩૭૮
એમની પર્યાપ્તિ. યોનિસંખ્યા, કુળ-સંખ્યા (દાર ૩-૪-૫)	૩૮૬
એમની યોનિ સંવૃત્તવ આદિ (દાર ૬)	૩૮૮
એમની ભવસ્થિતિ (દાર ૭)	૩૮૮
એમની કાયસ્થિતિ (દાર ૮)	૩૯૦
એમના દેહ, સંસ્થાન (દાર ૯-૧૦)	૩૯૨
એમના દેહમાન-અવગાહના (દાર ૧)	૩૯૨
એમનાં સમુદ્ધાત (દાર ૧૨)	૩૯૯
એમના ગતિ, આગતિ (દાર ૧૩-૧૪)	૪૦૦
એમની અનન્તરાપ્તિ (દાર ૧૫)	૪૦૨
એમની સમયસિદ્ધિ અને લેશ્યા (દાર ૧૬-૧૭)	૪૦૩
એમના આહારદિશા આદિક દારો (૧૮-૩૧)	૪૦૪
એમનું માન-સંખ્યા પ્રમાણ (દાર ૩૨)	૪૦૪
એમનું અલ્પબહુત્વ (દાર ૩૩)	૪૦૬
એમનું દ્વિગામી અલ્પબહુત્વ (દાર ૩૪)	૪૦૭
એમનું અન્તર (દાર ૩૫)	૪૧૦
આ પ્રમાણે બાહર એકેન્દ્રિય જીવો વિષે વિવેચન સમાપ્ત	૪૧૧

સર્ગ છઠ્ઠો.

વિક્ષેપેન્દ્રિય જીવોનું સ્વરૂપ.	૪૧૨
એમના ભેદ (દાર ૧)	૪૧૨
એમના સ્થાન (દાર ૨)	૪૧૩
એમના પર્યાપ્તિ આદિ (દાર ૩-૬)	૪૧૪
એમની ભવસ્થિતિ કાયસ્થિતિ (દાર ૭-૮)	૪૧૫
એમનાં દેહ આદિ (દાર ૯-૧૪)	૪૧૬
એમની અનન્તરાપ્તિ આદિ (દાર ૧૫-૨૩)	૪૧૭
એમનાં વેદ, દષ્ટિ આદિ (દાર ૨૪-૨૮)	૪૧૯
એમનાં અહાર આદિ (દાર ૨૯-૩૧)	૪૨૦
એમનું માન આદિ (દાર ૩૨-૩૪)	૪૨૧
એમનું અન્તર (દાર ૩૫)	૪૨૨
પંચેન્દ્રિય જીવોનું સ્વરૂપ	૪૨૨
પ્રથમ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય વિષે (ભેદદાર ૧)	૪૨૩
પંચેન્દ્રિય તિર્થંચોના સ્થાન વિગેરે (દાર ૨-૩)	૪૩૦
પંચેન્દ્રિય તિર્થંચોની યોનિસંખ્યા વિગેરે (દાર ૪-૬)	૪૩૧

એઓની ભવસ્થિતિ (દાર ૭)	૪૩૨
એમની કાયસ્થિતિ (દાર ૮)	૪૩૩
એઓના દેહ, સંસ્થાન, દેહમાન (દાર ૯-૧૧)	૪૩૫
એઓનાં સમુદ્ધાત, ગતિ (દાર ૧૨-૧૩)	૪૩૬
એઓની આગતિ (દાર ૧૪)	૪૩૯
એઓના અનન્તરાપ્તિ વગેરે દારો (૧૫-૨૪)	૪૪૦
એઓના દષ્ટિ, જ્ઞાન આદિ દારો (૨૫-૨૮)	૪૪૧
એઓના આહાર, ગુણુસ્થાનક ને યોગ (દાર ૨૯-૩૧)	૪૪૨
એઓનું 'માન' દાર (૩૨)	૪૪૩
એઓના અલ્પબહુત્વ આદિ દારો (૩૩-૩૫)	૪૪૪

સર્ગ સાતમો.

પચેન્દ્રિય જીવનો બીજો પ્રકાર. (મનુષ્ય)	૪૪૬
મનુષ્યોના બે પ્રકાર:	૪૪૬
(૧) સમૂર્ણ મનુષ્યોના ભેદ આદિ ૩૭ દારો	૪૪૬
(૨) ગર્ભજ મનુષ્યો.	૪૫૦
એના ભેદ (દાર ૧)	૪૫૦
માડીપચવીશ આર્યદેશોના નામ ને તેની મુખ્ય નગરીના નામ	૪૫૧
આર્ય અને અનાર્યનાં લક્ષણ	૪૫૨
ગર્ભજ મનુષ્યોના સ્થાન (દાર ૨)	૪૫૨
એમના પર્યાપ્તિ વિગેરે (દાર ૩-૭)	૪૫૩
એમની કાયસ્થિતિ વિગેરે (દાર ૮-૧૨)	૪૫૪
એમની ગતિ (દાર ૧૩)	૪૫૬
એમની આગતિ (દાર ૧૪)	૪૬૧
એમની અનન્તરાપ્તિ (દાર ૧૫)	૪૬૨
અઘ્યાવીશ લખિયઓના નામ	૪૬૩
સમયસિદ્ધિ વગેરે (દાર ૧૬-૨૩)	૪૬૪
એમના 'વેદ' વગેરે (દાર ૨૪-૩૧)	૪૬૫
ગર્ભજ મનુષ્યોનું સંખ્યા પ્રમાણ (દાર ૩૨)	૪૬૬
એમનું અલ્પબહુત્વ વગેરે (દાર ૩૩-૩૪)	૪૬૮
'અન્તર' નામનું પાત્રીશમુ દાર	૪૬૯

સર્ગી આઠમો.

પંચેન્દ્રિય જીવોનો ત્રીજો પ્રકાર (દેવ) ...	૪૭૦
દેવતાના ચાર ભેદ (દાર ૧) ...	૪૭૦
દશ જાતના 'ભવનપતિ' દેવ ...	૪૭૦
પંદર પરમાધામીનું સ્વરૂપ ...	૪૭૦
દેવોનો બીજો પ્રકાર 'વ્યન્તર' એના	
અનેક ઉપભેદ ...	૪૭૩
દેવોનો ત્રીજો પ્રકાર 'ન્યોતિષ્ક' એની	
પાંચ જાતો. ...	૪૭૭
દેવોનો ચોથો પ્રકાર 'વૈમાનિક'. ...	૪૭૭
આરજાતના 'કલ્પોપપન્ન' વૈમાનિકો.	૪૭૮
'કલ્પાતીત' વૈમાનિકો. ...	
(નવ ગ્રૈવેયકો અને પાંચ અનુત્તર	
વિમાનવાસી.) ...	૪૭૮
લોકાંતિક દેવો. ...	૪૭૯
દેવોના સ્થાન (દાર ૨) ...	૪૭૯
દેવોના પર્ચાસિ આદિ દારો (૩-૧૦) ...	૪૮૦
દેવોના દેહમાન વિગેરે (દાર ૧૧-૧૪) ..	૪૮૧
અનન્તરાસિ અને સમય સિદ્ધિ (દાર ૧૫-૧૬) ૪૮૨	
લેસ્થા વિગેરે દારો (૧૬-૨૯) ...	૪૮૩
દેવોના ગુણસ્થાન અને યોગ (દાર	
૩૦-૩૧) ...	૪૮૪
એમનું 'માન' એટલે સંખ્યા (દાર ૩૨) ૪૮૪	
એમનું લઘુ અલ્પબહુલ્ય (દાર ૩૩) ૪૮૭	
એમનું દિગાત્રી અલ્પબહુલ્ય (દાર ૩૪) ૪૯૦	
એમનું 'અન્તર' નામનું પાંચીશમું દાર ૪૯૩	
સર્ગી નવમો.	
પંચેન્દ્રિય જીવોનો ચોથો પ્રકાર (નારકી)...	૪૯૫
સાત જાતના નારકો. (દાર ૧) ..	૪૯૫
નારકોના 'સ્થાન' વગેરે દારો. (૨-૩) ૪૯૫	
ભવસ્થિતિ વિગેરે દારો. (૪-૧૧) ...	૪૯૬
સમુદ્ધાત વિગેરે દારો. (૧૨-૧૫) ...	૪૯૭
સમયસિદ્ધિ વિગેરે દારો. (૧૬-૨૮) ૪૯૮	
આહાર વિગેરે દારો (૨૯-૩૨) ..	૪૯૯

લઘુ અલ્પ બહુલ્ય તથા દિગાત્રી અલ્પબહુલ્ય-	
હુલ્ય-(દાર ૩૩-૩૪) ...	૫૦૦
અન્તર સંબંધી (દાર ૩૫.) ...	૫૦૧

સર્ગી દશમો.

ભવસંવેષ પ્રકરણ. સંસારી જીવોનો ભવસંવેષ.	
(દાર ૩૬) ...	૫૦૨
'મહા અલ્પબહુલ્ય' પ્રકરણ. સંસારી જીવોનું	
૯૮ ખોલનું મહા અલ્પબહુલ્ય 'નામનું' સાડ-	
ત્રીશમું દાર. ...	૫૧૬
'જ્વાસ્તિકાય' ના પાંચ પ્રકાર...	૫૨૦
કર્મબન્ધના મૂળ અને ઉત્તર હેતુઓ ...	૫૨૧
કર્મના મુખ્ય આઠ પ્રકર. ...	૫૨૩
કર્મના બીજા અવાન્તર પ્રકાર (ઉત્તર પ્રકૃતિઓ) ૫૨૩	
નામ કર્મના વિવિધ ભેદોપભેદ ઉર્ફે 'પ્રકૃતિઓ' ૫૨૭	
આઠ પ્રકારનાં કર્મની ઉત્કૃષ્ટ અને જલ્પન્ય સ્થિતિ ૫૪૧	
કર્મોનો 'અભાધાકાળ' અને કર્મોનો 'નિષેક'.	
એની વ્યાખ્યા. ...	૫૪૩
જીવની પુણ્ય પ્રકૃતિઓ અને પાપપ્રકૃતિઓ ...	૫૪૫
'ધાતિ' અને 'ભવોપગ્રાહી' (અધાતી) કર્મ ૫૪૬	

સર્ગી અગ્યારમો.

પુદ્ગળાસ્તિકાયનું સ્વરૂપ-એના પાંચ પ્રકાર	૫૪૮
સ્કન્ધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુના લક્ષણ. પર-	
માણુનું સ્વરૂપ-એના ચાર પ્રકાર ...	૫૪૯
પુદ્ગળોના દશ પ્રકારના પરિણામ. (બન્ધપરિ-	
ણામ આદિક) ...	૫૫૧
એ દશમાંથી ત્રીજો પ્રકાર 'સંસ્થાન પરિણામ' ૫૫૬	
'સંસ્થાન પરિણામ' ના અનેક ભેદોપભેદ...	૫૫૬
એઓની સ્થાપના ઉર્ફે આકૃતિઓ ...	૫૬૩-૬૪
પુદ્ગળના અન્ય 'પરિણામ' ...	૫૬૭
અજીવ રૂપી પુદ્ગળોના ૫૩૦ ભેદો. ૫૬૯	
'શબ્દ પરિણામ' ...	૫૭૧
છાયા, તડકો, ઉજાશ વગેરે 'પૌદ્ગલિક' છે.... ૫૭૧	
ત્રંચ સમાપ્તિ... ...	૫૭૪

શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ

અને

શ્રી આગમોદય સમિતિના હાલ મળતાં ગ્રન્થો.

અંક	ફંડના ગ્રન્થો	મુલ્ય.
૫૬	શ્રીપાલ ચરિત્ર સંસ્કૃત	૦-૧૪-૦
૫૭	સૂક્ત મુક્તાવલી	૨-૮-૦
૫૯	તંદ્રા વેપાલીયપયનો	૧-૮-૦
૬૦	વિંશતિ સ્થાનક ચરિત્ર	૧-૦-૦
૬૨	સુખોષા સમાચારી	૦-૮-૦
૬૩	શ્રીપાલ ચરિત્ર પ્રાકૃત	૧-૪-૦
૬૬	આનંદ કાવ્ય મં. મૌકિતક ૭	૧-૮-૦
૫૮	પ્રવચન સારોદ્ધાર પૂર્વાર્ધ	૩-૦-૦
૬૪	„ „ ઉત્તરાર્ધ	૪-૦-૦
૬૫	લોક પ્રકાશ ભાગ ૧ લો.	૨-૦-૦
૬૭	તત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર ભાષ્ય ટીકા યુક્ત પૂર્વાર્ધ	૬-૦-૦
૬૮	નવપદ પ્રકરણ લઘુવૃત્તિ	૧-૦-૦
૬૯	પંચ વસ્તુક ગ્રન્થ સત્રીક	૩-૦-૦
૭૧	આચાર પ્રદીપ	૧-૮-૦
૭૩	નવપદ પ્રકરણ ગૃહ્યવૃત્તિ	૪-૦-૦
૭૨	આનંદ કા. મ. મૌકિતક ૫ મુ	૦-૧૦-૦
૪૩	„ „ „ „ ૬ મુ	૦-૧૨-૦
૫૪	જંખૂડીપ પ્રગ્નિ સત્રીક ઉત્તરાર્ધ	૨-૦-૦
૭૨	વિચાર રત્નાકર	૩-૦-૦
૭૪	(ક્ષેત્ર) લોકપ્રકાશ ભાગ ૨ નો	૨-૮-૦
૭૦	આનંદ કા. મ. મૌ. ૮ મુ.	૧-૮-૦
૭૫	મહાવીર ચરિત્ર પ્રાકૃત	૪-૦-૦

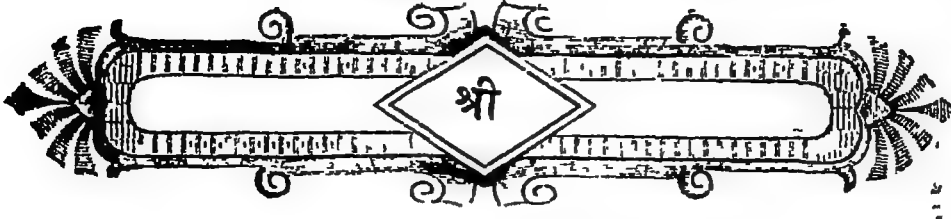
અંક	સમિતિના ગ્રન્થો	મુલ્ય.
૩૪	વિશેષાં ગાથા વિષય ક્રમ	૦-૫-૦
૩૫	વિચાર સાર પ્રકરણ	૦-૮-૦
૩૬	ગમ્ભીર્ય પયનો સત્રીક	૦-૬-૦
૩૭	ધર્મખિંદુ પ્રકરણ સત્રીક	૦-૧૨-૦
૪૩	અનુયોગ દ્વાર સૂત્ર સત્રીક	૨-૮-૦
૪૬	દશ પયના છાયાયુક્ત	૨-૦-૦
૪૭	પંચ સંગ્રહ સત્રીક	૨-૮-૦
૫૦	જીવ સમાસ સત્રીક	૧-૮-૦
૩૯	જૈન ફીલોસોફી	૧-૦-૦
૪૦	યોગ ફીલોસોફી	૦-૧૪-૦
૪૧	કર્મ ફીલોસોફી	૦-૧૨-૦
૪૫	ભક્તામર સ્તોત્ર પાદપૂર્તિ કાવ્ય સંગ્રહ ભાગ ૧ લો ટીકા ભા- ષાંતર યુક્ત	૩-૮-૦
૫૪ ભાગ બીજો	૩-૮-૦
૪૮	વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય મૂલ તથા ટીકાનું ગુજરાતી ભાષાંતર ભાગ ૨ નો	૩-૦-૦
૩૮	વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય મૂલ તથા ટીકાનું ગુજરાતી ભાષાંતર ભાગ ૧ લો.	૨-૦-૦
૫૨	સ્તુતિ ચતુર્વિંશતિકા સચિત્ર શોભન મુનિ કૃત ટીકા તથા ભાષાંતર યુક્ત	૬-૦-૦
૫૩	ચતુર્વિંશતિકા સચિત્ર બંધન કૃત ટીકા તથા ભાષાંતર યુક્ત	૬-૦-૦
૫૫	નઘાદિ ગાથા વિષયક્રમ	૨-૦-૦
૫૬	આવશ્યક સૂત્ર સત્રીક પૂર્વાર્ધ	૪-૦-૦
૫૯	જીનાનંદ સ્તુતિ સચિત્ર ટીકા ભાષાંતર સહિત	૬-૦-૦

માસ્તર વિજયચંદ મોહનલાલ શાહ

૬૦-શેઠ દેવ લા. ધર્મશાળા

ગોપીપુરા-સુરત.

આ. શ્રી. ચંદ્રસાગરસૂરિશ્ચ.
જ્ઞાનભંડાર, અન્ન નં. ૨૦....

પૂ. આ. શ્રી
ચંદ્રસાગરસૂરિશ્ચ.
જ્ઞાનભંડાર.
નં. ૨૦

શ્રીમદ્વિનયવિજયોપાધ્યાયવિરચિત

શ્રી લોકપ્રકાશ:

ગૂર્જરભાષાનુવાદસમેત: ।

પ્રથમ દ્રવ્યલોકપ્રકાશ:

અથ પ્રથમ: સર્ગ: ।

ૐનમ: પરમાનન્દનિધાનાય મહસ્વિને ।

શંખેશ્વરપુરોત્તંસપાર્શ્વનાથાય તાયિને ॥ ૧ ॥

૧ શંખેશ્વરનગરના આલૂપણરૂપ, ઉત્કૃષ્ટ આનન્દના નિધાન, રક્ષણહાર અને કાન્તિમાન—
એવા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું.^૨ ૧.

૧. શંખેશ્વર ગામ શ્રીપાર્શ્વપ્રભુનું પુરાતન ધામ છે. અત્યારે પણ એ ગામ-ધામ વિદ્યમાન છે; અને
યાત્રાનું પ્રસિદ્ધ સ્થળ છે. ૨ પોતાની ગદ્યપદ્યાદિ હરકોઈ કૃતિ-કાવ્યગ્રંથાદિની નિર્વિઘ્ન-સમાપ્તિને અર્થે, જૈન
વા જૈનેતર, હરકોઈ ગ્રંથકારનો, પોતાના ઇષ્ટદેવની સ્તુતિ કરી એમને પોતાની મદદે ઉભારહેવાની માગણી
કરવાનો પ્રચલિત રિવાજ છે. એ પ્રમાણે અત્રે આ 'લોકપ્રકાશ' ગ્રંથના કર્તા શ્રીમાન વિનયવિજયઉપાધ્યાય
પોતાના ઇષ્ટ દેવ-પાર્શ્વપ્રભુની અને ઇષ્ટદેવી સરસ્વતીની સ્તુતિ કરે છે. આ પ્રસંગમાં જૈનગ્રંથકારો છેલ્લા
થઈ ગયેલા ચોવીશ તીર્થંકરો પૈકી વિશેષ આદ્યનામકર્મવાળા આદિનાથ, શાન્તિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ
અને વર્ધમાનસ્વામી (મહાવીર)—એ પાંચનામથી કોઈ એકને નામે સ્તુતિ આદિ કરતા જોવામાં આવે છે.
'કલ્યાણકદ' વાળી સ્તુતિમાં પણ પદમ જિણંદ, સત્તિજિણ, નેમિજિણ, પાસજિણ અને વદ્ધમાણ ના નામ લીધા છે.
એમનાં એવાં 'આદ્યનામકર્મ' ના પ્રભાવે એ પાંચ નામથી જ જૈનેતરપ્રજા ઝાઝી પરિચિત છે.

પિપર્તિ સર્વદા સર્વકામિતાનિ સ્મૃતોઽપિ યઃ ।
 સ કલ્પદ્રુમજિત્પાર્શ્વો ભૂયાત્પ્રાણિપ્રિયંકરઃ ॥ ૨ ॥
 પાર્શ્વક્રમનલાઃ પાન્તુ દીપ્રદીપાંકુરશ્રિયઃ ।
 પ્લુષ્ટપ્રત્યૂહશલભાઃ સર્વભાવાવભાસિનઃ ॥ ૩ ॥
 જયન્તિ વ્યજ્જિતાશેષવસ્તવોન્તસ્તમોદ્રુહઃ ।
 ગિરઃ સુધાકિરસ્તીર્થકૃતામદ્રુતદીપિકાઃ ॥ ૪ ॥
 કૃપાકટાક્ષનિષ્ણેપનિપુણીકૃતસેવકાઃ ।
 ભક્તવ્યક્તસવિત્રી સા જયતિ શ્રુતદેવતા ॥ ૫ ॥
 જીયાજ્જગદ્ગુરુર્વિશ્વજીવાતુવચનામૃતઃ ।
 શ્રીહીરવિજયઃ સૂરિર્મદીયસ્ય ગુરોર્ગુરુઃ ॥ ૬ ॥
 શ્રીકીર્તિવિજયાન્ સૂતે શ્રીકીર્તિવિજયાભિધઃ ।
 શતકૃત્વોઽનુભૂતોઽયં મન્ત્રઃ સ્યાદિષ્ટસિદ્ધિદઃ ॥ ૭ ॥
 અસ્તિ લોકસ્વરૂપં યદ્વિપ્રકીર્ણં શ્રુતામ્બુધૌ ।
 પરોપકારિભિઃ પૂર્વપણિડતૈઃ પિણ્ડ્યતે સ્મ તત્ ॥ ૮ ॥

સ્મરણુમાત્રથી સર્વ મનકામના પૂર્ણ કરનારા, કલ્પવૃક્ષ કરતાં પણ અધિક-ગ્રેષ્ઠ એવા શ્રીપાર્શ્વપ્રભુ સર્વદા સર્વ પ્રાણીઓનું ભલું કરે. ૨.

તેજસ્વી દીપકની શિખાની જેમ અગમગાટ કરી રહેલા, વસ્તુમાત્રના સ્વરૂપને વ્યક્ત કરનારા, વિદ્યુત્તર શ્રીપાર્શ્વજિનના ચરણના નખ સર્વનું રક્ષણ કરે. ૩.

અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરી સર્વ પદાર્થોને પ્રકટ કરતી અદ્ભુત દીપિકા જેવી, જિનપ્રભુની અમૃતઝરતી વાણી સર્વત્ર વિજય પામે છે. ૪.

કૃપામૃતના છાંટા નાખીને જેણે પોતાના આરાધક-વર્ગને સચેતન કર્યા છે એવી ભક્તવત્સળ શ્રુતદેવી નિરન્તર જયશાળી વર્તે છે. ૫.

પોતાની ઉપદેશાત્મક વાણીવડે સકળ જગતના લોકોને ધર્મને વિષે તાત્રત રાખનારા મારા ગુરૂના ગુરૂ જગત્ગુરૂ હીરવિજયસૂરિનો સદા વિજય થાઓ. ૬.

શ્રી (ભક્ષ્મી), કીર્તિ અને વિજય પ્રાપ્ત કરાવનારો ‘ શ્રીકીર્તિવિજય ’ મંત્ર જે મેં અનેક વખત અનુભવ્યો છે તે સર્વ મનવાંછિત પૂર્ણ કરે. ૭.

દ્રવ્યલોક, ક્ષેત્રલોક, કાળલોક, અને ભાવલોક-એમ ચારે પ્રકારના ‘ લોક ’ નું સ્વરૂપ શાસ્ત્રસમુદ્રમાં છૂટું છવાયું પડ્યું છે-લિપ્તલિપ્ત સ્થળે વર્ણવેલું છે એને, પૂર્વે થઈ ગયેલા પદોપકારી પંડિતોએ એકસ્થળે સામટું એકત્ર કરેલ છે. ૮.

તતઃ સંક્ષિપ્ય નિદ્ધિપ્તમામ્નાયૈઃ કરુણાદિભિઃ ।
 સંગ્રહણ્યાદિસૂત્રેષુ ભૂયિષ્ઠાર્થં મિતાક્ષરમ્ ॥ ૯ ॥
 સામ્પ્રતં ચ ક્રમાત્પ્રાયઃ પ્રાણિનો મન્દમેધસઃ ।
 અસુબોધમતસ્તૈસ્તત્ કવિત્વમિવ બાલકૈઃ ॥ ૧૦ ॥
 તતસ્તદુપકૃત્યૈ તન્મયા કિંચિદ્વિતન્યતે ।
 કરુણોક્ત્યાદિકાઠિન્યમપાકૃત્ય યથામતિઃ ॥ ૧૧ ॥
 અયિ પ્રસન્નાસ્તે સન્તુ સન્તઃ સર્વોપકારિણઃ ।
 મયિ પ્રવૃત્તે પુણ્યાર્થમવિમૃશ્ય સ્વશક્યતામ્ ॥ ૧૨ ॥
 શિશુક્રીડાગૃહપ્રાયા મમેયં વચસાં કલા ।
 નિવેશનીયાસ્તન્નામી કથમર્થા દ્વિપોપમાઃ ॥ ૧૩ ॥
 શ્રીગુરુણાં પ્રસન્નાનામચિન્ત્યો મહિમાથવા ।
 તેજઃપ્રભાવાદાદર્શો કિં ન માન્તિ ધરાધરાઃ ॥ ૧૪ ॥

ત્યાંથી, એને સંક્ષિપ્ત કરીને ‘ કરુણ ’ આદિ આમ્નાય^૧ પ્રમાણે ‘ સંગ્રહણી^૨ ’ આદિ સૂત્રોમાં દાખલ કર્યું છે. એ સં દેખમાં છે છતાં એમાંથી અર્થ બહોળો-વિસ્તારવંત નીકળે છે. ૮.

સાંપ્રતકાળમાં પ્રાયઃ પ્રાણીઓની બુદ્ધિ ક્રમેક્રમે મંદ થતી જાય છે તેથી, બાળકોને જેમ કવિતા સહેલાઈથી સમજતી નથી એમ, એ (લોકસ્વરૂપ) એમને (મંદબુદ્ધિવાળાઓને) સહેલાઈથી સમજતું નથી. માટે હું એમના ઉપકારાર્થે ‘ કરુણ આમ્નાય ’ માં રહેલી કઠિનતા દૂર કરી એના વિષે કંઈક યથામતિ લખું છું. ૧૦-૧૧.

આ પ્રવૃત્તિ મે પુણ્યાર્થે જ આદરી છે. મારામાં એ પ્રવૃત્તિને અંગે જોઈએ એટલું સામર્થ્ય નથી. માટે સર્વપર ઉપકારદૃષ્ટિથી જોનારા સંતપુરૂષો મારાપર પણ પ્રસન્ન થઈ એ જ દૃષ્ટિએ જોજો. ૧૨.

મારું લેખનસામર્થ્ય-ભંડોળ બાળકોના ક્રીડાગૃહ જેવું અદ્યપ્રમાણ છે. એની અંદર હસ્તિપ્રમાણ વિસ્તારવંત અર્થોનો^૩ કેવી રીતે સમાવેશ કરી શકાશે એનો મને વિચાર થાય છે. પરંતુ મારા સદાકૃપાળુ ગુરુરાજનો અચિન્ત્ય પ્રભાવ છે તેથી ‘ બધું ’ થઈ શકશે. ન્હાનાશા દર્પણમાં મહાન પર્વતો સમાઈ જાય છે-એ એ દર્પણના સહાયક તેજના પ્રભાવથી થતું જોઈએ જ છીએ ને. ૧૩-૧૪.

૧. લેખિત કે પરપરાગત સાંભળેલા ધર્માનુશાસનો પ્રમાણે. (કરુણ=લેખિત સાખીતી. આમ્નાય-ઉક્તિ-પરંપરાગત દતકથા. ૨. લઘુ સંગ્રહણી ’ અને ‘ બૃહત્ સંગ્રહણી ’ એમ બે પ્રકરણો છે એમાં ‘ લોક ’ સંબંધી હકીકત છે. ૩. (૧) ભાવાર્થ sense, (૨) વસ્તુ, ચીજ.

સંક્ષિપ્તાઃ સંગ્રહાઃ પ્રાચ્યા યથા તે સુપઠા મુખે ।
તથાસવિસ્તરત્વેન સુવોધો ભવતાદયમ્ ॥ ૧૫ ॥

લોકપ્રકાશનામાનં ગ્રન્થમેનં વિચક્ષણાઃ ।

આદ્રિયધ્વં જિનપ્રોક્તવિશ્વરૂપનિરૂપકમ્ ॥ ૧૬ ॥

પ્રાપ્યાનુશાસનમિદં સમુપક્રમેહમૈદંયુગીનવિહરદ્ધુરૂગૌતમસ્ય ।

શ્રીમત્તપાંગણપતેર્વિજયાદિદેવસૂરીશિતુર્વિજયસિંહમુનીશિતુશ્ચ ॥ ૧૭ ॥

માનૈરંગુલયોજનરજ્જૂનાં સાગરસ્ય પલ્યસ્ય ।

સંખ્યાસંખ્યાનન્તૈરુપયોગોઽસ્તીહ યદ્ ભૂયાન્ ॥ ૧૮ ॥

તતઃ પ્રથમસ્તેષાં સ્વરૂપં કિંચિદુચ્યતે ।

તત્રાપ્યાદાવંગુલાનાં માનં વક્ષ્યે ત્રિધા ચ તત્ ॥ ૧૯ ॥

ઉત્સેધાખ્યં પ્રમાણાખ્યમાત્માખ્યં ચેતિ તત્ર ચ ।

ઉત્સેધાત્ક્રમતો વૃદ્ધેર્જાતમુત્સેધમંગુલમ્ ॥ ૨૦ ॥

પૂર્વાચાર્યોએ અનેક સંગ્રહો સંક્ષેપમાં લખ્યા છે એ જેમ અદ્યપ્રયાસે મુખપાઠે થઈ શકે છે એજ પ્રમાણે આ માટે સંક્ષિપ્ત લખાણ પણ શીઘ્રબોધદાયક થાઓ. ૧૫

જિનભાષિત જગત્સ્વરૂપનું, હું જેનેવિષે નિરૂપણ કરનારો છું એ આ ‘લોકપ્રકાશ’ ગ્રંથ સર્વ-વિચક્ષણ સજ્જનોનો સત્કાર પામે. ૧૬.

જાણે ગૌતમગણધર પોતે આ યુગમાં વિચરવા આવ્યા હોયની એવા તપગચ્છાધિપતિ શ્રીમાન વિજયદેવસૂરિની તેમજ વિજયસિંહસૂરિની અનુજ્ઞા લઈને હું આ ગ્રંથ રચું છું. ૧૭.

ગ્રંથારંભ.

આ ગ્રંથમાં સંગ્રહાત-અસંગ્રહાત-અને-અનન્ત, આંગણ-ચોજન-રજ્જુ-સાગરો-પમં-અને પદ્યોપમ એ નામના (ક્ષેત્ર અને કાળનાં) માપોની વારંવાર વાત આવ્યા જ કરશે માટે પ્રથમ એમની થોડી માહિતી આપું છું. ૧૮.

પહેલું આંગણ. આંગણ ત્રણ પ્રકારનાં છે. (૧) ઉત્સેધ-આંગણ, (૨) પ્રમાણ-આંગણ અને (૩) આત્મ-આંગણ, ૧૯-૨૦.

पूर्वापरविदेहेषु नृणां क्षेत्तानुभावतः ॥ २८ ॥

૧ વ્યવહારમાં, (નિશ્ચયનયે-નિશ્ચયથી નહિં). ૨. આ અભિપ્રાય ભગવતીઆદિ સૂત્રોતો છે. 'જીવસમાસ' મૂત્રમાં તો એમ કહ્યું છે કે અનન્ત કૃત્વદક્ષણૃદક્ષિણક્રાઓની એકૃત્વદક્ષણૃદક્ષિણક્રા થાય છે.

સ્થૂલમષ્ટગુણં ચાસ્માદ્ઋતૈરવતાદ્ધિનામ્ ।

અષ્ટભિસ્તૈશ્ચ વાલાગ્રૈર્લિક્ષામાનં ભવેદિહ ॥ ૨૯ ॥

લિક્ષાણ્ટકમિતા યૂકા ભવેદ્યૂકાભિરણ્ટભિઃ ।

યવમધ્યં તતોઽણ્ટાભિસ્તૈઃ સ્યાદુત્સેધમંગુલમ્ ॥ ૩૦ ॥

ચત્વાર્યુત્સેધાંગુલાનાં શતાન્યાયામતો મતમ્ ।

તત્સાર્દ્ધદ્વચંગુલવ્યાસં પ્રમાણાંગુલમિષ્યતે ॥ ૩૧ ॥

પ્રમાણં ભરતશ્ચક્રી યુગાદૌ વાદિમો જિનઃ ।

તદંગુલમિદં યત્તત્ પ્રમાણાંગુલમુચ્યતે ॥ ૩૨ ॥

યદુત્સેધાંગુલૈઃ પञ્ચધનુઃશતસમુચ્છ્રિતઃ ।

આત્માંગુલેન ચાદ્યોઽર્હન્ વિશાંગુલશતોન્મિતઃ ॥ ૩૩ ॥

તતઃ ષણ્ણવતિઘ્નેષુ ધનુઃશતેષુ પञ્ચસુ ।

શતેન વિંશત્યાઢયેન ભક્તેષ્વાપ્તા ચતુઃશતી ॥ ૩૪ ॥

આઠ કેશાગ્રોનો હૈમવત અને હૈરણ્યવત શ્લેષોના યુગલિયાઓનો એક કેશાગ્ર થાય. વળી એવા આઠ કેશાગ્રોનો પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમવિદેહના માણસોનો એક કેશાગ્ર થાય. એથી આઠગણો સ્થૂળ ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્રના માણસોનો એક કેશાગ્ર થાય. આવા આઠ કેશાગ્રોવડે એક ‘લીખ’નું માન થાય.* આઠ લીખના માનવડે એક ‘જૂ’, અને આઠ જૂ પ્રમાણે ‘યવનો મધ્યભાગ’ થાય છે. આવા આઠ માપપ્રમાણ એક ઉત્સેધ આંગળ થાય. ૨૧-૩૦.

(૨) પ્રમાણ-અંગુલ (આંગળ). એક ‘ઉત્સેધ’ આંગળથી ચારસોગણો લાંબો અને અઢીગણો જડો (પહોળો) એક પ્રમાણ-અંગુલ થાય. યુગાદિપ્રભુ શ્રી ઋષભદેવ અથવા ભરતચક્રવર્તી જેઠ પ્રમાણભૂત છે અને એમનું અંગુલ પ્રમાણાંગુલ કહેવાય છે. યુગાદિજિન ‘ઉત્સેધ’ આંગળના માપે પાંચસો ધનુષ્ય ઉંચા હતા, અને આત્માંગુલના માપે એકસોવીશ આંગળ ઉંચા હતા. તે પરથી પાંચસો ધનુષ્યને છન્નુવડે ગુણવાથી અડતાળીશ હજાર આંગળ થાય અને એને એકસોવીશ વડે ભાગવાથી ચારસો થાય. કેઇ સ્થળે એમ કહ્યું છે કે ‘ઉત્સેધ’ આંગળથી એક હજારગણો હોય તે ‘આત્માંગુલ’—એ એક આંગળની પહોળાઇવાળી દીર્ઘ

૧. આ અભિપ્રાય ‘સગ્રહણીગૃહદ્વૃત્તિ, તથા ‘પ્રવચનમાગેદ્ધારવૃત્તિ’ આદિનો છે. ‘જમ્બૂદ્વીપ-પ્રત્તિષ્ઠા’ની વૃત્તિ આદિમા તો એમ કહ્યું છે કે પૂર્વપશ્ચિમવિદેહના મનુષ્યના આઠ કેશાગ્રોવડે જ એક લીખનું માન થાય. હરિવંશ, રમ્યક, હૈમવત, હૈરણ્યવત, પૂર્વવિદેહ, પશ્ચિમવિદેહ, ભરત અને ઐરવત—એ જમ્બૂદ્વીપના આઠ ભાગ છે.

યચ્ચ ક્વાપ્યુક્તમૌત્સેધાત્સહસ્રગુણમેવ તત્ ।

તદેકાંગુલવિષ્કમ્ભદીર્ઘશ્રેણિવિવક્ષ્યા ॥ ૩૫ ॥

યચ્ચતુઃશતદીર્ઘાયાઃ સાર્દ્ધદ્વચંગુલવિસ્તૃતેઃ ।

સ્યાદેકાંગુલવિસ્તારા સહસ્રાંગુલદીર્ઘતા ॥ ૩૬ ॥

દૃષ્ટાન્તશ્ચાત્ર— ચતુરંગુલદીર્ઘાયાઃ સાર્દ્ધદ્વચંગુલવિસ્તૃતેઃ ।

પથ્યા યથાંગુલવ્યાસશ્રીરો દૈર્ઘ્યે દશાંગુલઃ ॥ ૩૭ ॥

વસ્તુતઃ પુનરૌત્સેધાત્સાર્દ્ધદ્વિગુણવિસ્તૃતમ્ ।

ચતુઃશતગુણં દૈર્ઘ્યે પ્રમાણાંગુલમાસ્થિતમ્ ॥ ૩૮ ॥

એતચ્ચ ભરતાદીનામાત્માંગુલતયા મતમ્ ।

અન્યકાલે ત્વનિયતમાનમાત્માંગુલં ભવેત્ ॥ ૩૯ ॥

યસ્મિન્કાલે પુમાંસો યે સ્વકીયાંગુલમાનતઃ ।

અષ્ટોત્તરશતોત્તુંગા આત્માંગુલં તદંગુલમ્ ॥ ૪૦ ॥

એતત્પ્રમાણતો ન્યૂનાધિકાનાં તુ યદંગુલમ્ ।

તત્સ્યાદાત્માંગુલાભાસં ન પુનઃ પારમાર્થિકમ્ ॥ ૪૧ ॥

શ્રેણિની વિવક્ષાએ કહેલું છે. કારણકે ચારસો આંગળ લાંબી અને અઢી આંગળ પહોળા શ્રેણિ હોય એની, એક-આંગળ-પહોળાઈવાળી-લાંબાઈ એકહજાર આંગળ થાય. ૩૫-૩૬.

જેવી રીતે કે, ચાર આંગળ લાંબો અને અઢી આંગળ પહોળો પાટો હોય એના એક એક આંગળ પહોળા લીરા કરીએ તો તે દશ આંગળ લાંબાઈમાં થાય. ૩૭.

એટલે કે વસ્તુતઃ ઉત્સેધાંગુલથી અઢીગણ પહોળું અને ચારસોગણ લાંબુ પ્રમાણાંગુલનું માપ આવી રહ્યું. ૩૮.

(૩) આત્માંગુલ. જે કાળે જે માણસો પોતાના આંગળના માપે એકસોને આઠ આંગળ ઉંચા હોય, એવાઓનું આંગળ ‘આત્માંગુલ’ કહેવાય. આ પ્રમાણ ‘ભરત’ આદિના કાળના મનુષ્યોના આત્માંગુલના માપે માનેલું છે. કારણ કે અન્યકાળે આત્માંગુલનું પ્રમાણ અથોક્ષ હોય. આ એકસોને આઠ આંગળના માપ કરતાં જેમનું માપ ન્યૂન હોય કે અધિક હોય એમનું અંગુલ-આંગળ ‘આત્માંગુલાભાસ’ કહેવાય, પારમાર્થિક આત્માંગુલ નહિ.^૧ ૩૯-૪૧.

૧. આ કથન ‘પ્રવચનસારોદ્ધાર’નું છે ‘પત્રવણા’ સૂત્રની વૃત્તિમા તો એમ કહ્યું છે કે “ જે કાળમા જે મનુષ્યો હોય એમનુ માન-તેજ આત્માંગુલ.” પરન્તુ એ માન અનિયમિત છે, માટે એનું ખરું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે.—પરમાણુ, રથરેણુ, ત્રસરેણુ, કેશાગ્ર, લીખ, જૂ અને જવ-આમને અનુક્રમે આઠઆઠગણા કરતા

ઉત્સેધાંગુલમાનેન જ્ઞેયં સર્વાઙ્ગિનાં વપુઃ ।

પ્રમાણાંગુલમાનેન નગપૃથ્વ્યાદિશાશ્વતમ્ ॥ ૪૨ ॥

તત્રાપિ— તસ્યાંગુલસ્ય દૈર્ઘ્યેન મીયતે વસુધાદિકમ્ ।

ઇત્યાહુઃ કેચિદન્યે ચ તત્ત્વેત્રગણિતેન વૈ ॥ ૪૩ ॥

તદ્વિઙ્કમ્ભેણ કેઽપ્યન્યે પદ્મેષ્વેતેષુ ચ ત્રિષુ ।

ઈષ્ઠે પ્રામાણિકં પક્ષં નિશ્ચેતું જગદીશ્વરઃ ॥ ૪૪ ॥

વાપીકૂપતડાગાદિ પુરદુર્ગગૃહાદિકમ્ ।

વસ્ત્રપાત્રવિભૂષાદિ શય્યા શસ્ત્રાદિ કૃત્રિમમ્ ॥ ૪૫ ॥

ઇન્દ્રિયાણાં ચ વિષયાઃ સર્વં મેયમિદં કિલ ।

આત્માંગુલૈર્યથામાનમુચિતૈઃ સ્વસ્વવારકે ॥ ૪૬ ॥ યુગ્મમ્

સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીર ‘ઉત્સેધ’ અંગુલના માપે મપાય; અને પર્વત તથા પૃથ્વી આદિ જે શાશ્વત પદાર્થો છે એઓ, ‘પ્રમાણ’ આગળના માપે મપાય. એમાં પણ પૃથ્વી વગેરે એ આગળની લખાઈ વડે મપાય એમ કેટલાકનો મત છે, જ્યારે ખીન્નઓ એમ કહે છે કે એનું ક્ષેત્રફળ કઢાય. વળી એમ પણ કહેનારા છે કે એની પહોળાઈ—એજ એનું માપ. આમ ત્રણ પક્ષ છે. એ ત્રણમાં પ્રમાણિક પક્ષ કયો એનો નિશ્ચય તો પરમાત્મા કરી શકે. ૪૨-૪૪.

વાવ, કુવા, તળાવ વગેરે, નગર, દુર્ગ, ઘર વગેરે; વસ્ત્ર, પાત્ર, આભૂષણ વગેરે તથા શસ્ત્ર વગેરે —આ બધા કૃત્રિમ પદાર્થો અને એ ઉપરાંત બધા ઇન્દ્રિયોના વિષયો—એ સર્વનું માપ ‘આત્માંગુલ’ વડે કાઢવું, અને તે પણ યથાસ્થિત માનપૂર્વક અને એમને યથોચિત વારે જ કાઢવું. ૪૫-૪૬.

જવા—એટલે ઉત્સેધાંગુલનું માપ આવશે પછી ઉત્સેધાંગુલને હજારગણાકરવાથી ‘પ્રમાણાંગુલ’ આવશે, અને એને જ બમણું કરવાથી વીરપ્રભુનું ‘આત્માંગુલ’ આવશે.

૨. અહિં પહેલો પક્ષ સ્વીકારીએ તો એક યોજનમાં ‘ઉત્સેધ’ આગળના માપે ચારસો યોજન થાય છે; ખીન્ને પક્ષ સ્વીકારીએ તો હજાર યોજન થાય છે, અને ત્રીજો પક્ષ સ્વીકારતા દશ કોશ થાય છે. ‘અનુયોગદ્વાર’ની ચૂર્ણીમાં ત્રીજો જ પક્ષ સ્વીકારેલ છે: એમા કહ્યું છે કે પૃથ્વી આદિનું માન પ્રમાણાંગુલોથી કઢાય છે, અને એ માન, જેટલા પ્રમાણાંગુલ એની પહોળાઈ હોય એજ સમજવું મુનિચદ્રસૂરિ પોતાની ‘આંગુલસપ્તતિકા’ માં કહે છે કે “પૃથ્વી આદિકનું ક્ષેત્રફળ—એ એનું માન એમ કેટલાકનું માનવું છે; ખીન્નઓ ‘લખાઈ—એજ માન’ એમ માને છે. પરંતુ સૂત્રમાં એમ નથી કહ્યું ” આની વિસ્તારયુક્ત ચર્ચા માટે એમનો એ ‘અંગુલમ્ સપ્તતિકા’ ગ્રંથ જોવો.

આત્મોત્સેધપ્રમાણાख्यं त्रैधमप्यंगुलं त्रिधा ।
 सूच्यंगुलं च प्रतरांगुलं चापि घनांगुलम् ॥ ४७ ॥
 एकप्रदेशबाहल्यव्यासैकांगुलदैर्घ्ययुक् ।
 नभःप्रदेशश्रेणिर्या सा सूच्यंगुलमुच्यते ॥ ४८ ॥
 वस्तुतस्तदसंख्येयप्रदेशमपि कल्प्यते ।
 प्रदेशत्रयनिष्पन्नं सुखावगतये नृणाम् ॥ ४९ ॥
 सूची सूच्यैव गुणिता भवति प्रतरांगुलम् ।
 नवप्रादेशिकं कल्प्यं तदैर्घ्यव्यासयोः समम् ॥ ५० ॥
 प्रतरे सूचीगुणिते सप्तविंशतिखांशकम् ।
 दैर्घ्यविष्कम्भबाहल्यैः समानं स्याद् घनांगुलम् ॥ ५१ ॥

તત્ર ગુણનવિધિશ્ચૈવમ્—

અંકોઽન્તિમો ગુણ્યરાશેર્ગુણ્યો ગુણકરાશિના ।
 પુનરુત્સારિતેનોપાન્ત્યાદયોઽપ્યેવમેવ ચ ॥ ૫૨ ॥

પૂર્વકથિત ઉત્સેધાંગુલ, પ્રમાણાંગુલ અને આત્માંગુલ—એ પ્રત્યેકનાં વળી ત્રણ ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) સૂચ્યંગુલ, (૨) પ્રતરાંગુલ અને (૩) ઘનાંગુલ. ૪૭.

(૧) સૂચ્યંગુલ. એક પ્રદેશ જાડીપહોળી તથા એક આંગળ લાંબી—એવી ‘આકાશ પ્રદેશની શ્રેણિ’ ને સૂચ્યંગુલ કહે છે. ખરી રીતે—તો એના અસંખ્ય પ્રદેશ કલ્પાય; પરંતુ સૌ કોઈ એ સહેલાઈથી સમજી શકે માટે એના ત્રણ પ્રદેશ કહ્યા છે. ૪૮-૪૯.

(૨) પ્રતરાંગુલ. સૂચ્યંગુલને સૂચ્યંગુલ વડે ગુણવાથી ‘પ્રતરાંગુલ’ થાય છે. એના, સમાનલાંબાઈપહોળાઈવાળા નવ પ્રદેશો છે. ૫૦.

(૩) ઘનાંગુલ. પ્રતરાંગુલને સૂચ્યંગુલવડે ગુણવાથી ‘ઘનાંગુલ’ થાય છે. એના સત્યાવીશ પ્રદેશો છે. એમની લાંબાઈ, પહોળાઈ, જાડાઈ, એક સરખી જ હોય. ૫૧.

ઉપર, ગુણાકાર કરવાનો કહ્યો તે ગુણાકારની રીત આ પ્રમાણે:—જે રકમનો ગુણાકાર કરવો હોય તે રકમના છેલ્લા આંકડાને, જે રકમે ગુણવાનું હોય તેના છેલ્લા આંકડાએ ગુણવો; અને એવી જ રીતે પુનઃ પુનઃ ઉપાન્ત્ય ઉપાન્ત્ય આંકડાએ ગણ્યે જવું. ગુણક અને ગણ્યની રકમના પહેલા અને છેલ્લા આંકડાને, જે બારણાની સંધિની પેઠે ઉપર નીચે મૂકવા. આંકડાનો

૧. ઉપરા ઉપર ત્રણ પ્રતર સ્થાપવા—એ ઘનાંગુલની સ્થાપના (એ ઘનાંગુલ થયો કહેવાય).

ઉપર્યધશ્ચાદિમાન્ત્યૌ રાશ્યોર્ગુણકગુણયયોઃ ।

કપાટસન્ધિવત્સ્થાપ્યૌ વિધિરેવમનેકધા ॥ ૫૩ ॥

સ્થાનાધિક્યેન સંસ્થાપ્યં ગુણિતેઽકે ફલં ચ યત્ ।

યથાસ્થાનકમંકાર્નાં કાર્યાં સંકલના તતઃ ॥ ૫૪ ॥

અંકસ્થાનાનિ ચૈવમ્—

एकं दशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमतः ।

अर्बुदमब्जं खर्वं निखर्वमहापद्मशङ्खवस्तस्मात् ॥ ૫૫ ॥

जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्ध्यमिति दशगुणोत्तरं संज्ञाः ॥ इति ॥

અત્રોદાહરણમ્—

पञ्चत्र्येकमितो राशिर्दिवाकरगुणीकृतः ।

स्याद्विंશ षोडशशती क्रमोऽकानां च वामतઃ ॥ ૫૬ ॥

અથ પ્રસંગાદુપયોગિત્વાન્ન ભાગહારવિધિરુચ્યતે—

यद्गुणो भाजकः शुद्ध्येदन्त्यादेर्भाज्यराशितः ।

तत्फलं भागहारे स्यात् भागाप्राप्तौ च खं फलम् ॥ ૫૭ ॥

अग्रे यथाप्यते भागः पूर्वमंकं तथा भजेत् ।

षड्भिर्भागि यथा षष्ठेः प्राप्यन्ते केवलं दश ॥ ૫૮ ॥

ગુણાકાર કરતાં જે ‘ફળ’ આવે એને એના અધિકઅધિક સ્થાન પ્રમાણે અનુક્રમે સ્થાપવા-
મૂકવા. ૫૭ી યથાસ્થાનક આંકડાઓનો સરવાળો કરવો. ૫૨-૫૪.

અંકના સ્થાનકો આ પ્રમાણે છે:—એક, દશ, સો, હજાર, દશહજાર, લાખ, દશલાખ,
કોડ, દશકોડ, અબજ, ખર્વ, નિખર્વ, મહાપદ્મ, શંકુ, જલધિ, અન્ત્ય, મધ્ય અને પરાર્ધ્ય.
આ સર્વ સંજ્ઞા ઉત્તરોત્તર દશગુણી સમજવી. ગુણાકારનું એક દૃષ્ટાન્ત દેવો. ધારો કે ૧૩૫ ને
૧૨ વડે ગુણવા છે. તો ઉપર દર્શાવેલ રીતિ પ્રમાણે ગણી આંકડા માંડી સરવાળો કરતા ૧૬૨૦
આવશે. ૫૫-૫૬.

ગુણાકારની વિધિ કહી ત્યારે પ્રસંગોપાત્ત ભાગાકારની વિધિ—રીત પણ ઉપયોગી હોવાથી
તે કહીએ છીએ:—અન્ત્યાદિક ભાજ્યરાશિથી જેટલાગણે ભાજક થાય તેટલું ભાગાકારમાં
‘ફળ’ થાય; જ્યારે ભાગ ન ચાલે ત્યારે ‘ફળ’ મા શૂન્ય મૂકવું. જેમ જેમ આગળ ભાગ ચાલે
તેમ તેમ પૂર્વના આંકડાને ભાગતા જવું. દૃષ્ટાન્ત:—૬૦ ને ૬ એ ભાગવાથી ‘ફળ’ માં ૧૦
આવે છે. ૫૭-૫૮.

અથ પ્રકૃતમ્—પાદઃ સ્યાદંગુલૈઃ षड્ભિ વિતસ્તિઃ પાદયોર્ઘ્યમ્ ।

વિતસ્તિદ્વિતયં હસ્તૌ દ્વૌ હસ્તૌ કુંક્ષિરુચ્યતે ॥ ૫૯ ॥

કુંક્ષિદ્વયેન દણ્ડઃ સ્યાત્તાવન્માનં ધનુર્ભવેત્ ।

યુગં વા મુસલં વાપિ નાલિકા વા સમાઃ સમે ॥ ૬૦ ॥

અંગુલૈઃ ષણ્ણવત્યૈવ સર્વેઽપિ પ્રમિતા અમી ।

સહસ્રદ્વિતયેનાથ ક્રોશઃ સ્યાદ્ધનુષામિહ ॥ ૬૧ ॥

ચતુષ્ઠયેન ક્રોશાનાં યોજનં તત્પુનસ્ત્રિધા ।

ઉત્સેધાત્મપ્રમાણાલ્લ્યૈરંગુલૈર્જાયતે પૃથક્ ॥ ૬૨ ॥

एवं पादादिमानानां सर्वेषां त्रिप्रकारताम् ।

विभाव्य विनियुञ्जीत स्वस्वस्थाने यथायथम् ॥ ૬૩ ॥

પ્રમાણાંગુલનિષ્પન્નયોજનાનાં પ્રમાણતઃ ।

અસંખ્યકોટાકોટીભિરેકા રજ્જુઃ પ્રકીર્તિતા ॥ ૬૪ ॥

स्वयम्भूरमणाब्धेर्ये पूर्वपश्चिमवेदिके ।

तयोः परान्तान्तरालं रज्जુमानमिदं भवेत् ॥ ૬૫ ॥

લોકેષુ ચ—અવોદરૈરંગુલમષ્ટસંખ્યૈઃ હસ્તોઽંગુલૈઃ षड्गुणितैश्चतुर्भिઃ ।

હસ્તૈશ્ચતુર્ભિર્ભવતીહ દણ્ડઃ ક્રોશઃ સહસ્રદ્વિતયેન તેષામ્ ॥ ૬૬ ॥

હવે પ્રસ્તુત બાબત વિષે.

છ અંગુલનો એક ‘ પાદ ’ થાય. બે પાદની એક ‘ વેંત ’ થાય. બે વેંતનો એક ‘ હાથ, ’ અને બે હાથની એક ‘ કુંક્ષિ ’ થાય છે. બે કુંક્ષિનો એક ‘ દંડ ’ થાય. ‘ ધનુષ્ય, ’ ‘ યુગ ’ એટલે મુસળ, અને ‘ નાલિકા ’—એ ત્રણે દંડ જેવડા જ છે. આ ગણતરીએ ધનુષ્યના ૯૬ આંગળ થયા. વળી બે હજાર ધનુષ્યનો એક ‘ કોસ ’ થાય છે, અને ચાર કોસનો એક ‘ યોજન ’ કહેવાય છે. આ ‘ યોજન, ’ ઉત્સેધાંગુલ, આત્માંગુલ અને પ્રમાણાંગુલ—આ ત્રણ માપને માટે ભિન્નભિન્ન ત્રણ પ્રકારનો છે. ‘ પાદ ’ આદિક સર્વના પણ એજ રીતે ત્રણ ત્રણ પ્રકાર છે; એમને યોગ્યરીતે પોતપોતાને સ્થાનકે યોજવા. ૫૯—૬૩.

‘ પ્રમાણાંગુલ ’ ને માપે જે યોજન (નિષ્પન્ન) થાય—એવા અસંખ્યાત કોડાકોડી યોજનોનો એક ‘ રજ્જુ ’ એટલે રાજલોક થાય છે. ‘ સ્વયંભૂરમણ ’ સમુદ્રની, પૂર્વ અને પશ્ચિમ (બે) વેદિકાઓ વચ્ચે જે અન્તર છે તેટલું એક ‘ રજ્જુ ’ તું માન થાય છે. ૬૪—૬૫.

લોકોમાં જે માપ પ્રવર્તે છે તે આ પ્રમાણે:—આઠ યવ ’ નો એક આંગળ. ચોવીશ

સ્યાદ્યોજનં ક્રોશચતુષ્ટયેન તથા કરાણાં દશકેન વંશઃ ।

નિવર્તનં વિંશતિવંશસંખ્યૈઃ ક્ષેત્રં ચતુર્ભિશ્ચ ભુજૈર્નિવદ્ધમ્ ॥૬૭॥

इत्याद्यभिधीयते ।

માનં પલ્યોપમસ્યાથ તત્સાગરોપમસ્ય ચ ।

વદ્યે વિસ્તરતઃ કિંશ્ચિત્ શ્રુત્વા શ્રીગુરુસન્નિધૌ ॥ ૬૮ ॥

આદ્યમુદ્ધારપલ્યં સ્યાદદ્ધાપલ્યં દ્વિતીયકમ્ ।

તૃતીયં ક્ષેત્રપલ્યં સ્યાદિતિ પલ્યોપમં ત્રિધા ॥ ૬૯ ॥

एकैकं द्विप्रकारं स्यात् सूक्ष्मबादरभेदतः ।

त्रैधस्यैवं सागरस्याप्येवं ज्ञेया द्विभेदता ॥ ७० ॥

उत्सेधांगुलसिद्धैकयोजनप्रमितोऽवटः ।

उण्डत्वायामविष्कम्भैरेष पल्य इति स्मृतः ॥ ७१ ॥

પરિધિસ્તસ્ય વૃત્તસ્ય યોજનત્રિતયં ભવેત્ ।

एकस्य योजनस्योनषष्टभागेन संयुतम् ॥ ७२ ॥

સ પૂર્ય ઉત્તરકુહનૃણાં શિરસિ મુગિડતે ।

दिनैरेकादिसप्तान्तरूढकेशाग्रराशिभिः ॥ ७३ ॥

ત્રયચ્છિન્નકોટયઃ સ્યુઃ સત્તલક્ષાણિ ચોપરિ ।

द्वाषष्टिश्च सहस्राणि शतं च चतुरुत्तरम् ॥ ७४ ॥

આંગળનો એક ' હાથ; ' ચાર હાથનો એક ' હંડ; ' બે હજાર હંડનો એક ' કોશ ' અને ચાર કોશનો એક ' યોજન. ' વળી દશ ' હાથ ' નો એક ' વંશ ' કહેવાય છે, ત્રીશ વંશનું એક ' નિવર્તન ' કહેવાય છે અને ચાર હાથનું એક ' ક્ષેત્ર ' કહેવાય છે. ૬૬-૬૭.

હવે ' પલ્યોપમ ' તથા ' સાગરોપમ ' વિષે.

એ બેઝિનાં સંબંધમાં ગુડરાજ પાસેથી જે કંઈ સાંભળ્યું છે તે કહીએ છીએ:—

' પલ્યોપમ ' ત્રણ પ્રકારે છે; ઉદ્ધારપલ્યોપમ, અદ્ધાપલ્યોપમ અને ક્ષેત્રપલ્યોપમ. ' આ પ્રત્યેકના વળી ' સૂક્ષ્મ ' અને ' બાદર ' એમ બળ્બે લેદ છે. ' સાગરોપમ ' ના પણ એવા જ ત્રણ પ્રકાર છે અને એ ત્રણે પ્રકારના વળી એવા જ બળ્બે લેદ છે. ૬૮-૭૦.

ઉત્સેધાંગુલના માપે માપતાં જે યોજન થાય તે યોજનપ્રમાણ ઉંડાઈ, પડોળાઈ અને લંબાઈવાળો કુવો—તે ' પલ્ય ' કહેવાય છે. એ કુવાની પરિધિ એટલે ઘેરાવો ૩૬ યોજન લગ-

एतावत्यः कोटिकोटिकोटाकोट्यः स्मृता अथ ।
 चतुर्विंशतिर्लक्षाणि पञ्चषष्टिः सहस्रकाः ॥ ७५ ॥
 पञ्चविंशाः शताः षट् च स्युः कोटाकोटिकोटयः ।
 कोटाकोटीनां च लक्षा द्विचत्वारिंशदित्यथ ॥ ७६ ॥
 एकोनविंशतिरपि सहस्राणि शता नव ।
 षष्टिश्चोपरिकोटीनां मानमेवं निरूपितम् ॥ ७७ ॥
 लक्षाणि सप्तनवतिस्त्रिपञ्चाशत्सहस्रकः ।
 षट् शतानि च पल्येऽस्मिन् स्युः सर्वे रोमखण्डकाः ॥ ७८ ॥
 पञ्चभिः कलापकम् ॥

त्रित्रिंशत्સાદ્યાશાવાહ્યં દ્યબ્ધિરસેન્દ્રિયમ્ ।
 ષટ્દ્વિપચ્ચતુર્ધ્વેકાંકાંકષટ્કાંકવાજિનઃ ॥ ૭૯ ॥
 પચ્ચ ત્રીણિ ચ ષટ્ કિચ્ચ નવ લાનિ તતઃ પરમ્ ।
 આદિતઃ પલ્યરોમાંશરાશિસંખ્યાંકસંગ્રહઃ ॥ ૮૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ભગ છે. એ કુવામાં, ઉત્તરકુરૂક્ષેત્રના યુગલીયાના મસ્તકના એક દિવસથી આરંભી સાત દિવસ સુધીના વધેલા વાળ (કાંઠા સુધી દાબી દાબીને) ભરવા.¹ એવી રીતે ભરેલા એ કેશાગ્રોની સંખ્યા તેત્રીશકોડ સાતલાખ બાસઠહજાર અને એકસોનેઆર-રૂબેટલી ‘કોટીકોટી કોટાકોટી,’ ચોવીશ લાખ પાંસઠહજાર અને છસોપચીશ-એટલી ‘કોટાકોટીકોટી,’ બેતાળીશ લાખ

૧ આ અભિપ્રાય ‘ક્ષેત્રસમાસખલદ્વૃત્તિ’ અને જંખૂડીપપત્તિ’ માં છે. પરન્તુ ‘પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ’ અને સંગૃહણીખલદ્વૃત્તિ’ માં ‘ઉત્તરકુરૂક્ષેત્રના યુગળીઆઓના કેશાગ્રો’ એમ નથી કહ્યું. સામાન્યરૂપે ‘કેશાગ્રો’ એટલું જ કહેલું છે. ‘વીરજ્યસેહર ક્ષેત્રવિચાર’ ની સ્વોપચ્ચ રીકામાં વળી એમ કહ્યું છે કે ‘દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ ક્ષેત્રમાં જન્મેલા સાત દિવસના ઘેટાના વાળના, ઉલ્લેખાંશુલના પ્રમાણના, સાત રોમ કરીને એ રોમને ખાંડતાં વીશલાખ સતાશ્વહજાર એકસોબાવન ટુકડા થાય છે. એવી રીતના રોમખંડો-કેશાગ્રો-વડે આ કુવાને ભરવો. આવા વાળના ટુકડા એક ‘હાથ’ માં ચોવીશગણા સમાય છે, તેથી ચોગણા એક ‘ધનુષ્ય’ માં સમાય છે, અને એથી વળી બેહજારગણા એક ‘કોશ’ માં સમાય છે.

૭૯-૮૦ એક જખરી સખ્યા બતાવવા માટે કર્તાએ નવ ‘અક’ તથા ‘શૂન્ય’ માટે જૂદા જૂદા શબ્દો વાપરી ૭૯-૮૦ શ્લોકોની અન્યબીભરી રચના કરવામાં બહુ ખુબી કરી છે. ખ=૦ કારણ કે ખ (આકાશ) ખાલી શૂન્ય છે, અશ્વ અને વાજિન્=૭ કારણ કે (સૂર્યના) વાજિ (અશ્વો) ૭ છે, રસ (છ હોવાથી) =૬; અક્ષિ (આંખ બે હોવાથી) =૨; આશા (દિશા) દશ હોવાથી=૧૦; અન્ધિ, વાર્ધિ (સમુદ્ર) =૪, इन्द्रिय=૫; अंक=૯ કારણ કે એ નવ છે (એકથી તે નવ સુધી.)

તથા નિબિડમાકણ્ઠં ત્રિયતે સ યથા હિ તત્ ।

નાન્નિર્દહતિ વાલાગ્રં સલિલં ચ ન કોથયેત્ ॥ ૮૧ ॥

યથા ચ ચક્રિસૈન્યેન તમાક્રમ્ય પ્રસર્પતા ।

ન મનાક્ ક્રિયતે નીચૈરેવં નિબિડતાં ગતાત્ ॥ ૮૨ ॥

સમયે સમયે તસ્માત્ વાલખણ્ડે સમુદ્ઘૃતે ।

કાલેન યાવતા પલ્યઃ સ ભવેન્નિષ્ઠિતોઽસ્થિલઃ ॥ ૮૩ ॥

કાલસ્ય તાવતઃ સંજ્ઞા પલ્યોપમમિતિ સ્મૃતા ।

તત્રાપ્યુદ્ધારમુખ્યત્વાદિદમુદ્ધારસંજ્ઞિતમ્ ॥ ૮૪ ॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

ઇદં બાદરમુદ્ધારપલ્યોપમમુદીરિતમ્ ।

પ્રમાણમસ્ય સંખ્યાતાઃ સમયાઃ કથિતા જિનૈઃ ॥ ૮૫ ॥

અસ્મિન્નિરૂપે સૂદમં સુબોધમબુધૈરપિ ।

અતો નિરૂપિતં નાન્યત્કિંચિદસ્ય પ્રયોજનમ્ ॥ ૮૬ ॥

એતેષામથ પલ્યાનાં દશભિઃ કોટિકોટિભિઃ ।

ભવેદ્વાદરમુદ્ધારસંજ્ઞકં સાગરોપમમ્ ॥ ૮૭ ॥

‘કોટાકોટી,’ ઓગણીશહજાર નવસો ને સાઠ ‘કોટી,’ તથા સતાણું લાખ ત્રેપન હજાર ને છસો છે. આ સંખ્યા આંકડામાં લખીએ તો તે આંકડા નીચે મુજબ આવે—
૩૩૦૭૬૨૧૦૪૨૪૬૫૬૨૫૪૨૧૯૯૬૦૬૭૫૩૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦. આ કુવાને કાંઠાસુધી એવો તો દાખીને ભરવો કે જેથી અગ્નિ એમાં રહેલા વાળને બાળી શકે નહિં તેમ પાણી કોહવરાવી શકે નહિં; તેમ વળી એના પર ચક્રવર્તીની આખી સેના ખુદતી—કચરતી ચાલી જાય તોયે એ વાળ કાંઠાથી લેશમાત્ર નીચે જાય નહિં. આવી રીતે ભરેલા એ કુવામાંથી પ્રત્યેક સમયે એક એક કેશાત્ર કાઢતાં જેટલે કાળે એ આખો કુવો ખાલી થાય એટલા કાળનું નામ ‘પલ્યોપમ.’ વળી આ કાળમાં કેશ (કુવામાંથી) બહાર કાઢવાના હોવાથી—કેશોનો ઉદ્ધાર કરવાનો હોવાથી, એને—એ કાળને ‘ઉદ્ધારપલ્યોપમ’ કહે છે. એનું પ્રમાણ ‘સંખ્યાત’ સમયનું છે. આ બધી વાત ‘બાદર’ પલ્યોપમ સંબંધી કહી છે, ‘સૂક્ષ્મ’ સંબંધી નહિં. ‘બાદર’ નું નિરૂપણ પહેલું એટલા માટે કયું છે કે એમ ક્યાંથી વળતો ‘સૂક્ષ્મ’ નો બોધ ઓછી સમજણવાળાને પણ શીઘ્ર—સહેલાઈથી થાય. ૭૧—૮૬.

દશ કોટાકોટિ પલ્યોપમનું એક ‘સાગરોપમ’ થાય છે. એક બાદર ઉદ્ધારસાગરોપમ, તે જ પ્રમાણે, દશ કોટાકોટિ બાદર ઉદ્ધારપલ્યોપમનું થાય. ૮૭.

આ સર્વ કહ્યું તે ‘બાદર’ પલ્યોપમ—સાગરોપમ વિષે કહ્યું.

અથૈકૈકસ્ય પૂર્વોક્તવાલાગ્રસ્ય મનીષયા ।
 અસંખ્યેયાનિ खण्डानि कल्पनीयानि धीधनैः ॥ ૮૮ ॥
 यत्सूक्ष्मं पुद्गलद्रव्यं छद्मस्थश्चक्षुषेक्षते ।
 तदसंख्यांशमानानि तानि स्युर्द्रव्यमानतः ॥ ૮૯ ॥
 सूक्ष्મपनकजीवांगावगाढक्षेत्रतोऽधिके ।
 असंख्येयगुणे क्षेत्रेऽवगाहन्त इमानि च ॥ ૯૦ ॥
 व्याचक्षतेऽथ वृद्धास्तु मानमेषां बहुश्रुताः ।
 पर्याप्तबादरक्षोणीकायिकांगेन सम्मितम् ॥ ૯૧ ॥
 समानान्येव सर्वाणि तानि च स्युः परस्परम् ।
 अनन्तप्रादेशિકानि प्रत्येकમखિલાન્યપિ ॥ ૯૨ ॥
 તતસ્તૈઃ પૂર્યતે પ્રાગ્વત્ પલ્યઃ પૂર્વોક્તમાનકઃ ।
 સમયે સમયે ચૈકં खण्डमुद्ध्ययते ततः ॥ ૯૩ ॥
 નિઃશેષં નિષ્ઠિતે ચાસ્મિન્ સૂક્ષ્મમુદ્ધારપલ્યકમ્ ।
 સંખ્યેયવર્ષકોટીભિર્મિતમેતદુદાહૃતમ્ ॥ ૯૪ ॥
 સુસૂક્ષ્મોદ્ધારપલ્યાનાં દશભિઃ કોટિકોટિભિઃ ।
 સૂક્ષ્મં ભવતિ ચોદ્ધારાભિધાનં સાગરોપમમ્ ॥ ૯૫ ॥

હવે ‘સૂક્ષ્મ’ સંબંધી:—

પૂર્વે કહેલા અકેક રોમના, બુદ્ધિવાનોએ, બુદ્ધિપૂર્વક ‘અસંખ્યાત’ ખંડ કદપવા.
 આવો પ્રત્યેક રોમખંડ, ‘છદ્મસ્થ’ માણસ નરી આંખવડે જોઈ શકે એવા સૂક્ષ્મપુદ્ગલદ્રવ્યના
 અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડો હોય છે; એઓ વળી સૂક્ષ્મનિગોઢના જીવના શરીરથી વ્યાપ્ત
 એવા ક્ષેત્ર કરતાં અસંખ્યગણા અધિક ક્ષેત્રમાં બરાબર સમાઈ રહે છે; બહુશ્રુતવૃદ્ધો એમનું
 પ્રમાણુ પર્યાપ્તબાદરપૃથ્વીકાયના અંગ જેવડું કહે છે, અને એમનામાંના પ્રત્યેકના ઘણું કરીને
 અનન્ત પ્રદેશો છે. આ તરેહના જે રોમખંડો કહ્યા-એ રોમખંડો પૂર્વે કહેલા પ્રમાણુવાળા
 કુવામાં પૂર્વોક્તરીતે ભરવા. પછી સમયે સમયે એમાંથી અકેક બહાર કાઢવો. જેટલા વખતમાં
 કુવામાંથી બધા બહાર નીકળી રહે (અને કુવો ખાલી થાય) તેટલા વખતને ‘સૂક્ષ્મ’ ઉદ્ધાર
 પલ્યોપમ કહે છે. એનું માન સંખ્યાત કોડો વર્ષોનું છે. ૮૮-૯૪.

દશ કોટકોટિ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર ‘પલ્યોપમો’ નું એક સૂક્ષ્મઉદ્ધાર ‘સાગરોપમ’ થાય છે. ૯૫.

આભ્યાં સાગરપલ્યાભ્યાં મીચન્તે દ્વીપસાગરાઃ ।

અસ્યાઃ સાર્દ્ધદ્વિસાગર્યાઃ સમયૈઃ પ્રમિતા હિ તે ॥ ૯૬ ॥

યદ્વૈતાસુ પલ્યકોટાકોટીપુ પચ્ચવિંશતૌ ।

યાવન્તિ વાલ્લખણ્ડાનિ તાવન્તો દ્વીપસાગરાઃ ॥ ૯૭ ॥

एकादिसप्तान्तदिनोद्गतैः केशाग्रराशिभिः ।

भृतादुक्तप्रकारेण पल्यात्पूर्वोक्तमानतः ॥ ९८ ॥

પ્રતિવર્ષશતં खण्डमेकमेकं समुद्धरेत् ।

निशेषं निष्ठिते चास्मिन्नद्धापल्यं हि वादरम् ॥ ९९ ॥ युग्मम् ॥

एतेषामथ पल्यानां दशभिः कोटिकोटिभिः ।

भवेद्वादरमद्धापल्यं जिनोक्तं सागरोपमम् ॥ ૧૦૦ ॥

पूर्वरीत्याथ वालाग्रैः खण्डीभूतैरसंख्यशः ।

पूर्णपल्यात्तथा खण्डं प्रतिवर्षशतं हरेत् ॥ ૧૦૧ ॥

कालेन यावता पल्यः स्यान्निलेपोऽखिलोऽपि सः ।

तावान्कालो भवेत्सूक्ष्ममद्धापल्योપમં કિલ ॥ ૧૦૨ ॥

एतेषामथ पल्यानां दशभिः कोटिकोटिभिः ।

सूक्ष्ममद्धાભિધં જ્ઞાનસાગરાઃ સાગરં જગુઃ ॥ ૧૦૩ ॥

આ સાગરોપમ અને પલ્યોપમ બે બે માન સર્વ દ્વીપો અને સર્વ સમુદ્રોના માન માટે છે કેમકે અહીં સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમના જેટલા 'સમયો' છે તેટલી જ સંખ્યા દ્વીપસમુદ્રોની છે; અથવા એમ પણ કહેવાય કે પચીશ કોટાકોટિ સૂક્ષ્મઉદ્ધાર 'પલ્યો' માં જેટલા રોમખંડો (સમય) છે તેટલી સંખ્યા દ્વીપસમુદ્રોની છે. ૯૬-૯૭.

હવે, એકથી આરંભી સાત દિવસોના ઉગેલા મસ્તકના કેશ પૂર્વોક્ત કુવામાં પૂર્વોક્તરીતે ભરી, પછી તેમાંથી દર સો વર્ષે એકેક કેશ બહાર કાઢતાં જેટલો વખત લાગે તેટલા વખતને એક બાદર 'અદ્ધા પલ્યોપમ' કહે છે. એવા દશ કોટાકોટિ બાદર અદ્ધા પલ્યોપમો તુ એક 'બાદર અદ્ધા સાગરોપમ' થાય, તેમજ પૂર્વે કહેલા કેશાગ્રોના અસંખ્યાત ટુકડા કરી પૂર્વોક્ત પ્રકારે જ પૂર્વોક્તમાનવાળા પલ્ય એટલે કુવામાં ભરી પછી એમાંથી દર સો વર્ષે એકેક ટુકડા કાઢી કુવો ખાલી કરતાં જે વખત લાગે તે 'સૂક્ષ્મ' અદ્ધા પલ્યોપમ કહેવાય. અને એવા દશ કોટાકોટિ પલ્યોપમનું એક 'સૂક્ષ્મ' અદ્ધા સાગરોપમ કહેવાય. ૯૮-૧૦૩.

सूक्ष्माद्धापल्यवाद्धिभ्यामाभ्यां मीयन्त आर्हतैः ।

आयूंषि नारकादीनां कर्मकायस्थितौ तथा ॥ १०४ ॥

एतेषामेव वाद्धीनां दशभिः कोटिकोटिभिः ।

उत्सर्पिणी भवेदेका तावत्येवावसर्पिणी ॥ १०५ ॥

एकादिसत्तान्तत्रस्त्ररूढकेशाग्रराशिभिः ।

भृतादुक्तप्रकारेण पल्यात्पूर्वोक्तमानतः ॥ १०६ ॥

तत्तद्वालाग्रसंस्पृष्टखप्रदेशापकर्षणे ।

समये समये तस्मिन् प्राप्ते निःशेषतां तथा ॥ १०७ ॥

कालचक्रैरसंख्यातैर्मितं तत्क्षेत्रનામકમ્ ।

बादरं जायते पल्योपममेवं जिनैर्मतम् ॥ १०८ ॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

कोटाकोटयो दशैषां च बादरं क्षेत्रसागरम् ।

सुबोधतायै सूक्ष्मस्य कृतमेतन्निरूपणम् ॥ १०९ ॥

छिन्नैરસંખ્યશઃ પ્રાગ્વત્ કેશાગ્રૈઃ પલ્યતો ભૃતાત્ ।

સમયે સમયે ચૈકઃ લખપ્રદેશોઽપકૃણ્યતે ॥ ૧૧૦ ॥

જેનો નારકી આદિનાં આયુષ્યો તથા કર્મોની સ્થિતિ તથા પૃથ્વી આદિ જીવોની કાય-
સ્થિતિ વગેરે (જીવનકાળ) આ ' સૂક્ષ્મ અદ્ધા ' પલ્યોપમ અને સાગરોપમ વડે માપે છે. ૧૦૪.

એવા દશકોટાકોટિ સાગરોપમોના કાળને એક ' ઉત્સર્પિણી '—એવું નામ આપેલું છે.
એક ' અવસર્પિણી ' પણ એવડી જ છે. ૧૦૫.

આમ પલ્યોપમ અને સાગરોપમના ત્રણ પ્રકારમાંથી ' ઉદ્ધાર ' અને ' અદ્ધા ' વિષે
સમજાતિ આપી હવે ત્રીજા પ્રકાર ' ક્ષેત્ર ' વિષે કહે છે—

મસ્તકપર ઉગેલા એકથી સાત દિવસના વાળ પૂર્વોક્ત માનવાળા કુવામાં પૂર્વોક્ત રીતે
જ ભરી પછી એમને સ્પર્શીને રહેલા આકાશ પ્રદેશોનું સમયે સમયે આકર્ષણ કરવું. એમ
કરતાં કુવો ખાલી થતાં જે અસંખ્યાત કાળચક્રો વીતે છે તેને જિનપ્રભુએ બાહર ક્ષેત્ર પલ્યોપમ
કહ્યું છે. એવા ' દશ કોટાકોટિ ' પલ્યોપમ થાય ત્યારે એક બાહર ક્ષેત્ર સાગરોપમ થાય છે.
વળી પૂર્વની રીતે જ અસંખ્યાત ટુકડા કરેલા કેશાગ્રો એવાજ કુવામાં ભરી પછી એ કેશાગ્રોને

एवं केशींशसंस्पृष्टासंस्पृष्टाभ्रांशकर्षणात् ।

तस्मिन्निःशेषिते सूक्ष्मं क्षेत्रपल्योपमं भवेत् ॥ १११ ॥

नन्वेवं निचिते पल्ये वालाग्रैः सम्भवन्ति किम् ।

नभःप्रदेशा अस्पृष्टાસ્તદુદ્ધારો યદીરિતઃ ॥ ૧૧૨ ॥

उच्यते सम्भवत्येवास्पृष्टાस्ते सूक्ष्मभावतः ।

नभोऽशकानાં વાલાગ્રખણ્ડોઘાત્તાદશાદપિ ॥ ૧૧૩ ॥

यथा कूष्माण्डभरिते मातुलिंगानि मञ्चके ।

मान्ति तैश्च भृते धાત્રીફલાનિ બદરાણ્યપિ ॥ ૧૧૪ ॥

તત્રાપિ માન્તિ ચણકાદયઃ સૂક્ષ્મા યથાક્રમમ્ ।

एवं वालाग्रपूर्णेऽपि तत्रास्पृष्टा नभोऽशकाः ॥ ૧૧૫ ॥

यद्वा—यतो घनेऽपि स्तम्भादौ शतशो मान्ति कीलकाः ।

જાયન્તેઽસ્પૃષ્ટાંશાનાં તતસ્તત્રાપિ સમ્ભવઃ ॥ ૧૧૬ ॥

एवं वालाग्रखण्डोघैरत्यन्त निचितेऽपि हि ।

યુક્તૈવ પલ્યે ળાંશાનામસ્પૃષ્ટાનાં નિરૂપણા ॥ ૧૧૭ ॥

સ્પર્શેલા અને નહિંસ્પર્શેલા એમ બેઉ જાતના આકાશપ્રદેશોને આકર્ષણતાં કુવો ખાલી થતાં જેટલો વખત લાગે એટલા વખતને એક ‘ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ ’ કહ્યું છે. ૧૦૬-૧૧૧.

(એવા દશકોટકોટિ પલ્યોપમોનું એક સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર સાગરોપમ થાય.)

અહિં કોઈ એવી શંકા ઉઠાવે કે એવી રીતે ‘ દાખીને ’ કેશાગ્રો ભર્યા હોય એવા કુવામાં, એ કેશાગ્રોને નહિંસ્પર્શેલા આકાશ પ્રદેશોનો ‘ સંભવ ’ જ ક્યાંથી ? પછી ઉદ્ધાર કોનો ? આવી જાતની શંકાનું સમાધાન એ કે-કેશાગ્રોના ખડોના સમૂહ કરતાં પણ આકાશપ્રદેશો સૂક્ષ્મ છે; એટલે નહિંસ્પર્શેલા આકાશપ્રદેશોનો એમાં સંભવ છે જ. દૃષ્ટાંત તરીકે: ખીજેરાંથી ભરેલા પટારામાં (વચ્ચે વચ્ચે ખાલી જગ્યા રહે એમાં, એના કરતાં કદમાં નહાના હોઈને) આમળા કે બોર સમાઈ શકે છે; અને એવી જ રીતે આમળા કે બોરથી ભરેલા વાસણમાં ચણા સમાઈ શકે છે. વળી ખીજી દૃષ્ટાંત: કઠણમાં કઠણ નકર કાષ્ટસ્તંભમાં સેકડો ખીલાઓ સમાઈ જાય છે જ. તો તે જ પ્રમાણે એવા કુવામાં અણુસ્પર્શેલા આકાશપ્રદેશો શા માટે ન સમાય ? માટે જે નિરૂપણ કર્યું છે તે યુક્તજ છે. ૧૧૨-૧૧૭.

૧. અહિં કેશાગ્રના ખડોને સ્પર્શેલા અને અણુસ્પર્શેલા એમ બેઉ પ્રકારના આકાશપ્રદેશોના આકર્ષણની વાત કહી ત્યારે પછી એકેક કેશાગ્રના અસખ્ય ભાગો કરવાની ક્ષી જરૂર નહોતી કેમકે એ બેઉ સમાન છે. પણ ‘ પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ ’ આદિ પૂર્વગ્રંથોમાં એવો ઉલ્લેખ છે, તેથી અહિં અમે પણ એમ કહ્યું છે.

एतेषामथ पल्यानां दशभिः कोटिकोटिभिः ।

सूक्ष्मं सूक्ष्मेक्षिभिः क्षेत्रं सागरोपममीक्षितम् ॥ ११८ ॥

बादरक्षेत्रपल्याम्भोनिधिभ्यां सूक्ष्मके इमे ।

असंख्यगुणमाने स्तः कालतः पल्यसागरे ॥ ११९ ॥

क्षेत्रसागरपल्याभ्यामाभ्यां प्रायः प्रयोजनम् ।

द्रव्यप्रमाणचिन्तायां दृष्टिवादे क्वचिद् भवेत् ॥ १२० ॥

पल्यं पल्योપમं चापि ऋषिभिः परिभाषितम् ।

सारं वारिधिपर्याયं સાગરં સાગરોપમમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

अथ संख्यातादिकानां स्वरूपं किञ्चिदुच्यते ।

શ્રોતવ્યં તત્સાવધાનૈર્જનૈસ્તત્ત્વબુભુત્સુભિઃ ॥ ૧૨૨ ॥

त्रिधा संख्यातं जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदतः ।

असंख्यातानन्तयोस्तु भेदा नवनवोदिताः ॥ १२३ ॥

परित्तासंख्यातमाद्यं युक्तासंख्यातकं परम् ।

તાર્તીયિકમસંખ્યાતાસંખ્યાતં પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

એકસો અગ્યારમા શ્લોકમાં જે ‘ સૂક્ષ્મક્ષેત્રપલ્યોપમ ’ ની વાત કહી એવા દશકોટીકોટિ હોય ત્યારે એક ‘ સૂક્ષ્મક્ષેત્રસાગરોપમ ’ થાય. ૧૧૮.

‘ સૂક્ષ્મ ’ ક્ષેત્રપલ્યોપમ અને ‘ સૂક્ષ્મ ’ ક્ષેત્રસાગરોપમનો કાળ ‘ બાદર ’ ક્ષેત્રપલ્યોપમ અને ‘ બાદર ’ ક્ષેત્રસાગરોપમના કાળ કરતા અસંખ્યગણો છે. ૧૧૯.

આ ‘ ક્ષેત્ર ’ પલ્યોપમ—સાગરોપમનું દ્રવ્યપ્રમાણ સંબંધી વિચારણાને પ્રસંગે દૃષ્ટિવાદમાં ક્યાંઈ ક્યાંઈ કામ પડે છે. ૧૨૦.

પૂર્વાચાર્યોએ ‘ પલ્ય ’ અને ‘ પલ્યોપમ ’ બેઉને પર્યાય એટલે સમાનાર્થવાચક કહ્યો છે. તેમ ‘ સાગરોપમ ’ ને સ્થળે ‘ સાર ’, ‘ વારિધિ ’ અને ‘ સાગર ’ શબ્દો વાપરી એ ચારેને પર્યાય ગણ્યા છે. ૧૨૧.

હવે ‘ સંખ્યાત ’, ‘ અસંખ્યાત ’ અને ‘ અનન્ત ’ નું કંઈક સ્વરૂપ કહીએ છીએ. તે તત્ત્વજિજ્ઞાસુ જનો એક ચિત્તે સાંભળો— ૧૨૨.

‘ સંખ્યાત ’ ના ‘ જઘન્ય ’, ‘ મધ્યમ ’ અને ‘ ઉત્કૃષ્ટ ’ એમ ત્રણ લેહ છે. ૧૨૩.

‘ અસંખ્યાત ’ ના પણ ત્રણ લેહ છે: ‘ પરીત્ત ’, ‘ યુક્ત ’ અને ‘ અસંખ્યાત. ’ પરન્તુ આ ત્રણે પાછાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકારે છે. એ ગણત્રીએ આ ‘ અસંખ્યાત ’ ના ૩×૩=૯ નવ લેહ થયા. ૧૨૩-૧૨૪.

પરિત્તાનન્તમાયં સ્યાદ્યુક્તાનન્તં દ્વિતીયકમ્ ।

અનન્તાનન્તકં તાર્તીયીકં ચ ગદિતં જિનૈઃ ॥ ૧૨૫ ॥

ષડપ્યેતે સ્યુર્જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટભેદતઃ ।

અષ્ટાદશાથ સંખ્યાતૈસ્ત્રિભિઃ સહૈકવિંશતિઃ ॥ ૧૨૬ ॥

દ્વાવેવ લઘુસંખ્યાતં ત્ર્યાદિકં મધ્યમં તતઃ ।

અર્વાગુત્કૃષ્ટસંખ્યાતાત્ નૈકસ્તુ ગણનાં ભજેત્ ॥ ૧૨૭ ॥

યત્તુ સંખ્યાતમુત્કૃષ્ટં તત્તુ જ્ઞેયં વિવેકિભિઃ ।

ચતુષ્પલ્યાદ્યુપાયેન સર્ષપોત્કરમાનતઃ ॥ ૧૨૮ ॥

તત્તૈવમ્—જમ્બૂદ્વીપસમાયામવિષ્કમ્ભપરિવેષકાઃ ।

સહસ્રયોજનોદ્વેધાઃ પલ્યાશ્ચત્વાર ઈરિતાઃ ॥ ૧૨૯ ॥

‘અનન્ત’ ના, ‘પરીત્ત’, ‘યુક્ત’ અને ‘અનન્ત’ એમ ત્રણ લેહ છે. એ ત્રણે વળી જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ—એમ ત્રણ પ્રકારે છે. એટલે આ ‘અનન્ત’ ના પાણ ‘અસંખ્યાત’ ની પેઠે નવ લેહ થયા. ૧૨૪-૧૨૫.

એ રીતે ૩+૬+૬=૨૧ એકવીશ લેહ થયા. ૧૨૬.

આમ ‘એ’—એજ સંખ્યા ‘જઘન્ય’ સંખ્યાત છે; ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતની પહેલાનું ‘ત્રણ’ આદિ સંખ્યાવાળું—એ ‘મધ્યમ સંખ્યાત’ છે; ‘એક’ ની સંખ્યાની ગણના જ નથી. ૧૨૭.

‘સંખ્યાત’ નો ત્રીજો પ્રકાર જે ‘ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત’ છે તે સમજવા માટે ‘આર પાલા અને સરસવ’ ની રહસ્યપૂર્ણ હકીકત નીચે મુજબ આપીએ છીએ:—

જમ્બુદ્વીપ જેવડા (લાંબ યોજન) લાંબા પહોળા અને ઘેરાવાવાળા તથા એક હજાર

૧ સંખ્યાત ૩	અસંખ્યાત ૯	અનન્ત ૯
૧ જઘન્ય સંખ્યાત	૧ જઘન્ય-પરીત્ત અસંખ્યાત	૧ જઘન્ય પરીત્ત અનન્ત
૨ મધ્યમ ”	૨ મધ્યમ પરીત્ત ”	૨ મધ્યમ પરીત્ત ”
૩ ઉત્કૃષ્ટ ”	૩ ઉત્કૃષ્ટ પરીત્ત ”	૩ ઉત્કૃષ્ટ પરીત્ત ”
	૪ જઘન્ય યુક્ત ”	૪ જઘન્ય યુક્ત ”
	૫ મધ્યમ યુક્ત ”	૫ મધ્યમ યુક્ત ”
	૬ ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત ”	૬ ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત ”
	૭ જઘન્ય અસંખ્ય ”	૭ જઘન્ય અનન્ત ”
	૮ મધ્યમ અસંખ્ય ”	૮ મધ્યમ અનન્ત ”
	૯ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્ય ”	૯ ઉત્કૃષ્ટ અનન્ત ”

ઉચ્ચયા યોજનાન્યષ્ઠૌ જગત્યા તે વિરાજિતાઃ ।
 જગત્યુપરિ ચ ક્રોશદ્વયોચ્ચવેદિકાશ્ચિતાઃ ॥ ૧૩૦ ॥
 દિદૃક્ષવો દ્વીપવાર્ધીન્ સ્વીકૃતોદ્ગ્રીવિકા ઇવ ।
 ધ્યાયન્તો જ્યેષ્ઠસંખ્યાતં યોગપટ્ટભૃતોઽથવા ॥ ૧૩૧ ॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥
 આદ્યોઽનવસ્થિતાખ્યઃ સ્યાચ્છલાકાખ્યો દ્વિતીયકઃ ।
 તૃતીયઃ પ્રતિશલાકસ્તુર્યો મહાશલાકકઃ ॥ ૧૩૨ ॥
 આંવેદિકાન્તં સશિખસ્તત્ર પલ્યોઽનવસ્થિતઃ ।
 માયાદેકોઽપિ ન યથા સર્ષપૈર્ભ્રિયતે તથા ॥ ૧૩૩ ॥
 અસત્કલ્પનયા કશ્ચિદ્દેવસ્તમનવસ્થિતમ્ ।
 કૃત્વા વામકરે તસ્માત્સર્ષપં પરપાણિના ॥ ૧૩૪ ॥
 જમ્બૂદ્વીપે ક્ષિપેદેકં દ્વિતીયં લવણોદધૌ ।
 તૃતીયં ધાતકીચ્છણ્ડે તુર્યં કાલોદવારિધૌ ॥ ૧૩૫ ॥
 એવં દ્વીપે સમુદ્રે વા સ પલ્યો યત્ર નિષ્ઠિતઃ ।
 તત્સમાયામવિષ્કમ્ભપરિધિઃ કલ્પ્યતે પુનઃ ॥ ૧૩૬ ॥
 ઉદ્વેધતોત્સેધતઃ પ્રાગ્વદ્ ભ્રિયતે સર્ષપૈશ્ચ સઃ ।
 ક્રમાદ્દ્વીપે સમુદ્રે ચ પૂર્વવન્ન્યસ્યતે કણઃ ॥ ૧૩૭ ॥

યોજન ઉંડા ચાર પાલા કહ્યા છે. એ પ્રત્યેકને આઠ યોજન ઉંચી શોભાયમાન ‘ જગતી ’^૧
 છે, અને એ જગતી ઉપર બે કોશ ઉંચી સુંદર વેદિકાઓ છે. એને લીધે એ (પાલા) બાણે
 દ્વીપો અને સમુદ્રોને, ઉંચી ડોક કરીને, બેઠે રહ્યા હોયની ! અથવા ‘ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત ’ ની
 વિચારણા કરતા ‘ યોગપટ્ટધારી ’^૨ હોયની એવા વિરાજી રહ્યા છે. આ ચાર પાલા-
 ઓનાં અનુક્રમે ‘ અનવસ્થિત ’, ‘ શલાક ’, ‘ પ્રતિશલાક ’ અને ‘ મહાશલાક ’—એવાં નામ
 છે. એમાંના પહેલા ‘ અનવસ્થિત ’ નામના પાલામાં છેક વેદિકાસુધી, ઉપર શગ પણ
 ચઢાવીને, એવી રીતે સરસવ ભરવા કે પછી એમાં એક પણ વધારે દાણો સમાય નહિ.
 હવે એવી કંઈ કલ્પના કરો કે કોઈ દેવ એ પાલાને ડાળા હાથમાં ઉપાડી તેમાંનો એક કણ

૧ દિવાલ. ૨ યોગપટ્ટ—એકાગ્ર ધ્યાનમાં હોય ત્યારે પૃષ્ઠ ભાગથી ઘુટણ પર્યન્ત યોગીજને પહેરેલું વસ્ત્ર.
 યોગપટ્ટધારી—ધ્યાનસ્થ યોગી.

एवं द्वितीयवारं च रिक्तीभूतेऽनवस्थिते ।

मुच्यते सर्षपः साक्षी शलाकाभिधपल्यके ॥ १३८ ॥

पूर्यमाणै रिच्यमानैरेवं भूयोऽनवस्थितैः ।

शलाकाख्योऽपि सशिखं पूर्यते साक्षिसर्षपैः ॥ १३९ ॥

अत्रेदं ज्ञेयम्—આવેઽનવસ્થિતે રિક્તીભૂતે સાક્ષી ન મુચ્યતે ।

सर्वैः पल्यैः समानत्वान्नानवस्थिततास्य तत् ॥ १४० ॥

यास्याऽनवस्थितेत्याह्वा ज्ञेया योग्यतया तु सा ।

घृतयोग्यो घटो यद्वद् घृतकुम्भोऽभिधीयते ॥ १४१ ॥

साक्षी च सर्षपकणो मुच्यते यः शलाकके ।

अनवस्थितसत्કં તં જગુરેકે પરે પરમ્ ॥ ૧૪૨ ॥

पूर्णभूते शलाकेऽथ स्थाप्यस्तत्राऽनवस्थितः ।

ક્રમાગતદ્વીપવાર્ધિસમાનઃ સર્ષપૈર્ભૂતઃ ॥ ૧૪૩ ॥

अथोत्पाटय शलाकाख्यं प्राग्वत्तस्य कणान् क्षिपेत् ।

अनवस्थान्तिमकणाक्रान्तद्वीपाम्बुधेः पुरः ॥ १४४ ॥

જમણા હાથે જ ખૂદ્રીપમાં ફેંકે છે, ખીજે એક કણુ લવણ સમુદ્રમાં ત્રીજે એક કણુ ધાતકીખંડમાં અને ચોથા એક ' કાલોદધિ ' સમુદ્રમાં ફેંકે છે—એવી રીતે ફેંકતા ફેંકતા જે દ્વીપ કે સમુદ્રમાં એ પાલો ખાલી થાય એ દ્વીપ કે સમુદ્ર જેવડો ફરીને પાલો કડવો. જેની ઉંડાઈ અને ઉંચાઈ પૂર્વે કહી છે—એવા એ પાલામાં પૂર્વની પેઠે ફરી સરસવ ભરવા અને પુનઃ એમાંનો એકેક કણુ ઉપર કહેલા દ્વીપસમુદ્રોમાં ફેંકવો. આમ કરતાં ખીજી વખત પણ જ્યારે એ પાલો ખાલી થાય ત્યારે ખીજા ' શલાકા ' નામના પાલામાં સરસવનો એક દાણો એંધાણુ કે સાક્ષી તરીકે નાખવો. એવી રીતે એ ' અનવસ્થિત ' પાલો વારંવાર ભરાતાં અને ખાલી થતાં, ' શલાકા ' પાલો પણ સાક્ષીરૂપ કણુવડે શગ ચઢે એટલો ભરાઈ જાય ત્યારે ત્યાં પુનઃ અનુક્રમે (ક્રમવાર) દ્વીપ અથવા સમુદ્ર જેવડો અને સરસવ ભરેલો ' અનવસ્થિત ' પાલો સ્થાપવો. પછી ' શલાક ' પાલાને ઉપાડીને એના કણુને ' અનવસ્થિત ' પાલાના છેડલા કણુવાળા દ્વીપ અથવા સમુદ્રની આગળ આગળ ફેંકવા. એમ કરતાં એ ' શલાક ' પાલો પણ ખાલી થાય ત્યારે સાક્ષી માટે સરસવનો એક કણુ ત્રીજા ' પ્રતિશલાક ' પાલામાં નાખવો. પછી વળી એ પૂર્ણ ભરેલા ' અનવસ્થિત ' પાલાને ઉપાડીને ' શલાક ' ના છેડલા કણુવાળા દ્વીપસમુદ્રથી આગળના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં પૂર્વની રીતિએ સરસવના કણુ ફેંકવા. એવી રીતે વારંવાર ' અનવસ્થિત ' પાલા

રિક્તીભૂતે શલાકેઽથ પલ્યે પ્રતિશલાકકે ।

ક્ષિપ્યતે સર્ષપસ્તસ્ય સાક્ષીભૂતસ્તૃતીયકે ॥ ૧૪૫ ॥

અથ તત્ર સ્થિતં પૂર્ણં તં ગૃહીત્વાઽનવસ્થિતમ્ ।

શલાકાન્ત્યકણાક્રાન્તાદગ્રે પ્રાગ્વત્ કણાન્ ક્ષિપેત્ ॥ ૧૪૬ ॥

પૂર્યમાણૈ રિચ્યમાનૈ ભૂયોભૂયોઽનવસ્થિતૈઃ ।

પુનઃ શલાકો ભ્રિયતે પ્રાગ્વત્તથાનવસ્થિતઃ ॥ ૧૪૭ ॥

પ્રાગ્વત્ શલાકમુત્પાટ્ય પરતો દ્વીપવાર્ધિષુ ।

રિક્તીકૃત્ય ચ તત્સાક્ષી સ્થાપ્યઃ પ્રતિશલાકકે ॥ ૧૪૮ ॥

એવં પ્રતિશલાકેઽપિ સશિખં સમ્ભૃતે સતિ ।

અનવસ્થશલાકાણ્યૌ સ્વયમેવ ભૃતૌ સ્થિતૌ ॥ ૧૪૯ ॥

શલાકસાક્ષિણઃ સ્થાનાભાવાત્સ રિચ્યતે કથમ્ ।

આદ્યસ્યાપિ તદભાવાત્ કથં સોઽપિ હિ રિચ્યતે ॥ ૧૫૦ ॥

તતઃ પ્રતિશલાકાણ્યમુત્પાદ્ય તસ્ય સર્ષપાનં ।

ક્ષિપેત્ પૂર્વોક્તયા રીત્યા પરતો દ્વીપવાર્ધિષુ ॥ ૧૫૧ ॥

એવં પ્રતિશલાકેઽપિ નિખિલં નિષ્ઠિતે સતિ ।

સાક્ષીભૂતં કણમેકં ક્ષિપેન્મહાશલાકકે ॥ ૧૫૨ ॥

ભરાતાં અને ખાલી થતાં પૂર્વનીં પેઠે ‘ શલાક ’ પાલો ભરાય છે. વળી પૂર્વની પેઠે ‘ શલાકા ’ પાલાને ઉપાડીને તથા એની આગળ આગળના દ્વીપસમુદ્રોમાં ખાલી કરીને, એના સાક્ષીરૂપી કણો ત્રીજા ‘ પ્રતિશલાક ’ પાલામાં નાખવા. આ ‘ પ્રતિશલાક ’ પવાલું પણ જ્યારે શિખા એટલે શગ સુધી ભરાઈ જાય ત્યારે ‘અનવસ્થિત’ અને ‘ શલાક ’ એઉ પોતાની મેળેજ ભરેલા રાખી મૂકવા. કેમકે એના સાક્ષીરૂપ કણુ શામાં નાખવા ? ‘ શલાક ’ માં સાક્ષીરૂપ નાખેલા સરસવો ભરેલા છે એ નાખવાનું અન્ય સ્થાન નથી. તેમ પહેલા ‘ અનવસ્થિત ’ ના સાક્ષીરૂપ કણુને નાખવાનું પણ સ્થાન નથી. પછી ‘ પ્રતિશલાક ’ પાલાને ઉપાડીને, પૂર્વપ્રમાણે, એમાંથી સરસવના કણુને, આગળઆગળના દ્વીપસમુદ્રોમાં ફેંકવા. એમ કરતાં કરતાં જ્યારે એ આખો ખાલી થાય ત્યારે એના સાક્ષીભૂત પ્રત્યેક કણુને એથા ‘ મહાશલાક ’ પાલામાં નાખવો. પછી ‘ શલાક ’ પાલાને ઉપાડીને એના સરસવોને એની આગળના દ્વીપસમુદ્રોમાં નાખીને, એના સાક્ષીકણુને ‘ પ્રતિશલાક ’ પાલામાં નાખવા. પછી અનુક્રમે વૃદ્ધિપામતા વિસ્તારવાળા ‘ અનવસ્થિત ’ પાલાને ઉપાડીને એના કણુને આગળઆગળના દ્વીપસમુદ્રોમાં

તતઃ શલાકમુત્પાદ્ય દ્વીપાવિધિષુ તદગ્રતઃ ।
 સર્પપાન્ન્યસ્ય તત્સાક્ષી સ્થાપ્યઃ પ્રતિશલાકકે ॥ ૧૫૩ ॥
 તતઃ ક્રમાદ્વર્દ્ધમાનવિસ્તારમનવસ્થિતમ્ ।
 ઉત્પાટ્ય પરતો દ્વીપપાથોધિષુ કણાન્ ક્ષિપેત્ ॥ ૧૫૪ ॥
 પ્રાગ્વદેતત્સાશ્નિકેષઃ શલાકારૂપઃ પ્રપૂર્યતે ।
 તમપ્યનેકશઃ પ્રાગ્વત્ સંરિચ્ચૈતસ્ય સાક્ષિભિઃ ॥ ૧૫૫ ॥
 તૃતીયઃ પરિપૂર્યતાસકૃદેતસ્ય સાક્ષિભિઃ ।
 પલ્યો મહાશલાકોઽપિ સશિખં પૂર્યતે તતઃ ॥ ૧૫૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 યથોત્તરમથો સાક્ષિસ્થાનાઽભાવાદિમે સમે ।
 મૃતાઃ સ્થિતા દિક્કનીનાં ક્રીડાસમુદ્ગકા ઇવ ॥ ૧૫૭ ॥
 યત્રાન્તિમાયાં વેલાયાં રિક્તીભૂતોઽનવસ્થિતઃ ।
 તાવન્માનસ્તદાસ્ત્યેષ ત્રયસ્ત્રવન્યે યથોદિતાઃ ॥ ૧૫૮ ॥
 અથૈતાંશ્ચતુરઃ પલ્યાન્ સાવકાશે સ્થલે ક્વચિત્ ।
 ઉદ્ગમ્ય તત્સર્પપાણાં નિચયં રચયેદ્ધિયા ॥ ૧૫૯ ॥
 તતશ્ચ જમ્વૂદ્વીપાદિદ્વીપવાર્ધિષુ સર્પપાન્ ।
 ઉચ્ચિત્ય પૂર્વનિક્ષિપ્તાંસ્તત્રૈવ નિચયે ક્ષિપેત્ ॥ ૧૬૦ ॥
 એકસર્પપરૂપેણ ન્યૂનોઽયં નિચયોઽસ્થિલઃ ।
 ભવેદુત્કૃષ્ટસંખ્યાતમાનમિત્યુદિતં જિનૈઃ ॥ ૧૬૧ ॥

દે'કવા. પૂર્વનીપેઠે એના સાક્ષીરૂપ કણોથી ' શલાક ' પાલો ભરાઈ જશે એને પણ અગાઉની જેમ વારંવાર ખાલી કરીને એના સાક્ષીકણોવડે ત્રીજો પાલો ભરવો. એને પૂર્વોક્ત રીતિએ ખાલી કરતાં એના સાક્ષીકણોથી ' મહાશલાક ' પાલો પણ શગ મુધી ભરાઈ જાય છે. આમ ઉત્તરોત્તર સાક્ષીકણોને નાખવાનું સ્થાન નહિ રહેવાથી ચારે પાલા ભરેલા રહ્યા એઓ સર્વ જાણે દિક્કન્યાએના રમવાના ડાગલા હોયની એવા સુંદર શોભી રહે છે. આ વખતે અનવસ્થિત પાલાનું માન, એ છેલ્લી વખતે ખાલી થયો ત્યારે જેટલું હતું તેટલું રહે છે. બીજાં ત્રણેના માન પૂર્વવત્ હોય છે. હવે એ ચારે પાલાને કોઈ અવકાશવાળે સ્થળે ખાલી કરવા-એમાંના સરસવોનો એક ઢગલો કરવો. વળી પછી જમ્બૂદ્વીપ આદિમાં પૂર્વે કે કેલા કણોને એકઠા કરીને એ પણ એ ઢગલામાં નાખવા. પછી આ સમસ્ત ઢગલામાંથી એક કણ ઓછો કરવો. એ એકકણન્યૂન ઢગલાનું માન ' ઉત્કૃષ્ટસંખ્યાત ' થાય-એમ શ્રી જિનપ્રભુનું કહેવું છે. ૧૨૮-૧૬૧.

एतदुत्कृष्टसंख्यातमेकरूपेण संयुतम् ।

भवेत्परीक्षासंख्यातं जघन्यमिति तद्विदः ॥ १६२ ॥

ज्येष्ठात्परीक्षासंख्यातादवाग् जघन्यतः परम् ।

मध्यं परीक्षासंख्यातं भवेदिति जिनैः स्मृतम् ॥ १६३ ॥

जघन्ययुक्तासंख्यातमेकरूपविवर्जितम् ।

भवेत्परीक्षासंख्यातमुत्કृष्टमिति तद्विदः ॥ १६४ ॥

જઘન્યયુક્તાસંખ્યપ્રકારશ્રાવ્યમ્—

यावत्प्रमाणो यो राशिर्भवेत्स्वरूपसंख्यया ।

स न्यस्य तावतो वारान् गुणितोऽभ्यास उच्यते ॥ १६५ ॥

यथा पञ्चात्मको राशिः पञ्चवारान् प्रतिष्ठितः ।

मिथः संगुणितो जातः प्रथमं पञ्चविंशतिः ॥ १६६ ॥

शतं सपादं सञ्जातो गुणितः सोऽपि पञ्चभिः ।

पुनः संगुणितः पञ्चविंशानि स्युः शतानि षट् ॥ १६७ ॥

जातश्चतुर्थवेलायामેકત્રિંશચ્છતાનિ સઃ ।

પંચવિંશત્યુપચિતાન્યભ્યાસગુણિતં હ્યદઃ ॥ ૧૬૮ ॥

‘ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત ’ માં એક સરસવ લેળવવાથી ‘ જઘન્યપરીક્ષાસંખ્યાત ’ થાય. ‘ ઉત્કૃષ્ટપરીક્ષાસંખ્યાત ’ ની પહેલાનું અને ‘ જઘન્યપરીક્ષાસંખ્યાત ’ થી આગળનું ‘ મધ્યમપરીક્ષાસંખ્યાત ’ કહેવાય છે. વળી એકરૂપહીન ‘ જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત ’ ‘ ઉત્કૃષ્ટપરીક્ષાસંખ્યાત ’ કહેવાય છે. ૧૬૨-૧૬૪.

‘ જઘન્યયુક્તઅસંખ્યાત ’ નો પ્રકાર આ પ્રમાણે:—

સ્વરૂપની સંખ્યાએ જે રાશિ જેટલા પ્રમાણનો હોય તેટલો સ્થાપીને, એને એટલી વાર એટલાગણો કરવાથી જે રાશિ આવે એ રાશિ ‘ અભ્યાસ ’ કહેવાય. દૃષ્ટાન્ત તરિકે ૫ (પાંચ) નો રાશિ એટલે આંકડો ૫ થયો. એ પાંચને પાંચે ગુણો એટલે પચીશ થાય. એ પચીશને વળી પાંચે ગુણો એટલે એકસોપચીશ થાય. એ એકસોપચીશને પાછા પાંચે ગુણો એટલે છસો પચીશ થાય. આ છસો પચીશની રકમને (છેલ્લે) પાંચે ગુણવાથી ત્રણહજાર એકસોને પચીશ થાય. એનું નામ ‘ અભ્યાસગુણિત ’. હવે પૂર્વે કહેલા સરસવના ઢગલામાં જેટલા સરસવો

તતશ્ચ—પ્રાગુક્તે સાર્ષપે પુઞ્જે યાવન્તઃ કિલ સર્ષપાઃ ।

તત્સંખ્યાન્ મુખ્યનિચયતુલ્યાન્ રાશીન્ પૃથક્પૃથક્ ॥ ૧૬૯ ॥

કૃત્વા મિથસ્તદ્ગુણે યો રાશિર્જાયતેઽન્તિમઃ ।

જઘન્યયુક્તાસંખ્યં તદાવલીસમયૈઃ સમમ્ ॥ ૧૭૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

इयमत्र भावना—स सर्षपाणां निकरः कल्प्यते चेदशात्मकः ।

प्राग्वदभ्यासगुणितः सहस्रकोटिको भवेत् ॥ १७१ ॥

गरिष्ठयुक्तासंख्यातादर्वाङ् जघन्यतः परम् ।

मध्यमं जायते युक्तासंख्यातमिति तद्विदः ॥ १७२ ॥

जघन्ययुक्तासंख्यातं प्राग्वदभ्यासताडितम् ।

हीनमेकेन रूपेण युक्तासंख्यातकं गुरु ॥ १७३ ॥

एतदेव रूपयुक्तमसंख्यासंख्यकं लघु ।

मध्याસંખ્યાતાસંખ્યાતમસ્માદુત્કૃષ્ટતાવધિ ॥ ૧૭૪ ॥

जघन्यासंख्यासंख्यातं भवेदभ्यासताडितम् ।

एकरूपोनितं ज्येष्ठासंख्यासंख्यातकं स्फुटम् ॥ १७५ ॥

अत्रैकरूपक्षेपे च परीत्तानन्तकं लघु ।

મધ્યં ચાસ્માત્સમુત્કૃષ્ટપરીત્તાનન્તકાવધિ ॥ ૧૭૬ ॥

હોય, તેટલા, મુખ્યઢગલાબેવડા—જૂદા જૂદા ઢગલા કરીને એઓને પરસ્પર ગુણુવાથી જે છેલ્લો રાશિ આવે તે ‘ જઘન્યયુક્તઅસંખ્યાત ’ કહેવાય. (અને તે એક ‘ આવળિ ’ ના સમયો જેટલો છે.) ૧૬૫-૧૭૦.

અહિં ભાવાર્થ એવો છે કે—ધારો કે એ ઢગલામાં દશ કણ છે, તો ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ‘ અભ્યાસ ગુણાકાર ’ કરવાથી, એ ઢગલો એકહજારકોડનો થાય). ૧૭૧.

હવે ‘ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત ’ થી ‘ પહેલાનું ’, અને ‘ જઘન્ય અસંખ્યાત ’ થી ‘ આગળનું ’—તે ‘ મધ્યમ યુક્ત અસંખ્યાત ’ થાય. વળી અભ્યાસગુણિત અને એકરૂપહીન એવું ‘ જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત ’ ‘ ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અસંખ્યાત ’ કહેવાય છે. વળી તે એકરૂપયુક્ત હોય તો તે ‘ જઘન્ય અસંખ્ય અસંખ્યાત ’ કહેવાય. અને એથી તે છેક ઉત્કૃષ્ટ સુધીનું ‘ મધ્યમ અસંખ્યાત અસંખ્યાત ’ કહેવાય. વળી ‘ જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાત ’ ને અભ્યાસગુણિત કરતાં ‘ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત અસંખ્યાત ’ થાય, જે તે એક રૂપહીન હોય તો. વળી (એકરૂપહીનને

દ્વસ્વં પરીત્તાનન્તં ચ પ્રાગ્વદભ્યાસસંગુણમ્ ।

પરીત્તાનન્તકં જ્યેષ્ઠમેકરૂપોનિતં ભવેત્ ॥ ૧૭૭ ॥

સૈકરૂપં તજ્જઘન્યયુક્તાનન્તકમીરિતમ્ ।

પરમસ્માત્પરાચ્ચાર્વાન્ યુક્તાનન્તં હિ મધ્યમમ્ ॥ ૧૭૮ ॥

યુક્તાનન્તં તજ્જઘન્યમભ્યાસપરિતાડિતમ્ ।

નિરેકરૂપમુત્કૃષ્ટયુક્તાનન્તકમાહિતમ્ ॥ ૧૭૯ ॥

અત્રૈકરૂપક્ષેપે સ્યાદનન્તાનન્તકં લઘુ ।

અસ્માદ્યદધિકં મધ્યાનન્તાનન્તં ચ તત્સમમ્ ॥ ૧૮૦ ॥

ઉત્કૃષ્ટાનન્તાનન્તં તુ નાસ્તિ સિદ્ધાન્તિનાં મતે ।

અનુયોગદ્વારસૂત્રે ચદુક્તં ગણધારિભિઃ ॥ ૧૮૧ ॥

અભિપ્રાયઃ સમગ્રોઽયં પ્રોક્તઃ સૂત્રાનુસારતઃ ।

અથ કાર્મગ્રન્થિકાનાં મતમત્ર પ્રપંચ્યતે ॥ ૧૮૨ ॥

સમદ્વિઘાતો વર્ગઃ સ્યાત્ ઇતિ વર્ગસ્ય લક્ષણમ્ ।

પાંચાનાં વર્ગકરણે યથા સ્યુઃ પંચવિંશતિઃ ॥ ૧૮૩ ॥

બદલે) એકરૂપયુક્ત હોય તો તે ‘જઘન્ય પરીત્ત અનન્ત’ થાય. અને ત્યાંથી તે છેક ‘ઉત્કૃષ્ટ પરીત્તાનન્ત’ સુધીનું ‘મધ્યમ પરીત્ત અનન્ત’ થાય. હવે એકરૂપહીન ‘જઘન્યપરીત્તાનન્ત’ ને પૂર્વની જેમ અભ્યાસગુણિત કરતા ‘ઉત્કૃષ્ટ પરીત્ત અનન્ત’ થાય છે. અને એમાં જ્યારે એકરૂપ ઉમેરવામાં આવે છે ત્યારે જઘન્યયુક્તાનન્ત થાય. તેના પછીનું અને ‘ઉત્કૃષ્ટયુક્તાનન્ત’ની પહેલાનું—તે ‘મધ્યમયુક્તાનન્ત’ થાય. એકરૂપરહિત ‘જઘન્યયુક્તાનન્ત’ ને અભ્યાસગુણિત કરવાથી ઉત્કૃષ્ટયુક્તાનન્ત થાય છે. અને એમાં જો એકરૂપ ભેગવીએ તો ‘જઘન્યઅનન્તાનન્ત’ થાય છે. એનાથી અધિક હોય એ સઘળું ‘મધ્યમઅનન્તાનન્ત’ છે. અને ‘ઉત્કૃષ્ટ અનન્ત અનન્ત’ તો સિદ્ધાન્તીઓને મતે છે જ નહિ. ગણધરોએ પણ અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં એમ જ કહ્યું છે. ૧૭૨-૧૮૧.

ઉપરનો સર્વ અભિપ્રાય સૂત્રોને અનુસારે કહ્યો છે. હવે કર્મઅથવાળાઓ શું કહે છે તે જુઓ. કોઈ પણ સંખ્યાને એજ સંખ્યાએ ગુણતાં જે (સંખ્યા) આવે એ એનો ‘વર્ગ’ કહેવાય છે. જેમકે પાંચને પાંચે ગુણતાં પચીસ આવે—એ (પચીસ) પાંચનો વર્ગ કહેવાય. સૂત્રો અને કર્મઅથ—જેઉ મતમાં ‘જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત્’ સુધી તો બધું સરખું છે. ત્યારપછી મતભેદ છે. એ આ પ્રમાણે:—

જઘન્યયુક્તાસંખ્યાતાવધિ તુલ્યં મતદ્વયે ।

અતઃપરં વિશેષોઽસ્તિ સ ચાયં પરિભાવ્યતે ॥ ૧૮૪ ॥

જઘન્યયુક્તાસંખ્યાતાદારમ્બ્યોત્કૃષ્ટતાવધિ ।

મધ્યમં યુક્તાસંખ્યાતં સ્યાદુત્કૃષ્ટમથોચ્યતે ॥ ૧૮૫ ॥

જઘન્યયુક્તાસંખ્યાતં વર્ગિતં રૂપવર્જિતમ્ ।

ઉત્કૃષ્ટયુક્તાસંખ્યાતં પ્રાસરૂપેઃ પ્રરૂપિતમ્ ॥ ૧૮૬ ॥

એકરૂપેણ યુક્તં તદસંખ્યાસંખ્યકં લઘુ ।

અર્વાગુત્કૃષ્ટતો મધ્યમથોત્કૃષ્ટં નિરૂપ્યતે ॥ ૧૮૭ ॥

જઘન્યાસંખ્યાસંખ્યાતં યત્તતો વર્ગિતં ત્રિશઃ ।

અમીભિર્દશભિઃ ક્ષેપૈર્વદ્યમાણૈર્વિમિશ્રિતમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

તત્તૈવમ્—ત્રિંશત્કોટાકોટિસારા જ્ઞાનાવરણકર્મણઃ ।

સ્થિતિરુત્કર્ષતો જ્ઞેયા જઘન્યાન્તર્મુહૂર્તકી ॥ ૧૮૯ ॥

અનયોરન્તરાલે ચ મધ્યમાઃ સ્યુરસંખ્યશઃ ।

આસાં વન્ધહેતુભૂતાધ્યવસાયા અસંખ્યશઃ ॥ ૧૯૦ ॥

એવમેવાધ્યવસાયા અપરેષ્વપિ કર્મસુ ।

સ્યુરસંખ્યેયલોકાન્નપ્રદેશપ્રમિતા ઇમે ॥ ૧૯૧ ॥

‘ જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત ’ થી શરૂ કરીને છેક ‘ ઉત્કૃષ્ટયુક્તઅસંખ્યાત ’ સુધીનું ‘ મધ્યમયુક્તઅસંખ્યાત ’ કહેવાય. વળી એકરૂપહીન ‘ જઘન્યયુક્તઅસંખ્યાત ’ નો ‘ વર્ગ ’ કરવાથી ‘ ઉત્કૃષ્ટયુક્તઅસંખ્યાત ’ થાય છે, પણ જો એ એકરૂપયુક્ત હોય તો ‘ જઘન્યઅસંખ્ય અસંખ્યાત ’ થાય. ઉત્કૃષ્ટની ‘ પૂર્વતુ ’-તે ‘ મધ્યમ ’ (અસંખ્ય અસંખ્યાત) થાય. ૧૮૨-૧૮૭.

હવે ‘ ઉત્કૃષ્ટઅસંખ્યઅસંખ્યાત ’ વિષે.

‘ જઘન્ય અસંખ્ય અસંખ્યાત ’ નો ત્રણવાર ‘ વર્ગ ’ કરવો; અને એમાં નીચે કહેલા દશ ‘ અસંખ્યાતો ’ લેખવાં:—

(જ્ઞાનાવરણી કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીશ કોટાકોટી સાગરોપમની, અને જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર મુહૂર્તની છે. એ બેજ વચ્ચે અસંખ્ય મધ્યમ સ્થિતિ છે અને એના બન્ધના હેતુભૂત ‘ અસંખ્ય ’ અધ્યવસાયો છે. એજ પ્રમાણે અન્ય ‘ કર્મો ’ માં પણ અધ્યવસાયો અસંખ્ય

જઘન્યાદિભેદવન્તોઽનુભાગાઃ કર્મણાં રસાઃ ।

તેપ્યસંખ્યેયલોકાભ્રપ્રદેશપ્રમિતાઃ કિલ ॥ ૧૯૨ ॥

તતઃ—લોકાભ્રધર્માધર્મેકજીવાનાં યે પ્રદેશકાઃ ।

અધ્યવસાયસ્થાનાનિ સ્થિતિબન્ધાનુભાગયોઃ ॥ ૧૯૩ ॥

મનોવચઃકાયયોગવિભાગા નિર્વિભાગકાઃ ।

કાલચક્રસ્ય સમયાસ્તથા પ્રત્યેકજન્તવઃ ॥ ૧૯૪ ॥

અનન્તાંગિદેહરૂપા નિગોદાશ્ચ દશાપ્યમૂન્ ।

—ત્રિવર્ગિતે લઘ્વસંખ્યાસંખ્યેઽસંખ્યાન્નિયોજયેત્ ॥ ૧૯૫ ॥

ત્રિશઃ પુનર્વર્ગયેચ્ચ ભવેદેવંકૃતે સતિ ।

અસંખ્યાસંખ્યમુત્કૃષ્ટમેકરૂપવિનાકૃતમ્ ॥૧૯૬॥ ચતુર્ભિઃ કલાપકમ્

તત્રૈકરૂપપ્રત્તેપે પરીત્તાનન્તકં લઘુ ।

પરીત્તાનન્તકાજ્જ્યેષ્ઠાદર્વાક્ તચ્ચ મધ્યમમ્ ॥ ૧૯૭ ॥

લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલાજ છે. આમ જેમ કર્મના સ્થિતિબંધ અસંખ્ય છે તેમ એના 'અનુભાગ' રૂપ રસના બંધ પણ અસંખ્ય છે).

૧. લોકાકાશના પ્રદેશો. ૨. ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો. ૩. અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો. ૪. એકજીવના પ્રદેશો. ૫. સ્થિતિબંધના અધ્યવસાયના સ્થાનો. ૬. અનુભાગબંધના અધ્યવસાયના સ્થાનો. ૭. મનઃયોગના, વચનયોગના અને કાયયોગના અવિલાબ્ય વિભાગો. ૮. કાળચક્રના સમયો. ૯. પ્રત્યેક (શરીરી) જંતુઓ. ૧૦. અનન્તકાયના જીવો (નિગોદના) ના શરીરો.

(આ બધાં 'અસંખ્યાત') લેખ્યા પછી પુનઃ એનો ત્રણ વખત 'વર્ગ' કરવો પછી એમાંથી એકરૂપ ઓછું કરવું. એટલે 'ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યઅસંખ્યાત' થાય છે. ૧૮૮-૧૯૬.

'ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યઅસંખ્યાત' માં એકરૂપ ઉમેરીએ તો 'જઘન્ય પરીત્તઅનન્ત' થાય. એની પછીતું અને 'ઉત્કૃષ્ટપરીત્તઅનન્ત' થી પહેલાતું તે મધ્યમપરીત્તઅનન્ત. વળી અગાઉ પ્રમાણે 'જઘન્યપરીત્તઅનન્ત' નો 'અભ્યાસ' ગુણાકાર કરી એકરૂપ બાદ કરતા 'ઉત્કૃષ્ટપરીત્તઅનન્ત' થાય; અને એકરૂપ વધારવામાં આવે તો 'જઘન્યયુક્તઅનન્ત'

૧ અમુક કર્મ અમુક કાળ કે મુદત સુધી રહે એ એ કર્મનો 'સ્થિતિબંધ' કહેવાય. કર્મના શુભાશુભ ફળ એ કર્મનો અનુભાગ કે રસ કહેવાય; એનો નિશ્ચય તે 'અનુભાગ બંધ'.

૨ દશ કોટકોટી સાગરોપમના એક 'ઉત્સર્પિણી' કહેવાય છે. અવસર્પિણી પણ એટલી જ. અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી એક થઈને એક 'કાળચક્ર' કહેવાય.

અભ્યાસગુણિતે પ્રાગ્વત્પરીત્તાનન્તકે લઘૌ ।

પરીત્તાનન્તમુત્કૃષ્ટમેકરૂપોઽદ્વિતં ભવેત્ ॥ ૧૯૮ ॥

સૈકરૂપે પુનસ્તસ્મિન્ યુક્તાનન્તં જઘન્યકમ્ ।

અભવ્યજીવૈસ્તુલિતં મધ્યં તૂત્કૃષ્ટકાવધિ ॥ ૧૯૯ ॥

જઘન્યયુક્તાનન્તે ચ વર્ગિતે રૂપવર્જિતે ।

સ્યાયુક્તાનન્તમુત્કૃષ્ટમિત્યુક્તં પૂર્વસૂરિભિઃ ॥ ૨૦૦ ॥

અત્રૈકરૂપપ્રદોષાદનન્તાનન્તકં લઘુ ।

પ્રાગ્વદેતદપિ જ્ઞેયં મધ્યમુત્કૃષ્ટકાવધિ ॥ ૨૦૧ ॥

જઘન્યાનન્તાનન્તં તત્ વર્ગયિત્વા ત્રિશસ્તતઃ ।

દોષાનમૂનનન્તાન્ પદ્ વદ્યમાણાન્નિયોજયેત્ ॥ ૨૦૨ ॥

તે ચામી—વનસ્પતીન્નિગોદાનાં જીવાન્ સિદ્ધાંશ્ચ પુદ્ગલાન્ ।

સર્વકાલસ્ય સમયાન્ સર્વાલોકનર્મોશકાન્ ॥ ૨૦૩ ॥

પુનસ્ત્રિવર્ગિતે જાતરાશૌ તસ્મિન્ વિનિષ્ણિપેત્ ।

પર્યાયાન્ કેવલજ્ઞાનદર્શનાનામનન્તકાન્ ॥ ૨૦૪ ॥

અનન્તાનન્તમુત્કૃષ્ટં ભવેદેવંકૃતે સતિ ।

મેયાભાવાદસ્ય મધ્યે નૈવ વ્યવહૃતિઃ પુનઃ ॥ ૨૦૫ ॥

થાય. ત્યારપછીનું છેક ' ઉત્કૃષ્ટ ' મુખીનું ' મધ્યમયુક્તઅનન્ત. ' વર્ગી ' જઘન્યયુક્તઅનન્ત ' નો વર્ગ કરી એમાંથી એકરૂપ બાદ કરીએ તો ' ઉત્કૃષ્ટયુક્તઅનન્ત ' થાય; અને એક ઉમેરીએ તો ' જઘન્ય અનન્તઅનન્ત ' થાય. ત્યારપછીનું છેક ' ઉત્કૃષ્ટ ' મુખીનું ' મધ્યમ અનન્ત અનન્ત. ' ૧૯૭-૨૦૧.

હવે ઉત્કૃષ્ટઅનન્તઅનન્ત વિષે

' જઘન્યઅનન્તઅનન્ત ' નો ત્રણ વખત ' વર્ગ ' કરી તેમાં નીચે દર્શાવેલાં છ ' અનન્ત ' ઉમેરવા:—

૧ વનસ્પતિ કાયના જીવો. ૨ નિગોદના જીવ. ૩ સિદ્ધ. ૪ પુદ્ગલના પરમાણુ ૫ સર્વકાળના સમયો. ૬ સર્વ અલોકાકાશના પ્રદેશો

એ ઉમેરવાથી જે રાશિ થાય તેનો પુનઃ ત્રણવાર ' વર્ગ ' કરવો; અને એમાં કેવળજ્ઞાનના અને કેવળદર્શનના અનન્ત પર્યાય લેળવવા. એ રાશિ થયો તે ' ઉત્કૃષ્ટઅનન્તઅનન્ત. ' પરંતુ એ માનના પદાર્થના અભાવથી એ સંખ્યા વ્યવહારમાં નથી. ૨૦૨-૨૦૫.

एवं च नवधानन्तं कर्मग्रन्थमते भवेत् ।

भवत्यष्टविधं किञ्च सिद्धान्ताश्रयिणां मते ॥ २०६ ॥

सर्वेषां रूपमेकैकमेषां ज्येष्ठकनीयसाम् ।

मध्यमानां तु रूपाणि भवन्ति बहुधा किल ॥ २०७ ॥

संख्यातभेदं संख्यातमसंख्यातविधं पुनः ।

असंख्यातमनन्तं चानन्तभेदं प्रकीर्तितम् ॥ २०८ ॥

પ્રયોજનં ત્વેતેષામ્—અભવિશ્ચ ચતુસ્થણંતે પંચમ્મિ સમ્માઇપરિવડિશ્ચ સિદ્ધા ।

સેસા અઠ્ઠમણંતે પજ્જથૂલવણાઇ બાવીસમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

તે ચામી—બાયરપજ્જત્તવણા બાયરેપજ્જ અપજ્જબાયરવણા ય ।

બાયરઅપજ્જ બાયર સુહુમાપજ્જવણ સુહુમઅપજ્જા ॥ ૨૧૦ ॥

સુહુમવણાપજ્જત્તા પજ્જસુહુમા સુહુમ ભવ્વય નિગોયા ।

વણ્ણ ઇગિંદિય તિરિયા મિથ્થદિટ્ઠી અવિરયા ય ॥ ૨૧૧ ॥

આમ ‘અનન્ત’ ના, સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આઠ, અને કર્મગ્રંથને અનુસારે નવ પ્રકાર થયા. ૨૦૬.

સર્વ ‘જઘન્યો’ નું અને સર્વ ‘ઉત્કૃષ્ઠો’ નું અકેક જ રૂપ થાય. ‘મધ્યમો’ નાં ઘણાં થાય. ૨૦૭.

જે ‘પ્રકાર’ ની, સંખ્યાથી ગણતરી થઇ શકે એ પ્રકાર ‘સંખ્યાત’ કહેવાય, અને જે પ્રકારની એવી રીતે ગણતરી ન થઇ શકે એ ‘અસંખ્યાત’ કહેવાય. વળી જે ‘પ્રકાર’ નો અન્ત જ નથી તે પ્રકાર ‘અનન્ત’ કહેવાય છે. ૨૦૮.

‘અનન્ત’ નું પ્રયોજન આ પ્રમાણે છે:—

અભવિઓ એથે ‘અનન્તે’ હોય છે, સમકિતલૃષ્ટ થયેલા જીવો અને સિદ્ધો પાંચમે ‘અનન્તે’ હોય છે, અને બાહર પર્યાસ વનસ્પતિ વગેરે શેષ બાવીશ—તે આઠમે ‘અનન્તે’ હોય છે. આ બાવીશનાં નામ:—

(૧) બાહર પર્યાસ વનસ્પતિ (૨) બાહર પર્યાસ (૩) અપર્યાસ બાહર વનસ્પતિ (૪) બાહર અપર્યાસ (૫) બાહર (૬) સૂક્ષ્મ અપર્યાસ વનસ્પતિ (૭) સૂક્ષ્મ અપર્યાસ (૮) સૂક્ષ્મપર્યાસ વનસ્પતિ (૯) સૂક્ષ્મ પર્યાસ (૧૦) સૂક્ષ્મ (૧૧) ભવિ (૧૨) નિગોદ (૧૩) વનસ્પતિ (૧૪) એકેન્દ્રિ (૧૫) તિર્યચ્ચ (૧૬) મિથ્યાદૃષ્ટિ (૧૭)

સકસાદ્ગુણો ય હ્વડમા સજોગિ સંસારિ સઘ્વજીવા ય ।
જહસંભવમપ્પમહિયા ઘાવીસં અદ્દમેઽણંતે ॥ ૨૧૨ ॥

इत्यादि यथास्थानं ज्ञेयम् ॥

इत्यंगुलादिप्रकृतोपयोगिमानं मयातोक्तिमपेक्ष्य दृढम् ।
अथो यथास्थानमिदं नियोज्यं कोशस्थितं द्रव्यमिवागमज्ञैः ॥ २१३ ॥

विश्वाश्चर्यदकीर्तिकीर्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रान्तिष-
द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ठ विनयः श्रीतेजपालात्मजः ।

काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे
सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभगो पूर्णः सुखेनादिमः ॥ २१४ ॥

અવિરતિ (૧૮) સકષાયી (૧૯) છદ્મસ્થ (૨૦) સયોગી (૨૧) સસારી (૨૨) સર્વ
જીવો. આ બાવીશો આઠમે 'અનન્તે' છે અને તેઓ એક બીજાથી અધિક અધિક છે.
૨૦૯-૨૧૨.

આ પ્રમાણે મેં આ પ્રકૃત ગ્રંથમાં ઉપયોગી એવું-અંગુલાદિકના માનતું, આપ્ત પુરૂષોના
વચનોની અપેક્ષાએ, વર્ણન આપ્યું છે. એનો શાસ્ત્રજોએ નિધિમાંના દ્રવ્યની જેમ યથાસ્થાને
ઉપયોગ કરવો. ૨૧૩.

સકળ જગતને આશ્ચર્ય પમાડનારી છે કીર્તિ જેની એવા શ્રી કીર્તિવિજય
ઉપાધ્યાયના શિષ્ય, અને માતા-રાજશ્રી અને પિતા-તેજપાળના પુત્ર વિનયવિજયઉપાધ્યાયે
આ કાવ્યગ્રંથની રચના કરી છે. જગતના નિશ્ચિત તત્વોપર અજવાળું પાડવામાં હીપક સમાન
એવા આ ગ્રંથનો, એમાંથી નીકળતા અર્થસમૂહથી સુલભ-એવો, પ્રથમ સર્ગ નિર્વિધે
સમાપ્ત થયો. ૨૧૪

અથ દ્વિતીયઃ સર્ગઃ ।

સ્તુમઃ શંખેશ્વરં પાર્શ્વ મધ્યલોકે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

દેહલીદીપકન્યાયાદ્ ભુવનત્રયદીપકમ્ ॥ ૧ ॥

પ્રસ્તૂયતેઽથ પ્રકૃતં સ્વરૂપં લોકગોચરમ્ ।

દ્રવ્યતઃ ક્ષેત્રતઃ કાલભાવતસ્તચ્ચતુર્વિધમ્ ॥ ૨ ॥

એકઃ પંચાસ્તિકાયાત્મા દ્રવ્યતો લોક ઇષ્યતે ।

યોજનાનામસંખ્યેયાઃ કોટયઃ ક્ષેત્રતોઽમિતઃ ॥ ૩ ॥

કાલતો ભૂચ્ચ ભાવ્યસ્તિ ભાવતોઽનન્તપર્યવઃ ।

લોકશબ્દપ્રરૂપ્યાસ્તિકાયસ્થગુણપર્યવૈઃ ॥ ૪ ॥

સર્ગ ધીન્ને.

૧ ‘મધ્ય’ લોકમાં રહ્યા છતાં, ‘દેહલીદીપક’ ન્યાયે ‘ત્રણે’ લોકને પ્રકાશિત કરતા એવા શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ. ૧

આ ગ્રંથનું નામાલિધાન ‘લોકપ્રકાશ’ છે. તો એ ‘લોક’ શું એ વિષયપરત્વે અર્થાત્ એનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ:—

લોકસ્વરૂપ (૧) દ્રવ્યપરત્વે, (૨) ક્ષેત્રપરત્વે, (૩) કાળપરત્વે અને (૪) ભાવપરત્વે—એમ ચાર પ્રકારે છે. ‘લોક’ પંચાસ્તિકાયાત્મક છે—એ પહેલો પ્રકાર. ‘લોક’ અસંખ્યાત કોટિ યોજન વિસ્તૃત છે—એનો એટલો વિસ્તાર છે—એનું એટલું ક્ષેત્રફળ છે—એ ધીન્ને પ્રકાર. ‘લોક’ (ભૂતકાળમાં) હતો, (ભવિષ્યમાં) રહેશે અને અત્યારે વર્તમાન છે—એ ત્રીજો પ્રકાર. વળી ‘લોક’ માં (પાંચ) અસ્તિકાયો છે એ અસ્તિકાયોમાં ‘ગુણ’ અને ‘પર્યાય’ રહેલા છે એને લીધે ‘લોક’ અનન્તપર્યાયી છે—એ ચોથો પ્રકાર. ૨-૪. અથવા,

૧. રહે ફક્ત મધ્યલોકમાં, અને પ્રકાશિત કરે ત્રણે (ઉર્ધ્વ, અધઃ અને મધ્ય) લોકને,—એ, વિરોધ. ‘દેહલીદીપક ન્યાયે’—આ શબ્દો મૂક્યા છે એટલે એ વિરોધ શમે છે. દેહલીદીપક=ધરના ઉપર ઉપર મુકેલો દીવો. એ દીવો જેમ બેઠે બાળુના ચોરડામાં સુદાં પ્રકાશ પાડે છે તેમ પ્રભુ પણ પોતાના મધ્ય લોક ઉપરાંત બેઠે બાળુના (ઉર્ધ્વ અને અધઃ) લોકમાં પણ પ્રકાશ પાડે છે. (પ્રકાશ=અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂર કરી જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ આપવો તે). ૨. જુઓ શ્લોક ૧૨ મો. ૩. Qualifications and modifications.

અથવા—જીવાજીવસ્વરૂપાણિ નિત્યાનિત્યત્વવન્તિ ચ ।

દ્રવ્યાણિ ષટ્ પ્રતીતાનિ દ્રવ્યલોકઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૫ ॥

તથોક્તં સ્થાનાંગવૃત્તૌ—

જીવમજીવે રુવમરુવિ સપણસમપ્પણસે અ ।

જાણાહિ દવ્વલોગં નિચ્ચમનિચ્ચં ચ જં દંઠવં ॥ ૬ ॥

યે સંસ્થાનવિશેષેણ તિર્યગૂર્ધ્વમધઃસ્થિતાઃ ।

આકાશસ્ય પ્રદેશાસ્તં ક્ષેત્રલોકં જિનાઃ જગુઃ ॥ ૭ ॥

સમયાવલિકાદિશ્ચ કાલલોકો જિનૈઃ સ્મૃતઃ ।

ભાવલોકસ્તુ વિજ્ઞેયો ભાવા ઔદયિકાદયઃ ॥ ૮ ॥

યદાહુઃ સ્થાનાંગવૃત્તૌ—

ઉદઈણ ઉવસમિણ સ્વઈણ અ તહા સ્વઅોવસમિણ અ ।

પરિણામસન્નિવાણ ક્કવ્વિહો ભાવલોઓત્તિ ॥ ૯ ॥

જીવ-અજીવ રૂપ ૩૫ ૪૭ નિત્યાનિત્ય (પ્રસિદ્ધ) દ્રવ્યો છે એ દ્રવ્યલોક (૧). ૫.

સ્થાનાંગ (ઠાણાંગ) સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—રૂપી-અરૂપી, સપ્રદેશી-અપ્રદેશી, તથા નિત્યાનિત્ય જીવઅજીવરૂપ (૭) દ્રવ્યને ‘ દ્રવ્યલોક ’ કહે છે.

જીર્ણ, અધઃ અને તીર્ણા-એમ વિશિષ્ટ સંસ્થાનો-સ્થાનોવાળા આકાશના પ્રદેશો છે-એને ‘ ક્ષેત્રલોક ’ કહે છે. (૨)

સમયો અને ‘ આવણિ ’ વગેરેને ‘ કાળલોક ’ કહે છે. (૩)

અને ઔદયિક વગેરે અમુક ક્ષાયો છે એને ‘ ભાવલોક ’ કહે છે. (૪)

ભાવલોકના, ઠાણાંગસૂત્રવૃત્તિમાં છ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:—ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, પરિણામી, સન્નિપાતિ. ૬-૯.

૪. આને માટે જુઓ શ્લોક ૧૧ મો.

૧. અતિ સૂક્ષ્મ કાળ તે ‘ સમય ’ કહેવાય. (આખી મીચીને ઉઘાડીએ એટલી વારમાં અસંખ્યાત ‘ સમય ’ થઈ જાય છે). ૨. અસંખ્યાત સમય થાય ત્યારે એક ‘ આવણી ’ થાય છે. એક કોડ સડસડ લાખ શિત્તેર હજાર બસો ને સોળ-એટલી ‘ આવણી ’ નું એક મુહૂર્ત (બે ઘડી) થાય છે. ૩. વગેરે-આ શબ્દથી નીચે પ્રમાણે કાળ-Time સમજવો:—૨ ઘડી=૧ અંતર્મુહૂર્ત. ૨૩ મુહૂર્ત=૧ દિવસ. ૧૫ અહોરાત્રી=૧ પખવાડીયું. ૨ પખવાડીઆ=૧ માસ. ૧૨ માસ=૧ વર્ષ. અસંખ્યાત વર્ષ=૧ પલ્લોપમ. દશ કોટકોટી પલ્લોપમ=સાગરોપમ. દશ કોટકોટી સાગરોપમ=૧ ઉત્સર્પિણી. એક ‘ અવસર્પિણી ’ પણ એવંડી જ. એક ઉત્સર્પિણી અને એક અવસર્પિણી એક મળી એક ‘ કાળચક્ર ’ કહેવાય છે. અનન્ત કાળચક્રે એક ‘ પુદ્ગળપરાવર્તન ’ થાય છે. (આ સર્વનો ‘ કાળલોક ’ માં સમાવેશ થાય). ૪. વસ્તુસ્વભાવ Inuate properties.

તત્ર પ્રથમતો દ્રવ્યલોકઃ કિંચિદ્વિતન્યતે ।
 મયા શ્રીકીર્તિવિજયપ્રસાદપ્રાપ્તબુદ્ધિના ॥ ૧૦ ॥
 ધર્માસ્તિકાયાધર્માસ્તિકાયાવાકાશ એવ ચ ।
 જીવપુદ્ગલકાલાશ્ચ ષડ્ દ્રવ્યાણિ જિનાગમે ॥ ૧૧ ॥
 ધર્માધર્માભ્રજીવાલ્યાઃ પુદ્ગલેન સમન્વિતાઃ ।
 પંચામી અસ્તિકાયાઃ સ્યુઃ પ્રદેશપ્રકરાત્મકાઃ ॥ ૧૨ ॥
 અનાગતસ્યાનુપત્તેરુત્પન્નસ્ય ચ નાશતઃ ।
 પ્રદેશપ્રચયાભાવાત્ કાલે નૈવાસ્તિકાયતા ॥ ૧૩ ॥
 વિના જીવેન પંચામી અજીવા કથિતાઃ શ્રુતે ।
 પુદ્ગલેન વિના ચામી જિનૈરુક્તા અરૂપિણઃ ॥ ૧૪ ॥
 ધર્માસ્તિકાયં તત્રાહ પંચધા પરમેશ્વરઃ ।
 દ્રવ્યતઃ ક્ષેત્રતઃ કાલભાવાભ્યાં ગુણતસ્તથા ॥ ૧૫ ॥
 દ્રવ્યતો દ્રવ્યમેકં સ્યાત્ ક્ષેત્રતો લોકસમ્મિતઃ ।
 કાલતઃ શાશ્વતો યસ્માદભૂદ્ભાવ્યસ્તિ ચાનિશમ્ ॥ ૧૬ ॥

શ્રીમાન કીર્તિવિજય ગુરૂની કૃપાથી બુદ્ધિમાન થયેલો હું હવે પ્રથમતઃ ‘ દ્રવ્યલોક-
 સંબંધી કંઈ વિવેચન કરું છું,—

જૈનશાસ્ત્રમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલા-
 સ્તિકાય અને કાળ—એ છ દ્રવ્યો ગણાવ્યાં છે. એમાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, જીવ અને પુદ્ગલ
 એ પાંચના વિસ્તારવંત (ઘણા) પ્રદેશો હોવાથી એમને ‘ અસ્તિકાય ’ કહ્યાં છે. કાળ
 ‘ અસ્તિકાય ’ નહિ; કેમકે ‘ અનાગતને ઉત્પત્તિ ન હોવાથી, અને ‘ ઉત્પન્ન ’ નો નાશ થવાથી
 એને (કાળને) પ્રદેશસમૂહ નથી. ૧૧-૧૩.

જીવ શિવાયના પાંચે ‘ દ્રવ્યો ’ ને શાસ્ત્રમાં ‘ અજીવ ’ કહ્યા છે. અને પુદ્ગલ શિવાયના
 પાંચેને ‘ અરૂપી ’ કહ્યા છે. ૧૪.

ધર્માસ્તિકાય (૧) દ્રવ્યપરત્વે, (૨) ક્ષેત્રપરત્વે, (૩) કાળપરત્વે, (૪) ભાવપરત્વે
 અને (૫) ગુણપરત્વે—એમ પાંચ પ્રકારનો છે. દ્રવ્ય પરત્વે એક દ્રવ્યરૂપ છે; ક્ષેત્રપરત્વે

વર્ણરૂપરસૈર્ગંધસ્પર્શોઃ શૂન્યશ્ચ ભાવતઃ ।

ગત્યુપદ્મ્ભધર્મશ્ચ ગુણતઃ સ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૭ ॥

સ્વભાવતઃ સંચરતાં લોકેઽસ્મિન્ પુદ્ગલાત્મનામ્ ।

પાનીયમિવ મીનાનાં સાહાય્યં કુરુતે હ્યસૌ ॥ ૧૮ ॥

જીવાનામેષ ચેષ્ટાસુ ગમનાગમનાદિષુ ।

ભાષામનઃવચોકાયયોગાદિષ્વેતિ હેતુતામ્ ॥ ૧૯ ॥

અસ્યાસત્ત્વાદલોકે હિ નાત્મપુદ્ગલયોર્ગતિઃ ।

લોકાંલોકવ્યવસ્થાપિ નાભાવેઽસ્યોપપદ્યતે ॥ ૨૦ ॥

દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈર્ધર્મભ્રાતેવ યુગ્મજઃ ।

સ્યાદધર્માસ્તિકાયોઽપિ ગુણતઃ કિન્તુ ભિદ્યતે ॥ ૨૧ ॥

સ્થિત્યુપદ્મ્ભકર્તા હિ જીવપુદ્ગલયોરયમ્ ।

મીનાનાં સ્થલવદ્યેનાલોકે નાસૌ ન તત્સ્થિતિઃ ॥ ૨૨ ॥

અયં નિષદનસ્થાનશયનાલ્લમ્બનાદિષુ ।

પ્રયાતિ હેતુતાં ચિત્તસ્થૈર્યાદિસ્થિરતાસુ ચ ॥ ૨૩ ॥

લોકાકાશસુધી છે; કાળપરત્વે શાશ્વત છે. (કારણ કે ભૂતકાળમાં એ હતો, વર્તમાનમાં પણ છે, અને ભવિષ્યમાં પણ રહેવાનો), અને ભાવપરત્વે વર્ણ-રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ—એ પાંચેથી રહિત છે. ધર્મી ગુણપરત્વે એ ‘ ગતિમાં સહાયક ’ છે, કેમકે પુદ્ગળોને અને આત્માઓને એ સંચારમાં સહાય કરે છે, જેમ જળ મત્સ્યને સહાય કરે છે એમ. ૧૫-૧૮

ધર્મી સર્વ જીવો ગમન, આગમન આદિ કરી શકે છે એમાં પણ એ હેતુરૂપ છે, તેમજ એઓ ભાષા અને મનવચનકાયના યોગ—આદિ ચેષ્ટાઓ કરી શકે છે એનું પણ એજ કારણ છે. અલોકમાં એ (ધર્માસ્તિકાય) ન હોવાથી ત્યાં આત્માની કે પુદ્ગળની ગતિ થતી નથી. ધર્મી એના અભાવે ‘ લોક ’ અને ‘ અલોક ’ એવી વ્યવસ્થાજ ન હોય. ૧૯-૨૦

અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ—એ ચારપરત્વે તો જાણે ધર્માસ્તિકાયનો યુગ્મજ અન્ધુ હોયની એવો છે. ક્ષેત્ર ગુણપરત્વે ભિન્ન છે. સ્થળપર જેમ મત્સ્યો સ્થિર થઈ જાય છે, તેમ અધર્માસ્તિકાયને લીધે જીવ અને પુદ્ગળ એક સ્થિરતામાં આવી જાય છે. એ અધર્માસ્તિકાય અલોકમાં નથી. માટે ત્યાં જીવ કે પુદ્ગળની સ્થિતિ નથી. એસવામાં, ઉભા થવામાં, સવામાં, આલમ્બનમાં તથા ચિત્તની સ્થિરતામાં પણ એ અધર્માસ્તિકાય જ હેતુભૂત

ગતિસ્થિતિપરિણામે સત્યેવૈતૌ સહાયકૌ ।

જીવાદીનાં ન ચેત્તેષાં પ્રસજ્યેતે સદાપિ તે ॥ ૨૪ ॥

ભવેદભ્રાસ્તિકાયસ્તુ લોકાલોકભિદા દ્વિધા ।

લોકાકાશાસ્તિકાયઃ સ્યાત્તત્રાસંખ્યપ્રદેશકઃ ॥ ૨૫ ॥

સ ભાત્યલોકાકાશેન પરીતોઽતિગરીયસા ।

ગોલકં મધ્યશુષિરં મહાન્તમનુકુર્વતા ॥ ૨૬ ॥

અસૌ ચ ધર્માધર્માભ્યાં સ્વતુલ્યાભ્યાં સદાન્વિતઃ ।

ભૂપાલ ઇવ મન્ત્રિભ્યાં વિભર્તિ સકલં જગત્ ॥ ૨૭ ॥

અલોકાભ્રં તુ ધર્માધૈર્ભાવૈઃ પંચભિરુજ્જિતમ્ ।

અનેનૈવ વિશેષેણ લોકાભ્રાત્ પૃથગીરિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

અનન્તસ્યાપ્યસ્ય પૂજ્યૈર્મહત્તાયાં નિર્દર્શનમ્ ।

અસદ્ભાવસ્થાપનયા પંચમાંગે પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૨૯ ॥

છે. ગતિ અને સ્થિતિનો પરિણામ હોતો છતો જ એ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય—એક જીવને અને પુદ્ગળ—અન્નેને સહાયકર્તા છે. જો એમ ન હોય તો જીવ અને પુદ્ગળ ગતિમાં હોય એ હમેશાં ગતિમાં જ રહે અને સ્થિર હોય એ સદા સ્થિર જ રહે. ૨૧-૨૪.

આકાશાસ્તિકાય (૧) લોકાકાશ અને (૨) અલોકાકાશ—એમ બે પ્રકારનો છે. એમાં લોકાકાશ અસંખ્ય પ્રદેશોનો છે, અને અલોકાકાશ એકદમ પોકળ એક મોટો ગોળો^૧ હોય એવા ચોમેર આવેલા અત્યન્ત વિસ્તૃત અલોકાકાશવડે શોભી રહ્યો છે. ૨૫-૨૬.

આકાશાસ્તિકાય, વળી પોતાના જ જેવા ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયની સહાયવડે અખિલ જગત્ને ધારણ કરી રહ્યો છે; એક રાજા પોતાના બે મંત્રીઓની સહાયવડે જગતને ધારણ કરે છે એમ ૨૭

અલોકાકાશ તો ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચે દ્રવ્યોથી રહિત છે, અને એજ લેદને લીધે એ લોકાકાશથી ભિન્ન છે. ૨૮.

આવા અનન્ત અલોકાકાશના વિસ્તૃતપણા ઉપર પ્રભુએ પાંચમા ' અગ ' મા એક કાદંબનિક દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. ૨૯. તે આ પ્રમાણે:—

૧. ભગવતીસૂત્રના ૧૧મા શતકના ૧૧મા ઉદ્દેશમાં ગૌતમના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શ્રીવીર કહે છે કે—હે ગૌતમ! અલોકાકાશ પોકળ ગોળા જેવો છે.

તથા હિ સુદર્શનં સુરગિરિં પરિતો નિર્જરા દશ ।

કેઽપિ કૌતુકિનઃ સન્તિ સ્થિતા દિત્તુ દશસ્વપિ ॥ ૩૦ ॥

માનુષોત્તરપર્યન્તેઽઘાસુ દિત્તુ બહિર્મુખાઃ ।

બલિપિંડાન્ દિક્કુમાર્યઃ કિરન્ત્યષ્ઠૌ સ્વદિત્ત્વથ ॥ ૩૧ ॥

વિકીર્ણાન્ યુગપત્તાભિસ્તાન્ પિંડાનગતાન્ ક્ષિતિમ્ ।

યયા ગત્યા સુરસ્તેષામેકઃ કોપ્યાહરેદ્રયાત્ ॥ ૩૨ ॥

તથા ગત્યાથ તે દેવા અલોકાન્તદિદ્વચયા ।

ગન્તું પ્રવૃત્તા યુગપદ્વદા દિત્તુ દશસ્વપિ ॥ ૩૩ ॥

તદા ચ વર્ષલક્ષાયુઃ પુત્રોઽમૂત્કોઽપિ કસ્યચિત્ ।

તસ્યાપિ તાદૃશઃ પુત્રઃ પુનસ્તસ્યાપિ તાદૃશઃ ॥ ૩૪ ॥

કાલેન તાદૃશાઃ સપ્ત પુરુષાઃ પ્રલયં ગતાઃ ।

તતસ્તદસ્થિમજ્જાદિ તન્નામાપિ ગતં ક્રમાત્ ॥ ૩૫ ॥

અસ્મિન્ન સમયે કશ્ચિત્સર્વજ્ઞં યદિ પૃચ્છતિ ।

સ્વામિસ્તેષાં કિમગતં ક્ષેત્રં કિં વા ગતં બહુ ॥ ૩૬ ॥

તદા વદતિ સર્વજ્ઞો ગતમલ્પં પરં બહુ ।

અગતસ્યાનન્તતમો ભાગો ગતમિહોદ્યતામ્ ॥ ૩૭ ॥

ધારે કે—મેરૂ પર્વતની આસપાસ દશે દિશામાં કોઈ દશ દેવો કૌતુકને લઈને આવી ઉભા છે. એ વખતે માનુષોત્તર પર્વતને છેડે રહીને આઠ દિક્કુમારીઓ પોતપોતાની દિશાઓમાં બળિપિંડો ફેંકે છે. દિક્કુમારીઓએ એવી રીતે એકી વખતે ફેંકેલા એ આઠે બળિપિંડાને પૃથ્વીપર પડવા ન દેતાં, પેલા દેવોમાંનો એક જે ગતિવડે એકદમ ઝીલી લે છે તેજ ગતિ વડે બ્યારે એ દેવો અલોકના અન્તલાગને ભેવાની ઈચ્છાને લઈને, સૌ સાથે દશે દિશાઓમાં આલી નીકળે છે તે વખતે કોઈ એક મનુષ્યને લાખવર્ષના આયુષ્યવાળો એક પુત્ર થયો. વળી પછી એ પુત્રને પણ એટલાજ આયુષ્યવાળો એક પુત્ર થયો. આ ‘પુત્રના પુત્ર’ને પણ એટલાજ આયુષ્યવાળો એક પુત્ર થયો. એમ કાળ વહી જતાં સાત પેઢી થઈ ગઈ. અનુક્રમે એમનાં અસ્થિ, રક્ષા, મજ્જા આદિ પણ નષ્ટ થયાં, એમનાં નામ પણ નષ્ટ થયાં. ૩૦-૩૫.

આ સમયે કોઈકે જો સર્વજ્ઞને પ્રશ્ન કરે કે ‘હે સ્વામી, એ દેવોએ જેટલું ક્ષેત્ર પસાર કર્યું’ એ વધારે છે કે પસાર કરવું હજી બાકી રહ્યું એ વધારે છે? ’ ત્યારે પ્રભુ કહે કે પસાર કર્યું એ તો અદ્ય છે, હજી તો એથી વિશેષ પસાર કરવું રહ્યું. એમ સમજો કે એક (પસાર કર્યું તે) અન્યના અનન્તમા ભાગ જેટલું છે. ૩૬-૩૭.

સ્થિત્વા સુરોઽપિ લોકાન્તે નાલોકે સ્વકરાદિકમ્ ।
ઈષ્ટે લમ્બયિતું ગત્યભાવાત્પુદ્ગલજીવયોઃ ॥ ૩૮ ॥

તદુક્તમ્—વસ્તુતસ્તુ નભોદ્રવ્યમેકમેવાસ્તિ સર્વગમ્ ।

ધર્માદિસાહચર્યેણ દ્વિધાજાતમુપાધિના ॥ ૩૯ ॥

લોકાલોકપ્રમાણત્વાત્ ક્ષેત્રતોઽનન્તમેવ તત્ ।

અસંખ્યેયપ્રમાણં ચ પરં લોકવિવક્ષયા ॥ ૪૦ ॥

કાલતઃ શાશ્વતં વર્ણાદિભિર્મુક્તં ચ ભાવતઃ ।

અવગાહગુણં તચ્ચ ગુણતો ગદિતં જિનૈઃ ॥ ૪૧ ॥

અવકાશે પદાર્થાનાં સર્વેષાં હેતુતાં દધત્ ।

શર્કરાણાં દુગ્ધમિવ વહેર્લોહાદિગોલવત્ ॥ ૪૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યતઃ—પરમાણ્વાદિના દ્રવ્યેણૈકેનાપિ પ્રપૂર્યતે ।

સ્વપ્રદેશસ્તથા દ્વાભ્યામપિ તાભ્યાં તથા ત્રિભિઃ ॥ ૪૩ ॥

અપિ દ્રવ્યશતં માયાત્તત્રૈવૈકપ્રદેશકે ।

માયાત્ કોટિશતં માયાદપિ કોટિસહસ્રકમ્ ॥ ૪૪ ॥

વળી પુદ્ગલ અને જીવ અલોકમાં ગમન કરી શકતા નથી, એટલે લોકાંતે રહેલો કોઈ દેવ પણ એ અલોકમાં પોતાનો હસ્તપાદાદિ લાંબાવી શકતો નથી. ૩૮.

વસ્તુતઃ તો આ સર્વવ્યાપક આકાશદ્રવ્ય એક જ છે. ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયના સાહચર્યને લીધે જ એના બે ભેદ થયા છે. એનું ક્ષેત્ર લોકાલોક બેટલું વિસ્તૃત છે એટલે ‘અનન્ત’ છે; પરન્તુ લોકાકાશની વિવક્ષાએ એનું પ્રમાણ ‘અસંખ્યાત’ છે. કાળપરત્વે એ (આકાશ) શાશ્વત છે. ભાવપરત્વે વર્ણ-રૂપ-રસ-સ્પર્શ-ગંધ-થી મુક્ત છે. ગુણપરત્વે અવગાહગુણવાળું છે. જેમ દુધમાં સાકરને માટે અવકાશ છે, અને લોખંડ આદિના ગોળામાં અગ્નિ માટે અવકાશ છે એટલે કે એક અન્યમાં સમાઈ શકે છે તેવી રીતે આકાશમાં સર્વ પદાર્થોને માટે અવકાશ છે—અર્થાત્ એમાં એઓ સમાઈ જાય છે. ૩૯-૪૨.

કહ્યું છે કે પરમાણુ આદિ એક દ્રવ્યવડે એક આકાશપ્રદેશ પૂરાઈ જાય છે તેમ બે કે ત્રણ દ્રવ્યવડે પણ તે જ પ્રદેશ પૂરાઈ જાય છે. તેમ વળી એકસો દ્રવ્યો પણ એ જ આકાશ-

* આ વાતનું ભગવતીસૂત્રના ૧૬ માં શતકના આઠમા ઉદ્દેશમાં શ્રીવીર અને ગૌતમના પ્રશ્નોત્તર સમય ન કરે છે.

અવગાહસ્વભાવત્વાદન્તરિક્ષસ્ય તત્સમમ્ ।

ચિત્રત્વાચ્ચ પુદ્ગલાનાં પરિણામસ્ય યુક્તિમત્ ॥ ૪૫ ॥

દ્વયોરપિ ક્રમાત્ દૃષ્ટાન્તૌ—

દીપ્રદીપપ્રકાશેન યથાપવરકોદરમ્ ।

એકેનાપિ પૂર્યતે તત્ શતમપ્યત્ર માતિ ચ ॥ ૪૬ ॥

તથા—વિશત્યૌષધસામર્થ્યાત્ પારદસ્યૈકકર્ષકે ।

સુવર્ણસ્ય કર્ષશતં તૌલ્યે કર્ષાધિકં ન તત્ ॥ ૪૭ ॥

પુનરૌષધસામર્થ્યાત્તિદ્વયં જાયતે પૃથક્ ।

સુવર્ણસ્ય કર્ષશતં પારદસ્યૈકકર્ષકઃ ॥ ૪૮ ॥

इत्यर्थतो भगवतीशतक १३ उ० ४ वृत्तौ ।

કિં ચ— ‘ધર્માસ્તિકાયસ્તદેશસ્તત્પ્રદેશ ઇતિ ત્રયમ્ ।

एवं त्रयं त्रयं ज्ञेयमधर्माभ्रास्तिकाययोः ॥ ४९ ॥

तत्रास्तिकायः सकलस्वप्रदेशात्मको भवेत् ।

कियन्मात्रांशरूपाश्च तस्य देशाः प्रकीर्तिताः ॥ ૫૦ ॥

પ્રદેશમાં સમાઈ જાય, સો કોડ પણ સમાય અને સહસ્રકોડ પણ સમાય. (યાવત્ સંખ્યાત અસંખ્યાત અને અનન્તા પરમાણુઓ પણ સમાય છે) આકાશનો અવગાહ સ્વભાવ હોવાથી એને એ સર્વ સમાન છે, અને પુદ્ગલના પરિણામ વિચિત્ર હોવાથી, એમ થવું યુક્તિવાળું પણ છે. ૪૩-૪૫.

ઉપરની બેઠ વાતોના સમર્થનમાં લગવતીસૂત્રના તેરમા શતકના એથા ઉદ્દેશમાં અડેક દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે: (૧) એક ઓરડાની અંદરના લાગમા ‘એક’ તેજસ્વી દીપકનો પ્રકાશ સમાઈ રહે છે, તેમ ‘એકસો ’ દીપકનો પ્રકાશ પણ સમાઈ શકે છે. (૨) વળી ઔષધીના સામર્થ્યથી એક ‘કર્ષ’ પ્રમાણ પારામાં સો ‘કર્ષ’ પ્રમાણ સુવર્ણ સમાય છે, અને છતાં એનું વજન એક ‘કર્ષ’ થી વધારે થતું નથી. ઔષધના સામર્થ્યથી પુનઃ જૂદા પાડતા સુવર્ણ સો ‘કર્ષ’ અને પારા એક ‘કર્ષ’ અર્થાત્ બેઠી મૂળ હતાં તેટલા થઈ રહે છે. ૪૬-૪૮.

ધર્માસ્તિકાયના (૧) અસ્તિકાય (સ્કંધ) (૨) એના દેશો અને (૩) એના પ્રદેશો—એમ ત્રણ ભેદ છે. એવીજ રીતે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના પણ એજ પ્રમાણે ત્રણત્રણ ભેદ છે. ૪૯.

પોતાના સર્વ પ્રદેશરૂપ અર્થાત્ સ્કંધ એ ‘અસ્તિકાય’, અને અલ્પપ્રદેશરૂપ એ ‘દેશ’. ૫૦.

x સ્કંધ (આખો પદાર્થ), દેશ (કટલોક ભાગ) અને પ્રદેશ (સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અવિભાજ્ય ભાગ)—આમ ત્રણ પ્રકાર.

સ્કન્દન્તિ શુષ્યન્તિ પુદ્ગલવિચટનેન ધીયન્તે ચ પુષ્યન્તે પુદ્ગલ-
ચટનેનેતિ સ્કન્ધાઃ । પૃષોદરાદયઃ ઇતિ રૂપનિષ્પત્તિઃ । ઇતિ પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ
વ્યુત્પાદિતત્વાદેતે સ્કન્ધવ્યપદેશં નાર્હન્તિ । અત એવ સૂત્રે પ્રાયઃ ધમ્મ-
ત્થિકાણ ધમ્મસ્થિકાયસ્સ દેસે ઇત્યાદ્યેવ શ્રૂયતે ॥ નવતત્ત્વાવચૂરૌ તુ
ચતુર્દશરજ્જ્વાત્મકે લોકે સકલોઽપિ યો ધર્માસ્તિકાયઃ સ સર્વઃ સ્કન્ધઃ
કથ્યતે ઇત્યુક્તમિતિ જ્ઞેયમ્ ॥

નિર્વિભાગા વિભાગાશ્ચ પ્રદેશા ઇત્યુદાહૃતાઃ ।

તે ચાનન્તાસ્તૃતીયસ્યાસંખ્યેયા આદ્યયોર્દ્વયોઃ ॥ ૫૧ ॥

અનન્તૈશ્ચાગુરુલઘુપર્યાયૈઃ સંશ્રિતા ઇમે ।

ત્રયોઽપિ યદમૂર્ત્તેષુ સંભવન્ત્યેત એવ હિ ॥ ૫૨ ॥

અથ જીવાસ્તિકાયસ્ય સ્વરૂપં વચ્ચિમ તસ્ય ચ ।

ચેતનાલક્ષણો જીવ ઇતિ સામાન્યલક્ષણમ્ ॥ ૫૩ ॥

પુદ્ગલનો પૂરણુગલન સ્વભાવ છે, તેથી ઘટવા વધવાથી સુકાય થા પોષાય એ સ્કંધ.
પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની વૃત્તિમા આ પ્રમાણે ‘ સ્કંધ ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ‘ પૃષોદરાદયઃ ’ એ વ્યાકરણ-
સૂત્રને આધારે કરેલી છે. આમ વ્યુત્પત્તિ કરેલી હોવાથી એ ‘ સ્કંધ ’ નામને લાયક નથી.
એથી જ સૂત્રમાં પ્રાયઃ ધર્માસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાયના દેશેઃ ઇત્યાદિ પાઠ જ દેખાય છે. જો કે
‘ નવતત્ત્વ ’ની અવચૂરી-ટીકા-માં તો ચૌદ રાજલોકમાં જેટલો ધર્માસ્તિકાય છે તેટલો બધો
‘ સ્કંધ ’ કહેવાય છે એમ કહ્યું છે.

ઉપર ‘ અસ્તિકાય ’ અને ‘ દેશ ’ વિષે સમજણ આપી. હવે (૩) ‘ પ્રદેશ ’ વિષે.

જેના બીલકુલ ભાગ ન થઈ શકે એવો જે વિભાગ-તે ‘ પ્રદેશ. ’

આવા પ્રદેશે ‘ આકાશાસ્તિકાય ’ ના ‘ અનન્ત ’ છે; અને ‘ ધર્માધર્માસ્તિકાય ’ ના
‘ અસંખ્યાત ’ છે. ૫૧.

વળી આ ત્રણે (ધર્મ-અધર્મ-આકાશ અસ્તિકાય) અનન્ત અશુદ્ધલઘુપર્યાયોથી
સંશ્રિત છે. કેમકે ‘ અમૂર્તો ’ માં એઓ જ સંભવે છે. ૫૨.

હવે ‘ જીવાસ્તિકાય ’ ના સ્વરૂપ વિષે કંઈક:—

ચેતનાલક્ષણવાળો-એ ‘ જીવ ’. આ ‘ જીવ ’ ની સામાન્ય વ્યાખ્યા-લક્ષણ છે. ૫૩.

મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યાયકેવલાન્યપિ ।

મત્યજ્ઞાનં શ્રુતાજ્ઞાનં વિભંગજ્ઞાનમિત્યપિ ॥ ૫૪ ॥

અચક્ષુશ્ચક્ષુરવધિકેવલદર્શનાનિ ચ ।

દ્વાદશામી ઉપયોગા વિશેષાજીવલક્ષણમ્ ॥ ૫૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઉપયોગં વિના કોઽપિ જીવો નાસ્તિ જગત્રયે ।

અક્ષરાનન્તભાગો યદ્વચક્તો નિગોદિનામપિ ॥ ૫૬ ॥

તં ચાક્ષરાનન્તભાગમપિ ત્રૈલોક્યવર્તિનઃ ।

ન શક્નુવન્ત્યાવરિતું પુદ્ગલાઃ કર્મતાં ગતાઃ ॥ ૫૭ ॥

એવોઽપ્યાત્રિયતે ચેત્તત્ સ્યાજીવાજીવયોર્ન મિત્ ।

અક્ષરં ત્વિહ સાકારેતરોપયોગલક્ષણમ્ ॥ ૫૮ ॥

સ્વેર્યથાતિસાન્દ્રાભ્રચ્છન્નસ્યાપિ ભવેત્પ્રમા ।

કિયત્યનાવૃતા રાત્રિદિનાભેદોઽન્યથા ભવેત્ ॥ ૫૯ ॥

इयं चाल्पीयसी ज्ञानमात्राद्यसमये भवेत् ।

अपर्याप्तनिगोदानां सूक्ष्माणां क्रमतस्ततः ॥ ६० ॥

અને (૧) મતિજ્ઞાન (૨) શ્રુતજ્ઞાન (૩) અવધિજ્ઞાન (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાન (૫) કેવળજ્ઞાન (૬) મતિઅજ્ઞાન (૭) શ્રુતઅજ્ઞાન (૮) વિભંગજ્ઞાન (૯) અચક્ષુદર્શન (૧૦) ચક્ષુદર્શન (૧૧) અવધિદર્શન તથા (૧૨) કેવળદર્શન—આ બાર પ્રકારનો જેને ‘ ઉપયોગ ’ છે એ ‘ જીવ ’, આ ‘ જીવ ’ નું વિશેષ લક્ષણ. ૫૪-૫૫.

ત્રણે જગતમાં ‘ ઉપયોગ ’ વિનાનો કોઈ પણ જીવ નથી. કેમકે અક્ષરનો અનન્તભાગ ‘ નિગોદ ’ ના જીવોને પણ વ્યક્ત છે. ૫૬.

ત્રણે લોકમાં રહેલા કર્મપુદ્ગલો (પોતાના એકત્ર-સંયુક્ત બળે પણ) એ અક્ષરના અનન્તભાગને પણ આવરવાને શક્તિમાન નથી. ૫૭.

ધારે કે આવરવામાં આવે. તો પછી ‘ જીવ ’, ‘ અજીવ ’ એવો ભેદ રહે નહિં. અને અક્ષરનું (જ્ઞાનનું) તો સાકારનિરાકારના ‘ ઉપયોગ ’ રૂપ ‘ લક્ષણ ’ છે. ૫૮.

જેમકે (દૃષ્ટાન્ત દ્વયો) : સૂર્ય અત્યન્ત ઘાટાં વાદળાંઓથી છવાયેલો હોય તો યે એની કંઈક પ્રભા તો અણુછવાયેલી હોય જ. નહિં તો રાત્રી કે દિવસ પરખાય નહિં. ૫૯.

આ જ્ઞાનમાત્રા સૂક્ષ્મ ‘ અપર્યાપ્ત ’ નિગોદોને આદ્ય ક્ષણે અત્યન્ત અદ્ય હોય છે,

* આ પાંચ જ્ઞાન સમ્યક્ત્વને આશ્રયીને કહ્યાં છે. † આ ત્રણે (૬-૭-૮) મિથ્યાત્વ આશ્રયી છે.

શેષૈકાક્ષદ્વિત્રિચતુષ્પંચાક્ષાદિષુ માત્રયા ।

વર્ધમાનેન્દ્રિયયોગલબ્ધિવૃદ્ધિવ્યપેક્ષયા ॥ ૬૧ ॥

ક્ષયોપશમવૈચિત્ર્યાન્નાનારૂપાણિ વિભ્રતી ।

સર્વજ્ઞેયગ્રાહિણી સ્યાદ્ ઘાતિકર્મક્ષયેણ સા ॥ ૬૨ ॥ વિશેષકમ્ ॥

નન્વેવમાત્મનો જ્ઞાનં યદિ લક્ષણમુચ્યતે ।

અભેદઃ સ્યાત્તદનયોઃ સાસ્નાવૃષભયોરિવ ॥ ૬૩ ॥

एवं चास्य सदा ज्ञानमिष्यतेऽखिलवस्तुगम् ।

ज्ञानरूपो न जानातीति तद्युक्तिसहं न यत् ॥ ૬૪ ॥

कथं च ज्ञानरूपस्यात्मनः स्युः संशयस्तथा ।

अव्यक्तबोधाबोधौ च किञ्चिद्बोधविपर्ययाः ॥ ૬૫ ॥

અત્રોચ્યતે—સત્યપ્યસ્ય ચિદાત્મત્વે નોપયોગો નિરન્તરમ્ ।

भवत्यावरणीयानां कर्मणां वशतः खलु ॥ ૬૬ ॥

અને પછી ક્રમે ક્રમે શેષ એકેન્દ્રિ, બેન્દ્રિ, ત્રેન્દ્રિ, ચૌરિન્દ્રિય, અને પાંચેન્દ્રિય જીવોને વિષે વૃદ્ધિ પામતી પામતી ઇન્દ્રિયોના યોગની પ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિની અપેક્ષાએ, ક્ષયોપશમના વિચિત્ર-પણાને લઈને વિવિધરૂપ ધારણ કરતી, ઘાતિકર્મનો ક્ષય થયે, સર્વજ્ઞપણાને ગ્રહણ કરાવનારી થાય છે. ૬૦-૬૨.

અહિં કોઈ એવી શંકા કરે કે જ્યારે ‘ જ્ઞાન ’ એ આત્માનું લક્ષણ છે એમ કહેશે તો ‘ ગદ્યકંબળ * અને વૃષભ ’ની જેમ આત્મા અને જ્ઞાનનો ‘ અભેદ થશે. આમ આત્માને ‘ સર્વ-વસ્તુના સદા જ્ઞાનવાળો ’ કહો અને જ્ઞાનરૂપ એવો આત્મા એ જાણે નહિ—એ વાત યુક્તિયુક્ત નથી—‘ ન બને એવી ’ છે. વળી ‘ જ્ઞાનરૂપ આત્મા ’ કહીએ ત્યારે પછી એને સંશય કે અપ્રકટ જ્ઞાન કે અજ્ઞાન કે કિયત્ જ્ઞાન કે વિપરીત જ્ઞાન—કેમ હોય ? ૬૩-૬૫.

એ શંકાનું નિવારણ આ રીતે:—આત્મા જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં પણ એ આવરણીય કર્મોને વશ હોવાથી એને નિરન્તર ‘ ઉપયોગ ’ હોતો નથી: જુઓ કે—એ આત્મા તો મધ્યના આઠ

* વૃષભ—અળદ વગેરે પશુઓને ગળા નીચે લટકતો ભાગ કંબળ કે ‘ કામળો ’ કહેવાય છે .

* આઠ પ્રકારના કર્મોમાં (૧) જ્ઞાનાવરણીય (૨) દર્શનાવરણીય (૩) મોહનીય અને (૪) અન્તરાય આ ચાર ‘ ઘાતિ ’ કહેવાય છે, કેમકે એઓ આત્માના જ્ઞાન-દર્શન આદિ ગુણોનો ઘાત-નાશ કરનારા છે.

તથાહિ—આત્મા સર્વપ્રદેશેષુ ત્યક્ત્વાંશાનષ્ટ મધ્યગાન્ ।

પ્રક્વથ્યમાનોદકવત્ સદા વિપરિવર્તતે ॥ ૬૭ ॥

તતઃ સ ચિરમેકસ્મિન્ન વસ્તુન્યુપયુજ્યતે ।

અર્થાન્તરોપયુક્તઃ સ્યાર્ચપલઃ કૃકલાસવત્ ॥ ૬૮ ॥

ઉત્કર્ષેણોપયોગસ્ય કાલોપ્યાન્તમુહૂર્તિકઃ ।

ઉપયોગાન્તરં યાતિ સ્વભાવાત્તદનન્તરમ્ ॥ ૬૯ ॥

ન સર્વમપિ વેત્સ્યેષ પ્રાણી કર્માવૃત્તો યથા ।

નાર્કસ્યાભ્રાભિભૂતસ્ય પ્રસરન્ત્યભિતઃ પ્રભાઃ ॥ ૭૦ ॥

સંશયાવ્યક્તબોધાદ્યા અપ્યસ્ય કર્મણાં વશાત્ ।

કુર્વતાં જ્ઞાનવૈચિત્ર્યં ક્ષયોપશમભેદતઃ ॥ ૭૧ ॥

કિં ચ—આભોગાનાભોગોદ્ભવવીર્યવતો યદા ક્ષયોપશમઃ ॥

લબ્ધિકરણાનુરૂપં તદાત્મનો જ્ઞાનમુદ્ભવતિ ॥ ૭૨ ॥

વીર્યાપગમે ચ પુનસ્તદેવ કર્માવૃણોત્યપાકીર્ણમ્ ।

જૈવલજાલમિવામ્ભો દર્પણમિવ વિમલિતં પંકઃ ॥ ૭૩ ॥

પ્રદેશો શિવાયના અન્ય સર્વ પ્રદેશોને વિષે, ઉકળતા જળની માફક ઉથલ પાથલ થયા કરે છે. અમે એથી એને ચિરકાળ પર્યન્ત એક વસ્તુમાં ‘ઉપયોગ’ રહેતો નથી, પરંતુ કાકીડાની જેમ અપણ થઈ અન્ય અન્ય પદાર્થોને વિષે ‘ઉપયુક્ત’ થાય છે. જો કે એ ‘ઉપયોગ’ એટલે ‘ઉપયુક્તપણા’ નો ઉત્કૃષ્ટ કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે અને ત્યારપછી તો એ (આત્મા) પુનઃ અન્ય વિષયમાં ‘ઉપયુક્ત’ થાય છે. જેમ વાદળાથી આચ્છાદિત થયેલા સૂર્યની કાન્તિ સર્વતઃ ફેલાતી નથી તેમ કર્મોથી આચ્છાદિત થયેલ પ્રાણી સર્વ વાત જાણી શકતો નથી. ૬૬-૭૦.

વળી આત્માને સંશય, અપ્રકટ બોધ, અજ્ઞાન, કિંચિત્ જ્ઞાન વગેરે થાય છે એ પણ ક્ષયોપશમના લેહથી વિચિત્ર જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરતા કર્મોને એ (આત્મા) વશ છે એથી થાય છે. વળી આલોગ કે અનાલોગથી ઉદ્ભવેલું વીર્ય એ આત્માને વિષે ‘આવે છે અને એને ક્ષયોપશમ થાય છે ત્યારે જ એનામાં લબ્ધિ (શક્તિ) અને કરણ (કાર્ય) ને અનુરૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; પણ એ વીર્ય જ્યારે ગયું ત્યારે સમજવું કે એજ કર્મ આત્માને આવરી મૂકે છે; શેવાળ જેમ જળને અને કાદવ જેમ નિર્મળ દર્પણને આવરે છે એમ. ૭૧-૭૩. (ઇતિ શંકાનિવારણમ્)

હવે પ્રસ્તુત વિષય;

અથ પ્રકૃતમ્— દ્વિધા ભવન્તિ તે જીવાઃ સિદ્ધસંસારિભેદતઃ ।

સિદ્ધાઃ પંચદશવિધાસ્તીર્થાતીર્થાદિભેદતઃ ॥ ૭૪ ॥

યદાહુઃ— જિણશ્રજિણતિત્થતિત્થાગિહિશ્રન્નસલિંગથીનરનપુંસાં ।

પત્તેયસયંબુદ્ધા બુદ્ધબોહિક્કણિક્કા ય ॥

જીવન્તીતિ સ્મૃતા જીવા જીવનં પ્રાણધારણમ્ ।

તે ચ પ્રાણા દ્વિધા પ્રોક્તા દ્રવ્યભાવવિભેદતઃ ॥ ૭૫ ॥

સિદ્ધાનામિન્દ્રિયોચ્છવાસાદયઃ પ્રાણા ન યદ્યપિ ।

જ્ઞાનાદિભાવપ્રાણાનાં યોગાજીવાસ્તથાપ્યમી ॥ ૭૬ ॥

‘ જીવ ’ના બે પ્રકાર છે: (૧) સિદ્ધ અને (૨) સંસારી.

(૧) ‘ સિદ્ધ ’ વળી પંદર પ્રકારના છે. તે આ પ્રમાણે: (૧) જિનસિદ્ધ (૨) અ-જિનસિદ્ધ (૩) તીર્થસિદ્ધ (૪) અતીર્થસિદ્ધ (૫) ગૃહિલિંગસિદ્ધ (૬) અન્યલિંગસિદ્ધ (૭) સ્વલિંગસિદ્ધ (૮) સ્ત્રીસિદ્ધ (૯) પુરૂષસિદ્ધ (૧૦) નપુંસકસિદ્ધ (૧૧) પ્રત્યેકબુ-દ્ધસિદ્ધ (૧૨) સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ (૧૩) બોધબોધિતસિદ્ધ (૧૪) એકસિદ્ધ અને (૧૫) અનેકસિદ્ધ. ૭૪.×

જીવે છે એઓ જીવ. જીવવું એટલે પ્રાણ હોવા-ધારણ કરવા.

દ્રવ્યપ્રાણ અને ભાવપ્રાણ-એમ બે પ્રકારના પ્રાણ છે. ૭૫.

સિદ્ધોને ભે કે ઇન્દ્રિયો અને શ્વાસોશ્વાસરૂપ પ્રાણ નથી અર્થાત્ દ્રવ્યપ્રાણ નથી તોપણ એમને જ્ઞાન આદિ ભાવપ્રાણ છે એટલે એઓ પણ જીવ કહેવાય. ૭૬.

× (૧) તીર્થ કર પદવી પામીને મોક્ષે જાય તે (૨) સામાન્ય કેવળી મોક્ષે જાય તે (૩) તીર્થ કરને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી મોક્ષે ગયેલા (૪) તીર્થ કરને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પહેલાં મોક્ષે ગયા એવા (૫) ગૃહસ્થપણામાંથી મોક્ષે જાય એ (૬) સન્યાસી-તાપસ વગેરેમાંથી મોક્ષે જાય તે (૭) સાધુપણામાંથી મોક્ષે જાય એ (૮) સ્ત્રીવેદવાળા મોક્ષે જાય એ (૯) પુરૂષવેદવાળા જીવ મોક્ષે જાય એ (૧૦) નપુંસકો મોક્ષે જાય એ (૧૧) કોઈ પદાર્થ દેખીને પ્રતિબોધ પામી ચારિત્ર લાઇ મોક્ષે જાય તે (૧૨) ગુરૂના ઉપદેશ વિના પોતાની મેળે જાતિસ્મરણ આદિથી પ્રતિબુદ્ધ થઇ મોક્ષે જાય તે (૧૩) ગુરૂના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય પામી મોક્ષે જાય એ (૧૪) એક સમયે એકજ મોક્ષે જાય એ (૧૫) એક સમયમાં ઘણા મોક્ષે જાય એ. દ્રષ્ટાન્તઃ (૨) પુઝરીક ગણુધર (૩) સામાન્ય કેવળી ગણુધર (૪) મરૂદેવી માતા (૫) ભરતચક્રી (૬) વલ્કલચીરિ તાપસ આદિ (૮) ચદનબાલા-વગેરે (૯) ગૌતમ આદિ (૧૦) ગાંગેય વિગેરે (૧૧) કરકંડુ (૧૨) કપિલ (૧૪) શ્રી મહાવીર (૧૫) શ્રી ઋષભની સાથે ૧૦૮ સિદ્ધ થયા એ.

અલોકસ્વલિતાઃ સિદ્ધા લોકાગ્રે ચ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ।

इह संत्यज्य देहादि स्थितास्तत्रैव शाश्वताः ॥ ७७ ॥

ते ज्ञानावरणीयाद्यैर्मुक्ताः कर्मभिरष्टभिः ।

ज्ञानदर्शनचारित्राद्यनन्ताष्टकसंयुताः ॥ ७८ ॥

તથોક્તં ગુણસ્થાનક્રમારોહે—

अनन्तं केवलज्ञानं ज्ञानावरणसंक्षयात् ।

अनन्तं दर्शनं चापि दर्शनावरणक्षयात् ॥ ७९ ॥

क्षાયिके शुद्धसम्यक्त्वचारित्रे मोहनिग्रहात् ।

अनन्ते सुखवीर्ये च वेद्यविघ्नक्षयात्ક્રમાત્ ॥ ૮૦ ॥

आयुषः क्षीणभावत्वात् सिद्धानामक्षया स्थितिः ।

नामगोत्रાક્ષયાદેવામૂર્ત્તાનન્તાવગાહના ॥ ૮૧ ॥ इति ॥

रोगमृत्युजराद्यर्त्तिहीना अपुनरुद्भवाः ।

अभावात्कर्महेतूनां दग्धे बीजे हि नांकुरः ॥ ૮૨ ॥

यावन्मात्रं नरक्षेत्रं तावन्मात्रं शिवास्पदम् ।

यो यत्र म्रियते तत्रैवોर्ध्वं गत्वा स सिद्ध्यति ॥ ૮૩ ॥

અલોકથી સ્વલિત હોવાથી અર્થાત્ અલોકમાં ગતિ-ગમન ન હોવાથી એઓ લોકને અગ્રભાગે રહેલા છે. શરીરાદિને અહિં ત્યજીને એઓ શાશ્વત ત્યાંજ રહેલા છે. ૭૭.

એઓ ‘ જ્ઞાનાવરણીય ’ આદિ આઠે કર્મોએ રહિત છે; અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદિ આઠ અનન્ત વસ્તુએ યુક્ત છે. ૭૮

‘ ગુણસ્થાન ક્રમારોહ ’ નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે-જ્ઞાનના આવરણના ક્ષયથી અનંત કેવળજ્ઞાન, અને દર્શનના આવરણના ક્ષયથી અનંત દર્શન થાય છે. મોહના વિનાશથી ક્ષાયિક શુદ્ધસમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. ‘ વેદનીય ’ અને ‘ અંતરાય ’ કર્મોના ક્ષયથી અનુક્રમે અનંત સુખ અને અનંત વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આયુર્કર્મ ક્ષીણ થવાથી અક્ષય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા નામકર્મ અને ગોત્રકર્મના ક્ષયથી અમૂર્ત્ત-અનંત અવગાહના થાય છે. કર્મના હેતુઓના અભાવથી જન્મ-જરા-મરણ આદિનાં દુઃખ ટળી જાય છે. એટલે એમને પુનઃ જન્મ ધારણ કરવો પડતો નથી. કેમકે બીજ બીજો જાય એટલે અંકુરની ઉત્પત્તિ રહી નહિ. ૭૯-૮૨

એટલો વિસ્તાર આ મનુષ્યક્ષેત્રનો છે તેટલો જ (એટલે કે પીસતાલીશ લાખ યોજન) મોક્ષના સ્થાનનો છે. જે જ્યાં મૃત્યુ પામે છે તે ત્યાંથી સમશ્રેણીએ ઉચે જઈ સિદ્ધ થાય છે.

ઉત્પત્યોર્ધ્વ સમશ્રેણ્યા લોકાન્તસ્તૈરલંકૃતઃ ।

યત્રૈકસ્તત્ર તેઽનન્તા નિર્વાધા સુખમાસતે ॥ ૮૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તથોક્તં તત્ત્વાર્થભાષ્યે—

કૃત્સનકર્મક્ત્યાદૂર્ધ્વ નિર્વાણમધિગચ્છતિ, ।

યથા દગ્ધેન્ધનો વહ્નિઃ નિરુપાદાનસન્તતિઃ ॥ ૮૫ ॥

તદનન્તરમેવોર્ધ્વમાલોકાન્તાત્સ ગચ્છતિ ।

પૂર્વપ્રયોગાસંગત્વબન્ધચ્છેદોર્ધ્વગૌરવૈઃ ॥ ૮૬ ॥

કુલાલચક્રે દોલાયામિષૌ ચાપિ યથેષ્યતે ।

પૂર્વપ્રયોગાત્કર્મેહ તથા સિદ્ધગતિઃ સ્મૃતા ॥ ૮૭ ॥

મૃલ્લેપસંગનિર્મોક્તાદ્યથા દૃષ્ટાસ્વલાબુનઃ ।

કર્મસંગવિનિર્મોક્તાત્તથા સિદ્ધગતિઃ સ્મૃતા ॥ ૮૮ ॥

અરંડયન્ત્રપેડાસુ બન્ધચ્છેદાદ્યથા ગતિઃ ।

કર્મબન્ધનવિચ્છેદાત્ સિદ્ધસ્યાપિ તથેષ્યતે ॥ ૮૯ ॥

✓ વ્યાગ્રપાદબીજબન્ધનચ્છેદાત્ યન્ત્રબન્ધનચ્છેદાત્ પેડાબન્ધનચ્છેદાત્
ચ ગતિર્દૃષ્ટા મિંજાકાષ્ટપેડાપુટાનામ્ એવં કર્મબન્ધનવિચ્છેદાત્ સિદ્ધસ્ય
ગતિઃ ઇતિ ભાવઃ ॥

એ સિદ્ધોત્થી જ ‘ લોક ’ નો અગ્રભાગ શોભી રહ્યો છે. જેટલામાં એક રહી શકે એટલામાં એ અનંત પણ બાધાવિના સુખે રહી શકે છે. ૮૩-૮૪

‘ તત્ત્વાર્થભાષ્ય ’ માં કહ્યું છે કે—ઈંધન બળી જવાથી, ઉપાદાન કારણ ગયું એટલે અગ્નિ જેમ નિર્વાણ પામે છે—ઠરી જાય છે તેમ કર્મ સર્વે બળી જવાથી—ક્ષીણ થવાથી આત્મા નિર્વાણ પામે છે અને તે પછી જ એ (આત્મા) (૧) પૂર્વ પ્રયોગવડે, (૨) :આસંગ ત્યજી દેવા વડે, (૩) બંધન છેદી નાખવા વડે અને (૪) પોતાના ઉર્ધ્વગામી સ્વભાવવડે છેક લોકાન્ત સુધી જાય જાય છે. ૮૫-૮૬.

(૧) પૂર્વ પ્રયોગવડે કુલારના ચક્રની, હિંડાળાની અને બાણની જેવી ગતિ—તેવી જ ગતિ સિદ્ધોની સમજવી. (૨) માટીના લેપનો સંગ મૂકાવાથી જેવી તુંગડાની પાણી ઉપર તરી આવવા રૂપ ગતિ—તેવી જ કમોનો સંગ મૂકાવાથી સિદ્ધોની ગતિ સમજવી. (૩) એરંડામાં, યંત્રમાં અને પેડાપુટમાં બન્ધનના છેદાવાથી જેવી ગતિ—તેવી જ કર્મબન્ધનના છેદાવાથી સિદ્ધની ગતિ સમજવી. એટલે કે એરંડાના બીજના બન્ધનના છેદથી, યંત્રના બન્ધનના

ઊર્ધ્વગૌરવધર્માણો जीवा इति जिनोत्तमैः ।

अधोगૌરવધર્માणः पुद्गला इति चोदितम् ॥ ૧૦ ॥

ઊર્ધ્વગમન એવ ગૌરવં ધર્મઃ સ્વભાવો જીવાનામ્ । પુદ્ગલાસ્તુ
અધોગમનધર્માણાં इति सर्वज्ञवचनम् इति भावः ॥

यथाधस्तीर्यगूर्ध्वं च लोष्टवाय्वग्निवीतयः ।

स्वभावतः प्रवर्तन्ते तथोर्ध्वगतिरात्मनः ॥ ૧૧ ॥

अतस्तु गतिवैकृत्यमेषां यदुपलभ्यते ।

कर्मणः प्रतिघाताच्च प्रयोगाच्च तदिष्यते ॥ ૧૨ ॥

अधस्तिर्यग्થોર્ધ્વં च जीवानां कर्मजा गतिः ।

ઊર્ધ્વમેવ તુ તદ્ધર્મા ભવતિ ક્ષીણકર્મણામ્ ॥ ૧૩ ॥

तत्रापि गच्छतः सिद्धिं संयतस्य महात्मनः ।

सर्वैरंगैर्विनिर्याति चेतनस्तनुपञ्जरात् ॥ ૧૪ ॥

તદુક્તં સ્થાનાંગપંચમસ્થાનકે—

પંચવિદ્ધે જીવસ્સ ણિજ્ઞાણમગ્ગે પન્નત્તે । પાણ્હિં ઉરુહિં ઉરેણં
સિરેણં સવ્વંગેહિં ॥ પાણ્હિં નિજ્ઞાયમાણે નિરયગામી ભવતિ । ઉરુહિં
નિજ્ઞાચમાણે તિરિયગામી ભવતિ । ઉરેણં નિજ્ઞાયમાણે મણુયગામી

છેદથી તથા પેડાના બન્ધનના છેદાવાથી, મીંજ, કાષ્ટ અને પેડાપુટની જેવી ઉછળીને ઉંચે જવા રૂપ ગતિ થાય છે તેવી જ કર્મબન્ધનના છેદથી સિદ્ધોની ગતિ સમજવી. (૪) જિન ભગવાનનાં વચન છે કે જીવ ઊર્ધ્વગતિપરિણામવાળા છે અને પુદ્ગલ અધોગતિપરિણામવાળા છે; અર્થાત્ ઊર્ધ્વ ગમન કરવું એજ જીવોનો સ્વભાવ છે અને અધોગમન—એ પુદ્ગલોનો સ્વભાવ છે એવું સર્વજ્ઞનું વચન છે. પથ્થર આદિ વજનદાર વસ્તુઓનો સ્વભાવ અધોગમન છે, વાયુનો સ્વભાવ તિર્યગ્ ગમન છે અને અગ્નિની જ્વાળાનો સ્વભાવ ઊર્ધ્વગમન છે એમ આત્માનો પણ અનાદિ સ્વભાવ ઊર્ધ્વગમન છે. માટે કદાચ કોઈ વખતે એના એ સ્વભાવમાં વિકાર માલમ પડે તો એ કર્મના પ્રતિઘાતથી અને પ્રયોગથી સમજવો. જીવની તીર્છી, ઊર્ધ્વ કે અધોગતિ એનાં તે તે કર્મોને જ આભારી છે. સ્વાભાવિક ઊર્ધ્વ ગતિ તો જેમનાં કર્મો ક્ષીણ થયાં હોય છે એમની જ થાય છે. ૮૭-૯૩.

હવે, સિદ્ધની ગતિ પ્રાપ્ત કરનાર સંયમી મહાત્માના પ્રાણ નીકળે છે તે એનાં સર્વ અંગોમાંથી નીકળે છે. ૯૪.

भवति । सिरणं निज्जायमाणे देवगामी भवति । सव्वंगेहिं निज्जाय-
माणे सिद्धिगतिपज्जवसाणे पणत्ते ॥

भवोपग्राहिकर्मान्तक्षण एव स सिद्ध्यति ।

उद्गच्छन्नस्पृशद्गत्या ह्यचिन्त्या शक्तिरात्मनः ॥

अत्र च अस्पृशन्ती सिद्ध्यन्तरालप्रदेशान् गतिर्यस्य सः अस्पृ-
शद्गतिः । अन्तरालप्रदेशस्पर्शने हि नैकेन समयेन सिद्धिरिष्यते ।
तत्र च एक एव समयः अतः अन्तराले समयान्तरस्याभावात् अन्त-
रालप्रदेशानाम् असंस्पर्शनम् इति औपपातिकसूत्रवृत्तौ ॥ अवगाढ-
प्रदेशेभ्यः अपराकाशप्रदेशान् तु अस्पृशन् गच्छति इति महाभाष्य-
वृत्तौ ॥ यावत्सु आकाशप्रदेशेषु इह अवगाढः तावतः एव प्रदेशान्
ऊर्ध्वमपि अवगाहमानः गच्छति इति पंचसंग्रहवृत्तौ ॥ तत्त्वं तु
केवलिगम्यम् ।

एकस्मिन्समये चोर्ध्वलोके चत्वार एव ते ।

सिद्ध्यन्त्युत्कर्षतो दृष्टमधोलोके मतत्रयम् ॥ ૧૫ ॥

સ્થાનાંગ સૂત્રના પાંચમા સ્થાનમાં કહ્યું છે કે—

જીવને નીકળવાના પાંચ દ્વાર છે: જીવ પગેથી, ઉડ્ડેથી, હાલેથી, મસ્તકેથી કે સર્વ અંગેથી નીકળે છે. પગેથી નીકળે તો નરકગામી, ઉડ્ડેથી નીકળે તો તિર્યંચ, હાલેથી નીકળે તો મનુષ્ય, મસ્તકેથી નીકળે તો દેવ અને સર્વાંગેથી નીકળે તો સિદ્ધિગામી થાય.

સંસારમાં જકડી રાખનારા કર્મોના જે ક્ષણે અંત આવે છે તેજ ક્ષણે એ વચ્ચે રહેલા પ્રદેશોને સ્પર્શ્યા વિના ઉચે ચઢી સિદ્ધ થાય છે; કેમકે આત્માની અચિન્ત્ય શક્તિ છે.

સિદ્ધિએ પહોંચવાના માર્ગમાં જે પ્રદેશો આવે એને સ્પર્શ કર્યા વિના ચાલ્યો જાય એ ‘ અસ્પૃશત્ગતિ ’ કહેવાય. વચ્ચેના પ્રદેશોને સ્પર્શ કરતો જાય તો એ સિદ્ધિએ એક સમયમાં પહોંચે નહિં. અને અહિં તો ક્રૂર એકજ સમય છે—વચ્ચે બીજા સમયનો અભાવ છે. માટેજ કહ્યું છે કે વચ્ચેના પ્રદેશોને સ્પર્શ નહિં. આ વાત ઉપવાયી સૂત્રની વૃત્તિમાં કહી છે. મહાભાષ્યની વૃત્તિમાં ‘ જીવ અવગાઢ કરેલા પ્રદેશો શિવાયના બીજા આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શ્યા વિના જાય છે ’ એવા શબ્દો છે. પંચસંગ્રહની વૃત્તિમાં વળી એમ કહ્યું છે કે ‘ જેટલા આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને જીવ અહિં રહેલ છે તેટલા જ આકાશપ્રદેશોને, ઉર્ધ્વ જતાં અવગાહતો જાય છે. ’ તત્ત્વ કેવળીગમ્ય છે.

એક સમયમાં, ઉર્ધ્વલોકમાંથી ઉત્કૃષ્ટ ચાર જ સિદ્ધ થાય છે. અધોલોક માટે ત્રણ લિન્નલિન્ન

વિંશતિર્દ્વાવિંશતિશ્ચ ચત્વારિંશદિતિ સ્ફુટમ્ ।

ઉત્તરાધ્યયને સંગ્રહણ્યાં ચ સિદ્ધપ્રાભૃતે ॥ ૯૬ ॥

વીસ અહે તહેવ્વ ઇતિ ઉત્તરાધ્યયને જીવાજીવવિભક્ત્યધ્યયને ॥
ઉદ્વહોતિરિયલોષ્ ચઽબાવીસઠ્ઠસયં ઇતિ સંગ્રહણ્યામ્ ॥ વીસં
પુહુત્તં અહોલોષ્ ઇતિ સિદ્ધપ્રાભૃતે । તટ્ટીકાયાં વિંશતિપૃથક્ત્વં દ્વે
વિંશતી ઇતિ ॥

અષ્ટોત્તરશતં તિર્યગ્લોકે ચ દ્વૌ પયોનિધૌ ।

નદીનદાદિકે શેષજલે ચોત્કર્ષતસ્ત્રયઃ ॥ ૯૭ ॥

વિંશતિશ્ચૈકવિજયે ચત્વારો નન્દને વને ।

પંડકે દ્વાવષ્ટશતં પ્રત્યેકં કર્મભૂમિષુ ॥ ૯૮ ॥

પ્રત્યેકં સંહરણતો દશાકર્મમહીષ્વપિ ।

પંચચાપશતોઽર્ચૌ દ્વૌ ચત્વારો દ્વિકરાંગકઃ ॥ ૯૯ ॥

જઘન્યોત્કૃષ્ટદેહાનાં માનમેતન્નિરૂપિતમ્ ।

મધ્યાંગાસ્ત્વેકસમયે સિદ્ધ્યન્યષ્ટોત્તરં શતમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

મત છે. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં ‘વીશ’ ની સંખ્યા કહી છે, ‘સંગ્રહણી’ માં બાવીશ કહ્યા છે અને ‘સિદ્ધપ્રાભૃત’ માં આવીશ કહ્યા છે. ૯૫-૯૬.

વીસ અહે તહેવ્વ (અધોલોકમાંથી વીશ) એમ ‘ઉત્તરાધ્યયન’ ના ‘જીવાજીવવિભક્તિ’ નામના અધ્યયનમાં પાઠ છે. ઉદ્વહોતિરિયલોષ્ ચઽબાવીસઠ્ઠસયં (ઉર્ધ્વલોકમાંથી ચાર, અધોલોકમાંથી બાવીશ અને તિર્યક્લોકમાંથી એકસો ને આઠ) એમ ‘સંગ્રહણી’ માં પાઠ છે. વીસં પુહુત્તં અહોલોષ્ (અધોલોકમાંથી બે વીશ) એમ ‘સિદ્ધપ્રાભૃત’ માં પાઠ છે. [વીસં પુહુત્તં=વિંશતિ-પૃથક્ત્વમ્=દ્વે વિંશતી (વીશ પૃથક્ત્વ એટલે બે વીશ—આવીશ) એમ એની ટીકામાં છે].

ઉત્કૃષ્ટ, તિર્યક્લોકમાંથી ૧૦૮, સમુદ્રમાંથી બે અને નદીનદાદિક શેષ જળાશયમાંથી ત્રણ સિદ્ધ થાય. ઉત્કૃષ્ટ, એક વિજયમાંથી વીશ, નંદનવનમાંથી ચાર, પંડકવનમાંથી બે અને પ્રત્યેક કર્મભૂમિમાંથી ૧૦૮ સિદ્ધિ પામે. (દેવતા આદિના) સંહરણને લીધે દરેક અકર્મભૂમિમાંથી પણ દશ સિદ્ધિ થાય. પાંચસો ધનુષ્યની કાયાવાળા ઉત્કૃષ્ટ બેજ સિદ્ધિ પામે. બે હાથની કાયાવાળા ઉત્કૃષ્ટ ચાર સિદ્ધિગતિએ જાય. આ બધું, ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય શરીરવાળાઓ વિષે સમજવું. મધ્યમ શરીરમાનવાળાઓ તો એક સમયે એકસોને આઠ સિદ્ધિપદ વરે. ૯૭-૧૦૦.

ઉત્સર્પિણ્યવસર્પિણ્યોસ્તાર્તીયીકતુરીયયોઃ ।

અરયોરષ્ટસહિતં સિદ્ધ્યન્ત્યુત્કર્ષતઃ શતમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

યત્તુ અસ્યાઃ અવસર્પિણ્યાઃ તૃતીયારકપ્રાન્તે શ્રીઋષભદેવેન
સહાષ્ટોત્તરં શતં સિદ્ધાઃ તદાશ્ચર્યમધ્યે અન્તર્ભવતીતિ સમાધેયમ્ ॥

વિંશતિશ્રાવસર્પિણ્યાઃ સિદ્ધ્યન્તિ પંચમેઽરકે ।

ઉત્સર્પિણ્યવસર્પિણ્યોઃ શેષેષુ દશ સંહૃતાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

પુંવેદેભ્યઃ સુરાદિભ્યશ્ચયુત્વા જન્મન્યનન્તરે ।

ભવન્તિ પુરુષાઃ કેચિત્ સ્ત્રિયઃ કેચિન્નપુંસકાઃ ॥ ૧૦૩ ॥

સ્ત્રીભ્યોઽપિ દેવ્યાદિભ્યઃ સ્યુરેવં ત્રૈધા મહીસ્પૃશઃ ।

ક્ષત્રીયેભ્યો નારકાદિભ્યોઽપ્યેવં સ્યુર્મનુજાસ્ત્રિધા ॥ ૧૦૪ ॥

નવસ્વેતેષુ ભંગેષુ પુંભ્યઃ સ્યુઃ પુરુષા હિ યે ।

સિદ્ધ્યન્ત્યષ્ટોત્તરશતં તેઽન્યે દશદશાશ્ચિલાઃ ॥ ૧૦૫ ॥

દશાન્યભિત્તુનેપથ્યાશ્ચત્વારો ગૃહિવેષકાઃ ।

સિદ્ધ્યન્ત્યષ્ટોત્તરશતં મુનિનેપથ્યધારિણઃ ॥ ૧૦૬ ॥

ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા અને અવસર્પિણીના ચોથા આરામાં ઉત્કૃષ્ટ એકસોને આઠ સિદ્ધ થાય. આ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાને છેડે શ્રીઋષભદેવની સંગાથે એકસોને આઠ સિદ્ધયા છે એ બાબત એક આશ્ચર્યભૂત થઈ છે એમ સમાધાન કરવું. અવસર્પિણીના પાંચમા આરામાં વીશ અને બેઉના શેષ આરાઓમાં દશ સિદ્ધ થાય. ૧૦૧-૧૦૨

પુરૂષવેદવાળા દેવ આદિથી સ્ત્રીને અન્ય જન્મ લે એમાં કેટલાક પુરૂષો થાય, કેટલાક સ્ત્રી થાય અને કેટલાક વળી નપુંસકો પણ થાય. સ્ત્રીવેદવાળી દેવી આદિકથી તથા નપુંસક વેદવાળા નારકી આદિથી પણ એજ પ્રમાણેત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો થાય. ૧૦૩-૧૦૪

આમ નવ ભાંગા થયા-એમાં જેઓ પુરૂષવેદથી પુરૂષો થાય છે એવા એકસોને આઠ સિદ્ધ થાય છે અને શેષ સર્વ દશ દશ સિદ્ધિ પામે. ૧૦૫

એકસોને આઠ સ્વલિંગે, દશ અન્યલિક્ષુલિંગે અને ચાર ગૃહસ્થલિંગે, સિદ્ધ થાય વળી

વિંશતિર્યોષિતઃ કિં ચ પુર્માસોઽષ્ટોત્તરં શતમ્ ।

एकस्मिन्समये क्लीवाः सिद्ध्यन्ति दश नाधिकाः ॥ १०७ ॥

एकसमये अष्टोत्तरशतसिद्धियोग्यतासंग्रहश्चैवम्—

तिर्यग्गुलोके क्षपितकलुषाः कर्मभूमिस्थलेषु

जाता वैमानिकपुरुषतो मध्यमांगप्रमाणाः ।

सिद्ध्यन्त्यष्टाधिकमपि शतं साधुवेषाः पुर्मांसः

तार्तीयીકે નિયતમરકે ચિન્ત્યતાં વા તુરીયે ॥ ૧૦૮ ॥

यत्रैको निर्वृतः सिद्धस्तत्रान्ये परिनिर्वृताः ।

अनन्ता नियमाल्लोकपर्यन्तस्पर्शिनः समे ॥ १०९ ॥

અયમર્થઃ—સમ્પૂર્ણમેકસિદ્ધસ્યાવગાહક્ષેત્રમાશ્રિતાઃ ।

अनन्ताः पुनरन्ये च तस्यैकैकं प्रवेशकम् ॥ ११० ॥

समाक्रम्यावगाढाः स्युः प्रत्येकं तेऽप्यनन्तकाः ।

एवं परे द्वित्रिचतुःपंचाद्यंशाभिवृद्धितः ॥ १११ ॥ युग्मम् ॥

એક સમયે સ્ત્રીલિંગે વીશ, પુરુષલિંગે એકસોને આઠ, તથા નપુંસકલિંગે ઉત્કૃષ્ટ દશ સિદ્ધિ પામે. એથી અધિક નહિ. ૧૦૬-૧૦૭.

એક સમયે એકસોને આઠ કોણ કોણ સિદ્ધિને યોગ્ય હોય એ બધાંનો સંગ્રહ નીચે મુજબઃ—

તિર્યક્ લોકમાં અને કર્મભૂમિઓમાં પ્રત્યેકમાં એકસોને આઠ સિદ્ધિને યોગ્ય હોય. વૈમાનિક પુરુષવેદથી ઉત્પન્ન થયેલા, મધ્યમ અંગપ્રમાણવાળા તથા સાધુવેષધારી—એ ત્રણેમાંથી પણ પ્રત્યેકમાંથી એકસોને આઠ સિદ્ધિને યોગ્ય હોય. તથા (ઉત્સર્પિણીના) ત્રીજા આરામાં અને (અવસર્પિણીના) ચોથા આરામાં પણ એટલી સંખ્યાના સિદ્ધિને યોગ્ય હોય. ૧૦૮

જ્યાં એક સિદ્ધિ રહેલ છે ત્યાં (તેટલી જ અવગાહનામાં) અન્ય પણ અનંત સિદ્ધિ રહેલા છે; અને એ સર્વ ‘ લોક ’ ના અથ લાગને સ્પર્શીને રહેલા છે. એટલે કે એક સિદ્ધિ સંપૂર્ણ અવગાહ કરેલા ક્ષેત્રને વિષે અનંત સિદ્ધિ રહી શકે છે—રહેલા છે; અને ઉપરાંત બીજાઓ પણ એના (આછાવત્તા) એકેક પ્રદેશને આશ્રયીને રહેલા છે એઓ પણ ‘ અનન્ત ’ છે. એવી જ રીતે બીજાઓ પણ જે, ત્રણ, ચાર, પાંચ આદિક વધતા વધતા અંશેને આશ્રયીને રહેલા અનન્તા છે. ૧૦૯-૧૧૧.

તથા—સિદ્ધાવગાહક્ષેત્રસ્ય તસ્યૈકૈકં પ્રદેશકમ્ ।

ત્યક્ત્વા સ્થિતાસ્તેऽપ્યનન્તા એવં દ્વયાદિપ્રદેશકાન્ ॥ ૧૧૨ ॥

એવં ચ—પ્રદેશવૃદ્ધિહાનિભ્યાં ચેઽવગાહા અનન્તકાઃ ।

✓ પૂર્ણક્ષેત્રાવગાહેભ્યઃ સ્યુસ્તેઽસંખ્યગુણાધિકાઃ ॥ ૧૧૩ ॥

તતશ્ચ—એકઃ સિદ્ધઃ પ્રદેશૈઃ સ્વૈઃ સમગ્રૈરતિનિર્મલૈઃ ।

સિદ્ધાનનન્તાન્ સ્પૃશતિ વ્યવગાઢૈઃ પરસ્પરમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

તેભ્યોઽસંખ્યગુણાન્ દેશપ્રદેશૈઃ સ્પૃશતિ ધ્રુવમ્ ।

ક્ષેત્રાવગાહનાભેદૈરન્યોઽન્યૈઃ પૂર્વદર્શિતૈઃ ॥ ૧૧૫ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાયાં ઔપપાતિકે આવશ્યકે ચ—

✓ ફુસફ અણન્તે સિદ્ધે સવ્વપણ્ણસેહિં નિયમસો સિદ્ધો ।

તેવિ અસંખિજ્જગુણા દેસપણ્ણસેહિં જે પુઢ્ઠા ॥

અશરીરા જીવધના જ્ઞાનદર્શનશાલિનઃ ।

સાકારેણ નિરાકારેણોપયોગેન લક્ષિતાઃ ॥ ૧૧૬ ॥

વળી સિદ્ધના અવગાહક્ષેત્રના અકેકા પ્રદેશને છોડીને જેઓ રહેલા છે એઓ પણ અનંત એ જ પ્રમાણે બે, ત્રણ વિગેરે પ્રદેશો છોડીને રહેલા છે એઓ પણ અનન્ત છે. ૧૧૨.

એવી રીતે પ્રદેશો ઓછા કરીને કે વધારીને જે અનન્ત (સિદ્ધો) અવગાહીને રહેલા છે એઓ, પૂર્ણક્ષેત્રો અવગાહીને રહેલા (સિદ્ધો) કરતાં અસંખ્યગણા (અધિક) છે. ૧૧૩.

આમ બાબત હોવાથી એક સિદ્ધ પોતાના અત્યન્ત નિર્મળ અને પરસ્પર અવગાહિતા સર્વ પ્રદેશોવડે ‘ અનંત ’ સિદ્ધોને સ્પર્શ કરી રહે છે. અને એ કરતાં અસંખ્યગણાઓને, પૂર્વદર્શિત અન્ય અન્ય (ઓછાવત્તા) ક્ષેત્રાવગાહનાના ભેદોને લઈને, દેશપ્રદેશોવડે સ્પર્શ કરે છે. ૧૧૪-૧૧૫.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં, ઉપવાર્ધસૂત્રમાં તથા આવશ્યકસૂત્રમાં પણ આ વાતનું સમર્થન છે— સિદ્ધનો જીવ નિશ્ચયે કરીને સર્વ પ્રદેશોવડે અનંત સિદ્ધોને સ્પર્શ કરે છે અને એઓ પણ, દેશપ્રદેશોવડે જેઓએ સ્પર્શ કર્યો છે એવા અસંખ્ય સિદ્ધોને સ્પર્શ કરે છે.

આ સિદ્ધના જીવો અશરીરી (શરીર વિનાના) છે; ફક્ત જીવરૂપ છે; જ્ઞાન અને દર્શને યુક્ત, સાકાર-નિરાકાર* ‘ ઉપયોગ ’ વડે લક્ષિત છે. એઓ ત્રણે જગતને કેવળજ્ઞાને

જ્ઞાનેન કેવલેનૈતે કલયન્તિ જગત્રયીમ્ ।

દર્શનેન ચ પશ્યન્તિ કેવલેનૈવ કેવલાઃ ॥ ૧૧૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પૂર્વભવાકારસ્યાન્યથાવ્યવસ્થાપનાચ્છુષિરપૂર્ત્યા ।

સંસ્થાનમનિત્યંસ્થં સ્યાદેષામનિયતાકારમ્ ॥ ૧૧૮ ॥

કેનચિદલૌકિકેન સ્થિતં પ્રકારેણ નિગદિતુમશક્યમ્ ।

અત એવ વ્યપદેશો નૈષાં દીર્ઘાદિગુણવચનૈઃ ॥ ૧૧૯ ॥

તથાહુઃ—સે ન દીહે । સે ન હસ્સે । સે ન વદ્દે । इत्यादि ॥

નનુ—સંસ્થાનં હ્યાકારઃ સ કથમમૂર્ત્તસ્ય ભવતિ સિદ્ધસ્ય ।

અગ્રોચ્યતે—પરિણામવત્યમૂર્ત્તેઽપ્યસૌ ભવેત્કુસ્મ્ભનભસીવ ॥ ૧૨૦ ॥

પૂર્વભવભાવિદેહાકારમપેક્ષ્યૈવ સિદ્ધજીવસ્ય ।

સંસ્થાનં સ્યાદૌપાધિકમેવ ન વાસ્તવં કિંચિત્ ॥ ૧૨૧ ॥

તથાહુરાવરયકનિર્યુક્તિકૃતઃ—

ઓગાહણાઙ્ગ સિદ્ધા ભવતિ ભાગેણ હંતિ પરિહીણા ।

સંઠાણમણિત્યંત્યં જરામરણવિપ્પમુક્કાણં ॥

કરીને જાણે છે અને દેવગદર્શનવડે જૂઓ છે. પોકળ ભાગ પૂરવાથી એમનો પૂર્વભવનો આકાર બદલાઈ, એમનું ભિન્નપ્રકારનું અચોક્કસ આકૃતિવાળું ‘ સંસ્થાન ’ થાય છે. એ ‘ સંસ્થાન ’ કોઈ એવા અલૌકિક પ્રકારે રહેલું છે કે તે વાણીવડે વર્ણવી શકાતું નથી; અને એથી જ એમનું દીર્ઘ—હ્રસ્વ આદિ શુભવાચક શબ્દોવડે ખ્યાન આપી શકાતું નથી. ૧૧૬-૧૧૯.

આગમમાંયે કહ્યું છે કે—એ સિદ્ધના જીવ દીર્ઘ નથી, હ્રસ્વ નથી, વૃદ્ધિ પણ પામતા નથી. ઇત્યાદિ.

અહિં કોઈ એવી શંકા ઉપસ્થિત કરે કે—‘ સંસ્થાન ’ એટલે તો આકાર—એ આકાર અમૂર્ત—અશરીરી એવા સિદ્ધના જીવને ક્યાંથી હોય ? આ શંકાનું સમાધાન એમ કરવું કે—એક કુંભમાંના આકાશમાં (ઘટાકાશમાં) જેમ આકાર છે તેમ, પરિણામી એવા એ અમૂર્તમાં પણ આકાર સંભવે છે. પૂર્વભવના દેહાકારને અપેક્ષીને જ સિદ્ધના જીવોનું ઔપાધિક સંસ્થાન થાય, વાસ્તવિક કંઈ થાય નહિં. ૧૨૦-૧૨૧

આ સંબંધમાં આવશ્યકસૂત્રની નિર્યુક્તિ—ટીકામાં કહ્યું છે કે—

સિદ્ધના જીવોની અવગાહના કરતાં પૂર્વભવની કરતાં ત્રીજે ભાગે ઉણી હોય અર્થાત્ પૂર્વભવની

ઉત્તાણઓ વ પાસિહ્ણઓ વ અહવા નિસન્નઓ ચેવ ।

જો જહ કરેઝ કાલં સો તહ ઉવવજ્જણ સિદ્ધો ॥

ઇહભવભિન્નાગારો કમ્મવસાઓ ભવંતરે હોઝ ।

ન ય તં સિદ્ધસ્સ તઓ તંમીતો સે તયાગારો ॥

જં સંઠાણં તુ ઇહં ભવં ચયંતસ્સ ચરમસમયમ્મિ ।

આસીશ્ર પણ્ણસઘણં તં સંઠાણં તહિં તસ્સ ॥

શતાનિ ત્રીણિ ધનુષાં ત્રયચ્ચિંશદ્ધનૂંપિ ચ

ધનુચ્ચિભાગશ્ચ પરા સિદ્ધાનામવગાહના ॥ ૧૨૨ ॥

જઘન્યાષ્ટાંગુલોપેતહસ્તમાના પ્રરૂપિતા ।

જઘન્યોત્કૃષ્ટયોરન્તરાલે મધ્યા ત્વનેકધા ॥ ૧૨૩ ॥

ષોડશાંગુલયુક્તા યા મધ્યા કરચતુષ્ટયી ।

આગમે ગીયતે સર્વમધ્યાનાં સોપલક્ષણમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

પ્રાચ્યે જન્મનિ જીવાનાં યા ભવેદવગાહના ।

તૃતીયભાગન્યૂના સા સિદ્ધાનામવગાહના ॥ ૧૨૫ ॥

એ તૃતીયાંશ હોય. આવું જરામૃત્યુથી મુક્ત એવા સિદ્ધોનું સંસ્થાન હોય. જીવ સૂતેલો ઉભેલો કે બેઠેલો—જેવી સ્થિતિએ રહ્યો કાળ કરે એવી જ સ્થિતિએ સિદ્ધપણે ઉત્પન્ન થાય. અહિં પણ પુનઃ કોઈ એમ શંકા ઉઠાવે કે જીવનો આ ભવમાં જેવો આકાર હોય તેથી ભિન્ન આકાર ભવાન્તરમાં થાય એ કર્મના વશે થાય, પણ સિદ્ધને તો કોઈ કર્મો જ રહ્યાં નથી તો પછી સિદ્ધને તેવો કોઈ આકાર જ શાનો હોય ? તેનો ઉત્તર એ કે—આ ભવમાં અવતી વખતના ચરમ સમયે જે સંસ્થાન હોય છે તેવું પ્રદેશધન સંસ્થાન તેમનું ત્યાં પણ હોય છે.

સિદ્ધોના જીવની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૩૩૩^૧ ધનુષ્યપ્રમાણ હોય. જઘન્ય (અવગાહના) એક હાથ અને આઠ આંગળ હોય. મધ્યમ એટલે ‘ ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય વચ્ચેની ’ (અવગાહના) અનેક પ્રકારની હોય. આગમમાં મધ્યમ અવગાહના ચાર હાથ અને સોળ આંગળની કહેલી છે તે સર્વ મધ્યમેના ઉપલક્ષણથી એટલે કે તીર્થંકરની જઘન્ય અવગાહનાને અપેક્ષીને છે. ૧૨૨-૧૨૪

છેલ્લા મનુષ્ય ભવમાં જીવની જે અવગાહના હોય તેનો એ તૃતીયાંશ સિદ્ધની અવગાહના હોય. પૂર્વભવમાં તે ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો ધનુષ્યની હોય, મધ્યમ અનેક પ્રકારની હોય અને જઘન્ય એ હા-

ઉત્કૃષ્ટા ચ ભવે પ્રાચ્યે ધનુઃપંચશતીમિતા ।

મધ્યમા ચ बहुविधा जघन्या हस्तयोर्द्वयम् ॥ ૧૨૬ ॥

जघन्या सप्तहस्तैव जिनेन्द्राणामपेक्षया ।

त्र्यंशोनत्वे किलैतासां ताः स्युः सिद्धावगाहनाः ॥ ૧૨૭ ॥ युग्मम् ॥

एतदभिप्रेत्यैव औपपातिकोपांगे उक्तम्—

जीवाणं भंते सिज्झमाणा कयरंमि उच्चत्ते सिज्झन्ति । गोअम
जहणणेणं सत्तरयणीए उक्कोसेणं पंचधणुसइए सिज्झन्ति ॥

मरुदेवा कथं सिद्धा नन्वेवं जननी विभोः ।

साम्रपंचचापशतोत्तुंगा नाभिसमोच्छ्रूया ॥ ૧૨૮ ॥

સંઘયણં સંઠાણં ઉચ્ચત્તં ચેવ કુલગરેહિં સમમ્—इति वचनात् ॥

अत्र उच्यते—स्त्रियो ह्युत्तमसंस्थानाः पुंसः कालार्हसंस्थितेः ।

किंचिदूनप्रमाणाः स्युर्नाभेरूनोच्छ्रूयेति सा ॥ ૧૨૯ ॥

गजस्कन्धाधिरूढत्वान्मनावसंकुचितेति वा ।

૨૨૧

पंचशापशतोच्चैव सेति किंचिन्न दूषणम् ॥ ૧૩૦ ॥

अयं च भाष्यकृदभिप्रायः ॥ संग्रहणीवृत्यभिप्रायस्त्वयम्—

થની હોય કે જિનેશ્વરોની અપેક્ષાએ જઘન્ય સાત હાથની હોય—એ અવગાહનાઓનો એ તૃતીયાંશજ તે સિદ્ધોની અવગાહના હોય. આ અભિપ્રાય ‘ઉલ્લાઘ’ ઉપાગનો છે. ૧૨૫-૧૨૭.

અહિં કોઈ એવી શંકા લાવે કે—જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો ધનુષ્યની કાયાવાળા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે એમ કહો છો ત્યારે પ્રથમ તીર્થ કરની માતા માણ્દેવી જે નાલિરાજ નેટલા એટલે પાંચસો ધનુષ્ય કરતાં વધારે ઉંચા હતા તે કેવીરીતે સિદ્ધ થયા ? ‘સંહુનન, સંસ્થાન તથા ઉંચાઈ કુલકરો નેટલી હોય છે.’—એ શાસ્ત્રપત્રન પ્રમાણે એ ચોક્કસ નાલિરાજ નેટલા ઉંચા હતા. આ શંકાના નિવારણમાં એમ કહેવાનું કે—એ નાલિરાજથી ઓછા ઉંચા હતા. કેમકે સ્ત્રીઓની ગમે એટલી ઉંચાઈ હોય પણ તે પુરુષોની વધારેમાં વધારે ઉંચાઈ કરતાં ઓછી જ હોય. અથવા હસ્તિના ચંદ્રપર ચઢવાથી તે જરા સંકોચાયલા હતા માટે એનું વધારે માન ન હોતાં પાંચસો ધનુષ્ય જ હતું એમ સમજવું. આ અભિપ્રાય ભાષ્યકારનો છે. ૧૨૮-૧૩૦.

એ સંબંધમાં ‘સંગ્રહણી’† ની વૃત્તિ—ટીકામાં તો એમ કહ્યું છે કે—

† પર્વતો, નદીઓ, ક્ષેત્રો, વિજયો, દ્રહો, શ્રેણીઓ, શિખરો, તીર્થો, ખાંડવા અને ચોળન—આ દશ દારોનો ‘સંગ્રહ’ જે ગ્રંથમા કરેલો છે અર્થાત્ એમનું વર્ણન—હકીકત જેમાં આપેલી છે એ ગ્રંથનું નામ ‘સંગ્રહણી.’ એકલા જબૂદીપમાં આવેલા એ પર્વતો વગેરેનો સંગ્રહ એ ‘લઘુસંગ્રહણી,’ અને અઢીદ્રીપમાં આવેલાનો સંગ્રહ એ ‘બૃહત સંગ્રહણી.’

— यदिदमागमे पंचधनुःशतान्युत्कृष्टं मानमुक्तं तद्वाहुल्यात् ।
अन्यथा एतद् धनुःपृथक्त्वैः अधिकमपि स्यात् तच्च पंचविंशत्यधिक-
पंचधनुःशतरूपं बोद्धव्यम् ॥ सिद्धप्राभृतेऽपि उक्तम्—

ओगाहणा जहण्णा रयणिदुगं अह पुणाइ उक्कोसा ।

पंचेव धणुसयाइं धणुअपुहुत्तेण अहियाइंति ॥

एतद्वृत्तिश्च—

प्रथक्त्वशब्दः अत्र बहुत्ववाची । बहुत्वं चेह पंचविंशतिरूपं
द्रष्टव्यमिति ।

आद्यसंहनना एवं सिद्ध्यन्ति न पुनः परे ।

संस्थानानां त्वनियमस्तेषु षट्स्यपि निर्वृतिः ॥ ૧૩૧ ॥

पूर्वकोट्यायुरुत्कर्षात् सिद्धयेन्नाधिकजीविनः ।

जघन्यान्नववर्षायुः सिद्धयेन्न न्यूनजीविनः ॥ ૧૩૨ ॥

આગમમાં જે આ પાંચસો ધનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ માન કહેલું છે તે બહોળે ભાગે એટલે
'પ્રાયઃ એમ હોય' એમ કહેલું છે. એમ ન હોય તો એ માન કદાચ ધનુષ્યનાં પ્રથક્ત્વપણાને
દર્શને પાંચસોથી અધિક એટલે દૃષ્ટાન્ત તરીકે પાંચસોને પચવીશ ધનુષ્ય પણ થાય. ટીકામાં
વળી એમ કહેલ છે કે પૃથક્ત્વ શબ્દ બહુત્વવાચી છે, અને એ બહુત્વ એટલે 'પચવીશ ધનુષ્ય'
એમ સમજવું.

પહેલા સંઘયણવાળા એટલે વજ્રઋષભનારાયસંઘયણ+વાળા જ એ રીતે સિદ્ધ છે,
બીજા નહિ. *સંસ્થાનોના સંબંધમાં કંઈ નિયમ નથી: છએ સંસ્થાનોમાં સિદ્ધિપ્રાપ્તિ
છે. ૧૩૧.

આયુષ્યના સંબંધમાં બોલીએ તો ઉત્કૃષ્ટ કોટપૂર્વના આયુષ્યવાળા હોય તે સિદ્ધિ પામે
છે; અધિક આયુષ્યવાળો સિદ્ધિ પામતો નથી. જઘન્ય નવ વર્ષના આયુષ્યવાળો સિદ્ધ થાય,
ઓછા આયુષ્યવાળો ન થાય. ૧૩૨.

+ સહનન એટલે સંઘયણ એટલે શરીરનો બાંધો—બધ—કાફુ છ પ્રકારનું છે. (૧) વજ્રઋષભનારાય
(૨) ઋષભનારાય (૩) નારાય (૪) અર્ધનારાય (૫) કીલિકા (૬) સેવાર્ત. પહેલું સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને
છેલ્લું સૌથી અવકૃષ્ટ છે. *સંસ્થાન=શરીરની આકૃતિ. એ, દેવતાઓની 'સમયતુરસ્' ચારે ખુણે સમાન
હોય. 'સમયતુરસ્' શિવાય બીજી આકૃતિઓ (૧) હુડક (વાધ-મેષ), (૨) ધ્વજ, (૩) સોય,
(૪) પરપોટો, (૫) મસુરની દાળ અને (૬) ચદ્રમાં જેવી હોય છે. દેવતા શિવાય અન્ય સર્વ જીવોની
આ છમાંથી એક આકૃતિ હોય.

દ્વાત્રિંશદંતા એકાદ્યાશ્ચેત્ સિદ્ધ્યન્તિ નિરન્તરમ્ ।
 તદાષ્ટસમયાન્ યાવન્નવમે ત્વન્તરં ધ્રુવમ્ ॥ ૧૩૩ ॥
 અષ્ટચત્વારિંશદન્તાસ્રયત્ત્રિંશન્મુખા યદિ ।
 સિદ્ધ્યન્તિ સમયાન્ સપ્ત ધ્રુવમન્તરમષ્ટમે ॥ ૧૩૪ ॥
 એકોનપંચાશદાદ્યાઃ ષષ્ઠ્યન્તા યદિ દેહિનઃ ।
 સિદ્ધ્યન્તિ સમયાન્ ષટ્ વૈ સપ્તમે ત્વન્તરં ભવેત્ ॥ ૧૩૫ ॥
 એકષષ્ટિપ્રભૃતયો યાવદ્ દ્વાસપ્તતિપ્રમાઃ ।
 સિદ્ધ્યન્તિ સમયાન્ પંચ ષષ્ઠે ત્વવશ્યમન્તરમ્ ॥ ૧૩૬ ॥
 ત્રિસપ્તતિપ્રભૃતયશ્ચતુરશીતિસીમકાઃ ।
 ચતુરઃ સમયાન્ યાવત્ સિદ્ધ્યન્ત્યગ્રેતનેઽન્તરમ્ ॥ ૧૩૭ ॥
 પંચાશીત્યાદ્યાઃ ક્ષણાંસ્ત્રીન્ યાન્ત્યાષણ્ણવતિં શિવમ્ ।
 ક્ષણૌ સપ્તનવત્યાદ્યા દ્વૌ ચ દ્વયાદ્યશતાવધિ ॥ ૧૩૮ ॥
 ત્રયાધિકશતાદ્યાશ્ચેત્ યાવદષ્ટોત્તરં શતમ્ ।
 સિદ્ધ્યન્તિ ચૈકસમયં દ્વિતીયેઽવશ્યમન્તરમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

એકત્રી આરંભીને બત્રીશ સુધી જે આંતરો પડ્યા વિના સિદ્ધ થાય તો આઠ સમય સુધીમાં થાય. નવમે સમયે તો આંતરો પડે જ. ૧૩૩.

તેત્રીશથી માંડીને અડતાળીશ સુધી સિદ્ધ થાય તો સાત સમય સુધીમાં થાય. આઠમે સમયે આંતરો પડે. ૧૩૪.

ઓગણપચાસથી સાઠની સંખ્યા સુધી સિદ્ધ થાય તો છ સમય સુધીમાં થાય. સાતમે સમયે આંતરો પડે. ૧૩૫.

એકસઠથી બેઠોતેર સુધી પાંચ સમય સુધીમાં સિદ્ધ થાય. છઠ્ઠે સમયે અવશ્ય આંતરો પડે. ૧૩૬.

તોતેરથી શરૂ કરી ચોર્યાસી સુધી સિદ્ધ થાય એ ચાર સમયમાં થાય. પછી આંતરો પડે. ૧૩૭.

પંચાશીથી માંડીને છન્નું સુધી સિદ્ધ થાય ત્યારે ત્રણ સમયમાં, અને સતાણ્થી એકસોને જે સુધી જે સમયમાં સિદ્ધ થાય. ૧૩૮.

એકસોને ત્રણથી એકસોઆઠ સુધી એક સમયમાં સિદ્ધ થાય. બીજે સમયે અવશ્ય આંતરો પડે. ૧૩૯.

જઘન્યમન્તરં ત્વેકસમયં પરમં પુનઃ ।

ષણ્માસાન્નાસ્તિ સિદ્ધાનાં વ્યવનં શાશ્વતા હિ તે ॥ ૧૪૦ ॥

સર્વસ્તોકા વ્લીવસિદ્ધાસ્તેભ્યઃ સંખ્યગુણાધિકાઃ ।

સ્ત્રીસિદ્ધા પુનરેભ્યઃ પુંસિદ્ધાઃ સંખ્યગુણાધિકાઃ ॥ ૧૪૧ ॥

સર્વસ્તોકા દક્ષિણસ્યામુદીચ્યાં ચ મિથઃ સમાઃ ।

પ્રાચ્યાં સંખ્યગુણાઃ પશ્ચિમાયાં વિશેષતોઽધિકાઃ ॥ ૧૪૨ ॥

ન તત્સુખં મનુષ્યાણાં દેવાનામપિ નૈવ તત્ ।

યત્સુખં સિદ્ધજીવાનાં પ્રાપ્તાનાં પદમવ્યયમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

ત્રૈકાલિકાનુત્તરાન્તનિર્જરાણાં ત્રિકાલજમ્ ।

ભુક્તં ભોગ્યં ભુજ્યમાનમનન્તં નામ યત્સુખમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

પિણ્ડીકૃતં તદૈકત્રાનન્તૈર્વર્ગેશ્ચ વર્ગિતમ્ ।

શિવસૌખ્યસ્ય સમતાં લભતે ન કદાચન ॥ ૧૪૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સર્વાદ્વા પિણ્ડિતઃ સિદ્ધસુખરાશિર્વિકલ્પતઃ ।

અનન્તવર્ગભક્તોઽપિ ન માયાદ્ ભુવનત્રયે ॥ ૧૪૬ ॥

સિદ્ધના જીવોને સિદ્ધપણે ઉપજવામાં જઘન્ય અંતર-આંતરો એક સમયનો છે. ઉત્કૃષ્ટ છ માસ સુધીનો હોય છે. સિદ્ધોને અવવાનું હોતું નથી. કેમકે એઓ શાશ્વત છે. ૧૪૦

નપુંસકસિદ્ધો સર્વથી ઓછા છે; સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધ થયેલા એ કરતાં સંખ્યાતગણા છે; અને પુરૂષલિંગસિદ્ધો એ કરતાં એ સંખ્યાતગણા છે. ૧૪૧

દક્ષિણ દિશામાં સર્વથી અલ્પસંખ્યા સિદ્ધ થાય છે; ઉત્તરમાં દક્ષિણ જેટલા જ સિદ્ધ થાય છે; પૂર્વ દિશામાં એથી સંખ્યાતગણા, અને પશ્ચિમમાં એથી એ વિશેષ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪૨

અવ્યયપદને પામેલા આ સિદ્ધના જીવોને જે સુખ હોય છે તે મનુષ્યોને કે દેવોને કોઈને હોતું નથી. છેક અનુત્તરવિમાન સુધીના ત્રણે કાળના દેવોનું ભોગવેલું, ભોગવાતું અને ભવિષ્યમાં ભોગવવાનું જે ત્રિકાળિક અનન્ત સુખ છે તેને એકસ્થળે એકત્ર કરી અનન્ત ‘વર્ગ’ કરીએ તો એ એ મોક્ષના સુખને તોલે આવે નહીં. અથવા-વિકલ્પે સિદ્ધના સર્વસુખોને એકત્ર કરી એનો અનન્ત ‘વર્ગભૂજ’ કાઢવામાં આવે તો પણ ત્રણે જગતમાં પણ સમાઈ શકે નહીં. ૧૪૩-૧૪૬.

વર્ગવિભાગશ્ચૈવમ્—

સ્યુઃ પોડશ ચતુર્ભક્તાશ્ચત્વારો વર્ગભાગતઃ ।

દ્વાવેવ પરિશિષ્યેતે ચત્વારોઽપિ દ્વિભાજિતાઃ ॥ ૧૪૭ ॥

સુખસ્ય તસ્ય માધુર્યં કલયન્નાપિ કેવલી ।

વક્તું શક્નોતિ નો જગ્ધગુહાદેર્મૂકદેહિવત્ ॥ ૧૪૮ ॥

યથેપ્સિતાન્નપાનાદિભોજનાનન્તરં પુમાન્ ।

તૃપ્તઃ સન્ મન્યતે સૌખ્યં તૃપ્તાસ્તે સર્વદા તથા ॥ ૧૪૯ ॥

एवमापातमात्रेण दश्यते तन्निदर्शनम् ।

वस्तुतस्तु તદાહ્વાદોપમાનં નાસ્તિ વિષ્ટપે ॥ ૧૫૦ ॥

औपम्यस्याप्यविषयस्ततः सिद्धसुखं खलु ।

यथा पुरसुखं जज्ञे म्लेच्छवाचामगोचरः ॥ ૧૫૧ ॥

તથા વાહુઃ—મ્લેચ્છઃ કોઽપિ મહારણ્યે વસતિ સ્મ નિરાકુલઃ ।

अन्यदा तत्र भूपालो दुष्टाश्वेन प्रवेशितः ॥ ૧૫૨ ॥

म्लेच्छेनासौ नृपो दृष्टः सत्कृतश्च यथोचितम् ।

પ્રાપિતશ્ચ નિજં દેશં સોઽપિ રાજ્ઞા નિજં પુરમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

આ સિદ્ધના સુખની મીઠાશ કેવળીપ્રભુ પોતે જાણતા છતાં પણ મિષ્ટ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરનારા સુંગા માણસની જેમ, બીજાની આગળ વર્ણવી શકતા નથી. મનવાંછિત લોજનથી તૃપ્ત થયેલ પુરૂષ જે સુખ માને છે તેવું જ સુખ સિદ્ધના જીવે માને છે. મોક્ષના સુખનું આ કિંચિત્ માત્ર દિગ્દર્શન છે. વસ્તુતઃ તો એના આહ્વાદનું અખિલ જગતમાં કોઈ ઉપનામ જ નથી. ખરેખર સિદ્ધનાં સુખનું તો, એક નગરનાં સુખનું જેમ એક પ્રાકૃત સામાન્ય માણસથી વર્ણન થઈ શક્યું નહોતું તેમ કોઈથી વર્ણન થઈ શકે જ નહિં. ૧૪૮-૧૫૧.

એ દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે:—

કોઈ પ્રાકૃત (સાધારણ) પુરૂષ સુખે અરણ્યમાં રહેતો હતો. એકદા કોઈ રાત્રીને એનો અવળી આલનો અશ્વ એ વનમાં લઈ આવ્યો. રાત્રીને જોઈને પેલાએ એનો યથોચિત સત્કાર કર્યો; અને એને પાછો એને નગર પહોંચાડ્યો. રાત્રીએ પણ એને પ્રત્યુપકારાર્થે પોતાના નગરમાં રાખ્યો, એને પોતાનો ઉપકારી સમજીને એનું સન્માન કર્યું અને ઉત્તમ પ્રકારના

મમાયમુપકારીતિ કૃતો રાજાતિગૌરવાત્ ।

વિશિષ્ટભોગભૂતીનાં ભાજનં જનપૂજિતઃ ॥ ૧૫૪ ॥

તુંગપ્રાસાદશ્રૃંગેષુ રમ્યેષુ કાનનેષુ ચ ।

વૃતો વિલાસિનીવૃન્દૈર્ભુક્તે ભોગસુખાન્યસૌ ॥ ૧૫૫ ॥

અન્યદા પ્રાવૃષઃ પ્રાપ્તૌ મેઘાદમ્બરમમ્બરે ।

દૃષ્ટ્વા મૃદંગમધુરૈર્ગર્જિતૈઃ કેંકિનર્તનમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

જાતોત્કંઠો દૃઢં જાતોઽરણ્યવાસગમં પ્રતિ ।

વિસર્જિતશ્ચ રાજાપિ પ્રાપ્તોઽરણ્યમસૌ તતઃ ॥ ૧૫૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પૃચ્છન્ત્યરણ્યવાસાસ્તં નગરં તાત કીદૃશમ્ ।

પરં નગરવસ્તૂનામુપમાયા અભાવતઃ ॥ ૧૫૮ ॥

ન શશાકતમાં તેષાં ગદિતું સ કૃતોવ્યમઃ ।

એવમત્રોપમાભાવાત્ વક્તું શક્યં ન તત્સુખમ્ ॥ ૧૫૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સિદ્ધા બુદ્ધા ગતાઃ પારં પરં પારંગતા અપિ ।

સર્વામનાગતામદ્ધાં તિષ્ઠન્તિ સુખલીલયા ॥ ૧૬૦ ॥

લોજન આદિ વૈભવથી એને સંતુષ્ટ કર્યો. નાગરિકોએ સુદ્ધાં એનો સત્કાર કર્યો. ત્યાં રહીને એ તો આ પ્રમાણે રાજમહેલની અટારીઓમાં અને મનહર ઉદ્યાનોમાં વિદ્યાસિની સ્ત્રીઓની સંગાથે સુખ ભોગવતો રહેવા લાગ્યો. એકદા વર્ષાઋતુના દિવસે આવ્યા. એમાં આકાશને વિષે મેઘાડમ્બર, તથા મૃદગના સરખી મધુર કેકારવ કરતા મયૂરોને નૃત્ય કરતા જોઈને એને પોતાના પૂર્વના અરણ્યમાં જવાની દ્રઢ ઉત્કંઠા થઈ. એટલે રાજાએ પણ એને જવાની રજા આપી. પોતાના વનમાં ગયો ત્યાં વનવાસીઓએ એને પૂછ્યું—ભાઈ, નગર કેવું હોય ? પરંતુ એને નગરની વસ્તુઓનું કોઈ પણ ઉપમાન અરણ્યમાં ન દેખાવાથી, કોઈ પણ રીતે નગરનું વર્ણન આપી શક્યો નહિ. ૧૫૨-૧૫૯.

એવી જ રીતે ઉપમાનના અભાવથી સિદ્ધનાં સુખોનું પણ વર્ણન કરવું અશક્ય છે.

બુદ્ધ એટલે જ્ઞાની અને પારંગત એવા સિદ્ધના જીવે પરંપરાથી સર્વ ભવિધ્યકાળમાં પણ સુખ અને આનંદમાં રહે છે. ૧૬૦

અરૂપા અપિ પ્રાતરૂપપ્રકૃષ્ટા
અનંગા સ્વયં યે ત્વનંગદ્રુહોઽપિ ।
અનન્તાક્ષરાશ્ચોઽઙ્ગિતાશેષવર્ણાઃ
સ્તુમસ્તાન્ વચોઽગોચરાન્ સિદ્ધજીવાન્ ॥ ૧૬૧ ॥

इति सिद्धाः ॥

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાન્તિપ-
દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।
કાવ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે
સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્થસુભગઃ પૂર્ણો દ્વિતીયઃ સુખમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

† અરૂપી છતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ રૂપવાળા†, અશરીરી છતાં અશરીરી-અનંગ-નો દ્રોહ કરનારા અને અનન્તાક્ષર છતાં પણ સર્વ વર્ણથી રહિત, એવા, અવર્ણનીય સિદ્ધના જીવોની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ. ૧૬૧.
(એ પ્રમાણે સિદ્ધનું સ્વરૂપ કહ્યું.)

સર્વ જગતને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરનારી કીર્તિવાળા કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના અન્તેવાસી-શિષ્ય, માતા રાજ્યા અને પિતા તેજપાળના સુપુત્ર વિનયવિજયજીએ આ, જગતના તત્ત્વને પ્રકાશિત કરવામાં હીપક સમાન, કાવ્યગ્રંથ રચ્યો છે તેનો, અંદરથી પ્રકટ થતા અનેક અર્થોને હીધે મન હરણુ કરનારો બીજો સર્ગ નિર્વિધ્ને સમાપ્ત થયો. ૧૬૨.

† કારણ કે સિદ્ધના જીવોને રૂપ હોય નહીં. † ઉત્કૃષ્ટ દશા-મોક્ષપદવી પામેલા. × અન-અંત અને અ-ક્ષર છતાં, અથવા અનંત અક્ષર-જ્ઞાન વાળા છતાં. સર્વ વર્ણ-અક્ષરથી રહિત એ વિરોધ. પણ 'વર્ણ'નો અર્થ 'રૂપરંગ' લેવાથી એ વિરોધ શમે. અહિં બધે વિરોધાભાસ અલંકાર છે.

અથ તૃતીયઃ સર્ગઃ ।

અથ સંસારિજીવાનાં સ્વરૂપં વર્ણયામ્યહમ્ ।

દ્વારૈઃ સતત્રિંશતા તાન્યમૂનિ સ્યુર્યથાક્રમમ્ ॥ ૧ ॥

ભેદાઃ સ્થાનાનિ પર્યાપ્તિઃ સંખ્યે યોનિકુલાશ્રિતે ।

યોનીનાં સંવૃતત્વાદિ સ્થિતી ચ ભવકાયયોઃ ॥ ૨ ॥

દેહસંસ્થાનાંગમાનસમુદ્ઘાતા ગતાગતી ।

અનન્તરાપ્તિઃ સમયે સિદ્ધિર્લેશ્યા દિગાહૃતૌ ॥

સંહનનાનિ કષાયાઃ સંજ્ઞેન્દ્રિયસંજ્ઞિતાસ્તથા વેદાઃ ।

દૃષ્ટિર્જ્ઞાનં દર્શનમુપયોગાહારગુણયોગાઃ ॥ ૪ ॥

માનં લઘ્વલ્પબહુતા સૈવાન્યા દિગપેક્ષયા ।

અન્તરં ભવસંવેધો મહાલ્પબહુતાપિ ચ ॥ ૫ ॥

ભેદા ઇહ પ્રકારાઃ સ્યુર્જીવાનાં સ્વસ્વજાતિષુ ।

સમુદ્ઘાતનિજસ્થાનોપપાતઃ સ્થાનકં ત્રિધા ॥ ૬ ॥

સર્ગ ત્રીજો.

હવે હું સંસારી જીવોના સ્વરૂપનું સાડત્રીશ દ્વાર વડે વર્ણુન કરું છું. એ સાડત્રીશ દ્વાર અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે:—

(૧) ભેદ, (૨) સ્થાન, (૩) પર્યાપ્તિ, (૪) યોનિસંખ્યા, (૫) કુળસંખ્યા (૬) યોનિઓનું સંવૃતત્વ વગેરે, (૭) લવસ્થિતિ, (૮) કાયસ્થિતિ, (૯) દેહ, (૧૦) સંસ્થાન, (૧૧) અંગમાન, (૧૨) સમુદ્ઘાત, (૧૩) ગતિ, (૧૪) આગતિ, (૧૫) અનન્તરાપ્તિ, (૧૬) સમયસિદ્ધિ, (૧૭) લેશ્યા (૧૮) દિગાહાર, (૧૯) સંઘયણ, (૨૦) કષાય, (૨૧) સંજ્ઞા, (૨૨) ઇન્દ્રિય, (૨૩) સંજ્ઞિત, (૨૪) વેદ, (૨૫) દૃષ્ટિ, (૨૬) જ્ઞાન, (૨૭) દર્શન, (૨૮) ઉપયોગ, (૨૯) આહાર, (૩૦) ગુણ, (૩૧) યોગ, (૩૨) માન, (૩૩) લઘુ અલ્પબહુતા, (૩૪) દિગાશ્રી અલ્પબહુતા, (૩૫) અન્તર, (૩૬) સંવેધ, (૩૭) મહા અલ્પબહુતા. ૧-૫.

પહેલું દ્વાર ‘ભેદ’. પોતપોતાની જાતિને વિષે જીવના જે ‘પ્રકાર’ છે એનું નામ ભેદ.

બીજું દ્વાર ‘સ્થાન’. સમુદ્ઘાત, નિજસ્થિતિ, અને ઉત્પત્તિ—એમ ત્રણ પ્રકારના સ્થાન કહેવાય છે. ૬.

પર્યાસા વ્યપદિશ્યન્તે યામિઃ પર્યાસયસ્તુ તાઃ ।
 પર્યાસાપર્યાસભેદાદત એવ દ્વિધાંગિનઃ ॥ ૭ ॥
 પર્યાસયઃ સ્વયોગ્યા યેઃ સકલાઃ સાધિતાઃ સુખમ્ ।
 પર્યાસિનામકર્માનુભાવાત્પર્યાસકાસ્તુ તે ॥ ૮ ॥
 દ્વિધામી લઙ્ઘિકરણભેદાત્તત્રાદિમાસ્તુ યે ।
 સમાપ્ય સ્વાર્હપર્યાસીર્મિયન્તે નાન્યથા ધ્રુવમ્ ॥ ૯ ॥
 કરણાનિ શરીરાત્ત્રાદીનિ નિર્વર્તિતાનિ યૈઃ ।
 તે સ્યુઃ કરણપર્યાસાઃ કરણાનાં સમર્થનાત્ ॥ ૧૦ ॥
 અપર્યાસા દ્વિધાઃ પ્રોક્તા લઙ્ઘ્યા ચ કરણેન ચ ।
 દ્વયોર્વિશેષં શ્રુણુત ભાષિતં ગણધારિભિઃ ॥ ૧૧ ॥
 અસમાપ્ય સ્વપર્યાસીર્મિયન્તે યેઽલ્પજીવિતાઃ ।
 લઙ્ઘ્યા તે સ્યુરપર્યાસા યથા નિઃસ્વમનોરથાઃ ॥ ૧૨ ॥
 નિર્વર્તિતાનિ નાદ્યાપિ પ્રાણિભિઃ કરણાનિ યૈઃ ।
 દેહાક્ષાદીનિ કરણાપર્યાપ્તાસ્તે પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૩ ॥

ત્રીજી દ્વાર ‘ પર્યાસિ ’. જેને લઈને જીવ ‘ પર્યાસ ’ કહેવાય, તેનું નામ પર્યાસિ.
 આને લીધે જ પ્રાણિના ‘ પર્યાસ ’ અને ‘ અપર્યાસ ’—એવા બે ભેદ પડે છે. ૭.
 જેઓએ પોતપોતાને યોગ્ય સર્વ પર્યાસિઓ સાધેલી છે એઓ પર્યાસિનામકર્મના
 અનુભાવથી પર્યાસ (સંપૂર્ણપર્યાસિવાળા) કહેવાય છે ૮.
 ‘ પર્યાસ ’ વળી બે પ્રકારના છે: લઙ્ઘિપર્યાસ અને કરણપર્યાસ.
 પોતાને યોગ્ય પર્યાસિઓને સંપૂર્ણ કરીને મરે, સંપૂર્ણ કર્યા શિવાય નહિ, એઓ
 ‘ લઙ્ઘિપર્યાસ ’, જેઓએ પોતાના શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરે ‘ કરણ ’ નિર્વર્તન કર્યા છે અર્થાત્
 સંપૂર્ણપણે સમર્થ કર્યા છે એઓ ‘ કરણપર્યાસ ’. ૯-૧૦
 ‘ અપર્યાસ ’ પણ બે પ્રકારના છે: લઙ્ઘિઅપર્યાસ અને કરણઅપર્યાસ.
 આ બેનો તદ્દાવત આ પ્રમાણે:—જેઓ અલ્પઆયુષ્યવાળા હોઈને નિર્ધનના મનોરથોની
 જેમ પોતાની પર્યાસિ પૂર્ણ કર્યા વિના મૃત્યુ પામે એઓ ‘ લઙ્ઘિઅપર્યાસ ’ કહેવાય, અને
 જેઓ પોતાના શરીર તથા ઇન્દ્રિય આદિ કરણ સંપૂર્ણ બીલવા પામ્યા શિવાય મૃત્યુ પામે છે
 એઓ ‘ કરણઅપર્યાસ ’ કહેવાય. ૧૧-૧૩.

મ્રિયન્તેઽલ્પાયુષો લબ્ધપર્યાપ્તા ઇહ ચેઽક્લિનઃ ।

તેઽપિ ભૂતૈવ કરણપર્યાપ્તા નાન્યથા પુનઃ ॥ ૧૪ ॥

યાહારાદિપુદ્ગલાનામાદાનપરિણામયોઃ ।

જન્તોઃ પર્યાપ્તિનામોત્થા શક્તિઃ પર્યાપ્તિરત્ર સા ॥ ૧૫ ॥

પુદ્ગલોપચયાદેવ ભવેત્સા સા ચ षડ્વિધા ।

આહારાંગેન્દ્રિયશ્વાસોચ્છ્વાસભાષામનોઽભિધાઃ ॥ ૧૬ ॥

તત્રૈષાહારપર્યાપ્તિર્યયાદાય નિજોચિતમ્ ।

પૃથક્કૂલરસત્વેનાહારં પરિણતિં નયેત્ ॥ ૧૭ ॥

વૈક્રિયાહારકૌદારિકાંગયોગ્યં યથોચિતમ્ ।

તં રસીભૂતમાહારં યયા શક્ત્યા પુનર્ભવી ॥ ૧૮ ॥

રસાસૃગ્માંસમેદોઽસ્થિમજ્જશુક્રાદિધાતુતામ્ ।

નયેદ્યથાસમ્ભવં સા દેહપર્યાપ્તિરુચ્યતે ॥ ૧૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ધાતુત્વેન પરિણતાદાહારાદિન્દ્રિયોચિતાત્ ।

આદાય પુદ્ગલાંસ્તાનિ યથાસ્થં પ્રવિધાય ચ ॥ ૨૦ ॥

‘ લઘિઅપર્યાપ્ત ’ અલ્પાયુ પ્રાણીઓ મૃત્યુ પામે છે એ પણ ‘ કરણપર્યાપ્ત ’ થઈનેજ (અર્થાત્ શરીર ઇન્દ્રિયાદિ સંપૂર્ણ સમર્થ થયા પછી જ) મૃત્યુ પામે છે. ૧૪.

પર્યાપ્તિ એટલે શું ? પ્રાણીની આહારાદિક પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાની—અને ગ્રહણ કરીને પાછી તે પરિણુભાવવાની—જે શક્તિ—એનું નામ પર્યાપ્તિ. ૧૫.

આ ‘ પર્યાપ્તિ ’ પુદ્ગલોના સંચયથી જ થાય છે. તે વળી છ પ્રકારની છે:—(૧) આહારપર્યાપ્તિ, (૨) શરીરપર્યાપ્તિ, (૩) ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ, (૪) શ્વાસોશ્વાસપર્યાપ્તિ, (૫) ભાષાપર્યાપ્તિ અને (૬) મનઃપર્યાપ્તિ. ૧૬.

પ્રાણી પોતાની જે શક્તિવડે ઉચિત આહાર ગ્રહણ કરીને પછી એમાંથી મળે અને રસ એક જૂદાં પરિણુભાવે એ ‘ આહારપર્યાપ્તિ. ’ ૧૭.

પ્રાણી પોતાની જે શક્તિવડે પોતાનાં વૈક્રિય, આહારક કે ઔદારિક શરીરને ઉચિત એવો આહાર લઈ, તે આહાર રસરૂપ થયે, એમાંથી રૂધિર, માંસ, મજ્જા, મેદ, શુક્ર આદિ ધાતુઓ પરિણુભાવે (પરિણુભરૂપે ઉત્પન્ન કરે) એ શક્તિનું નામ ‘ શરીરપર્યાપ્તિ. ’ ૧૮-૧૯.

આમ ઇન્દ્રિયોની ઉચિતતા પ્રમાણે લેવાયલા આહારની ધાતુ અને એ ધાતુમાંથી, પુદ્-

ઈષ્ટે તદ્વિષયજ્ઞપ્તૌ યથા શક્ત્યા શરીરવાન્ ।

પર્યાપ્તિઃ સેન્દ્રિયાબ્હાના દર્શિતા સર્વદર્શિભિઃ ॥૨૧॥ યુગ્મમ્ ॥

इति संगृहणीवृच्यभिप्रायः ॥

પ્રજ્ઞાંપનાજીવાભિગમપ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્ત્યાદિષુ તુ યથા ધાતુ-
તથા પરિણમિતમાહારમિન્દ્રિયતથા પરિણમયતિ સા ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિઃ
इति एतावदेव दृश्यते ॥

• યયોચ્છ્વાસાર્હમાદાય દત્તં પરિણમય્ય ચ ।

તત્તયાલમ્બ્ય મુંચેત્સોચ્છ્વાસપર્યાપ્તિરુચ્યતે ॥ ૨૨ ॥

નનુ દેહોચ્છ્વાસનામકર્મભ્યામેવ સિદ્ધ્યતઃ ।

દેહોચ્છ્વાસૌ કિમેતાભ્યાં પર્યાપ્તિભ્યાં પ્રયોજનમ્ ॥ ૨૩ ॥

અત્રોચ્યતે પુદ્ગલનાં ગૃહીતાનામિહાત્મના ।

સાધ્યા પરિણતિર્દેહતયા તન્નામકર્મણા ॥ ૨૪ ॥

આરબ્ધાંગસમાસિસ્તુ તત્પર્યાપ્ત્યા પ્રસાધ્યતે ।

एवं भेदः साध्यभेदादेहपर्याप्तिकर्मणोः ॥ २५ ॥

ગળોને લઇને, એમને યથાસ્થિત કરી, પ્રાણી પોતાની જે શક્તિવડે એમના સંબંધી જ્ઞાન-
ભણપણ પામે એ શક્તિ ‘ ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ ’ કહેવાય છે. ૨૦-૨૧.

એ અભિપ્રાય કહ્યો એ ‘ સંગ્રહણીકાર ’ નો છે.

પદ્મવણા, જીવાભિગમ અને પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિ વગેરે અથોમાં તો એટલા જ શ-
બ્દો છે કે ‘ આહારમાથી ધાતુ બન્યા પછી એમાંથી ઇન્દ્રિયો પરિણમે એવી પ્રાણીની શક્તિને
‘ ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ ’ કહેવાય.

એ ‘ ધાતુ ’ માથી વળી, પ્રાણી જે શક્તિવડે ઉચ્છ્વાસને ઉચિત એવાં ‘ દૃગ્ ’ લઇ, પરિ-
ણમાવી, એનું આલમ્બન લઇ એને મૂકે એ ‘ ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ. ’ ૨૨.

અહિં એવી શંકા ઉપસ્થિત થાય છે કે દેહ અને ઉચ્છ્વાસ બેઉ જ્યારે ‘ દેહનામકર્મ ’
અને ‘ ઉચ્છ્વાસનામકર્મ ’ થી જ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે એ બે પર્યાપ્તિઓનું શુ પ્રયોજન છે? ૨૩.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—

આત્માએ ગ્રહણકરેલા પુદ્ગળોનું જે દેહરૂપ પરિણામ છે એ એના ‘ નામકર્મ ’ વડે
સાધ્યો છે. અને આરબ્ધેલા અંગની સમાસિ એની પર્યાપ્તિવડે સધાય છે. આમ સાધ્યલેહને

एवमुच्छ्वासलब्धिः स्यात्साध्या तन्नामकर्मणः ।

साध्यमुच्छ्वासपर्याप्तिस्तस्या व्यापारणं पुनः ॥ २६ ॥

सतीमप्युच्छ्वासलब्धिमुच्छ्वासनामकर्मजाम् ।

व्यापारयितुमीशः स्यात्तत्पर्याप्त्यैव नान्यथा ॥ २७ ॥

सतीमपि शरत्पशक्तिं नैव भटोऽपि हि ।

विना चापादानशक्तिं सफलीकर्तुमीश्वरः ॥ २८ ॥

भाषार्हं दलमादाय गीस्त्वं नीत्वावलम्ब्य च ।

यया शक्त्या त्यजेत्प्राणी भाषापर्याप्तिरित्यसौ ॥ २९ ॥

दલં લાત્વા મનોયોગ્યં તત્તાં નીત્વાવલમ્બ્ય ચ ।

યયા મનનશક્તઃ સ્યાન્મનઃપર્યાપ્તિરત્ર સા ॥ ૩૦ ॥

મ્રિચન્તે ચેઽપ્યપર્યાપ્તાઃ પર્યાપ્તિત્રયમાદિમમ્ ।

પૂર્ણીકૃત્યૈવ ન પુનરન્યથા સમ્ભવેન્મૃતિઃ ॥ ૩૧ ॥

હીધે દેહનામકર્મ અને પર્યાપ્તિનામકર્મ (ખેઉ) લિખ્ત છે. ૨૪-૨૫. એ જ પ્રમાણે ઉચ્છ્વાસ લબ્ધિ પણ ‘ઉચ્છ્વાસનામકર્મ’ થી સાધ્ય થાય છે. અને એ લબ્ધિનો ‘વ્યાપાર’ ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્તિથી થાય છે. ૨૬. આમ ઉચ્છ્વાસલબ્ધિ જો કે ‘ઉચ્છ્વાસનામકર્મ’થી થયેલી જ છે તો એ એને વ્યાપૃત કરવાને તો ‘ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ’ જ જોઈએ, બીજું નહિ. ૨૭. કારણકે (દૃષ્ટાન્ત તરીકે લ્યો કે) એક સુલટમાં તીર ફેંકવાની શક્તિ તો છે; પરન્તુ તે છતાં, અપાદાન શક્તિ એટલે એ તીરને પહેલાં જ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ જોઈએ એ શક્તિ ન હોય તો એ સુલટનું એ કાર્ય સફળ ન જ થાય. ૨૮.

‘ધાતુ’ માંથી ભાષાને યોગ્ય ‘દળ’ લઈ એને વચન રૂપે પરિણુમાવી અને અવલંબી, જે શક્તિવડે પ્રાણી એને (પાછું) મૂકે એ શક્તિ ‘ભાષાપર્યાપ્તિ’ કહેવાય. ૨૯.

(એજ આહારમાંથી પરિણુમેલી ધાતુમાંથી વળી) મનને યોગ્ય ‘દળ’ લઈ એને એ રૂપે પરિણુમાવી, અવલંબી પ્રાણી મનન કરવાને શક્તિમાન થાય છે. આ શક્તિનું નામ ‘મનઃપર્યાપ્તિ.’ ૩૦

પ્રાણી મૃત્યુ પામે એ હમેશાં ઉપર વર્ણવેલી ‘છ’ એ પર્યાપ્તિ પૂરી કરીને જ મૃત્યુ પામે એમ તો ન જ કહેવાય. પણ એણે પહેલી ત્રણ પર્યાપ્તિ તો પૂર્ણ કરેલી જ હોય; તે પછી જ મૃત્યુ સંભવે. ૩૧.

તથાહિ—પર્યાપ્તિત્રયયુક્તોઽન્તર્મુહૂર્તેનાયુરગ્નિમમ્ ।

વદ્ધા તતોઽન્તર્મુહૂર્તમવાધાન્તસ્ય જીવતિ ॥ ૩૨ ॥

તતો નિવદ્ધાયુર્યોગ્યાં યાતિ તાં ગતિમન્યથા ।

અવદ્ધાયુરનાપૂર્ણતદાવાધો વ્રજેત્કવ સઃ ॥ ૩૩ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

યસ્માદાગામિભવાયુર્વધ્ધ્વા મ્રિયન્તે સર્વદેહિનો નાવધ્ધ્વા । તત્ત્વ
શરીરેન્દ્રિયપર્યાપ્તિભ્યાં પર્યાપ્તાનાં વન્ધમાયાતિ નાપર્યાપ્તાનામ્ ॥

સમયેભ્યો નવમ્યઃ સ્યાત્પ્રભૃત્યન્તર્મુહૂર્તકમ્ ।

સમયોનમુહૂર્ત્તાન્તમસંખ્યાતવિધં યતઃ ॥ ૩૪ ॥

તતઃ સૂક્ષ્મક્ષમાદીનામન્તર્મુહૂર્તજીવિનામ્ ।

અન્તર્મુહૂર્તાનેકત્વમિદં સંગતિમંગતિ ॥ ૩૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

—ઉત્પત્તિક્ષણ એવૈતા સ્વાઃ સ્વા યુગપદાત્મના ।

આરમ્બ્યન્તે સંવિધાતું સમાપ્યન્તે ત્વનુક્રમાત્ ॥ ૩૬ ॥

તથથા—આદાવાહારપર્યાપ્તિસ્તતઃ શરીરસંજ્ઞિતા ।

તત ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિરેવં સર્વા અપિ ક્રમાત્ ॥ ૩૭ ॥

કારણુ કે ત્રણુ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી હોય તો જ પ્રાણી (અન્તર્મુહૂર્તમા) આગામિ ભવનુ આયુષ્ય બાંધે અને અન્તર્મુહૂર્ત લગી અબાધાકાળ સુધી જીવે. ૩૨.

આમ આયુષ્ય બાંધીને જ (મૃત્યુ પામી) પ્રાણી યોગ્ય ગતિએ જાય. આયુષ્ય બાંધ્યા વિના અને અબાધાકાળ પૂરે થયા સિવાય જાય પણ ક્યાં? ૩૩.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર-પત્રવણા-માં પણ કહ્યું છે કે-સર્વ પ્રાણીઓ આગામી ભવનુ આયુષ્ય બાંધીને જ મૃત્યુ પામે છે. તે વિના નહિ. એ આયુષ્યબાંધ પણ શરીર-અને ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરેલી હોય એને જ પ્રાપ્ત થાય છે; અન્યને નહિ.

ઓછામાં ઓછા નવ ' સમય ' એટલે ' અન્તર્મુહૂર્ત '. એમાં એક ' સમય ' ન્યાંસુધી ઓછો હોય ત્યાં સુધીમાં એ ' અન્તર્મુહૂર્ત ' અસંખ્ય પ્રકારનું છે. અને તેથી ક્રકત અન્તર્મુહૂર્ત સુધી જીવતા સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયોનું અન્તર્મુહૂર્તપર્યંત અનેકત્વ કહેવાય છે એ યોગ્ય છે. ૩૪-૩૫

આત્મા પોતપોતાની આ સર્વ પર્યાપ્તિઓને એકી વખતે ઉત્પત્તિ સમયે જ બનાવવા માંડે છે, અને પછી અનુક્રમે સમાપ્ત કરે છે:—પહેલી આહારપર્યાપ્તિ સમાપ્ત કરે, પછી શરીરપર્યાપ્તિ સમાપ્ત કરે, પછી વળી ઇન્દ્રિયસંજ્ઞિતા એટલે ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ સમાપ્ત કરે એમ અનુક્રમે છયે પર્યાપ્તિ સમાપ્ત કરે. ૩૬-૩૭,

તત્રૈકાહારપર્યાસિઃ સમાપ્યેતાદિમે ચણે ।

શેષા અસંખ્યસમયપ્રમાણાન્તર્મુહૂર્ત્તતઃ ॥ ૩૮ ॥

અનુક્રમોઽયં વિજ્ઞેય ઔદારિકશરીરિણામ્ ।

વૈક્રિયાહારકવતાં જ્ઞાતવ્યોઽયં પુનઃ ક્રમઃ ॥ ૩૯ ॥

एका शरीरपर्यासिर्जायतेऽन्तर्मुहूर्ततः ।

एकैकक्षणवृद्ध्यातः समाप्यन्ते पराः पुनः ॥ ४० ॥

निष्पत्तिकालઃ સર્વાસાં પુનરાન્તર્મુહૂર્ત્તિકઃ ।

આરમ્ભસમયાધ્યાન્તિ નિષ્ટાં હ્યન્તર્મુહૂર્ત્તતઃ ॥ ૪૧ ॥

આહારપર્યાસિસ્ત્વત્રાપિ પ્રાગ્વત્ ॥

મનોવચઃકાયબલ્લાન્યદ્વાણિ પંચ જીવિતમ્ ।

શ્વાસશ્ચેતિ દશ પ્રાણા દ્વારેઽસ્મિન્નેવ વદ્યતે ॥ ૪૨ ॥

इति पर्यासिस्वरूपम् ॥ ૩ ॥

अथ योनिसंख्यास्वरूपम्—

‘ આહારપર્યાસિ ’ પ્રાણી પહેલા ક્ષણમાં જ સમાપ્ત કરે. શેષ પાંચ રહી એ અસંખ્યાત-સમયપ્રમાણ અન્તર્મુહૂર્ત્તમાં સમાપ્ત કરે. ૩૮.

આ અનુક્રમ ઔદારિકશરીરવાળાઓનો સમજવો.

વૈક્રિય અને આહારક શરીરવાળાઓની તો ફક્ત શરીરપર્યાપ્તિ અન્તર્મુહૂર્ત્તમાં થાય. બાકીની પાંચ એકેક ક્ષણ મોડી સમાપ્ત થાય. ૩૯-૪૦

છયેનો નિષ્પત્તિકાળ તો અન્તર્મુહૂર્ત્તનો જ છે. કેમકે એઓ આરંભના સમયથી શરૂ કરીને અન્તર્મુહૂર્ત્તમાં જ સંપૂર્ણ થાય છે. ૪૧

આહારપર્યાસિ તો અહિં પણ પૂર્વ પ્રમાણે જ સમજવી.

મનોબળ, કાયબળ, વચનબળ, પાંચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય અને શ્વાસોશ્વાસ—આમ દશ પ્રાણ છે, એનું વિવેચન પણ આ જ ‘ દ્વાર ’ ના પ્રકરણમાં આગળ કરીશું. ૪૨

આ પ્રમાણે સંસારી જીવોના સ્વરૂપના સાડત્રીશ દ્વારોમાંના ‘ પર્યાસિ ’ નામના ત્રીજા દ્વારનું સ્વરૂપ સમજાવું.

હવે ચોથાદ્વાર—યોનિસંખ્યા—વિષે.

તૈજસકાર્મણવન્તો યુજ્યન્તે યત્ર જન્તવઃ સ્વપ્નેઃ ।

ઔદારિકાદિયોગ્યેઃ સ્થાનં તદ્યોનિરિત્યાહુઃ ॥ ૪૩ ॥

તથા ચ-વ્યક્તિતોઽસંખ્યભેદાસ્તાઃ સંખ્યાર્હા નૈવ યદ્યપિ ।

તથાપિ સમવર્ણાદિજાતિભિર્ગણનાં ગતાઃ ॥ ૪૪ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

કેવલમેવ વિશિષ્ટવર્ણાદિયુક્તાઃ સંખ્યાતીતાઃ સ્વસ્થાને વ્યક્તિ-
ભેદેન યોનયઃ । જાતિં અધિકૃત્ય એકૈવ યોનિર્ગણયતે ।

લજ્ઞાશ્ચતુરશીતિશ્ચ સામાન્યેન ભવન્તિ તાઃ ।

વિશેષાત્તુ યથાસ્થાનં વદ્યન્તે સ્વામિભાવતઃ ॥ ૪૫ ॥

કિં ચ સંવૃતા વિવૃતા ચૈવ યોનિર્વિવૃતસંવૃતા ।

દિવ્યશય્યાદિવદ્વસ્ત્રાદ્યાવૃતા તત્ર સંવૃતા ॥ ૪૬ ॥

તેજસશરીરવાળા અને કાર્મણ શરીરવાળા જન્તુઓ ઔદારિક આદિ શરીરને યોગ્ય
એવા ‘સ્વપ્ને’ વડે જ્યાં જોડાય છે તે સ્થાનને ‘યોનિ’ કહે છે. ૪૩

આ યોનિ વ્યક્તિપરત્વે અસંખ્યાત લેદોવાળી હોય, એની સંખ્યા બંધાઈ શકે નહિ; પર-
ન્તુ સમાન વર્ણુ આદિની જાતિને લઈને એની ગણતરી થઈ શકે. ૪૪

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની વૃત્તિ-ટીકા-માં કહ્યું છે કે—

વિશિષ્ટ વર્ણુ આદિથી યુક્ત હોવાથી યોનિઓ ‘નિજસ્થાન’માં વ્યક્તિલેદને લઈને
અસંખ્યાત કહેવાય છે, પરંતુ જાતિની અપેક્ષાએ એક જ યોનિ ગણાય.

એકંદર યોનિઓ ચોરાશી લાખ છે. એ વિષે વિશેષ વિચાર ‘સ્વામિભાવથી. યથા-
સ્થળે કહેશું’. ૪૫

યોનિના (૧) સંવૃત, (૨) વિવૃત અને (૩) વિવૃતસંવૃત—એમ ત્રણ પ્રકાર પણ
પડી શકે.

દિવ્ય શય્યા વગેરેની જેમ વસ્ત્રાદિથી આચ્છાદિત થયેલી હોય એ (૧) સંવૃત
યોનિ. ૪૬

૧. કોની કોની કેટલી કેટલી યોનિઓ છે એ સંખ્યે. જેમકે સાત લાખ પૃથ્વીકાયની, સાત લાખ અપકાયની,
સાત લાખ તેજકાયની, સાત લાખ વાઉકાયની, દશ લાખ પ્રત્યેક વનસ્પતિ કાયની, ચૌદ લાખ સાધારણ
વનસ્પતિકાયની, બે લાખ બેન્દ્રિયોની, બે લાખ તેન્દ્રિયોની, બે લાખ ચૌરિન્દ્રિયોની, ચાર લાખ દેવતાની,
ચાર લાખ નારદીની, ચાર લાખ તિર્યંચપબેન્દ્રિયોની અને ચૌદ લાખ મનુષ્યોની મળીને એકંદર ૮૪ લાખ.

તથા વિસ્પષ્ટમનુપલક્ષ્યમાણાપિ સંવૃતા ।

૧ વિવૃતા તુ સ્પષ્ટમુપલક્ષ્યા જલાશયાદિવત્ ॥ ૪૭ ॥

ઉક્તોભયસ્વભાવા તુ યોનિર્વિવૃતસંવૃતા ।

બહિર્દૃશ્યાઽદૃશ્યમધ્યા નારીગર્ભાશયાદિવત્ ॥ ૪૮ ॥

તૃતીયયોનિજાઃ સ્તોકાસ્તતો દ્વિતીયયોનયઃ

અસંખ્યઘ્નાસ્તતોઽનન્તગુણિતાઃ સ્યુરયોનયઃ ॥ ૪૯ ॥

તેભ્યોઽપ્યનન્તગુણિતાઃ ક્ષ્યાતાઃ પ્રથમયોનયઃ ।

એવં શીતસચિત્તાદિષ્વપ્યલ્પબહુતોહ્યતામ્ ॥ ૫૦ ॥

શીતા ચોષ્ણા ચ શીતોષ્ણા તત્તત્સ્પર્શન્વિયાત્ ત્રિધા ।

સચિત્તાચિત્તમિશ્રેતિ ભેદતોઽપિ ત્રિધા ભવેત્ ॥ ૫૧ ॥

જીવપ્રદેશૈરન્યોઽન્યાનુગમેનોરરીકૃતા ।

જીવદેહાદિઃ સચિત્તા શુષ્કકાષ્ટાદિવત્ પરા ॥ ૫૨ ॥

અત એવાંગિભિઃ સૂક્ષ્મૈર્જ્ઞૈલોક્યે નિચિત્તેઽપિ હિ ।

ન તત્પ્રદેશૈર્યોનીનામચિત્તાનાં સચિત્તતા ॥ ૫૩ ॥

સ્પષ્ટ રીતે ન જણાતી હોય એ પણ આ ‘ સંવૃત ’ ના પેટામાં આવે.

જળાશયાદિની પેઠે સ્પષ્ટપણે જણાય તે (૨) ‘ વિવૃત યોનિ ’ ૪૭.

કંઈક સ્પષ્ટ જણાતી હોય અને કંઈક અસ્પષ્ટ જણાતી હોય એ (૩) વિવૃતસંવૃતા અથાત્ મિશ્ર કહેવાય; એનો સ્ત્રીના ગર્ભાશયની પેઠે બહારનો ભાગ દેખાતો હોય, અંદરનો અદૃશ્ય હોય. ૪૮.

ત્રીજી યોનીથી ઉત્પન્ન થયેલા થોડા હોય છે. બીજા પ્રકારની યોનીથી ઉત્પન્ન થયેલા એ કરતાં અસંખ્યગણા હોય છે. એનાથી અનન્તગણા અયોનિજ એટલે ‘ યોનીથી નહિ ઉત્પન્ન થયેલા ’ હોય છે. એથી પણ અનન્તગણા પ્રથમ પ્રકારની યોનીથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. એવી જ રીતે ‘ શીત ’ આદિક તથા ‘ સચિત્ત ’ આદિક યોનીઓને વિષે ઉત્પન્ન થયેલાઓની સંખ્યા પણ અદ્ય-અનદ્ય સમજી લેવી. ૪૮-૫૦

સ્પર્શપરત્વે જોઈએ તો એ યોનીના અમુક ત્રણ પ્રકાર થાય છે: શીત, ઉષ્ણ અને શી-તોષ્ણ (મિશ્ર). વળી સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર-એમ પણ એના ત્રણ ભેદ થાય છે. ૫૧.

પરસ્પર અનુગમન કરીને જીવપ્રદેશોએ સ્વીકારેલી અને જીવતાં શરીર વગેરે જેનાં હોય એવી યોનિ ‘ સચિત્ત ’ કહેવાય. સુક્ષ્માં કાષ્ટ જેવી ‘ અચિત્ત ’ કહેવાય છે. ૫૨.

આમ છે માટે જ (સુક્ષ્માં કાષ્ટ જેવી હોવાને લીધે) ત્રણે લોકોમાં સૂક્ષ્મ જંતુઓ ભરેલા છે છતાં એના પ્રદેશોએ કરીને, અચિત્ત યોનિ સચિત્ત થતી નથી. ૫૩.

સચિત્તાચિત્તરૂપા તુ મિશ્રા યોનિઃ પ્રકીર્તિતા ।

નૃતિરશ્વાં યથા યોનૌ શુક્રશોણિતપુદ્ગલાઃ ॥ ૫૪ ॥

આત્મસાદ્વિહિતા યેઽસ્યુસ્તે સચિત્તાઃ પરેઽન્યથા ।

સચિત્તાચિત્તયોગે તદ્યોનેર્મિશ્રત્વમાહિતમ્ ॥ ૫૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યોષિતાં કિલ નાભેરધસ્તાત્ શિરાદ્વયં પુષ્પમાલાવૈકક્ષકાકાર-
મસ્તિ । તસ્યાધસ્તાન્ અધોમુખસંસ્થિતકોશાકારા યોનિઃ । તસ્યાશ્રવહિઃ
ચૂતકલિકાકૃતયો માંસમંજર્યો જાયન્તે । તાઃ કિલ અસૃક્સ્યન્દિ-
ત્વાત્ ઋતૌ સ્વન્તિ । તત્ર કેચિત્ અસૃજઃ લવાઃ કોશાકારકાં યોનિં
અનુપ્રવિશ્ય સન્તિષ્ઠન્તે પશ્ચાત્ શુક્રસંમિશ્રાન્ તાન્ આહારયન્ જીવઃ
તત્ર ઉત્પદ્યતે । તત્ર યે યોન્યા આત્મસાત્ કૃતાઃ તે સચિત્તાઃ કદા-
ચિત્ મિશ્રા इति । યે તુ ન સ્વરૂપતામાપાદિતાઃ તે અચિત્તાઃ । અપરે
વર્ણયન્તિ અસૃક્ સચેતનં શુક્રમચેતનં इति । અન્યે બ્રુવતે શુક્રશોણિતમ્
અચિત્તં યોનિપ્રદેશાઃ સચિત્તાઃ इत्यતઃ યોનિઃ મિશ્રા । इति તુ
તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ દ્વિતીયે અધ્યાયે ॥

- સચિત્તઅચિત્તરૂપ હોય એ યોનિ ' મિશ્ર યોનિ ' કહેવાય. દૃષ્ટાન્ત તરીકે; મનુષ્ય અને તિર્થંચની યોનિમાં શુક્ર તથા રૂધિરના પુષ્કળો હોય છે તેમાંથી જે પુષ્કળો આત્મા સાથે જોડાયેલા છે તે ' સચિત્ત ' છે અને બીજા ' અચિત્ત ' છે-આ સચિત્તઅચિત્તનો યોગ જેમાં હોય એવી યોનિ ' મિશ્રયોનિ ' કહેવાય. ૫૪-૫૫

શ્રીઓને નાભિની નીચે વિકસ્વર પુષ્પોની માળા જેવી એ નાડી હોય છે, એની હેઠળ અધોમુખ રહેલા કોશ એટલે કોડાના આકારની યોનિ હોય છે. એની આસપાસ, આંખાની મંજરી હોય એવી માંસની માંજર થાય છે. તે માંજરોમાંથી સ્વાભાવિકપણે ઋતુકાળે રૂધિર ઝરે છે. એ રૂધિરના કોઈ કોઈ કણ યોનિમાં દાખલ થાય છે, અને એમાં ન્યારે પુરૂષનું વીર્ય ભળે છે ત્યારે એ મિશ્રણમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે જે એ કણોનો આહાર લે છે. એ કણોમાંથી જે યોનિમાં યોનિરૂપ થઈ જાય છે એ ' સચિત્ત ' છે અથવા સચિત્તઅચિત્ત-મિશ્ર છે, અને જેઓ યોનિમાં રહેલા છતાં યોનિરૂપ થતા નથી એઓ અચિત્ત છે. આ વિષયપરત્વે કેટલાકનો મત એવો છે કે રૂધિર સચિત્ત છે અને વીર્ય અચિત્ત છે, કેટલાકના મતે બેઉ અચિત્ત છે, પણ યોનિના પ્રદેશો સચિત્ત હોઈ, એમાં દાખલ થવાથી મિશ્રભાવને પામ્યા કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ' તત્ત્વાર્થવૃત્તિ ' ના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે.

યોનિત્રિધા મનુષ્યાણાં શંખાવર્ત્તાદિભેદતઃ ।

યસ્યાં શંખ ઇવાવર્ત્તઃ શંખાવર્ત્તા તુ તત્ર સા ॥ ૫૬ ॥

કૂર્મોન્નતા ભવેદ્યોનિઃ કૂર્મપૃષ્ઠમિવોન્નતા ।

વંશીપત્રા તુ સંયુક્તવંશીપત્રદ્વયાકૃતિઃ ॥ ૫૭ ॥

સ્ત્રીરત્નસ્ય ભવેચ્છંખાવર્ત્તા સા ગર્ભવર્જિતા ।

વ્યુત્ક્રામન્તિ તત્ર ગર્ભા નિષ્પદ્યન્તે ન તે યતઃ ॥ ૫૮ ॥

અતિપ્રબલકામાગ્નેર્વિલીયન્તે હિ તે યથા ।

કુરુમત્યા કરસ્પૃષ્ટોઽપ્યદ્રવલ્લોહપુત્રકઃ ॥ ૫૯ ॥

તથા ચ પ્રજ્ઞાપનાયામ્ । સંખાવર્ત્તાણાં જોણી ઇત્થિરયણસ્સ ॥

અર્હચ્ચક્રિવિષ્ણુબલદેવામ્બાનાં દ્વિતીયિકા ।

તૃતીયા પુનરન્યાસાં સ્ત્રીણાં યોનિઃ પ્રકીર્તિતા ॥ ૬૦ ॥

ઇદં ચ યોનીનાં ત્રિધા ત્રૈવિધ્યં સ્થાનાંગતૃતીયસ્થાને ॥ આચા-

રાંગવૃત્તૌ તુ શુભાશુભભેદેન યોનીનામનેકત્વમેવં ગાથાભિઃ પ્રદર્શિતમ્—

મનુષ્યોની યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે. જેમાં શંખની પેઠે ‘આવર્ત્ત’ હોય એ (૧) શંખાવર્ત્ત; જે કૂર્મ-કાચબાની પીઠની જેમ ઉન્નત-ઉંચી હોય એ (૨) કૂર્મોન્નત; અને જેની વાંસના બે સંયુક્ત પત્રો જેવી આકૃતિ હોય એ (૩) વંશીપત્રા. ૫૬-૫૭.

સ્ત્રીરત્નની યોનિ ‘શંખાવર્ત્ત’ હોય. અને એ ગર્ભવર્જિત હોય એટલે કે એમાં ગર્ભ રહેજ નહિ, નષ્ટ થઈ જાય. કેમકે એવા સ્ત્રીરત્નોનો કામાગ્નિ અત્યંત પ્રબળ હોય છે એટલે ગર્ભ ભસ્મસાત્ થઈ જાય. કહે છે કે કુરુમતિ જે એક ‘સ્ત્રીરત્ન’ હતી-એના હાથનો સ્પર્શ થતાંજ કોઈ લોહનું પુતળું હશે એ પણ દ્રવવા લાગ્યું હતું. ૫૮-૫૯.

પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર પણ સાક્ષી પૂરે છે કે સ્ત્રીરત્નની શંખાવર્ત્ત યોનિ હોય.

અરિહંત, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ તથા બળદેવ—એટલાની માતાઓની યોનિ બીજા પ્રકારની એટલે ‘કૂર્મોન્નત’ હોય શેષ સર્વ સ્ત્રીઓની ત્રીજા પ્રકારની અર્થાત્ ‘વંશીપત્રા’ (યોનિ) હોય. ૬૦.

આવી, યોનિના ત્રણ પ્રકારની અને અકેક પ્રકારના પાછા ત્રણ ત્રણ લેદની વાત સ્થાનાંગ સૂત્રના ત્રીજા ‘સ્થાન’ માં કહી છે.

આચારાંગ સૂત્રની વૃત્તિમાં તો યોનીઓનું શુભાશુભ લેદે કરીને અનેકત્વ બતાવ્યું છે. એ આ પ્રમાણે:—

સીઆદીજોણીઓ ચડરાસીતી શ્ર સયસહસ્સેહિં ।
 અસુહાઓ ય સુહાઓ તત્થ સુહાઓ ઇમા જાણ ॥ ૬૧ ॥
 અસ્સંઘાઉ મણુસ્સા રાહસર સંઘમાદિઆઝણં ।
 તિત્થયરનામગોઞ્રં સઘ્વસુહં હોઈ નાયઘ્વં ॥ ૬૨ ॥
 તત્થવિ ય જાહસંપન્નયાહ સેસાઓ હોંતિ અસુહાઓ ।
 દેવેસુ કિઘ્વિસાહ સેસાઓ હોંતિ ડ સુહાઓ ॥ ૬૩ ॥
 પંચેદિયતિરિણ્ણુ હયગયરયણા હવંતિ ડ સુહાઓ ।
 સેસાઓ અસુહાઓ સુહવન્નેગિંદિયાદીયા ॥ ૬૪ ॥
 દેવિંદચક્કવટ્ઠિત્તણાં મોત્તું ચ તિત્થયરભાવં ।
 અણ્ણગારભાવિયાવિય સેસાઓ અણ્ણંતસો પત્તા ॥ ૬૫ ॥
 ઇતિ યોનિસ્વરૂપમ્ ॥ ૪ ॥

કુલ્લાનિ યોનિપ્રભવાન્યાહુસ્તાનિ વહૂન્યપિ ।
 ભવન્તિ યોનાવેકસ્યાં નાનાજાતીયદેહિનામ્ ॥ ૬૬ ॥
 કુંમિવૃશ્ચિકકીટાદિનાનાહુદ્રાંગિનાં યથા ।
 એકગોમયપિંડાન્તઃ કુલ્લાનિ સ્યુરનેકશઃ ॥ ૬૭ ॥

ચોરાશીલાખ ‘શીત’ આદિ શુભઅશુભ યોનિઓ છે. એમાં અસંખ્યાતઆયુષ્ય-
 વાળા મનુષ્યોની અને સંખ્યાતઆદિઆયુષ્યવાળા ચક્રવર્તીની તથા તીર્થંકરનામગોત્ર-
 વાળાની ‘શુભ’ (યોનિ) જાણવી. એમાં પણ ‘જાતિસંપન્ન’ ની શુભ અને ખીજાઓની
 ‘અશુભ’ સમજવી દેવોમાં ‘કિલ્બિષ’ આદિની ‘અશુભ’ અને બાકીનાઓની ‘શુભ’
 જાણવી. ૫ ચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં અશ્વરત્નની તથા ગજરત્નની ‘શુભ’, અને ખીજાઓનાં
 ‘અશુભ’ છે. ઉત્તમ વર્ણવાળા એકેન્દ્રિયો-રત્ન વગેરેની ‘શુભ’ છે. ૬૧-૬૪

દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી, તથા તીર્થંકર અને અણ્ણગાર-આટલા સિવાય બાકીના-ખીજાઓ
 અનન્તવાર સંસારયોનિમાં પતિત થયા છે.

એ પ્રમાણે ‘યોનિ’ નું વર્ણન કર્યું. ૬૫.

હવે ‘પાંચમા દ્વાર’ કુળ સંખ્યા’ વિષે:—

યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય એ ‘કુળ’. એક યોનિને વિષે નાનાપ્રકારની જાતિવાળા પ્રાણીના
 અનેક કુળો હોય છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે—છાણુના પિંડમાં કૃમિ, વીંછી, કીડા આદિ અનેક પ્રકારના

કોટ્યેકા સસનવતિર્લક્ષ્ણાઃ સાર્ધા ભવન્તિ હિ ।

સામાન્યાત્કલકોટીનાં વિશેષો વચ્ચંતેઽગ્રતઃ ॥ ૬૮ ॥

इति योनिकुलस्य रूपं तत्संवृतत्वादि च ॥ ५ ॥ ६ ॥

ભવસ્થિતિસ્તદ્ભવાયુર્દ્વિવિધં તત્ત્વ કીર્તિતમ્ ।

સોપક્રમં સ્યાત્તત્રાયં દ્વિતીયં નિરુપક્રમમ્ ॥ ૬૯ ॥

કાલેન વહુના વેદ્યમપ્યાયુર્યત્તુ ભુજ્યતે ।

અલ્પેનાધ્યવસાનાદૈરાગમોક્તૈરુપક્રમૈઃ ॥ ૭૦ ॥

આયુઃ સોપક્રમં તત્સ્યાદન્યદ્વા કર્મ તાદૃશમ્ ॥

યદ્બંધસમયે વદ્ધં શ્લથં શક્યાપવર્તનમ્ ॥ ૭૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

દત્તાગ્નિરેકતો રજ્જુર્યથા દીર્ઘીકૃતા ક્રમાત્ ।

દહ્યતે સંપિણ્ડતા તુ સા જ્ઞાતિત્યેકહેલયા ॥ ૭૨ ॥

યત્પુનર્બન્ધસમયે વદ્ધં ગાઢનિકાચનાત્ ।

ક્રમવેદ્યફલં તદ્ધિ ન શક્યમપવર્તિતુમ્ ॥ ૭૩ ॥

હુદ્ર પ્રાણીઓના અનેક કુળ હોય છે. એકંદર એવાં કુળ એક કોટી ને સાડીસતાણું લાખ હોય છે. આ સંબંધમાં આગળ વિશેષ કહેશું. ૬૬-૬૮.

આમ ‘કુળ’ વિષે સમજણ આપી.

છઠું દ્વાર ‘યોનિનું સંવૃતત્વ આદિ’—એને વિષે પણ કહેવાઈ ગયું.

હવે સાતમા દ્વાર ‘ભવસ્થિતિ’ વિષે.

ભવસ્થિતિ એટલે ‘તે ભવનુ આયુષ્ય’. તે બે પ્રકારનું છે:—(૧) સોપક્રમ અને (૨) નિરુપક્રમ. ૬૯.

ઘણે કાળે વેદાય એવું છતાં પણ, શાસ્ત્રોક્ત અધ્યવસાયાદિ ઉપક્રમોવડે અલ્પકાળમાં ભોગવાઈ જાય—એવું જે આયુષ્ય તે ‘સોપક્રમ આયુષ્ય’. ૭૦.

અથવા, ઢીલું અને નિવર્તન થઈ શકે એવું બાંધેલું જે ‘કર્મ’ તે પણ ‘સોપક્રમ’ કહેવાય. જેમ છૂટી મૂકેલી—લાંબી કરેલી દોરી એક છેડેથી સળગાવતાં ‘અનુક્રમે’ બળે છે, પણ તેજ દોરીનું શુંછળ વાળી અગ્નિમાં નાખતાં, ‘એકદમ—એકીવખતે’ બળી જાય છે. ૭૧-૭૨.

પણ જે કર્મ ગાઢ નિકાચિત બાંધ્યું હોય એનું ક્ષણ અનુક્રમે ભોગવવું પડે છે અને એનું અપવર્તન કરી શકાતું નથી. ૭૩.

જીયતેઽધ્યવસાનાયૈર્યઃ સ્વોત્યૈઃ સ્વસ્ય જીવિતમ્ ।

પૈરશ્ચ વિપશસ્ત્વાધૈસ્તે સ્યુઃ સર્વેઽપ્યુપક્રમાઃ ॥ ૭૪ ॥

યદાહુઃ—અજ્ઞવસાનનિમિત્તે આહારં વેયણાપરાધામ્ ।

ફાસં આણાપામ્ સત્તત્ત્રિહં જિજ્ઞામ્ આહં ॥ ૭૫ ॥

ત્રિધા તત્રાધ્યવસાનં રાગસ્નેહમયોદ્ભવમ્ ।

વ્યાપાદયન્તિ રાગાઘ્યા અપ્યત્યન્તવિકલ્પિતાઃ ॥ ૭૬ ॥

યથા પ્રપાલિકાયા યુવાનમનુરાગતઃ ।

પશ્યન્ત્યાઃ ક્ષીણમાયુર્યત્કામસ્યાન્ત્યા દશા મૃતિઃ ॥ ૭૭ ॥

યતઃ—ચિંતે દટ્ટમિચ્છઈ દીહં નીલસઙ્ગ તહ જરે દાહે ।

મત્તત્રરોયણ મુચ્છા ઉસ્માય ન યાણઈ મરણં ॥ ૭૮ ॥

કસ્યાશ્ચિત્ સાર્થવાહ્યાશ્ચ વિદેશાદાગતે પ્રિયે ।

મિત્રૈઃ સ્નેહપરીક્ષાર્થં વિપન્ને કથિતેઽથ સા ॥ ૭૯ ॥

ઉપક્રમ એટલે શું ? આપણા પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલા અધ્યવસાયો વગેરે, તથા ખીલ્-
ઓએ પ્રેરેલા વિષ શસ્ત્ર વગેરે જે આયુષ્યનો નાશ કરનારા છે તે અર્થ 'ઉપક્રમ' કહેવાય ૭૪.

કહ્યું છે કે અધ્યવસાય. નિમિત્ત, આહાર, વેદના, પરાધાન, સ્પર્શ અને શ્વાસોશ્વાસ-
એ સાત પ્રકારે આયુષ્ય નષ્ટ થાય છે. ૭૫.

અધ્યવસાય ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે. (૧) રાગથી થયેલો. (૨) સ્નેહથી થયેલો અને (૩)
ભયથી થયેલો. અત્યન્ત સંકટપરિવ્રજ્યુકત રાગ વગેરે પણ મૃત્યુના કારણ બને છે, ૭૬.

દષ્ટાન્ત તરિકે.—એક યુવાન પુરૂષને વિષે 'રાગનેલીધે' આસકત થયેલી એક સ્ત્રી મૃત્યુ
પામે છે. કેમકે કામની દશ દશા ગણાવી છે એમા છેલ્લી દશા મૃત્યુ છે. ૭૭.

(૧) ચિન્તવન થવું, (૨) સ્નેહના ભાજનને જોવા ઇચ્છવું, (૩) દીર્ઘનિશ્વાસ મૂકવો.
(૪) જવર ચઢવો, (૫) દાહ થવો, (૬) ભોજનપર અરૂચિ થવી, (૭) મૂર્છા આવવી,
(૮) ઉન્માદ થવો, (૯) ભાન જતું રહેવું, (૧૦) મૃત્યુ—આ દશ કામની દશા છે ૭૮.

કોઈ સાર્થવાહ પરદેશથી ઘેર આવતો હતો. એ અવસરે એના મિત્રોએ, એના ઘેર
પહોંચ્યા પહેલાં એની સ્ત્રીના પ્રેમની પરીક્ષા કરવા માટે તેણીને જઈને બળર આપ્યા કે એનો
સ્વામી મૃત્યુ પામ્યો છે. એ સાંભળતાં જ એ સ્ત્રી પતિપ્રેમને લીધે મૃત્યુ પામી. સાર્થવાહે

સાર્થવાહી વિપન્નૈવ સાર્થવાહોઽપિ તાં મૃતામ્ ।

શ્રુત્વા તત્સંગમાયેવ તૂર્ણં સ્નેહાદ્વ્યપદ્યત ॥ ૮૦ ॥ યુગ્મમ્ ।

ભયાદ્યથા વાસુદેવદર્શનાત્ સોમિલો દ્વિજઃ ।

હત્વા ગજસુકુમારં નગરીમાવિશન્ મૃતઃ ॥ ૮૧ ॥

નિમિત્તાદ્વિષશસ્ત્રાદેરાહારાદ્વહુતોઽલ્પતઃ ।

સ્નિગ્ધતશ્ચાસ્નિગ્ધતશ્ચ વિકૃતાદહિતાવહાત્ ॥ ૮૨ ॥

શૂલાદેવેદનાયાશ્ચ ગત્તાપ્રપતનાદિકાત્ ।

પરાઘાતાત્સ્પર્શતશ્ચ ત્વગ્વિષાદિસમુદ્ભવાત્ ॥ ૮૩ ॥

શ્વાસોચ્છ્વાસાન્ન વિકૃતત્વેનાત્યન્તં પ્રસર્પતઃ ।

નિરુદ્ધાદ્વા મ્રિયેતાંગી તસ્માદેતે ઉપક્રમાઃ ॥૮૪॥વિશેષકમ્॥

સ્યુઃ કેષાંચિદ્યદપ્યેતેઽનુપક્રમાયુષામપિ ।

સ્કંદકાચાર્યશિષ્યાણામિવ યંત્રનિપીલના ॥ ૮૫ ॥

તથાપિ કષ્ટદાસ્તેષાં ન ત્વાયુઃક્ષયહેતવઃ ।

સોપક્રમાયુષ इव भासन्ते तेऽपि तैर्मृताः ॥૮૬॥ યુગ્મમ્ ॥

પણ ઘેર આવી એવું જોઈ ‘ સ્નેહને લીધે ’ પોતે જાણે એને મળવા જતો હોયની એમ પ્રાણ-
ત્યાગ કર્યો. ૭૬-૮૦.

ગજસુકુમારનો ઘાત કરી નગરમાં આવતો સોમિલ બ્રાહ્મણ શ્રીકૃષ્ણને જોઈને, ‘ ભયને
લીધે ’ મૃત્યુ પામ્યો. ૮૧.

(એમ ‘રાગ’, ‘સ્નેહ’ને ‘ભય’થી મૃત્યુ પામેલાના અનુક્રમે એ ત્રણ દૃષ્ટાન્ત સમજવા).

‘નિમિત્ત’થી એટલે વિષપાનથી કે શસ્ત્રઘાતથી મૃત્યુ થાય છે; ‘આહાર’થી એટલે અતિ
અદ્ય, અતિ ઘણા, બહુ ભારે, છેક લુખા, વિકારી કે અહિતકારી ભોજનથી મૃત્યુ થાય છે;
‘વેદના’થી એટલે શૂળિ વગેરેથી મૃત્યુ થાય છે; ‘પરાઘાત’થી એટલે કોઈનું કંઈ અનિષ્ટ કર્યું
હોય એના આઘાતથી મૃત્યુ થાય છે; ‘સ્પર્શ’થી એટલે ત્વચા આદિને કોઈ આકરા વિષનો
સ્પર્શ થવાથી મૃત્યુ થાય છે; ‘શ્વાસોશ્વાસ’થી એટલે કોઈ એવા વ્યાધિને લઈને જોસબંધ
શ્વાસોશ્વાસ આવવા લાગે એથી મૃત્યુ થાય છે, અથવા શ્વાસોશ્વાસ રોકવાથી પણ મૃત્યુ થાય
છે:—આ સર્વ ‘ઉપક્રમ’ જાણવા. ૮૨-૮૪.

એ ઉપક્રમ કેટલાક અનુપક્રમી આયુષ્યવાળાને પણ જો કે લાગે છે, (જેમકે સ્કંધકા
ચાર્યના શિષ્યોને યંત્રમાં પીલાવું પડ્યું હતું) તો પણ એ (ઉપક્રમો) એમને ફક્ત કષ્ટ આ-

અથ પ્રકૃતમ્- સોપક્રમાયુષઃ કેઽપ્યનુપક્રમાયુષઃ પરે ।

इति स्युर्द्विविधा जीवास्तत्र सोपक्रमायुषः ॥ ८७ ॥

तृतीये नवमे सप्तविंशे भागे निजायुषः ।

बध्नन्ति परजन्मायुरन्त्ये वान्तर्मुहूर्तके ॥ ८८ ॥ युग्मम् ॥

यदाहुः श्यामाचार्याः । सियतिभागे सियतिभागतिभागे
सियतिभागतिभागतिभागे इति ॥

केचित्तु सप्तविंशादप्यूर्ध्वं विकल्पयन्ति वै ।

त्रिभागकल्पनां यावदन्त्यमन्तर्मुहूर्तकम् ॥ ८९ ॥

असंख्यायुर्नૃતિર્યચશ્ચરમાર્ગાંશ્ચ નારકાઃ ।

સુરાઃ શલાકાપુમાંસોઽનુપક્રમાયુષઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૯૦ ॥

અપરે વર્ણયન્તિ । તીર્થકરૌપપાતિકાનાં નોપક્રમતો મૃસ્યુઃ ।
શેષાણામુભયથા । इति तत्त्वार्थवृत्तौ ॥ कर्मप्रकृतिवृत्तावपि अद्वाजोगु-
क्कसं इति गाथाव्याख्यानेऽभोगभूमिजेषु तिर्यक्तु मनुष्येषु च त्रिप-
ल्योपमस्थितिषूत्पन्नः पश्चादाशु सर्वालपजीवितमन्तर्मुहूर्तं विहाय
शेषमायुः त्रिपल्योपमस्थितिकं अपवर्त्तयन्ति अन्तर्मुहूर्त्तो नम् इति ॥

પનારા જ હોય, નહિ કે આયુષ્યનો અ ત લાવનારા. તેથી સોપક્રમી આયુષ્યવાળાઓની પેઠે
એઓ પણ એ ઉપક્રમેને લીધે મૃત્યુ પામ્યા છે એવો ભાસ થાય છે. ૮૫-૮૬.

હવે પાછી પ્રસ્તુત બાબત:—

કેટલાક જીવોનું આયુષ્ય ‘સોપક્રમી’, અને કેટલાકનું ‘નિરૂપક્રમી’ હોય. એમાં
સોપક્રમી આયુષ્યવાળા પોતાના આયુષ્યના ત્રીજે, નવમે કે સત્યાવીશમે ભાગે અથવા છેવટને
અન્તર્મુહૂર્તે પરલવનું આયુષ્ય બાંધે છે. [શ્યામાચાર્યજી પણ એમ જ કહે છે]. કેટલાક વળી
સત્યાવીશથી પણ આગળ છેક છેલ્લા અન્તર્મુહૂર્ત સુધી એ ત્રિભાગની કલ્પના કરે છે. ૮૭-૮૯.

અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યો અને તિર્યંચો, ચરમશરીરવાળાઓ, નારકીના જીવો,
દેવો તથા (ત્રેસઠ) ‘શલાકાપુરુષો’ કહેવાય છે એઓ—સર્વ નિરૂપક્રમી આયુષ્યવાળા
સમજવા. ૯૦.

કેટલાકોનો એવો મત છે કે તીર્થકરોનું તથા દેવતાઓનું મૃત્યુ ‘ઉપક્રમ’ થી થતું

સુરનૈરયિકાઽસંખ્યજીવિતિર્યગ્મનુષ્યકાઃ ।

વધ્નન્તિ ષણ્માસશેષાયુષોઽયમ્ભવજીવિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

મતાન્તરેણ ઉત્કર્ષતઃ ષણ્માસાવશેષે જઘન્યતશ્ચ અન્તર્મુહૂર્ત્તશેષે
નારકાઃ પરભવાયુર્બધ્નન્તિ ઇતિ ભગવતીસૂત્રે (શતક ૧૪ ઉદ્દેશ ૧) ॥

નિજાયુષસ્તૃતીયેશે શેષેઽનુપક્રમાયુષઃ ।

નિયમાદન્યજન્માયુર્નિર્બધ્નન્તિ પરે પુનઃ ॥ ૧૨ ॥

યાવત્યાયુષ્યવશિષ્ટે પરજન્માયુરર્જ્યતે ।

કાલસ્તાવાનબાધાખ્યસ્તતઃ પરમુદેતિ તત્ ॥ ૧૩ ॥

ઇતિ ભવસ્થિતિઃ ॥ ૭ ॥

નથી. તે શિવાયના બીજાઓનું મૃત્યુ ઉભય પ્રકારનું એટલે સોપક્રમી અને નિરૂપક્રમી હોય છે—
એમ ‘તત્ત્વાર્થવૃત્તિ’ ના કર્તા કહે છે. ‘કર્મપ્રકૃતિ’ ની વૃત્તિ—ટીકામાં વળી ‘અદ્વાન્નેશુક્લસ’ એ
ગાથાના વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું છે કે ‘અકર્મભૂમિ’ માં થયેલા તિર્થંચો તથા મનુષ્યોને વિષે ત્રણ
‘પદ્યોપમ’ ના આયુષ્યવાળો જીવ, પાછળથી તુરત, અલ્પિષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત્તના આયુષ્યને
છોડીને, બાકીનું અન્તર્મુહૂર્ત્તન્યૂન એવું ત્રણ ‘પદ્યોપમ’ ની સ્થિતિવાળું આયુષ્ય
સંક્ષેપી શકે છે.

દેવતા, નારકીના જીવો તથા અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા તિર્થંચો અને મનુષ્યો, જ્યારે છ
માસ આયુ બાકી રહે ત્યારે આગામી ભવનું આયુ બાંધે છે. ૯૧.

બીજો મત એવો છે કે:—

ઉત્કૃષ્ટ છ માસ બાકી રહે ત્યારે, અને જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત્ત બાકી રહે ત્યારે, નારકીના
જીવો, પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે—એમ ભગવતીસૂત્રના ચૌદમા ‘શતક’ ના પહેલા ‘ઉદ્દેશ’
માં કહ્યું છે.

વળી બાકીના નિરૂપક્રમી આયુષ્યવાળાઓ પોતાના આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ શેષ રહે
ત્યારે નિશ્ચયે પરભવાયુ બાંધે છે. ૯૨.

જેટલું આયુષ્ય બાકી રહે પરભવાયુષ્ય બાંધવામાં આવે તેટલા કાળને ‘અબાધકાળ’
કહે છે; અને ત્યારપછી તે ‘ઉદય’ માં આવે છે. ૯૩.

આ પ્રમાણે જ્ઞાતમા દ્વાર—‘ભવસ્થિતિ’—નું સ્વરૂપ કહ્યું.

કાયસ્થિતિસ્તુ પૃથિવીકાયિકાદિશરીરિણામ્ ।

તત્રૈવ કાયેઽવસ્થાનં વિપદ્યોત્પદ્ય ચાસકૃત્ ॥ ૧૪ ॥

इति कायस्थितिस्वरूपम् ॥ ૮ ॥

ઔદારિકં વૈક્રિયં ચ દેહમાહારકં તથા ।

તૈજસં કાર્મણં ચેતિ દેહાઃ પંચોદિતા જિનેઃ ॥ ૧૫ ॥

उदारैः पुद्गलैर्जातं जिनदेहाद्यपेक्षया ।

उदारं सर्वतस्तुंगमिति चौदारिकं भवेत् ॥ ૧૬ ॥

ક્રિયા વિશિષ્ટા નાના વા વિક્રિયા તત્રસંભવમ્ ।

સ્વાભાવિકં લઘ્વિજં ચ દ્વિવિધં વૈક્રિયં ભવેત્ ॥ ૧૭ ॥

यत्तदेकमनेकं वा दीर्घं ह्रस्वं महल्लघु ।

ભવેત્ દૃશ્યમદૃશ્યં વા ભૂચરં વાપિ સ્થેચરમ્ ॥ ૧૮ ॥

આકાશસ્ફટિકસ્વચ્છં શ્રુતકેવલિના કૃતમ્ ।

અનુત્તરામરેભ્યોઽપિ કાન્તમાહારકં ભવેત્ ॥ ૧૯ ॥

પૃથ્વીકાય આદિ જીવો, મૃત્યુ પામીને તથા પુનઃ ઉત્પન્ન થઈને, એક સાથે જ એ જ ‘કાય’ માં રહે-એ ‘કાયસ્થિતિ’ કહેવાય. ૯૪.

એટલું આઠમા દ્વાર ‘કાયસ્થિતિ’ વિષે.

હવે નવમા દ્વાર-‘દેહ’ અથવા ‘શરીર’ વિષે :—

જિનેશ્વરોએ પાંચ પ્રકારના શરીર કહ્યાં છે . (૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) તૈજસ અને (૫) કાર્મણુ ૯૫.

જિનેશ્વરના શરીર આદિની અપેક્ષાએ મનહર પુદ્ગલનું બનેલું સર્વોત્તમ શરીર ‘ઔદારિક’ શરીર કહેવાય (૧). ૯૬.

નાનાવિધ વિશિષ્ટ ક્રિયા એનું નામ વિક્રિયા-એથી થયેલું તે વૈક્રિય. (૨). આના બે પ્રકાર છે. સ્વભાવિક અને ‘લઘ્વિ’ થી થયેલું. આ વૈક્રિય શરીર એકનાં અનેક થઈ શકે, ધ્રુસ્વદીર્ઘ થઈ શકે, ન્હાનાં મોટા થઈ શકે, દૃશ્ય અદૃશ્ય થઈ શકે, તેમ ભૂમિપરથી આકાશમા કે આકાશમાંથી ભૂમિપર સ ચાર કરી શકે. ૯૭-૯૮.

ત્રીજું આહારક શરીર:—આકાશ અને સ્ફટિકરત્નનાં સમાન સ્વચ્છ-નિર્મળ તથા અનુત્તર વિમાનના દેવોથી પણ આધક કાન્તિવાળું શ્રુતકેવળીકૃત શરીર ‘આહારક’ કહેવાય. (૩).

શ્રુતાવગાહાસામર્ષોષધ્યાદૃદ્ધિઃ કરોત્યદઃ ।

મનોજ્ઞાની ચારણો વોત્પન્નાહારકલબ્ધિકઃ ॥ ૧૦૦ ॥

તૈજસં ચોષ્ણતાલિંગં તેજોલેશ્યાદિસાધનમ્ ।

કાર્મણાનુગમાહારપરિપાકસમર્થકમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

અસ્માત્તપોવિશેષોત્થલબ્ધિયુક્તસ્ય ભૂસ્પૃશઃ ।

તેજોલેશ્યાનિર્ગમઃ સ્યાદુત્પન્ને હિ પ્રયોજને ॥ ૧૦૨ ॥

તથોક્તં જીવાભિગમવૃત્તૌ—

સઠ્વસ્સ ડન્હસિદ્ધં રસાદિઆહારપાગજણગં ચ ।

તેઅગલદ્ધિનિમિત્તં ચ તેઅગં હોદિ નાયવ્વમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

અસ્માદેવ ભવત્યેવં શીતલેશ્યાવિનિર્ગમઃ ।

સ્યાતાં ચ રોષતોષાભ્યાં નિગ્રહાનુગ્રહાવિતઃ ॥ ૧૦૪ ॥

તથોક્તં તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ—

યદા ઉત્તરગુણપ્રત્યયા લબ્ધિઃ ઉત્પન્ના ભવતિ તદા પરં પ્રતિ

દાહાય વિસૃજતિ રોષવિષાધ્માતો ગોશાલાદિવત્ । પ્રસન્નસ્તુ શીતતે-

જસા અનુગૃહ્ણતિ ઇતિ ॥

શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી આમર્ષઔષધિઆદિની ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી, અથવા આહારક લબ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી, મનઃપર્યવજ્ઞાની અથવા ચારણમુનિ એવું આહારક શરીર કરી શકે છે. ૯૯-૧૦૦

આથું ‘ તેજસ ’ શરીર : ‘ તેજસ ’ એટલે ઉષ્ણતાવાળું-ઉષ્ણ. એ, તેજોલેશ્યા આદિને સાધનાઈ છે અને ‘ કાર્મણુ ’ શરીરના અનુગામી આહારને પચાવવામાં સમર્થ છે. જે પ્રાણીને કોઈ વિશિષ્ટ તપશ્ચર્યાથી લબ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય એને, કાર્ય પડયે, એના તેજસ શરીરમાંથી તેજોલેશ્યા નીકળીને એનું એવા પ્રકારનું કાર્ય સાધી આપે છે. ૧૦૧-૧૦૨.

‘ જીવાભિગમસૂત્ર ’ની વૃત્તિ-ટીકામાં કહ્યું છે કે-ઉષ્ણતાથી સિદ્ધથયેલું, રસાદિક આહારને પચાવનાઈ અને તેજોલેશ્યાની લબ્ધિના નિમિત્તરૂપ આ ‘ તેજસશરીર ’ સર્વને છે એમ સમજવું. ૧૦૩.

વળી એવી રીતે તેજસ શરીરમાંથી શીતલેશ્યા પણ નીકળે છે. એ શીતલેશ્યાને લીધે પ્રાણી, તુષ્ટમાન થયો હોય તો, અનુગ્રહ કરી શકે છે, જ્યારે ઉપર કહી એ તેજોલેશ્યાવડે, રોષે ભરાયલો પ્રાણી નિગ્રહ કરી શકે છે. ૧૦૪.

ક્ષીરનીરેવદન્યોઽન્યં શિલ્પા જીવપ્રદેશકૈઃ ।

કર્મપ્રદેશા યેઽનન્તાઃ કાર્મણં સ્યાત્તદાત્મકમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

સર્વેષામપિ દેહાનાં હેતુભૂતમિદં ભવેત્ ।

ભવાન્તરગતૌ જીવસહાયં ચ સૈત્તૈજસમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

નન્વૈતાભ્યાં શરીરાભ્યાં સહાત્માયાતિ યાતિ ચેત્ ।

પ્રવિશન્નિરયન્વાપિ કુતોઽસૌ તર્હિ નેદ્યતે ॥ ૧૦૭ ॥

અત્રોચ્યતે—ન ચત્તુર્ગોચરઃ સૂક્ષ્મતયા તૈજસકાર્મણે ।

તતો નોત્પવ્યમાનોઽપિ ધ્રિયમાણોઽપ્યસૌ સ્ફુટઃ ॥ ૧૦૮ ॥

પરૈરપ્યુક્તમ્—અન્તરાભવદેહોઽપિ સૂક્ષ્મત્વાન્નોપલભ્યતે ।

નિષ્ક્રામન્પ્રવિશન્વાપિ નાઽભાવોઽનીજ્ઞાદપિ ॥ ૧૦૯ ॥

સ્વરૂપમેવં પંચાનાં દેહાનાં પ્રતિપાદિતમ્ ।

કારણાદિકૃતાંસ્તેષાં વિશેષાન્ દર્શયામ્યથ ॥ ૧૧૦ ॥

‘ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ ’ માં કહ્યું છે કે—

ન્યારે ઉત્તરગુણની પ્રતીતિવાળી લગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે રોપરૂપી વિષયી ધનધમા-
યમાન થયેલો માણસ ‘ ગોશાળા ’ની જેમ શત્રુને ખાળી નાખવાને માટે તેજોલેશ્યા મૂકે છે
અથવા તો પ્રસન્ન-તુષ્ટમાન થયો હોય તો શીતલેશ્યા-શીતળતેજ-થી અનુગ્રહ કરે છે.

હવે પાંચમું અને છેલ્લું ‘ કાર્મણુ ’ શરીરઃ જીવપ્રદેશોની સાથે ક્ષીરનીરની પેઠે પરસ્પર
ભળી ગયેલા કર્મપ્રદેશોરૂપ ‘ કાર્મણુ શરીર ’ હોય. આ કાર્મણુ શરીર સર્વ શરીરોનું હેતુભૂત છે;
અને તેજસ તથા કાર્મણુ-ખેડ સાથે મળીને, જીવને ભવાન્તરમાં જવા માટે સહાયકર્તા થઈ
પડે છે. ૧૦૫-૧૦૬.

અહિં એવી શંકા ઉપસ્થિત થાય કે—ન્યારે આત્મા આ ખેડ શરીર સહિત આવ-
ળ કરે છે ત્યારે આવતો-પ્રવેશ કરતો અને જતો-નીકળતો કેમ દેખાતો નથી? એ શં-
કાનું નિવારણુ આમ કરવું:—આત્મા સૂક્ષ્મ છે તેથી દૃષ્ટિગોચર થાય નહિ, તેથી એ ઉત્પન્ન
થતો કે મૃત્યુ પામતો (આવતો જતો) પણ સ્ફુટ દેખાય નહિ. ૧૦૭-૧૦૮

અન્ય દર્શનમાં પણ કહ્યું છે કે—અંતરંગ આત્મશરીર સૂક્ષ્મ હોવાથી નીકળતું કે
પ્રવેશ કરતું જણાતું નથી. પણ એ પરથી ‘ એની હયાતિ નથી ’ એમ ન જાણવું. ૧૦૯.

આ પ્રમાણે પાંચે પ્રકારના શરીરનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

હવે એ શરીરો સંબંધી કારણ આદિ કૃત ‘ વિશેષ ’ (તદ્વાપત) કહું છું:—૧૧૦

સંજાતં પુદ્ગલૈઃ સ્થૂલૈર્દેહમૌદારિકં ભવેત્ ।

સૂક્ષ્મપુદ્ગલજાતાનિ તતોઽન્યાનિ યથોત્તરમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

इति कारणकृतो विशेषः ॥

યથોત્તરં પ્રદેશૈઃ સ્યુરસંખ્યેયગુણાનિ ચ ।

આતૃતીયં તતોઽનન્તગુણે તૈજસકાર્મણે ॥ ૧૧૨ ॥

इति प्रदेशसंख्याकृतो विशेषः ॥

આદ્યં તિર્યગ્મનુષ્યાણાં દેવનારકયોઃ પરમ્ ।

કેષાંચિલ્લબ્ધિમદ્વાયુસંજિતિર્યગ્નૃણામપિ ॥ ૧૧૩ ॥

આહારકં સલબ્ધીનાં સ્યાચ્ચતુર્દર્શપૂર્વિણામ્ ।

સર્વસંસારિજીવાનાં ધ્રુવે તૈજસકાર્મણે ॥ ૧૧૪ ॥

तत्त्वार्थभाष्ये तु उक्तम्—

— એકે તુ આચાર્યાઃ નયવાદાપેક્ષં વ્યાચક્ષતે કાર્મણમેવૈકમના-
દિસમ્બન્ધમ્ । તેનૈવૈકેન જીવસ્ય અનાદિઃ સમ્બન્ધઃ ભવતિ ઇતિ ।
તૈજસં તુ લબ્ધ્યપેક્ષં ભવતિ । સા ચ તૈજસલબ્ધિઃ ન સર્વસ્ય ભવતિ
કસ્યચિદેવ ભવતિ ॥ એતદ્વીકાલેશઃ અપિ—એવં એકીયમતેન પ્રત્યાખ્યા-
તમેવ તૈજસં શરીરં અનાદિસમ્બન્ધતયા સર્વસ્ય ચ ઇતિ । યા
પુનઃ અભ્યવહતાહારં પ્રતિ પાચકશક્તિઃ વિનાઽપિ લબ્ધ્યા સા તુ કાર્મણ-
સ્યૈવ ભવિષ્યતિ કર્મોણત્વાત્ । કાર્મણં હિ ઇદં શરીરં અનેકશક્તિ-

ઔદારિક શરીર સ્થૂળ પુદ્ગલોનું અનેકું હોય, એની પછીના ખીન્ન ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોનાં અનેકાં હોય. (એ કારણકૃત વિશેષ—તક્ષવત) ૧૧૧

પહેલા શરીરથી લઈને ત્રીજા શરીર સુધીના ઉત્તરોત્તર અસંખ્યપ્રદેશવાળા હોય, અને એથું અને પાંચમું એથી અનન્તગણા પ્રદેશવાળા હોય. (એ પ્રદેશસંખ્યાકૃત વિશેષ—તક્ષવત) ૧૧૨.

પહેલું એટલે ‘ઔદારિક’ શરીર તિર્યચોને અને મનુષ્યોને હોય. ખીન્નું એટલે ‘વૈક્રિય’ શરીર દેવોને અને નારદીના જીવોને, કેટલાક લબ્ધિવાનોને, વાયુને, સંજિ તિર્યચોને અને મનુષ્યોને પણ હોય. ત્રીજું — ‘આહારક’ શરીર લબ્ધિવંત ‘ઔદ પૂર્વ’ ધારીઓને હોય; અને એથું પાંચમું સર્વ સંસારીઓને હોય. ૧૧૩-૧૧૪.

ગર્ભત્વાત્ અનુકરોતિ વિશ્વકર્મણઃ । તદેવ હિ તથાસમાસાદિતપરિ-
ણતિઃ વ્યપદિશ્યતે યદિ તૈજસશરીરતયા તતો ન કશ્ચિદ્દોષ ઇતિ ॥
અત્ર ભૂયાન્ વિસ્તરોઽસ્તિ । સ તુ તત્ત્વાર્થવૃત્તેઃ અવસેયઃ ॥

યુગપચ્ચૈકજીવસ્ય દ્વયં ત્રયં ચતુષ્ટયમ્ ।

સ્યાદેહાનાં ન તુ પંચ નાપ્યેકં ભવવર્તિનઃ ॥ ૧૧૫ ॥

વૈક્રિયસ્યાહારકસ્યાઽસત્ત્વાદેકસ્ય ચૈકદા ।

ન પંચ સ્યુઃ સદા સત્ત્વાદન્ત્યયોર્નૈકમપ્યદઃ ॥ ૧૧૬ ॥

સ્યાદેકમપિ પૂર્વોક્તમતાન્તરવ્યપેક્ષયા ।

ભવાન્તરં ગચ્છતસ્તન્મતે સ્યાત્કાર્મણં પરમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

ઇતિ સ્વામિકૃતો વિશેષઃ ॥

આદ્યસ્ય તિર્યગુત્કૃષ્ટા ગતિરારુચકાચલમ્ ।

જંઘાચારણનિગ્રંથાનાશ્રિત્ય કલયન્તુ તામ્ ॥ ૧૧૮ ॥

તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં તો એમ કહ્યું છે કે—

કેટલાક આચાર્યો ‘ નયવાદ ’ ની અપેક્ષાએ એમ કહે છે કે “ એક ‘ કાર્મણુ ’ શરીરનેજ (જીવસાથે) અનાદિ સંબંધ છે, ‘ તેજસ ’ શરીર તો લબ્ધિને અપેક્ષીને થાય છે. એ લબ્ધિ કંઈ સૌ કોઈને હોતી નથી. ” આ ટીકાનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે—કેટલાકને મતે તેજસ શરીરને ને જીવને અનાદિ સંબંધ નથી. લબ્ધિ વિના પણ આહારને પાચન કરવાની જે શક્તિ દેખાય છે તે કાર્મણુ શરીરને લઈને જ છે, કેમકે શરીર કર્મોને લીધે ઉજ્જી છે. વળી કાર્મણુ શરીરમાં અનેક શક્તિઓ છે તેથી એ વિશ્વકર્માનું અનુકરણ કરે છે. અને એવી રીતે પરિણતિ પ્રાપ્ત કરી હોવાને લીધે જે કાર્મણુ શરીરને તેજસ શરીર કહેવામાં આવે તો કંઈ દૂષણ નથી. (અહિં ટીકામાં ઘણો વિસ્તાર છે તે ‘ તત્ત્વાર્થ ’ ની વૃત્તિ-ટીકા-માં જોઈ લેવો.)

એક સંસારી જીવને એકસાથે બે, ત્રણ અથવા ચાર ‘ શરીર ’ હોય; પાંચ ન હોય, તેમ એક ન હોય. કેમકે ‘ વૈક્રિય ’ અને ‘ આહારક ’ બેઉ એકસાથે એક જીવને ન હોય તેથી પાંચેપાંચ શરીરો ન હોય, તેમ ‘ તેજસ ’ તથા ‘ કાર્મણુ ’ બન્ને હો મેશાં હોવાથી એક (શરીર) પણ ન હોય. પણ પૂર્વે જે મન્તાતર કહ્યો એની અપેક્ષાએ એક (તે એકકુ ‘ કાર્મણુ ’) હોય કેમકે ભવાન્તરમાં જતા જીવને ‘ તેજસ ’ તથા ‘ કાર્મણુ ’ બેઉ ન હોતાં એક કંકત કાર્મણુ હોય. (આ પ્રમાણે સ્વામિકૃત વિશેષ છે). ૧૧૫-૧૧૭.

પહેલા-ઔદારિક શરીરની ઉત્કૃષ્ટ ‘ તીર્છી ’ ગતિ છેક ‘ રૂચક ’ પર્વત સુધી હોય; અને એ

આનન્દીશ્વરમાશ્રિત્ય વિદ્યાચારણલેચરાન્ ।

ઊર્ધ્વં ચાપંડકવનં તત્રયાપેક્ષયા ભવેત્ ॥ ૧૧૯ ॥

વિષયો વૈક્રિયાંગસ્યાઽસંખ્યેયા દ્વીપવાર્ધયઃ ।

મહાવિદેહા વિષયો જ્ઞેય આહારકસ્ય ચ ॥ ૧૨૦ ॥

લોકઃ સર્વોઽપિ વિષયસ્તુર્યપંચમયોર્ભવેત્ ।

ભવાદ્ભવાન્તરં યેન ગચ્છતામનુગે ઇમે ॥ ૧૨૧ ॥

इति विषयकृतो भेदः ॥

ધર્માધર્માર્જનં સૌખ્યદુઃખાનુભવ એવ ચ ।

કેવલજ્ઞાનમુક્ત્યાદિપ્રાપ્તિરાદ્યપ્રયોજનમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

एकानेकत्वसूक्ष्मत्वस्थूलत्वादि नभोगतिः ।

સંઘસાહાય્યમિત્યાદિ વૈક્રિયસ્ય પ્રયોજનમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

सूक्ष्मार्थसंशयच्छेदो जिनेन्द्रर्द्धिविलोकनम् ।

જ્ઞેયમાહારકસ્યાપિ પ્રયોજનમનેકધા ॥ ૧૨૪ ॥

यदाहुः— तित्थयररिद्धिदंसणसुहुमपयत्थावगाहहेउं वा ।

સંસયવોચ્છેઞ્ચત્થં ગમણં જિણપાયમૂલંમિ ॥ ૧૨૫ ॥

‘જ’ઘાચારણ’ મુનિઓને હોય. વિદ્યાચારણ તથા વિદ્યાધરોની એ ગતિ છેક ‘નંદીશ્વર’ દ્વીપ સુધી હોય, સ્ત્રીધી ‘ ઉર્ધ્વ ’ ગતિ તો ત્રણેની ‘ પડક ’ વન સુધી હોય. ૧૧૮-૧૧૯.

‘ વૈક્રિય ’ શરીરવાળાની ગતિ અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રો સુધી જાણવી. ‘ આહારક ’ ની ‘ મહાવિદેહ ’ ક્ષેત્રો સુધી. એથા અને પાંચમા—‘ તેજસ ’ અને ‘ કાર્મણ ’ શરીરવાળાની ગતિ સર્વ લોકમાં હોય; કેમકે એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં જતા સર્વ પ્રાણીઓને એ બેઉ ‘ શરીરો ’ હોય છે. (આ પ્રમાણે વિષયકૃત વિશેષ-લેહ છે). ૧૨૦-૧૨૧.

પહેલા—‘ ઔદારિક ’ શરીરનું પ્રયોજન ધર્માધર્મોપાર્જન, સુખદુઃખાનુભવ, કેવળજ્ઞાન-પ્રાપ્તિ, મોક્ષપ્રાપ્તિ—એ છે. ‘ વૈક્રિય ’ શરીરનું પ્રયોજન એકત્વ, અનેકત્વ, સૂક્ષ્મત્વ, સ્થૂ-લત્વ આદિ, આકાશગમન અને સંઘને સહાય ઇત્યાદિ છે. ‘ આહારક ’ શરીરનું પ્રયોજન સૂક્ષ્મર્થ શંકાઓનું નિવારણ, જિનેન્દ્રકાર્દ્દશર્ન, ઇત્યાદિ છે. ૧૨૨-૧૨૪.

શાસ્ત્રના વચનો છે કે તીર્થંકરપ્રભુની સમૃદ્ધિ અવલોકવા માટે, સૂક્ષ્મપદોના અર્થના બોધને માટે અને સંશયના ઉચ્છેદને માટે જિનેશ્વરપ્રભુના ચરણ પાસે ગમન કરવું. ૧૨૫.

શાપાનુગ્રહયોઃ શક્તિર્ભુવિતપાકઃ પ્રયોજનમ્ ।

તૈજસસ્ય કાર્મણસ્ય પુનરન્યભવે ગતિઃ ॥ ૧૨૬ ॥

इति प्रयोजनकृतो विशेषः ॥

उत्कर्षतः सातिरेकसहस्रयोजनप्रमम् ।

ઔદારિકં વૈક્રિયં સાધિકૈકલક્ષયોજનમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

आहारकं हस्तमानं लोकाकाशमिते उभे ।

સમુદ્ઘાતે કેવલિનઃ સ્યાતાં તૈજસકાર્મણે ॥ ૧૨૮ ॥

अवगाढं प्रदेशेषु स्वल्पेष्वाहारकं किल ।

તતઃ સંખ્યગુણાંશસ્થમુત્કૃષ્ટૌદારિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

ततोऽपि संख्यगुणितदेशस्थं गुरु वैक्रियम् ।

સમુદ્ઘાતેઽર્હતોઽન્યે દ્વે સર્વલોકાવગાહકે ॥ ૧૩૦ ॥

दीर्घे मृत्युसमुद्घाते तूत्पत्तिस्थानकावधि ।

અન્યદા તુ યથાસ્થાનં સ્વસ્વદેહાવગાહિની ॥ ૧૩૧ ॥

मरणान्तसमुद्घातं गतानां देहिनां भवेत् ।

યાવત્યેકેન્દ્રિયાદીનાં તૈજસસ્યાવગાહના ॥ ૧૩૨ ॥

‘તૈજસ’ શરીરનુ પ્રયોજન ‘શાપ’ અને ‘અનુગ્રહ’ ની શક્તિ, તથા ભોજન કર્યું હોય એને પચાવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી એ છે. ‘કાર્મણ’ શરીરનું પ્રયોજન અન્ય ભવમાં ગમન કરવા માટે છે. (એ પ્રમાણે પ્રયોજનકૃત ‘વિશેષ’ છે.) ૧૨૬.

‘ઔદારિક’ શરીરનુ ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ એક સહસ્ર યોજનથી કંઇક અધિક છે; ‘વૈક્રિય’નું એકલક્ષ યોજનથી સહેજ વધારે છે. ‘આહારક’ નુ એક હાથનું પ્રમાણ છે. ‘તૈજસ’ તથા ‘કાર્મણ’ શરીરો કેવળીપ્રભુના સમુદ્ઘાત વખતે ‘લોકાકાશ’ જેવડાં હોય છે. ૧૨૭-૧૨૮.

‘આહારક’ શરીર સર્વથી અદ્ય પ્રદેશોમાં અવગાહેલું હોય છે. ‘ઔદારિક’ ઉત્કૃષ્ટ એથી સંખ્યાતગણા પ્રદેશોમાં અવગાહેલું હોય છે. ૧૨૯.

તેથી પણ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતગણા પ્રદેશોમાં ‘વૈક્રિય’ શરીર અવગાહેલું હોય છે, અને અર્હતપ્રભુના સમુદ્ઘાત વખતે તો છેલ્લાં બેઉ શરીરો સર્વ લોકને અવગાહેલા હોય છે. ૧૩૦.

મૃત્યુસમુદ્ઘાત વખતે તો બેઉ શરીરો છેક ઉત્પત્તિસ્થાન સુધી લાંબા હોય છે, અન્યદા

બ્રવીમિ તાં જિનપ્રોક્તસ્વરૂપાં સોપપત્તિકમ્ ।

ભાવ્યૈવં કાર્મણસ્યાપિ સોભયોઃ સાહચર્યતઃ ॥૧૩૩॥ યુગ્મમ્ ॥

સ્વસ્વદેહમિતા વ્યાસસ્થૌલ્યાભ્યાં સર્વદેહિનામ્ ।

મરણાન્તસમુદ્ઘાતે સ્યાત્તૈજસાવગાહના ॥ ૧૩૪ ॥

આયામતો વિશિષ્યેત તત્રૈકેન્દ્રિયદેહિનામ્ ।

અંગુલાસંખ્યેયભાગપ્રમાણા સા જઘન્યતઃ ॥ ૧૩૫ ॥

ઉત્કર્ષતશ્ચ લોકાન્તાલ્લોકાન્તં યાવદાહિતા ।

એકેન્દ્રિયાણાં જીવાનામેવમુત્પત્તિસંભવાત્ ॥ ૧૩૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સામાન્યતોઽપિ જીવાનાં વિભાવ્યૈતદપેક્ષયા ।

લોકાન્તાવધિ લોકાન્તાતૈજસસ્યાવગાહના ॥ ૧૩૭ ॥

અંગુલાસંખ્યભાગેન પ્રમિતાથ જઘન્યતઃ ।

નિર્દિષ્ટા વિકલાદ્દાણાં તૈજસસ્યાવગાહના ॥ ૧૩૮ ॥

તિર્યગ્લોકાન્ત લોકાન્તાવધિ તેષાં ગરીયસી ।

સંભવો વિકલાદ્દાણાં યત્તિર્યગ્લોક એવ હિ ॥ ૧૩૯ ॥

યથાસ્થાને પોતપોતાનાં શરીર જેવડાં હોય છે. વળી મરણાન્તસમયે, સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલા એકેન્દ્રિયાદિ પ્રાણીઓના તેજસ શરીરની જેવડી અવગાહના હોય છે—તેવડી જ ‘ કાર્મણુ ’ શરીરની પણ હોય છે. કેમકે જિનવચન પ્રમાણે એ બેઉ શરીરો સહચારી છે. ૧૩૧-૧૩૩.

મરણાન્ત સમુદ્ઘાત વખતે સર્વ પ્રાણીઓની તેજસ શરીરની અવગાહના પોતપોતાના શરીરની બડાઇ પહોળાઇ પ્રમાણે હોય છે. ૧૩૪.

એમાં, એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓની અવગાહનાની લાંબાઇમાં ફેર છે. કેમકે તે જઘન્યપણે અંગુલના અસંખ્યાત ભાગ જેવડી છે, અને ઉત્કૃષ્ટપણે ‘ લોક ’ ના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી છે. કેમકે એકેન્દ્રિય જીવોનો એવાજ પ્રકારનો ઉત્પત્તિસંભવ છે. ૧૩૫-૧૩૬.

વળી આ અપેક્ષાને લઇને સામાન્યપણે પણ જીવોની તેજસ શરીરની અવગાહના ‘ લોક ’ ના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી છે. ૧૩૭

વિકલેન્દ્રિય જીવોના તેજસ શરીરની અવગાહના જઘન્યપણે અંગુલના અસંખ્ય ભાગ જેટલી કહેલી છે, અને ઉત્કૃષ્ટપણે તિર્યગ્લોકથી લોકાન્ત સુધીની છે. કેમકે વિકલેન્દ્રિયોનો સંભવ ફક્ત તિર્યગ્લોકમાં જ છે. ૧૩૮-૧૩૯

અધોલોકેઽપ્યધોલોકગ્રામેષુ દીર્ઘિકાદિષુ ।

ઊર્ધ્વં ચ પાંડકવનવર્ત્તિવાપીહૃદાદિષુ ॥ ૧૪૦ ॥

સમ્ભવો વિકલાક્ષાણાં યદ્યપ્યસ્તિ તથાપિ હિ ।

સૂત્રે સ્વસ્થાનમાશ્રિત્ય તિર્યગ્લોકો નિરૂપિતઃ ॥૧૪૧॥ યુગ્મમ્ ॥

તત ઉક્તાતિરિક્તાપિ વિકલાનાં ભવત્યસૌ ।

અધોગ્રામાત્પાંડકાન્ન લોકાગ્રાન્તા ગરીયસી ॥ ૧૪૨ ॥

સાતિરેકં યોજનાનાં સહસ્રં સ્થાજ્ઞધન્યતઃ ।

નારકાણાં તૈજસાવગાહના સાથ ભાવ્યતે ॥ ૧૪૩ ॥

સન્તિ પાતાલકલશાશ્ચત્વારોઽબ્ધૌ ચતુર્દિશમ્ ।

અધો લક્ષં યોજનાનામવગાઢા ઇહ ક્ષિતૌ ॥ ૧૪૪ ॥

સહસ્રયોજનસ્થૂલકુડ્યાસ્તેષાં ચ નિશ્ચિતે ।

અધસ્તને તૃતીયાંશે વાયુર્વર્વર્ત્તિ કેવલમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

મધ્યમે ચ તૃતીયાંશે મિશ્રિતૌ સલિલાનિલૌ ।

તથોપરિતને ભાગે તૃતીયે કેવલં જલમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

જો કે અધોલોકમાં પણ અધોલોકગ્રામેની વાવડીઓને વિષે, તથા ઊર્ધ્વલોકમાં પાંડકવન-મધ્યે આવેલી વાવો તથા દ્રહ વગેરેમાં વિકલેન્દ્રિયોનો સંભવ છે તોપણ સૂત્રમાં સ્વસ્થાનને આશ્રીને તિર્યગ્લોક કહ્યો છે. ૧૪૦-૧૪૧.

તેથી, એ કહી એથી અધિક પણ અવગાહના વિકલેન્દ્રિયોની હોય છે. એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ, અધોગ્રામ અને પાંડકવનથી તે લોકાગ્રાના અંત સુધીની હોય છે. ૧૪૨.

નારકીના જીવોની જ્ઞાન્ય તેજસ અવગાહના એક સહસ્ર યોજનથી ક ઇક વધારે હોય. ૧૪૩
એ વિષે નીચે મુજબ:—

સમુદ્રની અંદર ચોદિશ ચાર પાતાળકળશ છે. એ કળાશ પૃથ્વીની અંદર એક લાખ યોજન અવગાહીને રહેલા છે. એક હજાર યોજન જાડાં તળીયાંને લીધે નિશ્ચય રહેલા એ કળ શોમાં એકદમ નીચલા ત્રીજાલાગમાં ફક્ત વાયુ જ છે, વચલા ત્રીજા લાગમાં જળ અને વાયુ મિશ્ર રહેલા છે અને છેક ઉપલા ત્રીજા લાગમાં ફક્ત જળ જ રહેલું છે. ૧૪૪-૧૪૬

તતશ્ચ—સીમન્તકાદિનરકવર્તી કશ્ચન નારકઃ ।

પાતાલકલશાસન્નો મરણાન્તસમુદ્ધતઃ ॥ ૧૪૭ ॥

કુડચં પાતાલકુમ્ભાનાં વિભિદ્યોત્પદ્યતે યતઃ ।

મત્સ્યત્વેન તૃતીયાંશે મધ્યમે ચરમેઽપિ વા ॥ ૧૪૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તસ્માદર્વાક્ તુ નૈવાસ્તિ તિર્યગ્મનુજસમ્ભવઃ ।

ઉત્પત્તિર્નારકાણાં ચ ન તિર્યગ્મનુજૌ વિના ॥ ૧૪૯ ॥

ઉત્કર્ષતસ્ત્વધો યાવત્સતર્મી નરકાવનીમ્ ।

નારકાણામેતદન્તં સ્વસ્થાનસ્થિતિસમ્ભવાત્ ॥ ૧૫૦ ॥

તિર્યક્ સ્વયમ્ભૂરમણસમુદ્રાવધિ સા ભવેત્ ।

નારકાણાં તત્ર મત્સ્યાદિત્વેનોત્પત્તિસમ્ભવાત્ ॥ ૧૫૧ ॥

ઊર્ધ્વં ચ પંડકવનસ્થાયિતોયાશ્રયાવધિ ।

અતઃ ઊર્ધ્વં તુ કુત્રાપિ નૃતિર્યક્સમ્ભવોઽસ્તિ ન ॥ ૧૫૨ ॥

પંચેન્દ્રિયતિરશ્ચાં ચ જઘન્યા પરમાપિ ચ ।

વિકલેન્દ્રિયવત્ જ્ઞેયા તૈજસસ્યાવગાહના ॥ ૧૫૩ ॥

તેથી, સીમંતક આદિ નરકમાં રહેલો કોઈ પણ નારકી એક પાતાળકળશની નજીકમાં મરણાંત સમુદ્ધાત કરે તો એ પાતાળકળશના તળીઆને લેદીને (એ નારકીનો જીવ) કળશના વચલા અથવા છેક ઉપરના ભાગમાં મત્સ્ય (ઉત્પન્ન) થાય. કેમકે એથી આગળ તિર્યચ કે મનુષ્યનો સંભવ જ નથી અને નારકીઓની ઉત્પત્તિ તિર્યચ અથવા મનુષ્ય શિવાયની છે નહિ. ૧૪૭-૧૪૯.

હવે નારકીના જીવોની ‘ ઉત્કૃષ્ટ ’ તેજસ અવગાહના વિષે.

એ અવગાહના ‘ નીચે ’ છેક સાતમી નરક સુધી હોય કેમકે એઓનો ‘ પોતાના સ્થાનોને વિષે ’ રહેવાનો સંભવ છે અને એ સ્થાનોનો ત્યાંજ છેડો આવે છે; ‘ તીર્છી ’ છેક સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધી હોય કેમકે ત્યાં તેઓનો મત્સ્યાદિકપણે ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે; અને ‘ ઉચે ’ છેક પાંડકવનના જળાશયો સુધી હોય કેમકે એથી ઉપર તિર્યચ કે મનુષ્યની હયાતિનો ક્યાંય સંભવ નથી. ૧૫૦-૧૫૨

પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના તેજસ શરીરની અવગાહના જઘન્યપણે અને ઉત્કૃષ્ટપણે પણ વિકલેન્દ્રિય સમાન જાણવી.

અંગુલાસંખ્યેયભાગમાત્રા નૃણાં જઘન્યતઃ ।
ઉત્કર્ષતશ્ચ નૃદ્ધેત્રાંહ્યોકાન્તાવધિ કીર્તિતા ॥ ૧૫૪ ॥

ભવનવ્યન્તરજ્યોતિષ્કાદ્દિસર્ગનાકિનામ્ ।
અંગુલાસંખ્યેયભાગમાના જ્ઞેયા જઘન્યતઃ ॥ ૧૫૫ ॥

મમત્વાભિનિવિદ્યાનાં સ્વરત્નાભરણાદિષુ ।
પૃથિવ્યાદિતયા તેષાં તત્રૈવોત્પત્તિસમ્ભવાત્ ॥ ૧૫૬ ॥ ગુમ્મમ્ ॥

ઉત્કર્ષતસ્ત્વધઃ શૈલાનરકદ્માતલાવધિ ।
ગતાનાં તત્ર કેષાંચિત્તેષાં મરણસમ્ભવાત્ ॥ ૧૫૭ ॥

તિર્યકૃ સ્વયંભૂરમણાપરાન્તવેદિકાવધિ ।
ઊર્ધ્વ તથેષત્પ્રાગ્ભારાપૃથિવ્યૂર્ધ્વતલાવધિ ॥ ૧૫૮ ॥

એતાવદન્તં પૃથિવીકાયત્વેન સમુદ્ભવાત્ ।
તતઃ પરં ચ પૃથિવીકાયાદીનામસમ્ભવાત્ ॥ ૧૫૯ ॥

સનત્કુમારકલ્પાદિદેવાનાં સ્યાજ્જઘન્યતઃ ।
અંગુલાસંખ્યેયભાગમાના સૈવં વિભાવ્યતે ॥ ૧૬૦ ॥

મનુષ્યોના તેજસ શરીરની અવગાહના જઘન્યપણે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી અને ઉત્કૃષ્ટપણે છેક મનુષ્યશ્વેત્રથી લોકાંત સુધીની જાણવી. ૧૫૩-૧૫૪.

ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને પહેલા બે દેવલોકના દેવોની તેજસ અવગાહના જઘન્યપણે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી જાણવી; કેમકે એમનાં રત્નાભરણો વગેરેમાં મારાપણું સમજતા દેવોનો એઓમાં જ પૃથ્વીકાયાદિકપણે ઉપજવાનો સંભવ છે. વળી એ ઉત્કૃષ્ટપણે ‘ નીચે ’ છેક ‘ શૈલા ’ નરકના તળીયાં સુધીની જાણવી; કેમકે ત્યાં ગયેલા-એઓ-માંના કેટલાકનું ત્યાં મરણ નીપજવાનો સંભવ રહે છે. ‘ તીર્થી ’ છેક ‘ સ્વયંભૂરમણ ’ સમુદ્રની અન્તિમ છેડાની વેદિકા સુધી જાણવી; અને ઊર્ધ્વ છેક સિદ્ધશિલાની પૃથ્વીના ઉર્ધ્વ તળીયા સુધી જાણવી; કેમકે તેટલે સુધી એઓ પૃથ્વીકાયપણે ઉપજે છે, ત્યાંથી આદિ પૃથ્વીકાયાદિકની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. ૧૫૫-૧૫૯.

સનત્કુમાર આદિ દેવલોકના દેવોની જઘન્ય તેજસ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યા-તમા ભાગ જેટલી હોય. ૧૬૦

દેવા સનત્કુમારાદ્યા ઉત્પદ્યન્તે સ્વભાવતઃ ।
 ગર્ભજેષુ નૃતિર્યક્ષુ ધ્રુવં નૈકેન્દ્રિયાદિષુ ॥ ૧૬૧ ॥
 યદા સનત્કુમારાદિસુધાભુગ્મન્દરાદિષુ ।
 દીર્ઘિકાદૌ જલક્રીડાં કુર્વાણઃ સ્વાયુષઃ ક્ષયાત્ ॥ ૧૬૨ ॥
 ઉત્પદ્યતે મત્સ્યતયા સ્વાત્યાસન્નપ્રદેશકે ।
 તદા જઘન્યા સ્યાદસ્ય યદ્દૈવં સમ્ભવત્યસૌ ॥ ૧૬૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 પૂર્વસમ્બન્ધિનીં નારીમુપભુક્તાં મહીસ્પૃશા ।
 કશ્ચિત્સનત્કુમારાદિર્દેવઃ પ્રેમવશીકૃતઃ ॥ ૧૬૪ ॥
 તદવાચ્યપ્રદેશે સ્વમવાચ્યાંશં વિનિક્ષિપન્ ।
 પરિષ્વજ્ય મૃતસ્તસ્યા એવ ગર્ભે સમુદ્ભવેત્ ॥ ૧૬૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 ઉત્કર્ષતસ્ત્વધો યાવત્પાતાલકલશાશ્રિતમ્ ।
 મધ્યમીયં તૃતીયાંશં તત્ર મત્સ્યાદિસમ્ભવાત્ ॥ ૧૬૬ ॥
 તિર્યક્ સ્વયંભૂરમણપર્યન્તાવધિ સા ભવેત્ ।
 અચ્યુતસ્વર્ગપર્યન્તમૂર્ધ્વ સા ચેતિ ભાવ્યતે ॥ ૧૬૭ ॥

એ આ પ્રમાણે:—સનત્કુમાર આદિ દેવો સ્વાભાવિક રીતે ગર્ભજ મનુષ્યો અને તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એકેન્દ્રિય આદિમાં તેઓ ઉપજતાજ નથી. ૧૬૧. એવો એક દેવ જ્યારે ‘મન્દરાચળ’ પર્વત વગેરેમાં વાવડીઓ, દ્રહો ઇત્યાદિને વિષે જળક્રીડા કરતો છેવટ, આયુષ્યના ક્ષયથી પોતાથી અતિ નજીકના પ્રદેશમાં મત્સ્યપણે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેની જઘન્ય તેજસ અવગાહના થાય. ૧૬૨-૧૬૩.

અથવા તે નીચે પ્રમાણે સંભવે છે—ઉત્પન્ન થાય છે—

કોઈક સનત્કુમારાદિક દેવ, પોતાની પૂર્વ સબંધવાળી, મનુષ્યે ભોગવેલી, સ્ત્રી પ્રત્યે પ્રેમાંતુર થઈ, એના અવાચ્ય પ્રદેશમાં પોતાના અવાચ્ય અંશને નાખી, આલિંગન દેતાં મૃત્યુ પામી એના જ ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થાય. ૧૬૪-૧૬૫.

હવે એઓની ઉત્કૃષ્ટી અવગાહના ‘નીચે’ પાતાળ કળશના વચલા ત્રીજા ભાગ સુધી હોય; કેમકે ત્યાં મત્સ્યાદિનો સંભવ છે. ‘તીર્છી’ વળી ‘સ્વયંભૂરમણ’ સમુદ્રના છેડા સુધી હોય, અને ‘ઉર્ધ્વ’ છેક અચ્યુત દેવદોઢ સુધી હોય અને એની ભાવના નીચે પ્રમાણે:—૧૬૬-૧૬૭

કશ્ચિદચ્યુતનાકસ્થસુહૃદ્દેવસ્ય નિશ્ચયા ।

દેવઃ સનત્કુમારાદિર્ગતસ્તત્ર મ્રિયેત યત્ ॥ ૧૬૮ ॥

સહસ્રારાન્તદેવાનાં ભાવનીયાનયા દિશા ।

કનિષ્ઠા ચ ગરિષ્ઠા ચ તૈજસસ્યાવગાહના ॥ ૧૬૯ ॥

આનતાઘચ્યુતાન્તાનાં દેવાનાં સ્થાજિઘ્ન્યતઃ ।

અંગુલાસંખ્યેયભાગપરિમાણાવગાહના ॥ ૧૭૦ ॥

ઉત્પદ્યન્તે નરેષ્વેવ દેવા નન્વાનતાદયઃ ।

નરાશ્ચ નૃક્ષેત્ર એવ તદિયં ઘટતે કથમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

અત્રોચ્યતે—ઉપભુક્તાં મનુષ્યેણ માનુષીં પૂર્વવલ્લભામ્ ।

ઉપલભ્યાવધિજ્ઞાનાત્પ્રેમપાશનિયન્ત્રિતઃ ॥ ૧૭૨ ॥

ઙ્હાગત્યાસન્નમૃત્યુતયા બુદ્ધિવિપર્યયાત્ ।

મલિનત્વાચ્ચ કામાનાં વૈચિત્ર્યાત્કર્મમર્મણામ્ ॥ ૧૭૩ ॥

ગાઢાનુરાગાદાલિંગ્ય તદવાચ્યપ્રદેશકે ।

પરિચ્છિપ્ય નિજાવાચ્યં મ્રિયતે સ્વાયુષઃ ક્ષયાત્ ॥ ૧૭૪ ॥ વિશેષકમ્ ॥

કોઈક સનત્કુમારાદિક દેવ, અચ્યુત દેવલોકમાં રહેલા કોઈ મિત્ર-દેવની નિશ્ચાથી ત્યાં ગયેલો હોય ત્યાં મૃત્યુ પામે. ૧૬૮.

‘ સહસ્રાર ’ દેવલોક સુધીના દેવોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ તૈજસ અવગાહના આવી રીતે ભાવી લેવી. ૧૬૯.

‘ આનત ’ દેવલોકથી તે ‘ અચ્યુત ’ દેવલોક સુધીના દેવોની જઘન્ય તૈજસ અવગાહના એક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડી હોય, ૧૭૦

અહિ કોઈ એવી શંકા ઉઠાવે છે કે ‘ આનત ’ દેવલોક વગેરેના દેવો તો અયવીને મનુષ્યલોકને વિષે જ ઉત્પન્ન થાય છે અને મનુષ્યો તો મનુષ્યક્ષેત્રને વિષે જ હોય. એમ હોઈને આ જઘન્ય અવગાહના શી રીતે ઘટે ? ૧૭૧

આ આશંકાનું નિવારણ આ રીતે—મનુષ્યે લોગવેલી પોતાની પૂર્વભવના સ્નેહવાળી મનુષ્યાણીને અવધિજ્ઞાનથી જાણીને, કોઈ ‘ આનત ’ આદિનો દેવ સ્નેહાકૃષ્ટ થઈ, અહિં આવીને, મૃત્યુ નજદીક હોવાને સળંગે બુદ્ધિમાં વિપર્યય થવાથી, કામની દુષ્ટ વાસનાથી, કર્મોની વિચિત્રતાથી, ગાઢ આલિંગન દઈને એ સ્ત્રીના અવાચ્ય પ્રદેશમાં પોતાના અવાચ્ય અંશને સ્ને-

ગર્ભેઽસ્યા એવ મૃત્વાયં યદ્યુત્પદ્યેત નિર્જરઃ ।

આનતાદિક્રતુભુજસ્તદેયમુપદ્યતે ॥ ૧૭૫ ॥

આનતાદિક્રતુભુજાં મનોવિષયસેવિનામ્ ।

કાયેનાસ્પૃશતાં દેવીમપિ ક્ષીણમનોભુવામ્ ॥ ૧૭૬ ॥

મનુષ્યસ્ત્રિયમાશ્રિત્ય યદ્યેવં સ્યાદ્વિહમ્બના ।

તર્હિ કો નામ દુર્વારં કન્દર્પં જેતુમીશ્વરઃ ॥૧૭૭॥ યુગ્મમ્ ।

અધો યાવદધોગ્રામાસ્તિર્યગ્ નૃક્ષેત્રમેવ ચ ।

તતઃ પરં મનુષ્યાણામુત્પત્તિસ્થિત્યસમ્ભવાત્ ॥ ૧૭૮ ॥

ઉર્ધ્વમચ્યુતનાકાન્તં ગતાનાં મિત્રનિશ્રયા ।

આનતાદિક્રતુભુજામચ્યુતે મૃત્યુસમ્ભવાત્ ॥ ૧૭૯ ॥

ઉર્ધ્વમચ્યુતજાનાં તુ સ્વવિમાનશિરોઽવધિ ।

સ્વૈરં તત્ર ગતાનાં યત્ કેષાંચિત્ સમ્ભવેન્મૃતિઃ ॥ ૧૮૦ ॥

ઐવેયકાનુત્તરસ્થસુરાણાં સાવગાહના ।

યાવદ્વિદ્યાધરશ્રેણીમાસ્વસ્થાનાજ્ઞધન્યતઃ ॥ ૧૮૧ ॥

પીને, પોતાના આયુષ્યના ક્ષયને લીધે મૃત્યુ પામે છે. એવીરીતે મૃત્યુ પામેલો એ દેવ જો એજ સ્ત્રીના ગર્ભમાં ઉપજે તો એની એ જઘન્ય તેજસ અવગાહના (સુખેથી) ઘટી શકે છે. ૧૭૨-૧૭૫

ફક્ત મનવડેજ વિષય સેવનારા, દેવીનો પણ શરીરસ્પર્શ નહિ કરનારા અને વળી ક્ષીણ કામી, એવા, ‘ આનત ’ આદિ દેવલોકના દેવની, મનુષ્યણીને આશ્રીને આવી વિડંબના થાય છે ત્યારે એવા દુર્વાર કામદેવને અન્ય કોણ જીતી શકે ? ૧૭૬-૧૭૭

એમની (આનતાદિકના દેવોનો) નીચી અવગાહના અધોગ્રામ સુધીની હોય છે, અને તિર્યગ્ અવગાહના મનુષ્યક્ષેત્ર સુધી જ હોય છે કેમકે એથી આગળ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિનો અસંલય છે. ૧૭૮

એમની ઉર્ધ્વ અવગાહના ‘ અચ્યુત ’ દેવલોક સુધી હોય છે કેમકે મિત્રની નિશ્રાથી ત્યાં ગયેલાનું ત્યાં મરણ સંલયે છે.

‘ અચ્યુત ’ દેવલોકના દેવોની ઉર્ધ્વ અવગાહના પોતાના વિમાનના શિખરપર્યન્ત હોય છે. કેમકે સ્વચ્છંદપણે ત્યાં ગયેલા ઘણાનું મૃત્યુ સંલયે છે. ૧૮૦

‘ ઐવેયક ’ અને ‘ અનુત્તર ’ વિમાનના દેવોની તૈજસ અવગાહના જઘન્યપણે પોતાના

સ્વેચરશ્રેણિપરતો મનુષ્યાણામસમ્ભવાત્ ।

ઐવેયકાદિદેવાનામપ્યત્રાગત્યસમ્ભવાત્ ॥ ૧૮૨ ॥

અધો યાવદધોગ્રામાનૂર્ધ્વં ચ સ્વાશ્રયાવધિ ।

તિર્યક્ પુનર્નરક્ષેત્રપર્યન્તં સા પ્રકીર્તિતા ॥ ૧૮૩ ॥

યાવન્નંદીશ્વરં સ્વેટાઃ સસ્ત્રીકા યાન્તિ યદ્યપિ ।

સમ્ભોગમપિ કુર્વન્તિ તત્ર કામેષુનિર્જિતાઃ ॥ ૧૮૪ ॥

પરં નોત્પદ્યતે ગર્ભે નરો નૃક્ષેત્રતો વહિઃ ।

તતઃ ઉત્કર્ષતસ્તિર્યગ્ નૃક્ષેત્રાવધિ સોદિતા ॥ ૧૮૫ ॥

इत्यर्थतः प्रज्ञापनसूत्रैकविंशतितमपदे ॥

इति प्रमाणावगाहकृतः विशेषः ॥

સ્થિતિરૌદારિકસ્યાન્તર્મુહૂર્ત સ્યાજ્જઘન્યતઃ ।

ઉત્કૃષ્ટા ત્રીણિ પલ્યાનિ સા તુ યુગ્મિવ્યપેક્ષયા ॥ ૧૮૬ ॥

દશવર્ષસહસ્રાણિ જઘન્યાજન્મ વૈક્રિયે ।

ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરાણિ સ્થિતિરુત્કર્ષતઃ પુનઃ ॥ ૧૮૭ ॥

સ્થાનથી તે વિદ્યાધરોની શ્રેણિપર્યન્ત હોય છે. કેમકે વિદ્યાધરોની શ્રેણિથી આગળ મનુષ્યોનો અસંભવ છે અને ઐવેયક આદિકના દેવોને પણ અહીં આવવાનો અસંભવ છે. ૧૮૧-૧૮૨.

એમની ' નીચી ' અવગાહના અધોગ્રામ સુધીની છે, ' ઉર્ધ્વ ' પોતાના સ્થાન સુધીની છે અને ' તિર્યક્ ' મનુષ્યક્ષેત્ર સુધીની છે. ૧૮૩.

અગર જો કે વિદ્યાધરો સ્ત્રીસહવર્તમાન નન્દીશ્વરકીપ સુધી આવે છે અને કામના બાણથી પરાશ્રુત થઈ ત્યાં સંલોગ પણ કરે છે; પરંતુ મનુષ્યક્ષેત્રથી બહાર, ગર્ભમાં મનુષ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી માટે એમનો તિર્યક્ અવગાહના ઉત્કૃષ્ટપણે મનુષ્ય ક્ષેત્ર સુધી કહી છે. ૧૮૪-૧૮૫. આમ ' પન્નવણા ' સૂત્રના એકવીગમા પદમાં અર્થ કહ્યો છે. (આમ પ્રમાણાવગાહકૃત 'વિશેષ' જણાવ્યો.)

' ઔદારિક ' શરીરની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની હોય છે, અને ' ઉત્કૃષ્ટ ' ત્રણ પદ્યોપમની હોય છે અને એ યુગલીયાઓની અપેક્ષાએ છે ૧૮૬.

' વૈક્રિય ' શરીરની જઘન્ય સ્થિતિ જન્મથી માંડીને દશહજાર વર્ષોની હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમની હોય છે. ૧૮૭

વૈક્રિયસ્ય કૃતસ્યાપિ જઘન્યાન્તર્મુહૂર્તિકી ।

જ્યેષ્ઠા તુ જીવાભિગમે ગદિતા ગાથયાનયા ॥ ૧૮૮ ॥

અંતર્મુહૂર્તં નરણસુ હોઙ્ગ ચત્તારિ તિરિયમણુણસુ ।

દેવેસુ અદ્વમાસો ઉક્કોસ વિઝવણાકાલો ॥ ૧૮૯ ॥

પંચમાંગે તુ વાયૂનાં સંજ્ઞિતિર્યગ્નૃણામપિ ।

જ્યેષ્ઠાપ્યેકાન્તર્મુહૂર્તા પ્રોક્તા વૈકુર્વિકસ્થિતિઃ ॥ ૧૯૦ ॥

શ્રીચત્રકૃતાંગે તુ—

વેયાલિણ નામ મહાખિયાવે ણગાયણ પઠ્ઠતમંતરિલ્લે ।

હમ્મંતિ તત્થા બહુકૂરકમ્મા પરં સહસ્સા ડ મુહુત્તયાણં ॥૧૯૧॥

[નામેતિ સંભાવને । એતન્નરકેષુ યથાન્તરિક્ષે મહાખિતાપે મહાદુઃખે
એકશિલાઘટિતઃ દીર્ઘઃ વેયાલિણતિ વૈક્રિયઃ પરમાધાર્મિકનિષ્પાદિતઃ
પર્વતઃ । તત્ર હસ્તસ્પર્શિકયા સમારુહન્તો નારકા બહુકૂરકર્માણો
હન્યન્તે પીડ્યન્તે । સહસ્રસંખ્યાનાં મુહૂર્તાનાં પરં પ્રકૃષ્ઠં પ્રભૂતં કાલં
હન્યન્તે । इत्यर्थः]

‘કૃત્રિમ’ વૈક્રિય શરીરની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની છે. ‘ઉત્કૃષ્ટ’ સ્થિતિ
‘જીવાભિગમ’ સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે બતાવી છે:—૧૮૮.

કૃત્રિમ વૈક્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ નારકીઓમાં અન્તર્મુહૂર્તનો, તિર્યંચ અને મનુષ્યોમાં ચાર
અન્તર્મુહૂર્તનો અને દેવોમાં અર્ધમાસનો હોય છે. ૧૮૯.

પાંચમા અંગમાં તો વાયુની તથા સંજ્ઞિ તિર્યંચ અને મનુષ્યોની પણ કૃત્રિમ વૈક્રિય
સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટપણે એક અન્તર્મુહૂર્તની કહી છે. ૧૯૦

શ્રી સૂત્રકૃતાંગ (સૂયગડાંગ) સૂત્રમાં તો કહ્યું છે કે—

આકાશમાં શિલાનો ઘડેલો જે વૈક્રિય પર્વત છે ત્યાં બહુ ફરતાથી, નારકીઓને હબરે
મુહૂર્તોના ઘણા કાળ સુધી હણવામાં આવે છે. ૧૯૧

[અહિં ‘નામ’ શબ્દ ‘સંભાવના’ અર્થમાં છે. આ નારકોમાં, અન્તરિક્ષની જેમ,
મહા દુઃખદાયક એક શિલાનો ઘડેલો, લાંબો, વૈક્રિય એટલે ધાર્યારૂપ કરાવી શકીએ એવો—
પરમાધાર્મીનો બનાવેલો પર્વત છે. તેની ઉપર હાથ ટેકવી ટેકવીને ચઢતા નારકીના હબરે
જીવોને બહુ ફરતા પૂર્વક હણવામાં આવે છે.]

(અત્ર પરમાધાર્મિકદેવવિકુર્વિતસ્ય પર્વતસ્ય અર્ધમાસાધિ-
કાપિ સ્થિતિરુક્તા इति જ્ઞેયમ્ । તત્ત્વં તુ જિનો જાનીતે ।)

અન્તર્મુહૂર્ત દ્વેધાપિ સ્થિતિરાહારકસ્ય ચ ।

અનાદિકે પ્રવાહેણ સર્વતૈજસકાર્મણે ॥ ૧૯૨ ॥

સાવસાને તુ ભવ્યાનાં સિદ્ધત્વે તદભાવતઃ ।

અભવ્યાનાં નિરન્તે ચ પંગૂનાં મુક્તિવર્ત્મનિ ॥ ૧૯૩ ॥

इति स्थितिकृतः विशेषः ।

આહારકં સર્વતોऽલ્પં ચત્કદાચિદ્ભવેદિદમ્ ।

ભવેદ્યદિ તદાપ્યેતદેકં દ્વે વા જઘન્યતઃ ॥ ૧૯૪ ॥

સહસ્રાણિ નવોત્કર્ષાદસત્તાસ્ય જઘન્યતઃ ।

एकं समयमुत्कृष्टा षणमासावधि विष्टपे ॥ ૧૯૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

उक्तं च—आहारगाइं लोके छम्मासा जा न होंति विकयाइ ।

उक्त्रोसेणं नियमा एकं समयं जहन्नेणं ॥ ૧૯૬ ॥

આહારકાદસંખ્યેયગુણાનિ વૈક્રિયાણિ ચ ।

तत्स्वामिनामसंख्यत्वान्नारकांगिसुपर्वणाम् ॥ ૧૯૭ ॥

(અહિં પરમાધાર્મીઓએ વિકુર્વેલા પર્વતની અર્ધમાસથી અધિક સ્થિતિ પણ કહી છે. ખરું શું તે પરમાત્મા જાણે.)

‘ આહારક ’ શરીરની જેમ સ્થિતિ (જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ) અન્તર્મુહૂર્તની છે. તેજસ અને કાર્મણ શરીરની વળી પ્રવાહે કરીને અનાદિ છે. લભ્ય જોને તો સિદ્ધપણમાં એ જેઠો અભાવ હોવાથી ‘ સ્થાન્ત ’—નાશવંત છે. જ્યારે મોક્ષમાર્ગે જવાને અશકત એવા અલભ્ય જોને એ જેઠ ‘ અનન્ત ’ છે. (આ પ્રમાણે સ્થિતિસંબધી ‘ વિશેષ ’ જણાવ્યો.) ૧૯૨-૧૯૩.

આહારક શરીર સર્વથી અલ્પ છે. કેમકે એ કદાચિત જ થાય છે. અને જ્યારે થાય છે ત્યારે પણ જઘન્યથી એક અથવા બે થાય છે અને ઉત્કૃષ્ટ નવ હજાર થાય છે. એની જગતને વિષે ‘ અસત્તા ’ જઘન્ય એક સમય પર્યન્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસ પર્યન્તની છે. ૧૯૪-૧૯૫.

કહ્યું છે કે—આ લોકમાં નિશ્ચયે આહારક શરીર ઉત્કૃષ્ટ છમાસપર્યન્ત વિકુર્વાય નહિ, અને જઘન્યથી એક સમય સુધી એનો અભાવ રહે ૧૯૬.

આહારક શરીરથી અસંખ્યાતગણા વૈક્રિય શરીરો હોય છે; કેમકે વૈક્રિય શરીરનાં કરનારા નારકીના જો, મનુષ્યો અને દેવો અસંખ્ય છે. ૧૯૭.

અપ્યૌદારિકદેહાઃ સ્યુસ્તદસંખ્યગુણાધિકાઃ ।

આનન્ત્યેઽપિ તદીશાનામસંખ્યા એવ તે યતઃ ॥ ૧૯૮ ॥

પ્રત્યંગં પ્રાણિનો યત્સ્યુઃ સાધારણવનસ્પતૌ ।

અનન્તાસ્તાનિ ચાસંખ્યાન્યેવાંગાનિ ભવન્તિ હિ ॥ ૧૯૯ ॥

તેભ્યોઽનન્તગુણાસ્તુલ્યા મિથસ્તૈજસકાર્મણાઃ ।

યત્પ્રત્યેકમિમે સ્યાતાં દ્વે દેહે સર્વદેહિનામ્ ॥ ૨૦૦ ॥

इति अल्पबहुत्वकृतो विशेषः ॥

एकजीवापेक्षया स्याज्ज्येष्ठमौदारिकान्तरम् ।

अन्तर्मुहूर्ताभ्यधिकास्त्रिंशत्पयोधयः ॥ २०१ ॥

तथोक्तं जीवाभिगमवृत्तौ—

उत्कर्षतस्त्रિंशत्सागरोपमाणि अन्तर्मुहूर्ताभ्यधिकानि ॥ तानि चैवम् ।

कश्चिच्चारित्री वैक्रियशरीरं कृत्वान्तर्मुहूर्तं जीवित्वा स्थितिक्षयादवि-
ग्रहेणानुत्तरसुरेषु जायत इति ॥

वैक्रियस्यान्तरं कायस्थितिकालો वनस्पतेः ।

अर्धस्य पुद्गलपरावर्त्त आहारकान्तरम् ॥ २०२ ॥

ઔદારિક શરીરો પણ ' વૈક્રિય ' થી અસંખ્યાતગણા છે. (વળી) ઔદારિક શરીરવાળા જીવો ' અનન્ત ' છે તોપણ શરીરો તો અસંખ્યાત છે, કેમકે દૃષ્ટાન્ત તરિકે ' સાધારણ ' વન-
સ્પતિમાં દરેક અંગે જીવો અનન્ત છે પણ શરીરો અસંખ્યાત જ હોય છે. ' ઔદારિક ' થી
અનન્તગણા ' તૈજસ ' અને ' કાર્મણ ' શરીરો હોય છે. એ બેઉની સંખ્યા સમાન છે. કેમકે
બેઉ દરેક પ્રાણીને હોય છે. (આ પ્રમાણે અલ્પબહુત્વ કૃત ' વિશેષ ' જણાવ્યો) ૧૯૮-૨૦૦

એક જીવની અપેક્ષાએ ઔદારિક શરીરનો આંતરો ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમ ને એક
અન્તર્મુહૂર્તનો હોય. ૨૦૧.

' જીવાભિગમ ' સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે ઔદારિક શરીરનો આંતરો ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ
સાગરોપમ ને એક અન્તર્મુહૂર્તનો છે. એવી રીતે કે-કોઈક ચારિત્ર્યંત જીવ વૈક્રિય
શરીર કરી, સ્થિતિક્ષયને લીધે ફક્ત અન્તર્મુહૂર્ત જીવી, (ત્યાંથી) વગર શરીરે અનુત્તર
વિમાનના દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

વૈક્રિયશરીરનો ઉત્કૃષ્ટ આંતરો વનસ્પતિકાયના સ્થિતિકાળ નેટલો છે, અને ઔદારિક
શરીરનો ઉત્કૃષ્ટ અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તન નેટલો છે. ૨૦૨.

લઘુ ચાવ્યસ્ય સમયોઽન્તર્મુહૂર્ત્તં તદન્યયોઃ ।

ન સમ્ભવત્યન્તરં ચ દેહયોરુક્તશેષયોઃ ॥ ૨૦૩ ॥

इत्यन्तरकृतो विशेषः ।

इति देहस्वरूपम् ॥ ९ ॥

સદસલ્લક્ષણોપેતપ્રતીકસન્નિવેશજમ્ ।

શુભાશુભાકારરૂપં ષોઢા સંસ્થાનમંગિનામ્ ॥ ૨૦૪ ॥

સમચતુરસ્રં ન્યગ્રોધસાદિવામનકકુબ્જહુંડાનિ ।

સંસ્થાનાન્યંગે સ્યુઃ પ્રાકર્મવિપાકતોઽસુમતામ્ ॥ ૨૦૫ ॥

તત્ર ચાવ્યં ચતુરસ્રં સંસ્થાનં સર્વતઃ શુભમ્ ।

ન્યગ્રોધમૂર્ધ્વં નાભેઃ સત્ સાદિ નાભેરધઃ શુભમ્ ॥ ૨૦૬ ॥

इदं साचीति केऽप्याहुः साचीति शाल्मलीतरुः ।

मूले स्याद्वृत्तपुष्टोऽसौ न च शाखासु तादृशः ॥ २०७ ॥

તથોક્તં પંચસંગ્રહવૃત્તૌ—

પહેલા એટલે ઔદારિક શરીરનો આંતરો જઘન્યથી ' એક સમયનો ' છે. પછીના બે (વૈકિય અને આહારક) નો જઘન્ય આંતરો ' અન્તર્મુહૂર્ત્ત ' નો છે. શેષ બે—' કાર્મણ ' અને ' તેજસ '—નો આંતરો સંભવતો નથી. (આમ અન્તર એટલે આંતર સંબંધી લેહપ્રલેહ-તક્ષાવત સમજાવ્યો. ૨૦૩.

આ પ્રમાણે ' દેહ ' નામના નવમા દ્વારનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

શુભાશુભલક્ષણોવાળું, સારી નરસી આકૃતિરૂપ પ્રાણીનું ' સંસ્થાન ', એના અવયવોના સન્નિવેશને લઈને છ પ્રકારનું હોય છે. ૨૦૪.

પૂર્વકર્મના વિપાકથી પ્રાણીને સમચતુરસ્ર, ન્યગ્રોધ, સાદિ, વામન, કુબ્જ અને હુંડક એ છ જાતના, શરીરના ' સંસ્થાન ' હોય છે. ૨૦૫.

પહેલું સમચતુરસ્ર સંસ્થાન સર્વપ્રકારે શુભ હોય છે. બીજું એટલે ન્યગ્રોધસંસ્થાન નાભિથી ઉપરના ભાગમાં શુભ હોય છે અને ત્રીજું (સાદિ) સંસ્થાન નાભિથી નીચેના ભાગમાં શુભ હોય છે. ૨૦૬.

આ ' સાદિ ' સંસ્થાનને કેટલાક ' સાચિ ' કહે છે. ' સાચિ ' એટલે શાલ્મલી નામનું વૃક્ષ; જે મૂળમાં ગોળ અને પુષ્ટ હોય છે પણ જેની શાખાઓ એવી નથી. ૨૦૭.

' પંચસંગ્રહ ' ની વૃત્તિ-ટીકામાં કહ્યું છે કે—

અપરે તુ સાચીતિ પઠન્તિ તત્ર સાચીતિ પ્રવચનવેદિનઃ શાલ્મ-
લીતરુમાચક્ષતે । તતઃ સાચીવ યત્સંસ્થાનં તત્સાચીતિ । એવં ચ ન્ય-
ગ્રોધસાચિનોરન્વિતાર્થતા ભવતીતિ જ્ઞેયમ્ ॥

મૌલિગ્રીવાપાણિપાદે કમનીયં ચ વામનમ્ ।

લક્ષિતં લક્ષણૈર્દુષ્ટૈઃ શેષેષ્વવયવેષુ ચ ॥ ૨૦૮ ॥

રમ્યં શેષપ્રતીકેષુ કુબ્જં સંસ્થાનમિષ્યતે ।

દુષ્ટં કિન્તુ શિરોગ્રીવાપાણિપાદે ભવેદિદમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

હુંડં તુ સર્વતો દુષ્ટં કેચિદ્વામનકુબ્જયોઃ ।

વિપર્યાસમામનન્તિ લક્ષણે કૃતલક્ષણાઃ ॥ ૨૧૦ ॥

इति संस्थानस्वरूपम् ॥ ૧૦ ॥

અંગમાનં તુ તુંગત્વમાનમંગસ્ય દેહિનામ્ ।

સ્થૂલતાપૃથુતાદ્યં તુ જ્ઞેયમૌચિત્યતઃ સ્વયમ્ ॥ ૨૧૧ ॥

इति अंगमानस्वरूपम् ॥ ૧૧ ॥

સમિત્યેકીભાવયોગાદ્દેદનાદિભિરાત્મનઃ ।

ઉત્પ્રાબલ્યેન કર્માશઘાતો યઃ સ તથોચ્યતે ॥ ૨૧૨ ॥

ખીજાઓ 'સાદિ' ની જગ્યાએ 'સાચિ' કહે છે. સિદ્ધાન્તના જ્ઞાનવાળા 'સાચિ'ને 'શાલ્મલીવૃક્ષ' એવો અર્થ કહે છે. માટે સાચિ વૃક્ષ જેવું સંસ્થાન તે સાચિસંસ્થાન. આમ સાચિ અને ન્યગ્રોધનું અર્થનું મળતાપણું કહેવાય.

મસ્તક, ગ્રીવા, હસ્ત અને ચરણ—આટલાં વાનાં સુંદર—મનહર હોય, અને શેષ અવયવોના દુષ્ટ લક્ષણો હોય—એવા 'સંસ્થાન' ને વામન સંસ્થાન કહે છે. ૨૦૮.

મસ્તક, ગ્રીવા, હસ્ત અને ચરણ—આટલા ચાર દુષ્ટલક્ષણવાળાં હોય અને શેષ અવયવો સુંદર હોય—એવા સંસ્થાનને કુબ્જ સંસ્થાન કહે છે. ૨૦૯.

અવયવમાત્ર દુષ્ટ હોય એવું સંસ્થાન 'હુંડક' સંસ્થાન કહેવાય. કેટલાક લક્ષણશાસ્ત્રીઓ 'વામન' અને 'કુબ્જ' સંસ્થાનોના ઉપર જણાવ્યા તે કરતાં વિપરીત લક્ષણો કહે છે. ૨૧૦.

આ પ્રમાણે દશમા દ્વાર 'સંસ્થાન' નું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

અંગમાન એટલે પ્રાણીના શરીરની ઉંચાઈનું પ્રમાણ. એની જડાઈ અને પહોળાઈ આદિ તો એને ઉચિતપણે સ્વયમેવ સમજી લેવી. ૨૧૧.

આ પ્રમાણે અગીયારમા દ્વાર 'અંગમાન' નું સ્વરૂપ કહ્યું.

યતઃ— સમુદ્ઘાતગતો જીવઃ પ્રસહ્ય કર્મપુદ્ગલોન્ ।
 કાલાન્તરોભવાર્હાનપિ ક્ષપયતિ દ્રુતમ્ ॥ ૨૧૩ ॥

તત્ત્વમ્ । કાલાન્તરવેદ્યાનયમાકૃષ્યોદીરણેન કર્મશાન્ ।
 ઉદયાવલિકાયાં ચ પ્રવેશ્ય પરિભુજ્ય શાતયતિ ॥ ૨૧૪ ॥

તે ચૈવમ્ । વેદનોત્થઃ કષાયોત્થો મરણાન્તિકવૈક્રિયૌ ।
 આહારકસ્તૈજસશ્ચ છદ્મસ્થાનાં ષડ્પ્યમી ॥ ૨૧૫ ॥

સ્યાત્કેવલિસમુદ્ઘાતઃ સત્તમઃ સર્વવેદિનામ્ ।
 અષ્ટસામાયિકશ્રાયમાન્તર્મુહૂર્ત્તિકાઃ પરે ॥ ૨૧૬ ॥

તથા હિ— કરાલિતો વેદનાભિરાત્મા સ્વીયપ્રદેશકાન્ ।
 વિક્ષિપ્યાનન્તપરમાણુવેષ્ટિતાન્ દેહતો બહિઃ ॥ ૨૧૭ ॥

આપૂર્યાસાદ્યન્તરાણિ મુખાદિ શુષિરાણિ ચ ।
 વિસ્તારાયામતઃ ક્ષેત્રં વ્યાપ્ય દેહપ્રમાણકમ્ ॥ ૨૧૮ ॥

સમુ એટલે એકીલાવં. એના યોગથી, વેદના આદિ ભોગવાઈને, આત્માના કર્મોના ઉદ્ઘાત (પ્રથમ સંહાર) થાય—એનું નામ સમુદ્ઘાત. ૨૧૨.

કારણકે સમુદ્ઘાતગત જીવ, ઘણા કાળ પછી ભોગવવાનાં હોય એવાં કર્મપુદ્ગલોને પણ ‘ તુરત ’ બળ વાપરીને ખપાવી નાંખે છે. ૨૧૩.

તે આ પ્રમાણે. આત્મા કાળાંતરે વેદવાલાયક કર્મના પુદ્ગલોને ઉદીરણાવડે આકર્ષીને ઉદયમાં લાવી, ભોગવી, ખેરવી નાંખે છે. ૨૧૪.

સાતમાંથી છ પ્રકારના સમુદ્ઘાત (૧) વેદનાથી થયેલ, (૨) કષાયથી થયેલ, (૩) મરણાન્તિક, (૪) વૈક્રિય, (૫) આહારક અને (૬) તૈજસ—એ ‘ છદ્મસ્થ ’ જીવોને હોય છે. ૨૧૫.

સાતમો ‘ કેવળિ ’ સમુદ્ઘાત સર્વજ્ઞોને હોય છે અને એ આઠ સમય સુધીનો હોય છે. બ્યારે પહેલા છ એક અન્તર્મુહૂર્ત્તોના હોય છે. ૨૧૬.

તે આ પ્રમાણે:—

(૧). વેદનાથી દુઃખિત થયેલ આત્મા, અનન્તકર્મપરમાણુઓવડે વીંટાયલા એવા પોતાના આત્મપ્રદેશોને, શરીરથી બહાર કાઢી, ખલા વગેરેના અન્તરોને તથા મુખ વગેરે પોકળ ભાગોને પૂરીને, લંબાઈપહોળાઈએ શરીરપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં વ્યાપી, અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી રહે; અને

તિષ્ઠેદન્તર્મુહૂર્ત ચ તત્ર ચાન્તર્મુહૂર્તકૈ ।

અસાતવેદનીયાંશાન્ શાતયત્યેવ ભૂરિશઃ ॥૨૧૯॥ વિશેષકમ્ ॥

इति वेदनासमुद्घातः ।

समाकुलः कषायेन जीवः स्वीयप्रदेशकैः ।

मुखादिरન્ध्राण्यापूर्य तान् विक्षिप्य च पूर्ववत् ॥ २२० ॥

विस्तारायामतः क्षेत्रं व्याप्य देहप्रमाणकम् ।

कषायमोहनीयाख्यकर्मांશान् શાતયેદ્દહૂન્ ॥૨૨૧॥ યુગ્મમ્ ॥

શાતયંશ્રાપરાન્ ભૂરીન્ સમાદત્તે સ્વહેતુભિઃ ।

જ્ઞેયં સર્વત્ર નૈવં ચેદસ્માત્ મુક્તિઃ પ્રસજ્યતે ॥ ૨૨૨ ॥

કષાયસ્ય સમુદ્ઘાતશ્ચતુર્ધ્વાયં પ્રકીર્તિતઃ ।

ક્રોધમાનમાયાલોભૈર્હેતુભિઃ પરમાર્થતઃ ॥ ૨૨૩ ॥

इति कषायसमुद्घातः ।

અન્તર્મુહૂર્તશેષાયુર્મરણાન્તકરાલિતઃ ।

મુખાદિરન્ધ્રાણ્યાપૂર્ય શરીરી સ્વપ્રદેશકૈઃ ॥ ૨૨૪ ॥

સ્વાંગવિષ્કમ્ભવાહલ્યં સ્વશરીરાતિરેકતઃ ।

જઘન્યતોઽગુલાસંસ્થેયાંશમુત્કર્ષતઃ પુનઃ ॥ ૨૨૫ ॥

એ અન્તર્મુહૂર્તમાં એ (આત્મા) અશાતાવેદનીય કર્મના ઘણા અંશોને ખેરવી નાંખે છે. (આત્મું નામ વેદનાસમુદ્ઘાત) ૨૧૭-૨૧૯.

(૨). કષાયવ્યાકુળ પ્રાણી આત્મપ્રદેશોવડે મુખ વિગેરે પોકળ ભાગો પૂરીને, અને તેમને પૂર્વવત્ વિશ્લેષીને લાંબાખેડોળા, શરીરપ્રમાણક્ષેત્રમાં વ્યાપી ' કષાયમોહનીય ' નામના કર્મના ઘણા અંશોને ખેરવે છે, અને ખેરવતાં ખેરવતાં, હેતુપૂર્વક અન્ય અનેક અંશોને ગ્રહણ કરે છે (એમ સર્વત્ર સમજવું). (જો એમ ન હોય તો પછી એને મોક્ષપ્રાપ્તિનો પ્રસંગ આવી જાય). આ કષાયસમુદ્ઘાત ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ-રૂપ હેતુઓવડે કરીને ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે. આત્મું નામ કષાયસમુદ્ઘાત). ૨૨૦-૨૨૩.

(૩) મરણાંતથી દુઃખિત થયેલા જીવનું જ્યારે અન્તર્મુહૂર્ત આયુષ્ય બાકી રહ્યું હોય ત્યારે એ જીવ આત્મપ્રદેશોવડે મુખાદિ છિદ્રભાગોને પૂરી, જડાધખેડોળાઈમાં પોતાના શરીર જેટલો, તથા લાંબાઈમાં જઘન્યપણે અંશુળના અસંજ્યાત ભાગ જેટલો અને ઉત્કૃષ્ટપણે

અસંખ્યયોજનાન્યેકદિશ્યુત્પત્તિસ્થલાવધિ ।

આયામતોઽપિ વ્યાપ્યાન્તર્મુહૂર્ત્તાન્નિમ્નયતે તતઃ ॥ ૨૨૬ ॥ વિશેષકમ્ ॥

મરણાન્તસમુદ્ઘાતં ગતો જીવશ્ચ શાતયેત્ ।

આયુષઃ પુદ્ગલાન્ ભૂરીનાદત્તે ચ નવાન્ન તાન્ ॥ ૨૨૭ ॥

અત્રાયં વિશેષઃ । કશ્ચિજ્જીવઃ એકેનૈવ મરણાન્તિકસમુદ્ઘાતેન નરકાદિપૂત્પદ્યતે તત્રાહારં કરોતિ શરીરં ચ વધાતિ । કશ્ચિન્તુ સમુદ્ઘાતાન્નિવૃત્ય સ્વશરીરમાગત્ય પુનઃ સમુદ્ઘાતં કૃત્વા તત્રોપપદ્યતે । અયમર્થો ભગવતીષષ્ટશતકષ્ઠોદ્દેશકે નરકાદિષુ અનુત્તરાન્તેષુ સર્વસ્થાનેષુ ભાવિતોઽસ્તીતિ જ્ઞેયમ્ ॥

इति मरणान्तिकसमुद्घातः ।

वैकुर्विकसमुद्घातं प्राप्तो वैक्रियशक्तिमान् ।

कर्मावृत्तानामાત્મીયપ્રદેશાનાં તનોર્વહિઃ ॥ ૨૨૮ ॥

નિસૃજ્ય દંડં વિષ્કમ્ભવાહલ્યાભ્યાં તનુપ્રમમ્ ।

આયામતસ્તુ સંખ્યાતયોજનપ્રમિતં તતઃ ॥ ૨૨૯ ॥

એકદિશામાં છેક ઉત્પત્તિસ્થાન સુધી અસંખ્યાત યોજન જેટલો, વ્યાપીને અન્તર્મુહૂર્ત્તમાં મૃત્યુ પામે છે. આ જીવ ઘણા આયુપુદ્ગલોને ખેરવી નાખે છે, પણ નવાંને ગ્રહણ કરતો નથી. ૨૨૪-૨૨૭.

આ બાળતમાં નીચે પ્રમાણે વિશિષ્ટતા છે:—

કોઈક જીવ એક જ મરણાન્તિક સમુદ્ઘાતે કરીને નરકાદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં બહાર કરે છે અને શરીર પણ ખાંધે છે. વળી કોઈક તો સમુદ્ઘાતથી નિવૃત્ત થઈ પાછો પોતાના શરીરમાં આવી પુનઃ સમુદ્ઘાત કરી ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે. (આ અર્થ ‘ભગવતાસૂત્ર’ ના છઠ્ઠા શતકના છઠ્ઠા ઉદ્દેશમાં, ‘નરકાદિ’થી અનુત્તરના અન્તભાગ સુધીના સર્વ સ્થાનોમાં કહેલો છે.

આ પ્રમાણે (૩) મરણાન્તિક સમુદ્ઘાત.

(૪). વૈક્રિય સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલો વૈક્રિયશક્તિવાળો જીવ કર્મોથી વીટાયલા આત્મપ્રદેશોને શરીરથી બહાર કાઢીને, બહાર પડેલામાં પોતાના શરીર પ્રમાણે તથા લંગામાં સંખ્યાત યોજન જેવડો દંડ બનાવીને, પછી પૂર્વોપાર્જિત વૈક્રિયશરીરનામકર્મના અશોને

વૈક્રિયાંગાભિધનામકર્માશાન્ પૂર્વમર્જિતાન્ ।

શાતયન્ વૈક્રિયાંગાર્હાન્ સ્કન્ધાહ્લાત્વા કરોતિ તત્ ॥ ૨૩૦ ॥

इति वैक्रियसमुद्घातः ।

[विशेषकम् ॥

સમુદ્ધતસ્તૈજસેન તેજોલેશ્યાખ્યશક્તિમાન્ ।

કર્માવૃતાત્મપ્રદેશરાશેવૈક્રિયવદ્બહિઃ ॥ ૨૩૧ ॥

દેહવિસ્તારબાહ્યં સંખ્યેયયોજનાયતમ્ ।

નિસૃજ્ય દંડં પ્રાગ્બદ્ધાન્ શાતયેતૈજસાણુકાન્ ॥૨૩૨॥ યુગ્મમ્ ॥

अन्यानादाय तद्योग्यान् तेजोलेश्यां विमुंचति ।

તૈજસોઽયં સમુદ્ઘાતઃ પ્રજ્ઞસસ્તત્ત્વપારગૈઃ ॥ ૨૩૩ ॥

इति तैजससमुद्घातः ।

ચતુર્દશાનાં પૂર્વાણાં ધર્ત્તાહારકલબ્ધિમાન્ ।

જિનર્દ્ધિર્દર્શનાદીનાં મધ્યે કેનાપિ હેતુના ॥ ૨૩૪ ॥

આહારકસમુદ્ઘાતં કુર્વન્નાત્મપ્રદેશકૈઃ ।

દંડં સ્વાંગપ્રથુસ્થૂલં સંખ્યેયયોજનાયતમ્ ॥ ૨૩૫ ॥

નિસૃજ્ય પુદ્ગલાનાહારકનામ્નઃ પુરાતનાન્ ।

વિકીર્યાદાય તદ્યોગ્યાન્ દેહમાહારકં સૃજેત્ ॥૨૩૬॥ વિશેષકમ્ ॥

ખેરવતો અને વૈક્રિયશરીરને યોગ્ય સ્કન્ધોને લેતો સમુદ્ઘાત કરે છે. આનું નામ વૈક્રિયસમુદ્ઘાત. ૨૨૮-૨૩૦.

(૫) તૈજસસમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલો ‘ તેજોલેશ્યા ’ નામની શક્તિ-વાળો જીવ, ‘વૈક્રિય’ની પેઠે, કર્મોથી વીંટાયલા આત્મપ્રદેશોને બહાર કાઢીને તેમનો, સ્વશરીરપ્રમાણ બડો-પહોળો અને સંખ્યાત યોજન લાંબો દંડ કરીને પૂર્વબદ્ધ તૈજસ અંશોને ખેરવે છે; અને અન્ય યોગ્ય અંશોને લેઈને તેજોલેશ્યા મૂકે છે. આનું નામ તૈજસસમુદ્ઘાત. ૨૩૧-૨૩૩.

(૬). આહારકલબ્ધિવાળા ઔદ્ધર્મ્યધારી, જિનપ્રભુની સમૃદ્ધિ નીરખવા વગેરેના કોઈક હેતુથી, આત્મપ્રદેશોવડે શરીરપ્રમાણ બડો પહોળો અને સંખ્યાતયોજન લાંબો દંડ કરીને પુરાતન આહારકપુદ્ગલોને વિખેરીને તથા તેને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને આહારક શરીર સરળે-એનું નામ આહારકસમુદ્ઘાત. ૨૩૪-૨૩૬.

इति आहारकसमुद्घातः ।

यस्यायुषोऽतिरिक्तानि कर्माणि सर्ववेदिनः ।

वेद्याख्यनामगोत्राणि समुद्घાતં કરોતિ સઃ ॥ ૨૩૭ ॥

आन्तर्मुहूर्त्तिकं पूर्वमावर्जीकरणं सृजेत् ।

अन्तर्मुहूर्त्तशेषायुः समुद्घાતં તતો વ્રજેત્ ॥ ૨૩૮ ॥

आवर्जीकरणं शस्तयोगव्यापारणं मतम् ।

इदं त्ववश्यं कर्तव्यं सर्वेषां मुक्तिगामिनाम् ॥ ૨૩૯ ॥

आत्मप्रदेशैर्लोकान्तસ્પૃશમૂર્ધ્વમધોऽपि च ।

કુર્યાદાચક્ષણે દંડં સ્વદેહસ્થૂલવિસ્તૃતમ્ ॥ ૨૪૦ ॥

द्वितीये समये तस्य कुर्यात्पूर्वापरायतम् ।

કંપાટં પાટવોપેતઃ સમયેઽથ તૃતીયકે ॥ ૨૪૧ ॥

ततो विस्तार्य प्रदेशानुदीचीदक्षिणायतम् ।

મંથાનં કુરુતે તુર્યે તતોઽન્તરાણિ પૂરયેત્ ॥ ૨૪૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

स्वप्रदेशैस्तदा सर्वान् लोकाकाशप्रदेशकान् ।

સઃ વ્યાપ્નોતિ સમા હ્યેતે લોકાકાશૈકજીવયોઃ ॥ ૨૪૩ ॥

(૭). હવે સાતમા અને છેલ્લા ‘ કેવલિસમુદ્ધાત ’ વિષે.

જે સર્વજ્ઞ કેવળીને આયુથી વધારે, વેદનીય-નામ-અને ગોત્ર-કર્મો હોય છે, તે કેવળી સમુદ્ધાત કરે છે. ૨૩૭.

પ્રથમ અન્તર્મુહૂર્ત પર્યન્ત ‘ આવર્જીકરણ ’ કરે, અને પછી જ્યારે આયુષ્ય અન્તર્મુહૂર્ત શેષ રહે ત્યારે સમુદ્ધાત કરે. ૨૩૮.

‘ આવર્જીકરણ ’ એટલે શુભયોગોનો વ્યાપાર. તે સર્વ મોક્ષગામીઓને અવશ્ય કરવો પડે છે. ૨૩૯.

પહેલા ક્ષણમાં એ કેવળી, આત્મપ્રદેશોવડે, સ્વશરીરપ્રમાણ જાડો પહોળો, ઉંચે અને નીચે સુદ્ધાં લોકાન્તને સ્પર્શ કરનારો દંડ સરજે. ૨૪૦.

બીજે ક્ષણે એ કેવળી આતુર્યપૂર્વક એ દંડનો પૂર્વપશ્ચિમ લાંબો કપાટ કરે. પછી ત્રીજે ક્ષણે એમાંથી પ્રદેશોને ઉત્તરદક્ષિણ લાંબા વિસ્તારીને મંથાન કરે; અને ચોથે ક્ષણે એના અન્તરો પૂરે. ૨૪૧-૨૪૨.

તે સમયે તે આત્મપ્રદેશોવડે લોકાકાશના સર્વ પ્રદેશોમાં વ્યાપી જાય છે. કેમકે લોકાકાશ અને એકજીવના સમાનપ્રદેશો છે. ૨૪૩.

સંહરેત્ પંચમે ચાસૌ સમયેઽન્તરપૂરણમ્ ।

ષષ્ઠે સંહત્ય મન્થાનં સંહરેત્સત્તમેઽરરિમ્ ॥ ૨૪૪ ॥

સંહરેદષ્ટમે દંડં શરીરસ્થસ્તતો ભવેત્ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તં જીવિત્વા યોગરોધાચ્છિવં વ્રજેત્ ॥ ૨૪૫ ॥

યદાહુઃ— યસ્ય પુનઃ કેવલિનઃ કર્મ ભવત્યાયુષોઽતિરિક્તતરમ્ ।

સ સમુદ્ઘાતં ભગવાનુપગચ્છતિ તત્સમીકર્તુમ્ ॥ ૨૪૬ ॥

દંડં પ્રથમે સમયે કપાટમથ ચોત્તરે તથા સમયે ।

મન્થાનમથ તૃતીયે વિશ્વવ્યાપી ચતુર્થે તુ ॥ ૨૪૭ ॥

સંહરતિ પંચમે ત્વન્તરાણિ મન્થાનમથ પુનઃ ષષ્ઠે ।

સત્તમકે તુ કપાટં સંહરતિ તતોઽષ્ટમે દંડમ્ ॥ ૨૪૮ ॥

ઔદારિકપ્રયોક્તા પ્રથમાષ્ટમસમયોરસાવિષ્ટઃ ।

મિશ્રઔદારિકયોક્તા સત્તમષષ્ટદ્વિતીયેષુ ॥ ૨૪૯ ॥

પછી પાંચમે સમયે તે આંતરા સંહરી લે, છઠ્ઠે સમયે મંથાન સંહરે અને સાતમે સમયે કપાટને સંહરી લે. ૨૪૪.

આઠમે સમયે દંડને સંહરી લે અને શરીરસ્થ થાય. પછી અન્તર્મુહૂર્ત્ત જીવીને યોગ-રોધન કરી મોક્ષે જાય. ૨૪૫.

કહ્યું છે કે :—

આયુષ્ય કરતાં અધિક કર્મ જે કેવળી મહારાજને હોય છે તે જોડેને સમાન કરવાને ‘ સમુદ્ઘાત ’ કરવાનું નામ લે છે. ૨૪૬.

(અને એ માટે) પહેલે સમયે દંડ કરે, બીજે સમયે કપાટ કરે, ત્રીજે સમયે મંથાન કરે, ચોથે સમયે વિશ્વવ્યાપી થાય. ૨૪૭.

પાંચમે સમયે અન્તર સંહરે, છઠ્ઠે સમયે મન્થાન સંહરે, સાતમે કપાટ સંહરે અને પછી આઠમે સમયે દંડ સંહરે. ૨૪૮.

પહેલા અને આઠમા સમયમાં એને ઔદારિક શરીર હોય છે. જ્યારે સાતમા, છઠ્ઠા અને બીજા સમયમાં મિશ્રઔદારિકકાયનો યોગ હોય છે. ૨૪૯.

કાર્મણશરીરયોક્તા ચતુર્થકે પંચમે તૃતીયે ચ ।

સમયત્રયેઽપિ તસ્મિન્ ભવત્યનાહારકો નિયમાત્ ॥ ૨૫૦ ॥

કિંચ । સમુદ્ઘાતાનિવૃત્ત્યાસૌ ત્રિધા યોગાન્ યુનક્ત્યપિ ।

સત્યાસત્યામૃષાભિર્યૌ યોગૌ માનસવાચિકૌ ॥ ૨૫૧ ॥

પૃષ્ઠેષુ મનસાર્થેષુ તત્રાનુત્તરનાકિભિઃ ।

દાતું તદુત્તરં ચેતોયોગયુગ્મં યુનક્તિ સઃ ॥ ૨૫૨ ॥

તથા મનુષ્યાદિના ચ પૃષ્ઠોઽપૃષ્ઠોઽપિ સ પ્રભુઃ ।

પ્રયોજનવિશેષેણ યુનક્ત્યેતૌ ચ વાચિકૌ ॥ ૨૫૩ ॥

કાયયોગં પ્રયુંજાનો ગમનાગમનાદિપુ ।

ચેષ્ટેત પીઠપટ્ટાદ્યમર્પયેત્પ્રાતિહારિકમ્ ॥ ૨૫૪ ॥

एवं च—कैश्चिदित्युच्यते यत्तु शेषषणमासजीवितः ।

जिनः कुर्यात्समुद्घातं तदसद्यत्तथासति ॥ २५५ ॥

प्रातिहारिकपीठादेरादानमपि सम्भवेत् ।

श्रुते तु केवलं प्रोक्तं तत्प्रत्यर्पणमेव हि ॥ २५६ ॥ युग्मम् ॥

ચોથા, પાંચમા અને ત્રીજા સમયમાં એનું કાર્મણ શરીર હોય છે. આ ત્રણ સમયોમાં વળી એ નિશ્ચયે અનાહારક હોય છે. ૨૫૦.

વળી,

સમુદ્ઘાતથી નિવૃત્ત થઈને આ કેવળી ભગવાન ત્રણે પ્રકારના યોગને પણ જોડે છે. એમાં, (૧) સત્ય અને (૨) નહિં સત્ય કે નહિં અસત્ય અથાત્ વ્યવહાર-એ નામના એ યોગ તે ‘ મનોયોગ ’ અને ‘ વચનયોગ ’. ૨૫૧.

અનુત્તરવિમાનના દેવો મન વડે કંઈ પણ પ્રશ્ન કરે અને એમને કેવલી મન વડે જ ઉત્તર આપે-એ (૧) મનોયોગ. વળી મનુષ્ય આદિના પૃષ્ઠાપૃષ્ઠ સંશયો ટાળવા માટે કેવલીને, વિશિષ્ટ પ્રયોજન હોવાથી, બોલવું જ પડે એ (૨) વચન યોગ. અને ગમનાગમનાદિ કરવામાં તથા પીઠપટ્ટ આદિ પાછું સોંપવું હોય ત્યારે (૩) કાયયોગ થાય. ૨૫૨-૨૫૪.

એમ હોવાથી છ માસ શેષ આયુ રહે છે ત્યારે કેવળીભગવાન સમુદ્ઘાત કરે છે એમ જે કેટલાક કહે છે-એ અસત્ય છે, કેમકે જો તેમ હોય તો (સોંપેલા) પીઠપટ્ટનું યુનઃગ્રહણ પણ સંભવે. પરંતુ સિદ્ધાન્તમા તો કેવળ એમને સોંપવાની જ વાત કરી છે. ૨૫૫-૨૫૬.

હત્યાદ્યધિકં પ્રજ્ઞાપનાન્તિમપદવૃત્તિતોઽવસેયમ્ ॥

તતથ—પર્યાસસંજ્ઞિપંચાક્ષમનોયોગાજ્ઞઘન્યતઃ ।

અસંખ્યગુણહીનં તં નિરંધાનઃ ક્ષણે ક્ષણે ॥ ૨૫૭ ॥

અસંખ્યેયૈઃ ક્ષણૈરેવં સાકલ્યેન રુણદ્ધિ તમ્ ।

તતઃ પર્યાસિકદ્વચક્ષવચોયોગાજ્ઞઘન્યતઃ ॥ ૨૫૮ ॥

અસંખ્યગુણહીનં તં નિરંધાનઃ ક્ષણે ક્ષણે ।

एवं क्षणैरसंख्येयैः साकल्येन रुणद्धि सः ॥ ૨૫૯ ॥ વિશેષકમ્ ॥

તતઃ પર્યાસિસૂક્ષ્મસ્ય કાયયોગાજ્ઞઘન્યતઃ

અસંખ્યગુણહીનં તં નિરંધાનઃ ક્ષણે ક્ષણે ॥ ૨૬૦ ॥

અસંખ્યૈઃ સમયૈરેવં સાકલ્યેન રુણદ્ધિ સઃ ।

योगાન્ રુધંશ્ચ સ ધ્યાયેત્ શુક્લધ્યાનતૃતીયકમ્ ॥ ૨૬૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

एतेन स उपायेन सर्वयोगनिरोधतः ।

અયોગતાં સમાસાદ્ય શૈલેશીં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૨૬૨ ॥

પંચાનાં હ્રસ્વવર્ણાનામુચ્ચારપ્રમિતાં ચ તામ્ ।

પ્રાપ્તઃ શૈલેશનિષ્કમ્પઃ સ્વીકૃતોત્કૃષ્ટસંવરઃ ॥ ૨૬૩ ॥

આ કહ્યું એથી વિશેષ વિસ્તાર જોવો હોય તો ‘ પત્રવણા ’ સૂત્રના છેલ્લાં પદની ટીકામાં છે ત્યાંથી જાણી લેવો.

પછી, પર્યાપ્ત-સંજ્ઞી-પંચેન્દ્રિયના મનોયોગથી અસંખ્યગણા હીન-ઓછા એવા એ મનોયોગને ક્ષણે ક્ષણે રૂંધતા રૂંધતા અસંખ્યાત ક્ષણોમાં સર્વ મનોયોગોને રૂંધે છે. પછી જઘન્યથી પર્યાપ્ત બેઘન્દ્રિના વચનયોગથી અસંખ્યગણા ઓછા એવા એ વચનયોગને ક્ષણે ક્ષણે રૂંધતા રૂંધતા, અસંખ્યાત ક્ષણોમાં સર્વવચનયોગને રૂંધે છે. ૨૫૭-૨૫૯.

પછી સૂક્ષ્મપર્યાસના કાયયોગથી જઘન્યતઃ અસંખ્યગણા ઓછા એવા તે કાયયોગને ક્ષણેક્ષણે રૂંધતા થકા, અસંખ્યાત ક્ષણોમાં સર્વકાયયોગને રૂંધે છે. આવી રીતે યોગોને રૂંધતા શુક્લધ્યાનના ત્રીજા પાયાને ધ્યાવતા હોય છે. ૨૬૦-૨૬૧

આવી રીતના ઉપાયથી સર્વયોગોને રૂંધી અયોગીપણું પામી ‘ શૈલેશી ’ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૬૨.

પાંચ હ્રસ્વ અક્ષરોનો ઉચ્ચાર જોડતા વખતમાં થઈ શકે એટલો કાળ રહેનારી એ શૈલેશી

શુક્લધ્યાનં ચતુર્થં ચ ધ્યાયન્ યુગપદંજસા ।

વેદ્યાયુર્નામગોત્રાણિ ક્ષપયિત્વા સ સિદ્ધયતિ ॥ ૨૬૪ ॥ યુગમ્ ॥

અગત્વાપિ સમુદ્ઘાતમનન્તા નિર્વૃતા જિનાઃ ।

અવાપ્યાપિ સમુદ્ઘાતમનન્તા નિર્વૃતા જિનાઃ ॥ ૨૬૫ ॥

અત્રાયં વિશેષઃ ।

યઃ ષણ્માસાધિકાયુષ્કો લભતે કેવલોદ્ગમમ્ ।

કરોત્યસૌ સમુદ્ઘાતમન્યે કુર્વન્તિ વા ન વા ॥

इति गुणस्थानक्रमारोहे ॥

છમાસાઝસેસે ઉપ્પણં જેસિ કેવલં નાણમ્ ।

તે નિયમા સમુદાઇય સેસા સમુધાય મહ્યવ્વા ॥ इत्यस्य वृत्तौ ॥

इति केवलिसमुदघातः ॥

આવ્યાઃ પંચ સમુદ્ઘાતાઃ સર્વેષામપિ દેહિનામ્ ।

અનુભૂતા અનન્તાઃ સ્યુર્યથાસ્વં સર્વજાતિષુ ॥ ૨૬૬ ॥

અવસ્થા પામીને મેરૂપર્વત સમાન નિષ્કંપ રહી, ઉત્કૃષ્ટ સંવરતત્વ સ્વીકારી શુક્લ ધ્યાનના ચોથા પાયાને ધ્યાવતા એકદમ વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર—કર્મો અપાવીને તે સિદ્ધ થાય છે. ૨૬૩-૨૬૪.

અનન્ત કેવળિઓ સમુદ્ઘાત વિના પણ મોક્ષે ગયેલા છે અને અનન્ત સમુદ્ઘાતવડે મોક્ષે ગયા છે. ૨૬૫.

અહિં વિશેષ એટલું કે:—

છ માસ શેષ આયુષ્ય રહ્યું હોય ત્યારે જે કેવળજ્ઞાન પામે છે તે સમુદ્ઘાત કરે છે. બીજાઓ કરે અથવા ન પણ કરે.

એવી રીતે ‘શુણસ્થાન કેમારોહ’ અંથમાં કહ્યું છે.

વળી એ અંથની વૃત્તિમાં આમ શબ્દો છે:—છમાસ આયુષ્ય બાકી રહે તે વખતે જેઓને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એઓ નિશ્ચયે સમુદ્ઘાત કરે છે. બાકીનાઓના સમુદ્ઘાતની ‘લજના’ બાણુવી—અર્થાત્ એઓ ‘સમુદ્ઘાત’ કરે या ન કરે.

એ પ્રમાણે સાતમા ‘કેવલીસમુદ્ઘાત’ વિષે કહ્યું.

પહેલા પાંચ એટલે કે (૧) વેદનાથી નીપજેલો (૨) કષાયથી નીપજેલો (૩) મરણાન્તિક (૪) વૈક્રિય અને (૫) આહારક—આ સમુદ્ઘાતો સર્વ પ્રાણીઓએ સર્વજાતિઓમાં અનન્તવાર અનુભવ્યા હોય છે. ૨૬૬.

ભાવિનસ્તુ ન સન્ત્યેવ કેષાંચિલ્લઘુકર્મણામ્ ।

કેષાંચિત્ત્વંગિનામેકદ્વયાદયઃ સ્યુરનેકશઃ ॥ ૨૬૭ ॥

યાવદ્ ગણ્યા અગણ્યા વા સ્યુઃ કેષાંચિદનન્તકાઃ ।

યથાસ્વં સર્વજાતિત્વે વિજ્ઞેયા બહુકર્મણામ્ ॥ ૨૬૮ ॥

નવરમ્— સૂક્ષ્મનાદિનિગોદૈસ્તુ નિગોદે ત્રય એવ તે ।

અનુભૂતા અનન્તાઃ સ્યુર્ભાવિનસ્તે તુ સર્વવત્ ॥ ૨૬૯ ॥

આહારકા નરાન્યેષાં કેષાંચિન્નૃભવે ત્રયઃ ।

અતીતાઃ સ્યુર્ભાવિનસ્તુ તે ચત્વારો ન ચાધિકાઃ ॥ ૨૭૦ ॥

સમ્ભવેયુશ્ચત્વારોઽનુભૂતા નૃભવે નૃણામ્ ।

ભવિષ્યન્તોઽપિ વિજ્ઞેયા સ્તાવન્તો નૃભવે નૃણામ્ ॥ ૨૭૧ ॥

ચત્વારોઽપિ વ્યતીતાસ્તુ નાન્યેષાં નૃન્ વિના યતઃ ।

આહારકં તુર્યવારં કૃત્વા સિધ્યતિ તદ્ભવે ॥ ૨૭૨ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

इह यश्चतुर्थवे लमाहारकं करोति स नियमात्तद्भव एव मुक्तिमासा-
दयति न गत्यन्तरमिति ।

કેટલાક લઘુકર્મી જીવોને એ સમુદ્રધાત થનારા હોતા જ નથી. જ્યારે કેટલાકને એ એક બે-એમ અનેક થાય છે. ૨૬૭.

વળી કેટલાક બહુકર્મી જીવોને સંજ્યાત સમુદ્રધાત થાય છે, કેટલાક બહુકર્મીને અસંજ્યાત થાય છે અને કેટલાકને તો અનન્ત થાય છે. ૨૬૮

ફેરમાં એટલું કે—સૂક્ષ્મઅનાદિક નિગોદના જીવોએ નિગોદમાં ભૂતકાળમાં બે ત્રણ જ સમુદ્રધાત અનન્તવાર અનુભવેલા હોય છે. ભવિષ્યકાળમાં તો સર્વની પેઠે. ૨૬૯.

મનુષ્ય શિવાય કેટલાક અન્ય પ્રાણીઓને મનુષ્યલવમાં ત્રણ આહારક સમુદ્રધાત થયેલા હોય છે અને થવાનાં ચાર જ હોય છે. અધિક નહિ. ૨૭૦.

મનુષ્યોને મનુષ્યલવમાં અનુભવેલા આહારક સમુદ્રધાતો ચાર જ સંભવે છે. મનુષ્ય લવમાં થવાના પણુ તેટલા જ હોય. ૨૭૧.

કેમકે મનુષ્ય શિવાય બીજાઓને ચારે આહારક સમુદ્રધાતો વ્યતીત થયેલા ન હોય, કારણ એ કે એઓ ચોથો આહારક સમુદ્રધાત કરીને તે જ લવમાં સિદ્ધ થાય છે. ૨૭૨.

‘ પ્રજ્ઞાપ્તસૂત્ર ’ માં પણ કહ્યું છે કે—

સત્તમસ્તુ ન કસ્યાપિ સ્યાદતીતો નરં વિના ।

ભાવ્યપ્યેકોઽન્યજન્તૂનાં કેપાંચિન્નૃત્વ એવ સઃ ॥ ૨૭૩ ॥

સમુદ્ઘાતોત્તીર્ણજિનં પ્રતીત્યૈકો નિપેવિતઃ ।

મનુષ્યસ્ય મનુષ્યત્વેઽનાગતોઽપ્યેક એવ સઃ ॥ ૨૭૪ ॥

અસદ્વેદ્યાદિશ્રિતશ્રાવ્યો મોહનીયાશ્રિતઃ પરઃ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તશેષાયુઃસંશ્રિતઃ સ્યાત્તૃતીયકઃ ॥ ૨૭૫ ॥

તુર્યપંચમષષ્ટાશ્ચ નામકર્મસમાશ્રિતાઃ ।

નામગોત્રવેદ્યકર્મસંશ્રિતઃ સત્તમો ભવેત્ ॥ ૨૭૬ ॥

इति जीवसमुद्घाताः ॥

યોઽપ્યચિત્તમહાસ્કન્ધઃ સમુદ્ઘાતોઽસ્ત્યજીવજઃ ।

અષ્ટસામયિકઃ સોઽપિ જ્ઞેયઃ સત્તમવત્સદા ॥ ૨૭૭ ॥

પુદ્ગલાનાં પરીણામાદ્વિશ્વસોત્થાત્સ જાયતે ।

અષ્ટભિઃ સમયૈર્જાતસમાસો જિનસત્કવત્ ॥ ૨૭૮ ॥

અહિં જે ચોથીવાર આહારક સમુદ્ઘાત કહે છે તે તેજ લવમાં ‘મોક્ષ’ પામે છે, બીજી ગતિમાં એને જવાનું હોય નહિં.

સાતમો સમુદ્ઘાત મનુષ્યલવ શિવાય અતીત થયેલો હોતો નથી. જે કોઈ પ્રાણીને એ સમુદ્ઘાત થવાનો હોય તે મનુષ્યલવમાં જ, અને તે ચે વળી એક જ થાય છે. ૨૭૩.

સમુદ્ઘાતથી ઉત્તીર્ણ થયેલા કેવળીએ તો એક સાતમો જ સવેલો હોય છે; અને મનુષ્ય પણામાં મનુષ્યને, અનાગત એવો તે સમુદ્ઘાત પણ એક જ હોય છે. ૨૭૪.

પહેલો સમુદ્ઘાત ‘અસાતાવેદનીય’કર્મના આશ્રયવાળો છે; બીજો ‘મોહનીય’ કર્મના આશ્રયવાળો અને ત્રીજો ‘અન્તરર્મુહૂર્ત્તશેષ આયુકર્મના’ આશ્રયવાળો છે. ૨૭૫.

ચોથો, પાંચમો અને છઠ્ઠો—એ ત્રણ સમુદ્ઘાત નામકર્મના આશ્રયવાળા છે; અને સાતમો નામકર્મ, ગોત્રકર્મ અને વેદનીયકર્મ એ ત્રણેના આશ્રયવાળો છે. ૨૭૬.

એવી રીતે જીવોના સમુદ્ઘાતના સંબંધમાં બાણુવું.

વળી અચિત્ત મહા સ્કંધરૂપ, અજીવથી થયેલો જે સમુદ્ઘાત છે તેનો કાળ સાતમા સમુદ્ઘાતની પેઠે આઠ સમયનો છે. ૨૭૭.

સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા પુદ્ગલોના પરિણામથી, તે, કેવળિસમુદ્ઘાતની પેઠે આઠ સમયમાં સમાપ્ત થાય છે. ૨૭૮.

इति समुद्घातः ॥ १२ ॥

विवक्षितभवादन्यभवे गमनयोग्यता ।

या भवेदेहिनां सात्र गतिर्गतं च कथ्यते ॥ २७९ ॥

इति गतिस्वरूपम् ॥ १३ ॥

विविक्षिते भवेऽन्येभ्यो भवेभ्यो या च देहिनाम् ।

उत्पत्तौ योग्यता सात्रાગતિરિત્યુપદર્શિતા ॥ ૨૮૦ ॥

एकसामयिकीसंख्या मृत्युत्पत्त्योस्तथान्तरम् ।

द्वारेऽस्मिन्नेव वक्ष्यन्ते तद्द्वाराणि पृथग् न तत् ॥ ૨૮૧ ॥

इति आगतिस्वरूपम् ॥ १४ ॥

विवक्षितभवान्मृत्वोत्पद्य चानन्तरे भवे ।

यत्सम्यक्त्वाद्यश्नुतेऽंगी सानन्तरાસિરુચ્યતે ॥ ૨૮૨ ॥

इति अनन्तरासिस्वरूपम् ॥ १५ ॥

લબ્ધ્વા નૃત્વાદિસામગ્રીં યાવન્તોઽધિકૃતાંગિનઃ ।

સિદ્ધચન્ત્યેકક્ષણે સૈકસમયેસિદ્ધિરુચ્યતે ॥ ૨૮૩ ॥

આ પ્રમાણે ‘ સમુદ્ઘાત ’ નામના આરમા ‘ દ્વાર ’ નું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

વિવક્ષિત ભવથી અન્ય ભવમાં ‘ જવાની યોગ્યતા ’ પ્રાણીઓમાં આવે એ ગતિ કે ગત કહેવાય. ૨૭૯.

એ ‘ ગતિ ’ નામના તેરમા દ્વારનું સ્વરૂપ.

અન્ય ભવોથી વિવક્ષિત ભવમાં ‘ આવવાની યોગ્યતા ’ પ્રાણીઓમાં આવે એ ‘ આગતિ ’ કહેવાય. ૨૮૦.

એકસમયવાળી સંખ્યા તથા મૃત્યુ અને ઉત્પત્તિનું અન્તર—એ સર્વ આ જ ‘ દ્વાર ’ માં કહેયું. એનાં જૂદાં જૂદાં દ્વારો નથી કર્યા. ૨૮૧.

એ પ્રમાણે ‘ આગતિ ’ નામના ચૌદમા દ્વાર નું સ્વરૂપ.

વિવક્ષિત ભવથી મૃત્યુ પામીને અને જીવ્ન ભવમાં ઉત્પન્ન થઈને પ્રાણી સમક્ષિત આદિને ફરસે છે એને ‘ અનન્તરાસિ ’ કહે છે. ૨૮૨.

એ પ્રમાણે એ પંદરમું ‘ દ્વાર ’ સમજાવ્યું.

મનુષ્યપણુ—આદિની સામગ્રી પામીને લાયકાતવાળાં થયેલાં પ્રાણીઓ જેટલાં એક સમયમાં સિદ્ધિ પામે છે એને ‘ એકસમયેસિદ્ધિ ’ કહે છે. ૨૮૩.

इति एकसमयसिद्धिस्वरूपम् ॥ १६ ॥

કૃષ્ણાદિદ્રવ્યસાચિવ્યાત્પરિણામો ય આત્મનઃ ।

સ્ફટિકસ્યેવ તત્રાયં લેશ્યાશબ્દઃ પ્રવર્ત્તે ॥ ૨૮૪ ॥

દ્રવ્યાણ્યેતાનિ યોગાન્તર્ગતાનીતિ વિચિન્ત્યતામ્ ।

સયોગત્વેન લેશ્યાનામન્વયવ્યતિરેકતઃ ॥ ૨૮૫ ॥

‘યાવત્કષાયસદ્ભાવસ્તાવત્તેષામપિ સ્ફુટમ્ ।

અમૂન્યુપવૃંહકાણિ સ્યુઃ સાહાયકકૃત્તયા ॥ ૨૮૬ ॥

દૃષ્ટં યોગાન્તર્ગતેષુ દ્રવ્યેષુ ચ પરેષ્વપિ ।

ઉપવૃંહણસામર્થ્યં કષાયોદયગોચરમ્ ॥ ૨૮૭ ॥

યથા યોગાન્તર્ગતસ્ય પિત્તદ્રવ્યસ્ય લક્ષ્યતે ।

ક્રોધોદયોદીપકત્વં સ્યાદ્યચ્છંડોઽતિપિત્તકઃ ॥ ૨૮૮ ॥

દ્રવ્યેષુ બાહ્યેષ્વપ્યેવં કર્મણામુદયાદિષુ ।

સામર્થ્યં દૃશ્યતે તત્કિં ન યોગાન્તર્ગતેષુ તત્ ॥ ૨૮૯ ॥

એ સોળામું દ્વાર.

હવે ‘લેશ્યા’ નામના સત્તરમા ‘દ્વાર’ નું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે:—

કૃષ્ણ આદિક દ્રવ્યના સંયોગથી સ્ફટિકરત્નું જેમ બીજું નવું પરિણામ થાય છે તેમ કર્મોના સંયોગથી આત્માનું પરિણામ થાય છે તેને ‘લેશ્યા’ કહે છે. ૨૮૪.

‘અન્વય’ અને ‘વ્યતિરેક’ થી ‘લેશ્યા’ ના સંયોગપણાને લીધે આ દ્રવ્યો યોગને વિષે અન્તર્ગત છે—એમ સમજવું. ૨૮૫.

જેટલા પ્રમાણમાં કષાયનો સહાવ હોય તેટલા પ્રમાણમાં એ કષાયોને, આ દ્રવ્યો, સહાયકારક થઈ, પ્રકટ કરે છે. ૨૮૬.

કેમકે યોગાન્તર્ગત અન્ય દ્રવ્યોમાં પણ, કષાયના ઉદયમાં જે પ્રકટનસામર્થ્ય છે તે સામર્થ્ય દેખાઈ આવે છે. ૨૮૭

જેમકે યોગાન્તર્ગત પિત્તદ્રવ્યમાં ક્રોધના ઉદયને ઉદીપન કરવાનો શુભ દેખાય છે. કેમકે ક્રોધાતુર માણસની અતિ પિત્ત પ્રકૃતિ હોય છે. ૨૮૮.

એવી રીતે કર્મના ઉદયાદિકરૂપ ‘બાહ્ય’ દ્રવ્યોમાં પણ જ્યારે એવું સામર્થ્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે ત્યારે યોગના ‘અન્તર્ગત’ દ્રવ્યોમાં એ સામર્થ્ય કેમ ન હોય ? ૨૮૯.

સુરાદધ્યાદિકં જ્ઞાનદર્શનાવરણોદયે ।

તત્ત્વયોપશમે હેતુર્ભવેદ્બ્રાહ્મીવચાદિકમ્ ॥ ૨૯૦ ॥

एवं च ।

કષાયોદ્દીપકત્વેऽપિ લેશ્યાનાં ન તદાત્મતા ।

તથાત્વે હ્યકષાયાણાં લેશ્યાભાવઃ પ્રસજ્યતે ॥ ૨૯૧ ॥

લેશ્યાઃ સ્યુઃ કર્મનિષ્પન્દ્વિતિ યત્કૈશ્ચિદુચ્યતે ।

તદપ્યસારં નિષ્પન્દો યદિ તત્કસ્ય કર્મણઃ ॥ ૨૯૨ ॥

ચેદ્યથાયોગમથાનામપ્યસૌ કર્મણામિતિ ।

તત્ત્વતુઃકર્મણામેતાઃ પ્રસજ્યન્તેऽપ્યયોગિનામ્ ॥ ૨૯૩ ॥

ન ચદ્યયોગિનામેતા ઘાતિકર્મદ્વયાન્મતા ।

તત્ત્વ એવ તદા ન સ્યુર્યોમિકેવલિન્દામપિ ॥ ૨૯૪ ॥

ननु च ।

યોગસ્ય પરિણામત્વે લેશ્યાનાં હેતુતા ભવેત્ ।

પ્રદેશબન્ધં પ્રત્યેવ ન પુનઃ કર્મણાં સ્થિતૌ ॥ ૨૯૫ ॥

“જોગા પયડિપણ્સં । ઠિઙ્ઞાણુભાગં કસાયઞ્ચો કુણ્ઙ ” ઇતિ વચનાત્ ।

જેમકે; મદિરા, દહીં આદિક જ્ઞાનાવરણી અને દર્શનાવરણીના ઉદયના હેતુરૂપ છે અને પ્રાક્ષી, વજ આદિક એઓના ક્ષયોપશમના હેતુરૂપ છે. ૨૯૦.

વળી એવી રીતે કષાયોની ઉદ્દીપકતા થયા છતાં પણ લેશ્યાઓની તદાત્મકતા થતી નથી. કેમકે જો એમ થાય એમ કહીએ તો અકષાયોને લેશ્યાના અભાવનો પ્રસંગ આવે. ૨૯૧.

વળી લેશ્યા—એ કર્મનો નિષ્પન્દ છે એમ કેટલાક કહે છે તે પણ યોગ્ય નથી; કેમકે નિષ્પન્દ હોય તો ક્યા કર્મનો નિષ્પન્દ હોય ? (એ કહો). ૨૯૨.

જો એમ કહેતા હો કે એ આઠે કર્મોનો નિષ્પન્દ છે, તો ચાર કર્મોવાળા અયોગીઓને પણ તેઓનો પ્રસંગ આવે. પણ ઘાતીકર્મોનો ક્ષય થયેલો હોય, એ લેશ્યાઓ અયોગીઓને ન હોય; અને તેથીજ સયોગી કેવળીને પણ ન હોય. ૨૯૩-૨૯૪.

અહિં કોઈ એવો પક્ષ માંડે કે “યોગનું પરિણામપણું” કબુલ કરીએ તો લેશ્યાઓ પ્રદેશબંધની જ હેતુભૂત થાય, પણ કર્મની સ્થિતિની હેતુભૂત ન થાય; કેમકે એમ કહ્યું છે કે—યોગો પ્રકૃતિપ્રદેશબંધને અને કષાયો સ્થિતિઅનુભાગબંધને કરે છે. ” ૨૯૫.

અત્રોચ્યતે ।

ન કર્મસ્થિતિहेतुत्वं लेश्यानां कोऽपि मन्यते :

कषाया एव निर्दिष्टा यत्कर्मस्थितिहेतवः ॥ २९६ ॥

लेख्याः पुनः कषायान्तर्गतास्तत्पुष्टिकृतया ।

तत्स्वरूपा एव सत्योऽनुभागं प्रति हेतवः ॥ २९७ ॥

एतेन । यत्क्वचिल्लेश्यानामनुभागहेतुत्वमुच्यते शिवशर्माचार्यकृत-
शतकग्रन्थे च कषायाणामनुभागहेतुत्वमुक्तम् तदुभयमपि उपपन्नम् ।
कषायोदयोपवृंहिकाणां लेश्यानामपि उपचारनयेन कषायस्वरूपत्वात् ॥
इत्याद्यधिकं प्रज्ञापनालेश्यापदवृत्तिः श्रवसेयम् ॥

सा च षोढा कृष्णनीलकापोतसंज्ञितास्तथा ।

तेजोलेश्यापद्मलेश्याशुक्ललेश्येति नामतः ॥ २९८ ॥

खंजनांजनजीमूतभ्रमद्भ्रमरसन्निभा ।

कोकिलाकलभीकल्पा कृष्णलेश्या स्ववर्णतः ॥ २९९ ॥

पિच्छतः शुक्लाषાનાં કેકિકાપોતકંઠતઃ ।

नीलाब्जवनतो नीला नीललेश्या स्ववर्णतः ॥ ૩૦૦ ॥

તો એતું સમાધાન એમ કરવું કે લેશ્યાઓ 'કર્મસ્થિતિનું' કારણ છે એમ કોઈ પણ માનતું નથી. 'કર્મસ્થિતિના' કારણભૂત તો કષાયો જ છે. લેશ્યાઓ તો એ કષાયોમાં અન્તર્ગત થઈને એની પુષ્ટિ કરનારી હોઈને તત્સ્વરૂપ થઈ અનુભાગબંધની હેતુભૂત થાય છે. ૨૯૬-૨૯૭.

આમ હોવાથી જ, ક્વચિત્ લેશ્યાઓ 'અનુભાગ' ની હેતુરૂપ કહી છે એ વાત, અને શિવશર્મા આચાર્યે પોતાના 'શતક' ગ્રંથમાં કષાયોને અનુભાગહેતુ ઠરાવ્યા છે એ વાત— બેઉ યોગ્ય જ છે. કેમકે કષાયોના ઉદયને સહાય કરનારી લેશ્યાઓ ઉપચારનયે કષાયસ્વરૂપ જ કહેવાય. આથી અધિક ખુલાસો, 'પ્રજ્ઞાપના' સૂત્રમાં 'લેશ્યાપદ' ઉપર વૃત્તિ-ટીકા આપી છે તે પરથી મેળવવો.

લેશ્યા છ પ્રકારની છે: (૧) કૃષ્ણલેશ્યા (૨) નીલલેશ્યા (૩) કાપોતલેશ્યા (૪) તેજલેશ્યા (૫) પદ્મલેશ્યા અને (૬) શુક્લલેશ્યા. ૨૯૮.

(૧) કૃષ્ણલેશ્યા ખંજનપક્ષી, અંજન (મસી), મેઘ, બ્રમર, કોકિલ અને હાથણીના રંગની છે. ૨૯૯.

(૨) નીલલેશ્યા પોપટ અને આપપક્ષીના પિચ્છ, મયૂર અને કપોતના કંઠ, તથા નીલ કમળના વનના રંગની છે. ૩૦૦.

જૈત્રા સ્વદિરસારાણામતસીપુષ્પસોદરા ।

કાપોતલેશ્યા વર્ણેન વૃન્તાકકુસુમૌઘજિત્ ॥ ૩૦૧ ॥

પદ્મરાગનવાદિત્યસંખ્યાગુંજાર્ધતોઽધિકા ।

તેજોલેશ્યા સ્વવર્ણેન વિદ્રુમાંકુરજિત્વરી ॥ ૩૦૨ ॥

સુવર્ણયૂથિકાસ્વર્ણકર્ણિકારૌઘચમ્પકાન્ ।

પરાભવન્તી વર્ણેન પદ્મલેશ્યા પ્રકીર્તિતા ॥ ૩૦૩ ॥

ગોક્તીરદધિર્દિંડીરપિંડાદધિકપાંડુરા ।

વર્ણતઃ શરદન્નાણાં શુક્લલેશ્યાભિભાવિની ॥ ૩૦૪ ॥

કિરાતતિક્તત્રપુષી કટુતુમ્બીફલાનિ ચ ।

ત્વચઃ ફલાનિ નિમ્બાનાં કૃષ્ણલેશ્યા રસૈર્જયેત્ ॥ ૩૦૫ ॥

પિપ્પલીશૃંગબેરાણિ મરીચાનિ ચ રાજિકામ્ ।

હસ્તિપિપ્પલિકાં જેતું નીલલેશ્યા રસૈઃ પ્રમુઃ ॥ ૩૦૬ ॥

આમાનિ માતુર્લિંગાનિ કપિત્થવદરાણિ ચ ।

ફણસા મલકાનીષ્ઠે રસૈર્જેતું તૃતીયિકા ॥ ૩૦૭ ॥

(૩) કાપોતલેશ્યા ખદિરવૃક્ષનો સાર, શણુના પુષ્પ અને વૃન્તાકના પુષ્પના રંગની છે. ૩૦૧.

(૪) તેજોલેશ્યા પદ્મરાગમણિ, ઉગતા સૂર્ય, સંધ્યા, ચણાડીનો અર્ધભાગ અને પરવાળાના રંગની છે. ૩૦૨.

(૫) પદ્મલેશ્યા સુવર્ણ, યુથિકા પુષ્પ, કરેણુના પુષ્પ અને ચમ્પાના પુષ્પના રંગની છે. ૩૦૩

(૬) શુક્લલેશ્યા ગાયના દુધ, દહિં, સમુદ્રપ્રીણ અને શરદઋતુના વાદળાના વર્ણની છે. ૩૦૪.

હવે એ લેશ્યાઓ ' રસ ' પરત્વે કેવી છે તે કહે છે—

(૧) કૃષ્ણલેશ્યા રસમાં, લીંબડો, કડવી ત્રપુષી, કડવી તુંબડી અને લીંબડાની છાલ તથા લીંબાળી જેવી છે. ૩૦૫

(૨) નીલલેશ્યા રસમાં પીપર, આદુ, મરચાં, રાજિકા, તથા ગજપીપર જેવી છે. ૩૦૬

(૩) કાપોતલેશ્યા રસમાં કાચાંબીજેરાં, કપિત્થ, ખોર, કણસ અને આમળા જેવી છે. ૩૦૭

વર્ણગન્ધરસાપન્નપક્વામ્રાદિસમુદ્રભવાન્ ।

રસાનધિકમાધુર્યા તુર્યા ધિવકુરુતે રસૈઃ ॥ ૩૦૮ ॥

દ્રાક્ષાલ્પર્જૂરમાધ્વીકવાંરુણીનામનેકધા ।

ચન્દ્રપ્રભાદિસીધૂનાં જયિની પંચમી રસૈઃ ॥ ૩૦૯ ॥

શર્કરાગુડમત્સ્યન્ડીલ્પન્ડાલ્પન્ડાદિકાનિ ચ ।

માધુર્યધુર્યવસ્તૂનિ શુક્લા વિજયતે રસૈઃ ॥ ૩૧૦ ॥

આદ્યાસ્તિસ્ત્રોડતિદુર્ગન્ધા અપ્રશસ્તા મલીમસાઃ ।

સ્પર્શતઃ શીતરુક્ષાશ્ચ સંક્લિષ્ટા દુર્ગતિપ્રદાઃ ॥ ૩૧૧ ॥

અન્યાસ્તિસ્ત્રોડતિસૌગન્ધ્યાઃ પ્રશસ્તા અતિનિર્મલાઃ ।

સ્નિગ્ધોષ્ણાઃ સ્પર્શગુણતોડસંક્લિષ્ટાઃ સુગતિપ્રદાઃ ॥ ૩૧૨ ॥

‘પરસ્પરમિમાઃ પ્રાપ્ય યાન્તિ તદ્રૂપતામપિ ।

વૈદૂર્યરક્તપટયોર્જ્જેયે તત્ર નિદર્શને ॥ ૩૧૩ ॥

તત્રાપિ દેવનારકલેશ્યાસુ વૈદૂર્યસ્ય નિદર્શનમ્ ।

તિર્યગ્મનુજલેશ્યાસુ રક્તવસ્ત્રનિદર્શનમ્ ॥ ૩૧૪ ॥

(૪) તેજે લેશ્યા રસમાં વર્ણગન્ધરસયુક્ત આમ્રફળ જેવી છે. ૩૦૮

(૫) પદ્મલેશ્યા રસમાં દાક્ષ, ખજૂર, મહુડા વગેરેના આસવ અને ચન્દ્રપ્રભા આદિ મહિરા જેવી છે. ૩૦૯

(૬) શુકલ લેશ્યા રસમાં સાકર, ગોળ, ખાંડ, શેરડી વગેરે અતિ મધુર વસ્તુઓ જેવી છે. ૩૧૦

હવે એ છએનું ગન્ધ અને સ્પર્શ પરત્વે વર્ણન—

પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓ અતિ દુર્ગન્ધથી ભરેલી, અપ્રશસ્ત અને મલિન છે. એમનો સ્પર્શ શીત અને ઋક્ષ છે. એઓ વળી કલેશ કરાવનારી અને દુર્ગતિમાં લઇ જનારી છે. ૩૧૧.

છેલ્લી ત્રણ અત્યન્ત સુવાસિત, પ્રશસ્ત અને નિર્મળ છે. એમનો સ્પર્શ સ્નિગ્ધોષ્ણ છે. એઓ વળી શાન્તિ પમાડનારી અને સદ્ગતિએ લઇ જનારી છે. ૩૧૨

આ લેશ્યાઓ વળી પરસ્પર મળી જાય છે ત્યારે તદ્રૂપ પણ થઈ જાય છે. એ ઉપર વૈદૂર્ય મળિતું અને રક્તવસ્ત્રનું—એમ બે દૃષ્ટાંત કહ્યાં છે. ૩૧૩

એમાં પણ દેવોની અને નારકીઓની લેશ્યા પરત્વે વૈદૂર્યમળિતું તથા મનુષ્ય અને તિર્યંચોની લેશ્યા પરત્વે રક્તવસ્ત્રનું દૃષ્ટાંત છે. ૩૧૪.

તથાહિ ।

દેવનારકયોર્લેશ્યા આભવાન્તભવસ્થિતાઃ ।

નાનાકૃતિં યાન્તિ કિન્તુ દ્રવ્યાન્તરોપધાનતઃ ॥ ૩૧૫ ॥

ન તુ સર્વાત્મના સ્વીયં સ્વરૂપં સંત્યજન્તિ તાઃ ।

સદ્દૈર્ઘ્યમણિર્યદ્રન્નાનાસૂત્રપ્રયોગતઃ ॥ ૩૧૬ ॥

જપાપુષ્પાદિસાનિધ્યાયથા વાદર્શમંડલમ્ ।

નાનાવર્ણાન્ દધદપિ સ્વરૂપં નોજ્ઞતિ સ્વકમ્ ॥ ૩૧૭ ॥

અત એવ ભાવપરાવૃત્ત્યા નારકનાકિનોઃ ।

ભવન્તિ લેશ્યાઃ ષડપિ તદુક્તં પૂર્વસૂરિભિઃ ॥ ૩૧૮ ॥

સુરનારયાણ તાઞ્મો દવ્વલેસા અવદ્વિયા ભણિયા ।

ભાવપરાવત્તીષ્ણ પુણ્ણ એસુ હુન્તિ છલ્લેસા ॥ ૩૧૯ ॥

દુષ્ટલેશ્યાવતાં નારકાણામપ્યત એવ ચ ।

સમ્યક્ત્વલાભો ઘટતે તેજોલેશ્યાદિસમ્ભવી ॥ ૩૨૦ ॥

તે આ પ્રમાણે—

દેવતા અને નારકીના જીવોની લેશ્યા છેક ભવાન્ત સુધી અવસ્થિત રહે છે; ફક્ત અન્ય દ્રવ્યોના ઉપધાન-સંસર્ગથી નાના પ્રકારની આકૃતિ ધારણ કરે છે. ૩૧૫.

જેમ ઉત્તમ સ્ફટિકરત્ન વિવિધ સૂત્રના સંસર્ગથી પણ પોતાનું સ્વરૂપ બદલતું નથી તેમ એ જોડ જીવોની લેશ્યાઓ પોતાનું સ્વરૂપ બદલતી નથી. ૩૧૬.

જેમ જપા પુષ્પ વગેરેના સાન્નિધ્યથી દર્પણ વિવિધ વસ્તુને ધારણ કરતું છતાં પણ પોતાના સ્વરૂપને ત્યજતું નથી તેમ એ લેશ્યાઓ પણ નિજ સ્વરૂપ ત્યજતી નથી. ૩૧૭.

આમ છે માટેજ ભાવના પરાવર્તનને લીધે દેવતાઓ અને નારકીના જીવોને છ એ લેશ્યાઓ છે.

પૂર્વાચાર્યો કહી ગયા છે કે—

દેવતા અને નારકીઓને દ્રવ્ય લેશ્યાઓ જ કહેલી છે. પણ ભાવના પરાવર્તનથી છ લેશ્યા થાય છે. ૩૧૮.

આમ હોવાથીજ દુષ્ટ લેશ્યાવાળા નારકીના જીવોને, તેજોલેશ્યા આદિથી ઉત્પન્ન થતા સમક્રિતની પ્રાપ્તિ ઘટી શકે છે. ૩૨૦.

યદાહુઃ । સમ્મત્તસ્સ થ તિસુ ઉવરિમાસુ પઙ્કિવજ્જમાણઓ હોઈ ।
પુન્નવપઙ્કિવન્નઓ પુણ્ણ ઞ્નયરીણ ઉ લેસાણ ॥

તથૈવ તેજોલેશ્યાદ્યે ઘટતે સંગમામરે ।

વીરોપસર્ગકર્તૃત્વં કૃષ્ણલેશ્યાદિસમ્ભવિ ॥ ૩૨૧ ॥

સ્વરૂપત્યાગતઃ સર્વાત્મના તિર્યગ્મનુષ્યયોઃ ।

લેશ્યાસ્તદ્રૂપતાં યાન્તિ રાગક્ષિતપટાદિવત્ ॥ ૩૨૨ ॥

અત એવોત્કર્ષતોઽપ્યન્તર્મુહૂર્તમવસ્થિતાઃ ।

તિર્યગ્નૃણાં પરાવર્ત્ત યાન્તિ લેશ્યાસ્તતઃ પરમ્ ॥ ૩૨૩ ॥

બહુધાસાં પરીણામસ્ત્રિધા વા નવધા ભવેત્ ।

સપ્તવિંશતિધા ચૈકાશીતિધા ત્રિગુણસ્તથા ॥ ૩૨૪ ॥

જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટભેદતસ્ત્રિવિધો ભવેત્ ।

પ્રત્યેકમેષાં સ્વસ્થાનતારતમ્યવિચિન્તયા ॥ ૩૨૫ ॥

ભવેન્નવવિધસ્તેષામપિ ભેદવિવક્ત્રયા ।

સપ્તવિંશતિધામુખ્યોઽપ્યેવં ભેદૈસ્ત્રિભિસ્ત્રિભિઃ ॥૩૨૬॥ યુગ્મમ્ ॥

કહું છે કે—

ઉપલી એટલે પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓમાં સમ્યક્ત્વની પ્રતિપત્તિ થાય છે. અને પૂર્વે જેને એ સમ્યક્ત્વની પ્રતિપત્તિ થયેલી હોય છે એઓ બાકીની ત્રણ લેશ્યાઓમાં હોય છે.

એજ રીતે તેજોલેશ્યાવાળા સંગમદેવે વીરપ્રભુને ઉપસર્ગ કર્યા તે કૃષ્ણાદ લેશ્યાના સંભવને લઈને સમજવા. ૩૨૧.

મનુષ્ય અને તિર્યચની લેશ્યાઓ સ્વરૂપના સર્વતઃ ત્યાગથી રંગમાં ઝળોળેલાં વસ્ત્રની પેઠે-તદ્વપ થઈ જાય છે. ૩૨૨.

આથી કરીને જ તિર્યચ અને મનુષ્યની લેશ્યાઓ ઉત્કૃષ્ટપણે અન્તર્મુહૂર્ત સુધી રહે છે, અને પછી એકદમ બદલાઈ જાય છે. ૩૨૩.

આ લેશ્યાઓનો પરિણામ બહુધા ત્રણ પ્રકારે, નવ પ્રકારે, સત્યાવીશ પ્રકારે, એકાશી પ્રકારે-એમ ત્રણ ત્રણ ગણો હોય છે. ૩૨૪.

જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ-એમ ત્રણ પ્રકાર;

એ પ્રત્યેકના નિજસ્થાનના તારતમ્યની અપેક્ષાએ નવ પ્રકાર;

તથાહુઃ પ્રજ્ઞાપનાયામ્—

કણહલેસાણં મંતે કતિવિહં પરિણામં પરિણમતિ । ગોતમ તિવિહં
વા ણવવિહં વા સત્તાવિસતિવિહં વા એકાસીતિવિહં વા તેશ્ચાલદુસયવિહં
વા બહું વા બહુવિહં વા પરિણામં પરિણમતિ ॥

લેશ્યાપરિણામસ્યાદિમાન્ત્યયોર્નાગિનાં મૃતિઃ ક્ષણયોઃ ।

• અન્તર્મુહૂર્ત્તકેઽન્ત્યે શેષે વાચ્યે ગતે સા સ્યાત્ ॥

તત્રાપ્યન્તર્મુહૂર્ત્તેન્ત્યે શેષે નારકનાકિનઃ ।

મ્રિયન્તે નરતિર્યંચશ્ચાચ્ચેઽતીત ઇતિ સ્થિતિઃ ॥

કૃષ્ણાયાઃ સ્થિતિરુત્કૃષ્ટા ત્રયસ્ત્રિંશત્પયોધયઃ ।

પ્રાચ્યાગ્ર્યભવસમ્બન્ધ્યન્તર્મુહૂર્ત્તદ્વયાધિકા ॥ ૩૨૭ ॥

પલ્યાસંખ્યેયભાગાઢ્યા નીલાયાઃ સા દશાબ્ધયઃ ।

પલ્યાસંખ્યાંશસંયુક્તા કાપોત્યાસ્તુ ત્રયોઽબ્ધયઃ ॥ ૩૨૮ ॥

અને એમના પણ ત્રણ ત્રણ ગણ કરતાં જતાં સત્યાવીશ, એકાશી, બસો ને તેંતાળીશ
ધત્યાદિ લેદો થાય. ૩૨૫-૩૨૬.

એ સંબંધી પ્રજ્ઞાપના સુત્રમાં કહ્યું છે કે—

ગૌતમ પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવાન, કૃષ્ણલેશ્યા કેટલા પ્રકારે પરિણમે ? એનો પ્રભુ ઉત્તર
આપે છે—હે ગૌતમ, કૃષ્ણલેશ્યા ત્રણ પ્રકારે પરિણમે, નવ પ્રકારે પરિણમે, સત્યાવીશ પ્રકારે
પરિણમે, એકાશી પ્રકારે પરિણમે, બસો ને તેંતાળીશ પ્રકારે પરિણમે, એમ ત્રણ ત્રણ ગણ
કરતાં ઘણે ઘણે પ્રકારે પરિણમે.

લેશ્યાપરિણામના પહેલા અને છેલ્લા ક્ષણમાં પ્રાણીનું મૃત્યુ થતું નથી; છેલ્લું અન્ત-
ર્મુહૂર્ત્ત શેષ રહ્યું હોય ત્યારે અથવા પહેલું અન્તર્મુહૂર્ત્ત વ્યતીત થયું હોય ત્યારે થાય છે.
એમાં પણ છેલ્લું અન્તર્મુહૂર્ત્ત શેષ રહ્યું હોય ત્યારે નારકી અને દેવતાઓનું મૃત્યુ થાય અને
પહેલું વીત્યે મનુષ્ય અને તિર્યંચનું મૃત્યુ થાય.

કૃષ્ણલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમ અને બે અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. (એક
અન્તર્મુહૂર્ત્ત પૂર્વના ભવ સંબંધીનું, અને એક અન્તર્મુહૂર્ત્ત આગળના ભવ સંબંધીનું—
એમ બે). ૩૨૭.

નીલલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશ સાગરોપમ અને ઉપર એક પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો
ભાગ—એટલી છે. કાપોત લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ સાગરોપમ અને ઉપર એક પલ્યોપમનો
અસંખ્યાતમો ભાગ—એટલી છે. ૩૨૮.

પ્રાચ્યાગ્ર્યભવસત્કાન્તર્મુહૂર્તદ્વયમેતયો : ।

પલ્યાસંખ્યાંશ એવાન્તર્ભૂતં નેત્યુચ્યતે પૃથક્ ॥ ૩૨૯ ॥

एवं तैजस्यामपि भाव्यम् ।

તૈજસ્યા દ્વૌ પયોરાશી પલ્યાસંખ્યલવાર્ધિકૌ ।

દ્વચન્તર્મુહૂર્ત્તભ્યધિકાઃ પદ્માયા દશ વાર્ધયઃ ॥ ૩૩૦ ॥

દ્વચન્તર્મુહૂર્ત્તઃ શુક્રલાયાત્રયત્રિંશત્પયોધયઃ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તં સર્વાસાં જઘન્યતઃ સ્થિતિર્ભવેત્ ॥ ૩૩૧ ॥

આદ્યાત્ર સપ્તમમહીગરિષ્ઠસ્થિત્યપેક્ષયા ।

ધૂમપ્રભાવપ્રતરોત્કૃષ્ટાયુશ્ચિન્તયા પરા ॥ ૩૩૨ ॥

શૈલાદ્યપ્રતરે જ્યેષ્ઠમપેક્ષયાયુસ્તૃતીયિકા ।

તુર્યાં ચૈશાનદેવાનામુત્કૃષ્ટસ્થિત્યપેક્ષયા ॥ ૩૩૩ ॥

પંચમી બ્રહ્મલોકસ્થગરિષ્ઠાયુરપેક્ષયા ।

ષષ્ઠી ચાનુત્તરસુરપરમાયુરપેક્ષયા ॥ ૩૩૪ ॥

ઉપરની બેઉ (નીલ અને કાપોત) દેશ્યાઓના, પૂર્વના અને આગળના ભવસંબંધી બન્ને અન્તર્મુહૂર્ત્તો પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અન્તર્ગત થઈ જતા હોવાથી, જૂદા નથી કહ્યા. ૩૨૯.

એવી રીતે તૈજસ દેશ્યામાં પણ સમજવું.

તૈજસ દેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બે સાગરોપમ અને પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ-એટલી જાણવી અને પદ્મદેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશ સાગરોપમ અને બે અન્તર્મુહૂર્ત્તની સમજવી. ૩૩૦.

શુકલદેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમ અને બે અન્તર્મુહૂર્ત્તની જાણવી. સઘળી છ એ દેશ્યાઓની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની સમજવી. ૩૩૧.

પહેલી દેશ્યાની સ્થિતિ સાતમી નરકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિની અપેક્ષાએ છે; અને બીજી દેશ્યાની સ્થિતિ ‘ ધૂમપ્રભા ’ નારકીના પહેલા પ્રસ્તરના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે. ૩૩૨.

ત્રીજી દેશ્યાની સ્થિતિ ‘ શૈલા ’ ના પહેલા પ્રસ્તરના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે, અને ચોથી દેશ્યાની સ્થિતિ ઈશાનદેવલોકના દેવોના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે. ૩૩૩.

પાંચમી દેશ્યાની સ્થિતિ બ્રહ્મદેવલોકના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ અને છઠ્ઠીની સ્થિતિ અનુત્તરવિમાનના દેવોના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે. ૩૩૪.

અત્ર યદ્યપિ પંકપ્રભાશૈલાદ્યપ્રસ્તટયોઃ પૂર્વોક્તાદધિકાપિ સ્થિતિરસ્તિ પરં પ્રસ્તુતલેશ્યાવતામિયમેવોત્કૃષ્ટા સ્થિતિરિતિ જ્ઞેયમ્ । યત્તુ પ્રજ્ઞાપનો-ત્તરાધ્યયનસૂત્રાદૌ કૃષ્ણાદીનામન્તર્મુહૂર્ત્તાભ્યધિકત્વમુચ્યતે તત્ પ્રાચ્યા-ગ્ર્યભવસત્કાન્તર્મુહૂર્ત્તયોરેકસ્મિન્નન્તર્મુહૂર્તે સમાવેશાત્ । इत्थं च एतत् अन्तर्मुहूर्तस्य असंख्यातभेदत्वात् उपपद्यते इत्यादिप्रज्ञापनावृत्तौ ॥

इति सामान्यतः लेश्यास्थितिः ॥

સ્થિતિં વદ્યેઽથ લેશ્યાનાં નારકસ્વર્ગિણોર્નૃણામ્ ।
તિરસ્ત્વાં ચ જઘન્યેનોત્કર્ષેણ ચ યથાગમમ્ ॥ ૩૩૫ ॥

દશવર્ષસહસ્રાણિ કાપોત્યાઃ સ્યાલ્લઘુઃ સ્થિતિઃ ।
ઉત્કૃષ્ટા ત્રીણ્યતરાણિ પલ્યાસંખ્યલવસ્તથા ॥ ૩૩૬ ॥

જઘન્યા તત્ર ઘર્માદ્યપ્રસ્તટાપેક્ષયા ભવેત્ ।
ઉત્કૃષ્ટા ચ તૃતીયાદ્યપ્રસ્તટાપેક્ષયોદિતા ॥ ૩૩૭ ॥

‘ પંકપ્રભા ’ અને ‘ શૈલા ’ ના પહેલાપહેલા પ્રસ્તરોની, પૂર્વોક્ત કરતાં, અધિક પણ સ્થિતિ છે તોપણ આ-પ્રસ્તુત લેશ્યાવાળાઓની તો આટલી જ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સમજવી. પન્નવણા-અને ઉત્તરાધ્યયન-સૂત્રોમાં કૃષ્ણલેશ્યા વગેરેનું એક અન્તર્મુહૂર્ત્ જોડ્યું અધિકપણું કહ્યું છે તે, પૂર્વના તથા આગળના ભવના-એમ બન્ને અન્તર્મુહૂર્તોનો એક જ અન્તર્મુહૂર્તમાં સમાવેશ કરવાથી કહ્યું છે. વળી અન્તર્મુહૂર્તના અસંખ્ય લેહો હોવાથી આ ઘટી શકે છે. આમ પન્નવણાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે.

(આ પ્રમાણે લેશ્યાઓની સામાન્યતઃ સ્થિતિ કહી.) (સ્થિતિ=સ્થિતિકાળ.)

હવે નારકી, દેવતા, મનુષ્ય અને તિર્યચોની લેશ્યાઓની આગમમાં કહેલી જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વિષે કંઈ કહીએ. ૩૩૫.

(૧) નારકોની લેશ્યાની સ્થિતિ વિષે.

કાપોતલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ દશહજાર વર્ષોની, અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સાગરોપમ ને પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જોડલી છે. ૩૩૬.

એમાં પણ જઘન્ય સ્થિતિ પહેલી નારકીના પહેલા પ્રસ્તરની અપેક્ષાએ, અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રીજી નારકીના પ્રથમ પ્રસ્તરની અપેક્ષાએ સમજવી. ૩૩૭.

નીલાયા લઘુરેષૈવોત્કૃષ્ટા ચ દશ વાર્ધયઃ ।

પલ્યાસંખ્યેયભાગાઢ્યાઃ કૃષ્ણાયાઃ સ્યાદસૌ લઘુઃ ॥ ૩૩૮ ॥

સ્થિતિર્જઘન્યા નીલાયાઃ શૈલાવ્યપ્રસ્તટે ભવેત્ ।

રિષ્ટાવ્યપ્રસ્તટે ત્વસ્યા જ્યેષ્ઠા કૃષ્ણાસ્થિતિર્લઘુઃ ॥ ૩૩૯ ॥

કૃષ્ણાયાઃ પુનરુત્કૃષ્ટા ત્રયચ્ચિંશત્પયોધયઃ ।

ઇયં માધવતીવર્તિજ્યેષ્ઠાયુષ્કવ્યપેક્ષયા ॥ ૩૪૦ ॥

ઇત્થં નારકલેશ્યાનાં સ્થિતિઃ પ્રકટિતા મયા ।

અથ નિર્જરલેશ્યાનાં સ્થિતિં વદ્યે યથાશ્રુતમ્ ॥ ૩૪૧ ॥

દશવર્ષસહસ્રાણિ કૃષ્ણાયાઃ સ્યાલ્લઘુઃ સ્થિતિઃ ।

एतस्याः पुनरुत्कृष्टा पल્યાसंख्यांशસંમિતા ॥ ૩૪૨ ॥

इयमेवैकसमयाधिका नीलास्थितिर्लઘુઃ ।

પલ્યાસંખ્યેયભાગશ્ચ નીલોત્કૃષ્ટસ્થિતિર્ભવેત્ ॥ ૩૪૩ ॥

પલ્યાસંખ્યેયભાગોઽયં પૂર્વોક્તાસંખ્યભાગતઃ ।

बृहत्तरो भवेदेवं ज्ञेयमग्रेऽपि धीधनैः ॥ ૩૪૪ ॥

નીલલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ ઉપર કહી એટલી જ હોય; અને ઉત્કૃષ્ટ દશ સાગરો-પમ અને પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય. એટલી જ કૃષ્ણલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ હોય. ૩૩૮.

નીલલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ 'શૈલા' નારકીના પ્રથમ પ્રસ્તરમાં હોય; અને ઉત્કૃષ્ટ 'રિષ્ટા' નારકીના પ્રથમ પ્રસ્તરમાં હોય. અહિં જ કૃષ્ણલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ હોય. ૩૩૯.

કૃષ્ણલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમની હોય અને એ સ્થિતિ 'માધવતી' ના નારકોના ઉત્કૃષ્ટ આયુની અપેક્ષાએ હોય. ૩૪૦.

(૨) દેવોની લેશ્યાની સ્થિતિ વિષે. ૩૪૧.

કૃષ્ણલેશ્યાની સ્થિતિ ઓછામાં ઓછી દશસહસ્ર વર્ષોની હોય, અને વધારેમાં વધારે પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય. ૩૪૨.

નીલલેશ્યાની સ્થિતિ, ઓછામાં ઓછી, ઉપરની કરતાં એક સમય અધિક હોય, અને ઉત્કૃષ્ટપણે પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય. ૩૪૩.

પદ્યોપમનો આ અસંખ્યાતમા ભાગ પૂર્વોક્ત અસંખ્યાતમા ભાગથી મોટો હોય. એવી જ રીતે આગળ પણ જાણવું. ૩૪૪.

યા નીલાયાઃ સ્થિતિર્જ્યેષ્ઠા સમયાભ્યધિકા ચ સા ।

કાપોત્યા લઘુરસ્યાઃ સ્યાત્પલ્યાસંખ્યલવો ગુરુઃ ॥ ૩૪૫ ॥

લેશ્યાનાં તિસ્ટુણામાસાં સ્થિતિર્યાઽદર્શિ સા ભવેત્ ।

ભવનેશવ્યન્તરેષુ નાન્યેષુ તદસમ્ભવાત્ ॥ ૩૪૬ ॥

एवं वक्ष्यमाणतेजोलेश्याया अप्यसौ स्थितिः ।

भवनव्यन्तरज्योतिराद्यकल्पद्वयावधि ॥ ૩૪૭ ॥

पद्मायाश्च स्थितिर्ब्रह्मावधीशानादनन्तरम् ।

લાન્તકાત્પરતઃ શુક્લલેશ્યાયા ભાવ્યતામિતિ ॥ ૩૪૮ ॥

अथ प्रकृतम् । दशवर्षसहस्राणि तेजोलेश्यालघुस्थितिः ।

ભવનેશવ્યન્તરાણાં પ્રજ્ઞતા જ્ઞાનમાનુભિઃ ॥ ૩૪૯ ॥

उत्कृष्टा भवनेशानां साधिकं सागरोपमम् ।

વ્યન્તરાણાં સમુત્કૃષ્ટા પલ્યોપમમુદીરિતા ॥ ૩૫૦ ॥

स्यात्पल्यस्याष्टमो भागो ज्योतिषां सा लघीयसी ।

उत्कृष्टा वर्षलक्षेणाधिकं पल्योपमं भवेत् ॥ ૩૫૧ ॥

નીલલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કરતાં એક સમય વધારે, કાપોતલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ હોય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય. ૩૪૫.

ત્રણ લેશ્યાઓની આ સ્થિતિ કહી એ ‘ ભવનપતિ ’ અને ‘ વ્યન્તર ’ ના સંબંધમાં સમજવી. ખીજા દેવોમાં એ લેશ્યાઓનો સંભવ જ નથી એટલે પછી સ્થિતિ જ કેની ? ૩૪૬.

જેના વિષે હવે કહેવામાં આવશે એવી તેજોલેશ્યાની સ્થિતિ ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી તથા પહેલા બે દેવલોક સંબંધી જ સમજવી. ૩૪૭.

પદ્મલેશ્યાની સ્થિતિ ઇશાન દેવલોકથી તે બ્રહ્મદેવલોસુધીની જાણવી. અને ‘ લાન્તક ’ દેવલોકથી અનન્તર શુક્લલેશ્યાની સ્થિતિ જાણવી. ૩૪૮.

હવે પાછા પ્રસ્તુત બાળત પર આવીએ.

ભુવનપતિ અને વ્યન્તરદેવોની તેજોલેશ્યાની સ્થિતિ ઓછામાં ઓછી દશસહસ્ર વર્ષની કહી છે. ભુવનપતિની વધારેમાં વધારે એક સાગરોપમથી કંઈક અધિક છે. વ્યન્તરોની વળી ઉત્કૃષ્ટપણે એક પલ્યોપમની હોય. ૩૪૯-૩૫૦.

જ્યોતિષીદેવોની તેજોલેશ્યાની સ્થિતિ, જઘન્ય, પલ્યોપમના અષ્ટમાંશ જેટલી હોય, અને ઉત્કૃષ્ટતઃ એક પલ્યોપમ ઉપર એક લક્ષ વર્ષની હોય. ૩૫૧.

સા લઘુવૈમાનિકાનામેકં પલ્યોપમં મતા ।

ઉત્કૃષ્ટા દ્વૌ પયોરાશી પલ્યાસંખ્યલવાધિકૌ ॥ ૩૫૨ ॥

સમયાભ્યધિકૈષૈવ પદ્માયાઃ સ્યાલ્લઘુઃ સ્થિતિઃ ।

ઉત્કૃષ્ટા પુનરેતસ્યા સ્થિતિર્દશપયોધયઃ ॥ ૩૫૩ ॥

દ્યમેવ ચ શુક્લાયાઃ સ્થિતિર્લઘ્વી દ્વણાધિકા ।

ઉત્કૃષ્ટા પુનરેતસ્યાસ્ત્રયસ્ત્રિંશત્પયોધયઃ ॥ ૩૫૪ ॥

ઇત્થં નારકદેવાનાં લેશ્યાસ્થિતિરુદીરિતા ।

અથ તિર્યગ્મનુષ્યાણાં લેશ્યાસ્થિતિરુદીર્યતે ॥ ૩૫૫ ॥

યા યા લેશ્યા યેષુ યેષુ નૃષુ તિર્યક્તુ વદ્યતે ।

આન્તર્મુહૂર્ત્તિકી સા સા શુક્લલેશ્યાં વિના નૃષુ ॥ ૩૫૬ ॥

શુક્લલેશ્યાસ્થિતિર્નૃણાં જઘન્યાન્તર્મુહૂર્ત્તિકી ।

ઉત્કૃષ્ટા નવવર્ષોના પૂર્વકોટી પ્રકીર્તિતા ॥ ૩૫૭ ॥

યદ્યપ્યષ્ટવર્ષવયાઃ કશ્ચિદ્દીક્ષામવાપ્નુયાત્ ।

તથાપિ તાદૃગ્વયસઃ પર્યાયં વાર્ષિકં વિના ॥ ૩૫૮ ॥

વૈમાનિક દેવોની તેજોલેશ્યાની સ્થિતિ જઘન્યપણે પદ્યોપમની કહેલી છે, અને ઉત્કૃષ્ટતઃ એ સાગરોપમ ઉપર પદ્યોપમનો અસ ખ્યાતમો ભાગ હોય. ૩૫૨.

પદ્મલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ, ઉપર કહેલા કરતાં એક સમય અદકી હોય; અને ઉત્કૃષ્ટ દશ સાગરોપમની હોય. ૩૫૩.

એનાં કરતાં એક ક્ષણ અદકી, શુક્લલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ હોય; અને ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમની હોય. ૩૫૪.

આ પ્રમાણે (૧) નારકો અને (૨) દેવો સંબંધી લેશ્યાઓની સ્થિતિ વિષે કહ્યું. હવે (૩) મનુષ્યની અને (૪) તિર્યંચની લેશ્યાઓની સ્થિતિ વિષે કહેશું. ૩૫૫.

મનુષ્યોને વિષે રહેલી શુક્લલેશ્યા શિવાયના, જે જે, મનુષ્યની કે તિર્યંચની, લેશ્યાની વાત કરશું તે સર્વ લેશ્યા અન્તર્મુહૂર્ત્તની સમજવી. ૩૫૬.

મનુષ્યની શુક્લલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની જાણવી; અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ (વર્ષ) થી નવ વર્ષ ઓછી કહી છે. ૩૫૭

આઠવર્ષની વયનો કોઈ માણસ દીક્ષા લે તોપણ દીક્ષા લીધાને એક વર્ષ ન થયું હોય

નોદેતિ કેવલજ્ઞાનમતો યુક્તમુદીરિતા ।

પૂર્વકોટી નવાબ્દોના શુક્લલેશ્યાગુરુસ્થિતિઃ ॥૩૫૯॥ યુગ્મમ્ ॥

इति उत्तराध्ययनसूत्रवृत्तिप्रज्ञापनावृत्त्यभिप्रायः ॥

તથૈવ સંગ્રહણ્યામપિ ઉક્તમ્—ચરમા નરાણ પુણ નવવાસૂણા પુઠ્ઠ-
કોડીવિ ઇતિ ॥ સંગ્રહણીવૃત્તૌ પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તૌ ચ નરાણાં પુનશ્ચ-
રમા શુક્લલેશ્યા ઉત્કર્ષતઃ કિંચિન્ન્યૂનનવવર્ષોનપૂર્વકોટીપ્રમાણાપિ ॥
इयं च पूर्वकोटेरूर्ध्वं संयमावातेरभावात्पूर्वकोट्यायुषः किंचित्समधिक-
वर्षाष्टकादूर्ध्वमुत्पादितकेवलज्ञानस्य केवलिनोऽवसेया इत्युक्तम् ॥ अत्र
च पूर्वकोट्या नववर्षोऽनन्तत्वं किंचिन्न्यूननववर्षोऽनन्तत्वं किंचित्समधिकाष्टव-
र्षोऽनन्तत्वं इति त्रयं मिथो यथा न विरुध्यते तथा बहुश्रुतेभ्यो भावनीयम् ॥

प्रत्येकं सर्वलेश्यानामनन्ता वर्गणाः स्मृताः ।

प्रत्येकं निखिला लेश्यास्तथાનન્તપ્રદેશિકાઃ ॥ ૩૬૦ ॥

असंख्यातप्रदेशावगाढाः सर्वा उदाहृताः ।

स्थानान्यध्यवसाયસ્ય તાસાં સંખ્યાતિગાનિ ચ ॥ ૩૬૧ ॥

ત્યાં સુધી એટલા નહાનાને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. માટે શુક્લલેશ્યાની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટપણે
કોડપૂર્વથી નવ વર્ષ ઓછી કહી છે એ યુક્ત જ છે. ૩૫૮-૩૫૯.

એ પ્રમાણે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની વૃત્તિનો તથા પન્નવણા-પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની વૃત્તિનો અભિ-
પ્રાય છે.

‘ સંગ્રહણી ’ માં પણ કહ્યું છે કે ચરમશરીરી મનુષ્યોની શુક્લલેશ્યાની સ્થિતિ કોડપૂર્વ
વર્ષમાંથી નવ વર્ષ ઓછાં-એટલી છે. ‘ સંગ્રહણી ’ ની વૃત્તિમાં અને ‘ પ્રવચન સારોદ્ધાર ’
ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે મનુષ્યની છેલ્લી શુક્લલેશ્યા ઉત્કર્ષતઃ પૂર્વકોટિ વર્ષથી લગભગ નવવર્ષ
ઓછાની છે. આ પ્રમાણે પૂર્વકોટિ પછી સંયમપ્રાપ્તિ ન હોવાથી પૂર્વકોટિના આયુષ્યવાળા,
અને આઠવર્ષથી કંઈક અધિક કાળ વીત્યા પછી કેવળજ્ઞાન ઉપાર્જન કર્યું હોય એવા, કેવળી-
સંખંધી છે. વળી અહિં, પૂર્વકોડમાં (૧) નવ વર્ષ ઓછાં, (૨) લગભગ નવ વર્ષ ઓછાં
તથા (૩) આઠ ઉપરાંત વર્ષ ઓછાં-એમ ત્રણ વાત જણાવી એ પરત્વે, પરસ્પર વિરોધ ન
આવે એમ બહુશ્રુત-શાસ્ત્ર પાસે સમજી લેવું.

હવે, સર્વ લેશ્યાઓમા પ્રત્યેકની અનન્ત ‘ વર્ગણા ’ કહી છે, અને વળી અનન્ત ‘ પ્રદેશ ’
કહ્યા છે. ૩૬૦.

વળી સર્વ લેશ્યાઓને અવગાહવાના ‘ અનન્ત ’ પ્રદેશો કહ્યા છે તેમ એમનાં ‘ અધ્ય-
વસાય ’ નાં ‘ અસંખ્ય ’ સ્થાનો કહ્યાં છે. ૩૬૧.

ક્ષેત્રતસ્તાન્યસંખ્યેયલોકાન્નાંશસમાનિ વૈ ।

કાલતોઽસંખ્યેયકાલચક્રક્ષણમિતાનિ ચ ॥ ૩૬૨ ॥

યદુક્તમ્—

અસંખેજ્ઞાણ ઉસ્સપ્પિણીણ ઓસપ્પિણીણ જે સમયા ।

સંખાદયા લોગા લેસ્સાણં હંતિ ઠાણાં ॥ ૧ ॥

અભિપ્રાયો યાદૃશઃ સ્યાત્ સતીષ્વેતાસુ દેહિનામ્ ।

સ મયા સમયોક્તાભ્યાં દૃષ્ટાન્તાભ્યાં પ્રદર્શ્યતે ॥ ૩૬૩ ॥

યથા પથઃપરિભ્રષ્ટાઃ પુરુષાઃ ષળમહાટવીમ્ ।

પ્રાપ્તાઃ સમન્તાદૈક્ષન્ત મક્ષ્યં દિત્તુ બુભુક્ષિતાઃ ॥ ૩૬૪ ॥

જમ્બૂવૃક્ષં ક્વચિત્તત્ર દદૃશુઃ ફલભંગુરમ્ ।

આહ્વયન્તમિવાધ્વન્યાન્ મરુચ્ચપલપલ્લવૈઃ ॥ ૩૬૫ ॥

एकस्तत्राह वृक्षोऽयं मूलादुन्मूल्यते ततः ।

सुखासीनाः फलास्वादं कुर्मः श्रमविवर्जिताः ॥ ૩૬૬ ॥

अन्यः प्राह किमेतावान् पात्यते प्रौढपादपः ।

शाखा महत्यश्छिद्यन्ते सन्ति तासु फलानि यत् ॥ ૩૬૭ ॥

એ સ્થાન, ‘ ક્ષેત્ર ’ પરત્વે અસંખ્યાત લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલા છે, અને ‘ કાળ ’ પરત્વે અસંખ્ય કાળઅકોના જેટલા ‘ સમયો ’ થાય એટલા છે. ૩૬૨.

કહ્યું છે કે—

અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના જેટલા ‘ સમયો ’ થાય તેટલા, અને અસંખ્યાત લોકાકાશના જેટલા ‘ પ્રદેશો ’ થાય એટલા, લેશ્યાઓનાં ‘ સ્થાન ’ છે. ૧.

પ્રાણીઓમાં આ લેશ્યાઓના સદ્ભાવથી કેવી કેવી જાતનો અભિપ્રાય થાય છે એ હું સિદ્ધાન્તમાં આપેલા બે દૃષ્ટાન્તોથી સમજાવું છું. ૩૬૩.

(૧) દૃષ્ટાન્ત પહેલું—જંબૂવૃક્ષનું—આ પ્રમાણે છે—

કોઈ છ માણસો માર્ગ ભૂલ્યા એટલે કોઈ અટવીમાં જઈ ચડ્યા. ત્યાં એમને ક્રુધા લાગવાથી ચોદિશ ખાવાનું શોધવા લાગ્યા. એવામાં એકસ્થળે કોઈ રૂપદ્રુપ જંબૂવૃક્ષ હતું એ એમની દૃષ્ટિએ પડ્યું. એ જાણે પવનથી હાલતાં પલ્લવોવડે એમને પોતા તરફ આવવાનું કહેતું હોયની એમ જણાતું હતું. એ વૃક્ષ જોઈને છમાંથી એક માણસ કહેવા લાગ્યો—આ વૃક્ષને ઉન્મૂલન કરીએ અને સુખે વિનાશ્રમે એનાં ફળ—નંબુડાં ખાઈએ. વળી બીજો બોલ્યો—આવું પ્રૌઢ વૃક્ષ શા માટે પાડી નાખવું ? એની મોટી શાખાઓ છે એ કાપીએ—એમાં જ ફળો છે.

તૃતીયોઽથાવદત્ શાખા ભવિષ્યન્તિ કદેદૃશઃ ।

પ્રશાખા એવ પાત્યન્તે યત્ એતાઃ ફલૈર્ભૂતાઃ ॥ ૩૬૮ ॥

ઉવાચ વાચં તુર્યોઽથ તિષ્ઠન્ત્વેતા વરાકિકાઃ ।

યથેચ્છં ગુચ્છસંદોહં છિદ્ધો યેષુ ફલોદ્ગમઃ ॥ ૩૬૯ ॥

ન નઃ પ્રયોજનં ગુચ્છૈઃ ફલૈઃ કિન્તુ પ્રયોજનમ્ ।

તાન્યેવ ભુવિ કીર્યન્તે પંચમઃ પ્રોચિવાનિતિ ॥ ૩૭૦ ॥

ષષ્ઠેન શિષ્ટમતિના સમાદિષ્ટમિદં તતઃ ।

પતિતાનિ ફલાન્યદ્ધો માભૂત્પાતનપાતકમ્ ॥ ૩૭૧ ॥

ભાવ્યાઃ ષણ્મામપ્યમીષાં લેશ્યાઃ કૃષ્ણાદિકાઃ ક્રમાત્ ।

દર્શ્યતેઽન્યોઽપિ દૃષ્ટાન્તો દૃષ્ટઃ શ્રીશ્રુતસાગરે ॥ ૩૭૨ ॥

કેચન ગ્રામઘાતાય ચૌરાઃ ક્રૂરપરાક્રમાઃ ।

ક્રામન્તો માર્ગમન્યોઽન્યં વિચારમિતિ ચક્રિરે ॥ ૩૭૩ ॥

એકસ્તત્રાહ દુષ્ટાત્મા યઃ કશ્ચિદ્દૃષ્ટિમેતિ નઃ ।

હન્તવ્યઃ સોઽય સર્વોઽપિ દ્વિપદો વા ચતુષ્પદઃ ॥ ૩૭૪ ॥

એટલે વળી ત્રીજે કહેવા લાગ્યો—આવી મોટી ડાળીઓ ફરી નહિં થાય માટે નાની નાની છે તેજ નીચે પાડીએ. ફળો એમાં છે. વળી ચોથાએ સૂચવ્યું કે બધી શાખાઓનું આપણે શુ કામ છે ? આપણે એનાં ગુચ્છા—લુગ છે એ જ તોડીએ. એમાં ફળ ભરેલાં છે. તે વખતે પાંચમાએ પોતાનો વિચાર જણાવ્યો—આપણે ગુચ્છાની શી આવશ્યકતા છે ? ફળોને જ હેઠાં પાડીએ. છેવટ સુખુદ્ધિ છઠ્ઠો કહેવા લાગ્યો—આપણે આ ભૂમિપર પડ્યાં છે એ જ ચાલોને ખાઈએ. પાડવાનું પાપ આપણે શા માટે વહોરવું પડે. ૩૬૪—૩૭૧.

આ દૃષ્ટાન્તમાં છ માણસો. કહ્યાં એમાં છએની ‘ જૂદી જૂદી લેશ્યા ’ હતી. પહેલાની ‘ કૃષ્ણ ’, બીજાની ‘ નીલ ’—એમ અનુક્રમે છઠ્ઠાની ‘ શુક્લલેશ્યા ’ સમજવી. ૩૭૨.

હવે (૨) બીજું દૃષ્ટાન્ત—ચોરી કરવા નીકળેલા છ ચોરનું—

કોઈક દુષ્ટ ચોર લોકો એકઠા કોઈ ગામ ભાંગવાનો મનસુખો કરતા કરતા જતા હતા. એમનામાંથી એક દુષ્ટ ચોર બોલ્યો—આજે તો જે કોઈ ગ્રાણી નજરે પડે એને મારવું—ભલે બે પશુ હોય કે ચારપશુ હોય (મનુષ્ય હોય કે ઠોર હોય). બીજો બોલ્યો—ચોપગાંઓએ આપણો શો અપરાધ કર્યો છે ? કંઈ નહિં—માટે આપણે તો જે મનુષ્ય હાથ આવે એને મારવો. ત્રીજાએ કહ્યું—એમ ઠીક ન કહેવાય. મનુષ્ય સર્વમાંથી આપણે સ્ત્રીઓને ખાતલ કરવી; કેમકે સ્ત્રીહત્યા નિન્દિત છે. ચોથા વિશેષ ચતુર હતો એ બોલ્યો—જેમની પાસે શસ્ત્રો ન

અન્યઃ પ્રાહ ચતુષ્પાદ્ધિરપરાદ્વં ન કિંચન ।

મનુષ્યા એવ હન્તવ્યા વિરોધો ચૈઃ સહાત્મનામ્ ॥ ૩૭૫ ॥

તૃતીયઃ પ્રાહ ન સ્ત્રીણાં હત્યા કાર્યાતિનિન્દિતા ।

પુરુષા એવ હન્તવ્યા યતસ્તે ક્રૂરચેતસઃ ॥ ૩૭૬ ॥

નિરાયુધૈર્વરાકૈસ્તૈર્હતૈઃ કિં નઃ પ્રયોજનમ્ ।

ઘાત્યાઃ સશસ્ત્રા એવેતિ તુર્યશ્ચાતુર્યવાન્ જગૌ ॥ ૩૭૭ ॥

સશસ્ત્રૈરપિ નશ્યદ્ધિર્હતૈઃ કિં નઃ ફલં ભવેત્ ।

સાયુધો યુધ્યતે યઃ સ વધ્ય ઇત્યાહ પંચમઃ ॥ ૩૭૮ ॥

પરદ્રવ્યાપહરણમેકં પાપમિદં મહત્ ।

પ્રાણાપહરણં ચાન્યચ્છેત્કુર્મસ્તર્હિ કા ગતિઃ ॥ ૩૭૯ ॥

ધનમેવ તદાદેયં મારણીયો ન કશ્ચન ।

ષષ્ઠઃ સ્પષ્ટમભાષિષ્ઠ પ્રાગ્વદત્રાપિ ભાવના ॥ ૩૮૦ ॥

સર્વસ્તોકાઃ શુક્લલેશ્યા જીવાસ્તેભ્યો યથોત્તરમ્ ।

પદ્મલેશ્યાસ્તેજોલેશ્યા અસંખ્યેયગુણાઃ ક્રમાત્ ॥ ૩૮૧ ॥

અનન્તઘ્નાસ્તતો લેશ્યાઃ કાપોત્યાદ્યાસ્તતસ્તથા ।

તેભ્યો નીલકૃષ્ણલેશ્યાઃ ક્રમાદ્વિશેષતોઽધિકાઃ ॥ ૩૮૨ ॥

હોય એવા બિચારા રાંકને મારવા નહિં. શસ્ત્રવાળા હોય એમને જ મારવા. એટલે પાંચમાએ પોતાનો મત આપ્યો—શસ્ત્રજન્ય હોય પણ જો એઓ નાસી જતા હોય તો મારવા નહિં. આપણી સામે યુદ્ધમાં ઉતરે એમને જ મારવા છેવટે બુદ્ધિમાન છદ્દો જોડ્યો—આપણે પારકું દ્રવ્ય ઉઠાવી લઈએ છીએ એ એક પાપ તો સદા કર્યા કરીએ છીએ. ત્યાં વળી પરના પ્રાણ શા માટે લેવાનો વિચાર સરખોએ મનમાં લાવવો ? એમ કરવા જઈએ તો આપણી પછી શી ગતિ થાય ? માટે આપણે ફક્ત ધન લેવું. કોઈના પ્રાણ લેવા નહિં. ૩૭૩-૩૮૦.

જંબૂવૃક્ષના દૃષ્ટાન્તમાં જેમ છ જણનો કૃષ્ણલેશ્યાથી માંડીને છેક શુક્લલેશ્યા સુધીની લેશ્યા બતાવી તેમ આ દૃષ્ટાન્તમાં પણ છએ ચોરોની છ જાતિની ચઢતી ચઢતી લેશ્યા સમજવી.

શુક્લલેશ્યાવાળા પ્રાણીઓ સર્વથી ઓછાં છે. એમનાથી ઉત્તરોત્તર અસંખ્યગણા અનુક્રમે પદ્મલેશ્યાવાળા અને તેજલેશ્યાવાળા જીવો છે. એથી અનન્તગણા કાપોતલેશ્યાવાળા જીવો છે અને આમનાથી પણ વિશેષતઃ અધિક અનુક્રમે નીલલેશ્યાવાળા અને કૃષ્ણલેશ્યાવાળા જીવો છે. ૩૮૧-૩૮૨.

इति लेश्यास्वरूपम् ॥ १७ ॥

निर्व्याघातं प्रतीत्य स्यादाहारः षड्दिगुद्भवः ।
व्याघाते त्वेष जीवानां त्रिचतुष्पंचदिग्भवः ॥ ३८३ ॥
अलोकवियताहारद्रव्याणां स्वलनं हि यत् ।
स व्याघातस्तदभावो निर्व्याघातमिहोच्यते ॥ ३८४ ॥

भावનાત્વેવમ્—

सर्वाधस्तादधोलोकनिष्कूटस्याग्निकोणके ।
स्थितो भवेद्यदैकाक्षस्तदासौ त्रिदिगुद्भवः ॥ ३८५ ॥
पूर्वस्यां च दक्षिणस्यामधस्तादिति दिक्त्रये ।
संस्थितत्वादलोकस्य ततो नाहारसम्भवः ॥ ३८६ ॥
अपरस्या उत्तरस्या ऊर्ध्वतश्चेति दिक्त्रयात् ।
पुद्गलानाहरत्येवं सूक्ष्माः पंचानिलोऽनणुः ॥ ३८७ ॥

तथोक्तम्—

આ પ્રમાણે ‘ લેશ્યા ’ નામના સત્તરમા દ્વારનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

હવે અઢારમા દ્વાર ‘ આહારાદિક્ ’ એટલે આહારની દિશા વિષે.

કોઈપણ પ્રકારનો વ્યાધાત ન થાય તો (સર્વ) જીવોને છ દિશાનો આહાર હોય. અને વ્યાધાત થાય તો ત્રણ, ચાર કે પાંચ દિશાનો આહાર હોય. ૩૮૩.

અલોકાકાશે કરીને આહારના દ્રવ્યો—વસ્તુઓની સ્ખલના થાય એનું નામ ‘ વ્યાધાત ’ એવી કોઈ સ્ખલનાનો અભાવ હોય એ નિર્વ્યાધાત—વ્યાધાતનું ન હોવાપણું. ૩૮૪.

એની ભાવના નીચે પ્રમાણે:—

સર્વથી નીચે આવેલા અધોલોકના નિષ્કૂટના અગ્નિખુણામાં જે કોઈ એકેન્દ્રિય જીવ રહેલો હોય એ ત્રણ દિશાએથી આહાર લે. ૩૮૫.

કેમકે પૂર્વ દિશામાં, દક્ષિણ દિશામાં અને અધઃ એટલે નીચે—એમ ત્રણ દિશાઓમાં અલોક હોવાથી, ત્યાંથી એને આહારનો સંભવ હોતો નથી. ૩૮૬.

એટલે પશ્ચિમ દિશામાંથી, ઉત્તર દિશામાંથી અને ઉર્ધ્વ એટલે ઉંચેથી, સૂક્ષ્મ પાંચ એકેન્દ્રિયો અને બાહર વાયુ પુદ્ગળોને આહારે છે. ૩૮૭.

ઇહલોકચરમાન્તે વાદરપૃથિવીકાયિકાપ્કાયિકતેજોવનસ્પતયો ન સન્તિ । સૂક્ષ્માસ્તુ પંચાપિ સન્તિ વાદરા વાયુકાયિકાશ્ચેતિ । પર્યાપ્તા-પર્યાસકભેદેન દ્વાદશસ્થાનાન્યનુસર્ત્તવ્યાનીતિ ભગવતીસૂત્ર શતક ૩૪ ઉદ્દેશ ૧ વૃત્તૌ ।

દ્વયોર્દિશોસ્તથૈકસ્યા શ્રલોકવ્યાહતૌ વુધૈઃ ।

ચતુઃપંચદિગુત્પન્નોઽપ્યેપામેવ વિભાવ્યતામ્ ॥ ૩૮૮ ॥

તથાહિ— સર્વાધસ્તાદધોલોક એવ ચેત્પશ્ચિમાં દિશમ્ ।

સ્થિતોઽનુસૃત્યૈકાક્ષઃ સ્યાત્ પ્રાચ્યાં ન વ્યાહતિસ્તદા ॥ ૩૮૯ ॥

અધસ્તની દક્ષિણા ચ દ્વે એવ વ્યાહતે ઇતિ ।

દિગ્મ્યોઽન્યામ્યશ્ચતસૃમ્યઃ પુદ્ગલાનાહરત્યસૌ ॥ ૩૯૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

“દ્વિતીયાદિપ્રતરેષુ ચદોર્ધ્વં પશ્ચિમાં દિશમ્ ।

સ્થિતોઽનુસૃત્યૈકાક્ષઃ સ્યાન્ન વ્યાહતિરધોઽપિ તત્ ॥ ૩૯૧ ॥

વ્યાહતા દક્ષિણૈવૈકા તતઃ પંચ દિગાગતાન્ ।

પુદ્ગલાનાહરત્યેષ એવં સર્વત્ર ભાવના ॥ ૩૯૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

કહું છે કે આ લોકના અરમ એટલે છેલા અન્તભાગમાં બાદર પૃથ્વીકાય-અપ્પકાય-તેજ-સ્કાય અને વનસ્પતિકાય હોતાં નથી, સૂક્ષ્મ અસ્તિકાયો પાંચે છે, અને બાદર વાયુકાય છે. એ છના પાછા પર્યાસ અને અપર્યાસ એમ બે ભેદ કરતાં બાર સ્થાનકો થયા. (ભગવતી સૂત્ર શતક ૩૪-ઉદ્દેશ ૧).

વળી એમને પણ, જો બે દિશાઓમાં અલોકનો વ્યાધાત હોય તો (બાકીની) ચાર દિશા-એથી, અને એક દિશામાં અલોકનો વ્યાધાત હોય તો (બાકીની) પાંચ દિશાએથી આહાર હોય. ૩૮૮.

તે આ રીતે:—જો એકેન્દ્રિય જીવ એકદમ નીચે અધોલોકમાંજ પશ્ચિમ દિશાને અનુસરીને રહ્યો હોય તો પછી એને પૂર્વદિશામાં વ્યાધાત ન થાય, તેથી ફક્ત અધોદિશા અને દક્ષિણ દિશા-એ દિશાથી જ વ્યાધાત થવો રહ્યો. એટલે બાકીની ચારે દિશાએથી એને (પુદ્ગલોનો) આહાર મળે. ૨૮૯-૯૦

વળી જ્યારે એકેન્દ્રિય જીવ બીજા ત્રીજા વગેરે પ્રસ્તરમાં બોર્ધ્વદિશા કે પશ્ચિમ દિશાને અનુસરીને રહ્યો હોય ત્યારે એને અધોદિશાએથી પણ વ્યાધાત ન હોય; એટલે ફક્ત દક્ષિણ દિશાનો જ વ્યાધાત રહ્યો. તેથી બાકીની પાંચે દિશાઓમાંથી આવેલા પુદ્ગલોનો આહાર એને હોય. એવી રીતે સર્વત્ર સમજવું. ૩૯૧-૯૨.

દ્રવ્યતશ્ચ સ આહારઃ સ્યાદનન્તપ્રદેશકઃ ।

સંખ્યાસંખ્યપ્રદેશો હિ નાત્મગ્રહણગોચરઃ ॥ ૩૯૩ ॥

અસંખ્યાભ્રપ્રદેશાનાં ક્ષેત્રતઃ સોઽવગાહકઃ ।

જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટસ્થિતિકઃ કાલતઃ પુનઃ ॥ ૩૯૪ ॥

ભાવતઃ પંચધા વર્ણરસૈર્ગન્ધૈર્દ્વિધાષ્ટધા ।

સ્પર્શૈરેકગુણત્વાદિભેદૈઃ પુનરનેકધા ॥ ૩૯૫ ॥

કિંચ— અનન્તરાવગાઢાનિ સ્વગોચરગતાનિ ચ ।

દ્રવ્યાણ્યભ્યવહાર્યાણ્યણૂનિ વા બાદરાણિ ચ ॥ ૩૯૬ ॥

આહરન્તિ વર્ણગન્ધરસસ્પર્શાન્પુરાતનાન્ ।

વિનાશ્યાન્યાંસ્તથોત્પાદ્યાપૂર્વાન્ જીવાઃ સ્વભાવતઃ ॥ ૩૯૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઇત્યાહારદિક્ । પ્રસંગાત્ કિંચિદાહારસ્વરૂપં ચ ॥ ૧૮ ॥

અસ્થિસમ્બન્ધરૂપાણિ તત્ર સંહનનાનિ તુ ।

ષોઢા લલુ વિભિદ્યન્તે દાઢ્યૌદિતારતમ્યતઃ ॥ ૩૯૮ ॥

એ આહારના, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, અનન્ત પ્રદેશ હોય. કારણકે આત્માને સંખ્ય-અસંખ્ય પ્રદેશો ગ્રહણગોચર નથી. ૩૯૩.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વળી, એ (આહાર) અસંખ્ય આકાશપ્રદેશને અવગાહનારો છે. અને કાળની અપેક્ષાએ, એની સ્થિતિ જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ છે. ૩૯૪.

(છેલ્લી) ભાવની અપેક્ષાએ, એ (આહાર) ના પાંચ પાંચ વર્ણ અને રસ છે, બે પ્રકારના ગંધ છે અને આઠ પ્રકારના સ્પર્શ છે. વળી એકગણો, બમણો, ત્રણગણો એમ લેદ પાડીએ તો એના અનેક લેદ પડે. ૩૯૫.

વળી એ જીવો લેશપણ અન્તર વિના અવગાહી રહેલા, આહારને યોગ્ય, સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ-સ્વગોચર પદાર્થોનો, એમના ‘ પુરાતન ’ વર્ણ-રસ-ગંધ અને સ્પર્શ દૂર કરીને એની જગ્યાએ અપૂર્વ (ખીલ) વર્ણ-રસ-સ્પર્શ અને ગંધ ઉત્પન્ન કરીને, આહાર કરે છે. ૩૯૬-૬૭.

આ પ્રમાણે અઢારમા દ્વાર-આહારની દિશાઓ-નું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

હવે ઓગણીશમા દ્વાર ‘ સંહનન ’ વિષે:—

સંહનન (સંઘયણ) એટલે અસ્થિઓના સંબંધથી સંયુક્ત એવું શરીર-અંગ.

ન્યૂનાધિક દૃઢતા આદિ વિશિષ્ટતાને લઈને, ‘ સંહનન ’ ના છ પ્રકાર કહેવાય છે. ૩૯૮.

તથાહુઃ ।

વજ્રરિસહનારાયં પદમં બીયં ચ રિસહનારાયં ।

નારાયમદ્ધનારાયકીલિયા તહય છેવટ્ટં ॥ ૧ ॥

કીલિકા વજ્રમૃષભઃ પટ્ટોઽસ્થિદ્વયવેષ્ટકઃ ।

અસ્થનોર્મર્કટવન્ધો યઃ સ નારાચ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૩૯૯ ॥

તતથ્ર— વદ્ધે મર્કટવન્ધેન સન્ધૌ સન્ધૌ યદસ્થિની ।

અસ્થના ચ પટ્ટાકૃતિના ભવતઃ પરિવેષ્ટિતે ॥ ૪૦૦ ॥

તદસ્થિત્રયમાવિદ્ધ્ય સ્થિતેનાસ્થના દૃઢીકૃતમ્ ।

કીલિકાકૃતિના વજ્રર્પભનારાચકં સ્મૃતમ્ ॥ ૪૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અન્યદૃષભનારાચં કીલિકારહિતં હિ તત્ ।

કેચિત્તુ વજ્રનારાચં પટ્ટોઽજ્ઞિતમિદં જગુઃ ॥ ૪૦૨ ॥

અસ્થનોર્મર્કટવન્ધેન કેવલેન દૃઢીકૃતમ્ ।

આહુઃ સંહનનં પૂજ્યા નારાચાખ્યં તૃતીયકમ્ ॥ ૪૦૩ ॥

વદ્ધં મર્કટવન્ધેન યદ્ધવેદેકપાર્શ્વતઃ ।

અન્યતઃ કીલિકાનદ્ધમર્ધનારાચકં હિ તત્ ॥ ૪૦૪ ॥

(૧) વજ્રઋષભનારાય, (૨) ઋષભનારાય, (૩) નારાય, (૪) અર્ધનારાય, (૫) કીલિકા અને (૬) સેવાર્ત.

‘ વજ્ર ’ એટલે ખીલી; ‘ ઋષભ ’ એટલે જે અસ્થિ-હાડકા પર લપેટેલો પાટો; ‘ નારાય ’ એટલે જે અસ્થિઓનો મર્કટબંધ. ૩૯૯.

એ પરથી,

(૧) સાંધે સાંધે મર્કટબંધે બાંધેલા હાડકાપર એક ત્રીભુગં પટ્ટાના આકારનું હાડકું વીંટાયલું હોય અને એ ત્રણે હાડકા એક ખીલીના આકારવાળા હાડકા વેડે વીંધાઈ દૃઢ થયેલા હોય—આવું સંહનન—શરીર—અંગ ‘ વજ્રઋષભનારાય ’ કહેવાય. ૪૦૦—૪૦૧.

(૨) ઉપર કહ્યું તેમાંથી ‘ ખીલી ’ ન હોય તે ‘ વજ્રઋષભ ’ જે કે કેટલાકો આ ખીલ પ્રકારમાં ‘ વજ્રઋષભ ’ નહિ, પણ ‘ વજ્રનારાય ’ કહે છે. ત્યાં વજ્રનારાય એટલે ઉપર જણાવ્યામાંથી ‘ પટ્ટો ’ એછો થયો હોય એવું. ૪૦૨.

(૩) જે હાડકા પરસ્પર મર્કટબંધે દૃઢ કરેલાં હોય (‘ ખીલી ’ કે ‘ પટ્ટો ’ કંઈ ન હોય) એવું ‘ સંહનન ’ ‘ નારાય ’ કહેવાય. ૪૦૩.

તત્કીલિતારૂપં યત્રાસ્થનાં કેવલં કીલિકાબલમ્ ।

અસ્થનાં પર્યન્તસમ્બન્ધરૂપં સેવાર્ત્તમુચ્યતે ॥ ૪૦૫ ॥

સેવયાભ્યંગાદ્યયા વા રુતં વ્યાસં તતસ્તથા ।

છેદૈઃ સ્વંદૈર્મિથઃસ્પૃષ્ઠં છેદસ્પૃષ્ઠમતોઽથવા ॥ ૪૦૬ ॥

યદ્યપિ સ્યુરનસ્થીનામેતાન્યંસ્થ્યાત્મકાનિ ન ।

તદ્ગતઃ શક્તિવિશેષસ્તથાપ્યેષૂપચર્યતે ॥ ૪૦૭ ॥

એકેન્દ્રિયાણાં સેવાર્ત્તં તમપેક્ષ્યૈવ કથ્યતે ।

જીવાભિગમાનુસૃતૈઃ કૈશ્ચિન્નાદ્યં સુધામુજામ્ ॥ ૪૦૮ ॥

સંગ્રાણીકારૈસ્તુ

છ ગમ્ભતિરિનરાણં સમુચ્છિમપર્ણિદિવિગલછેવદ્વમ્ ।

સુરનેરઙ્ગ્યા એગિન્દિયાય સવ્વે અસંઘયણા ॥ ૧ ॥

इत्युक्तम् ॥

इति संहननानि ॥ १९ ॥

(૪) એક તરફ ‘ મર્કટબંધ ’ હોય ને બીજી બાજુએ ‘ ખીલી ’ હોય એવી રીતે રહેલાં હાડકાંવાળું સંહનન ‘ અર્ધનારાય ’ કહેવાય. ૪૦૪.

(૫) જે સંહનનમાં ફક્ત ખીલીઓથી હાડકાતું જોડાણ હોય એ ‘ કીલિકા ’ સંહનન.

(૬) જેમાં હાડકાઓના છેડેછેડા ફક્ત મેળવેલા હોય એને ‘ સેવાર્ત ’ સંહનન કહે છે. ૪૦૫.

સેવા એટલે જોડાણ; લેપ આદિ વડે હાડકાતું જોડાણ. આર્ત એટલે વ્યાપ્ત. તેથી, ‘સેવાર્ત’ એટલે જેમાં હાડકાં ફક્ત ખાલી જોડાયેલાં હોય એવું. ‘સેવાર્ત’ ને બદલે ‘છેદસ્પૃષ્ઠ’ પણ કહે છે. એ વખતે એનો અર્થ, છેદ એટલે ખંડ એક બીજા પરસ્પર સ્પર્શ કરીને—ખાલી વળગીને જેમાં રહ્યા હોય એવું (સંહનન). ૪૦૬.

અસ્થિરહિત જીવોને સંહનન—શરીર—અંગ—માં અસ્થિ નથી હોતાં—હોય જ નહિં. તોયે એમનામાં રહેલી અમુક વિશિષ્ટ શક્તિને લીધે, ઉપચારને ખાતર હાડકાં છે એમ કહેવાય. અને એ અપેક્ષાએ જ એકેન્દ્રિ જીવોનું સંહનન ‘ સેવાર્ત ’ કહેવાય. કેટલાકોએ જીવાભિગમસૂત્રને આધારે, દેવોને પણ પહેલા પ્રકારનું ‘ સંહનન ’ કહ્યું છે એ પણ એ જ અપેક્ષાને લઈને. ૪૦૭-૮

‘ સંઘણી ગ્રંથ ’ ના કર્તા તો વળી એમ કહે છે કે ગર્ભજ તિર્યંચ—અને—મનુષ્યોને છયે સંહનન હોય છે; સંમુર્ધિમ પંચેન્દ્રિ અને વિકલેન્દ્રિયોને ‘ સેવાર્ત ’ સંહનન હોય છે; અને દેવતા, નારકીના જીવો અને એકેન્દ્રિયો—આ ત્રણે—ને ‘ સંહનન ’ હોતું જ નથી. ૧.

આ પ્રમાણે ઓગણીશમાં દ્વાર—સંહનન—સંઘયણ—નું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

કષં સંસારકાન્તારમયન્તે યાન્તિ ચૈર્જનાઃ ।

તે કષાયાઃ ક્રોધમાનમાયાલોભા इति શ્રુતાઃ ॥ ૪૦૯ ॥

તત્ર ચ ક્રોધોઽપ્રીત્યાત્મકો માનોન્યેઽર્થ્યાસ્વોત્કર્ષલક્ષણઃ ।

માયાન્યવંચનારૂપા લોભસ્તૃષ્ણાભિગૃધ્નુતા ॥ ૪૧૦ ॥

ચત્વારોઽન્તર્ભવન્ત્યેતે ઉભયોર્દ્વેષરાગયોઃ ।

આદિમૌ દ્વૌ ભવેદ્દ્વેષો રાગઃ સ્યાદન્તિમૌ ચ તૌ ॥ ૪૧૧ ॥

કેષિચ્ચ સ્વપક્ષપાતેરૂપત્વાન્માનોઽપિ રાગ એવ યત્ ।

તતસ્રયાત્મકો રાગો દ્વેષઃ ક્રોધસ્તુ કેવલમ્ ॥ ૪૧૨ ॥

ચત્વારોઽપિ ચતુર્ભેદાઃ સ્યુસ્તેઽનન્તાનુબન્ધિનઃ ।

અપ્રત્યાખ્યાનકાઃ પ્રત્યાખ્યાનાઃ સંજ્વલના इति ॥ ૪૧૩ ॥

एतल्लक्षणाणि च श्रीहेमचन्द्रस्वरिभिरित्थमूचिरे—

પક્ષં સંજ્વલનઃ પ્રત્યાખ્યાનો માસચતુષ્ટયમ્ ।

અપ્રત્યાખ્યાનકો વર્ષ જન્માનન્તાનુબન્ધિકઃ ॥ ૪૧૪ ॥

હવે વીશમા દ્વાર—‘ કષાય ’ વિષે.

જેને લીધે, મનુષ્યને ‘ કષ ’ એટલે ‘ સંસારાટવી ’ માં ‘ આય ’ એટલે ‘ આવાગમન ’ કરવું પડે—ભટકવું પડે—જન્મમરણના ફેરા ખાવા પડે, એનું નામ કષ+આય, કષાય. એવા કષાય ચાર છે—(૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ. ૪૦૯.

એમાં ક્રોધ નિઃસ્નેહાત્મક છે. એટલે કે ક્રોધ થાય એટલે સ્નેહ—પ્રેમ જતો રહે છે. અન્યની ઇર્ષ્યા કરવી અને પોતાનો ઉત્કર્ષ બતાવવો એ માનનું લક્ષણ છે. અન્યજનોને છેતરવા એનું નામ માયા. અને તૃષ્ણાની અતિશયતા એ લોભ. ૪૧૦.

એ ચારે કષાયોનો વળી, દ્વેષ અને રાગ—એ બે કષાયોમાં સમાવેશ કરાયઃ પહેલા બેનો ‘ દ્વેષ ’ માં અને છેલ્લા બેનો ‘ રાગ ’ માં. ૪૧૧.

કેટલાકો વળી, પોતાને વિષે પક્ષપાત એ જ માન, એમ કહી ‘ માન ’ ને પણ ‘ રાગ ’ માં અન્તર્ગત કરે છે. અને તે પરથી માન—માયા—અને—લોભની ત્રિયુટીને ‘ રાગ ’ કહે છે. અને ક્રૂર ‘ ક્રોધ ’ ને જ ‘ દ્વેષ ’ માં ગણે છે. ૪૧૨.

એ ચારે કષાયોના વળા ચાર ચાર ભેદ છેઃ—(૧) અનન્તાનુબન્ધી, (૨) અપ્રત્યાખ્યાની, (૩) પ્રત્યાખ્યાની અને (૪) સંજ્વલન. ૪૧૩.

એમનાં લક્ષણ શ્રી હેમચંદ્ર આચાર્યે આ પ્રમાણે કહ્યાં છે—સંજ્વલન (કષાય) એક પક્ષ—

વીતરાગયતિશ્રાદ્ધસમ્યગ્દૃષ્ટિત્વઘાતકાઃ ।

તે દેવત્વમનુષ્યત્વતિર્યક્ત્વનરકપ્રદાઃ ॥ ૪૧૫ ॥

પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ ચ—

અનન્તાન્યનુબન્ધનન્તિ યતો જન્માનિ ભૂત્રયૈ ।

તેનાનન્તાનુબન્ધ્યાख्या ક્રોધાદ્યેષુ નિયોજિતા ॥ ૪૧૬ ॥

एषां संयोजना इति द्वितीयमपि नाम ॥

સંયોજયન્તિ યન્નરમનન્તસંખ્યૈર્ભવૈઃ કષાયાસ્તે ।

સંયોજનતાનન્તાનુબન્ધિતા વાપ્યતસ્તેષામ્ ॥ ૪૧૭ ॥

नाल्पमप्युल्लसेदेषां प्रत्याख्यानमिहोदयात् ।

अप्रत्याख्यानसंज्ञातो द्वितीयेषु नियोजिता ॥ ૪૧૮ ॥

सर्वसावद्यविरतिः प्रत्याख्यानमिहोदितम् ।

तदावरणतः संज्ञा सा तृतीयेषु योजिता ॥ ૪૧૯ ॥

પખવાડીયા સુધી રહે; પ્રત્યાખ્યાની ચાર માસ પર્યન્ત રહે; અપ્રત્યાખ્યાની એક વર્ષ સુધી ટકે અને અનન્તાનુબન્ધિ ચાવજીવ ટકે. ૪૧૪.

પહેલો વીતરાગપણનો, બીજો સાધુપણનો, ત્રીજો શ્રાવકપણનો અને ચોથો સમ્યક્ત્વનો નાશ કરે છે. વળી એઓ ચારે અનુક્રમે દેવત્વ, મનુષ્યત્વ, તિર્યચપણ, અને તરકવાસ—ને આપનારા છે. ૪૧૫.

(૧) પ્રજ્ઞાપના—પત્રવણા સૂત્રની વૃત્તિમાં એમ કહ્યું છે કે ક્રોધ વગેરે ચારે કષાયો પ્રાણીને ‘અનન્ત’ જન્મ ‘એક પછી એક બંધાવે છે’ માટે અનન્ત—અનુબન્ધિ, અનન્તાનુબન્ધિ નામ પડયું. ‘અનન્તાનુબન્ધિ’ ને બદલે ‘સંયોજન’ એવું બીજું નામ પણ છે; કારણકે એઓ માણસને ‘અનન્ત જન્મો—લવો સાથે સંયોજે છે—જોડે છે. માટે એમને સંયોજનતા છે અથવા અનન્તાનુબન્ધિતા પણ છે. ૪૧૬—૪૧૭.

(૨) બીજો પ્રકાર ‘અપ્રત્યાખ્યાની.’ એ નામ એટલા પરથી પડયું કે એમના ઉદયથી આ જગતમાં લેશ પણ પ્રત્યાખ્યાન+ ઉદ્વેગનું નથી. ૪૧૮

(૩) સર્વ પ્રકારના અનિષ્ટ—નિંદા—પાપમય કાર્યોથી વિરમવું—અટકી જવું—એનું નામ ‘પ્રત્યાખ્યાન.’ એવું ‘પ્રત્યાખ્યાન’ કરાવે એ ત્રીજો પ્રકાર—પ્રત્યાખ્યાની. ૪૧૯.

સમ્ જ્વલયન્તિ યતિં યત્સંવિગ્નં સર્વપાપવિરતમપિ ।
તસ્માત્ સંજ્વલના ઇત્યપ્રશમકરા નિરુચ્યન્તે ॥ ૪૨૦ ॥

અન્યત્રાપિ ઉક્તમ્—

શબ્દાદીન્ વિષયાન્પ્રાપ્ય સંજ્વલન્તિ યતો મુહુઃ ।
તતઃ સંજ્વલનાહ્વાનં ચતુર્થાનામિહોચ્યતે ॥ ૪૨૧ ॥
સ્યુઃ પ્રત્યેકં ચતુર્ભેદા ભેદાઃ સંજ્વલનાદયઃ ।
એવં ષોડશૈકૈકશ્ચતુઃષષ્ટિર્વિધા ઇતિ ॥ ૪૨૨ ॥
યથા કદાચિચ્છિદ્રોઽપિ ક્રોધાદેર્યાતિ દુષ્ટતામ્ ।
એવં સંજ્વલનોઽપ્યેતિ ક્વાપ્યનન્તાનુબન્ધિતામ્ ॥ ૪૨૩ ॥

એવં સર્વેષ્વપિ ભાવ્યં ॥

તત્ત્વ એવોપપદ્યેતાનન્તાનુબન્ધિભાવિની ।
કૃષ્ણાદેર્દુર્ગતિર્નૂનં ક્ષીણાનન્તાનુબન્ધિનઃ ॥ ૪૨૪ ॥

એવં ચ વર્ષાવસ્થાયિમાનસ્ય શ્રીબાહુબલિનો મુનેઃ ।
કૈવલ્યહેતુશ્ચારિત્રં જ્ઞેયં સંજ્વલનોચિતમ્ ॥ ૪૨૫ ॥

(૪) કેટલાક કષાયો વળી સર્વ પાપકાર્યોથી વિરક્ત સંવિગ્ન મુનિને પણ ‘સમ્’ એટલે સારી રીતે ‘જળાવે છે’—ઉત્તેજિત કરે છે. એવા કષાયોનો પ્રકાર તે ‘સંજ્વલન’ કહેવાય છે. ૪૨૦.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—

‘શબ્દ’ વગેરે વિષયોને લઇને જે વારંવાર સંજ્વલિત—ઉદ્દીપ્ત થાય છે એવા ચોથા પ્રકારના કષાયોને ‘સંજ્વલન’ કહે છે. ૪૨૧.

એ ચારે પ્રકારમાંના પ્રત્યેક પ્રકારને વળી ચાર ચાર ઉપપ્રકાર છે. એટલે ચાર પ્રકારના સોળ (૭૫) પ્રકાર થયા. અને વળી કષાય ‘ચાર’, એટલે એના (કષાયના) એકંદર ચોસઠ પ્રકાર થયા. ૪૨૨.

જેવી રીતે કોઈ શિષ્ટ માણસ પણ કદાચિત ક્રોધને લઇને અશિષ્ટ—દુષ્ટ થઇ જાય છે તેવી રીતે સંજ્વલન (કષાય) પણ કોઈ વખતે અનન્તાનુબન્ધિ થઈ પડે છે. ૪૨૩.

(એ પ્રમાણે સર્વ કષાયો વિષે સમજવું.)

અને એમ હોવાથી જ, અનન્તાનુબન્ધિ ક્ષીણ થઈ ગયેલાં છે જેનાં એવા કૃષ્ણ વગેરેની અનન્તાનુબન્ધિથી થનારી દુર્ગતિ ઘટી શકે છે. ૪૨૪.

કર્મગ્રન્થકારૈશ્ચ સદૃષ્ટાન્તા એવમેતે જગદિરે—

જલરેણુપુઢવીપઢ્વયરાઈસરિસો ચઢઢ્વિહો કોહો ।

તિણિસલયાકઢ્ઢઠિયસેલત્થંભોવમો માણો ॥ ૪૨૬ ॥

માયા વલેહિગોમુત્તિમિંઢસિંગઘણવંસિમૂલસમા ।

લોહો હલિદ્ધવંજણકદ્ધમકિમિરાગસારિત્થો ॥ ૪૨૭ ॥

તથા પ્રજ્ઞાપનાયાં પ્રજ્ઞતાઃ સ્વાન્યોભયપ્રતિષ્ઠિતાઃ ।

અપ્રતિષ્ઠિતકાશ્ચૈવં ચત્વારોઽપિ ચતુર્વિધાઃ ॥ ૪૨૮ ॥

તથાહિ । સ્વદુશ્ચેષ્ઠિતતઃ કશ્ચિત્ પ્રત્યપાયમવેદ્ય યત્ ।

કુર્યાદાત્મોપરિ ક્રોધં સ એષઃ સ્વપ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ ૪૨૯ ॥

ઉદીરયેદ્યદા ક્રોધં પરઃ સન્તર્જનાદિભિઃ ।

તદા તદ્વિષયક્રોધો ભવેદન્યપ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ ૪૩૦ ॥

બાહુબલિ મુનિને બારળાર માસ પર્યન્ત ‘ માન ’ રહ્યું તોયે છેવટે એને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું—એ પણ ‘ સંજ્ઞવલન ’ ની એવી ઉચિતતાને લઈને સમજવું. ૪૨૫.

‘ કર્મઅંથ ’ ના કર્તાએ આ કષાયોને દૃષ્ટાન્તો આપીને સમજાવ્યા છે તે આ પ્રમાણે:—

ક્રોધ ચાર પ્રકારનો હોય છે (પ્રત્યેક પ્રકાર પૂર્વાપર વિશેષ વિશેષ ટકાઉ છે.)—(૧) જળની ઉપર પડેલી રેખા સરખો (૨) ધૂળપર રેખા પડી હોય એવો. (૩) માટીપર રેખા પડી હોય એવો અને (૪) પથ્થરપર રેખા પડી હોય એવો. માન (૧) નેતરની શલાકા સમાન (૨) કાષ્ટસ્તંભ સમાન (૩) અસ્થિસ્તંભ સમાન અને (૪) પથ્થરના સ્તંભ જેવો (એમ ઉત્તરોત્તર વિશેષ વિશેષ દૃઢ) છે. માયાને પણ પૂર્વાપર વિશેષ વિશેષ વડે એવી ચાર વસ્તુઓ સાથે સરખાવી છે—(૧) વાંસની છોઈ, (૨) ગોમૂત્ર (૩) ઘેટાના શૃંગ—શીંગડા અને (૪) વાંસના મૂળ. લોભ પણ (૧) હુળદર, (૨) સરાવળાંનો મેલ (૩) ગાડાના પૈડાનો મેલ અને (૪) કીરમજ—એ ચાર વસ્તુના રંગની જેવો છે; એટલે કે પૂર્વાપર વિશેષ વિશેષ પાકો—દઢતાવાળો છે. ૪૨૬—૪૨૭.

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં વળી એ ચારે કષાયોના એક બીજી રીતે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે:— (૧) સ્વપ્રતિષ્ઠિત, (૨) અન્યપ્રતિષ્ઠિત, (૩) ઉભયપ્રતિષ્ઠિત અને (૪) અપ્રતિષ્ઠિત. ૪૨૮.

ચાર કષાયમાંથી એક ‘ ક્રોધ ’ ની વાત કરીએ. તો

(૧) એક માણસ પોતાનો દોષ જાણી દુઃખ પામી પોતાની જાતપર ક્રોધ કરે એ સ્વપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ. ૪૨૯.

(૨) કોઈ અન્ય માણસ આપણો તિરસ્કાર આદિ કરે તેથી આપણને જે ક્રોધ ચઢે તે ‘ અન્યપ્રતિષ્ઠિત ’ ક્રોધ. ૪૩૦.

एतच्च नैगमनयदर्शनं चिन्त्यतां यतः ।

स तद्विषयतामात्रान्मन्यते तत्प्रतिष्ठितम् ॥ ४३१ ॥

यश्चात्मपरयोस्तादृगपराधकृतो भवेत् ।

क्रोधः परस्मिन् स्वस्मिंश्च स स्यादुभयसंश्रितः ॥ ४३२ ॥

विना परાક્રોશનાદિ વિના ચ સ્વકુચેષ્ટિતમ્ ।

નિરાલમ્બન એવ સ્યાત્ કેવલં ક્રોધમોહતઃ ॥ ૪૩૩ ॥

સ ચાપ્રતિષ્ઠિતઃ ક્રોધો દૃશ્યતેઽયં ચ કસ્યચિત્ ।

ક્રોધમોહોદયાત્ક્રોધઃ કર્હિચિત્કારણં વિના ॥ ૪૩૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અત એવોક્તં પૂર્વમહર્ષિભિઃ—

સાપેક્ષાણિ ચ નિરપેક્ષાણિ ચ કર્માણિ ફલવિપાકેષુ ।

સોપક્રમં ચ નિરુપક્રમં ચ દૃષ્ટં યથાયુષ્કમ્ ॥ ૪૩૫ ॥

इत्यादि अर्थतः प्रज्ञापनात्तृतीयपदे ॥

एवमन्येऽपि त्रयः कषाया भाव्याः ॥

चतुर्भिः कारणैरेते प्रायः प्रादुर्भवन्ति च ।

क्षेत्रं वास्तु शरीरं च प्रतीत्योપધિમંગિનામ્ ॥ ૪૩૬ ॥

(આ ।વચ્ચાર ‘ નૈગમનય ’ ની અપેક્ષાએ છે. કારણ કે ક્રોધ તો આપણને થયો છે પણ એનું કારણ ‘ અન્ય ’ જન છે તેથી માત્ર અન્યવિષયતાને લઈને એને ‘ અન્યપ્રતિષ્ઠિત ’ કહ્યો છે.) ૪૩૧.

(૩) એવાજ દોષના સંબંધમાં, માણસને પરપ્રત્યે તેમજ પોતાપ્રત્યે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય એ ‘ ઉભયપ્રતિષ્ઠિત ’ ક્રોધ. ૪૩૨.

(૪) અન્યજનના આક્રોશ વિના તેમજ પોતાનો પણ કંઈ દોષ ન હોવા છતાં—એમ આલંબન ‘ વિના ’ જ, કોઈને ક્રોધ ચઢે તે ‘ અપ્રતિષ્ઠિત ’ ક્રોધ. એવો ક્રોધ કોઈને ‘ ક્રોધ-મોહનીય ’ ના ઉદયથી અને કોઈને વગરકારણે પણ થાય છે. ૪૩૩-૩૪.

આમ હોવાથીજ પૂર્વાચાર્યેએ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં ત્રીજા પદમાં કહ્યું છે કે—

આયુષ્ય જેમ ‘ સોપક્રમી ’ અને ‘ નિરૂપક્રમી ’ છે તેમ કર્મફળવિપાક પણ ‘ સાપેક્ષ, તેમજ ‘ નિરપેક્ષ ’ છે. ૪૩૫.

આ ‘ ક્રોધ ’ વિષયક ચાર પ્રકાર સમજાવ્યા તેવીજ રીતે બીજા ત્રણ કષાયોના સંબંધમાં એવા જ ચાર પ્રકાર સમજાવેલા.

માણસોને આ ચાર કષાયો પ્રાયઃ ક્ષેત્ર, ઇમારત, શરીર અને માલેકીની વસ્તુ—એ ચાર કારણોને લઈને જ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૩૬.

સર્વસ્તોકા નિષ્કષાયા માનિનોઽનન્તકાસ્તતઃ ।

ક્રુદ્ધમાયાવિલુબ્ધાશ્ચ સ્યુર્વિશેષાધિકાઃ ક્રમાત્ ॥ ૪૩૭ ॥

એકેન્દ્રિયાણાં ચત્વારોઽપ્યનાભોગાદ્ભવન્ત્યમી ।

અદર્શિતબહિર્દેહવિકારા અસ્ફુટાત્મકાઃ ॥ ૪૩૮ ॥

સર્વદા સહચારિત્વાત્કષાયાઽવ્યભિચારિણઃ ।

નોકષાયા નવ પ્રોક્તાઃ સ્તવનીયક્રમામ્બુજૈઃ ॥ ૪૩૯ ॥

તદુક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

કષાયસહવર્તિત્વાત્કષાયપ્રેરણાદપિ ।

હાસ્યાદિનવકસ્યોક્તા નોકષાયકષાયતા ॥ ૪૪૦ ॥

હાસો રત્યરતી ભીતિર્જુગપ્સા શોક એવ ચ ।

પુંસ્ત્રીક્લીબાભિધા વેદાઃ નોકષાયા અમી મતાઃ ॥ ૪૪૧ ॥

इति कषायाः ॥ २० ॥

સંજ્ઞા સ્યાત્ જ્ઞાનરૂપૈકા દ્વિતીયાનુભવાત્મિકા ।

તત્રાયા પંચધાજ્ઞાનમન્યા ચ સ્યાત્ સ્વરૂપતઃ ॥ ૪૪૨ ॥

સર્વથી એછા કષાયવિનાના પ્રાણીઓ છે. એથી અનન્ત ગણા ' માની ' છે. એથી ઘણા વધારે ક્રોધી, એથી વિશેષ માયાકપટી, અને એથી યે વિશેષ લોભી છે. ૪૩૭.

એકેન્દ્રિય જીવોને એ ચારે કષાયો વગરભોગે થાય છે. અને તેથી બહારથી એમના શરીરનો વિકાર ન દેખાતાં અપ્રકટ રહે છે. ૪૩૮.

કષાયોની સાથે સર્વદા અવ્યભિચારપણે (બીજાના અનુકુળ સંબંધથી) રહેનારા નવ નોકષાયો છે. ૪૩૯.

એ સંબંધમાં ' પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિ ' માં કહ્યું છે કે—

કષાયનું સહચારિત્વ તેમજ એની પ્રેરણાને લીધે, હાસ્ય વગેરે, ' નવ ' ને ' નોકષાય ' એવું નામ આપેલું છે. ૪૪૦

(૧) હાસ્ય, (૨) રતિ, (૩) અરતિ, (૪) ભય, (૫) જુગપ્સા, (૬) શોક, (૭) પુંવેદ, (૮) સ્ત્રીવેદ અને (૯) નપુંસકવેદ—આ નવ નોકષાયો છે. ૪૪૧.

આ પ્રમાણે વીશમા દ્વાર-કષાય-નું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

હવે એકવીશમા દ્વાર-સંજ્ઞા વિષે.

(૧) જ્ઞાનરૂપ અને (૨) અનુભવરૂપ—એમ બે પ્રકારની સંજ્ઞા છે. પહેલી જ્ઞાનરૂપ—એ

અસાતવેદનીયાદિકર્મોદયસમુદ્ભવા ।

આહારાદિપરીણામભેદાત્સા ચ ચતુર્વિધા ॥ ૪૪૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તથાહુઃ । ચત્તારિ સક્ષાઓ પક્ષત્તે । આહારસક્ષા ભયસક્ષા મેહુસક્ષા
પરિગ્રહસક્ષા । ઇતિ સ્થાનાંગે ॥

આહારે યોમિલાષઃ સ્યાજ્જન્તોઃ ક્ષુદ્રેદનીયતઃ ।

આહારસંજ્ઞા સા જ્ઞેયા શેષાઃ સ્યુર્મોહનીયજાઃ ॥ ૪૪૪ ॥

ભયસંજ્ઞા ભયં ત્રાસરૂપં યદનુભૂયતે ।

મૈથુનેચ્છાત્મિકા વેદોદયજા મૈથુનાભિધા ॥ ૪૪૫ ॥

સ્યાત્પરિગ્રહસંજ્ઞા ચ લોભોદયસમુદ્ભવા ।

અનામોગાવ્યક્તરૂપા એતાશ્ચૈકેન્દ્રિયાંગિનામ્ ॥ ૪૪૬ ॥

ભગવતીસપ્તમશતકાષ્ટમોદેશકે તુ

આહારભયપરિગ્રહમેહુણ તહ કોહ માણ માયા ચ ।

લોભો લોગો ઓહો સન્ના દસ સવ્વજીવાણં ॥ ૪૪૭ ॥ ઇતિ ॥

એતાશ્ચ વૃક્ષોપલક્ષણેન સર્વૈકેન્દ્રિયાણાં સાત્તાદેવં દર્શિતાઃ । તચ્ચથા—

પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ છે. બીજી અનુભવરૂપ—એ ‘ અસાતવેદનીય ’ આદિ કર્મોના ઉદય-
થી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને, આહાર વગેરે ભિન્નભિન્નરૂપે પારણમવાને લીધે એના ચાર પ્રકાર
થાય છે. ૪૪૨-૪૪૩.

સ્થાનાંગ-ઠાણાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે (૧) આહારસંજ્ઞા, (૨) ભયસંજ્ઞા, (૩) મૈથુનસંજ્ઞા
અને (૪) પરિગ્રહસંજ્ઞા—એમ (પ્રાણીમાત્રને) ચાર સંજ્ઞાઓ છે.

(૧) ક્ષુધા લાગવાથી જીવને આહારની અભિલાષા થાય એ આહારસંજ્ઞા. શેષ સંજ્ઞાઓ
‘ મોહનીય ’ (કર્મ) ને લઈને થાય છે. ૪૪૪.

(૨) ત્રાસરૂપ ભયનો અનુભવ થાય—એ ભયસંજ્ઞા. (૩) ‘ વેદોદય ’ ને લીધે (પ્રાણીમાત્રને
સ્વાભાવિક એવો જે હવસ—એને લઈને) મૈથુનની ઇચ્છા થાય એ મૈથુનસંજ્ઞા. ૪૪૫.

(૪) લોભના ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય એ પરિગ્રહસંજ્ઞા. આ સંજ્ઞા એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓમાં
ઉપલોગરહિતપણે અને અપ્રકટરૂપે હોય છે. ૪૪૬.

ભગવતી સૂત્રમાં સાતમા શતકના આઠમા ઉદેશમાં, સર્વ જીવોને (૧) આહાર, (૨) ભય,
(૩) પરિગ્રહ, (૪) મૈથુન, (૫) ક્રોધ, (૬) માન, (૭) માયા, (૮) લોભ, (૯) લોક અને (૧૦)
ઓધ—એમ દશ સંજ્ઞાઓ કહેલી છે. ૪૪૭.

રુઝવાણ જલાહારો સંકોચણિઆ ભયેણ સંકુદયં ।

નિઅતન્તુર્ણિં વેઢઈ વલ્લી રુઝવે પરિગહેઈ ॥ ૪૪૮ ॥

ઈત્થિપરિરંભણેણં કુરુવગતરુણો ફલંતિ મેહુણે ।

તહ કોનદસ્સ કંદે હુંકારે મુઅઈ કોહેણં ॥ ૪૪૯ ॥

માણે ઝરઈ રુઅંતી છાયઈ વલ્લી ફલાઈં માયાણ ।

લોભે વિહ્લપલાસા ચિવંતિ મૂલે નિહાણુવરિં ॥ ૪૫૦ ॥

ચયણીણ સંકોચો કમલાણં હોઈ લોગસન્નાણ ।

ઓહે ચઈત્તુ મગ્ગં ચડંતિ રુઝવેસુ વલ્લીઓ ॥ ૪૫૧ ॥

અન્યૈરપિ વૃદ્ધાણાં મૈથુનસંજ્ઞાભિધીયતે । તથોક્તં શૃંગારતિલકે ।

સુભગ કુરુવકસ્ત્વં નો કિમાલિંગનોત્કઃ

કિમુ મુખમદિરેચ્છુઃ કેસરો નો હૃદિસ્થઃ ।

ત્વયિ નિયતમશોકે યુજ્યતે પાદઘાતઃ

પ્રિયમિતિપરિહાસાત્પેશલં કાચિદૂચે ॥ ૪૫૨ ॥

અને એકેન્દ્રિય જીવોમાં પણ એ હોય છે એમ, વૃક્ષોનાં દૃષ્ટાન્ત આપીને, એ સિદ્ધ કર્યું છે: આ પ્રમાણે—

(૧) વૃક્ષોને જલાહાર હોય છે. (૨) વૃક્ષોને ભય હોય છે કેમકે એઓ પણ સંકોચ પામે છે એ ભયવિના હોય નહિં. (૩) લતાઓ—વેલાઓ તંતુઓ વડે વૃક્ષોને વીંટી વળે છે એ પરિચ-હસંજ્ઞા નહિં તો બીજું શું ? (૪) વળી સ્ત્રી આલિંગન દે છે એટલે કુરુબકવૃક્ષ ફળે છે. એટલે વૃક્ષમાં મૈથુનસંજ્ઞા પણ સિદ્ધ થાય છે. (૫) કોકનદ એટલે રક્ત જળકમળ હુંકાર શબ્દ કરે છે એ એનામાં ક્રોધસંજ્ઞા છે એમ પૂરવાર કરે છે. (૬) રૂઝંતી નામની વેલી ઝરે છે—એ માન સૂચવે છે. (૭) લતાઓ પોતાનાં ફળ ઢાંકી રાખે છે—એ માયા જ. (૮) પૃથ્વીમાં કોઈ સ્થળે નિધિ હોય છે એની ઉપર ગિલપલાશ વૃક્ષ પોતાનાં મૂળ ઘાલે છે એ એનામાં લોભ પ્રકૃતિ છે એમ દેખાડી આપે છે. (૯) રાત્રી પડે છે ત્યારે સકળ કમળપુષ્પો સંકોચાઈ જાય છે એનું કારણ લોકસંજ્ઞાનો સદ્ભાવ. અને (૧૦) વેલાઓ સર્વ માર્ગ શોધતાં વૃક્ષપર ચઢે છે એ એમનામાં આઘસંજ્ઞા પૂરવાર કરે છે. ૪૪૮-૪૫૧.

નીચેના ‘ શૃંગારતિલક ગ્રંથ ’ ના ફકરા ઉપરથી વૃક્ષોમાં મૈથુનસંજ્ઞા છે એમ અન્યજનો પણ કહે છે:—

કોઈ સ્ત્રી પોતાના પતિને હાસ્યયુક્ત વચ્ચનો કહે છે કે—હે સુંદર, તું તો મારો ‘ કુરુબક ’ છે, છતાં મને કેમ આલિંગન કરતો નથી ? તું મારો હૃદયસ્થ કેસર (વૃક્ષ) છો છતાં મારા

તથા પારદોઽપિ સ્ફારશૃંગારયા સ્ત્રિયાવલોકિતઃ કૃપાદુહ્ણલતીતિ
લોકે શ્રૂયતે । ઇતિ ॥

સ્તોકા મૈથુનસંજ્ઞોપયુક્તા નૈરયિકાઃ ક્રમાત્ ।
સંખ્યેયઘ્ના જગિધિપરિગ્રહત્રાસોપયુક્તકાઃ ॥ ૪૫૩ ॥
સ્યુઃ પરિગ્રહસંજ્ઞાલ્પાસ્તિર્યચોઽલ્પાસ્તતઃ ક્રમાત્ ।
તે મૈથુનભયાહારસંજ્ઞાઃ સંખ્યગુણાધિકાઃ ॥ ૪૫૪ ॥
ભયસંજ્ઞાન્વિતાઃ સ્તોકા મનુષ્યા સ્યુર્યથાક્રમમ્ ।
સંખ્યેયઘ્ના ભુક્તિપરિગ્રહમૈથુનસંજ્ઞકાઃ ॥ ૪૫૫ ॥
ગ્રાહારસંજ્ઞાઃ સ્યુઃ સ્તોકા દેવાઃ સંખ્યગુણાધિકાઃ ।
સંત્રાસમૈથુનપરિગ્રહસંજ્ઞા યથાક્રમમ્ ॥ ૪૫૬ ॥

પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તૌ તુ એવં લિખિતમ્ । તથા મતિજ્ઞાનાવરણકર્મ-
ક્ષયોપશમાત્ શબ્દાર્થગોચરા સામાન્યાવબોધક્રિયા ઓઘસંજ્ઞા । તદ્વિ-
શેષાવબોધક્રિયા લોકસંજ્ઞા । એવં ચેદમાપતિતમ્—દર્શનોપયોગઃ ઓઘસંજ્ઞા

સુખમદ્દિરાની ઈચ્છા કેમ કરતો નથી ? તું મારે મન અશોકવૃક્ષ છે તો તને તો હું પાદપ્રહાર
કરીશ જ. ૪૬૨.

વળી સુંદરશૃંગારમાં સજ્જ થયેલી સ્ત્રી દૃષ્ટિ કરે તો કુવામાંથી પારો ઉછાળા મારે છે
એમ પણ લોકો કહે છે.

નારડીના છવોમાં મૈથુનસંજ્ઞાવાળા સર્વથી ઓછા છે; એથી આહારસંજ્ઞાવાળા, પરિ-
ગ્રહસંજ્ઞાવાળા અને ભયસંજ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સંખ્યાત સંખ્યાતગણા છે. ૪૫૩.

તિર્યંચોમાં પરિગ્રહસંજ્ઞાવાળા સર્વથી ઓછા છે; એથી મૈથુનસંજ્ઞાવાળા, ભયસંજ્ઞાવાળા
અને આહારસંજ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સંખ્યાત સંખ્યાતગણા છે. ૪૫૪.

મનુષ્યોમાં ભયસંજ્ઞાવાળા સર્વથી ઓછા છે, એથી આહારસંજ્ઞાવાળા, પરિગ્રહસંજ્ઞા-
વાળા અને મૈથુનસંજ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સંખ્યાત સંખ્યાતગણા છે. ૪૫૫.

દેવતાઓમાં આહારસંજ્ઞાવાળા સર્વથી ઓછા છે; એથી ભયસંજ્ઞાવાળા, મૈથુનસંજ્ઞાવાળા
અને પરિગ્રહસંજ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સંખ્યાત સંખ્યાતગણા છે. ૪૫૬.

“ પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથ ” માં એમ લખ્યું છે કે મતિજ્ઞાનને આવરનારા ક્રમોના ક્ષયો
પશમથી શબ્દને અને અર્થને ગોચર એવી સામાન્ય અવબોધક્રિયા—એનું નામ ‘ ઓઘસંજ્ઞા ’.
એ કરતાં સવિશેષ અવબોધ થાય એવી ક્રિયા—તે ‘ લોકસંજ્ઞા ’. આ પરથી એવો સાર નીકળે

જ્ઞાનોપયોગઃ લોકસંજ્ઞા । એષઃ સ્થાનાંગટીકાભિપ્રાયઃ ॥ આચારાંગટીકાયાં
પુનરભિહિતં—ઓઘસંજ્ઞા તુ અવ્યક્તોપયોગરૂપા વહ્લીવિતાનારોહણાદિ-
સંજ્ઞા । લોકસંજ્ઞા સ્વચ્છન્દઘટિતવિકલ્પરૂપા લોકોપચરિતા । યથા ન
સન્તિ અનપત્યસ્ય લોકાઃ શ્વાનો યક્ષાઃ વિપ્રાઃ દેવાઃ કાકાઃ પિતામહાઃ
બર્હિણાં પદ્મવાતેન ગર્ભ ઇત્યાદિકા । ઇતિ ॥ આચારાંગે તુ

મોહધર્મસુખદુઃખજુગુપ્સાશોકનામભિઃ ।

દશ તા ષડ્ભિરેતાભિઃ સહ ષોડશ વર્ણિતાઃ ॥ ૪૫૭ ॥

અથવા ત્રિવિધાઃ સંજ્ઞાઃ પ્રથમા દીર્ઘકાલિકી ।

દ્વિતીયા હેતુવાદાખ્યા દૃષ્ટિવાદાભિધા પરા ॥ ૪૫૮ ॥

સુદીર્ઘમપ્યતીતાર્થં સ્મરત્યથ વિચિન્તયેત્ ।

કથં નુ નામ કર્તવ્યમિત્યાગામિનમાદ્યયા ॥ ૪૫૯ ॥

તથા વિચિન્ત્યેષ્ટાનિષ્ટચ્છાયાતપાદિવસ્તુષુ ।

દ્વિતીયયા સ્વસૌખ્યાર્થં સ્યાત્પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિમાન્ ॥ ૪૬૦ ॥

કે દર્શનનો ઉપયોગ—એ ‘ ઓઘસંજ્ઞા ’, અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ—એ ‘ લોકસંજ્ઞા ’. આવો જ સ્થાનાંગ સૂત્રપરની ટીકાનો અભિપ્રાય છે.

આચારાંગસૂત્રની ટીકામાં વળી એમ છે કે લતાઓની આરોહણાદિ સંજ્ઞાની જેમ જેનો ઉપયોગ અવ્યક્ત-અપ્રકટ હોય એવી જાતની સંજ્ઞા—તે ઓઘસંજ્ઞા; અને લોકોએ પોતપોતાના છંદ પ્રમાણે વિકલ્પો ધ્યા હોય એના જેવી—તે લોકસંજ્ઞા. અપુત્રવાનની સદ્ગતિ નથી થતી, શ્વાનો યક્ષરૂપ છે, વિપ્રો સર્વે દેવસમાન છે, કાક સર્વે પિતૃઓ છે, મયૂરોમાં પાંખના વાયુથા ગર્ભ રહે છે—આ બધાં ‘ લોકસંજ્ઞા ’ ના દૃષ્ટાન્ત છે.

આચારાંગસૂત્રમાં, અહિં આપણે ગણાવેલી દશ સંજ્ઞામાં અન્ય છ ઉમેરીને એકંદર સોળ સંજ્ઞા ગણી છે. એ ‘ અન્ય છ ’ આ પ્રમાણે:—(૧) મોહ, (૨) ધર્મ, (૩) સુખ, (૪) દુઃખ, (૫) શોક અને (૬) જુગુપ્સા. ૪૫૭.

અથવા (૧) દીર્ઘકાલિકી (૨) હેતુવાદા અને (૩) દૃષ્ટિવાદા—એમ પણ, સંજ્ઞાના ત્રણ પ્રકાર છે. ૪૫૮.

(૧) ‘ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા ’ થી માણસને બહુબહુ સમય પહેલા બની ગયેલા બનાવો સ્મરણમાં તાજા થાય છે, અને ભવિષ્યમાં શું કરવાનું છે એ વાતનું ચિન્તવન થાય છે. ૪૫૯.

(૨) એ પ્રમાણે ચિન્તવન કર્યા પછી, બીજી ‘ હેતુવાદા ’ સંજ્ઞાથી, માણસ પોતાના

ભવેત્સમ્યગ્દૃશમેવ દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી ।

एतामपेक्ष्य सर्वेऽपि मिथ्यादृशो ह्यसंज्ञिनः ॥ ૪૬૧ ॥

સુરનારકગર્ભોત્થજીવાનાં દીર્ઘકાલિકી ।

संमूर्च्छिमान्तद्वयक्षादिजीवानां हेतुवादिकी ॥ ૪૬૨ ॥

છદ્મસ્થસમ્યગ્દૃષ્ટીનાં શ્રુતજ્ઞાનાત્મિકાન્તિમા ।

मतिव्यापारनिर्मुक्ताः संज्ञातीता जिनाः समे ॥ ૪૬૩ ॥

इति संज्ञाः ॥ ૨૧ ॥

इंदुः स्यात् परमैश्वर्ये धातोरस्य प्रयोगतः ।

इन्दनात्परमैश्वर्यादिन्द्र आत्माभिधीयते ॥ ૪૬૪ ॥

તસ્ય લિંગં તેન સૃષ્ટિમિતીન્દ્રિયમુદીર્યતે ।

श्रोत्रादि पंचधा तच्च तथाह्युवाच भाष्यकृत् ॥ ૪૬૫ ॥

ईदो जीवो सव्वोवलङ्घिभोगपरमेसरत्तणञ्चो ।

સોત્તાઙ્ગભેયમિંદિયમિહ તલ્લિંગાઙ્ગ ભાવાચ્ચો ॥ ૪૬૬ ॥

સુખને અર્થે, છાયા તડકો આદિ પદાર્થોમાંથી પોતાને ઈષ્ટ હોય એમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને અનિષ્ટ હોય એનાથી નિવૃત્ત રહે છે. ૪૬૦.

(૩) ઉપદેશ દેનારી ‘ દૃષ્ટિવાદા ’ સંજ્ઞા સમ્યક્દૃષ્ટી જીવોને જ હોય છે. આ સંજ્ઞાને લઈને જ, સર્વ મિથ્યાદૃષ્ટિઓ ‘ અસંજ્ઞિ ’-કહેવાય. ૪૬૧.

દેવતા, નારકીના જીવો અને ગર્ભજ જીવોને ‘ દીર્ઘકાલિકી ’ સંજ્ઞા છે. અને ‘ બેઇન્દ્રિય ’ થી માંડીને ‘ સંમૂર્છિમ ’ સુધીના જીવોને ‘ હેતુવાદા ’ સંજ્ઞા છે. ૪૬૨.

છદ્મસ્થ સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવોને શ્રુતજ્ઞાનરૂપ (ત્રીજી ‘ દૃષ્ટિવાદા ’ સંજ્ઞા છે. મતિજ્ઞાનના વ્યાપારથી છુટી આગળ ગયેલા હોવાથી સર્વે જિનેશ્વરો તો ‘ સંજ્ઞાતીત ’ છે.

આ પ્રમાણે એકવીશમા દ્વાર-સંજ્ઞા-વિષયક સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

‘ इन्द्र ’ ધાતુ ‘ ઐશ્વર્યવાન્ ’ હોવું ‘ એ અર્થમાં વપરાય છે. એ ધાતુનો પ્રયોગ કરતાં इन्दन એટલે ‘ ઐશ્વર્ય ’ લેતાં ‘ ઐશ્વર્યવાન્ ’ માટે ‘ इन्द्र ’ શબ્દ વપરાય. આત્મા એ ઐશ્વર્યવાન્ છે માટે ‘ આત્મા ’ પણ ‘ इन्द्र ’ કહેવાય. ૪૬૪.

તે પરથી, આત્માએ બનાવેલું પોતાનું લિંગ-ચિન્હ ‘ ઇન્દ્રિય ’ કહેવાય. આ ઇન્દ્રિયો શ્રોત્ર વગેરે (શ્રોત્ર, અક્ષિ, ઘ્રાણ, રસના, સ્પર્શન) થઈને પાંચ છે. ૪૬૫.

ભાષ્યકારે કહ્યું છે કે “ ઇન્દ્ર ” એટલે “ જીવ ”, (કેમકે એને સર્વ પ્રકારની ઉપલબ્ધિ અને ભોગોનું ઐશ્વર્ય છે). અને શ્રોત્ર આદિક લેદોવાળી ‘ ઇન્દ્રિયો ’ એ ‘ જીવ ’ ના ભાવ-લિંગો-ચિન્હો છે. ૪૬૬.

શ્રોત્રાદિગ્રાણરસનસ્પર્શનાનીતિ પંચધા ।

તાન્યેકૈકં દ્વિભેદં તદ્ દ્રવ્યભાવવિભેદતઃ ॥ ૪૬૭ ॥

તત્ર નિર્વૃત્તિરૂપં સ્યાત્તથોપકરણાત્મકમ્ ।

દ્રવ્યેન્દ્રિયમિતિ દ્વેધા તત્ર નિર્વૃત્તિરાકૃતિઃ ॥ ૪૬૮ ॥

સાપિ બાહ્યાન્તરંગા ચ બાહ્યા તુ સ્ફુટમીદયતે ।

પ્રતિજાતિ પૃથગ્રૂપા શ્રોત્રપર્પટિકાદિકા ॥ ૪૬૯ ॥

નાનાત્વાન્નોપદેષ્ટું સા શક્યા નિયતરૂપતઃ ।

નાનાકૃતીનીન્દ્રિયાણિ યતો વાજિનરાદિષુ ॥ ૪૭૦ ॥

અભ્યન્તરા તુ નિર્વૃત્તિઃ સમાના સર્વજાતિષુ ।

ઉક્તં સંસ્થાનનૈયત્યમેનામેવાધિકૃત્ય ચ ॥ ૪૭૧ ॥

તથાહિ । શ્રોત્રં કદમ્બપુષ્પાભમાંસૈકગોલકાત્મકમ્ ।

મસૂરધાન્યતૂલ્યા સ્યાચ્ચત્તુષોઽન્તર્ગતાકૃતિઃ ॥ ૪૭૨ ॥

અતિમુક્તકપુષ્પાભં ગ્રાણં ચ કાહલાકૃતિ ।

જિહ્વા હુરપ્રાકારા સ્યાત્ સ્પર્શનં વિવિધાકૃતિ ॥ ૪૭૩ ॥

પાંચે ઇન્દ્રિયોમાં પ્રત્યેકના (૧) દ્રવ્ય અને (૨) ભાવ-એમ બે ભેદ છે. એમાં વળી ‘દ્રવ્યેન્દ્રિય’ ના પાછા (૧) નિર્વૃત્તિરૂપ અને (૨) પ્રવૃત્તિરૂપ-એમ બે પ્રકાર છે. ૪૬૭-૪૬૮.

નિર્વૃત્તિ એટલે ‘આકૃતિ’ સમજવી. આ આકૃતિ પણ (૧) બાહ્ય, અને (૨) અન્તરંગ-એમ બે પ્રકારની છે. બાહ્ય આકૃતિનાં તો પ્રત્યેક જાતિએ (કર્ણાદિક) ભિન્નભિન્ન રૂપ સ્ફુટપણે જણાય છે. પણ એમ હોવાથી, અર્થાત્ વિવિધરૂપ હોવાથી, એનું એક ચોક્કસ રૂપ કહી શકાતું નથી. દૃષ્ટાન્ત તરીકે જોશો તો માલમ પડશે કે મનુષ્યની અને અશ્વની ઇન્દ્રિયોના આકાર જૂદા જૂદા છે. ૪૬૯-૪૭૦.

(૨) અન્તરંગ આકૃતિ તો સર્વ જાતિઓની સરખી જ હોય છે. આ અન્તરંગ આકૃતિપરથી જ, એમનાં ‘સંસ્થાન’ નીચે પ્રમાણે નિશ્ચયપૂર્વક કહીએ છીએ:

કર્ણેન્દ્રિય કદમ્બના પુષ્પ જેવા માંસના એક ગોળારૂપ છે. ચક્ષુરિન્દ્રિય મસૂર નામના ધાન્ય જેવી છે. નાસિકા અતિમુક્તક પુષ્પ જેવી અને કાહલ નામના વાજિત્રના આકારની છે. જિહ્વા હુર-અસ્ત્રા-ના આકારની છે. અને સ્પર્શેન્દ્રિય અનેક આકારની છે. ૪૭૧-૭૩.

સ્પર્શનેન્દ્રિયનિર્વૃત્તૌ બાહ્યાભ્યન્તરયોર્ન મિત્ ।
 તથૈવ પ્રતિપત્તવ્યમુક્તત્વાત્પૂર્વસૂરિભિઃ ॥ ૪૭૪ ॥
 બાહ્યનિર્વૃત્તીન્દ્રિયસ્ય ચ્છદ્ગેનોપમિતસ્ય યા ।
 ધારોપમાન્તર્નિર્વૃત્તિરત્યચ્છપુદ્ગલાત્મિકા ॥ ૪૭૫ ॥
 તસ્યાઃ શક્તિવિશેષો યઃ સ્વીયસ્વીયાર્થબોધકઃ ।
 ઉક્તં તદેવોપકરણેન્દ્રિયં તીર્થપાર્થિવૈઃ ॥ ૪૭૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તદુક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

ઉપકરણમ્ । ચ્છદ્ગસ્થાનીયાયાઃ બાહ્યનિર્વૃત્તેઃ યા ચ્છદ્ગધારા-
 સમાના સ્વચ્છતરપુદ્ગલસમૂહાત્મિકા અભ્યન્તરા નિર્વૃત્તિઃ તસ્યાઃ
 શક્તિવિશેષ इति ॥

આચારાંગવૃત્તૌ તુ—

નિર્વૃત્યતે इति નિર્વૃત્તિઃ । કેન નિર્વૃત્યતે । કર્મણા । તત્ર ઉત્સે-
 ધાંગુલાસંખ્યેયભાગપ્રમિતાનાં શુદ્ધાનાં આત્મપ્રદેશાનાં પ્રતિનિયતચત્તુ-
 રાદીન્દ્રિયસંસ્થાનેનાવસ્થિતાનાં યા વૃત્તિઃ અભ્યન્તરા નિર્વૃત્તિઃ ॥ તેષ્વેવા-
 ત્મપ્રદેશેષ્વિન્દ્રિયવ્યપદેશભાગ્ યઃ પ્રતિનિયતસંસ્થાનઃ નિર્માણનામ્ના પુદ્-
 ગલવિપાકિના વર્દ્ધકીસંસ્થાનીયેન આરચિતઃ કર્ણશબ્દકુલ્યાદિવિશેષઃ

સ્પર્શેન્દ્રિયના બાહ્ય અને અભ્યન્તર આકારમાં કંઈ તફાવત નથી. પૂર્વાચાર્યોએ પણ એમજ કહ્યું છે માટે એજ અંગીકાર કરવું. ૪૭૪.

ઇન્દ્રિયોની બાહ્ય આકૃત્તિને ખડ્ગની ઉપમા અપાય, અને અંદરની આકૃત્તિને ખડ્ગની ધારની ઉપમા અપાય. એ અભ્યન્તર આકૃત્તિ અત્યન્ત નિર્મળ પુદ્ગલરૂપ છે. ૪૭૫.

એની, નિજ નિજ કાર્યક્ષેત્રને જણાવનારી જે વિશિષ્ટ શક્તિ—એનેજ તીર્થકરદેવોએ ‘ ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય ’ કહેલી છે. ૪૭૬.

‘ ઉપકરણ ’ નો અર્થ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં આ પ્રમાણે કહેલો છે:—

ખડ્ગસમાન બાહ્ય આકૃત્તિવાળી ઇન્દ્રિયની, ખડ્ગધારાસમાન—અને—અત્યન્ત નિર્મળ પુદ્ગલસમૂહરૂપ—અભ્યન્તર આકૃત્તિ—ની વિશિષ્ટ શક્તિને ઉપકરણેન્દ્રિય કહે છે.

આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં વળી એમ કહેલું છે કે—

ઇન્દ્રિયોની આકૃત્તિ કર્મ બનાવે છે. એમાં ઉત્સેધાંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેવડા,

અંગોપાંગનામ્ના તુ નિષ્પાદિતઃ इति बाह्यनिर्वृत्तिः ॥ તસ્યા એવ નિર્વૃત્તેઃ દ્વિરૂપાયાઃ યેનોપકારઃ ક્રિયતે તદ્ ઉપકરણમ્ ॥ તચ્ચ ઇન્દ્રિયકાર્ય સત્યામપિ નિર્વૃત્તૌ અનુપહતાયામપિ મસૂરાદ્યાકૃતિરૂપાયાં નિર્વૃત્તૌ તસ્યો-પઘાતાત્ ન પશ્યન્તિ ॥ તદપિ નિર્વૃત્તિવત્ દ્વિધા ઇતિ ॥

एवं च प्रज्ञापनावृत्त्यभिप्रायेण स्वच्छतरपुदगलात्मिका अभ्यन्तर-निर्वृत्तिः । प्रथमांगवृत्त्यभिप्रायेण तु शुद्धात्मप्रदेशरूपा अभ्यन्तरनिर्वृत्तिः । इति ध्येयम् ॥

इदमान्तरनिर्वृत्तेर्न तूपकरणेन्द्रियम् ।

अर्थान्तरं शक्तिशक्तिमतोर्भेदात् कथंचन ॥ ૪૭૭ ॥

કથંચિત્ ભેદશ્ચ—

तस्यामान्तरनिर्वृत्तौ सत्यामपि पराहते ।

द्रव्यादिनोपकरणेन्द्रियेऽर्थाज्ञानदर्शनात् ॥ ૪૭૮ ॥

इति द्रव्येन्द्रियम् ॥

ચોક્કસ આકૃતિવાળી અશુઆદિઇન્દ્રિયોરૂપ રહેલા, શુદ્ધ આત્મપ્રદેશોની વૃત્તિ—એ ‘ અભ્યન્તર નિર્વૃત્તિ ’ છે. એ જ આત્મપ્રદેશોમાં, ‘ ઇન્દ્રિય ’ એવા નામાભિધાનવાળા, પુદ્ગળવિંપાકી કર્ણુ-છિદ્ર વગેરે ચોક્કસ આકાર રચાયેલા છે એ સૂત્રધાર સરખા નિર્માણનામકર્મવડે રચાયેલા સમજવા. અને અંગોપાંગનામકર્મવડે રચાયેલા આકાર—આકૃતિ, તે ‘ બાહ્ય નિર્વૃત્તિ ’ સમ-જવી. આ પ્રમાણે ‘ બાહ્ય ’ અને ‘ અભ્યન્તર ’—એમ બે પ્રકારની નિર્વૃત્તિ—રૂપ ઉપકારને કરનાર તે ઉપકરણ કહેવાય. એ ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય, મશુરાદિકરૂપવાળી નિર્વૃત્તિન્દ્રિય, પોતે અનુ-પહત છતાં પણ, એના ઉપઘાતને લઇને, ભેદ શક્તી નથી. એ (ઇન્દ્રિયનું કાર્ય) પણ નિર્વૃત્તિની પેઠે બે પ્રકારનું છે.

આ પ્રમાણે અન્તરંગ આકૃતિ, પત્રવણા—પ્રજ્ઞાપના—સૂત્રના અભિપ્રાયે, અત્યન્ત સ્વચ્છ પુદ્ગળરૂપ છે; અને આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિના અભિપ્રાયે શુદ્ધ આત્મપ્રદેશરૂપ છે.

આ ‘ ઉપકરણેન્દ્રિય ’ અન્તરંગવૃત્તિથી કેઈ રીતે જૂદી નથી. શક્તિ અને શક્તિમાન જૂદાં હોતાં નથી એમ. ૪૭૭.

કંઈક ભેદ છે ખરો: અભ્યન્તર નિર્વૃત્તિનો સદ્ભાવ હોય છે તોપણ, ઉપકરણેન્દ્રિય દ્રવ્યાદિ વડે પરાઘાત પામેછે તો, ‘ અર્થ ’ નું જ્ઞાન થતું નથી. ૪૭૮.

એ પ્રમાણે દ્રવ્યેન્દ્રિયનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે ભાવેન્દ્રિય વિષે:—

દ્વિધા ભાવેન્દ્રિયમપિ લબ્ધિતશ્ચોપયોગતઃ ।

યથાશ્રુતમથો વચ્ચિ સ્વરૂપમુભયોરપિ ॥ ૪૭૯ ॥

જન્તોઃ શ્રોત્રાદિવિષયસ્તત્તદાવરણસ્ય યઃ ।

સ્યાત્ ક્ષયોપશમો લબ્ધિરૂપં ભાવેન્દ્રિયં હિ તત્ ॥ ૪૮૦ ॥

સ્વસ્વલબ્ધ્યનુસારેણ વિષયેષુ ય આત્મનઃ ।

વ્યાપાર ઉપયોગારૂપ્યં ભવેદ્ભાવેન્દ્રિયં ચ તત્ ॥ ૪૮૧ ॥

ઉપયોગેન્દ્રિયં ચૈકમેકદા નાધિકં ભવેત્ ।

એકદા હ્યુપયોગઃ સ્યાદેક એવ યદંગિનામ્ ॥ ૪૮૨ ॥

તથાહિ । ઇન્દ્રિયેણેહ યેનૈવ મનઃ સંયુજ્યતેઽગ્નિનઃ ।

તદેવૈકં સ્વવિષયગ્રહણાય પ્રવર્ત્તતે ॥ ૪૮૩ ॥

સશબ્દાં સુરભિં મૃદ્ધીં લાદતો દીર્ઘશબ્દુલીમ્ ।

પંચાનામુપયોગાનાં યૌગપદ્યસ્ય યો ભ્રમઃ ॥ ૪૮૪ ॥

સ ચેન્દ્રિયેષુ સર્વેષુ મનસઃ શીઘ્રયોગતઃ ।

સંમ્ભવેદ્યુગપત્પત્રશતવેધાભિમાનવત્ ॥ ૪૮૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

(૧) લબ્ધિરૂપ અને (૨) ઉપયોગરૂપ—એમ, ભાવેન્દ્રિય બે પ્રકારની છે. એ બેઉ પ્રકાર સિદ્ધાન્તમાં કહ્યા છે એમ હું કહું છું:— ૪૭૯.

પ્રાણીને કર્ણાદિવિષયવાળો, તે તે આવરણનો જે ક્ષયોપશમ થાય, તે લબ્ધિરૂપ ભાવેન્દ્રિય કહેવાય. અને પોતપોતાની લબ્ધિને અનુસારે, વિષયોને વિષે જે આત્માનો વ્યાપાર—તે ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય કહેવાય. ૪૮૦-૪૮૧.

ઉપયોગઇન્દ્રિય એકીવખતે એક જ હોય, અધિક ન હોય; કેમકે પ્રાણીઓને એકીવખતે એક જ ઉપયોગ હોય છે. ૪૮૨.

કેમકે પ્રાણીનું મન જે ઇન્દ્રિય વડે જોડાય છે તે જ એક ઇન્દ્રિય પોતાનો વિષય ગ્રહણ કરવા પ્રવર્તમાન થાય છે. ૪૮૩.

શબ્દાયમાન, સુગંધી, મૃદુ અને દીર્ઘ એવી ચોળાફળી ખાતી વખતે એક સાથે પાંચે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનો વિષય ગ્રહણ કરે છે એમ લાગે છે, પણ તે, સર્વ ઇન્દ્રિયોને વિષે મનનો શીઘ્ર યોગ હોવાથી માણસ એકસામટા સો પત્રો વીંધી આપવાનું અભિમાન કરે છે તેના જેવો, એક ભ્રમ જ છે. ૪૮૪-૪૮૫.

અન્યથા તૂપયોગૌ દ્વૌ યુગપન્નાર્હતોઽપિ ચેત્ ।

છદ્મસ્થાનાં પંચ તર્હિ સમ્ભવેયુઃ કથં સહ ॥ ૪૮૬ ॥

તદુક્તં પ્રથમાંગવૃત્તૌ—

આરમા સર્હેતિ મનસા મન ઇન્દ્રિયેણ

સ્વાર્થેન ચેન્દ્રિયમિતિ ક્રમ ઇષ શીઘ્રઃ ।

યોગ્યોઽયમેવ મનસઃ કિમગમ્યમસ્તિ

યસ્મિન્મનો વ્રજતિ તત્ર ગતોઽયમાત્મા ॥

કિંચ એકાદ્વાદિવ્યવહારો ભવેત્ દ્રવ્યેન્દ્રિયૈઃ કિલ ।

અન્યથા બકુલઃ પંચાક્ષઃ સ્યાત્ પંચોપયોગતઃ ॥ ૪૮૭ ॥

યદુક્તમ્ । પંચિન્દ્રિયો ડ બડલો નરોવ્વ સવ્વોવલક્ષિભાવાઓ ।

તહવિ ન મણ્ણ્ણ પંચિન્દ્રિયોત્તિ દવ્વિન્દિયાભાવા ॥ ૪૮૮ ॥

રણન્નૂપુરશૃંગારચારુલોલેક્ષણા મુખાત્ ।

નિર્યત્સુગન્ધિમદિરાગંડુષાદેષ પુષ્પ્યતિ ॥ ૪૮૯ ॥

તતઃ પંચાપ્યુપયોગા ભાવ્યા ઇતિ ॥

એકીસાથે બે ઉપયોગો શ્રીઅરિહંતપ્રભુને પણ નથી હોતા તો છદ્મસ્થ એવા મનુષ્યને એક જ વખતે પાંચ ઉપયોગો કેવી રીતે થઈ શકે ? ૪૮૬.

પ્રથમ અંગ—આચારાંગ—ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

આત્મા મનસાથે જાય છે, મન ઇન્દ્રિય સાથે જાય છે અને ઇન્દ્રિય પોતાના અર્થ—વિષય સાથે જાય છે—આમ શીઘ્ર ક્રમ છે. અને એજ ક્રમ યોગ્ય છે, કેમકે મનને કંઈ અગમ્ય નથી. જ્યાં મન જાય છે ત્યાં આત્મા પણ જાય છે.

વળી ‘એકેન્દ્રિય’ આદિ વ્યવહાર પણ દ્રવ્યેન્દ્રિયોવડે જ થાય છે. અન્યથા, બકુલવૃક્ષ પણ પાંચ ઉપયોગોને લીધે, પંચેન્દ્રિય થઈ જાય. ૪૮૭.

કહ્યું છે કે:—બકુલવૃક્ષ પણ મનુષ્યની પેઠે સર્વ ઉપયોગોને લઈને પંચેન્દ્રિય જેવો વર્તાય છે પણ એને દ્રવ્યેન્દ્રિયનો અભાવ છે એથી પંચેન્દ્રિય કહેવાય નહિ. ૪૮૮.

એ બકુલવૃક્ષ રણુકાર કરતા નૂપુરવાળી અપળનયના સુંદરીના મુખના—સુગંધી મદિરાના કેાગળાથી પુષ્પિત થાય છે. ૪૮૯.

એ પ્રમાણે પાંચે ઉપયોગો ભાવી લેવા.

અંગુલાસંલ્પેયભાગવાહલ્યાનિ જિનેશ્વરાઃ ।

ઝચુઃ પંચાપીન્દ્રિયાણિ વાહલ્યં સ્થૂલતા કિલ ॥ ૪૯૦ ॥

નન્વંગુલાસંલ્પભાગવહલે સ્પર્શનેન્દ્રિયે ।

લ્હગાદિઘાતે દેહાન્તર્વેદનાનુભવઃ કથમ્ ॥ ૪૯૧ ॥

અત્રોચ્યતે—ત્વગિન્દ્રિયસ્ય વિષયઃ સ્પર્શાઃ શીતાદયો યથા ।

ચક્ષુષો રૂપમેવં તુ વિષયો નાસ્ય વેદના ॥ ૪૯૨ ॥

દુઃખાનુભવરૂપા સા તાં ત્વાત્માનુભવત્યયમ્ ।

સકલેનાપિ દેહેન ઝ્વરાદિવેદનામિવ ॥ ૪૯૩ ॥

અથ શીતલપાનીયપાનેઽન્તર્વેદ્યતે કથમ્ ।

શીતસ્પર્શોઽન્તરા કૌતસ્કુતં સ્યાત્સ્પર્શનેન્દ્રિયમ્ ॥ ૪૯૪ ॥

અત્રોચ્યતે—સર્વત્રાંગપ્રદેશાન્તર્વર્ત્તિ ત્વગિન્દ્રિયં કિલ ।

ભવેદેવેતિ મન્તવ્યં પૂર્વર્ષિસમ્પ્રદાયતઃ ॥ ૪૯૫ ॥

યદાહ પ્રજ્ઞાપનામૂલટીકાકારઃ—

સર્વપ્રદેશપર્યન્તવર્તિત્વાત્તતોઽભ્યન્તરતોઽપિ શુષિરસ્યોપરિ ત્વ-
ગિન્દ્રિયસ્ય ભાવાદુપપદ્યતેઽન્તરપિ શીતસ્પર્શવેદનાનુભવ ઇતિ ॥

પાંચે ઇન્દ્રિયો એક આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી બહુલ—સ્થૂલ છે એમ શ્રી છનેશ્વરેનું વચન છે. અહિં કોઈ એમ શંકા ઉપસ્થિત કરે કે જો એક આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી ઇન્દ્રિયની સ્થૂલતા હોય તો સ્પર્શેન્દ્રિયપર બડ્ડા કે કોઈ એવી વસ્તુનો પ્રહાર થાય છે તે વખતે શરીરમાં વેદનાનો અનુભવ ક્યાંથી થઈ શકે ? આ શંકાનું સમાધાન એમ કરાય કે—જેમ ચક્ષુનો વિષય રૂપ છે તેમ સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય શીત, ઉષ્ણ વગેરે સ્પર્શો છે. એનો વિષય વેદના નથી. વેદના તો દુઃખના અનુભવરૂપ છે. અને એ વેદનાને આ આત્મા જ્વર આદિ વ્યાધિની વેદનાની પેઠે, અખિલ સ્વરૂપમાં અનુભવે છે. ૪૯૦—૪૯૩.

વળી કોઈ એવી પણ શંકા ઉઠાવે કે શીતળ જળ પીતી વખતે અંદર શીતળ સ્પર્શ ક્યાંથી થાય છે ? ત્યાં શું વચ્ચે સ્પર્શેન્દ્રિય આવીને ઉભી રહે છે ? એ શંકાનું સમાધાન પૂર્વાચાર્યો એમ કહીને કરી ગયા છે કે શરીરપ્રદેશની અંદર સર્વત્ર સ્પર્શેન્દ્રિય રહેલી છે—તેથી શીતનો અનુભવ થાય છે. ૪૯૪—૪૯૫.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના મૂળ ટીકાકાર એ સંખ ધર્મા કહે છે કે—

સ્પર્શેન્દ્રિય સર્વપ્રદેશોના પર્યન્ત સુધી રહેતી હોવાથી, શરીરની અંદરના પોકળભાગમાં પણ એનો સદ્ભાવ છે. એટલે અંદર પણ શીત સ્પર્શનો અનુભવ થવો જ જોઈએ.

તતોઽન્તરેઽપિ શુષિરપર્યન્તેઽસ્તિ ત્વગિન્દ્રિયમ્ ।

અતઃ સંવેદ્યતે શૈત્યં કર્ણાદિશુષિરેષ્વિવ ॥ ૪૯૬ ॥

પ્રથુત્વમંગુલાસંખ્યભાગોઽતીન્દ્રિયવેદિભિઃ ।

ત્રયાણામપિ નિર્દિષ્ટઃ શ્રવણઘ્રાણચક્ષુષામ્ ॥ ૪૯૭ ॥

અંગુલાનાં પૃથક્ત્વં ચ પૃથુત્વં રસનેન્દ્રિયે ।

સ્વસ્વદેહપ્રમાણં ચ ભવતિ સ્પર્શનેન્દ્રિયમ્ ॥ ૪૯૮ ॥

ત્વગિન્દ્રિયં વિનાઽન્યેષાં ચતુર્ણાં પૃથુતા ભવેત્ ।

આત્માંગુલેન સોત્સેધાંગુલેન સ્પર્શનસ્ય તુ ॥ ૪૯૯ ॥

નનૂત્સેધાંગુલેનૈવ મિતો દેહો ભવેત્તતઃ ।

માતું તેનૈવ યુજ્યન્તે તદ્ગતાનીન્દ્રિયાણ્યપિ ॥ ૫૦૦ ॥

આત્માંગુલેન ચત્વાર્યૌત્સેધિકેનૈકમિન્દ્રિયમ્ ।

તાનીત્થં મીયમાનાનિ કથમૌચિત્યમિયૂતિ ॥ ૫૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અત્રોચ્યતે-જિહ્વાદીનાં પૃથુલત્વે ઔત્સેધેનોરરીકૃતે ।

ત્રિગવ્યૂતનરાદીનાં ન સ્યાદ્વિષયવેદિતા ॥ ૫૦૨ ॥

અને જ્યારે અંદર પણ પોક્કળ ભાગમાં સર્વતઃ સ્પર્શેન્દ્રિય છે ત્યારે કાન વગેરે પોક્કળ વસ્તુઓમાં જણાય છે તેમ ત્યાં પણ શૈત્ય જણાય છે. ૪૯૬.

હવે પાંચે ઇન્દ્રિયો પૈકી કર્ણ, નાસિકા અને ચક્ષુ-એ ત્રણની પહેાળાઇ એક આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગની કહી છે; જિહ્વાની પહેાળાઇ પૃથક્ત્વ અંગુળની (એટલે બેથી નવ આંગળની) કહી છે; જ્યારે સ્પર્શેન્દ્રિય પોતપોતાના દેહ જેવડી છે. ૪૯૭-૪૯૮.

એક સ્પર્શેન્દ્રિયને મૂકીને શેષ ચારેની પહેાળાઇનું આત્માંગુલવડે માન કરવું; અને સ્પર્શેન્દ્રિયનું ઉત્સેધાંગુલ વડે કરવું. ૪૯૯.

અહિં એવી શંકા ઉઠાવાય કે જ્યારે શરીરનું માન ઉત્સેધાંગુલ વડે થાય છે ત્યારે એજ શરીરમાં રહેલી ઇન્દ્રિયોનું માન પણ એજ અંગુલવડે કરવું જોઇએ તેને બદલે, ચારને આત્માંગુલ વડે, અને એકને ઉત્સેધાંગુલ વડે માપવી એ કયા પ્રકારની સમજણ ? ૫૦૦-૫૦૧.

એ વિવાદના ખંડનમાં એમ કહેવાનું કે—

જો જિહ્વાદિકની પહેાળાઇનું માન તમે કહો છો એમ, ઉત્સેધ-અંગુલવડે કાઢીએ તો ત્રણ ગાઉના મનુષ્યોને વિષયજ્ઞાન થાય નહિં. ૫૦૨.

આગતં નવયોજન્યાઃ શેષાણિ ત્રીણિ ગૃહ્યતે ।

ગન્ધં રસમથ સ્પર્શમુત્કૃષ્ટો વિષયો હ્યયમ્ ॥ ૫૧૫ ॥

નનુ ચ પ્રાપ્યકારીણિ શ્રોત્રાદીનીન્દ્રિયાણિ ચેત્ ।

પરતોઽપ્યાગતાન્ શબ્દાદીન્ ગૃહ્યન્તિ કથં ન તત્ ॥ ૫૧૬ ॥

દ્વાદશયોજનાદિર્યો નિયમઃ સોઽપિ નિષ્ફલઃ ।

ગૃહ્યાતિ પ્રાપ્તસમ્બન્ધં સર્વમિત્યેવ યૌક્તિકમ્ ॥ ૫૧૭ ॥

અત્રોચ્યતે—શબ્દાદીનાં પુદ્ગલા યે પરતઃ સ્યુઃ સમાગતાઃ ।

તથા મન્દપરીણામાસ્તે જાયન્તે સ્વભાવતઃ ॥ ૫૧૮ ॥

યથા સ્વવિષયં જ્ઞાનં નોત્પાદયિતુમીશતે ।

સ્વભાવાન્નાસ્તિ શક્તિશ્ચેન્દ્રિયાણામપિ તદ્ગ્રહે ॥ ૫૧૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તતો વિષયનિયમો યુક્તોઽયં દર્શિતઃ શ્રુતે ।

પ્રાપ્યકારિત્વે ચતુર્ણામિન્દ્રિયાણાં સ્થિતેઽપિ હિ ॥ ૫૨૦ ॥

કિંચ । નાસ્તિ શક્તિશ્ચત્તુષોઽપિ વિષયાત્પરતઃ સ્થિતમ્ ।

પરિચ્છેતું દ્રવ્યજાતં યુક્તસ્તસ્યાપ્યસૌ તતઃ ॥ ૫૨૧ ॥

છે, જ્યારે ચક્ષુ તો એક લક્ષ યોજનથી કંઈક અધિક છેટે રહેલા પદાર્થનું સ્વરૂપ જોઈ શકે છે. ૫૧૪.

શેષ ત્રણ ઇન્દ્રિયો એટલે નાસિકા, શ્રૃંગ્હા અને સ્પર્શેન્દ્રિય ઉત્કૃષ્ટતઃ નવ યોજન જેટલે છેટેથી આવેલા ગંધ, રસ અને સ્પર્શ જે એમના વિષયો છે—એને ગ્રહણ કરે છે. ૫૧૫.

અહિં કેઈ એવી શંકા ઉપસ્થિત કરે કે જ્યારે કર્ણુ આદિ ઇન્દ્રિયો ‘ પ્રાપ્ય ’ પદાર્થને ગ્રહણ કરનારી છે ત્યારે એ એથી પણ દૂરથી આવેલા એમના શબ્દ આદિ વિષયોને શા માટે ન ગ્રહણ કરે ? એમને માટે ઉપર ‘ બાર યોજન ’ નો નિયમ કહ્યો એ પણ નિષ્ફળ—વૃથા છે. એમને માટે તો એમ કહેવું યુક્ત છે કે—એઓ તો, એમને જેનો જેનો સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે એ સર્વ ગ્રહણ કરે છે. ૫૧૬-૫૧૭.

એ શંકાના નિવારણાર્થે એમ કહેવાનું છે કે—શબ્દ વગેરેના પુદ્ગલો જે છેટેથી આવે એમનું સ્વાભાવિકપણે પરિણામ એટલું મંદ થઈ જાય છે કે એઓ એમના એમના વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, સ્વભાવતઃ ઇન્દ્રિયોમાં પણ જો એમને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ હોય નહિ તો. માટે આ ચારે ઇન્દ્રિયોમાં ‘ પ્રાપ્ય ’ પદાર્થને ગ્રહણ કરવાનો ગુણ હોતાં છતાં પણ, એમના એમના વિષયપરત્વે જે આ નિયમ શાસ્ત્રમાં દર્શાવ્યો છે એ યુક્ત જ છે. ૫૧૮-૫૨૦.

જિવ્હાગ્રાણસ્પર્શનાનિ ત્રીણ્યપ્યેતાનિ ગૃહ્ણતે ।

બદ્ધસ્પૃષ્ટં દ્રવ્યજાતં સ્પૃષ્ટમેવ પરં શ્રુતિઃ ॥ ૫૨૨ ॥

યદુક્તમ્- પુઠ્ઠં સુણેઙ્ગ સદ્ધં રુવં પુણ પાસઙ્ગ અપુઠ્ઠં તુ ।

ગંધં રસં ચ ફાસં ચ બદ્ધપુઠ્ઠં વિચાગરે ॥ ૫૨૩ ॥

બદ્ધં તત્રાત્મપ્રદેશૌરાત્મીકૃતમિહોચ્યતે ।

સ્પૃષ્ટમાલિંગિતમાત્રં જ્ઞેયં વપુષિ રેણુવત્ ॥ ૫૨૪ ॥

બદ્ધમપ્પીકયં પાસેહિં । પુઠ્ઠં રેણું વ તણુંમિ । ઇતિ વચનાત્ ॥

સમેઽપિ પ્રાપ્યકારિત્વે ચતુર્ણામપિ નન્વયમ્ ।

કો વિશેષઃ સ્પૃષ્ટવદ્ધસ્પૃષ્ટાર્થગ્રહણાત્મકઃ ॥ ૫૨૫ ॥

અત્રોચ્યતે- સ્પર્શગન્ધરસદ્રવ્યૌઘાનાં શબ્દવ્યપેક્ષયા ।

અલ્પત્વાત્ બાદરત્વાચ્ચાભાવકત્વાચ્ચ સત્ત્વરમ્ ॥ ૫૨૬ ॥

વળી ચક્ષુમાં પણ, પોતાના વિષયથી પર એવા એક પણ પદાર્થને જાણવાની શક્તિ નથી, માટે એના પરત્વેનો નિયમ પણ યુક્ત જ છે. ૫૨૧.

હવે જીભ, ઘ્રાણ અને સ્પર્શ-એ ત્રણે ઇન્દ્રિયો ‘ બદ્ધસ્પૃષ્ટ ’ પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે. કર્ણુ ફક્ત ‘ સ્પૃષ્ટ ’ પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે. ૫૨૨.

કહ્યું છે કે શબ્દ સંભળાય એ સ્પર્શ થયેથી; રૂપ દેખાય એ વગરસ્પર્શ; અને ગંધ, રસ તથા સ્પર્શનો અનુભવ થાય એ ‘ બદ્ધસ્પૃષ્ટતા ’ ને લીધે. ૫૨૩.

‘ બદ્ધ ’ એટલે શું ? આત્મપ્રદેશોએ આત્મરૂપ કરેલું-એ ‘ બદ્ધ ’. ‘ સ્પૃષ્ટ ’ કયું ? શરીરપર ફક્ત રજની પેઠે ચોંટેલું હોય એ. ૫૨૪.

શાસ્ત્રમાં પણ કહેલું છે એ એજ અર્થનું કહેલું છે:

આત્મપ્રદેશરૂપ થઈ ગયેલું એ ‘ બદ્ધ ’. શરીરપર રજ હોય એવું ‘ સ્પૃષ્ટ ’.

અહિં કોઈ એમ શંકા ઉઠાવે કે-જ્યારે પ્રાપ્ય અર્થને ગ્રહણ કરવાની લાયકાત ચારે ઇન્દ્રિયોમાં સરખી છે ત્યારે “ અમુક ઇન્દ્રિયો ‘ સ્પૃષ્ટ ’ પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે અને અમુક ‘ બદ્ધસ્પૃષ્ટ ’ ને ગ્રહણ કરે છે ” એવો ભેદ શાનો ? ૫૨૫.

એનું સમાધાન આ રીતે—

સ્પર્શાત્મક, ગંધાત્મક અને રસાત્મક પદાર્થો, શબ્દાત્મક પદાર્થો કરતાં, અદ્ય છે, બાદર છે, અને વહેલા અભાવક થાય છે; વળી સ્પર્શેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય અને રસેન્દ્રિય—ત્રણેની,

સ્પર્શનઘ્રાણજિહ્વાનાં મન્દશક્તિતયાપિ ચ ।

વદ્ધસ્પૃષ્ઠં વસ્તુજાતં શૃણ્વન્ત્યેતાનિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૫૨૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સ્પર્શાદિદ્રવ્યસંઘાતાપેક્ષયા શબ્દસંહતિઃ ।

વહ્ની સૂક્ષ્માસન્નશબ્દયોગ્યદ્રવ્યાભિવાસિકા ॥ ૫૨૮ ॥

તન્નિર્વૃત્તીન્દ્રિયસ્યાન્તર્ગત્વોપકરણેન્દ્રિયમ્ ।

સ્પૃષ્ઠાપિ સઘ્નઃ કુરુતેઽભિવ્યક્તિ સા સ્વગોચરામ્ ॥ ૫૨૯ ॥

અન્યેન્દ્રિયાપેક્ષયા ચ શ્રવણં પદુશક્તિકમ્ ।

તતઃ સ્પૃષ્ઠાનેવ શબ્દાન્ શૃણ્વાતીત્યુચિતં જગુઃ ॥ ૫૩૦ ॥

શ્રુતેર્યત્પ્રાપ્યકારિત્વે વૌધોક્તં સ્પર્શદૂષણમ્ ।

ચંડાલશબ્દશ્રવણાદિષ્વયૌક્તિકમેવ તત્ ॥ ૧ ॥

સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્યવિચારો હિ સ્યાલ્લોકવ્યવહારતઃ ।

નેન્દ્રિયાણાં ચ વિષયેષ્વસૌ કસ્યાપિ સમ્મતઃ ॥ ૨ ॥

સ્પૃષ્ઠાર્થગ્રાહકત્વં યત્ પરૈરક્ષણોઽપિ કથ્યતે ।

તદયુક્તં તથાત્વે હિ દાહઃ સ્યાદ્રન્ધ્યવેક્ષણાત્ ॥ ૫૩૧ ॥

કર્ણેન્દ્રિય કરતાં, મંદ શક્તિ છે. માટે એઓ 'ખદ્ધસ્પૃષ્ઠ' પદાર્થોને જ ગ્રહણ કરે છે. ૫૨૬-૫૨૭.

વળી સ્પર્શાદિદ્રવ્યસમૂહની અપેક્ષાએ, શબ્દસમૂહ ખડુ સૂક્ષ્મ છે અને આસન્ન શબ્દ-યોગ્ય પદાર્થોને જ અભિવાસિત કરે છે; માટે એ, નિર્વૃત્તિઇન્દ્રિયની અંદર પેત્રી ઉપકરણ-ઇન્દ્રિયને (માત્ર) સ્પર્શીને પણ સઘ સ્વગોચર જ્ઞાન કરે છે. ૫૨૮-૫૨૯.

તેમ વળી અન્ય ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ, કર્ણેન્દ્રિયમાં વિશેષ પદૃત્વ એટલે સામર્થ્ય રહેલું છે. માટે એ, શબ્દનો સ્પર્શ થતાં જ એને (શબ્દને) ગ્રહણ કરી લે છે એમ કહ્યું એ યુક્ત જ કહ્યું છે. ૫૩૦.

[શ્રોત્રેન્દ્રિયનું 'પ્રાપ્યકારિત્વ' સ્થાપવામાં, જૈમિનિ લોકો 'ચંડાળ' શબ્દ શ્રવણે પડતાં સ્પર્શનો દોષ આવે છે એમ ગણાવે છે તે કેવળ અયોગ્ય છે. કારણ કે 'સ્પર્શાસ્પર્શ' નો વિચાર લોકવ્યવહારને લઈને છે. ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં એ વિચારને કોઈપણ વજનદાર ગણવું નથી. ૧-૨.].

અન્યમતવાળાઓ અક્ષુઇન્દ્રિયને પણ 'સ્પૃષ્ઠ' પદાર્થને ગ્રહણ કરી લેનારી કહે છે—એ અયુક્ત છે. કેમકે એમ હોય તો વન્દિ એટલે અગ્નિને જોતાંજ અક્ષુ દગ્ધ થઈ જવાં જોઈએ.

તથા કાચપાત્રાદ્યન્તરસ્થં દૂરાદેવેક્ષ્યતે જલમ્ ।

તદ્ભિત્વાન્તઃપ્રવેશે તુ જલશ્રાવઃ પ્રસજ્યતે ॥ ૫૩૨ ॥

ઇત્યાદ્યધિકં રત્નાવતારિકાદિભ્યોઽવસેયમ્ । વિસ્તારભયાન્નેહ પ્રતન્યતે ॥

યજ્ઞ સિદ્ધાન્તે ચરુલુપાસં હવ્વમાગચ્છદ્વિતિ શ્રૂયતે તત્ર સ્પર્શશ-
બ્દેન ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ ઉચ્યતે । તથાહુઃ । સૂરિણ ચરુલુપાસં હવ્વમા-
ગચ્છદ્વિત્યેતજ્જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિપ્રતીકવૃત્તૌ । અત્ર ચ સ્પર્શશબ્દ ઇન્દ્રિયા-
ર્થસન્નિકર્ષપરશ્ચક્ષુષોઽપ્રાપ્યકારિત્વેન તદસમ્ભવાદિતિ ॥

મેયા આત્માંગુલૈરેવ પ્રાગુક્તેન્દ્રિયગોચરાઃ ।

પ્રમાણાંગુલમાને સ્યુર્મહીયાંસોઽધુના હિ તે ॥ ૫૩૩ ॥

ઉત્સેધાંગુલમાને તુ કથં ભરતચક્રિણઃ ।

પુર્યાદૌ સ્વાંગુલમિતનવદ્વાદશયોજને ॥ ૫૩૪ ॥

એકત્ર વાદિતા ભમ્ભા સર્વત્ર શ્રૂયતે જનૈઃ ।

તસ્માદાત્માંગુલોન્મેયા વિષયા ઇતિ યુક્તિમત્ ॥ ૫૩૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

વળી કાચના પાત્રમાં રહેલું જળ આપણે જોઈ શકીએ છીએ તેપણુ દૂરથી જ દેખાય છે. એ કાંઈ પાત્રને લેદીને બહાર આવીને ચક્ષુમાં પ્રવેશ કરતું નથી. જો એમ બનતું હોય તો તો એ ઢોળાઈ જ જાય. ૫૩૧-૫૩૨.

આ બાબતમાં અધિક વિસ્તારથી ' રત્નાવતારિકા ' માં જણાવેલું છે, ત્યાંથી જાણી લેવું.

સિદ્ધાન્તમાં ' ચરુલુપાસં હવ્વં આગચ્છદ્વિ ' એવો પાઠ છે. ત્યાં પાસં—એટલે સ્પર્શ—
એ શબ્દ ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના ' સન્નિકર્ષ ' નો વાચક છે. ' જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિ ' ની ' પ્રતીક-
વૃત્તિ '—ટીકામાં ' સૂરિણ ચરુલુપાસં હવ્વમાગચ્છદ્વિ ' એમ એક લખાણ છે. ત્યાં પણ ' પાસં '
એટલે ' સ્પર્શ ' શબ્દનો ઉપર જણાવ્યો એ જ અર્થ છે. (સ્પર્શ એટલે સન્નિકર્ષ અર્થાત્
નજીકપણું). કેમકે ચક્ષુને ' સ્પર્શ ' નો તો અસંભવ છે; અપ્રાપ્યકારિત્વ છે માટે.

હવે પૂર્વોક્ત ઇન્દ્રિયગોચર વિષયોને કઈ જાતના ' માન ' વડે માપવા એ વિષે કહે છે:—
એમને ' આત્માંગુલ ' વડે જ માપવા. કેમકે બીજી રીતે, ધારે કે ' પ્રમાણાંગુલ ' વડે માપ
લઈએ તો તે અત્યારે—હાલને સમયે બહુ બહુ મોટાં થઈ પડે. વળી ત્રીજી રીતે એટલે
' ઉત્સેધાંગુલ ' થી માપ લઈએ તો એમાં પણ વાંધો આવે છે. એ રીતનો કે એમ માપ લેવાથી,
ભરતચક્રવર્તીના પોતાના (ઉત્સેધ) આંગળ વડે માપતાં નવ ચોજન પહોળી અને બાર ચોજન

આહ । પ્રમાણાંગુલજાનેકલક્ષયોજનસમ્મિતે ।

સ્વર્વિમાને કથં ઘંટા સર્વતઃ શ્રૂયતે સુરૈઃ ॥ ૫૩૬ ॥

ત્રૈધૈરપ્યંગુલૈર્નેષ વિષયો ઘટતે શ્રુતેઃ ।

દ્વિતીયોપાંગટીકાયામસ્યોત્તરમવેક્ષ્યતામ્ ॥ ૫૩૭ ॥

તથાહિ । તસ્યાં મેઘૌઘરસિતગમ્भीરમધુરશબ્દાયાં યોજનપરિમંડ-
લાયાં સુસ્વરાભિધાનાયાં ઘંટાયાં ત્રિસ્તાહિતાયાં સત્યાં યત્સૂર્યામં વિમાનં
તત્પ્રાસાદનિષ્કુટેષુ યે આપતિતાઃ શબ્દવર્ગણાઃ પુદ્ગલાસ્તેભ્યઃ સમુચ્છ-
લિતાનિ યાનિ ઘંટાપ્રતિશ્રુતિશતસહસ્રાણિ ઘંટાપ્રતિશબ્દલક્ષાસ્તૈઃ સંકુલ-
મપિ જાતમભૂત્ ॥ કિમુક્તં ભવતિ । ઘંટાયાં મહતા પ્રયત્નેન તાહિતાયાં યે
વિનિર્ગતાઃ શબ્દપુદ્ગલાસ્તત્પ્રતિઘાતતઃ સર્વાસુ દિક્ષુ વિદિક્ષુ ચ
દિવ્યાનુભાવતઃ સમુચ્છલિતૈઃ પ્રતિશબ્દૈઃ સકલમપિ વિમાનમનેકયોજન-
લક્ષમાનમપિ બધિરિતમુપજાયતે ઇતિ ॥ એતેન દ્વાદશમ્યોં યોજનેભ્યઃ
સમાગતઃ શબ્દ શ્રોત્રગ્રાહ્યો ભવતિ ન પરતઃ । તતઃ કથમેકત્ર તાહિતાયાં

લાંબી થાય એવી નગરી આદિમાં એકસ્થળે વગાડેલી ભંભાને સર્વ સ્થળોનાં લોકો શી રીતે
સંભળી શકે ? માટે એ વિષયોને આત્માંગુલને માપે માપવા એજ યુક્તિમત્ છે. ૫૩૩-૫૩૫.

‘ પ્રમાણાંગુલ ’ ને માપે માપતાં અનેક લાખ યોજન થાય એવા દેવવિમાનમાં ઘંટાનાદ
કરવામાં આવે છે એ નાદ દેવો સર્વત્ર કેવી રીતે સંભળે છે ? ૫૩૬.

પ્રમાણુ આંગળ, ઉત્સેધ આંગળ અને આત્માંગુલ—એ ત્રણે જાતિના આંગળને માપે માપ
લેતાં, આ કણ્ઠનો વિષય કોઈ રીતે ઘટી શકતો નથી. ૫૩૭.

એનો ઉત્તર બીજા ઉપાંગની નીચે પ્રમાણુની ટીકા પરથી સમજાશે.

અનેક મેઘની ગર્જના સમાન મધુર ધ્વનિ કરતા, એક યોજન વિસ્તૃત ‘ સુસ્વર ’ નામની
ઘંટાને ત્રણ વખત વગાડતાં, સૂર્યાભ નામના વિમાનમાં આવી રહેલા મહેલોના શિખરોપર
પડેલા શબ્દવર્ગણના પુદ્ગલોમાંથી ઉછળી રહેલા લક્ષબદ્ધ પ્રતિધ્વનિ—પડછંદાઓથી એ
વિમાન પૂરાર્ધ જાય છે. આનો ભાવાર્થ એ કે—ઘંટાને બહુ જોડેથી વગાડીએ તો એમાંથી જે
શબ્દપુદ્ગલો નીકળે એના પ્રતિધ્વનિથી, સર્વ દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં, દિવ્ય પ્રભાવવડે
એ અનેક લક્ષ યોજનના માનવાણું વિમાન આખું બધિર—બહેર થઈ જાય છે.

આ ઉલ્લેખ પરથી “ બાર યોજન છેટેથી આવેલો શબ્દ કાને સંભળાય છે પરંતુ વિશેષ
દૂરનો સંભળાતો નથી તેથી એક સ્થળે વગાડેલી ઘંટાનો શબ્દ સર્વત્ર કેમ સંભળાય ” એવી
શંકા હટી એનું સમાધાન થઈ ગયું. સર્વત્ર દિવ્ય પ્રભાવને લઈને તથાપ્રકારના પ્રતિધ્વનિ—

ઘંટાયાં સર્વત્ર તચ્છબ્દશ્રુતિરુપજાયતે इति यदुच्यते तदपाकृतमवसेयम् ।
सर्वत्र दिव्यानुभावतस्तथारूपप्रतिशब्दोच्छलने यथोक्तदोषासम्भवात् ॥

અપરં ચ । ઇગવીસં યલુ લલા ચડત્તીસં ઇવ તહ સહસ્સાઈં ।

તહ પંચસયા ભણિયા સત્તત્તીસાય અઈરિત્તા ॥

इति नयणविसयमाणं पुखरदीवद्दुवासिमणुआणं ।

पुव्वेण य अवरेण य पिहं पिहं होइ नायव्वं ॥ ५૩૮ ॥

ઈવં ચ સ પ્રાગુક્તોઽદ્ધિવિષયો ન વિસંવદતે કથમ્ ।

अत्रैतत्सूत्रतात्पर्यं व्याचचक्षे बुधैरिदम् ॥ ૫૩૯ ॥

લક્ષયોજનમાનો દ્વગ્વિષયઃ પરમસ્તુ યઃ ।

अभास्वरं पर्वतादिवस्त्वपेक्ष्य स निश्चितः ॥ ૫૪૦ ॥

સ્યાદ્ભાસ્વરં તુ સૂર્યાદિવસ્ત્વપેક્ષ્યાધિકોઽપિ યઃ ।

व्याख्यानतो विशेषार्थप्रतिपत्तिरियं किल ॥ ૫૪૧ ॥

इदं विशेषावश्यकैऽर्थतः ॥

अनन्ताणूद्भवान्येतानीन्द्रियाण्यखिलान्यपि ।

असंख्येयप्रदेशावगाढानि निखिलानि च ॥ ૫૪૨ ॥

૫૩૮ઠ્ઠાઓ ઉછળવાને લીધે એમાં પૂર્વોક્ત દોષનો સંભવ રહ્યો નહિં.

વળી ચક્ષુરિન્દ્રિયના વિષયના ' માન ' પરત્વે; વિસંવાદિપણા વિષે.

પુષ્કરાવર્તદ્વીપમાં રહેનારા મનુષ્યોની દષ્ટિના વિષયનું માન ૨૧૩૪૫૩૭ યોજન છે. એથી આગળ આગળના દ્વીપોમાં પૂર્વપૂર્વના દ્વીપો કરતાં અધિક છે. પણ આ કથન પૂર્વે કહી ગયા એની સાથે મળતું આવતું નથી એટલે જ્ઞાની પુરૂષો એવો વિસંવાદ દૂર કરવાને નીચે પ્રમાણે સૂત્રનો ભાવાર્થ સમજાવે છે— ૫૩૯.

ચક્ષુના ઉત્કૃષ્ટ વિષયનું માપ અગાઉ એક લક્ષ યોજનનું કહ્યું છે એ પર્વત આદિ તેજ-રહિત વસ્તુને અપેક્ષીને કહ્યું છે. પરંતુ સૂર્યઆદિ તેજસ્વી વસ્તુની અપેક્ષાએ તો એ વિષયનું માન અધિક પણ હોય. વિશેષાવશ્યક સૂત્રમાં પણ આ ભાવાર્થનું કથન છે. ૫૪૦-૫૪૧

આ સર્વ ઇન્દ્રિયો અનન્ત પરમાણુઓની બનેલી છે; તેમ વળી અસંખ્યાત પ્રદેશોને અવગાહી રહી છે. ૫૪૨.

સ્તોકાવગાહા દક્ શ્રોત્રધ્રાણે સંખ્યગુણે ક્રમાત્ ।
 તતોઽસંખ્યગુણા જિઘ્ઘા સંખ્યધ્નં સ્પર્શનં તતઃ ॥ ૫૪૩ ॥
 સ્તોકપ્રદેશં નયનં શ્રોત્રં સંખ્યગુણાધિકમ્ ।
 તતોઽસંખ્યગુણં ધ્રાણં જિઘ્ઘાઽસંખ્યગુણા તતઃ ॥ ૫૪૪ ॥
 તતોઽપ્યસંખ્યગુણિતપ્રદેશં સ્પર્શનેન્દ્રિયમ્ ।
 ઇત્યલ્પબહુતૈષાં સ્યાદવગાહપ્રદેશયોઃ ॥ ૫૪૫ ॥

તુર્યોપાંગે તુ

શ્રોત્રાક્ષિનાસિકં દ્વે દ્વે જિઘ્ઘૈકા સ્પર્શનં તથા ।
 એવં દ્રવ્યેન્દ્રિયાણ્યષ્ઠૌ ભાવેન્દ્રિયાણિ પંચ ચ ॥ ૫૪૬ ॥
 સર્વેષાં સર્વજાતિત્વે દ્રવ્યતો ભાવતોઽપિ ચ ।
 અતીતાનીન્દ્રિયાણિ સ્યુરનન્તાન્યેવ દેહિનામ્ ॥ ૫૪૭ ॥
 વિનાનાદિનિગોદિભ્યો જ્ઞેયમેતત્તુ કોવિદૈઃ ।
 સ્વજાતાવેવ તેષાં તુ તાન્યતીતાન્યનન્તશઃ ॥ ૫૪૮ ॥

ચક્ષુષન્દ્રિય, સર્વમાં, ઓછા અવગાહવાળી છે. અને કર્ણુ તથા નાસિકા અનુક્રમે એનાથી સંખ્યાતસંખ્યાતગણા અવગાહવાળી છે. ૫૪૩.

પ્રદેશે પણ ચક્ષુના સર્વથી ઓછા છે. કર્ણુષન્દ્રિયના એથી સંખ્યગણા છે. નાસિકાના વળી એથી અસંખ્યગણા છે. નાસિકા કરતાં જીભના અસંખ્યાતગણા, અને જીભ કરતાં સ્પર્શષન્દ્રિયના અસંખ્યગણા છે. ૫૪૪.

આવી રીતે સર્વ ઇન્દ્રિયોના ‘અવગાહ’ અને ‘પ્રદેશ’ ઓછાવત્તા છે. ૫૪૫.

એથા ઉપાંગમાં તો એમ કહેલું છે કે—

જે કર્ણુ, જે ચક્ષુ, જે નાસિકા (નારંધ્ર), એક જીભાષન્દ્રિય, અને એક સ્પર્શષન્દ્રિય એમ આઠ દ્રવ્યષન્દ્રિયો છે. ભાવથી જે કે ઇન્દ્રિયો પાંચ છે. ૫૪૬.

સર્વ પ્રાણીઓને સર્વજાતિઓમાં અનન્ત દ્રવ્યષન્દ્રિયો અને ભાવષન્દ્રિયો અતીત થયેલી છે. ૫૪૭.

પણ એમાં અનાદિ નિગોદજાતિ અપવાદરૂપે ગણવી. કેમકે એના જીવોની અનન્ત ઇન્દ્રિયો અતીત થયેલી હોય એ પોતાની જ જાતિમાં, સર્વ જાતિમાં નહિ. ૫૪૮.

કિંચ । યેષામનન્તઃ કાલોઽભૂન્નિર્ગતાનાં નિગોદતઃ ।

તેષામપેક્ષયા જ્ઞેયમેતચ્છ્રુતવિશારદૈઃ ॥ ૫૪૯ ॥

એવમન્યત્રાપિ યથાસમ્ભવં ભાવ્યમ્ ॥

एकादीनि सन्ति पंचान्तानि भावेन्द्रियाणि च ।

एकद्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियाणां स्युः यथाक्रमम् ॥ ५५० ॥

भावीनि नैव केषांचिद्वर्तन्ते मुक्तियायिनाम् ।

केषांचित् पंच षट् सप्त संख्यासंख्यान्यनन्तशः ॥ ५५१ ॥

सिद्ध्यतां भाविनि भवे नरनारकनाकिनाम् ।

पंचाक्षतिर्यक्पृथ्व्यम्बुद्रूणां पंच जघन्यतः ॥ ५५२ ॥

पृथ्व्यादिजन्मान्तरितमुक्तीनां तु मनीषिभिः ।

षट्सप्तप्रमुखाण्येवं भाव्यानि प्रोक्तदेहिनाम् ॥ ५५૩ ॥

संख्येयानि च तानि स्युः संख्यातभवकारिणाम् ।

असंख्येयान्यनन्तान्यસંખ્યેયાનન્તજન્મનામ્ ॥ ૫૫૪ ॥

વળી એ પણ જે જીવોને નિગોદમાંથી નીકળ્યાને અનન્ત કાળ થયો હોય છે એમના જ વિષે સમજવું. ૫૪૯.

એવી રીતે અન્યત્ર પણ યથાયોગ્ય સમજ લેવું.

વળી ભાવઇન્દ્રિય એકેન્દ્રિયજીવને એક, બેઇન્દ્રિયને બે, એમ અનુક્રમે પાંચેન્દ્રિયજીવને પાંચ હોય છે. ૫૫૦.

કેટલાક મોક્ષગામી જીવોને એ ઇન્દ્રિયો ભવિષ્યકાળમાં થવાની હોતી નથી; જ્યારે કેટલાકને તો પાંચ, છ, સાત, સંખ્ય, અસંખ્ય અને અનન્ત પણ થવાની હોય છે. ૫૫૧.

ભવિષ્યમાં થનારા ભવ-જન્મ-માં મોક્ષ જવાના હોય એવા મનુષ્ય, નારકીના જીવો, દેવ, પાંચેન્દ્રિ તિર્યંચ, પૃથ્વીકાય, અંશકાય તથા વનસ્પતિકાયને જઘન્યતઃ પાંચ ઇન્દ્રિયો થાય છે. ૫૫૨.

આ ગણાવ્યા એમાંથી જેઓ ‘પૃથ્વીકાય’ આદિમાં જન્મ લીધા પછી જ ‘મુક્ત’ થવાના હોય છે એમને જઘન્યતઃ છ, સાત આદિ ઇન્દ્રિયો થાય છે એમ સમજવું. ૫૫૩.

સંખ્યાત ભવ કરનારાઓને એ ઇન્દ્રિયો સંખ્યાત થાય છે. તેમજ અસંખ્ય ભવકરનારાઓને અસંખ્યાત, અને અનન્ત ભવ કરનારાઓને અનન્ત (ઇન્દ્રિયો) થાય છે. ૫૫૪.

રિષ્ટામઘામાઘવતીનારકાણાં ચ યુગ્મિનામ્ ।

નૃણાં તિરશ્ચાં ભાવીનિ દશ તાનિ જઘન્યતઃ ॥ ૫૫૫ ॥

પંચાક્ષેભ્યોઽન્યત્ર નૈષામુત્પત્તિર્નાપ્યનન્તરે ।

ભવે મુક્તિસ્તત્ત્વં એવાં દશોક્તતાનિ જઘન્યતઃ ॥ ૫૫૬ ॥

વાય્વશ્નિવિકલાક્ષાણાં જઘન્યતો ભવન્તિ પદ્ ।

દ્વિમાદિજન્માન્તરિતૈષાં મુક્તિર્નાનન્તરં યતઃ ॥ ૫૫૭ ॥

એકદ્વિત્રિચતુઃપંચેન્દ્રિયાણાં સ્યુરનુક્રમાત્ ।

દ્રવ્યેન્દ્રિયાણિ સન્ત્યેકં દ્વે ચત્વારિ પઢદ્વ ચ ॥ ૫૫૮ ॥

ભવિષ્યન્તિ ન કેષાંચિત્કેષાંચિદદ્વ વા નવ ।

દશ ષોડશ કેષાંચિત્સંખ્યાસંખ્યાન્યનન્તશઃ ॥ ૫૫૯ ॥

ભાવના પ્રાગ્બત્ ॥

નારકસ્ય નારકત્વે ભાવતો દ્રવ્યતોઽપિ ચ ।

તાન્યતીતાન્યનન્તાનિ સન્તિ પંચાદ્વ ચ સ્ફુટમ્ ॥ ૫૬૦ ॥

રિષ્ટા, મઘા, તથા માઘવતી નારકીના જીવોને, યુગલ જન્મેલાને, મનુષ્યોને, અને તિર્યંચોને જઘન્યતઃ દશ ઇન્દ્રિયો થવાની હોય છે. ૫૫૫.

એ સર્વ જીવોને વળી, પંચેન્દ્રિય વિના અન્ય ગતિમાં ઉત્પન્નથવાપણું હોતું નથી. તેમ એમને અનન્તર ભવમાં મોક્ષપ્રાપ્ત પણ નથી. તેથી એમની જઘન્ય દશ ઇન્દ્રિયો કહી છે. ૫૫૬.

વાયુકાય, અગ્નિકાય અને બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય તથા પંચેન્દ્રિય જીવોને જઘન્ય છ ઇન્દ્રિયો થાય છે. કેમકે એમની પૃથ્વીકાય આદિમાં જન્મ લીધા પછી જ, મોક્ષપ્રાપ્તિ કહેલી છેઃ આંતરા વિના એમને મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. ૫૫૭.

એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીમાં પાંચ પ્રકારના જીવોને અનુક્રમે એક, બે, ત્રણ, છ અને આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે. ૫૫૮.

વળી કેટલાકને તો એ (ઇન્દ્રિયો) થવાની હોતીજ નથી. જ્યારે કેટલાકને આઠ નવ, દશ કે સોળ અને ઘણાને વળી સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનન્ત પણ થવાની હોય છે. ૫૫૯.

આમાં ભાવના પૂર્વની પેઠે સમજવી.

નારકીના જીવોને નારકીપણામાં પાંચ ભાવેન્દ્રિયો અને આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનન્તવાર અતીત થયેલી હોય છે; જ્યારે એકવાર નરકમાં જનારા કેટલાક પ્રાણીઓને એ ઇન્દ્રિયો થવાની

ભવિષ્યન્તિ ન કેષાંચિત્કેષાંચિત્પંચ ચાષ્ટ ચ ।

જ્ઞેયાનિ તાન્યેકવારં નરકં યાસ્યતોગિનઃ ॥ ૫૬૧ ॥

સંખ્યેયાન્યેતાનિ સંખ્યવારં નરકયાયિનઃ ।

અસંખ્યેયાન્યપ્યનન્તાન્યેવં ભાવ્યાનિ ધીધનૈઃ ॥ ૫૬૨ ॥

અતિક્રાન્તાન્યનન્તાનિ સુરત્વે નારકસ્ય ચ ।

વર્તમાનાનિ નૈવ સ્યુર્ભાવીનિ પુનરુક્તવત્ ॥ ૫૬૩ ॥

વિજયાદિવિમાનિત્વે યદિ સ્યુઃ નારકાંગિનામ્ ।

નાતીતાનિ ભવિષ્યન્તિ પંચાષ્ટ દશ ષોડશ ॥ ૫૬૪ ॥

एवं सर्वगतित्वेन सर्वेषामपि देहिनाम् ।

भावनीयान्यतीतानि सन्ति भावीनि च स्वयम् ॥ ૫૬૫ ॥

નૃત્વે નૃણામતીતાન્યનન્તાન્યષ્ટ ચ પંચ ચ ।

સન્તિ તદ્ભવમુક્તીનાં તાનિ ભાવીનિ નૈવ ચ ॥ ૫૬૬ ॥

अन्येषां तु मनुष्यत्वे भावीनि पंच चाष्ट च ।

जघन्यतोऽपि स्युः मुक्तिर्यत्र मानुष्यमन्तरा ॥ ૫૬૭ ॥

હોતીજ નથી, અને કેટલાકને (ભાવથી) પાંચ અને (દ્રવ્યથી) આઠ થવાની હોય છે. ૫૬૦-૫૬૧.

નરકમાં સંખ્યાતવાર જનારાઓને એ સંખ્યાત થવાની હોય છે, અસંખ્યાતવાર જનારાઓને અસંખ્ય, અને અનન્તવાર જનારાઓને અનન્ત થવાની હોય છે એમ સમજવું. ૫૬૨.

વળી નરકના જીવને દેવના ભવમાં અનન્ત ઇન્દ્રિયો અતીત થયેલી હોય છે, વર્તમાન હોતીજ નથી, (ભવિષ્યમાં) અનન્ત થવાની હોય છે. ૫૬૩.

વિજયવિમાન વગેરેના દેવતાના ભવમાં, નારકીના જીવોને, ઇન્દ્રિયો, અતીત થયેલી ન હોય; ભવિષ્યમાં પાંચ, આઠ, દશ કે સોળ થાય. ૫૬૪.

એમ સર્વ જીવોની સર્વ ભવની અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ (ભાવી) ઇન્દ્રિયો સ્વયમેવ ભાવવી. ૫૬૫.

મનુષ્યોને મનુષ્યભવમાં, અતીત થઈ ગયેલી ઇન્દ્રિયો અનન્ત હોય છે; વર્તમાન આઠ ને પાંચ હોય છે અને તદ્ભવમોક્ષગામી (મનુષ્યો)ને ભાવી (ભવિષ્યમાં) થવાની નથી હોતી. ૫૬૬.

અન્ય પ્રાણીઓને મનુષ્યભવમાં જઘન્યતઃ પણ પાંચ અને આઠ ઇન્દ્રિયો થવાની હોય છે; કેમકે મનુષ્યભવમાં આવ્યા વિના એમનો મોક્ષ નથી થતો. ૫૬૭

અનુત્તરામરાણાં ચ સ્વત્વે સન્ત્યષ્ટ પંચ ચ ।

યદિ સ્યુર્ભૂતભાવીનિ તાવન્ત્યેવ તદા સ્વત્વ ॥ ૫૬૮ ॥

વિજયાદિવિમાનેષુ દ્વિરુત્પન્નો દ્વનન્તરે ।

ભવે વિમુક્તિમાપ્નોતિ તતો યુક્તં યથોદિતમ્ ॥ ૫૬૯ ॥

અન્યજાતિત્વે ત્વનન્તાન્યતીતાન્યથ સન્તિ ન ।

ભાવીનિ સંખ્યાન્યૈવૈષાં નૃત્વૈમાનિકત્વયોઃ ॥ ૫૭૦ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

ઇહ વિજયાદિષુ ચતુર્ણાં ગતો જીવો નિયમાત્ તતઃ ઉદ્ધૃતો ન જાતુ-
ચિદપિ નૈરયિકાદિષુ પંચેન્દ્રિતિર્યક્પર્યવસાનેષુ તથા વ્યન્તરેષુ જ્યોતિષ્કે-
ષુ ચ મધ્યે સમાગમિષ્યતિ । મનુષ્યેષુ સૌધર્માદિષુ વા ગમિષ્યતિ । ઇતિ ॥

સર્વાર્થસિદ્ધદેવત્વે સર્વાર્થસિદ્ધનાકિનામ્ ।

ન સ્યુઃ ભૂતભવિષ્યન્તિ સન્તિ પંચાષ્ટ ચ સ્ફુટમ્ ॥ ૫૭૧ ॥

તેષામન્યગતિત્વે ચાતીતાનિ સ્યુરનન્તશઃ ।

નૈવ સન્તિ ભવિષ્યન્તિ નૃગતાવષ્ટ પંચ ચ ॥ ૫૭૨ ॥

વળી અનુત્તર વિમાનના દેવોને પોતાના ભવમાં ‘વર્તમાન’ આઠ અને પાંચ ઇન્દ્રિયો
હોય છે. અને ‘અતીત’ અને ‘ભાવી’ જો હોય તો એ પણ એટલી જ હોય કેમકે વિજય આદિ
વિમાનમાં જે વાર જન્મ લીધો હોય એવો પ્રાણી પશ્ચીના ભવમાં જ મોક્ષ પામે છે. ૫૬૮-૫૬૯.

એ અનુત્તર વિમાનના દેવોને વળી, અન્યભવમાં ‘અતીત’ ઇન્દ્રિયો ‘અનન્ત’ હોય છે,
‘વર્તમાન’ બીલકુલ હોતી નથી; અને, મનુષ્યભવ તથા વિમાનિક દેવના ભવમાં ‘ભાવી’
(ભવિષ્યમા થવાની) ‘સંખ્યાતી’ હોય છે. ૫૭૦.

પ્રજ્ઞાપના-પત્રવણા-સૂત્રનીવૃત્તિમાં એમ કહ્યું છે કે—

વિજય આદિ ચાર અનુત્તર વિમાનોમાં રહેલો જીવ ત્યાંથી નીકળ્યા પછી નિશ્ચયે કોઈ
પણ વખતે નારકી વળેરેમાં કે પંચેન્દ્રિ તિર્યચ-સુધીમાં, કે વ્યંતર કે જ્યોતિષીઓમાં પણ
આવતો નથી. કાં તો મનુષ્ય ભવ પામે છે, કાં તો સૌધર્મ આદિ દેવલોકમાં જાય છે.

‘સર્વાર્થસિદ્ધ’ ના દેવોને સર્વાર્થસિદ્ધના ભવમાં ઇન્દ્રિયો ‘અતીત’ હોતી નથી, તેમ
‘ભાવી’ થવાની પણ નહિં. ફક્ત પાંચ ને આઠ ‘વર્તમાન’ હોય છે. ૫૭૧.

એઓ અન્ય ભવ કરે ત્યારે અનન્તી ઇન્દ્રિયો ‘અતીત’ થઈ ગઈ હોય છે, ‘વર્તમાન’
બીલકુલ હોતી નથી; ફક્ત ‘ભાવી’ મનુષ્યગતિમાં, આઠ ને પાંચ થવાની. ૫૭૨.

સંક્ષિપ્તંચેન્દ્રિયાણાં યત્ સ્મૃત્યાદિજ્ઞાનસાધનમ્ ।

મનો નોહિન્દ્રિયં તત્ત્વ દ્વિવિધં દ્રવ્યભાવતઃ ॥ ૫૭૩ ॥

તત્ર ચ મનઃપર્યાપ્ત્યભિધાનનામકર્મોદયાદિહ ।

મનોયોગ્યવર્ગણાનામાદાય દલિકાન્યક્તમ્ ॥ ૫૭૪ ॥

મનસ્ત્વેનાપાદિતાનિ જન્તુના દ્રવ્યમાનસમ્ ।

જિનૈરુચે તથા ચાહ નન્યધ્યયનચૂર્ણિકૃત્ ॥ ૫૭૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

મણપજ્જસિનામકર્મોદયતો જોગ્ગે મણોદઢ્વે ઘેતું મણત્તેણ પરિણા-
મિયા દઢ્વા દઢ્વમણો મન્નહ । ઇતિ ॥

મનોદ્રવ્યાવલમ્બેન મનઃપરિણતિસ્તુ યા ।

જન્તોઃ ભાવમનસ્તત્સ્યાત્તથોક્તં પૂર્વસૂરિભિઃ ॥ ૫૭૬ ॥

જીવો પુણ મણપરિણામ કિરિયાવંતો ભાવમણો ॥ કિં મણિયં હોહ ।
મણદઢ્વાલંબણો જીવસ્સ મણણવાવારો ભાવમણો મન્નહ । ઇતિ નન્ય-
ધ્યયનચૂર્ણો ॥

અત એવ ચ દ્રવ્યચિત્તં વિના ભાવચિત્તં ન સ્યાદસંજિવત્ ।

વિનાપિ ભાવચિત્તં તુ દ્રવ્યતો જિનવદ્ભવેત્ ॥ ૫૭૭ ॥

હવે,

સંક્ષીપ્તંચેન્દ્રિય પ્રાણીએને, સ્મૃતિ આદિ જ્ઞાનનું સાધનરૂપ એવું જે-મન-તે ‘નોહિન્દ્રિય’ કહેવાય છે. એ (૧) દ્રવ્યથી અને (૨) ભાવથી, એમ બે પ્રકારનું છે:— ૫૭૩.

મનપર્યાપ્તિ નામના નામકર્મના ઉદય થકી મનોયોગ્ય વર્ગણાના દ્વયો લઈને પરિણુમા-
વેલું મન તે ‘દ્રવ્યમન;’ અને મનોદ્રવ્યના અવલંબન વડે મનની પરિણુતિ કે પરિણામ થાય તે
‘ભાવમન’ કહેવાય.

નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિ-ટીકા-માં કહ્યું છે કે મનપર્યાપ્તિનામકર્મના ઉદયથી, યોગ્ય મનોદ્રવ્ય
લઈને જે પરિણુમાવ્યું તે ‘દ્રવ્યમન’ કહેવાય; અને જીવનો ક્રિયાવંત મનપરિણામ-તે ‘ભાવમન.’
એનો અર્થ એ કે જીવનો મનદ્રવ્યના અવલંબનવાળો મનનવ્યાપાર તે ભાવમન. ૫૭૪-૫૭૬.

એટલા માટે જ

અસંક્ષીની જેમ દ્રવ્યચિત્ત વિના ભાવચિત્ત ન હોય; પણ જિનભગવાનની જેમ ભાવ-
ચિત્ત વિના દ્રવ્યચિત્ત તો હોય. ૫૭૭.

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—ભાવમનો વિનાપિ ચ દ્રવ્યમનો ભવતિ । યથા
ભવસ્થકેવલિનઃ । ઇતિ ॥

સ્તોકા મનસ્વિનોઽસંખ્યગુણાઃ શ્રોત્રાન્વિતાસ્તતઃ ।

ચક્ષુર્ધ્રાણરસજ્ઞાદ્યાઃ સ્યુઃ ક્રમેણાધિકાધિકાઃ ॥ ૫૭૮ ॥

અનિન્દ્રિયાશ્ચ નિર્દિષ્ટા એભ્યોઽનન્તગુણાધિકાઃ ।

સ્પર્શનેન્દ્રિયવન્તસ્તુ તેભ્યોઽનન્તગુણાધિકાઃ ॥ ૫૭૯ ॥

લોકૈશ્વ

ચક્ષુઃશ્રોત્રધ્રાણરસનત્વકૂમનોવાક્પાણિપાદપાયૂપસ્થલચ્ચણાનિ એકા-
દશ ઇન્દ્રિયાણિ સુશ્રુતાદૌ ઉક્તતાનિ ॥

નામમાલાયામપિ

બુદ્ધીન્દ્રિયં સ્પર્શનાદિ પાળ્યાદિ તુ ક્રિયેન્દ્રિયમ્ । ઇતિ અભિહિતમ્
ઇતિ ઇન્દ્રિયાણિ ॥ ૨૨ ॥

સંજ્ઞા યેષાં સન્તિ તે સ્યુઃ સંજ્ઞિનોઽન્યે ત્વસંજ્ઞિનઃ ।

સંજ્ઞિનસ્તે ચ પંચાક્ષા મનઃપર્યાપ્તિશાલિનઃ ॥ ૫૮૦ ॥

પન્નવણાસૂત્રની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે ભવસ્થ કેવળીની પેઠે ભાવમન વિના પણ દ્રવ્ય-
મન થાય.

હવે તે તે ઇન્દ્રિયોવાળાની સંખ્યા કેટકેટલી છે તે કહે છે:—મનઇન્દ્રિયવાળા સર્વથી
અદ્ય છે. તેથી અસંખ્યગણા કર્ણુઇન્દ્રિયવાળા છે. એથી ચક્ષુઇન્દ્રિયવાળા, ઘ્રાણુઇન્દ્રિયવાળા,
અને રસેન્દ્રિયવાળા અનુક્રમે અધિક અધિક છે. એથી પણ અનન્તગણી અનિ દ્રિય-ઇન્દ્રિયરહિત
એવા-સિદ્ધના જીવો છે, અને એથી અનન્તગણા સ્પર્શેન્દ્રિયવાળા (જીવો) છે. ૫૭૮-૫૭૯.

વળી લોકોએ તો

ચક્ષુ, કર્ણુ, નાસિકા, જિહ્વા, ત્વચા, મન, વાણી, હસ્ત, પાદ, ગુદા અને લિંગ-એ
પ્રમાણે અગ્યાર ઇન્દ્રિયો ‘ સુશ્રુત ’ વગેરેમાં ગણાવી છે.

‘ નામમાળા ’ માં પણ કહ્યું છે કે,

સ્પર્શઇન્દ્રિય વગેરે બુદ્ધિઇન્દ્રિયો છે; અને હસ્ત, પાદ વગેરે ક્રિયાઇન્દ્રિયો છે.

આ પ્રમાણે બાવીશમું દ્વાર જે ‘ ઇન્દ્રિય ’-તેનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે ‘ સંજ્ઞિત ’ નામના ત્રેવીશમા દ્વાર વિષે.

જેમને સંજ્ઞા છે તે સંજ્ઞિત-સંજ્ઞી (સંજ્ઞાવાળા) કહેવાય. શેષ સર્વે અસંજ્ઞી કહેવાય.
મનપર્યાપ્તિ અને પાંચ ઇન્દ્રિયો-એ છ વાનાંનો સદ્ભાવ-એનું નામ સંજ્ઞા. માટે એ છ
વાનાં જેમનામાં હોય એઓ ‘ સંજ્ઞી ’ કહેવાય. ૫૮૦.

નનુ સંમૂર્છિમપંચાન્ધાન્તેષ્વેકેન્દ્રિયાદિષુ ।

આહારાદ્યાઃ સંન્તિ સંજ્ઞાસ્તતસ્તે કિં ન સંજ્ઞિનઃ ॥ ૫૮૧ ॥

અત્રોચ્યતે-ઓઘરૂપા દશાપ્યેતાસ્તીવ્રમોહોદયેન ચ ।

અશોભના અવ્યક્તાશ્ચ તન્નાભિઃ સંજ્ઞિતા મતાઃ ॥ ૫૮૨ ॥

નિદ્રાવ્યાસોઽસુમાન્ કંઢૂયનાદિ કુરુતે યથા ।

મોહાચ્છાદિતચૈતન્યાસ્તથાહારાદ્યમી અપિ ॥ ૫૮૩ ॥

તતથ સંજ્ઞાસમ્બન્ધમાત્રેણ ન સંજ્ઞિત્વમુરીકૃતમ્ ।

ન હ્યેકેનૈવ નિષ્કેણ ધનવાનુચ્યતે જનૈઃ ॥ ૫૮૪ ॥

અતાદ્ગ્રૂપયુક્તોઽપિ રૂપવાન્નાભિધીયતે ।

ધની કિન્તુ બહુદ્રવ્યૈરૂપવાન્ રમ્યરૂપતઃ ॥ ૫૮૫ ॥

મહત્યા વ્યક્તયા કર્મક્ષયોપશમજાતયા ।

સંજ્ઞયા શસ્તયૈવાંગ લભતે સંજ્ઞિતાં તથા ॥ ૫૮૬ ॥ વિશેષકમ્ ॥

ઇદમર્થતો વિશેષાવશ્યકે ॥

અહિં કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે કે,

એકેન્દ્રિય આદિથી તે સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોને ‘ આહાર ’ આદિ ‘ સંજ્ઞા ’ તો છે, ત્યારે એઓ પણ ‘ સંજ્ઞી ’ કહેવાવા જોઈએ, છતાં કેમ નથી કહેવાતા ? ૫૮૧.

આ શંકાનું સમાધાન એટલું કે,

એઓને આ દશે સંજ્ઞાઓ ઓઘરૂપ છે અને તીવ્ર મોહના ઉદયને લીધે અશોભન અને અવ્યક્ત છે માટે એવી સંજ્ઞાઓને સંજ્ઞા માની નથી. એટલે એમને ‘ સંજ્ઞી ’ માં નથી ગણ્યા. ૫૮૨.

જેવી રીતે માણસ નિદ્રાવશ અવસ્થામાં ખરજ વગેરે કરે છે તેવી રીતે એ પ્રાણીઓ મોહ-વશ અને અપ્રકટ ચૈતન્યાવસ્થામાં આહારાદિ કરે છે: આમ એમને સંજ્ઞાનો સમ્બન્ધ માત્ર છે. એટલેથીજ એમને સંજ્ઞિપણું ન કહેવાય. જેમ એકજ સોનામોહોરવાળો ધનવાન નથી કહેવાતો અને ઉત્તમ રૂપવિનાનો રૂપવાન નથી કહેવાતો, પણ પુષ્કળ સોનામોહોરવાળોજ ધનવાન અને ઉત્તમ-સુંદર રૂપવાળોજ રૂપવાન-રૂપાળો કહેવાય છે એમ મ્હોટી, વ્યક્ત અને કર્મોના ક્ષય-ઉપશમથી થયેલી—આમ સર્વ વાતે પ્રશસ્ત હોય એવી સંજ્ઞા વડે જ જીવ સંજ્ઞાવાન-સંજ્ઞી કહેવાય. એમ વિશેષાવશ્યક સૂત્રમાં કહેલું છે. ૫૮૩-૫૮૬.

તતશ્ચ

યેષામાહારાદિસંજ્ઞા વ્યક્તચૈતન્યલક્ષણાઃ ।

કર્મક્ષયોપશમજાઃ સંજ્ઞિનસ્તે પરેઽન્યથા ॥ ૫૮૭ ॥

દીર્ઘકાલિક્વયાદિકા વા સંજ્ઞા યેષાં ભવન્તિ તે ।

સંજ્ઞિનઃ સ્યુર્યથાયોગમસંજ્ઞિનસ્તદુજ્જિતાઃ ॥ ૫૮૮ ॥

इति संज्ञितादि ॥ २३ ॥

वेदस्त्रिधा स्यात्पुंवेदः स्त्रीवेदश्च तथा परः ।

ક્લીબવેદશ્ચ તેષાં સ્યુર્લક્ષણાનિ યથાક્રમમ્ ॥ ૫૮૯ ॥

પુંસાં યતો યોષિદિચ્છા સ પુંવેદોઽભિધીયતે ।

પુરુષેચ્છા યતઃ સ્ત્રીણાં સ સ્ત્રીવેદ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૫૯૦ ॥

યતો દ્વયાભિલાષઃ સ્યાત્ ક્લીબવેદઃ સ ઉચ્યતે ।

તૃણફુલમકદ્રંગજ્વલનોપમિતા ઇમે ॥ ૫૯૧ ॥

પુરુષાદિલક્ષણાનિ ચૈવં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ સ્થાનાંગવૃત્તૌ ચ ।

એટલે એ પરથી એમ સમજવાનું કે ‘પ્રકટ ચૈતન્યલક્ષણવાળી અનેકર્મોના ક્ષયોપશમથી થયેલી આહાર વગેરે સંજ્ઞાઓ જે પ્રાણીઓને હોય એઓ જ સંજ્ઞી કહેવાય; શેષ સર્વે અસંજ્ઞી કહેવાય. ’ ૫૮૭.

અથવા,

જેમને ‘દીર્ઘકાલિકી’ આદિ સંજ્ઞાઓ હોય એઓજ ખરી રીતે ‘સંજ્ઞી’ કહેવાય. અથવા સર્વ ‘અસંજ્ઞી’ સમજવા. ૫૮૮.

આ પ્રમાણે ત્રેવીશમા દ્વાર ‘સંજ્ઞિત-સંજ્ઞી’ નું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

હવે ચોવીશમા દ્વાર ‘વેદ’ વિષે.

પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ અને નપુંસકવેદ એમ ‘વેદ’ ના ત્રણ પ્રકાર છે. ૫૮૯.

એમનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે:—

જેને લઈને પુરુષને સ્ત્રીની ઇચ્છા થાય એ (૧) પુરુષવેદ, જેને લઈને સ્ત્રીને પુરુષની ઇચ્છા થાય એ (૨) સ્ત્રીવેદ; જેને લઈને પુરુષ અને સ્ત્રી-બેઉની ઇચ્છા થાય એ (૩) નપુંસક વેદ કહેવાય. ૫૯૦-૫૯૧.

પુરુષવેદ તૃણના અગ્નિસમાન, સ્ત્રીવેદ છાણના અગ્નિ સમાન, અને નપુંસકવેદ નગર-દાહના અગ્નિસમાન કહેવાય છે.

પત્રવણાસૂત્રની અને સ્થાનાંગસૂત્રની વૃત્તિઓમાં પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુંસકના આ પ્રમાણે લક્ષણો ક્યાં છે:—

યોનિમૃદુલ્લભસ્થૈર્યં મુગ્ધતા ક્લીબતા સ્તનૌ ।
 પુંસ્કામિતેતિ લિંગાનિ સપ્ત સ્ત્રીત્વે પ્રચક્ષતે ॥ ૫૯૨ ॥
 મેહનં સ્વરતા દાઢર્યં શૌણ્ડીર્યં શ્મશ્રુ ધૃષ્ટતા ।
 સ્ત્રીકામિતેતિ લિંગાનિ સપ્ત પુંસ્ત્વે પ્રચક્ષતે ॥ ૫૯૩ ॥
 સ્તનાદિશ્મશ્રુકેશાદિભાવાભાવસમન્વિતમ્ ।
 નપુંસકં બુધાઃ પ્રાદુર્મોહાનલસુદીપિતમ્ ॥ ૫૯૪ ॥
 અભિલાષાત્મકં દેહાકારાત્મકમથાપરમ્ ।
 નેપથ્યાત્મકમેકૈકમિતિ લિંગં ત્રિધા વિદ્યુઃ ॥ ૫૯૫ ॥
 પુમાંસોઽલ્પાઃ સ્ત્રિયઃ સંખ્યગુણાઃ ક્રમાદનન્તકાઃ ।
 અવેદાઃ ક્લીબવેદાશ્ચ સવેદા અધિકાસ્તતઃ ॥ ૫૯૬ ॥
 પુંસ્ત્વસંજ્ઞિત્વયોઃ કાયસ્થિતિરાન્તર્મુહૂર્તિકી ।
 લઘ્વી ગુર્વી ચાઙ્ગિશતપૃથક્ત્વં કિંચનાધિકમ્ ॥ ૧ ॥
 સ્ત્રીત્વકાયસ્થિતિઃ પ્રજ્ઞાપનાયાં સમયો લઘુઃ ।
 ઉક્તાથાસ્યાં ગરીયસ્યામાદેશાઃ પંચ દર્શિતાઃ ॥ ૨ ॥

યોની, કોમળતા, અસ્થિરતા, મુગ્ધતા, કાયરતા, સ્તન અને પુરૂષની ઇચ્છા—એ સાત સ્ત્રીત્વનાં લક્ષણો. ૫૯૨.

મેહન (પુરૂષ ચિન્હ), કઠોરતા, દઢતા, પરાક્રમ, ધૃષ્ટતા, શ્મશ્રુ, અને સ્ત્રીની ઇચ્છા—એ સાત પુરૂષત્વનાં લક્ષણો. ૫૯૩.

સ્તન આદિનો સદ્ભાવ હોય, શ્મશ્રુ આદિનો અભાવ હોય તથા મોહાગ્નિનો પ્રદિપ્તપણે સદ્ભાવ હોય—એ નપુંસકત્વનાં લક્ષણો. ૫૯૪.

વળી પ્રત્યેક લિંગ (૧) અભિલાષરૂપ, (૨) દેહાકારરૂપ અને (૩) (ફક્ત) વેશરૂપ—એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે. ૫૯૫.

સંખ્યા પરત્વે; પુરૂષો સર્વથી થોડા છે, સ્ત્રીઓ પુરૂષોથી સંખ્યાતગણી છે, એથી અનન્તગણા ' અવેદી ' સિદ્ધના જીવો, એથી પણ અનન્તગણા કલીબવેદી—નપુંસકો, અને નપુંસકોના કરતાં પણ અધિક ' સવેદી ' છે. ૫૯૬.

[પુરૂષપણાની અને સંજ્ઞાપણાની કાયસ્થિતિ જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટપણે બસો સાગરોપમથી લઈને નવસો ઉપરાંત સુધીની છે. સ્ત્રીત્વની કાયસ્થિતિ પરત્વે પત્નવણા સૂત્રમાં એમ કહ્યું છે કે એ જઘન્યતઃ એક સમયની છે અને ઉત્કૃષ્ટપણે (૧) શ્રૌત પદ્યોપમ,

ચતુર્દશાષ્ટાદશ વા શતં વાથ દશોત્તરમ્ ।

પૂર્ણં શતં વા પલ્યાનિ પલ્યાનાં વા પૃથક્ત્વકમ્ ॥ ૩ ॥

પૂર્વકોટિપૃથક્ત્વાદ્યાઃ પંચાપ્યેતે વિકલ્પકાઃ ।

પંચસંગ્રહવૃત્ત્યાદેર્જ્યૈતેષાં ચ વિસ્તૃતિઃ ॥ ૪ ॥

આયે દ્વિતીયે સ્વર્ગે દ્વિઃ પૂર્વકોદ્યાયુપઃ સ્ત્રિયાઃ ।

સમર્તૃકાન્યદેવીત્વેનોત્પત્ત્યૈષાં ચ ભાવના ॥ ૫ ॥

इति वेदः ॥ ૨૪ ॥

જિનોક્તાદવિપર્યસ્તા સમ્યગ્દૃષ્ટિર્નિગદ્યતે ।

સમ્યક્ત્વશાલિનાં સા સ્યાત્તચ્ચૈવં જાયતેંગિનામ્ ॥ ૫૯૭ ॥

ચતુર્ગતિકસંસારે પર્યટન્તિ શરીરિણઃ ।

વશીકૃતા વિપાકેન ગુરુસ્થિતિકકર્મણામ્ ॥ ૫૯૮ ॥

અર્થૈતેષુ કશ્ચિદંગી કર્માણિ નિર્ચિલાન્યપિ ।

કુર્યાદ્યથાપ્રવૃત્તાલ્યકરણેન સ્વભાવતઃ ॥ ૫૯૯ ॥

પલ્યાસંખ્યલવોનૈકકોદ્યવિધસ્થિતિકાનિ વૈ ।

પરિણામવિશેષોઽત્ર કરણં પ્રાણિનાં મતમ્ ॥ ૬૦૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અથવા (૨) અઠાર પદ્યોપમ, અથવા (૩) એકસો દશ પદ્યોપમ, અથવા (૪) એકસો પદ્યોપમ અથવા (૫) એથી લઇને નવ સુધીના પદ્યોપમ છે. આ પાંચે ‘વિકલ્પો’ માં પદ્યોપમની સંખ્યા જૂદી જૂદી છે. એના સંબંધમાં વિસ્તારપૂર્વક જાણવા માટે, ‘પંચ સંગ્રહ’ ગ્રંથની વૃત્તિ-ટીકા જોવી. પહેલા અને બીજા સ્વર્ગમાં એ ‘કોડપૂર્વ’ ના આયુષ્યવાળી સ્ત્રી, ભર્તાર સહિત અન્યદેવીપણે ઉત્પન્ન થાય છે—એ પરથી આ ‘વિકલ્પો’ ની ભાવના જાણવી. ૧-૫]

આ પ્રમાણે ચોવીશમા દ્વાર-વેદ-નું સ્વરૂપ છે.

હવે પચવીશમા દ્વાર-‘દૃષ્ટિ’ વિષે.

જિનપ્રભુના પચનને અનુસરીને જ (એથી વિપરીતપણે નહિ), વર્તન કરવું—એનું નામ સમ્યક્ દૃષ્ટિ. એ સમ્યક્ દૃષ્ટિ સમ્યક્ત્વધારી પ્રાણીઓને હોય છે. એ સમ્યક્ત્વ વળી કેવી રીતે થાય છે તે નીચે સમજાવ્યું છે. ૫૯૭.

આ ચોગતિ સંસારને વિષે પ્રાણીઓ ઉગ્ર કર્મના વિપાકને વશ હોઇ ચિરકાળ પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. એમાં કોઇ પ્રાણી સ્વભાવથી ‘યથાપ્રવૃત્ત’, નામના કરણ વડે, સર્વ કર્મોને

તત્રિધા તત્ર ચાદ્યં સ્યાદ્વથાપ્રવૃત્તનામકમ્ ।
 અપૂર્વકરણં ગતઃપિદુલ્લિત્તરણં તથા ॥ ૬૦૧ ॥
 વક્ત્યમાણઅન્થિદેશાવધિ પ્રથમમીરિતમ્ ।
 દ્વિતીયં મિદ્યમાનેઽસ્મિન્ મિન્ને અન્થૌ તૃતીયકમ્ ॥ ૬૦૨ ॥
 ત્રીણ્યપ્યમૂનિ ભવ્યાનાં કરણાનિ યથોચિતમ્ ।
 સમ્ભવન્ત્યેકમેવાદ્યભવ્યાનાં તુ સમ્ભવેત્ ॥ ૬૦૩ ॥
 આદ્યેન કરણેનાંગી કરોતિ કર્મલાઘવમ્ ।
 ધાન્યપલ્યગિરિસરિદ્દૃષદાદિનિદર્શનેઃ ॥ ૬૦૪ ॥
 યથા ધાન્યં ભૂરિજૂરિ કશ્ચિદ્દૃહ્લાતિ પલ્યતઃ ।
 ક્ષિપત્યત્રાલ્પમલ્પં ચ કાલેન કિયતાપ્યથ ॥ ૬૦૫ ॥
 ધાન્યપલ્યઃ સોઽલ્પધાન્યશેષ એવાવતિષ્ટતે ।
 એવં બહૂનિ કર્માણિ જરયન્નસુમાનપિ ॥ ૬૦૬ ॥
 વધ્નંશ્ચાલ્પાલ્પાનિ તાનિ કાલેન કિયતાપિ હિ ।
 સ્યાદલ્પકર્માનાભોગાત્મકાદ્યકરણેન સઃ ॥૬૦૭॥ વિશેષકમ્ ॥

એક કોટિ સાગરોપમથી કંઈક ઓછા સ્થિતિકાળવાળાં કરે. (અહિં કરણુ એટલે પ્રાણીના મનપરિણામ) ૫૯૮-૬૦૦.

એ ‘ કરણુ ’ ત્રણુ પ્રકારનાં છે: (૧) યથાપ્રવૃત્ત, (૨) અપૂર્વકરણુ અને (૩) અનિવૃત્તિકરણુ. ૬૦૧.

એ ત્રણુ પ્રકારમાંનું ‘ પહેલું ’ અંશિદેશ પર્યન્ત હોય છે. બીજું અન્થિ લેદાતી હોય એ અરસામાં થાય છે અને ત્રીજું અન્થિનો લેદં થયા પછી થાય છે. (અંશિ એટલે શું એ આગળ ઉપર આવશે.) ૬૦૨.

લઘ્યજનોમાં એ ત્રણુ ‘ કરણુ ’ એટલે મન:પરિણામ યથોચિત સંભવે છે. જ્યારે અલઘ્યમાં એક પહેલુંજ સંભવે છે. ૬૦૩.

પહેલા પ્રકારનું મન:પરિણામ હોય તો પ્રાણીનાં કર્મ ધાન્યનાં પાલાના દૃષ્ટાન્તે અથવા પર્વતનદીપાષાણન્યાયે લઘું લઘુ થતાં જાય છે. ૬૦૪.

જેમ કોઈ માણસ એક ધાન્યના ઢગલામાંથી ઝાઝું ધાન્ય લેતો જાય અને થોડું પાછું નાખતો જાય તેથી કેટલેક કાળે એ ધાન્યનો ઢગલો અદ્ય પ્રાય થઈ જાય છે તેવી રીતે પ્રાણીના કર્મ પણ, અધિક છોડાતાં અને અદ્ય બંધાતાં, આખરે અનાસોગરૂપી પહેલા પ્રકારના મન:પરિણામ વડે લઘુ થતા જાય છે-ક્ષીણ થતા જાય છે. ૬૦૫-૬૦૭.

યથાપ્રવૃત્તકરણં નન્વનાભોગરૂપકં ।

ભવત્યનાભોગતશ્ચ કથં કર્મક્ષયોઽક્ષિનામ્ ॥ ૬૦૮ ॥

અત્રોચ્યતે । યથા મિથો ઘર્ષણેન પ્રાવાણોઽદ્રિનદીગતાઃ ।

સ્યુશ્ચિત્રાકૃતયો જ્ઞાનશૂન્યા અપિ સ્વભાવતઃ ॥ ૬૦૯ ॥

તથા યથાપ્રવૃત્તાત્સ્યુરપ્યનાભોગલક્ષણાત્ ।

લઘુસ્થિતિકર્માણો જન્તવોઽત્રાન્તરેઽથ ચ ॥ ૬૧૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

રાગદ્વેષપરિણામરૂપોઽસ્તિ ગ્રન્થિરુત્કટઃ ।

દુર્ભેદો દૃઢકાષ્ટાદિગ્રન્થિવદ્ગાઢચિક્ષણઃ ॥ ૬૧૧ ॥

મિથ્યાત્વં નોકષાયાશ્ચ કષાયાશ્ચેતિ કીર્તિતઃ ।

જિનૈશ્ચતુર્દશવિધોઽભ્યન્તરગ્રન્થિરાગમે ॥

પ્રાગુક્તરૂપસ્થિતિકર્માણઃ કેઽપિ દેહિનઃ ।

યથાપ્રવૃત્તકરણાદ્ગ્રન્થેરભ્યર્ણમિત્રતિ ॥ ૬૧૨ ॥

एतावच्च प्राप्तपूर्वा अभव्या अप्यनन्तशः ।

न त्वीशन्ते ग्रन्थिमेनमेते भेत्तुं कदापि हि ॥ ૬૧૩ ॥

અહિં કોઈ વ્યક્તિ એવી શંકા લાવે કે

ન્યારે ‘ યથાપ્રવૃત્ત ’ કરણુ તો અનાલોગ રૂપ છે ત્યારે એનાથી પ્રાણીઓનાં કર્મોનો કેવી રીતે ક્ષય થાય ? ૬૦૮.

તો એના સમાધાનમાં એમ કહેવાનું કે—

સ્વભાવથી જ્ઞાનશૂન્ય એવા પણુ ગિરિનદીના પાષાણો એકબીજાના ઘર્ષણથી નાના પ્રકારની આકૃતિઓ ધારણુ કરે છે તેમ અનાલોગ લક્ષણવાળા યથાપ્રવૃત્તકરણુથી પ્રાણીનાં કર્મ લઘુ—હળવાં થાય છે; પાતળાં પડે છે. ૬૦૯—૬૧૦.

પણુ હવે (ત્યારપછી) વચ્ચે રાગદ્વેષના પરિણામરૂપ એક કઠિન ગ્રન્થિ (એટલે ગાંઠ) આવે છે એ હર્લેદ છે તથા દૃઢ કાષ્ટ આદિની ગાંઠના જેવી અત્યન્ત ચીકણી છે. ૬૧૧.

[મિથ્યાત્વ, (નવ) નોકષાયો તથા (ચાર) કષાયો—એવી રીતની ચૌદ પ્રકારની અભ્યન્તર ગ્રંથિ જિનપ્રભુએ આગમમાં વર્ણવી છે.]

એ ગ્રંથિની સમીપમાં, પૂર્વોક્ત સ્થિતિના કર્મવાળા કેટલાક પ્રાણીઓ ‘ યથાપ્રવૃત્ત ’ મનઃપરિણામવડે આવે છે; તથા અલબ્ધ પ્રાણીઓ પણુ ત્યાં અનન્તવાર આવે છે. પણુ કોઈ એ ગ્રન્થિને ભેદી શકતા નથી. ૬૧૨—૬૧૩.

શ્રુતસામાયિકસ્ય સ્યાહ્લાભઃ કેષાંચિદત્ર ચ ।

શેષાણાં સામાયિકાનાં લાભસ્તેષાં ન સમ્ભવેત્ ॥ ૬૧૪ ॥

તથોક્તમ્ । તિત્થંકરાઈ પૂશ્રં દદ્ધુ ણણ્ણેણ વા વિ કજ્જેણ ।

સુઅસામાહલાભો હોઈ અભવ્વસ્સ ગંઠિમિ ॥ ૬૧૫ ॥

અર્હદાદિવિભૂતિં અતિશયંવર્તીં દૃષ્ટ્વા ધર્માદેવંવિધઃ સત્કારઃ દેવત્વરા-
જ્યાદયઃ વા પ્રાપ્યન્તે इत्येवमुत्पन्नबुद्धेઃ અભવ્યસ્ય અપિ અન્થિસ્થાનં પ્રાપ્તસ્ય
તદ્વિભૂતિનિમિત્તમિતિ શેષઃ દેવત્વનરેન્દ્રત્વસોભાગ્યવલાદિલક્ષણેન અન્યેન
વા પ્રયોજનેન સર્વથા નિર્વાણશ્રદ્ધાનરહિતસ્ય અભવ્યસ્યાપિ કષ્ટાનુષ્ઠાનં
કિંચિત્ અંગીકુર્વતઃ અજ્ઞાનરૂપસ્ય શ્રુતસામાયિકમાત્રસ્ય લાભો ભવેત્ ।
તસ્યાપિ એકાદશાંગપાઠાનુજ્ઞાનાત્ ॥ इति विशेषावश्यकसूत्रवृत्तौ ॥

ભવ્યા અપિ વલન્તેઽત્રાગત્ય રાગાદિભિર્જિતાઃ ।

કેચિત્કર્માણિ વધ્નન્તિ પ્રાગ્વદીર્ઘસ્થિતીનિ તે ॥ ૬૧૬ ॥

કેચિત્તત્રૈવ તિષ્ઠન્તિ તત્પરીણામશાલિનઃ ।

ન સ્થિતીઃ કર્મણામેતે વર્ધયન્ત્યલ્પયન્તિ વા ॥ ૬૧૭ ॥

ત્યાં કોઈકોઈને ‘ શ્રુતસામાયિક ’ ની પ્રાપ્તિ થાય છે. શેષ (બાકીની) સામાયિકનો લાભ થતો નથી. ૬૧૪.

એ વિષે કહ્યું છે કે—

અન્થિસુધી પહોંચેલા અભવ્ય પ્રાણીને, તીર્થંકર વગેરેની પૂજા થતી જોઈને તથા કોઈ અન્ય કારણે પણ, શ્રુતસામાયિકનો લાભ થાય છે. ૬૧૫.

વિશેષાવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે

જિનેશ્વર વગેરેની અસામાન્ય સમૃદ્ધિને જોઈને “ ધર્મને લીધે આવેા આદરસત્કાર તથા દેવત્વ રાજ્ય આદિ પ્રાપ્ત થાય છે ” એમ સમજવાથી, અન્થિપર્યન્ત પહોંચેલા અભવ્યને પણ દેવત્વ, નૃપત્વ, સૌભાગ્ય, બળ આદિની પ્રાપ્તિને માટે અથવા કોઈ અન્ય હેતુ માટે કષ્ટાનુષ્ઠાન કરતાં, મોક્ષની શ્રદ્ધા લેશમાત્ર ન હોય છતાંપણ, અજ્ઞાનરૂપ શ્રુતસામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે એવાઓને પણ અગ્યાર અંગના પાઠની અનુજ્ઞા છે.

ભવ્ય જીવો પણ અહીં સુધી પહોંચી રાગ આદિથી પરાજય પામે તો પાછા પડે છે. કેટલાક તો વળી, પૂર્વની પેઠે ચિરસ્થાયી કર્મો બાંધે છે. ૬૧૬.

કેટલાક તો એવા મનપરિણામ થયા પછી ત્યાં જ સ્થિત રહે છે; નથી કર્મસ્થિતિને વધારતા કે નથી બાંધી કરતા. ૬૧૭.

ચતુર્ગતિભવા મઘ્યા સંણિપર્યાસપંચલાઃ ।

અપાર્દ્ધપુદ્ગલપરાવર્ત્તાન્તર્માવિમુક્તયઃ ॥ ૬૧૮ ॥

ત્રીવિધારપર્ણકલ્પાપૂર્વાલ્પકરણેન હિ ।

આવિષ્કૃત્ય પરં વીર્યં ગ્રન્થિં મિન્દન્તિ કેચન ॥ ૬૧૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યથા જનાસ્ત્રયઃ કેઽપિ મહાપુરં યિયાસવઃ ।

પ્રાપ્તાઃ ક્વચન કાન્તારે સ્થાનં ચૌરમયંકરમ્ ॥ ૬૨૦ ॥

તત્ર દ્રુતં દ્રુતં યાન્તો દદૃશુસ્તસ્કરદ્વયમ્ ।

તદ્દૃષ્ટ્વા ત્વરિતં પશ્ચાદેકો ભીતઃ પલાયિતઃ ॥ ૬૨૧ ॥

ગૃહીતશ્ચાપરસ્તાભ્યામન્ત્યસ્ત્વવગણય્ય તૌ ।

મયસ્થાનમતિક્રમ્ય પુરં પ્રાપ પરાક્રમી ॥ ૬૨૨ ॥

દૃષ્ટાન્તોપનયશ્ચાત્ર જના જીવા મવોઽટવી ।

પન્થાઃ કર્મસ્થિતિર્ગ્રન્થિદેશસ્ત્વિહ મયાસ્પદમ્ ॥ ૬૨૩ ॥

રાગદ્વેષૌ તસ્કરૌ દ્વૌ તદ્ભીતો વલિતસ્તુ સઃ ।

ગ્રન્થિં પ્રાપ્યાપિ દુર્ભાવાયો જ્યેષ્ઠસ્થિતિવન્ધકઃ ॥ ૬૨૪ ॥

આરે ગતિમાં રહેલા ભવ્ય જીવો, તથા પર્યાસસંઘી પંચેન્દ્રિય જીવો, તથા અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તનની અંદર જેમનો મોક્ષ થવાનો છે એવા કેટલાક જીવો પોતાનું પ્રબળ વીર્ય પ્રકટ કરીને તીક્ષ્ણ પરશુ સમાન અપૂર્વ ' કરણ ' (મનઃપરિણામ) વડે એ ગ્રન્થિને ભેદી નાખે છે. ૬૧૮-૬૧૯.

આ ઉપર એક દૃષ્ટાન્ત છે તે જુઓ—

કોઈ મહાન નગરે જવા નીકળેલા ત્રણ માણસોને માર્ગમાં ચોર લોકોના ભયવાળું એક અરણ્ય આવ્યું ત્યાં એમને બે ચોર મળ્યા. એમને ભેદને પેલા ત્રણ માણસોમાંનો એક તો ભયભીત થઈ પલાયન કરી ગયો. બીજો ચોરના હાથમાં પકડાઈ ગયો. પણ ત્રીજો પરાક્રમી હતો એ બેઉ ચોરોનો પરાજય કરીને એ ભયસ્થાનક ઓળંગીને ઇચ્છિત સ્થળે—નગરે પહોંચી ગયો. ૬૨૦-૬૨૨.

એ દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય આ પ્રમાણે:—

ત્રણ માણસો તે સંસારી પ્રાણીઓ સમજવા. અટવી એ સંસાર સમજવો. માર્ગ એટલે કર્મની સ્થિતિ, અને ભયસ્થાનક એ ગ્રન્થિપ્રદેશ સમજવો. બે ચોર એ રાગ તથા દ્વેષ. ભયભીત થઈને પલાયન કરી ગયો—પાછો વળી ગયો—એ ગ્રન્થિ દેશ સુધી આવી પાછો વળે

ચૌરુદ્ધસ્તુ સ જ્ઞેયસ્તાદ્વિગ્રાગાદિવાધિતઃ ।

ગ્રન્થિ મિનત્તિ યો નૈવ ન ચાપિ વલતે તતઃ ॥ ૬૨૫ ॥

સ ત્વમ્મીષ્ટપુરં પ્રાપ્તો યોઽપૂર્વકરણાદ્દ્રુતમ્ ।

રાગદ્વેષાવપાકૃત્ય સમ્યગ્દર્શનમાસવાન્ ॥ ૬૨૬ ॥

સમ્યક્ત્વમૌપશમિકં ગ્રન્થિ મિત્વાશ્નુતેઽસુમાન્ ।

મહાનન્દં મટ ઇવ જિતદુર્જયશાત્રવઃ ॥ ૬૨૭ ॥

તથૈવમ્—અથાનિવૃત્તિકરણેનાતિસ્વચ્છાશયાત્મના ।

કરોત્યન્તરકરણમન્તર્મુહૂર્તસમ્મિતમ્ ॥ ૬૨૮ ॥

કૃતે ચ તસ્મિન્મિથ્યાત્વમોહસ્થિતિર્દ્વિધાભવેત્ ।

તત્રાધ્યાન્તરકરણાદધસ્તન્યપરોર્ધ્વગા ॥ ૬૨૯ ॥

તત્રાધ્યાયાં સ્થિતૌ મિથ્યાદૃક્ સ તદ્વલવેદનાત્ ।

અતીતાયામથૈતસ્યાં સ્થિતાવન્તર્મુહૂર્તતઃ ॥ ૬૩૦ ॥

પ્રાપ્નોત્યન્તરકરણં તસ્યાવ્યક્તણ એવ સઃ ।

સમ્યક્ત્વમૌપશમિકમપૌદ્ગલિકમાપ્નુયાત્ ॥ ૬૩૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

એવો. ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિબંધવાળો દુર્લભ્ય (પ્રાણી) સમજવો. ચોરોએ પકડી રોકી રાખ્યો એ રાગદ્વેષપરાજિત પ્રાણી સમજવો કે જે નથી અન્યથાને ભેદી શકતો કે નથી પાછો વળી શકતો. જે ત્રીજો પોતાને ઈષ્ટ સ્થાને પહોંચી ગયો એ અપૂર્વકરણ વડે રાગદ્વેષ દૂર કરી સમ્યક્ દર્શનને પ્રાપ્ત કરનારો (પ્રાણી) સમજવો. ૬૨૩-૬૨૬.

દુર્જય શત્રુનો પરાલવ કરીને જેમ કોઈ સુલટ હર્ષ પામે છે એમ અન્યથાને ભેદ કરીને પ્રાણી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૨૭.

તે આ રીતે—

પ્રાણી, આરંભમાં નિર્મળ આશયરૂપ અનિવૃત્તિકરણ વડે અન્તર્મુહૂર્તના પ્રમાણવાળું અન્તરકરણ કરે છે. ૬૨૮.

ત્યારપછી, જે પ્રકારની મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મની સ્થિતિ થાય છે. એમાં પહેલી અન્તરકરણથી હેઠળની અને બીજી એથી ઉપરની. ૬૨૯.

એમાં વળી પહેલી સ્થિતિમાં રહેલો (પ્રાણી) મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે કેમકે એ મિથ્યાત્વનાં દળ વેદે છે અને પછી અન્તર્મુહૂર્ત બાદ એ સ્થિતિ અતીત થયા પછી અન્તરકરણને પામે છે; અને એના પ્રથમ ક્ષણમાં જ અપુદ્ગલિક ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૩૦-૬૩૧.

યથા વનદવો દગ્ધેન્ધનઃ પ્રાપ્યાતૃણં સ્થલમ્ ।
 સ્વયં વિધ્યાયતિ તથા મિથ્યાત્વોગ્રદવાનલઃ ॥ ૬૩૨ ॥
 અવાપ્યાન્તરકરણં દ્વિપ્રં વિધ્યાયતિ સ્વયમ્ ।
 તદૌપશમિકં નામ સમ્યક્ત્વં લભતેઽસુમાન્ ॥ ૬૩૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 અત્રાયમૌપશમિકસમ્યક્ત્વેન સહાપ્નુયાત્ ।
 દેશતો વિરતિં સર્વવિરતિં વાપિ કશ્ચન ॥ ૬૩૪ ॥

તથોક્તં શતકચૂર્ણો—

ઉવસમસમ્મદિદ્ધી અન્તરકરણે ઠિઓ કોઈ દેસવિરટ્તયં પિ લભેઈ
 કોઈ પમત્તઅપમત્તભાવં પિ । સાસાયણો પુણ ન કિંપિ લભેઈતિ ॥
 કર્મપ્રકૃતિવૃત્તાવપિ હત્યર્થતઃ ॥

કિંચ વદ્ધ્યતે ત્યક્તસમ્યક્ત્વૈરુત્કૃષ્ટા કર્મણાં સ્થિતિઃ ।
 ભિન્નગ્રન્થિભિરપ્યુગ્રો નાનુભાગસ્તુ તાદૃશઃ ॥ ૧ ॥
 હત્યેતત્કાર્મગ્રન્થિકમતમ્ ॥

જેવી રીતે દાવાનળ ઇન્ધનને ખાળી નાખ્યા પછી તરણા વિનાના સ્થળે પહોંચી પોતાની
 મેળે શાન્ત થઈ જાય છે તેવી રીતે મિથ્યાત્વરૂપી ઉગ્ર દાવાનળ પણ અન્તરકરણને પામીને
 સ્વયમેવ નષ્ટ થઈ જાય છે. એજ સમયે પ્રાણી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે.
 ૬૩૨-૬૩૩.

વળી અહિં કોઈ પ્રાણી એ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની સાથેસાથ દેશવિરતિપણું અને
 અને કોઈ વળી સર્વવિરતિપણું પણ પામે છે. ૬૩૪.

‘ શતકચૂર્ણિ ’ માં કહ્યું છે કે

ઉપશમસમ્યક્ત્વવાન્ શુભ અન્તરકરણને વિષે સ્થિત થઈ દેશવિરતિને પામે છે; કોઈ
 વળી કદાચ પ્રમત્તાપ્રમત્ત ભાવને પણ પામે છે. નથી કંઈ પામતો ફક્ત સાસ્વાદનસમ્યક્ત્વવાળો.

‘ કર્મપ્રકૃતિ ’ ની વૃત્તિમાં પણ એજ અર્થનું કહ્યું છે.

વળી સમ્યક્ત્વને ત્યજી બેઠેલા અન્થિલેહ કરી રહેલા પ્રાણીઓ પણ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ
 સ્થિતિ ખાંધે છે, કોઈ ઉગ્ર અનુભાગ નથી ખાંધતા. (૧)

કર્મથંથનો એ અભિપ્રાય છે.

સિદ્ધાન્તવાદીઓનો એવો મત છે કે—

ભવેદ્વિગ્નગ્રન્થિકસ્ય મિથ્યાદૃષ્ટેરપિ સ્ફુટમ્ ।

સૈદ્ધાન્તિકમતે જ્યેષ્ઠઃ સ્થિતિબન્ધો ન કર્મણામ્ ॥ ૨ ॥

અથ પ્રકૃતમ્—

इदं चोपशमश्रेण्यामपि दर्शनसप्तके ।

उपशान्ते भवेच्छ्रेणिपर्यन्तावधि देहिनाम् ॥ ૬૩૫ ॥

તથા

यथौषधविशेषेण जनैर्मदनकोद्रवाः ।

त्रिधा क्रियन्ते शुद्धार्धविशुद्धાશુદ્ધભેદતઃ ॥ ૬૩૬ ॥

तथानेनोपશમિકસમ્યક્ત્વેન પટીયસા ।

विशोध्य क्रियते त्रेधा मिथ्यात्वमोहनीयकम् ॥ ૬૩૭ ॥ युग्मम् ॥

તત્રાશુદ્ધસ્ય પુંજસ્યોદયે મિથ્યાત્વવાન્ ભવેત્ ।

પુંજસ્યાર્ધવિશુદ્ધસ્યોદયે ભવતિ મિશ્રદૃગ્ ॥ ૬૩૮ ॥

उदये शुद्धपुंजस्य क्षायोपशमिकं भवेत् ।

મિથ્યાત્વસ્યોદિતસ્યાન્તાદન્યસ્યોપશમાન્ન તત્ ॥ ૬૩૯ ॥

અન્થિલેદ કયો હોય એવા મિથ્યાદ્રષ્ટિને પણ પ્રકટપણે કયોનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ પડતો નથી. (૨).

હવે પ્રસ્તુત વિષય લઈએ—

દર્શન મોહનીય કર્મની સાતે પ્રકૃતિઓ ઉપશમભાવ પામ્યે, ઉપશમ-શ્રેણિને વિષે પણ છેક શ્રેણિના પર્યન્તસુધી, પ્રાણીઓને આ ઉપશમ સમક્રિત હોય છે. ૬૩૫.

વળી જેમ કોઈ એવી ઔષધીવડે માણસ કોદરાના (૧) શુદ્ધ, (૨) અર્ધશુદ્ધ અને (૩) અશુદ્ધ-એમ ત્રણ ભાગ-ઢગલા કરે છે તેમ આવા ઉત્તમ ઉપશમસમ્યક્ત્વવડે શોધાઈને મિથ્યાત્વમોહનીયના ત્રણ પ્રકાર થાય છે. ૬૩૬-૬૩૭.

તે આવી રીતે—

અશુદ્ધ પુંજ ઉદયમાં હોય તો પ્રાણી મિથ્યાત્વી થાય. અર્ધશુદ્ધ પુંજ ઉદયમાં હોય તો એ મિશ્રદૃષ્ટિ થાય અને શુદ્ધપુંજનો ઉદય હોય તો ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વવાળો થાય. આ વળી ઉદયે આવેલા મિથ્યાત્વના અંતથી અને અનુદિત મિથ્યાત્વના ઉપશમથી થાય છે. ૬૩૮-૬૩૯.

આરબ્ધક્ષપકશ્રેણેઃ પ્રક્ષીણે સપ્તકે ભવેત્ ।

ક્ષાયિકં તદ્ભવસિદ્ધેસ્ત્રિચતુર્જન્મનોઽથવા ॥ ૬૪૦ ॥

તત્ત્વાર્થભાષ્યે ચૈતેષાં સ્વરૂપમેવમુક્તમ્—

ક્ષયાદિ ત્રિવિધં સમ્યગ્દર્શનમ્ તદાવરણીયસ્ય કર્મણો દર્શનમોહ-
સ્ય ચ ક્ષયાદિભ્યઃ ઇતિ ॥ અસ્ય વૃત્તિઃ—

મત્યાદ્યાવરણીયદર્શનમોહસપ્તકક્ષયાત્ ઉપજાતં ક્ષયસમ્યગ્દર્શનમ-
ભિધીયતે । તેષામેવોપશમાજ્ઞાતં ઉપશમસમ્યગ્દર્શનમુચ્યતે । તેષામેવ
ક્ષયોપશમાભ્યાં જ્ઞાતં ક્ષયોપશમસમ્યગ્દર્શનમભિદધતિ પ્રવચનાભિજ્ઞાઃ ॥

નનુ ચ તત્ત્વશ્રદ્ધાનજનકં ક્ષાયોપશમિકં યદિ ।

સમ્યક્ત્વસ્ય ક્ષાયિકસ્ય કથમાવારકં તદા ॥ ૬૪૧ ॥

યદિ મિથ્યાત્વજાતીયતયા તદપવારકમ્ ।

તદાત્મધર્મશ્રદ્ધાનં કથમસ્માત્ પ્રવર્તતે ॥ ૬૪૨ ॥

દર્શન મોહનીયકર્મની સાતે પ્રકૃતિઓ ક્ષીણ થાય છે ત્યારે, આરંભી છે ક્ષપકશ્રેણિ જેણે
એવા તદ્ભવમોક્ષગામી જીવો અથવા ત્રણચાર ભવ થયા પછી મોક્ષે જવાના હોય છે એવા
પ્રાણીઓને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે. ૬૪૦.

‘તત્ત્વાર્થભાષ્ય’ માં એ ત્રણે પ્રકારના સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહ્યું છે—

ક્ષય આદિ ત્રણ પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ છે. એ એને આવરનારા કર્મના ક્ષય આદિથી તેમ
દર્શનમોહનીયના ક્ષય આદિથી થાય છે.

એના પર વિવેચન આ પ્રમાણે—

મતિ આદિને આવરનારાં એવાં દર્શનમોહનીયકર્મની સાતે પ્રકૃતિના ‘ક્ષય’ થી ઉત્પન્ન
થાય—એ ક્ષાયિક સમ્યક્ દર્શન. એમનાં ‘ઉપશમ’ થી થાય—એ ઉપશમસમ્યક્ દર્શન. અને
એમનાં ‘ક્ષય અને ઉપશમ’ બેઉથી થાય—એ ક્ષાયોપશમસમ્યક્દર્શન કહેવાય છે. (એ
તત્ત્વાર્થના પહેલા અધ્યયનમાં કહેલું છે).

અહિં કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ જ્યારે તત્ત્વશ્રદ્ધાને ઉત્પન્ન કરનારું છે ત્યારે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને
એ આવરે છે કેમ ? ૬૪૧.

જે એમ કહેશે કે એ એક જાતનું મિથ્યાત્વ હોવાથી એને આવરે છે—તો એનાથી
આત્મધર્મરૂપ તત્ત્વ-શ્રદ્ધા કેમ પ્રકટ થાય છે ? ૬૪૨.

અગ્રોચ્યતે—યથા શ્રુદ્ધાભ્રકાન્તઃસ્થા દીપાદેયોતતે દ્યુતિઃ ।

તસ્મિન્ દૂરીકૃતે સર્વાત્મના સંજૃમ્ભતેઽધિકમ્ ॥ ૬૪૩ ॥

યથા વા મલિનં વસ્ત્રં ભવત્યાવારકં મણેઃ ।

નિર્મિજ્યોજ્વલિતે તસ્મિન્ ભાતિ કાચન તત્પ્રભા ॥ ૬૪૪ ॥

મૂલાદૂરીકૃતે ચાસ્મિન્ સા સ્ફુટા સ્યાત્સ્વરૂપતઃ ।

મિથ્યાત્વપુદ્ગલેષ્વેવં રસાપવર્તનાદિભિઃ ॥ ૬૪૫ ॥

ક્ષાયોપશમિકત્વં દ્રાક્ પ્રાપ્તેષુ પ્રકટીભવેત્ ।

આત્મધર્માત્મિકં તત્ત્વશ્રદ્ધાનં કિંચિદસ્ફુટમ્ ॥ ૬૪૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ક્ષાયોપશમિકે ક્ષીણે સ્ફુટં સર્વાત્મના ભવેત્ ।

આત્મસ્વરૂપં સમ્યક્ત્વં તચ્ચ ક્ષાયિકમુચ્યતે ॥ ૬૪૭ ॥

એવં ચ તત્ત્વશ્રદ્ધાનજનકસમ્યક્ત્વપુદ્ગલક્ષયે ।

કથં શ્રદ્ધા ભવેત્તત્ત્વે શંકૈષાપિ નિરાકૃતા ॥ ૬૪૮ ॥

તથાહુર્માખ્યકારઃ—

સો તસ્સ વિસુદ્ધયરો જાયઙ્ સમ્મત્તપોગ્ગલલ્લયઓ ।

દિટ્ઠિવ્વસણ્ણસુદ્ધસ્સ પડલવિગમે મણૂસસ્સ ॥ ૬૪૯ ॥

એ પ્રશ્નનું સમાધાન આવી રીતે—

જેવી રીતે એકદમ સૂક્ષ્મ અખરખની અંદર રહેલા દીપકની કાન્તિ ઝળકે છે અને અખરખ દૂર કર્યાથી વળી વિશેષ ઝળકે છે; અથવા જેમ મલિન વસ્ત્ર મણિને આવરે છે, ઉબળ વસ્ત્રમાંથી એની કાન્તિ કંઈક ચળકી ઉઠે છે અને વસ્ત્ર ખીલકુલ લઈ દેવાથી એની સ્વરૂપવાન કાન્તિ પૂર્ણપણે પ્રકટ થાય છે—એવી જ રીતે ‘રસ’ના અપવર્તન આદિથી મિથ્યાત્વના પુદ્ગલો ક્ષાયોપશમિકપણને તુરત પ્રાપ્ત થતા હોવાથી કંઈક અસ્ફુટ આત્મધર્મરૂપ શ્રદ્ધા પ્રકટ થાય છે. ૬૪૩-૬૪૬.

‘ ક્ષાયોપશમિક ’ પણ જ્યારે ક્ષીણ થાય છે ત્યારે આત્મસ્વરૂપ પૂર્ણ સ્ફુટ થાય છે એ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય. ૬૪૭.

અને એવી રીતે તત્ત્વને વિષે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરનારા સમ્યક્ત્વના પુદ્ગલોના ક્ષય થયે ‘ તત્ત્વને વિષે કેવી રીતે શ્રદ્ધા થાય ’ એ શંકાનું પણ નિરાકરણ થઈ ગયું. ૬૪૮.

ભાષ્યકાર પણ કહે છે કે

“ પડળ નીકળી જવાથી જેમ મનુષ્યની દૃષ્ટિ વિશુદ્ધ થાય છે તેમ સમ્યક્ત્વના પુદ્ગલોના ક્ષયથી સમ્યક્ત્વ અત્યન્ત શુદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે. ” ૬૪૯.

इदं कर्मग्रन्थमतम् ॥

सिद्धान्तस्य मते पुनः

अपूर्वकरणेनैव मिथ्यात्वं कुरुते त्रिधा ॥

सम्यक्त्वावारकरसं क्षपयित्वा विशोधिताः ।

मिथ्यात्वપુદ્ગલાસ્તે સ્યુઃ સમ્યક્ત્વમુપચારતઃ ॥ ૬૫૦ ॥

अर्धशुद्धा अशुद्धाश्च मिश्रमिथ्यात्वसंज्ञकाः ।

एवं कोद्रवदृष्टान्तात् त्रिषु पुंजेषु सत्स्वपि ॥ ૬૫૧ ॥

यदानिवृत्तिकरणात् सम्यक्त्वमेव गच्छति ।

મિશ્રમિથ્યાત્વપુંજૌ તુ તદા જીવો ન ગચ્છતિ ॥૬૫૨॥ વિશેષકમ્ ॥

पुनः पतितसम्यक्त्वो यदा सम्यक्त्वमश्नुते ।

તદાપ્યપૂર્વકરણેનૈવ પુંજત્રયં સ્તજન્ ॥ ૬૫૩ ॥

करणेनानिवृत्ताख्येनैव प्राप्नोति पूर्ववत् ।

નન્વત્રાપૂર્વકરણે પ્રાગ્લબ્ધેન્વર્થતા કથમ્ ॥ ૬૫૪ ॥ ચુગ્મમ્ ॥

એ કર્મગ્રંથનો અભિપ્રાય છે.

સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તો

‘ અપૂર્વકરણ ’ થી જ ત્રણ પ્રકારનું ‘ મિથ્યાત્વ ’ થાય છે.

સમ્યક્ત્વને આવરનારા રસને ખાપાવી નાખી શુદ્ધ થયેલા મિથ્યાત્વના પુદ્ગલોને અહિં ‘ ઉપચાર ’ થી સમ્યક્ત્વના પુદ્ગલો કહ્યા છે. ૬૫૦.

વળી એવાજ અર્ધશુદ્ધ થયેલાને ‘ મિશ્ર ’ અને તદ્દન અશુદ્ધ રહેલાને ‘ મિથ્યાત્વ ’ નામથી ઓળખાવ્યા છે.

એ રીતે કોદરના દૃષ્ટાન્તની પ્રમાણે અહિં શુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ-એમ ત્રણ પ્રકાર થયા. ૬૫૧.

જ્યારે ‘ અનિવૃત્તિકરણ ’ થી જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે ત્યારે એ મિશ્ર અને મિથ્યાત્વ-એ બે પ્રકારને પામતો નથી. ૬૫૨.

વળી એકવાર સમ્યક્ત્વનો બ્રંશ થયા પછી પુનઃ એની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે પણ જીવ ‘ અપૂર્વકરણ ’ થીજ ત્રણ પુંજ (ઢગલા-પ્રકાર) નીપજાવતો, ‘ અનિવૃત્ત ’ કરણવડેજ પૂર્વવત્ એ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૫૩-૫૪.

અહિં એવી શંકા ઉઠાવાય કે ‘ અપૂર્વકરણ ’ તો પૂર્વે થયેલું હતું ત્યારે આ બીજા અપૂર્વકરણનું શું સાર્થક ? ૬૫૪.

અત્રોચ્યતે-અપૂર્વવદપૂર્વ સ્યાત્ સ્તોકવારોપલમ્ભતઃ । ।

અપૂર્વત્વવ્યપદેશો ભવેલ્લોકેઽપિ દુર્લભે ॥ ૬૫૫ ॥

इदमर्थतो विशेषावश्यकवृत्तौ ॥

સમ્યગ્દષ્ટિવ્યપદેશનિબન્ધનમિતીરિતમ્ ।

સમ્યક્ત્વં ત્રિવિધં શુદ્ધશ્રદ્ધારૂપં મનીષિભિઃ ॥ ૬૫૬ ॥

यदि वैकद्वित्रिचतुःपंचभेदं भवेदिदम् ।

જિનોક્તતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપમેકવિધં ભવેત્ ॥ ૬૫૭ ॥

द्विधा नैसर्गिकं चौपदेशिकं चेति भेदतः ।

ભવેન્નૈશ્ચયિકં વ્યાવહારિકં ચેતિ વા દ્વિધા ॥ ૬૫૮ ॥

द्रव्यतो भावतश्चेति द्विधा वा परिकीर्तितम् ।

તત્ર નૈસર્ગિકં સ્વાભાવિકમન્યદ્ગુરોર્ગિરા ॥ ૬૫૯ ॥

यथा पथश्च्युतः कश्चिदुपदेशं विना भ्रमन् ।

માર્ગ પ્રાપ્નોતિ કશ્ચિત્તુ માર્ગવિજ્ઞોપદેશતઃ ॥ ૬૬૦ ॥

એ શંકાનું નિવારણુ:—

અપૂર્વકરણુ અદ્યસમય મળતું હોવાથી, એ ‘ અપૂર્વ ’ કહેવાય છે; આ જગતમાં હુ-ર્લીલ વસ્તુ ‘ અપૂર્વ ’ એ નામથી ઓળખાય છે એમ. ૬૫૫.

એવો ભાવાર્થ વિશેષાવશ્યક સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યો છે.

એવી રીતે સમ્યકદષ્ટિના નામના નિબન્ધનરૂપ, અને શુદ્ધ શ્રદ્ધારૂપ, એવા સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકાર થયા. ૬૫૬.

અથવા તો સમ્યક્ત્વ એક પ્રકારનું, બે પ્રકારનું, ત્રણ પ્રકારનું, ચાર પ્રકારનું અને પાંચ પ્રકારનું પણ છે. ૬૫૭.

(૧) જિનપ્રભુએ કહેલાં તત્ત્વોપર શ્રદ્ધા કરવી તે રૂપ એક પ્રકારનું.

(૨) નૈસર્ગિક અને ઉપદેશક—એમ બે પ્રકારનું. અથવા નૈશ્ચયિક અને વ્યવહારિક—એમ બે પ્રકારનું. અથવા દ્રવ્યથી અને ભાવથી—એમ પણ બે પ્રકારનું. ૬૫૭-૫૮-૫૯.

નૈસર્ગિક એટલે સ્વાભાવિક. ઉપદેશિક એટલે ગુરૂના ઉપદેશથી થયેલું.

એ બે પ્રકાર યથાર્થ સમજાવવા માટે કેટલાક દષ્ટાન્ત આપે છે:—

જેમ માર્ગમાં ભૂલો પડેલો કોઈ માણસ ભમતાં ભમતાં પોતાની મેળે જ માર્ગ ચડી

યથા વા કોદ્રવાઃ કેચિત્સ્યુઃ કાલપરિપાકતઃ ।

સ્વયં નિર્મદનાઃ કેચિત્ ગોમયાદિપ્રયત્નતઃ ॥ ૬૬૧ ॥

કશ્ચિજ્જવરો યથા દોષપરિપાકાદ્ વ્રજેત્ સ્વયમ્ ।

કશ્ચિત્પુનર્ભેષજાદિપ્રયત્નેનોપશામ્યતિ ॥ ૬૬૨ ॥

સ્વભાવાદયવોપાયાયથા શુદ્ધં ભવેત્પયઃ ।

યથોજ્વલં સ્યાદ્વસ્ત્રં વા સ્વભાવાદ્યત્નતોઽપિ વા ॥ ૬૬૩ ॥

સમ્યક્ત્વમેવં કેપાંચિદન્નિનાં સ્યાન્નિસર્ગતઃ ।

ગુરૂણામુપદેશેન કેપાંચિત્તુ ભવેદિદમ્ ॥ ૬૬૪ ॥

નેશ્ચયિકં સમ્યક્ત્વં જ્ઞાનાદિમયાત્મશુદ્ધપરિણામઃ ॥

સ્યાદ્ધ્યાવહારિકં તદ્દેતુસમુત્પન્નં ચ સમ્યક્ત્વમ્ ॥ ૬૬૫ ॥

જિનવચનં તત્ત્વમિતિ શ્રદ્ધધતોઽકલયતશ્ચ પરમાર્થમ્ ।

તદ્દ્રવ્યતો ભવેન્નાવતસ્તુ પરમાર્થવિજ્ઞસ્ય ॥ ૬૬૬ ॥

ક્ષાયોપશમિકમુત પૌદ્ગલિકતયા દ્રવ્યતસ્તદુપદિષ્ટમ્ ।

આત્મપરિણામરૂપે ચ ભાવતઃ ક્ષાયિકોપશમિકે તે ॥ ૬૬૭ ॥

જાત્ય છે, અને કોઈ ભોમીઆના જાતાવ્યાથી માર્ગે ચઢી જાય છે; અથવા કોદરામાં કેટલાકના કાળના પરિપાકથી ફેલતરા નીકળી જાય છે અને કેટલાકના ગોમય-છાણા આદિના પ્રયોગથી ફેલતરાં કાઢવામાં આવે છે. અથવા કોઈ પ્રકારનો તાવ દોષોના પરિપાકથી પોતાની મેળે ઉતરી જાય છે અને કોઈ ઔષધી આદિના પ્રયોગથી જાય છે; અથવા જગ ક્યાંક સ્વભાવથી, કુદ્રતી રીતે શુદ્ધ થાય છે અને ક્યાંક ઉપાય કર્યે શુદ્ધ થાય છે; અથવા વસ્ત્રમાં પણ કોઈ સ્વભાવથી અને કોઈ પ્રયોગથી ઉત્ત્વળ થાય છે-તેમ સમ્યક્ત્વ પણ કેટલાક જીવોને સ્વભાવથી થાય છે અને કેટલાકને શુરૂના ઉપદેશથી થાય છે. ૬૬૦-૬૬૪.

આત્માનો જ્ઞાનાદિમય શુદ્ધ પરિણામ-એ નૈશ્ચયિક સમ્યક્ત્વ; અને જોના હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલું-એ વ્યાવહારિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. ૬૬૫.

અમુક વાત જીનેશ્વરે કહી છે માટે સત્ય છે એમ માને, પણ પરમાર્થ જાણે નહિ-એવા માણસોનું સમ્યક્ત્વ ‘ દ્રવ્યથી ’ કહેવાય; અને પરમાર્થને જાણે એવાનું સમ્યક્ત્વ ‘ ભાવથી ’ કહેવાય. ૬૬૬.

વળી ‘ ક્ષાયોપશમિક ’ સમ્યક્ત્વ પુદ્ગલિકહોવાથી ‘ દ્રવ્ય સમ્યક્ત્વ ’ કહેવાય, અને ‘ ક્ષાયિક ’ તથા ‘ ઉપશમિક ’ એઉ આત્મપરિણામરૂપ હોવાથી ‘ ભાવસમ્યક્ત્વ ’ કહેવાય. ૬૬૭

કારકરોચકદીપકભેદાદેતત્ ત્રિધાથવા ત્રિવિધમ્ ।

સ્વાતં ક્ષાયોપશમિકમુપશમજં ક્ષાયિકં ચેતિ । ॥ ૬૬૮ ॥

જિનપ્રણીતાચારસ્ય કરણે કારકં ભવેત્ ।

રુચિમાત્રકરં તસ્ય રોચકં પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૬૬૯ ॥

સ્વયં મિથ્યાદૃષ્ટિરપિ પરસ્ય દેશનાદિભિઃ ।

યઃ સમ્યક્ત્વં દીપયતિ સમ્યક્ત્વં તસ્ય દીપકમ્ ॥ ૬૭૦ ॥

ક્ષાયોપશમિકાદીનાં સ્વરૂપં તૂદિતં પુરા ।

સાસ્વાદનયુતે તસ્મિન્નયે તત્સ્યાચ્ચતુર્વિધમ્ ॥ ૬૭૧ ॥

વેદકેનાન્વિતે તસ્મિન્નયુતે પંચધાપિ તત્ ।

સાસ્વાદનં ચ સ્યાદૌપશમિકં વમતોઽગ્નિઃ ॥ ૬૭૨ ॥

ત્રયાણામુક્તપુંજાનાં મધ્યે પ્રતીણયોર્દ્વયોઃ ।

શુદ્ધસ્ય પુંજસ્યાન્ત્યાણુવેદને વેદકં ભવેત્ ॥ ૬૭૩ ॥

(૩) કારક, રોચક અને દીપક—એમ ત્રણ પ્રકારનું; અથવા ક્ષાયોપશમિક, ઉપશમિક અને ક્ષાયિક—એમ ત્રણ પ્રકારનું. ૬૬૮.

જિનપ્રભુએ ઉપદેશ્યા પ્રમાણે આચરણુ—વર્તન રાખે એવાનું સમકિત ‘કારક’ કહેવાય; એવા આચાર પ્રત્યે ક્રુષ્ટ રચિજ હોય એવાનું સમકિત ‘રોચક’ કહેવાય; અને પોતે મિથ્યા-દૃષ્ટિ છતાં બીજાઓને ઉપદેશ આદિ આપીને નિજ સમકિતને દીપાવે એવાનું સમકિત ‘દીપક’ કહેવાય. ૬૬૯—૬૭૦

(૪) ‘ક્ષાયોપશમિક’ આદિ ત્રણ પ્રકારનાનું સ્વરૂપ અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે—એ ત્રણ પ્રકારમાં એક ચોથો ‘સાસ્વાદન’ પ્રકાર ભેળવવાથી (સમ્યક્ત્વ) ચાર પ્રકારનું કહેવાય. ૬૭૧.

(૫) એ ચારમાં વળી એક પાંચમો ‘વેદક’ પ્રકાર ભેળવતાં (સમકિત) પાંચ પ્રકારનું (થાય) ૬૭૨.

પ્રાણી ઉપશમ સમક્રીતને વમે ત્યારે એને સાસ્વાદન સમક્રીત થયું કહેવાય.

ઉપર શુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ—એમ ત્રણ પુંજ (ઢગલા) : કહ્યા એમાંથી બે પુંજ ક્ષીણ થયે, શુદ્ધ પુંજનો છેવટનો પરમાણુ વેદતાં પ્રાણીને ‘વેદક’ સમક્રીત થાય. ૬૭૩.

હવે તે તે પ્રકારના સમક્રીતની સ્થિતિ વિષે.

પદ્મપટ્ટિઃ સાધિકાઽધીનાં જ્ઞાયોપશમિકસ્થિતિઃ ।
 ઉત્કૃષ્ટા સા જઘન્યા ચાન્તર્મુહૂર્તમિતા મતા ॥ ૬૭૪ ॥
 જ્યેષ્ઠાન્યા ચૌપશમિકસ્થિતિરાન્તર્મુહૂર્તિકી ।
 જ્ઞાયિકસ્ય સ્થિતિઃ સાદિરનન્તા વસ્તુતઃ સ્મૃતા ॥ ૬૭૫ ॥
 સાધિકાઃ સ્યુર્ભવસ્થત્વે સા ત્રયસ્ત્રિંશદઽધયઃ ।
 ઉત્કર્ષતો જઘન્યા ચ સા સ્યાદાન્તર્મુહૂર્તિકી ॥ ૬૭૬ ॥
 સાસ્વાદનસ્યાવલ્યઃ પદ્મ જ્યેષ્ઠા લઘ્વી જ્ઞણાત્મિકા ।
 એકઃ જ્ઞણો વેદકસ્યોત્કર્ષાજ્ઞઘન્યતોઽપિ ચ ॥ ૬૭૭ ॥
 ઉત્કર્ષાદૌપશમિકં સાસ્વાદનં ચ પંચશઃ ।
 વેદકં જ્ઞાયિકં ચૈકવારં જીવસ્ય સમ્ભવેત્ ॥ ૬૭૮ ॥
 વારાન્ ભવત્યસંખ્યેયાન્ જ્ઞાયોપશમિકં પુનઃ ।
 અથૈતેષાં ગુણસ્થાનનિયમઃ પ્રતિપાદ્યતે ॥ ૬૭૯ ॥
 સાસ્વાદનં સ્યાત્સમ્યક્ત્વં ગુણસ્થાને દ્વિતીયકે ।
 તુર્યાદિષુ ચતુર્થેષુ જ્ઞાયોપશમિકં ભવેત્ ॥ ૬૮૦ ॥

જ્ઞાયોપશમ સમક્રીતની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છાસઠ સાગરોપમથી કંઈક વિશેષ છે અને જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્તની કહેલી છે. ૬૭૪.

ઉપશમ સમક્રીતની સ્થિતિ, ઉત્કૃષ્ટ કે જઘન્ય બેઉ અન્તર્મુહૂર્તની છે; જ્ઞાયિક સમક્રીતની મુખ્યત્વે કરીને સાદિઅનન્ત છે. ૬૭૫.

ભવસ્થપણામાં એની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટતઃ તેત્રીશ સાગરોપમથી અધિક છે, અને જઘન્યપણે અન્તર્મુહૂર્તની છે. ૬૭૬.

સાસ્વાદન સમક્રીતની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છ આવળીની છે, અને જઘન્ય એક સમયની છે. વેદસમક્રીતની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય બેઉ સ્થિતિ એક એક ક્ષણની છે. ૬૭૭.

જીવને ઉપશમ અને સાસ્વાદન સમક્રીત ઉત્કૃષ્ટતઃ પાંચ વાર થાય; વેદક એક જ વાર થાય; અને જ્ઞાયોપશમ અસંખ્ય વાર થાય. ૬૭૮-૭૯.

હવે એમના ગુણસ્થાનોના નિયમ વિષે.

સાસ્વાદન સમક્રીત બીજાં ગુણસ્થાને હોય; જ્ઞાયોપશમિક ચોથે, આઠમે અને બારમે

अष्टासु तुर्यादिष्वौपशमिकं परिकीर्तितम् ।

तुर्यादिष्वेकादशसु सम्यक्त्वं क्षાયिकं भवेत् ॥ ६८१ ॥

तुर्यादिषु चतुર્ध्वेषु वेदकं कीर्तितं जिनैः ।

गुणस्थानप्रकरणाद्विशेषः शेष उह्यताम् ॥ ६८२ ॥

सम्यक्त्वं लभते जीवो यावत्स्यां कर्मणां स्थितौ ।

क्षपितायां ततः पल्यपृथक्त्वप्रमितस्थितौ ॥ ६८३ ॥

लभेत देशविरतिं क्षपितेषु ततोऽपि च ।

संख्येयेषु सागरेषु चारित्रं लभतेऽसुमान् ॥ ६८४ ॥ युग्मम् ॥

एवं चोपशमश्रेणि क्षपकશ્રેણિમप્યથ ।

क्रमात्સંખ્યેયપાથોધિસ્થિતિહાસાદવોપ્નુયાત્ ॥ ૬૮૫ ॥

एतान्भ्रष्टसम्यक्त्वोऽन्यान्यदेवनृजन्मसु ।

લભેતાન્યતરશ્રેણિવર્જાન્ કોઽપ્યેકજન્મનિ ॥ ૬૮૬ ॥

શ્રેણિદ્વયં ચૈકભવે સિદ્ધાન્તાભિપ્રાયેણ ન સ્યાદેવ ॥ આહુશ્ચ

સમ્મત્તંમિ ડ લદ્ધે પલિશ્રપુહત્તેણ સાવત્રો હુજા ।

ચરણોવસમખયાણં સાગરસંખંતરા હંતિ ॥ ૧ ॥

ગુણસ્થાને હોય. ચોથાથી અગ્યારમા સુધી ઉપશમ સમક્રીત, અને ચોથાથી ચૌદમા સુધી ક્ષાયિક સમક્રીત હોય. ચોથાથી સાતમા સુધી વળી બેઠસમક્રીત હોય. ૬૮૦-૮૨.

એ સંબંધી વિશેષ વિવરણ 'ગુણસ્થાનક પ્રકરણ' માંથી જાણી લેવું.

હવે,

કર્મોની જેટલી સ્થિતિ ખપ્યા પછી પ્રાણી સમક્રીત પામ્યો હોય તેમાંથી પૃથક્ત્વ પદ્યોપમ જેટલી સ્થિતિ ઓછી થયે તે 'દેશવિરતિ' (શ્રાવકપણ) પામે છે. અને તેમાંથી પણ સંખ્યાત સાગરોપમ ઓછા થયે, સર્વવિરતિ અર્થાત્ ચારિત્ર પામે છે. ૬૮૩-૬૮૪.

એમાંથી પણ સંખ્યાત સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિ ઓછી થયે, પ્રાણી અનુક્રમે ઉપશમશ્રેણિએ અને ક્ષપકશ્રેણિએ પહોંચે છે. જે પ્રાણીનું સમક્રીત ભ્રષ્ટ ન થયું હોય તે (પ્રાણી), અન્ય-અન્ય-દેવ અને મનુષ્યના ભવોમાં, એક ભવમાં જેમાંથી એક શ્રેણિએ પહોંચે છે-જેમાંથી એક શ્રેણિ પામે છે. કારણ કે સિદ્ધાન્તને મતે એકભવમાં જે શ્રેણિ થાય નહિ. ૬૮૫-૬૮૬.

એના સંબંધમાં એવું વચન છે કે, સમક્રીત પામ્યા પછી પૃથક્ત્વપદ્યોપમ જેટલી સ્થિતિ

एवं अपपरिवर्द्धिए सम्मत्ते देवमणुअजम्मेसु ।
अन्नयरसेदिवज्जं एगभवेणं च सव्वाइं ॥ ६८७ ॥

इति महाभास्यसूत्रवृत्त्यादिषु ॥

सम्यक्त्वं च श्रुतं चेति देशतः सर्वतोऽपि च ।
विरती इति निर्दिष्टं सामायिकचतुष्टयम् ॥ १ ॥
चारित्रस्याष्ट समयान् प्रतिपत्तिर्निरन्तरम् ।
शेषत्रयस्य चावल्यसंख्येयांशमितान् क्षणान् ॥ २ ॥
उत्कर्षेण प्रतिपत्तिकाल एष निरन्तरः ।
जघन्यतो द्वौ समयौ चतुर्णामपि कीर्तितः ॥ ३ ॥
द्वादशपंचदशाहोरात्रास्तृतीयतुर्ययोः ।
आद्ययोः सप्त विरहो ज्येष्ठोऽन्यश्च क्षणत्रयम् ॥ ४ ॥
सम्यक्त्वं देशविरतिं चाप्नोत्युत्कर्षतोऽसुमान् ।
क्षेत्रपल्योपमासंख्यभागक्षणमितान् भवान् ॥ ५ ॥

ઓછી થયે, પ્રાણી, શ્રાવક એટલે દેશવિરતિ થાય; અને તેમાંથી, ચારિત્ર, ઉપશમશ્રેણિ અને ક્ષપક-
શ્રેણિ-એ પ્રત્યેક, અનુક્રમે સંજ્યાત સાગદોપમ જેટલી સ્થિતિ ઓછી થયે, પ્રાપ્ત થાય છે. (૧).

એવી રીતે દેવ અને મનુષ્યના ભવોમાં, સમ્યક્ત્વથી જીવ બ્રહ્મ ન થયો હોય તો, જેમાંથી
એક શ્રેણિ વિના, એક ભવમાં, સર્વ પામે છે. ૬૮૭.

એવી રીતનો મહાભાષ્યસૂત્રની વૃત્તિ વગેરેમાં ઉલ્લેખ છે.

હવે સમ્યક્ત્વસામાયિક વિષે ક'ંઈક:—

સમ્યક્ત્વ સામાયિક, શ્રુત સામાયિક, દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વવિરતિ સામાયિક-
આ પ્રમાણે સામાયિકના ચાર ભેદ કહ્યા છે. (૧).

ચારિત્ર એટલે સર્વ વિરતિ સામાયિકનો નિરન્તર પ્રતિપત્તિકાળ આઠ સમયનો છે. શેષ
ત્રણ સામાયિકનો, એક આવળીનો અસંજ્યાતમો ભાગ છે. એ કાળ ઉત્કૃષ્ટપણે જાણવો. જઘ-
ન્યપણે તો ચારે સામાયિકોનો (પ્રતિપત્તિકાળ) જે સમયોનો કહ્યો છે. (૨-૩).

ત્રીજા અને ચોથા સામાયિકનો વિરહકાળ ઉત્કૃષ્ટપણે જાણ અને પંદર અહોરાત્રીનો છે;
અને પહેલા જે સામાયિકનો સાત અહોરાત્રી છે. જઘન્ય ત્રણ સમયોનો છે. (૪).

પ્રાણી, ઉત્કૃષ્ટપણે સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિક ક્ષેત્રપલ્યોપમાના અસં-
જ્યાતમા ભાગના સમય જેટલા ભવસુધી પ્રાપ્ત કરે છે, સર્વવિરતિસામાયિક એટલે ચારિત્ર

ચારિત્રં ચ ભવાનઘૌ શ્રુતસામાયિકં પુનઃ ।

ભવાનનન્તાન્ સર્વાણિ ભવમેકં જઘન્યતઃ ॥ ૬ ॥

આકર્ષાણાં ચતુર્ણામ્ શતપૃથક્ત્વં સર્વસંવરે ।

સ્યાત્સહસ્રપૃથક્ત્વં ચ ત્રયાણામેકજન્મનિ ॥ ૭ ॥

નાનાભવેષુ ચાકર્ષા અસંખ્યેયાઃ સહસ્રકાઃ ।

આદ્યત્રયે તુરીયે ચ સ્યાત્સહસ્રપૃથક્ત્વકમ્ ॥ ૮ ॥

યત્ ત્રયાણાં પ્રતિભવં સ્યુઃ સહસ્રપૃથક્ત્વકમ્ ।

અસંખ્યેયા ભવાશ્ચેતિ યુક્તાસ્તેऽમી યથોદિતાઃ ॥ ૯ ॥

ચારિત્રે યત્પ્રતિભવં તેષાં શતપૃથક્ત્વકમ્ ।

ભવાશ્ચાઘૌ તતો યુક્તં તત્સહસ્રપૃથક્ત્વકમ્ ॥ ૧૦ ॥

આકર્ષઃ પ્રથમતયા ગ્રહણં મુક્તસ્ય વા ગ્રહણમ્ ઇતિ । ઇદમર્થતઃ

આવશ્યકસૂત્રવૃત્ત્યાદિષુ ॥

મિથ્યાદૃષ્ટિર્વિપર્યસ્તા જિનોક્તાદ્વસ્તુતત્ત્વતઃ ।

સા સ્યાન્મિથ્યાત્વિનાં તચ્ચ મિથ્યાત્વં પંચધા મતમ્ ॥ ૬૮૮ ॥

આઠભવ સુધી પ્રાપ્ત કરે છે, અને શ્રુતસામાયિક અનન્ત ભવ સુધી પ્રાપ્ત કરે છે; જ્યારે જઘન્યપણે સર્વ સામાયિકો એક જ ભવમાં પ્રાપ્ત કરે છે. (૫-૬).

એક ભવમાં, સર્વ સંવરને વિષે એટલે સર્વવિરતિ સામાયિકને વિષે બસોથી નવસો સુધી ' આકર્ષ ' હોય છે, શેષ ત્રણ સામાયિકોને વિષે બે હજારથી નવ હજાર સુધી હોય છે. (૭).

અનેક નાના-વિધ ભવોમાં પ્રથમના ત્રણ સામાયિકોને વિષે અસંખ્ય સહસ્ર આકર્ષો હોય છે અને છેલ્લા એટલે ચોથા સામાયિકમાં બે હજારથી નવ હજાર સુધી હોય છે. કેમકે ત્રણ સામાયિકોને વિષે પ્રત્યેકભવે બે સહસ્રથી નવસહસ્ર સુધી આકર્ષો થાય ત્યારે અસંખ્ય ભવને વિષે અસંખ્ય સહસ્ર કહ્યા એ યુક્તજ છે; અને સર્વવિરતિ સામાયિકને વિષે, પ્રત્યેક ભવમાં બસોથી નવસો સુધી ' આકર્ષ ' કહ્યા છે તે પરથી ' આઠ ' ભવમાં બે હજારથી નવહજારસુધી કહ્યાં એ પણ યુક્તજ છે. (૮-૧૦).

આકર્ષ=પહેલા ગ્રહણ કરવું તે, અથવા, એકવાર છોડીને પુનઃ ગ્રહણ કરવું તે. (આ અર્થ આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિ વગેરેમાં કહ્યો છે.)

હવે કંઈક મિથ્યાદૃષ્ટિ વિષે.

જિનપ્રભુએ કહેલ વસ્તુસ્વરૂપથી વિપરીતરીતે વર્તવું એવું નામ મિથ્યાદૃષ્ટિ. આવી દૃષ્ટિ મિથ્યાત્વીઓની હોય. ૬૮૮.

આભિગ્રહિકમાદ્યં સ્યાદનાભિગ્રહિકં પરમ્ ।

તૃતીયં કિલ મિથ્યાત્વમુક્તમાભિનિવેશિકમ્ ॥ ૬૮૯ ॥

તુર્યં સાંશયિકાણ્યં સ્યાદનાભોગિકમન્તિમમ્ ।

અભિગ્રહેણ નિર્વૃત્તં તત્રાભિગ્રહિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૬૯૦ ॥

નાનાકુદર્શનેષ્વેકમસ્માત્પ્રાણી કુદર્શનમ્ ।

ઇદમેવ શુભં નાન્યદિત્યેવં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૬૯૧ ॥

મન્યતેઽહ્ની દર્શનાનિ યદ્વશાદખિલાન્યપિ ।

શુભાનિ માધ્યસ્થ્યહેતુરનાભિગ્રહિકં હિ તત્ ॥ ૬૯૨ ॥

યતો ગોષ્ઠામાહિલાદિવદાત્મીયકુદર્શને ।

ભવત્યભિનિવેશસ્તં પ્રોક્તમાભિનિવેશિકમ્ ॥ ૬૯૩ ॥

યતો જિનપ્રણીતેષુ દેશતઃ સર્વતોઽપિ વા ।

પદાર્થેષુ સંશયઃ સ્યાત્તત્સાંશયિકમીરિતમ્ ॥ ૬૯૪ ॥

અનાભોગેન નિર્વૃત્તમનાભોગિકસંજ્ઞિકમ્ ।

યત્સ્યાદેકેન્દ્રિયાદીનાં મિથ્યાત્વં પંચમં તુ તત્ ॥ ૬૯૫ ॥

એ મિથ્યાદષ્ટિ અથવા મિથ્યાત્વ પાંચ પ્રકારનું છે:—

(૧) આલિગ્રહિક, (૨) અનાલિગ્રહિક, (૩) આલિનિવેશિક, (૪) સાંશયિક અને (૫) અનાભોગિક. ૬૮૯—૯૦.

(૧) અલિગ્રહવડે જે નિર્વૃત્ત થયેલું હોય તે આલિગ્રહિક મિથ્યાત્વ કહેવાય. એ મિથ્યાત્વવાળો પ્રાણી અનેક કુદર્શનોમાંના એક કુદર્શનને, ‘ એજ સાડું છે, અન્ય નહિ ’ એમ ગણીને અંગીકાર કરે છે. ૬૮૯.

(૨) જેને લીધે પ્રાણી સર્વ દર્શનોને સારાં માને છે અને એમ કરીને પોતાનું ‘ મધ્ય-સ્થપણું ’ બતાવે છે, એ અનાલિગ્રહિક મિથ્યાત્વ કહેવાય. ૬૯૦.

(૩) ગોષ્ઠામાહિલાદિકની જેમજેથી પોતાના જ (કુ) દર્શનમાં અલિનિવેશ—આસક્તિ થાય તે આલિનિવેશિક મિથ્યાત્વ. ૬૯૧.

(૪) જેને લીધે જિનેશ્વર પ્રણીત તત્વોને વિષે અલ્પ કે પૂર્ણપણે સંશય ઉત્પન્ન થાય એ સાંશયિક મિથ્યાત્વ. ૬૯૪.

(૫) અનાભોગથી એટલે ઉપયોગ વિના થયેલું હોય એનું નામ અનાભોગિક મિથ્યાત્વ. આ મિથ્યાત્વ એકેન્દ્રિય આદિ જીવોને હોય. ૬૯૫.

યસ્યાં જિનોક્તતત્ત્વેષુ ન રાગો નાપિ મત્સરઃ ।

સમ્યગ્મિથ્યાત્વસંજ્ઞા સા મિશ્રદષ્ટિઃ પ્રકીર્તિતા ॥ ૬૯૬ ॥

ધાન્યેષ્વિવ નરા નાલિકેરદ્વીપનિવાસિનઃ ।

જિનોક્તેષુ મિશ્રદશો ન દ્વિષ્ટા નાપિ રાગિણઃ ॥ ૬૯૭ ॥

યદાહુઃ કર્મગ્રન્થકારાઃ—

જિશ્રજિશ્રપુણપાવાસવસંવરબંધમુરુલ્લખનિજરણા ।

જિણં સદ્દહૃદ્ તં સમ્મં લ્લહ્ગાહ્વહુભેયં ॥ ૬૯૮ ॥

મીસા ન રાગદોસો જિણધમ્મે શ્રંતમુહુત્તં જહા શ્ચન્ને ।

નાલીશ્રરદીવમણુણો મિચ્છં જિણધમ્મવિવરીયં ॥ ૬૯૯ ॥

ગુણસ્થાનક્રમારોહે ત્વેવમુક્તમ્—

જ્યાત્યન્તરસમુદ્ભૂતિર્વિડવાલ્લયોર્યથા ।

ગુહદધ્નોઃ સમાયોગે રસભેદાન્તરં યથા ॥ ૧ ॥

તથા ધર્મદ્વયે શ્રદ્ધા જાયતે સમબુદ્ધિતઃ ।

મિશ્રોઽસૌ જાયતે તસ્માન્નાવો જાત્યન્તરાત્મકઃ ॥ ૨ ॥

વળી જિનોક્ત તત્ત્વોને વિષે રાગ પણ ન હોય તેમ દ્વેષ પણ ન હોય એ ‘ સમ્યક મિથ્યાત્વ ’ નામની મિશ્રદષ્ટિ કહેવાય છે. એવી મિશ્રદષ્ટિવાળાઓ શ્રી જિનેશ્વરના વચનો પર નથી ધરાવતા રાગ કે નથી રાખતા દ્વેષ; નાળીએરદ્વીપમાં વસનારાઓ જેમ ધાન્યના રાગી કે દ્વેષી નથી હોતા એમ. ૬૯૬-૬૯૭.

એ વિષે ‘ કર્મશ્રેય ’ ના કર્તાનાં નીચે પ્રમાણે વચનો છે:—

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર. બન્ધ, મોક્ષ અને નિર્જરા—એ નવ તત્ત્વો પર શ્રદ્ધા હોવી એનું નામ ‘ સમ્યકદષ્ટિ ’; જેના ‘ ક્ષાયિક ’ વગેરે અન્ય અન્ય પ્રકાર છે. નાળીએરદ્વીપના મનુષ્યોને અન્નપર રાગ કે દ્વેષ હોતો નથી એમ જિનધર્મને વિષે અન્તર્મુહૂર્ત્તપર્યન્ત રાગ પણ ન હોય એમ દ્વેષ પણ ન હોય એનું નામ ‘ મિશ્રદષ્ટિ ’. અને જનધર્મથી વિપરીત વર્તન એ ‘ મિથ્યાદષ્ટિ. ’ ૬૯૮-૬૯૯.

‘ ગુણસ્થાનક ક્રમારોહ ’ માં વળી એમ કહ્યું છે કે:—

જેમ વડવા એટલે ઘોડીનો ખર સાથે સંયોગ થવાથી એક અન્ય ત્રીજી જ જાતિની ઉત્પત્તિ થાય છે; તથા ગોળ અને દહીંના સંયોગથી વળી એક અન્ય રસની ઉત્પત્તિ થાય છે—તેમ જે ધર્મ પર સમાન શ્રદ્ધા થવાથી એમાંથી એક અન્ય જાતિ રૂપ ‘ મિશ્રભાવ ’ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧-૨).

સમ્યગ્મિથ્યાદશઃ સ્તોકાસ્તેભ્યોઽનન્તગુણાધિકાઃ ।

સમ્યગ્દશસ્તતો મિથ્યાદશોઽનન્તગુણાધિકાઃ ॥ ૭૦૦ ॥

इति दृष्टिः ॥ ૨૫ ॥

મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યાયારયથ કેવલમ્ ।

જ્ઞાનાનિ પંચ તત્રાવ્યમષ્ટાવિંશતિથા સ્મૃતમ્ ॥ ૭૦૧ ॥

તથાહિ— અવગ્રહેહાવાયાख्या धारणा चेति तीर्थपैः ।

મતિજ્ઞાનસ્ય ચત્વારો મૂલભેદાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૭૦૨ ॥

શબ્દાદીનાં પદાર્થનાં પ્રથમગ્રહણં હિ તત્ ।

અવગ્રહઃ સ્યાસ્સ દ્વેધા વ્યંજનાર્થવિભેદતઃ ॥ ૭૦૩ ॥

વ્યજ્યતે येन सद्भावा दीपेनेव घटादयः ।

વ્યંજનં જ્ઞાનજનકં તત્ત્વોપકરણેન્દ્રિયમ્ ॥ ૭૦૪ ॥

શબ્દાદિભાવમાપન્નો દ્રવ્યસંગ્રાત એવ વા ।

વ્યજ્યતે यद् व्यंजनं तदिति व्युत्पत्त्यपेक्षया ॥ ૭૦૫ ॥

તતથ વ્યંજનૈર્વ્યંજનાનાં યઃ સમ્વન્ધઃ પ્રથમઃ સ હિ ।

વ્યંજનાવગ્રહોઽસ્પષ્ટતરાવબોધલક્ષણઃ ॥ ૭૦૬ ॥

સમ્યક્મિથ્યાદષ્ટિવાળા છવેની સંખ્યા સૌથી ઓછી છે. સમ્યક્દષ્ટિવાળાઓની સંખ્યા એથી અનન્ત ગણી છે. આ કરતાં અનન્ત ગણી વળી મિથ્યાદષ્ટિ છવેની સંખ્યા છે. ૭૦૦.

આ પ્રમાણે પચવીશમા દ્વાર-દષ્ટિ-નું સ્વરૂપ સ પૂર્ણ.

પાંચ પ્રકારના જ્ઞાન છે: (૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાન, અને (૫) કેવળજ્ઞાન. ૭૦૧.

એમાં પહેલું જે મતિજ્ઞાન-એના અઠ્યાવીશ લેદ છે.

પ્રથમ તો એના ચાર મૂળ લેદો છે: અવગ્રહ, ઇંડા, અવાય અને ધારણા. ૭૦૨.

શબ્દાદિ પદાર્થોનું જે પ્રથમ ગ્રહણ-એનું નામ ' અવગ્રહ '. આ અવગ્રહ બે જાતનો છે: વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ. ૭૦૩.

દીપક જેમ ઘટાદિને તેમ જે છતા પદાર્થોને પ્રકટ કરે છે એ ' વ્યંજન '. (આ વ્યંજન ઉપકરણેન્દ્રિયની સાથે જોડાઈને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે). અથવા શબ્દાદિ પુદ્ગળોનો જે સમૂહ-એનું નામ ' વ્યંજન ' કેમકે વ્યજ્યતે તદ્ વ્યંજનમ્-એવી એની વ્યુત્પત્તિ છે. અને

અસ્ય ચ સ્વરૂપમેવં તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ—

યદોપકરણેન્દ્રિયસ્ય સ્પર્શનાદિપુદ્ગલૈઃ સ્પર્શાદ્યાકારપરિણતૈઃ સમ્બન્ધ
ઉપજાતો ભવતિ તદા કિમપ્યેતદિતિ ગૃહ્ણતિ । કિન્ત્વવ્યક્તજ્ઞાનોઽસૌ
સુસમત્તાદિસૂક્ષ્માવબોધસહિતપુરુષવદિતિ । તદા તૈઃ સ્પર્શાદ્યુપકરણેન્દ્રિ-
યસંશ્લિષ્ઠૈઃ યા ચ યાવતી ચ વિજ્ઞાનશક્તિઃ આવિરસ્તિ સા એવંવિધા
જ્ઞાનશક્તિઃ અવગ્રહાભ્યા ॥ તસ્ય સ્પર્શનાદ્યુપકરણેન્દ્રિયસંશ્લિષ્ઠસ્પર્શાદ્યા-
કારપરિણતપુદ્ગલરાશેઃ વ્યંજનાભ્યાસ્ય ગ્રાહિકા અવગ્રહ ઇતિ ભળ્યતે ॥
તેનૈતદુક્તં ભવતિ । સ્પર્શનાદ્યુપકરણેન્દ્રિયસંશ્લિષ્ઠાઃ સ્પર્શાદ્યાકારપરિણતાઃ
પુદ્ગલાઃ ભળ્યન્તે વ્યંજનમ્ । વિશિષ્ટાર્થાવગ્રહકારિત્વાત્તસ્ય વ્યંજનસ્ય
પરિચ્છેદકો વ્યક્તોઽવગ્રહો ભળ્યતે અપરોઽપિ । તસ્માન્મનાગ્નિશ્ચિતતરઃ
કિમપ્યેતદિત્યેવંવિધસામાન્યપરિચ્છેદોઽવગ્રહો ભળ્યતે । તતઃ પરમીહાદયઃ
પ્રવર્તન્તે ઇતિ ॥

એમ હોવાનેલીધે, વ્યંજનોનો વ્યંજનોની સાથેનો પ્રથમ સમ્બન્ધ—એનું નામ ‘ વ્યંજ-
નાવગ્રહ. ’ ‘ અત્યન્ત અસ્કુટ જ્ઞાન ’ એ એનું લક્ષણ—વ્યાખ્યા છે. ૭૦૪—૭૦૬.

એનું સ્વરૂપ ‘ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ ’ માં આ પ્રમાણે છે—

જ્યારે ઉપકરણ ઇન્દ્રિયનો સ્પર્શાદિ આકાર પામેલા સ્પર્શનઆદિ પુદ્ગલોની સાથે
સમ્બન્ધ થાય છે ત્યારે ‘ આ કંઈક છે ’ એવું જ્ઞાન થાય છે, પણ એ જ્ઞાન, નિદ્રામાં પડેલા
અને મત્ત—પીધેલા પુરુષને થાય છે એવું સૂક્ષ્મ—અવ્યક્ત થાય છે. સ્પર્શન આદિ પુદ્ગલોનો
સ્પર્શ આદિ ઉપકરણ ઇન્દ્રિયોની સાથે આમ સંશ્લેષ થવાથી જે અને જેટલી જ્ઞાનશક્તિ
આવિર્ભાવ પામે છે એ જ્ઞાનશક્તિ તે ‘ અવગ્રહ. ’ અથવા સ્પર્શ આદિ ઉપકરણ ઇન્દ્રિયોની
સાથે સંશ્લેષ થવાથી જેનો સ્પર્શ આદિ આકાર થાય છે એવા વ્યંજન નામના પુદ્ગલસમૂહને
ગ્રહણ કરનારી જે શક્તિ એનું નામ અવગ્રહ. ભાવાર્થ એવો છે કે આવી રીતે સ્પર્શન આદિ
ઉપકરણ ઇન્દ્રિયોની સાથે સંશ્લિષ્ઠ થઈ પરિણામે સ્પર્શ આદિ આકાર પામેલા હોય એવા
પુદ્ગલોનું નામ વ્યંજન છે. વળી એક બીજો ‘ અવગ્રહ ’ છે, જે એ વ્યંજનનો પરિચ્છેદક છે
એટલે એની સવિશેષ ચોક્કસ વ્યાખ્યા—અર્થ સમજાવનારો છે એપરથી વ્યક્ત અવગ્રહ કહે-
વાય છે. તેપરથી ‘ આ કંઈક છે ’ એટલું જ દર્શાવી શકે એવા અદ્ય નિશ્ચયવાળો સામાન્ય-
પણે જ ઓળખાવી શકે એવો છે તે ખાલી અવગ્રહ કહેવાય. આટલા અવગ્રહ પછી જ ‘ ઇહા ’
આદિ પ્રવર્તે છે.

રત્નાવકારિકાયાં ચ અવગ્રહલક્ષણમેવમુક્તમ્—

વિષયવિષયિસન્નિપાતાનન્તરસંમુદ્ભૂતસત્તામાત્રગોચરદર્શનાત્ જાતમ્
આદ્યમ્ અવાન્તરસામાન્યાકારવિશિષ્ટવસ્તુગ્રહણમ્ અવગ્રહ ઇતિ ॥ વિષયઃ
સામાન્યવિશેષાત્મકઃ અર્થઃ । વિષયી ચત્તુરાદિઃ । તયોઃ સમીचीनः
આન્ત્યાધ્યજનકત્વેનાનુકૂલો નિપાતઃ યોગ્યદેશાદ્યવસ્થાનમ્ । તસ્માદનન્તરં
સમુદ્ભૂતમ્ ઉત્પન્નં યત્સત્તામાત્રગોચરં નિઃશેષવિશેષવૈમુખ્યેન સન્માત્ર-
વિષયં દર્શનં નિરાકારો બોધઃ તસ્માજ્ઞાતમ્ આદ્યમ્ સત્ત્વસામાન્યાદવાન્તરૈઃ
સામાન્યાકારૈઃ મનુષ્યત્વાદિભિઃ જાતિવિશેષૈઃ વિશિષ્ટસ્ય વસ્તુનઃ યદ્ગ્રહ-
ણમ્ જ્ઞાનમ્ તદ્ અવગ્રહ ઇતિ નામ્ના અભિધીયતે ઇતિ ॥

અત્ર ચ પ્રાચ્યમતે દર્શનસ્ય અવકાશં ન પશ્યામઃ । દ્વિતીયમતે ચ
વ્યંજનાવગ્રહાવકાશં ન પશ્યામઃ ॥ તદત્ર તત્ત્વં बहुश्रुतेभ्यः अवसेयम् ॥

वक्ष्यमाणो वा महाभाष्याभिमतो व्यंजनावग्रहादीनां दर्शनस्य
वा भेदः अनुकरणीयः । इत्यलं प्रसंगेन ॥

રત્નાવકારિકામાં ‘ અવગ્રહ ’ નું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

‘ વિષય ’ અને ‘ વિષયી ’ નો યોગ થયે ઉત્પન્ન થયેલ સત્તામાત્રગોચરદર્શનથી થયેલું, અવાન્તર સામાન્યાકાર વિશિષ્ટ વસ્તુનું પ્રથમ ગ્રહણ તે ‘ અવગ્રહ. ’ અહિં ‘ વિષય ’ એટલે સામાન્યવિશેષાત્મક પદાર્થ; અને વિષયી એટલે ચક્ષુ વગેરે. એ ઉલ્લેખનો, લેશમાત્ર પણ સંશય ન રહે એવો અનુકુળ સન્નિપાત એટલે યોગ્ય દેશમાં એકત્ર સ્થાનની પ્રાપ્તિ-ત્યારબાદ ઉત્પન્ન થયેલ સત્તામાત્ર વિચારદર્શન એટલે, સર્વ વિષયોથી પરાડ્મુખ હોવાથી માત્ર ‘ સત્તા ’ પૂરતું દર્શન એટલે બોધ;—એ બોધથી થયેલ, આદ્ય એટલે પહેલું, સમાન-પણાના આકારવાળી મનુષ્યત્વ આદિ જાતિથી વિશિષ્ટ વસ્તુનું ગ્રહણ, એટલે જ્ઞાન-એતું નામ અવગ્રહ.

અહિં પહેલો મત સ્વીકારીએ તો ‘ દર્શન ’ નો અવકાશ દેખાતો નથી; અને બીજો મત અંગીકાર કરીએ તો વ્યંજનાવગ્રહનો અવકાશ નજરે પડતો નથી. માટે સત્ય શું છે એ બહુશ્રુત-જ્ઞાની પાસેથી સમજી-જાણી લેવું.

અથવા વ્યંજન, અવગ્રહ, દર્શન આદિ વિષે મહાભાષ્યમાં જે મત દર્શાવ્યો છે તે પ્રમાણે માનવું. અહિં તો અમે પ્રસંગને લઈને આટલું કહ્યું છે. (વિશેષ કંઈ કહેવું નથી).

આવલ્યસંખ્યેયભાગો વ્યંજનાવગ્રહે ભવેત્ ।

કાલમાનં લઘુ જ્યેષ્ઠમાનં પ્રાણપૃથક્ત્વકમ્ ॥ ૭૦૭ ॥

સ ચતુર્ધા શ્રોત્રજિહ્વાગ્રાણસ્પર્શનસમ્ભવઃ ।

અપ્રાપ્યકારિભાવાત્સ્યાન્ન ચત્તુર્મનસોરસૌ ॥ ૭૦૮ ॥

શબ્દાદેર્યઃ પરિચ્છેદો મનાક્ષ્પષ્ટતરો ભવેત્ ।

કિંચિદિત્યાત્મકઃ સોઽયમર્થાવગ્રહ ઉચ્યતે ॥ ૭૦૯ ॥

કાલતોઽર્થાવગ્રહસ્તુ સ્યાદેકસમયાત્મકઃ ।

નિશ્ચયાદ્વયવહારાત્તુ સ સ્યાદાન્તર્મુહૂર્ત્તિકઃ ॥ ૭૧૦ ॥

તસ્યૈવાવગૃહીતસ્ય ધર્માન્વેષણરૂપિકા ।

ઈહા ભવેત્કાલમાનમસ્યા અન્તર્મુહૂર્ત્તકમ્ ॥ ૭૧૧ ॥

અથેહિતસ્ય તસ્યેદમિદમેવેતિ નિશ્ચયઃ ।

અવાયો માનમસ્યાપિ સ્મૃતમન્તર્મુહૂર્ત્તકમ્ ॥ ૭૧૨ ॥

નિર્ણૈતાર્થસ્ય મનસા ધરણં ધારણા સ્મૃતા ।

કાલઃ સંખ્ય ઉતાસંખ્યસ્તસ્યા માનમવસ્થિતેઃ ॥ ૭૧૩ ॥

આ ‘ વ્યંજનાવગ્રહ ’ માં જઘન્ય એક ‘ આવળી ’ ના અસંખ્યમા ભાગ જોટલો કાળ થાય, અને ઉત્કૃષ્ટ એથી નવ પ્રાણ સુધીનો કાળ લાગે. ૭૦૭.

વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે થાય છે: (૧) શ્રોત્રથી, (૨) જિહ્વાથી, (૩) દ્રાણ એટલે નાસિકાથી અને (૪) સ્પર્શથી. અક્ષુ કે મનથી નથી થતું કારણ કે એઉ પ્રાપ્યકારી નથી—અપ્રાપ્યકારી છે. ૭૦૮.

‘ આ કંઈક છે ’ એ પ્રકારે શબ્દ વગેરે વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાય એ ‘ અર્થાવગ્રહ ’ કહેવાય છે. એનો કાળ નિશ્ચયનયે એકસમયનો છે, અને વ્યવહારનયે અન્તર્મુહૂર્ત્તનો છે. ૭૦૯—૭૧૦.

એ અવગૃહીત થયું કે તરત જ એના ધર્મની ઝોજ કરવી એનું નામ ‘ ઇહા. ’ એનું કાળમાન અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે. ૭૧૧.

એ ‘ ઇહા ’ પછી ‘ આ એજ છે ’ એવો નિશ્ચય થાય એનું નામ ‘ અવાય. ’ એનું કાળમાન પણ અન્તર્મુહૂર્ત્ત છે. ૭૧૨.

એ પ્રમાણે નિશ્ચિત કરેલાં પદાર્થને અન્તઃકરણને વિષે ધારણ કરવો એનું નામ ‘ ધારણા. ’

બાલ્યે દૃષ્ટં સ્મરત્યેવ પર્યન્તેઽસંખ્યજીવિનઃ ।

તતઃ સ્યાદ્ધારણામાનમસંખ્યકાલસમ્મિતમ્ ॥ ૭૧૪ ॥

યથા હિ સજ્યતે પૂર્વં શ્રોત્રેણ શબ્દસંહતિઃ ।

તતશ્ચ કિંચિદશ્રોષમિત્યર્થાવગ્રહો ભવેત્ ॥ ૭૧૫ ॥

તતઃ રૂપાદિશબ્દનિષ્ઠં માધુર્યાદિ વિચિન્તયેત્ ।

ઇયમીહા તતોઽવાયો નિશ્ચયાત્મા ધૃતિસ્તતઃ ॥ ૭૧૬ ॥

एवं गन्धरसस्पर्शेष्वपि भाव्या मनीषिभिः ।

घ्राणजिह्वास्पर्शनानां व्यंजनावગ્રહાદયઃ ॥ ૭૧૭ ॥

વ્યંજનાવગ્રહાભાવાચ્છુર્માનસયોઃ પુનઃ ।

ચત્વારોઽર્થાવગ્રહાઘા ધારણાન્તા ભવન્તિ હિ ॥ ૭૧૮ ॥

યથા પ્રથમતો વૃદ્ધે ચક્ષુગોચરમાગતે ।

કિંચિદેતદિતિ જ્ઞાનં સ્યાદર્થાવગ્રહો દ્વયમ્ ॥ ૭૧૯ ॥

એનું કાળમાન સંખ્યાત પણ છે, અને અસંખ્યાત પણ છે. કારણ કે અસંખ્ય આયુષ્યવાળાને, બાલ્યાવસ્થામાં જોયેલી વસ્તુ અન્તકાલ પર્યન્ત સ્મૃતિમાં રહે છે માટે ધારણાની સ્થિતિ અસંખ્યકાળ સુધી છે. ૭૧૩-૧૪.

આ બધાનાં દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે: કાનવડે શબ્દોનો સમૂહ ગ્રહણ કરાય અને પછી મેં કંઈક સાંભળ્યું એવી રીતનું જ્ઞાન થાય એ ‘અર્થાવગ્રહ’. ૭૧૫.

પછી સ્ત્રી વગેરેના શબ્દનું અને એમાં રહેલા માધુર્યાદિનું જ્ઞાન થાય એ ‘ધૃષ્ટા’. પછી નિશ્ચય થાય એ ‘અવાય’. પ્રાન્તે ‘ધારણા’ થાય. ૭૧૬.

એવી જ રીતે દ્રાણ, જીહ્વા અને ત્વચાના પણ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શને વિષે વ્યંજનાવગ્રહ આદિ લાવી લેવા. ૭૧૭.

અક્ષુ અને મનને વ્યંજનાવગ્રહનો અભાવ હોવાથી એમને અર્થાવગ્રહથી માંડીને ધારણા-સુધીના ચારવાનાં હોય છે. ૭૧૮.

દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે:—

એકાદ કોઈ વૃક્ષ નજરે પડે ત્યારે પ્રથમ, આ કંઈક છે એવું જ્ઞાન થાય છે એનું નામ અર્થાવગ્રહ. ૭૧૯.

તતસ્તદ્ગતધર્માણાં સમીક્ષેહા પ્રજાયતે ।

નિશ્ચયસ્તરુરેવાયમિત્યવાયસ્તતો ભવેત્ ॥ ૭૨૦ ॥

તતસ્તથાનિશ્ચિતસ્ય ધારણં ધારણા ભવેત્ ।

ભાવ્યતે મનસોઽપ્યેવમથાર્થાવગ્રહાદયઃ ॥ ૭૨૧ ॥

યથા હિ વિસ્મૃતં વસ્તુ પૂર્વં કિંચિદિતિ સ્મરેત્ ।

તતશ્ચ તદ્ગતા ધર્માઃ સ્મર્યન્તે લીનચેતસા ॥ ૭૨૨ ॥

તતશ્ચ તત્તદ્ધર્માણાં સ્મરણાત્તદિનિશ્ચયઃ ।

તતઃ સ્મૃત્યા નિશ્ચિતસ્ય પુનસ્તસ્યૈવધારણમ્ ॥ ૭૨૩ ॥

અનિન્દ્રિયમિનિત્તં ચ મતિજ્ઞાનમિદં ભવેત્ ।

અત એવં ત્રિધૈતત્સ્યાદાદ્યમિન્દ્રિયહેતુકમ્ ॥ ૭૨૪ ॥

અનિન્દ્રિયસમુત્થં ચેન્દ્રિયાનિન્દ્રિયહેતુકમ્ ।

તત્રાદ્યમેકાક્ષાદીનાં મનોવિરહિણાં હિ યત્ ॥ ૭૨૫ ॥

કેવલં હીન્દ્રિયનિમિત્તકમેવ ભવેદિદમ્ ।

અભાવાન્મનસો નાસ્તિ વ્યાપારોઽત્ર મનાગપિ ॥ ૭૨૬ ॥

પછી એ વૃક્ષના ધર્મોનું ચિન્તન થાય છે એનું નામ ‘ ઇહા. ’ અને પછી આ વૃક્ષ જ છે એમ નિશ્ચય થાય એ ‘ અવાય. ’ ૭૨૦.

પછી એવી રીતે નિશ્ચિત થયેલાને ધારણ કરી; રાખવું એનું નામ ‘ ધારણા. ’

‘ મન ’ ના અર્થાવગ્રહ વગેરે પણ આ રીતે જ લાવી લેવા. ૭૨૧.

જેમકે; કોઈ વિસ્મૃત થયેલી વસ્તુ વિષે ‘ કંઈક હતું ખરું ’ એમ સ્મરણ થાય છે અને પછી ચિન્તનો એકાગ્રતાએ તદ્ગત ધર્મોનું સ્મરણ થાય છે. ધર્મોના સ્મરણથી એનો નિશ્ચય થાય છે અને નિશ્ચય થયા પછી એ નિશ્ચય કાયમ થાય છે. ૭૨૨-૭૨૩.

આવા પ્રકારનું જે મતિજ્ઞાન તેને ઇન્દ્રિયો નિમિત્તરૂપ છે જ એમ નથી. તેથી જ તેના ત્રણ પ્રકાર છે. પહેલો પ્રકાર: ઇન્દ્રિયોના હેતુવાળું. બીજો પ્રકાર: ઇન્દ્રિયોના હેતુવિનાનું. ત્રીજું: મિશ્ર. ૭૨૪-૭૨૫.

એ ત્રણ પ્રકારમાંના પહેલા પ્રકારનું મનવિનાના એકેન્દ્રિય વગેરે જીવોને હોય છે કેમકે એઓને ઇન્દ્રિયો જ નિમિત્તરૂપ છે: એમને મનનો અભાવ હોવાથી એનો (મનનો) એમાં લેશ પણ વ્યાપાર નથી. ૭૨૬.

અનિન્દ્રિયનિમિત્તં ચ સ્મૃતિજ્ઞાનં નિરુપિતમ્ ।

વ્યાપારાભાવતોઽક્ષાણાં તદક્ષનિરપેક્ષકમ્ ॥ ૭૨૭ ॥

ઓઘજ્ઞાનભવિભક્તરૂપં યદપિ લક્ષ્યતે ।

વલ્લ્યાદીનાં વૃત્તિનીત્વાદ્યભિસર્પણલક્ષણમ્ ॥ ૭૨૮ ॥

તદપ્યનિન્દ્રિયનિમિત્તકમેવ પ્રકીર્ત્યતે ।

हेतुभावं भजन्तीह नाक्षाणि न मनोऽपि यत् ॥ ७२९ ॥ युग्मम् ॥

મત્યજ્ઞાનાવરણીયક્ષયોપશમ એવ હિ ।

केवलं हेतुतामोघज्ञानेऽस्मिन्नश्नुते च यत् ॥ ७३० ॥

યત્તુ જાગ્રદવસ્થાયામુપયુક્તસ્ય ચેતસા ।

स्पर्शादिज्ञानमेतच्चेन्द्रियानिन्द्रियहेतुकम् ॥ ७३१ ॥

इदमर्थतस्तत्त्वार्थवृत्तौ ॥ ।

અથ પ્રકૃતમ્ ।

एवमर्थावग्रहेहे अवायधारणे इह ।

स्युश्चतुर्विंशतिः षड्भिर्हता इन्द्रियमानसैः ॥ ७३२ ॥

व्यंजनावग्रहैः पूर्वोदितैश्चतुर्भिरन्विताः ।

स्युस्तेऽष्टाविंशतिर्भेदा मतिज्ञानस्य निश्चिताः ॥ ७३३ ॥

બીજીઃ ઇન્દ્રિયો જેમાં નિમિત્તરૂપ નથી એવું—સ્મૃતિજ્ઞાન છે. એમાં ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો અભાવ હોવાથી એને એની અપેક્ષા નથી. ૭૨૭.

૧૦ વસ્તી—વેલા આદિને વિષે જોકે વીંટાઈ જવું વગેરે અભિસર્પણ લક્ષણવાળું અને અવિભક્તરૂપવાળું ઓઘજ્ઞાન દેખાય છે તોપણ એમાં કંઈ ઇન્દ્રિયો નિમિત્તરૂપ નથી. એમાં તો ઇન્દ્રિયો કે મન કેઈ પણ હેતુરૂપ નથી. ૭૨૮-૨૯.

૧૧ આ ઓઘજ્ઞાનમા તો કેવળ મતિજ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ જ હેતુભૂત છે. ૭૩૦

૧૨ ત્રીજી. મિશ્ર. જાગ્રત અવસ્થામાં, ઉપયુક્ત ચિત્તવાળાને જે સ્પર્શ આદિનું જ્ઞાન થાય છે તેમાં ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય બેઉ નિમિત્તરૂપ છે માટે એ મિશ્ર કહેવાય. ૭૩૧.

૧૩ (ઉપરની સર્વ વાત તત્ત્વોની વૃત્તિમાં કહી છે).

૧૪ હવે ચાલતી બાબતપર આવીએ.

અર્થાવગ્રહ, ઇહા, અવાય અને ધારણાને, પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠું મન—એ છએ શું

મગધતીવૃત્તૌ તુ

ષોઠાં શ્રોત્રાદિભેદેનાવાયશ્ચ ધારણાપિ ચ ।

इत्येवं द्वादशविधं मतिज्ञानमुदाहृतम् ॥ ७३४ ॥

દ્વાદશેહાવગ્રહયોશ્ચત્વારો વ્યંજનસ્ય ચ ।

उक्ता भेदाः षोडशैते दर्शने चक्षुरादिके ॥ ७३५ ॥

यदाह भाष्यकारः—

नाणम् अवायधिइओ दंसणमिट्ठं जहोअहेहाओ ॥

नन्वष्टाविंशतिविधं मतिज्ञानं यदागमे ।

जैगीयते तन्न कथमेवमुक्ते विरुध्यते ॥ ७३६ ॥

अत्रोच्यते । मतिज्ञानचक्षुरादिदर्शनानां मिथो भिदम् ।

अविवक्षित्वैव मतिमष्टाविंशतिधा विदुः ॥ ७३७ ॥

किंच । एकैकश्च प्रकारोयं द्वादशधा विभिद्यते ।

ज्ञानस्यास्य ततो भेदाः स्युः षट्त्रિंशं शतत्रयम् ॥ ७३८ ॥

વાથી મતિજ્ઞાનના ઓવીશ ભેદો થાય છે; અને એમાં પૂર્વોક્ત વ્યંજનાવગ્રહના ચાર પ્રકાર ઉમેરવાથી અઠ્યાવીશ પ્રકાર થાય છે. ૭૩૨-૭૩૩.

ભગવતીસૂત્રની વૃત્તિમાં તો,—શ્રોત્ર વગેરે પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છટું મન એમ છ લઈને, પ્રત્યેકના ‘અવાય’ અને ‘ધારણા’ એમ બે પ્રકાર ગણતાં, બાર ભેદ થયા—એ બારભેદ મતિજ્ઞાનના કહ્યા છે. ૭૩૪.

અને ચક્ષુઆદિ દર્શનના સોળ ભેદ કહ્યા છે. ‘ઇહાં’ અને ‘અવગ્રહ’ ના થઈને બાર, અને વ્યંજનના ચાર—એમ કુલે સોળ. ૭૩૫.

ભાષ્યકારનું પણ કહેવું છે કે ‘અવાય’ અને ‘ધારણા’ એ જ્ઞાન છે અને અવગ્રહ તથા ઇહાં—એ દર્શન છે.

અહિં શિષ્ય શકા ઉપસ્થિત કરે છે કે શાસ્ત્રને વિષે તો મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીશ ભેદ કહ્યા છે અને તમે તો આમ કહો છો, એ તો વિરોધી વાત કહેવાય. ૭૩૬.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે—(૧) મતિજ્ઞાન, અને (૨) ચક્ષુઆદિ દર્શન—એ બેઉ વચ્ચે ભેદ નહિં સમજીને જ મતિજ્ઞાન અઠ્યાવીશ પ્રકારનું ગણ્યું છે. ૭૩૭.

વળી આ અઠ્યાવીશ ભેદ કહ્યા તેમના દરેકના બાર બાર ઉપભેદ કહ્યા છે. એ ગણતરીએ મતિજ્ઞાનના એક દર ત્રણસોને છત્રીસ પ્રકાર પણ કહેવાય. ૭૩૮.

તથોક્તં તત્ત્વાર્થમાખ્યે—

एवमेतन्मतिज्ञानं द्विविधं चतुर्विधं अष्टाविंशतिविधं अष्टषष्ट्युत्तर-
शतविधं षट्त्रिंशत्त्रिंशतविधं च भवति इति ॥

તે ચૈવમ્— बहुबहुविधान्यक्षिप्राक्षिप्राख्यनिश्चिततदन्याः ।

संदिग्धासंदिग्धध्रुवाध्रुवाख्या मतेर्भेदाः ॥ ७३९ ॥

તથાહિ— आस्फालिते तूर्यवृन्दे कश्चिद्यथैकहेलया ।

भेरीशब्दा इयन्तोऽथैतावन्तः शंखनिःस्वनाः ॥ ७४० ॥

इत्थं पृथक्पृथक् गृह्यन् बहुग्राही भवेदथ ।

ओघतोऽन्यस्तूर्यशब्दं गृह्यन्नबहुविद्भवेत् ॥ ७४१ ॥ युग्मम् ॥

माधुर्यादिविविधबहुधर्मयुक्तं वेत्ति यः स बहुविधवित् ।

अबहुविधवित्तु शब्दं वेत्त्येकद्वयादिधर्मयुतम् ॥ ७४२ ॥

वेत्ति कश्चिदचિરેણ ચિરેણાન્યો વિમૃશ્ય ચ ।

ક્ષિપ્રાક્ષિપ્રગ્રાહિણૌ તૌ નિર્દિષ્ટવ્યૌ યથાક્રમમ્ ॥ ૭૪૩ ॥

તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં સુદ્ધાં મતિજ્ઞાન બે પ્રકારનું, ચાર પ્રકારનું, અઠ્યાવીશ પ્રકારનું, એક-સોને અડસઠ પ્રકારનું અને ત્રણસો ને છત્રીસ પ્રકારનું કહ્યું છે.

બાર ઉપલેદ કહ્યા તે આ પ્રમાણે.—

બહુ, બહુવિધ, અબહુ, અબહુવિધ, ક્ષિપ્ર, અક્ષિપ્ર, નિશ્ચિત, અનિશ્ચિત, સંદિગ્ધ, અસંદિગ્ધ, ધ્રુવ અને અધ્રુવ. ૭૩૯.

દષ્ટાન્ત તરીકે—

અનેક વાજિત્રો વાગતાં હોય તે વખતે કોઈ માણસ આટલા ‘ભેરી’ ના શબ્દો છે અને આટલા ‘શખ’ ના શબ્દો છે એમ છુટા છુટા ગ્રહણ કરીને કહે એ ‘બહુગ્રાહી’ જ્ઞાન કહેવાય. પણ કોઈ એમ ન કરી શકે, પણ એકદર વાજિત્રનો) શબ્દો ગ્રહણ કરીને એની સંખ્યા કહે એ ‘અબહુગ્રાહી’ જ્ઞાન ૭૪૦-૭૪૧.

વળી તે વાજિત્રોના શબ્દોના મધુરતા વગેરે નાનાપ્રકારના અનેક ધર્મોને જાણનાર વ્યક્તિ ‘બહુવિધગ્રાહી’ કહેવાય છે. પણ તે શબ્દના અમુક એક કે બેજ ધર્મ જાણનાર ‘અબહુવિધગ્રાહી’ કહેવાય. ૭૪૨.

એમાં પણ જે વ્યક્તિ એ સર્વ તુરત જ સમજી જાય એ ‘ક્ષિપ્રગ્રાહી’ કહેવાય છે અને જે બહુવખત વિચાર કરે ત્યારેજ સમજી શકે છે એ ‘અક્ષિપ્રગ્રાહી’ કહેવાય છે. ૭૪૩.

લિંગાપેક્ષં વેત્તિ કશ્ચિદ્ ધ્વજેનૈવ સુરાલયમ્ ।

સ ભવેન્નિશ્ચિતગ્રાહી પરો લિંગાનપેક્ષયા ॥ ૭૪૪ ॥

નિઃસંશયં યસ્તુ વેત્તિ સોઽસંદિગ્ધવિદાહિતઃ ।

સસંશયં યસ્તુ વેત્તિ સંદિગ્ધગ્રાહકો હિ સઃ ॥ ૭૪૫ ॥

જ્ઞાતે ય એકદા ભૂયો નોપદેશમપેક્ષતે ।

ધ્રુવગ્રાહી ભવેદેષ તદન્યોઽધ્રુવવિદ્ ભવેત્ ॥ ૭૪૬ ॥

નન્વેકસમયસ્થાયી પ્રોક્તઃ પ્રાચ્યૈરવગ્રહઃ ।

સંભવન્તિ કથં તત્ર પ્રકારા બહુતાદયઃ ॥ ૭૪૭ ॥

સત્યમેતન્મતઃ કિન્તુ દ્વિવિધોઽવગ્રહઃ શ્રુતે ।

નિશ્ચયાત્ત્તણિકો વ્યાવહારિકશ્ચામિતક્ષણઃ ॥ ૭૪૮ ॥

અપેક્ષ્યાવગ્રહં ભાવ્યાસ્તતશ્ચ વ્યાવહારિકમ્ ।

ભેદા યથોક્તા બહુતાદયો નૈશ્ચયિકે તુ ન ॥ ૭૪૯ ॥

વળી જે વ્યક્તિ ધ્વજ કે એવી કંઈ નિશાની પરથી જ ‘ આ દેવાલય છે ’ એમ સમજી શકે એ ‘ નિશ્ચિતગ્રાહી ’ કહેવાય; અને જે એવી કંઈ પણ નિશાનીવિના એવી વસ્તુ કે સ્થળ ઓળખી કાઢે એ ‘ અનિશ્ચિતગ્રાહી ’ કહેવાય છે. ૭૪૪.

વળી જે માણસ અમુક વસ્તુને નિઃસંશય એટલે લેશપણ સંદેહ વિના જાણે કે સમજે એ ‘ સંદિગ્ધગ્રાહી, ’ અને જે સસંશય એટલે અચોક્કસપણે (સંદેહ રહે એમ) જાણી શકે એ ‘ સંદિગ્ધગ્રાહી ’ કહેવાય છે. ૭૪૫.

અમુક વસ્તુનું એકવાર જ્ઞાન મેળવ્યા પછી એ વિષે ફરીવાર પુછવા કરવાની જેને જરૂર રહેતી નથી એ ‘ ધ્રુવગ્રાહી ’ કહેવાય, અને જેને પુનઃ પુનઃ ઉપદેશની જરૂર પડે છે એ ‘ અધ્રુવગ્રાહી ’ કહેવાય. ૭૪૬.

અહિં એવો પ્રશ્ન ઉઠાવી શકાય કે ‘ પૂર્વપુરૂષોએ આ ‘ અવગ્રહ ’ ને ‘ એકસમયસ્થાયી ’ કહ્યો છે તો પછી એના ‘ બહુતા ’ વગેરે પ્રકારો કેવી રીતે સંભવી શકે ? ૭૪૭.

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ પ્રમાણે:—

તમારો પ્રશ્ન બ્યાજખી છે, પરંતુ એ ‘ અવગ્રહ ’, નિશ્ચયનયથી ‘ એકસમયસ્થાયી ’ અને વ્યવહારની અપેક્ષાએ ‘ અનેકસમયસ્થાયી ’ કહ્યો છે. એમ એના બે લેહ છે. એટલે બીજા લેહ પ્રમાણે ‘ અનેકસમયસ્થાયી ’ લઈએ એટલે એના ‘ બહુતા ’ આદિ પ્રકાર સંભવે. (પહેલા—નિશ્ચયનય—ના લેહપ્રમાણે તો નજ સંભવે.) ૭૪૮—૭૪૯.

તથોક્તં તત્વાર્થવૃત્તૌ—

નનુ ચ અવગ્રહઃ એકસામાયિકઃ શાસ્ત્રે નિરૂપિતઃ । ન ચ એકસ્મિન્ સમયે ચૈવ એકોઽવગ્રહઃ એવંવિધઃ યુક્તઃ અલ્પકાલત્વાત્ ઇતિ ॥ ઉચ્યતે । સત્યમેવ એતત્ । કિન્તુ અવગ્રહઃ દ્વિધા નૈશ્ચયિકઃ વ્યાવહારિકશ્ચ । તત્ર નૈશ્ચયિકો નામ સામાન્યપરિચ્છેદઃ સ ચ એકસામાયિકઃ શાસ્ત્રેઽભિહિતઃ । તતઃ નૈશ્ચયિકાદનન્તરં ઈહા એવમારિમકા પ્રવર્તતે કિમેષઃ સ્પર્શઃ ઉત અસ્પર્શઃ ઇતિ । તતશ્ચ અનન્તરઃ અવાયઃ સ્પર્શોઽયમિતિ । અયં ચ અવાયઃ અવગ્રહઃ ઇતિ ઉપચર્યતે ॥ યસ્માત્ એતેન આગામિનઃ ભેદાન્ અંગીકૃત્ય સામાન્યં અવચ્છિદ્યતે । યતઃ પુનઃ એતસ્માત્ ઈહા પ્રવર્તિષ્યતે કસ્યાયં સ્પર્શઃ તતશ્ચ અવાયો ભવિષ્યતિ અસ્યાયમિતિ । અયમપિ ચાવાયઃ પુનઃ અવગ્રહઃ ઇતિ ઉપચર્યતે ॥ અતઃ અન્તરવર્તિનીમ્ ઈહામ્ અવાયં ચ આશ્રિત્ય એવં યાવત્ અસ્યાન્તે નિશ્ચયઃ ઉપજાતઃ ભવતિ (યત્ર અપરં વિશેષં ન આકાંક્ષતિ ઇત્યર્થઃ) અવાય એવ ભવતિ ન તત્ર ઉપચારઃ ઇતિ । અતઃ ય એષ ઔપચારિકઃ અવગ્રહઃ તમ્ અંગીકૃત્ય બહુ અવગ્રહ્ણતિ ઇત્યેતદુચ્યતૈ । ન તુ એકસમયવર્તિનં નૈશ્ચયિકં (અંગીકૃત્ય) ઇતિ । એવં સર્વત્ર ઔપચારિકાશ્રયણાત્ વ્યાખ્યેયમિતિ ॥

એ સ બ ધમા ‘તત્વાર્થવૃત્તિ’ મા આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“શાસ્ત્રમા ‘અવગ્રહ’ ને ‘એકસમયસ્થાયી’ કહ્યો છે તો એટલા અલ્પકાળમાં ‘બહુતા’ આદિ શુભ એનામાં સંભવવાનું અશક્ય છે ” આવો પ્રશ્ન કોઈ વ્યક્તિ ઉઠાવે તો એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે:—તમારો પ્રશ્ન વ્યાજબી છે. પરંતુ ‘અવગ્રહ’ ના બે પ્રકાર છે: (૧) નૈશ્ચયિક અને (૨) વ્યાવહારિક. એમાં નૈશ્ચયિક એટલે સામાન્ય પરિચ્છેદરૂપ; અને તે એક સમયસ્થાયી છે. આ ‘નૈશ્ચયિક’ ની પછી આ તે સ્પર્શ છે કે અસ્પર્શ છે એવી ‘ઇહા’ થાય છે. પછી (સ દેહ ટંગતાં) આ તે સ્પર્શ જ છે એમ જ્ઞાન થાય એનું નામ ‘અવાય.’ આ અવાયનું ઉપચારિક નામ જ અવગ્રહ. કેમકે એનાથી, સામાન્યનો પરિચ્છેદ આગામી પ્રકારોને સ્વીકારીને કરાય છે. કેમકે ‘સ્પર્શ’ ની ખાત્રી થયા પછી આ કોનો સ્પર્શ છે એવું જાણવાની ‘ઇહા’ થશે. અને પછી જ આ અસુકનો સ્પર્શ છે એવો ચોક્કસ ‘અવાય’ થશે. આ અવાય પણ ઉપચારથી અવગ્રહ કહેવાય છે. એટલે જ વચ્ચે રહેલ ‘ઇહા’ અને ‘અવાય’ ને આશ્રયીને, એવી રીતે અન્તે યાવત નિશ્ચય થાય છે અર્થાત્ બીજા વિશેષની જગ્યાએ આકાંક્ષા રહેતી નથી અને ફક્ત ‘અવાય’ જ રહે છે ત્યારે ઉપચાર હોતા નથી. આથી કરીને જે આ ઔપચારિક

ઔત્પત્તિકી વૈનયિકી કાર્મિકી પારિણામિકી ।

આભિઃ સહામી ભેદાઃ સ્યુઃ ચત્વારિંશં શતત્રયમ્ ॥ ૭૫૦ ॥

ન દૃષ્ટો ન શ્રુતશ્ચ પ્રાગ્ મનસાપિ ન ચિન્તિતઃ ।
યથાર્થસ્તત્ત્વણાદેવ યયાર્થો ગૃહ્યતે ધિયા ॥ ૭૫૧ ॥

લોકદ્વયાવિરુદ્ધા સા ફલેનાવ્યભિચારિણી ।
બુદ્ધિરૌત્પત્તિકી નામ નિર્દિષ્ટા રોહકાદિવત્ ॥ ૭૫૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ગુરુણાં વિનયાત્પ્રાપ્તા ફલદાત્ર પરત્ર ચ ।
ધર્માર્થકામશાસ્ત્રાર્થપટુઃ વૈનયિકી મતિઃ ॥ ૭૫૩ ॥

નિમિત્તિકસ્ય શિષ્યેણ વિનીતેન યથોદિતઃ ।
સ્થવિરાયાઃ ઘટધ્વંસે સઘઃ સુતસમાગમઃ ॥ ૭૫૪ ॥

શિલ્પમાચાર્યોપદેશાલ્લબ્ધં સ્યાત્કર્મ ચ સ્વતઃ ।
નિત્યવ્યાપારશ્ચ શિલ્પં કાંદાચિત્કં તુ કર્મ વા ॥ ૭૫૫ ॥

અવગ્રહ હોય છે તેને સ્વીકારીને ‘ બહુ અવગ્રહ કરે છે ’ એમ કહેવાય છે, એકસમયસ્થાયી નૈશ્ચયિકને આશ્રયીને એમ નથી કહેવાતું. એ પ્રમાણે સર્વત્ર ઉપચારના આશ્રયથી સમજવું.

ઉત્પત્તિકી, વિનયિકી, કાર્મિકી અને પરિણામિકી—આ ચાર પ્રકાર લેખવતાં મતિજ્ઞાનના ત્રણસોને ચાલીશ પ્રકાર થાય છે. ૧ ૭૫૦.

પૂર્વે જોયેલ કે સાંભળેલ પણ ન હોય, મનને વિષે ચિંતવેલ પણ ન હોય એવોયે કોઈ પણ પદાર્થ જે (બુદ્ધિ) થી એકદમ ગ્રહણ કરી શકાય એવી, ઉભયલોકને અ-વિરોધી, નિર્ણીત ક્ષણ આપનારી, રોહક વગેરેના જેવી બુદ્ધિ ‘ઉત્પત્તિકી’ બુદ્ધિ કહેવાય છે. ૭૫૧-૭૫૨.

ગુરુજનના વિનયથી થયેલી, ઉભયલોકને સફળ કરનારી અને ધર્મ, અર્થ, કામ તથા શાસ્ત્રાર્થને વિષે તીવ્રતાવાળી બુદ્ધિ ‘ વિનયિકી ’ કહેવાય છે. ૭૫૩.

એક સ્થવિર ડોસીનો ઘડો કુટી ગયો તે પરથી એક નિમિત્તિયાના વિનયવંત શિષ્યે કહેલું કે એને સઘ એના પુત્રનો મેળાપ થશે.—એ આ વિનયિકી બુદ્ધિનું દૃષ્ટાન્ત સમજવું. ૭૫૪.

આચાર્યના ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થયેલ હોય એ શિલ્પ, અને સ્વતઃ પ્રાપ્ત કરેલ હોય એ કર્મ. અથવા નિત્યનો વ્યાપાર એ શિલ્પ, અને કોઈક જ દિવસે કરીએ એ કર્મ. કર્મને વિષે

યા કર્માભિનિવેશોત્થલ્લબ્ધતત્પરમાર્થિકા ।

કર્માભ્યાસવિચારાભ્યાં વિસ્તીર્ણા તદ્યશઃફલા ॥ ૭૫૬ ॥

તત્તત્કર્મવિશેષેસુ સમર્થા કાર્મિકી મતિઃ ।

કેષુચિદ્ દૃશ્યતે સા ચ ચિત્રકારાદિકારુષુ ॥ ૭૫૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સુદીર્ઘકાલં યઃ પૂર્વાપરાર્થાલોચનાદિજઃ ।

આત્મધર્મઃ સોઽન્ન પરિણામસ્તત્પ્રભવા તુ યા ॥ ૭૫૮ ॥

અનુમાનહેતુમાત્રદૃષ્ટાન્તૈઃ સાધ્યસાધિકા ।

વયોવિપાકેન પુષ્ટીભૂતાભ્યુદયમોક્ષદા ॥ ૭૫૯ ॥

અભયાદેરિવ જ્ઞેયા તુર્યા સા પારિણામિકી ।

આભ્યોઽધિકા પંચમી તુ નાર્હતાપ્યુપલભ્યતે ॥ ૭૬૦ ॥ વિશેષકમ્ ॥

યદ્ દ્વૈધૈવ મતિર્લોકે પ્રથમા શ્રુતનિશ્રિતા ।

શાસ્ત્રસંસ્કૃતબુદ્ધેઃ સા શાસ્ત્રાર્થાલોચનોદ્ભવા ॥ ૭૬૧ ॥

સર્વથા શાસ્ત્રસંસ્પર્શરહિતસ્ય તથાવિધાત્ ।

ક્ષયોપશમતો જાતા ભવેદશ્રુતનિશ્રિતા ॥ ૭૬૨ ॥

(અમુક કાર્યને વિષે) અત્યંત ખંત રાખવાથી આવેલી, એના પરમરહસ્યને મેળવી આપનારી, એના અભ્યાસ અને વિચારથી વિસ્તાર પામેલી, એના યશઃસ્વી કૃણવાળી અને એવાં અનેક નાનાવિધ કાર્યો કરવાનું સામર્થ્ય આપનારી બુદ્ધિ ‘કાર્મિકી’ બુદ્ધિ કહેવાય છે. અને એ ચિત્રકાર આદિ કારીગરોમાં દેખાય છે. ૭૫૫-૭૫૭.

ચિરકાળપર્યન્ત પદાર્થોનો ઉદ્ઘાપોહ કરવાથી પરિણમેલા આત્મધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી, ફક્ત અનુમાનહેતુરૂપ દૃષ્ટાન્તોથી જ સાધ્યને સિદ્ધ કરનારી, વયની વૃદ્ધિની સાથે પુષ્ટ થતી, અભ્યુદય થયે મોક્ષ આપનારી, અભયકુમાર વગેરેના જેવી બુદ્ધિ એથી ‘પરિણામિકી’ નામની કહેવાય છે. આથી અધિક (પાંચમી) તીર્થંકર પ્રભુને પણ ઉપલબ્ધ હોતી નથી. ૭૫૮-૭૬૦.

લોકને વિષે માત્ર એ પ્રકારની બુદ્ધિ કહેવાય છે. (૧) શ્રુતનિશ્રિત અને (૨) અ-શ્રુતનિશ્રિત. એમાં પહેલી શાસ્ત્રાર્થ વિચારવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે શાસ્ત્રનો સંસ્કાર પામેલાઓમાં હોય છે. બીજી અ-શ્રુતનિશ્રિત નામની છે એ શાસ્ત્રનો લેશમાત્ર પણ સંસ્કાર જેમનામાં નથી એવાઓની હોય છે અને એ કોઈ એવા પ્રકારના ક્ષયોપશમથી થાય છે. ૭૬૧-૭૬૨.

સર્વાપ્યન્તર્ભવત્યસ્મિન્ મતિરશ્રુતનિશ્ચિતા ।

યથોક્તધીચતુષ્કેઽતઃ પંચમ્યા નાસ્તિ સમ્ભવઃ ॥ ૭૬૩ ॥

ઇદમર્થતો નન્દીસૂત્રવૃત્તિસ્થાનાંગસૂત્રવૃત્ત્યાદિષુ ॥

જાતિસ્મૃતિરપ્યતીતસંખ્યાતભવબોધિકા ।

મતિજ્ઞાનસ્યૈવ ભેદઃ સ્મૃતિરૂપતયા કિલ ॥ ૭૬૪ ॥

યદાહાચારાંગટીકા—

જાતિસ્મરણ તુ આભિનિબોધિકવિશેષ इति ।

इति मतिज्ञानम् ॥

શ્રૂયતે તત્શ્રુતં શબ્દઃ સ શ્રુતજ્ઞાનમુચ્યતે ।

ભાવશ્રુતસ્ય હેતુત્વાદ્વેતૌ કાર્યોપચારતઃ ॥ ૭૬૫ ॥

શ્રુતાચ્છબ્દાદુત જ્ઞાનં શ્રુતજ્ઞાનં તદુચ્યતે ।

શ્રુતગ્રંથાનુસારી યો બોધઃ શ્રોત્રમનઃકૃતઃ ॥ ૭૬૬ ॥

સર્વે ‘ અ-શ્રુતનિશ્ચિત ’ બુદ્ધિનો ઉપર કહી ગયા એ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. માટે એ ચાર ઉપરાંત કોઈ પાંચમા પ્રકારનો સંભવ રહેતો નથી. ૭૬૩.

નન્દીસૂત્રનીવૃત્તિ, સ્થાનાંગસૂત્રનીવૃત્તિ વગેરેમાં પણ એ પ્રકારે જ કહેલું છે.

નિર્ગમન કરેલા સંખ્યાતા ભવોનું સ્મરણ કરાવનારું ‘ જાતિ સ્મરણ ’ જ્ઞાન છે એ સ્મરણરૂપ હોઈને મતિજ્ઞાનનો જ એક ભેદ છે. ૭૬૪.

આંચારાંગસૂત્રની ટીકામાં કહેલું છે કે—

‘ જાતિસ્મરણ ’ એક જાતનું અભિનિબોધન એટલે મતિજ્ઞાન છે.

એવી રીતે મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજવું.

હવે પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનમાંના બીજા પ્રકાર—શ્રુતજ્ઞાન વિષે.

શ્રૂયતે તત્ શ્રુતમ્ એવી શ્રુતની વ્યુત્પત્તિ છે. શ્રુત એટલે શબ્દ. એ શબ્દ એજ શ્રુત-જ્ઞાન. અથવા એ શ્રુતજ્ઞાન ભાવશ્રુતનો હેતુ હોવાથી જો હેતુને વિષે કાર્યનો ઉપચાર કરીએ તો શ્રુતાત્ (શબ્દાત્) જ્ઞાનમ્ શ્રુતજ્ઞાનમ્ એમ પણ અર્થ કરાય. શ્રુતગ્રંથ એટલે શાસ્ત્રના ગ્રંથ—એને અનુસરતો જે બોધ—તે શ્રોત્ર અને મન—ઉભયથી થાય છે, ૭૬૫—૭૬૬.

નનુ શ્રુતજ્ઞાનમપિ શ્રોત્રેન્દ્રિયનિમિત્તકમ્ ।

તન્મતિજ્ઞાનતઃ કોઽસ્ય ભેદો યત્કથ્યતે પૃથક્ ॥ ૭૬૭ ॥

અત્રોચ્યતે—વર્તમાનાર્થવિષયં મતિજ્ઞાનં પરં તતઃ ।

ગરીયોવિષયં ત્રૈકાલિકાર્થવિષયં શ્રુતમ્ ॥ ૭૬૮ ॥

વિશુદ્ધં ચ વ્યવહિતાનેકસૂક્ષ્માર્થદર્શનાત્ ।

છદ્મસ્થોઽપિ શ્રુતવલાદુચ્યતે શ્રુતકેવલી ॥ ૭૬૯ ॥

તદુક્તમ્—નાણં અણાઙ્ગસેસી વિયાણઙ્ગ એસ છઠમત્થોત્તિ ॥

જીવસ્ય જ્ઞસ્વભાવત્વાન્મતિજ્ઞાનં હિ શાશ્વતમ્ ।

સંસારે અમતોઽનાદૌ પતિતં ન કદાપિ યત્ ॥ ૭૭૦ ॥

અક્ષરસ્યાનન્તભાગો નિત્યોદ્ઘાટિત એવ હિ ।

નિગોદિનામપિ ભવેદિત્યેતત્પારિણામિકમ્ ॥ ૭૭૧ ॥

યદાગમઃ—સઠ્ઠવજીવાણંપિ અણં અક્ષરસ્સ અણંતભાગો નિચ્ચુગ્ધાડિઓ ચિદ્દૃઙ્ । જઙ્ સોપિ આવરેજ્ઞા તા જીવો અજીવત્તણં પાવેજ્ઞા ॥ ઇતિ ॥

અહિં કોઈ એવી શંકા કરે કે શ્રુતજ્ઞાનને પણ જ્યારે કર્ણેન્દ્રિય નિમિત્તરૂપ છે ત્યારે પછી એનો મતિજ્ઞાનથી પૃથક્ ભેદ પાડવાનું કારણ શું ? ૭૬૭.

એ પ્રશ્નનો ખુલાસો:—

મતિજ્ઞાનનો વિષય વર્તમાનપદાર્થો છે; પણ શ્રુતજ્ઞાન તો ત્રણેકાળના પદાર્થોને જણાવ નાં છે અને એનો વિષય અતિ વિસ્તારવાળો છે. વળી એ અનેક સૂક્ષ્મ પદાર્થોને દેખાડનારું હોવાથી વિશુદ્ધ છે. (શ્રુતજ્ઞાનના બાળથી છદ્મસ્થ પ્રાણી પણ શ્રુતકેવલી કહેવાય છે. ૭૬૮-૬૯.

કહ્યું છે કે—અનતિશાયી જ્ઞાનને બાણે એ ‘ છદ્મસ્થ ’ કહેવાય.

‘ બાણુવું ’ એ જીવનો સ્વભાવ હોવાથી, મતિજ્ઞાન શાશ્વત કહેવાય.

કેમકે અનાદિ સંસારમા ભ્રમણ કરતા એ જીવનું જ્ઞાન કદાપિ જતું રહ્યું નથી. અક્ષરનો અનંતમો ભાગ તો સર્વદા ખુલ્લો જ છે એટલે નિગોદના જીવોને પણ એ પરિણામે છે. ૭૭૦-૭૭૧.

આગમમાં કહ્યું છે કે—

સર્વ જીવોને માટે અક્ષરનો અનંતમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો રહે છે. એ બે આચ્છાદિત થઈ જાય તો જીવમાં જીવત્વ કહેવાય નહિ—એ અ-જીવત્વ પામી જાય.

૧. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન-એ ‘ અનતિશાયી ’ જ્ઞાન કહેવાય છે. શેષ ત્રણ ‘ અતિશાયી ’ કહેવાય છે.

શ્રુતજ્ઞાનં પુનર્નૈવં ભવેજીવસ્ય સર્વદા ।

આસોપદેશાપેક્ષં યત્સ્યાદેતન્મતિપૂર્વકમ્ ॥ ૭૭૨ ॥

મતિજ્ઞાનં સ્પર્શનાદીન્દ્રિયાનિન્દ્રિયહેતુકમ્ ।

શ્રુતં તુ સ્યાલ્લબ્ધિતોઽપિ પદાનુસારિણામિવ ॥ ૭૭૩ ॥

इत्यादि । अधिकं तत्त्वार्थवृत्त्यादिभ्यः अवसेयम् ॥

चतुर्दशविधं तच्च यद्वा विंशतिधा भवेत् ।

चतुर्दशविधत्वं तु तत्रैवं परिभाष्यते ॥ ७७४ ॥

अक्षरश्रुतमित्येकं स्याद् द्वितीयमनक्षरम् ।

तार्त्तीयિકં સંજ્ઞિશ્રુતં તુર્યં શ્રુતમસંજ્ઞિનઃ ॥ ૭૭૫ ॥

सम्यक् श्रुतं पंचमं स्यात् षष्ठं मिथ्याश्रुतं भवेत् ।

સાદિશ્રુતં સત્તમં સ્યાદનાદિશ્રુતમષ્ટમમ્ ॥ ૭૭૬ ॥

सान्तश्रुतं तु नवममनन्तं दशमं श्रुतम् ।

एकादशं गमरूपमगमं द्वादशं पुनः ॥ ७७७ ॥

त्रयोदशं त्वंगरूपमंगबाह्यं चतुर्दशम् ।

પ્રાયો વ્યક્તા અમી ભેદાસ્તથાપિ કિંચિદુચ્યતે ॥ ૭૭૮ ॥

પણ આ શ્રુતજ્ઞાન જીવને સર્વદા હોતું નથી કેમકે એને તો બુદ્ધિપૂર્વક આત્મપુરૂષના ઉપદેશની અપેક્ષા રહે છે. ૭૭૨.

વળી મતિજ્ઞાનને સ્પર્શના આદિ ઇન્દ્રિય અને મન એ બેજી કારણ-હેતુ-ભૂત છે અને શ્રુતજ્ઞાન તો પદાનુસારી લબ્ધિવાળાઓની જેમ લબ્ધિથી પણ સંભવે છે. ૭૭૩.

(આ કારણોને લઈને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન-એમ બે પૃથક્ લેઈ ગણ્યા છે એ ચુક્ત છે)

વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ આદિ ત્રિથામાંથી જાણી લેવું.

આ શ્રુતજ્ઞાન ચૌદ પ્રકારનું છે અથવા એના વીશ લેઈ પણ કહે છે. જે ચૌદ પ્રકાર કહેવાય છે તે આ પ્રમાણે છે:— ૭૭૪.

(૧) અક્ષર, (૨) અનક્ષર, (૩) સંજ્ઞિ, (૪) અસંજ્ઞિ, (૫) સમ્યક્, (૬) મિથ્યા, (૭) સાદિ, (૮) અનાદિ, (૯) સાન્ત, (૧૦) અનન્ત, (૧૧) ગમ, (૧૨) અગમ, (૧૩) અંગરૂપ અને (૧૪) અંગબાહ્ય. ૭૭૫-૭૭૮.

તત્રાચરં ત્રિધા સંજ્ઞાવ્યંજનલઘ્વિભેદતઃ ।

તત્ર સંજ્ઞાચરમેતા લિપયોઽષ્ટાદશોદિતાઃ ॥ ૭૭૯ ॥

તથાહિ—

હંસલિવી ભૂશ્ચલિવી જગ્લ્વા તહ રણ્ણસીય વોધવ્વા ।

ઉઙ્ઘી જવણી તુરક્કી કીરા દવિઙ્ઘી ય સિંધવિશ્રા ॥ ૧ ॥

માલવિણી નહિ નાગરી લાઙ્ઘલિવી પારસીય વોધવ્વા ।

તહ અનિમિત્તીશ્ચલિવી ચાણક્કી મૂલદેવી ય ॥ ૨ ॥

અકારાદિહકારાન્તં ભવતિ વ્યંજનાક્ષરમ્ ।

અજ્ઞાનાત્મકમપ્યેતદ્ દ્વયં સ્યાત્ શ્રુતકારણમ્ ॥ ૭૮૦ ॥

તતઃ શ્રુતજ્ઞાનતયા પ્રજ્ઞસં પરમર્ષિભિઃ ।

લઘ્વચરં ત્વક્ષરોપલઘ્વિરર્થાવવોધિકા ॥ ૭૮૧ ॥

તચ્ચ લઘ્વચરં પોઢા યત્ શ્રોત્રાદિભિરિન્દ્રિયૈઃ ।

વોધોઽક્ષરાનુવિદ્ધં સ્યાચ્છબ્દાર્થાલોચનાત્મકઃ ॥ ૭૮૨ ॥

આ ચૌદ ભેદો પ્રાયઃ વ્યક્ત છે તથાપિ એમના સંબંધમાં કંઈક કહીએ.

પહેલું અક્ષરશ્રુત ત્રણ પ્રકારનું છેઃ સંજ્ઞા, વ્યંજન અને લઘ્વિ. એમાં સંજ્ઞાક્ષર છે એ આ અઢાર લિપિરૂપ છે—

(૧) હંસલિપિ, (૨) ભૂતલિપિ, (૩) યક્ષલિપિ, (૪) રાક્ષસીલિપિ, (૫) ઉઙ્ઘીલિપિ, (૬) ચવનીલિપિ, (૭) તુર્કીલિપિ, (૮) ડીરાલિપિ, (૯) દ્રાવિડલિપિ, (૧૦) સિંધીલિપિ, (૧૧) માળવીલિપિ, (૧૨) નડીલિપિ, (૧૩) નાગરીલિપિ, (૧૪) લાટલિપિ, (૧૫) પારસીલિપિ, (૧૬) અનિયમિતલિપિ, (૧૭) ચાણક્યલિપિ અને (૧૮) મૂળદેવીલિપિ. (૧-૨)

અ કારથી તે હં કાર સુધી વ્યંજનાક્ષર છે. સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંજનાક્ષર બેજો છે તો અજ્ઞાનાત્મક, તોયે શ્રુતજ્ઞાનના કારણરૂપ છે. અને એટલા માટે પૂર્વાચાર્યોએ એમને શ્રુતજ્ઞાન તરીકે ઓળખાવ્યા છે. ૭૮૦.

હવે અર્થનો બોધ કરાવનારી જે અક્ષરોની ઉપલઘ્વિ એ ત્રીજું લઘ્વચર (શ્રુતજ્ઞાન) ૭૮૧.

આ લઘ્વચર શ્રુતજ્ઞાન છ પ્રકારનું છે; કેમકે અક્ષરને અનુબદ્ધપણે શબ્દાર્થ સમજવા રૂપ બોધ શ્રોત્ર આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠ્ઠું મન એમ છ વાનાં વડે થાય છે. જેમકે દેવદત્તનો

યથા શબ્દશ્રવણતો રૂપદર્શનતોઽથવા ।

દેવદત્તોયમિત્યેવંરૂપો બોધો ભવેદિહ ॥ ૭૮૩ ॥

एवं शेषेन्द्रियभावना कार्या ॥

તૈરક્ષરૈરભિલાપ્યભાવાનાં પ્રતિપાદકમ્ ।

अक्षरश्रुतमुद्दिष्टमनक्षरश्रुतं परम् ॥ ७८४ ॥

तथोक्तम्—ऊतसिञ्चं नीतसिञ्चं निच्छुटं खासिञ्चं च छीञ्चं च ।

નિસ્સંધિયમણુસારં અણુલ્લખરં છેલિયાઇયં ॥ ૭૮૫ ॥

अयं भावः—कामितद्देडिताद्यं यन्मामावहयति वक्ति वा ।

इत्याद्यन्याशयग्राहि तत्स्यात् श्रुतमनक्षरम् ॥ ७८६ ॥

इह च शिरःकम्पनादिचेष्टानां पराभिप्रायज्ञानहेतुत्वे सत्यपि श्रवणाभावान्न श्रुतत्वम् ।

तदुक्तं विशेषावश्यकसूत्रवृत्तौ—

રુટીફતં સુઅં સુચ્છઈત્તિ । ચેઢ્ઠા ન સુચ્છઈ કયાવિત્તિ ॥

શબ્દ સાંભળવાથી અથવા એનું રૂપ જોવાથી ‘એ દેવદત્ત છે’ એમ બોધ-જ્ઞાન થાય છે. ૭૮૨-૭૮૩.

આ પ્રમાણે બીજી ઇન્દ્રિયોની પણ ભાવના કરવી.

આમ સંજ્ઞાક્ષર, વ્યંજનાક્ષર અને લઘ્વ્યક્ષર એ ત્રણે અક્ષરોવડે વાણીગચ્ચ પદાર્થોને પ્રતિપાદન કરનાર જ્ઞાન-એ અક્ષરશ્રુત કહેવાય છે; બાકીનું અનક્ષરશ્રુત કહેવાય છે. ૭૮૪.

એ વિષયે એમ કહ્યું છે કે—

શ્વાસ લેવો, નિઃશ્વાસ મૂકવો, ઉધરસ ખાવી, થુંકવું, નાક છીંકવું, હુકારો કરવો, ચપટી વગાડવી—વગેરે અનક્ષરશ્રુતજ્ઞાન છે. ૭૮૫.

એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—

કોઈ વ્યક્તિ મને બોલાવે છે અથવા મને કંઈ કહે છે ઇત્યાદિ અન્યનો આશય સમજાવનાર, ખોખારા ખાવા-અવાજ કરવો ઇત્યાદિ જ્ઞાન અનક્ષરશ્રુતજ્ઞાન કહેવાય. ૭૮૬.

અહિં મસ્તક ધુણાવવું આદિ એષ્ટાંગો જો કે પારકા અભિપ્રાય જાણવામાં હેતુભૂત છે તો પણ એ એષ્ટાંગો કંઈ શ્રવણે પડતી નથી-સંભળાતી નથી. એથી એમનામાં શ્રુતત્વ નથી.

વિશેષાવશ્યક સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

રૂપિત એટલે શબ્દ-અવાજ, તે શ્રુતત્વનો સૂચક છે, એષ્ટા કદાપિ એ સૂચવતી નથી.

ઉક્તન્યાયેન શ્રુતત્વપ્રાપ્તૌ સમાનીતાયામપિ તદેવોચ્છસિતાદિ શ્રુતં ન શિરોધૂનનકરચલનાદિ ચેષ્ટા । યતઃ શાસ્ત્રજલોકપ્રસિદ્ધા રુઢિરિયમિતિ ॥

કર્મગ્રંથવૃત્તૌ તુ શિરઃકમ્પનાદીનામપિ અનક્ષરશ્રુતત્વમુક્તમ્ ।

તથા ચ તદ્ગ્રન્થઃ—

અનક્ષરશ્રુતં દ્વેઢિતશિરઃકમ્પનાદિનિમિત્તં મામાહ્યતિ વારયતિ વા
ઇત્યાદિરૂપં અભિપ્રાયપરિજ્ઞાનમિતિ ॥

સ્યાદ્દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા યેષાં તે સંજ્ઞિનો મતાઃ ।

શ્રુતં સંજ્ઞિશ્રુતં તેષાં પરં ત્વસંજ્ઞિકશ્રુતમ્ ॥ ૭૮૭ ॥

સમ્યક્શ્રુતં જિનપ્રોક્તં ભવેદાવશ્યકાદિકમ્ ।

તથા મિથ્યાશ્રુતમપિ સ્યાત્સમ્યક્પરિગ્રહાત્ ॥ ૭૮૮ ॥

આવશ્યકં તદપરમિતિ સમ્યક્શ્રુતં દ્વિધા ।

બોઢા ચાવશ્યકં તત્ર સામાયિકાદિભેદતઃ ॥ ૭૮૯ ॥

તથાહિ— સામાઙ્યં ચતુર્વીસત્થગ્રો વંદણયં પઢિક્કમણં કાઉસગ્ગો
પચ્ચરુલાણં ઇતિ ॥

ઉક્તન્યાયે શ્રુતત્વની પ્રાપ્તિ લાવતા છતાં એ જ ઉચ્છવાસ, નિશ્વાસ આદિ શ્રુત કહેવાશે. મસ્તક ધુણાવવું, હાથ હલાવવો વગેરે ચેષ્ટા શ્રુત કહેવાશે નહિ. કારણકે શાસ્ત્રજલોકોની એ પ્રસિદ્ધ રૂઢિ છે.

કર્મગ્રંથની વૃત્તિમાં તો શિરઃકમ્પ આદિને પણ ‘અનક્ષરશ્રુત’ માં ગણ્યા છે. ભુઓ ત્યાં શ્રુત કહેલું છે—

ખોંખારો, શિરઃકમ્પ આદિ નિમિત્તવાળું—અથવા મને જોલાવે છે, મને નિષેધ કરે છે ઇત્યાદિરૂપ—અભિપ્રાયનું પરિજ્ઞાન એ અનક્ષરશ્રુત છે.

જેમને દીર્ઘકાળની સંજ્ઞા હોય એઓને સંજ્ઞિ કહેલા છે. અને એમનું શ્રુત સંજ્ઞિશ્રુત કહેવાય છે. એથી ઉલટું હોય એ અસંજ્ઞિશ્રુત કહેવાય છે. જિનેશ્વરભાષિત આવશ્યક આદિક સમ્યક્શ્રુત કહેવાય છે અને મિથ્યાત્વીનાં શાસ્ત્ર પણ સમ્યક્દૃષ્ટિ વડે ગ્રહણ કર્યાં હોય એ પણ સમ્યક્શ્રુત કહેવાય. આમ (૧) આવશ્યક અને (૨) આવશ્યકથી અપર—બીજું, એમ સમ્યક્શ્રુત બે પ્રકારનું છે. એમા પણ આવશ્યકના છ ભેદ છે. ૭૮૭-૭૮૯.

એ છ ભેદ આ પ્રમાણે—

(૧) સામાયિક, (૨) ચતુર્વિસત્થો, (૩) વાંદણા, (૪) પ્રતિકમણ, (૫) કાઉસગ્ગ અને (૬) પચ્ચરુલાણ.

આવશ્યકેતરચ્ચાંગાનંગાત્મકતયા દ્વિધા ।

અંગાન્યેકાદશ દૃષ્ટિવાદશ્ચાંગાત્મકં ભવેત્ ॥ ૭૯૦ ॥

આચારાંગં સૂત્રકૃતં સ્થાનાંગં સમવાયયુગ્મ ।

પંચમં ભગવત્યંગં જ્ઞાતાધર્મકથાપિ ચ ॥ ૭૯૧ ॥

ઉપાસકાન્તકૃદનુત્તરોપપાતિકાદ્દશાઃ ।

પ્રશ્નવ્યાકરણં ચૈવ વિપાકશ્રુતમેવ ચ ॥ ૭૯૨ ॥

પરિકર્મસૂત્રપૂર્વાનુયોગપૂર્વગતચૂલિકાઃ પંચ ।

સ્યુર્દૃષ્ટિવાદભેદાઃ પૂર્વાણિ ચતુર્દશાપિ પૂર્વગતે ॥ ૭૯૩ ॥

તાનિ ચૈવમ્—

ઉત્પાદપૂર્વમગ્રાયણીયમથ વીર્યતઃ પ્રવાદં સ્યાત્ ।

અસ્તેર્જ્ઞાનાત્સત્ત્વાત્તદાત્મનઃ કર્મણશ્ચ પરમ્ ૭૯૪ ॥

પ્રત્યાખ્યાનં વિદ્યાપ્રવાદકલ્યાણનામધેયે ચ ।

પ્રાણાવાયં ચ ક્રિયાવિશાલમથ લોકબિન્દુસારમિતિ ॥ ૭૯૫ ॥

દૃષ્ટિવાદઃ પંચધાયમંગં દ્વાદશમુચ્યતે ।

ઉપાંગમૂલસૂત્રાદિ સ્યાદનંગાત્મકં ચ તત્ ॥ ૭૯૬ ॥

સમ્યક્શ્રુતનો ખીલો પ્રકાર ' આવશ્યકથી અપર ' એવો છે. એના (૧) અંગ અને (૨) અનંગ—એમ બે ભેદ છે. એમાં અગ્યાર અંગ અને દૃષ્ટિવાદ—એટલાં અંગાત્મક છે. ૭૯૦.

(૧) આચારાંગ, (૨) સૂત્રગણ, (૩) ઠાણાંગ, (૪) સમવાયાંગ, (૫) ભગવતી, (૬) જ્ઞાતા-ધર્મકથા, (૭) ઉપાસક દશાંગ, (૮) અન્તગણદશાંગ, (૯) અનુત્તરોપવાઈ, (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણ અને (૧૧) વિપાકસૂત્ર—એ અગ્યાર અંગો છે. ૭૯૧-૯૨.

(૧) પરિકર્મ, (૨) સૂત્ર, (૩) પૂર્વાનુયોગ, (૪) પૂર્વગત અને (૫) ચૂલિકા—એમ પાંચ પ્રકારનો દૃષ્ટિવાદ છે. ' પૂર્વગત ' માં ચૌદ પૂર્વોનો સમાવેશ થાય છે. ૭૯૩.

એ ચૌદ પૂર્વ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) ઉત્પાદ પ્રવાદ, (૨) અગ્રાયણીય પ્રવાદ, (૩) વીર્યપ્રવાદ, (૪) અસ્તિપ્રવાદ, (૫) જ્ઞાનપ્રવાદ, (૬) સત્વપ્રવાદ, (૭) આત્મપ્રવાદ, (૮) કર્મપ્રવાદ, (૯) પ્રત્યાખ્યાનપ્રવાદ, (૧૦) વિદ્યાપ્રવાદ, (૧૧) કલ્યાણપ્રવાદ, (૧૨) પ્રાણાવાયપ્રવાદ, (૧૩) ક્રિયાવિશાલપ્રવાદ અને (૧૪) લોકબિન્દુસાર પ્રવાદ. ૭૯૪-૭૯૫.

આ પાંચ પ્રકારનો દૃષ્ટિવાદ કહ્યો એ બારમું અંગ કહેવાય છે.

ઉપાંગ તથા મૂળ સૂત્ર આદિક અનંગાત્મક છે. ૭૯૬.

एवं च—यदुक्तमर्थतोऽर्हद्भिः संहब्धं सूत्रतश्च यत् ।

महाधीभिर्गणधरैस्तत्स्यादंगात्मकं श्रुतम् ॥ ७९७ ॥

ततो गणधराणां यत्पारंपर्यासिवाङ्मयैः ।

शिष्यप्रशिष्यैराचार्यैः प्राज्यवाङ्મતિશક્તિભિઃ ॥ ७९૮ ॥

કાલસંહનનાયુર્દોષાદલ્પશક્તિધીસ્પૃશામ્ ।

અનુગ્રહાય સંદ્વબ્ધં તદનંગાત્મકં શ્રુતમ્ ॥ ૭૯૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સૃષ્ટાન્યજ્ઞોપકારાય તેભ્યોઽપ્યર્વાક્તનર્ષિભિઃ ।

શાસ્ત્રૈકદેશસંબદ્ધાન્યેવં પ્રકરણાન્યપિ ॥ ૮૦૦ ॥

एतच्चक्षुषं चैवम्—

શાસ્ત્રૈકદેશસમ્બદ્ધં શાસ્ત્રકાર્યાન્તરે સ્થિતમ્ ।

આહુઃ પ્રકરણં નામં ગ્રન્થભેદં વિપશ્ચિતઃ ॥ ૮૦૧ ॥

एवं च वक्तृवैशिष्ट्यादस्य द्वैविध्यमीरितम् ।

વસ્તુતોઽર્હત્પ્રણીતાર્થમેકમેવાખિલં શ્રુતમ્ ॥ ૮૦૨ ॥

तथोक्तं तत्त्वार्थभाष्ये—

એવી રીતે શ્રીજિનપ્રભુએ ‘ અર્થથી ’ કહેલું અને બુદ્ધિશાળી ગણધરોએ ‘ સૂત્રથી ’ શુંથેલું છે એ (૧) અંગાત્મકશ્રુત. પછી ‘ પરંપરા ’ એ વાડમય મેળવીને ઉત્કૃષ્ટ વચનબુદ્ધિની શક્તિ-વાળા ગણધરોના શિષ્ય-પ્રશિષ્ય-આચાર્યોએ કાળ, સંઘયણ અને આયુષ્યની ખામીને લીધે બુદ્ધિમાં ઉતરી ગયેલા જીવોના કલ્યાણને માટે જે રચેલું એ (૨) અનંગાત્મક શ્રુત એટલે અંગબાહ્યશ્રુત. ૭૯૭-૭૯૯.

એજ પ્રમાણે અજ્ઞાની જીવોના ઉપકારાર્થે અર્વાચીન આચાર્યોએ શાસ્ત્રોના અમુક વિભાગથી જ સંબદ્ધ એવાં ‘ પ્રકરણો ’ પણ રચ્યાં છે. ૮૦૦.

‘ પ્રકરણ ’ નું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે:—

શાસ્ત્રના અમુક એકાદ વિભાગની જેમાં ચર્ચા કરેલી હોય અને જે શાસ્ત્રનાં કાર્યને વિષે સ્થિત હોય એવા ગ્રંથને વિદ્વાનો ‘ પ્રકરણ ’ કહે છે. ૮૦૧.

એવી રીતે વક્તાના વિશિષ્ટપણાને લઈને એના (શ્રુતના) બે-લેહ કદ્દા છે; પરંતુ વસ્તુતઃ તો એ ‘ અર્થથી ’ અર્હતપ્રભુનું રચેલું હોય આખું-સકળ એક જ છે. ૮૦૨.

એના સંબંધમાં તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં સૂત્ર છે કે—

વક્તૃવિશેષાત્ દ્વૈવિધ્યમિતિ ॥

કિં ચ— વ્યાકરણચ્છન્દોઽલંકૃતિકાવ્યનાટ્યતર્કગણિતાદિ ।

સમ્યગ્દષ્ટિપરિમ્લપૂતં સમ્યક્શ્રુતં જયતિ ॥ ૮૦૩ ॥

મિથ્યાશ્રુતં તુ મિથ્યાત્વિલોકૈઃ સ્વમતિકલ્પિતમ્ ।

રામાયણભારતાદિ વેદવેદાંગકાદિ ચ ॥ ૮૦૪ ॥

ઉક્તં ચ ભાષ્યકૃતા—

સદસદવિસેસણાઓ ભવહૈંડજહિત્થિઓવલંભાઓ ।

નાણફલાભાવાઓ મિત્થદિદ્ધિસ્સ અન્નાણમ્ ॥ ૧ ॥

(પૂર્વાન્તર્ગતેયં ગાથા)

ઋગ્યજુઃસામાથર્વાણો વેદા અંગાનિ ષટ્ પુનઃ ।

શિક્ષા કલ્પૌ વ્યાકરણં છન્દો જ્યોતિર્નિરુક્તિયઃ ॥ ૮૦૫ ॥

તતશ્ચ

ષડંગી વેદાશ્ચત્વારો મીમાંસાન્વિક્ષિકી તથા ।

ધર્મશાસ્ત્રં પુરાણં ચ વિદ્યા એતાશ્ચતુર્દશ ॥ ૮૦૬ ॥

“ વક્તા જૂદા જૂદા (બે) એટલે બે પ્રકારનું. ”

વળી વ્યાકરણશાસ્ત્ર, છંદશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, કાવ્ય, નાટક, તર્કશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, વગેરે જે સમ્યક્દષ્ટિના પ્રહણથી શુદ્ધ થયું છે એ સર્વ સમ્યક્શ્રુત છે અને એજ જયવંતું વર્તે છે. ૮૦૩.

મિથ્યાત્વી લોકોએ સ્વમતિ અનુસાર કદમ્બું એ મિથ્યાશ્રુત. જેમકે રામાયણ, ભારત વગેરે; તથા વેદ, વેદાંગ વગેરે. ૮૦૪.

ભાષ્યકાર પણ એ સંબંધમાં કહે છે કે—

‘ સત્ અસત્ ’ નો તક્ષવત નથી માટે, ભવનો હેતુ યદ્યપણે કહ્યો છે માટે, અને જ્ઞાનના ફળનો અભાવ છે માટે મિથ્યાદષ્ટિનું શ્રુત સર્વ અજ્ઞાન જ છે.

આ ગાથા પૂર્વાન્તર્ગત છે.

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ—એમ ચાર વેદ છે. એના વળી છ અંગો કહ્યા છે: (૧) શિક્ષા, (૨) કલ્પ, (૩) વ્યાકરણ, (૪) છંદ, (૫) જ્યોતિ અને (૬) નિરૂક્તિ. વળી આ છ અંગ, ચાર વેદ, મીમાંસા, આન્વિક્ષિકી, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ મળીને ચૌદ વિદ્યાઓ કહેવાય

તથા આયુર્વેદો ધનુર્વેદો ગાન્ધર્વ ચાર્થશાસ્ત્રકમ્ ।
 ચતુર્ભિરેતૈઃ સંયુક્તાઃ સ્યુરષ્ટાદશ તાઃ પુનઃ ॥ ૮૦૭ ॥
 અપૂર્ણદશપૂર્વાન્તમપિ સમ્યક્શ્રુતં ભવેત્ ।
 મિથ્યાત્વિભિઃ સંગૃહીતં મિથ્યાશ્રુતં વિપર્યયાત્ ॥ ૮૦૮ ॥
 દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ સાધ્યન્તં ભવતિ શ્રુતમ્ ।
 અનાદ્યપર્યવસિતમપિ જ્ઞેયં તથૈવ ચ ॥ ૮૦૯ ॥
 એકં પુરુષમાશ્રિત્ય સાધ્યન્તં ભવતિ શ્રુતમ્ ।
 અનાદ્યપર્યવસિતં ભૂયસસ્તાન્ પ્રતીત્ય ચ ॥ ૮૧૦ ॥
 ભવાન્તરં ગતસ્યાશુ પુંસો યન્નશ્યતિ શ્રુતમ્ ।
 કસ્યચિત્તદ્ભવ એવ મિથ્યાત્વગમનાદિભિઃ ॥ ૮૧૧ ॥

તદુક્તં વિશેષાવશ્યકે—

ચઉદસપુઁવી મણુઓ દેવત્તે તં ન સંભરઈ સઁવમ્ ॥
 દેસંમિ હોઈ ભયણા સઢાણભાવે વિ ભયણાઓ ॥ ૧ ॥
 દેશે પુનરેકાદશાંગલક્ષણે ઇતિ કલ્પચૂર્ણિઃ ॥
 સ્વસ્થાનભાવે ઇતિ મનુષ્યભવેઽપિ તિષ્ઠતઃ ભજના ॥

છે. તથા આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાન્ધર્વ અને અર્થશાસ્ત્ર—આ ચાર એની લેગી ગણીએ તો અઢાર વિધાઓ કહેવાય. ૮૦૫-૮૦૭.

દશ ‘પૂર્વ’ સંપૂર્ણ ન કર્યા હોય એવું સમ્યક્શ્રુત પણ જો ‘મિથ્યાદષ્ટિ’ ને હોય તો તે વિપર્યયને લીધે મિથ્યાશ્રુત થાય છે—કહેવાય. ૮૦૮.

શ્રુત ‘સાદિસાંત’ પણ હોય, તેમ અનાદિઅનંત પણ હોય. જેવા દ્રવ્યક્ષેત્રકાળભાવ. એક પુરુષને આશ્રયીને ‘સાદિસાન્ત’ (સાધ્યન્ત) કહેવાય—હોય છે; અનેકને આશ્રયીને ‘અનાદિઅનન્ત’ (અનાધ્યન્ત) હોય છે. ૮૦૯-૮૧૦.

એનું કારણ એમ કે કોઈ કોઈ પુરુષ અન્ય જન્મ ધારણ કરે છે ત્યારે એનું શ્રુત મિથ્યાત્વપ્રાપ્તિ વગેરે કારણોને લઈને તે જ ભવમાં નષ્ટ થાય છે. ૮૧૧

વિશેષ આવશ્યકસૂત્રમાં એના માટે એમ કહ્યું છે કે ચૌદપૂર્વપારીને દેવતાના જન્મમાં એ સર્વ (ચૌદ પૂર્વો) સ્મરણમાં રહેતાં નથી, એની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે. અદ્યભાગનું સ્વસ્થાનભાવમાં કંઈક સ્મરણ રહે અથવા ન પણ રહે.

“અદ્ય ભાગ એટલે અગ્યાર અંગ જ, બીજું નહિ.” એમ કદપચૂર્ણિમાં કહ્યું છે. ‘સ્વસ્થાનભાવમાં’ એટલે ‘મનુષ્યના ભવમાં રહેવા છતાં.’

તત્ર શ્રુતજ્ઞાનનાશકારણાનિ અમૂનિ—

મિચ્છભવંતરકેવલગેલક્ષપમાયમાદૃશા નાસોત્તિ ॥

ષષ્ટાંગચતુર્દશાધ્યયને તુ તેતલિમન્ત્રિણઃ પૂર્વાધીતચતુર્દશપૂર્વસ્મરણ
મુક્તમસ્તીતિ જ્ઞેયમ્ ॥

સાધ્યન્તં ક્ષેત્રતો જ્ઞેયં ભરતૈરવતાશ્રયાત્ ।

અનાદ્યપર્યવસિતં વિદેહાપેક્ષયા પુનઃ ॥ ૮૧૨ ॥

કાલતશ્રાવસર્પિણ્યુત્સર્પિણ્યોઃ સાદિસાન્તકમ્ ।

મહાવિદેહકાલસ્યાપેક્ષયાધ્યન્તવર્જિતમ્ ॥ ૮૧૩ ॥

ભવસિદ્ધિકમાશ્રિત્ય સાધ્યન્તં ભાવતો ભવેત્ ।

છાદ્મસ્થિકજ્ઞાનનાશો યદસ્ય કેવલક્ષણે ॥ ૮૧૪ ॥

નહંમિય છાઉમત્થિય નાળે इति વચનાત્ ॥

અનાદ્યનન્તં ચાભવ્યમાશ્રિત્ય શ્રુતમુચ્યતે ।

શ્રુતજ્ઞાનશ્રુતાજ્ઞાનભેદસ્યાત્રાવિવક્ષણાત્ ॥ ૮૧૫ ॥

ક્ષાયોપશમિકભાવે યદ્વાનાદ્યન્તમીહિતમ્ ।

एवं સાધ્યનાદિસાન્તમનન્તં શ્રુતમૂહ્યતામ્ ॥ ૮૧૬ ॥

શ્રુતજ્ઞાનનો નાશ થવાનાં કારણોઃ મિથ્યાત્વ, ભવાન્તર, કેવળજ્ઞાન, પાઠ કરવો નહિં તે, અને પ્રમાદ આદિક છે.

છઠ્ઠા 'અંગ' ના ચૌદમા 'અધ્યયન' માં તો એમ કહ્યું છે કે પૂર્વે શીખેલા ચૌદે પૂર્વનું 'તેતલિ' મંત્રીને સ્મરણ રહ્યું હતું.

આ શ્રુત છે તે 'ક્ષેત્રથી' 'ભરત' અને 'ઐરવત' ની અપેક્ષાએ સાધ્યન્ત છે; અને 'મહાવિદેહ' ની અપેક્ષાએ અનાદિ અનન્ત છે. ૮૧૨.

વળી 'કાળથી' અવસર્પિણીકાળ અને ઉત્સર્પિણીકાળની અપેક્ષાએ શ્રુત સાદિસાન્ત છે, અને મહાવિદેહના કાળની અપેક્ષાએ અનાદિઅનન્ત છે. ૮૧૩.

'ભાવથી' એ (શ્રુત) 'ભવસિદ્ધિક' જીવને આશ્રયીને સાદિસાન્ત છે કેમકે જ્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે છદ્મસ્થજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. કેમકે શાસ્ત્રને વિષે કહ્યું છે કે 'છદ્મસ્થ' જ્ઞાન નષ્ટ થયે છતે જ 'કેવળ' ઉત્પન્ન થાય છે. ૮૧૪.

અને 'અભવી' જીવને આશ્રયીને શ્રુત અનાદિ અનન્ત છે કેમકે ત્યાં શ્રુતજ્ઞાન અને

ગમાઃ સદશપાઠાઃ સ્યુર્યત્ર તદ્ગમિકં શ્રુતમ્ ।
 તત્પ્રાયો દૃષ્ટિવાદે સ્યાદન્યઘ્ચાગમિકં ભવેત્ ॥ ૮૧૭ ॥
 અંગાવિષ્ટં દ્વાદશાંગાન્યન્યદાવશ્યકાદિકમ્ ।
 ઇત્યં પ્રરૂપિતાઃ પ્રાજ્ઞૈઃ શ્રુતભેદાશ્ચતુર્દશ ॥ ૮૧૮ ॥
 યે ભેદા વિંશતિસ્તેऽપિ કથ્યન્તે લેશમાત્રતઃ ।
 ન ગ્રન્થવિસ્તરભયાદિહ સમ્યક્પ્રપંચિતાઃ ॥ ૮૧૯ ॥

તથાહુઃ—

પજ્જયઅક્ષરપયસંઘાયા પઢિવત્તિ તહ ય અણુઓગો ।
 પાહુડપાહુડપાહુડવત્થુપુવ્વા ય સસમાસા ॥ ૮૨૦ ॥

તત્ર ચ અવિભાગઃ પરિચ્છેદો યો જ્ઞાનસ્ય પ્રકલ્પિતઃ ।
 સ પર્યાયો દ્વ્યાદયસ્તે સ્યાત્પર્યાયસમાસકઃ ॥ ૮૨૧ ॥
 લબ્ધ્યપર્યાયસ્ય સૂક્ષ્મનિગોદસ્થશરીરિણઃ ।
 યદાદ્યક્ષણજાતસ્ય શ્રુતં સર્વજઘન્યતઃ ॥ ૮૨૨ ॥

શ્રુતઅજ્ઞાન એવા લેદ ગણ્યા નથી. અથવાતો ક્ષાયોપશમિક ભાવની અપેક્ષાએ એ અનાદિ
 અનન્ત છે. ૮૧૫-૮૧૬

આમ જોતાં શ્રુત સાદિ છે તેમ અનાદિ પણ છે; સાન્ત છે તેમ અનન્ત પણ છે.

જ્યાં ‘ ગમ ’ એટલે સદશ પાઠ હોય તે ‘ ગમિકશ્રુત ’ કહેવાય છે. એ પ્રાયઃ દૃષ્ટિવાદને
 વિષે હોય. ‘ ગમિક ’ શિવાયનું સર્વ ‘ અગમિક ’. તે ‘ અંગપ્રવિષ્ટ ’ દ્વાદશાંગી તથા ‘ અંગ
 બાહ્ય ’ આવશ્યકાદિ છે. ૮૧૭-૮૧૮.

આ પ્રમાણે પ્રાણપુરુષોએ શ્રુતના ચૌદ લેદ સમજાવ્યા છે.

‘ શ્રુત ’ ના વીશ લેદ પણ કહેવાય છે અને એ વિષે પણ અમે અત્ર કિ ચિત્ કહેશું.
 અંથ વિસ્તારના ભયને લીધે વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરશું નહિં. ૮૧૯.

એ વીશ લેદ આ પ્રમાણે:—

પર્યાય, અક્ષર, પદ, સંઘાત, પ્રતિપત્તિ, અનુયોગ, પ્રાણૂત પ્રાણૂત, પ્રાણૂત, વસ્તુ
 અને પૂર્વ-એ દશ અને એ પ્રત્યેકની સાથે ‘ સમાસ ’ એટલું જોડવાથી બીજા દશ થાય.
 એમ સર્વ મળી વીશ. ૮૨૦.

જ્ઞાનનો અવિભાજ્ય પરિચ્છેદ—એનું નામ ‘ પર્યાય ’ અને એવા બે કે વધારે પરિચ્છેદ
 (ભાગ)—એનું નામ પર્યાયસમાસ. ૮૨૧.

ઉત્પત્તિને પહેલે જ ક્ષણે લઙ્ગિઅપર્યાયા સૂક્ષ્મનિગોદના જીવને સર્વથી જઘન્ય

તસ્માદન્યત્ર યો જીવાન્તરે જ્ઞાનસ્ય વર્ધતે ।

અવિભાગપરિચ્છેદઃ સ પર્યાય ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૮૨૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યેઽવિભાગપરિચ્છેદા દ્વયાદયોઽન્યેષુ દેહિષુ ।

વૃદ્ધિગતાસ્તે પર્યાયસમાસ ઇતિ કીર્તિતાઃ ॥ ૮૨૪ ॥

તથોક્તમાચારાંગવૃત્તૌ—

સર્વનિકૃષ્ટો જીવસ્ય દૃષ્ટ ઉપયોગ એવ વીરેણ ।

સૂક્ષ્મનિગોદાપર્યાયાનાં સ ચ ભવતિ વિજ્ઞેયઃ ॥ ૮૨૫ ॥

તસ્માત્પ્રભૃતિજ્ઞાનવિવૃદ્ધિર્દૃષ્ટા જિનેન જીવાનામ્ ॥

લબ્ધિનિમિત્તૈઃ કરણૈઃ કાયેન્દ્રિયવાઙ્મનોદગ્નિઃ ॥ ૮૨૬ ॥

મધ્યે લબ્ધ્યચ્ચારાણાં સ્યાદ્યદન્યતરદક્ષરમ્ ।

તદક્ષરં તત્સંદોહોઽક્ષરસમાસ ઇષ્યતે ॥ ૮૨૭ ॥

પદાનાં ચાદૃશાનાં સ્યાદાચારાંગાદિષુ ધ્રુવમ્ ।

અષ્ટાદશસહસ્રાદિપ્રમાણં તત્પદં ભવેત્ ॥ ૮૨૮ ॥

દ્વયાદીનિ તત્સમાસઃ સ્યાદેવં સર્વત્ર ભાવ્યતામ્ ।

સંઘાતપ્રતિપત્ત્યાદૌ સમાસો હ્યનયા દિશા ॥ ૮૨૯ ॥

જ્ઞાન હોય છે તેથી:અન્યત્ર જીવાન્તરમાં જ્ઞાનનો જે અવિભાજ્ય પરિચ્છેદ વૃદ્ધિ પામે છે તે ‘ પર્યાય ’ કહેવાય છે, અને અન્ય જીવોમાં જે કે વિશેષ અવિભાજ્ય પરિચ્છેદો વૃદ્ધિ પામેલા હોય છે એને ‘ પર્યાયસમાસ ’ કહેવા છે. ૮૨૨-૮૨૪

આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં કહેલું છે કે—

શ્રી વીરપ્રભુએ જીવનો સર્વથી જઘન્ય ઉપયોગ જોયેલો છે અને તે સૂક્ષ્મનિગોદ અપર્યાય જીવોને હોય છે. વળી એમણે લબ્ધિના નિમિત્તરૂપ એવા કાયા-ઇન્દ્રિય-વાચા-મન અને દૃષ્ટિરૂપી કરણો વડે એમ પશુ જોયું છે કે જીવોનું જ્ઞાન ત્યાંથી જ શરૂ થઈને વૃદ્ધિ પામે છે. ૮૨૫-૮૨૬.

લબ્ધ્યક્ષરો મધ્યેનો પ્રત્યેકે પ્રત્યેક અક્ષર ‘ અક્ષર ’ કહેવાય છે; અને એવા અક્ષરોનો સમૂહ ‘ અક્ષરસમાસ ’ કહેવાય છે. ૮૨૭

આચારાંગ વગેરે સૂત્રોને વિષે જેવાં પદોનું અઠાર હજાર વગેરે પ્રમાણ આપેલું છે તેવા પ્રત્યેકને ‘ પદ ’ કહે છે. અને જે કે વિશેષ પદોનો સમાહાર હોય એ ‘ પદસમાસ ’ કહેવાય. ‘ સંઘાત ’, ‘ પ્રતિપત્તિ ’ વગેરે ભેદોમાં ‘ સમાસ ’ નું સ્વરૂપ આ જ પ્રમાણે સમજી લેવું. ૮૨૮-૮૨૯.

ગતીન્દ્રિયાદિદ્વારાણાં દ્વાષ્ઠેરેકદેશકઃ ।

ગત્યાદિરેકદેશોઽસ્યાઃ સ્વર્ગતિસ્તત્ર માર્ગણા ॥ ૮૩૦ ॥

જીવાદેઃ ક્રિયતે સોઽયં સંઘાત ઇતિ કીર્ત્યતે ।

ગત્યાદિદ્વ્યાવયવમાર્ગણા તત્સમાસકઃ ॥ ૮૩૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સંપૂર્ણગત્યાદિદ્વારે જીવાદેર્માર્ગણા તુ યા ।

પ્રતિપત્તિરિયં જીવાભિગમે દૃશ્યતેઽધુના ॥ ૮૩૨ ॥

સત્પદપ્રરૂપણાદ્યનુયોગદ્વારમુચ્યતે ।

પ્રાભૃતાન્તઃસ્થોઽધિકારઃ પ્રાભૃતપ્રાભૃતં ભવેત્ ॥ ૮૩૩ ॥

વસ્ત્વન્તર્વર્ત્ત્યધિકારઃ પ્રાભૃતં પરિકીર્તિતમ્ ।

પૂર્વાન્તર્વર્ત્ત્યધિકારો વસ્તુનામ્ના પ્રચક્ષતે ॥ ૮૩૪ ॥

પૂર્વમુત્પાદપૂર્વાદિ સસમાસાઃ સમેઽપ્યમી ।

શ્રુતસ્ય વિંશતિર્ભેદા ઇત્યં સંક્ષેપતઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૮૩૫ ॥

ઇતિ શ્રુતજ્ઞાનમ્ ॥

ગતિ, ઇન્દ્રિય આદિ ણાસઠ દ્વારેના એક દેશરૂપ ગતિ આદિ અને એના વળી એક પ્રકારરૂપ દેવગતિ—એ દેવગતિમાં જીવ વગેરેની માર્ગણા કરવામાં આવે એનું નામ ‘સંઘાત’ જ્ઞાન; અને એવા જ ગતિ વગેરે જે કે વિશેષ દ્વારાદિ અવયવોની માર્ગણા એ ‘સંઘાતસમાસ’ જ્ઞાન કહેવાય છે. ૮૩૦-૮૩૧.

વળી સંપૂર્ણ ગતિ આદિક દ્વારને વિષે જીવ વગેરેના જે માર્ગણા એનું નામ ‘પ્રતિપત્તિ’—એમ જીવાભિગમસૂત્રને વિષે કહ્યું છે. ૮૩૨.

સત્પદાર્થોની પ્રરૂપણા વગેરે કરવું એ ‘અનુયોગદ્વાર.’ વળી પ્રાભૃતની અંદર રહેલો અધિકાર—એ પ્રાભૃત પ્રાભૃત કહેવાય છે. અને વસ્તુની અંદર રહેલો અધિકાર—એનું નામ ‘પ્રાભૃત.’ વળી પૂર્વમાં રહેલો અધિકાર—એ ‘વસ્તુ’ નામથી ઓળખાય છે. વળી ઉત્પાદપૂર્વ આદિ ‘પૂર્વો’ છે. ૮૩૩-૮૩૫.

આ પ્રમાણે સંક્ષિપ્તપણે શ્રુતજ્ઞાનના વીશ ભેદો સમજાવ્યા.

એ રીતે શ્રુતજ્ઞાનનું વિવેચન સંપૂર્ણ.

હવે (ત્રીજા) અવધિજ્ઞાન વિષે.

અવધાનં સ્યાદવધિઃ સાક્ષાદર્થવિનિશ્ચયઃ ।

અવશબ્દોઽવ્યયં યદ્વા સોઽધઃશબ્દાર્થવાચકઃ ॥ ૮૩૬ ॥

અધોઽધો વિસ્તૃતં વસ્તુ ધીયતે પરિબુધ્યતે ।

અનેનેત્યવધિર્યદ્વા મર્યાદાવાચકોઽવધિઃ ॥ ૮૩૭ ॥

મર્યાદા રૂપિદ્રવ્યેષુ પ્રવૃત્તિર્નત્વરૂપિષુ ।

તથોપલક્ષિતં જ્ઞાનમવધિજ્ઞાનમુચ્યતે ॥ ૮૩૮ ॥

અનુગામ્યનનુગામી વર્ધમાનસ્તથા ક્ષયી ।

પ્રતિપાત્યપ્રતિપાતીત્યવધિઃ षડ્વિધો ભવેત્ ॥ ૮૩૯ ॥

યદ્વિદેશાન્તરગતમપ્યન્વેતિ સ્વધારિણમ્ ।

અનુગામ્યવધિજ્ઞાનં તદ્વિજ્ઞેયં સ્વનેત્રવત્ ॥ ૮૪૦ ॥

યત્ર ક્ષેત્રે સમુત્પન્નં યત્તત્રૈવાવબોધકૃત્ ।

દ્વિતીયમવધિજ્ઞાનં તચ્છૂંઘલિતદીપવત્ ॥ ૮૪૧ ॥

યદંગુલસ્યાસંખ્યેયભાગાદિવિષયં પુરા ।

સમુત્પદ્યાનુવિષયવિસ્તારેણ વિવર્ધતે ॥ ૮૪૨ ॥

અર્થના સાક્ષાત્ નિશ્ચયરૂપ અવધાન-એનું નામ ‘ અવધિ ’. અથવા બીજીરીતે, ‘ અવ ’ શબ્દ ‘ નીચે ’ ના અર્થમાં ‘ અવ્યય ’ તરીકે ગણીએ તો નીચે નીચે વિસ્તરેલી વસ્તુ જેના વડે જણાય એ (જ્ઞાન) નું નામ અવધિ. અથવા ત્રીજી રીતે, ‘ અવ ’ શબ્દ ‘ મર્યાદા ’ ના અર્થમાં લઈએ. મર્યાદા એટલે રૂપી પદાર્થોને વિષે પ્રવૃત્તિ, અરૂપી (પદાર્થો) ને વિષે નહિ. એવી પ્રવૃત્તિથી જે જ્ઞાન થાય છે એનું નામ અવધિજ્ઞાન. ૮૩૬-૮૩૮.

એ અવધિજ્ઞાન છ પ્રકારનું છે:—

(૧) અનુગામી, (૨) અનનુગામી, (૩) વર્ધમાન, (૪) ક્ષયી, (૫) પ્રતિપાતી અને (૬) અ-પ્રતિપાતી. ૮૩૯.

કેાઈ (અવધિ) જ્ઞાની જીવ પ્રવાસે ગયેલો હોય ત્યાંયે, એના નેત્રની જેમ જે જ્ઞાન એની પાછળ પાછળ અનુગમન કરે તે ‘ અનુગામી ’ અવધિજ્ઞાન. ૮૪૦.

જે જ્ઞાન જે ક્ષેત્રને વિષે ઉત્પન્ન થયું હોય ત્યાંજ શૃંગલાખદ્ધ-સાંકળ સાથે ખાંધેલા-ખોડી રાખેલા દીપકની જેમ પ્રકાશ-બોધ કરે, (આગળ કે પાછળ, આઘો પાછો પ્રકાશ ન પાડી શકે) તે ‘ અનનુગામી ’ અવધિજ્ઞાન. ૮૪૧.

એક આંગળનો અસંખ્યાતમે ભાગ જ જેનો વિષય થઈ શકે એવું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા

અલોકે લોકમાત્રાણિ યાવત્કલંડાન્યસંખ્યશઃ ।

સ્યાત્પ્રકાશયિતું શક્તં વર્ધમાનં તદીરિતમ્ ॥ ૮૪૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અપ્રશસ્તાદ્વ્યવસાયાત્ હીયતે ચત્પ્રતિજ્ઞણમ્ ।

આહુસ્તદવધિજ્ઞાનં હીયમાનં મુનીશ્વરાઃ ॥ ૮૪૪ ॥

સ્યાદ્વર્ધમાનં શુષ્કોપર્ચીયમાનેન્ધનાગ્નિવત્ ।

હીયમાનં પરિમિતાતાદગિન્ધનવહ્નિવત્ ॥ ૮૪૫ ॥

યોજનાનાં સહસ્રાણિ સંખ્યેયાન્યપ્યસંખ્યશઃ ।

યાવલ્લોકમપિ દૃષ્ટ્વા પતતિ પ્રતિપાતિ તત્ ॥ ૮૪૬ ॥

પ્રમાદેન પતત્યેતદ્ભવાન્તરાશ્રયેણ વા ।

યથાશ્રુતં સ્વરૂપં ચ વક્ત્યેઽથાપ્રતિપાતિનઃ ॥ ૮૪૭ ॥

યત્પ્રદેશમલોકસ્ય દૃષ્ટુમેકમપિ જ્ઞમમ્ ।

તત્સ્યાદપ્રતિપાત્યેવ કેવલં તદનન્તરમ્ ॥ ૮૪૮ ॥

હીયમાનપ્રતિપાતિનોશ્ચ અયં વિશેષઃ—

કેડે પાછળથી વિષયના વિસ્તાર પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામે છે, અને અલોકને વિષે પણ લોકકાશ જેવડા અસંખ્ય ગોળાઓને પ્રકાશિત કરવાની જેનામાં શક્તિ છે એ જ્ઞાન ‘વર્ધમાન’ અવધિજ્ઞાન. ૮૪૨-૮૪૩.

અપ્રશસ્ત વ્યવસાયને લીધે જે પ્રતિક્ષણ ક્ષીણ થતું જાય છે એને મુનીશ્વરે ‘ક્ષીણ’ અવધિજ્ઞાન કહે છે. ૮૪૪

જેમાં વારંવાર સુકાં ધન્ધન ઉમેર ઉમેર કરતાં હોય એવા અગ્નિ જેવું વર્ધમાન અવધિજ્ઞાન છે; અને જેમાં અદ્યપ્રમાણમાં અને લીલાં કાપો નાખેલા હોય એવા અગ્નિ સમાન ક્ષીણ અવધિજ્ઞાન છે. ૮૪૫.

સંખ્યઅસંખ્ય સહસ્રબદ્ધ યોજનો પર્યન્ત અને ઠેઠ લોકકાશ સુધી પણ ભેદને જે પુનઃ પાછું પડે છે તે ‘પ્રતિપાતિ’ અવધિજ્ઞાન. (આ પ્રતિપાતી અવધિજ્ઞાન પ્રમાદને લીધે અથવા અન્ય જન્મ ધારણ કર્યાથી પડે છે). ૮૪૬-૮૪૭.

હવે અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનનું શાસ્ત્રોક્ત સ્વરૂપ કહીએ છીએ. જેનામાં અલોકને એક પણ પ્રદેશ જોવાનું સામર્થ્ય છે તે ‘અપ્રતિપાતિ’ અવધિજ્ઞાન. આ જ્ઞાન વિદ્યમાન હોય છે એવામાં જ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૪૮.

પ્રતિપાતિ હિ નિર્મૂલં વિધ્યાયત્યેકહેલયા ।

હીયમાનં પુનઃ હ્રાસમુપયાતિ શનેઃશનેઃ ॥ ૮૪૯ ॥

इदं कर्मग्रन्थवृत्त्यभिप्रायेण ॥ तत्त्वार्थभाष्ये तु अनवस्थितावस्थिता-
ख्ययोः अन्त्यभेदयोः एवं स्वरूपम् उक्तम्—

अनवस्थितं हीयते वर्धते च वर्धते हीयते च प्रतिपतति च उत्पद्यते
च इति पुनः पुनः उर्मिवत् ॥ अवस्थितं यावति क्षेत्रे उत्पन्नं भवति ततो
न प्रतिपतति आकेवलप्राप्तेरवतिष्ठते । आभवक्षयाद्वा ज्यात्यन्तरस्थायि
वा भवति लिंगवत् । यथा लिंगं पुरुषादिवेदं इह जन्मनि उपादाय
जन्मान्तरं याति जन्तुः तथा अवधिज्ञानमपि इति भावः ॥

નૃતિરશ્ચામયં બોદા ક્ષાયોપશમિકોઽવધિઃ ।

ભવેદ્ભવપ્રત્યયશ્ચ દેવનારકયોરિહ ॥ ૧ ॥

तदुक्तम्— द्विविधः अवधिः । भवप्रत्ययः क्षयोपशमनिमित्तश्च ॥ इति
तत्त्वार्थसूत्रे ॥

स्याद्भवप्रत्ययोऽप्येष न क्षयोपशमं વિના ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वादस्य किन्त्वह ॥ ૨ ॥

‘હીયમાન’ (=ક્ષીણ) અને ‘પ્રતિપાતિ’ વચ્ચે તફાવત છે તે આ પ્રમાણે:—‘પ્રતિપાતિ’ એકદમ નિર્મૂળ થઈ શકી જાય છે. જ્યારે ‘હીયમાન’ ધીમેધીમે ક્ષીણ થતું જાય છે. ૮૪૯.

એ અભિપ્રાય કર્ગચિંથની વૃત્તિને અનુસરીને છે. જ્યારે તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં બીજી રીતે કહ્યું છે. એમાં તો ‘અનવસ્થિત’ અને ‘અવસ્થિત’ એમ બે પ્રકાર કહ્યા છે. ઘટે અને વધે, વળી પાછું ઘટે; તથા જળનાં કદલોલની પેઠે પડે, ચઢે ને વળી પાછું પડે—એવા સ્વભાવવાળું ‘અનવસ્થિત’. જેટલા ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયું હોય ત્યાંથી પાછું પડે નહિં પરંતુ ‘કેવળજ્ઞાન’ થાય ત્યાં સુધી ટકી જ રહે એ ‘અવસ્થિત’. એ, ભવક્ષય થયે જાત્યન્તરને વિષે પણ રહે છે, લિંગની પેઠે. જેવી રીતે પ્રાણી આ જન્મમાં લિંગ એટલે પુરુષાદિવેદ પ્રાપ્ત કરી અન્ય ભવમાં જાય છે તેમ અવધિજ્ઞાન પણ અન્ય જન્મમાં જાય છે—રહે છે.

આ છ બે પ્રકારનું અવધિજ્ઞાન મનુષ્ય અને તિર્થંચોને ક્ષાયોપશમિક હોય છે, અને દેવ તથા નારકીના જીવોને ભવપ્રત્યયિક હોય છે. (૧).

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે દ્વિવિધઃ અવધિઃ । ભવપ્રત્યયઃ ક્ષાયોપશમિકશ્ચ ॥

વળી આ ‘ભવપ્રત્યય’ પણ ક્ષયોપશમ વિના હોતું નથી. કેમકે અન્વય અને વ્યતિરેક-

સ્યાત્ક્ષયોપશમે હેતુર્ભવોઽયં તદસૌ તથા ।

ઉપચારાદ્દેતુર્હેતુરપિ હેતુરિહોદિતઃ ॥ ૩ ॥

इति अवधिज्ञानम् ॥

મનસ્ત્વેન પરિણતદ્રવ્યાણાં યસ્તુ પર્યવઃ ।

परिच्छेदः स हि मनःपर्यवज्ञानमुच्यते ॥ ८५० ॥

यद्वा मनोद्रव्यस्य पर्याया नानावन्व्यात्मका हि ये ।

तेषां ज्ञानं खलु मनःपर्यायज्ञानमुच्यते ॥ ८५१ ॥

स्याद્જુધીવિપુલધીલજ્ઞાણસ્વામિભેદતઃ ।

तद् द्विभेदं संयतस्याग्रमत्तस्यर्द्धिशालिनः ॥ ८५२ ॥

अनेन चिन्तितः कुम्भा इति सामान्यमाहिणी ।

मनोद्रव्यपरिच्छित्तिर्यस्यासावृजुधीः श्रुतः ॥ ८५३ ॥

अनेन चिन्तितः कुम्भ स सૌવર્ણઃ સ માથુરઃ ।

इयत्प्रमाणोऽयतनः पीतवर्णः सदाकृतिः ॥ ८५४ ॥

एवं विशेषविज्ञाने मतिर्यस्य पटीयसी ।

ज्ञेयोઽયં વિપુલમતિર્મનઃપર્યાયલઘ્વિધમાન્ ॥ ૮૫૫ ॥ ચુગ્મમ્ ॥

થી ભવપ્રત્યય એનો હેતુ છે-કારણભૂત છે. એકે દ્રવ્યોપશમમાં તે આ ભવ હેતુભૂત છે તેપણુ હેતુનો હેતુ પણ હેતુ ન કહેવાય એવો ઉપચાર છે. (૨-૩).

આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે (ચોથા) મનઃપર્યવજ્ઞાન વિષે.

મનસ્ત્વવડે પરિણત થયેલા દ્રવ્યોના પર્યવ, પર્યાય કે પરિચ્છેદ-એનું નામ મનઃપર્યવ જ્ઞાન. અથવા નાના પ્રકારની અવસ્થાવાળા મનોદ્રવ્યના પર્યાયોનું જે જ્ઞાન-એ મનઃપર્યવ જ્ઞાન. ૮૫૦-૮૫૧.

લિપ્ત લક્ષણ અને લિપ્ત સ્વામીને લઇને એના ઋજુભતિ અને વિપુલભતિ એમ બે ભેદ પાડ્યા છે. અને એ અગ્રમત્ત અને લઘ્વિશાળી સંયમી (મુનિ)ને હોય છે. ૮૫૨.

‘આણે કુંલ ધાર્યો છે’ એટલું સામાન્ય જ્ઞાન ગ્રહણ કરનાર મનોદ્રવ્ય જેને હોય એ ઋજુભતિ કહેવાય. આણે કુંલ ધાર્યો છે અને એ કુંલસુવર્ણનો, મથુરાનો, આવડો, આજનો બનાવેલો, પીતવર્ણનો અને સુંદર આકૃતિ વાળો ધાર્યો છે એમ વિશેષજ્ઞાન ગ્રહણ કરનારી બુદ્ધિ જેને હોય એ વિપુલભતિ. ૮૫૩-૮૫૪.

નનુ ચ અવધિશ્ચ મનઃપર્યવશ્ચોભે અપ્યતીન્દ્રિયે ।
 રૂપિદ્રવ્યવિષયે ચ ભેદસ્તદિહ કોઽનયોઃ ॥ ૮૫૬ ॥
 અત્રોચ્યતેઽવધિજ્ઞાનમુત્કર્ષાત્સર્વલોકવિત્ ।
 સંયતાસંયતનરતિર્યક્સ્વામિકમીરિતમ્ ॥ ૮૫૭ ॥
 અન્યદ્વિશદમેતસ્માદ્બહુપર્યાયવેદનાત્ ।
 અપ્રમત્તસંયતિકલમ્બ્યં નૃક્ષેત્રગોચરમ્ ॥ ૮૫૮ ॥

ઉક્તં ચ તત્વાર્થભાષ્યે—

વિશુદ્ધિક્ષેત્રસ્વામિવિષયેભ્યોઽવધિમનઃપર્યવયોર્વિશેષઃ । ઇતિ ॥

સામાન્યગ્રાહિ નનુ ચન્મનઃપર્યાયમાદિમમ્ ।

તદસ્ય દર્શનં કિં ન સામાન્યગ્રહણાત્મકમ્ ॥ ૮૫૯ ॥

અત્રોચ્યતે—વિશેષમેકં દ્વૌ ત્રીન્વા ગૃહ્ણાત્યુમતિઃ કિલ ।

ઈષ્ટે બહૂન્ વિશેષાંશ્ચ પરિચ્છેત્તુમયં ન ચત્ ॥ ૮૬૦ ॥

સામાન્યગ્રાહ્યસૌ તસ્માત્ સ્તોકગ્રાહિતયા ભવેત્ ।

સામાન્યશબ્દઃ સ્તોકાર્થો ન ત્વત્ર દર્શનાર્થકઃ ॥ ૮૬૧ ॥

અહિં કોઈ એમ શંકા લાવે કે અવધિ અને મનઃપર્યવ એઉ જ્ઞાન અતીન્દ્રિયજ્ઞાન છે અને એમનો ઉભયનો વિષય પણ એક જ—રૂપી દ્રવ્ય છે, તો પછી એમના વચ્ચે ભેદ કયો રહ્યો ? શામાટે બે જૂદા જૂદા ? ૮૫૬.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—અવધિજ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટપણે સર્વલોકને જાણનારું છે. તથા એ સંયમીઓને, અસંયમી એવા મનુષ્યોને અને તિર્યંચોને પણ હોય છે. પણ મનઃપર્યવ-જ્ઞાન અનેક પર્યાયોને જાણનારું હોઈ પેલા કરતાં નિર્મળ છે, અપ્રમત સંયમી—મુનિ—ને જ હોય છે અને મનુષ્યક્ષેત્રને જ ગોચર છે. ૮૫૭-૮૫૮.

તત્વાર્થભાષ્યમાં પણ કહ્યું છે કે—અવધિ અને મનઃપર્યવ જ્ઞાનમાં વિશુદ્ધિપરત્વે, ક્ષેત્ર-પરત્વે અને સ્વામીપરત્વે ભિન્નતા છે.

વળી કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે કે જ્યારે ‘ઋણુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન’ સામાન્યગ્રાહિ છે ત્યારે ‘સામાન્યગ્રહણાત્મક દર્શન’ એનું કેમ નહિ ? ૮૫૯

એ પ્રશ્નનું સમાધાન આ પ્રમાણે—ઋણુમતિ એક બે કે ત્રણ વિષયોને બહુમાં બહુ ગ્રહણ કરી શકે. ઘણા વિષયોને ગ્રહણ કરી લેવાનું એનામાં સામર્થ્ય ન હોય. આમ અલ્પ-

કર્મણ્યોપશમજોત્કર્ષાદ્વિપુલધીઃ પુનઃ ।

બહૂન્ વિશેષાન્વેત્યત્ર વહ્થો વિપુલધ્વનિઃ ॥ ૮૬૨ ॥

ન ચાભ્યધાયિ સિદ્ધાન્તે કુત્રાપ્યેતસ્ય દર્શનમ્ ।

દર્શનાત્મકસામાન્યગ્રાહિતા નૈતયોસ્તતઃ ॥ ૮૬૩ ॥

વિશેષરૂપગ્રાહિત્વે પ્રાપ્તે નન્વેવમેતયોઃ ।

દ્વયોર્મનોવિષયયોર્દ્વૈવિધ્યે કિં નિવન્ધનમ્ ॥ ૮૬૪ ॥

અગ્રોચ્યતે—અલ્પપર્યાયવેદ્યાદ્યં ઘટાદિવસ્તુગોચરમ્ ।

નાનાવિધવિશેષાવચ્છેદિ શુદ્ધતરં પરમ્ ॥ ૮૬૫ ॥

કસ્યચિન્ન પતત્યાદ્યં કસ્યચિન્ન પતત્યપિ ।

અન્ત્યં ચાકેવલપ્રાપ્તેર્ન પતત્યેવ તિષ્ઠતિ ॥ ૮૬૬ ॥

તથોક્તં તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ—

યસ્ય પુનઃ વિપુલમતેઃ મનઃપર્યાયજ્ઞાનં સમજનિ તસ્ય ન પતતિ

આકેવલપ્રાપ્તેઃ । ઇતિ ॥

ગ્રાહિ હોવાથી એને સામાન્યગ્રાહિ કહ્યો. (અહિં ‘ સામાન્ય ’ શબ્દ ‘ અલ્પ ’ ના અર્થમાં સમજવો, ‘ દર્શન ’ ના અર્થમાં નહિં.) ૮૬૦-૮૬૧. પરન્તુ વિપુલમતિ તો કર્મના ક્ષયોપશમના ઉત્કર્ષને લીધે ઘણા વિષયોને અહણુ કરી શકે છે. (અહિં ‘ વિપુલ ’ શબ્દ બહુવાચી છે). વળી શાસ્ત્રમાં પણ ક્યાંઈ એતું દર્શનરૂપ કહ્યું નથી માટે એ બેઉને દર્શનાત્મક સામાન્યગ્રાહિતા નથી. ૮૬૨-૮૬૩

આમ બેઉ વળી કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે—જ્યારે આ પ્રમાણે બેઉનો વિષય ‘ મન ’ છે અને બેઉને વિશેષરૂપ અહણુ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે ત્યારે બેઉનો એકમાં સમાસ કરવો બેઠોએ. બે ભિન્ન પ્રકાર કેમ રાખ્યા ? ૮૬૪.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે—પહેલાનો ઘટાદિ વસ્તુ માત્ર વિષય છે અને એ અલ્પપર્યાયને જ અહણુ કરનાર છે. અને બીજું (વિપુલમતિ) અનેક નાનાપ્રકારના વિષયો-પર્યાયોને અહણુ કરી શકે છે અને પહેલાં કરતાં વિશેષ નિર્મળ-શુદ્ધ છે. વળી પહેલું કેટલાક પ્રાણીઓને ‘ પડી જાય એવું ’ અને કેટલાકને ‘ ન પડી જાય (ટકી રહે) એવું ’ હોય છે, જ્યારે બીજું પડતું જ નથી પણ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી ટકી રહેનાર છે. ૮૬૫-૮૬૬.

તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

વિપુલમતિને મનઃપર્યવજ્ઞાન થાય છે તે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી પડતું નથી.

તત્ત્વાર્થસૂત્રેઽપિ—

વિશુદ્ધ્યપ્રતિપાતાભ્યાં તદ્વિશેષ इत्यુક્તम् ॥

યોગશાસ્ત્રપ્રથમપ્રકાશવૃત્તૌ અપિ—

ઋજુશ્ચ વિપુલશ્ચેતિ સ્યાન્મનઃપર્યવો દ્વિધા ।

વિશુદ્ધ્યપ્રતિપાતાભ્યાં વિપુલસ્તુ વિશિષ્યતે ॥ ૧ ॥ इत्यુક્તम् ॥

इति मनःपर्यायज्ञानम् ॥

કેવલં યન્મતિજ્ઞાનાદ્યન્યજ્ઞાનાનપેક્ષણાત્ ।

જ્ઞેયાનન્ત્યાદનન્તં વા શુદ્ધં ચાવરણક્ષયાત્ ॥ ૮૬૭ ॥

સકલં વાદિત એવ નિઃશેષાવરણક્ષયાત્ ।

અનન્યસદૃશત્વેનાથવાસાધારણં ભવેત્ ॥ ૮૬૮ ॥

ભૂતભાવિભવદ્ભાવસ્વરૂપોદીપકં સ્વતઃ ।

તદ્જ્ઞાનં કેવલજ્ઞાનં કેવલજ્ઞાનિભિર્મતમ્ ॥ ૮૬૯ ॥ વિશેષકમ્ ॥

इति केवलज्ञानम् ॥

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

એઉ વચ્ચે ભેદ છે તે વિશુદ્ધિપરત્વે અને પતનપરત્વે છે.

યોગશાસ્ત્રમાં પ્રથમ પ્રકાશની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે—

મનઃપર્યાયજ્ઞાનના (૧) ઋજુ અને (૨) વિપુલ એમ બે પ્રકાર છે. ‘વિપુલ’ વિશેષ વિશુદ્ધ છે અને ‘પડતું’ નથી એટલે ‘ઋજુ’ કરતાં ચઢીયાતું છે.

આ પ્રમાણે મનઃપર્યાય જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

હવે (પાંચમા) કેવળજ્ઞાન વિષે.

મતિ, શ્રુત આદિ અન્ય ચારે જ્ઞાનોની જેને લેશપણ અપેક્ષા ન હોઈ જે ‘એકલું જ’ છે; અનન્ત પદાર્થો એને જ્ઞેય છે એથી જે ‘અનન્ત’ છે; આવરણોનો ક્ષય થઈ જવાથી જે ‘વિશુદ્ધ’ છે; પહેલેથી જ સર્વ આવરણોનો ક્ષય થઈ જવાથી જે ‘સંપૂર્ણ’ છે; એના સમાન કોઈ ન હોવાથી જે ‘અસાધારણ’ છે; અને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન પદાર્થોના સ્વરૂપને જે ‘સ્વતઃ પ્રદીપ્ત કરનાર’ છે;—એવા જ્ઞાનને કેવળજ્ઞાનીઓએ ‘કેવળજ્ઞાન’ કહ્યું છે. ૮૬૭—૮૬૯

એ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજાવું.

કુત્સિતજ્ઞાનમજ્ઞાનં કુત્સાર્થસ્ય નજોઽન્વયાત્ ।
 કુત્સિતત્ત્વં તુ મિથ્યાત્વયોગાત્તદ્વિવિધં પુનઃ ॥ ૮૭૦ ॥
 મત્યજ્ઞાનં શ્રુતાજ્ઞાનં વિભંગજ્ઞાનમિત્યપિ ।
 અથ સ્વરૂપમેતેષાં દર્શયામિ યથાશ્રુતમ્ ॥ ૮૭૧ ॥
 મતિજ્ઞાનશ્રુતજ્ઞાને એવ મિથ્યાત્વયોગતઃ ।
 અજ્ઞાનસંજ્ઞાં ભજતો નીચસંગાદિવોત્તમઃ ॥ ૮૭૨ ॥

તથોક્તમ્—

અવિસેસિયા મઙ્ગ ચ્ચિઙ્ગ સમદિદિષ્ત સા મઙ્ગનાણં ।
 મઙ્ગઅનાણં મિત્યાદિદિષ્ત સુઅંપિ એમેવ ॥ ૧ ॥
 ભંગા વિકલ્પા વિરુદ્ધાઃ સ્યુસ્તેઽત્રેતિ વિભંગકમ્ ।
 વિરૂપો વાવધેભંગો ભેદોઽયં તદ્વિભંગકમ્ ॥ ૮૭૩ ॥
 એતચ્ચ ગ્રામનગરસન્નિવેશાદિસંસ્થિતમ્ ।
 સમુદ્રદ્વીપવૃદ્ધાદિનાનાસંસ્થાનસંસ્થિતમ્ ॥ ૮૭૪ ॥

હવે અજ્ઞાન વિષે,

અજ્ઞાન એટલે કુત્સિત જ્ઞાન. કેમકે ‘ અ ’ ને અર્થિ ‘ ન ’ કાર બતાવે છે તે ‘ કુત્સિત ’ અર્થમાં લેવાનો છે. આ કુત્સિતપણું મિથ્યાત્વના યોગથી છે. અજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે. (૧) મતિઅજ્ઞાન, (૨) શ્રુતઅજ્ઞાન અને (૩) વિભંગજ્ઞાન. એ ત્રણેનું સ્વરૂપ આગમમાં કહેલ છે એ પ્રમાણે બતાવું છું. ૮૭૦-૮૭૧.

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બેઉ મિથ્યાત્વના યોગથી જ ‘ અજ્ઞાન ’ સંજ્ઞા પામ્યા છે; ઉત્તમ પુરૂષ નીચના સંગથી નીચ ગણાય છે એમ. ૮૭૨.

એ વિષયમાં કહેલ છે કે—

મતિ તો ભેદ વગરની—એકજ બાતની છે. પરંતુ સમ્યક્દષ્ટિની મતિ મતિજ્ઞાનરૂપ છે, જ્યારે મિથ્યાદષ્ટિની મતિ મતિઅજ્ઞાનરૂપ છે. એજ પ્રમાણે ‘ શ્રુત ’ નું પણ સમજવું. (૧)

ભંગ એટલે વિકલ્પ. વિરુદ્ધ ભંગ—એ વિભંગ. વિભંગો એટલે વિપરીત વિકલ્પો જેમાં હોય એવું જ્ઞાન તે ‘ વિભંગજ્ઞાન. ’ અથવા અવધિજ્ઞાનનો વિપરીત ભેદ એ વિભંગજ્ઞાન—એમ પણ લેવાય. ૮૭૩.

વળી આ વિભંગજ્ઞાન ગામ, નગર અને સન્નિવેશ વગેરેના તથા સમુદ્ર, દ્વીપ અને વૃક્ષો વગેરેના નાના પ્રકારના સંસ્થાન જેવું હોય છે. ૮૭૪.

અષ્ટાનામપ્યથૈતેષાં વિષયાન્વર્ણયામ્યહમ્ ।

દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ દ્રવ્યતસ્તત્ર કથ્યતે ॥ ૮૭૫ ॥

સામાન્યતો મતિજ્ઞાની સર્વદ્રવ્યાણિ બુદ્ધ્યતે ।

વિશેષતોઽપિ દેશાદિભેદૈસ્તાનવગચ્છતિ ॥ ૮૭૬ ॥

કિન્તુ તદ્ગતનિઃશેષવિશેષાપેક્ષ્યાસ્ફુટાન્ ।

एष धर्मास्तिकायादीन् पश्येत्सर्वात्मना तु न ॥ ૮૭૭ ॥

યોગ્યદેશસ્થિતાન્ શબ્દાદીંસ્તુ જાનાતિ પશ્યતિ ।

શ્રુતભાવિતયા બુદ્ધ્યા સર્વદ્રવ્યાણિ વેત્તિ વા ॥ ૮૭૮ ॥

લોકાલોકૌ ક્ષેત્રતશ્ચ કાલતસ્ત્રિવિધં ચ તમ્ ।

सर्वाद्वा वा भावतस्तु भावानौदयिकादिकान् ॥ ૮૭૯ ॥

આહ ચ ભાષ્યકારઃ—

આણ્સોત્તિ પગારો ઓઘાદેસેણ સઠ્ઠ દઠ્ઠાઈં ।

ધમ્મત્થિકાઙ્કયાઈં જાણઈં ન ડ સઠ્ઠભાવેણં ॥ ૮૮૦ ॥

હવે એ પાંચે ' જ્ઞાન ' તથા ત્રણે ' અજ્ઞાન ' મળી આઠેતું દ્રવ્યપરત્વે, ક્ષેત્રપરત્વે, કાળપરત્વે અને ભાવપરત્વે વર્ણન કરશું. ૮૭૫.

એમા પહેલું ' દ્રવ્યપરત્વે ' આ પ્રમાણે: મતિજ્ઞાની સામાન્યતઃ સર્વ પદાર્થોને જાણે છે અને વિશેષતઃ એમના દેશ આદિક ભેદો પણ જાણે છે. પરન્તુ એ એ પદાર્થો (દ્રવ્યો) ના સર્વ વિશેષોની અપેક્ષાએ ધર્માસ્તિકાય વગેરેને અસ્ફુટપણે સમજે છે, સર્વથા-પરિપૂર્ણ જોઈ-સમજી શકતો નથી. જોકે યોગ્ય દેશમાં રહેલા શબ્દાદિને જાણે છે અને જુએ પણ છે, અથવા તો એ (મતિજ્ઞાની) શ્રુતભાવિત-બુદ્ધિની અપેક્ષાએ સર્વ દ્રવ્યોને જાણે છે. ૮૭૬-૮૭૮.

વળી ' ક્ષેત્રથી ' (એટલે એના વિસ્તારની વાત કરીએ-તો) એનો વિષય લોક અને અલોક સુધી છે. ' કાળથી ' એનો વિષય ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન-એમ સર્વકાળ સુધીનો છે; અને ' ભાવથી ' ઔદયિક વગેરે ભાવોને જાણવા સુધીનો છે. ૮૭૯.

એ વિષે ભાષ્યકારના શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે:

' (આ) દેશ ' એટલે ' પ્રકાર '. ' ઓઘાદેશે ' એટલે ' ઓઘથી ' ધર્માસ્તિકાય આદિ સર્વ દ્રવ્યોને જાણે ખરો પણ સર્વભાવથી અર્થાત્ પર્યાય સહિત ન જાણે. મતિજ્ઞાની લોક-

સ્વેત્તં લોગાલોગં કાલં સઽવદ્ધમહવ તિવિહંપિ ।

પંચોદ્દયાઈઽ ભાવે જન્નેયમેવદ્યં ॥ ૧ ॥

આસોત્તિ વ સુત્તં સુઓવલદ્ધે સુતસ્સ મંદનાણં ।

પસરદ્ધ તજ્ઞાવણયા વિણાવિ સુત્તાણુસારેણં ॥ ૮૮૧ ॥

તત્ત્વાર્થવૃત્તાપ્યુક્તમ્—

મતિજ્ઞાની તાવત્ શ્રુતજ્ઞાનોપલબ્ધેષુ અર્થેષુ યદાક્ષરપરિપાટીમન્તરેણ સ્વભ્યસ્તવિદ્યઃ દ્રવ્યાણિ ધ્યાયતિ તદા મતિજ્ઞાનવિષયઃ સર્વદ્રવ્યાણિ ન તુ સર્વે પર્યાયાઃ । અલ્પકાલવિષયત્વાન્મનસશ્ચાસક્તેઃ ॥ ઇતિ ॥

ઇતિ મતિજ્ઞાનવિષયઃ ॥

ભાવશ્રુતોપયુક્તઃ સન્ જાનાતિ શ્રુતકેવલી ।

દશપૂર્વાદિભૃદ્દ્રવ્યાણ્યભિલાપ્યાનિ કેવલમ્ ॥ ૮૮૨ ॥

યદ્યપ્યભિલાપ્યાર્થાનિન્તાંશોઽસ્તિ શ્રુતે તથાપ્યેતે ।

સર્વે સ્યુઃ શ્રુતવિષયઃ પ્રસંગતોઽનુપ્રસંગાચ્ચ ॥ ૮૮૩ ॥

યથાહુઃ— પદ્મવણિજ્ઞા ભાવા અણંતભાગો ડ અણભિલપ્પાણં ।

પદ્મવણિજ્ઞાણં પુણ અણંતભાગો સુઅનિવદ્ધો ॥ ૧ ॥

અલોક બધું જાણે, સર્વ એટલે કે ત્રણે કાળ જાણે અને ઉદ્ધતિક વગેરે પાંચે ભાવે જાણે. અથવા ‘આ (દેશ)’ એટલે ‘શ્રુત’ લેવું. તેથી, શ્રુત પ્રાપ્ત થયું હોય એટલે ધાર્યા વિના પણ, શ્રુતનું મતિજ્ઞાન શ્રુતને અનુસારે પ્રસરે જ છે. ૮૮૦-૮૮૧.

તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે સારી રીતે વિદ્યાભ્યાસ કરેલો હોય એવો મતિજ્ઞાની જ્યારે શ્રુતજ્ઞાનથી ઉપલબ્ધ એવા પદાર્થોમાં અક્ષરોની પરિપાટી વિના પણ દ્રવ્યોનું મનન કરે છે ત્યારે સર્વ દ્રવ્યો-પદાર્થો એના મતિજ્ઞાનનો વિષય થાય છે અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્યોને તે જાણે છે પરંતુ સર્વ પર્યાયોને જાણતો નથી કેમકે મન બહુ અલ્પકાળ જ આસક્ત રહી શકે છે.

એવી રીતે મતિજ્ઞાનના ‘વિષય’ નું સ્વરૂપ છે.

શ્રુતકેવળી હોય એ ભાવશ્રુતથી ઉપયુક્ત થાય ત્યારે દશપૂર્વ આદિકમાં રહેલા કેવળ અભિલાષ્ય દ્રવ્યોને જ જાણી શકે છે. યદ્યપિ શ્રુતને વિષે અભિલાષ્ય અર્થોના અનન્ત અંશો છે તોપણ એ સર્વે એ પ્રસંગથી અને અનુપ્રસંગથી શ્રુતના વિષયરૂપ છે. ૮૮૨-૮૮૩.

કહ્યું છે કે પ્રરૂપવાલાયક પદાર્થોનો અનન્તભો ભાગ અનભિલાષ્ય છે અને અનન્તભો ભાગ શ્રુતનિબદ્ધ અર્થાત્ શ્રુતને વિષે ગુણેલો છે. (૧)

તથા શ્રુતાનુવર્તિમનસા હ્યચત્તુર્દર્શનાત્મના ।
 દશપૂર્વાદિભૃદ્દ્રવ્યાણ્યભિલાપ્યાનિ પશ્યતિ ॥ ૮૮૪ ॥
 તદારતસ્તુ ભજના વિજ્ઞેયા ધીવિશેષતઃ ।
 વૃદ્ધૈસ્તુ પશ્યતીત્યત્ર તત્ત્વમેતન્નિરૂપિતમ્ ॥ ૮૮૫ ॥
 સર્વાત્મના દર્શનેઽપિ પશ્યત્યેવ કથંચન ।
 ઐવેયકાનુત્તરાદિવિમાનાલેખ્યનિર્મિતેઃ ॥ ૮૮૬ ॥
 નોચેત્સ્યાત્સર્વથાદૃષ્ટ્યાલેખ્યકરણં ક્રુતઃ ।
 તુર્યોપાંગે શ્રુતજ્ઞાનપશ્યત્તાપિ પ્રરૂપિતા ॥ ૮૮૭ ॥
 ક્ષેત્રતઃ કાલતોઽપ્યેવં ભાવતો વેત્તિ સશ્રુતઃ ।
 ભાવાનોદયિકાદીન્ વા પર્યાયાન્ વાભિલાપ્યગાન્ ॥ ૮૮૮ ॥
 इति श्रुतज्ञानविषयः ॥

દ્રવ્યતોથાવધિજ્ઞાની રૂપિદ્રવ્યાણિ પશ્યતિ ।
 ભાષાતૈજસયોરન્તઃસ્થાનિ તાનિ જઘન્યતઃ ॥ ૮૮૯ ॥
 ઉત્કર્ષતસ્તુ સર્વાણિ સૂદ્ધમાણિ બાદરાણિ ચ ।
 વિશેષાકારતો વેત્તિ જ્ઞાનત્વાદસ્ય નિશ્ચિતમ્ ॥ ૮૯૦ ॥

વળી અચક્ષુદર્શનાત્મક-શ્રુતાનુવર્તિ-મન વડે દશપૂર્વોને વિષે રહેલા અભિલાપ્ય દ્રવ્યોને દેખે છે-તે શિવાયનાઓના સંબંધમાં બુદ્ધિવિશેષને લઈને ભજના બાળવી. ૮૮૪-૮૮૫.

ઉપરના શ્લોકમાં ‘ મનવડે દેખે છે ’ એમ કહ્યું તે સંબંધમાં વૃદ્ધ-અનુભવીઓનું કહેવું છે કે-કથંચિત્ એ સર્વ દર્શનરૂપે પણ બુદ્ધિ છે, કેમકે એ ઐવેયક અને અનુત્તર આદિ વિમાનોના ચિત્ર પણ આળેખી આપી શકે છે. ૮૮૬.

જો એમ ન હોત તો બીલકુલ નહીં જોયેલાનો આળેખ કેમ કરી શકત ? વળી ચોથા ઉપાંગમાં કહ્યું છે કે શ્રુતજ્ઞાનમાં ‘ દેખવાનો. ગુણ ’ પણ છે. ૮૮૭.

‘ ક્ષેત્રથી ’ અને ‘ કાળથી ’ પણ શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય એવી જ રીતનો છે. અને ‘ ભાવથી ’ એ ઉદયિક આદિ ભાવોને અથવા અભિલાપ્ય પર્યાયોને બાળે છે. ૮૮૮.

આ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનના વિષયનું સ્વરૂપ છે.

હવે અવધિજ્ઞાનના ‘ વિષય ’ વિષે.

અવધિજ્ઞાની જઘન્યતઃ ‘ દ્રવ્યથી ’ ભાષા અને તેજના રૂપી દ્રવ્યોને બુદ્ધિ છે; અને ઉત્કૃષ્ટપણે તો સર્વ સૂક્ષ્મ-બાહર પદાર્થોને વિશેષાકારમાં બુદ્ધિ છે, એને એનું જ્ઞાન છે માટે. ૮૯૦.

ક્ષેત્રતોઽથાવધિજ્ઞાની જઘન્યાદ્વેત્તિ પશ્યતિ ।

અસંખ્યેયતમં ભાગમંગુલસ્યોપયોગતઃ ॥ ૮૯૧ ॥

વિશેષથ અત્ર—

જાવડ્યા તિસમયાહારગસ્સ સુહુમસ્સ પણગજીવસ્સ ।

ઓગાહણા જહણ્ણા ઓહિચિત્તં જહનં તુ ॥ ૮૯૨ ॥

ઇતિ નન્દીસૂત્રાદિપુ નન્દીવૃત્તૌ ચ ॥

યોજનસહસ્રમાનો મત્સ્યો મૃત્વા સ્વકાયદેશે યઃ ।

ઉત્પદ્યતે હિ પનકઃ સૂક્ષ્મત્વેનેહ સ ગ્રાહ્યઃ ॥ ૮૯૩ ॥

સંહૃત્ય ચાદ્યસમયે સ હ્યાયામં કરોતિ ચ પ્રતરમ્ ।

સંખ્યાતીતાખ્યાંગુલવિભાગવાહલ્યમાનં તુ ॥ ૮૯૪ ॥

સ્વતનૂપ્રથુત્વમાત્રં દીર્ઘત્વેનાપિ જીવસામર્થ્યાત્ ।

તમપિ દ્વિતીયસમયે સંહૃત્ય કરોત્યસૌ સૂચિમ્ ॥ ૮૯૫ ॥

સંખ્યાતીતાખ્યાંગુલવિભાગવિષ્કમ્ભમાનનિર્દિષ્ટમ્ ।

નિજતનુ પ્રથુત્વદીર્ઘં તૃતીયસમયે તુ સંહૃત્ય ॥ ૮૯૬ ॥

અવધિજ્ઞાની વળી ‘ક્ષેત્રથી’ (એટલે વિસ્તારમાં) આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગને પણ જઘન્યપણે ઉપયોગથી બાણી શકે છે—જોઈ શકે છે. ૮૯૧.

અહિં વિશેષ એટલું કે—

ત્રણ સમયના આહારવાળા સૂક્ષ્મ ‘પનક’ના જીવની જેટલી જઘન્ય અવગાહના છે તેટલો અવધિજ્ઞાનનો ‘ક્ષેત્રથી’ જઘન્ય વિષય છે. એમ નન્દીસૂત્ર આદિ તથા નંદીસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે. ૮૯૨.

એક હજાર યોજનનો મત્સ્ય મૃત્યુ પામીને પોતાના કાયદેશની અંદર સૂક્ષ્મપનકપણે ઉત્પન્ન થાય છે એ અહિં ‘પનક’ સમજવો. ૮૯૩.

પ્રથમસમયે એ પોતાના વિસ્તારને સંહરી લઇને આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડું ‘પ્રતર’ કરે છે. ૮૯૪.

પછી બીજે સમયે જીવના સામર્થ્યથી એ પ્રતરને પણ સંહરીને પોતાના શરીરની પહોળાઈ જેટલી લાંબાઈની ‘સૂચિ’ કરે છે. ૮૯૫.

ત્રીજે સમયે આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા વિષ્કંભવાળું, અને જેટલું પહોળું એટલું જ દીર્ઘ એવું પોતાનું શરીર સંહરીને પોતાના કાયદેશમાં અત્યંતસૂક્ષ્મ ‘પનક’

ઉત્પદ્યતે ચ પનકઃ સ્વદેહદેશે સુસૂક્ષ્મપરિણામઃ ।

સમયત્રયેણ તસ્યાવગાહના યાવતી ભવતિ ॥ ૮૯૭ ॥

તાવજ્ઞાન્યમવધેરાલમ્બનવસ્તુમાજનં ક્ષેત્રમ્ ।

ઇદમિત્થમેવ મુનિગણસુસમ્પ્રદાયાત્સમવસેયમ્ ॥ ૮૯૮ ॥

ત્રિભિઃ વિશેષકમ્ ॥

તથા મચ્છો મહલ્લકાઓ સંલિત્તો જોડ તીર્હિં સમણ્હિં ।

સ કિરપયત્તવિસેસેણ સગ્ગમોગાહણં કુણ્ણ ॥ ૧ ॥

સગ્ગહયરાસગ્ગહયરો સુહુમો પણ્ણઓ જહન્નદેહો ય ।

સ બહુ વિસેસવિસિટ્ઠો સગ્ગહયરો સઘ્વદેહેસુ ॥ ૮૯૯ ॥

પઢમવિતીયે સગ્ગહો જાયઙ્ થૂલો ચઉત્થયાઙ્સુ ।

તઙ્ગયસમયંમિ જુગ્ગો ગહિઓ તો તિસમયાહારો ॥ ૯૦૦ ॥

અલોકે લોકમાત્રાણિ પશ્યેત્ સ્વંડાન્યસંખ્યશઃ ।

ઉત્કૃષ્ટતોઽવધિજ્ઞાનવિષયઃ શક્ત્યપેક્ષયા ॥ ૯૦૧ ॥

નીપજે છે. આમ ત્રણ સમયમાં તેની જેટલી અવગાહના થાય છે તેટલું અવધિજ્ઞાનનું, આલમ્બનના ભાજનરૂપ જઘન્ય ક્ષેત્ર છે. આ વાત આમજ છે એમ મુનિગણના સંપ્રદાયને લઈને સમજવું. ૮૯૬-૮૯૮.

એ આ પ્રમાણે છે:—

અત્યંત મોટી અવગાહનાવાળો મત્સ્ય મરણ પામતી વખતે ત્યાંજ ઉપજવાનો હોય તે પ્રયત્નવિશેષવડે ત્રણ સમય વડે સંક્ષિપ્ત કરીને પોતાની અવગાહના અત્યંત સૂક્ષ્મ કરે છે. ૧.

સૂક્ષ્મ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ એવો જઘન્યદેહવાળો સૂક્ષ્મ પનક (સૂક્ષ્મવનસ્પતિકાય) હોય છે—તે બહુ વિશેષણવડે વિશિષ્ટ એવો સર્વ દેહમાં સૂક્ષ્મ પોતાનો દેહ કરે છે. તે જીવ ઉપજ્યા પછી પહેલે ને બીજે સમયે સૂક્ષ્મ હોય છે, અને ચોથે વગેરે સમયે સ્થૂળ થઈ જાય છે; તેથી અહિં અવધિજ્ઞાનના જઘન્ય ઉપયોગમાં ત્રણસમયવાળો યોગ્ય છે. માટે “ ત્રણ સમયનો આહાર લીધેલો સૂક્ષ્મ પનક ” લેવો. તેની જેટલી અવગાહના હોય તેટલો ‘ અવધિ જ્ઞાન ’ નો જઘન્ય વિષય જાણવો. ૮૯૯-૯૦૦.

અવધિજ્ઞાની નિજશક્તિઅનુસાર ઉત્કૃષ્ટપણે અલોકને વિષે લોકાકાશ જેવડા અસંખ્ય ખંડો જોઈ શકે. ૯૦૧.

અસંખ્યભાગમાવલ્યા જઘન્યાદેષ પશ્યતિ ।

ઉત્સર્પિણ્યવસર્પિણીઃ ઉત્કર્ષેણ ત્વસંખ્યકાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

અતીતા અપિ તાવત્યસ્તાવત્યોઽનાગતા અપિ ।

તાવત્કાલે ભૂતભાવિરૂપિદ્રવ્યાવબોધતઃ ॥ ૧૦૩ ॥

પર્યાયાન્ ભાવતોઽનન્તાનેષ વેત્તિ જઘન્યતઃ ।

આધારદ્રવ્યાનન્ત્યેન પ્રતિદ્રવ્યં તુ નેયતઃ ॥ ૧૦૪ ॥

ઉત્કર્ષતોઽપિ પર્યાયાનનન્તાન્ વેત્તિ પશ્યતિ ।

સર્વેષાં પર્યવાણાં ચાનન્તેઽશે તેઽપિ પર્યવાઃ ॥ ૧૦૫ ॥

અથાવધેર્વિષયયોર્નિયમઃ ક્ષેત્રકાલયોઃ ।

મિથો વિભાવ્યતે વૃદ્ધિમાશ્રિત્ય શ્રુતવર્ણિતઃ ॥ ૧૦૬ ॥

અંગુલસ્યાસંખ્યભાગં ક્ષેત્રતો યો નિરીક્ષતે ।

આવલ્યસંખ્યેયભાગં કાલતઃ સ નિરીક્ષતે ॥ ૧૦૭ ॥

પ્રમાણાંગુલમત્રાદુઃ કેચિત્ ક્ષેત્રાધિકારતઃ ।

અવધેરધિકારાચ્ચ કેચનાત્રોચ્છ્ર્યાંગુલમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

વળી ‘ કાળથી ’ એ જઘન્યપણે એક આવળીનો અસંખ્યમો ભાગ જાણી શકે છે, અને એટલાજ સમયમાં ઉત્કૃષ્ટપણે અસંખ્યાત ભૂત તેમજ ભાવિ અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણી જાણી શકે છે. કેમકે એટલા સમયમાં તો એને ભૂત અને ભાવિ રૂપી દ્રવ્યોનો યોગ થઈ જાય છે. ૬૦૨-૬૦૩.

અવધિજ્ઞાની વળી ‘ ભાવથી ’ જઘન્યપણે આધારરૂપ-અનન્તા દ્રવ્યોના (આધેય) અનન્તા પર્યાયો જાણે છે, પરંતુ દરેક દ્રવ્યના એટલા પર્યાય જાણે નહિ. ૬૦૪.

ઉત્કૃષ્ટપણે પણ એ અનન્ત પર્યાયો જાણે છે અને જુવે છે. જોકે આ (અનન્ત) પર્યાયો પણ સર્વ પર્યાયોને અનન્તમે હિસ્સે છે. ૬૦૫.

હવે અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્ર અને કાળરૂપ-વિષયોનો, પરસ્પર વૃદ્ધિસંબંધી નિયમ શાસ્રમાં વર્ણવ્યો છે તે કહીએ છીએ. ૬૦૬.

આંગળનો અસંખ્યાતમો ભાગ ‘ ક્ષેત્રથી ’ (એટલે વિસ્તારમાં કેટલો હોય એ) જે જાણી શકે તે ‘ કાળથી ’ એક આવળીનો અસંખ્યાતમો ભાગ (કેટલો હોય એ) જાણી શકે. ૬૦૭.

આ આંગળને કેટલાકે, અહિં ક્ષેત્રનો અધિકાર હોવાથી, પ્રમાણ-અંગુલ કહે છે; જ્યારે કેટલાકે વળી, અહિં અવધિજ્ઞાનનો અધિકાર છે એમ કહીને, ઉત્સેધાંગુલ કહે છે. ૬૦૮.

यश्चांगुलस्य संख्येयं क्षेत्रतो भागमीक्षते ।
 आवल्या अपि संख्येयं कालतोऽंशं स वीक्षते ॥ ९०९ ॥
 सम्पूर्णमंगुलं यस्तु क्षेत्रतो वीक्षते जनः ।
 पश्येदावलिकान्तः स कालतोऽवधिचक्षुषा ॥ ९१० ॥
 पश्यन्नावલिकां पश्येदंगुलानां पृथक्त्वकम् ।
 क्षेत्रतो हस्तदर्शी च मुहूर्त्तान्तः प्रपश्यति ॥ ९११ ॥
 कालतो भिन्नदिनदृक् गव्यूतं क्षेत्रमीक्षते ।
 योजनक्षेत्रदर्शी च भवेद्दिनपृथक्त्वदृक् ॥ ९१२ ॥
 कालतो भिन्नपक्षेक्षी पंचविंशतियोजनीम् ।
 क्षेत्रतो चेत्ति भरतदर्शी पक्षमनूनकम् ॥ ९१३ ॥
 जानाति जम्बूद्वीपं च कालतोऽधिकमासवित् ।
 कालतो वर्षवेदी स्यात् क्षेत्रतो नरलोकवित् ॥ ९१४ ॥

વળી જે માણસ ' ક્ષેત્રથી ' આંગળનો સંખ્યાતમો ભાગ જુએ છે તે ' કાળથી ' આવ-
 ણીનો પણ સંખ્યાતમો ભાગ જોઈ શકે છે. ૯૦૯.

જે વ્યક્તિ ક્ષેત્રથી એક સંપૂર્ણ આંગળપ્રમાણ જુએ છે તે અવધિજ્ઞાનરૂપી ચક્ષુવડે
 ' કાળથી ' આવળીનો અન્તર્ભાગ પણ જોઈ શકે છે. ૯૧૦.

' કાળથી ' આવળી પર્યન્ત જોનાર વ્યક્તિ વળી ' ક્ષેત્રથી ' આંગળના પૃથક્ત્વને પણ
 જોઈ શકે છે. અને વળી ' ક્ષેત્રથી ' એક હસ્તપ્રમાણ જોનારો ' કાળથી ' એક મુહૂર્તપર્યન્ત
 જુએ છે. ૯૧૧.

એક છૂટાછવાયા દિવસના અન્તર્ભાગને જોનારો એક ગવ્યૂતના વિસ્તાર સુધી જોઈ
 શકે છે. અને એક યોજનપ્રમાણ ક્ષેત્ર-વિસ્તાર જુએ છે એ (કાળપરત્વે) જે થી નવ દિવસ
 દિવસો સુધીનો સમય જોઈ શકે છે. ૯૧૨.

વળી પક્ષ દિવસસુધીમાં બનનારા બનાવો નજરે જુએ છે એ વ્યક્તિ પચવીશ યોજન
 સુધીના વિસ્તારમાં જોઈ શકે છે. અને આખું ભરતક્ષેત્ર જોનાર ધણી આખા પખવાડીઆ
 જેટલો કાળ નજરે જોઈ શકે છે. ૯૧૩.

એક માસથી અધિક કાળ સુધીનું જાણનાર માણસ વળી જમ્બુદ્વીપ સુધીના વિસ્તાર
 પર્યન્ત જોઈ શકે છે. અને અખિલ મનુષ્યલોકને નજર આગળ જોનાર આખા વર્ષમાં બનનારી
 સર્વ વાત જાણી શકે છે. ૯૧૪.

રુચકદ્વીપદર્શીં ચ પश्येत् वर्षपृथक्त्वकम् ।

संख्येयकालदर्शीं च संख्येयान् द्वीपवारिधीन् ॥ ९१५ ॥

सामान्यतोऽत्र प्रोक्तोऽपि कालः संख्येयसंज्ञकः ।

विज्ञेयः परतो वर्षसहस्रादिह धीधनैः ॥ ९१६ ॥

असंख्यकालविषयेऽवधौ च द्वीपवार्धयः ।

भजनीया असंख्येयाः संख्येया अपि कुत्रचित् ॥ ९१७ ॥

विज्ञेया भजना चैवं महान्तो द्वીપવર્ધયઃ ।

સંખ્યેયા એવ કિં ચૈકોઽપ્યેકદેશોઽપિ સમ્ભવેત્ ॥ ૯૧૮ ॥

તત્ર સ્વયમ્ભૂરમણતિરશ્ચોઽસંખ્યકાલિકે ।

અવધૌ વિષયસ્તસ્યામ્બોધેઃ સ્યાદેકદેશકઃ ॥ ૯૧૯ ॥

યોજનાપેક્ષ્યાસંખ્યમેવ ક્ષેત્રં ભવેદિહ ।

અસંખ્યકાલવિષયેઽવધાવિતિ તુ ભાવ્યતામ્ ॥ ૯૨૦ ॥

કાલવૃદ્ધૌ દ્રવ્યભાવક્ષેત્રવૃદ્ધિરસંશયમ્ ।

ક્ષેત્રવૃદ્ધૌ તુ કાલસ્ય ભજના ક્ષેત્રસૌદમ્યતઃ ॥ ૯૨૧ ॥

વળી જે ધણી રચકદ્વીપસુધીનું સર્વ જાણે છે એ બેથી નવ વર્ષ સુધીનું બધું જાણી શકે છે. અને સંખ્યાત વર્ષની વાત જાણનારો સંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્ર સુધીનું જોઈ શકે છે. ૯૧૫.

અહિં કાળ સામાન્યથી જોડે સંખ્યાતવર્ષનો કહ્યો છે તોપણ એ એક હજારવર્ષથી તો અધિક જાણવો. ૯૧૬.

વળી જ્યાં અવધિજ્ઞાનનો વિષય કાળપરત્વે અસંખ્યાત વર્ષનો હોય ત્યાં ક્ષેત્રપરત્વે અસંખ્યદ્વીપસમુદ્રોનો હોય કે ક્યાંક વળી સંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રોનો પણ હોય. ૯૧૭.

એ ‘ભજના’ નું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે:—મહાન્ દ્વીપસમુદ્રો તો સંખ્યાત જ છે. એટલે એમનામાંનો એક (દ્વીપ કે સમુદ્ર) પણ હોય અથવા એ (દ્વીપ કે સમુદ્ર) નો એકદેશમાત્ર પણ હોય. (એમાંથી ગમે એ હોય). ૯૧૮.

એનું કારણ એ કે સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર અને તીર્થલોકનું અસંખ્યકાલિક અવધિજ્ઞાન હોતાં છતાં એનો વિષય સમુદ્રનો એક દેશમાત્ર હોય. ૯૧૯.

અહિં યોજનની અપેક્ષાએ, ક્ષેત્ર અસંખ્યાત હોય અને તે અસંખ્ય કાળનું અવધિજ્ઞાન હોય ત્યારે જ હોય. ૯૨૦.

કાળમાં વૃદ્ધિ થાય ત્યારે દ્રવ્ય, ભાવ અને ક્ષેત્રમાં નિશ્ચય વૃદ્ધિ થાય જ. પણ ક્ષેત્રમાં

દ્રવ્યપર્યાયયોર્વૃદ્ધિરવશ્યં ક્ષેત્રવૃદ્ધિતઃ ।

અત્રાશેષો વિશેષશ્ચ જ્ઞેયઃ આવશ્યકાદિતઃ ॥ ૧૨૨ ॥

અવધ્યવિષયત્વેનામૂર્ત્યોઃ ક્ષેત્રકાલયોઃ ।

ઉક્તક્ષેત્રકાલવર્ત્તિદ્રવ્યે કાર્યાત્ર લક્ષણા ॥ ૧૨૩ ॥

इत्यवधिज्ञानविषयः ॥

સ્કન્ધાનનન્તાનૃજુધીરુપયુક્તો હિ પશ્યતિ ।

નૃક્ષેત્રે સંજ્ઞિપર્યાપ્તૈર્મનસ્ત્વેનોરરીકૃતાન્ ॥ ૧૨૪ ॥

મનોજ્ઞાનસ્ય નિતરાં ક્ષયોપશમપાટવાત્ ।

વિશેષયુક્તમેવાસૌ વેત્તિ વસ્તુ ઘટાદિકમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

સ્કન્ધાન્ જાનાતિ વિપુલધીશ્ચ તાનેવ સાધિકાન્ ।

અપેક્ષ્ય દ્રવ્યપર્યાયાન્ તથા સ્પષ્ટતરાનપિ ॥ ૧૨૬ ॥

વૃદ્ધિ થાય ત્યારે કાળમાં વૃદ્ધિ થાયે ખરી ને વખતે ન પણ થાય. કેમકે ક્ષેત્ર (કાળ કરતાં) સૂક્ષ્મ છે માટે. ૯૨૧.

ક્ષેત્ર વધ્યું એટલે દ્રવ્ય અને પર્યાય વધે જ એમાં તો કંઈ કહેવાનું જ નથી. (આ સંબંધમાં વિશેષ આવશ્યક વગેરે સૂત્રોમાંથી જાણી લેવું.) ૯૨૨.

અરૂપી ક્ષેત્ર અને કાળ અવધિજ્ઞાનનો વિષય ન હોવાથી, એમનો, ઉપર કહેલા ક્ષેત્રકાળને વિષે રહેલા દ્રવ્યમાં સમાવેશ કરી લેવો. ૯૨૩.

આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનના વિષયનું સ્વરૂપ છે.

હવે મનઃપર્યવજ્ઞાનના વિષય વિષે.

‘ ઋજુમતિ ’ મનઃપર્યવજ્ઞાનો મનુષ્ય ઉપયોગ દે તો મનુષ્યક્ષેત્રમાં સંજ્ઞીપર્યાપ્ત જીવોએ મનપણાએ સ્વીકારેલા અનન્ત સ્કંધોને જુએ છે. ૯૨૪.

એટલું નહિ પણ મનઃપર્યવજ્ઞાનના અતિ ક્ષયોપશમને લીધે, એ ઘટાદિક વસ્તુ જુએ છે—એ એના હરકોઈ વિશેષણ સહિત જ જુએ છે. ૯૨૫.

વળી વિપુલમતિવાળો મનઃપર્યવજ્ઞાની તેજ સ્કંધોને દ્રવ્યપર્યાયની અપેક્ષાએ વિશેષ સ્પષ્ટપણે અને અધિકપણે જાણે છે. ૯૨૬.

દ્વિધા મનઃપર્યવસ્ય દ્રવ્યતો વિષયો હ્યયમ્ ।

વિષયં ક્ષેત્રતોઽથાસ્ય ત્રવીમિ ઋજુધીરિહ ॥ ૧૨૭ ॥

અધસ્તિર્યગ્લોકમધ્યાદ્દેત્તિ રત્નપ્રભાક્ષિતો ।

ઋજુધીર્યોજનસહસ્રાન્તં સંજ્ઞિમનાંસ્યસો ॥ ૧૨૮ ॥

જ્યોતિશ્ચક્રોપરિતલં યાવદૂર્ધ્વં સ વીક્ષતે ।

તિર્યક્ ક્ષેત્રં દ્વિપાથોધિસાર્ધદ્વીપદ્વયાત્મકમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

ઉક્તં ક્ષેત્રં વિપુલધીર્નિર્મલં વીક્ષતે તથા ।

વિષ્કમ્ભાયામવાહલ્યૈઃ સાર્ધદ્વયંગુલસાધિકમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

અયં ભગવતીસૂત્રવૃત્તિરાજપ્રશ્રીયવૃત્તિનન્દીસૂત્રનન્દીમલયગિરીયવૃ-
ત્તિવિશેષાવશ્યકવૃત્તિકર્મગ્રન્થવૃત્ત્યાવ્યભિપ્રાયઃ ॥

સામાન્યં ઘટાદિવસ્તુમાત્રચિન્તનપરિણામગ્રાહિ કિંચિદવિશુદ્ધ-
તરં અર્ધતૃતીયાંગુલહીનમનુષ્યક્ષેત્રવિષયં જ્ઞાનં ઋજુમતિલવિધઃ । સંપૂર્ણ-
મનુષ્યક્ષેત્રવિષયં વિપુલમતિલવિધઃ ॥ ઇતિ પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્ત્યોપપાતિ-
કવૃત્ત્યોઃ લિખિતમ્ ॥

આમ મનઃપર્યવજ્ઞાનના વિષયના, ‘ દ્રવ્યથી ’ જે પ્રકાર કહ્યા.. હવે એના વિષયની ‘ ક્ષેત્ર ’ પરત્વે વાત કરીએ. ૯૨૭.

ઋજુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાની નીચે તિર્યગ્લોકના મધ્યભાગથી રત્નપ્રભા નામની નરકપૃથ્વી (નારદી) માં સહસ્રયોજનપર્યન્ત સંજ્ઞીકૃત્વેનાં મન જાણે છે; ઉંચે ન્યોતિમંડળ ઉપરના તળભાગ સુધી જોઈ શકે છે; અને તીર્થો જે સમુદ્ર અને અદીદ્વીપ સુધીનો વિસ્તાર જોઈ શકે છે. ૯૨૮-૯૨૯.

પણ વિપુલમતિ તો એ ઉક્ત વિસ્તાર (ક્ષેત્ર) લાંબાઈ-પહોળાઈ-જડાઈમાં અદી આંગળ અધિક હોય ને છતાં પણ નિર્મળપણે જોઈ શકે છે. ૯૩૦.

આ ભગવતીસૂત્રવૃત્તિ, રાજપ્રશ્રીયવૃત્તિ, નંદીસૂત્ર, નંદીસૂત્ર ઉપરની મલયગિરિની વૃત્તિ, વિશેષાવશ્યકવૃત્તિ અને કર્મઅથવૃત્તિ વગેરેનો અભિપ્રાય છે.

પ્રવચનસારોદ્ધાર તથા ઉપાધ-ની વૃત્તિમાં આ સંબંધમાં એમ કહ્યું છે કે:—ઘટાદિ વસ્તુના ક્ષેત્ર ચિન્તવનના પરિણામને અહણ કરનાર, કંઈક વિશેષ-અશુદ્ધ, અદી આંગળ બાદ કરતાં રહે એટલું મનુષ્યક્ષેત્ર જેનો વિષય છે એવું, સામાન્ય જ્ઞાન ‘ ઋજુમતિ ’ નું છે. ન્યારે ‘ વિપુલમતિ ’ ના જ્ઞાનનો વિષય તો સંપૂર્ણ મનુષ્યક્ષેત્ર છે.

અર્ધતૃતીયદ્વીપસમુદ્રેષુ અર્ધતૃતીયાંગુલહીનેષુ સંજ્ઞિમનાંસિ ઋજુમતિઃ
જાનાતિ' । વિપુલમતિઃ અર્ધતૃતીયૈઃ અંગુલૈઃ અભ્યધિકેષુ ॥ ઇતિ ચાર્થતઃ
શ્રીજ્ઞાનસૂરિકૃતાવશ્યકાચૂર્ણો ॥

ઋજુધીઃ કાલતઃ પલ્યાસંખ્યભાગં જઘન્યતઃ ।

અતીતાનાંગતં જાનાત્યુત્કર્ષાદપિ તન્મિતમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

તાવત્કાલભૂતભાવિમનઃપર્યાયબોધતઃ ।

તાવન્તમેવ વિપુલધીસ્તુ પશ્યતિ નિર્મલમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

સર્વભાવાનન્તભાગવર્ત્તિનોઽનન્તપર્યવાન્ ।

ઋજુધીર્ભાવતો વેત્તિ વિપુલસ્તાંશ્ચ નિર્મલાન્ ॥ ૧૩૩ ॥

ઇતિ મનઃપર્યાયવિષયઃ ॥

કેવલી દ્રવ્યતઃ સર્વં દ્રવ્યં મૂર્ત્તમમૂર્ત્તકેમ્ ।

ક્ષેત્રતઃ સકલં ક્ષેત્રં સર્વં કાલં ચ કાલતઃ ॥ ૧૩૪ ॥

ભાવતઃ સર્વપર્યાયાન્ પ્રતિદ્રવ્યમનન્તકાન્ ।

ભાવતો ભાવિનો ભૂતાન્ સમ્યગ્ જાનાતિ પશ્યતિ ॥ ૧૩૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

વળી જ્ઞાનસૂરિકૃત આવશ્યકસૂત્રેની ટીકામાં નીચેની મતલબના શબ્દો છે:—

અદીદ્વીપસમુદ્રોમાંથી અદી આંગળ ળાદ કરતાં રહે એટલા ક્ષેત્રમાં રહેલા સંજ્ઞી જીવોના મન 'ઋજુમતિ' જાણે છે. અને 'વિપુલમતિ' એનાથી અદી આંગળ અધિક ક્ષેત્રના સંજ્ઞી જીવોનાં મન જાણે છે.

'ઋજુમતિ' જઘન્યપણે પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલો અતીત-અનાગત કાળ જાણે છે. ઉત્કૃષ્ટપણે પણ એટલો જ. ૯૩૧.

'વિપુલમતિ' મનઃપર્યવજ્ઞાની પણ તેટલાજ ભૂત-ભાવિકાળ વિષે તેટલું જ જાણે છે, પણ એ એ નિર્મળ જાણે છે. ૯૩૨.

'ઋજુમતિ' 'ભાવથી' સર્વ પદાર્થોના અનન્તમા ભાગે રહેલા અનન્ત પર્યાયો જાણે છે. 'વિપુલમતિ' એ પર્યાયો નિર્મળપણે જાણે છે. ૯૩૩.

આ પ્રમાણે મનઃપર્યવજ્ઞાનના વિષયનું સ્વરૂપ છે.

હવે કેવળજ્ઞાનના 'વિષય' વિશે.

કેવળજ્ઞાની રૂપીઅરૂપી 'સર્વ' દ્રવ્યોને 'સર્વ' કાળે સર્વ ક્ષેત્રે જુએ છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યના

વિહાયઃકાલયોઃ સર્વદ્રવ્યેષુ સંગતાવપિ ।

પૃથગુક્તિઃ પુનઃ ક્ષેત્રકાલરૂઢ્યેતિ ચિન્ત્યતામ્ ॥ ૧૩૬ ॥

इति केवलज्ञानविषयः ॥

મત્યજ્ઞાની તુ મિથ્યાત્વમિશ્રેણાવગ્રહાદિના ।

ઔત્પત્તિક્યાદિના યદ્વા પદાર્થાન્ વિપરીકૃતાન્ ॥ ૧૩૭ ॥

वेत्त्यवायादिना तांश्च पश्यत्यवग्रहादिना ।

મત્યજ્ઞાનેન વિશેષસામાન્યાવગમાત્મના ॥ ૧૩૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

મત્યજ્ઞાનપરિગતં ક્ષેત્રં કાલં ચ વેત્યસૌ ।

મત્યજ્ઞાનપરિગતાન્ સ વેત્તિ પર્યવાનપિ ॥ ૧૩૯ ॥

શ્રુતાજ્ઞાની પુનર્મિથ્યાશ્રુતસન્દર્ભગર્ભિતાન્ ।

દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાન્ વેત્તિ પ્રજ્ઞાપયત્યપિ ॥ ૧૪૦ ॥

एवं विभंगानुगतान् विभंगज्ञानवानपि ।

દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાન્ કથંચિદ્વેત્તિ પશ્યતિ ॥ ૧૪૧ ॥

અનન્ત પર્યાયો, ભૂત-ભવિષ્ય અને વર્તમાન એમ સર્વ કાળના, સમ્યક્ પ્રકારે જાણે છે-જુએ છે. (આકાશ અને કાળનો ' સર્વદ્રવ્યો ' માં સમાવેશ થઈ જાય છે છતાં જૂદાં કહ્યાં એ એટલા માટે કે ક્ષેત્ર અને કાળની રૂઢિ એવી છે). ૯૩૪-૯૩૬.

આ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનના વિષયનું સ્વરૂપ છે.

હવે ત્રણ અજ્ઞાનના ' વિષય ' વિષે.

(૧.) મતિઅજ્ઞાની મનુષ્ય મિથ્યાત્વમિશ્ર અવગ્રહ વગેરે અથવા ઉત્પત્તિકી (બુદ્ધિ) વગેરેના વિષયરૂપ પદાર્થોને, મતિઅજ્ઞાનને લીધે, વિશેષ સામાન્ય બોધાત્મક અવાય વગેરેવડે જાણે છે અને અવગ્રહ વગેરેવડે જુએ છે. ૯૩૭-૯૩૮.

વળી એ મતિઅજ્ઞાનથી પરિગત એવા ક્ષેત્ર તથા કાળને જાણે છે, તથા એવા જ પર્યાયોને પણ જાણે છે. ૯૩૯.

(૨.) શ્રુતઅજ્ઞાની મનુષ્ય મિથ્યાશ્રુતયુક્ત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવને જાણે છે અને અન્યને પ્રરૂપણા પણ કરે છે. ૯૪૦.

(૩.) એવી જ રીતે વિભંગજ્ઞાની પણ, વિભંગજ્ઞાનાનુગત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને કથંચિત્ જાણે છે અને જુએ છે. જેમકે, દિશાઓને જાણે પવિત્ર કરવા જળ ઉડાડતો શિવરાજર્ષિ

યથા સ શિવરાજર્ષિર્દિશાપ્રોક્તકતાપસઃ ।

વિભંગજ્ઞાનતોઽપશ્યત્ સત્તદ્વીપપયોનિધીન્ ॥ ૧૪૨ ॥

નિશમ્ય તાનસંખ્યેયાન્ જગદ્ગુરુનિરૂપિતાન્ ।

સંદિહાનો વીરપાર્શ્વે પ્રવ્રજ્ય સ યયૌ શિવમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

इदं पंचविधं ज्ञानं जिनैर्यत्परिकीर्तितम् ।

तद् द्वे प्रमाणे भवतः प्रत्यक्षं च परोक्षकम् ॥ ૧૪૪ ॥

स्वस्य ज्ञानस्वरूपस्य घटादेर्यत्परस्य च ।

निश्चायकं જ્ઞાનમિહ તત્પ્રમાણમિતિ સ્મૃતમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

યદાહુઃ— સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણમ્ । ઇતિ ॥

तत्रेन्द्रियानपेक्षं यज्जीवस्यैवोपजायते ।

તત્પ્રત્યક્ષં પ્રમાણં સ્યાદન્ત્યજ્ઞાનત્રયાત્મકમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

इन्द्रियैर्हेतुभिः ज्ञानं यदात्मन्युपजायते ।

તત્પરોક્ષમિતિ જ્ઞેયમાદ્યજ્ઞાનદ્વયાત્મકમ્ ॥ ૧૪૭ ॥

प्रत्यक्षे च परोक्षे चावायांशो निश्चयात्मकः ।

યઃ સ એવાત્ર સાકારઃ પ્રમાણવ્યપદેશભાક્ ॥ ૧૪૮ ॥

વિભંગજ્ઞાનને લીધે સાત દ્વીપસમુદ્રો જાણતો હતો. પણ પછી સંદેહમાં પડી અને શ્રીવીરપ્રભુ પાસે અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રની વાત સાંભળી દીક્ષા લઈ મોક્ષે ગયો. ૯૪૧-૯૪૩.

જિનપ્રભુએ જે આ પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન કહ્યું છે તે બે પ્રમાણરૂપ છે:

(૧) પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અને (૨) પરોક્ષપ્રમાણ. ૯૪૪.

જ્ઞાનરૂપ એવા પોતાના આત્માને, અને ઘટાદિકરૂપ એવા પરને નિશ્ચય કરાવનારું જે જ્ઞાન—તે અહિં પ્રમાણરૂપ સમજવાનું છે. કેમકે સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનમ્ પ્રમાણમ્ એવી ઉક્તિ છે. ૯૪૫.

ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાવિના જે જીવને જ ઉત્પન્ન થાય છે એ (૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. છેલ્લાં ત્રણ જ્ઞાન એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. ૯૪૬.

ઇન્દ્રિયોરૂપ હેતુવડે આત્માને વિષે જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એ (૨) પરોક્ષપ્રમાણ. પહેલાં બે જ્ઞાન પરોક્ષપ્રમાણ છે. ૯૪૭.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અને પરોક્ષપ્રમાણમાં જે નિશ્ચયાત્મક ‘અવાય’ નો અંશ છે એજ અહિં પ્રમાણ નામક સાકાર છે. ૯૪૮.

યથાભિહિતમ્—

સાકારઃ પ્રત્યયઃ સર્વો વિમુક્તઃ સંશયાદિના ।

સાકારાર્થપરિચ્છેદાત્પ્રમાણં તન્મનીષિણામ્ ॥ ૧૪૯ ॥

સામાન્યૈકગોચરસ્ય દર્શનસ્યાત એવ ચ ।

ન પ્રામાણ્યં સંશયાદેરપ્યેવં ન પ્રમાણતા ॥ ૧૫૦ ॥

અત એવ મતિજ્ઞાને સમ્યક્ત્વદલિકાન્વિતઃ ।

યોઽવાયાંશઃ સ પ્રમાણં સ્યાત્પૌદલિકસદ્દશામ્ ॥ ૧૫૧ ॥

પ્રક્ષીણસત્કાનાં ચાવાયાંશ એવ કેવલઃ ।

પ્રમાણમપ્રમાણં ચાવગ્રહાદ્યા અનિર્ણયાત્ ॥ ૧૫૨ ॥

અર્થ ચ તત્ત્વાર્થવૃત્ત્યાદ્યભિપ્રાયઃ ॥

રત્નાવતારિકાદૌ ચ મતિજ્ઞાનસ્ય તદ્ભેદાનાં અવગ્રહાદીનાં ચ સાં-
વ્યવહારિકપ્રત્યક્ષપ્રમાણત્વમુક્તમ્ । તથા ચ તદ્ગ્રન્થઃ—અવગ્રહશ્ચ ઈહા
ચ અવાયશ્ચ ધારણા ચ તાભિઃ ભેદઃ વિશેષઃ તસ્માત્ પ્રત્યેકં ઇન્દ્રિયાનિ-
ન્દ્રિયનિવન્ધનં પ્રત્યક્ષં ચતુર્ભેદમ્ । ઇતિ ॥

કહ્યું છે કે:—

સાકાર પ્રત્યય સર્વ સંશયરહિત છે, અને સાકાર પદાર્થના પરિચ્છેદથી બુદ્ધિમાનો એને પ્રમાણરૂપ માને છે. અને એને લીધે જ, કદા એક સામાન્યને જ ગોચર એવું દર્શન પ્રમાણરૂપ ગણાતું નથી તેમ સંશય આદિ પણ પ્રમાણરૂપ ગણાતા નથી. એથી જ વળી મતિજ્ઞાનને વિષે સમ્યક્ત્વના દળવાળો જે અવાયાંશ છે તે પુર્ણગણિત નિર્ભળ દૃષ્ટિવાળાઓને પ્રમાણરૂપ છે. વળી જેઓની સર્વે—સાતે પ્રકૃતિઓ ક્ષીણ થયેલી છે એઓને કેવળ અવાયાંશ જ પ્રમાણભૂત છે, પણ અવગ્રહ આદિ તો અનિર્ણયને લીધે અપ્રમાણભૂત છે. ૯૪૯—૯૫૨.

આ પ્રમાણેનો ‘ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ ’ વગેરેનો અભિપ્રાય છે.

‘ રત્નાવતારિકા ’ માં તો મતિજ્ઞાનને અને એના અવગ્રહ આદિ ભેદોને વ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ગણ્યાં છે. એ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે—ઈહા, અવગ્રહ, અવાય અને ધારણા—આ ચારે ભિન્નભિન્ન ભેદ છે તેથી પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયના અને અનિન્દ્રિયના કારણરૂપ એવું જે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ—તે ચાર પ્રકારનું છે.

શ્રુતજ્ઞાનેऽપ્યવાયાંશઃ પ્રમાણમનયા દિશા ।

નિમિત્તાપેક્ષણાદેતે પરોક્ષે इति कीर्त्तिते ॥ ૧૫૩ ॥

પરોક્ષં હ્યનલજ્ઞાનં ધૂમજ્ઞાનનિમિત્તકમ્ ।

લોકે તદ્વદિમે જ્ઞેયે इन्द्रियादिनिमित्तके ॥ ૧૫૪ ॥

इदं च निश्चयनयापेक्षया व्यपदिश्यते ।

प्रत्यक्षव्यपदेशोऽपि व्यवहारान्मतोऽनयोः ॥ ૧૫૫ ॥

તથોક્તં નન્ધ્યામ્—

તં સમાસઞ્ચો દુવિહં પશ્યન્તં । તં ઇન્દ્રિયપચ્ચક્ષ્વં ચ નોઽન્દ્રિયપચ્ચક્ષ્વં
ચ इत्यादि ॥

નનુ ચ પ્રત્યક્ષમનુમાનં ચાગમશ્ચેતિ ત્રયં વિદુઃ ।

પ્રમાણં કાપિલા આચ્છપાદાસ્તત્રોપમાનકમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

मीमांसकाः षडर्थापत्यभावाभ्यां सहोचिरे ।

द्वे त्रीणि वा काणभुजा द्वे बौद्धा आदितो विदुः ॥ ૧૫૭ ॥

एकं च लौकायतिका प्रमाणातीत्यनेकधा ।

परैरुक्तानि किं तानि प्रमाणान्यथवान्यथा ॥ ૧૫૮ ॥

આ રીતે શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ અવાયાંશ પ્રમાણભૂત કહેવાય.

ઉપર મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બેઉને પરોક્ષ કહ્યાં છે એ નિમિત્તની અપેક્ષાને લીધે કહ્યાં છે. જેમ ધુમાડાના જ્ઞાનરૂપ નિમિત્તવાળું અગ્નિનું જ્ઞાન પરોક્ષ છે તેમ લોકમાં મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને પણ ઇન્દ્રિયાદિક નિમિત્ત જોઈતું હોવાથી, એ બેઉ પરોક્ષ છે. આ બધું કહ્યું એ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. વ્યવહારમાં તો બેઉને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ પણ કહ્યા છે. ૬૫૩-૬૫૫.

એ (પ્રત્યક્ષ) સ બ ધે નંદીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનું છે: (૧) ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને (૨) નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ.

અહિં—પ્રમાણના સંબંધમાં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—

કપિલમુનિને મતે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ—એમ ત્રણ પ્રમાણ છે. અક્ષપાદને મતે એ ત્રણ ને એક ચોથું ‘ ઉપમાન ’ વધારે. મીમાંસકોને મતે એ ચાર ઉપરાંત (૫) અથોપત્તિ અને (૬) અભાવ—એમ છ. કણ્વાદઋષિને મતે પહેલાં બે કે ત્રણ. બૌદ્ધોને મતે પ્રથમનાં બે. અને નાસ્તિકોને મતે ફક્ત એક ‘ પ્રત્યક્ષ ’. એવીરીતે અન્યઅન્ય મતવાળાઓ અનેક પ્રમાણો માને છે. તો તે સર્વ સત્ય માનવાં કે અસત્ય માનવાં ? ૬૫૬-૬૫૮.

અત્રોચ્યતે—

एतान्याद्यज्ञानयुग्मेऽन्तर्भूतान्यग्विलान्यपि ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तकतया किल ॥ ૧૫૯ ॥

अप्रमाणानि वामूनि मिथ्यादर्शनयोगतः ।

असद्वोधव्यापृतेश्चાન્મત્તવાક્યપ્રયાગવત્ ॥ ૧૬૦ ॥

पंचानामप्यथैतेषां सहभावो विचार्यते ।

एकं द्वे त्रीणि चत्वारि स्युः सहेकत्र देहिनि ॥ ૧૬૧ ॥

તથાહિ— પ્રાપ્તં નિસર્ગસમ્યક્ત્વં યેન સ્યાત્તસ્ય કેવલમ્ ।

मतिज्ञानमनवाप्तश्रुतस्यापि शरीरिणः ॥ ૧૬૨ ॥

अत एव मतिर्यत्र श्रुतं तत्र न निश्चितम् ।

श्रुतं यत्र मतिज्ञानं तत्र निश्चितमेव हि ॥ ૧૬૩ ॥

अयं तत्त्वार्थवृत्त्याद्यभिप्रायः ॥

નન્દીસૂત્રાદૌ તુ—

जत्थ मइनाणं तत्थ सुअनाणं । जत्थ सुअनाणं तत्थ मइनाणं ।

इत्युक्तम् ॥

એ ડ્રશ્નતુ સમાધાન નીચે કહીએ છીએ—

એ સર્વ પ્રમાણો પહેલા જે પ્રમાણમાં સમાઈ જાય છે. કારણકે એમને ‘ ઇન્દ્રિય અને અર્થ ’ જેવું નિકટપણું છે. અથવા તો મિથ્યાદર્શનના યોગથી, અસત્ બોધના વ્યાપારને લીધે, ઉન્મત્તની વાચાળતાની જેમ, એ સર્વ અપ્રમાણ છે. ૯૫૯-૯૬૦.

હવે એ પાંચે જ્ઞાનોના સહભાવ કે એકત્રવાસ વિષે વિચાર કરીએ. કેમકે એમનામાંના એક, જે, ત્રણ કે ચાર મુદ્દાં એકસાથે એક જ પ્રાણીમાં હોઈ શકે છે. ૯૬૧.

જે પ્રાણીને નિસર્ગતઃ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે તેને શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના પણ કેવળ મતિજ્ઞાન તો હોય છે. આ ઉપરથી મતિઃ યત્ર શ્રુતં તત્ર (જ્યાં મતિ-બુદ્ધિ હોય ત્યાં શ્રુત હોય) એ વાત નિશ્ચિત નથી. જોકે ‘ જ્યાં શ્રુત હોય ત્યાં મતિજ્ઞાન હોય ’ એ વાત નિશ્ચય છે. ૯૬૨-૯૬૩.

એ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ આદિનો અભિપ્રાય છે.

‘ નન્દીસૂત્ર ’ વગેરેમાં તો “ જ્યાં મતિજ્ઞાન છે ત્યાં શ્રુતજ્ઞાન છે; અને જ્યાં શ્રુતજ્ઞાન છે ત્યાં મતિજ્ઞાન છે ” એમ કહેલું છે.

અત એવ એકેન્દ્રિયાણામપિ શ્રુતજ્ઞાનં સ્વીકૃતં શ્રુતે ॥

યથા— જહ સુહુમં ભાવિન્દિયનાણં દઠિન્દિયાવરોહે વિ ।

દઠ્ઠસુઆભાવંમિ વિ ભાવસુત્રં પતિથિવાઙ્મણં ॥ ૧ ॥

ભાવેન્દ્રિયોપયોગશ્ચ બકુલાદિવત્ એકેન્દ્રિયાણાં સર્વેષાં ભાવ્યઃ ॥

તથા મલયગિરિપૂજ્યા અપ્યાહુઃ નન્દીવૃત્તૌ—

યદ્યપિ તેષાં એકેન્દ્રિયાદીનાં પરોપદેશશ્રવણાસમ્ભવઃ તથાપિ તેષાં તથાવિધક્તયોપશમભાવતઃ કશ્ચિત્ અવ્યક્તઃ અક્ષરલાભો ભવતિ । યદ્વશાત્ અક્ષરાનુષક્તં શ્રુતજ્ઞાનં ઉપજાયતે । इत्थं चैतदंगीकर्तव्यम्—તેષામપિ આહારાદ્યભિલાષ ઉપજાયતે । અભિલાષશ્ચ પ્રાર્થના । સા ચ યદીદમહં પ્રાપ્નોમિ તદા ભવ્યં ભવતીત્યાદ્યક્ષરાનુવિદ્ધૈવ । તતસ્તેષામપિ કાચિત્ અવ્યક્તાક્ષરોપલબ્ધિઃ અવશ્યં પ્રતિપત્તવ્યા ॥ इति ॥

મતિજ્ઞાનશ્રુતજ્ઞાનરૂપે દ્વૈ ભવતઃ સહ ।

ત્રીણિ તે સાવધિજ્ઞાને સમનઃપર્યવે તુ વા ॥ ૧૬૪ ॥

એ ઉપરથી જ આગમમાં ‘ એકેન્દ્રિય જીવમાં પણ શ્રુતજ્ઞાન છે ’ એમ સ્વીકાર કર્યો છે. જુઓ: જેમ દ્રવ્યેન્દ્રિયનો અવરોધ થયો હોય છતાં સૂક્ષ્મ ભાવેન્દ્રિયનું જ્ઞાન હોય છે તેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં પૃથ્વી આદિકમાં ભાવશ્રુત હોય છે. (૧)

વળી ભાવ-ઈન્દ્રિયોનો ઉપયોગ તો બકુલા આદિની પેઠે સર્વ એકેન્દ્રિયોમાં છે એમ સમજવું.

પૂજ્યપાદ મલયગિરિ પણ નંદીસૂત્રની ટીકામાં કહે છે કે—

એ એકેન્દ્રિય જીવોને બીજાઓનો ઉપદેશ કર્ણગોચર થવો અસંભવિત છે તોપણ કેઈ એવા પ્રકારના ક્ષયોપશમને લીધે એમને કંઈ અવ્યક્ત અક્ષરલાભ તો થાય છે. અને એને લીધે અક્ષરની પાછળ શ્રુતજ્ઞાન પણ આવે છે. આ વાતનો સ્વીકાર આવી રીતે કરવો:— એમને પણ આહાર આદિની અભિલાષા થાય છે, અને અભિલાષા એટલે પ્રાર્થના. અને તે પ્રાર્થના પણ ‘ આ વસ્તુ જે મને સળી જાય તો બહુ સારું થાય ’ ઇત્યાદિ અક્ષરસંયુક્ત જ છે, ત્યારે એપરથી એ એકેન્દ્રિય જીવોને પણ કંઈક અવ્યક્ત અક્ષરની અવશ્ય પ્રાપ્તિ હોય છે એમ સમજવું.

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બે એક સાથે હોય છે. તેમ તે બેની સાથે અવધિજ્ઞાન કે મન:-

ચતુર્ણાં સહભાવોઽપિ છદ્મસ્થશ્રમણે ભવેત્ ।

પંચાનાં સહભાવે તુ મતદ્વિતયમુચ્યતે ॥ ૧૬૫ ॥

કેચિદૂચુર્ન નશ્યન્તિ યથાર્કેઽભ્યુદિતે સતિ ।

મહાંસિ ચન્દ્રનક્ષત્રદીપાદીન્યખિલાન્યપિ ॥ ૧૬૬ ॥

ભવન્ત્યર્કિચિત્કરાણિ કિન્તુ પ્રકાશનં પ્રતિ ।

છદ્મસ્થિકાનિ જ્ઞાનાનિ પ્રોદ્ભૂતે કેવલે તથા ॥૧૬૭॥ યુગ્મમ્ ॥

તતો ન કેવલેનૈષાં સહભાવો વિરુદ્ધયતે ।

અવ્યાપારાન્નિષ્ફલાનામપ્યક્ષાણામિવાર્હતિ ॥ ૧૬૮ ॥

અન્યે ત્વાદુર્ન સન્ત્યેવ કેવલજ્ઞાનશાલિનિ ।

છદ્મસ્થિકાનિ જ્ઞાનાનિ યુક્તિસ્તત્રાભિધીયતે ॥ ૧૬૯ ॥

અવાયસદ્દ્રવ્યાભાવાત્ મતિજ્ઞાનં ન સમ્ભવેત્ ।

ન શ્રુતજ્ઞાનમપિ યત્તન્મતિજ્ઞાનપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭૦ ॥

રૂપિદ્રવ્યૈકવિષયે ન તૃતીયતુરીયકે ।

લોકાલોકવિષયકજ્ઞાનસ્ય સર્વવેદિનઃ ॥ ૧૭૧ ॥

પર્યવજ્ઞાન પણ હોય છે અને એમ થવાથી ત્રણનો પણ એકત્ર સાથ થાય છે. વળી કેવળજ્ઞાન થયા પહેલાં (છદ્મસ્થપણામાં) શ્રમણપણામાં ચારનો સહભાવ પણ હોય છે. પાંચે જ્ઞાનોના સહભાવના સંબંધમાં બે મત છે. ૯૬૪-૯૬૫.

કેટલાક એમ કહે છે કે જેમ સૂર્યનો અભ્યુદય થયે છતે પણ ચંદ્રમા, નક્ષત્ર દીપક આદિ હોય છે (જોકે પ્રકાશતા બહુ નથી) તેમ, કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયે ચારે છદ્મસ્થિક જ્ઞાનોનો પણ સહભાવ તો રહે. કેવળજ્ઞાનની સાથે એમનાં સહવાસમાં કંઈ વિરોધ નથી આવતો; અર્હતપ્રભુમાં, અવ્યાપૃત હોઈને નિષ્કૂળ રહેતી ઇન્દ્રિયોની જેમ. ૯૬૬-૯૬૮.

બીજાઓ વળી એમ કહે છે કે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયે છદ્મસ્થિક જ્ઞાનો રહેતાં નથી. પોતાના મતના આધાર માટે એઓ નીચે પ્રમાણે યુક્તિ રજૂ કરે છે:— ૯૬૯.

અપાયરૂપી સદ્દ્રવ્યનો અભાવ હોવાથી, મતિજ્ઞાનનો સંલવ નથી. અને મતિજ્ઞાન વિના શ્રુતજ્ઞાનનો પણ સંલવ નથી. વળી એક રૂપી દ્રવ્ય માત્ર જ વિષય છે જેનો એવું ત્રીણું અને ચોથું જ્ઞાન પણ સંલવે નહિં કેમકે પાંચમા જ્ઞાનવાળા (સર્વવેદી) પ્રભુમાં લોકાલોક સર્વ વિષયક જ્ઞાન છે. વળી છેલ્લા શિવાયના (ચાર) જ્ઞાનો ક્ષયોપશમથી થયેલાં હોયછે, અને છેલ્લું

ક્ષયોપશમજાન્યન્યાન્યન્ત્યં ચ ક્ષાયિકં મતમ્ ।

સહભાવસ્તદેતેષાં પંચાનામેતિ નૌચિતીમ્ ॥ ૧૭૨ ॥

કટે સત્યુપકલ્પ્યન્તે જાલકાન્યન્તરાન્તરા ।

મૂલતઃ કટનાશે તુ તેષાં વ્યવહૃતિઃ કુતઃ ॥ ૧૭૩ ॥

કિંચ જ્ઞાનદર્શનયોરેવોપયોગૌ સ્તૌ યથાક્રમમ્ ।

અશેષપર્યાયદ્રવ્યબોધિનોઃ સર્વવેદિનઃ ॥ ૧૭૪ ॥

એકસ્મિન્ સમયે જ્ઞાનં દર્શનં ચાપરક્તણે ।

સર્વજ્ઞસ્યોપયોગૌ દ્વૌ સમયાન્તરિતૌ સદા ॥ ૧૭૫ ॥

તથાહુઃ—નાણંમિ દંસણંમિ ય એત્તો એકતરયંમિ-ઉવઉત્તા ।

સઠ્ઠસ્સ કેવલિસ્સવિ જુગવં દો નત્થિ ઉવશ્રોગા ॥ ૧૭૬ ॥

ઇદં સૈદ્ધાન્તિકમતં તાર્કિકાઃ કેચનોચિરે ।

સ્યાતામેવોપયોગૌ દ્વાવેકસ્મિન્ સમયેઽર્હતઃ ॥ ૧૭૭ ॥

અન્યથા કર્મણ ઇવ સ્યાદાવારકતા મિથઃ ।

એકૈકસ્યોપયોગસ્યાન્યોપયોગોદયદ્રુહઃ ॥ ૧૭૮ ॥

(પાંચમું—કેવળ) જ્ઞાન ક્ષાયિક હોય છે; એમ લિખ્તલિખ્ત પ્રકાર હોવાથી પાંચેનો એકત્રવાસ ઉચિત નથી. ૬૭૦—૬૭૨.

વળી દૃષ્ટાન્ત તરીકે એક સાદડી લ્યો, તે કોઈ સ્થળે અસ્તિત્વમાં હોય તો તો તેમાં વચ્ચે વચ્ચે બાળીઓ હોવાની કલ્પના કરી શકાય. પણ મૂળે સાદડી હોય જ નહિં તોપણ એવી બાળીઓની કલ્પના કરવાની જરૂર જ ક્યાં રહે છે ? ૬૭૩.

વળી સર્વજ્ઞ એવા પ્રભુને, અશેષ દ્રવ્ય અને એના પર્યાયોનો બોધ કરાવનાર જ્ઞાન તથા દર્શનના ઉપયોગ અનુક્રમે જ હોય છે. અર્થાત્ એક સમયે જ્ઞાન હોય છે અને બીજે સમયે દર્શન હોય છે એમ બેઉ ઉપયોગો જૂદેજૂદે સમયે હોય છે. ૬૭૪—૬૭૫.

કહ્યું છે કે—જ્ઞાન અને દર્શન—એ બેમાંથી, એકીવેળાએ એકમાં જ સર્વ કેવળીઓ ઉપયુક્ત એટલે ઉપયોગવાળા હોય છે; એક સાથે બેઉમાં નહિં. ૬૭૬.

આ અભિપ્રાય સિદ્ધાન્તવાદીઓનો છે. તર્કશાસ્ત્રીઓ તો કેટલાક એમ કહે છે કે અહિંત-પ્રભુને એક જ સમયે બેઉ ઉપયોગો ખુશીથી હોય-હોય જ છે. જો એમ ન હોય તો એક ઉપયોગ, કર્મની જેમ અન્ય ઉપયોગનો દ્રોહ કરીને એને અટકાવી દઈ શકે. વળી એ બેઉ

યચ્ચૈતયોઃ સાધ્યનન્તા સ્થિતિરુક્તોપયોગયોઃ ।

વ્યર્થા સ્થાત્સાપ્યનુદયાદૈકૈકસમયાન્તરે ॥ ૧૭૯ ॥

અન્યે ચ કેચન પ્રાહુઃ જ્ઞાનદર્શનયોરિહ ।

નાસ્તિ કેવલિનો ભેદો નિઃશેષાવરણક્ષયાત્ ॥ ૧૮૦ ॥

જ્ઞાનૈકદેશઃ સામાન્યમાત્રજ્ઞાનં હિ દર્શનમ્ ।

તત્કથં દેશતો જ્ઞાનં સમ્ભવેત્સર્વવેદિનઃ ॥ ૧૮૧ ॥

ઉક્તં ચ—કેહ ભણંતિ જુગવં જાણહ પાસહ ય કેવલી નિયમા ।

અન્ને ઇગંતરિયં ઇચ્છન્તિ સુત્રોવણ્ણેણં ॥ ૧ ॥

અન્ને ન ચેવ વીસું દંસણમિચ્છન્તિ જિણવરિન્દસ્ય ।

જં ચિય કેવલનાણં તં ચિય સે દંસણં વિંતિ ॥ ૨ ॥

અત્ર ચ ભૂયાન્ યુક્તિસન્દર્ભઃ અસ્તિ । સ તુ નન્દીવૃત્તિસમ્મત્યાદિ-
ભ્યોઽવસેયઃ ॥

અથ પ્રકૃતમ્—

ઉપયોગોની સાદિઅનન્ત સ્થિતિ કહેલી છે એ પણ અકેક સમયને અન્તરે ઉદયે નહિ આવવાથી વ્યર્થ થાય છે. ૬૭૭-૬૭૯.

વળી અન્ય કેટલાક એમ કહે છે કે કેવળજ્ઞાનીને તો આવરણમાત્ર ક્ષીણ થઈ ગયાં છે તો એમને જ્ઞાન ને દર્શન એવો ભેદ શાનો ? વળી જ્ઞાનના એક દેશરૂપ સામાન્ય માત્ર જ્ઞાન-એ દર્શન છે; તોપણી સર્વવેદી (સર્વજ્ઞ) ને ‘ દેશતઃ ’-દેશથી (અર્થાત્ વિલાગમાત્ર) જ્ઞાન કેમ સંભવે ? ૬૮૦-૬૮૧.

કહ્યું છે કે—

કેટલાકને મતે કેવળજ્ઞાની નિશ્ચયે એકીસાથે જ જાણે છે અને જુએ છે. કેટલાકે વળી શ્રુતનો આધાર આપીને કહે છે કે બે (જ્ઞાન ને દર્શન) એકાન્તરિત છે. (૧)

વળી અન્ય કેટલાક જિનપ્રભુનું બિન્નદર્શન માનતા નથી; પરંતુ જે કેવળજ્ઞાન છે એ જ દર્શન છે એમ કહે છે. (૨)

આના સંબંધમાં અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિયુક્ત લખાણો છે. એ સર્વ મન્દીસૂત્રની વૃત્તિ-સરૂપતિતર્ક વગેરે અંથોમાંથી જાણી લેવાં.

હવે પ્રસ્તુત બાબતપર આવીએ:—

વિનૈતાભ્યાં પરઃ કશ્ચિન્નોપયોગોઽર્હતાં મતઃ ।

તતઃ કથં ભવેત્તેષાં મત્યાદિજ્ઞાનસમ્ભવઃ ॥ ૧૮૨ ॥

इत्यादि प्रायः अर्थतः तत्त्वार्थभाष्यवृत्तिगतम् ॥

अथ ज्ञानस्थितिर्द्वेधा प्रज्ञप्ता परमेश्वरैः ।

साध्यनन्ता सादिसान्ता तत्राद्या केवलस्थितिः ॥ १८३ ॥

शेषज्ञानानां द्वितीया तत्राद्यज्ञानयोर्लघुः ।

अन्तर्मुहूर्त्तमुत्કृष्टा षट्षष्टिः सागराणि च ॥ १८४ ॥ युग्मम् ॥

इयं चैवम्—त्रयस्त्रिंशत्વાર્ધિમાનો ભવૌ દ્વૌ વિજયાદિષુ ।

દ્વાવિંશત્યબ્ધિમાનાન્ વા ભવાંસ્ત્રીનચ્યુતાદિષુ ॥ ૧૮૫ ॥

કૃત્વોત્કર્ષાત્ શિવં યાયાત્ સમ્યક્ત્વમથવા ત્યજેત્ ।

સાતિરેકા નરભવૈઃ ષટ્ષષ્ટિર્વાર્ધયસ્તદા ॥ ૧૮૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

यदाहुः—दोवारे विजयाइसु गयस्स तिन्नचुए अहव ताइं ।

अइरेगं नरभवियं नाणाजीवाण सव्वच्चं ॥ १ ॥

“ અહીં ત્રિપ્રભુને, જ્ઞાન અને દર્શન એ બે ઉપરાંત કોઈ ત્રીજો ઉપયોગ તો કહ્યો નથી ત્યારે એમને મતિજ્ઞાન વગેરે ક્યાંથી સંભવે ? ” ઇત્યાદિ અર્થનું લખાણુ પ્રાયઃ તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યની વૃત્તિમાં છે. ૬૮૨.

હવે જ્ઞાનની સ્થિતિ વિષે.

જિનપ્રભુએ જ્ઞાનની સ્થિતિ બે પ્રકારની કહી છે: (૧) સાદિઅનન્ત અને (૨) સાદિ-સાન્ત. કેવળજ્ઞાનની સ્થિતિ સાદિઅનન્ત છે. બીજા ચારેની સાદિસાન્ત છે. પહેલા બે જ્ઞાનની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની, અને ઉત્કૃષ્ટ છાસઠ સાગરોપમની છે. ૬૮૩-૬૮૪.

એ આ પ્રમાણે:—વિજય આદિમાં તેત્રીશ તેત્રીશ સાગરોપમના બે ભવ અથવા અચ્યુત દેવલોક આદિમાં બાવીશ બાવીશ સાગરોપમના ત્રણ ભવ કરીને ઉત્કૃષ્ટઃ મોક્ષ પામે. અથવા સમકિત ખોઈ નાખે ત્યારે મનુષ્યભવોવડે છાસઠ સાગરોપમથી કંઈક અધિક કાળ થાય. ૬૮૫-૬૮૬.

કહ્યું છે કે—એવાર વિજય આદિમાં જવાથી, અથવા ત્રણવાર અચ્યુત આદિમાં જવાથી છાસઠ સાગરોપમ થાય. મનુષ્યના જ ભવોમાં રહે તો એથી કંઈ વિશેષ થાય. નાનાપ્રકારના જીવોની અપેક્ષાએ વળી એ જ્ઞાનો સર્વકાળ હોય. (૧).

અથોત્કૃષ્ટાવધિજ્ઞાનસ્થિતિરેષૈવ વર્ણિતા ।
જઘન્યા ચૈકસમયં સા ત્વેવં પરિભાવ્યતે ॥ ૯૮૭ ॥

યદા વિભંગકજ્ઞાની સમ્યક્ત્વં પ્રતિપદ્યતે ।
તદા વિભંગસમયે તસ્મિન્નેવાવધિર્ભવેત્ ॥ ૯૮૮ ॥
ક્ષણે દ્વિતીયે તદ્જ્ઞાનં ચેત્પતેન્મરણાદિના ।
તદા જઘન્યા વિજ્ઞેયાવધિજ્ઞાનસ્થિતિર્બુધૈઃ ॥ ૯૮૯ ॥

સંયતસ્યાપ્રમત્તત્વે વર્તમાનસ્ય કસ્યચિત્ ।
મનોજ્ઞાનં સમુત્પદ્ય દ્વિતીયસમયે પતેત્ ॥ ૯૯૦ ॥
एवं मनःपर्यवस्य स्थितिर्लघ्वी क्षणात्मिका ।
देशेना पूर्वकोटी तु महती सापि भाव्यते ॥ ९९१ ॥

પૂર્વકોટ્યાયુષો દીક્ષાપ્રતિપત્તેરનન્તરમ્ ।
મનોજ્ઞાને સમુત્પન્ને યાવજ્જીવં સ્થિતે ચ સા ॥ ૯૯૨ ॥

સ્થિતિર્લઘ્વી ઋજુમતિમનોજ્ઞાનવ્યપેક્ષયા ।
અન્યત્વપ્રતિપાતિત્વાદાકૈવલ્યં હિ તિષ્ઠતિ ॥ ૯૯૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અવધિજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એટલી જ એટલે છાસક સાગરોપમની હોય છે. એની જઘન્ય સ્થિતિ એક સમયની છે—તે આ પ્રમાણે:—જ્યારે વિભંગજ્ઞાની સમકિત પામે છે ત્યારે તે વિભંગના સમયમાં જ એને અવધિજ્ઞાની થાય છે. જો મરણ આદિને લીધે બીજે જ ક્ષણે એ જ્ઞાન પડે તો અવધિજ્ઞાનની જઘન્ય સ્થિતિ થાય. ૯૮૭-૯૮૯.

અપ્રમત્તપણે રહેતા કેાઈ સંયતિને મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈને બીજે જ ક્ષણે પડે છે એવું બને છે, એટલે એપરથી એની જઘન્ય સ્થિતિ એક સમયની કહેવાય છે જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂર્વકોટિથી કંઈક ઉણી છે. ૯૯૦-૯૯૧.

પૂર્વકોટિના આયુષ્યવાળા જીવને દીક્ષા લીધા પછી મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય અને યાવજજીવ રહે તે સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ. ઉપર જઘન્ય સ્થિતિ કહી છે એ ઋજુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાનની અપેક્ષાએ કહી છે. વિપુલમતિ, મનઃપર્યવજ્ઞાન તો અપ્રતિપાતી હોવાથી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી રહે છે. ૯૯૨-૯૯૩.

કેવલસ્થિતિરુક્તૈવ સાધ્યનન્તેત્યનન્તરમ્ ।

મત્યજ્ઞાનશ્રુતાજ્ઞાનસ્થિતિસ્ત્રેધા ભવેદથ ॥ ૯૯૪ ॥

અનાધ્યનન્તાભવ્યાનાં ભવ્યાનાં દ્વિવિધા પુનઃ ।

અનાદિસાન્તા સાધ્યન્તા તત્રાધ્યા જ્ઞાનસમ્ભવે ॥ ૯૯૫ ॥

સાદિસાન્તા પુનર્દ્વેધા જઘન્યોત્કૃષ્ટભેદતઃ ।

જઘન્યાન્તર્મુહૂર્ત્તં સ્યાત્ સા ચૈવં પરિભાવ્યતે ॥ ૯૯૬ ॥

જન્તોભ્રષ્ટસ્ય સમ્યક્ત્વાત્ પુનરન્તર્મુહૂર્ત્તતઃ ।

સમ્યક્ત્વલબ્ધૌ લઘ્વી સ્યાદજ્ઞાનદ્વિતયસ્થિતિઃ ॥ ૯૯૭ ॥

અનન્તકાલચક્રાણિ કાલતઃ પરમા સ્થિતિઃ ।

દેશોનં પુદ્ગલપરાવર્ત્તાર્દ્ધં ક્ષેત્રતસ્તુ સા ॥ ૯૯૮ ॥

ભાવના— સમ્યક્ત્વતઃ પરિભ્રશ્ય વનસ્પત્યાદિષુ ભ્રમન્ ।

સમ્યક્ત્વં લભતેઽવશ્યં કાલેનૈતાવતા પુનઃ ॥ ૯૯૯ ॥

જઘન્યા ત્વેકસમયં વિભંગસ્ય સ્થિતિઃ કિલ ।

ઉત્પદ્ય સમયં સ્થિત્વા ભ્રશ્યતઃ સા પુનર્ભવેત્ ॥ ૧૦૦૦ ॥

કેવલજ્ઞાનની સ્થિતિ તો સાદિઅનન્ત છે એમ પૂર્વે કહેલું છે.

હવે મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાનની સ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની છે: (૧) અનાદિ-અનન્ત, (૨) અનાદિસાન્ત, (૩) સાદિસાન્ત. અભવ્યોની અનાદિ અનન્ત છે. ભવ્યોની અનાદિ-સાન્ત અને સાદિસાન્ત એમ બે પ્રકારે છે. એમાં પહેલા પ્રકારની, જ્ઞાનનો સંભવ હોય, તો હોય. ૯૯૪-૯૯૫.

‘ સાદિસાન્ત ’ ના વળી બે ભેદ છે: (૧) જઘન્ય અને (૨) ઉત્કૃષ્ટ. તેમાં ‘ જઘન્ય ’ અન્તર્મુહૂર્ત્તની હોય. તે આવી રીતે:—સમક્રિતથી પતિત થયેલા પ્રાણીને પુનઃ અન્તર્મુહૂર્ત્તમાં સમક્રિત પ્રાપ્ત થાય તો બેઉ અજ્ઞાનોની જઘન્ય સ્થિતિ થાય. ૯૯૬-૯૯૭.

એમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ‘ કાળથી ’ અનન્ત કાળચક્રો સુધીની હોય; અને ‘ ક્ષેત્રથી ’ અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનથી કંઈક ઓછી હોય. અને તે એવી રીતે કે સમક્રિતથી પતિત થઈ વનસ્પતિ આદિમાં પરિભ્રમણ કરતાં કરતાં તેટલે કાળે પુનઃ નિશ્ચયે સમક્રિત પામે. ૯૯૮-૯૯૯.

વિભંગજ્ઞાનની સ્થિતિ જઘન્યતઃ એક સમયની હોય. જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ, એક સમય રહી પડે છે તે જ્ઞાનની એ સ્થિતિ કહેવાય. વળી એની (વિભંગજ્ઞાનની) ઉત્કૃષ્ટ

ત્રયચ્છિન્નશત્સાગરાણિ વિભંગસ્ય સ્થિતિર્ગુરુઃ ।

દેશોનયા પૂર્વકોઢ્યાધિકાનિ તત્ર ભાવના ॥ ૧૦૦૧ ॥

દેશોનપૂર્વકોઢ્યાયુઃ કશ્ચિદંગી વિભંગવાન્ ।

જ્યેષ્ઠાયુરપ્રતિષ્ઠાને તિષ્ઠેત્ વિભંગસંયુતઃ ॥ ૧૦૦૨ ॥

ઇતિ જ્ઞાનસ્થિતિઃ ॥

અથ અન્તરમ્—

મત્યાદિજ્ઞાનતો ભ્રષ્ટઃ પુનઃ કાલેન યાવતા ।

જ્ઞાનમાપ્નોતિ મત્યાદિજ્ઞાનાનામન્તરં હિ તત્ ॥ ૧૦૦૩ ॥

અનન્તકાલંચક્રાણિ કાલતઃ સ્યાન્મતિશ્રુતે ।

દેશોનં પુર્વગલપરાવર્ત્તાર્ધં ક્ષેત્રતોઽન્તરમ્ ॥ ૧૦૦૪ ॥

અવમેવાવધિમનઃપર્યાયજ્ઞાનયોઃ પરમ્ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તમાત્રં ચ સર્વેષ્વેષ્વન્તરં લઘુ ॥ ૧૦૦૫ ॥

કેવલસ્યાન્તરં નાસ્તિ સાધ્યનન્તા હિ તત્સ્થિતિઃ ।

અનાધ્યન્તાનાદિસાન્તેઽજ્ઞાનદ્વયેઽપિ નાન્તરમ્ ॥ ૧૦૦૬ ॥

સ્થિતિ, તેત્રીશ સાગરોપમમાં, કંઠક ન્યૂન એવી પૂર્વકાટિ ઉમેરીએ એટલી છે. પૂર્વકાટિ કરતાં સહેજ ન્યૂન આયુષ્યવાળો કોઈ વિભંગજ્ઞાની જીવ ઉત્કૃષ્ટતઃ એટલો વખત વિભંગજ્ઞાન સહિત અપ્રતિષ્ઠાન નામની નારકીને વિષે રહે છે એવી ભાવના છે. ૧૦૦૦-૧૦૦૨.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનની સ્થિતિનું સ્વરૂપ સમજવું.

હવે જ્ઞાનોના અન્તર વિષે.

‘ મતિજ્ઞાન ’ વગેરે જ્ઞાનથી ભ્રષ્ટ થયેલ પ્રાણી પુનઃ જેટલે કાળે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તેટલું મતિ આદિક જ્ઞાનોનું અન્તર જાણવું ૧૦૦૩.

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનું અન્તર ઉત્કૃષ્ટપણે ‘ કાળથી ’ અનન્તકાળઅર્થેનું હોય, અને ‘ ક્ષેત્રથી ’ અર્ધપુર્ણગણપરાવર્તનું હોય ૧૦૦૪.

વળી અવધિ અને મનઃપર્યાયનું અન્તર ઉત્કૃષ્ટતઃ એટલુંજ હોય. જ્યારે એ સર્વનું અન્તર જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્ત્તનું હોય છે. ૧૦૦૫.

કેવળજ્ઞાનનું અન્તર નથી કેમકે એની સ્થિતિ સાદિઅનન્ત છે. તેમ અનાદિઅનન્ત અને અનાદિસાન્ત-એવાં બન્ને અજ્ઞાનોને વિષે પણ અન્તર નથી. ૧૦૦૬.

सादिसान्ते पुनस्तत्राधिकाः षट्षष्टिसागराः ।

इयमुत्कुष्टसम्यक्त्वस्थितिरेव तदन्तरम् ॥ १००७ ॥

अन्तरं स्याद्विभंगस्य ज्येष्ठं कालो वनस्पतेः ।

अन्तर्मुहूर्त्तमेतेषु त्रिषु ज्ञेयं जघन्यतः ॥ १००८ ॥

स्तोका मनोज्ञा अवधिमन्तोऽसंख्यगुणास्ततः ।

मतिश्रुतज्ञानवन्तो मिथस्तुल्यास्ततोऽधिकाः ॥ १००९ ॥

असंख्येयगुणास्तेभ्यो વિભંગજ્ઞાનશાલિનઃ ।

કેવલજ્ઞાનિનોઽનન્તગુણાસ્તેભ્યઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૦૧૦ ॥

તદનન્તગુણાસ્તુલ્યા મિથો દ્વયજ્ઞાનવર્ત્તિનઃ ।

અપ્યષ્ટસ્વેષુ પર્યાયા અનન્તાઃ કીર્તિતા જિનૈઃ ॥ ૧૦૧૧ ॥

सर्वेषां पर्यवा द्वेधा स्वकीयापरभेदतः ।

स्वधर्मरूपास्तत्र स्वे परधर्मात्मकाः परे ॥ १०१२ ॥

क्षयोपशमवैचित्र्यान्મતેરવગ્રહાદયઃ ।

અનન્તભેદાઃ ષટ્સ્થાનપતિતત્વાદ્ ભવન્તિ હિ । ॥ ૧૦૧૩ ॥

‘ સાદિસાન્ત ’ (અજ્ઞાનદ્વય) માં છાસઠ સાગરોપમથી કઇક અધિક અન્તર છે. અને એ સમકિતની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બરાબર છે. ૧૦૦૭.

વિભ ગજ્ઞાનનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર વનસ્પતિના કાળ જેટલું છે. ત્રણે અજ્ઞાનોનું જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત્તનું જાણવું. ૧૦૦૮.

મનઃપર્યવજ્ઞાનીઓ સર્વથી થોડા છે, અવધિજ્ઞાનીઓ એનાથી અનન્તગણા છે. મતિ-જ્ઞાની અને શ્રુતજ્ઞાની બેઉ પરસ્પર તુલ્ય છે અને અવધિજ્ઞાનીઓ કરતાં અધિક છે. ૧૦૦૯.

એના કરતાં અસંખ્યગણા વિભંગજ્ઞાનીઓ છે, અને અનન્ત ગણા કેવલજ્ઞાનીઓ છે. ૧૦૧૦.

તેથી અનન્તગણા અને પરસ્પર તુલ્ય બેઉ-અજ્ઞાન-વાળાઓ છે. પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન-એમ આઠેમાં પ્રભુએ અનન્ત પર્યાયો કહેલા છે. ૧૦૧૧.

સર્વેના પર્યાયો, (૧) સ્વપર્યાય અને (૨) પરપર્યાય-એમ બે પ્રકારના છે. સ્વધર્મરૂપ-એ સ્વ પર્યાય અને પરધર્મરૂપ એ પરપર્યાય. ૧૦૧૨.

ક્ષયોપશમના વિચિત્રપણાને લીધે, મતિજ્ઞાન છ. ‘ સ્થાન ’ માં બહેંચાઈ ગયેલું હોઈ, એના ‘ અવગ્રહ ’ આદિ અનન્ત ભેદ થાય છે. ૧૦૧૩.

ષટ્ સ્થાનાનિ ચૈવમ્—

સંખ્યેયાસંખ્યેયાનન્તભાગૈર્વૃદ્ધિર્યથાક્રમમ્ ।

સંખ્યેયાસંખ્યેયાનન્તગુણૈર્વૃદ્ધિરિતીહ ષટ્ ॥ ૧૦૧૪ ॥

અનન્તાસંખ્યસંખ્યાનામનન્તાસંખ્યસંખ્યકાઃ ।

ભેદાઃ સ્યુરિત્યનન્તાસ્તે મતિજ્ઞાનસ્ય પર્યવાઃ ॥ ૧૦૧૫ ॥

પ્રતિજ્ઞેયં મતિજ્ઞાનં વિભિદ્યેત યતોઽથવા ।

જ્ઞેયાનન્ત્યાત્તતોઽનન્તા મતિજ્ઞાનસ્ય પર્યવાઃ ॥ ૧૦૧૬ ॥

નિર્વિભાગૈઃ પરિચ્છેદૈઃ ચ્છિન્નં કલ્પનયાથવા ।

અનન્તસંખંડં ભવતીત્યનન્તા મતિપર્યવાઃ ॥ ૧૦૧૭ ॥

સ્વેભ્યોઽનન્તગુણા યે ચ સન્ત્યર્થાન્તરપર્યવાઃ ।

યતસ્તત્રોપયુજ્યન્તે તતસ્તેઽપ્યસ્ય પર્યવાઃ ॥ ૧૦૧૮ ॥

યદ્યપ્યસ્મિન્નસંવદ્ધા તથાપ્યસ્યોપયોગતઃ ।

તેઽદસીયા અસંવદ્ધસ્વોપયોગિધનાદિવત્ ॥ ૧૦૧૯ ॥

ગ્રાહ ચ—

મતિજ્ઞાનના એ છ સ્થાનો આ પ્રમાણે:—(૧) સંખ્યેય લાગવૃદ્ધિ, (૨) અસંખ્યેય લાગવૃદ્ધિ, (૩) અનન્ત લાગવૃદ્ધિ, (૪) સંખ્યેય ગુણવૃદ્ધિ, (૫) અસંખ્યેય ગુણવૃદ્ધિ, અને (૬) અનન્ત ગુણવૃદ્ધિ. એમાં ‘અનન્ત’ ના, ‘અસંખ્યેય’ ના, અને ‘સંખ્યેય’ ના અનન્ત-અસંખ્યેય-અને-સંખ્યેય ભેદો છે અને તેથી મતિજ્ઞાનના પચાસે અનન્ત છે. ૧૦૧૪-૧૦૧૫.

અથવા, બેટલા જ્ઞેય એટલા મતિજ્ઞાનના ભેદ, અને એ જ્ઞેય અનન્ત છે માટે પણ મતિજ્ઞાનના અનન્ત પચાસે છે. ૧૦૧૬.

અથવા મતિજ્ઞાનને નિર્વિભાગ પરિચ્છેદોમાં છિન્ન થયેલું કહેવો. એવા પરિચ્છેદો-ખંડો ‘અનન્તા’ થાય છે. એટલે પણ એના (મતિજ્ઞાનના) અનન્ત પચાસે છે. ૧૦૧૭.

વળી પોતાનાથી અનન્તગણા જે અન્યપદાર્થોના પચાસે છે તેઓ પણ એમાં ઉપયુક્ત થાય છે માટે એઓ પણ એના પચાસે છે. ૧૦૧૮.

યદ્યપિ એઓ એમાં સંબદ્ધ નથી તથાપિ એના ઉપયુક્તપણાથી, તે તેના છે, સંબદ્ધ નહિં છતાં ઉપયોગી હોવાથી અમુક ધન જેમ પોતાનું કહેવાય છે એમ. ૧૦૧૯.

નીચે પ્રમાણે અન્યત્ર કહેલું છે, જે પણ આ વાતને ટેકો આપે છે:—

નનુ જહ તે પરપજ્જાયા ન તસ્સ અહ તસ્સ ન પરપજ્જાયા ।
આચાર્યઃ પ્રાહ—જં તંમિ અસંબદ્ધા તો પરપજ્જાયવવદેસો ॥ ૧૦૨૦ ॥

ચાયસપજ્જાયવિસેસણાઇણા તસ્સ જમુવજુજ્જન્તિ ।
સધણમિવાસંબદ્ધં હવન્તિ તો પજ્જવા તસ્સ ॥ ૧૦૨૧ ॥

ચાયત્તિ ત્યાગેન સ્વપર્યાયવિશેષણાદિના ચ પરપર્યાયા ઘટાદિપર્યાયા
યેન કારણેન તસ્ય જ્ઞાનસ્ય ઉપયુજ્યન્તે ઉપયોગં યાન્તિ । યતઃ ઘટાદિ-
સકલવસ્તુપર્યાયપરિત્યાગે એવ જ્ઞાનાદિરર્થઃ સુજ્ઞાતો ભવતીતિ સર્વે પર્યાયાઃ
પરિત્યાગમુખેન ઉપયુજ્યન્તે । તથા પરપર્યાયસદ્ભાવે એવ એતે સ્વપર્યાયા
ઇતિ વિશેષયિતું શક્યા ઇતિ ॥ સ્વપર્યાયવિશેષણેન પરપર્યાયા ઉપયુજ્યન્તે
ઇતિ તાત્પર્યમ્ ॥

શ્રુતેઽપ્યનન્તાઃ પર્યાયાઃ પ્રોક્તાઃ સ્વપરભેદતઃ ।
સ્વીયાસ્તન્ન ચ નિર્દિષ્ટાસ્તેઽક્ષરાનક્ષરાદયઃ ॥ ૧૦૨૨ ॥
ક્ષયોપશમવૈચિત્ર્યાદ્વિષયાનન્ત્યતશ્ચ તે ।
શ્રુતાનુસારિબોધાનામાનન્ત્યાત્સ્યુરનન્તકાઃ ॥ ૧૦૨૩ ॥

અહિં કોઈ એવી શંકા ઉઠાવે કે “ જ્યારે તે પરપર્યાયો છે ત્યારે તેઓ તેના નથી; અને
જે તેના છે તો તે પરપર્યાયો નથી ” તો એનું સમાધાન એવી રીતે કે ‘ એ પરપર્યાયો
એટલા માટે કહેવાય છે કે એ એની સાથે સંબદ્ધ નથી માટે. ૧૦૨૦.

વળી ‘ સ્વપર્યાયો એવા વિશેષણને દીધે, પોતાપણુનો ત્યાગ થાય છે; પરન્તુ એના ઉપ-
યોગમાં આવવાથી એ પર્યાયો એના કહેવાય છે; અસંબદ્ધ છતાં પોતાના ઉપયોગમાં આવતું
ધન જેમ પોતાનું કહેવાય છે એમ.

સંબંધપણુનો ત્યાગ છતાં ‘ સ્વપર્યાય ’ (એવું વિશેષણ)—એનું કારણ એ કે એ કાર-
ણથી પરપર્યાયો એટલે ઘટ આદિના પર્યાયો એ જ્ઞાનના ઉપયોગમાં આવે છે. કેમકે ઘટ વગેરે
સર્વ વસ્તુઓના પર્યાયના પરિત્યાગવડે જ જ્ઞાનાદિ અર્થ સુજ્ઞાત થાય છે. આમ સર્વ પર્યાયો
ત્યાગસ્વરૂપે ઉપયોગમાં આવે છે. વળી ‘ પરપર્યાય ’ એવું કંઈ હોય—એનો સદ્ભાવ હોય,
તો જ આ ‘ સ્વપર્યાય ’ છે એમ કહેવું શક્ય છે. ‘ સ્વપર્યાય ’ ના વિશેષણે કરીને પરપર્યા-
યોનો ઉપયોગ કરાય છે—એમ તાત્પર્ય છે.

શ્રુતજ્ઞાનના પણ અનન્ત પર્યાયો છે. અને એનાયે સ્વપર્યાય, અને પરપર્યાય—એવા બે ભેદ
છે. અક્ષર અનક્ષર વગેરે સ્વપર્યાયો છે. ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી તથા વિષયોના અનન્તપ-

અવિભાગપરિચ્છેદૈરનન્તા વા ભવન્તિ તે ।

અનન્તા પરપર્યાયા અપ્યસ્મિન્તે તુ પૂર્વવત્ ॥ ૧૦૨૪ ॥

અથવા સ્યાત્ શ્રુતજ્ઞાનં શ્રુતગ્રન્થાનુસારતઃ ।

શ્રુતગ્રન્થશ્ચાક્ષરાત્મા તાન્યકારાદિકાનિ ચ ॥ ૧૦૨૫ ॥

તત્ત્વૈકૈકમુદાત્તાનુદાત્તસ્વરિતભેદતઃ ।

અલ્પાનલ્પપ્રયત્નાનુનાસિકાન્યવિશેષતઃ ॥ ૧૦૨૬ ॥

સંયુક્તાસંયુક્તયોગદ્વયાદિસંયોગભેદતઃ ।

આનન્ત્યાચ્છાભિધેયાનાં ભિદ્યમાનમનન્તથા ॥ ૧૦૨૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

કેવલો લભતેઽકારઃ શેષવર્ણયુતશ્ચ ચાન્ ।

તે સર્વેઽસ્ય સ્વપર્યાયાસ્તદન્યે પરપર્યવાઃ ॥ ૧૦૨૮ ॥

एवं च अनन्तस्वान्यपर्यायमेकैकमक्षरं श्रुते ।

पर्यायास्तेऽखिलद्रव्यपर्यायराशिसम्मिताः ॥ ૧૦૨૯ ॥

છાથી, શ્રુતાનુસારી જ્ઞાનોના પણ અનન્તપણાને લીધે એ પર્યાયો અનન્ત હોય છે. અથવા એના (શ્રુતજ્ઞાનના) નિર્વિભાગ પરિચ્છેદો છે માટે પણ એના પર્યાયો અનન્ત છે. ૧૦૨૨-૧૦૨૩.

શ્રુતજ્ઞાનના પરપર્યાયો પણ અનન્ત છે, મતિજ્ઞાનના પરપર્યાયોની નેમ. (ને ઉપર કહી ગયા છીએ). ૧૦૨૪.

અથવા; શ્રુતજ્ઞાન શ્રુતગ્રંથને અનુસારે હોય છે, એ શ્રુતગ્રંથ અક્ષરરૂપ છે, એ અક્ષરો અકારાદિક છે, -૧૦૨૫.

એ અકારાદિક અક્ષરોના વળી ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત, અલ્પપ્રયત્ન, અનલ્પપ્રયત્ન, અનુનાસિક, અનનુનાસિક, સંયોગી, અસંયોગી, દ્વિકસંયોગી ઇત્યાદિક ભેદ છે માટે, તેમજ એમના અનન્ત અભિધેય છે માટે, એના અનન્ત ભેદ છે. ૧૦૨૬-૧૦૨૭.

ખીજા અક્ષરોની સાથે જોડાવાથી કેવળ અકારના ને પર્યાયો થાય છે એ એના સ્વપર્યાયો કહેવાય. તે શિવાયના પરપર્યાયો છે. ૧૦૨૮.

એવી રીતે શ્રુતજ્ઞાનમાં અકેક અક્ષરના અનન્ત સ્વપર્યાયો અને પરપર્યાયો છે. અને એ બધા પર્યાયોનો સરવાળો સર્વદ્રવ્યપર્યાયો બેટલો છે. ૧૦૨૯.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—

આહ ચ—એકેકમસ્ત્વરં પુણ સપરપજ્ઞાયભેયઓ મિદ્ધમ્ ।

તં સઠ્ઠદઠ્ઠપજ્ઞાયરાસિમાણં મુણેયઠ્ઠમ્ ॥ ૧૦૩૦ ॥

જે લહહ કેવલો સેસવસ્સહિઓ અ પજ્જવેઽગારો ।

તે તસ્સ પજ્ઞાયા સેસા પરપજ્જવા તસ્સ ॥ ૧૦૩૧ ॥

અર્થ ભાવઃ—યાન્ પર્યાયાન્ કેવલઃ અકારઃ શેષવર્ણસહિતશ્ચ લભતે તે તસ્ય સ્વપર્યાયાઃ । શેષાઃ શેષવર્ણસમ્બન્ધિનો ઘટાદ્યપરપદાર્થસમ્બન્ધિ-
નશ્ચ પરપર્યાયાઃ તસ્ય અકારસ્ય ઇતિ ॥

एवंविधानेकवर्णपर्यायौधैः समन्वितम् ।

ततश्चानन्तपर्यायं श्रुतज्ञानं श्रुतं श्रुते ॥ १०३२ ॥

अथावधेः स्वपर्याया विविधा या भिदोऽवधेः ।

क्षायोपशમિકभवप्रत्ययादिविभेदतः ॥ १०३३ ॥

तिर्यग्गुणैरयिकस्वर्गिनरादिस्वामિभेदतः ।

अनन्तमित्स्वविषयद्रव्यपर्याયભેદતઃ ॥ ૧૦૩૪ ॥

असंख्यमित्स्वविषयक्षेत्राद्धाभेदतोऽपि च ।

निर्विभागैर्विभागैश्च ते चैवं स्युरनन्तकाः ॥ युग्मम् ॥

પ્રત્યેક અક્ષરના સ્વપર્યાયો છે તેમ પરપર્યાયો છે. એ સર્વ પર્યાયો સર્વદ્રવ્યપર્યાયોના રાશિ જેટલા છે. કેવળ અક્ષરના, શેષવર્ણોની સાથે જોડાવાથી, જે પર્યાયો થાય છે એ એના સ્વપર્યાયો. શેષ એના પરપર્યાયો. ૧૦૩૦-૧૦૩૧.

એનો ભાવાર્થઃ—જે પર્યાયોને કેવળ અક્ષર શેષવર્ણ સાથે જોડાવાથી પ્રાપ્ત કરે એ સ્વપર્યાય. શેષ, એટલે શેષવર્ણસંબંધી અને ઘટાદિ અપર પદાર્થ સંબંધી, પર્યાયો એ અક્ષરના પરપર્યાયો છે.

એવી રીતે શ્રુતજ્ઞાન અનેક વર્ણપર્યાયોના રાશિઓવાળું છે. અને એથીજ એને શાસ્ત્રમાં અનન્તપર્યાયોવાળું કહ્યું છે. ૧૦૩૨.

હવે અવધિજ્ઞાનના ક્ષાયોપશમિક, ભવપ્રત્યય વગેરે પ્રકારને લઈને એના જે વિવિધ ભેદ પડે છે એ એના (અવધિજ્ઞાનના) સ્વપર્યાય છે. ૧૦૩૩.

અને એ તિર્યગ્, નારકી, દેવતા અને મનુષ્ય આદિક સ્વામીભેદને લઈને, તથા અનંત ભેદોવાળા પોતાના વિષયના દ્રવ્યપર્યાયના ભેદને લઈને તથા અસંખ્ય ભેદોવાળા પોતાના વિષય-

एवं मनःपर्यवस्य केवलस्य च पर्यवाः ।

निर्विभागैर्विभागैः स्वे स्वाम्यादिभेदतोऽपि च ॥ १०३६ ॥

अनन्तद्रव्यपर्यायज्ञानाच्च स्थुरनन्तकाः ।

अज्ञानत्रितयेऽप्येवं ज्ञेया अनन्तपर्यवाः ॥ १०३७ ॥ युग्मम् ॥
પરપર્યવાસ્તુ સર્વત્ર ગ્રાગ્વત્ ॥

अष्टाप्येतानि तुल्यानि व्यपेक्ष्य स्वान्यपर्यवान् ।

यद्वक्ष्येऽल्पबहुत्वं तदपेक्ष्य स्वीयपर्यवान् ॥ १०३८ ॥

तत्र स्युः सर्वतः स्तोका मनःपर्यायपर्यवाः ।

मनोદ્રવ્યૈકવિષયમિદં જ્ઞાનં ભવેદ્યતઃ ॥ ૧૦૩૯ ॥

एभ्योऽनन्तगुणाः किं च विभंगज्ञानपर्यवाः ।

મનોજ્ઞાનાપેક્ષયા યદ્વિભંગવિષયો મહાન્ ॥ ૧૦૪૦ ॥

आरभ्य नवमग्रैवेयकादासप्तमच्चितिम् ।

ऊर्ध्वाधः क्षेत्रके तिर्यक् चासंख्यद्वीपवार्धिके ॥ १०४१ ॥

રૂપિદ્રવ્યાણિ કતિચિત્તત્પર્યાયાંશ્ચ વેત્તિ સઃ ।

अनन्तघ्नास्ते च मनोज्ञानज्ञेयव्यपेक्षया ॥ १०४२ ॥ युग्मम् ॥

વાળા ક્ષેત્ર અને કાળના લેદને લઈને, તેમજ એના નિર્વિભાગ વિભાગોને લઈને, અનન્ત છે. ૧૦૩૪-૧૦૩૫.

એવી રીતે મનઃપર્યવજ્ઞાનના અને દેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો પણ નિર્વિભાગ વિભાગોને લઈને તથા સ્વામી આદિ લેદને લઈને તથા અનન્ત દ્રવ્યપર્યાયના જ્ઞાનને લઈને, અનન્તા છે. ૧૦૩૬-૧૦૩૭.

ત્રણે અજ્ઞાનોના પણ એવીજ રીતે અનન્ત સ્વપર્યાયો છે.

પરપર્યાયો તો સર્વત્ર પૂર્વવત્ છે.

પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન મળીને આઠે થે સ્વ અને પર પર્યાયની અપેક્ષાએ સમાન છે. અને હવે એમનું અલ્પબહુત્વ કહેશું એ માત્ર સ્વપર્યાયને અપેક્ષીને કહેશું. ૧૦૩૮.

મનઃપર્યવજ્ઞાનના પર્યાયો સર્વથી ઓછા છે કારણકે એ જ્ઞાનનો વિષય ફક્ત મનોદ્રવ્ય જ છે. ૧૦૩૯.

વિભંગજ્ઞાનના પર્યાયો એથી અનન્તગણા છે; કેમકે મનઃપર્યવજ્ઞાનની અપેક્ષાએ વિભંગજ્ઞાનનો વિષય મ્હોટો છે. ૧૦૪૦.

વિભંગજ્ઞાની ઉંચે નવમા ગ્રેવેયકથી માંડીને નીચે સાતમી નારદી સુધી, અને તિર્યક્ અસં-

સમસ્તરૂપિદ્રવ્યાણિ પ્રતિદ્રવ્યમસંખ્યકાન્ ।
 ભાવાન્ વેત્તીત્યનન્તઘ્ના વિભંગાપેક્ષયાવધૌ ॥ ૧૦૪૩ ॥
 અનન્તગુણિતાસ્તેભ્યઃ શ્રુતાજ્ઞાનં ઇદં યતઃ ।
 સર્વમૂર્ત્તિમૂર્ત્તદ્રવ્યસર્વપર્યાયગોચરમ્ ॥ ૧૦૪૪ ॥
 શ્રુતાજ્ઞાનાવિષયાણાં કેષાંચિત્ વિષયત્વતઃ ।
 સ્પષ્ટત્વાચ્ચ શ્રુતજ્ઞાને તેભ્યો વિશેષતોઽધિકાઃ ॥ ૧૦૪૫ ॥
 અભિલાપ્યાનભિલાપ્યવિષયેઽનન્તસંગુણાઃ ।
 મત્યજ્ઞાને શ્રુતજ્ઞાનાદભિલાપ્યૈકગોચરાત્ ॥ ૧૦૪૬ ॥
 મતિજ્ઞાનપર્યવાશ્ચ તતો વિશેષતોઽધિકાઃ ।
 મત્યજ્ઞાનાવિષયાણાં વિષયત્વાત્ સ્ફુટત્વતઃ ॥ ૧૦૪૭ ॥
 તેભ્યોઽપ્યનન્તગુણિતાઃ કેવલજ્ઞાનપર્યવાઃ ।
 સર્વાદ્દ્વાભાવિનિખિલદ્રવ્યપર્યાયભાસનાત્ ॥ ૧૦૪૮ ॥

इति ज्ञानम् ॥ २६ ॥

જ્યદ્દીપસમુદ્રોરૂપ ક્ષેત્રમાં રહેલા રૂપી પદાર્થોને તથા એના કોઈ કોઈ પર્યાયોને જાણે છે, જે પર્યાયો મનઃપર્યવજ્ઞાનના જ્ઞેયની અપેક્ષાએ અનન્તગણા છે. ૧૦૪૧-૧૦૪૨.

અવધિજ્ઞાની સર્વ રૂપીપદાર્થોને તથા પ્રત્યેક પદાર્થના અસંખ્ય લાવોને જાણે છે, માટે વિભંગજ્ઞાનની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના પર્યાયો અનન્ત છે. ૧૦૪૩.

એ કરતાં અનન્તગણા શ્રુતઅજ્ઞાનના પર્યાયો છે; કારણ કે મૂર્ત્તિમૂર્ત્તિ-સર્વ-દ્રવ્યના પર્યાયો શ્રુતઅજ્ઞાનનો વિષય છે. ૧૦૪૪.

શ્રુતજ્ઞાનના પર્યાયો, શ્રુતઅજ્ઞાનનો અવિષય-એવા કેટલાક પર્યાયોનો પણ વિષય હોવાથી તથા સ્પષ્ટ હોવાથી તેથી વિશેષ અધિક છે. ૧૦૪૫.

માત્ર વચનગોચર એવા શ્રુતજ્ઞાનના કરતાં મતિઅજ્ઞાનના પર્યાયો અનન્તગણા છે; કેમકે મતિઅજ્ઞાનનો વિષય વચનગોચર તથા વચનઅગોચર-બેજ છે. ૧૦૪૬.

તેના કરતાં પણ વિશેષ અધિક મતિજ્ઞાનના પર્યાયો છે; કેમકે માત્રઅજ્ઞાનનો અવિષય એવા પદાર્થો પણ એના વિષયમાં આવે છે, અને વળી એ સ્પષ્ટ પણ છે. ૧૦૪૭.

એના કરતાં પણ અનન્તગણા કેવળજ્ઞાનના પર્યાયો છે. કેમકે એ સર્વકાળમાં થનારા સર્વ દ્રવ્યપર્યાયોને પ્રકાશે છે. ૧૦૪૮.

આ પ્રમાણે છઠ્ઠીશમાં દ્વાર જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

અથ દર્શનમ્ ।

દ્વિરૂપં હિ ભવેદ્વસ્તુ સામાન્યતો વિશેષતઃ ।
 તત્ર સામાન્યબોધો યસ્તદર્શનમિહોદિતમ્ ॥ ૧૦૪૯ ॥
 યથા પ્રથમતો દૃષ્ટો ઘટોઽયમિતિ બુદ્ધ્યતે ।
 તદર્શનં તદ્વિશેષબોધો જ્ઞાનં ભવેત્ત્વતઃ ॥ ૧૦૫૦ ॥
 ઉપચારનયેનેદં દર્શનં પરિકીર્તિતમ્ ।
 વિશુદ્ધનયતસ્તચ્ચાનાકારજ્ઞાનલક્ષણમ્ ॥ ૧૦૫૧ ॥
 હૃદં સાકારબોધાત્પ્રાગવશ્યમભ્યુપેયતે ।
 અન્યથેદં કિંચિદિતિ સ્યાત્કુતોઽવ્યક્તવોધનમ્ ॥ ૧૦૫૨ ॥
 અનેન ચ વિનાપિ સ્યાત્ બોધો સાકાર એવ ચેત્ ।
 તદૈકસમયેનૈવ સ્યાદ્ઘટાદિવિશેષવિત્ ॥ ૧૦૫૩ ॥

તથોક્તં તત્વાર્થવૃત્તૌ—

ઔપચારિકનયશ્ચ જ્ઞાનપ્રકારમેવ દર્શનમિચ્છતિ । શુદ્ધનયઃ પુનઃ
 અનાકારમેવ સંગીરતે દર્શનમ્ । આકારવચ્ચ વિજ્ઞાનમ્ । આકારશ્ચ વિશેષ-

હવે ૨૭ મા દ્વાર ‘દર્શન’ વિષે.

(૧) સામાન્ય રૂપે અને (૨) વિશેષ રૂપે—એમ બે રૂપે વસ્તુનો બોધ થાય છે, એમાં જે સામાન્ય રૂપે બોધ થાય છે તેને અહિં દર્શન કહ્યું છે. ૧૦૪૯.

પૂર્વે દીઠો હતો એ આ ઘટ છે એવું જણાય એનું નામ ‘દર્શન.’ એનો વિશેષ બોધ તે જ્ઞાન. ૧૦૫૦.

અહિં દર્શન કહ્યું એ ઉપચાર નયે કહ્યું છે. વિશુદ્ધનયે તો ‘દર્શન’ નું લક્ષણ ‘અનાકાર જ્ઞાન’ છે. ૧૦૫૧.

આ દર્શન અવશ્ય સાકારબોધની પૂર્વે જ થાય છે. નહિ તર ‘આ કંઈક છે’ એવો અવ્યક્ત બોધ ક્યાંથી થાય ? અને તે દર્શન વિના પણ સાકાર બોધ થાય તો એકજ સમયે ઘટાદિનું વિશેષ જ્ઞાન પણ થઈ જાય. ૧૦૫૧-૧૦૫૩.

તત્વાર્થવૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

ઔપચારિક નયપ્રમાણે જ્ઞાનપ્રકાર જ દર્શન કહેવાય, અને શુદ્ધનય પ્રમાણે અનાકાર દર્શન કહેવાય. વળી વિજ્ઞાન આકારવાળું હોય, વળી આકાર એટલે પર્યાયથી કહેલા ભાવનો

નિર્દેશો ભાવસ્ય પર્યાયતઃ પ્રોક્તસ્ય ચ દર્શનસમનન્તરમેવ સંપદ્યતે
અન્તર્મુહૂર્તકાલભાવિત્વાત્ । આકારપરિજ્ઞાનાચ્ચ પ્રાક્ આલોચનં અવશ્યં
અભ્યુપેયમ્ । અન્યથા પ્રથમતઃ એવ પશ્યતઃ કિમપિ ઇદમિતિ કુતઃ અવ્ય-
ક્તબોધનં સ્યાત્ । યદિ ચ આલોચનમંતરેણ આકારપરિજ્ઞાનોત્પાદ એવ પુંસઃ
સ્યાત્ તથાસતિ એકસમયમાત્રેણ સ્તંભકુંભાદીન્ વિશેષાન્ ગૃહ્ણીયાત્ ઇતિ ॥

સામાન્યેનાવબોધો યશ્ચક્ષુષા જાયતેઽહિગનામ્ ।

તચ્ચક્ષુર્દર્શનં પ્રાહુસ્તત્સ્યાદાચતુરિન્દ્રિયાત્ ॥ ૧૦૫૪ ॥

યઃ સામાન્યાવબોધઃ સ્યાચ્ચક્ષુર્વર્જાપરેન્દ્રિયૈઃ ।

અચક્ષુર્દર્શનં તત્સ્યાત્ સર્વેષામપિ દેહિનામ્ ॥ ૧૦૫૫ ॥

તથોક્તં તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ—

ચક્ષુર્દર્શનમિત્યાદિ ॥ ચક્ષુષા દર્શનં ઉપલબ્ધિઃ સામાન્યાર્થગ્રહણમ્ ।
સ્કન્ધાવારોપયોગવત્ તદહર્જાતિવાલદારકનયનોપલબ્ધિવત્ વા વ્યુત્પન્ન-
સ્યાપિ । અચક્ષુર્દર્શનં શેષેન્દ્રિયૈઃ શ્રોત્રાદિભિઃ સામાન્યાર્થગ્રહણમ્ ॥ ઇતિ ॥

વિશેષનિર્દેશ; અને તે દર્શનની પછી તુરત જ થાય છે, કેમકે એનો સ્થિતિકાળ અન્તર્મુહૂર્ત
એટલો જ છે. વળી આકારના પરિજ્ઞાનની પૂર્વે આલોચના—વિચાર તો અવશ્ય સ્વીકારવો જ
પડશે. કેમકે જો ન સ્વીકારીએ તો પ્રથમદર્શન સમયે જ ‘ આ કંઈક છે ’ એવો અવ્યક્ત બોધ
ઠ્યાંથી થાય ? વળી જો વિચાર કર્યા વિના જ માણસને આકારના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય તો તો
એક જ ‘ સમય ’ માં સ્તંભ, કુંભ વગેરે વિશેષોને ગ્રહણ કરે.

પ્રાણીને ચક્ષુવડે સામાન્યતઃ બોધ થાય એને ચક્ષુદર્શન કહે છે; અને તે ચૌરિન્દ્રિ-
યોથી આરંભીને થાય છે. ૧૦૫૪.

વળી ચક્ષુશિવાય બીજી ઇન્દ્રિયોવડે જે સામાન્ય અવબોધ થાય તે અચક્ષુદર્શન કહેવાય,
અને તે સર્વ પ્રાણીઓને થાય છે. ૧૦૫૫.

તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં એ સબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

ચક્ષુદર્શન એટલે ચક્ષુવડે દર્શન—ઉપલબ્ધિ. અને તે મહા વિક્લાનને પણ છાવણીના
દર્શનની જેમ, અથવા તરતના અવતરેલા બાળકની દૃષ્ટિની પેઠે, સામાન્યપદાર્થના ગ્રહણરૂપ
છે. અચક્ષુદર્શન એટલે ચક્ષુશિવાયની (શ્રોત્ર આદિ) ઇન્દ્રિયોવડે સામાન્ય—અર્થ-
ગ્રહણ થાય તે.

યેનાવધેરુપયોગે સામાન્યમવબુધ્યતે ।

અવધિજ્ઞાનિનામેવ તત્સ્યાદવધિદર્શનમ્ ॥ ૧૦૫૬ ॥

યથૈવમવધિજ્ઞાને ભવત્યવધિદર્શનમ્ ।

एवं विभंगेऽप्यवधिदर्शनं कथितं श्रुते ॥ १०५७ ॥

અર્થ માવઃ—સમ્યગ્દૃઘવધિજ્ઞાને સામાન્યાવગમાત્મકમ્ ।

यथैतत्स्यात्तथा मिथ्यादृग्वિभंगेऽपि तद् भवेत् ॥ १०५८ ॥

‘નામ્ના ચ કથિતં પ્રાજ્ઞૈસ્તદપ્યવધિદર્શનમ્ ।

अनाकारत्वाविशेषाद्विभंगदर्शनं न तत् ॥ १०५९ ॥

અર્થ સૂત્રાભિપ્રાયઃ ॥

आहुः कर्मग्रन्थिकास्तु यद्यपि स्तः पृथक्पृथक् ।

साकारेतरभेदेन विभंगावधिदर्शने ॥ १०६० ॥

तथापि मिथ्यारूपत्वान्न सम्यग्वस्तुनिश्चयः ।

विभंगान्नाप्यनाकारत्वेनास्यावधिदर्शनात् ॥ १०६१ ॥

ततोऽनेन दर्शनेन पृथग्वિવक्षितेन किम् ।

तत्कर्मग्रन्थिकैर्नास्य पृथगेतद्विवक्षितम् ॥ १०६२ ॥

જેનાવડે અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગમાં સામાન્યબોધ થાય છે એનું નામ અવધિદર્શન, જે દ્રક્તા અવધિજ્ઞાનીઓને જ થાય છે. જેમ આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનમાં અવધિદર્શન થાય છે તેમ વિભંગજ્ઞાનમાં પણ અવધિદર્શન થાય છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૧૦૫૬-૧૦૫૭.

એનો ભાવાર્થ એવો છે કે—સમ્યક્દૃષ્ટિના અવધિજ્ઞાનમાં જેમ આ સામાન્યબોધરૂપ અવધિદર્શન થાય છે તેમ મિથ્યાદૃષ્ટિના વિભંગજ્ઞાનમાં પણ તે થાય છે. અને તેને પણ જ્ઞાની-ઓએ અવધિદર્શન જ કહ્યું છે કેમકે અનાકારપણુ બેજિમાં સરખું છે. અને તેથી તેનું વિભંગ-દર્શન એવું (જૂદું) નામ આપ્યું નથી. ૧૦૫૮-૧૦૫૯.

એ સૂત્રોનો અભિપ્રાય છે.

કર્મગ્રંથમાં તો એમ કહ્યું છે કે યદ્યપિ સાકાર અને એથી ઇતર (નિરાકાર)—એવા ભેદને લઇને વિભંગદર્શન અને અવધિદર્શન પૃથક્પૃથક્ છે તથાપિ વિભંગ મિથ્યાત્વ હોવાથી એનાથી સમ્યક્સૂત્રો વસ્તુનિશ્ચય થઇ શકતો નથી તેમ અવધિદર્શનથી પણ, એના નિરાકારપણાને લીધે, વસ્તુનિશ્ચય થઇ શકતો નથી. માટે આ દર્શનને જૂદું કહેવાથી શું લાભ ? ૧૦૬૦-૧૦૬૨.

તથોક્તમ્— સુત્તે અ વિભંગસ્સ ચ પરુવિયં ઓહિદંસણં વહુસો ।

કીસ પુણો પહિસિદ્ધં કમ્મપગડીપગરણંમિ ॥ ૧૦૬૩ ॥

इस्याद्यधिकं विशेषणवत्याः प्रज्ञापनाष्टादशपदवृत्तितश्च अवसेयम् ॥

તત્ત્વાર્થવૃત્તિકૃતાપિ વિભંગજ્ઞાને અવધિદર્શનં ન અંગીકૃતમ્ । તથા ચ તદ્ગ્રન્થઃ—અવધિદગાવરણક્ષયોપશમાત્ વિશેષગ્રહણવિમુક્તઃ અવધિઃ અવધિદર્શનમિત્યુચ્યતે । નિયમતસ્તુ તત્સમ્યગ્દૃષ્ટિસ્વામિકમ્ । ઇતિ ॥

सर्वं भूतभवद्भाविवस्तु सामान्यभावतः ।

बुध्यते केवलज्ञानादनुकेवलदर्शनात् ॥ १०६४ ॥

आदौ दर्शनमन्येषां ज्ञानं तदनु जायते ।

केवलज्ञानिनामादौ ज्ञानं तदनु दर्शनम् ॥ १०६५ ॥

अत एव सव्वन्नूणां सव्वदरीसीणां इति पठ्यते ॥

प्रज्ञप्ताः सर्वतः स्तोका जन्तवोऽवधिदर्शनाः ।

असंख्यगुणितास्तेभ्यश्चक्षुर्दर्शनिनो मताः ॥ १०६६ ॥

કહ્યું છે કે—

સૂત્રને વિષે વિભંગજ્ઞાનમાં અવધિદર્શન કહ્યું છે, પરંતુ કર્મપ્રકૃતિના પ્રકરણમાં એ વાતનો પ્રતિષેધ કર્યો છે. ૧૦૬૩.

અધિક વિસ્તાર ‘વિશેષણવતી’ માંથી તથા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના અઠારમા પદની ટીકા-માંથી જાણવો.

‘તત્ત્વાર્થવૃત્તિ’ ના કર્તાએ પણ વિભંગજ્ઞાનને વિષે અવધિદર્શન સ્વીકાર્યું નથી. એઓ એમ કહે છે કે—

અવધિદર્શનના આવરણના ક્ષયોપશમથી વિશેષ ગ્રહણ કરવામાં વિમુક્ત-એવું જે અવધિજ્ઞાન-તે અવધિદર્શન કહેવાય છે. નિયમ ક્રૂપા એટલો જ કે તે સમ્યક્દૃષ્ટિવાળાને જ હોય.

કેવળજ્ઞાન પછીના કેવળદર્શનથી ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સર્વ વસ્તુઓ સામાન્યપણે જાણાય છે. ૧૦૬૪.

કેવળજ્ઞાની શિવાયના બીજાઓને (મતિજ્ઞાની વગેરે ચારને) પહેલું દર્શન અને પછી જ્ઞાન થાય છે. જ્યારે કેવળજ્ઞાનીના સંબંધમાં તો પહેલું જ્ઞાન અને પછી દર્શન થાય છે. ૧૦૬૫.

એટલા માટે જ ‘સર્વ જ્ઞાનવાળા, સર્વ દર્શનવાળા’-એ અનુક્રમે જ્યાં ત્યાં પાઠ છે.

અવધિદર્શનવાળા પ્રાણીઓ સર્વથી અદ્ય છે. એથી અસંખ્યગણા ચક્ષુદર્શન-વાળાઓ છે. ૧૦૬૬.

અનન્તગુણિતાસ્તેભ્યો મતાઃ કેવલદર્શનાઃ ।

અચક્ષુર્દર્શનાસ્તેભ્યોઽપ્યનન્તગુણિતાધિકાઃ ॥ ૧૦૬૭ ॥

કાલશ્ચક્ષુર્દર્શનસ્ય જઘન્યોઽન્તર્મુહૂર્ત્તકમ્ ।

સાતિરેકં પયોરાશિસહસ્રં પરમઃ પુનઃ ॥ ૧૦૬૮ ॥

અચક્ષુર્દર્શનસ્યાસાવભવ્યાપેક્ષયા ભવેત્ ।

અનાદ્યન્તોઽનાદિસાન્તો ભવ્યાનાં સિદ્ધિયાયિનામ્ ॥ ૧૦૬૯ ॥

જઘન્યેનૈકસમયઃ સ્યાત્કાલોઽવધિદર્શને ।

ઉત્કર્ષતો દ્વિઃષટ્ષષ્ટિર્વાર્ધયઃ સાધિકા મતાઃ ॥ ૧૦૭૦ ॥

જ્યેષ્ઠો નન્વવધિજ્ઞાનકાલઃ ષટ્ષષ્ટિર્વાર્ધયઃ ।

અવધેદર્શને તર્હિ યથોક્તો ઘટતે કથમ્ ॥ ૧૦૭૧ ॥

અત્રોચ્યતે—અવધૌ ચ વિભંગે ચાવધિદર્શનમાસ્થિતમ્ ।

તતો દ્વાભ્યાં સહભાવાયુક્તઃ સોઽવધિદર્શને ॥ ૧૦૭૨ ॥

અત્ર વહુ વક્તવ્યમ્ । તત્તુ પ્રજ્ઞાપનાષ્ટાદશપદવૃત્તિતઃ અવસેયમ્ ॥

એથી અનન્તગણા દેવળદર્શનવાળાઓ છે. અને એથી પણ અચક્ષુર્દર્શનવાળાઓ અનન્તગણા છે. ૧૦૬૭.

અચક્ષુર્દર્શનનો જઘન્ય કાળ અન્તર્મુહૂર્ત્તનો છે, અને ઉત્કૃષ્ટઃ કાળ સહસ્ર-સાગરોપમથી અધિક છે. ૧૦૬૮.

અચક્ષુર્દર્શનનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ અભ્યોની અપેક્ષાએ અનાદિઅનન્ત છે, અને મોક્ષે જનારા ભ્યોની અપેક્ષાએ અનાદિસાન્ત છે. ૧૦૬૯.

અવધિદર્શનનો કાળ જઘન્યતઃ એક સમય છે; અને ઉત્કૃષ્ટતઃ એકસો બત્રીશ સાગરોપમથી અધિક છે. ૧૦૭૦.

અહિં એવો પ્રશ્ન ઉઠે છે કે અવધિજ્ઞાનની સ્થિતિ જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ છાસઠ સાગરોપમ છે ત્યારે અવધિદર્શનની એકસો બત્રીશ સાગરોપમની સ્થિતિ કેમ સંભવિત હોય ? ૧૦૭૧.

એ પ્રશ્નનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—

અવધિજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન એ બેઉમા અવધિદર્શન રહેલ છે. માટે તે બેઉની સાથે સહ-ભાવ હોવાથી અવધિ દર્શનનો ૧૩૨ (૬૬+૬૬) સાગરોપમનો સ્થિતિકાળ યુક્ત છે. ૧૦૭૨.

આ સંબંધમાં કહેવાનું તો બહુ છે પરંતુ તે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની અઠારમા પદની ટીકાથી જાણી લેવું.

કાલઃ સાદિરનન્તશ્ચ ભવેત્કેવલદર્શને ।

एषु कस्याप्यनादित्वं नाचक्षुर्दर्शनं विना ॥ ૧૦૭૩ ॥

इति दर्शनम् ॥ ૨૭ ॥

अथ उपयोगाः ॥

चतुष्टयी दर्शनानां त्र्यज्ञानी ज्ञानपंचकम् ।

अमी द्वादश निर्दिष्टा उपयोगा बहुश्रुतैः ॥ ૧૦૭૪ ॥

ज्ञानपंचकज्ञानत्रयं साकारका अमी ।

उक्ताः शेषास्त्वनाकाराश्चतुर्दर्शनलक्षणाः ॥ ૧૦૭૫ ॥

इति उपयोगाः ॥ ૨૮ ॥

अथ आहारः ॥

आहारकाः स्युः छद्मस्थाः सर्वे वक्रगतिं विना ।

त्रिचतुःसमयान्ता स्यात्तत्रानાહારિતાપિ ચ ॥ ૧૦૭૬ ॥

गतिर्द्विधा हि जन्तूनां प्रस्थितानां परं भवम् ।

सरला कुटिला चापि तत्रैकसमयादिमा ॥ ૧૦૭૭ ॥

કેવળદર્શનનો કાળ સાદિઅનન્ત છે.

દર્શનોમાં અચક્ષુદર્શન સિવાય અ-ચ કોઈ દર્શન અનાદિ નથી. ૧૦૭૩.

આ પ્રમાણે દર્શનનું સ્વરૂપ સ પૂર્ણ

હવે અકૃયાવોશમાં દ્વાર ‘ ઉપયોગ ’ વિષે.

ચાર દર્શન, ત્રણ અજ્ઞાન અને પાંચ જ્ઞાન—આ બારને બહુશ્રુતોએ ‘ ઉપયોગ ’ કહ્યા છે. પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન—એ આઠ ઉપયોગો સાકાર છે. શેષ ચાર, એટલે ચાર—દર્શનરૂપ ઉપયોગો અનાકાર છે. ૧૦૭૪—૧૦૭૫.

આ પ્રમાણે ઉપયોગોનું સ્વરૂપ છે.

હવે ઓગણત્રીશમાં દ્વાર ‘ આહાર ’ વિષે.

વક્રગતિવાળા શિવાય અન્ય સર્વ છદ્મસ્થ જીવો આહારક છે. તેમાં પણ ત્રણ કે ચાર સમયો સુધી તે અનાહારિપણું હોય. ૧૦૭૬.

પરબલમાં જતાં પ્રાણીઓની નકલ અને વક્ર—એમ બે પ્રકારની ગતિ હોય છે. તેમાં પહેલી એટલે નકલ ક્રમ એક સમયની છે. ૧૦૭૭.

ઉત્પત્તિદેશો યત્ર સ્યાત્સમશ્રેણિવ્યવસ્થિતઃ ।

તત્રૈકસમયેનૈવ ઋજુગત્યાસુમાન્ વ્રજેત્ ॥ ૧૦૭૮ ॥

પરજન્માયુરાહારૌ ક્ષણોઽસ્મિન્નેવ સોઽશ્નુતે ।

તુલ્યમેતદ્વજુગતૌ નિશ્ચયવ્યવહારયોઃ ॥ ૧૦૭૯ ॥

દ્વિતીયસમયેઽઋજ્ઞ્યા વ્યવહારનયાશ્રયાત્ ।

ઉદેતિ પરજન્માયુરિદં તાત્પર્યમત્ર ચ ॥ ૧૦૮૦ ॥

પ્રાગ્ભવાન્ત્યક્ષણો વક્ષાપરિણામાભિમુખ્યતઃ ।

કૈશ્ચિદ્વક્ષાદિસમયો ગણ્યતે વ્યવહારતઃ ॥ ૧૦૮૧ ॥

તતશ્ચ—ભવાન્તરાયસમયે ગતેસ્ત્વસ્મિન્ દ્વિતીયકે ।

સમયે પરજન્માયુરુદેતિ खलु તન્મતે ॥ ૧૦૮૨ ॥

યદાહુઃ—ઉજ્જુગદ્ પદમસમયે પરભવિયં આઊશ્રં તહાહારૌ ।

વક્ષાઈ વીશ્રસમયે પરભવિ આઊં ઉદયમેઈ ॥ ૧૦૮૩ ॥

નિશ્ચયનયાશ્રયાદ્—

સંમુખોઽક્ષી ગતેર્યવ્યપ્યન્ત્યક્ષણે તથાપિ હિ ।

સત્ત્વાત્પ્રાગ્ભવસમ્વન્ધિસંઘાતપરિશાટયોઃ ॥ ૧૦૮૪ ॥

જ્યાં ઉત્પત્તિદેશ સમશ્રેણિએ રહેલો હોય ત્યાં પ્રાણી ઋજુગતિવડે એક સમયમાં જ જાય છે અને તેજ સમયે તે પરજન્મસંબંધી આયુષ્ય અને આહાર લોગવે છે. વળી આ ઋજુગતિમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર—જેઉ નયે તે સમાન જ છે ૧૦૭૮-૧૦૭૯.

પણ વક્રગતિમાં વ્યવહારનયને આશ્રયીને ખીજે સમયે પરજન્મનું આયુ ઉદય આવે છે. ૧૦૮૦.

એનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે:—

પ્રાગ્ભવના અન્ત્ય સમયને, વક્રગતિના પરિણામની અભિમુખતાને લઈને, કેટલાકે વ્યવહારથી વક્રનો આદિ સમય ગણે છે, અને તેથી તેમને મતે ભવાન્તરને આદ્યસમયે એટલે કે વક્ર ગતિના ખીજા સમયમાં પરજન્મસંબંધી આયુષ્ય ઉદયમાં આવે છે. ૧૦૮૧-૧૦૮૨.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે ઋજુગતિવાળાને ભવાન્તરના પહેલા સમયમાં પરજન્મ સંબંધી આયુષ્ય તથા આહાર હોય છે, અને વક્રગતિવાળાને ખીજા સમયથી આયુષ્ય ઉદય આવે છે. ૧૦૮૩.

વળી નિશ્ચયનયને આશ્રયીને તો—

પ્રાણી અન્ત્યસમયે ગતિની સન્મુખ હોય છે તોપણ પૂર્વભવસંબંધી સંઘાત—અને—પરિ-

સમયઃ પ્રાગ્ભવસ્યૈષ સમ્ભવેન્ન પુનર્ગતેઃ ।

‘પ્રાચ્યાંગસર્વશાટોઽગ્યૂભવાદ્યક્ષણ એવ યત્ ॥ ૧૦૮૫ ॥

પરભવપદમે સાહોત્તિ આગમવચનાત્ ॥

उदेति समयेऽत्रैव गतिः सह तदायुषा ।

ततोऽन्यजन्मायुर्वક્રગતાवप्यादिमક્ષણે ॥ ૧૦૮૬ ॥

તત્ર સંઘાતપરિશાટસ્વરૂપં ચૈવમ્ આગમે—

સંઘાતઃ પરિશાટશ્ચ તૌ દ્વૌ સમુદિતાવિતિ ।

ઔદારિકાદિદેહાનાં પ્રજ્ઞસં કરણત્રયમ્ ॥ ૧૦૮૭ ॥

સર્વાત્મના પુદ્ગલાનામાદ્યે હિ ગ્રહણં ક્ષણે ।

‘ચરમે સર્વથા ત્યાગો દ્વિતીયાદિષુ ચોભયમ્ ॥ ૧૦૮૮ ॥

यथा तततापिकायां सस्नेहायामपूपकः ।

एह्णाति प्रथमं स्नेहं सर्वात्मना न तु त्यजेत् ॥ ૧૦૮૯ ॥

ततश्च किंचिद् एह्णाति स्नेहं किंचित्पुनस्त्यजेत् ।

સંઘાતભેદરૂપસ્વાત્પુદ્ગલાનાં સ્વભાવતઃ ॥ ૧૦૯૦ ॥

શાટ (અહુણુ અને ત્યાગ) સત્તામાં હોવાથી, આ સમય પૂર્વભવનો સંભવે છે, પરભવનો સંભવતો નથી. કેમકે પૂર્વભવના શરીરનો સર્વથાત્યાગ આગામી ભવના આદ્ય ક્ષણમાં જ થાય છે. ૧૦૮૪-૧૦૮૫.

આગમનું પણ વચન છે કે ‘ પરભવના આદ્ય ક્ષણમાં પરિશાટ-ત્યાગ થાય. ’

અને આજ સમયે તે આયુષ્યની સાથે ગતિ ઉદયમાં આવે છે.

‘તેથી અન્યજન્મનું આયુષ્ય વક્રગતિમાં પણ આદ્ય ક્ષણે ઉદયમાં આવે છે. ૧૦૮૬.

‘સંઘાત-અને-પરિશાટ (અહુણુ-અને-મોચન) નુ સ્વરૂપ આગમમાં નીચે પ્રમાણે કહેલું છે:—

ઔદારિક વગેરે પ્રકારનાં શરીર છે એઓનાં ત્રણ ‘ કરણ ’ કહ્યાં છે: પહેલે ક્ષણે પુદ્ગલોનું સર્વથા ‘ અહુણુ ’ થાય છે, અન્તિમ ક્ષણે સર્વથા ‘ ત્યાગ ’ થાય છે અને વચલા ક્ષણોમાં ‘ અહુણુ અને ત્યાગ ’ બેઉ થાય છે. ૧૦૮૭-૧૦૮૮.

નેવી રીતે તપાવેલી તેલવાળી લોઢીમાં નાખેલો પુડલો પ્રથમ સર્વથા તેલ અહુણુ કરે છે, ત્યજતો નથી; અને પછી થોડું અહુણુ કરે અને વળી થોડું ત્યજે, કેમકે અહુણુ કરવું અને

તથૈવ પ્રથમોત્પન્નઃ પ્રાણભૃત્ પ્રથમક્ષણે ।

સર્વાત્મનોત્પત્તિદેશસ્થિતાન્ ગૃહ્ણાતિ પુદ્ગલાન્ ॥ ૧૦૯૧ ॥

તતશ્ચાભવપર્યન્તં દ્વિતીયાદિક્ષણેષુ તુ ।

ગૃહ્ણંસ્યજંશ્ચ તાન્ કુર્યાત્ સંઘાતપરિશાટનમ્ ॥ ૧૦૯૨ ॥

તત આયુઃસમાપ્તૌ ચ ભાવ્યાયુઃપ્રથમક્ષણે ।

સ્યાત્ શાટ એવ પ્રાગ્દેહપુદ્ગલાનાં તુ ન ગ્રહઃ ॥ ૧૦૯૩ ॥

ઔદારિકવૈક્રિયાહારકેષુ સ્યુચ્ચયોઽપ્યમી ।

સંઘાતપરિશાટઃ સ્યાત્તૈજસકાર્મણે સદા ॥ ૧૦૯૪ ॥

અનાદિત્વાત્ ભવેન્નૈવ સંઘાતઃ કેવલોઽનયોઃ ।

કેવલઃ પરિશાટશ્ચ સમ્ભવેન્મુક્તિયાયિનામ્ ॥ ૧૦૯૫ ॥

અથ ચ ભૂયાન્ વિસ્તરઃ અસ્તિ સ ચ આવશ્યકવૃત્ત્યાદિભ્યઃ અવસેયઃ ॥

અથ પ્રકૃતમ્-વક્રા ગતિશ્ચતુર્ધા સ્યાદ્વક્રૈરેકાદિભિર્યુતા ।

તત્રાયા દ્વિક્ષણૈકૈકક્ષણવૃદ્ધ્યા ક્રમાત્પરાઃ ૧૦૯૬ ॥

છોડી દેવું એવો મૂળથી જ પુદ્ગળોનો સ્વભાવ છે; તેવી જ રીતે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણી પ્રથમ ક્ષણે ઉત્પત્તિદેશમાં રહેલા પુદ્ગળોને સર્વથા ગ્રહણ જ કરે છે; ત્યારપછી બીજા ત્રીજા ક્ષણોમાં જન્મપર્યન્ત ગ્રહણ અને ત્યાગ બેજી કર્યા કરે છે. એનું નામ 'સંઘાતપરિશાટન' ૧૦૮૯-૧૦૯૨.

વળી પછી આયુષ્ય સમાપ્ત થાય ત્યારે ભાવિ આયુષ્યના પ્રથમ ક્ષણમાં 'પરિશાટન' જ થાય અર્થાત્ પૂર્વશરીરના પુદ્ગળોનો 'ત્યાગ' જ થાય, એ ગ્રહણ કરવાના હોય નહિ ૧૦૯૩.

ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીરોમાં તે ત્રણે 'કરણો' હોય છે. તેજસ અને કાર્મણુ શરીરોમાં મહા 'સંઘાત અને પરિશાટ' હોય છે કેમકે એ બેઉ અનાદિ હોવાથી, એમનો કેવળ 'સંઘાત' હોતો નથી. વળી કેવળ 'પરિશાટ' તો મોક્ષગામીઓને સ્થળે છે. ૧૦૯૪-૧૦૯૫.

આ બાબત બહુ વિસ્તારવાળી છે. તે માટે આવશ્યકવૃત્તિ વગેરે અંથો જોવા.

વક્ર ગતિ ચાર પ્રકારની છે: (૧) એકવક્ર, (૨) દ્વિવક્ર, (૩) ત્રિવક્ર અને (૪) ચતુર્વક્ર. તેમાં પહેલી એટલે એકવક્ર બે સમયની છે; અને ત્યારપછીની ત્રણે એકેક ક્ષણ પ્રધારેની છે.

તે આ પ્રમાણે:—

તથાહિ— યદોર્ધ્વલોકપૂર્વસ્યા અધઃ શ્રયતિ પશ્ચિમમ્ ।

एकवक्त्रा द्विसमया ज्ञेया वक्त्रा गतिस्तदा ॥ १०९७ ॥

સમશ્રેણિગતિત્વેન જન્તુરેકેન યાત્યધઃ ।

द्वितीयसमये तिर्यग् उत्पत्तिदेशमाश्रयेत् ॥ १०९८ ॥

પૂર્વદક્ષિણોર્ધ્વદેશાદધશ્ચેદપરોત્તરમ્ ।

ब्रजेत्तदा द्विकुटिला गतिस्त्रिसमयात्मिका ॥ १०९९ ॥

એકેનાધસ્સમશ્રેણ્યા તિર્યગન્યેન પશ્ચિમમ્ ।

तिर्यगेव तृतीयेन वायव्यां दिशि याति सः ॥ ११०० ॥

ત્રસાનામેતદન્તૈવ વક્રા સ્યાન્નાધિકા પુનઃ ।

स्थावराणां चतुःपंचसमयान्तापि सा भवेत् ॥ ११०१ ॥

તત્ર ચતુઃસમયા ત્વેવં—

ત્રસનાડ્યા બહિરધોલોકસ્ય વિદિશો દિશમ્ ।

यात्येकेन द्वितीयेन त्रसनाड्यन्तरे विशेत् ॥ ११०२ ॥

ઊર્ધ્વ યાતિ તૃતીયેન ચતુર્થે સમયે પુનઃ ।

त्रसनाड्या विनिर्गत्य दिश्यं स्वस्थानमाश्रयेत् ॥ ११०३ ॥

જ્યારે જીવ ઉર્ધ્વલોકની પૂર્વ દિશામાંથી અધોલોકની પશ્ચિમ દિશામાં જાય છે ત્યારે તે વક્રગતિ ' એકવક્ર ' કહેવાય, અને એ જ સમયની સમજવી. કેમકે,

જીવ, સમશ્રેણિએ ગમન કરતો હોઈને, પહેલે સમયે સીધો અધોલોકમાં જાય છે અને ત્યાંથી બીજે સમયે તિર્યક્ એટલે તીર્છો પોતાના ઉત્પત્તિપ્રદેશે પહોંચી જાય છે. ૧૦૯૮.

વળી અગ્નિકોણના ઉર્ધ્વદેશથી જો અધોદિશાએ વાયવ્ય કોણે જાય તો ત્રણ સમયની દ્વિવક્રા ગતિ થાયઃ એટલે એક સમયમાં સમશ્રેણિગતિ કરીને એ નીચો જાય, બીજે સમયે તીર્છો પશ્ચિમ દિશામાં જાય અને ત્રીજે સમયે તીર્છો જઈને વાયવ્યદિશાનો આશ્રય લે. ૧૦૯૯-૧૧૦૦.

ત્રસ જીવોની વક્રગતિ એટલી જ થાય, અધિક ન થાય. પણ સ્થાવર જીવોની ચાર પાંચ સમયની પણ થાય. એમાં જે ચાર સમયની થાય તે આ પ્રમાણેઃ—પહેલે સમયે એ ત્રસનાડીથી બહાર અધોલોકની વિદિશામાંથી (હરકોઈ ખુણામાંથી) દિશામાં જાય; દ્વિતીય સમયે ત્રસનાડીની અંદર પ્રવેશ કરે; ત્રીજે સમયે ઊર્ધ્વ જાય અને ચોથે સમયે વળી એ ત્રસનાડીમાંથી બહાર નીકળી પોતાનું જે સ્થાન હરકોઈ દિશામાં આવેલું હોય (વિદિશા-ખુણામાં નહિં) એવા સ્થાનનો આશ્રય કરે છે. ૧૧૦૧-૧૧૦૩.

દિશો વિદિશિ યાને તુ નાડીમાથે દ્વિતીયકે ।

ઊર્ધ્વં ચાધસ્તૃતીયે તુ બહિર્વિદિશિ તુર્યકે ॥ ૧૧૦૪ ॥

યદોક્તરીત્યા વિદિશો જાયતે વિદિશિ ક્વચિંત્ ।

તદાં તત્સમયાધિક્યાત્ સ્યાત્પંચસમયા ગતિઃ ॥ ૧૧૦૫ ॥

ઉક્તં ચ—

વિદિસાશ્રો દિસં પઢમે બીણ પડસરડ નાડિમજ્ઞંમિ ।

ઉઢ્ઠં તડ્ણ તુરિણ ઉ નીડ વિદિસં તુ પંચમણ ॥ ૧૧૦૬ ॥

ઇતિ ભગવતીવૃત્તૌ શતક ૧૪ પ્રથમોદ્દેશકે ॥

ભગવતીસત્તમશતકપ્રથમોદ્દેશકે તુ પંચસામયિકીં વિગ્રહગતિમાશ્રિત્ય ઇત્યુક્તં દૃશ્યતે । ઇદં ચ સૂત્રે ન દર્શિતમ્ । પ્રાયેણ ઇત્યમનુત્પત્તિઃ । ઇતિ ॥

વ્યવહારાપેક્ષયા ચ ભવેદાહારકોઽસુમાન્ ।

ગતૌ કિલૈકવક્રાયાં સમયદ્વિતયેઽપિ હિં ॥ ૧૧૦૭ ॥

તથાહિ સમયે પૂર્વે શરીરમેષ ઉત્સૃજેત્ ।

તંસ્મિન્પુનઃ તચ્છરીરયોગ્યાઃ કેચન પુદ્ગલાઃ ॥ ૧૧૦૮ ॥

(જીવને) દિશામાંથી વિદિશામાં જવું હોય તો પહેલે સમયે નાડીમાં પ્રવેશ કરે, બીજે સમયે ઊર્ધ્વ ગતિ કરે, ત્રીજે સમયે અધોદિશાએ જાય અને ચોથે સમયે બહાર વિદિશામાં જાય છે. ૧૧૦૪.

પણ એ જ્યારે એક વિદિશામાંથી (નીકળીને) હરકોઈ અન્ય વિદિશામાં ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે એને ચાર સમયથી અધિક સમય જોઈએ, એટલે કે પાંચ સમય જોઈએ. ૧૧૦૫.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે (જીવ) પહેલે સમયે વિદિશામાંથી દિશામાં જાય, બીજે સમયે નાડીની અંદર પ્રવેશ કરે, ત્રીજે સમયે ઊર્ધ્વ ગતિ કરે, ચોથે સમયે અધોગતિ કરી બહાર નીકળે અને પાંચમે સમયે વિદિશાનો એટલે હરકોઈ ખુણાનો આશ્રય લે. ૧૧૦૬.

એવી ભગવતીસૂત્રની વૃત્તિમાં ચૌદમા શતકના પહેલા ઉદ્દેશમાં હકીકત છે. સાતમા શતકના પહેલા ઉદ્દેશમાં તો પાંચ સમયની વિગ્રહગતિના સંબંધમાં એમ થાય એમ કહ્યું છે. મૂળ સૂત્રમાં એવું કંઈ બતાવ્યું નથી. કારણકે પ્રાયઃ એવી રીતે ઉત્પત્તિ ન હોય.

વળી વ્યવહારનયની અંપેક્ષાએ પ્રાણી એકવર્કગતિમાં બેઉ સમયમાં આહારક થાય છેઃ પૂર્વના (પહેલા) સમયમાં શરીર ત્યજી દે છે અને એજ સમયમાં વળી એ શરીરને યોગ્ય

લોમાહારેણ સમ્બન્ધમાયાન્તિ જીવયોગતઃ ।

ઔદારિકાદિપુદ્ગલાદાનં ચાહાર ઉચ્યતે ॥ ૧૧૦૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

એવમત્રાયસમયે આહારઃ પરિભાવિતઃ ।

સર્વત્રૈવં દ્વિવક્રાદાવપ્યાયક્ષણ આહતિઃ ॥ ૧૧૧૦ ॥

દ્વિતીયસમયે ત્રાસાવુત્પત્તિદેશમાપતેત્ ।

તદા તન્નવયોગ્યાણૂં યથાસમ્ભવમાહરેત્ ॥ ૧૧૧૧ ॥

દ્વિવક્રા તુ ત્રિસમયા મધ્યસ્તત્ર નિરાહતિઃ ।

આયન્તયોઃ સમયોરાહારઃ પુનરુક્તવત્ ॥ ૧૧૧૨ ॥

એવં ચ ત્રિચતુર્વક્રે ચતુઃપંચક્ષણાત્મકે ।

મધ્યાસ્તયોર્નિરાહારાઃ સાહારાવાદિમાન્તિમૌ ॥ ૧૧૧૩ ॥

યદાહુઃ— ઇગદુતિચતુર્વક્રાસુ દુગાઇસમયેસુ પરભવાહારો ।

દુગવક્રાઇસુ સમયા ઇગદોતિન્નિ ઉ અણાહારા ॥ ૧૧૧૪ ॥

નિશ્ચયનયે તુ—

હોય એવા કેટલાક પુદ્ગલો જીવના યોગને લીધે લોભ-આહારવડે એના સમ્બન્ધમાં આવે છે.

ઔદારિકાદિ પુદ્ગલોને જીવ ગ્રહણ કરે છે એનું નામ ' આહાર. '. ૧૧૦૮-૧૧૦૯.

એ પ્રમાણે એકવક્ર ગતિમાં આધસમયે (જીવને) આહાર કહ્યો છે. ' દ્વિવક્ર ' વગેરે ગતિમાં પણ સર્વત્ર એજ પ્રમાણે પહેલે ક્ષણે આહાર જાણવો. ૧૧૧૦.

વળી બીજે સમયે એ (પ્રાણી) ઉત્પત્તિપ્રદેશમાં આવી પડે ત્યારે એ એ ભવને યોગ્ય એવા પરમાણુઓનો યથાસંભવ આહાર કરે. ૧૧૧૧.

દ્વિવક્ર ગતિ ત્રણ સમયની છે અને એ ત્રણ સમયમાંથી વચ્ચેના સમય એટલે બીજો સમય આહાર વિનાનો છે. જ્યારે પહેલા અને ત્રીજા સમયોનેવિષે પૂર્વવત્ આહાર હોય છે. ૧૧૧૨.

એવી રીતે ચાર સમયવાળી અને પાંચ સમયવાળી ત્રિવક્ર અને ચતુર્વક્ર ગતિમાં પણ, વચ્ચેના સમયો નિરાહાર એટલે આહાર વિનાના છે અને પહેલા તથા અન્તિમ સમયો સાહાર એટલે આહારવાળા છે. ૧૧૧૩.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—એકવક્રવાળી, દ્વિવક્રા એટલે બે વક્રવાળી, તેમજ ત્રિવક્રા અને ચતુર્વક્રા ગતિઓમાં અનુક્રમે બીજે ક્ષણે, ત્રીજે ક્ષણે, ચોથે ક્ષણે અને પાંચમે ક્ષણે પરભવનો આહાર હોય છે. અને દ્વિવક્રા વગેરે ગતિઓમાં એક, બે અને ત્રણ સમયો અણાહારી એટલે આહાર વિનાના હોય છે. ૧૧૧૪.

નિશ્ચયનય પ્રમાણે તો—

ભવસ્ય ભાવિનઃ પૂર્વે ક્ષણે પ્રાગ્વપુષા સહ ।
 અસમ્બન્ધાદનાપ્ત્યા ચ ભાવિનોઽન્ગસ્ય નાહતિઃ ॥ ૧૧૧૫ ॥
 દ્વિતીયસમયે તુ સ્વં સ્થાનં પ્રાપ્યાહરેત્તતઃ ।
 સમયઃ સ્યાદનાહાર એકવક્રાગતાવપિ ॥ ૧૧૧૬ ॥
 અન્યસ્યાં દ્વાવનાહારૌ તૃતીયસ્યાં ત્રયસ્તથા ।
 ચતુર્થામપિ ચત્વારઃ સાહારોઽન્યોઽસ્થિલાસુ યત્ ॥ ૧૧૧૭ ॥
 તતશ્ચ વ્યવહારેણોત્કર્ષતઃ સમયાસ્ત્રયઃ ।
 નિશ્ચયેન તુ ચત્વારો નિરાહારાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૧૧૮ ॥
 સામાન્યાત્ સર્વતઃ સ્તોકા નિરાહારાઃ શરીરિણઃ ।
 આહારકા અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૧૧૯ ॥
 ત્રિવિધશ્ચ સ આહાર ઓજઆહાર આદિમઃ ।
 લોમાહારો દ્વિતીયશ્ચ પ્રક્ષેપાખ્યસ્તૃતીયકઃ ॥ ૧૧૨૦ ॥
 તત્રાવ્યં દેહમુત્સૃજ્ય ઋજ્ઞ્યા કુટિલયાથવા ।
 ગત્વોત્પત્તિસ્થાનમાપ્ય પ્રથમે સમયેઽસુમાન્ ॥ ૧૧૨૧ ॥

ભવિષ્યમાં થનારા ભવના પ્રથમસમયે પૂર્વશરીરની સાથે સંબંધ ન હોવાથી, અને ભાવિ શરીરની અપ્રાપ્તિને લીધે આહાર હોતો નથી; બે કે દ્વિતીય ક્ષણે પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયે આહાર કહે છે. આમ હોવાથી એકવક્ર ગતિમાં પણ એક સમય નિરાહાર હોય. ૧૧૧૫-૧૧૧૬.

દ્વિવક્ર ગતિમાં બે સમય અણાહારી હોય છે; ત્રિવક્ર ગતિમાં ત્રણ સમય, અને ચતુર્વક્ર ગતિમાં ચાર સમય અણાહારી હોય છે. કારણકે સર્વ ગતિઓમાં અન્તિમ સમય જ સાહારી છે. ૧૧૧૭.

એમ હોવાથી વ્યવહારનયે ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સમય નિરાહારી કહ્યા છે. અને નિશ્ચયનયે ચાર સમય નિરાહારી કહ્યા છે. ૧૧૧૮.

સામાન્યતઃ નિરાહારી પ્રાણીઓ સર્વથી અદ્ય છે. અને ‘ સાહારી ’ એ કરતાં અસંખ્યગણા છે. ૧૧૧૯.

આ બે ‘ આહાર ’ ની વાત કરી તે આહાર ત્રણ પ્રકારનો છે: (૧) ઓજઆહાર, (૨) લોમઆહાર અને (૩) પ્રક્ષેપઆહાર. ૧૧૨૦.

આઘ દેહને તથા (સરલ-સીધી) અથવા કુટિલ (વક્ર) ગતિવડે

તૈજસકાર્મણ્યોગેનાહારયતિ પુદ્ગલાન્ ।

ઔદારિકાદ્યંગયોગ્યાન્ દ્વિતીયાદિક્ષણેષ્વથ ॥ ૧૧૨૨ ॥

ઔદારિકાદિમિશ્રેણારબ્ધત્વાદ્વપુષસ્તતઃ ।

યાવચ્છરીરનિષ્પત્તિરન્તર્મુહૂર્ત્તકાલિકી ॥ ૧૧૨૩ ॥ ત્રિભિઃ વિશેષકમ્ ॥

યદાહુઃ—

તેણ કમ્મણ્ણં આહારેઙ્ અણાંતરં જીવો ।

તેણ પરં મીસેણં જાવ સરીરસ્સ નિવ્વત્તી ॥ ૧૧૨૪ ॥

સ સર્વોપ્યોજઆહાર ઓજો દેહાર્હપુદ્ગલાઃ ।

ઓજો વા તૈજસઃ કાયસ્તદ્રૂપસ્તેન વા કૃતઃ ॥ ૧૧૨૫ ॥

શરીરોપષ્ટમ્ભકાનાં પુદ્ગલાનાં સમાહૃતિઃ ।

ત્વગિન્દ્રિયાદિસ્પર્શેન લોમાહારઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૧૨૬ ॥

મુખે કવલનિક્ષેપાદસૌ કાવલિકાભિધઃ ।

એકેન્દ્રિયાણાં દેવાનાં નારકાણાં ચ ન હ્યસૌ ॥ ૧૧૨૭ ॥

ગમન કરી ઉત્પત્તિસ્થાનને પ્રાપ્ત કરી પ્રથમ સમયે પ્રાણી, તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરના યોગથી ઔદારિક આદિ શરીરને યોગ્ય એવા પુદ્ગળોનો આહાર શરૂ કરે છે—તે, ખીને ત્રીને વગેરે સમયે શરીરનો આરંભ થવાથી ઔદારિક આદિ મિશ્રે કરીને અન્તર્મુહૂર્ત્તના સ્થિતિકાળ-વાળી શરીરનિષ્પત્તિ થાય ત્યાં સુધી, તે (આહાર) કર્યા કરે છે. ૧૧૨૧-૧૧૨૩.

કહ્યું છે કે—જીવ પ્રથમ તૈજસ તેમ કાર્મણુ શરીરવડે અન્તરરહિત આહાર (કર્યા) કરે છે. પછી શરીરની નિષ્પત્તિ થાય ત્યાંસુધી મિશ્રશરીરવડે આહાર કરે છે. ૧૧૨૪.

એ સર્વ ‘ ઓજ આહાર ’ કહેવાય. અહિં ‘ ઓજ ’ એટલે દેહને યોગ્ય એવા પુદ્ગળો. અથવા ઓજ એટલે તૈજસકાય. એ પરથી ઓજઆહાર એટલે ઓજરૂપ આહાર અથવા તૈજસકાયકૃત આહાર. ૧૧૨૫.

શરીરના આધારરૂપ પુદ્ગળોનો, ત્વચાદિન્દ્રિય વગેરે ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શવડે આહાર કરવો એનું નામ ‘ લોમઆહાર ’. ૧૧૨૬,

મુખને વિષે કવળ એટલે કોળીઓ પ્રક્ષેપવો (નાખવો)—એમ આહાર કરવો એનું નામ ‘ પ્રક્ષેપઆહાર ’. આ પ્રક્ષેપઆહાર એટલે કવળઆહાર એકેન્દ્રિય જીવોને, દેવોને અને નારકીના જીવોને હોતો નથી. ૧૧૨૭.

જીવાઃ સર્વેઽપ્યપર્યાસા ઓજહારિણો મતાઃ ।

દેહપર્યાસિપર્યાસા લોમાહારાઃ સમેઽક્લિન્નઃ ॥ ૧૧૨૮ ॥

ઓજસોઽનાભોગ એવ લોમસ્ત્વાભોગજોઽપિ ચ ।

એકેન્દ્રિયાણાં લોમોઽપિ સ્યાદનાભોગ એવ હિ ॥૧૧૨૯ ॥

તથોક્તં સંગ્રહણીવૃત્તૌ—

એકેન્દ્રિયાણામ્ અતિસ્તોકાપદુમનોદ્રવ્યલબ્ધીનામ્ આભોગમાન્યાત્
વસ્તુતઃ અનાભોગનિર્વર્તિત એવ ॥ યદાગમઃ—એકેન્દ્રિયાણાં નો આભોગ-
નિર્વર્તિત્વે અણાભોગનિર્વર્તિત્વે । ઇતિ ॥

દ્વિચ્છણોનો ભવઃ ક્ષુલ્લો જઘન્યા કાયસંસ્થિતિઃ ।

આહારિત્વે ગરિષ્ઠા ચ કાલચક્રાણ્યસંખ્યશઃ ॥ ૧૧૩૦ ॥

ઇતિ આહારઃ ॥ ૨૯ ॥

અથ ગુણાઃ ॥

ગુણા નામ ગુણસ્થાનાન્યમૂનિ ચ ચતુર્દશ ।

વચ્ચિમ સ્વરૂપમેતેષામન્વર્થ વ્યક્તિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૧૩૧ ॥

‘ અપર્યાસ ’ એવો સર્વે ઓજઆહારી છે. અને દેહપર્યાસિવાળા બધા એવો લોમ-
આહારી છે. ૧૧૨૮.

ઓજસઆહાર અનાભોગ જ હોય છે; જ્યારે લોમઆહારમાં ભોગ હોયે ખરો ને ન થે
હોય. વળી એકેન્દ્રિયોના લોમાહારમાં ભોગ હોતો જ નથી. ૧૧૨૯.

‘ સંગ્રહણી ’ ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

અત્યદપ—અને—અપદુ—મનોદ્રવ્યનીલબ્ધિવાળા એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓ ભોગને વિષે અશક્ત
હોવાથી વસ્તુતઃ એમનો આહાર ‘ અનાભોગ ’ જ હોય છે.

આગમમાં એ સબંધમાં આમ કહ્યું છે—

એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓને આભોગ આહાર નથી, અનાભોગ છે.

આહારક પ્રાણીઓને જઘન્ય કાયસ્થિતિ ક્ષુલ્લકલવકરતાં એ સમય ઓછી—એટલી હોય
છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ઠી અસખ્ય કાળચક્રો જેટલી હોય. ૧૧૩૦.

આ પ્રમાણે ઓગણત્રીશમા દ્વાર—આહારનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

હવે ત્રીશમા દ્વાર—ગુણ વિષે.

ગુણ એટલે ગુણસ્થાન. એ ગુણસ્થાન ચૌદ છે. એમનું પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ હું અર્થને અનુ-
સારે કહું છું. ૧૧૩૧.

તથાહુઃ—

મિથ્યે સાસણમીસે અવિરયદેસે પમત્તઅપમત્તે ।

નિયટ્ઠી અનિયટ્ઠી સુહુમુવસમ સ્વીણ સજોગિ અજોગિ ગુણા ॥૧૧૩૨॥

ગુણા જ્ઞાનદયસ્તેષાં સ્થાનં નામ સ્વરૂપમિત્ ।

શુદ્ધ્યશુદ્ધિપ્રકર્ષાપકર્ષોત્થાત્ર પ્રકીર્ત્યતે ॥ ૧૧૩૩ ॥

તત્ર મિથ્યા વિપર્યસ્તા જિનપ્રણીતવસ્તુષુ ।

દૃષ્ટિર્યસ્ય પ્રતિપત્તિઃ સ મિથ્યાદૃષ્ટિરુચ્યતે ॥ ૧૧૩૪ ॥

યત્તુ તસ્ય ગુણસ્થાનં સમ્યગ્દૃષ્ટિમભિભ્રતઃ ।

મિથ્યાદૃષ્ટિગુણસ્થાનં તદુક્તં પૂર્વસૂરિભિઃ ॥ ૧૧૩૫ ॥

નનુ મિથ્યાદૃશાં દૃષ્ટેર્વિપર્યાસાત્ક્રુતો ભવેત્ ।

જ્ઞાનાદિગુણસન્નાવો યદ્ગુણસ્થાનતોચ્યતે ॥ ૧૧૩૬ ॥

અત્ર ઋમઃ— ભવેદ્યપિ મિથ્યાત્વવતામસુમતામિહ ।

પ્રતિપત્તિર્વિપર્યસ્તા જિનપ્રણીતવસ્તુષુ ॥ ૧૧૩૭ ॥

(૧) મિથ્યાત્વ, (૨) સાસ્વાદન, (૩) મિશ્ર, (૪) અવિરતિ, (૫) દેશવિરતિ, (૬) પ્રમત્ત, (૭) અપ્રમત્ત, (૮) નિવૃત્ત, (૯) અનિવૃત્ત, (૧૦) સૂક્ષ્મસ પરાય, (૧૧) ઉપશાંતમોહ, (૧૨) ક્ષીણમોહ, (૧૩) સયોગી, અને (૧૪) અયોગી—આ નામના ચૌદ ગુણસ્થાન છે. ૧૧૩૨.

(જીવના) જે જ્ઞાન આદિ ગુણો છે એમનું સ્થાન એ ગુણસ્થાન—(એટલે) એમના સ્વરૂપનો ભેદ. એ ભેદ એમની શુદ્ધિ, અશુદ્ધિ, પ્રકર્ષ અને અપકર્ષ—એ ચારવાનાંને લઈને થયેલ છે. ૧૧૩૩.

જિનેશ્વરપ્રણીત તત્ત્વોને જે માણસ મિથ્યાત્વથી વિપર્યસ્ત દૃષ્ટિવડે જુએ છે તે મિથ્યા-દૃષ્ટી કહેવાય. અને આવા (અસમ્યક્દૃષ્ટિવાળા) માણસનું સ્થાન—તે મિથ્યાદૃષ્ટિગુણસ્થાન કહેવાય. ૧૧૩૪-૧૧૩૫.

અહિં કોઈ એમ શંકા કરે છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિએને તો દૃષ્ટિનો વિપર્યાસ છે, એમની દૃષ્ટિ વિપર્યસિત છે—એટલે એમનામાં જ્ઞાન આદિ ગુણોનો સફલાવ જ ન હોય. તો પછી એને ' ગુણસ્થાન ' કેવી રીતે કહેવા તૈયાર થયા છે ? ૧૧૩૬.

એ શંકાનું સમાધાન નીચે મુજબ—

અગર જો કે જિનભગવાનપ્રણીત વસ્તુઓને મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવે વિપરીત માને છે તોપણ

તથાપિ કાચિત્ મનુજપશ્ચાદિવસ્તુગોચરા ।

તેષામપ્યવિપર્યસ્તા પ્રતિપત્તિર્ભવેદ્ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૧૩૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

આસ્તામન્યે મનુષ્યાદ્યા નિગોદદેહિનામપિ ।

અસ્ત્યવ્યક્તસ્પર્શમાત્રપ્રતિપત્તિર્યથાસ્થિતા ॥ ૧૧૩૯ ॥

યથા ઘનઘનચ્છન્નેર્કેઽપિ સ્યાત્કાપિ તત્પ્રભા ।

અનાવૃત્તા ન ચેદ્રાત્રિદિનાભેદઃ પ્રસજ્યતે ॥ ૧૧૪૦ ॥

इति प्रथमगुणस्थानम् ॥

આયમૌપશમિકારુણ્યં સમ્યક્ત્વસ્યાત્ર સાદયેત્ ।

યોઽનન્તાનુબન્ધિકષાયોદયઃ સાયસાદનઃ ॥ ૧૧૪૧ ॥

उत्कर्षादावलीषट्कात् सम्यक्त्वमपगच्छति ।

અનન્તાનુબન્ધ્યુદયે જઘન્યાત્સમયેન યત્ ॥ ૧૧૪૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

पृषोदरादित्वालोपे यकारस्य भवेत्पदम् ।

આસાદનમિત્યનન્તાનુબન્ધ્યુદયવાચકમ્ ॥ ૧૧૪૩ ॥

ततश्च— आसादनेन युक्तो यः स सासादन उच्यते ।

સ ચાસૌ સમ્યગ્દૃષ્ટિસ્તદ્ગુણસ્થાનં દ્વિતીયકમ્ ॥ ૧૧૪૪ ॥

મનુષ્ય, પશુ આદિ વસ્તુના વિષય પરત્વે તો એમની માનીનતા અવિપરીત છે. ૧૧૩૭-૧૧૩૮.

વળી મનુષ્ય આદિ અન્ય પ્રાણીઓની વાત એક ડેરે મૂકે, તોપણ નિગોદના જીવોમાંથી અવ્યક્ત સ્પર્શ ગુણ છે એમ એઓ યથાસ્થિત સ્વીકાર કરે છે. જેવી રીતે કે ઘાટાં વાદળાંથી આચ્છાદિત થયેલા સૂર્યની કંઈક પ્રભા તો અનાચ્છાદિત રહે છે. જો એમ ન હોય તો પછી રાત્રીમાં ને દિવસમાં લેશ પણ ભેદ રહે નહિં. ૧૧૩૯-૧૧૪૦.

એવી રીતનું પ્રથમ ગુણસ્થાનક સમજવું.

સમક્રિતના, ઉપશમ નામના આય એટલે લાભને સાદન એટલે હરકત પહોંચાડે છે એ ‘સાયસાદન’ નામનું બીજું ગુણસ્થાનક. એમાં અનન્તાનુબન્ધિ કષાયનો ઉદય થાય છે. અને એ ઉદ્દૃષ્ટતઃ છ ‘આવળી’ પર્યન્ત, અને જઘન્યતઃ એક સમય ટકે છે. ૧૧૪૧-૧૧૪૨.

પૃષોદરાદિ એ વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે ચકારનો લોપ થઇને, ‘આયસાદન’ નું ‘આસાદન’ થયું. અને એ ‘આસાદન’ વાળો “સ+આસાદન” એટલે ‘સાસાદન’ કહેવાય. એ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ હોય; અને એ બીજે ગુણસ્થાનકે હોય. ૧૧૪૩-૧૧૪૪.

તત્ત્વૈવમ્— પ્રાગુક્તસ્યૌપશમિકસમ્યક્ત્વસ્ય જઘન્યતઃ ।

શેષે ક્ષણે ષટ્સુ શેષાસૂત્કર્ષાદાવલીઘ્વથ ॥ ૧૧૪૫ ॥

મહાબિમીષિકોત્થાનકલ્પઃ કેનાપિ હૈતુના ।

કસ્યાપ્યનન્તાનુબન્ધિકષાયામ્યુદયો ભવેત્ ॥ ૧૧૪૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અથૈતસ્મિન્નનન્તાનુબન્ધિનામુદયે સતિ ।

સાસાદનસમ્યગ્દૃષ્ટિગુણસ્થાનં સ્પૃશત્યસૌ ॥ ૧૧૪૭ ॥

યદિવોપશમશ્રેણ્યાઃ સ્યાદિદં પતિતાક્લિનઃ ।

સમ્યક્ત્વસ્યૌપશમિકસ્યાન્તે કસ્યાપિ પૂર્વવત્ ॥ ૧૧૪૮ ॥

તત ઊર્ધ્વં ચ મિથ્યાત્વમવશ્યમેષ ગચ્છતિ ।

પતન્ દ્વિતીયસોપાનાદાદ્યમેવ હિ ગચ્છતિ ॥ ૧૧૪૯ ॥

નામ્ના સાસ્વાદનસમ્યગ્દગુણસ્થાનમપ્યદઃ ।

ઉચ્યતે તત્ર ચાન્વર્થો મતિમદ્ભિરયં સ્મૃતઃ ॥ ૧૧૫૦ ॥

ઉદ્ભવ્યમાનસમ્યક્ત્વાસ્વાદનેન સહાસ્તિ યઃ ।

સ હિ સાસ્વાદનસમ્યગ્દૃષ્ટિરિત્યભિધીયતે ॥ ૧૧૫૧ ॥

તે આ પ્રમાણે:—

જઘન્યતઃ પૂર્વોક્ત ઉપશમ સમક્રિતના શેષ (અન્તિમ) ક્ષણે (સમયે), અને ઉત્કૃષ્ટતઃ છ આવળી શેષ રહે ત્યારે, કોઈ પણ પ્રાણીને કોઈપણ હેતુને લઈને મહાન ઉત્પાતના ઉદયસદૃશ અનન્તાનુબન્ધી કષાયનો ઉદય થાય છે. એ અનન્તાનુબન્ધી કષાયનો ઉદય થયા પછી, પ્રાણી ‘સાસાદનસમ્યગ્દૃષ્ટિ’ નામના ગુણસ્થાને પહોંચે છે. ૧૧૪૫-૧૧૪૭.

અથવા તો પૂર્વે કહી ગયા પ્રમાણે ઉપશમસમક્રિતને અંતે ઉપશમશ્રેણિથી પતિત થયેલા હરકોઈ પ્રાણીનું એ ગુણસ્થાન હોય. એથી આગળ વધતાં તો પ્રાણી અવશ્યમેવ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાને જ પાછો આવી પડે છે. કારણ કે બીજે પગથીએથી પડનારો પહેલો પગથીએ જ બીજો છે. ૧૧૪૮-૧૧૪૯.

આ ગુણસ્થાનને “સાસ્વાદનસમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાન” પણ કહે છે. યુદ્ધિમાન પુરૂષોએ એ નામ સાર્થક પણ કહ્યું છે: કેમકે, સમક્રિતનું વશન થતું હોય—એના ‘આસ્વાદન’ વાળું જે ગુણસ્થાન,—તે ‘સાસ્વાદન’ સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાન. ૧૧૫૦-૫૧.

યથાહિ ભુક્તં લ્હીરાન્નમુદ્ધમન્મલ્લિકાદિના ।

કિંચિદાસ્વાદયત્પેવ તદ્રસં વ્યગ્રમાનસઃ ॥ ૧૧૫૨ ॥

તથાયમપિ મિથ્યાત્વાભિમુલ્હો આન્તમાનસઃ ।

સમ્યક્ત્વમુદ્ધમન્નાસ્વાદયેત્કિંચન તદ્રસમ્ ॥ ૧૧૫૩ ॥

ઇતિ દ્વિતીયમ્ ॥

પૂર્વોક્તપુંજત્રિતયે સ યદ્યર્ધવિશુદ્ધકઃ ।

સમુદેતિ તદા તસ્યોદયેન સ્યાચ્છરીરિણઃ ॥ ૧૧૫૪ ॥

શ્રદ્ધા જિનોક્તતત્ત્વેઽર્ધવિશુદ્ધાસૌ તદોચ્યતે ।

સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિરિતિ ગુણસ્થાનં ચ તસ્ય તત્ ॥૧૧૫૫॥ યુગ્મમ્ ॥

અન્તર્મુહૂર્ત્ત કાલોઽસ્ય તત્ ઝર્ધ્વં સ દેહમૃત્ ।

અવશ્યં યાતિ મિથ્યાત્વં સમ્યક્ત્વમથવાપ્નુયાત્ ॥ ૧૧૫૬ ॥

ઇતિ તૃતીયમ્ ॥

સાવધયોગાવિરતો યઃ સ્યાત્સમ્યક્ત્વવાનપિ ।

ગુણસ્થાનમવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટ્યારુચ્યમસ્ય તત્ ॥ ૧૧૫૭ ॥

જેવી રીતે કે વ્યગ્રમનવાળાને ખાધેલા અન્નનું મલ્લિકા વગેરેથી વમન થાય ત્યારે એને એ વમન કરેલા રસનો કંઈક તો સ્વાદ વર્તાય છે, તેવી રીતે આ પ્રાણી પણ આન્તિને લીધે મિથ્યાત્વોન્મુખ થતાં સમક્રિતનું વમન કરે છે ત્યારે એને એનો કંઈક સ્વાદ આવ્યા વિના રહેતો નથી. ૧૧૫૨-૧૧૫૩.

એવી રીતનું ખીણું ગુણસ્થાનક છે.

અગાઉ ત્રણ ‘ પુંજ ’ કહી ગયા છીએ એમાંના એક ‘અર્ધવિશુદ્ધ’ નામના પુંજનો ન્યારે ઉદય થાય છે ત્યારે પ્રાણીને જિનભાષિત તત્ત્વને વિષે અર્ધવિશુદ્ધ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યારે તે પ્રાણી સમ્યક્મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય છે અને એનું ગુણસ્થાનક સમ્યક્મિથ્યાદૃષ્ટિ-ગુણસ્થાનક કહેવાય છે. ૧૧૫૪-૧૧૫૫.

એ ગુણસ્થાનકનો કાળ અન્તર્મુહૂર્ત્તનો છે. તે પછી એ પ્રાણી અવશ્ય મિથ્યાત્વ અથવા સમક્રિત પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૧૫૬.

આવી ત્રીજા ગુણસ્થાનકની હકીકત છે.

સમ્યક્ત્વવાન હોવા છતાં પણ જે પ્રાણી સાવધયોગથી વિરમ્યો ન હોય તેનું ગુણસ્થાન ‘ અવિરતસમ્યક્દૃષ્ટિ ’ કહેવાય. ૧૧૫૭.

દ્રવ્યલોક]

ચોથા-પાંચમા ગુણસ્થાનની હકીકત ।

(૨૭૫)

પૂર્વોક્તમૌપશમિકં શુદ્ધપુંજોદયેન વા ।

ક્ષાયોપશમિકાભિર્યં સમ્યક્ત્વં પ્રાપ્તવાનપિ ॥ ૧૧૫૮ ॥

સમ્યક્ત્વં ક્ષાયિકં વાપ્તો ક્ષીણદર્શનસપ્તકઃ ।

કલયન્નપિ સાવધવિરતિં મુક્તિદાયિનીમ્ ॥ ૧૧૫૯ ॥

નૈવાપ્રત્યાખ્યાનનામકષાયોદયવિઘ્નતઃ ।

સ દેશતોઽપિ વિરતિં કર્તું પાલયિતું હ્રમઃ ॥ ૧૧૬૦ ॥ ત્રિભિઃ વિશેષકમ્ ॥

इति चतुर्थम् ॥

સ્થૂલસાવધવિરમાદ્યો દેશવિરતિં શ્રયેત્ ।

સ દેશવિરતસ્તસ્ય ગુણસ્થાનં તદુચ્યતે ॥ ૧૧૬૧ ॥

સર્વસાવધવિરતિં જાનતોઽપ્યસ્ય મુક્તિદામ્ ।

તદાદૃતૌ પ્રત્યાખ્યાનાવરણા યાન્તિ વિઘ્નતામ્ ॥ ૧૧૬૨ ॥

इति पंचमम् ॥

સંયતસ્સર્વસાવધયોગેભ્યો વિરતોઽપિ યઃ ।

કષાયનિદ્રાવિકથાદિપ્રમાદૈઃ પ્રમાદ્યતિ ॥ ૧૧૬૩ ॥

પૂર્વોક્ત ઉપશમિક સમકિત પ્રાપ્ત થયું હોય છતાં, અથવા શુદ્ધપુંજના ઉદયને લીધે ક્ષાયોપશમિક સમકિત પ્રાપ્ત થયું હોય છતાં, અથવા દર્શનસપ્તક ક્ષીણ થવાથી ક્ષાયિક સમકિત પ્રાપ્ત થયું હોય છતાં, તેમજ સાવધવિરતિ મોક્ષદાયક છે એવી સમજણ હોય છતાં ‘અપ્રત્યાખ્યાન’ નામના કષાયનો ઉદય નહવાથી, પ્રાણી ‘દેશથી’ એટલે થોડી ઘણી પણ વિરતિ કરવાને કે પાળવાને સમર્થ થતો નથી. ૧૧૫૮-૧૧૬૦.

એ પ્રમાણે એથું ગુણસ્થાનક છે.

‘સ્થૂળસાવધ’ થી વિરમીને જે પ્રાણી અદ્ય પણ વિરતિ અંગીકાર કરે છે તે દેશવિરતિ કહેવાય છે અને એનું ગુણસ્થાનક પણ એજ છે. ૧૧૬૧.

‘સર્વસાવધવિરતિ’ થી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણ હોય છતાં પણ પ્રત્યાખ્યાનરૂપ આવરણો એનો અંગીકાર કરવામાં વિઘ્નભૂત થાય છે. ૧૧૬૨.

એમ પાંચમું ગુણસ્થાનક કહ્યું.

સર્વસાવધયોગથી વિરમ્યો હોય એવો પણ જે સંયમી કષાય, નિદ્રા, વિકથા આદિ પ્રમાદોને લઈને પ્રમાદમા પડે એ ‘અમત્તસંયત’ કહેવાય અને એનું ગુણસ્થાનક ‘અમત્તસંયમ’

સ પ્રમત્તઃ સંયતોઽસ્ય પ્રમત્તસંયતાભિધમ્ ।

ગુણસ્થાનં પ્રાક્તનેભ્યઃ સ્યાદ્વિશુદ્ધિપ્રકર્ષમૃત્ ॥ ૧૧૬૪ ॥

વદ્યમાણેભ્યશ્ચ તેભ્યઃ સ્યાદ્વિશુદ્ધ્યપકર્ષમૃત્ ।

શુદ્ધિપ્રકર્ષાપકર્ષાવેવં ભાવ્યૌ પરેઽવપિ ॥૧૧૬૫॥ ત્રિભિઃ વિશેષકમ્ ॥

ઇતિ ષષ્ઠમ્ ॥

યશ્ચ નિદ્રાકષાયાદિપ્રમાદરહિતો યતિઃ ।

ગુણસ્થાનં ભવેત્તસ્યાપ્રમત્તસંયતાભિધમ્ ॥ ૧૧૬૬ ॥

ઇતિ સપ્તમમ્ ॥

સ્થિતિઘાતો રસઘાતો ગુણશ્રેણિસ્તથા પરા ।

ગુણાનાં સંક્રમશ્ચૈવ બન્ધો ભવતિ પંચમઃ ॥ ૧૧૬૭ ॥

एषां पंचानामपूर्वकरणं प्रागपेक्षया ।

भवेद्यस्यासावपूर्वकरणो नाम कीर्तितः ॥ ૧૧૬૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

गरीयस्याः स्थितेर्ज्ञानावरणीयादिकर्मणाम् ।

યોઽપવર્તનયા ઘાતઃ સ્થિતિઘાતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૧૬૯ ॥

નામનું કહેવાય. આ ગુણસ્થાનક પહેલાના પાંચે કરતાં વિશેષ શુદ્ધ છે, અને હવે કહેવામાં આવશે એના કરતાં એાછું શુદ્ધ છે. અન્ય ગુણસ્થાનોમાં પણ આવી જ રીતે વિશેષતા ને અદ્યતા જાણવાં. ૧૧૬૩-૧૧૬૫.

એ પ્રમાણે છઠું ગુણસ્થાન જાણવું.

જે સંયમી એટલે યતિ નિદ્રા, કષાય વગેરે પ્રમાદોથી રહિત હોય એનું ‘અપ્રમત્તસંયત’ નામનું ગુણસ્થાન કહ્યું છે. ૧૧૬૬.

એ સાતમું ગુણસ્થાનક કહ્યું.

સ્થિતિઘાત, રસઘાત, ગુણશ્રેણિ, ગુણસંક્રમ અને બંધ-એ પાંચેનું જે સંયમીને પૂર્વની અપેક્ષાએ અપૂર્વકરણ હોય એ સંયમીનું ‘અપૂર્વકરણ’ એવું નામ કહેલું છે. ૧૧૬૭-૧૧૬૮.

જ્ઞાનાવરણીય વગેરે કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો અપવર્તનકરીને ઘાત-એનું નામ ‘સ્થિતિઘાત’. ૧૧૬૯.

કર્મદ્રવ્યસ્થકટુકત્વાદિકસ્ય રસસ્ય હિ ।
 યોઽપવર્તનયા ઘાતો રસઘાતઃ સ કીર્ત્યતે ॥ ૧૧૭૦ ॥
 એતૌ પૂર્વગુણસ્થાનેષ્વલ્પાવેવ કરોતિ સઃ ।
 વિશુદ્ધચત્વરતયાસ્મિન્સ્તુ મહાન્તૌ શુદ્ધિવૃદ્ધિતઃ ॥ ૧૧૭૧ ॥
 યત્પ્રાગાશ્રિત્ય દલિકરચનાં તાં લઘીયસીમ્ ।
 ચકાર કાલતો દ્રાઘીયસીં શુદ્ધચપકર્ષતઃ ॥ ૧૧૭૨ ॥
 અસ્મિન્સ્વાશ્રિત્ય દલિકરચનાં તાં પ્રથીયસીમ્ ।
 કરોતિ કાલતોઽલ્પાં તદપૂર્વાં પ્રાગપેક્ષયા ॥ ૧૧૭૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 તથા બધ્યમાનશુભપ્રકૃતિષ્વશુભાત્મનામ્ ।
 તાસામબધ્યમાનાનાં દલિકસ્ય પ્રતિક્ષણે ॥ ૧૧૭૪ ॥
 અસંખ્યગુણવૃદ્ધ્યા યઃ ક્ષેપઃ સ ગુણસંક્રમઃ ।
 તમપ્યપૂર્વ કુર્વીત સોઽત્ર શુદ્ધિપ્રકર્ષતઃ ॥ ૧૧૭૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 સ્થિતિં દ્રાઘીયસીં પૂર્વગુણસ્થાનેષુ બદ્ધવાન્ ।
 અશુદ્ધત્વાદિહ પુનસ્તામપૂર્વાં વિશુદ્ધિતઃ ॥ ૧૧૭૬ ॥

વળી કર્મદ્રવ્યમાં રહેલા કટુતા આદિ રસોનો અપવર્તનકરીને ઘાત-એ રસઘાત કહેવાય છે. ૧૧૭૦.

પૂર્વના ગુણસ્થાનોમાં શુદ્ધિનું અલ્પપણું હોવાથી, સંયમી આ બન્ને પ્રકારના ઘાત અલ્પ-પ્રમાણમાં કરે છે, જ્યારે આ ગુણસ્થાનમાં શુદ્ધિનું વિશેષપણું હોવાથી એ એ બેઠ ઘાત વિશેષ પ્રમાણમાં કરે છે. ૧૧૭૧.

પૂર્વના ગુણસ્થાનોમાં દળીઆંની ન્હાની રચનાને શુદ્ધિની અલ્પતાને લઈને મોટી કાળ-સ્થિતિવાળી કરી હતી અને આ ગુણસ્થાનમાં મોટી રચનાને અલ્પકાળસ્થિતિવાળી કરે છે—માટે પૂર્વનાની અપેક્ષાએ આ ‘ અપૂર્વ ’ કાર્ય કહેવાય. ૧૧૭૨-૧૧૭૩.

વળી ચાલુ બંધાયા કરતી શુભ પ્રકૃતિઓને વિષે, નહિં બંધાતી અશુભ પ્રકૃતિના દળનો, પ્રતિક્ષણે અસંખ્યગણો ક્ષેપ કે સંક્રમ-એનું નામ ગુણસંક્રમ. એને પણ સંયમી અહિં શુદ્ધિના પ્રકર્ષ એટલે કે વિશેષપણાને લઈને, ‘ અપૂર્વ ’ કરે. ૧૧૭૪-૧૧૭૫.

વળી પૂર્વના ગુણસ્થાનકોમાં, અશુદ્ધપણાને લઈને સંયમીએ દીર્ઘ સ્થિતિ બાંધેલી, પણ

પલ્યાસંખ્યેયભાગેન હીનહીનતરાં સૃજેત્ ।

તદ્ ગુણસ્થાનમસ્ય સ્યાદપૂર્વકરણાભિધમ્ ॥ ૧૧૭૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ક્ષપકશ્ચોપશમકશ્ચેત્યસૌ ભવતિ દ્વિધા ।

ક્ષપણોપશમાર્હત્વાદેવાયં પ્રોચ્યતે તથા ॥ ૧૧૭૮ ॥

ન યદ્યપિ ક્ષપયતિ ન ચોપશમત્યયમ્ ।

તથાપ્યુક્તસ્તથા રાજ્યાર્હઃ કુમારો યથા નૃપઃ ॥ ૧૧૭૯ ॥

અન્તર્મુહૂર્તમાનાયા અપૂર્વકરણસ્થિતેઃ ।

આદ્ય એવ ક્ષણ એતદ્ગુણસ્થાનં પ્રપન્નકાન્ ॥ ૧૧૮૦ ॥

ત્રૈકાલિકાંગિનોઽપેક્ષ્ય જઘન્યાદીન્યસંખ્યશઃ ।

સ્થાનાન્યધ્યવસાયસ્યોત્કૃષ્ટાન્તાનિ ભવન્તિ હિ ॥૧૧૮૧॥ યુગ્મમ્ ॥

અસંખ્યલોકાકાશાંશમિતાનિ સ્યુરમૂનિ ચ ।

તતોઽધિકાધિકાનિ સ્યુર્દ્વિતીયાદિક્ષણેષુ તુ ॥ ૧૧૮૨ ॥

આદ્યે ક્ષણે યજ્ઞઘન્યં તતોઽનન્તગુણોજ્જ્વલમ્ ।

ભવેદાદ્યક્ષણોત્કૃષ્ટં તતોનન્તગુણાધિકમ્ ॥ ૧૧૮૩ ॥

અહિં તે વિશુદ્ધિને લઈને ‘અપૂર્વ’-એવી એ સ્થિતિને એ પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે કરીને ઘટાડતો જાય છે.

એવાં એવાં કારણોથી એનું આ ગુણસ્થાન ‘અપૂર્વકરણ’ નામનું કહેવાય છે. ૧૧૭૬-૧૧૭૭.

વળી એનામાં ‘અપાવવાની’ અને ‘ઉપશમાવવાની’ યોગ્યતા હોવાથી, એના ‘ક્ષપક’ અને ‘ઉપશમક’ એમ બે ભેદ પડે છે. ૧૧૭૮.

જે કે એ અપાવતો નથી અને ઉપશમાવતો પણ નથી, તોયે, રાજ્યને યોગ્ય એક રાજ-કુમાર જેમ રાજ કહેવાય છે તેમ, એ (ક્ષપક અને ઉપશમક) કહેવાય છે. ૧૧૭૯.

આ અન્તર્મુહૂર્ત જેટલી ‘અપૂર્વકરણ’ સ્થિતિને પહેલે જ ક્ષણે આ (આઠમા) ગુણસ્થાને પહોંચેલા ત્રણે કાળના પ્રાણીઓને અપેક્ષીને, અધ્યવસાયના, જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ પર્યન્ત, અસંખ્ય સ્થાનો થાય છે ૧૧૮૦-૧૧૮૧.

અને એ સ્થાનો લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રદેશો જેટલા હોય. અને પછી બીજા, ત્રીજા વગેરે ક્ષણોમાં એથી અધિક અધિક હોય. ૧૧૮૨.

આદ્ય સમયે અધ્યવસાયનું સ્થાન જઘન્યતઃ જેટલું ઉજ્જ્વળ હોય એના કરતાં અનન્ત-ગુણ ઉજ્જ્વળ (આદ્ય ક્ષણનું) ઉત્કૃષ્ટતઃ હોય. ૧૧૮૩.

ક્ષણે દ્વિતીયે જઘન્યમેવમન્ત્યક્ષણાવધિ ।

મિથઃ ષટ્સ્થાનપતિતાન્યેકક્ષણભવાનિ તુ ॥ ૧૧૮૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સમકાલં પ્રપન્નાનાં ગુણસ્થાનમિદં खलु ।

बहूनां भव्यजीवानां वर्त्तते यत्परस्परम् ॥ ૧૧૮૫ ॥

उक्तरूपाध्यवसायस्थानव्यावृत्तिलक्षणा ।

निवृत्तिस्तन्निवृत्त्याख्यमप्येतत्કીર્ત્યતે बुधैः ॥ ૧૧૮૬ ॥

इति षष्ठमम् ॥

તથા—પરસ્પરાધ્યવસાયસ્થાનવ્યાવૃત્તિલક્ષણા ।

निवृत्तिर्यस्य नास्त्येषोऽनिवृत्ताख्योऽसुमान् भवेत् ॥ ૧૧૮૭ ॥

तथा किट्टीकृतसूक्ष्मसम्परायव्यपेक्षया ।

स्थूलो यस्यास्त्यसौ स स्याद्बादरसंपरायकः ॥ ૧૧૮૮ ॥

ततः पदद्वयस्यास्य विहिते कर्मधारये ।

स्यात्सोऽनिवृत्तिबादरसंपरायाभिधस्ततः ॥ ૧૧૮૯ ॥

દ્વિતીય ક્ષણનું અધ્યવસાય સ્થાનક જઘન્યતઃ આદ્ય ક્ષણના કરતાં અનન્તગુણુ ઉન્નવળ હોય.

એવી રીતે અન્તિમ ક્ષણ સુધી પહોંચતામાં ઉન્નવળતા અનન્તગણી વધતી વધતી જાય છે. વળી એમાંના એકેક ક્ષણના અધ્યવસાયના પરસ્પર છ સ્થાન પડે છે. ૧૧૮૪.

સમકાળે આ ગુણુસ્થાને પહોંચેલા અનેક લબ્ય જીવોને એ (છસ્થાનવલય) પરસ્પર વર્તીતું હોય છે. ૧૧૮૫.

આવું આવું જેમનું સ્વરૂપ છે એવા આ અધ્યવસાયસ્થાનોની આવૃત્તિરૂપ લક્ષણવાળી ‘ નિવૃત્તિ ’ કહેવાય છે. માટે આ ગુણુસ્થાનને બુદ્ધિમાનો ‘ નિવૃત્તિ ’ ગુણુસ્થાન પણ કહે છે. ૧૧૮૬.

આ પ્રમાણે આઠમું ગુણુસ્થાનક સમજવું.

વળી પરસ્પર અધ્યવસાયસ્થાનોની આવૃત્તિરૂપ લક્ષણવાળી નિવૃત્તિ જેને નથી એ પ્રાણી ‘ અનિવૃત્ત ’ કહેવાય છે. ૧૧૮૭.

વળી કિટ્ટીરૂપ કરેલા સૂક્ષ્મસંપરાયની અપેક્ષાએ જેને આ કષાય ‘ સ્થૂલ ’ અર્થાત્ ‘ બાદર ’ હોય એ પ્રાણી ‘ બાદરસંપરાય ’ કહેવાય ૧૧૮૮.

‘ અનિવૃત્ત ’ અને ‘ બાદરસંપરાય ’ એ જે પદોનો ‘ કર્મધારય ’ સમાસ કરીએ એટલે ‘ અનિવૃત્તબાદરસંપરાય ’ એમ વિશેષણ થયું. ૧૧૮૯.

તસ્યાનિવૃત્તિવાદરસમ્પ્રાયમ્ય કીર્તિનમ્ ।

ગુણસ્થાનમનિવૃત્તિવાદરસમ્પ્રાયકમ્ ॥ ૧૧૯૦ ॥

અન્તર્મુદ્ધર્ત્તમાનસ્ય ચાવન્તોઽસ્ય ચ્ચરણાઃ સ્વત્તુ ।

તાવન્ત્યેવાધ્યવસાયસ્થાનાન્પાદુર્જિનેશ્વરઃ ॥ ૧૧૯૧ ॥

અસ્મિન્ ચદેકસમયે પ્રાપ્તાનાં ભૂયન્મામપિ ।

મ્કમેવાધ્યવસાયસ્થાનકં કીર્તિતં જિનેઃ ॥ ૧૧૯૨ ॥

અનન્તગુણશુદ્ધં ચ પ્રતિચ્ચરણં ચધોત્તરમ્ ।

સ્થાનમધ્યવસાયમ્ય ગુણસ્થાનેઽથ કીર્તિનમ્ ॥ ૧૧૯૩ ॥

ક્ષપકશ્વોપશમકશ્ચેત્યસૌ ભવતિ દ્વિધા ।

ક્ષપયેદ્વોપશમયેદ્વાસૌ યન્મોહર્નાયકમ્ ॥ ૧૧૯૪ ॥

इति नवमम् ॥

સૂક્ષ્મઃ કીર્તીકૃતો લોભકપાથોદયલજ્જરણઃ ।

સંપરાયો यस્ય મૃદ્ધમસંપરાયઃ સ્ત ઉચ્યતે ॥ ૧૧૯૫ ॥

એ ‘અનિવૃત્તિવાદરસમ્પ્રાય’ પ્રાણીનું ગુણસ્થાન તે અનિવૃત્તિવાદરસંપ્રાયગુણસ્થાન કહેવાય. ૧૧૯૦.

અન્તર્મુદ્ધર્ત્તપ્રમાણ એવા આ ગુણસ્થાનનાં નેટલા દાળો-સમયો છે નેટલાં જ એના અધ્યવસાયના સ્થાનો છે એમ શ્રીજિનેશ્વરનું વચન છે. ૧૧૯૧.

કેમકે સમકાળે આ ગુણસ્થાન પહોંચેલા અનેક પ્રાણીઓનું આધ્યવસાયસ્થાન એક જ છે-એમ શ્રીજિનપ્રભુ કહે છે ૧૧૯૨.

વળી આ ગુણસ્થાનમા અધ્યવસાયનું સ્થાન પ્રત્યેક દાણે ઉત્તરોત્તર અનન્ત-અનન્તગણું શુદ્ધ થતું જાય છે. ૧૧૯૩.

વળી એના ‘ક્ષપક’ અને ‘ઉપશમક’ એવા બે લોક છે કેમકે એ મોહનીયકર્મને ખપાવે છે અથવા ઉપશમાવે છે. ૧૧૯૪.

આ પ્રમાણે નવમું ગુણસ્થાન સમજવું.

લોભકપાથના ઉદયરૂપલક્ષણવાળો, કિટ્ટીરૂપ કદેલો સૂક્ષ્મસંપરાય ને પ્રાણીને હોય એ સૂક્ષ્મસંપરાયી કહેવાય છે. ૧૧૯૫.

ક્ષપકશ્ચોપશમકશ્ચેતિ સ્યાત્સોઽપિ હિ દ્વિધા ।

ગુણસ્થાનં તસ્ય સૂક્ષ્મસંપરાયાભિધં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૧૯૬ ॥

इति दशमम् ॥

येनोपशमिता विद्यमाना अपि कषायकाः ॥

नीता विपाकप्रदेशोदयादीनामयोग्यताम् ॥ ११९७ ॥

उपशान्तकषायस्य वीतरागस्य तस्य यत् ।

छद्मस्थस्य गुणस्थानं तदाख्यातं तदाख्यया ॥ ११९८ ॥ युग्मम् ॥

असौ ह्यુપશमश्रेण्यारम्भेऽनन्तानुबन्धिनः ।

कषायान् द्रागविरतो देशेन विरतोऽथवा ॥ ११९९ ॥

प्रमत्तो वाप्रमत्तः सन् शमयित्वा ततः परम् ।

दर्शनमोहत्रितयं शमयेदथ शुद्धधीः ॥ १२०० ॥ युग्मम् ॥

कर्मग्रन्थावचूरौ तु इहोપશમશ્રેણિકૃત્ અપ્રમત્તયતિરેવ । કેચિદાચાર્યાઃ

અવિરતદેશવિરતપ્રમત્તાપ્રમત્તયતીનામન્યતમઃ ઇત્યાહુરિતિ દૃશ્યતે ॥

એના પણ ઉપરવાળાની જેમ ‘ ક્ષપક ’ અને ‘ ઉપશમક ’ એમ બે પ્રકાર છે. અને એનું ગુણસ્થાન ‘ સૂક્ષ્મસંપરાય ’ ગુણસ્થાન કહેવાય છે. ૧૧૯૬.

આ પ્રમાણે દશમું ગુણસ્થાન છે.

જેણે વિદ્યમાન એવા પણ કષાયોને ઉપશમાવ્યા છે અને વિપાક કે પ્રદેશના ઉદય વગેરેને યોગ્ય રહેવા દીધા નથી એવા, કષાયરહિત-છદ્મસ્થવીતરાગનું જે ગુણસ્થાન છે તે ઉપશાન્તમોહ-ગુણસ્થાન કહેવાય છે. ૧૧૯૭-૧૧૯૮.

આ [ગુણસ્થાને રહેલ] મુનિ ઉપશમશ્રેણિની શરૂઆતમાં, અવિરત રહીને કે ‘ દેશતઃ ’ વિરત થઇને, પ્રમાદમાં રહીને કે પ્રમાદ ત્યજીને, અનન્તાનુબન્ધી કષાયોને શીઘ્રપણે શમાવી દઇને પછી શુદ્ધબુદ્ધિથી ત્રણે દર્શનમોહનીયને શમાવે છે. ૧૧૯૯-૧૨૦૦.

કર્મગ્રંથની અવચૂરિ-ટીકામાં તો એમ કહ્યું છે કે-અપ્રમત્ત યતિ જ ઉપશમશ્રેણિએ ચઢી શકે છે. કેટલાક આચાર્યોનું વળી એવું માનવું છે કે અવિરત, દેશવિરત, પ્રમત્ત કે અપ્રમત્ત-હરકોઈ યતિ ચઢી શકે છે.

શ્રયન્ત્યુપશમશ્રેણિમાયં સંહનનત્રયમ્ ।

દધાના નાર્ધનારાચાદિકં સંહનનત્રયમ્ ॥ ૧૨૦૧ ॥

તથોક્તમ્ । ઉપશમશ્રેણિસ્તુ પ્રથમસંહનનત્રયેણ આરુહ્યતે । इति कर्मस्तववृत्तौ ॥

પરિવૃત્તિશતાન્ કૃત્વાઽસૌ પ્રમત્તાપ્રમત્તયોઃ ।

ગત્વા ચાપૂર્વકરણગુણસ્થાનં તતઃ પરમ્ ॥ ૧૨૦૨ ॥

હ્રીવસ્ત્રીવેદૌ હાસ્યાદિપટ્કં પુંવેદમપ્યથ ।

ક્રમાત્ પ્રત્યાખ્યાનાપ્રત્યાખ્યાનસંજ્વલનાઃ ક્રુધઃ ॥ ૧૨૦૩ ॥

તથૈવ ત્રિવિધં માનં માયાં ચ ત્રિવિધાં તથા ।

દ્વિતીયતૃતીયૌ લોભૌ વિંશતિઃ પ્રકૃતીરિમાઃ ॥ ૧૨૦૪ ॥

શમયિત્વા ગુણસ્થાને નવમે દશમે તતઃ ।

શમી સંજ્વલનં લોભં શમયત્યતિદુર્જયમ્ ॥ ૧૨૦૫ ॥ કલાપકમ્ ॥

एकं क्षणं जघन्येनोत्कर्षेणान्तर्मुहूर्त्तकम् ।

उपशान्तकषायः स्यादूर्ध्वं च नियमात्ततः ॥ ૧૨૦૬ ॥

અદ્ધાક્ષયાત્ ભવાન્તાદ્વા પતત્યદ્ધાક્ષયાત્પુનઃ ।

પતન્પશ્ચાનુપૂર્વ્યાસૌ યાતિ યાવત્પ્રમત્તકમ્ ॥ ૧૨૦૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પહેલા ત્રણ સંહનન-સંઘયણને ધારણ કરનારા ઉપશમશ્રેણિનો આશ્રય કરે છે; ‘અર્ધ-નારાચ’ વગેરે બીજા ત્રણ સંઘયણવાળા એનો આશ્રય કરતા નથી. ૧૨૦૧.

‘કર્મસ્તવ’ની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે પહેલા ત્રણ સંઘયણવાળા.જ ઉપશમશ્રેણિએ ચઢે છે.

વળી, એણે ‘પ્રમત્ત’ અને ‘અપ્રમત્ત’ની વચ્ચે સે કડો પરિવૃત્તિ (ફેરા) કરીને, અને પછી ‘અપૂર્વકરણ’ ગુણસ્થાને પહોંચીને, પુરૂષવેદ-સ્ત્રીવેદ-નપુંસકવેદ એમ ત્રણ વેદ, -પ્રત્યાખ્યાની, અપ્રત્યાખ્યાની અને સંજ્વલન એમ ત્રણ પ્રકારનો ક્રોધ, —એજ ત્રણ પ્રકારનું માન, એજ ત્રણ પ્રકારની માયા, —બીજા ત્રીજા પ્રકારનો લોભ, તથા હાસ્ય વગેરે છ પ્રકૃતિ, —એમ સર્વ મળીને વીશ પ્રકૃતિઓ તો નવમે ગુણસ્થાને શમાવેલી છે અને અત્યન્ત દુર્જય એવા સંજ્વલન લોભને દશમે ગુણસ્થાને ઉપશમાવેલો હોય છે એટલે ત્યાં એક સમયથી માંડીને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી એના કષાયો ઉપશાંત રહે છે. ૧૨૦૨-૧૨૦૬.

ત્યાર પછી ત્યાંથી નિયમિત-ચોક્કસ, (ગુણસ્થાનની) કાળસ્થિતિ પૂર્ણ થયે અથવા ભવનો અન્ત આવ્યે એ પુનઃ પડે છે. એમાં પણ જે કાળ પૂર્ણ થયે પડે છે તે પશ્ચાનુપૂર્વી-વડે છેક ‘પ્રમત્ત’ ગુણસ્થાન સુધી ઉતરતો ઉતરતો જાય છે. ૧૨૦૭.

ગુણસ્થાનદ્વયં યાતિ કશ્ચિત્તતોઽપ્યધસ્તનમ્ ।

કશ્ચિત્સાસાદનભાવં પ્રાપ્ય મિથ્યાત્વમપ્યહો ॥ ૧૨૦૮ ॥

પતિતશ્ચ ભવે નાસ્મિન્ સિદ્ધ્યેદુત્કર્ષતો વસેત્ ।

દેશોનપુદ્ગલપરાવર્ત્તાર્ધ કોઽપિ સંસૃતૌ ॥ ૧૨૦૯ ॥

તથોક્તં મહાભાષ્યે—

જડ ઉવસંતકસાઓ લહડ અણંતં પુણોવિ પડિવાયમ્ ।

ન હુ મે વીસસિયવ્વં થેવે વિ કસાયસેસંમિ ॥ ૧ ॥

ભવક્ષયાદ્યઃ પતતિ આદ્ય એવ ક્ષણે સ તુ ।

સર્વાણ્યપિ બન્ધનાદિકરણાનિ પ્રવર્ત્તયેત્ ॥ ૧૨૧૦ ॥

વદ્ધાચુરાચુક્ષયતો ઝ્રિયતે શ્રેણિગો યદિ ।

અનુત્તરસુરેષ્વેષ નિયમેન તદોદ્ભવેત્ ॥ ૧૨૧૧ ॥

તથોક્તં ભાષ્યવૃત્તૌ—

યદિ વદ્ધાચુઃ ઉપશમશ્રેણિં પ્રતિપન્નઃ શ્રેણિમધ્યગતગુણસ્થાનવર્તી
વા ઉપશાન્તમોહો વા ભૂત્વા કાલં કરોતિ તદા નિયમેન અનુત્તરસુરેષુ ઇવ
ઉત્પદ્યતે । ઇતિ ॥

વળી કોઈક તો પડતાં પડતાં એ કરતાં પણ હેઠળના જે ગુણસ્થાન સુધી ઉતરી પડે છે.
અને કોઈક તો ‘ સાસાદન ’ ભાવ પામીને છેક મિથ્યાત્વગુણસ્થાને આવી પડે છે ! ૧૨૦૮.

અને એવી રીતે પડ્યા પછી કોઈ જીવ તદ્દલવમોક્ષગામી થતો નથી. કોઈ તો વળી
‘ અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્ત્ત ’ થી કંઈક ન્યૂન એટલા વખત સુધી સંસારમાં રજળે છે. ૧૨૦૯.

એ સંબંધમાં ‘ મહાભાષ્ય ’ માં કહ્યું છે કે—

યદ્યપિ ક્ષાય ઉપશાંત થયા હોય તો એ એના અનંત પ્રતિપાત થાય છે. માટે લેશ પણ
ક્ષાય શેષ રહ્યો હોય ત્યાં સુધી એ વિશ્વાસયોગ્ય નથી.

હવે જે પ્રાણી ભવનો અંત આવ્યે પડે છે તે તો પહેલેજ ક્ષણે ‘ બંધન ’ આદિ સર્વે
કરણ પ્રવર્ત્તવિ છે. ૧૨૧૦

વળી બદ્ધાચુ એવો કોઈ પણ જ્યારે શ્રેણિપર રહ્યો રહ્યો આયુષ્ય પૂર્ણ થયે મૃત્યુ પામે
છે ત્યારે એ નિયમિત અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨૧૧.

‘ ભાષ્ય ’ ની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે—

જે કોઈ બદ્ધાચુ પ્રાણી, ઉપશમશ્રેણિએ પહોંચી અથવા એ શ્રેણિમધ્યેના ગુણસ્થાનોમાં રહ્યો
રહ્યો અથવા ‘ મોહનીય ’ ઉપશાંત થયે, મૃત્યુ પામે તો એ નિશ્ચયે અનુત્તરદેવોને વિષેજ ઉત્પન્ન થાય.

ગુણસ્થાનસ્યાસ્ય પ્રોક્તા સ્થિતિરેકં ક્ષણં લઘુઃ ।
અનુત્તરેષુ વ્રજતઃ સા જ્ઞેયા જીવિતક્ષયાત્ ॥ ૧૨૧૨ ॥

કુર્યાદુપશમશ્રેણિમુત્કર્ષાદેકજન્મનિ ।
દ્વૌ વારૌ ચતુરો વારાંશ્રાંગી સંસારમાવસન્ ॥ ૧૨૧૩ ॥
શ્રેણિરેકૈવૈકભવે ભવેત્ સિદ્ધાન્તિનાં મતે ।
ક્ષપકોપશમશ્રેણ્યોઃ કર્મગ્રન્થમતે પુનઃ ॥ ૧૨૧૪ ॥
કૃતૈકોપશમશ્રેણિઃ ક્ષપકશ્રેણિમાશ્રયેત્ ।
ભવે તત્ર દ્વિઃકૃતોપશમશ્રેણિસ્તુ નૈવ તામ્ ॥ ૧૨૧૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥
ઇતિ કર્મગ્રન્થલઘુવૃત્તૌ ॥

ઇતિ એકાદશમ્ ॥

ક્ષીણાઃ કષાયા यस્ય સ્યુઃ સ સ્યાત્ક્ષીણકષાયકઃ ।
વીતરાગઃ છદ્મસ્થશ્ચ ગુણસ્થાનં યદસ્ય તત્ ॥ ૧૨૧૬ ॥
ક્ષીણકષાયછદ્મસ્થવીતરાગાહ્યં ભવેત્ ।
ગુણસ્થાનં કેવલિત્વદ્રંગાધિગમગોપુરમ્ ॥ ૧૨૧૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

આ ગુણસ્થાનની સ્થિતિ જઘન્યતઃ એક ક્ષણની છે કેમકે અનુત્તરદેવોને વિષે જતાં પ્રાણીના જીવિતનો ક્ષય થાય છે. ૧૨૧૨.

એક ભવમાં પ્રાણી ઉત્કૃષ્ટતઃ જે વખત ઉપશમશ્રેણિ કરે અને સર્વભવોમાં મળીને ચાર વખત કરે. ૧૨૧૩.

સિદ્ધાંતને મતે એક જન્મમાં ‘ક્ષપક’ અને ‘ઉપશમક’ એ બેમાંથી એક જ શ્રેણિ થાય. પણ કર્મગ્રન્થની લઘુવૃત્તિમાં તે એમ કહ્યું છે કે-એક ‘ઉપશમક’ શ્રેણિ જેણે કરેલી હોય તે ક્ષપકશ્રેણિએ જાય પરંતુ એ ભવમાં ઉપશમશ્રેણિએ જે વખત ગયો હોય તે ક્ષપકશ્રેણિ કરે નહિ. ૧૨૧૪-૧૨૧૫.

આ પ્રમાણે અગ્યારમું ગુણસ્થાન સમજવું.

ક્ષીણ થયા છે કષાય જેના એ ક્ષીણકષાય. એ છદ્મસ્થ વીતરાગ હોય. એતું ગુણસ્થાન ‘ક્ષીણકષાયછદ્મસ્થવીતરાગ’ નામતું છે. એ જાણે કેવળીપણાડી નગરને ઓળખાવનારો દરવાજો હોય એવું છે. ૧૨૧૬-૧૨૧૭.

તત્ર ચ શ્રેષ્ઠસંહનનો વર્ષાષ્ટકાધિકવયા નરઃ ।

સદ્ધ્યાનઃ ક્ષપકશ્રેણિમપ્રમાદઃ પ્રપદ્યતે ॥ ૧૨૧૮ ॥

તથોક્તં કર્મગ્રન્થલઘુવૃત્તૌ—

ક્ષપકશ્રેણિપ્રતિપન્નઃ મનુષ્યઃ વર્ષાષ્ટકોપરિવર્તી અવિરતાદીનાં અન્યતમઃ
અત્યન્તશુદ્ધપરિણામઃ ઉત્તમસંહનનઃ તત્ર પૂર્વવિદ્ અપ્રમત્તઃ શુક્લધ્યાનો-
પગતોઽપિ કેચન ધર્મધ્યાનોપગતઃ ઇત્યાહુઃ ॥

વિશેષાવશ્યકવૃત્તૌ ચ પૂર્વધરઃ અપ્રમત્તઃ શુક્લધ્યાનોપગતઃ અપિ એતાં
પ્રતિપદ્યતે શેષાસ્તુ અવિરતાદયઃ ધર્મધ્યાનોપગતા ઇતિ નિર્ણયઃ ॥

તત્ક્રમશ્ચાયમ્—

સ તુર્યાદિગુણસ્થાનચતુષ્કાન્યતરેઽન્તયેત્ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તાદ્યુગપત્ પ્રાગનન્તાનુબન્ધિનઃ ॥ ૧૨૧૯ ॥

તતઃ ક્રમેણ મિથ્યાત્વં મિશ્રં સમ્યક્ત્વમન્તયેત્ ।

ઉચ્યતે કૃતકરણઃ ક્ષીણેઽસ્મિન્ સપ્તકે ચ સઃ ॥ ૧૨૨૦ ॥

શ્રેષ્ઠસંઘયણુવાળો, અને આઠ વર્ષ કરતાં અધિક વયનો મનુષ્ય અપ્રમત્તપણે સદ્ધ્યાન
ધ્યાવતાં આ ક્ષપકશ્રેણિએ પહોંચે છે. ૧૨૧૮.

કર્મચંચની લઘુવૃત્તિમાં એમ કહ્યું છે કે:—

ક્ષપકશ્રેણિએ પહોંચેલો મનુષ્ય આઠ કરતાં વધારે વર્ષનો હોય; અવિરત, દેશવિરત,
પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત એ ચારમાંથી ગમે એ એક હોય; અત્યન્ત શુદ્ધપરિણામી હોય; ઉત્તમ-
સંઘયણુવાળો હોય; ‘પૂર્વ’ ના જ્ઞાનવાળો હોય; અપ્રમત્ત હોય; અને શુક્લધ્યાનોપગત અથવા
કેટલાકને મતે ધર્મધ્યાનોપગત હોય.

વિશેષાવશ્યકવૃત્તિ પ્રમાણે ‘પૂર્વધર’ અને ‘અપ્રમત્ત સંયમી’ શુક્લધ્યાનમાં રહીને પણ
ક્ષપકશ્રેણિએ જાય; ખીજાઓ એટલે ‘અવિરત’ આદિ સંયમીઓ ધર્મધ્યાનમાં રહીને ક્ષપક-
શ્રેણિ પ્રાપ્ત કરે.

એનો ક્રમ આ પ્રમાણે:—

એ ચોથાથી તે સાતમા સુધીમાંના હરકોઈ એક ગુણસ્થાને, અન્તર્મુહૂર્ત્તમાં એક સાથે
પૂર્વના (ચાર) અનન્તાનુબન્ધી કષાયોનો નાશ કરે, અને ત્યારપછી અનુક્રમે મિથ્યાત્વ,
મિશ્ર અને સમકિત મોહનીયનો નાશ કરે. આમ સાતે નષ્ટ થાય ત્યારે એ ‘કૃતકરણ’
કહેવાય છે. ૧૨૧૯-૧૨૨૦.

બદ્ધાયુઃ ક્ષપકશ્રેણ્યારમ્ભકશ્રેણિવર્તેતે ।

અનન્તાનુબન્ધિનાશાનન્તરં જીવિતક્ષયાત્ ॥ ૧૨૨૧ ॥

તદા મિથ્યાત્વોદયેન ભૂયોઽનન્તાનુબન્ધિનઃ ।

બદ્ધનાતિ મિથ્યાત્વરૂપતદ્વીજસ્યાવિનાશતઃ ॥ ૧૨૨૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ક્ષીણે મિથ્યાત્વવીજે તુ ભૂયોઽનન્તાનુબન્ધિનામ્ ।

ન બન્ધોઽસ્તિ ક્ષિતિરુહો વીજે દગ્ધે હિ નાંકુરઃ ॥ ૧૨૨૩ ॥

સૂરેષૂત્પવ્યતેઽવશ્યં બદ્ધાયુઃ ક્ષીણસસકઃ ।

ચેત્તદાનીમપતિતપરિણામો મ્રિયેત સઃ ॥ ૧૨૨૪ ॥

નિપતત્પરિણામસ્તુ બદ્ધાયુર્મ્રિયતે યદિ ।

ગતિમન્યતમાં યાતિ સ વિશુદ્ધચનુસારતઃ ॥ ૧૨૨૫ ॥

બદ્ધાયુષ્કોઽથાક્ષતાયુઃ ક્ષપકો મ્રિયતે ન ચેત્ ।

નિયમાત્ સસકે ક્ષીણે વિશ્રામ્યતિ તથાપ્યસૌ ॥ ૧૨૨૬ ॥

સકલક્ષપકશ્રાથ વિધાય સસકક્ષયમ્ ।

ક્ષયં નયેત્ સ્વર્નરકતિર્યગાયુંજ્યતઃ પરમ્ ॥ ૧૨૨૭ ॥

વળી ‘ બદ્ધાયુ ’ એટલે બાંધ્યું છે આયુષ્ય જેણે એવો કોઈ પ્રાણી, ક્ષપકશ્રેણિનો આરંભ કરતાં કરતાં, અનન્તાનુબન્ધી કષાયોનો વિનાશ થયા પછી, જીવિતના ક્ષયથી નિવર્તે તો પુનઃ મિથ્યાત્વના ઉદયથી અનન્તાનુબન્ધી કષાયોનો બન્ધ કરે કેમકે એનું મિથ્યાત્વરૂપ બીજ અદ્યાપિ નષ્ટ થયું નથી. ૧૨૨૧-૧૨૨૨.

મિથ્યાત્વબીજ ક્ષીણ થાય તો તો પછી એ અનન્તાનુબન્ધીઓનો પુનઃ બન્ધ થતો નથી. બીજ બળી ગયું એટલે અંકુરો કુટેજ ક્યાંથી ! ૧૨૨૩.

આ બદ્ધાયુ-ક્ષીણસસક પ્રાણીના પરિણામ જો પડે નહિં (અને બન્યા બન્યા રહે) તો મરણપશ્ચાત્ નિઃસંશય દેવતા થાય, પણ જો એના પરિણામ પડે અર્થાત્ મોળા પડે-ભાંગી જાય તો તે વખતની તેની શુદ્ધિને અનુસારે તે હરકોઈ અન્ય ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય. ૧૨૨૪-૧૨૨૫.

વળી કોઈ બદ્ધાયુ તથા અક્ષતાયુ જીવ ક્ષપક થઈને મૃત્યુ ન પામે તોપણ તે ઉપર્યુક્ત સસક (સાત વાનાં) ક્ષીણ થતાં નિયમાત્ વિશ્રામ પામે છે. ૧૨૨૬.

જે સકળક્ષપક હોય છે તે પ્રાણી તો એ સંપત્તકને અંત લાવીને સ્વર્ગ, નરક અને તિર્થ-ચના આયુષ્યનો ક્ષય કરે; અને તે પછી આર પ્રત્યાખ્યાની અને આર અપ્રત્યાખ્યાની-એમ આઠ

પ્રત્યાખ્યાનાપ્રત્યાખ્યાનાષ્ટકમન્તયેત્ ગુણે નવમે ।

તસ્મિન્નર્દ્ધ્વપિતે ક્ષપયેદિતિ ષોડશપ્રકૃતીઃ ॥ ૧૨૨૮ ॥

તિર્યગ્નરકસ્થાવરયુગલ્યાન્યુદ્યોતમાતપં ચૈવ ।

સ્ત્યાનર્દ્ધિત્રયસાધારણવિકલ્લૈકાક્ષજાતીશ્ચ ॥ ૧૨૨૯ ॥

અત્ર તિર્યગ્યુગલં તિર્યગ્ગતિતિર્યગાનુપૂર્વીરૂપમ્ । નરકયુગલં નરકગતિ
નરકાનુપૂર્વીરૂપમ્ । સ્થાવરયુગલં સ્થાવરસૂક્ષ્માખ્યમ્ । इति ज्ञेयम् ॥

અર્ધદગ્ધેન્ધનો વહ્નિર્દહેત્પ્રાપ્યેન્ધનાન્તરમ્ ।

ક્ષપકોઽપિ તથાત્રાન્તઃ ક્ષપયેત્પ્રકૃતીઃ પરાઃ ॥ ૧૨૩૦ ॥

કષાયાષ્ટકશેષં ચ ક્ષપયિત્વાન્તયેત્ ક્રમાત્ ।

ક્લીબસ્ત્રીવેદહાસ્યાદિષટ્કપૂરુષવેદકાન્ ॥ ૧૨૩૧ ॥

एषः सूत्रादेशः ॥ अन्ये पुनः आहुः—षोडश कर्माण्येव पूर्वं क्षपयितु-
मारभते ॥ केवलमपान्तरालेऽष्टौ कषायान् क्षपयति पश्चात् षोडश
कर्माणि इति कर्मग्रन्थवृत्तौ ॥

કષાયોનો નવમે ગુણસ્થાનકે ક્ષય કરે, અને એ આઠમાંથી અર્ધ ખપી જાય એટલે નીચે જણાવેલી સોળ પ્રકૃતિઓ પણ ખપી જાય. ૧૨૨૭-૧૨૨૮.

તિર્યંચ, નરક અને સ્થાવર પ્રત્યેક બળે એટલે કુલ છ, ઉદ્યોત અને આતપ એ પ્રત્યેક નામકર્મ એકેક, સ્ત્યાનર્દ્ધિત્રિક (ત્રણ), સાધારણ (નામકર્મ) એક, વિકલેન્દ્રિય ત્રણ, અને એકેન્દ્રિયો એક—એમ સર્વ મળીને સોળ. ૧૨૨૯. અહિં ત્રણ વાનાં બળે બળે કહ્યાં એ

(૧) તિર્યંચ ગતિ અને તિર્યંચ આનુપૂર્વી એમ બે,

(૨) નરકગતિ અને નરકઆનુપૂર્વી એમ બે, અને

(૩) સ્થાવર અને સૂક્ષ્મ નામકર્મ એમ બે સમજવાં.

જેવી રીતે અગ્નિ એક કાષ્ટને અરધુ દગ્ધપ્રાય કરી અન્ય કાષ્ટે પહોંચી એને પણ બાળે છે તેવી રીતે ક્ષપક (મુનિ) પણ આમાં વચ્ચે બીજી પ્રકૃતિઓ બપાવી દે છે. ૧૨૩૦.

વળી આઠ કષાયોના બાકી રહેલા (અર્ધ) ભાગને બપાવીને પછી અનુક્રમે નપુંસકવેદ, સ્ત્રીવેદ, હાસ્ય આદિક છ, અને છેલ્લે પુરુષવેદને બપાવે છે. ૧૨૩૧.

એ પ્રમાણે સૂત્રાદેશ છે.

બીજાઓ એમ કહે છે કે—પહેલાં તો તે સોળ પ્રકૃતિઓને જ બપાવવાનો આરંભ કરે છે. કર્મચંથની વૃત્તિમાં તો વળી એમ કહ્યું છે કે વચમાં તો કેવળ આઠ કષાયોને જ બપાવે અને પછી સોળ પ્રકૃતિઓને બપાવે.

ક્રમઃ પુંસ્યારમ્ભકેઽયં સ્ત્રી તુ ક્ષપયતિ ક્રમાત્ ।
 ક્લીબપુંવેદહાસ્યાદિષટ્કં સ્ત્રીવેદમેવ ચ ॥ ૧૨૩૨ ॥
 ક્લીબસ્ત્વારમ્ભકો નૂનં સ્ત્રીવેદં પ્રથમં ક્ષપેત્ ।
 પુંવેદં હાસ્યષટ્કં ચ નપુંવેદં તતઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૨૩૩ ॥
 તતઃ સંજ્વલનક્રોધમાનમાયાશ્ચ સોઽન્તયેત્ ।
 તતઃ સંજ્વલનં લોભં ક્ષપયેદશમે ગુણે ॥ ૧૨૩૪ ॥
 લોભે ચ મૂલતઃ ક્ષીણે નિસ્તીર્ણો મોહસાગરમ્ ।
 વિશ્રામ્યતિ સ તત્રાન્તર્મુહૂર્ત્ત ક્ષપકો મુનિઃ ॥ ૧૨૩૫ ॥

તથોક્તં મહાભાષ્યે—

સ્ત્રીણે સ્વગનિયટ્ટો વીસમયે મોહસાગરં તરિડમ્ ।
 અંતોમુહુત્તમુદર્હિં તરિડં ઘાહે જહા પુરિસો ॥ ૧૨૩૬ ॥
 ગતોઽથ દ્વાદશે ક્ષીણકષાયારુચ્યે ગુણેઽસુમાન્ ।
 નિદ્રાં ચ પ્રચલાં ચાસ્યાન્તયેદન્ત્યાદિમક્ષણે ॥ ૧૨૩૭ ॥

આ ક્રમ જ્યારે પુરૂષ આરંભક હોય ત્યારે જ સમજવો. જે આરંભક સ્ત્રીજન હોય તો એ નપુંસકવેદ, પુરૂષવેદ, હાસ્ય આદિક છ વાનાં, અને પછી છેલ્લે સ્ત્રીવેદ—એ અનુક્રમે ખપાવેછે. ૧૨૩૨.

વળી જે આરંભક (એટલે શ્રેણિનો આરંભક) નપુંસક હોય તો તે પ્રથમ સ્ત્રીવેદને ખપાવે, પછી પુરૂષવેદ, હાસ્યાદિ છ, અને છેલ્લે સ્ત્રીવેદ, એમ અનુક્રમે ખપાવે. ૧૨૩૩.

પછી ‘ સંજ્વલન ’ જાતિના ક્રોધ, માન અને માયાનો ક્ષય કરે છે. અને તે પછી દશમે ગુણુસ્થાને સંજ્વલનલોભનો અન્ત લાવે છે. ૧૨૩૪.

લોભ જડમૂળથી નષ્ટ થયા પછી, ક્ષપકમુનિ મોહસાગરને તરી જઈ, ત્યાં અન્તર્મુહૂર્ત્ત વિસામે લે છે. ૧૨૩૫.

મહાભાષ્યમાં એ વિષે કહ્યું છે કે—

સર્વ કષાયો ક્ષીણ થયે, ક્ષપકમુનિ મોહસાગર તરી જઈને અન્તર્મુહૂર્ત્ત વિશ્રામ લે; જેવી રીતે સમુદ્ર તરી જઈ કોઈ પુરૂષ (જે ઘડી) વિશ્રાન્તિ લે છે એમ. ૧૨૩૬.

હવે (આ પ્રમાણે) ક્ષીણકષાય નામના ખારમા ગુણુસ્થાનકે પહોંચીને પ્રાણી એના અંતને પહેલે ક્ષણે નિદ્રા અને પ્રચલાનો નાશ કરે. ૧૨૩૭.

પંચજ્ઞાનાવરણાનિ ચતસ્રો દર્શનાવૃત્તીઃ ।

પંચવિઘ્નાંશ્ચ ક્ષણેઽન્ટ્યે ક્ષપયિત્વા જિનો ભવેત્ ॥ ૧૨૩૮ ॥

एवं च—अष्टचत्वारिंशदाढ्यं शतं प्रकृतयोऽत्र याः ।

સત્તાયામભવંસ્તાસુ ષટ્ચત્ત્વારિંશતઃ ક્ષયાત્ ॥ ૧૨૩૯ ॥

द्व्याढ्यं शतं प्रकृतयोऽवशिष्टा दशमे गुणे ।

જીણમોહદ્વિચરમક્ષણાવધ્યેકયુકૂશતમ્ ॥ ૧૨૪૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સત્તાયાં નવનવતિઃ જીણમોહાન્તિમક્ષણે ।

ચતુર્દશક્ષયાદત્ર પંચાશીતિઃ સયોગિનિ ॥ ૧૨૪૧ ॥

તતોઽયોગિદ્વિચરમક્ષણે દ્વાસતતિક્ષયઃ ।

અયોગિનઃ ક્ષણેઽન્ટ્યે ચ શેષત્રયોદશક્ષયઃ ॥ ૧૨૪૨ ॥

अत्र भाष्यम्—

આવરણાલ્લવ્યસમયે નિચ્છેદ્યનયસ્સ કેવલુપ્પત્તી ।

તત્તોણંતરસમયે વવહારો કેવલં ભણ્ણ ॥ ૧૨૪૩ ॥

इति द्वादशम् ॥

અને અન્તિમક્ષણે પાંચ જ્ઞાનના આવરણો, ચાર દર્શનના આવરણો તથા પાંચ અન્તરાય—એમ કુલ ૧૪ કર્મને ખપાવીને ‘ જિન ’ થાય. ૧૨૩૮.

એવી રીતે, જે ૧૪૮ પ્રકૃતિઓ સત્તામાં હતી તેમાંથી ૪૬ નો ક્ષય થવાથી ૧૦૨ પ્રકૃતિઓ દશમા ગુણુસ્થાનકમાં અવશિષ્ટ રહી હતી; વળી (તેમાંથી લોભપ્રકૃતિનો ક્ષય થવાથી) ક્ષીણુમોહ (નામના ખારમા) ગુણુસ્થાનના બે અન્તિમ ક્ષણ સુધીમાં ૧૦૧ અવશિષ્ટ રહી હતી; તેમાંથી પણ (‘ નિદ્રા ’ અને ‘ પ્રચલા ’ ના નાશથી) ‘ ક્ષીણુમોહ ’ ને અન્તિમ ક્ષણે ૯૯ અવશેષ રહી હતી—તેમાંથી ઉક્ત ૧૪ નો ક્ષય થવાથી ‘ સયોગી કેવળી ’ ગુણુસ્થાનમાં ૮૫ સત્તામાં રહે છે. ત્યારપછીવળી ‘ અયોગી ’ ગુણુસ્થાનમાં છેલ્લે બે ક્ષણે ૭૨ નો ક્ષય થાય છે અને અવશેષ જે ૧૩ રહી તેનો ‘ અયોગી ’ ને એકદમ છેલ્લે સમયે ક્ષય થાય છે. ૧૨૩૯—૧૨૪૨.

આ સંબંધમાં ‘ ભાષ્ય ’ માં એમ કહ્યું છે કે:—

‘ નિશ્ચયનય ’ ને મતે, આવરણોના ક્ષયસમયે જ ‘ કેવળજ્ઞાન ’ ઉત્પન્ન થાય છે; અને ‘ વ્યવહારનય ’ ને મતે તે પછીને સમયે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨૪૩.

એ પ્રમાણે ખારમા ગુણુસ્થાનક વિષે.

યોગો નામાત્મનો વીર્ય તત્સ્યાહ્લવિધવિશેષતઃ ।
 વીર્યાન્તરાયચ્ચપણક્તયોપશમસમ્ભવાત્ ॥ ૧૨૪૪ ॥
 યોગો દ્વિધા સકરણોઽકરણશ્ચેતિ કીર્તિતઃ ।
 તત્ર કેવલિનો જ્ઞેયદૃશ્યેષ્વસ્થિલવસ્તુષુ ॥ ૧૨૪૫ ॥
 ઉપયુંજાનસ્ય કિલ કેવલે જ્ઞાનદર્શને ।
 યોઽસાવપ્રતિધો વીર્યવિશેષોઽકરણઃ સ તુ ॥ ૧૨૪૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 અયં ચ નાત્રાધિકૃતો યોગઃ સકરણસ્તુ યઃ ।
 મનોવાક્કાયકરણહેતુકોઽધિકૃતોઽત્ર સઃ ॥ ૧૨૪૭ ॥
 કેવલ્યુપેતસ્તૈર્યોગૈઃ સયોગી કેવલી ભવેત્ ।
 સયોગિકેવલ્યાખ્યં સ્યાત્ ગુણસ્થાનં ચ તસ્ય યત્ ॥ ૧૨૪૮ ॥
 મનોવાક્કાયજાશ્ચૈવં યોગાઃ કેવલિનોઽપિ હિ ।
 ભવન્તિ કાયિકસ્તત્ર ગમનાગમનાદિષુ ॥ ૧૨૪૯ ॥
 વાચિકો યતમાનાનાં જિનાનાં દેશનાદિષુ ।
 ભવત્યેવં મનોયોગોઽપ્યેષાં વિશ્વોપકારિણામ્ ॥ ૧૨૫૦ ॥

આત્માનું વીર્ય, શક્તિ-એતું નામ 'યોગ.' એ (યોગ) વીર્યાન્તરાયના ક્ષય અને ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલી અમુક પ્રકારની લબ્ધિથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૪૪.

એ યોગ 'સકરણ' અને 'અકરણ' એમ બે પ્રકારનો કહ્યો છે. એમાં કેવળીને, અખિલ જ્ઞેય અને દૃશ્ય પદાર્થોમાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનનો ઉપયોગ કરવાથી જે અમુક પ્રકારની અપ્રતિહત લબ્ધિ થાય છે એતું નામ 'અકરણ યોગ'. ૧૨૪૫-૧૨૪૬.

અહિં 'અકરણ યોગ' નો અધિકાર નથી. અહિં તો 'સકરણયોગ' નો અધિકાર છે, કે જે મન, વચન અને કાયાના કરણનો હેતુભૂત છે. ૧૨૪૭.

આ 'સકરણયોગ' વાળા જે કેવળી હોય એ સયોગીકેવળી કહેવાય છે અને એમનું ગુણસ્થાન સયોગીકેવળી ગુણસ્થાન કહેવાય. ૧૨૪૮.

એવી રીતે કેવળીને પણ મનનો, વચનનો અને કાયાનો યોગ હોય છે: ગમનાગમન વગેરેને વિષે કાયિક યોગ હોય છે, દેશના આદિ દેતાંકરતાં વચનયોગ હોય છે, અને નીચે આપેલી પરિસ્થિતિને વિષે મનોયોગ હોય છે. ૧૨૪૯-૧૨૫૦.

મનઃપર્યાયવદ્ધિર્વા દેવૈર્વાનુત્તરાદિભિઃ ।

પૃષ્ઠસ્ય મનસાર્થસ્ય કુર્વતાં મનસોત્તરમ્ ॥ ૧૨૫૧ ॥

દ્વિચત્વારિંશતઃ કર્મપ્રકૃતીનામિહોદયઃ ।

જિનેન્દ્રસ્યાપરસ્યૈકચત્વારિંશત એવ ચ ॥ ૧૨૫૨ ॥

ઔદારિકાંગોપાંગે ચ શુભાન્યલ્પગતિદ્વયમ્ ।

અસ્થિરં ચાશુભં ચેતિ પ્રત્યેકં ચ સ્થિરં શુભમ્ ॥ ૧૨૫૩ ॥

સંસ્થાનષટ્કમગુરુલઘૂપઘાતમેવ ચ ।

પરાઘાતોચ્છ્વાસવર્ણગન્ધસ્પર્શરસા इति ॥ ૧૨૫૪ ॥

નિર્માણાદ્યસંહનને દેહે તૈજસકાર્મણે ।

અસાતસાતાન્યતરત્ તથા સુસ્વરદુઃસ્વરે ॥ ૧૨૫૫ ॥

એતાસાં ત્રિંશતઃ કર્મપ્રકૃતીનાં ત્રયોદશે ।

ગુણસ્થાને વ્યવચ્છેદ ઉદયાપેક્ષયા ભવેત્ ॥ ૧૨૫૬ ॥ કલાપકમ્ ॥

ભાષાપુદ્ગલસંઘાતવિપાકિત્વાદયોગિનિ ।

નોદયો દુઃસ્વરનામસુસ્વરનામકર્મણોઃ ॥ ૧૨૫૭ ॥

શરીરપુદ્ગલદલવિપાકિત્વાદયોગિનિ ।

શેષા ન સ્યુઃ કાયયોગા ભાવાત્પ્રકૃતયસ્તિવમાઃ ॥ ૧૨૫૮ ॥

મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળાઓએ અથવા અનુત્તર આદિક દેવોએ મનવડે પૂછેલા પ્રશ્નોનો મનવડે જ ઉત્તર આપે એ ' મનયોગ. ' ૧૨૫૧.

અહિં એટલે આ તેરમે ગુણસ્થાને જિનભગવાનને ખેંતાળીશ કર્મપ્રકૃતિ ઉદયમાં હોય અને એ શિવાયના કેવળીને એકતાળીશ કર્મપ્રકૃતિનો ઉદય હોય છે. ૧૨૫૨.

એમાંથી ઔદારિક અંગ અને ઉપાંગ, શુભ અને અશુભ એમ બે આકાશગતિ, અસ્થિર-સ્થિર-અશુભ-શુભ અને પ્રત્યેક એ પાંચ નામકર્મ, છ સંસ્થાન, અગુંડલધુ-ઉપઘાત-પરાઘાત અને ઉચ્છ્વાસ એ ચાર નામકર્મ, વર્ણ, ગંધ, સ્પર્શ, રસ, નિર્માણનામકર્મ, આઘ સંઘયણ, તૈજસ અને કાર્મણ એ બે દેહ, અસાતા અને સાતા વેદનીય એ બેમાંથી એક, તથા સુસ્વર અને દુઃસ્વર એ બે નામકર્મ—આ પ્રમાણેની ત્રીશ કર્મપ્રકૃતિઓનો, તેરમે ગુણસ્થાનકે, ઉદયની અપેક્ષાએ, વ્યવચ્છેદ થાય છે. ૧૨૫૩-૧૨૫૬.

વળી અયોગી ગુણસ્થાનમાં, ભાષાના પુદ્ગલોના વિપાકીપણાને લીધે ' દુઃસ્વર ' અને

તતશ્ચ યશઃ સુભગમાદેયં પર્યાપ્તં ત્રસવાદરે ।

પંચાક્ષજાતિર્મનુજાયુર્ગત્યૌ જિનનામ ચ ॥ ૧૨૫૯ ॥

ઉચ્ચૈર્ગોત્રં તથાસાતાસાતાન્યતરદેવ ચ ।

અન્યક્ષણાવધ્યુદયા દ્વાદશૈતા અયોગિનઃ ॥ ૧૨૬૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥
ઇતિ ત્રયોદશમ્ ॥

નાસ્તિ યોગોઽસ્યેત્યયોગી તાદશો યશ્ચ કેવલી ।

ગુણસ્થાનં ભવેત્તસ્યાયોગિકેવલિનામકમ્ ॥ ૧૨૬૧ ॥

તત્તૈવમ્—અન્ટર્મુહૂર્ત્તશેષાયુઃ સયોગી કેવલી કિલ ।

લેશ્યાતીતં પ્રતિપિત્સુધ્યાનં યોગાન્ રુણદ્ધિ સઃ ॥ ૧૨૬૨ ॥

તત્ર પૂર્વં વાદરેણ કાયયોગેન વાદરૌ ।

રુણદ્ધિ વાગ્મનોયોગૌ કાયયોગં તતશ્ચ તમ્ ॥ ૧૨૬૩ ॥

સૂક્ષ્મક્રિયં ચાનિવૃત્તિશુક્લધ્યાનં વિભાવયન્ ।

રુન્ધ્યાત્ સૂક્ષ્માંગયોગેન સૂક્ષ્મૌ માનસવાચિકૌ ॥ ૧૨૬૪ ॥

રુણદ્ધ્યથો કાયયોગં સ્વાત્મનૈવ ચ સૂક્ષ્મકમ્ ।

સ સ્યાત્તદા ત્રિભાગોનદેહવ્યાપિપ્રદેશકઃ ॥ ૧૨૬૫ ॥

‘ સુસ્વર ’ નામકર્મેનો ઉદય હોતો નથી, તથા શરીરના પુદ્ગળના વિપાકીપણાને લીધે કાયયોગ હોતા નથી પણ નીચે જણાવેલી પ્રકૃતિઓ ભાવથી હોય છે. ૧૨૫૭-૧૨૫૮.

યશઃ, સુભગ, આદેય, પર્યાપ્ત, ત્રસ અને વાદર—એ છ નામકર્મ, પંચેન્દ્રિની જાતિ, મનુષ્યનું આયુષ્ય તથા ગતિ, જિનનામકર્મ, ઉચ્ચગોત્ર તથા સાતા કે અસાતાવેદનીય—એમ કુલે બાર પ્રકૃતિઓ અયોગીકેવળી ગુણસ્થાનના છેલ્લા સમય સુધી ઉદયમાં હોય છે. ૧૨૫૯-૧૨૬૦.

એ પ્રમાણે તેરમું ગુણસ્થાનક કહ્યું.

જેને યોગ નથી એ અયોગી. એવા અયોગી કેવળીનું ગુણસ્થાન ‘ અયોગીકેવળી ’ ગુણસ્થાન કહેવાય છે. ૧૨૬૧.

તે આ પ્રમાણે છે—

આયુષ્ય જ્યારે અન્ટર્મુહૂર્ત્તજેટલું શેષ રહે છે ત્યારે સયોગીકેવળી લેશ્યાતીત ધ્યાનમાં નિમગ્ન થવાની ઇચ્છાથી યોગોને રૂંધે છે. તેમાં પ્રથમ સ્થૂળ કાયયોગવડે સ્થૂળ મનવચનના યોગોને રૂંધે છે, અને પછી સ્થૂળકાયયોગને રોકે છે. પછી સૂક્ષ્મક્રિય અનિવૃત્તિશુક્લધ્યાનને વિભાવતાં સૂક્ષ્મકાયયોગવડે સૂક્ષ્મ મનવચનના યોગને રૂંધે છે. પછી પોતે સ્વતઃ સૂક્ષ્મકાય-યોગને રૂંધે છે, અને એ વખતે એનો શરીરપ્રદેશ તૃતીયાંશે ન્યૂન થઈને રહે છે. ૧૨૬૨-૧૨૬૫.

શુક્લધ્યાનં સમુચ્છિન્નક્રિયમપ્રતિપાતિ ચ ।

ધ્યાયન્ પંચહ્રસ્વવર્ણોચ્ચારમાનં સ કાલતઃ ॥ ૧૨૬૬ ॥

શૈલેશીકરણં યાતિ તત્ત્વ પ્રાપ્તો ભવત્યસૌ ।

યૌગવ્યાપારરહિતોઽયોગી સિદ્ધયત્યસૌ તતઃ ॥ ૧૨૬૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ગત્યાનુપૂર્વ્યૌ દેવસ્ય શુભાન્યસ્વગતિદ્વયમ્ ।

દ્વૌ ગન્ધાવષ્ઠ ચ સ્પર્શા રસવર્ણાગપંચકમ્ ॥ ૧૨૬૮ ॥

તથા પંચ બન્ધનાનિ પંચ સંઘાતનાન્યપિ ।

નિર્માણં ષટ્ સંહનનાન્યસ્થિરં વાશુભં તથા ॥ ૧૨૬૯ ॥

દુર્ભગં ચ દુઃસ્વરં ચાનાદેયમયશોઽપિ ચ ।

સંસ્થાનષટ્કમગુરુલઘૂપઘાતમેવ ચ ॥ ૧૨૭૦ ॥

પરાઘાતમથોચ્છ્વાસમપર્યાપ્તાભિધં તથા ।

અસાતસાતયોરેકં પ્રત્યેકં ચ સ્થિરં શુભમ્ ॥ ૧૨૭૧ ॥

ઉપાંગત્રિતયં નીચૈર્ગોત્રસુસ્વરમેવ ચ ।

અયોગ્યુપાન્તસમયે ઇતિ દ્વાસતતેઃ ક્ષયઃ ॥ ૧૨૭૨ ॥ પંચભિઃ કુલકમ્ ॥

મનુજસ્ય ગતિશ્રાયુશ્ચાનુપૂર્વીતિ ચ ત્રયમ્ ।

ત્રસવાદરપર્યાપ્તયશાંસીતિ ચતુષ્ટયમ્ ॥ ૧૨૭૩ ॥

ત્યારપછી સમુચ્છિન્નક્રિય અપ્રતિપાતી 'શુક્લધ્યાનમાં નિમગ્ન રહી, પાંચ હ્રસ્વ વર્ણોના ઉચ્ચાર બેટલા સમયમાં શૈલેશીકરણ કરે છે. અને એમ કરતાં, સર્વ યોગવ્યાપાર રહિત 'અયોગી' થઈ 'સિદ્ધ' થાય છે. ૧૨૬૬-૧૨૬૭.

અયોગીકેવળીગુણસ્થાનના ઉપાંત્ય સમયનેવિષે દેવની ગતિ તથા આનુપૂર્વી, શુભ અને અશુભ વિહાયગતિ (આકાશગતિ), એ ગંધ, આઠ સ્પર્શ, પાંચરસ, પાંચ વર્ણ, પાંચઅંગ, પાંચ બંધન, પાંચ સંઘાત, છ સંસ્થાન, છ સંઘયણ, ત્રણ ઉપાંગ, નીચગોત્ર, નિર્માણ-અસ્થિર-શુભ-અશુભ-હ્રસ્વ-સુસ્વર-દુઃસ્વર-આનાદેય-અપયશ-અગુરુલઘુ-ઉપઘાત-પરાઘાત-ઉચ્છ્વાસ-અપર્યાપ્ત-પ્રત્યેક-સ્થિર અને અસાત કે સાતવેદનીય એટલાં (૧૭) નામકર્મ, —એમ એકંદર ખેડાંતેર પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થાય છે. ૧૨૬૮-૧૨૭૨.

અને અન્ત્ય સમયે મનુષ્યની ગતિ આયુષ્ય અને આનુપૂર્વી એ ત્રણ, ઉચ ગોત્ર,

ઉચ્ચૈર્ગોત્રમથાદેયં સુભગં જિનનામ ચ ।

અસાતસાતયોરેકં જાતિઃ પંચેન્દ્રિયસ્ય ચ ॥ ૧૨૭૪ ॥

ત્રયોદશૈતાઃ પ્રકૃતીઃ ક્ષપયિત્વાન્તિમે ક્ષણે ।

અયોગી કેવલી સિદ્ધયેન્નિર્મૂલગતકલ્મષઃ ॥ ૧૨૭૫ ॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

મતાન્તરેઽત્રાનુપૂર્વીં ક્ષિપત્યુપાન્તિમક્ષણે ।

તતસ્ત્રિસસર્તિં તત્ર દ્વાદશાન્ત્યે ક્ષણે ક્ષિપેત્ ॥ ૧૨૭૬ ॥

इति चतुर्दशम् ॥

આદ્યં દ્વિતીયં તુર્યં ચ ગુણસ્થાનાન્યમૂનિ વૈ ।

ગચ્છન્તમનુગચ્છન્તિ પરલોકે શરીરિણમ્ ॥ ૧૨૭૭ ॥

મિશ્રદેશવિરત્યાદીન્યેકાદશ પરાણિ ચ ।

સર્વથાત્ર પરિત્યજ્ય જીવા યાન્તિ પરં ભવમ્ ॥ ૧૨૭૮ ॥

તત્ર મિશ્રે સ્થિતઃ પ્રાણી મૃતિં નૈવાધિગચ્છતિ ।

સ્યુર્દેશવિરતાદીનિ યાવજ્જીવાવધીનિ ચ ॥ ૧૨૭૯ ॥

યત્તૃતીયં ગુણસ્થાનં દ્વાદશં ચ ત્રયોદશમ્ ।

વિનાન્યેષ્વેકાદશસુ ગુણેષુ મ્રિયતેઽસુમાન્ ॥ ૧૨૮૦ ॥

અસાતા અને સાતાવેદનીયમાંનું એક, પંચેન્દ્રિયની જાતિ, અને ત્રસ-આદર-પર્યાપ્ત-યશ-આદેય-સુભગ અને જિન-એટલાં (૭) નામકર્મઃ એમ એક દર તેર પ્રકૃતિઓ બપાવે છે, આમ સર્વ કલ્મષ નિર્મૂળ થયે, અયોગીકેવળી સિદ્ધ થાય છે. ૧૨૭૩-૧૨૭૫.

એટલાકનો એવો મત છે કે ‘આનુપૂર્વી’ ને ઉપાન્ત્ય ક્ષણમાં બપાવે છે, એટલે ઉપાન્ત્યમાં ૭૨ ને બદલે ૭૩, અને અન્ત્યમાં ૧૩ ને બદલે ૧૨ બપાવે છે ૧૨૭૬.

એ પ્રમાણે ચૌદમું ગુણસ્થાનક કહ્યું.

પહેલું, બીજું અને ચોથું ગુણસ્થાન પરલોકમાં પ્રાણીની પાછળ-સાથે જાય છે. અને (મિશ્ર, દેશવિરતિ આદિ) બાકીના અગ્યાર ગુણસ્થાનકોને, પરલોક જતો પ્રાણી અહિંજ મૂકી જાય છે. ૧૨૭૭-૧૨૭૮.

વળી મિશ્રગુણસ્થાનકે રહીને પ્રાણી મૃત્યુ પામતો જ નથી. અને ‘દેશવિરતિ’ આદિ ગુણસ્થાનો તો છેક જીવિતપર્યન્ત હોય છે. ૧૨૭૯. કેમકે જેમ (ત્રીજા) મિશ્રગુણસ્થાનમાં રહીને પ્રાણી મૃત્યુ પામતો નથી તેમ બારમા અને તેરમામાં રહીને પણ મૃત્યુ પામતો નથી. મતલબ કે એ ત્રણ શિવાયના શેષ અગ્યાર ગુણસ્થાને રહીને જ પ્રાણી મૃત્યુ પામે છે. ૧૨૮૦.

સ્તોકા એકાદશગુણસ્થિતા ઉત્કર્ષતોઽપિ ચત્ ।
 ચતુઃપંચાશદેવામી યુગપત્ સમ્ભવન્તિ હિ ॥ ૧૨૮૧ ॥
 તેભ્યઃ સંખ્યગુણાઃ ક્ષીણમોહાસ્તે હ્યષ્ટયુક્ શતમ્ ।
 યુગપત્સ્યુરષ્ટમાદિત્રિગુણસ્થાસ્તતોઽધિકાઃ ॥ ૧૨૮૨ ॥
 મિથસ્તુલ્યાશ્ચ યચ્છ્રેણિદ્વયસ્થા અપિ સંગતાઃ ।
 સ્યુર્દ્વાષષ્ટ્યુત્તરશતં પ્રત્યેકં ત્રિષુ તેષુ તે ॥ ૧૨૮૩ ॥
 યોગ્યપ્રમત્તપ્રમત્તાસ્તેભ્યઃ સંખ્યગુણાઃ ક્રમાત્ ।
 યત્તે મિતાઃ કોટિકોટિશતકોટિસહસ્રકૈઃ ॥ ૧૨૮૪ ॥
 પંચમસ્થા દ્વિતીયસ્થા મિશ્રાશ્ચાવિરતાઃ ક્રમાત્ ।
 પ્રત્યેકં સ્યુરસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યસ્ત્વયોગિનઃ ॥ ૧૨૮૫ ॥
 સ્યુરનન્તગુણા મિથ્યાદશસ્તેભ્યોઽપ્યનન્તકાઃ ।
 ઇદમલ્પબહુત્વં સ્યાત્ સર્વત્રોત્કર્ષસમ્ભવે ॥ ૧૨૮૬ ॥ યુગમમ્ ॥
 વિપર્યયોઽપ્યન્યથા સ્યાત્ સ્તોકાઃ સ્યુર્જાતુચિચથા ।
 ઉત્કૃષ્ટશાન્તમોહેભ્યો જઘન્યાઃ ક્ષીણમોહકાઃ ॥ ૧૨૮૭ ॥

અગ્યારમે ગુણસ્થાનકે સર્વથી અલ્પ પ્રાણીઓ છે કેમકે તેઓ એકીવખતે ઉત્કૃષ્ટતાઃ પણ ચોપન જ હોય છે. ૧૨૮૧.

એમના કરતાં સંખ્યાતગણા ક્ષીણમોહગુણસ્થાનકે હોય છે. એઓ એકીવખતે એકસોને આઠ હોય છે. એમનાથી અધિક આઠમે, નવમે અને દશમે ગુણસ્થાને હોય છે. આ ત્રણે વળી પરસ્પર તુલ્ય છે. કેમકે એ પ્રત્યેક બન્ને શ્રેણીઓનાં એકઠાં કરતાં પણ એકસોબાસઠ હોય છે. ૧૨૮૨-૧૨૮૩.

વળી ' યોગી, ' ' પ્રમત્ત ' અને ' અપ્રમત્ત ' ગુણસ્થાનોએ ઉપરના કરતા સંખ્યાત-ગણા હોય છે. એઓ કોઠ, સો કોઠ અને હજાર કોઠ છે. ૧૨૮૪.

બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા ગુણસ્થાનોએ, ઉપર કરતા અનુક્રમે અસંખ્ય અસંખ્ય ગણા હોય છે. અને અયોગી એટલે યૌદ્ધમે ગુણસ્થાને એમના કરતાં અનંતગણા હોય છે. આમનાથી અનંતગણા વળી મિથ્યાદષ્ટિઓ હોય છે. આ અલ્પબહુત્વ સર્વત્ર ઉત્કૃષ્ટતાઃ સમજવું. ૧૨૮૫-૧૨૮૬.

આ બાબતમાં ક્યાંઈ ક્યાંઈ અન્યથા વિપર્યય એટલે ફેરફાર પણ છે. જેમકે કોઈ વખતે ઉપશાંતમોહગુણસ્થાનવાળાની ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા કરતાં ક્ષીણમોહગુણસ્થાનવાળાની જઘન્ય સંખ્યા ન્હાની હોય છે. ૧૨૮૭.

एवं सास्वादनादिष्वपि भाव्यम् ॥

મિથ્યાત્વં કાલતોડનાદિસાન્તં સ્યાત્સાદિસાન્તકમ્ ।
 અનાદ્યનન્તં ચ ન તત્સાદ્યનન્તં તુ સમ્ભવેત્ ॥ ૧૨૮૮ ॥
 સ્યાદાદ્યં તત્ર ભવ્યાનામનાતપૂર્વસદ્દશામ્ ।
 દ્વિતીયં પ્રાપ્ય સમ્યક્ત્વં પુનર્મિથ્યાત્વમીયુષામ્ ॥ ૧૨૮૯ ॥
 સ્યાત્તૃતીયમભવ્યાનાં સદા મિથ્યાત્વવર્તિનામ્ ।
 આનન્ત્યાસમ્ભવાત્ સાદેસ્તુર્યં યુક્તમસમ્ભવિ ॥ ૧૨૯૦ ॥
 સાસાદનં ચોક્તમેવ પઢાવલિમિતં પુરા ।
 તુર્યં મિતં સમધિકત્રયચ્છિન્નશત્પયોધિભિઃ ॥ ૧૨૯૧ ॥
 સર્વાર્થસિદ્ધદેવત્વે ત્રયચ્છિન્નશત્પયોનિધીન્ ।
 ધૃત્વાડવિરતસમ્યક્ત્વં તતોડપ્રાપ્યાગતોડસકૌ ॥ ૧૨૯૨ ॥
 યાવદધ્યાપિ વિરતિં નાપ્તોતિ તાવદેષ યત્ ।
 તુર્યમેવ ગુણસ્થાનમુરરીકૃત્ય વર્ત્તે ॥ ૧૨૯૩ ॥

‘ સાસ્વાદન ’ આદિમાં પણ એમ છે.

પહેલા મિથ્યાત્વગુણસ્થાનનો સ્થિતિકાળ અનાદિસાંત, સાદિસાંત, અને અનાદિઅનંત પણ છે; પરંતુ સાદિઅનંત સંભવતો નથી. ૧૨૮૮.

પૂર્વે જેમને સમકિત પ્રાપ્ત થયું નથી એવા લબ્યોના એ ગુણસ્થાનનો પહેલો એટલે અનાદિસાંત સ્થિતિકાળ છે. સમકિત પામીને પુનઃ મિથ્યાત્વે ઉતરી ગયા હોય એમના ગુણસ્થાનનો સ્થિતિકાળ બીજો એટલે સાદિસાંત છે. ૧૨૮૯.

હુએશાં મિથ્યાત્વમાં જ વર્ત્તતા અલબ્ય જીવોના ગુણસ્થાનનો સ્થિતિકાળ ત્રીજો એટલે અનાદિઅનંત છે. ‘ સાદિ ’ ને અનન્તપણાનો અસંભવ હોવાથી ‘ સાદિઅનન્ત ’—એવો ચોથો પ્રકાર સંભવતો નથી. ૧૨૯૦.

બીજા ‘ સાસ્વાદન ’ ગુણસ્થાનનો કાળ છ ‘ આવળી ’ જેટલો છે એ પૂર્વે કહેલું જ છે. ચોથા ગુણસ્થાનનો તેત્રીશ સાગરોપમથી કંઈક અધિક છે. ૧૨૯૧.

કેમકે એ (ચોથા ગુણસ્થાનવાળો પ્રાણી) સર્વાર્થસિદ્ધદેવત્વને વિષે તેત્રીશ સાગરોપમ સુધી રહી અવિરતસમ્યક્ત્વ પામી ત્યાંથી પુનઃ અહિં પણ આવે છે અને જ્યાંસુધી અહિં પણ તે વિરતિ પામતો નથી ત્યાં સુધી તે ચોથે જ ગુણસ્થાનકે રહે છે. ૧૨૯૨-૧૨૯૩.

किंचिन्न्यूननवाब्दोनपूर्वकोटिमिते मते ।

त्रयोदशं पंचमं च गुणस्थाने उभे अपि ॥ १२९४ ॥

अन्तिमं डञ्जणनमेत्येवंरूपैः किलाक्षरैः ।

अविलम्बात्वरितयोच्चारितैः प्रमितं भवेत् ॥ १२९५ ॥

अन्तर्मुहूर्त्तिकानि स्युः शेषाण्यष्टाप्यमૂनि च ।

केचिदૂચુર્ન્યૂનपूर्वकोटिके षष्टसप्तके ॥ १२९६ ॥

તથોક્તં ભગવતીસૂત્રે—

પમત્તસંજમસ્સ ણં પમત્તસંજમવટ્ટમાણસ્સ સઠ્ઠા વિ ણં પમત્તદ્ધા-
કાલઓ કેવદ્ધિરં હોઈ । મંડિઆ એકજીવં પડુચ્ચ જહ્વ એગં સમયં ઉક્કો
દેસૂણા પુઠ્ઠવકોડી । ણાણાજીવે પડુચ્ચ સઠ્ઠવદ્ધા ॥ અસ્યવૃત્તિઃ—જહ્વ એકં
સમયંતિ કથં ઉચ્ચતે । પ્રમત્તસંયતપ્રતિપત્તિસમયસમનન્તરમેવ મરણાત્ ॥
દેસૂણા પુઠ્ઠવકોડિત્તિ । કિલ પ્રત્યેકમન્તર્મૂહૂર્ત્તપ્રમાણે એવ પ્રમત્તાપ્રમત્ત-
ગુણસ્થાને । તે ચ પર્યાયેણ જાયમાને દેશોનપૂર્વકોટિં યાવદુત્કર્ષેણ ભવતઃ ।
મહાન્તિ ચ અપ્રમત્તાપેક્ષયા પ્રમત્તાન્તર્મૂહૂર્ત્તાનિ કલ્પ્યન્તે । એવં ચ અન્ત-

પાંચમું અને તેરમું—એ બેઉ ગુણસ્થાનકોનો સ્થિતિકાળ કોડપૂર્વથી આશરે નવવર્ષન્યૂન છે. ૧૨૯૪.

અન્તિમ ગુણસ્થાનનો સ્થિતિકાળ, વિદાંબ કર્યા વિના તેમ ઉતાવળ કર્યા વિના ડ, બ, છ, ન, મ—એ પાંચ અક્ષરો બોલતાં જેટલો સમય લાગે તેટલો છે. ૧૨૯૫.

શેષ આઠ રહ્યાં એમનો સ્થિતિકાળ ‘અન્તર્મૂહૂર્ત્ત’ જેટલો છે. કેટલાક વળી આ આઠ માંહેલા બે—છઠ્ઠા અને સાતમા—નો કાળ કોડપૂર્વથી કંઈક ન્યૂન છે એમ કહે છે. ૧૨૯૬.

એ સંબંધમાં ભગવતીસૂત્રમાં એમ કહ્યું છે કે—

“ ‘પ્રમત્ત’ અને ‘અપ્રમત્ત’માં વર્તતા સંયમી—સાધુઓનો સર્વપ્રમત્તકાળ કેટલો હોય ?
ઉત્તર:—હે મંડિઆ, એક જીવને આશ્રયીને ‘જઘન્ય’ એક સમય અને ‘ઉત્કૃષ્ટ’ કોડપૂર્વથી કંઈક ન્યૂન; અને નાના જીવોની અપેક્ષાએ સર્વકાળ.” આ ઉપર ટીકા છે એ આ પ્રમાણે:—અહિં જઘન્ય એક સમયનો કાળ કેમ કહ્યો ? ઉત્તર:—પ્રમત્ત સંયમ અંગીકાર કરીને અન્યસમયે જ મરણ પામવાથી. પ્રશ્ન:—પૂર્વકોડથી કંઈક ન્યૂન—એમ કહ્યું એ શી રીતે ? ઉત્તર:—પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત—એ પ્રત્યેક ગુણસ્થાનકની સ્થિતિ અન્તર્મૂહૂર્ત્તની જ છે, અને એમની પર્યાયો એકત્ર

મુહૂર્તપ્રમાણાનાં પ્રમત્તાદ્ધાનાં સર્વાસાં મિલને દેશોનપૂર્વકોટીકાલમાનં
ભવતિ ॥ અન્યે ચ આહુઃ । અષ્ટવર્ષોનાં પૂર્વકોટિં યાવત્ ઉત્કર્ષતઃ પ્રમ-
ત્તા સ્યાત્ । एवं અપ્રમત્તસૂત્રમપિ ॥ નવરં ॥ જહ્ન અંતમુહૂર્તંતિ । કિલ
અપ્રમત્તાદ્ધાયાં વર્તમાનસ્ય અન્તર્મુહૂર્તમધ્યે મૃત્યુઃ ન ભવંતીતિ ॥ ચૂર્ણિ-
કારમતં તુ પ્રમત્તસંયતવર્જઃ સર્વોઽપિ સર્વવિરતોઽપ્રમત્ત ઉચ્યતે પ્રમાદા-
ભાવાત્ । સ ચ ઉપશમશ્રેણિ પ્રતિપદ્યમાનઃ મુહૂર્તાભ્યન્તરે કાલં કુર્વન્
જઘન્યકાલો લભ્યતે ઇતિ ॥ દેશોનપૂર્વકોટી તુ કેવલિનમાશ્રિત્ય ઇતિ ॥

યન્નિર્દિષ્ટં જિનાધીશૈરેકજીવવ્યપેક્ષયા ।

ત્યક્ત્વા પુનઃ પ્રાપ્તિરૂપમથૈપામુચ્યતેઽન્તરમ્ ॥ ૧૨૯૭ ॥

જઘન્યં સાસાદનસ્ય પલ્યાસંખ્યાંશસંમિતમ્ ।

શેષેષુ ચ દશાનાં સ્યાદન્તર્મુહૂર્તમન્તરમ્ ॥ ૧૨૯૮ ॥

મિથ્યાત્વસ્ય તદુત્કૃષ્ટં દ્વિઃપટ્ટષટ્ઃ પયોધયઃ ।

સાધિકાઃ કથિતાસ્તત્ર શ્રૂયતાં ભાવના ત્વિયમ્ ॥ ૧૨૯૯ ॥

કરીએ એટલે ઉત્કર્ષતઃ કંઈક ન્યૂન કોડપૂર્વ થાય છે. એમાં પણ ‘અપ્રમત્ત’ ની અપેક્ષાએ
‘પ્રમત્ત’ ના અન્તર્મુહૂર્તો મોટાં કદખ્યાં છે. એટલે અન્તર્મુહૂર્તની સ્થિતિવાળા પ્રમત્ત
શુણ્ણુસ્થાનના સર્વકાળ એકત્ર કરીએ તો ‘કોડપૂર્વથી કંઈક ન્યૂન’ થાય છે. કેટલાકનો વળી
એવો મત છે કે ‘પ્રમત્ત’ નો સ્થિતિકાળ ઉત્કૃષ્ટ ‘કોડપૂર્વથી આઠ વર્ષ ન્યૂન’ છે. ‘અપ્રમત્ત’
ના સંબંધમાં પણ એમ જ સમજવું. ફેર એટલો કે ‘અપ્રમત્તકાળ’ની અંદર રહેનારનું અન્ત-
ર્મુહૂર્તની અંદર મૃત્યુ થતું નથી. વળી ‘ચૂર્ણિ કાર’ નો તો એવો મત છે કે પ્રમત્તસંજ્ઞા
વિના બીજા સર્વ સર્વવિરતિ ‘અપ્રમત્ત’ કહેવાય છે કેમકે એમને પ્રમાદનો અભાવ છે—પ્રમાદ
હોતો જ નથી. આવો સચમી વળી ઉપશમશ્રેણિને પ્રાપ્ત કરીને અન્તર્મુહૂર્તની અંદર
મૃત્યુ પામવાથી જઘન્ય કાળ પમાય છે. ” ‘કંઈક ન્યૂન કોડપૂર્વ’ કહ્યો એ કાળ તો કેવળીને
આશ્રયીને કહ્યો છે.

અહિં જિનપ્રભુએ જે એક જીવની અપેક્ષાએ કહ્યું છે તે પ્રાપ્તિરૂપને ત્યજીને કહ્યું છે.

હવે આ શુણ્ણુસ્થાનોના અન્તર વિષે. ૧૨૯૭.

‘સાસ્વાદન’ નું અન્તર જઘન્યતઃ એક પલ્યોપમના અસંખ્યમા અંશ જેટલું છે; અને
શેષ તેરમાંહેના દશ શુણ્ણુસ્થાનોનું અન્તર અન્તર્મુહૂર્તનું છે. ૧૨૯૮.

મિથ્યાત્વશુણ્ણુસ્થાનનું અન્તર ઉત્કૃષ્ટતઃ એકસોબત્રીશ સાગરોપમથી કંઈક અધિક
છે. ૧૨૯૯.

અનુભૂય સ્થિતિં કશ્ચિત્ સમ્યક્ત્વસ્ય ગરીયસીમ્ ।

મિશ્રં તતોઽન્તર્મુહૂર્ત્તમનુભૂય તતઃ પુનઃ ॥ ૧૩૦૦ ॥

ષટ્ષષ્ટ્યમ્ભોનિધિમિતાં સમ્યક્ત્વસ્ય ગુરુસ્થિતિમ્ ।

સમાપ્ય કોઽપિ મિથ્યાત્વં જાતુ યાતિ તદા હિ તત્ ॥ ૧૩૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

દેશોનપુદ્ગલપરાવર્ત્તાર્દ્ધપ્રમિતં મતમ્ ।

દ્વિતીયાદીનાં દશાનાં ગુણાનાં જ્યેષ્ઠમન્તરમ્ ॥ ૧૩૦૨ ॥

ક્ષપકસ્યાન્તરં જાતુ ન સ્યાત્ ત્રિષ્વષ્ટમાદિષુ ।

સંકૃતપ્રાપ્તેઃ ક્ષીણમોહાદિત્રયેઽપ્યન્તરં ન હિ ॥ ૧૩૦૩ ॥

इति गुणाः ॥ ૩૦ ॥

अथ योगः ॥

દશ પંચાધિકા યોગાઃ સત્ સ્યુસ્તત્ર કાયિકાઃ ।

ચત્વારો માનસોદ્ભૂતાસ્તાવન્ત એવ વાચિકાઃ ॥ ૧૩૦૪ ॥

ઔદારિકસ્તન્મિશ્રઃ સ્યાદ્વૈક્રિયસ્તેન મિશ્રિતઃ ।

આહારકસ્તન્મિશ્રઃ સત્તમસ્તૈજસકાર્મણઃ ॥ ૧૩૦૫ ॥

અહિં આ પ્રમાણે ભાવના છે:—

કોઈ પ્રાણી સમ્યક્ત્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અનુભવીને તથા પછી અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી મિશ્ર ગુણુ-સ્થાનક અનુભવીને પુનઃ છાસઠ સાગરોપમની સમકિતની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂર્ણ કરીને જ્યારે મિથ્યા ત્વગુણુસ્થાને ઉતરી પડે ત્યારે ઉપર કહ્યું એ મિથ્યાત્વનું ઉત્કૃષ્ટ અંતર થાય છે. ૧૩૦૦-૧૩૦૧,

ખીજથી માંડીને દશ (અર્થાત્ અગ્યારમા સુધીના) ગુણુસ્થાનોનું અન્તર ઉત્કૃષ્ટ અર્ધ-પુદ્ગલપરાવર્ત્તથી કંઈક ન્યૂન છે. ૧૩૦૨.

આઠમા, નવમા અને દશમા ગુણુસ્થાનોમાં ક્ષપક થયેલાને લેશ પણ અન્તર નથી; તેમજ એક જ વાર પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી, 'ક્ષીણમોહ' વગેરે ત્રણ ગુણુસ્થાનોમાં એટલેકે ખારમા, તેરમા અને ચૌદમા ગુણુસ્થાનોમાં પણ અન્તર નથી. ૧૩૦૩.

આવી રીતે ગુણુસ્થાનોનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

હવે એકત્રીશમા દ્વાર 'યોગ' વિષે.

યોગ પંદર છે; સાત કાયના, ચાર મનના, અને ચાર વચનના. ૧૩૦૪.

ઔદારિક, મિશ્રઔદારિક, વૈક્રિય, મિશ્રવૈક્રિય, આહારક, મિશ્રઆહારક અને તૈજસકાર્મણુ-એમ સાત કાયયોગો છે. ૧૩૦૫.

પર્યાસાનાં નૃતિરશ્વામૌદારિકાભિધો ભવેત્ ।

સ્યાત્તન્મિશ્રસ્તુ પર્યાસાપર્યાસાનાં તથોચ્યતે ॥ ૧૩૦૬ ॥

કાર્મણેન વૈક્રિયેણાહારકેણેતિ ચ ત્રિધા ।

ઔદારિકમિશ્રકાયયોગં યોગીશ્વરા જગુઃ ॥ ૧૩૦૭ ॥

ઔદારિકાંગનામાદિતાદૃક્કર્મનિયોગતઃ ।

ઉત્પત્તિદેશં પ્રાપ્તેન તિરશ્વા મનુજેન વા ॥ ૧૩૦૮ ॥

યદૌદારિકમારબ્ધં ન ચ પૂર્ણીકૃતં ભવેત્ ।

તાવદૌદારિકમિશ્રઃ કાર્મણેન સહ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૩૦૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તથા ચોક્તં નિર્યુક્તિકારેણ શસ્ત્રપરિજ્ઞાધ્યયને—

તેણ કસ્મણ્ણ આહારેઙ્ અણંતરં જીવો ।

તેણ પરં મિસ્સેણં જાત્ર સરીરસ્સ નિપ્પત્તી ॥ ૧૩૧૦ ॥

નનુ મિશ્રત્વમુભયનિષ્ઠમૌદારિકં યથા ।

મિશ્રં ભવેત્કાર્મણેન તથા તેનાપિ કાર્મણમ્ ॥ ૧૩૧૧ ॥

તતશ્ચૌદારિકમિશ્રમેવેદં કથમુચ્યતે ।

અસ્ય કાર્મણમિશ્રત્વમપિ કિં નાભિધીયતે ॥ ૧૩૧૨ ॥

તેમાં પર્યાસ મનુષ્ય અને તિર્યંચોને ઔદારિક કાયયોગ હોય છે. અને પર્યાસ તથા અપર્યાસોને મિશ્રઔદારિક કાયયોગ છે. ૧૩૦૬.

મિશ્રઔદારિક કાયયોગ ત્રણ પ્રકારે થાય છે; (૧) કાર્મણ કાયાએ કરીને (૨) વૈક્રિય કાયાએ કરીને અને (૩) આહારક કાયાએ કરીને, ૧૩૦૭.

ઔદારિક શરીર, નામ આદિ કોઈ એવા કર્મના નિયોગથી ઉત્પત્તિદેશને પ્રાપ્ત થયેલ તિર્યંચ કે મનુષ્ય ઔદારિક શરીરનો આરંભ કરે એ શરીર જ્યાંસુધી પૂર્ણ થાય નહિ ત્યાંસુધી ‘ કાર્મણ ’ ની સાથે ‘ ઔદારિક ’ નું મિશ્રપણું હોય. ૧૩૦૮-૧૩૦૯.

એ સંબંધમાં નિર્યુક્તિકાર શસ્ત્રપરિજ્ઞાઅધ્યયનમાં કહે છે કે:—

‘ તૈજસ ’ અને ‘ કાર્મણ ’ શરીરે કરીને જીવ અન્તરરહિત—સતત આહાર કરે છે અને ત્યારબાદ જ્યાંસુધીમાં શરીરની નિપ્પત્તિ થાય ત્યાંસુધી ‘ મિશ્ર ’ વડે આહાર કરે છે. ૧૩૧૦.

અહિં કોઈ શંકા ઉઠાવે કે ‘ મિશ્રપણું ’ તો જોઈ માટે સરખું છે, એટલે કે ‘ ઔદારિક ’ જેમ ‘ કાર્મણ ’ સાથે મિશ્ર છે તેમ ‘ કાર્મણ ’ ‘ ઔદારિક ’ સાથે મિશ્ર છે, તેમ છતાં આ

અત્રાહુઃ—આસંસારં કાર્મણસ્યાવસ્થિતત્વેન સર્વદા ।

સકલેષ્વપિ દેહેષુ સમ્ભવેદસ્ય મિશ્રતા ॥ ૧૩૧૩ ॥

તતથ—કાર્મણમિશ્રમિત્યુક્તે નિર્ણેતું નૈવ શક્યતે ।

કિમૌદારિકસમ્બન્ધિર્કિં વાપરશરીરજમ્ ॥ ૧૩૧૪ ॥

ઔદારિકસ્ય ચોત્પત્તિં સમાશ્રિત્ય પ્રધાનતા ।

કાદાચિત્કતયા चास्य प्रतिपत्तिरसंशया ॥ ૧૩૧૫ ॥

તદૌદારિકમિશ્રત્વવ્યપદેશોઽસ્ય યૌત્તિકઃ ।

ન તુ કાર્મણમિશ્રત્વવ્યપદેશસ્તથાવિધઃ ॥ ૧૩૧૬ ॥

યદાપ્યૌદારિકદેહધરો વૈક્રિયલબ્ધિમાન્ ।

પંચાક્ષતિર્યઙ્મર્ત્યશ્ચ પર્યાપ્તો બાદરાનિલઃ ॥ ૧૩૧૭ ॥

વૈક્રિયાંગમારમ્ભતે ન ચ પૂર્ણીકૃતં ભવેત્ ।

તદૌદારિકમિશ્રઃ સ્યાદ્વૈક્રિયેણ સહ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૩૧૮ ॥

एवमाहारकारम्भकाले तल्लब्धिशालिनः ।

सहाहारकदेहेन मिश्र औदारिको भवेत् ॥ ૧૩૧૯ ॥

(કાર્મણુ) ઔદારિક સાથે મિશ્ર છે, એમ કેમ કહો છો ? ઔદારિક કાર્મણુસાથે મિશ્ર છે એમ કેમ નથી કહેતા ? ૧૩૧૧-૧૩૧૨.

એ શંકાનું સમાધાન:—

કાર્મણુ શરીર સર્વદા છેક સંસાર પર્યન્ત રહે છે અને તેથી સર્વ શરીરોમાં એનું મિશ્ર-પણું સ ભવે છે. અને તેથી ' કાર્મણુ સાથે મિશ્ર ' એટલું કહેવાથી શું મિશ્ર, ઔદારિક શરીર મિશ્ર કે બીજું શરીર મિશ્ર ? એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. ૧૩૧૩-૧૩૧૪.

વળી ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ ' ઔદારિક ' ની પ્રધાનતા છે કેમકે એની પ્રતિપત્તિ કદાચિતપણાએ કરીને નિઃસંશય છે. તેથી ' ઔદારિકની સાથે મિશ્ર ' એમ કહેવું યુક્તિયુક્ત છે, ' કાર્મણુની સાથે મિશ્રત્વ ' છે એમ કહેવું યુક્તિયુક્ત નથી. ૧૩૧૫-૧૬.

વળી ઔદારિક શરીરધારી અને વૈક્રિયલબ્ધિમાન એવો પંચેન્દ્રિ તિર્યંચ અને મનુષ્ય તથા પર્યાપ્ત બાદરવાયુકાય જ્યારે વૈક્રિય શરીરને આરંભે છે ત્યારે જ્યાંસુધી એ શરીર પૂર્ણ થાય નહિં ત્યાંસુધી ઔદારિકની સાથે વૈક્રિય મિશ્ર છે (એમ કહેવાય છે). ૧૩૧૭-૧૮.

એજ પ્રમાણે આહારક શરીરના આરંભવખતે આહારકલબ્ધિવાળાનું આહારક શરીર ઔદારિકની સાથે મિશ્ર છે. ૧૩૧૯.

યદ્યપ્યત્રોભયત્રાપિ મિથસ્તુલ્યૈવ મિશ્રતા ।

તથાપ્યારમ્ભકત્વેનોદારિકસ્ય પ્રધાનતા ॥ ૧૩૨૦ ॥

તત ઔદારિકેણૈવ વ્યપદેશો દ્વયોરપિ ।

ન વૈક્રિયાહારકાભ્યાં વ્યપદેશો જિનૈઃ કૃતઃ ॥ ૧૩૨૧ ॥

મતં સિદ્ધાન્તિનામેતત્ કર્મગ્રન્થવિદઃ પુનઃ ।

વૈક્રિયાહારકમિશ્રે એવ પ્રાહુરિમે ક્રમાત્ ॥ ૧૩૨૨ ॥

યદારમ્ભે વૈક્રિયસ્ય પરિત્યાગેઽપિ તસ્ય તે ।

વદન્તિ વૈક્રિયં મિશ્રમેવમાહારકેઽપિ ચ ॥ ૧૩૨૩ ॥

વૈક્રિયદેહપર્યાપ્ત્યા પર્યાસસ્ય શરીરિણઃ ।

વૈક્રિયઃ કાયયોગઃ સ્યાત્તન્મિશ્રસ્તુ દ્વિધા ભવેત્ ॥ ૧૩૨૪ ॥

યો પર્યાસદશાયાં સ્યાન્મિશ્રો નારકનાકિનામ્ ।

યોગઃ સમં કાર્મણેન સ સ્યાદ્વૈક્રિયમિશ્રકઃ ॥ ૧૩૨૫ ॥

તથા યદા મનુષ્યો વા તિર્યક્પંચેન્દ્રિયોઽથવા ।

વાયુઃ વા વૈક્રિયં કૃત્વા કૃતકાર્યોઽથ તત્ત્યજન્ ॥ ૧૩૨૬ ॥

આમ બન્નેમાં જો કે મિશ્રત્વ તો પરસ્પર સરખું જ છે તોપણ આરંભકપણાએ કરીને ‘ ઔદારિક ’ પ્રધાન છે. તેથી જોડ (વૈક્રિય અને આહારક) ‘ ઔદારિક ’ ની સાથે મિશ્ર છે, નહિં કે ઔદારિક બન્નેથી સાથે મિશ્ર. એમ શ્રીજિનેશ્વરે કહ્યું છે. ૧૩૨૦-૧૩૨૧.

એ મત સિદ્ધાન્તિઓનો છે. કર્મગ્રન્થવાળાઓ તો ઔદારિકનું અનુક્રમે ‘ વૈક્રિય ’ અને ‘ આહારક ’ ની સાથે મિશ્રત્વ છે એમ સમજાવે છે. કેમકે એઓ વૈક્રિયના આરંભસમયે અને પરિત્યાગમાં પણ વૈક્રિયની સાથે મિશ્રત્વ માને છે. આહારકના સંબંધમાં પણ એમજ કહે છે. ૧૩૨૨-૧૩૨૩.

વૈક્રિયશરીરપર્યાસિવાળા જીવને વૈક્રિયકાયયોગ હોય. એનુયે એ પ્રકારનું મિશ્ર હોય. ૧૩૨૪.

અપર્યાસ દશામા નારકી અને દેવોનું જે મિશ્રત્વ તે (૧) કાર્મણૃવૈક્રિયમિશ્રયોગ થાય. ૧૩૨૫.

એમજ વળી મનુષ્ય અથવા તિર્યકપંચેન્દ્રિ અથવા વાયુ ‘ વૈક્રિય ’ કરીને અને એ સંપૂર્ણ કરી એને ત્યજી દઇને જ્યારે ઔદારિક શરીરને વિષે પ્રવેશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે (૨) ઔદારિકવૈક્રિયમિશ્રયોગ થાય છે. ૧૩૨૬-૧૩૨૭.

ઔદારિકશરીરાન્તઃ પ્રવેષ્ટું યતતે તદા ।

યોગો વૈક્રિયમિશ્રઃ સ્યાત્સમઔદારિકેણ ચ ॥ ૧૩૨૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

મિશ્રીભાવો યદપ્યત્રોભયનિષ્ઠસ્તથાપ્યસૌ ।

પ્રાધાન્યાદ્વૈક્રિયેણૈવ ય્યાતો નૌદારિકેણ તુ ॥ ૧૩૨૮ ॥

પ્રાધાન્યં તુ વૈક્રિયસ્ય પ્રાજ્ઞૈર્નિરૂપિતં તતઃ ।

ઔદારિકે તુ પ્રવેશ એતસ્યૈવ બલેન યત્ ॥ ૧૩૨૯ ॥

આહારકાંગપર્યાપ્ત્યા પર્યાપ્તાનાં શરીરિણામ્ ।

આહારકઃ કાયયોગઃ સ્યાચ્ચતુર્દશપૂર્વિણામ્ ॥ ૧૩૩૦ ॥

આહારકવપુઃ કૃત્વા કૃતકાર્યસ્ય તત્પુનઃ ।

ત્યક્ત્વા સ્વાંગે પ્રવિશતઃ સ્યાદાહારકમિશ્રકઃ ॥ ૧૩૩૧ ॥

દ્વયોઃ સમેડપિ મિશ્રત્વે બલેનાહારકસ્ય યત્ ।

ઔદારિકેડનુપ્રવેશસ્તેનેત્થં વ્યપદિશ્યતે ॥ ૧૩૩૨ ॥

તૈજસં કાર્મણં ચેતિ દ્વે સદા સહચારિણી ।

તતો વિવક્ષિતઃ સૈકો યોગસ્તૈજસકાર્મણઃ ॥ ૧૩૩૩ ॥

જન્તૂનાં વિગ્રહગતાવયં કેવલિનાં પુનઃ ।

સમુદ્ઘાતે સમયેષુ સ્યાત્તૃતીયાદિષુ ત્રિષુ ॥ ૧૩૩૪ ॥

અહિં પણ મિશ્રત્વ બેઉમાં સમાન છે તોપણ વૈક્રિયના પ્રધાનપણાને લઈને એ વૈક્રિયની સાથે ઔદારિકનો યોગ કહેવાય છે. નહિં કે ઔદારિકની સાથે વૈક્રિયનો યોગ. ૧૩૨૮.

વળી પ્રાજ્ઞપુરૂષોએ પણ વૈક્રિયનું પ્રધાનપણું માન્ય કર્યું છે કેમકે એના જ બળવડે ઔદારિકમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે. ૧૩૨૯.

આહારક શરીરની પર્યાપ્તિ જેમની પૂર્ણ થયેલી હોય એવા ઔદપૂર્વધરમહાત્માઓને આહારકકાયયોગ થાય છે; તેમ આહારકશરીર કરીને કૃતાર્થ થયેલા એવા તે મહાત્માઓનો, એ શરીર ત્યજીને પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાથી આહારકમિશ્ર કાયયોગ થાય છે. ૧૩૩૦-૧૩૩૧.

અહિં પણ બેઉનું મિશ્રત્વ તુલ્ય છે તો એ આહારકના બળે જ ઔદારિકને વિષે પ્રવેશ થઈ શકે છે તેથી આહારક સાથે મિશ્રપણું કહેવાય છે. ૧૩૩૨.

વળી તૈજસ શરીર અને કાર્મણ શરીર એ બેઉના નિરન્તર સહચારીપણાને લઈને

एवं निरूपिताः सप्त योगाः कायसमुद्भवाः ।
 अथ चित्तवचोजातांश्चतुरश्चतुरो ब्रुवे ॥ १३३५ ॥
 सत्यो मृषा सत्यमृषा न सत्यो न मृषाऽपि च ।
 मनोयोगश्चतुर्धैवं वाग्योगोऽप्येवमेव च ॥ १३३६ ॥

ત્ર ચ- સન્ત ઇત્યભિધીયન્તે પદાર્થા મુનયોઽથવા ।
 તેષુ સાધુ હિતં સત્યમસત્યં ચ તતોઽન્યથા ॥ ૧૩૩૭ ॥
 પદાર્થાનાં હિતં તત્ર યથાવસ્થિતચિન્તનાત્ ।
 મુનીનાં ચ હિતં યસ્માન્મોક્ષમાર્ગેકસાધનમ્ ॥ ૧૩૩૮ ॥
 સ્વતો વિપ્રતિપત્તૌ વા વસ્તુ સ્થાપયિતું કિલ ।
 સર્વજ્ઞોક્તાનુસારેણ ચિન્તનં સત્યમુચ્યતે ॥ ૧૩૩૯ ॥
 યથાસ્તિ જીવઃ સદસદ્રૂપો વ્યાપ્ય સ્થિતસ્તનુમ્ ।
 ભોક્તા સ્વકર્મણાં સત્યમિત્યાદિપરિચિન્તનમ્ ॥ ૧૩૪૦ ॥
 પ્રશ્ને વિપ્રતિપત્તૌ વા સ્વભાવાદુત વસ્તુષુ ।
 વિકલ્પ્યતે જૈનમતોત્તીર્ણં યત્તદસત્યકમ્ ॥ ૧૩૪૧ ॥

‘તૈજસકાર્મણુ’ એમ ભેગો જ એક કાયયોગ કહ્યો છે. આ તૈજસકાર્મણુકાયયોગ પ્રાણીઓને વિચ્છેદગતિમાં હોય છે, અને કેવળીઓને સમુદ્ધાતના ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા-એમ ત્રણ સમયોને વિષે હોય છે. ૧૩૩૩-૧૩૩૪.

આ પ્રમાણે સાત કાયયોગ વિષે સમજણ આપી હવે મન અને વચનના અન્યાર યોગ વિષે કંઈક કહીએ છીએ. ૧૩૩૫.

(૧) સત્ય, (૨) મૃષા, (૩) સત્યમૃષા અને (૪) ન સત્ય ન મૃષા-એમ ચાર પ્રકારનો મનોયોગ છે. વચનયોગના પણ એ જ પ્રકારે ચાર ભેદ છે. ૧૩૩૬.

પદાર્થવાચી અથવા મુનિજનવાચી સત્ શબ્દ છે. એ પરથી એ પદાર્થ કે મુનિજનને હિતાવહ-એ સત્ય. યથાવસ્થિત ચિન્તય કરવાથી પદાર્થને હિતાવહ; અને મોક્ષમાર્ગનું એકનું એક સાધન હોઈને મુનિજનને હિતાવહ. એથી વિપરીત-એ અસત્ય. ૧૩૩૭-૩૮.

કોઈ વસ્તુ કે વાતનું સ્થાપન કરવામાં સ્વતઃ અથવા કંઈ શુંચ ઉભી થાય ત્યારે સર્વજ્ઞના વચનઅનુસાર ચિન્તવન કરવું તે ‘સત્ય મનોયોગ’ કહેવાય છે. જેમકે સત્ અસત્ જીવ શરીરમાં વ્યાપીને રહેલ છે, તે સ્વકર્મનો ભોક્તા છે, ઇત્યાદિ ચિન્તવન એ સત્ય મનોયોગ છે. ૧૩૩૯-૧૩૪૦.

કોઈ પ્રશ્નમાં કે શુંચમાં કોઈ વસ્તુની જિનવચનથી વિપરીત કલ્પના કરવી એનું

નાસ્તિ જીવો યથૈકાન્તનિત્યોઽનિત્યો મહાનણુઃ ।

અકર્તા નિર્ગુણોઽસત્યમિત્યાદિપરિચિન્તનમ્ ॥ ૧૩૪૨ ॥

કિંચિત્સત્યમસત્યં વા યત્સ્યાદુભયધર્મયુક્ત ।

સ્યાત્તત્સત્યમૃષાભિરુપં વ્યવહારનયાશ્રયાત્ ॥ ૧૩૪૩ ॥

યથાન્યવૃક્તમિશ્રેષુ બહુષ્વશોકશાલિષુ ।

અશોકવનમેવેદમિત્યાદિપરિચિન્તનમ્ ॥ ૧૩૪૪ ॥

સત્ત્વાત્કતિપયાશોકતરૂણામત્ર સત્યતા ।

અન્યેષામપિ સદ્ભાવાત્ ભવેદસત્યતાપિ ચ ॥ ૧૩૪૫ ॥

ભવેદસત્યમેવેદં નિશ્ચયાપેક્ષયા પુનઃ ।

વિકલ્પિતસ્વરૂપસ્યાસદ્ભાવાદિહ વસ્તુનઃ ॥ ૧૩૪૬ ॥

વિનાર્થપ્રતિનિષ્ઠાં ચ સ્વરૂપમાત્રચિન્તનમ્ ।

ઉક્તતલ્લક્ષણાયોગાન્ન સત્યં ન મૃષા ચ તત્ ॥ ૧૩૪૭ ॥

યથા ચૈત્રાદ્યાચનીયા ગૌરાનેયો ઘટસ્તતઃ ।

પર્યાલોચનમિત્યાદિ સ્યાદસત્યામૃષાભિધમ્ ॥ ૧૩૪૮ ॥

નામ ‘ અસત્ય મનોયોગ ’ છે. જેમકે જીવ એકાન્તે છેજ નહિં, જીવ નિત્ય છે, અનિત્ય છે, મ્હોટો છે, ન્હાનો છે, અકર્તા છે તથા નિર્ગુણી છે ઇત્યાદિક ચિન્તવન કરવું એ અસત્ય મનોયોગ જાણવો. ૧૩૪૧-૧૩૪૨.

વળી કંઈક સત્ય અને કંઈક મૃષા (અસત્ય) એમ જેઠ ધર્મો જેનામાં હોય તે વ્યવહારનયને આશ્રીને સત્યમૃષા નામનો (ત્રીજો) મનોયોગ છે. જેવી રીતે કે ઘણાં અશોકવૃક્ષોની સાથે થોડાં બીજાં વૃક્ષો મિશ્ર હોય છતાં આપણે ચિન્તવીએ કે આ તો અશોકવૃક્ષો જ છે, એ આ ત્રીજો (મિશ્ર) મનોયોગ છે. ૧૩૪૩-૧૩૪૪.

એમાં કેટલાક અશોકવૃક્ષોનો સહભાવ હોવાથી સત્યતા છે. અને બીજાં પણ વૃક્ષો હોવાથી અસત્યતા પણ છે. ૧૩૪૫.

વળી નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો એ અસત્ય જ છે. કેમકે કલ્પેલા સ્વરૂપવાળા પદાર્થનો ત્યાં અસહભાવ છે. ૧૩૪૬.

અર્થપ્રતિષ્ઠા વિના કેવળ સ્વરૂપનું જ ચિન્તવન કરવું એમાં, એનાં જે લક્ષણ કહ્યાં છે એનો યોગ ન હોવાથી એ ‘ નહિં સત્ય નહિં મૃષા ’ નામનો ચોથા પ્રકારનો મનોયોગ કહે-

વ્યવહારાપેક્ષયૈવ પૃથગેતદુદીર્યતે ।

નિશ્ચયાપેક્ષયા સત્યેઽસત્યે વાન્તર્ભવેદિદમ્ ॥ ૧૩૪૯ ॥

તથાહિ—ગૌર્યાચ્યેત્યાદિસંકલ્પં દંભેન વિદધીત ચેત્ ।

અન્તર્ભવેત્તદાઽસત્યે સત્યે પુનઃ સ્વભાવતઃ ॥ ૧૩૫૦ ॥

સર્વમેતદ્ભાવનીયં વાગ્યોગેઽપ્યવિશેષતઃ ।

ભાવિતાશ્ચિન્તને ભેદા ભાવ્યાસ્તેઽત્ર તુ જલ્પને ॥ ૧૩૫૧ ॥

एवं मनोवचोयोगाः स्युः प्रत्येकं चतुर्विधाः ।

ततो योगाः पंचदश व्यवहारनयाश्रयात् ॥ ૧૩૫૨ ॥

किमु कश्चिद्विशेषोऽस्ति भाषावाग्योगयोर्ननु ।

भाषाधिकारो यत्प्रोक्तः सूत्रे वाग्योगतः प्रथक् ॥ ૧૩૫૩ ॥

अत्रोच्यते—युज्यते इति योगः स्यादिति व्युत्पत्तियोगतः ।

भाषाप्रवर्तको जन्तुयत्નો વાગ્યોગ ઉચ્યતે ॥ ૧૩૫૪ ॥

વાય છે. જેમકે અમુક માણસ પાસે ગાય યાચવી છે, પછી ઘટ લાવવો છે—ઇત્યાદિ પર્યાલોચના નથી સત્ય તેમ નથી અસત્ય. એ ‘અસત્યામૃષા’ મનોયોગ થયો. ૧૩૪૭-૧૩૪૮.

આને પૃથક્ લેદ ગણ્યો એ તો વ્યવહારની અપેક્ષાએ જ ગણ્યો છે. નિશ્ચયની અપેક્ષાએ તો આ લેદ—પ્રકાર ‘સત્ય’ માં અથવા ‘અસત્ય’ માં સમાઈ જાય છે. ૧૩૪૯.

તે આવી રીતે:—ગાય યાચવી છે, ઇત્યાદિ સંકલ્પ જે દંભપૂર્વક કર્યો હોય તો તેનો ‘અસત્ય’ માં સમાવેશ થાય, પણ જે સ્વભાવિકપણે કર્યો હોય તો તેનો સમાવેશ ‘સત્ય’ માં થાય. ૧૩૫૦.

જેવું આ મનોયોગોનું સ્વરૂપ કહ્યું તેવું જ—તે મુગ્ધનું જ વચનયોગોનું સ્વરૂપ જાણવું. પહેલામાં ‘ચિન્તવન’ રૂપ લેદ કહ્યા છે તે અહિં (આમાં) ‘મુખેથી કહેવારૂપે’ લેવા. ૧૩૫૧.

આ પ્રમાણે મનના અને વચનના પ્રત્યેકના ચચાર યોગ થયા. અને તેથી સર્વ મળીને (વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ) પંદર યોગ થયા. ૧૩૫૨.

અહિં એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે વચનયોગ અને ભાષા—એ બેમાં શું કંઈ તફાવત છે કે સૂત્રનેવિષે ભાષાધિકારને વચનયોગથી પૃથક્ વર્ણવ્યો છે—કહ્યો છે ? ૧૩૫૩.

એનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—યુજ્યતે इति योगः એવી યોગ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ હોવાથી, જન્તુનો ભાષાપ્રવર્તક યન્ન વાગ્યોગ કહેવાય છે. અને ભાષાને લાયક એવા દ્રવ્યોમાંથી ભાષા-

ભાષાત્વેનાપાદિતા યા ભાષાર્હદ્રવ્યસંતતિઃ ।

સા ભાષા સ્યાદતો ભેદો ભાષાવાગ્યોગયોઃ સ્ફુટઃ ॥ ૧૩૫૫ ॥

તથોક્તમ્ આવશ્યકબૃહદ્વૃત્તૌ—

ગિળહૃય કાઙ્ઘણં નિસિરઙ્ તહ વાઙ્ઘણ જોગેણંતિ ॥

અત્ર કશ્ચિદાહ—

તત્ર કાયિકેન યજ્ઞાતિ ઇતિ એતદ્ યુક્તમ્ તસ્ય આત્મવ્યાપારરૂપત્વાત્ । નિસૃજતિ તુ કથં વાચિકેન કોઽયં વાગ્યોગ ઇતિ । કિં વાગેવ વ્યાપારા-પન્ના આહોસ્વિત્ તદ્વિસર્ગહૈતુઃ કાયસંરમ્ભ ઇતિ । યદિ પૂર્વઃ વિકલ્પઃ સ ખલુ અયુક્તઃ તસ્યા યોગત્વાનુપપત્તેઃ । તથા ચ ન વાક્યેવલા જીવવ્યાપારઃ તસ્યાઃ પુદ્ગલમાત્રપરિણામરૂપત્વાત્ રસાદિવત્ । યોગશ્ચ આત્મનઃ શરી-રવતઃ વ્યાપાર ઇતિ । ન ચ તયા ભાષા નિસૃજ્યતે કિન્તુ સૈવ નિસૃજ્યતે ઇતિ ઉક્તમ્ । અથ દ્વિતીયઃ પક્ષઃ । તતઃ સ કાયવ્યાપારઃ એવ ઇતિ કૃત્વા કાયિકેનૈવ નિસૃજતિ ઇતિ આપન્નં અનિષ્ઠં ચ એતત્ ॥

અત્ર ઉચ્યતે—

ત્વશુભવાળી જે બનાવી તે ભાષા કહેવાય. આમ હોવાથી ભાષા અને વાગ્યોગ-વચનયોગ-માં સ્ફુટ ભેદ જ છે. ૧૩૫૪-૧૩૫૫.

આ સંબંધમાં ‘આવશ્યક’ની બૃહદ્વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—(પ્રાણી ભાષાના પુદ્ગળોને) કાય-યોગવડે ગ્રહણ કરે છે અને વચનયોગવડે મૂકે છે.

અહિં કોઈ શંકા ઉઠાવે છે કે—કાયયોગવડે ગ્રહણ કરે છે એમ કહો છો એ તો યુક્ત છે કેમકે એ આત્મવ્યાપાર છે. પરંતુ ‘વચનયોગવડે મૂકે છે’ એ કેવી રીતે? અને એ વચનયોગ શું છે? શું વાણીનો વ્યાપાર એ જ વચનયોગ છે કે એને મૂકવામાં હેતુભૂત એવો કાયસંરંભ છે? જો પહેલો વિકલ્પ લેશો તો તે અયુક્ત છે કેમકે એ વાણીને યોગત્વની અનુપપત્તિ છે અને કેવળ વાણી જ એકલી જીવનો વ્યાપાર નથી કારણ કે એ તો રસ આદિની પેઠે પુદ્ગળમાત્રના પરિણામરૂપ છે. અને જે યોગ છે તે તો શરીરી આત્માનો વ્યાપાર છે. વળી તેનાથી ભાષા મૂકાતી નથી; ભાષા પોતે જ છૂટે છે. હવે જો બીજો વિકલ્પ લેશો તો તે કાયવ્યાપાર જ છે એમ કરીને ‘કાયયોગવડે જ મૂકે છે’ એમ નિષ્પન્ન થાય છે—જે તમોને ઈષ્ટ નથી.

ઉપરની શંકાનો ઉત્તર આ પ્રમાણે:—

ન । અભિપ્રાયાપરિજ્ઞાનાત્ । ઇહ તનુયોગવિશેષ એવ વાગ્યોગો મનોયોગશ્ચ ઇતિ કાયવ્યાપારશૂન્યસ્ય સિદ્ધવત્ તદભાવાત્ । તતશ્ચ આત્મનઃ શરીરવ્યાપારે સતિ યેન શબ્દદ્રવ્યોપાદાનં કરોતિ સ કાયિકઃ । યેન તુ કાયસંસ્મરેણ તાન્યેવ મુંચતિ સ વાચિક ઇતિ । તથા યેન મનોદ્રવ્યાણિ મન્યતે સ માનસ ઇતિ । કાયવ્યાપારઃ એવ અયં વ્યવહાર્યં ત્રિધા વિભક્તઃ ઇતિ । અતઃ અદોષઃ ॥

અથ પ્રસંગતો ભાષાસ્વરૂપં વચ્ચિમ સાપિ હિ ।

ચતુર્વિધોક્તન્યાયેન સત્યાસત્યાદિભેદતઃ ॥ ૧૩૫૬ ॥

સન્તો જીવાદયો ભાવાઃ સન્તો વા મુનયોઽથવા ।

મૂલોત્તરગુણાસ્તેભ્યો હિતા સત્યાભિધીયતે ॥ ૧૩૫૭ ॥

અયં ભાવઃ—મુક્તિમાર્ગારાધની યા સા ગીઃ સત્યોચ્યતે હિતા ।

સા તુ સત્યાપ્યસત્યૈવ યાન્યેષામહિતાવહા ॥ ૧૩૫૮ ॥

અસત્યા તુ ભવેદ્ભાષા મુક્તિમાર્ગવિરાધની ।

દ્વિસ્વભાવા તૃતીયાન્ત્યા નારાધનવિરાધની ॥ ૧૩૫૯ ॥

એમ નથી. કેમકે તમે અભિપ્રાય સમજ્યા નથી. વચનયોગ અને મનોયોગ એ બેઉ એક જાતના કાયયોગ જ છે. કેમકે કાયવ્યાપારરહિતને, સિદ્ધની જેમ, એનો અભાવ છે. તેથી આત્માનો શરીરવ્યાપાર હોતો છે, જેનાવડે શબ્દદ્રવ્યનું ઉપાદાન કરે છે તે કાયયોગ છે; અને જે કાયસંસ્મરણકરીને શબ્દદ્રવ્યોને મૂકે છે તે વચનયોગ છે; અને જેનાવડે મનદ્રવ્યોને ચિંતવે છે તે મનોયોગ છે. આવી રીતે કાયવ્યાપારને જ વ્યવહારને અર્થે ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. માટે એમાં કાંઈ દોષ નથી.

હવે પ્રસંગોપાત્ત ભાષાનું સ્વરૂપ કહું છું. એ (ભાષા) પણ પૂર્વોક્ત ન્યાયે સત્ય, અસત્ય વગેરે ચાર પ્રકારની છે. ૧૩૫૬.

સત્ શબ્દ (બહુવચને) ‘જીવ વગેરે પદાર્થો’ના અર્થમાં, ‘મુનિજન’ના અર્થમાં તેમજ ‘મૂળ અને ઉત્તર ગુણો’ના અર્થમાં વપરાય છે અને તે પરથી, એ સત્ ને હિતકારી એવી ભાષા તે સત્ય ભાષા કહેવાય છે. ૧૩૫૭.

એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે:—મોક્ષમાર્ગને આરાધનારી, હિતકારી ભાષા સત્યભાષા કહેવાય છે; અને જે ખીજનું અહિત કરનારી છે તે ભાષા સત્ય હોય છતાં અસત્ય કહેવાય છે. મુક્તિમાર્ગને વિરાધનારી ભાષા અસત્યભાષા કહેવાય છે. ત્રીજી સત્યાસત્ય એટલે મિશ્રસ્વભાવવાળી ભાષા છે. અને એથી ‘ન સત્ય ન અસત્ય’ અર્થાત વ્યવહાર ભાષા છે. એ બેઉ મોક્ષમાર્ગને આરાધનારી પણ નથી તેમ વિરાધનારી પણ નથી. ૧૩૫૮-૧૩૫૯.

ઉક્તં ચ—સઙ્ગા હિયા સયા મિહ સંતો મુણ્યો ગુણા પયત્થા વા ।

તવ્વિવરીયા મોસા મીસા જા તદુભયસહાવા ॥ ૧૩૬૦ ॥

અણહિગયા જા તીસુ વિ સદ્દોઙ્ગિય કેવલા અસઙ્ગમોસા ॥૬૮૮॥

તત્ર સત્યા દશવિધા પ્રજ્ઞસા પરમર્ષિભિઃ ।

અભિઃ પ્રકારૈર્દશર્ભિર્વદન્ન સ્યાદ્વિરાધકઃ ॥ ૧૩૬૧ ॥

તથાહુઃ—જણવયસમ્મયઠવણા નામે રૂવે પડુચ્ચ સઙ્ગે અ ।

વવહારભાવજોગે દસમે ઉવમ્મસઙ્ગે અ ॥ ૧ ॥

તસ્મિંસ્તસ્મિન્ જનપદે વચોર્થપ્રતિપત્તિકૃત્ ।

સત્યં જાનપદં પિઙ્ગં કોંકણાદૌ યથા પયઃ ॥ ૧૩૬૨ ॥

ભવેત્સંમતસત્યં તદ્યત્સર્વજનસમ્મતમ્ ।

યથાન્યેષાં પંકજત્વેપ્યરવિન્દં હિ પંકજમ્ ॥ ૧૩૬૩ ॥

અન્યત્ર કહ્યું છે કે—

સત્ શબ્દ મુનિજન, ગુણ અને પદાર્થનો વાચક છે—એવી રીતની હિતાવહ ભાષા તે સર્વદા સત્ય ભાષા છે. એથી જે વિપરીત હોય એ અસત્યભાષા બાણવી. સત્ય અને અસત્ય એમ ઉભયસ્વભાવળી હોય તે મિશ્રભાષા સમજવી. અને જેનો એ ત્રણેમાંથી એકકયેમાં પણ સમાવેશ થતો નથી એવી કેવળ વ્યવહારમાં બોલાતી ભાષા—તે ‘ ન સત્ય ન મૃષા ’ ભાષા છે. ૧૩૬૦.

વળી સત્યભાષા પણ મહર્ષિઓએ દશ પ્રકારની કહી છે. એ દશે પ્રકારે બોલનારો મનુષ્ય વિરાધક થતો નથી. ૧૩૬૧.

એ દશ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:—

(૧) જનપદ સત્ય, (૨) સંમત સત્ય, (૩) સ્થાપના સત્ય, (૪) નામ સત્ય, (૫) રૂપ સત્ય, (૬) અપેક્ષા સત્ય, (૭) વ્યવહાર સત્ય, (૮) ભાવ સત્ય, (૯) યોગ સત્ય અને (૧૦) ઉપમા સત્ય.

તે તે જનપદ એટલે દેશને વિષે અર્થને પ્રતિપાદન કરનાર વચન જનપદ સત્ય કહેવાય છે. જેમકે જળને કોંકણદેશમાં ‘ પિચ્ચ ’ કહે છે. ૧૩૬૨.

સર્વજનોને જે સમ્મત હોય તે સમ્મત સત્ય કહેવાય. જેમકે ‘ પંકજત્વ ’ બીજી વસ્તુઓમાં છતાં પણ કમળ જ પંકજ કહેવાય છે. ૧૩૬૩.

તદ્ ભવેત્સ્થાપનાસત્યં સ્થાપિતં ચત્પ્રતીતિકૃત્ ।

યથૈકકઃ પુરો ત્રિન્દુઘ્વયયુક્તઃ શતં ભવેત્ ॥ ૧૩૬૪ ॥

અર્હદાદિવિકલ્પેન કર્મ લેપ્યાદિકં હિ ચત્ ।

સ્થાપ્યતે તદપિ પ્રાજ્ઞૈઃ સ્થાપનાસત્યમીરિતમ્ ॥ ૧૩૬૫ ॥

યદ્યસ્ય નિર્મિતં નામ નામસત્યં નુ તદ્ભવેત્ ।

અર્વર્ધયન્નપિ કુલં યથા સ્યાત્ કુલવર્ધનઃ ॥ ૧૩૬૬ ॥

તત્તદ્વેષાદ્યુપાદાનાદ્રૂપસત્યં ભવેદિહ ।

યથાત્તમુનિનેપથ્યો દામ્ભિકોઽપ્યુચ્યતે મુનિઃ ॥ ૧૩૬૭ ॥

વસ્ત્વન્તરં પ્રતીત્ય સ્યાદીર્ઘતાહ્સ્વતાદિકમ્ ।

યદેકત્ર તત્પ્રતીત્યં સત્યમુક્તં જિનેશ્વરૈઃ ॥ ૧૩૬૮ ॥

દૈર્ઘ્યં યથાનામિકાયા અધિકૃત્ય કનિષ્ઠિકામ્ ।

તસ્યા એવ ચ હ્સ્વત્વં મધ્યમામધિકૃત્ય તુ ॥ ૧૩૬૯ ॥

યથા ચૈત્રસ્ય પુત્રત્વં સ્યાત્તત્પિતુરપેક્ષયા ।

પિતૃત્વમપિ તસ્યૈવ સ્વપુત્રસ્ય વ્યપેક્ષયા ॥ ૧૩૭૦ ॥

પ્રતીતિ કરવા માટે જે સ્થાપવામાં આવ્યું હોય એ સ્થાપના સત્ય. જેમકે એકડાની આગળ જે મીંડા મુકવાથી એકસો કહેવાય છે. ૧૩૬૪.

અર્હતપ્રભુ વગેરેની કલ્પના કરીને પ્રતિમા આદિ સ્થાપવામાં આવે છે એ પણ સ્થાપના-સત્ય કહેવાય છે. ૧૩૬૫.

કોઈનું જે નામ પાડવામાં આવ્યું હોય છે તે નામસત્ય કહેવાય છે. જેમકે કોઈ કુળને કંઈ વધારતો ન હોય છતાં નામ ‘ કુળવર્ધન ’ હોય છે. ૧૩૬૬.

અમુક જાતના વેષના ઉપાદાનથી રૂપસત્ય કહેવાય છે. જેમકે મુનિનો વેષ લીધો હોય એવો દાંભિક પણ મુનિ કહેવાય છે. ૧૩૬૭.

એક જ વસ્તુ બીજી વસ્તુઓની અપેક્ષાએ નહાનીમ્હોટી કહેવાય છે ત્યાં જિનપ્રભુએ અપેક્ષા સત્ય કહ્યું છે. જેમકે અનામિકા આંગળી ‘ મધ્યમા ’ ની અપેક્ષાએ નહાની છે પણ ‘ કનિષ્ઠિકા ’ ની અપેક્ષાએ મ્હોટી કહેવાય છે. ૧૩૬૮-૧૩૬૯.

વળી એક માણસ પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર છે પણ પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા છે—એ પણ અપેક્ષાસત્યનું દષ્ટાન્ત છે. ૧૩૭૦.

વિવક્ષયા યલ્લોકાનાં તત્સત્યં વ્યવહારતઃ ।

ગલત્યમત્રં શિખરી દહ્યતેઽનુદરા કની ॥ ૧૩૭૧ ॥

ભૂમૃત્તસ્થતૃણાદીનામમત્રોદકયોરપિ ।

અવિભેદં વિવક્ષિત્વા લોકો બ્રૂતે તથાવિધમ્ ॥ ૧૩૭૨ ॥

સંભોગબીજપ્રભવોદરાભાવે વદન્તિ ચ ।

કન્યામનુદરાં સત્યમિત્યાદિવ્યવહારતઃ ॥ ૧૩૭૩ ॥

ભાવો વર્ણાદિકસ્તેન સત્યં નુ ભાવતો યથા ।

નૈકવર્ણોઽપિ નીલસ્ય પ્રબલત્વાચ્છુકો હરિત્ ॥ ૧૩૭૪ ॥

સ્થૂલસ્કન્ધેષુ સર્વેષુ સર્વે વર્ણરસાદયઃ ।

નિશ્ચયાદ્યવહારસ્તુ પ્રબલેન પ્રવર્ત્તતે ॥ ૧૩૭૫ ॥

યોગોઽન્યવસ્તુસમ્બન્ધો યોગસત્યં તતો ભવેત્ ।

છત્રયોગાદ્યથા છત્રી છત્રાભાવેઽપિ કર્હિચિત્ ॥ ૧૩૭૬ ॥

હૃદયં સાધર્મ્યમૌપમ્યં તેન સત્યં તુ ભૂયસા ।

કાવ્યેષુ વિદિતં યદ્વત્તટાકોઽયં પયોધિવત્ ॥ ૧૩૭૭ ॥

લોકોની અપેક્ષાએ સત્ય હોય એ વ્યવહાર સત્ય છે. જેમકે વાસણમાંનું જળ ટપકતું હોય છતાં વાસણ ટપકે છે એમ કહેવાય છે. પર્વતપરના તૃણાદિ બળતા હોય છતાં પર્વત બળે છે એમ કહેવાય છે. અહિં પર્વત અને તૃણાદિકના, તથા વાસણ અને જળના અવિભેદની વિવક્ષાએ એમ કહેવાય છે. વળી ઉદર હોય છે છતાં લોકો કહે છે કે આ કન્યાને ઉદર નથી કેમકે એને સંભોગબીજથી ઉદ્ભવતા ઉદરનો અભાવ છે. આ પણ વ્યવહારસત્યનું દૃષ્ટાન્ત છે. ૧૩૭૧-૧૩૭૩.

ભાવ એટલે વર્ણાદિક. એ વર્ણાદિને લીધે સત્ય હોય એ ભાવસત્ય. જેમકે પોપટ કંઈ ફક્ત લીલા રંગનો જ નથી, પણ લીલો રંગ પ્રબળ છે એથી એ લીલા રંગનો કહેવાય છે. જો કે નિશ્ચયથી તો સઘળા સ્થૂળ સ્કન્ધોને વિષે સર્વવર્ણ, રસ આદિ છે પરંતુ વ્યવહાર પ્રબળ છે. ૧૩૭૪-૧૩૭૫.

અન્ય વસ્તુની સાથે સમ્બન્ધ-એતું નામ યોગ. યોગથી જે સત્ય હોય એ યોગસત્ય. જેમકે પાસે છત્રી હોય એટલે માણસ છત્રીવાળો કહેવાય. પણ કોઈવાર છત્રી ન હોય તો એ છત્રીવાળો કહેવાય છે. ૧૩૭૬.

હૃદયને ગમે એવું સાધર્મ્ય-એતું નામ ઉપમા. જેમકે આ તળાવ સમુદ્ર જેવું છે-એ ઉપમાસત્ય છે, અને એ કાવ્યોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૧૩૭૭.

મૃષાભાષાઽપિ દશધા ક્રોધમાનવિનિઃસૃતાઃ ।

માયાલોભપ્રેમહાસ્યભયદ્વેષવિનિઃસૃતાઃ ॥ ૧૩૭૮ ॥

આરુઢ્યાયિકાનિઃસૃતા નુ કથાસ્વસત્યવાદિનઃ ।

ચૌર્યાદિનાભ્યારુઢ્યાતોઽન્યમુપઘાતવિનિઃસૃતાઃ ॥ ૧૩૭૯ ॥

તથાહુઃ—કોહે માણે માયાલોભે પેજે તહેવ દોસે ય ।

હાસે ભયઅરુઢ્યાઈય ઉવઘાઈય ણિસિસયા દસમા ॥ ૧૩૮૦ ॥

સત્યામૃષાપિ દશધા પ્રથમોત્પન્નમિશ્રિતા ।

વિગતમિશ્રિતા ચાન્યોત્પન્નવિગતમિશ્રિતા ॥ ૧૩૮૧ ॥

જીવાજીવમિશ્રિતે દ્વે સ્યાજીવાજીવમિશ્રિતા ।

પ્રત્યેકમિશ્રિતાનન્તમિશ્રિતાદ્ધાવિમિશ્રિતા ॥ ૧૩૮૨ ॥

અદ્ધાદ્ધામિશ્રિતેત્યત્ર પ્રથમોત્પન્નમિશ્રિતા ।

ઉત્પન્નાનામનિશ્ચિત્ય સંખ્યાનં વદતો ભવેત્ ॥ ૧૩૮૩ ॥

યથાત્ર નગરે જાતા નૂનં દશાઘ્ય દારકાઃ ।

મૃતાંસ્તાન્ વદતોઽપ્યેવં ભવેદ્વિગતમિશ્રિતા ॥ ૧૩૮૪ ॥

આ પ્રમાણે સત્ય દશ પ્રકારનું કહ્યું તેમ અસત્ય પણ દશ પ્રકારનું છે. એ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-પ્રેમ-હાસ્ય-ભય અને દ્વેષથી બોલાયલું હોય છે. અથવા કથાઓને વિષે અસત્ય બોલનારની વાર્તામાં બોલાયલું હોય છે. અથવા ચોરી વગેરેમાં અને અસત્ય આરોપ મૂકી અન્યનો ઉપઘાત કરવા બોલાયલું હોય છે. ૧૩૭૮-૧૩૭૯.

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, પ્રેમ, દ્વેષ, હાસ્ય, ભય, વાર્તા અને ઉપઘાત એટલાથી અસત્ય ભાષાનો સંભવ-ઉત્પત્તિ છે. ૧૩૮૦.

વળી એજ પ્રમાણે સત્યામૃષા એટલે સાચીખોટી-મિશ્ર ભાષા પણ દશ પ્રકારની છે:— (૧) ઉત્પન્નમિશ્ર, (૨) વિગતમિશ્ર, (૩) ઉત્પન્નવિગતમિશ્ર, (૪) જીવમિશ્ર (૫) અજીવમિશ્ર, (૬) જીવાજીવમિશ્ર, (૭) પ્રત્યેકમિશ્ર, (૮) અનન્તમિશ્ર, (૯) અદ્ધામિશ્ર અને (૧૦) અદ્ધાદ્ધામિશ્ર. ૧૩૮૧-૧૩૮૨.

કેટલા ઉત્પન્ન થયા-જન્મ્યા છે એ વાતનો નિશ્ચય કયા વિના કહેવું—બોલવું એ ‘ઉત્પન્નમિશ્ર’: જેમકે આ શહેરની અંદર આજે ખરેખર દશ બાળકો જન્મ્યાં. વળી વગરનિશ્ચયે આજે આટલા મૃત્યુ પામ્યા એમ કહેવું એ ‘વિગતમિશ્ર’. ૧૩૮૩-૧૩૮૪.

एवं च—उत्पन्नांश्च विपन्नांश्च युगपद्बदतो भवेत् ।

उत्पन्नविगतमिश्राह्वयो भेदस्तृतीयकः ॥ १३८५ ॥

શંખશંખનકાદીનાં રાશૌ તાન્ જીવતો બહૂન્ ।

दृष्ट्वाल्पांश्च मृतान् जीवराश्युक्तौ जीवमिश्रिता ॥ १३८६ ॥

તત્રૈવ ચ મૃતાન્ મૂરીન્ દૃષ્ટ્વા સ્વલ્પાંશ્ચ જીવતઃ ।

अजीवराशिरित्येवं वदतोऽजीवमिश्रिता ॥ १३८७ ॥

एतावन्तोऽत्र जीवन्त एतावन्तो मृता इति ।

तत्रानिश्रित्य वदतो जीवाजीवविमिश्रिता ॥ १३८८ ॥

अनन्तकायनिकरं दृष्ट्वा प्रत्येकमिश्रितम् ।

अनन्तकायं तं सर्वं वदतोऽनन्तमिश्रिता ॥ १३८९ ॥

एवं प्रत्येकनिकरमनन्तकायमिश्रितम् ।

प्रत्येकं वदतः सर्वं भवेत्प्रत्येकમિશ્રિતા ॥ १૩૯૦ ॥

अद्धा कालः स च दिनं रात्रिर्वा परिगृह्यते ।

यस्यांशमिश्रिता साद्धामिश्रिता जायते यथा ॥ १३९१ ॥

એવી જ રીતે વળી જન્મેલાં અને મૃત્યુ પામેલાની એકત્ર સંખ્યા કહેવી એ ત્રીજી ' ઉત્પન્નવિગતમિશ્ર ' ભાષા થઇ ૧૩૮૫.

શંખ, શંખલા આદિના રાશિ-ઢગલામાં ઝાઝા જીવતા અને થોડા મૃએલા જોતાં છતાં પણ આ જીવરાશિ છે એમ કહેવું એ જીવમિશ્રભાષા. ૧૩૮૬.

વળી એવા જ રાશિમાં ઝાઝા મરેલા અને થોડા જીવતા જોતાં છતાં પણ કહેવું કે આ અજીવરાશિ છે એ અજીવમિશ્રભાષા. ૧૩૮૭.

કેટલા જીવતા છે અને કેટલા મૃએલા છે એનો કંઈ નિશ્ચય કર્યા વિના જોલવું એ જીવાજીવમિશ્રભાષા. ૧૩૮૮.

' પ્રત્યેક ' શરીરીની અંદર મિશ્ર થયેલા અનંતકાયના સમૂહને જોઇને પણ સર્વને અનન્તકાય કહેવા એ અનન્તમિશ્રભાષા. ૧૩૮૯.

એ જ રીતે અનન્તકાયમિશ્રિત પ્રત્યેકશરીરીનો સમૂહ જોતાં છતાં પણ સર્વને ' પ્રત્યેક ' કહેવા એ પ્રત્યેકમિશ્રભાષા. ૧૩૯૦.

અદ્ધા એટલે કાળ. અને એ કાળ એટલે દિવસ કે રાત્રી સમજવી, રાત્રીના કે દિવસના,

કંચન ત્વરયન્ કશ્ચિદ્વદેદુત્તિષ્ઠ ભો લઘુ ।

રાત્રિર્જાતેતિ દિવસે રાત્રૌ ચ રવિરુદ્ગતઃ ॥ ૧૩૯૨ ॥

અદ્ધાદ્ધા ત્વેકદેશઃ સ્યાદ્રાત્રેર્વા દિવસસ્ય વા ।

સા મિશ્રિતા યયાદ્ધાદ્ધામિશ્રિતા સા ભવેદિહ ॥ ૧૩૯૩ ॥

કશ્ચિદ્યથાવ્યપૌરુષ્યાં કંચન ત્વરયન્ વદેત્ ।

ત્વરસ્વ જાતો મધ્યાન્હ એવમેવ નિશાસ્વપિ ॥ ૧૩૯૪ ॥

યા ત્વસત્યામૃષામિખ્યા ભાષા સાપિ જિનેશ્વરૈઃ ।

પ્રજ્ઞતા દ્વાદશવિધા વિવિધાતિશયાન્વિતૈઃ ॥ ૧૩૯૫ ॥

આમંત્રણ્યાજ્ઞાપની ચ યાચની પૃચ્છની તથા ।

પ્રજ્ઞાપની પ્રત્યાખ્યાની ભાષા ચેચ્છાનુકૂલિકા ॥ ૧૩૯૬ ॥

અનભિગૃહીતા ભાષાભિગૃહીતા તથા પરા ।

સન્દેહકારિણી ભાષા વ્યાકૃતાવ્યાકૃતા તથા ॥ ૧૩૯૭ ॥

હે દેવેત્યાદિ તત્રાદ્યા દ્વિતીયા ત્વમિદં કુરુ ।

તૃતીયેદં દદસ્વેતિ તુર્યા જ્ઞાતાર્થનોદનમ્ ॥ ૧૩૯૮ ॥

ગમે એના અંશથી મિશ્રિત હોય એ અદ્ધામિશ્રભાષાઃ જેમકે કેઈ માણસ બીજાને, ઉતાવળ કરવા માટે, દિવસ હોય છતાં કહે કે જલદી ઉઠ, રાત્રી પડી, અને રાત્રી હોય છતાં કહે કે જલદી ઉઠ, દિવસ ઉગ્યો. ૧૩૯૧-૧૩૯૨.

‘અદ્ધાદ્ધા’ એટલે રાત્રી અથવા દિવસનો એક દેશ. એ જેની સાથે મિશ્રિત હોય તે અદ્ધાદ્ધામિશ્રભાષા બાણવીઃ જેમકે પહેલી પોરસીએ એક માણસ બીજા માણસને ઉતાવળ કરાવતો કહે કે અરે ઉતાવળ કર, મધ્યાન્હ થઈ ગયો છે. એજ પ્રમાણે રાત્રીને વિષે પણ સમજવું. ૧૩૯૩-૧૩૯૪.

હવે ‘અસત્યઅમૃષા’ એટલે વ્યવહારભાષા. એને પણ વિવિધઅતિશયોના ધણી જિન-ભગવાને બાર પ્રકારની કહી છે. તે આ પ્રમાણેઃ-(૧) આમંત્રણી, (૨) આજ્ઞાપની, (૩) યાચની, (૪) પૃચ્છની, (૫) પ્રજ્ઞાપની, (૬) પ્રત્યાખ્યાની, (૭) ઇચ્છાનુકૂલિકા, (૮) અનભિગૃહીતા, (૯) અભિગૃહીતા, (૧૦) સંદેહકારિણી, (૧૧) વ્યાકૃતા અને (૧૨) અવ્યાકૃતા. ૧૩૯૫-૯૭.

‘હે દેવ’ ઇત્યાદિ આમંત્રણ અર્થમાં કંઈ કહેવું એ પહેલી આમંત્રણી ભાષા; ‘તું આ કર’ એમ આજ્ઞાપની બીજી; ‘તું આ આપ’ ઇત્યાદિ યાચનારૂપ ત્રીજી; બાણવી અર્થની

પંચમી તુ વિનીતસ્ય વિનેયસ્યોપદેશનમ્ ।

યથા હિંસાયા નિવૃત્તા જન્તવઃ સ્યુશ્ચિરાયુષઃ ॥ ૧૩૯૯ ॥

ઉક્તં ચ—પાણિવહાઓ નિયત્તા હવન્તિ દીહાઝયા શ્રોગા ય ।

એમાઙ પન્નત્તા પન્નવણી વીયરાયેહિં ॥ ૧૪૦૦ ॥

ષઠી તુ યાચમાનસ્ય પ્રતિષેધાત્મિકા ભવેત્ ।

સપ્તમી પૃચ્છતઃ કાર્યં સ્વીયાનુમતિદાનતઃ ॥ ૧૪૦૧ ॥

કાર્યં યથારમમાણઃ કશ્ચિત્કંચન પૃચ્છતિ ।

સ પ્રાહેદં કુરુ લઘુ મમાપ્યેતન્મતં સખે ॥ ૧૪૦૨ ॥

ઉપસ્થિતેષુ બહુષુ કાર્યેષુ યુગપદ્યદિ ।

કિમિદાનીં કરોમીતિ કશ્ચિત્કંચન પૃચ્છતિ ॥ ૧૪૦૩ ॥

સ પ્રાહ સુન્દરં યત્તે પ્રતિભાતિ વિધેહિ તત્ ।

ભાષાનભિગૃહીતાલ્યા સા પ્રજ્ઞતા જિનેશ્વરૈઃ ॥ ૧૪૦૪ ॥

અભિગૃહીતા તત્રૈવ નિયતાર્થાવધારણમ્ ।

યથાધુનેદં કર્તવ્યં ન કર્તવ્યમિદં પુનઃ ॥ ૧૪૦૫ ॥

પ્રેરણારૂપ ચોથી; વિનીત એટલે વિનયવંત શિષ્યને ‘હિંસાથી વિરમેલા પ્રાણીઓ દીર્ઘાયુષી હોય છે’ ઇત્યાદિ ઉપદેશદેવારૂપ પાંચમી (વ્યવહારભાષા) છે. ૧૩૯૮-૧૩૯૯.

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

‘પ્રાણીનો વધ ન કરનારા દીર્ઘાયુષી અને નીરોગી હોય છે’ ઇત્યાદિ ‘પ્રજ્ઞાપત્ની’ વ્યવહાર ભાષા વીતરાગોએ કહી છે. ૧૪૦૦.

વળી યાચના કરનારને નિષેધવા રૂપ છઠી (વ્યવહારભાષા) છે. કોઈએ પૂછવાથી કાર્ય- માટે અનુમતિ આપવી એ રૂપ સાતમી. જેમકે કોઈ કાર્યનો પ્રારંભ કરતાં કોઈને પૂછવાથી એ કહે કે હે મિત્ર, એ કાર્ય તું તુરત કર. મારી એમાં અનુમતિ છે. ૧૪૦૧-૧૪૦૨

વળી કોઈ વખતે એક સાથે ઘણાં કાર્યો કરવાના આવી પડે ત્યારે કોઈ બીજાને પૂછે કે હાલ હું કયું કાર્ય કરું ત્યારે પેલો કહેશે કે તમને જે સાડું લાગે તે કરો. આવી જે ભાષા- તેને જિનભગવાને ‘અનભિગૃહીત’ નામની (આઠમી) વ્યવહાર ભાષા કહી છે. ૧૪૦૩-૧૪૦૪.

વળી એ જ જાતના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “હાલ તમારે આ કાર્ય કરવું, ને આ ન કરવું” ઇત્યાદિ નિયતઅવધારણાવાળી ભાષા બોલે એ ‘અભિગૃહીત’ વ્યવહારભાષા બીજીવી, ૧૪૦૫.

અનેકાર્થવાદિની તુ ભાષા સંશયકારિણી ।
 સંશયઃ સિન્ધવસ્યોક્તૌ યથા લવણવાજિનોઃ ॥ ૧૪૦૬ ॥
 વ્યાકૃતા તુ ભવેદ્ ભાષા પ્રકટાર્થાભિધાયિની ।
 અવ્યાકૃતા ગમ્भीરાર્થાથવાઽવ્યક્તાક્ષરાંચિતા ॥ ૧૪૦૭ ॥
 આદ્યાસ્તિસ્તો દશવિધાસ્તુર્યા દ્વાદશધા પુનઃ ।
 દ્વિચત્વારિંશદિત્યેવં ભાષાભેદા જિનૈઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૪૦૮ ॥
 સ્તોકાઃ સત્યગિરઃ શેષાસ્ત્રયોઽસંખ્યગુણાઃ ક્રમાત્ ।
 અભાષકાશ્રતુર્ભ્યોઽપિ સ્યુરનન્તગુણાધિકાઃ ॥ ૧૪૦૯ ॥

ઇતિ યોગાઃ ॥ ૩૧ ॥

કે કે જીવાઃ કિયન્તઃ સ્યુરિતિ દૃષ્ટાન્તપૂર્વકમ્ ।
 નિરૂપણં યત્તન્માનમિત્યત્ર પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૧૪૧૦ ॥
 પરસ્પરં કતિપયસજાતીયવ્યપેક્ષયા ।
 વક્ષ્યતે ચાલ્પવહુતા સાત્ર જ્ઞેયા કનીયસી ॥ ૧૪૧૧ ॥

જેમાંથી અનેક અર્થો નીકળે એવી ભાષા ‘સંશયકારિણી’ વ્યવહારભાષા કહેવાય છે. જેમકે ‘સિન્ધવ’ એટલું કહ્યાથી ‘અશ્વ કે લવણ’ એવો સંશય થાય છે. ૧૪૦૬.

જેમાંથી સ્ફુટ અર્થ નીકળે એવી ભાષા ‘વ્યાકૃત’ વ્યવહારભાષા; અને ગંભીર તથા અવ્યક્ત અક્ષરોવાળી ભાષા—તે ‘અવ્યાકૃત’ વ્યવહારભાષા કહેવાય છે. ૧૪૦૭.

એ પ્રમાણે પહેલી ત્રણના દશ દશ પ્રકાર અને ચોથીના બાર મળીને એક દર બેતાળીશ ભાષાએદ શ્રીજિનેશ્વરોએ કહ્યા છે. ૧૪૦૮.

સત્યવાદી સર્વથી થોડા છે. શેષ ત્રણ વર્ગના અનુક્રમે અકેકથી અસંખ્યગણા છે. અને એ ચારે વર્ગવાળાથી અનન્તગણા ‘નહિ બોલનારા’ છે. ૧૪૦૯.

આ પ્રમાણે એકત્રીશમા દ્વાર ‘યોગ’નું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

ક્યા ક્યા જીવ કેટલા કેટલા છે એનું દૃષ્ટાન્તપૂર્વક નિરૂપણ કરવું એને ‘માન’ કહ્યું છે. (એ બત્રીશમું દ્વાર) ૧૪૧૦.

પરસ્પર કેટલીક સજાતીયની અપેક્ષાએ ‘અદ્યખહુત્વ’ કહેવું એ ‘અદ્ય’ અદ્યખહુત્વ કહ્યું છે. (એ તેત્રીશમું દ્વાર) ૧૪૧૧.

ભૂયાંસો દિશિ કસ્યાં કે જીવાઃ કસ્યાં ચ કેઽલ્પકાઃ ।

एवंरूपाल्पबहुता विज्ञेया दिगपेक्षया ॥ ૧૪૧૨ ॥

પ્રાપ્ય પૃથ્વ્યાદિત્વમંગી જઘન્યોત્કર્ષતઃ પુનઃ ।

कालेन यावताप्नोति तद्भावं स्यात्तदन्तरम् ॥ ૧૪૧૩ ॥

વિવક્ષિતભવાત્તુલ્યેઽતુલ્યે ચ યદ્ભવાન્તરે ।

गत्वा भूयोऽपि तत्रैव यथासम्भवमागतिः ॥ ૧૪૧૪ ॥

જઘન્યાદુત્કર્ષતશ્ચ વારાનેતાવતો ભવેત્ ।

इत्यादि यत्रोच्यतेऽसौ भवसंवेध उच्यते ॥ ૧૪૧૫ ॥ युग्मम् ॥

સર્વજાતીયજીવાનાં પરસ્પરવ્યપેક્ષયા ।

वक्ष्यते याल्पबहुता महाल्पबहुतात्र सा ॥ ૧૪૧૬ ॥

ભવતુ સુગમં દ્વારેરેભિઃ સદાગમશોભનૈઃ

नगरमिव सश्रीकं जीवास्तिकायनिरूपणम् ।

વિમલમનસાં ચેતાંસીહ પ્રવિશ્ય પરાં મુદમ્

दधतु विविधैरर्थैर्व्यक्तीकृतश्च पदे पदे ॥ ૧૪૧૭ ॥

કઇ દિશામાં કયા જીવો ઘણા છે અને કઇ દિશામાં કયા જીવો અલ્પ છે એવી રીતના અલ્પબહુત્વને 'દિશાની અપેક્ષાવાળું' અલ્પબહુત્વ કહ્યું છે. (એ યોત્રીશમું દ્વાર). ૧૪૧૨.

પૃથ્વ્યાદિપણ પામીને પ્રાણી જઘન્યતઃ તથા ઉત્કૃષ્ટતઃ જેટલે કાળે પુનઃ તે ભાવને પ્રાપ્ત કરે તે તેનું 'અન્તર' કહેવાય. (પાંત્રીશમું દ્વાર) ૧૪૧૩.

વિવક્ષિત ભવેથી, સમાન કે અસમાન ભવાન્તરે જઘને પુનઃ પણ યથાસંભવ ત્યાં આવવાનું, જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ, આટલી વાર થાય-ઇત્યાદિ જ્યાં કહેવાય, તે ભવસંવેધ કહેવાય છે. (છત્રીશમું દ્વાર) ૧૪૧૪-૧૪૧૫.

સર્વાન્જાતિના જીવોનું પરસ્પરની અપેક્ષાએ જે અલ્પબહુત્વ હોય તે મહાન્ અલ્પબહુત્વ. (સાડત્રીશમું અને છેલ્લું દ્વાર) ૧૪૧૬.

સદાગમવડે શોભાયમાન એવાં આ દ્વારો વડે સમૃદ્ધિવાન નગરની પેઠે જીવાસ્તિકાયનું નિરૂપણ સુગમ થાઓ, અને પ્રત્યેક પદે પ્રકટ કરેલા વિવિધપ્રકારના અર્થોવડે નિર્મલચિત્તવાળા-ઓના અતઃકરણને વિષે પ્રવેશ કરીને પરમ હર્ષ આપો. ૧૪૧૭.

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દાન્તિષ—
દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।

કાવ્યં ચત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્વપ્રદીપોપમે
સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્થસુભગઃ પૂર્ણસ્તૃતીયઃ સુખમ્ ॥ ૧૪૧૮ ॥

॥ ઇતિ શ્રીલોકપ્રકાશે તૃતીયઃ સર્ગઃ સમાપ્તઃ ॥

જગતના લોકોને આશ્ચર્ય પમાડનારી છે કીર્તિ જેમની એવા શ્રીકીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય, અને માતા રાજશ્રી તથા પિતા તેજપાળના પુત્ર,—એવા શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જગતના નિશ્ચિત તત્વોને પ્રકાશિત કરવામાં દીપકસમાન આ જે કાવ્યરૂપ ગ્રંથ રચ્યો છે તેનો, અંદરથી નીકળતા અર્થોના સમૂહથી મનોહર એવો આ ત્રીજો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો. ૧૪૧૮.

ત્રીજો સર્ગ સંપૂર્ણ.

अथ चतुर्थः सर्गः ।

द्वाराण्येवं वर्णितानि सप्तत्रिंशदिति क्रमात् ।

निर्दिश्यन्तेऽथ संसारिजीवेष्वमूनि तत्र च ॥ १ ॥

ओघतो भाव्यते संसारिषु द्वारकदम्बकम् ।

आदौ ततो विशेषेण प्रत्येकं भावयिष्यते ॥ २ ॥

द्विधा संसारिणो जीवास्त्रसस्थावरभेदतः ।

त्रिविधाः स्युस्त्रिभिर्वेदैर्गतिभेदैश्चतुर्विधाः ॥ ३ ॥

एकद्वित्रिचतुःपंचेन्द्रिया इति च पंचधा ।

षोढा कायप्रकारैः स्युर्भवन्त्येवं च सप्तधा ॥ ४ ॥

एकाक्षा बादराः सूक्ष्माः पंचाक्षाः सन्ध्यसंज्ञिनः ।

चत्वारोऽमी विकलाक्षेत्रिभिः सह समन्विताः ॥ ५ ॥

सर्गोच्चायो.

ત્રીજા સર્ગમાં સાડત્રીશ દ્વારોનું ક્રમશઃ વર્ણન કર્યું. હવે એ દ્વારોનો સંસારી જીવોને વિષે નિર્દેશ કરીએ છીએ. તેમાં પણ પહેલાં સર્વ દ્વારોનો ‘ઓઘથી’ એટલે એકસામટો નિર્દેશ કરશું; અને પછી પ્રત્યેક દ્વારનું ‘વિશેષતઃ’ વર્ણન કરશું. ૧-૨.

સંસારી જીવના બે પ્રકાર છે: (૧) ત્રસ એટલે ચલ-હાલી ચાલી શકે એ; અને (૨) સ્થાવર એટલે સ્થિર, અર્થાત્ હાલી ચાલી ન શકે એ.

વળી જીવને સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસક એમ ત્રણ વેદ હોય-એ લેજે એના ત્રણ પ્રકાર છે.

વળી જીવને દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ કે નારકી-એવી ગતિ હોય-એ લેજે એના ચાર પ્રકાર કહેવાય. ૩.

વળી જીવને એક થી તે પાંચ સુધી ઇન્દ્રિય હોય-એ લેજે એના એકેન્દ્રિ, બેઇન્દ્રિ, તેઇન્દ્રિ, ચતુરિન્દ્રિ અને પંચેન્દ્રિ એમ પાંચ પ્રકાર કહેવાય.

વળી ‘કાય’ પ્રમાણે પ્રકાર ગણીએ તો છ પ્રકાર થાય: પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેલકાય, વાઉકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય. ૪.

વળી એના સાત પ્રકાર પણ પડે-તે આવી રીતે:—(૧) સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિ, (૨) બાહર એકેન્દ્રિ, (૩) બેઇન્દ્રિ, (૪) તેઇન્દ્રિ, (૫) ચતુરિન્દ્રિ, (૬) સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિ અને (૭) અસંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિ. ૫.

ચતુર્થેકેન્દ્રિયાઃ સૂક્ષ્માન્યપર્યાસાન્યભેદતઃ ।

પંચાક્ષા વિકલાક્ષાશ્ચ ભવન્તીત્યેવમષ્ટધા ॥ ૬ ॥

અંડજાદિભેદતોઽષ્ટૌ ત્રસાસ્તત્રાંડજાઃ કિલ ।

પક્ષિસર્પાદ્યા રસોત્થા મધ્યકીટાદયોક્તિનઃ ॥ ૭ ॥

જરાયુજા નૃગવાદ્યા યૂકાદ્યાઃ સ્વેદજા મતાઃ ।

સંમૂર્છજા જલૂકાદ્યા પોતજાઃ કુંજરાદયઃ ॥ ૮ ॥

ઉદ્રભેદજાઃ ધંજનાદ્યાઃ દેવાદ્યાશ્ચૌપપાતિકાઃ । .

સ્થાવરેણૈકેન યુક્તા નવધેત્યંગિનો મતાઃ ॥૯॥ ત્રિભિઃ વિશેષકમ્ ॥

અથવા—નવધા સ્થાવરાઃ પંચ પંચાક્ષવિકલૈર્યુતાઃ ।

દશધા વિકલૈઃ દ્વિમાદ્યૈઃ પંચાદ્યૈઃ સંઙ્ગસંજ્ઞિભિઃ ॥ ૧૦ ॥

સ્થાવરૈર્વિકલૈઃ પંચેન્દ્રિયૈશ્ચ વેદતસ્ત્રિભિઃ ।

एकादश द्वादश स्युः कार्यैः पर्यासकापरैः ॥ ११ ॥

વળી જીવના આઠ પ્રકાર પણ પડેઃ (૧) સૂક્ષ્મ પર્યાસ એકેન્દ્રિ, (૨) બાહર પર્યાસ એકેન્દ્રિ, (૩) સૂક્ષ્મ અપર્યાસ એકેન્દ્રિ, (૪) બાહર અપર્યાસ એકેન્દ્રિ, (૫) બેઇન્દ્રિ, (૬) તેઇન્દ્રિ, (૭) ચઉરિન્દ્રિ અને (૮) પંચેન્દ્રિ. ૬.

વળી જીવના નવ પ્રકાર પણ પડેઃ—‘ સ્થાવર ’ અને આઠ પ્રકારના ‘ ત્રસ ’ મળીને નવ. એ આઠ પ્રકારના ‘ ત્રસ ’ આ પ્રમાણે—(૧) ‘ અંડજ ’ એટલે ઈંડામાંથી ઉત્પન્ન થતાઃ પક્ષી, સર્પ વગેરે; (૨) ‘ રસજ ’ એટલે રસમાંથી ઉત્પન્ન થતાઃ મદિરાના કીડા વગેરે, (૩) ‘ જરાયુ ’ થી ઉત્પન્ન થતાઃ મનુષ્ય, બળદ વગેરે; (૪) પ્રસ્વેદથી ઉત્પન્ન થતાઃ જૂ વગેરે; (૫) ‘ સંમૂર્છિમ ’ : જળો વગેરે, (૬) પોતજઃ હાથી વગેરે; (૭) ‘ ઉદ્ભેદ ’ થી ઉત્પન્ન થતાઃ ધંજન વગેરે; અને (૮) ‘ ઔપપાતિક ’ : દેવ વગેરે. ૭-૯.

નવ પ્રકાર આ પ્રમાણે પણ હોયઃ—પાંચ સ્થાવર, એકે પંચેન્દ્રિ અને ત્રણ વિકલેન્દ્રિ (બેઇન્દ્રિ, તેઇન્દ્રિ, ચઉરિન્દ્રિ).

વળી એના દશ પ્રકાર પણ પડેઃ ત્રણ વિકલેન્દ્રિ, પૃથ્વી આદિ પાંચ એકેન્દ્રિ, સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિ, અને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિ. ૧૦.

વળી જીવના અગ્યાર પ્રકાર પણ પડે તે આ પ્રમાણેઃ—પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિ, અને પુરુષ-સ્ત્રી-તથા નપુંસક એમ ત્રણ પંચેન્દ્રિ.

વળી જીવના બાર પ્રકાર પણ પડે તે આ પ્રમાણેઃ—પૃથ્વીકાય આદિ છ કાય-એ છ પર્યાસ પણ હોય અને અપર્યાસ પણ હોય, એટલે ૬×૨=૧૨ (બાર). ૧૧.

પર્યાપ્તાપર્યાપ્તકૈશ્વ-સ્થાવરૈસ્ત્રિવિધૈસ્ત્રસૈઃ ।

વેદભેદાત્ ભવન્ત્યેવં ત્રયોદશ વિધાઃ કિલ ॥ ૧૨ ॥

પ્રાગુક્તાઃ સપ્તધા પર્યાપ્તકાપર્યાપ્તભેદતઃ ।

ચતુર્દશવિધા જીવાઃ સ્યુઃ પંચદશધાપ્યમી ॥ ૧૩ ॥

પંચાક્ષા નરતિર્યચસ્ત્રિવિધા વેદભેદતઃ ।

દેવા દ્વિધા નારકશ્ચેત્યેવં પંચેન્દ્રિયા નવ ॥ ૧૪ ॥

દ્વિવિધા બાદરૈકાક્ષાઃ પર્યાપ્તાપરભેદતઃ ।

સૂક્ષ્મૈકાક્ષા વિકલાક્ષાઃ સ્યુઃ પંચદશ સંયુતાઃ ॥૧૫॥ યુગ્મમ્ ॥

તિર્યચઃ પંચધૈકાક્ષાદિકાઃ પંચાક્ષસીમકાઃ ।

નૃદેવનારકાશ્રાષ્ટાપ્યેતે પર્યાપ્તકાપરાઃ ॥૧૬॥ ઇતિ ષોડશ ભેદાઃ ॥

પ્રાગુક્તા નવધા પંચેન્દ્રિયાશ્ચ પંચધૈકલાઃ ।

ત્રિવિધા વિકલા એવં સ્યુઃ સપ્તદશધાંગિનઃ ॥ ૧૭ ॥

વળી જીવના તેર ભેદ પણ પડે તે આ પ્રમાણે:—પાંચ સ્થાવરપર્યાપ્ત, પાંચ સ્થાવર-અપર્યાપ્ત, અને પુરુષ સ્ત્રી તથા નપુંસક એમ ત્રણ જાતિના ત્રસ. ૧૨.

વળી જીવના ચૌદ ભેદ પણ થઈ શકે તે આ પ્રમાણે:—ઉપર પાંચમા સ્લોકમાં સાત પ્રકાર કહ્યા છે તે સાતે 'પર્યાપ્ત' અને 'અપર્યાપ્ત' બેઉ હોય એટલે $7 \times 2 = 14$ ચૌદ. ૧૩.

વળી એના પંદર ભેદ પણ પડે અને તે આ રીતે:—પુરુષ સ્ત્રી અને નપુંસક એમ ત્રણ 'વેદ' ના પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય, એજ પ્રમાણે ત્રણ 'વેદ' ના પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, સ્ત્રી અને પુરુષ એમ બે 'વેદ' ના દેવ, નપુંસકવેદી નારકી, પર્યાપ્ત બાદર એકેન્દ્રિ, અપર્યાપ્ત બાદર એકેન્દ્રિ, સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિ, તથા ત્રણ વિકળેન્દ્રિ—મળી કુલ પંદર. ૧૪-૧૫.

વળી જીવના સોળ ભેદ પણ કહેવાય તે આ પ્રમાણે:—એકેન્દ્રિથી તે પંચેન્દ્રિ સુધીના પાંચ પ્રકારના તિર્યચ, તથા મનુષ્ય દેવ અને નારકી એ ત્રણ એટલે કુલ પ્રકાર આઠ થયા; એ આઠે પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બેઉ હોય એટલે $8 \times 2 = 16$ (સોળ.) ૧૬.

વળી જીવના સત્તર ભેદ પણ પડે તે આ પ્રમાણે:—(પૃથ્વી આદિ) પાંચ પ્રકારના એકેન્દ્રિય, ઉપર (ચૌદમા સ્લોકમાં) ગણાવેલા નવ પ્રકારના પંચેન્દ્રિયો, તથા ત્રણ વિકળેન્દ્રિયો—એમ એકંદર સત્તર. ૧૭.

પ્રાગુક્તા નવધા જીવાઃ પર્યાપ્તાપરભેદતઃ ।

ભવન્ત્યષ્ટાદશવિધા જીવા એવં વિવક્ષિતાઃ ॥ ૧૮ ॥

પંચાક્ષા નવધા પ્રાગ્વદશધા ચ પેરેક્લિનઃ ।

પર્યાપ્તાન્યાઃ સ્થૂલસૂક્ષ્મૈકાક્ષાઃ સવિકલેન્દ્રિયાઃ ॥ ૧૯ ॥

एकोनविंशतिविधा भवन्त्येवं शरीरिणः ।

પ્રાગુક્તા દશધા પર્યાપ્તાન્યા વિંશતિધેતિ ચ ॥ ૨૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

स्थावरा विंशतिः सूक्ष्मान्यपर्याप्तान्यभेदतः ।

ત્રસેન ચ સમાયુક્તા એકવિંશતિધાક્લિનઃ ॥ ૨૧ ॥

पूर्वोदिताः प्रकारा ये एकादश शरीरिणाम् ।

દ્વાવિંશતિવિધાઃ પર્યાપ્તાન્યભેદાત્ દ્વિધા કૃતાઃ ॥ ૨૨ ॥

एवं विवक्षावशतो जीवा भवन्त्यनेकधा ।

જીવાનામોઘતઃ સ્થાનં લોકઃ સર્વોઽપ્યુદીરિતઃ ॥ ૨૩ ॥

વળી જીવના અઠાર ભેદ પણ કહેવાય તે આ પ્રમાણે:—ઉપર (દશમા શ્લોકમાં) નવ પ્રકારના જીવ ગણાવ્યા છે તે પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બેઉ હોય એટલે $૯ \times ૨ = ૧૮$ અઠાર થયા. ૧૮.

વળી જીવના એગણીશ ભેદ પણ થાય તે આ પ્રમાણે:—પૂર્વોક્ત નવ પ્રકારના પંચેન્દ્રિ; સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિ તથા ત્રણ વિકેન્દ્રિ મળીને પાંચ—એના પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત કરવાથી દશ;—એમ એકંદર એગણીશ. ૧૮—૨૦.

વળી એના વીશ ભેદ પણ આ પ્રમાણે થાય:—પૂર્વે (દશમા શ્લોકમાં) દશ પ્રકાર ગણાવ્યા છે તે પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બેઉ હોય એટલે $૧૦ \times ૨ = ૨૦$ (વીશ) થયા. ૨૦.

વળી એના એકવીશ ભેદ આ પ્રમાણે થાય:—પાંચ સ્થાવર કહ્યા છે તે સૂક્ષ્મ પણ હોય અને બાદર પણ હોય, વળી પર્યાપ્ત પણ હોય અને અપર્યાપ્ત પણ હોય એટલે $૫ \times ૨ \times ૨ = ૨૦$ વીશ પ્રકાર સ્થાવરના થયા; અને એની સાથે એક પ્રકાર ‘ત્રસ’નો; એટલે એકંદર એકવીસ. ૨૧.

એના બાવીશ ભેદ પણ પડે તે આ પ્રમાણે:—પૂર્વોક્ત અચારમા શ્લોકમાં એના અચાર ભેદ સમજાવ્યા છે તેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બન્ને પ્રકાર ગણતાં $૧૧ \times ૨ = ૨૨$ (બાવીશ) થયા. ૨૨.

એવી રીતે વિવક્ષા કરતાં જીવના અનેક ભેદો થાય છે.

દ્વારાણિ પર્યાપ્ત્યાદીનિ સર્વાણ્યપ્યવિશેષતઃ ।

સમ્ભવન્ત્યોઘતો જીવે વિજ્ઞેયાનિ યથાગમમ્ ॥ ૨૪ ॥

इति सामान्यतः संसारिजीवनिरूपणम् ॥

સંસારિણો દ્વિધોક્તાઃ પ્રાક્ ત્રસસ્થાવરભેદતઃ ।

સ્થાવરાસ્ત્ર પૃથ્વ્યમ્બુતેજોવાયુમહીરુહઃ ॥ ૨૫ ॥

પંચામી સ્થાવરાઃ સ્થાવરાખ્યકર્મોદયાત્કિલ ।

હુતાશમરુતૌ તત્ર જિનૈરુક્તૌ ગતિત્રસૌ ॥ ૨૬ ॥

इति जीवाभिगमाभिप्रायेण ॥

આચારાંગનિર્યુક્તિવૃત્ત્યભિપ્રાયેણ તુ—

दुविहेत्यादि । त्रसा एव जीवाः त्रसजीवाः लब्धित्रसाः गतित्रसाश्च ।
तेजोवायू लब्ध्या त्रसौ इति । अन्ये च नारकादयः गतित्रसाः । इति
तात्पर्यम् ॥

वनस्पतिश्च प्रत्येकः साधारण इति द्विधा ।

सर्वेऽमी बादराः सूक्ष्मा विना प्रत्येकभूरुहम् ॥ ૨૭ ॥

એ જીવોનું સ્થાન ‘ઓઘથી’ સમસ્ત લોક છે. વળી એમને વિષે ‘પર્યાપ્ત’ આદિ સર્વ દ્વારે ‘ઓઘથી’ સંભવે છે—એ આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે જાણવાં. ૨૩-૨૪.

આ પ્રમાણે સંસારી જીવનું સામાન્ય સ્વરૂપ કહ્યું.

અગાઉ ‘ત્રસ’ અને ‘સ્થાવર’ એમ બે પ્રકારના સંસારી જીવો કહ્યા છે તેમાં પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેલકાય, વાઉકાય અને વનસ્પતિકાય—એ પાંચ સ્થાવર છે. એ પાંચેને સ્થાવર નામ કર્મનો ઉદય હોવાથી એઓ સ્થાવર છે. તેમાં પણ તેલકાય અને વાઉકાયને જિનભગવાને ગતિની અપેક્ષાએ ત્રસ કહ્યા છે. ૨૫-૨૬.

એ ‘જીવાભિગમ’ નો અભિપ્રાય છે.

આચારાંગસૂત્રની નિર્યુક્તિવૃત્તિને અભિપ્રાયે તો જે જીવો ત્રસ હોય તે જ ત્રસ કહેવાય. એના ‘ગતિત્રસ’ અને ‘લબ્ધિત્રસ’ એવા બે ભેદ પાડે છે. તેલકાય અને વાઉકાય—એ બેઉ એ મતે લબ્ધિત્રસ છે, અને નારકીના જીવો વગેરે ગતિત્રસ છે.

વનસ્પતિકાયના ‘પ્રત્યેક’ અને ‘સાધારણ’ એમ બે ભેદ છે. ‘પ્રત્યેક’ વનસ્પતિકાય શિવાય પાંચે ‘સ્થાવર’ સૂક્ષ્મ અને બાદર જેવું છે. ૨૭.

एकादशैकेन्द्रिया स्युरेवं प्रत्येकसंयुताः ।

अपर्याप्ताश्च पर्याप्ता एवं द्वाविंशतिः कृताः ॥ २८ ॥

तत्र क्षमाम्भोऽग्निपवनाः साधारणवनस्पतिः ।

एतेऽपर्याप्तपर्याप्ता दशैवं सूक्ष्मदेहिनः ॥ २९ ॥

सूक्ष्मनाમકર્મયોગાયે પ્રાપ્તાઃ સૂક્ષ્મતામિહ ।

चर्मचक्षुरगम्यास्ते सूक्ष्माः पृथ्व्यादयः स्मृताः ॥ ३० ॥

સૂક્ષ્માઃ સાધારણવનસ્પતયો યેઽત્ર શંસિતાઃ ।

ते च सूक्ष्मनिगोदा इत्युच्यन्ते श्रुतकोविदैः ॥ ३१ ॥

અનન્તાનામસુમતામેકસૂક્ષ્મનિગોદિનામ્ ।

साधारणं शरीरं यत् स निगोद इति स्मृतः ॥ ३२ ॥

તત્ત્વૈકં સર્વતદ્વાસિસમ્બન્ધિ સ્તિબુકાકૃતિ ।

औदारिकं स्यात्प्रत्येकं त्वेषां तैजसकार्मणे ॥ ३३ ॥

તે સહોચ્છવાસનિઃશ્વાસાઃ સમં ચાહારકારિણઃ ।

अनन्ता अतिसूक्ष्मेङ्गे सहन्ते हन्त यातनाम् ॥ ३४ ॥

એ લેખે દશ લેદ થયા એમાં ‘પ્રત્યેક’ને સંયુક્ત કરતાં-લેખવતાં એકેન્દ્રિના અગ્યાર લેદ થાય છે. એ વળી ‘પર્યાપ્ત’ અને ‘અપર્યાપ્ત’ હોય એટલે $૧૧ \times ૨ = ૨૨$ (બાવીશ) લેદ થયા. ૨૮.

એમાં પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેડકાય, વાઉકાય અને સાધારણ વનસ્પતિકાય-એ પાંચ ‘પર્યાપ્ત’ તેમજ ‘અપર્યાપ્ત’ હોવાથી સૂક્ષ્મએકેન્દ્રિના $૫ \times ૨ = ૧૦$ (દશ) લેદ થાય છે. ૨૯.

સૂક્ષ્મનામકર્મના યોગથી જેઓ સૂક્ષ્મપણું પામ્યા છે અને ચર્મચક્ષુને અગમ્ય છે એઓ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાય, સૂક્ષ્મઅપ્કાય આદિ છે. ૩૦.

જેને અહિં ‘સૂક્ષ્મસાધારણવનસ્પતિકાય’ કહ્યા છે એને સિદ્ધાન્તવાદીઓ ‘સૂક્ષ્મનિગોદ’ (ના જીવ) કહે છે. ૩૧.

એક સૂક્ષ્મનિગોદવાળા અનન્ત પ્રાણીઓનું જે સાધારણ શરીર-એનું નામ નિગોદ. ૩૨.

તે (સાધારણ એટલે ઔદારિક શરીર) સ્તિબુક જેવી આકૃતિવાળું હોય છે, એમાં રહેલા સર્વ જીવો સાથે સમ્બદ્ધ છે, અને એ એક જ છે, જે કે તૈજસ અને કાર્મણુ શરીર તો એ બધાનાં જૂદાં છે. ૩૩.

એ અનન્ત (નિગોદી) જીવો સાથેજ શ્વાસોશ્વાસ લે છે, આહાર પણ સાથે જ કરે છે, અને પોતાનાં અત્યન્તસૂક્ષ્મ શરીરપર યાતના પણ સાથેજ સહન કરે છે. ૩૪.

દ્રવ્યલોક] ‘ નિગોદ ’ નું સ્વરૂપ ।- ‘ નિગોદ ’ ના ‘ ગોલા ’ ની પદ્ધતિ । (૩૨૫)

તથોક્તમ્—

જં નરણ નેરડયા દુર્લ્લખં પાવંતિ ગોશ્રમા તિર્લ્લખમ્ ।

તં પુણ નિગોશ્રજીવા અણંતગુણિયં વિયાણાહિ ॥ ૩૫ ॥

સૂક્ષ્મા અનન્તજીવાત્મકા નિગોદા ભવન્તિ ભુવનેઽસ્મિન્ ।

પૃથ્વ્યાદિસર્વજીવાઃ સંખ્યેયકસંમિતા અસંખ્યેયાઃ ॥ ૩૬ ॥

ઇતિ ભગવતીવૃત્તૌ ॥

અભિઃ સૂક્ષ્મનિગોદૈશ્ચ નિચિતોઽસ્ત્યખિલોઽપિ હિ ।

લોકોઽજ્જનચૂર્ણપૂર્ણસમુદ્ગવત્સમન્તતઃ ॥ ૩૭ ॥

જીવાભિગમવૃત્તૌ—

અસંખ્યેયૈર્નિગોદૈશ્ચ સ્યાદેકઃ કિલ ગોલકઃ ।

ગોલકાસ્તેઽપ્યસંખ્યેયા ભવન્તિ ભુવનત્રયે ॥ ૩૮ ॥

ગોલકપ્રરૂપણા ચૈવમ્—

ષડ્દિશં યત્ર લોકઃ સ્યાત્તત્ર સંપૂર્ણગોલકઃ ।

નિષ્પવ્યતે તન્મધ્યે ચ સ્યાદુત્કૃષ્ટપદં સ્વલુ ॥ ૩૯ ॥

ભગવતી સૂત્રમાં (ગૌતમગણધરના પ્રશ્નનો શ્રીવીરપ્રભુએ ઉત્તર આપતાં) કહ્યું છે કે:—

હું ગૌતમ, નરકમાં રહેલા નારકીના જીવો જે તીક્ષ્ણ દુઃખ પામે છે તેનાથી પણ અનન્તગણ દુઃખ નિગોદના જીવો પામે છે એમ જાણજે. ૩૫.

આ જગતમાં સૂક્ષ્મ નિગોદો અનન્ત (જીવાત્મક) છે અને પૃથ્વીકાય વગેરે સર્વ જીવો સંખ્યા થઈ શકે એટલા અસંખ્યેય છે. (આ પ્રમાણે ભગવતીની વૃત્તિમાં છે). ૩૬.

આખો લોક આ સૂક્ષ્મનિગોદોથી ચારે કોર ભરેલો છે, અંજન ભરેલા ડાળલાની જેમ. ૩૭

‘ જીવાભિગમ ’ ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે:—

અસંખ્ય નિગોદોનો એક ગોળો થાય છે અને એવા પાછા અસંખ્ય ગોળાઓ ત્રણે ભુવનમાં છે. ૩૮.

એ ગોળાઓની પ્રરૂપણા આ પ્રમાણે છે:—

લોકાકાશ જ્યાં છ જે દિશામાં હોય ત્યાં સંપૂર્ણ ગોળો થાય છે અને તેની અંદર ઉત્કૃષ્ટ પદ નિષ્પન્ન થાય છે. ૩૯.

ભૂમ્યાસન્નાપવરકકોણાન્તિમપ્રદેશકમ્ ।

દેશોઽનુકુર્યાત્ ત્રિદિશમલોકાવરણેન યઃ ॥ ૪૦ ॥

તત્ર લંડસ્ય ગોલસ્ય નિષ્પત્તિઃ સકલસ્ય ન ।

સ્યાજ્જઘન્યપદં તસ્મિન્ સ્પષ્ટમલ્પૈર્નિગોદકૈઃ ॥ ૪૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

લોકાન્તર્યત્રકુત્રાપિ સંસ્થિતઃ સ્યાન્નિગોદકઃ ।

एकोहुलासंख्यभागमितक्षेत्रावगाहनः ॥ ४२ ॥

અન્યેઽપિ તત્રાસંખ્યેયાસ્તાવન્માત્રાવગાહનાઃ ।

अन्योऽन्यानुप्रवेशेन स्थितास्सन्ति निगोदकाः ॥ ४३ ॥

તત્રાન્યાપેક્ષયા પ્રાજ્યૈઃ સ્પષ્ટં જીવપ્રદેશકૈઃ ।

विवक्षणीयमुत्कृष्टपदमेकप्रदेशकम् ॥ ४४ ॥

તસ્યામેવ નિગોદાવગાહનાયાં સમન્તતઃ ।

अन्ये निगोदास्तिष्ठन्ति प्रदेशवृद्धिहानितः ॥ ४५ ॥

વિવક્ષિતનિગોદસ્ય મુક્ત્વા કાંશ્ચિત્ પ્રદેશકાન્ ।

आक्रम्य चापरानेतैरवस्थितैर्निगोदकैः ॥ ४६ ॥

અને જે દેશ ત્રણ દિશાએ અલોકનું આવરણ હોવાને લીધે, પૃથ્વીની લગોલગ આવેલા અપવરક એટલે ઓરડાના ખુણાના અન્તિમપ્રદેશ તુલ્ય હોય ત્યાં સંપૂર્ણ ગોળો થતો નથી પરંતુ ખંડગોળો (અધુરો ગોળો) થાય છે; અને એની અંદર નિગોદો પણ ઓછા હોવાથી દેખીતી રીતે જઘન્ય પદ થાય છે. ૪૦-૪૧.

આ લોકાકાશમાં હરકોઈ સ્થળે જ્યાં જ્યાં નિગોદ રહેલ હોય છે ત્યાં ત્યાં તે એક આંગળના અસંખ્યમા ભાગપ્રમાણ ક્ષેત્રને અવગાહીને રહેલ હોય છે. ૪૨.

વળી એની અંદર એટલી જ અવગાહનાવાળા અસંખ્ય નિગોદો એક બીજામાં પ્રવેશ કરીને રહેલા છે. ૪૩.

ત્યાં જીવપ્રદેશો અન્યની અપેક્ષાએ પ્રાજ્ય એટલે ઝાઝા હોવાથી એકપ્રદેશવાળું ઉત્કૃષ્ટ પદ થાય છે—એ સ્પષ્ટ દેખીતું જ છે. ૪૪.

વળી એક પણ દિશામાં પ્રદેશ વધી ન શકવાને લીધે, એક જ નિગોદાવગાહનામાં બીજા નિગોદો પણ રહેલા છે. ૪૫.

વળી એ વિવક્ષિત નિગોદના કેટલાક પ્રદેશો છોડી બીજાને દબાવી રહેલા તથા

વિવક્ષિતમમુંચદ્ભિસ્તદુષ્કૃષ્ટપદં કિલ ।

एको निष्पाद्यते गोलो ह्यसंख्येयनिगोदकः ॥ ૪૭ ॥ युग्मम् ॥

તથોક્તમ્—

उक्तोसपयममोक्तुं निगोत्रओगाहणाए सव्वत्तो ।

निष्पाइज्जइ गोलो पएसपरिवुद्धिहाणीहिं ॥ ૪૮ ॥

अथ गोलकमाश्रित्यैतमेव प्रोक्तलक्षणम् ।

अन्यो निष्पाद्यते गोलो मुक्त्वोत्कृष्टपदं हि तत् ॥ ૪૯ ॥

निरुक्तगोलकोत्કૃષ્ટપદાસ્પર્શિનિગોદકે ।

परिकल्प्योत्કૃષ્ટપદमन्यगोलककल्पनात् ॥ ૫૦ ॥

इत्येकैकनिगोदावगाहनाप्रमिते किल ।

क्षेत्रे भवति निष्पत्तिरेककगोलकस्य वै ॥ ૫૧ ॥

વિવક્ષિતનિગોદાવગાહનાયાસ્તુ યેઽધિકાઃ ।

निगोदांशास्तत्प्रदेशहानिस्थित्या व्यवस्थिताः ॥ ૫૨ ॥

વિવક્ષણીયાસ્તે ગોલકાન્તરાનુપ્રવિષ્ટકાઃ ।

एवं गुरूपदेशेन ज्ञेया गोलकपद्धतिः ॥ ૫૩ ॥ युग्मम् ॥

વિવક્ષિત ઉત્કૃષ્ટ પદને ન મૂકતા એવા એ નિગોદો અસંખ્ય નિગોદોનો એક ગોળો બનાવે છે. ૪૬-૪૭.

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

ઉત્કૃષ્ટ પદને ન છોડતાં નિગોદોની અવગાહનામાં સર્વત્ર પ્રદેશોની હાનિને લીધે એક ગોળો નિષ્પન્ન થાય છે. ૪૮.

પછી વળી આ જ ઉક્તલક્ષણવાળા ગોળાને આશ્રયીને એક બીજો ગોળો ઉક્ત ઉત્કૃષ્ટ પદ છોડીને નિષ્પન્ન થાય છે. ૪૯.

ઉક્ત ગોળાના ઉત્કૃષ્ટ પદને નહિં સ્પર્શિતા—એવા નિગોદમાં અન્યગોળાની કલ્પના પૂર્વક ઉત્કૃષ્ટ પદ કલ્પવું. ૫૦.

એવી રીતે અકેક નિગોદની અવગાહનાપ્રમાણ ક્ષેત્રને વિષે અકેક ગોળો નિષ્પન્ન થાય છે. ૫૧.

વળી વિવક્ષિત નિગોદાવગાહના કરતાં અધિક નિગોદાંશો યોતાના પ્રદેશની હાનિના

ઉક્તં હિ—

તત્તોચ્ચિયગોલાઓ ઉક્રોસપયં મુદ્ધતુ જો આણો ।
 હોઈ નિગોઓ તર્મિમવિ અન્નો નિપજ્જઈ ગોલો ॥ ૫૪ ॥
 એવં નિગોયમિત્તે રેત્તે ગોલસ્સ હોઈ નિપ્પત્તી ।
 એવં નિપજ્જંતે લોગે ગોલા અસંચિજ્જા ॥ ૫૫ ॥

इत्याद्यर्थतो भगवतीशतक, ११ उद्देशके १० ॥

નિગોદા નિચિતાશ્ચૈતેઽનન્તાનન્તાદ્ગિભિસ્તથા ।
 નિર્ગચ્છદ્ધિર્યથા નિત્યં ન હ્યેકોઽપિ સ હીયતે ॥ ૫૬ ॥
 યદ્વચાવહારિકાદ્ગિભ્યો યાવન્તો યાન્તિ નિર્વૃત્તિમ્ ।
 નિર્યાન્તિ તાવન્તોઽનાદિનિગોદેભ્યઃ શરીરિણઃ ॥ ૫૭ ॥

तथोक्तम्—

સિજ્જન્તિ જત્તિયા કિર ઇહ સંવવહારરાસિમજ્જાઓ ।
 ઇન્તિ અણાઈવણસ્સઈમજ્જાઓ તત્તિઆ તર્મિ ॥ ૫૮ ॥

કારણથી, આવી સ્થિતિ થયા હોય તે અન્ય ગોળાને વિષે પ્રવિષ્ટ થયા સમજવા. આ ગોળા વિષે
 શુદ્ધમહારાજ પાસેથી વિશેષ સમજણ લેવી. ૫૨-૫૩

આ સંબંધમાં,

“ તે ગોળાના ઉત્કૃષ્ટપદને છોડીને જે ખીલે નિગોદ થાય છે તેને વિષે વળી એક ખીલે
 ગોળો થાય છે. એવી રીતે નિગોદપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં ગોળાની નિપ્પત્તિ થાય છે અને એવા પણ
 અસંખ્ય ગોળા લોકાકાશમાં નિપ્પન્ન થાય છે. ” ૫૪-૫૫.

એ પ્રમાણે ભગવતીના શતક ૧૧ ના ઉદ્દેશ ૧૦ માં કહ્યું છે.

વળી આ નિગોદો અનન્ત અનન્ત પ્રાણીઓથી એવી રીતે ખીચાખીચ ભરાયલા છે
 કે એમાંથી નિત્ય નિકાલ થતા છતાં પણ એમાંથી એક પણ નિગોદ ઉભો થતો નથી. ૫૬.

કારણ એ કે વ્યાવહારિક રાશિમાંથી નેટલા જીવો મોક્ષે જાય છે તેટલા જ અનાદિ-
 નિગોદોમાંથી નીકળે છે. ૫૭

પન્નવણાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે

“ વ્યવહાર રાશિમાંથી નીકળી નેટલા જીવો નિર્વાણ પામે છે તેટલા અનાદિ વનસ્પતિ-
 માંથી તેમાં આવે છે. ૫૮.

इति प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

अनन्तेनापि कालेन यावन्तः स्युः शिवं गताः ।

सर्वेऽप्येकनिगोदैकानन्तभागमिता हि ते ॥ ५९ ॥

कालेन भाविनाप्येवमनन्ता मुक्तिगामिनः ।

चिन्त्यन्ते तैः समुदितास्तथापि नाधिकास्ततः ॥ ६० ॥

एवं च न तादृक् भविता कालः सिद्धाः सोपचया अपि ।

येत्राधिका भवन्त्येकनिगोदानन्तभागतः ॥ ६१ ॥

तथाहुः—

जइયા હોઈ પુચ્છા જિણાણમગ્ગમિ ઉત્તરં તइયા ।

इकस्स निगोअस्स य अणंतभागो उ सिद्धिगओ ॥ ६२ ॥

निगोदेऽपि द्विधा जीवास्तत्रैके व्यावहारिकाः ।

व्यवहारादतीतत्वात् परे चाव्यावहारिकाः ॥ ६३ ॥

सूक्ष्मान्निगोदतोऽनादेर्निगता एकशोऽपि ये ।

पृथ્યાदिव्यवहारं च प्राप्तास्ते व्यावहारिकाः ॥ ६४ ॥

सूक्ष्मानાદિનિગોદેષુ યાન્તિ યદ્યપિ તે પુનઃ ।

ते प्राप्तव्यवहारत्वात्तथापि व्यवहारिणः ॥ ६५ ॥

અનન્ત કાળ સુધી જેટલા પ્રાણીઓ મોક્ષે ગયેલા છે તે સર્વ મળીને એક નિગોદના માત્ર અનન્તમા ભાગ જેટલા જ સમજવા. ૫૯.

એવી રીતે જ ભવિષ્યકાળમાં પણ અનન્ત જીવો મોક્ષે જશે—તે સર્વેને એકઠા કરતાં પણ એક નિગોદના અનન્તમા ભાગથી અધિક થવાના નહિ. ૬૦.

એજ પ્રમાણે વળી, એવો કોઈ વખત નહિ આવે કે જેમાં એકંદર સિદ્ધથયેલાઓ પણ નિગોદના અનન્તમા ભાગથી વધારે હોય. ૬૧.

અન્યત્ર કહ્યું છે કે—

જ્યારે જ્યારે જિનેશ્વરને પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે ત્યારે એ જ ઉત્તર મળે છે કે એક નિગોદનો અનન્તમા ભાગ જ મોક્ષે ગયો છે. ૬૨.

નિગોદના જીવો એ બે પ્રકારના છે: કેટલાક ‘વ્યવહારી’ અને બીજા ‘અવ્યવહારી’ એટલે વ્યવહારરહિત. ૬૩.

અનાદિસૂક્ષ્મનિગોદમાંથી જેઓ એકવાર પણ નીકળેલા છે અને પૃથ્વ્યાદિવ્યવહારને

કદાપિ યે ન નિર્યાતા બહિઃ સૂક્ષ્મનિગોદતઃ ।
અવ્યાવહારિકાસ્તે સ્યુર્દરીજાતમૃતા ઇવ ॥ ૬૬ ॥

તદુક્તં વિશેષણવત્યામ્—

અસ્થિ અણંતા जीवा जेहिं न पत्तो तसाइपरिणामो ।
ते वि अणंताणंता निगोअवासं अणुहवन्ति ॥ ૬૭ ॥

इति सूक्ष्माणां भेदाः ॥ १ ॥

एभिर्लोकोऽखिलो व्याप्तः कज्जलेनेव कूपिका ।
क्वापि प्रदेशो नास्त्येभिर्विहीनः पुद्गलैरिव ॥ ૬૮ ॥

इति स्थानम् ॥ २ ॥

आद्याश्चतस्रस्तिस्रः स्युरेषां पर्याप्तयः क्रमात् ।
पर्याप्तान्येषामथायुः श्वासः कायबलं तथा ॥ ૬૯ ॥
त्वग्निद्रियं चेत्यमीषां प्राणाश्चत्वार ईरिताः ।
સંસ્થા યોનિકુલાનાં તુ પ્રથમેષાં ન લક્ષ્યતે ॥૭૦॥ યુગ્મમ્ ॥

પ્રાપ્ત થયેલા છે તે વ્યવહારી કહેવાય છે. એઓ કદાચ પુનઃ ત્યાંને ત્યાં પાછા જાય તોયે એમણે વ્યવહાર જાણેલો હોવાથી વ્યવહારી જ કહેવાય. ૬૪-૬૫.

જેઓ કદાપિ સૂક્ષ્મનિગોદમાંથી નીકળ્યાજ નથી એઓ ‘ શુક્રામાં જન્મ્યા ને શુક્રામાં જ મૃત્યુ પામ્યા, ’ ની પેઠે અવ્યવહારી છે. ૬૬.

‘ વિશેષણવતી ’ માં કહ્યું છે કે:—

એવા અનન્ત જીવો છે કે જેઓ પરિણામે પણ ત્રસત્વ પામ્યા નથી. એઓ અનન્ત-અનન્તકાળ નિગોદમાં સખડ્યા કરે છે. ૬૭.

એવી રીતે સૂક્ષ્મજીવોના ‘ ભેદ ’ સમજવા.

કાજળ ભરેલી દાળડીની જેમ સકળ લોક આ જીવોથી ભરેલો છે. જેમ પુદ્ગળવિનાનો કોઈ પ્રદેશ નથી તેમ આ જીવો વિનાનું પણ કોઈ સ્થાન નથી. ૬૮.

એટલું (સૂક્ષ્મ જીવોના) ‘ સ્થાન ’ વિષે.

આ જીવોને અનુક્રમે પહેલી ચાર અથવા ત્રણ ‘ પર્યાપ્તિ ’ હોય છે. એમનાં આયુષ્ય, શ્વાસ, કાયબળ અને સ્પર્શેન્દ્રિય—એ ચાર ‘ પર્યાપ્ત ’ હોય છે અને એ એઓના પ્રાણ કહેવાય છે. વળી એઓની ‘ યોનિસંખ્યા ’ અને ‘ કુળસંખ્યા ’ જાણી જણાવી નથી—માટે પાંચમા

તતશ્ચ સંખ્યા યોનિકુલાનાં યા બાદરાણાં પ્રવક્ષ્યતે ।
એતેષામપિ સૈવામી સર્વે સંવૃતયોનયઃ ॥ ૭૧ ॥

इति पर्याप्त्यादिद्वारचतुष्टयम् ॥ ૩-૬ ॥

અનંતર્મુહૂર્ત્તમુત્કૃષ્ટા ભવત્યેષાં ભવસ્થિતિઃ ।
જઘન્યા હુલ્લકભવરૂપમનંતર્મુહૂર્ત્તકમ્ ॥ ૭૨ ॥

तथोक्तम्—दससहससमा सुरनारयाण सेसाण खुद्भभवो ॥
इति भवस्थितिः ॥ ૭ ॥

સૂક્ષ્મનિગોદજીવાનાં ત્રિધા કાયસ્થિતિર્ભવેત્ ।
અનાદ્યન્તાઽનાદિસાન્તા સાદ્યન્તા ચેતિભેદતઃ ॥ ૭૩ ॥
સૂક્ષ્માન્નિગોદતોઽનાદેર્નિર્ગતા ન કદાપિ યે ।
નૈવાપિ નિર્ગમિષ્યન્તિ તેષામાદ્યા સ્થિતિર્ભવેત્ ॥ ૭૪ ॥
અનન્તપુદ્ગલપરાવર્ત્તમાના ભવેદિયમ્ ।
સન્તિ ચૈવંવિધા જીવા યેષામેષા સ્થિતિર્ભવેત્ ॥ ૭૫ ॥

સર્ગમાં ' બાદર ' જીવોની એ સંખ્યા કહેવામાં આવશે એ જ આ ' સૂક્ષ્મ ' ની પણ સમજાવેલી. વળી આ સૂક્ષ્મ જીવો સર્વ ' સંવૃત્તયોનિવાણા ' છે. ૬૬-૭૧.

એટલું ' પર્યાપ્તિ-યોનિસંખ્યા-કુળસંખ્યા અને યોનિનું સંવૃત્તત્વાદિ ' એ ચાર દ્વાર વિષે. એ જીવોની ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ અનંતર્મુહૂર્ત્તની છે, અને જઘન્યતઃ હુલ્લકભવરૂપ અનંતર્મુહૂર્ત્તની છે. ૭૨.

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

દેવતા અને નારકીના જીવોની જઘન્ય ભવસ્થિતિ દશહજાર વર્ષની, અને બીજાઓની હુલ્લકભવ જેટલી છે.

એટલું સાતમા ' ભવસ્થિતિ ' દ્વાર વિષે.

આ સૂક્ષ્મનિગોદના જીવોની કાયસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે: (૧) અનાદિઅનંત, (૨) અનાદિસાંત અને (૩) સાદિસાંત. ૭૩.

જેઓ કદાપિ અનાદિસૂક્ષ્મનિગોદમાંથી નીકળ્યા નથી અને નીકળવાના પણ નથી એમની પહેલી એટલે ' અનાદિઅનંત ' કાયસ્થિતિ સમજવી. એ અનન્તપુદ્ગલપરાવર્ત જેટલી હોય. અને એવા જીવો પણ હોય છે કે જેમની એટલી સ્થિતિ હોય. ૭૪-૭૫.

યદુક્તમ્—સામગ્ગિઅભાવાઓ વવહારિયરાસિઅપ્પવેસાઓ ।

ભઠ્ઠા વિ તે અણંતા જે સિદ્ધિસુહં ન પાવંતિ ॥ ૭૬ ॥

નિગોદાત્સૂદ્ધમતો યે ચ નિર્ગતા ન કદાચન ।

નિર્યાસ્યન્તિ પુનર્જાતુ સ્થિતિસ્તેષાં દ્વિતીયિકા ॥ ૭૭ ॥

અનન્તપુદ્ગલપરાવર્તમાના ત્વસાવપિ ।

ગતસ્ય કાલસ્યાનન્ત્યાત્ કેષાંચિત્ ભાવિનોઽપિ ચ ॥ ૭૮ ॥

અનાદિસ્થિતિકા ન સ્યુર્યદ્યનન્તા નિગોદિનઃ ।

તદા વદ્યમાણવનસ્પતિકાયસ્થિતિદ્વયે ॥ ૭૯ ॥

ક્રુતે કાયપરાવર્તે નિખિલૈર્વનકાયિકૈઃ ।

વનસ્પતીનાં નિર્લેપોઽનભિષ્ટોઽપિ પ્રસજ્યતે ॥ ૮૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અનારતં કિં ચ મુક્તિ ગચ્છદ્ભિર્ભવ્યદેહિભિઃ ।

અચિરાદેવ જગતિ ભવ્યાભાવઃ પ્રસજ્યતે ॥ ૮૧ ॥

મુક્તિમાર્ગવ્યવચ્છેદોઽપ્યેતદ્ધ નેષ્યતે બુધૈઃ ।

સન્તીતિ પ્રતિપત્તવ્યં તતોઽનાદિનિગોદિનઃ ॥ ૮૨ ॥

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

સામગ્રીના અભાવને લીધે જેમનો વ્યવહારરાશિમાં પ્રવેશ થયો નથી એવા, મોક્ષસુખ ન દેખનારા ભવ્યો પણ અનન્ત છે. ૭૬.

ગતકાળમાં જેઓ કદાપિ સૂક્ષ્મનિગોદમાંથી બહાર આવ્યા નથી, પરંતુ ભવિષ્યમાં આવવાના—એવાઓની ખીણ એટલે ‘અનાદિસાંત’ કાયસ્થિતિ છે. ૭૭.

આ સ્થિતિ પણ અનન્તપુદ્ગલપરાવર્ત જેટલી છે. કેમકે એઓનો ગયો એ કાળ અનન્ત છે, અને કેટલાકનો તો ભાવિકાળ પણ અનન્ત છે. ૭૮.

આ અનન્ત નિગોદોની જો અનાદિ સ્થિતિ ન હોય તો, વક્ષ્યમાણસ્વરૂપ વનસ્પતિકાયની સ્થિતિનો ક્ષય થયે સર્વ વનસ્પતિકાયો કાયપરાવર્તન કરતે છતે, વનસ્પતિઓના સર્વનાશનો અનભિષ્ટ પ્રસંગ ઉભો થાય છે. ૭૯-૮૦.

અને વળી ભવ્યજનો સર્વદા મોક્ષે જનારા હોવાથી જગતમાં તુરત જ ભવ્યપ્રાણીઓના અભાવનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે. તેમ મોક્ષમાર્ગપણુ બંધ થઈ જશે. પણ આ સર્વ બુદ્ધિમાન હોકો કથુલ કરતા નથી. માટે અનાદિ નિગોદી જીવો છે ખરા એમ સ્વીકારવું પડશે. ૮૧-૮૨.

इत्याद्यधिकं प्रज्ञापनाष्टादशपदवृत्तितोऽवसेयम् ॥

પુનઃ પ્રાપ્તા નિગોદં યેઽનુભૂય વ્યવહારિતામ્ ।
 કાયઃસ્થિતિઃ સ્યાત્સાધ્યન્તા તેષાં તાં વચ્મિ માનતઃ ॥ ૮૩ ॥
 उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः संख्यातीताः प्रकीर्तिताः ।
 કાલતઃ ક્ષેત્રતશ્ચાસ્યાઃ સ્થિતેર્માનમથ બ્રુવે ॥ ૮૪ ॥
 लोकाकाशमितासंख्यखखंडानां प्रदेशकाः ।
 એકૈકસ્યાપહારેણ દ્વિયમાણાઃ ક્ષણે ક્ષણે ॥ ૮૫ ॥
 यावद्भिः कालचक्रैः स्युर्निर्लेपा मूलतोऽपि हि ।
 તાવન્તિ તાનિ સ્યાત્કાયસ્થિતિરેષાં તૃતીયિકા ॥ ૮૬ ॥ युग्मम् ॥
 कालचक्राण्यसंख्यानि भवन्त्येतानि संख्यया ।
 કાલતો હિ સૂક્ષ્મતરં ક્ષેત્રમાહુજિનેશ્વરાઃ ॥ ૮૭ ॥
 यतोऽङ्गुलमिताकाशश्रेण्या अभ्रप्रदेशकाः ।
 ગણ્યમાનાઃ સમાનાઃ સ્યુરસંખ્યોત્સર્પિણીક્ષણૈઃ ॥ ૮૮ ॥

यदाहुः—सुहुमो य होइ कालो ततो सुहुमयरं हवइ खित्तम् ।
 અંગુલસેદીમિત્તે ઓસર્પિણિઓ અસંખિજ્ઞા ॥ ૮૯ ॥

આથી વિશેષ ખુલાસો પ્રજ્ઞાપનસૂત્રના અઠારમા પદની વૃત્તિથી જાણી લેવો.

વ્યવહાર જાણી લઈને પુનઃ જેઓ નિગોદમાં જાય છે તેઓની કાયસ્થિતિ 'સાદિસાંત' છે. અને એનું માન ? એનું માન " કાળથી " અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી છે. ૮૩-૮૪.

હવે એનું ' ક્ષેત્રથી ' માન હવે કહીએ છીએ. ૮૪.

લોકાકાશજેવડા અસંખ્ય આકાશખંડના પ્રદેશો છે તેમાંથી પ્રત્યેક ક્ષણે અકેક પ્રદેશ લઈ લેવા મળીએ તો ' જેટલા કાળચક્રો સુધીમાં એ પ્રદેશ મૂળમાંથી ઉઘડી જાય તેટલા કાળચક્ર એ કાયસ્થિતિ રહે. એ કાયસ્થિતિ ત્રીજી (સાદિસાંત) છે. ૮૫-૮૬.

આ કાળચક્રો અસંખ્ય છે. કેમકે જિનેશ્વરોએ ક્ષેત્રને કાળ કરતાં સૂક્ષ્મ કહ્યું છે. કેમકે અંગુલીપ્રમાણ આકાશશ્રેણીના આકાશપ્રદેશો ગણતરીએ અસંખ્ય ઉત્સર્પિણીના ક્ષણે જેટલા થાય છે. ૮૭-૮૮.

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

સૂક્ષ્મ કાળ કરતા પણ વધારે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર છે. તેથી આંગળીપ્રમાણ આકાશશ્રેણીમાં અસંખ્ય ઉત્સર્પિણીઓ થાય છે. ૮૯.

સૂક્ષ્મદમામ્ભોઽગ્નિમરુતાં કાલતઃ ક્ષેત્રતોઽપિ ચ ।
સ્યાત્કાયસ્થિતિરેવૈવ સૂક્ષ્મત્વેઽપિ તથૌઘતઃ ॥ ૯૦ ॥

એકેન્દ્રિયત્વતિર્યક્ત્વાસંજ્ઞિત્વેષુ પ્રસંગતઃ ।
વનસ્પતિત્વે ક્લીવત્વે કાયસ્થિતિમથ બ્રુવે ॥ ૯૧ ॥

આવલ્યસંરુચભાગસ્ય યાવન્તઃ સમયાઃ સ્વલુ ।
સ્યુઃ પુદ્ગલપરાવર્તસ્તાવન્તઃ કાયસંસ્થિતિઃ ॥ ૯૨ ॥

સર્વેષામિયમુત્કૃષ્ટા કાયસ્થિતિરુદાહતા ।
જઘન્યા તુ ભવેદન્તર્મુહૂર્તમવિશેષતઃ ॥ ૯૩ ॥

इति कायस्थितिः ॥ ८ ॥

તૈજસં કાર્મણં ચૌદારિકં ચેતિ વપુસ્ત્રયમ્ ।
પૃથ્વ્યાદિસૂક્ષ્મજીવાનાં પ્રજ્ઞસં પરમેષ્ટિભિઃ ॥ ૯૪ ॥

નિગોદાનાં ત્વનન્તાનામેકમૌદારિકં વપુઃ ।
સર્વસાધારણં દ્વે ચ પરે પ્રત્યેકમીરિતે ॥ ૯૫ ॥

इति देहाः ॥ ९ ॥

સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેઉકાય અને વાઉકાયની સ્થિતિ ‘ કાળથી ’ કે ‘ ક્ષેત્રથી ’ એટલી જ હોય; અને ઓઘથી લેતાં સૂક્ષ્મપણામાં પણ એટલી જ હોય. ૯૦.

અહીં પ્રસંગોપાત્ત (૧) એકેન્દ્રિયપણામાં, (૨) તિર્યચપણામાં, (૩) અસંજ્ઞીપણામાં, (૪) વનસ્પતિપણામાં અને (૫) નપુ સકપણામાં કાયસ્થિતિ કેટલી હોય એ કહ્યું છે. ૯૧.

‘ આવળી ’ ના અસંખ્યમા ભાગના જેટલા સમયો થાય તેટલા ‘ પુદ્ગલપરાવર્ત ’ જેટલી કાયસ્થિતિ હોય. એ સર્વેની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ જાણવી. જઘન્ય તો અન્તર્મુહૂર્તની હોય છે. ૯૨-૯૩.

એટલું આઠમા દ્વાર ‘ કાયસ્થિતિ ’ વિષે.

પૃથ્વીકાય આદિ સૂક્ષ્મ જીવોનાં શરીરના (૧) તૈજસ, (૨) કાર્મણ અને (૩) ઔદારિક-એમ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. ૯૪.

અનન્ત નિગોદોનું સર્વસાધારણ એક ‘ ઔદારિક ’ શરીર કહ્યું છે, અને અન્ય પ્રત્યેકનાં બાકીનાં બે એટલે ‘ તૈજસ ’ અને ‘ કાર્મણ ’ શરીર કહ્યાં છે. ૯૫.

એટલું નવમા દ્વાર શરીર વિષે.

એકેન્દ્રિયાણાં સંસ્થાનં સર્વેષાં ઢુંડમીરિતમ્ ।
તત્રાપ્યેષ વિશેષસ્તુ દૃષ્ટો દૃષ્ટજગત્રયૈઃ ॥ ૯૬ ॥
મસૂરચન્દ્રસંસ્થાના સૂક્ષ્મા જોણી દ્વિધાપિ હિ ।
સૂક્ષ્માઃ સ્તિબુકસંસ્થાના આપઃ પાપહરૈઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૯૭ ॥
સૂચીકલાપસંસ્થાનં તેજો વાયુધ્વજાકૃતિઃ ।
સૂક્ષ્મો નિગોદોઽનિયતસંસ્થાનઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૯૮ ॥

इति जीवाभिगमाभिप्रायः ॥

સંગ્રહણીવૃત્તૌ ચ—નિગોદૌદારિકદેહં સ્તિબુકાકારમુક્તમ્ ॥

इति संस्थानम् ॥ १० ॥

અંગુલાસંખ્યાંશમાનં સૂક્ષ્મૈકેન્દ્રિયદેહિનામ્ ।
સામાન્યતઃ શરીરં સ્યાદ્વિશેષતસ્તુ વચ્યતે ॥ ૯૯ ॥

इति देहमानम् ॥ ११ ॥

કષાયાનાં વેદનાયા મૃત્યોશ્ચેતિ જિનૈશ્ચયઃ ।
નિરૂપિતાઃ સમુદ્ઘાતાઃ સૂક્ષ્મૈકાક્ષશરીરિણામ્ ॥ ૧૦૦ ॥

સર્વ એકેન્દ્રિ જીવોનું ' હુંડક ' સંસ્થાન કહ્યું છે. પણ તેમાં શ્રી જિનપ્રભુએ કંઈ વિશેષ એટલે તક્ષાવત કહ્યો છે એ નીચે મુજબઃ—૯૬.

એઉ પ્રકારના સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય જીવ મસૂર અને ચંદ્રમાના આકારના છે, અને સૂક્ષ્મ અપૂકાય સ્તિબુકના આકારના છે. તેજિકાય સોયના સમૂહના આકારના અને વાઉકાય ધ્વજના આકારના છે. સૂક્ષ્મ નિગોદનો આકાર અનિશ્ચિત છે. ૯૭—૯૮.

એ પ્રમાણે ' જીવાભિગમ ' માં કહ્યું છે.

‘ સંગ્રહણી ’ ની વૃત્તિમાં તેા નિગોદનો ઔદારિક દેહ સ્તિબુકની આકૃતિનો કહ્યો છે.

એટલું દશમા દ્વાર ‘ સંસ્થાન ’ વિષે.

સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયોનું ‘ સાધારણતઃ ’ દેહમાંન આંગળના અસંખ્યના ભાગ જેટલું હોય, ‘ વિશેષતઃ ’ આગળ ઉપર કહેયું. ૯૯.

એટલું અગ્યારમા દ્વાર ‘ દેહમાન ’ વિષે.

સૂક્ષ્મએકેન્દ્રિય જીવોને (૧) કષાયોનો, (૨) વેદનાનો અને (૩) મૃત્યુનો—એમ ત્રણ સમુદ્ઘાત કહ્યા છે. ૧૦૦.

इति समुद्घाताः ॥ १२ ॥

एकेन्द्रियेषु सर्वेषु विकलेन्द्रियकेषु च ।

संख्येयायुर्गर्भजेषु तिर्यक्पंचेन्द्रियेष्वपि ॥ १०१ ॥

तादृशेष्वेव मर्त्येषु तेषु संमुर्छिમેषु च ।

एते विपद्योत्पद्यन्ते सूक्ष्मा दशविधा अपि ॥ १०२ ॥ युग्मम् ॥

तेजोऽनिलौ तु नवरं नोत्पद्येते स्वभावतः ।

मनुष्येष्विति गच्छन्ति ते पूर्वोक्तेषु तान्वિना ॥ १०૩ ॥

इति गतिः ॥ १૩ ॥

उत्पद्यन्ते च पूर्वोक्ताः सूक्ष्मैकाक्षेषु તેઽસ્થિલાઃ ।

સ્વસ્વકર્માનુભાવેન ગરિષ્ઠેન વશીકૃતાઃ ॥ ૧૦૪ ॥

નારકા નિર્જરાસ્તિર્યગ્નરાશ્ચાસંખ્યજીવિનઃ ।

નૈષાં સૂક્ષ્મેષુ ગમનં ન ચાપ્યાગમનં તતઃ ॥ ૧૦૫ ॥

ગતિષ્વેવં ચતસૃષુ સંક્ષેપાત્તે વિવક્ષિતાઃ ।

દ્વિગતયો દ્વ્યાગતયો ભવન્તિ સૂક્ષ્મદેહિનઃ ॥ ૧૦૬ ॥

એટલું ખારમા દ્વાર ‘ સમુદ્ઘાત વિષે. ’

આ દશે પ્રકારના સૂક્ષ્મ જીવો મૃત્યુ પામે ત્યારે સર્વ એકેન્દ્રિયોને વિષે, વિકલેન્દ્રિયોને વિષે, સંખ્યાત આયુષ્યવાળા અને ગર્ભજ એવા પંચેન્દ્રિતિર્યંચોને વિષે, એવાજ મનુષ્યોને વિષે તેમ સંમુર્છિમ મનુષ્યોને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે. તકાવત એટલો કે તેઉકાય અને વાયકાય સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યોને વિષે ઉત્પન્ન થતા નથી એટલે એઓ મનુષ્ય શિવાયની પૂર્વોક્ત ગતિમાં જાય છે. ૧૦૧-૧૦૩.

એટલું તેરમા દ્વાર ‘ ગતિ ’ વિષે.

ઉપર કહ્યા એ સર્વે જીવો પોતપોતાના ભારે કર્મના અનુભાવને વશે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦૪.

નારકીઓ, દેવો તથા અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા તિર્યંચ અને મનુષ્યો—આટલા ‘સૂક્ષ્મો’ને વિષે ‘ ગમન કરતા નથી તેમ ત્યાંથી આવતા પણ નથી. ૧૦૫.

જેમની ચારે ગતિનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં સમજાવ્યું એવા આ સૂક્ષ્મ જીવોને જ ‘ ગતિ ’ અને જ ‘ આગતિ ’ થાય છે. ૧૦૬.

તેજોઽનિલૌ તુ નૃભવે નોત્પદ્યેતે સ્વભાવતઃ ।

તતસ્ત એકગતયઃ પ્રોક્તા દ્વયાગતયોઽપિ ચ ॥ ૧૦૭ ॥

સૂક્ષ્મેષુ પૃથ્વીસલિલતેજોઽનિલેષુ જન્તવઃ ।

ઉત્પદ્યન્તે ચ્યવન્તે ચ અસંખ્યેયા નિરન્તરમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

વનસ્પતૌ ત્વનન્તાનામુત્પત્તિવિલયૌ સદા ।

સ્વસ્થાનતઃ પરસ્થાનાત્ત્વસંખ્યાનાં ગમાગમૌ ॥ ૧૦૯ ॥

એકસ્યાપિ નિગોદસ્યાસંખ્યાંશોઽનન્તજીવકઃ ।

જાયતે મ્રિયતે શશ્વત્ કિં પુનઃ સર્વમીલને ॥ ૧૧૦ ॥

તથાહિ । વિવક્ષિતનિગોદસ્ય વિવક્ષિતક્ષણે યથા ।

અસંખ્યેયતમો ભાગ એક ઉદ્વર્ત્તેતે ધ્રુવમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

ઉત્પદ્યતેઽન્યસ્તથૈવ દ્વિતીયસમયેઽપિ હિ ।

એક ઉદ્વર્ત્તેતે સંખ્યભાગ ઉત્પદ્યતેઽપરઃ ॥ ૧૧૨ ॥

ઉદ્વર્ત્તનોપપાતાવિત્યેવં સ્યાતાં પ્રતિક્ષણમ્ ।

યથૈકસ્ય નિગોદસ્યાસંખ્યભાગસ્ય સર્વદા ॥ ૧૧૩ ॥

તેઉકાય અને વાઉકાય સ્વાભાવિકપણે જ મનુષ્યોને વિષે ઉત્પન્ન થતા નથી. તેથી એમને ગતિ એક અને આગતિ બે કહી છે. ૧૦૭.

વળી સૂક્ષ્મ પૃથિવી-અપ-તેજ-અને-વાયુ-કાયને વિષે અસંખ્ય જીવો નિરન્તર ઉત્પન્ન થાય છે અને મરે છે. ૧૦૮.

વનસ્પતિને વિષે તો સદા 'સ્વસ્થાન'ની અપેક્ષાએ, અનન્ત જીવોના ઉત્પત્તિ અને વિલય થયા કરે છે. અને 'પરસ્થાન'ની અપેક્ષાએ અસંખ્ય જીવોનું ગમનાગમન થયા કરે છે. ૧૦૯.

એકલા એક નિગોદનો અનન્તજીવોવાળો અસંખ્યમો ભાગ શશ્વત્ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિલય પામે છે, ત્યારે બધા નિગોદો એકઠા થાય તો તો પછી વાત જ શી ? ૧૧૦.

તે આ પ્રમાણે: અમુક ક્ષણમાં અમુક નિગોદનો એક અસંખ્યમો ભાગ વિનષ્ટ થાય છે અને એક અસંખ્યમો ભાગ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી જ રીતે બીજે ક્ષણે પણ એક અસંખ્યમો ભાગ વિનષ્ટ થાય છે અને બીજો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧૧-૧૧૨.

અને એ પ્રમાણે સર્વદા પ્રત્યેક ક્ષણે નિગોદના એક અસંખ્યમા ભાગનો વિનાશ અને

તથૈવાન્યનિગોદાનામપિ ત્રૈલોક્યવર્તિનામ્ ।

ઉદ્વર્તનોપપાતૌ સ્તોઽસંખ્યાંશસ્ય પૃથક્ પ્રથક્ ॥ ૧૧૪ ॥

ઉદ્વર્તનોપપાતાભ્યાં ભવદ્ભ્યામિત્યનુચ્ચણમ્ ।

પરાવર્તન્તે નિગોદા અન્તર્મુહૂર્તમાત્રતઃ ॥ ૧૧૫ ॥

જાયમાનૈર્મ્રિયમાણૈરન્તર્મુહૂર્તજીવિભિઃ ।

નિગોદિભિર્નવનવૈઃ સ્યુઃ શૂન્યાસ્તુ મનાગ્ ન તે ॥ ૧૧૬ ॥

તથોક્ત— એગો અસંખ્યાભાગો વટ્ટઈ ઉવટ્ટણોવવાયંમિ ।

એગનિગોએ નિચ્ચં એવં સેસેસુ વિસણવમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

અંતોમુહુત્તમિત્તા ઠિઈ નિગોઆણ જં વિનિદિટ્ઠા ।

પહ્લદંતિ નિગોઆ તમ્હા અંતોમુહૂત્તેણં ॥ ૧૧૮ ॥

એષામુત્પત્તિમરણે વિરહસ્તુ ન વિદ્યતે ।

યજ્ઞાયન્તે મ્રિયન્તે ચાસંખ્યાનન્તા નિરન્તરમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

इति आगतिः ॥ ૧૪ ॥

ઉત્પત્તિ થયા કરે, તેવી જ રીતે ત્રણે લોકમાં વર્તતા અન્ય નિગોદના અસંખ્યમાં અંશના પૃથક્ પૃથક્ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થયા કરે છે. ૧૧૩-૧૧૪.

એવી રીતે પ્રત્યેક ક્ષણે ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થતો રહેતો હોવાથી અન્તર્મુહૂર્તમાં જ નિગોદનું પરાવર્તન થાય છે. ૧૧૫.

આમ ફક્ત અન્તર્મુહૂર્ત સુધી જીવનારા નવા નવા નિગોદના જીવો જો કે ઉત્પન્ન થાય છે અને મૃત્યુ પામે છે તોપણ તે નિગોદો લેશમાત્ર ઉણા થતા નથી. ૧૧૬.

એ સંબંધમાં અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

એક નિગોદનો એક અસંખ્યમાં ભાગ નિરન્તર જેમ વિનષ્ટ અને ઉત્પન્ન થતો રહ્યો છે તેમ અન્ય નિગોદોમાં પણ સમજવું. નિગોદનો સ્થિતિકાળ અન્તર્મુહૂર્ત છે અને તે નિગોદો અન્તર્મુહૂર્તમાં પલટાઈ પણ જાય છે. ૧૧૭-૧૧૮.

એ નિગોદના જીવોનાં ઉત્પત્તિ અને મરણ બેઉ છે, છતાં એઓનો વિરહ થતો નથી કેમકે એઓ અસંખ્ય અને અનન્તપ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને મૃત્યુપામે છે. ૧૧૯.

એટલું ચોક્કસ દ્વાર ‘ આગતિ ’ વિષે.

અનન્તરાસિઃ સમયે સિદ્ધિર્વાદરવદ્બુધૈઃ ।

જ્ઞેયૈષાં પ્રાચ્યશાસ્ત્રેષુ વિભાગેનાવિવક્ષણાત્ ॥ ૧૨૦ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ १५-१६ ॥

કૃષ્ણા નીલા ચ કાપોતી લેશ્યાત્રયમિદં ભવેત્ ।

सर्वेषां सूक्ष्मजीवानामित्युक्तं सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२१ ॥

इति लेश्याः ॥ १७ ॥

નિર્વ્યાધાતં પ્રતીત્યૈષામાહારઃ षડ્દિગુદ્ભવઃ ।

भवेद्व्याधातमाश्रित्य त्रिचतुष्पंचदिग्भवः ॥ १२२ ॥

इति आहारदिक् ॥ १८ ॥

ન સંહનનમેતેષાં સમ્ભવત્યસ્થ્યભાવતઃ ।

मतान्तरेण चैतेषां सेवार्त्तं तदुरीकृतम् ॥ १२३ ॥

इति संहननानि ॥ १९ ॥

સર્વે કષાયાઃ સંજ્ઞાસ્તુ સ્યુશ્વતસ્ત્રોઽથવા દશ ।

इन्द्रियं चैकमाख्यातमेतेषां स्पर्शनेन्द्रियम् ॥ १२४ ॥

આ સૂક્ષ્મ જીવોનું પંદરમું દ્વાર 'અનન્તરાસિ' અને સોળતું દ્વાર 'સમયેસિદ્ધિ' એ બેઉ, બાદરજીવોની જેવાં જ સમજી લેવાં. પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં એમનો જૂદો વિભાગ પાડ્યો નથી. ૧૨૦.

સત્તરમું દ્વાર લેશ્યા. આ સૂક્ષ્મ જીવોની લેશ્યા ત્રણ કહી છે અર્થાત્ એમને ત્રણ જ લેશ્યા હોયઃ (૧) કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોતી. ૧૨૧.

હવે અઠારમું દ્વાર 'દિગાહારઃ' આ જીવોને નિર્વ્યાધાતની અપેક્ષાએ છ દિશાનો આહાર હોય; અને 'વ્યાધાત' ની અપેક્ષાએ ત્રણ, ચાર અને પાંચ દિશાનો હોય. ૧૨૨.

હવે આગળીશમું દ્વાર સંહનનઃ આ સૂક્ષ્મ જીવો, એટલે એમને અસ્થિ હોય નહિં એટલે સંહનન પણ સંભવે નહિં. જો કે કેટલાકને મતે એમને 'સેવાર્ત' (છેવડું) સંઘયણ છે. ૧૨૩.

આ સૂક્ષ્મ જીવોને કષાયો સઘળા હોય છે, સંજ્ઞા ચાર અથવા દશ હોય છે, અને ઇન્દ્રિય એક જ, 'સ્પર્શેન્દ્રિય' હોય છે. (આમાં ત્રણ દ્વાર ૨૦-૨૧-૨૨ સાથે આવ્યાં). ૧૨૪.

इति द्वारत्रयम् ॥ २०-२१ ॥

ભૂતભાવિભવદ્ભાવસ્વભાવાલોચનાત્મિકા ।

સંજ્ઞાનૈકેન્દ્રિયાણાં સ્યાત્તદેતેઽસંજ્ઞિનઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૨૫ ॥

इति संज्ञिता ॥ २३ ॥

અમી જિનેશ્વરૈઃ ક્લીબવેદા એવ પ્રકીર્તિતાઃ ।

વેદસ્ત્વવ્યક્તરૂપઃ સ્યાદેષાં સંજ્ઞાકષાયવત્ ॥ ૧૨૬ ॥

इति वेदः ॥ २४ ॥

સંકિલષ્ટપરિણામત્વાત્સર્વેકેન્દ્રિયદેહિનામ્ ।

મિથ્યાદૃષ્ટ્ય એવામી નિર્દિષ્ટાઃ પરમેષ્ટિભિઃ ॥ ૧૨૭ ॥

इति दृष्टिः ॥ २५ ॥

મત્યજ્ઞાનશ્રુતાજ્ઞાને સૂક્ષ્મૈકેન્દ્રિયદેહિનામ્ ।

તે અપ્યત્યન્તમલિપ્ષ્ટે શેષજીવવ્યપેક્ષયા ॥ ૧૨૮ ॥

इति ज्ञानम् ॥ २६ ॥

ચતુર્ણાં દર્શનેષ્વેષામચત્તુર્દર્શનં ભવેત્ ।

ઉપયોગાસ્ત્રયોઽજ્ઞાનદ્વયમેકં ચ દર્શનમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

નિરાકારોપયોગાઃ સ્યુરચત્તુર્દર્શનાશ્રયાત્ ।

દ્વયજ્ઞાનતસ્તુ સાકારોપયોગાઃ સૂક્ષ્મદેહિનઃ ॥ ૧૩૦ ॥

આ સૂક્ષ્મ જીવોને ભૂત ભાવિ અને ભવિષ્યત્ પદાર્થોના સ્વભાવની આલોચનારૂપ સંજ્ઞા હોતી નથી એટલે એઓ ‘અસંજ્ઞી’ કહેવાય છે. (એ ત્રેવીશમું દ્વાર) ૧૨૫.

આ જીવોને જિનપ્રભુએ નપુંસક વેદીજ કહ્યા છે. સંજ્ઞા અને કષાયની પેઠે એમનો વેદ અપ્રકટ છે. (એ ચોવીશમું દ્વાર) ૧૨૬.

સર્વ એકેન્દ્રિય જીવોના પરિણામ સંકિલષ્ટ હોય છે માટે એઓ અધા ‘મિથ્યાદૃષ્ટિ’ છે. (આ પચવીશમું દ્વાર) ૧૨૭.

આ જીવોને મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન એમ બે જ્ઞાન છે. અને તે પણ શેષ જીવોની અપેક્ષાએ અત્યન્ત અદ્ય છે. (આ છવીશમું દ્વાર) ૧૨૮.

ચાર દર્શનોમાંથી એમને ફક્ત ‘અચક્ષુ’ દર્શન હોય છે. તેમજ બે અજ્ઞાન અને એક દર્શન એમ ત્રણ ‘ઉપયોગો’ હોય છે આ દર્શનના આશ્રયથી સૂક્ષ્મ જીવોને ‘નિરાકાર’ ઉપયોગો હોય છે; અને બે ‘અજ્ઞાન’ ના આશ્રયને લઈને એમને ‘સાકાર’ ઉપયોગો હોય છે. ૧૨૬-૧૩૦.

इति द्वारद्वयम् ॥ २७—२८ ॥

આહારકા સદાપ્યેતે સ્યુર્વિગ્રહગતિં વિના ।

तस्यां त्वनाहारका अप्येते त्रिचतुरान् क्षणान् ॥ १३१ ॥

एषामुत्पन्नमात्राणामोज आहार ईरितः ।

लोमाहारस्ततो द्वेधाप्यनाभोगज एव च ॥ १३२ ॥

सचित्तः स्यादचित्तः स्यादुभयात्मापि कर्हिचित् ।

आहारे चान्तरं नास्ति सदाहारार्थिनो ह्यमी ॥ १३૩ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાયનાયામ્—

पुढवीकाइयस्स णं भंते केवइ कालस्स आहारट्ठे समुप्पज्जइ ॥ गोअम ।

अणुसमयं अविरहिण् । एवं जाव वणस्सइकाइया ॥ इति ॥

इति आहारकत्वम् ॥ २९ ॥

आद्यमेव गुणस्थानमेकं सूक्ष्मशरीरिणाम् ।

अनाभोगિકमિથ્યાત્વવતામેષાં નિરૂપિતમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

એટલું સત્યાવીશમા અને અધ્યાવીશમા દ્વાર વિષે.

હવે આ સૂક્ષ્મ જીવેના ' આહાર ' વિષે:—

વિગ્રહગતિ વિના એઓ નિરન્તર આહારક હોય છે, અને વિગ્રહગતિમાં ત્રણ કે ચાર ક્ષણો આહારવિનાના પણ હોય છે. ૧૩૧.

ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ એમને ઓજઆહાર હોય છે, અને પછી લોભઆહાર હોય છે. અને એ બેઉ અનાલોગથી જ થાય છે. ૧૩૨.

એ આહાર સચિત્ત હોય, અચિત્ત હોય એમ મિશ્ર પણ હોય. વળી એમને આહારમાં કંઈ આંતરે નથી કેમકે એઓ સતતઆહારી છે. ૧૩૩.

એ સંબંધમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં એમ કહ્યું છે કે:—

શ્રી ગૌતમ મહાવીર પ્રભુને પુછે છે—હે ભગવન્, પૃથ્વીકાય જીવો કેટલે કેટલે અન્તરે આહાર લે છે ? શ્રી વીર ઉત્તર આપે છે—હે ગૌતમ, એઓ દરેક સમયે, બીલકુલ અન્તરવિના, સતત આહાર લીધા જ કરે છે. યાવત્ વનસ્પતિકાય સુધી પાંચે સ્થાવરના જીવોનું પણ એમ જ સમજવું. (એ પ્રમાણે ૨૯ મું દ્વાર થયું).

હવે ગુણસ્થાન વિષે.

સૂક્ષ્મશરીરીઓ સર્વે પહેલે ગુણસ્થાનકે જ છે. કેમકે એમને અનાલોગિક મિથ્યાત્વ છે. (એ ત્રીશમું દ્વાર કહ્યું). ૧૩૪.

इति गुणाः ॥ ३० ॥

दशानामपि सूक्ष्माणां त्रयो योगाः प्रकीर्तिताः ।

औदारिकस्तन्मिश्रश्च कार्मेणश्चापि विग्रहे ॥ ૩૫ ॥

इति योगाः ॥ ૩૧ ॥

असंख्येयलोकमाननभःखंडप्रदेशकैः ।

तुल्याः सूक्ष्माग्निपृथ्व્યम्बुમરुतः किन्तु तत्र च ॥ ૩૬ ॥

लोकाकाशमिताः खंडा असंख्येया अपि क्रमात् ।

अग्न्यादिषु भूरिभूरितरभूरितमा मताः ॥ ૩૭ ॥ युग्मम् ॥

पर्याप्तापर्याप्तसૂक्ष્મવાદરાનન્તકાયિકાઃ ।

ચત્ત્વારોઽપિ સ્યુરનન્તલોકાકાશાંશસમ્મિતાઃ ॥ ૩૮ ॥

अयं भावः-लोकाकाशप्रदेशेषु निगोदसत्कजन्तुषु ।

प्रत्येकं स्थाप्यमानेषु पूर्यतेऽसावनन्तशः ॥ ૩૯ ॥

તત્રાપિ વાદરસાધારણેભ્યઃ પર્યાપ્તેભ્યો ભવન્તિ હિ ।

અપર્યાપ્તાવાદરાસ્તે અસંખ્યેયગુણાધિકાઃ ॥ ૪૦ ॥

વાદરાપર્યાપ્તકેભ્યઃ સૂક્ષ્માપર્યાપ્તકા ઇમે ।

અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યઃ સૂક્ષ્મપર્યાપ્તકાસ્તથા ॥ ૪૧ ॥

હવે એમના યોગ વિષે.

દશે પ્રકારના જીવોને ત્રણ કાયયોગ છે: (૧) ઔદારિક, (૨) મિશ્રઔદારિક અને (૩) કાર્મેણ. (એ એકત્રીશમું દ્વાર). ૧૩૫.

હવે એમના માન વિષે.

સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય-પૃથ્વીકાય-અપ્કાય અને વાઉકાય એ ચારે, લોકપ્રમાણ અસંખ્યઆકાશ-ખંડના પ્રદેશ જેટલા છે; પરન્તુ તેમાં લોકાકાશ જેવડા અસંખ્ય ખંડો છે તોયે અગ્નિકાય વગેરેમાં અનુક્રમે ઘણા, એથી પણ વધારે. અને વધારેમાં વધારે છે એમ કહ્યું છે. ૧૩૬-૧૩૭.

પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા સૂક્ષ્મ તથા ખાદર અનન્તકાય એ ચારે અનન્ત લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલા છે. એનો ભાવાર્થ એ કે લોકાકાશના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં નિગોદના અકેક જંતુને જો સ્થાપવામાં આવે તો તે લોકાકાશ અનન્તવાર લરાય. ૧૩૮-૧૩૯.

તેમાં પણ 'ખાદર-સાધારણ-પર્યાપ્ત' કરતાં 'ખાદર-અપર્યાપ્ત' અસંખ્યગણા છે. અને

इति मानम् ॥ ३२ ॥

સૂક્ષ્માસ્તેજસ્કાયિકાઃ સ્યુઃ સર્વસ્તોકાસ્તતઃ ક્રમાત્ ।
 સૂક્ષ્મક્ષમામ્બુમરુતો વિશેષાભ્યધિકાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૪૨ ॥
 અસંખ્યેયલોકમાનનભઃખંડપ્રદેશકૈઃ ।
 તુલ્યાઃ સર્વેઽપ્યમી કિન્તુ યથોત્તરાધિકાધિકાઃ ॥ ૧૪૩ ॥
 અસંખ્યેયગુણાઃ સૂક્ષ્મવાયુભ્યઃ સ્યુર્નિગોદકાઃ ।
 અસંખ્યેયપ્રમાણત્વાદેતેષાં પ્રતિગોલકમ્ ॥ ૧૪૪ ॥
 તેભ્યોઽનન્તગુણાઃ સૂક્ષ્માઃ સ્યુર્વનસ્પતિકાયિકાઃ ।
 તેભ્યઃ સામાન્યતઃ સૂક્ષ્મા વિશેષાભ્યધિકાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૪૫ ॥
 સ્વસ્વજાતિષ્વપર્યાસકેભ્યોઽસંખ્યગુણા મતાઃ ।
 પર્યાસકા યદેતેઽન્યાપેક્ષ્યાધિકજીવિનઃ ॥ ૧૪૬ ॥
 ઉત્પદ્યન્તે તથૈકેકાપર્યાસકસ્ય નિશ્રયા ।
 પર્યાપ્તકા અસંખ્યેયાસ્તતોઽમી બહવો મતાઃ ॥ ૧૪૭ ॥

આ ' બાહર-અપર્યાપ્ત ' કરતાં સૂક્ષ્મ-અપર્યાપ્ત અસંખ્યગણા છે, અને એના કરતાં અસંખ્યગણા ' સૂક્ષ્મપર્યાપ્ત ' છે. (એ પ્રમાણે બત્રીશમું દ્વાર). ૧૪૦-૧૪૧.

હવે એ સૂક્ષ્મજીવોના જઘન્ય અલ્પબહુત્વ વિષે.

સર્વથી અલ્પ સૂક્ષ્મ તેડકાયના જીવ છે; અને તે કરતાં વિશેષ વિશેષ અધિક અનુક્રમે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વાડિકાય છે. ૧૪૨.

વળી જોકે સઘળાઓ લોકપ્રમાણ-અસંખ્ય-આકાશખંડના પ્રદેશ તુલ્ય છે તોપણ એઓ ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક છે. ૧૪૩.

વળી સૂક્ષ્મ વાયુકાયના જીવો કરતાં નિગોદના જીવો અસંખ્યગણા છે કેમકે એઓ ગોળેગોળે અસંખ્ય પ્રમાણમાં છે. વળી આ કરતાં પણ અનન્તગણા સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયના જીવો છે. અને એ કરતાં પણ સામાન્યતઃ સઘળા સૂક્ષ્મો અધિક વિશેષ છે. ૧૪૪-૧૪૫.

પોતપોતાની જાતિમાં ' પર્યાપ્ત ' જીવો ' અપર્યાપ્ત ' કરતાં અસંખ્યગણા છે. કારણ કે એઓ બીજાઓની અપેક્ષાએ વધારે આયુષ્યવાળા છે. ૧૪૬.

અકેક ' અપર્યાપ્ત ' ની નિશ્રાએ અસંખ્ય ' પર્યાપ્ત ' ઉત્પન્ન થાય છે તેથી એઓ ઘણા છે એમ કહ્યું છે. ૧૪૭.

વનસ્પતેશ્ચ સૂક્ષ્મસ્યાન્તરમુત્કર્ષતો ભવેત્ ।

કાલચક્રાણ્યસંખ્યેયલોકમાનાનિ પૂર્વવત્ ॥ ૧૫૭ ॥

તદ્ધ સૂક્ષ્મદ્માદિતયોત્પદ્ય સૂક્ષ્મવનસ્પતેઃ ।

સ્થિત્વોક્તકાલં પુનરપ્યુત્પન્નસ્ય વનસ્પતૌ ॥ ૧૫૮ ॥

ન સમ્ભવતિ ચૈતેપામનન્તકાલમન્તરમ્ ।

વિના વનસ્પતીન્ કુત્રાપ્યનન્તસ્થિત્યભાવતઃ ॥ ૧૫૯ ॥

જઘન્યમન્તરં ત્વેપામન્તર્મુદ્વર્ત્તમીરિતમ્ ।

દ્માદિષ્વન્તર્મુદ્વર્ત્ત તત્ સ્થિત્વોત્પત્તૌ ભવેદિહ ॥ ૧૬૦ ॥

इति अन्तरम् ॥ ૩૫ ॥

પ્રાયો ભવસંવેધો મહાલ્પબહુતા ત્વનેકર્જીવાનામ્ ।

વક્તવ્યે इत्युभयं वक्ष्ये जीवप्रकरणान्ते ॥ ૧૬૧ ॥

वर्णिताः किमपि सूक्ष्मदेहिनः सूक्ष्मदर्शिवचनानुसारतः ।

यत्तु नेह कथितं विशेषतः तद् बहुश्रुतगिरावसीयताम् ॥ ૧૬૨ ॥

વળી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર પૂર્વવત્ અસંખ્યલોકપ્રમાણ કાળચક્રો જેટલું છે. ૧૫૭.

અને એ અન્તર, સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયનો જીવ, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયત્વ વગેરે પામીને અને ત્યાં પૂર્વોક્ત કાળ સુધી રહીને પુનઃ પોતાનું મૂળ વનસ્પતિકાયત્વ પામે—એનું છે. ૧૫૮.

એઓનું અન્તર અનન્તકાળ જેટલું હોય એમ સંભવી શકતું નથી. કારણકે વનસ્પતિકાયત્વ વિના અન્ય કોઈ લવમાં અનન્ત સ્થિતિનો સંભાવ નથી. ૧૫૯.

એઓનું અન્તર જઘન્યપણે અન્તર્મુદ્વર્ત્તનું છે. અને એ અન્તર, પૃથ્વીકાયત્વ આદિ પ્રાપ્ત કરી એમાં અન્તર્મુદ્વર્ત્ત સુધી રહી પુનઃ પોતાના મૂળલવમાં આવે—એનું છે. ૧૬૦.

આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ જીવોના ‘અન્તર’ વિષે સમજણ છે.

હવે રહ્યું એમના ‘લવસંવેધ’ અને ‘મહા અદ્યખહુત્વ’ વિષે વિવેચન. પણ એ બેજી દ્વાર વિષે અનેક જીવોના સંબંધમાં કહેવાનું છે. એટલે એ બાબત જીવપ્રકરણને અન્તે કહેશું. ૧૬૧.

આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મજીવોનું સૂક્ષ્મદર્શીપુરૂષોના વચનોને અનુસારે કંઈક વર્ણન કર્યું છે. જે અહીં આશું કહેવાયું હોય તે વિશેષ જાણવાની જેમને ઇચ્છા હોય એમણે એ બહુશ્રુતના વચનોથી જાણી લેવું. ૧૬૨.

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્ત્તિકીર્ત્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાન્તિષ-
 દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।
 કાવ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે
 સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્થસુભગઃ પૂર્ણશ્ચતુર્થઃ સુખમ્ ॥ ૧૬૩ ॥

इति चतुर्थः सर्गः ॥

અણિદ જગતમાં આશ્ચર્યકારી છે કીર્તિ જેમની એવા શ્રીકીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના અન્તે-
 વાસી, અને માતા રાજશ્રી તથા પિતા તેજપાળ-ના સુપુત્ર શ્રીવિનયવિજયઉપાધ્યાયે જગતમાંના
 નિશ્ચિત તત્ત્વોને દીપકની પેઠે પ્રકટ કરનાર આ ગ્રંથ રચ્યો છે તેનો આ, અંદરથી નીતરતા
 સારને દીધે સુભગ એવો, ચતુર્થ સર્ગ નિર્વિઘ્ને સંપૂર્ણ થયો.

ચોથો સર્ગ સમાપ્ત.

અથ પંચમઃ સર્ગઃ ।

—•—

વર્ણ્યન્તેઽથ ક્રમપ્રાપ્તા વાદરૈકેન્દ્રિયાંગિનઃ ।

તે ચ ષોઢા પૃથિવ્યમ્બુતેજોઽનિલાસ્તથા દ્રુમાઃ ॥ ૧ ॥

પ્રત્યેકાઃ સાધારણાશ્ચ ષડપ્યેતે દ્વિધા મતાઃ ।

પર્યાપ્તા પર્યાપ્તિભેદાદેવં દ્વાદશ વાદરાઃ ॥ ૨ ॥

વાદરાહ્યનામકર્મોદયાદ્યે સ્થૂલતાં ગતાઃ ।

ચર્મચત્તુર્દશ્યમાના વાદરાસ્તે પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૩ ॥

તત્ર ચ અપર્યાપ્તાસ્ત્વવિસ્પષ્ટવર્ણાદ્યા અલ્પજીવનાત્ ।

પર્યાપ્તાનાં ચ વર્ણાદિભેદૈર્ભેદાઃ સહસ્રશઃ ॥ ૪ ॥

વાદરા પૃથિવી દ્વેધા મૃદુરેકા ચરાપરા ।

ભેદાઃ સપ્ત મૃદોસ્તત્ર વર્ણભેદવિશેષજાઃ ॥ ૫ ॥

સર્ગ પાંચમો.

—•—

આની અગાઉના ચોથા સર્ગમાં સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવોનું વર્ણન કર્યું હતું—હવે એ પછી ક્રમવાર આવતા બાદર એકેન્દ્રિય જીવોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

એ બાદર એકેન્દ્રિય જીવો છ પ્રકારના છે: (૧) પૃથ્વી, (૨) અપ્ (જળ), (૩) તેજ (અગ્નિ), (૪) વાઉ (વાયુ) (૫) પ્રત્યેક વનસ્પતિ અને (૬) સાધારણ વનસ્પતિ. એ છ જે પુનઃ ‘પર્યાપ્ત’ અને ‘અપર્યાપ્ત’ એમ બે પ્રકારના છે એટલે એ પ્રમાણે બાર પ્રકારના બાદર એકેન્દ્રિય થયા. ૧-૨

બાદરના મર્મના ઉદયને લીધે સ્થૂલપણું પામેલા હોઈ ચર્મચક્ષુવડે દેખાય છે એમનું નામ ‘બાદર’ ૩.

અલ્પજીવી હોવાથી જેમના વર્ણ વગેરે સ્પષ્ટપણે દેખાતા નથી એઓ ‘અપર્યાપ્ત બાદર’ કહેવાય છે. ‘પર્યાપ્તબાદર’ ના તો, વર્ણવગેરેમાં સિન્નતા હોવાથી હજારો લેદો છે. ૪.

બાદર પૃથ્વી, (૧) કોમળ અને (૨) કર્કશ—એમ બે પ્રકારની છે. કોમળ પૃથ્વી વળી જૂદા જૂદા રંગની છે. એ પ્રમાણે એના, જેટલા રંગ તેટલા, અર્થાત્ સાત લેદ પડે છે. ૫.

કૃષ્ણા નીલારુણા પીતા શુક્લેતિ પંચ મૃન્નિદઃ ।

ષષ્ઠી દેશવિશેષોત્થા મૃત્સ્ના પાંડુરિતિ શ્રુતા ॥ ૬ ॥

નદ્વાદિપૂરાપગમે દેશે તત્રાતિપિચ્છિલે ।

મૃદુશ્લક્ષ્ણા પંકરૂપા સત્તમી પનકાભિધા ॥ ૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

इत्यर्थतः प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

उत्तराध्ययनवृत्तौ तु—

પાંડુત્તિ ॥ પાંડુ પાંડુરા ઇષત્શુક્લત્વવતી इत्यर्थः । इति वर्णभेदेन षड्विधत्वं उक्तम् । इह च पांडुरग्रहणं कृष्णादिभेदानामपि स्वस्थाने भेदान्तरसम्भवसूचकम् । पनकः अत्यन्तसूक्ष्मरजोरूपः स एव मृत्तिका पनकमृत्तिका । पनकस्य च नभसि विवर्त्तमानस्य लोके पृथ्वीत्वेन रूढत्वात् भेदेन उपादानम् ॥ इत्यादि उक्तम् ॥

चत्वारिंशत् खरायाश्च भेदाः प्रज्ञापिताः क्षितेः ।

अष्टादश मणीभेदास्तथा द्वाविंशतिः परे ॥ ૮ ॥

એ સાત લેદ આ પ્રમાણે: (૧) કાળી, (૨) લીલી, (૩) પીળી, (૪) રાતી, (૫) શ્વેત, (૬) કોઈ કોઈ દેશમાં થાય છે એવી પાંડુ રંગની અને (૭) નહી વગેરેનું પૂર ઉતરી જવાથી અત્યન્ત લેજવાળો પ્રદેશ થયો હોય એની કોમળ, ચીકણી, પંકરૂપ, ‘ પનક ’ નામની. ૬-૭.

એવા ભાવાર્થનું પત્રવણા સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે.

ઉત્તરાધ્યયનની વૃત્તિમાં તો એમ કહ્યું છે કે:—

પાંડુ એટલે પાંડુર અર્થાત્ કંઈક શ્વેત. પૃથ્વીના જૂદા જૂદા રંગને લઈને છ લેદ કહ્યા છે. અહિં ‘ પાંડુર ’ કહેવાથી એમ સૂચન થાય છે કે ‘ કૃષ્ણ ’ વગેરે લેદોને પણ પોતપોતાના સ્થાનમાં અન્ય લેદનો સંલવ છે. ‘ પનક ’ એટલે અત્યન્ત સૂક્ષ્મ-રજરૂપ માટી-મૃત્તિકા. આકાશમાં વિખરાયલા ‘ પનક ’નો, લોકોમાં ‘ પૃથ્વીત્વ ’ એવો રૂઢ અર્થ થઈ ગયેલો હોવાથી, એને પૃથ્વીનો એક લેદ ગણ્યો છે. ઇત્યાદિ.

ખર એટલે કર્કશ-કઠણ પૃથ્વીના આળીશ લેદ કહ્યા છે: અઢાર લેદ ‘ મણિ ’ ના અને બાવીશ ખીળ. ૮.

ગોમેઘકાંકસ્ફટિકલોહિતાક્ષા હરિન્મણિઃ ।

ષષ્ઠો મસારગલ્લઃ સ્યાત્સત્તમો મુજમોચકઃ ॥ ૯ ॥

ઇન્દ્રનીલશ્ચન્દનશ્ચ ગૈરિકો હંસગર્ભકઃ ।

સૌગન્ધિકશ્ચ પુલકસ્તતશ્ચન્દ્રપ્રભાભિધઃ ॥ ૧૦ ॥

વૈડૂર્યં જલકાન્તશ્ચ રુચકાર્કોપલાવિતિ ।

લ્હરદ્ધમાયા એવ મેદાનન્યાન્ દ્વાવિંશતિં બ્રુવે ॥ ૧૧ ॥

ભૂર્નદીતટભિત્ત્યાદેઃ શર્કરોપલર્કરાઃ ।

સિકતાઃ સૂક્ષ્મકણિકાઃ ઉપલા લઘવોઽશ્મકાઃ ॥ ૧૨ ॥

શિલા મહાન્તઃ ક્ષારાભૂરૂષો લવણમબ્ધિજમ્ ।

સુવર્ણરૂપ્યતામ્રાયસ્ત્રપુસીસકધાતવઃ ॥ ૧૩ ॥

વજ્રં ચ હરિતાલશ્ચ હિંગુલશ્ચ મનઃશિલા ।

પ્રવાલં પારદશ્ચાપિ સૌવીરાભિધમંજનમ્ ॥ ૧૪ ॥

પટલં પુનરશ્રાણાં તથા તન્મિશ્રવાલુકાઃ ।

અન્યેઽપ્યેવંવિધા ગ્રાહ્યા જેયાવણ્ણેતિવાક્યતઃ ॥ ૧૫ ॥

इत्यर्थतः प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

મણિના અઢાર લેદ આ પ્રમાણે:—

(૧) ગોમેઘ, (૨) કાંક, (૩) સ્ફટિક, (૪) લોહિતાક્ષ, (૫) નીલમ, (૬) મસારગલ્લ, (૭) ભુજમોચક, (૮) ઇન્દ્રનીલ, (૯) ચંદન. (૧૦) ગૈરિક (ગેર), (૧૧) હંસગર્ભ, (૧૨) સૌગન્ધિક, (૧૩) પુલક, (૧૪) ચંદ્રપ્રભ, (૧૫) વૈડુર્ય, (૧૬) જલ-કાન્ત, (૧૭) રુચક અને (૧૮) સૂર્યકાન્ત. ૯-૧૧.

ખીજા બાવીશ લેદ આ પ્રમાણે:—(૧) નદી કિનારાની દિવાલની માટી, (૨) મોટી વેળુ, (૩) સૂક્ષ્મ કણીરૂપ સિકતા-રેતી, (૪) ન્હાના ન્હાના પથર-ઉપલ, (૫) મોટી શીલા, (૬) ઊસ એટલે ખારી જમીન, (૭) સમુદ્રનું લવણ, (૮) સુવર્ણ, (૯) રૂપ, (૧૦) ત્રાંબુ, (૧૧) લોહ, (૧૨) જસત, (૧૩) સીસું, (૧૪) વજ્ર, (૧૫) હરતાળ, (૧૬) હિંગુળ, (૧૭) મનઃશીલ, (૧૮) પ્રવાળ, (૧૯) પારદ, (૨૦) સૌવીર નામનું અંજન (સુરમો) (૨૧) અબ્રકના પડ, અને (૨૨) અબ્રક મિશ્રિત રેતી. વળી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં ' જેયાવણ્ણા ' એવું વાક્ય છે માટે એવા એવા ખીજા લેદો પણ સમજવા. ૧૨-૧૫.

એ પ્રમાણે (બાદર એકેન્દ્રિય) પૃથ્વીકાયના લેદ કહ્યા.

इति पृथ्वीकायभेदाः ॥

जलभेदा जलं शुद्धं शीतमुष्णं स्वभावतः ।

क्षारमीषदतिक्षारमम्लमीषत्तथाधिकम् ॥ १६ ॥

हिमावश्यायकरका धूमरी क्षमान्तरिक्षजम् ।

क्षમામુદ્રિય તૃણાગ્રસ્થં નામ્ના હરતનૂદકમ્ ॥ ૧૭ ॥

घृतेक्षुवारुणीदुग्धोदकं तत्तद्रसाङ्कितम् ।

ઘનોદધ્યાદયશ્ચાસ્ય ભેદા યેઽન્યેઽપિ તાદૃશાઃ ॥ ૧૮ ॥

इति अपूकायभेदाः ॥

शुद्धाग्निरशनिज्वाला स्फुलिगांगारविद्युतः ।

અલાતોલ્કામુર્મુરાલ્યા નિર્ઘાતકળકાભિધાઃ ॥ ૧૯ ॥

काष्ठसंघर्षसम्भूतः सूर्यकान्तादिसम्भवः ।

વહ્નિભેદા અમી ગ્રાહ્યા યે ચાન્યેઽપિ તથાવિધાઃ ॥ ૨૦ ॥

इति अग्निभेदाः ॥

હવે અપૂકાય (જળ) ના ભેદઃ—

સ્વાભાવિક-કુદ્રતી (૧) શુદ્ધ, (૨) શીતળ, (૩) ઉષ્ણ, (૪) ખાડું, (૫) થોડું ખાડું, (૬) અતિ ખાડું, (૭) ખાડું, (૮) થોડું ખાડું, (૯) અત્યન્ત ખાડું; વળી (૧૦) હિમનું પાણી, (૧૧) ખરક, (૧૨) કરા, (૧૩) ધુમસનું પાણી, (૧૪) અંતરિક્ષથી પડતું પાણી, (૧૫) પૃથ્વીને ભેદીને તૃણના અગ્રભાગપર રહેછે એ ‘હરતનું’ નામનું જળ; વળી (૧૬) ધીમાં રહેલું, (૧૭) મદિરામાં રહેલું અને (૧૮) દુધમાં રહેલું તે તે રસવાળું પાણી, (૧૯) ઘનોદધિ આદિક. વળી આ ભેદો જેવા અન્ય કોઈ ભેદો હોય તે. ૧૬-૧૮.

હવે તેઉકાય-અગ્નિ-ના ભેદઃ—

(૧) શુદ્ધ અગ્નિ, (૨) વજનો અગ્નિ, (૩) જ્વાલાગ્નિ, (૪) સ્ફુલિંગ, (૫) અંગારો, (૬) વિદ્યુત, (૭) અલાત એટલે કોલસાનો અગ્નિ, (૮) ઉલ્કા, (૯) તણુખા, (૧૦) નિર્ઘાતનો અગ્નિ, (૧૧) કણિઆનો અગ્નિ, (૧૨) કાષ્ટોના ઘર્ષણથી થયેલો અને (૧૩) સૂર્યકાન્ત વગેરેથી થયેલો. અને બીજા તેવા હોય તે. ૧૯-૨૦.

હવે વાઉકાય એટલે વાયુના ભેદઃ—

પ્રાચ્યોદીચ્યપ્રતીચીનદાક્ષિણાત્યા વિદિગ્મભવાઃ ।
 ઉર્ધ્વાધિઃસમ્ભવા વાતા ઉદ્દ્ભ્રામોત્કલિકાનિલાઃ ॥ ૨૧ ॥
 ગુંજાઙ્ગાગ્ન્યસંવર્તા વાતો મંડલિકાભિધઃ ।
 ઘનવાતસ્તનુવાતસ્તત્રોદ્દ્ભ્રામોઽનવસ્થિતઃ ॥ ૨૨ ॥
 લહર્ય ઇવ પાથોધેર્વાનિમ્યોત્કલિકાશ્તુ ઘાઃ ।
 રેણુકાસુ સ્ફુટવ્યંગ્યાસ્તદ્ધાનુત્કલિકાનિલઃ ॥ ૨૩ ॥
 ગુંજન્ સશબ્દં યો વાતિ સ ગુંજાવાત ઉચ્યતે ।
 ઙ્ગાનિલો વૃષ્ટિયુક્તઃ સ્યાદ્ધા યોઽત્યન્તનિપ્દુરઃ ॥ ૨૪ ॥
 શ્રાવર્તકસ્ત્રુણાદીનાં વાયુઃ સંવર્તકાભિધઃ ।
 મંડલાકૃતિરામૂલાત્ મંડલીવાત ઉચ્યતે ॥ ૨૫ ॥
 ઘનો ઘનપરીણામો ધરાધાધાર ઈરિતઃ ।
 વિરલઃ પરિણામેન તનુવાતસ્તત્તોઽગ્યધઃ ॥ ૨૬ ॥
 મન્દંમન્દં ચ યો વાતિ શીતઃ સ્પર્શસુગ્રાવહઃ ।
 સ ઉચ્યતે શુદ્ધવાત ઇત્યાદ્યાઃ સ્યુર્મનદ્વિદઃ ॥ ૨૭ ॥

ઇતિ વાયુકાયભેદાઃ ॥

પૂર્વનો વાયુ, ઉત્તરનો વાયુ, પાશ્વભનો વાયુ, દક્ષિણનો વાયુ, વિદિશાનો વાયુ, ઉર્ધ્વ-
 વાયુ, અધોવાયુ, ઉદ્દ્ભ્રામ વાયુ, ઉત્કલિક વાયુ, ગુંજાવાયુ, અંગાવાયુ, સંવર્તવાયુ, મંડલિક
 વાયુ, ઘનવાયુ તથા તનુવાયુ-આટલા વાયુના પ્રકાર છે. ૨૧-૨૨.

‘ઉદ્દ્ભ્રામ’ એટલે અનવસ્થિત રીતે વાતો હોય તે. અસુદ્ધના મોઝાં જેવા વાયુના મોઝાંઓ
 જે રેતીમાં રપટ જણાય છે એવાં મોઝાંવાળો વાયુ તે ‘ઉત્કલિક’ વાયુ મ્ત્રશબ્દ એટલે અવાજ
 કરતો ગુંજતો હોય એ ‘ગુંજાવાત’ કહેવાય-છે. વળી મેઘની વૃષ્ટિ સહિત વાતો હોય અથવા
 અત્યન્ત આક્રોશ હોય એ ‘અંગાવાત’ કહેવાય છે. તૃણ આદિને ભમાડી ઉડાડનારો વાયુ-તે
 ‘સંવર્તક’. મૂળમાંથી જ ગોળ કરતો વાતો હોય એ ‘મંડલિક’ વાયુ. ૨૩-૨૫.

ઘનપરિણામી અને પૃથ્વી આદિના આધારભૂત-એ ‘ઘનવાયુ’. વળી ઘનવાયુથી પણ
 નીચે રહેલો વિરલપરિણામી વાયુ-એ ‘તનુવાયુ.’ ૨૬.

વળી જે મંદમંદ વાતો હોય, શીતળ હોય અને સુખાવહ હોય એ ‘શુદ્ધ વાયુ’ છે.
 ૨૭.

ક્રમપ્રાપ્તા નિરૂપ્યન્તે ભેદા અથ વનસ્પતેઃ ।

સાધારણસ્ય પ્રત્યેકવપુષશ્ચ યથાક્રમમ્ ॥ ૨૮ ॥

સ્થાવરાણાં સાત્મકત્વમનંગીકુર્વતઃ પ્રતિ ।

આદૌ વનસ્પતિદ્વારા સ્પષ્ટં તદુપપાદ્યતે ॥ ૨૯ ॥

પૃથ્વ્યાદીનાં સાત્મકત્વે યુક્તિયુક્તેઽપિ યુક્તયઃ ।

વનસ્પતેઃ સાત્મકત્વે ગમ્યાઃ સ્થૂલદૃશામપિ ॥ ૩૦ ॥

દિગ્માત્રેણાત્ર તા એવ દર્શ્યન્તે વ્યક્તિપૂર્વકમ્ ।

તતસ્તદનુસારેણ જ્ઞેયાન્યેષ્વપિ ચેતના ॥ ૩૧ ॥

મૂલે સિક્તેષુ વૃક્ષેષુ ફલાદિષુ રસઃ સ્ફુટઃ ।

સ ચોચ્છ્વાસમન્તરેણ કથમૂર્ધ્વં પ્રસર્પતિ ॥ ૩૨ ॥

રસપ્રસર્પણં સ્પષ્ટં સત્યુચ્છ્વાસેઽસ્મદાદિષુ ।

તદભાવે તદભાવો દૃષ્ટશ્ચ મૃતકાદિષુ ॥ ૩૩ ॥

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં તતો રસપ્રસર્પણમ્ ।

ઉચ્છ્વાસમાક્ષિપતિ યત્ વ્યાપ્યં ન વ્યાપકં વિના ॥ ૩૪ ॥

હવે ક્રમવાર આવતા ‘ પ્રત્યેક ’ અને ‘ સાધારણ ’ વનસ્પતિના ભેદનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. ૨૮.

જેઓ ‘ સ્થાવર ’ ને જીવવાળા નથી ગણતા એમને માટે પ્રથમ વનસ્પતિ દ્વારા તે વાત સ્પષ્ટપણે સમજાવી પ્રતિપાદન કરીએ. ૨૯.

પૃથ્વીકાય આદિને વિષે જીવ છે એ વાત સમજાવવામાં સારી યુક્તિ વાપરવી પડે છે. પણ વનસ્પતિનું જીવવત્ત્વ સિદ્ધ કરવામાં જે યુક્તિ લગાડવામાં આવે છે એ સ્થૂલદૃષ્ટિવાળાઓ પણ સમજી શકે એવી છે. એ યુક્તિઓનું કિચિત્માત્ર, ‘ વ્યક્તિપૂર્વક દિગ્દર્શન ’ કરાવીએ; પછી એને અનુસારે બીજા સ્થાવરોમાં પણ જીવવત્ત્વ-ચેતના છે એની ખાત્રી થઈ જશે. ૩૦-૩૧.

વૃક્ષોના મૂળમાં જળસિંચન કર્યાથી એના ફળ વગેરેમાં રસ દેખાય છે એ સ્ફુટ છે. ત્યારે એ રસ, જે ઉચ્છ્વાસ ન હોય તો, ઉંચે ક્યાંથી પ્રસરે ? ૩૨.

આપણુ-મનુષ્યોમાં પણ ઉચ્છ્વાસને લીધે જ સ્પષ્ટપણે રસનો પ્રસાર થાય છે. જુઓ કે મૃતક વગેરેમાં ઉચ્છ્વાસના અભાવને લીધે રસનો પ્રસાર થતો નથી, ૩૩.

માટે અન્વય અને વ્યતિરેકથી, રસનું પ્રસર્પણ ઉચ્છ્વાસ સિદ્ધ કરે છે. કારણકે વ્યાપક વિના વ્યાપ્ય હોય નહિં. ૩૪.

ઉચ્છ્વાસશ્રાત્મનો ધર્મો નિર્વિવાદમિદં खलु ।

ધર્મશ્ચ ધર્મિણં વ્રૂતે સ્વાવિનાભાવતઃ સ્ફુટમ્ ॥ ૩૫ ॥

કિં ચ દશ્યતે દોહદોત્પત્તિર્દૂણામપિ નૃણામિવ ।

યત્તત્પ્રાપ્ય ફલન્ત્યેતે હૃષ્ટાઃ શુષ્યન્તિ ચાન્યથા ॥ ૩૬ ॥

દોહદશ્રાત્મનો ધર્મઃ કથં નાત્માનમાદિપેત્ ।

ઇચ્છારૂપો દોહદો હિ નેચ્છાવન્તં વિના ભવેત્ ॥ ૩૭ ॥

સંજ્ઞા નિયતસંકોચવિકાસપ્રમુખા અપિ ।

સંજ્ઞિનં કથમાત્માનં ન જ્ઞાપયન્તિ યુક્તિભિઃ ॥ ૩૮ ॥

યદ્વા તારતમ્યમેવં દ્રુમેષ્વપિ નરેષ્વિવ ।

કેઽપ્યેરંડાદિવન્ત્રીચાઃ કેઽપ્યામ્રાદિવદુત્તમાઃ ॥ ૩૯ ॥

ઉત્કટાઃ કંટકૈઃ કેચિત્ કેચિદત્યન્તકોમલાઃ ।

કુટિલાઃ કેઽપિ સરલાઃ કુબ્જા દીર્ઘાશ્ચ કેચન ॥ ૪૦ ॥

હૃદયવર્ણગન્ધરસસ્પર્શાઃ કેચિત્તતોઽન્યથા ।

સવિષા નિર્વિષાઃ કેઽપિ સફલા નિષ્ફલાઃ પરે ॥ ૪૧ ॥

વળી ઉચ્છ્વાસ છે એ આત્માનો ધર્મ છે એ વાત પણ નિર્વિવાદ છે. અને ધર્મ છે-એજ કહી આપે છે કે કોઈ ધર્મી હોવો જ જોઈએ. કારણકે ‘ ધર્મી ’ વિના ‘ ધર્મ ’ એકલો રહી શકે નહિં. ૩૫.

વળી વૃક્ષોને પણ મનુષ્યોની પેઠે દોહદ થતા દેખાય છે. કેમકે એ દોહદ પૂરાય છે ત્યારે જ એઓ વર્ષિત થઈ ફળે છે, અન્યથા સુકાઈ જાય છે. ૩૬.

અને આ દોહદ આત્માનો ધર્મ છે માટે એ (દોહદ) આત્મા-ચૈતન્યનો સદ્ભાવ કોણ કહે છે કે, નથી સિદ્ધ કરતો ? ઇચ્છારૂપ દોહદ ઇચ્છાવન્ત વિના ક્યાંય દીઠો-સાંભળ્યો છે ? ૩૭.

વળી વૃક્ષોને સંકોચ, વિકાસ વગેરે નિયત સંજ્ઞાઓ પણ છે. એ સંજ્ઞાઓ પણ યુક્તિ-પૂર્વક કોઈ આત્મા જેવો સંજ્ઞી જણાવતી વર્તાતી નથી ? ૩૮.

વળી બીજી - મનુષ્યોમાં છે તેવું વૃક્ષોમાં પણ તારતમ્ય છે. જુઓ કે-કેટલાંક વૃક્ષો એરંડા વગેરેની જેમ કનિષ્ઠ છે તો કેટલાંક આમ્ર વગેરેની જેમ ઉત્તમ છે. કેટલાંક કાંટાવાળાં છે તો કેટલાંક અત્યન્ત કોમળ છે. કેટલાંક કુટિલ છે તો કેટલાં સરલ છે. કેટલાંક કુબ્જ તો બીજા દીર્ઘ છે. કેટલાંકનાં વર્ણગન્ધરસસ્પર્શ મનોહર છે તો બીજાનાં એ એથી ઉલટાં છે. કેટલાંક વિષ જેવાં છે તો અન્ય નિર્વિષ-મિષ્ટ છે. કેટલાંક ફળે છે તો બીજાને ફાલ આવતો જ નથી.

જાતાઃ કેચિદવકરે સૂચ્યાનાદૌ ચ કેચન ।

કેચિચ્ચિરાયુષઃ શસ્ત્રાદ્યૈઃ કેચિત્ક્ષિપ્રમૃત્યવઃ ॥ ૪૨ ॥

વિના કર્માણિ નાનાત્વમિદં યુક્તિસહં કથમ્ ।

વિના કારણનાનાત્વં કાર્યે તદ્વિ ન સમ્ભવેત્ ॥ ૪૩ ॥

કર્માણિ ચ કાર્યતયાત્માનં કર્તારમેવ હિ ।

આદિપન્થ્યવિનાભૂતાઃ કુલાલં કલશા ઇવ ॥ ૪૪ ॥

વનસ્પતેઃ સાત્મકત્વં સ્ફુટમેવ પ્રતીયતે ।

જન્યાદિધર્મોપેતત્વાત્ મનુષ્યાદિશરીરવત્ ॥ ૪૫ ॥

અનુમાનં પુરસ્કૃત્ય સાધયત્યાગમોઽપિ ચ ।

વનસ્પતેઃ સચૈતન્યમાચારાંગે યથોદિતમ્ ॥ ૪૬ ॥

इमंपि जाइधम्मयं एयंपि जाइधम्मयं । इमंपि बुद्धिधम्मयं एयंपि बुद्धिधम्मयं । इमंपि चित्तमंतयं एयंपि चित्तमंतयं । इमंपि छिन्नं मिलायइ, एयंपि छिन्नं मिलायइ । इमंपि आहारगं एयंपि आहारगं । इमंपि अणिच्चयं एयंपि अणिच्चयं । इमंपि असासयं एयंपि असासयं । इमंपि

કેટલાંકનું ઉત્પત્તિસ્થાન ઉકરડો છે તો બીજાનું સુંદર ઉદ્યાન વગેરે છે. કેટલાંક દીર્ઘાયુષી તો કેટલાંક શસ્ત્રાદિકથી તુર્ત કપાઈ પડી જાય છે. ૩૯-૪૨.

આવું વિવિધપણું કર્મોના સહસ્રાવ વિના કેમ બને ? નાના પ્રકારના કારણ વિના આવું આવું કાર્યમાં સંભવી શકતું નથી. ૪૩.

કર્મો પણ કાર્યરૂપ હોવાથી પોતાનો કોઈ કર્તા છે જ એમ સૂચવી રહ્યાં છે; ઘડાઓ જેમ કર્તા તરીકે કુલાલને સૂચવે છે એમ. ૪૪.

માટે વનસ્પતિમાં ચૈતન્ય છે એમ સ્ફુટ પ્રતીતિ થાય છે કેમકે એનામાં પણ મનુષ્ય વગેરેના શરીરની પેઠે જન્યાદિધર્મ વિદ્યમાન છે. ૪૫.

વળી આગમમાં પણ અનુમાનને આગળ કરીને વનસ્પતિનું ચૈતન્ય સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. ૪૬.

એ સંબંધમાં આચારાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

આનામાં ઉત્પત્તિધર્મ છે તેમ એનામાં પણ છે; આનામાં વૃદ્ધિધર્મ છે તેમ એનામાં પણ વૃદ્ધિધર્મ છે; આને ચિત્ત છે એમ એને પણ છે; આ જેમ છેદાયાથી મળી જાય છે તેમ એ પણ મળી જાય છે; આ આહારક છે તેમ એ પણ છે; આ અનિત્ય છે એમ એ પણ અનિત્ય છે; આ

ચત્રોવવદ્વયં એયંપિ ચત્રોવવદ્વયં । ઇમંપિ વિપરિણામધર્મયં એયંપિ વિપરિણામધર્મયં । इत्यादि ॥ (અત્રૈકં દ્વંશબ્દવાચ્યં મનુષ્યશરીરં । દ્વિતીયં ચ એતચ્છબ્દવાચ્યં વનસ્પતિશરીરમ્ । इत्यनयोः दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोजना)

वनस्पतेः सचेतन्यमेवं सिद्धं नरांगवत् ।

ततोऽस्य योनिजातत्वमपि सिद्धं तदुच्यते ॥ ४७ ॥

તથાહિ । બીજસ્ય દ્વિવિધાવસ્થા યોન્યવસ્થા તથાપરા ।

तन्मध्ये योन्यवस्था या सा चैवं परिभाव्यते ॥ ४८ ॥

જન્તૂત્પત્તિક્ષણે પૂર્વજન્તુના સ્યાદ્યદુઝ્જિજ્ઞાતમ્ ।

अत्यक्तयोन्यवस्थं च तद्वीजं योनिभूतकम् ॥ ४९ ॥

તત્ર ચ જન્તૂઝ્જિજ્ઞાતં નિશ્ચયેનાધુના જ્ઞાતું ન શક્યતે ।

ततोऽनतिशयी बीजं सचेतनमुतेतरत् ॥ ५० ॥

યોનિભૂતં વ્યવહરેદ્યાવદધ્વસ્તયોનિકમ્ ।

ध्वस्तयोनि त्वजीवत्वादयोनिभूतमेव हि ॥ ५१ ॥

નશ્વર છે તેમ એ પણ નશ્વર છે; આને અયોપચય છે તેમ એને પણ અયોપચય છે; આનો વિપરિણામી ધર્મ છે તેમ એનો પણ છે. ઇત્યાદિ. (અહિં જ્યાં જ્યાં ‘આ’ શબ્દ છે તે મનુષ્યશરીર વાચક હોવો, અને ‘એ’ શબ્દ છે એ વનસ્પતિકાયવાચક સમજવો એવી રીતે બેઉની દૃષ્ટાન્ત-દાર્ષ્ટાન્તરૂપ યોજના છે).

એવી રીતે વનસ્પતિકાયતુ મનુષ્યના શરીરની પેઠે સચેતનત્વ સિદ્ધ કર્યું. અને તેથી એ ‘યોનિજ’ છે એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. ૪૭.

તે આ પ્રમાણે:—

બીજની બે પ્રકારની અવસ્થા છે: (૧) યોનિઅવસ્થા અને (૨) અયોનિઅવસ્થા. એમાં જે યોનિઅવસ્થા છે તે નીચે પ્રમાણે સમજવી—૪૮.

જન્તુની ઉત્પત્તિસમયે અત્યક્તયોનિની અવસ્થાવાળું જે બીજ પૂર્વના જન્તુએ છોડ્યું હોય તે બીજ યોનિભૂત છે. ૪૯.

પણ (જન્તુએ છોડેલું) એ બીજ આ સમયે નિશ્ચયપૂર્વક જાણી શકાતું નથી. તેથી એ સચેતન છે કે અચેતન—એ કહી શકાતું નથી. ૫૦.

વળી જ્યાંસુધી યોનિનો ધ્વંસ થયો નથી ત્યાંસુધી એનો યોનિભૂત તરીકે વ્યવહાર

અને કલાદ, માષ, અપળ, તલ, મગ, મસૂર, તુલસ્થ, તુવર, વટાણા અને વાલ-એટલાં
ધાન્યોની પાંચ વર્ષની ચોનિ કહેલી છે. ૫૫.

લટાતસીશણકંગુકોરદૂપકકોદ્રવાઃ ।

વીજાનિ મૂલકાનાં સર્પપા વરટરાલકાઃ ।

પ્રજ્ઞતા યોનિરેતેપામાગમે સસત્વાર્પિકી ॥ ૫૬ ॥ પદ્મપદી ॥

શ્યમત્ર માવના—

કોષ્ટકાદિષુ નિદ્ધિષ્યૈતેષાં વિધાનશાલિનામ્ ।

લિતાનાં મુદ્રિતાનાં ચોત્કૃષ્ટૈષા યોનિસંસ્થિતિઃ ॥ ૫૭ ॥

તદનુ ક્ષીયતે યોનિંગુરોત્પત્તિકારણમ્ ।

ભવેદ્વીજમવીજં તન્નોત્તમંકુરિતં ભવેત્ ॥ ૫૮ ॥

અન્તર્મુહૂર્ત્તં સર્વેષામેષાં યોનિર્જઘન્યતઃ ।

યત્કેષાંચિદચિત્તત્વં જાયતેઽન્તર્મુહૂર્ત્તતઃ ॥ ૫૯ ॥

પરં તત્સર્વવિદ્વેયં વ્યવહારપથે તુ ન ।

વ્યવહારાત્તુ પૂર્વોક્તૈઃ કાલમાનૈરચિત્તતા ॥ ૬૦ ॥

ઇદમર્થતઃ પંચમાંગે પ્રવચનસારોદ્ધારે ચ ॥

તત્તથ વીજે ચ યોનિભૂતે વ્યુત્ક્રામતિ સૈવ જન્તુરપરો વા ।

મૂલસ્ય યશ્ચ કર્તા સ એવ તત્પ્રથમપત્રસ્ય ॥ ૬૧ ॥

વળી; લટાતસી, સણ, કાંગ, કોરદૂપક, કોદરા, મૂળાનાં બીજ, સરસવ, બરદ, અને રાલક-
એટલાં ધાન્યોની યોનિ આગમમાં સાત વર્ષની કહી છે. ૫૬.

એની ભાવના આ પ્રમાણે:—

એ ગણાવ્યાં એ ધાન્યોને કોઠાર આદિમાં નાખીને ઉપર મજબૂત ઢાકણ ઢાંકીને એને
લીંપીને તથા સીલ કરીને રાખવામાં આવે તો એની ઉપર કહેલી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ રહે છે. ૫૭.

તે પછી અંકુરોની ઉત્પત્તિનું કારણ રૂપ એવી એ યોનિ નષ્ટ થાય છે અને એ બીજ
અખીજરૂપ થાય છે અને વાવ્યાથી ઉગતું નથી. ૫૮.

આ સર્વની યોનિ જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે કારણ કે કેટલાકે અન્તર્મુહૂર્ત્તમાં અચિત્ત
થઈ જાય છે. ૫૯.

પરંતુ એ અચિત્તપણું સર્વજ્ઞપ્રભુથી જ જાણી શકાય એવું છે, વ્યવહારમાર્ગમાં એમ
નથી, કેમકે વ્યવહારદષ્ટિએ તો પૂર્વે કહ્યા છે એટલા કાળ પછી જ અચિત્તપણું થાય છે. ૬૦.

આ ભાવાર્થનું પાંચમાં અંગમાં તથા પ્રવચનસારોદ્ધારમાં કહ્યું છે.

इयमत्र भावना—

बीजस्य निर्वर्त्तकेन जीवेन स्वायुषः क्षयात् ।
 यद्बीजं स्यात्परित्यक्तमथ बीजस्य तस्य च ॥ ६२ ॥
 अम्बुकालक्ष्मादिरूपसामग्रीसम्भवे सति ।
 स एव जातु बीजांगी बद्धतादृशकर्मकः ॥ ६३ ॥
 उत्पद्यते तत्र बीजेऽन्यो वा भूकायिकादिकः ।
 निबद्धमूलादिनामगोत्रकर्मात्र जायते ॥ ६४ ॥
 स एव निर्वर्त्तयति मूलं पत्रं तथादिमम् ।
 मूलप्रथमपत्रे च तत एवैककतृके ॥ ६५ ॥ कलापकम् ॥

यदागमः—जोविय મૂલે જીવો સોવિય પત્તે પદમયાણ્ણિ ॥

अत्राह परः—नन्वेवमादिमदले मूलजीवकृते सति ।

उद्गच्छत्किशलेऽनन्तकायिकत्वं विरुध्यते ॥ ६६ ॥

यदागमः—સર્વો વિ કિસલઓ રાલુ ઉગ્ગમમાણો અણંતઓ ભણિઓત્તિ ॥

અને તેથી, યોનિભૂત એવા બીજની અંદર એજ અથવા બીજે જ તુ સંક્રમે છે. અને જે મૂળનો કર્તા છે તેજ પ્રથમપત્રનો કર્તા થાય છે. ૬૧.

અહિં ભાવના આ પ્રમાણે:—

બીજને બનાવનારા જીવે પોતાના આયુષ્યના ક્ષયથી જે બીજ ત્યજેલું હોય તે બીજને જળ કાળ તથા પૃથ્વી વગેરે—રૂપ સામગ્રી મળ્યેથી, એવું કર્મ જેણે બાંધેલું હોય એવો તેજ બીજનો જીવ કોઈક વખતે તે બીજમાં ઉત્પન્ન થાય છે; અથવા પૃથ્વીકાયઆદિ કોઈ અન્ય—મૂળાદિનામગોત્રકર્મવાળો—જીવ ઉત્પન્ન થાય છે. તેજ જીવ મૂળને તથા પ્રથમપત્રને બનાવે છે; અને તેથી મૂળ અને પ્રથમ પત્ર એ બેઉનો એક જ કર્તા છે. ૬૨-૬૫.

આગમમાં કહ્યું છે કે:—

મૂળમાં જે જીવ છે તેજ જીવ પહેલા પત્રમાં છે,

અહિં કોઈ શંકા ઉપસ્થિત કરે છે કે—જો એવી રીતે પ્રથમપત્ર મૂળ જીવથી બનેલું કહેશે તો, જે કિસલય નીકળે છે એની અંદર રહેલા અનંતકાયિત્વમાં વિરોધ આવશે. કારણ કે આગમમાં સર્વ કિસલયને અનન્તકાય કહ્યા છે. ૬૬.

એ શ કાનુ સમાધાન આ પ્રમાણે:—

અત્ર ઉચ્યતે-વીજે મૂલતયોત્પદ્ય વીજજીવોઽથવાપરઃ ।

કરોત્યુત્સૂનાવસ્થાં તતોઽનન્તરભાવિનીમ્ ॥ ૬૭ ॥

ધ્રુવં કિસલયાવસ્થાં સૃજન્ત્યનન્નજન્તવઃ ।

તતશ્ચ તેપુ જીવેપુ વિનષ્ટેપુ સ્થિતિક્ષયાત્ ॥ ૬૮ ॥

સ એવ મૂલજીવસ્તાં તનૃમનન્તદેહિનામ્ ।

સમાપ્યાધસ્વાંગતયા તાવદ્વર્દ્યયતે કિલ ॥ ૬૯ ॥

યાવત્પ્રથમપત્રં સ્યાત્તતશ્ચ ન વિરુદ્ધયતે ।

કિશલેઽનન્તકાયિત્વમેકકર્તૃકતાપિ ચ ॥ ૭૦ ॥ કલાપકમ્ ॥

અન્યે તુ ધ્યાનયતે—

इह बीजसमुत्सूनावस्थैव प्रतिपाद्यते ।

प्रथमपत्रशब्देन तस्याः प्रथममुद्भवात् ॥ ७१ ॥

ततश्च मूलं बीजसमुत्સૂનાવસ્થા ચેત્યેકકર્તૃકે ।

अनेन चैवं नियमो लभ्यते सूत्रसूचितः ॥ ७२ ॥

एकजीवकृते एव मूलं चोत्सूनतादशा ।

नावश्यं मूलजीवोत्थं शेषं किलयादिकम् ॥ ७३ ॥

ખીજનો છવ અથવા કોઈ અન્ય છવ, ખીજમા મૂળરૂપે ઉત્પન્ન થઈને વિકસિત અવસ્થા કરે છે. ત્યારકેડે અનન્તરભાવી કિસલય-અવસ્થાને અનન્તકાય જન્તુઓજ ઉત્પન્ન કરે છે, અને પછી જ્યારે એમનો સ્થિતિકાળ પૂર્ણ થાય છે એટલે કે એઓ નષ્ટ થાય છે ત્યારે એજ મૂળ છવ એ અનન્તકાયિકોના શરીરને પોતાના આઘ અંગરૂપે ગ્રહણ કરીને, પ્રથમ પત્ર થાય ત્યાં સુધી વૃદ્ધિ પમાડયા કરે છે. અને તેથી કિસલયના અનન્તકાયિત્વમાં તેમજ એક કર્તૃત્વમાં કંઈ વિરોધ આવતો નથી. ૬૭-૭૦.

કેટલાકો વળી એમ કહે છે કે અહિં ‘પ્રથમપત્ર’ એ શબ્દનો ‘ખીજની વિકસિત અવસ્થા’ એવો જ ભાવાર્થ લેવો; કેમકે એ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે. ૭૧.

અને તેથી ‘મૂળ’ અને ‘ખીજની વિકસિત અવસ્થા’-એ બેઉનો એક જ કર્તા છે. આ પરથી સૂત્રનેવિષે સૂચવેલો નિયમ લખ્ય થાય છે કે-મૂળ અને વિકસિત અવસ્થા બેઉ એક છવકૃત જ છે; શેષ કિસલય આદિ ખીલકુલ મૂળ છવથી ઉત્પન્ન થયેલ નથી. ૭૨-૭૩.

તતશ્ચ ઉભયમપિ અવિરુદ્ધમ્ (૧) જોવિય મૂલે જીવો સોવિય પત્તે પઢમયાણ્તિ (૨) સઁવો વિ કિસલઁઓ ઁલુ ઉગ્ગમમાણો અણંતઓ મણિઓ ॥ ઇતિ ॥

અતઁચાર્થતઃ પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ ॥ આચરાંગવૃત્તાવપિ તથૈવ ॥ યદુક્તમ્—

યશ્ચ મૂલતયા જીવઃ પરિણમતે સ ઁવ પ્રથમપત્રતયા અપિ ઇતિ । ઁકજીવકર્તૃકે મૂલપ્રથમપત્રે ઇતિ યાવત્ । પ્રથમપત્રકં ચ યાસૌ બીજસ્ય સમુત્સૂનાવસ્થા મૂજલકાલાપેક્ષા સૈવોચ્યતે । ઇતિ ॥ નિયમપ્રદર્શનમેતત્ ॥ શેષં તુ કિસલયાદિસકલં ન મૂલજીવપરિણામાવિર્ભાવિતમેવ ઇતિ અવગન્તવ્યમ્ ॥

ઉદગ્ચ્છન્ પ્રથમાંકૂરઃ સર્વસાધારણો મવેત્ ।

વર્ધમાનો યથાયોગં સ્યાત્પ્રત્યેકોઽથવાપરઃ ॥ ૭૪ ॥

તત્ર સાધારણલક્ષણં સામાન્યતઃ ઁવમ્—

શરીરોચ્છ્વાસનિઃશ્વાસાહારાઃ સાધારણાઃ ઁલુ ।

યેષામનન્તજીવાનાં તે સ્યુઃ સાધારણાંગિનઃ ॥ ૭૫ ॥

માટે, (૧) મૂળનો જ ઁવ પ્રથમપત્રનો ઁવ છે, અને (૨) ઉગતાં સર્વ કિસલયો અનન્તકાયિક છે—ઁ બેઉ મત અવિરોધી છે.

ઁ ભાવાર્થનું પત્રવણાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે.

આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં પણ ઁજ મતલબનું કહ્યું છે, તે આ પ્રમાણે:—

જે ઁવ મૂળપણે પરિણમે છે તે જ ઁવ પ્રથમપત્રરૂપે પણ પરિણમે છે એટલે કે મૂળ અને પ્રથમ પત્ર બેઉ ઁકઁવકર્તૃક છે. પૃથ્વી જળ અને કાળની અપેક્ષાવાળી આ જે બીજની વિકસિત અવસ્થા છે તે જ ‘પ્રથમપત્ર’ કહેવાય છે. સૂત્રમાં નિયમ સૂચવ્યો છે તે ઁવો જાણવો. વળી શેષ કિસલયઆદિ બિલકુલ મૂળઁવના પરિણામથી પ્રકટ થયેલ નથી જ—ઁમ સમજવું.

પહેલો અંકુર કુટે ઁ સર્વસાધારણ હોય છે અને પછી યોગાનુસાર વૃદ્ધિ પામે ત્યારે ઁ ‘પ્રત્યેક’ કે ‘સાધારણ’ થાય છે. ૭૪.

‘સાધારણ’ નું સામાન્યતઃ આવું લક્ષણ છે:—

જે અનન્તકાય ઁવોનાં શરીર, ઉચ્છ્વાસ, નિઃશ્વાસ અને આહાર સાધારણ હોય છે તે ‘સાધારણ’ કહેવાય છે. ૭૫

વિશેષતઃ તદ્વચ્ચણમં ચૈવમ્—

મૂલાદિદશકસ્યેહ યસ્ય ભંગો સમો ભવેત્ ।

અનન્તજીવં તદ્ જ્ઞેયં મૂલાદિદશકે ક્વલુ ॥ ૭૬ ॥

વનસ્પતિસપ્તતૌ સમભંગલક્ષણં એવં ઉક્તમ્—

લ્હડિઆઈ ચુન્નનિપ્પાઈયાઈ વત્તીઈ જારિસો ભંગો ।

સવત્થ સમસરુવો કેઆરતરીઈતુહો વા ॥ ૧ ॥

ઈત્થ પુણ વિસેસોયં સમભંગા હુંતિ જે સયાકાલમ્ ।

તે ધ્વિય આણત્તકાયા ન પુણ્ણો જે કોમલત્તેણ ॥ ૨ ॥

મૂલાદિદશકં તુ એવમ્—

મૂલે કંદે લંધે તયા ય સાલે પવાલપત્તે ય ।

પુપ્ફે ફલવીણ વિય પત્તેયં જીવઠાણાઈં ॥ ૭૭ ॥

મૂલાદેર્યસ્ય ભગ્નસ્ય મધ્યે હીરો ન દૃશ્યતે ।

અનન્તજીવં તદ્ જ્ઞેયં યદન્યદપિ તાદૃશમ્ ॥ ૭૮ ॥

હીરો નામ વિષમઃ છેદઃ ઉદન્તુરો વા ॥

એનું લક્ષણ વિશેષપ્રકારે નીચે પ્રમાણે છે:—

મૂળ આદિક દશે વાનાં ભાંગતાં જેનો ભાંગ ‘ સમ ’ એટલે સરખો થાય તેનાં મૂળ આદિક દશે વાનાં અનન્તકાયિક જાણવાં. ૭૬.

‘ વનસ્પતિસપ્તતિ ’ ગ્રંથમાં ‘ સમભંગ ’ નું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

ખડી વિગેરેનું ચૂર્ણ કરી તેની વાટ ખનાવીને તે ભાંગવાથી જે ભાંગ થાય છે તે ‘ સમ-ભાંગ ’; અથવા ક્યારાની તરને ભાંગતાં થાય તે પણ સમભાંગ. ૧.

અહિં એટલું વિશેષ—કે જેઓના હિંમેશાં ‘ સમભાંગ ’ થઈશ કે છે એઓ ‘ અનન્તકાય ’ હોય છે; કેમજાણાને લીધે જેઓના સમભાંગ થતા હોય તે નહિં. ૨.

ઉપર મૂળ આદિક દશ વાનાં કહ્યાં તે દશ આ પ્રમાણે:—

(૧) મૂળ, (૨) કંદ, (૩) સ્કંધ, (૪) ત્વચ્ચા, (૫) પર્વ, (૬) પ્રવાલ, (૭) પત્ર, (૮) પુષ્પ, (૯) ફળ અને (૧૦) ખીજ—એ દશે (પ્રત્યેક), જીવનાં સ્થાનો છે. ૭૭.

જેનું મૂળ વગેરે ભાંગવાથી વચ્ચે ‘ હીર ’ ન દેખાય તે અને ખીજ પણ જે તેવાં હોય તે અનન્તકાય જાણવાં. ૭૮.

‘ હીર ’ એટલે વિષમ છેદ અથવા દાંતા.

યત્ર સ્કન્ધકંદમૂલશાખાસુ खलु वीक्ष्यते ।

त्वचा स्थूलतरा काष्ठात् सा त्वचानन्तजीविका ॥ ૭૯ ॥

येषां मूलकंदपत्रफलपुष्पत्वचां भवेत् ।

चक्राकारः समच्छेदो भंगेऽनन्तात्मकं हि तत् ॥ ૮૦ ॥

ग्रन्थिः पर्वात्मिका भंगस्थानं सामान्यतोऽथवा ।

रजसा क्षुरितं यस्य भंगेऽनन्तात्मकं हि तत् ॥ ૮૧ ॥

केदारशुष्कंतरिकापुटवद्भिद्यते च यत् ।

प्रागुक्तलक्षणाभावेऽप्यनन्तकाયિકં हि તત્ ॥ ૮૨ ॥

યદાગમઃ—ચક્રાભં ભજ્જમાણસ્સ ગંઠીચુણ્ણઘણો ભવે ।

પુઢવીસરિસમેણ્ણ અણ્ણંતજીવં વિચાણ્ણાહિ ॥ ૮૩ ॥

सक्षीरं वापि निःक्षीरं पत्रं गूढशिरं च यत् ।

अलक्ष्यमाणपत्रार्द्धद्वयसन्धि च यद्भवेत् ॥ ૮૪ ॥

अनन्तजीवं तत्सर्वं ज्ञेयमित्यादिलक्षणैः ।

बहुश्रुतेभ्यो ज्ञेयानि लक्षणान्यपराण्यपि ॥ ૮૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સ્કંધ, કંદ, મૂળ અને શાખાઓની છાલ મૂળકાષ્ઠથી વધારે સ્થૂલ હોય તે છાલ અનન્તકાયિક છે એમ સમજવાું. ૭૯.

તથા જે મૂળ, કંદ, પત્ર, ફળ, પુષ્પ અને છાલને ભાંગતાં ચક્રાકાર સમચ્છેદ થાય તે પણ અનન્તકાયિક જાણવાં. ૮૦.

અથવા; સામાન્યતઃ પર્વરૂપગ્રંથિ તે ભાંગસ્થાન,—એ ભાંગસ્થાન છેદવાથી જે અંદરના રજવડે આચ્છાદિત દેખાય તે પણ અનન્તકાય કહેવાય. ૮૧.

એ શિવાય; ક્યારાની સૂકાયલી તરના પોપડાની જેમ જેનો ભાંગ થાય તે ભલે કદાચિત્ત પૂર્વોક્ત લક્ષણથી રહિત હોય તો એ તે અનન્તકાયિક સમજવાં. ૮૨.

આગમમાં પણ કહ્યું છે કે:—

ભાંગવાથી જેનો ચક્રસમાન આકાર થાય, જેની ગાંઠ પરાગચૂર્ણથી ઘન—ભરેલી હોય, અને જેનો માટીની જેમ ભાંગ થાય તે અનન્તકાય સમજવાં. ૮૩.

ક્ષીરવાળાં કે ક્ષીરવિનાનાં, શુસનસોવાળાં, અને જેની બે અરધીયાં વચ્ચેની સંધિ જણાતી ન હોય, એવા એવા લક્ષણોવાળાં પત્ર સર્વે અનન્તકાયિક જાણવાં. એનાં બીજાં પણ લક્ષણો છે તે બહુશ્રુત—વિદ્વાનો પાસેથી જાણી લેવાં. ૮૪-૮૫.

અયોગોલો યથાધ્માતો જાતસ્તપ્તસુવર્ણરુક્ ।

સર્વોઽપ્યગ્નિપરિણતો નિગોદોઽપિ તથાદ્ધિભિઃ ॥ ૮૬ ॥

તત્રાપિ વાદરાનન્તકાયિકાઃ સ્યુરનેકધા ।

મૂલકશૃંગવેરાદ્યા પ્રત્યક્ષા જનચત્તુષામ્ ॥ ૮૭ ॥

તથાહિ—સઘ્વાઝ કંદજાઈ સૂરણકંદો ય વજ્રકંદો ય ।

અલ્લહલિદા ય તહા અદં તહ અલ્લકચ્ચૂરો ॥ ૮૮ ॥

સત્તાવરી વિરાલી કુંઆરિ તહ થોહરી ગલો ઇઅ ।

લસણં વંસકરિલ્લા ગજ્જર લૂણાઓ લોઢો ॥ ૮૯ ॥

ગિરિકન્નિ કિસલપત્તા ષિરિંસુઆ થેગ અલ્લમુત્થા ય ।

તહ લૂણારુલ્લહ્લી ચિલ્લહડો અમયવલ્લી ય ॥ ૯૦ ॥

મૂલા તહ ભૂમિરુહા વિરુહા તહ ટક્કવત્થુલો પઢમો ।

સૂઅરવલ્લો અ તહા પલ્લંકો કોમલંચિલિયા ॥ ૯૧ ॥

આલૂ તહ પિંડાલૂ હરવંતિ ણ્ણ અણંતનામેહિં ।

અન્નમણંતં નેયં લલ્લણજુત્તીઇ સમયાઓ ॥ ૯૨ ॥

અન્યેઽપિ સ્તુહીપ્રભૃતયોઽનન્તકાયિકા અવણ્ણણ્ણ ઇત્યાદિ પ્રજ્ઞા-
પનોક્તવાક્યપ્રબન્ધતો જ્ઞેયોઃ ॥

એક લોખંડનો ગોળો હોય એને તપાવીને સુવર્ણ જેવો ચક્રચક્રિત કરીએ ત્યારે તે જેમ સર્વતઃ અગ્નિથી વ્યાપ્ત હોય છે તેમ સર્વ નિગોદ પણ જીવોથી વ્યાપ્ત છે. ૮૬.

વળી એવા કેટલાક બાદર અનન્તકાયો પણ છે, જેવાં કે મૂળા, શીંગોડાં વગેરે, કે જે આપણે પ્રત્યક્ષ જાણીએ છીએ. ૮૭.

તે બાદર અનન્તકાય નીચે પ્રમાણે જાણવાં:—

કંદની સર્વ જાતિ, સૂરણકંદ, વજ્રકંદ, લીલી હળદર, લીલું આદુ, લીલો કચુરો, સતા-
વરી, વિરાળી, કુંઆર, થોર, ગળો, લસણ, વાંસકારેલા, ગાજર, લુણી, લોદર, ગિરિકર્ણી,
કિસલયપત્ર, ખીરસુઆ, થેગ, લીલીમોથ, લૂણીવૃક્ષની છાલ, ખીલોડાં, અમરવેલ, મૂળા, ભૂમિ-
ફેડા, વિરુહા, ટાંકાનું પહેલું પત્ર, સૂકરવેલ, પલ્લંકની લાજ, કોમળ આંબલી, આલુ,
પિંડાલુ, તથા હરવંતી—એટલાં, અને એવાં લક્ષણવાળાં બીજાં પણ સિદ્ધાન્તમાં કહ્યાં હોય
તે. ૮૮-૯૨.

વળી પત્રવણાસૂત્રમાં કહેલા ‘અવણ્ણણ્ણ’ ઇત્યાદિ વાક્ય પરથી ‘સ્તુહી’ વગેરે
પણ એવાં જાણવાં.

इति साधारणवनस्पतिभेदाः ॥

प्रत्येकलक्षणं चैवम्—

यत्र मूलादिदशके प्रत्यंगं जन्तवः पृथक् ।

प्रत्यેકનામકર્માઢ્યાસ્તત્પ્રત્યેકમિહોચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

तथा च आहुः जीवविचारे—

एगसरीरे एगो जीवो जेसिं तु ते उ पत्तेया ।

ફલફુલ્લછલ્લિકઢ્ઢા મૂલા પત્તાણિ વીંત્રાણિ ॥ ૧૪ ॥

किंच

मूलादेर्यस्य भग्नस्य मध्ये हीरः प्रदृश्यते ।

પ્રત્યેકજીવં તઢ્ઢિન્ધ્યાવ્યદન્યદપિ તાદૃશમ્ ॥ ૧૫ ॥

यत्र मूलस्कन्धकन्दशाखासु दृश्यते स्फुटम् ।

ત્વચા કનીયસી કાષ્ટાત્ સા ત્વક્ પ્રત્યેકજીવિકા ॥ ૧૬ ॥

तस्य द्वादश भेदाः स्युः प्रत्येकस्य वनस्पतेः ।

યથા પ્રસિદ્ધિતાન્ કાંશ્ચિત્ દર્શયામિ સમાસતઃ ॥ ૧૭ ॥

એ પ્રમાણે સાધારણ વનસ્પતિના ભેદો કહ્યા.

હવે ‘ પ્રત્યેક ’ વનસ્પતિનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે:—

જ્યાં મૂળ વગેરે દશે અંગે પ્રત્યેકનામકર્માઢિવાળા પૃથક્ પૃથક્ જંતુઓ હોય છે તે પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય કહેવાય છે. ૯૩.

એ સંબંધમાં ‘ જીવવિચાર ’ માં કહ્યું છે કે:—

જેના એક શરીરમાં એક જીવ હોય છે તે પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય છે. ઢષ્ટાન્ત તરીકે ફળ, ફુલ, ત્વચા, કાષ્ટ, મૂળ, પત્ર અને બીજ. ૯૪.

આ મૂળ વગેરે ગણાવ્યાં તેને ભાંગવાથી વચ્ચે ‘ હીર ’ જેવું વર્તાય છે માટે એ સર્વ, તથા એના જેવાં બીજાં પણ પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય છે. ૯૫.

જ્યાં મૂળ, કંદ, સ્કંધ અને શાખાઓમાં કાષ્ટ કરતાં સ્પષ્ટ રીતે પાતળી ત્વચા દેખાય એ ત્વચા પણ પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય છે. ૯૬.

આવી જે પ્રત્યેકવનસ્પતિ—એના બાર ભેદ છે. એનું સમાસથી, જેવું પ્રસિદ્ધ છે એવું કંઈ નિરૂપણ કરીએ છીએ. ૯૭.

વૃક્ષા ગુચ્છા ગુલ્મા લતાશ્ચ વલ્લ્યશ્ચ પર્વગાશ્ચૈવ ।

તૃણવલયહરીતકૌષધિજલરુહકુહર્યાશ્ચ વિજ્ઞેયાઃ ॥ ૯૮ ॥

વૃક્ષાસ્તત્ર દ્વિભેદાઃ સ્યુઃ ફલોદ્યદ્વીજભેદતઃ ।

એકવીજફલાઃ કેચિત્ ભૂરિવીજફલાઃ પરે ॥ ૯૯ ॥

અંકુલજમ્બૂનિમ્વામ્નાઃ પ્રિયાલસાલપીલવઃ ।

સલ્લકીશૈલુવકુલભિલ્લાતકવિભીતકાઃ ॥ ૧૦૦ ॥

હરીતકીપુત્રજીવાઃ કરંજારિષ્ટકિંશુકાઃ ।

અશોકનાગપુત્રાગપ્રમુખા એકવીજકાઃ ॥ ૧૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

કપિત્થતિન્દુકપ્લક્ષધવન્યગ્રોધદાડિમાઃ ।

કદમ્બકુટજા લોધ્રઃ ફણસશ્ચન્દનાર્જુનાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

કાકોદુસ્ત્રરિકા માતુર્લિંગસ્તિલકસંજ્ઞકઃ ।

સપૂર્ણદધિપર્ણપ્રમુખા બહુવીજકાઃ ॥ ૧૦૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પ્રત્યેકમેષાં વૃક્ષાણાં પ્રત્યેકાસંખ્યજીવકાઃ ।

મૂલકન્દસ્કન્ધશાખાત્વકપ્રવાલા ઉદીરિતાઃ ॥ ૧૦૪ ॥

વૃક્ષ, ગુચ્છ, ગુદમ, લતા, વૃક્ષી, પર્વ, તૃણ, વલય, હરીતક, ઔષધિ, જળરૂહ અને કુહરુ—આ બાર પ્રત્યેકવનરૂપતિના ભેદ છે. ૯૮.

એમાં પહેલો પ્રકાર જે વૃક્ષ—તે, એના ફળમાથી નીકળતા એક કે વિશેષ બીજની ગણતરીએ, જે પ્રકારનાં છે:—(૧) એકબીજયુક્તફળવાળાં, (૨) અનેકબીજયુક્તફળવાળાં. ૯૯.

અંકોલ, જાંબુ, લીંબડો, આમ્રવૃક્ષ, પ્રિયાલ, સાલ, પીલુ, સલ્લકી, શૈલુ, બકુલ, ભિલ્લાતક, બિલીતિકા, હરીતકી, પુત્રજીવા, કરંજ, અરીકા, કિંશુક, અશોક, નાગ, પુત્રાગ વગેરે એકબીજયુક્તફળવાળાં છે. ૧૦૦-૧૦૧.

અને કપિત્થ, તિન્દુક, પ્લક્ષ, ધાવડી, ન્યગ્રોધ, દાડિમ, કદમ્બ, કુટજ, લોધ્ર, ફણસ, ચંદન, અર્જુન, કોકોદુમ્બરી, માતુર્લિંગ, તિલક, સપૂર્ણ, દધિપર્ણ વગેરે બહુબીજયુક્તફળવાળાં છે. ૧૦૨-૧૦૩.

આ વૃક્ષોમાંના દરેકનાં મૂળ, સ્કન્ધ, શાખા, છાલ તથા પ્રવાલામાં અસંખ્ય ‘પ્રત્યેકજીવ’ રહેલા છે. ૧૦૪.

દ્રવ્યલોક] ‘ પ્રત્યેક ’ વનસ્પતિકાચના બાર ભેદ । વૃક્ષના દશ અવયવો । (૩૬૭)

પુષ્પાણ્યનેકજીવાનિ એકૈકોઽક્ષી દલે દલે ।

પ્રત્યેકમેકજીવાનિ બીજાનિ ચ ફલાનિ ચ ॥ ૧૦૫ ॥

एकः पूर्णतरुस्कन्धव्यापी भवति चेतनः ।

मूलादयो दशाप्यस्य भवन्त्यवयवा किल ॥ १०६ ॥

તથોક્તં સૂત્રકૃતાંગવૃત્તૌ શ્રુતસ્કન્ધ ૨ અધ્યયન ૩—

આહાવરમિત્યાદ્યાલાપકસ્ય અર્થઃ—અથ અપરં એતદ્ આખ્યાતં તદ્ દર્શયતિ—ઇહ અસ્મિન્ જગતિ એકે ન તુ સર્વે તથાકર્મોદયવર્ત્તિનો વૃક્ષયોનિકાઃ સત્વા ભવન્તિ । તદવયવાશ્રિતાઃ ચ અપરે વનસ્પતિરૂપા એવ પ્રાણિનો ભવન્તિ । તથાહિ । યો હિ એકઃ વનસ્પતિજીવઃ સર્વવૃક્ષા-વયવવ્યાપી ભવતિ તસ્ય ચ અપરે તદવયવેષુ મૂલકન્દસ્કન્ધસ્વક્રશાખા-પ્રવાલપુષ્પપત્રફલબીજભૂતેષુ દશસુ સ્થાનેષુ જીવાઃ સમુત્પદ્યન્તે । તે ચ તત્રોત્પદ્યમાના વૃક્ષયોનિકા વૃક્ષવ્યુત્ક્રમાશ્ચ ઉત્પદ્યન્તે ॥

मूलं स्यात् भूमिसम्बद्धं तत्र कन्दः समाश्रितः ।

तत्र स्कन्ध इति मिथो बीजान्ताः स्युर्युताः समे ॥ १०७ ॥

પુષ્પે પુષ્પે અનેક જીવ છે; પત્રે પત્રે એક જીવ છે, તેમ જીને જીને અને ફળે ફળે પણ એક જીવ છે. ૧૦૫.

સંપૂર્ણ તરુસ્કંધમાં પણ એક જીવ વ્યાપી રહેલ છે. મૂળ વગેરે દશ ઉપર કહી ગયા છીએ એ દશે એના અવયવો છે. ૧૦૬.

આ સંબંધમાં ‘ સૂત્રકૃતાંગ ’ ની વૃત્તિમાં દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધના અધ્યયન ત્રીજામાં આહાવર ઇત્યાદિથી શરૂ થતા ‘ આલાપક ’ (આલાપક) માં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

આ જગતમાં કેટલાએક, અમુક કર્મોના ઉદયવાળા વૃક્ષોના જીવ છે; અને કેટલાક એના અવયવોને આશ્રીને રહેલા વનસ્પતિરૂપ જ જીવ છે. તે આ પ્રમાણે:—વનસ્પતિનો જે એક જીવ છે તે આખા વૃક્ષના અવયવોમાં વ્યાપી રહેલ છે, અને એના જીવ જીવો એના મૂળ-કંદ-સ્કંધ-છાલ-શાખા-પ્રવાલા-પુષ્પ-પત્ર-ફળ અને જીજ-એ દશે સ્થાનો-અવયવો-માં ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે ત્યાં ઉત્પન્ન થવાથી વૃક્ષયોનિક થાય છે, અને વૃક્ષમાં સંકેમે છે.

વૃક્ષનું મૂળ ભૂમિ સાથે સંબંધ હોય છે, કંદ એને આશ્રીને રહેલ છે, અને સ્કંધ વળી એ કંદને આશ્રીને રહેલ છે. એવી રીતે જીજ પર્યન્ત સર્વે પરસ્પર જોડાયેલા છે. ૧૦૭.

અતઃ પૃથ્વીગતરસમાહરન્તિ સમેડપ્યમી ।

યાવત્ ફલાનિ પુષ્પસ્થં વીજાનિ ફલસંગતમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

શ્રાવણાદિચતુર્માસ્યાં પ્રાવૃદ્ધર્વાસુ ભૂરુહઃ ।

સર્વતો વહુલાહારા અપાં વાહુલ્યતઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૦૯ ॥

તતઃ શરદિ હેમન્તે ક્રમાદલ્પાલ્પભોજિનઃ ।

યાવદ્વસન્તેડ્વપાહારા ગ્રીષ્મેડ્વ્યન્તમિતાશનાઃ ॥ ૧૧૦ ॥

યત્તુ ગ્રીષ્મેડ્વપિ દ્રુમાઃ સ્યુર્દલપુષ્પફલાદ્ભૂતાઃ ।

તદુષ્ણયોનિજીવાનામુત્પાદાત્તત્ર ભૂયસામ્ ॥ ૧૧૧ ॥

इति भगवतीसूत्रशतक ७ उद्देश ३ ॥

નનુ ચ મૂલાદયો દશાપ્યેવં યદિ પ્રત્યેકદેહિભિઃ ।

જાતા અનેકૈસ્તત્તસ્મિન્નેકમૂલાદિધીઃ કથમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

અત્ર ઉચ્યતે ।

શ્લેષણદ્રવ્યસંમિશ્રૈર્ઘટિતાનેકસર્ષપૈઃ ।

ભૂરિસર્ષપરૂપાપિ વર્તિરેકૈવ ભાસતે ॥ ૧૧૩ ॥

એમ હોવાથી, ત્યાં સુધી પુષ્પ પર ફળ આવે ત્યાંસુધી પુષ્પદ્વારા અને ફળમાં બીજ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી ફળદ્વારા, એ સર્વે સાથે જ પૃથ્વીમાં રહેલા રસનો આહાર કરે છે. ૧૦૮.

શ્રાવણ વગેરે ચાર માસની વર્ષાઋતુમાં, પાણી બહોળું હોવાથી વૃક્ષોને બહુ આહાર મળે છે. ૧૦૯.

પછી શરદ અને હેમન્ત ઋતુઓથી લઈને છેક વસન્તઋતુ સુધી એઓને અદ્ય અદ્ય આહાર મળે છે. અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં એઓને એકદમ મિત આહાર મળે છે. ૧૧૦.

છતાં પણ ગ્રીષ્મઋતુમાં એઓનાં પત્ર, પુષ્પ અને ફળ સુંદર હોય છે એ ઉષ્ણયોનિના પુષ્કળ જીવોની ઉત્પત્તિને પ્રતાપે જ. ૧૧૧.

એ પ્રમાણે ભગવતીસૂત્રના સાતમા શતકના ત્રીજા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે.

અહિં કોઈ એવી શંકા ઉપસ્થિત કરે કે—જ્યારે મૂળ વગેરે દ્રવ્ય (અવયવો) આ પ્રમાણે અનેક પ્રત્યેકજીવોથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે એને ‘ એકમૂળાદિક ’ કેમ કહેવાય ? ૧૧૨.

એ શંકાતું સમાધાન આ પ્રમાણે:—

ઘણા સરસવને કોઈ ચીકાશવાળા પદાર્થમાં મિશ્ર કરીને એની વાટ બનાવીએ એ વાટ

યથા તે સર્ષપાઃ સર્વે સ્વસ્વમાનાઃ પૃથક્ પૃથક્ ।

વર્તેર્બુદ્ધિ સૃજન્તોઽપિ સ્થિતાઃ સ્વસ્વાવગાહનાઃ ॥ ૧૧૪ ॥

તથા પ્રત્યેકજીવાસ્તે પૃથક્ સ્વસ્વવપુર્ભૃતઃ ।

સૃજન્ત્યેકત્ર મિલિતા એકમૂલાદિવાસનામ્ ॥ ૧૧૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

इह यद् द्वेषरागाभ्यां संचितं पूर्वजन्मनि ।

हेतुरેકત્ર સમ્બન્ધે તત્કર્મ શ્લેષણોપમમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

कृतैवंविधकर्माणो जीवास्ते सर्षपोपमाः ।

મૂલાદિ વર્તિસ્થાનીયમિતિ દૃષ્ટાન્તયોજના ॥ ૧૧૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

तिलशष्कुलिका पिष्टमयी तिलविमिश्रिता ।

અનેકતિલજાતાપિ યથૈકા પ્રતિભાસતે ॥ ૧૧૮ ॥

इहापि दृष्टान्तयोजना प्राग्वत् ॥

अथ गुच्छादयः ।

वृन्ताकीबदरीनीलीतुलसीकरमर्दिकाः ।

યાવાસાઘાડનિર્ગુડચ ઇત્યાદ્યા ગુચ્છજાતયઃ ॥ ૧૧૯ ॥

જો કે ઘણા સરસવ રૂપ છે તો યે એક જ છે એમ જણાય છે. એટલે કે પૃથક્ પૃથક્ પોતપોતાના માનવાળા તે સર્વે સરસવના ઘણા વાટ તરીકે ગણાય છે તોપણ તેઓ સઘળા પોતપોતાના અવગાહમાં રહેલા છે, તેમ એ સર્વ પ્રત્યેક જીવો પોતપોતાનાં નોખાંનોખાં શરીરવાળા હોવા છતાં, જ્યારે એકત્ર મળે છે ત્યારે ‘ એકમૂલાદિ ’ છે એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧૩-૧૧૫.

આહું, પૂર્વભવમાં રાગદ્વેષાદિથી બાંધેલું જે કર્મ એકત્રતાનો હેતુભૂત છે તેને ‘ ચીકા-શવાળા પદાર્થ ’ સમાન સમજવું; તે તે પ્રકારના કર્મો જેમણે બાંધેલાં છે એવા જીવોને સર-સવસમાન સમજવા; અને મૂળ આદિને વાટ સમાન સમજવા. ૧૧૬-૧૧૭.

વળી તિલમિશ્રિત લોટની તલસાંકળી જો કે અનેક તલદાણુની બનેલી છે તોપણ તે એક જેવી વર્તાય છે. ૧૧૮. આ બીજું દૃષ્ટાન્ત. (એમાં પણ ઉપર પ્રમાણે ચોજના કરવી.)

(અઠાણુમા શ્લોકમાં ‘ પ્રત્યેક વનસ્પતિ ’ ના બાર લેદ ગણાવ્યા એમાંથી પહેલા લેદ- ‘ વૃક્ષ ’ નું, આ પ્રમાણે ૯૯ મા શ્લોકથી ૧૧૮ મા શ્લોક સુધીમાં વિવેચન કર્યું ત્યાર પછી-)

હવે બીજા ‘ ગુચ્છ ’ વગેરે લેદો વિષે વિવેચન:—

રીંગણી, બોરડી. ગળી, તુલસી, કરમદી, જવાસો, અઘાડ, નિર્ગુદી વગેરે ‘ ગુચ્છ ’ ની જાતિ છે. ૧૧૯.

મહ્લિકાકુન્દકોરિંટયૂથિકાનવમહ્લિકાઃ ।

મુદ્ગરઃ કણવીરશ્ચ જાત્યાદ્યા ગુલ્મજાતયઃ ॥ ૧૨૦ ॥

અશોકચમ્પકલતા નાગપદ્મલતા અપિ ।

અતિમુક્તકવાસન્તીપ્રમુખાઃ સ્યુર્લતા ઇમાઃ ॥ ૧૨૧ ॥

એકૈવ શાખા યસ્કન્ધે મહત્યૂર્ધ્વં વિનિર્ગતા ।

નૈવાન્યાસ્તાદૃશઃ સ સ્યાલ્લતાખ્યશ્ચમ્પકાદિકઃ ॥ ૧૨૨ ॥

કુળ્માન્ડી ત્રપુષી તુમ્બી કાર્લિંગી ચિર્મટી તથા ।

ગોસ્તની કારવેલી ચ વલ્લયઃ કર્કોટિકાદિકાઃ ॥ ૧૨૩ ॥

ઇક્ષુઃ વંશઃ વીરણાનિ દ્રવ્કુડઃ શર ઇત્યપિ ।

વેત્રઃ નડશ્ચ કાશશ્ચ પર્વગા એવમાદયઃ ॥ ૧૨૪ ॥

દૂર્વાદર્ભાર્જુનૈરંડાઃ કુરુવિન્દકરોહિણાઃ ।

સુંકલ્યાખ્યં ક્ષીરવિસમિત્યાદ્યાઃ તૃણજાતયઃ ॥ ૧૨૫ ॥

પૂગલર્જૂરસરલા નાલિકેર્યશ્ચ કેતકાઃ ।

તમાલતાલકન્દલ્યઃ ઇત્યાદ્યાઃ વલ્લયાભિધાઃ ॥ ૧૨૬ ॥

મહ્લિકા, કુંદ, કોરિંટ, યૂથિકા, નવપદ્મિકા, મોગરો, કણ્વેર, નાઈ વગેરે ‘ ગુલ્મ ’ ની જાતિ છે. ૧૨૦.

અશોકલતા, ચંપકલતા, નાગલતા, પદ્મલતા, અતિમુક્તલતા, વાસન્તી વગેરે લતાઓ છે. ૧૨૧.

જેના સ્કંધમાં એકજ મોટી શાખા ઉંચી નીકળેલી હોય, અને એના જેવી બીજી એક પણ શાખા ન હોય એ લતા કહેવાય. ૧૨૨.

કોળું, ત્રપુષી, તુંબડી, કાર્લિંગડી, ચીલડી, દ્રાક્ષ, કારેલી તથા ખરખોડી વગેરે ‘ વૃક્ષી ’ ની જાતિ છે. ૧૨૩.

ઇક્ષુ, વાંસ, વીરણ, દ્રવ્કુડ, શર, નેતર, નડ, કાશ વગેરે ‘ પર્વગ ’ એટલે સાંધાવાળી વનસ્પતિ છે. ૧૨૪.

દૂર્વા, દહીં, અર્જુન, એરંડ, કુરુવિદ્ધક, રોહિષ, સુકલી, ક્ષીરબિસ વગેરે જાતનાં ‘ તૃણ ’ છે. ૧૨૫.

સોપારી, ખજૂર, સરલ, નાળીએર, કેતક, તમાલ, તાલ, કેળ વગેરે ‘ વલ્લય ’ કહેવાય છે. ૧૨૬.

આર્યકદમનકમરુબકમન્ડુકીસર્ષપાભિધૌ શાકૌ ।

અપિ તન્દુલીયવાસ્તુકમિત્યાદ્યા હરિતકા જ્ઞેયાઃ ॥ ૧૨૭ ॥

ઔષધ્યઃ ફલપાકાન્તાઃ તાઃ સ્ફુટા ધાન્યજાતયઃ ।

ચતુર્વિંશતિસ્વતાનિ તાનિ પ્રાધાન્યતઃ કિલ ॥ ૧૨૮ ॥

તથાહિ । ધન્નાઈં ચડવ્વીસં જવ ગોહુમ સાલિ વીહિ સટ્ટિકા ।

કોદ્દવ અણુયા કંગૂ રાયલ તિલ મુગ્ગ માસા ય ॥ ૧૨૯ ॥

અયસિ હરિમંથ તિડડગ નિપ્પાવ સિલં રાયમાસા ય ।

ઉરુવૂ મસૂર તુવરી કુલત્થ તહ ધન્નય કલાયા ॥૧૩૦॥ઈતિ॥

રુહન્તિ જલમધ્યે યે તે સ્યુર્જલરુહા ઇમે ।

કદમ્બશૈવલકશેરુકાઃ પદ્મભિદો મતાઃ ॥ ૧૩૧ ॥

કુહળા અપિ બોધવ્યા નામાન્તરતિરોહિતાઃ ।

સ્ફુટા દેશવિશેષેષુ ચતુર્થોપાંગદર્શિતાઃ ॥ ૧૩૨ ॥

તથા ।

સે કિંતિ કુહળા । કુહળા અરોગવિહા પપ્પણ્ણા । તં જહા । આ-
ણ્ણકાણ્ણ કુહળે કુણ્ણકે દવ્વહલિયા સપ્પાણ્ણ સજ્જાણ્ણ સત્તાણ્ણ વંસીણ્ણહિયા
કુરુણ્ણ । જેયા વણ્ણે તહપ્પગારા સેત્તં કુહળા । ઇત્યાદિ ॥

આર્યક, દમનક, મરુબક, મંડુકી, સર્ષવ, તાંદળને તથા વાસ્તુક વગેરે ‘ હરિતક ’ કહેવાય છે. ૧૨૭.

પાકી તૈયાર થયેલા તમામ પ્રકારના ધાન્ય-એ ‘ ઔષધીઓ ’ છે. એની મુખ્ય ઓવીશ બીજ છે. ૧૨૮.

તે ઓવીશ આ પ્રમાણે:—જવ, ગોધમ, શાલ, ભાત, સાઠીઓખા, કોદરા, અણ્ણક, કાંગ રાયલ, તલ, મગ, અડદ, અતસી, હરિમંથ, તિડડગ, નિર્દ્રાવ, સિલ, રાયમાસ, ઉખ્ખુ, મસૂર, તુવર, કળથી, ધાણા, અને ચણા. ૧૨૯. ૧૩૦.

જળની અંદર ઉગે છે એ ‘ જળરૂહ ’. જેવાં કે કદંબ, શૈવલ, કશેરૂક, તથા કમળની બીજ. ૧૩૧.

‘ કુહળુ ’ પણ જળરૂહની બીજવિશેષ છે. કોઈ દેશમાં પ્રસિદ્ધ હશે. એના વિષે સ્ફુટપણે ઓથા ઉપાંગમાં વિવેચન છે ૧૩૨

ત્યાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

‘ કુહળુ ’ શું છે ? કુહળુ અનેક પ્રકારના હોય છે.

ગુચ્છાદીનાં ચ મૂલાદ્યા અપિ ષટ્ સંખ્યજીવકાઃ ।

સૂત્રે હિ વૃક્ષમૂલાદેરેવોક્તાઃસંખ્યજીવતા ॥ ૧૩૩ ॥

તથોક્તં વનસ્પતિસપ્તૌ—

રુક્ષાણામસંખજિઆ મૂલા કંદા તયા ચ ચંધા ચ ।

સાલા તહા પવાલા પુઢો પુઢો હંતિ નાયવ્વા ॥ ૧૩૪ ॥

ગુચ્છાઈણં પુણ સંખજીવયા નજ્જયે ઇમં પાયમ્ ।

રુક્ષાણં ચિય જમસંખજીવભાવો સુણ ભણિઓ ॥ ૧૩૫ ॥

અત્રાયં વિશેષઃ—તાલશ્ચ નાલિકેરી ચ સરલશ્ચ વનસ્પતિઃ ।

એકજીવસ્કન્ધ ણ્ણાં પત્રપુષ્પાદિ સર્વવત્ ॥ ૧૩૬ ॥

તથા

પંચમાંગે ત્રિધા વૃક્ષાઃ પ્રજ્ઞતા ગણધારિભિઃ ।

અનન્તાસંખ્યસંખ્યાતજીવકાસ્તે ક્રમાદિમે ॥ ૧૩૭ ॥

તત્રાદ્યાઃ શૃંગવેરાદ્યાઃ કપિત્થામ્રાદિકાઃ પરે ।

સંખ્યાતજીવકા યે ચ જ્ઞેયા ગાથાદ્વયેન તે ॥ ૧૩૮ ॥

એના વર્ણુને અનુસરીને—જેવા એના રંગ હોય તે પ્રમાણે—જૂદા જૂદા પ્રકારના કુડણુ હોય. ઇત્યાદિ.

ગુચ્છ વગેરેનાં મૂળ આદિ છયે સંખ્યાત જીવોવાળા છે. સૂત્રને વિષે વૃક્ષના મૂળાદિને જ અસંખ્યજીવોવાળા કહ્યા છે. ૧૩૩.

વનસ્પતિસપ્તતિકામાં કહ્યું છે કે:—

વૃક્ષોના મૂળ, કંદ, ત્વચા, સ્કંધ, શાખા તથા પ્રવાલ—એઓને વિષે પૃથક્ પૃથક્ દરેકમાં અસંખ્ય જીવો છે, ગુચ્છ વગેરેમાં પ્રાયઃ સંખ્યાત જીવો છે, અને વૃક્ષ વગેરેમાં અસંખ્ય જીવો છે એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે. ૧૩૪-૧૩૫.

ફેર એટલો કે

તાલ, નાળીએરી અને સરલવનસ્પતિ—એઓના સ્કંધને વિષે એક જીવ છે, એમનાં પત્રપુષ્પ વગેરેમાં સર્વની પેઠે છે. ૧૩૬.

તથા પાંચમા અંગમાં ગણધરના કહેવા પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના વૃક્ષો છે; (૧) અનંત-જીવોવાળાં, (૨) અસંખ્યજીવોવાળાં અને (૩) સંખ્યાતજીવોવાળાં. એમાં ‘શૃંગવેર’ વગેરે પહેલા પ્રકારનાં છે. કપિત્થ, આંબો વગેરે બીજા પ્રકારનાં છે; અને ત્રીજા પ્રકારનાં નીચે બે ગાથાઓમાં ગણાવ્યા પ્રમાણે છે. ૧૩૭-૧૩૮.

તથેદમ્— તાલે તમાલે તક્કલિ તેતલિસાલે ય સાલકલ્લાણે ।
 સરલે જીવડ કેયડ કંદલિ તહ ચમ્મરુલ્લે ય ॥ ૧૩૯ ॥
 ચુમ્મરુલ્લહિંગુરુલ્લે લવંગુરુલ્લે ય હોડ બોધલ્લે ।
 પૂયફલીલ્લજ્જૂરી બોધલ્લા નાલિણી ય ॥ ૧૪૦ ॥

તથા પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ અપિ

તાલસરલનાલિકેરીમ્હણં ઉપલક્ષણમ્ । તેન અન્યેષાં અપિ યથાગમં
 એકજીવાધિષ્ઠિતત્વં સ્કન્ધસ્ય પ્રતિપત્તવ્યમ્ । ઇતિ ॥

શૃંગાટકસ્ય ગુચ્છઃ સ્યાદનેકજીવકઃ કિલ ।
 પત્રાણ્યેકૈકજીવાનિ દ્વૌ દ્વૌ જીવૌ ફલંપ્રતિ ॥ ૧૪૧ ॥

पुष्पाणां तु अयं विशेषः—

જલસ્થલોદ્ભૂતતયા દ્વિધા સુમનસઃ સ્મૃતાઃ ।
 નાલવદ્ધા વૃન્તવદ્ધાઃ પ્રત્યેકં દ્વિવિધાસ્તુ તાઃ ॥ ૧૪૨ ॥
 યાઃ કાશ્ચિન્નાલિકાવદ્ધાસ્તાઃ સ્યુઃ સંખ્યેયજીવકાઃ ।
 અનન્તજીવકા જ્ઞેયાઃ સ્નુહીપ્રભૃતિજાઃ પુનઃ ॥ ૧૪૩ ॥

તે આ પ્રમાણે:—તાલ, તમાલ, તક્કલિ, તેતલિસાલ, સાલકલ્લાણ, સરલ, જીવંતી, કેતકી, કંદલી, ચર્મવૃક્ષ, ચૂતવૃક્ષ, હિંગુવૃક્ષ, લવંગવૃક્ષ, પૂગફળી, ખજૂરી અને નાળીએરી. ૧૩૯-૧૪૦.

વળી પ્રજ્ઞાપના-પત્રવણા-સૂત્રની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

તાલ, સરલ અને નાળીએરીનું જે ગ્રહણ કર્યું છે તે ઉપલક્ષણ તરીકે છે માટે બીજા વૃક્ષોના સ્કન્ધ પણ આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે એક જીવથી અધિષ્ઠિત છે એમ સમજવાનું છે.

શૃંગાટક એટલે શીંગોડાના ગુચ્છમાં અનેક જીવ છે, એના પત્રમાં દરેકમાં એક જીવ છે, અને એના ફળમાં દરેકમાં બે જીવ છે. ૧૪૧.

વળી પુષ્પોના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વિશેષ છે:—

પુષ્પો બે પ્રકારનાં કહ્યાં છે: (૧) જળરૂઢ અને (૨) સ્થળરૂઢ. એમાં પાછા દરેકના બળે લેઈ છે—‘ નાળબદ્ધ ’ અને વૃંતબદ્ધ. ’ એમાં જે કેટલાક નાળબદ્ધ છે એ સંખ્યાતજીવોવાળા છે, અને બીજા ‘ સ્નુહી ’—શ્રેર વગેરે, વૃંતબદ્ધ છે એ અનન્તજીવોવાળા છે. ૧૪૨-૧૪૩.

કિંચ પદ્મોત્પલનલિનાનાં સૌગન્ધિકસુભગકોકનદકાનામ્ ।

અરવિન્દાનાં ચ તથા શતપત્રસહસ્રપત્રાણામ્ ॥ ૧૪૪ ॥

ઘૃન્તં વાહ્યદલાનિ ચ સકેસરાણિ સ્યુરેકજીવસ્ય ।

પૃથગેકૈકજીવાન્યન્તર્દલકેસરાણિ વીજાનિ ॥ ૧૪૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પર્વગાણાં તુણાનાં ચ અયં વિશેષઃ—

દ્રક્ષુડીજુનડાદીનાં સર્વવંશભિદાં તથા ।

ભવન્ત્યેકસ્ય જીવસ્ય પર્વાક્ષિપરિમોટકાઃ ॥ ૧૪૬ ॥

તત્રાક્ષિ પ્રોચ્યતે અન્યિઃ પ્રતીતં પર્વ સર્વતઃ ।

ચક્રાકારં પર્વપરિવંષ્ટનં પરિમોટકઃ ॥ ૧૪૭ ॥

પત્રાણિ પ્રત્યેકમેષામેકજીવાશ્રિતાનિ વૈ ।

પુષ્પાણ્યનેકજીવાનિ પ્રોક્તાનિ પરમર્ષિભિઃ ॥ ૧૪૮ ॥

ફલેષુ ચ ઇષામયં વિશેષઃ—

પુષ્પફલં કાર્લિંગં તુમ્ભં ચિર્મટમથ ત્રપુપસંજમ્ ।

ઘોષાતકં પટોલં તિન્દૂકં ચૈવ તેન્દૂપમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

એતેષાં ચ— ઘૃન્તગર્ભકટાહાનામેકો જીવઃ સમર્થકઃ ।

પૃથગ્જીવાનિ પત્રાણિ વીજાનિ કેસરાણ્યપિ ॥૧૫૦॥

વળી પદ્મ, ઉત્પલ, નલિન, સૌગન્ધિક, સુભગ, કોકનદ, અરવિંદ, શતપત્ર, તથા સહસ્ર-
પત્ર,—આ પુષ્પોના ઘૃત તથા સકેસર બાહ્યદળ એકજીવના છે; તથા અન્તર્દળકેસરો અને
બીજાં પ્રત્યેક પૃથક્ પૃથક્ એકજીવવાળા છે. ૧૪૪-૧૪૫.

પર્વગ અને તુણમાં નીચે મુજબ વિશેષ છે:—

દ્રક્ષુડી, ઈક્ષુ અને નડ વગેરેના, તથા સર્વજાતિના વાંસના, પર્વ, અક્ષિ અને પરિમોટક—
એક જીવના હોય છે. (અક્ષિ અક્ષિ એટલે ગાંઠ સમજવા; પર્વ એટલે સાંધો, અને
પરિમોટ એટલે પર્વ ઉપરનું ચક્રાકાર વેદન.) આમને પત્રે પત્રે એક જીવ હોય છે, અને
પુષ્પે પુષ્પે અનેક જીવ હોય છે. ૧૪૬-૧૪૮.

એમનાં ફળોમાં નીચે પ્રમાણે વિશેષ છે:—

પુષ્પફળ, કાર્લિંગ, તુમ્ભ, ચિર્મટ, ત્રપુષ, ઘોષાતક, પટોળ, તિન્દુક અને તેન્દુષ—આમના

एतच्च सर्वं अर्थतः क्वचित् पाठतश्च प्रायः प्रज्ञापनागतमेव ॥

श्रीहेमचन्द्रस्वरिभिश्च अभिधानचिन्तामणौ इत्युक्तम्—

कुरंटाद्या अग्रबीजा मूलजास्तूत्पलादयः ।

पर्वयोनय इक्ष्वाद्याः स्कन्धजाः सल्लकीमुखाः ॥ १५१ ॥

शाल्यादयो बीजरुहाः समूर्छजास्तृणादयः ।

स्युर्वनस्पतिकायस्य षडेता मूलजातयः ॥ १५२ ॥

इदमर्थतः प्रथमांगेऽपि दशवैકालિકेऽपि ॥

जीवाभिगमे तु-चतस्रो मुख्यवह्नयः स्युः तावच्छताश्च तद्भिदः ।

ख्याता मुख्यलता अष्टौ तावच्छताश्च तद्भिदः ॥ १५३ ॥

नामग्राहं तु ता नोक्ताः प्राक्तनैरपि पंडितैः ।

ततो न तत्र दोषो नः तत्पदव्यनुसारिणाम् ॥ १५४ ॥

त्रयो हरितका याः स्युः जलस्थलोभयोद्भवाः ।

भेदाः शतानि तावन्ति तद्वान्तरभेदजाः ॥ १५५ ॥

વૃંત, ગર્ભ અને કટાહનો એક જીવ છે, અને પત્ર, બીજ તથા કેસરના પૃથક્ પૃથક્ જીવ છે. ૧૪૯-૧૫૦.

આ ભાવાર્થનું પત્રવણાસૂત્રમાં કહ્યું છે અને એ સંગ્રહી પાઠ પણ ક્વચિત્ એવા જ છે.

વળી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત અભિધાન ચિન્તામણિમાં એમ કહ્યું છે કે:— (૧) ‘કુરંટ’ વગેરે અગ્રબીજવાળાં; ઉત્પન્ન વગેરે મૂળોત્પન્ન; (૩) શેરડી વગેરે પર્વયોનિક; (૪) સલ્લકી વગેરે સ્કન્ધથી ઉત્પન્ન થયેલા; (૫) શાળ આદિ બીજોત્પન્ન અને (૬) તૃણ વગેરે સંમૂર્છિત— આ, વનસ્પતિકાયની છ મૂળ જાતિ છે. ૧૫૧-૧૫૨.

પહેલા ‘અંગ’ માં અને ‘દશવૈકાલિક’ માં પણ એ જ ભાવાર્થનું કહેલું છે. પણ ‘જીવાભિગમ’ માં તો,

“મુખ્ય વહ્ની ચાર છે અને એઓના ચારસો પ્રકાર છે. મુખ્ય લતા આઠ છે અને એના આઠસો પ્રકાર છે” એમ કહ્યું છે. ૧૫૩.

પણ એઓનાં નામઠામ પૂર્વાચાર્યોએ પણ ક્યાંઈ આખ્યાં નથી માટે એમને પગલે ચાલનારા અમારા જેવાઓનો નામ ન આપી શકવામાં કંઈ દોષ નથી. ૧૫૪.

હવે હરિતકી એટલે લીલોતરી ત્રણ પ્રકારની છે: (૧) જળોત્પન્ન, (૨) સ્થળોત્પન્ન અને (૩) જળસ્થળ-ઉભયત્ર ઉત્પન્ન થતી. આ લેલોના વળી ત્રણસો અવાન્તર ભેદો છે. ૧૫૫.

સહસ્રં વૃન્તવદ્ધાનિ વૃન્તાકાદિફલાન્યથ ।

સહસ્રં નાલવદ્ધાનિ હરિતેષ્વેવ તાન્યપિ ॥ ૧૫૬ ॥

કિંચ મૂલત્વક્ષાષ્ટનિર્યાસપત્રપુષ્પફલાન્યપિ ।

ગન્ધાંગભેદાઃ સસામી જિનૈરુક્તા વનસ્પતૌ ॥ ૧૫૭ ॥

મૂલમૌશીરવાલાદિ ત્વક્ પ્રસિદ્ધા તજાદિકા ।

કાષ્ઠં ચ કાકતુંડાદિ નિર્યાસો ઘનસારવત્ ॥ ૧૫૮ ॥

પત્રં તમાલપત્રાદિ પ્રિયંગ્વાદિસુમાન્યપિ ।

કક્ષોલૈલ્લાલવંગાદિ ફલે જાતિફલાદ્યપિ ॥૧૫૯॥ યુગ્મમ્ ॥

મૂલાદયસ્તે સપ્તાપિ નાનાવર્ણા ભવન્ત્યતઃ ।

ગુણિતાઃ પંચભિર્વર્ણૈઃ પંચત્રિંશત્ ભવન્તિ હિ ॥ ૧૬૦ ॥

દુર્ગન્ધાભાવતઃ શ્રેષ્ઠગન્ધેનૈકેન તાડિતાઃ ।

તે પંચત્રિંશદેવ સ્યુરેકેન ગુણિતં હિ તત્ ॥ ૧૬૧ ॥

નાનારસાશ્ચ તે સર્વે તતઃ પંચરસાહતાઃ ।

સંજાતઃ શતમેકં તે પંચસસતિસંયુતમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

એક સહસ્ર પ્રકારના વૃતખંદ વૃન્તાકાદિ કૃણો છે તથા એક સહસ્ર પ્રકારના નાળખંદ કૃણો છે—એ સર્વનો આ ‘ હરિતકી ’ માં જ સમાવેશ થાય છે. ૧૫૬.

વળી મૂળ, છાલ, કાષ્ઠ, રસ, પત્ર, પુષ્પ અને કૃણ—એ સાતેને વનસ્પતિના સુગંધવાળા અંગભેદ કહ્યાં છે. ૧૫૭.

જેમકે; મૂળ ખસ તથા વાળા વગેરેના સુગંધિ-છે, છાલ તજની સુગંધિ છે, કાષ્ઠ કાકતુંડનું અને રસ ઘનસારનો સુગંધિ છે. પત્ર તમાલપત્રનાં સુગંધિ છે, પુષ્પો પ્રિયંગુ વગેરેનાં સુગંધિ છે, અને કૃણમા કક્ષોલ, એલચી, લવંગ અને જાયફળ વગેરે સુગંધિ છે. ૧૫૮-૧૫૯.

વળી આ મૂળ વગેરે સાતે અંગોના વિવિધ પાંચ વર્ણુ—રંગ હોય છે. માટે એઓને પાંચવડે ગુણુતાં એઓના (૭×૫=૩૫) પાંત્રીશ ભેદ થાય છે. ૧૬૦.

એમનામાં દુર્ગંધનો તો અભાવ છે; ફક્ત એક શ્રેષ્ઠ સુગંધજ છે. માટે એ પૂર્વોક્ત પાંત્રીશની સંખ્યાને એક વડે ગુણુતાં એટલા જ ભેદ રહ્યા (વધતા નથી). ૧૬૧.

વળી એઓમાં નાના પ્રકારના—પાંચ રસ હોય છે માટે એ પાંત્રીશ ભેદ છે એને પાંચ વડે ગુણુતાં એકસોને પંચોતેર ભેદ થાય છે. ૧૬૨.

દ્રવ્યલોક] વનસ્પતિના ' ગન્ધાંગ ' અને ' ગન્ધાંગ ' ના ઉત્તરોત્તર ભેદ । (૩૭૭)

સ્પર્શાસ્તુ યદ્યપ્યષ્ટાપિ સંભવન્ત્યેવ વસ્તુતઃ ।

તથાપ્યેષાં પ્રશસ્તત્વાત્ ગૃહ્યન્તે તેऽપિ તાદૃશાઃ ॥ ૧૬૩ ॥

તલ્લઘૂષ્ણમૃદુસ્નિગ્ધૈઃ સ્પર્શૈરેતે ચતુર્ગુણાઃ ।

શતાનિ સસ જાતાનિ ગન્ધાઙ્ગાનાં દિશાનયા ॥ ૧૬૪ ॥

ઉક્તં ચ જીવાભિગમવૃત્તૌ—

મૂલતયકઢ્ઢનિઙ્જાસપત્તપુષ્પફલમાઙ્ગન્ધંગા ।

વહ્ણાદુત્તરભેયા ગન્ધંગસયા મુણેયઠ્ઠવા ॥ ૧૬૫ ॥

સૂત્રાલાપશ્ચ—

કતિ ણં મંતે ગંધંગા । ગોયમ સત્ત ગંધંગા । સત્તગંધંગસયા । ઇત્યાદિ ॥

एवं वह्न्यादिसूत्रालापा अपि वाच्याः ॥

લોકૈશ્વ । શૂન્યસસાંકહસ્તાશ્ચસૂર્યેન્દુવસુવહ્ણયઃ ।

एतत्संख्यांकनिर्दिष्टो वनभारः प्रकीर्तितः ॥ १६६ ॥

પાઠાન્તરે ચ રામો વસવશ્ચન્દ્રઃ સૂર્યો ભૂમિસ્તથૈવ ચ ।

मुनिः शून्यं समादिष्टभारसंख्या निगद्यते ॥ १६७ ॥

ખરી રીતે તો રસ આઠ છે, તો પણ પસ્તુત ગંધાંગો પ્રશસ્ત હોવાથી, આ રસો પણ, એના જેવા પ્રશસ્ત છે એટલાજ અર્થાત્ પાંચ જ ગ્રહણ કર્યા છે. ૧૬૩.

વળી લઘુ, ઉષ્ણ, મૃદુ અને સ્નિગ્ધ—એમ ચાર જાતના સ્પર્શો છે. તો આ ચારની સંખ્યાવડે ગુણવાથી ગંધાંગોના (૧૭૫×૪=૭૦૦) સાતસો લેદ એકંદર થયા. ૧૬૪.

આ સંબંધમાં ' જીવાભિગમ ' ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે:—

મૂળ, ત્વચા, કાષ્ઠ, નિર્યાસ (રસ), પત્ર, પુષ્પ અને ફળ—આટલાં ગંધાંગો છે એના વર્ણુ વગેરેનેલધને ઉત્તરોત્તર લેદ સો ગંધાંગ એટલે ૧૦૦×૭=૭૦૦ સાતસો થાય. ૧૬૫.

આ સંબંધમાં સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે ' આલાપ ' છે:—

ગૌતમગણધર પૂછે છે— હે ભગવંત, ગંધાંગ કેટલા ? એનો શ્રીવીર ઉત્તર આપે છે— હે ગૌતમ, ગંધાંગ સાત છે અને એના એકંદર લેદો સાતસો છે.

વહ્ણી આદિના સંબંધમાં પણ આવા જ ' સૂત્રાલાપ ' છે.

વળી વ્યવહારમાં

૩૮૧૧૨૭૨૬૭૦ આટલો વનસ્પતિભાર કહ્યો છે; જો કે પાઠાન્તર પ્રમાણે ૩૮૧૧૨૧૭૦ આટલો કહ્યો છે. ૧૬૬-૧૬૭.

એકૈકજાતેરેકૈકપત્રપ્રચયતો ભવેત્ ।

પ્રોક્તસંખ્યૈર્મણૈર્ભારસ્તે ત્વષ્ટાદશ ભૂરુહામ્ ॥ ૧૬૮ ॥

તથા ચત્વારોઽપુષ્પકા ભારા અષ્ઠૌ ચ ફલપુષ્પિતાઃ ।

સ્યુર્વહ્લીનાં ચ ષડ્ ભારાઃ શેષનાગેન ભાષિતમ્ ॥ ૧૬૯ ॥

ઇત્યાદિ ઉચ્યતે ॥

ઇતિ વાદરાણાં ભેદાઃ ॥ ૧ ॥

પ્રસિદ્ધાઃ સપ્ત યાઃ પૃથ્વ્યઃ વસુમત્યષ્ટમી પુનઃ ।

ઈષત્પ્રાગ્ભારાભિધા સ્યાત્તાસુ સ્વસ્થાનતોઽષ્ટસુ ॥ ૧૭૦ ॥

અધોલોકે ચ પાતાલકલશાવલિભિત્તિષુ ।

ભવનેષ્વસુરાદીનાં નારકાવસથેષુ ચ ॥ ૧૭૧ ॥

ઊર્ધ્વલોકે વિમાનેષુ વિમાનપ્રસ્તટેષુ ચ ।

તિર્યગ્લોકે ચ કૂટાદ્રિપ્રાગ્ભારવિજયાદિષુ ॥ ૧૭૨ ॥

વક્ત્રસ્કારવર્ષશૈલજગતીવેદિકાદિષુ ।

દ્વારદ્વીપસમુદ્રેષુ પૃથિવીકાયિકોદ્ભવઃ ॥ ૧૭૩ ॥ ચતુર્ભિઃ કલાપકમ્ ॥

ઇતિ પૃથ્વીકાયસ્થાનાનિ ॥

દરેક જાતિના અકેક પત્રને એકક્રા કરતાં, એ કહી એટલી સંખ્યા બેટલા મળુ થાય ત્યારે એક ' ભાર ' થાય. એવા અઠાર ' ભાર ' વનસ્પતિ છે. ૧૬૮.

એમાં પુષ્પવિનાની આર ભાર છે, ફળપુષ્પવાળી આઠ ભાર છે અને ' વહ્લી ' છ ભાર છે—એમ શેષનાગનું અર્થાત્ ચોક્કસ નિર્ણયપૂર્વક, —વચન છે. ૧૬૯. એમ લોકોક્તિ છે.

આ પ્રમાણે ' ખાદર ' ના ' લેદ ' વિષે વિવેચન સંપૂર્ણ. (પહેલુ દ્વાર).

હવે ' ખાદર ' પૃથ્વીકાયિકજીવોનાં સ્થાન વિષે.

સાત પૃથ્વીઓ પ્રસિદ્ધ છે તે, અને આઠમી ' ઇષત્પ્રાગ્ભાર ' નામની છે—એ આઠે પૃથ્વીઓમાં; અધોલોકમાં પાતાળકળશાઓની ભીંતમાં, અસુર વગેરેના ભવનોમાં અને નારકોના સ્થાનમાં; ઉર્ધ્વલોકમાં વિમાનોમાં તથા વિમાનોના પ્રસ્તટોમાં; તિર્યગ્લોકમાં કૂટપર્વતોમાં, પ્રાગ્ભારવિજય વગેરેમાં, વક્ત્રસ્કાર પર્વતોમાં, વર્ષ—શૈલ—જગતીનો કોટ—વેદિકા વગેરે દ્વાર—દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં ' સ્વસ્થાનતઃ ' પૃથ્વીકાયિક જીવોની ઉત્પત્તિ છે. ૧૭૦—૧૭૩.

હવે ' ખાદર ' અપ્કાયજીવોના સ્થાન વિષે.

સ્વસ્થાનતોઽમ્બુકાયનાં સ્થાનાન્યુક્તાનિ સૂરિભિઃ ।
ઘનોદધિવલયેષુ ઘનોદધિષુ સત્તસુ ॥ ૧૭૪ ॥

અધઃ પાતાલકુમ્ભેષુ ભવનેષ્વાસુરેષુ ચ ।
ઊર્ધ્વલોકે વિમાનેષુ સ્વર્ગપુષ્કરણીષુ ચ ॥ ૧૭૫ ॥

તિર્યગ્લોકે ચ કૂપેષુ નદીનદસરસ્સુ ચ ।
નિર્ઝરોઽજ્ઞરવાપીષુ ગર્ત્તકેદારપંક્તિષુ ॥ ૧૭૬ ॥

જલાશયેષુ સર્વેષુ શાશ્વતાશાશ્વતેષુ ચ ।
દ્વીપેષુ ચ સમુદ્રેષુ વાદરાખ્કાયસમ્ભવઃ ॥ ૧૭૭ ॥ કલાપકમ્ ॥

इति अष्कायस्थानानि ॥

સ્વસ્થાનતોઽગ્નિકાયનાં સ્થાનમાહુર્જિનેશ્વરાઃ ।
નરક્ષેત્રં દ્વિપાથોધિસાર્ધદ્વીપદ્વયાત્મકમ્ ॥ ૧૭૮ ॥

તત્રાપિ કાલે યુગલિનામગ્નિઃ કાલે ચ બિલવાસિનામ્ ।
વિદેહેષ્વેવ સર્વાસુ કર્મભૂષુ તતોઽન્યદા ॥ ૧૭૯ ॥

किंच ऊर्ध्वाधोलोकयोर्नायं तिर्यग्लोकेऽप्यसौ भवेत् ।
सदा विदेहे भरतैरवतेषु च कर्हिचित् ॥ १८० ॥

ઘનોદધિના વલયોમાં સાત ઘનોદધિમાં, અધઃ પાતાળકળશોમાં તથા અસુરોના ભવનોમાં; ઉર્ધ્વ વિમાનોમાં તથા સ્વર્ગની પુષ્કરણીઓમાં, તિર્યક્ કૂવાઓમાં, નદી નદ અને તળાવોમાં, અરણ્યાવાળી વાવોમાં, ખાઈઓ તથા ક્યારાઓની હારોમાં; તથા શાશ્વત-અશાશ્વત સર્વ જળાશયોમાં તથા દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં 'સ્વસ્થાનતઃ' બાદર અપ્કાયનો સંભવ છે. ૧૭૪-૧૭૭.

હવે બાદર અગ્નિકાય જીવોનાં સ્થાન વિષે.

'સ્વસ્થાનથી' અગ્નિકાયોનું સ્થાન બે સમુદ્ર અને અઢીદ્વીપાત્મક મનુષ્યક્ષેત્ર છે. તેમાં પશુ યુગળીયાઓને તથા બિલવાસીઓને અમુક કાળે અગ્નિ હોય છે. વિદેહોમાં હંમેશાં હોય છે તથા સર્વકર્મભૂમિઓમાં કોઈક કાળે હોય છે. ૧૭૮-૧૭૯.

વળી ઉર્ધ્વ અને અધોલોકમાં એ નથી હોતો, તિર્યગ્લોકમાં હોય છે, વિદેહમાં હંમેશાં હોય છે, તથા ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્રમાં તે કોઈક સમયે હોય છે. ૧૮૦.

પાકદાહાદિસંતાપં તનુતે નરકેષુ યઃ ।

સ નાગ્નિઃ કિન્તુ તત્તુલ્યાંસ્તે વિકુર્વન્તિ પુદ્ગલાન્ ॥ ૧૮૧ ॥

યા ચોષ્ણવેદના તેષુ શ્રૂયતેઽત્યન્તદારુણા ।

પૃથિવ્યાદિપુદ્ગલાનાં પરિણામઃ સ તાદૃશઃ ॥ ૧૮૨ ॥

તથોક્તમ્—

નનુ સપ્તસ્વપિ પૃથ્વીષુ તેજસ્કાયિકવર્જપૃથ્વીકાયિકાદિસ્પર્શો નાર-
કાણાં યુક્તઃ તેષાં તાસુ વિદ્યમાનત્વાત્ । તેજસ્કાયસ્પર્શસ્તુ કથમ્ ।
વાદરતેજસાં સમયક્ષેત્રે એવ સદ્ભાવાત્ । સૂક્ષ્મતેજસાં પુનસ્તત્ર સદ્ભા-
વેઽપિ સ્પર્શનેન્દ્રિયાવિષયત્વાત્ इति ॥ અત્રોચ્યતે । ઇહ તેજસ્કાયિકસ્યેવ
પરમાધાર્મિકનિર્મિતજ્વલનસદૃશવસ્તુનઃ સ્પર્શઃ તેજસ્કાયિકસ્પર્શઃ इति
વ્યાખ્યેયમ્ । ન તુ સાદ્વાત્તેજસ્કાયિકસ્યૈવ ॥ અથવા ભવાન્તરારાનુભૂતતેજ-
સ્કાયિકપર્યાયપૃથિવીકાયિકસ્પર્શપેક્ષયા વ્યાખ્યેયમ્ ॥ इति ભગવતી-
શતક ૧૩ ઉદ્દેશ ૪ વૃત્તૌ ॥

વળી નરકને વિષે જે પાક, દાહ વગેરે દુઃખોનો અનુભવ કરાવે છે તે કંઈ અગ્નિ નથી
પણ પરમાધાર્મિકોએ વિકુર્વેલા અગ્નિજેવા પુદ્ગલો છે. અને તે નરકના જીવોને જે ઉષ્ણ વેદના
થતી કહેવાય છે તે પૃથ્વી વગેરે પુદ્ગલોનો એવા પ્રકારનો પરિણામ છે. ૧૮૧-૧૮૨.

આ સંબંધમાં ભગવતી સૂત્રના તેરમા શતકના ચોથા ઉદ્દેશની વૃત્તિમાં નીચે પ્રમાણે
કહ્યું છે:—

કેાઈ માણસ અહિં એવી શંકા ઉપસ્થિત કરે કે “ સાતે પૃથ્વીઓમાં નારકીના જીવોને
તેજસ્કાય વિના બીજા ત્રણ અર્થાત્ પૃથ્વીકાય-અપ્કાય અને વાયુકાયનો, સ્પર્શ થાય છે એમ
કહો છો તે તો યુક્ત છે કેમકે ત્યાં તે ત્રણે વિદ્યમાન છે; પરન્તુ તેઓને તેજસ્કાયનો સ્પર્શ
ક્યાંથી-કેવીરીતે થાય ? ન જ થાય. કેમકે બાહર તેજસ્કાયો મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ હોય છે, અને
સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયો ત્યાં છે ખરા પણ તે સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય નથી. ” આ શંકાનું સમાધાન
આ પ્રમાણે:— અહીં ‘ તેજસ્કાય ’ માંના ‘ તેજસ્ ’ નો અર્થ ‘ પરમાધાર્મિકૃત અગ્નિસદૃશ-
વસ્તુ ’ લેવો. એટલે, ‘ તેજસ્કાયનો સ્પર્શ ’—એનો અર્થ એમ કે—પરમાધાર્મિકીની નીપજાવેલી
અગ્નિસરખી વસ્તુનો સ્પર્શ—જે તેજસ્કાયનો જ બાહ્ય સ્પર્શ હોય એવો લાગે છે. (સાક્ષાત્
તેજસ્કાયનો સ્પર્શ કરે છે એમ અમારું કહેવું નથી). અથવા ‘ કેાઈ અન્ય ભવમાં અનુભવેલા
તેજસ્કાયિકના પર્યાયો સરખો પૃથ્વીકાયિકનો સ્પર્શ ’ એમ લેવું.

સ્વર્ગાદૌ ધૂપઘટયાદિ શ્રૂયતે યત્કિલાગમે ।

તત્તુલ્યાઃ પુદ્ગલાસ્તેऽપિ કૃત્રિમાકૃત્રિમાત્મકાઃ ॥ ૧૮૩ ॥

एतच्च अर्थतः प्रायः तृतीयतुर्योपांगयोरेव ॥

ग्रन्थान्तरेऽपि—

પંચિંદિયર્ણિંદિય ઉદ્દે ય અદે ય તિરિયલોર્ણ ય ।

વિર્ણિંદિયજીવા પુર્ણ તિરિયલોર્ણ મુર્ણોયઠ્ઠા ॥ ૧૮૪ ॥

પુઢવીઆઉવર્ણસ્સઈ બારસકપ્પેસુ સસપુઢવીસુ ।

પુઢવી જાસિદ્ધિસિલા તેઝ નરચિત્તતિરિલોર્ણ ॥ ૧૮૫ ॥

સુરલોઅવાવિમજ્ઞે મચ્છાઈ નત્થિ જલયરા જીવા ।

ગેવિજ્ઞે ન હુ વાવી વાવિઅભાવે જલં નત્થિ ॥ ૧૮૬ ॥

इति अग्निकायस्थानम् ॥

घनानिलवलयेषु घनानिलेषु सप्तसु ।

तनुवातवलयेषु तनुवातेषु सप्तसु ॥ ૧૮૭ ॥

अधोलोके च पातालकुम्भेषु भवनेषु च ।

छिद्रेषु निष्कुटेष्वेवं स्वस्थानं वायुकायिनाम् ॥૧૮૮॥ युग्मम् ॥

સ્વર્ગાદિમાં ધુપઘટી વગેરે હોવાનું આગમમાં કહેવાય છે તે પણ આ તેજસ્કાય સદૃશ કૃત્રિમ તેમજ અકૃત્રિમ પુદ્ગલો છે. ૧૮૩.

આ ભાવાર્થનું ત્રીજા અને ચોથા ઉપાંગમાં જ કહેલું છે.

અન્ય ગ્રન્થમાં પણ કહ્યું છે કે:—

પંચેન્દ્રિય અને એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓ ઉર્ધ્વ-અધો-અને તિર્યગ્-લોકમાં હોય છે પણ વિકલેન્દ્રિય એટલે બે-ત્રણ અને-ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા તો તિર્યગ્લોકમાં જ સમજવા. વળી પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય અને વનસ્પતિકાય બાર દેવલોકમાં અને સાત પૃથ્વીઓમાં હોય છે. એમાં ચે પૃથ્વીકાય યાવત્ સિદ્ધશિલા સુધી હોય છે અને તેઉકાય એટલે તેજસ્કાય-અગ્નિકાય તિર્યગ્-લોકને વિષે મનુષ્યક્ષેત્રમાં હોય છે. વળી દેવલોકની વાવોમાં મત્સ્યાદિ જળચર જીવો હોતા નથી, ઐવેયકમાં વાવો હોતી નથી અને વાવોને અભાવે જળ પણ હોય નહિ. ૧૮૪-૧૮૬.

હવે બાહર વાયુકાયજીવોના સ્થાન વિષે.

ઘનવાયુના વલયોને વિષે સાત ઘનવાયુમાં, તનુવાયુના વલયોને વિષે સાત તનુવાયુમાં, અધોલોકને વિષે પાતાળકુંભોમાં, ભવનોમા, છિદ્રોમાં અને નિષ્કુટોને વિષે વાયુકાયોનું સ્વસ્થાન છે. ૧૮૭-૧૮૮.

ઊર્ધ્વલોકે ચ કલ્પેષુ વિમાનેષુ તદાલિષુ ।
 વિમાનપ્રસ્તટચ્છિદ્રનિષ્કુટેષુ તદુદ્ભવઃ ॥ ૧૮૯ ॥
 તિર્યગ્લોકે દિક્ષુ વિદિક્ષ્વધશ્ચોર્ધ્વં ચ તજ્જનિઃ ।
 જગત્યાદિગવાક્ષેષુ લોકનિષ્કુટકેષુ ચ ॥ ૧૯૦ ॥

इति वायुकायस्थानम् ॥

પ્રત્યેકઃ સાધારણશ્ચ દ્વિવિધોઽપિ વનસ્પતિઃ ।
 પ્રાયોઽપ્કાયસમઃ સ્થાનૈઃ જલાભાવે હ્યસૌ કૃતઃ ॥ ૧૯૧ ॥

इति वनस्पतिस्थानम् ॥

ઉપપાતસમુદ્ઘાતનિજસ્થાનૈઃ ભવન્તિ હિ ।
 લોકાસંખ્યાતમે ભાગં પર્યાપ્તા વાદરા ઇમે ॥ ૧૯૨ ॥

તત્ર વાયોઃ તુ અયં વિશેષઃ પંચસંગ્રહવૃત્તૌ—

॥ વાયરપવણા અસંખ્યજેત્તિ ॥ લોકસ્ય ચત્કિમપિ શુપિરં તત્ર સર્વત્ર
 પર્યાપ્તવાદરવાયવઃ પ્રસર્પન્તિ । યત્પુનઃ અતિનિવિઢનિચિતતયા શુપિરહીનં
 કનકગિરિમધ્યાદિ તત્ર ન ! તત્ત્વ લોકસ્યાસંખ્યેયભાગમાત્રમ્ । તતઃ એક-
 મસંખ્યેયભાગં મુક્ત્વા શેષેષુ સર્વેષુ અપિ અસંખ્યેયેષુ ભાગેષુ વાયવો
 વર્તન્તે । ઇતિ ॥

ઊર્ધ્વલોકને વિષે સર્વદેવલોકોમાં—વિમાનોમાં અને એમની શ્રેણિઓમાં, વળી વિમાનોના પ્રસ્તટો, છિદ્રો અને નિષ્કુટોમાં આ વાયુકાયજીવોની ઉત્પત્તિ છે. ૧૮૯.

વળી તિર્યગ્લોકને વિષે દિશાઓમાં તેમજ વિદિશાઓમાં, ઉપર તેમજ નીચે, તેમ વળી ‘જગતી’ આદિકના ગવાક્ષોમાં અને લોકોના ગૃહોધાનોમાં પણ વાયુકાયની ઉત્પત્તિ છે. ૧૯૦.
 હવે બાદર વનસ્પતિકાયજીવોના સ્થાન વિષે.

જે અપ્કાયનાં સ્થાનો છે તેજ પ્રત્યેક અને સાધારણ—બાળને પ્રકારની વનસ્પતિનાં સ્થાનો છે. કારણ કે જ્યાં જળ હોય ત્યાં જ વનસ્પતિ હોય. ૧૯૧. ઇતિ.

આ પર્યાપ્ત બાદર જીવોનાં ઉપપાત, સમુદ્ઘાત અને સ્વસ્થાનો ‘લોક’ ના અસંખ્યમા ભાગમાં હોય છે. ૧૯૨.

પણ એમાં, વાયુના સંબંધમાં પચસંગ્રહવૃત્તિમાં વિશેષતા બતાવી છે તે આ પ્રમાણે:—
 ‘લોક’ માં જ્યાં જ્યાં પોલાણ છે ત્યાં સર્વત્ર પર્યાપ્ત—બાદર—વાયુનો વિસ્તાર છે. પણ મેરૂપ-
 વર્તનો મધ્યભાગ વગેરે જે જે પ્રદેશ અત્યન્ત નિખીડ અને નિશ્ચિત હોઈને પોલાણ વિનાના હોય ત્યાં તે વાયુનો પ્રચાર નથી. એ પ્રદેશ ‘લોક’ ના અસંખ્યમા ભાગ જેટલો છે, એટલે
 એટલા એ પ્રદેશ શિવાય બીજી સર્વ જગાએ આ વાયુનો સંચાર છે.

પર્યાપ્તબાદરવનસ્પતયઃ ઉપપાતસમુદ્ઘાતાભ્યાં સર્વલોકવ્યાપિનઃ
સ્વસ્થાનતો લોકાસંખ્યેયભાગે । ઇતિ પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ ॥

અપર્યાપ્તાસ્તુ સર્વે સ્વસ્થાનૈઃ પર્યાપ્તસન્નિભાઃ ।

ઉપપાતસમુદ્ઘાતૈસ્ત્વશેષલોકવર્ત્તિનઃ ॥ ૧૯૩ ॥

નવરમ્ ।

વહ્નિકાયસ્ત્વપર્યાપ્તસ્તિર્યગ્લોકસ્ય તદ્દકે ।

ઉપપાતેન નિર્દિષ્ટો દ્વયોર્લોકકપાટયોઃ ॥ ૧૯૪ ॥

તત્ત્વૈવમ્ ।

આલોકાન્તં દીર્ઘે સાર્ધદ્વીપામ્બુધિદ્વયવિશાલે ।

અધઝર્ધ્વ લોકાન્તસ્પૃશી કપાટે ઉભે કલ્પ્યે ॥ ૧૯૫ ॥

તયોઃ કપાટયોઃ તિર્યગ્લોકેઽન્ત્યામ્બોધિસીમનિ ।

યોજનાષ્ટાદશશતબાહલ્યે સર્વતોઽપિ હિ ॥ ૧૯૬ ॥

અપર્યાપ્તબાદરાગ્નેઃ સ્થાનં સ્યાદુપપાતતઃ ।

તિર્યગ્લોકં કપાટસ્થમેવ કેઽપ્યત્ર મન્વતે ॥ ૧૯૭ ॥

ત્રિધા બાદરપર્યાપ્તાઃ તેજસ્કાયિકદેહિનઃ ।

સ્યુરેકભવિકા બદ્ધાયુષશ્ચાભ્યુદિતાયુષઃ ॥ ૧૯૮ ॥

વળી પર્યાપ્ત બાદર વનસ્પતિના ઉપપાત અને સમુદ્ઘાત સર્વલોકને વિષે હોય છે અને એના 'સ્વ'સ્થાન લોકના અસંખ્યમા ભાગમાં હોય છે—એમ પત્રવણાસૂત્રની વૃત્તિના કર્તા કહે છે.

સર્વે 'અપર્યાપ્ત' ના સ્વસ્થાન 'પર્યાપ્ત' ની સરખા જ છે. અને એના ઉપપાત અને સમુદ્ઘાત સર્વલોકમાં હોય છે. ૧૯૩.

અહિં કંઈ વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે:—

અપર્યાપ્ત અગ્નિકાય ઉપપાતવડે તિર્યગ્લોકના તટ પર બે લોકરૂપ કપાટમાં રહેલો છે. તે આ પ્રમાણે:—છેક લોકાંત સુધી દીર્ઘ, અઢીદ્વીપસહિત બે સાગરોપમ જેટલા વિસ્તૃત તથા ઉત્તરે અને દક્ષિણ દિશાએ લોકાંતને સ્પર્શ કરતા હોય એવા બે કપાટો કલ્પવા. ૧૯૫.

એ બેઉ કપાટોમાં, તથા—અતિમ સમુદ્રસુધીના અને સર્વતઃ અઠારશત યોજનની બારાઈવાળા એવા તિર્યગ્લોકમાં, ઉપપાતથી 'અપર્યાપ્તબાદરઅગ્નિકાય' નું સ્થાન છે. બે કે કેટલાક એમ કહે છે કે કપાટસ્થ તિર્યગ્લોક જ એનું સ્થાન છે. ૧૯૬-૧૯૭.

બાદરપર્યાપ્ત અગ્નિકાયના જીવના ત્રણ ભેદ છે: (૧) એકભવી (૨) બદ્ધાયુ અને (૩) ઉદિતાયુ. ૧૯૮.

તત્ર યેઽનન્તરભવે ઉત્પત્સ્યન્તેઽગ્નિકાયિષુ ।

અપર્યાસિવાદરેષુ ત એકભવિકાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૯૯ ॥

યે તુ પૂર્વભવસત્કતૃતીયાંશાદિષુ ધ્રુવમ્ ।

વદ્ધસ્થૂલાઽપર્યાપ્ત્યાગ્ન્યાયુષ્કા વદ્ધાયુપશ્ચ તે ॥ ૨૦૦ ॥

યે તુ પૂર્વભવં ત્યક્ત્વા સાક્ષાદનુભવન્તિ વૈ ।

સ્થૂલાપર્યાસિવદ્ધ્યાયુસ્તે ભવન્ત્યુદિતાયુપઃ ॥ ૨૦૧ ॥

તત્રૈકભવિકા વદ્ધાયુપશ્ચ દ્રવ્યતઃ કિલ ।

સ્થૂલાપર્યાસાગ્નયઃ સ્યુઃ ભાવતસ્તૂદિતાયુપઃ ॥ ૨૦૨ ॥

અત્ર ચ

દ્રવ્યતો વાદરાઽપર્યાસાગ્નિભિઃ ન પ્રયોજનમ્ ।

સ્થૂલાપર્યાસાગ્નયો યે ભાવતઃ તૈઃ પ્રયોજનમ્ ॥ ૨૦૩ ॥

તત્તથ

યદ્યપ્યુક્તકપાટાભ્યાં તિર્યગ્લોકાન્ન યે વહિઃ ।

ઉદિતવાદરાપર્યાસાગ્ન્યાયુષ્કા ભવન્તિ હિ ॥ ૨૦૪ ॥

તેપ્યુચ્યન્તે તથાત્વેન ઋજુસૂત્રનયાશ્રયાત્ ।

તથાપિ વ્યવહારસ્ય નયસ્યાશ્રયણાદિહ ॥ ૨૦૫ ॥

એમાં જેઓ ભવિષ્યના—અનન્તર ભવમાં અપર્યાસિવાદર અગ્નિકાયોને વિષે ઉત્પન્ન થવાના હોય છે તેઓ ‘ એકભવી ’ કહેવાય છે. ૧૯૯.

જેઓએ ગતભવના તૃતીયાંશને વિષે બાદર અપર્યાસ અગ્નિકાયતું આયુષ્ય બાંધેલ હોય છે એઓ ‘ બદ્ધાયુ ’ કહેવાય છે. ૨૦૦.

વળી જેઓ પૂર્વભવને છોડીને બાદરઅપર્યાસઅગ્નિકાયતું આયુષ્ય અનુભવે છે તે ઉદિતાયુ કહેવાય છે. ૨૦૧.

એ ત્રણેમાં પહેલા અને બીજા પ્રકારવાળા ‘ દ્રવ્યથી ’ બાદરઅપર્યાસઅગ્નિકાય છે, અને ત્રીજા પ્રકારવાળા ‘ ભાવથી ’ છે. ૨૦૨.

અત્યારે અહિં આપણે ‘ દ્રવ્યથી ’ જેઓ બાદરઅપર્યાસઅગ્નિકાયો છે તેમની સાથે કંઈ પ્રયોજન નથી. ‘ ભાવથી ’ જેઓ એવા છે એમની સાથે પ્રયોજન છે. ૨૦૩.

અને તેથી, યદ્યપિ પૂર્વોક્ત કપાટયકી અને તિર્યગ્લોકથી બહાર જેઓ ઉદિતબાદર-અપર્યાસઅગ્નિકાયના આયુષ્યવાળા હોય છે તેઓ પણ ‘ ઋજુસૂત્રનયથી ’ એ જાતના કહેવાય છે, તોપણ ‘ વ્યવહારનયથી ’, જેઓ સ્વસ્થાનસમશ્રેણિવાળા એક કપાટોમાં રહેલા હોય

દ્રવ્યલોક] ‘ એક ’ ‘ પર્યાસ ’ ની નિશ્રાવ-‘ અસંખ્ય ’ ‘ અપર્યાસ ’ હોય । (ર૯૫)

યે સ્વસ્થાનસમશ્રેણિકપાટદ્વયસંસ્થિતાઃ ।

સ્વસ્થાનાનુગતે યે ચ તિર્યગ્લોકે પ્રવિષ્ટકાઃ ॥ ૨૦૬ ॥

તે એવ વ્યપદિશ્યન્તેઽપર્યાસવાદરાગ્નયઃ ।

શેષાઃ કપાટાન્તરાલસ્થિતા નૈવ તથોદિતાઃ ॥૨૦૭॥ કલાપકમ્ ॥

યે નાદ્યાપ્યાગતસ્તિર્યગ્લોકેઽથવા કપાટયોઃ ।

તે પ્રાકૃતનભવાવસ્થા એવ ગણ્યા મનીષિભિઃ ॥ ૨૦૮ ॥

ઉક્તં ચ પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

પણ્યાલલલ્લપિહુલા દુશ્નિ કવાડા ય હૃદિસિં પુઠ્ઠા ।

લોગંતે તેસિં તો જે તેડ તે ઝ ઘિપ્પન્તિ ॥ ૨૦૯ ॥

તત ઉક્તમ્— ઉવવાણં દોસુ કવાડેસુ તિરિયલોઞ્ચતદ્દે ય ॥

પૃથ્વ્યાદિષુ ચતુર્ણેકપર્યાસનિશ્રયા મતાઃ ।

અસંખ્યેયા અપર્યાસા જીવા વનસ્પતેઃ પુનઃ ॥ ૨૧૦ ॥

પર્યાસસ્ય ચૈકૈકસ્ય પર્યાસા નિશ્રયા સ્મૃતાઃ ।

અસંખ્યેયાશ્ચ સંખ્યેયા અનન્તા અપિ કુત્રચિત્ ॥૨૧૧॥ યુગ્મમ્ ॥

છે તથા જેઓએ સ્વસ્થાનાનુગત તિર્યગ્લોકમાં પ્રવેશ કરેલો હોય છે તેઓ જ એ જાતના કહેવાય છે. કપાટની અંદર રહેલા બાકીના, એવા નથી કહેવાતા. ૨૦૪-૨૦૭.

વળી જેઓ અદ્યાપિપર્યન્ત તિર્યગ્લોકમાં પ્રવેશ પામી શક્યા નથી તેમને તો પૂર્વ ભવની જ અવસ્થા છે એમ સમજી લેવું. ૨૦૮.

આ સંબંધમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની-વૃત્તિમાં એમ કહ્યું છે કે:—

પીસતાળીશ લક્ષ યોજનના વિસ્તારવાળા બે કપાટ છયે દિશાએ-લોકાંત સુધી પહોંચ્યા છે એની અંદર જે અગ્નિકાયજીવો રહેલા છે તે અહિં ગ્રહણ કરવા-સમજવા. ૨૦૯.

અને તેથીજ ‘ બે કપાટોની અંદર તેમજ તિર્યગ્લોકના તટ પર ‘ ઉપપાતથી ’ રહેલા છે ’ એમ કહ્યું છે.

પૃથ્વી આદિ ચારમાં, અર્થાત્ પૃથ્વી-અપ્-તેજ અને વાયુ-કાયમાં ‘ એક ’ પર્યાસની નિશ્રાવે અસંખ્ય અપર્યાસ હોય છે; અને વનસ્પતિકાયમાં એક પર્યાસની નિશ્રાવે (૧) અસંખ્ય, (૨) સંખ્યાત અને (૩) અનન્ત એમ ત્રણ જાતના ‘ અપર્યાસ ’ હોય છે. ૨૧૦-૨૧૧.

તત્ર ચ સંખ્યાસંખ્યાસ્તુ પર્યાપ્તપ્રત્યેકતરુનિશ્રયા ।

અનન્તા એવ પર્યાપ્તસાધારણવનાશ્રિતાઃ ॥ ૨૧૨ ॥

इति बादराणां स्थानानि ॥ २ ॥

પર્યાપ્તચતુરશ્ચ અપર્યાપ્તાન્યભેદતઃ ।

પ્રાણાશ્ચત્વારોઽઙ્ગબલશ્વાસાયૂષિ ત્વગિન્દ્રિયમ્ ॥ ૨૧૩ ॥

इति पर्याप्तिः ॥ ३ ॥

પૃથ્વ્યમ્બુવહ્નિમરુતાં પ્રત્યેકં પરિકીર્તિતાઃ ।

યોનિલક્ષાઃ સત્ત સત્ત સત્તસત્તિસમપ્રભૈઃ ॥ ૨૧૪ ॥

યોનીનાં દશલક્ષાણિ સ્યુઃ પ્રત્યેકમહીરુહામ્ ।

સાધારણતરૂણાં ચ યોનિલક્ષાશ્ચતુર્દશ ॥ ૨૧૫ ॥

इति योनिः ॥ ४ ॥

દ્વાદશ સત્ત ત્રીણિ ચ સપ્તાષ્ટાવિંશતિશ્ચ લક્ષાણિ ।

કુલકોટીનાં પૃથ્વીજલાગ્ન્યનિલભૂરુહાં ક્રમતઃ ॥ ૨૧૬ ॥

અને એમાં પણ એક પર્યાપ્તપ્રત્યેકવનરુપતિકાયની નિશ્રાએ, ‘ અપર્યાપ્ત ’ સંખ્યાત અને અસંખ્યાત જેટલા હોય છે; બ્યારે એક પર્યાપ્તસાધારણ વનરુપતિકાયની નિશ્રાએ, તેઓ અનન્તા હોય છે. ૨૧૨.

એ પ્રમાણે બાદરેના સ્થાનો વિષે વિવેચન સંપૂર્ણ. (૨).

હવે એમની પર્યાપ્તિઓ વિષે. (૩).

એઓને અર્થાત્ એ બાદર એકેન્દ્રિયોને પર્યાપ્તિઓ ત્રણ કે ચાર હોય છે: અપર્યાપ્તને ત્રણ, અને પર્યાપ્તને ચાર. વળી એમને પ્રાણ ચાર છે: કાયબળ, શ્વાસોચ્છવાસ, આયુષ્ય અને સ્પર્શેન્દ્રિય. ૨૧૩.

હવે એમની યોનિસંખ્યા વિષે. (૪)

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય અને વાઉકાય—એ પ્રત્યેકની સાત સાત લાખ યોનિ કહી છે. વળી પ્રત્યેક વનરુપતિકાયની દશ લાખ, અને સાધારણ વનરુપતિકાયની ચૌદ લાખ યોનિ કહી છે. ૨૧૪-૨૧૫.

હવે એમની કુળસંખ્યા વિષે. (૫).

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાઉકાય અને વનરુપતિકાય—એ પાંચેની કુલકોટિ અનુક્રમે

एवं च सप्तपंचाशल्लक्षाणि कुलकोटयः ।

एकेन्द्रियाणां जीवानां संग्रहणनुसारतः ॥ २१७ ॥

આચારાંગશ્રુતૌ તુ—

कुलकोटि सयसहस्सा वत्तीसद्वदनव य पणवीसा ।

एगिंदियवितिइंदियचउरिंदियहरिकायाणम् ॥ २१८ ॥

अद्धत्तेरसचारसदसदनव चेव कोडिलख्वाइं ।

जलयरपखिलचउपयउरभुअपरिसप्पजीवाणं ॥ २१९ ॥

पणवीसं छव्वीसं च सयसहस्साइं नारयसुराणं ।

वारस य सयसहस्सा कुलकोडीणं मणुस्साणं ॥ २२० ॥

एवं द्वीन्द्रियादिष्वपि संग्रहणमभिप्रायेण वक्ष्यमाणાસુ કુલકોટિ-
સંખ્યાસુ મતાન્તરં અત એવામ્બૂહ્યમ્ ॥

તથા લક્ષાણિ કુલકોટીનાં ષોડશોક્તાનિ તાર્ત્ત્વિકૈઃ ।

કેવલં પુષ્પજાતીનાં તૃતીયોપાંગદેશિભિઃ ॥ ૨૨૧ ॥

તાનિ ચૈવમ્—

બારલાખ, સાતલાખ, ત્રણલાખ, સાતલાખ અને અઠ્યાવીશલાખ છે. આ પ્રમાણે એકંદર સત્તાવન લાખ કુળકોટિ સંગ્રહણીયમાં એકેન્દ્રિય જીવોની કહી છે. ૨૧૬-૨૧૭.

પરંતુ આચારાંગસૂત્રમાં કુળકોટિઓ નીચે પ્રમાણે કહી છે:—

એકેન્દ્રિયોની બત્રીશ લાખ, બેઝન્દ્રિયોની આઠ લાખ, તેઝન્દ્રિયોની આઠ લાખ, ચઉ-રિન્દ્રિયોની નવલાખ અને વનસ્પતિકાઓની પચવીશ લાખ. વળી જળચરોની સાંડાબારલાખ, પક્ષીઓની બાર લાખ, ચતુષ્પદોની દશ લાખ, ઉરપરિસર્યોની દશ લાખ અને ભુજપરિસર્યોની નવ લાખ. વળી નારડીઓની પચવીશ લાખ, દેવતાઓની છવ્વીશ લાખ અને મનુષ્યોની ચૌદ લાખ. ૨૧૮-૨૨૦.

આમ મતાન્તર છે. વળી બેઝન્દ્રિયાદિક જીવોની કુલકોટિ (જે હવે પક્ષી કહેશું) — તેન સંખ્યા સંબંધી પણ બેઝમાં મતભેદ છે.

વળી ત્રીજા ઉપાંગમાં તત્વસંબંધી ઉપદેશ છે ત્યાં કેવળ પુષ્પની જાતિઓની જ સોળ-લાખ કુળકોટી ગણાવી છે. ૨૨૧.

તે આ પ્રમાણે:—

ચતસ્રો લક્ષ્મીકોટ્યોઽમ્ભોરુહાણાં જાતિભેદતઃ ।

કોરિંટકાદિજાતીનાં ચતસ્રઃ સ્થલજન્મનામ્ ॥ ૨૨૨ ॥

ચતસ્રો ગુલ્મજાતીનાં જાત્યાદીનાં વિશેષતઃ ।

મધૂકાદિમહાવૃક્ષજાનાં તત્સંખ્યકોટયઃ ॥ ૨૨૩ ॥

इति कुलानि ॥ ५ ॥

મિશ્રા સચિત્તાઽચિત્તા ચ યોનિરેષાં ભવેન્નિત્રા ।

ઉષ્ણાશીતોષ્ણશીતામ્નીન્ વિના તે દ્યુષ્ણયોનયઃ ॥ ૨૨૪ ॥

પંચાપ્યેતે વિનિર્દિષ્ટા જિનૈઃ સંવૃતયોનયઃ ।

ઉત્પત્તિસ્થાનમેતેષાં સ્પષ્ટં યદ્વોપલભ્યતે ॥ ૨૨૫ ॥

इति योनिसंवृतत्वादि ॥ ६ ॥

દ્વાવિંશતિઃ સહસ્રાણિ વર્ષાણામોઘતો ભવેત્ ।

પૃથ્વીકાયસ્થિતિર્જ્યેષ્ઠા વિશેષસ્તત્ર દર્શ્યતે ॥ ૨૨૬ ॥

एकं वर्षसहस्रं स्यात् स्थितिर्ज्येष्ठा मृदुक्षितेः ।

દ્વાદશાબ્દસહસ્રાણિ કુમારમૃત્તિકાસ્થિતિઃ ॥ ૨૨૭ ॥

चतुर्दश सहस्राणि सिकतायास्तु जीवितम् ।

મનઃશિલાયાશ્ચોત્કૃષ્ટં ષોડશાબ્દસહસ્રકાઃ ॥ ૨૨૮ ॥

ચાર લાખ જળરૂઢ કમળ જાતિની, ચાર લાખ ભૂમિરૂઢ કોરિંટ વગેરેની જાતની, ચાર લાખ બાઈ વગેરે શુદ્ધ જાતિની અને ચાર લાખ મહુડાં વગેરે મોટાં વૃક્ષોનાં પુષ્પોનાં જાતિની. ૨૨૨-૨૨૩.

હવે એમની યોનિના સંવૃત્ત્વ આદિ વિષે. (૬).

આ બાહ્યએકેન્દ્રિયોની યોનિ વળી ત્રણ પ્રકારની છે: (૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત અને (૩) મિશ્ર. અથવા શીત, ઉષ્ણ અને શીતોષ્ણ. વળી અગ્નિત્રાય શિવાયના બીજા બધાની ઉષ્ણ યોનિ છે. પાંચે જાતનાની યોનિ વળી સંવૃત છે એમ શ્રી જિનપ્રભુ લાખી ગયા છે. કેમકે એમનું ઉત્પત્તિસ્થાન સ્પષ્ટ જણાતું નથી. ૨૨૪-૨૨૫.

હવે એમની ભવસ્થિતિ વિષે: (૭)

(૧) પૃથ્વીકાયની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ 'ઓઘથી' એટલે સામગ્રી રીતે બાવીશહજાર વર્ષની છે: ૨૨૬.

પણ છુટક છુટક નીચે પ્રમાણે છે:—

મહુ એટલે કોમળ હોય તેની ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર વર્ષની; કુમારી માટીની ઉત્કૃષ્ટ બાર

અષ્ટાદશસહસ્રાણિ શર્કરાણાં ગુરુસ્થિતિઃ ।

દ્વાવિંશતિઃ સહસ્રાણિ સ્યારસાશ્માદિચરન્નિતેઃ ॥ ૨૨૯ ॥

સપ્ત વર્ષસહસ્રાણિ જ્યેષ્ઠા સ્યાદમ્ભસાં સ્થિતિઃ ।

ત્રયો વર્ષસહસ્રાશ્ચ મરુતાં પરમા સ્થિતિઃ ॥ ૨૩૦ ॥

અહોરાત્રાશ્ચયોઽગ્નીનાં દશવર્ષસહસ્રકાઃ ।

પ્રત્યેકભૂરુહામન્યેષાં તુ સાન્તર્મુહૂર્ત્તકમ્ ॥ ૨૩૧ ॥

જનિતેઽન્તર્મુહૂર્ત્તે ચ સ્વસ્વોત્કૃષ્ટસ્થિતેઃ સ્વલુ ।

પંચાનામપ્યમીષાં સ્યાત્ જ્યેષ્ઠા પર્યાપ્તતાસ્થિતિઃ ॥ ૨૩૨ ॥

અન્તર્મુહૂર્ત્ત સર્વેષાં યતોઽપર્યાપ્તતાસ્થિતિઃ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તે ક્ષિપ્તેઽસ્મિન્ સ્થિતયસ્તાઃ સ્યુરોઘતઃ ॥ ૨૩૩ ॥

પંચાનામપ્યથૈતેષાં જઘન્યતો ભવસ્થિતિઃ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તમાનૈવ દૃષ્ટા દૃષ્ટજગન્નયૈઃ ॥ ૨૩૪ ॥

અપર્યાપ્તાનાં પંચાનામપ્યેષાં સ્યાત્ ભવસ્થિતિઃ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમિતા જઘન્યા પરમાપિ ચ ॥ ૨૩૫ ॥

હજાર વર્ષની; સિકતા એટલે રેતીની ચૌદ હજાર વર્ષની; મનઃશિલની સોળ હજાર વર્ષની; ગાંગડા જેવી હોય એની અઠાર હજાર વર્ષની; અને નક્કર પથર હોય એની બાવીશ હજાર વર્ષની; ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ છે. ૨૨૭-૨૨૯.

(૨) અપ્કાય એટલે જળ-એની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ સાતહજાર વર્ષની છે, (૩) વાઉકાયની ત્રણ હજાર વર્ષની; અને (૪) અગ્નિની ત્રણ અહોરાત્રીની છે. વળી (૫) પ્રત્યેક-વનસ્પતિકાયની દશ હજાર વર્ષની, અને સાધારણ-વનસ્પતિકાયની અન્તર્મુહૂર્ત્તની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ છે. ૨૩૦-૨૩૧.

તેમની તેમની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિમાંથી અન્તર્મુહૂર્ત્ત બાદ કરવાથી, આ પાંચેની ઉત્કૃષ્ટ પચા-પતપણીની સ્થિતિ આવી રહે છે. કારણ કે સર્વની અપર્યાપ્ત સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે એટલે એની અંદર અન્તર્મુહૂર્ત્ત લેગવવામાં આવે ત્યારે ઓઘથી તે સ્થિતિ થાય છે. ૨૩૨-૨૩૩.

વળી એ પાંચેની જઘન્ય ભવસ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્ત માત્ર જ છે-એમ શ્રી જિનભગવાને બોધીને કહ્યું છે. ૨૩૪.

વળી એ પાંચે 'અપર્યાપ્ત'ની ભવસ્થિતિ જઘન્યતઃ તેમજ ઉત્કૃષ્ટતઃ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. ૨૩૫.

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

स्थूलक्षमादीनां चतुर्णां स्थूलद्वेधवनस्य च ।

सप्ततिः कोटिकोट्योऽम्भोधीनां कायस्थितिः पृथक् ॥ ૨૩૬ ॥

ओषतो बादरत्वे सा बादरे च वनस्पतौ ।

उत्सर्पिण्यवસર્પિણ્યોઃ યાવત્સ્યઃ તા વ્રવીમ્યથ ॥ ૨૩૭ ॥

अंगुलासंख्यांशमाननभस्थाभ्रप्रदेशकैः ।

પ્રતિક્ષણં હૃતૈર્યાઃ સ્યુઃ તાવતીઃ તા વિચિન્તય ॥ ૨૩૮ ॥

निगोदे त्रोधतः सूक्ष्मबादरत्त्राविवक्षया ।

દ્વૌ પુદ્ગલપરાવર્તો સાધો કાયસ્થિતિઃ ભવેત્ ॥ ૨૩૯ ॥

पर्याप्तत्वे क्षमादीनां प्रत्येकं कायसंस्थितिः ।

સંખ્યેયાબ્દસહસ્રાત્મા વહેઃ સંખ્યદિનાદિમકા ॥ ૨૪૦ ॥

विशेषश्चात्र-पर्याप्तत्वे बादरायाः क्षितेः कायस्थितिर्भवेत् ।

વત્સરાણાં લક્ષમેકં ષટ્સપ્તતિસહસ્રયુક્ ॥ ૨૪૧ ॥

तथाहि । भवेदष्टभवान् यावत् ज्येष्ठायुःस्थितिकायिकः ।

જ્યેષ્ઠાયુષ્કક્ષિતિત્વેનોત્પન્નમાનઃ પુનઃ પુનઃ ॥ ૨૪૨ ॥

હવે એમની કાયસ્થિતિ વિષે. (૮)

બાદર પૃથ્વીકાય વગેરે ચાર અને બે પ્રકારની બાદર વનસ્પતિ—એ દરેકની કાયસ્થિતિ ‘ઓઘથી’ શીત્તર કોટાકોટી સાગરોપમની છે; અને એ ઓઘથી બાદરપણામાં છે. બાદર વનસ્પતિમાં કેટલી હોય તે હવે કહીએ:—૨૩૬—૨૩૭.

એક આંગળના અસંખ્યમા ભાગ જેટલા આકાશમાં રહેલા આકાશપ્રદેશોને સમયે સમયે કાઢતાં જેટલી ઉત્સર્પિણીઅવસર્પિણી થાય તેટલી તે હોય એમ બાણુવું. ૨૩૮.

વળી નિગોદમાં તો ઓઘથી સૂક્ષ્મત્વ કે બાદરત્વની વિવક્ષા વિના જ અઢીપુદ્ગળપરાવર્તની કાયસ્થિતિ હોય. ૨૩૯.

તેમ પર્યાપ્તપણામાં પૃથ્વીકાય વગેરે દરેકની, સંખ્યાત—સંખ્યા થઈ શકે એટલા હજાર વર્ષોની કાયસ્થિતિ છે; અને અગ્નિકાયની સંખ્યાત દિવસોની (કાયસ્થિતિ) છે. ૨૪૦.

‘હવે છુટક છુટક’—પર્યાપ્તપણામાં બાદરપૃથ્વીકાયની સ્થિતિ એકલાખ ઉપર છોંતેર હજાર વર્ષોની છે. તે આ પ્રમાણે:—ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળો પૃથ્વીકાયજીવ યાવત્ આઠ ભવસુધી ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા પૃથ્વીકાય તરીકે અર્થાત્ એજ યોનિમાં પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૪૧—૨૪૨.

યદુક્તં ભગવત્યામ્—

ભવાદેસેણં જહરણેણં દોભવગાહણાઈં ઉક્રોસેણં અઢ્ઢભવગાહણાઈં । ઇતિ ॥

સ્થિતિરુત્કર્ષતશ્ચૈકભવે પ્રોક્તા ક્ષમાક્ષિનામ્ ।

દ્વાવિંશતિસહસ્રાબ્દલક્ષણા પરમર્ષિભિઃ ॥ ૨૪૩ ॥

અષ્ટભિર્ગુણે ચાસ્યા ભવત્યેવ યથોદિતમ્ ।

ષટ્સપ્તતિવર્ષસહસ્રાધિકં વર્ષલક્ષકમ્ ॥ ૨૪૪ ॥

ષટ્પંચાશ્વર્ષસહસ્રાણ્યેવ જલકાયિનામ્ ।

સ્યુશ્વતુર્વિંશતીરાત્રિદિવાનિ વહ્નિકાયિનામ્ ॥ ૨૪૫ ॥

સ્યુશ્વતુર્વિંશતિવર્ષસહસ્રાણ્યનિલાક્ષિનામ્ ।

અશીતિશ્ચ સહસ્રાણિ વર્ષાણાં વનકાયિનામ્ ॥ ૨૪૬ ॥

એષુ સર્વેષુ પરમા લબ્ધપર્યાપ્તતાસ્થિતિઃ ।

અન્તર્મુહૂર્તપ્રમિતા વદ્ધિમ તત્રાપિ ભાવનામ્ ॥ ૨૪૭ ॥

ક્ષમાદ્યન્યતરત્વેનોત્પદ્ય યદ્યલ્પજીવિતઃ ।

અસકૃત્કોઽપ્યપર્યાપ્ત એવ યાતિ ભવાન્તરમ્ ॥ ૨૪૮ ॥

એ સંબંધમાં ભગવતીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે :—

‘ ભવઆદેશ ’ થી જઘન્ય બે ભવ અને ઉત્કૃષ્ટ આઠ ભવ કરે.

અને એક ભવની પૃથ્વીકાયજીવેની કાયસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ બાવીશ હજાર વર્ષની છે એમ પૂર્વના ઋષિમુનિઓ કહે છે એટલે એ લેખે આઠ ભવની ૧૭૬ હજાર વર્ષની થઈ એ સ્પષ્ટ વાત છે. ૨૪૩-૨૪૪.

વળી અપ્કાયજીવેની કાયસ્થિતિ છપ્પન હજાર વર્ષની, અને અગ્નિકાયજીવેની ચોવીશ દિવસની છે; તેમજ વાયુકાયજીવેની ચોવીશ હજાર વર્ષની, અને વનસ્પતિકાયની એંશી હજાર વર્ષની છે. ૨૪૫-૨૪૬.

વળી પણ એ સર્વમાં લબ્ધિઅપર્યાપ્તપણાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની છે. ૨૪૭. અહિં ભાવના આ પ્રમાણે છે—

કોઈપણ જીવ પૃથ્વીકાય વગેરેની હરકોઈ યોનિમાં ઉત્પન્ન થઈને, અદ્વપાયુષી હોઈ, બે વારંવાર અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં જ ભવાન્તરમાં જાય, અને એવી રીતના અન્તર્મુહૂર્તવાળા કેટલાક જન્મ લે; તેા સર્વ લઘુ અન્તર્મુહૂર્તોનો સરવાળો એક શુદ્ધઅન્તર્મુહૂર્ત થાય. વળી

મવાંશ્ચ તાદૃશાન્ કાંશ્ચિત્ કુર્યાદન્તર્મુહૂર્તકાન્ ।

તૈર્લઘ્વન્તર્મુહૂર્તૈશ્ચ સ્યાદ્ ગુર્વન્તર્મુહૂર્તકમ્ ॥ ૨૪૯ ॥

અન્તર્મુહૂર્તમાનાશ્ચ સર્વા એતા જઘન્યતઃ ।

પ્રરૂપિતાઃ શ્રુતે કાયસ્થિતયઃ પુરુષોત્તમૈઃ ॥ ૨૫૦ ॥

इति कायस्थितिः ॥ ८ ॥

ઔદારિકં સતૈજસકાર્મણમેતદ્વપુસ્ત્રયં હ્યેષામ્ ।

મરુતાં ચ વૈક્રિયાઘં ચતુષ્ટયં સંભવેદ્વપુષામ્ ॥ ૨૫૧ ॥

इति देहाः ॥ ९ ॥

મસૂરચન્દ્રસંસ્થાનં વાદરાણાં મુવાં વપુઃ ।

જલાનાં સ્તિબુકાકારં સૂચ્યોઘાકૃતિ તેજસામ્ ॥ ૨૫૨ ॥

મરુતાં તદ્ ધ્વાજાકારં દ્વૈધાનામપિ મૂરુહામ્ ।

સ્યુઃ શરીરાણ્યનિયતસંસ્થાનાનીતિ તદ્વિદઃ ॥ ૨૫૩ ॥

इति संस्थानम् ॥ १० ॥

અસંખ્યેયોઽઙ્ગુલસ્યાંશઃ ક્ષમાદીનાં દેહસંમિતિઃ ।

જઘન્યાદુરકર્ષતશ્ચ સ એવ હિ મહાન્ ભવેત્ ॥ ૨૫૪ ॥

આ સર્વ કાયસ્થિતિ જ્ઞાનોઝોઝે અન્તર્મુહૂર્તની કહી છે તે 'જઘન્યતઃ' એટલે ઝોઝામાં ઝોઝી એટલી છે એમ સમજવું. ૨૪૮-૨૫૦.

હવે એમના દેહ વિષે. (૯)

આ પૃથ્વીકાય વગેરેને દેહ એટલે શરીર ત્રણ છે: (૧) ઔદારિક, (૨) તૈજસ અને (૩) કાર્મણ. વાયુકાયને ચાર શરીર છે: આ કહ્યાં એ ત્રણ અને (૪) વૈક્રિય, ૨૫૧.

હવે એમનાં સંસ્થાન વિષે. (૧૦)

બાહર પૃથ્વીકાય જીવોનું શરીર મસૂર અને ચંદ્રમાના આકારનું છે. અપ્કાયોનું સ્તિબુકના આકારનું, અગ્નિકાયોનું સોયના સમૂહના આકારનું અને વાઉકાયોનું ધ્વજના આકારનું છે. વળી બેઉ પ્રકારનાં વનસ્પતિકાયોનાં શરીરનો આકાર અચોક્કસ છે—એમ એના તફતો કહે છે. ૨૫૨-૨૫૩.

હવે એમના દેહમાન વિષે. (૧૧).

પૃથ્વી, અપ્ અને તૈજસ કાયનું દેહમાન 'જઘન્ય' એક અંશુલના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું છે; અને 'ઉત્કૃષ્ટ' પણ એટલું જ છે, પણ તોયે જઘન્યની અપેક્ષાએ મોટું છે. ૨૫૪.

જઘન્યાદુત્કર્ષતશ્ચ વાયોર્યદ્વૈક્રિયં વપુઃ ।

સ્યાત્તદપ્યંગુલાસંખ્યભાગમાત્રાવગાહનમ્ ॥ ૨૫૫ ॥

અંગુલાસંખ્યાંશમાનં પ્રત્યેકદ્રોર્જઘન્યતઃ ।

ઉત્કર્ષતો યોજનાનાં સહસ્રં સાધિકં વપુઃ ॥ ૨૫૬ ॥

ઉત્સેધાંગુલનિષ્પન્નસહસ્રયોજનોન્મિતે ।

જલાશયે યથોક્તાંગાઃ સ્યુર્લતાકમલાદયઃ ॥ ૨૫૭ ॥

પ્રમાણાંગુલમાનેષુ યાનિ વાર્ધિહ્રદાદિષુ ।

ભૌમાન્યેવાબ્જાનિ તાનિ વિરોધઃ સ્યાન્મિથોઽન્યથા ॥ ૨૫૮ ॥

તદ્યથા— ઉદ્દેધઃ ક્વ સમુદ્રાણાં પ્રમાણાંગુલજો મહાન્ ।

ક્વ લઘૂન્યબ્જનાલાનિ મિતાન્યૌત્સેધિતાંગુલૈઃ ॥ ૨૫૯ ॥

કિંચ શાલ્યાદિધાન્યજાતીનાં સ્યાન્મૂલાદિષુ સપ્તસુ ।

ધનુઃપૃથક્ત્વપ્રમિતા ગરીયસ્યવગાહના ॥ ૨૬૦ ॥

ઉત્કૃષ્ટૈષાં બીજપુષ્પફલેષુ ત્વવગાહના ।

પૃથક્ત્વમંગુલાનાં યત્ પ્રોક્તં પૂર્વમહર્ષિભિઃ ॥ ૨૬૧ ॥

વાયુકાયનું વૈક્રિય શરીર પણ (પૃથ્વીકાય આદિની જેમ) જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ એક અંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું છે. ૨૫૫.

એજ પ્રમાણે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું શરીર પણ જઘન્યતઃ એક અંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું છે. પણ ઉત્કૃષ્ટતઃ હજાર યોજનથી કંઈક અધિક છે; કેમકે ઉત્સેધાંગુલને માપે સહસ્રયોજન ઉડા જળાશયમાં, આ કહ્યા એટલા અંગમાનવાળા કમળ અને લતા આદિ હોય છે. ૨૫૬-૨૫૭.

પ્રમાણઅંગુલના માનવાળા—સમુદ્ર અને દ્રહ વગેરે છે એમાંના કમળો તો લૌભ છે. કેમકે એમ ન હોય તો પરસ્પર વિરોધ આવે કેમકે પ્રમાણઅંગુલનિષ્પન્ન સમુદ્રની મહાન ઉંડાઈ ક્યાં ? અને ઉત્સેધાંગુલથી નિષ્પન્ન લઘુ એવાં કમળનાળો ક્યાં ? અર્થાત્ એ બે વચ્ચે મહાન અન્તર છે. ૨૫૮-૨૫૯.

વળી શાળ વગેરે જાતના ધાન્યોના મૂળ વગેરે જે સાત વાનાં છે એની અવગાહના એટલે દેહમાન પૃથક્ત્વધનુષ્યપ્રમાણ છે; અને એનાં બીજ, પુષ્પ અને ફળની અવગાહના પૃથક્ત્વઅંગુલપ્રમાણ છે. ૨૬૦-૨૬૧.

મૂલે કન્દે સ્થંધે તથા ય સાલે પવાલપત્તે ય ।

સત્તસુ વિ ધણુપુહતં અંગુલજો પુષ્પફલવીણ ॥ ૨૬૨ ॥

इति भगवती शतक २१ वृत्तौ तत्सूत्रेऽपि ॥

સાલિ કલ અયસિ વંસે ઇચ્છુ દમ્ભે અ અમ્ભ તુલસી ય ।

अष्टे ते दसवग्गा असीति पुण होंति उद्देशा ॥ २६३ ॥

एकैकस्मिन् वर्गे मूलादयो दशदशोद्देशका इत्यर्थः ॥

सर्वेऽमी शालिवज्ज्येष्ठामिहापेक्षयावगाहनाम् ।

शाल्यादयोऽमी सर्वेऽब्दपृथक्त्वपरमायुषः ॥ २६४ ॥

किंच । ताले गट्टि य बहुबीयगा य गुच्छा य गुम्मवल्ली य ।

छ दसवग्गा एण सट्ठि पुण होंति उद्देशा ॥ २६५ ॥

तालादीनां ज्येष्ठावगाहना मूलकंदकिशलेषु ।

चापपृथક્त्वं पत्रेऽप्येवं कुसुमे तु करपृथક્त्वं सा ॥ २६६ ॥

स्कन्धशाखात्वंचासु स्यात् गव्यूतानां पृथक्त्वकम् ।

अंगुलानાં પૃથક્ત્વં ચ સા ભવેત્ફલવીજયોઃ ॥ ૨૬૭ ॥

ભગવતીસૂત્રને વિષે અને એના એકવીશમા શતકની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે.—

મૂળ, કંદ, સ્કંધ, ત્વચા, સાલ, પ્રવાલ અને પત્ર—એ સાતેની અવગાહના પૃથક્ત્વધનુષ્યની છે; અને પુષ્પ, ફળ અને ખીજની પૃથક્ત્વઅંગુલની છે. ૨૬૨.

વળી શાળ, કળ, અતસી, વાંસ, ઇક્ષુ, દર્ભ, અપ્પ અને તુળસી—એ આઠને દશે શુભ-વાથી એંશી આવે—એ એંશી ' ઉદ્દેશ ' થયા, એનો અર્થ એ કે અકેક વર્ગની અંદર મૂળ વગેરે દશદશ ઉદ્દેશ હોય છે. ૨૬૩.

એ સર્વ અહિં ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાની અપેક્ષાએ શાળ સમાન છે. અને આ શાળ વગેરે સર્વેનું ઉત્કૃષ્ટતઃ પૃથક્ત્વધર્ષેનું આયુષ્ય છે. ૨૬૪.

વળી તાડ, ગંઠી, બહુખીજ, શુચ્છ, શુદ્ધ અને વહ્ની—એ છ દશવડે વર્ગીત કરવાથી અર્થાત્ એમને દશે શુભવાથી સાઠ ઉદ્દેશ થાય છે. ૨૬૬.

આ તાડ વગેરેનાં મૂળ, કંદ અને કિસલયની અવગાહના ઉત્કૃષ્ટતઃ પૃથક્ત્વધનુષ્યની છે, પત્રોની અવગાહના પણ એ જ પ્રમાણે છે. પણ પુષ્પની પૃથક્ત્વકરપ્રમાણ છે. ૨૬૬.

એમના સ્કંધ, શાખા અને ત્વચાની અવગાહના પૃથક્ત્વગવ્યૂતપ્રમાણ છે; અને ફળ તથા ખીજની અવગાહના પૃથક્ત્વઅંગુલ છે. ૨૬૭.

તાલાદીનાં ચ મૂલાદિપંચકસ્ય સ્થિતિર્ગુરુઃ ।

દશવર્ષસહસ્રાણિ લઘ્વી ચાન્તર્મુહૂર્ત્તિકી ॥ ૨૬૮ ॥

પ્રવાલાદિપંચકસ્ય ત્વેષામુત્કર્ષતઃ સ્થિતિઃ ।

નવ વર્ષાણિ લઘ્વી તુ પ્રાગ્વદાન્તર્મુહૂર્ત્તિકી ॥ ૨૬૯ ॥

તાલાદયશ્ચ તાલેતમાલે ઇત્યાદિગાથાયુગ્મતઃ જ્ઞેયાઃ ॥

एकास्थिकबहुबीजकवृक्षाणामाम्रदाडिमादीनाम् ।

मूलादेः दशकस्यावगाहना तालवत्स्थितिश्चापि ॥ २७० ॥

गुच्छानां गुल्मानां स्थितिरुत्कृष्टावगाहना चापि ।

शाल्यादिवदवसेया वल्लीनां स्थितिरपि तथैव ॥ २७१ ॥

वल्लीनां च फलस्यावगाहना स्यात्पृथक्त्वमिह धनुषाम् ।

शेषेषु नवसु मूलादिषु तालप्रभृतिवद् જ્ઞેયા ॥ ૨૭૨ ॥

एवं च अंगुलासंख्यांशमानमेकाक्षाणां जघन्यतઃ ।

उत्कर्षतोऽङ्गमधिकं योजनानां सहस्रकम् ॥ ૨૭૩ ॥

વળી એમના મૂળ વગેરે પાંચની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશહજારવર્ષની છે, અને જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમાણ છે. ૨૬૮.

વળી એમના પ્રવાલ વગેરે પાંચની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટતઃ નવવર્ષની છે, અને જઘન્યતઃ પૂર્વની જેમ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. ૨૬૯.

અહિં તાડ વગેરે કહ્યાં એ ‘ તાલે તમાલે ’ ઇત્યાદિક એ ગાથાઓ અગાઉ કહી છે તેમાંથી જાણી લેવા.

હવે, એકળીજવાળાં આમ્રવૃક્ષ વગેરે, તથા બહુળીજવાળાં દાઢમના વૃક્ષ વગેરેનાં મૂળ આદિક દશેની અવગાહના તથા સ્થિતિ તાડની પેઠે સમજવી. ૨૭૦.

વળી ગુચ્છ અને ગુલ્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અને અવગાહના, તથા ‘ વલ્લી ’ ની સ્થિતિ— એ સૌ શાલપ્રમુખ વૃક્ષોની જેટલી જાણવી. ૨૭૧.

‘ વલ્લી ’ નાં ફળની અવગાહના પૃથક્ત્વધનુષ્યની જાણવી. શેષ મૂળ વગેરે નવની અવગાહના વળી તાડની જેટલી સમજવી. ૨૭૨.

એવી રીતે વળી એકેન્દ્રિયોના શરીરનું માન જઘન્યથી એક અંગુલના અસંખ્યમા અંશ જેટલું છે, અને ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનથી કંઈકે અધિક છે. ૨૭૩.

તત્રાપિ દેહઃ સૂક્ષ્મનિગોદાનામંગુલાસંખ્યભાગકઃ ।
 સૂક્ષ્માનિલાગ્ન્યમ્બુભુવામસંખ્યેયગુણઃ ક્રમાત્ ॥ ૨૭૪ ॥
 વાય્વદીનાં વાદરાણાં તતોઽસંખ્યગુણઃ ક્રમાત્ ।
 વાદરાણાં નિગોદાનામસંખ્યેયગુણસ્તતઃ ॥ ૨૭૫ ॥

સ્વસ્વસ્થાને તુ સર્વેષામંગુલાસંખ્યભાગતા ।
 અંગુલાસંખ્યભાગસ્ય વૈચિત્ર્યાદુપપદ્યતે ॥ ૨૭૬ ॥
 પર્યાપ્તાનાં વાદરાણાં મરુતાં યત્તુ વૈક્રિયમ્ ।
 જઘન્યાદુત્કર્ષતશ્ચ તદપ્યેતાવદેવ હિ ॥ ૨૭૭ ॥

વિશેષતશ્ચ । નિગોદપવનાગ્ન્યમ્બુભુવઃ પંચાપ્યમી દ્વિધા ।
 સૂક્ષ્માશ્ચ વાદરાસ્તેઽપિ પર્યાપ્તાન્યભિદા દ્વિધા ॥ ૨૭૮ ॥
 एवं विंशतिरप्येते जघन्योत्कृष्टभूघना ।
 जाताश्चत्वारिंशदेवमथप्रत्येकभूरुहः ॥ २७९ ॥

એમાં પણ સૂક્ષ્મનિગોદોતું દેહમાન એક અંગુળના અસંખ્યમા અંશ જેટલું છે; અને એના કરતાં, સૂક્ષ્મ વાઉકાય-અગ્નિકાય-અપ્કાય અને પૃથ્વીકાયના જીવોતું દેહમાન અનુક્રમે અસંખ્યઅસંખ્યગણું છે; અને એના કરતાં બાહરવાયુકાય વગેરેનું વળી અનુક્રમે અસંખ્યઅસંખ્યગણું છે; અને એના કરતાં પણ, બાહરનિગોદોતું દેહમાન અસંખ્યગણું છે. ૨૭૪-૨૭૫.

વળી નિજનિજ સ્થાનમાં તો એઓ સર્વે એકઅંગુળના અસંખ્યમા ભાગ જેવડા છે; કેમકે અંગુળનો અસંખ્યમો ભાગ વિચિત્ર એટલે બહુબહુ પ્રકારનો છે અને એટલે જ એમ ઘટી શકે છે. ૨૭૬.

વળી પર્યાપ્તબાહરવાઉકાયનું જે વૈક્રિય શરીર છે તે ચે, ' જઘન્યથી ' તેમ ' ઉત્કર્ષથી ' એટલું જ છે એટલે કે એક આંગળના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું છે. ૨૭૭.

હવે એ સંબંધમાં વિશેષતઃ કહે છે:—

નિગોદના જીવ, વાઉકાય, તેઉકાય, અપ્કાય અને પૃથ્વીકાય—એ પાંચે (૧) સૂક્ષ્મ અને (૨) બાહર એમ બે પ્રકારના છે. વળી એના પાછા (૧) પર્યાપ્ત અને (૨) અપર્યાપ્ત એમ બે ઉપલેદ છે. આમ હોવાથી $૫ \times ૨ \times ૨ = ૨૦$ (વીશ) લેદ થયા. એ વીશેના વળી ' જઘન્ય ' અને ' ઉત્કૃષ્ટ ' કરવાથી $૨૦ \times ૨ = ૪૦$ ચાલીશ લેદ થયા. ૨૭૮-૨૭૯.

પર્યાપ્તાપર્યાપ્તિહીનોત્કૃષ્ટભૂધનભેદતઃ ।

ચતુર્થેવં ચતુશ્રત્વારિંશદેકેન્દ્રિયાંગિનઃ ॥ ૨૮૦ ॥

અથાવગાહનાસ્વેષાં તારતમ્યમિતીરિતમ્ ।

પંચમાંગેકોનવિંશશતોદેશે તૃતીયકે ॥ ૨૮૧ ॥

અપર્યાપ્તિનિગોદસ્ય સ્યાત્સૂક્ષ્મસ્યાવગાહના ।

સર્વસ્તોકા તતોઽધ્યાનામસંખ્યેયગુણાઃ ક્રમાત્ ॥ ૨૮૨ ॥

અપર્યાપ્તાનિલાગ્ન્યમ્બુભુવાં સૂક્ષ્મગરીયસાં ।

તતોઽપર્યાપ્તિયોઃ સ્થૂલાનન્તપ્રત્યેકભૂરુહોઃ ॥ ૨૮૩ ॥

અસંખ્યેયગુણે તુલ્યે મિથોઽવગાહને લઘૂ ।

તતઃ સૂક્ષ્મનિગોદસ્ય પર્યાપ્તિસ્યાવગાહના ॥ ૨૮૪ ॥

અસંખ્યેયગુણા લઘ્વી ક્રમાત્તતોઽધિકાધિકે ।

અપર્યાપ્તિપર્યાપ્તિસ્યોત્કૃષ્ટે તસ્યાવગાહને ॥૨૮૫॥ કલાપકમ્ ॥

તતઃ સૂક્ષ્મવાયુવહ્ન્યમ્મોભુવાં સ્યુર્યથાક્રમમ્ ।

પર્યાપ્તાનાં જઘન્યાપર્યાપ્તાનાં ચ ગરીયસી ॥ ૨૮૬ ॥

અથ—હવે પ્રત્યેકવનરૂપતિકાયના પર્યાપ્તિ, અપર્યાપ્તિ—એમ બે ભેદ, અને બેઉના વળી જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટઃ એટલે એમ ચાર પ્રકાર થયા તે, એ આલીશમાં ભેગવવાથી ચુમાળીશ ભેદ એકેન્દ્રિયપ્રાણીઓના થયા. ૨૭૬—૨૮૦.

હવે એમની અવગાહનાના સંબંધમાં તારતમ્ય છે તે પાંચમા અંગના ઓગણીશમાં શતકના ત્રીજા ઉદ્દેશને વિષે કહ્યું છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે. ૨૮૧.

સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્તિનિગોદની અવગાહના (૧) સર્વથી ઓછી છે, અને તે કરતાં,

વળી સૂક્ષ્મ અને બાહર અપર્યાપ્તિ વાયુ—અગ્નિ—જળ અને પૃથ્વી—કાયની જઘન્ય અવગાહનાઓ (૮) અનુક્રમે અસંખ્યઅસંખ્યગણી છે. અને એથી અસંખ્યગણી અને પરસ્પર તુલ્ય અપર્યાપ્તિબાહર એવા અનંતકાય અને પ્રત્યેક વનરૂપતિકાયની (૨) છે. વળી એથી અસંખ્યગણી પર્યાપ્તિ સૂક્ષ્મનિગોદની જઘન્ય અવગાહના (૧) છે. અને એ કરતાં અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મનિગોદની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના (૨) અધિક અધિક સમજવી. ૨૮૨—૨૮૫.

તેથી, સૂક્ષ્મ એવા પૃથ્વી, અપ્, તેહ અને વાઉકાય પર્યાપ્તિ હોય તેમની જઘન્ય (૪), અપર્યાપ્તિ હોય તેમની ઉત્કૃષ્ટ (૪), અને ‘ પર્યાપ્તિ ’ હોય એવાઓની

પર્યાપ્તાનાં તથોત્કૃષ્ટા ક્રમેણાસંખ્યસંગુણા ।

વિશેષાભ્યધિકા ચૈવ વિશેષાભ્યધિકા પુનઃ ॥ ૨૮૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

एवं स्थूलानिलाग्न्यम्भःपृथ्वीनिगोदिनामपि ।

પ્રત્યેકં ત્રિતયી ભાવ્યાઽવગાહનાભિદાં ક્રમાત્ ॥ ૨૮૮ ॥

इत्येकचत्वारिंशत्स्युः किलावगाहनाभिदः ।

પર્યાપ્તસ્થૂલનિગોદજ્યેષ્ઠાવગાહનાવધિ ॥ ૨૮૯ ॥

पर्याप्तप्रत्येकतरोर्लघ्व्यसंख्यगुणा ततः ।

તસ્યાપર્યાપ્તસ્ય ગુર્વી સ્યાદસંખ્યગુણા તતઃ ॥ ૨૯૦ ॥

ततोऽसंख्यगुणा तस्य पर्याप्तस्यावगाहना ।

સાતિરેકં યોજનાનાં સહસ્રં સા યતો ભવેત્ ॥ ૨૯૧ ॥

યતુ શ્રીજિનવલ્લભસૂરિભિઃ સ્વકૃતદેહાલ્પબહુત્વોદ્ધારે અપર્યાપ્તપ્રત્યેકતરૂત્કૃષ્ટાવગાહનાતઃ પર્યાપ્તતરૂત્કૃષ્ટાવગાહના વિશેષાભ્યધિકા ઉક્તા તત્ ચિન્ત્યમ્ । અંગુલાસંખ્યેયભાગમાનાપર્યાપ્તપ્રત્યેકતરૂત્કૃષ્ટાવગાહનાતઃ સાતિરેકયોજનસહસ્રમાનાયાઃ પર્યાપ્તપ્રત્યેકતરૂત્કૃષ્ટાવગાહનાયાઃ વિશેષાધિકત્વસ્ય અસંગતત્વાત્ ભગવતીસૂત્રેણ સહ વિરોધાચ્ચ । તથા ચ તદ્ગ્રંથઃ—

ઉત્કૃષ્ટ (૪) અવગાહના વળી અનુક્રમે અસંખ્યગણી, વિશેષ અધિક અને વિશેષવિશેષ અધિક છે. ૨૮૬-૨૮૭.

એવી જ રીતે (એટલે કે ‘ સૂક્ષ્મ ’ ના સંબંધમાં કહી તેવી જ રીતે) ‘ બાહર ’ વાયુ-કાય-અગ્નિકાય-અપ્કાય, પૃથ્વીકાય અને નિગોદના બ્રુવો-દરેકની પણ અવગાહનાના લેદોની ત્રિપુટી ભાવવી. (૫×૩=૧૫). એમ પર્યાપ્તબાહર નિગોદોની ઉત્કૃષ્ટી અવગાહના સુધી ગણતાં એકંદર, અવગાહનાના એકતાળીશ લેદો થયા. (૧+૮+૨+૧+૨+૪+૪+૪+૧૫). ૨૮૮-૨૮૯.

વળી તે કરતાં પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની જઘન્ય અવગાહના (૧) અસંખ્યગણી છે, અને આ કરતાં વળી અપર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના (૧) અસંખ્યગણી છે. ૨૯૦.

એના કરતાં અસંખ્યગણી વળી પર્યાપ્ત પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના (૧) છે કારણ કે એ એક હજાર ચોજનથી વધારે છે. ૨૯૧. આમ ૪૧+૧+૧+૧=૪૪ લેદ થયા.

ખીનું; શ્રીજિનવલ્લભસૂરિએ સ્વકર્તૃક ‘ દેહાલ્પબહુતોદ્ધાર ’ ગ્રંથમાં અપર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કરતાં, પર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની સવિશેષ અવગાહના કહી છે—તે વિચાર કરવા જેવી છે. કેમકે એક અંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેટલી

પત્તેશ્વસરીરબાદરવણસ્સઙ્કાઙ્કયસ્સ પજ્જત્તગસ્સ જહણિણા ઓગા-
હણા અસંખેજ્જગુણા । તસ્સ ચેવ અપજ્જત્તગસ્સ ઉક્કોસિણા ઓગાહણા
અસંખિજ્જગુણા । તસ્સ ચેવ પજ્જત્તગસ્સ ઉક્કોસિયા ઓગાહણા અસંખિજ્જ-
ગુણા । इति शतक १९ तृतीयोद्देशके ॥ भावार्थस्तु यंत्रकात् ज्ञेयः ॥

અત્ર જીવભેદાઃ ચતુશ્ચત્વારિંશત્ । અવગાહના ભેદાશ્ચ ત્રિચત્વારિં-
શદેવ । અપર્યાપ્તબાદરનિગોદજઘન્યાવગાહનાયા અપર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પ-
તિજઘન્યાવગાહનાયાશ્ચ મિથસ્તુલ્યત્વાત્ ॥ અત એવ કોષ્ટકાઃ ચતુશ્ચત્વા-
રિંશત્ અંકાઃ ત્રિચત્વારિંશદેવ । પંચમૈકચત્વારિંશયોઃ કોષ્ટયોર્દશકસ્યૈવ
સદ્ભાવાત્ । इति ध्येयम् ॥

इति अंगमानम् ॥ ११ ॥

एषां त्रयः समुद्घाता आद्याः स्युर्वेदनादयः ।

क्षमादीनां तेऽनिलानां तु चत्वारः स्युः सवैक्रियाः ॥ २९२ ॥

इति समुद्घातः ॥ १२ ॥

અપર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કરતાં, સહસ્રયોજનથી કંઈકે અધિક માન-
વાળી પર્યાપ્ત પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના વિશેષ અધિક હોય એ અસંભવિત છે.
વળી એમ કહેવાથી ભગવતીસૂત્ર સાથે પણ વિરોધ આવે છે. કારણ કે ભગવતીમાં પણ
કહ્યું છે કે :—

‘ પર્યાપ્ત બાદર—પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની જઘન્ય અવગાહના અસંખ્યગણી છે; અને તે
કરતાં એવા જ ‘ અપર્યાપ્ત ’ ની ઉત્કૃષ્ટી અવગાહના અસંખ્યગણી છે. વળી આના કરતાં, એવા
જ ‘ પર્યાપ્ત ’ ની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અસંખ્યગણી છે. આ વાત (ભગવતીના) ઓગાહીશમા
શતકના ત્રીજા ઉદ્દેશમાં કહી છે. એનો ભાવાર્થ આ સાથે આપેલા યત્ર પરથી સમજાશે.

યંત્રમાં જીવના લેદો ચુમાલીશ છે અને અવગાહનાના લેદ તેંતાળીશ છે—એનું કારણ એ
છે કે અપર્યાપ્ત બાદર નિગોદની જઘન્ય અવગાહના અને અપર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિની જઘન્ય
અવગાહના પરસ્પર તુલ્ય છે; અને એમ હોવાથી જ કોષ્ટકો ચુમાળીશ છે અને અંકો તેંતા-
ળીશ છે; (પાંચમા અને એકતાળીશમા કોષ્ટકમાં ‘ દશ ’ નો આંકડો જ છે.)

એ પ્રમાણે દેહમાનવિષે વર્ણન કર્યું. (૧૧)

હવે ૧૨ મા દ્વાર સમુદ્ઘાત વિષે.

- આ પૃથ્વીકાય આદિક જીવોને ‘ વેદના ’ પ્રમુખ પહેલા ત્રણ સમુદ્ઘાત છે, અને વાયુ-
કાયજીવોને એ ત્રણ અને ચોથો ‘ વૈક્રિય ’—એમ ચાર સમુદ્ઘાત હોય છે. ૨૯૨.

વાદરક્ષિતિનીરાણિ પ્રત્યેકાન્યદ્રુમા અપિ ।

મૃત્વોત્પદ્યન્તેઽગ્નિલેપુ તિર્યદ્વેકેન્દ્રિયાદિષુ ॥ ૨૯૩ ॥

પંચાક્ષેષ્વપિ તિર્યક્ષુ ગર્ભસંમૂર્ધજન્મસુ ।

નરેષ્વપિ દ્વિભેદેષુ સંખ્યેયાયુષ્કશાલિષુ ॥ ૨૯૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ગચ્છતો વહ્નિવાયૃ તુ સર્વેષ્વંષુ નરાન્વિના ।

તતઃ પૂર્વે દ્વિગતયોઽમૃ ત્વંકગતિકો સ્મૃતો ॥ ૨૯૫ ॥

इति गतिः ॥ १३ ॥

एकद्वित्रिचतुरक्षाः पंचाक्षाः संख्यर्जीविनः ।

तिर्यचो मनुजाश्चैव गर्भसंमूर्धनोद्भवाः ॥ २९६ ॥

अपर्याप्ताश्च पर्याप्ताः सर्वेऽप्येते सुरास्तथा ।

भवनव्यन्तरज्योतिष्काद्यकल्पद्वयोद्भवाः ॥ २९७ ॥

मृत्वा प्रत्येकविटपिवाદરક્ષિતિવાગિષુ ।

આયાન્તિ તેષુ દેવાસ્તુ પર્યાપ્તેષ્વપરેષુ ન ॥૨૯૮॥ત્રિભિર્વિશેષકમ્॥

હવે એમની ગતિ વિષે. (તેરમું દ્વાર)

બાદર પૃથ્વીકાય-અપ્કાય તથા પ્રત્યેક અને સાધારણ વનસ્પતિ-આ સર્વ છવો મૃત્યુ-બાદ એકેન્દ્રિય આદિ સર્વ તિર્યંચોને વિષે, ગર્ભજ તેમજ સંમૂર્ધિમ પચેન્દ્રિય તિર્યંચોને વિષે તથા સંખ્યાત આયુષ્યવાળા બેઉ પ્રકારના મનુષ્યોને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૯૩-૨૯૪.

વળી અગ્નિકાય અને વાયુકાયના છવો, મનુષ્યગતિ શિવાય ઉપર્યોક્ત સર્વગતિમાં નથી છે. આમ હોવાથી પૂર્વોક્ત છવોની બે ગતિ, અને આમની તે એકજ ગતિ છે. ૨૯૫.

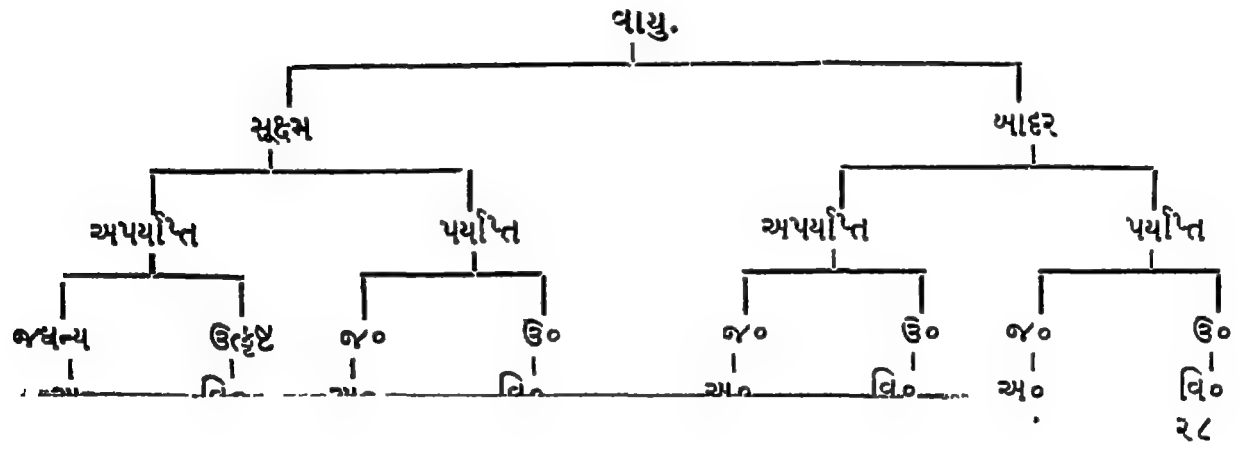
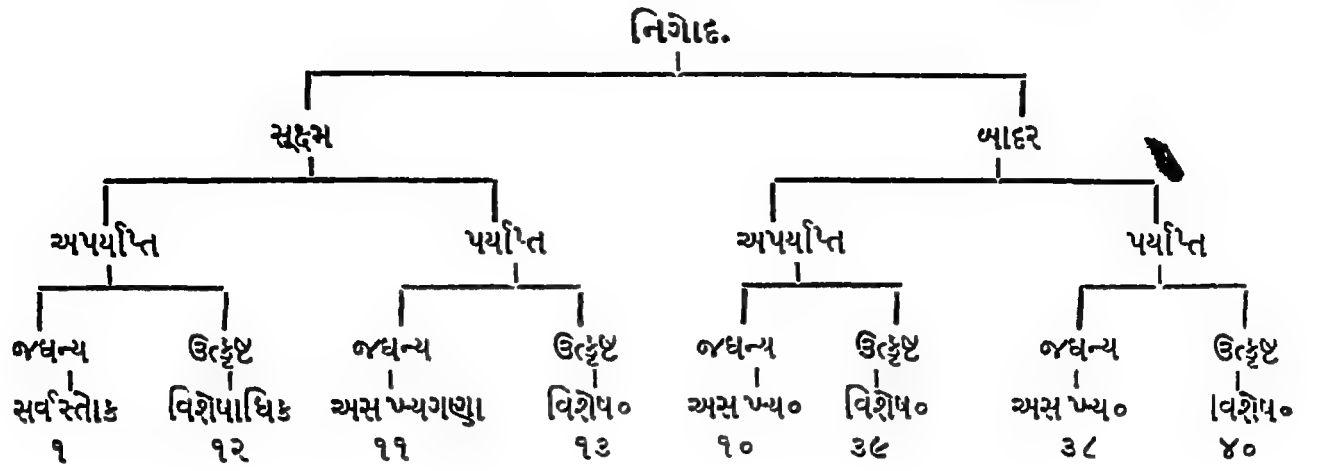
હવે આગતિ વિષે. (ચૌદમું દ્વાર).

એકેન્દ્રિય, બેકેન્દ્રિય, તેષાન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય; વળી સંખ્યજીવી ગર્ભજ તેમજ સંમૂર્ધિમ પચેન્દ્રિયતિર્યંચ અને મનુષ્યો સર્વે પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા, વળી ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને પહેલા બે દેવલોકના દેવો,—આ સર્વ છવો મૃત્યુબાદ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયને વિષે તથા બાદર-પૃથ્વીકાય અને-અપ્કાયને વિષે આવે છે. અપવાદ એટલો કે દેવો છે તે એ ‘પર્યાપ્ત’ જાતિમાં જ આવે છે, ‘અપર્યાપ્ત’ માં નહિં. ૨૯૬-૨૯૮.

‘અવગાહનાઓ’ નું યંત્ર.

(પૃષ્ઠ ૪૦૦).

(ઉત્તરોત્તર અકેકથી અસંખ્યગણી અને વિશેષાધિક આ અવગાહનાઓ જાણવી).

અપર્યાપ્તેષુ ત્રિષ્વેષુ નિગોદાગ્ન્યનિલેષુ ચ ।

ઉત્પદ્યન્તે ચ પૂર્વોક્તાઃ પ્રાણિનો નિર્જરાન્વિના ॥ ૨૯૯ ॥

નિર્જરોત્પત્તિયોગ્યાનામુક્તઃ પ્રત્યેકમૂરુહામ્ ।

વિશેષઃ પંચમાંગસ્યૈકર્વિંશાદિશતદ્વયે ॥ ૩૦૦ ॥

શાલ્યાદિધાન્યજાતીનાં પુષ્પે બીજે ફલેષુ ચ ।

દેવ ઉત્પદ્યતેऽન્યેષુ ન મૂલાદિષુ સપ્તસુ ॥ ૩૦૧ ॥

કોરંટકાદિગુલમાનાં દેવઃ પુષ્પાદિષુ ત્રિષુ ।

ઉત્પદ્યતે ન મૂલાદિસપ્તકે કિલ શાલિવત્ ॥ ૩૦૨ ॥

ઇક્ષુવાટિકમુખ્યાનાં મૂલાદિનવકે સુરઃ ।

ઉત્પદ્યતે નૈવ કિન્તુ સ્કન્ધે ઉત્પદ્યતે પરમ્ ॥ ૩૦૩ ॥

ઇક્ષુવાટિકાદયસ્ત્વમી પંચમાંગે પ્રાયો રૂઢિગમ્યાઃ પર્વકવિશેષાઃ ॥

અહ મંતે ઉચ્છ્વવાહિયવીરણઙ્કડઙ્નામાસસંવત્તસત્તવન્નતિમિરસેસયચોર-
ગતલાળાણાણાં જે જીવા મૂલત્તાણ વક્કમંતિ એવં જહેવ વંસગો તહેવ
એત્થવિ મૂલાદીયાં દંસંઉદેસગા । નવરં । સ્વંધદેસણ દેવો ઉવવજ્જઙ્
ચત્તારિલેસાઓ ॥

વળી દેવો શિવાય પૂર્વોક્ત સર્વ પ્રાણીઓ મૃત્યુબાદ અપર્યાપ્ત નિગોદ-અગ્નિકાય અને
-વાયુકાય, —આ ત્રણેય યોનિમાં આવે છે—ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૯૯.

વળી દેવજાતિમાં ઉત્પન્ન થવાની યોગ્યતાવાળા પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયનું વિશેષ વર્ણન
પાંચમા અંગના એકવીશમા તથા બાવીશમા શતકમાં કહ્યું છે. ૩૦૦.

દેવ મૃત્યુબાદ શાળ વગેરે જાતના ધાન્યોના પુષ્પ-બીજ અને-ફળમાં આવીને ઉત્પન્ન
થાય છે; એમનાં શેષ-મૂળ આદિક સાતેમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. ૩૦૧.

એ જ પ્રમાણે વળી 'કોરંટક' વગેરે 'ગુદમ' ના પુષ્પ, બીજ અને ફળ-એ ત્રણમાં
દેવ ઉત્પન્ન થાય છે; એના મૂળ આદિક સાતેમાં નથી ઉત્પન્ન થતા; શાળની પેઠે. ૩૦૨.

ઇક્ષુવાટિકા એટલે શેરડીના વાદ વગેરેનાં મૂળ આદિક નવમાં દેવ ઉત્પન્ન થતા જ નથી;
ફક્ત એઓના સ્કંધને વિષે જ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૦૩.

આ ઇક્ષુવાટિકા આદિકના સંબંધમાં પાંચમા અંગમાં એમ કહ્યું છે કે એ પ્રાયઃ રૂઢિ-
ગમ્ય પર્વકવિશેષો છેઃ ઇક્ષુવાટિકા, વીરણ, ઇક્કડ + + + + એટલાઓમાં જીવો મૂળરૂપે

તાલપ્રભૃતિવૃદ્ધાણાં તથૈકાસ્થિકભૂરુહામ્ ।

તથૈવ વહુવીજાનાં વહ્નીનામપ્યનેકધા ॥ ૩૦૪ ॥

ઉત્પદ્યતે પ્રવાલાદિપ્ત્વેવ પંચસુ નિર્જરઃ ।

ન મૂલાદિપંચકેઽથ નોક્તશેષવનસ્પતૌ ॥ ૩૦૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તથોક્તમ્ ।

પત્તપવાલે પુષ્પે ફલે ચ વીણ ચ હોઢ ઉવવાઓ ।

રુલ્લેસુ સુરગણાણં પસત્થરસવગણગંધેસુ ॥

इति भगवतीद्वाविंशशतवृत्तौ ॥

एकसामयिकीसंख्योत्पत्तौ च मरणोऽपि च ।

विज्ञेया सूक्ष्मवन्नास्ति विरहोऽप्रापि सूक्ष्मवत् ॥ ૩૦૬ ॥

इत्यागतिः ॥ ૧૪ ॥

વિપદ્યાનન્તરભવે તિર્યક્પંચાદ્યતાં ગતાઃ ।

સમ્યક્ત્વં દેશવિરતિં લભન્તે ભૂદકદ્રુમાઃ ॥ ૩૦૭ ॥

વિપદ્યાનન્તરભવે પ્રાપ્ય ગર્ભજમર્ત્યતામ્ ।

સમ્યક્ત્વં વિરતિં મોક્ષમપ્યાપ્નુવન્તિ કેચન ॥ ૩૦૮ ॥

સંક્રમે છે. એમ હોવાથી, પૂર્વે વાસના સંગંધમાં કહી ગયા છીએ તેવી જ રીતે અહિં પણ મૂળ આદિક દશ ઉદ્દેશ સમજવા. ફેર એટલો કે સ્કંધદેશની અંદર આરલેસ્યાયુક્ત દેવ ઉત્પન્ન થાય છે.

વળી તાડપ્રમુખ વૃક્ષોનાં, એકાસ્થિક વૃક્ષોનાં, બહુબીજ વૃક્ષોનાં અને અનેક પ્રકારની વહ્ની-વેલડીઓનાં પ્રવાલઆદિક પાંચ અંગોમાં દેવ ઉત્પન્ન થાય છે. મૂળ આદિક પાંચ અંગોમાં નથી ઉત્પન્ન થતા; તેમ નથી ઉત્પન્ન થતા ઉપર કહ્યા શિવાયની વનસ્પતિમાં. ૩૦૪-૩૦૫

આ સંગંધમાં શ્રી ભગવતીસૂત્રના બાવીશમા શતકની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—મુરગણુની ઉત્પત્તિ પ્રશસ્ત રસ-વર્ણુ-ગંધયુક્ત વૃક્ષોનાં પુષ્પ ફળ અને બીજને વિષે થાય છે.

વળી (આ ' બાદર ' માં) એક સમયને વિષે થતા જન્મમરણની સંખ્યા ' સૂક્ષ્મ ' ની પ્રમાણે જ સમજવી. કેમકે અહિં પણ ' સૂક્ષ્મની ' ની પેઠે વિરહ નથી. ૩૦૬

હવે એમની અનન્તરાશ્તિ વિષે. (પંદરમું દ્વાર).

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાયના જીવો મૃત્યુ બાદ અનન્તરભવમાં તિર્યચ-પંચેન્દ્રિયપણું પામીને દેશવિરતિ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. કેટલાક વળી મૃત્યુબાદ અનન્તર-ભવમાં ગર્ભજ મનુષ્યપણું પામી સર્વવિરતિ સમક્ષિત અને મોક્ષ પણ મેળવે છે ૩૦૭-૩૦૮.

વિપદ્યાનન્તરભવે ન લભન્તેઽગ્નિવાયવઃ ।

સમ્યક્ત્વમપિ દુષ્કર્મતિમિરાવૃતલોચનાઃ ॥ ૩૦૯ ॥

ઇત્યનન્તરાપ્તિઃ ॥ ૧૫ ॥

પૃથ્વ્યમ્બુકાયિકા મુર્ચ્ચિત યાન્ત્યનન્તરજન્મનિ ।

ચત્વાર એકસમયે ષડ્ વનસ્પતિકાયિકાઃ ॥ ૩૧૦ ॥

ઇતિ સમયેસિદ્ધિઃ ॥ ૧૬ ॥

પૃથ્વ્યમ્બુપ્રત્યેકતરુષ્વાદ્યલેશ્યાચતુષ્ટયમ્ ।

આદ્યં લેશ્યાત્રયં સાધારણદ્રુમાગ્નિવાયુષુ ॥ ૩૧૧ ॥

ચતુર્થલેશ્યાસમ્ભવસ્તુ એવમ્—

તેજોલેશ્યાવતાં યેષુ નાકિનાં ગતિસંભવઃ ।

આદ્યમન્તર્મુહૂર્તં સ્યાત્તેજોલેશ્યાપિ તેષુ વૈ ॥ ૩૧૨ ॥

ઇતિ લેશ્યા ॥ ૧૭ ॥

દુષ્કર્મરૂપી તિમિરથી આવૃત થયેલા છે લોચન જેમનાં એવા અગ્નિકાય અને વાયુ-કાયનાં જીવો મૃત્યુ પછી અન્તરલવમાં સમક્તિ સુદમાં પામતા નથી. ૩૦૯.

હવે એમની સમયેસિદ્ધિ વિષે. (સોળમું દ્વાર).

પૃથ્વીકાય અને અપ્કાયનાં જીવો અનન્તરલવમાં એક સમયે ચારની સંખ્યામાં મોક્ષે જાય છે. વનસ્પતિકાયનાં જીવો એક સમયે છ મોક્ષે જાય છે. ૩૧૦.

હવે એમની લેશ્યા વિષે. (સત્તરમું દ્વાર).

પૃથ્વીકાયનાં જીવો, અપ્કાયનાં જીવો તથા પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનાં જીવોને પહેલી ચાર લેશ્યાઓ હોય છે. અને અગ્નિકાય, વાયુકાય તથા સાધારણ વનસ્પતિકાયનાં જીવોને પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે. ૩૧૧.

અહિં કેટલાકને ચાર લેશ્યાઓ કહી, તે એમાં ચોથીનો સંલવ આવી રીતે સંભવે—

જેઓને વિષે તેજોલેશ્યાવાળા દેવોની ગતિનો સંલવ હોય એઓને પહેલાં અન્તર્મુહૂર્ત સુધી તેજોલેશ્યા પણ હોય. ૩૧૨.

હવે એમની આહારદિશા વિષે. (અઠારમું દ્વાર).

एषां स्थूलक्षमादीनामाहारः षड्दिगुद्भवः ।

स्थूलानिलस्य त्रिचतुःपंचदिक्संभवोऽप्यसौ ॥ ३१३ ॥

इति आहारदिक् ॥ १८ ॥

एकोनविंशतितमादीन्येकादश सूक्ष्मवत् ।

द्वाराणि स्थूलपृથ्व्यादिजीवानां जगुरीश्वराः ॥ ३१४ ॥

આદ્યં ગુપ્તસ્થાનમેષુ મતં સિદ્ધાન્તિનાં મતે ।

કર્મગ્રંથમતે ત્વાદ્યં તદ્વદ્યં ભૂજલદ્રુષુ ॥ ૩૧૫ ॥

સ્યુસ્તથા સ્થૂલમરુતાં યોગાઃ પંચ યતોઽધિકૌ ।

एषां वैक्रियतन्मिश्रौ त्रयोऽन्येषां च पूर्ववत् ॥ ३१६ ॥

एवं द्वाराणि १९-३१ ॥

अंगुलासंख्यांशमानां यावन्तोशा भवन्ति हि ॥

एकस्मिन् प्रतरे सूचीरूपां लोके घनीकृते ॥ ३१७ ॥

તાવન્તઃ પર્યાપ્તા નિગોદપ્રત્યેકતરુધરાશ્વાપઃ

स्युः किञ्चिन्न्यूनावलिघनसमयमितास्त्वनलजीवाः ॥ ३१८ ॥ युग्मम् ॥

બાહર-પૃથ્વીકાય પ્રમુખને છ દિશાનો આહાર હોય છે અને બાહર વાયુકાયને તો ત્રણ, આર અથવા પાંચ દિશાનો પણ હોય છે. ૩૧૩.

એમના ઓગણીશમાથી તે ઓગણત્રીશમા સુધીના અગ્યાર દ્વારો ‘સૂક્ષ્મ’ (પૃથ્વીકાય આદિક) ના દ્વારોની પેઠે સમજી લેવાં ૩૧૪.

‘ગુપ્તસ્થાન’ એમને પહેલું જ હોય છે એમ સિદ્ધાન્તીઓનો મત છે. જ્યારે કર્મગ્રંથના મતે પૃથ્વીકાય, અપકાય તથા વનસ્પતિકાયને પહેલા બે ગુપ્તસ્થાન છે. ૩૧૫.

બાહર વાયુકાયને ‘યોગ’ પાંચ હોય છે કેમકે એને વૈક્રિય, અને મિશ્રવૈક્રિય એમ બે યોગ અધિક છે. બીજાઓને પૂર્વવત્ ત્રણ યોગ છે. ૩૧૬.

એવી રીતે ૧૯ થી ૩૧ સુધીના તેર દ્વાર વિષે કહ્યું.

હવે એમના ‘માન’-‘પ્રમાણ’ વિષે (બત્રીશમું દ્વાર).

ઘનીભૂત લોકાકાશને વિષે, એક પ્રતરમાં, સૂચીરૂપ, આંગળના અસંખ્યમા ભાગ પ્રમાણ જેટલા અંશો હોય તેટલા પર્યાપ્ત નિગોદ-પ્રત્યેક વનસ્પતિ-પૃથ્વી અને અપ્-કાયના જીવો હોય; અને કંઈક ન્યૂન એવી ‘આવૃદ્ધિ’ ના જેટલા ‘ઘનસમય’ હોય તેટલા અગ્નિકાયના જીવો હોય. ૩૧૭-૩૧૮.

અત્ર ચ યદ્યપિ પૂર્વાર્ધોક્તાશ્ચત્વારસ્તુલ્યમાનકા પ્રોક્તાઃ ।

તદપિ યથોત્તરમધિકાઃ પ્રત્યેતવ્યા અસંખ્યગુણાઃ ॥ ૩૧૯ ॥

ઉક્તોઽદ્ગુલાસંખ્યભાગો યઃ સૂચીલંકલ્પને ।

તસ્યાસંખ્યેયભેદત્વાત્ ઘટતે સર્વમપ્યદઃ ॥ ૩૨૦ ॥

ઘનીકૃતસ્ય લોકસ્યાસંખ્યેયભાગવર્તિષુ ।

અસંખ્યપ્રતરેષુ સ્યુઃ યાવન્તોઽન્નપ્રદેશકાઃ ॥ ૩૨૧ ॥

તાવન્તો બાદરાઃ પર્યાપ્તકાઃ સ્યુઃ વાયુકાયિકાઃ ।

ઇદં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તાવાધ્યાંગવિવૃત્તૌ ત્વિદમ્ ॥ ૩૨૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સુસંવર્તિતલોકૈકપ્રતરાસંખ્યભાગકૈઃ ।

પ્રદેશૈઃ પ્રમિતાઃ સ્થૂલાપર્યાપ્તક્ષમામ્બુવાયવઃ ॥ ૩૨૩ ॥

ક્ષેત્રપલ્યોપમાસંખ્યભાગપ્રદેશસમ્મિતાઃ ।

પર્યાપ્તા બાદરહવિર્ભુજઃ પ્રોક્તાઃ પુરાતનૈઃ ॥ ૩૨૪ ॥

સંવર્તિતચતુરસ્રીકૃતલોકશ્રેણ્યસંખ્યભાગગતૈઃ ।

વિયદંશૈઃ પર્યાપ્તાસ્તુલ્યાઃ પ્રત્યેકતરુજીવાઃ ॥ ૩૨૫ ॥

વળી અહિં ઉપરના શ્લોકાર્ધમાં ચાર પર્યાપ્તા કહ્યા તેમને તુલ્યમાનવાળા કહ્યા છે, છતાં એમને ઉત્તરોત્તર અસંખ્યઅસંખ્યગણા સમજવા. સૂચિખંડ કલ્પવામાં અંશુળનો જે અસંખ્યનો ભાગ કહ્યો છે એના ભેદો અસંખ્ય હોવાથી આ સર્વ ઘટી શકે છે. ૩૧૯-૩૨૦.

ઘનરૂપ કરેલા લોકાકાશના અસંખ્યમા ભાગમાં રહેલા અસંખ્ય 'પ્રતરો'ને વિષે જેટલા આકાશપ્રદેશો હોય તેટલા બાદરપર્યાપ્ત વાયુકાયના જીવો હોય—એમ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે. પણ આચારાંગના વિવરણમાં એમ કહ્યું છે કે—૩૨૧-૩૨૨.

“સંવર્તિત લોકના એક પ્રતરના અસંખ્યભાગવાળા પ્રદેશો જેટલા, સ્થૂળ-અપર્યાપ્ત-પૃથ્વી, અપૂ અને વાયુ કાયના જીવો છે; અને ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસંખ્ય ભાગવાળા પ્રદેશો જેટલા, પર્યાપ્ત-બાદર અગ્નિકાયના જીવો છે. ૩૨૩-૩૨૪.

“વળી સંવર્તિત અને ચોરસ કરેલ લોકશ્રેણિના અસંખ્યમા ભાગમાં રહેલા આકાશપ્રદેશો જેટલા પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિના જીવો છે. ૩૨૫.

સંવર્તિત ચતુરસ્રીકૃતસ્ય લોકસ્ય યઃ પ્રતર એકઃ ।

તદસંખ્યભાગલાંશપ્રમિતાઃ પર્યાપ્તિવાદરનિગોદાઃ ॥ ૩૨૬ ॥

અતઃપરં તુ ગ્રંથદ્વયેઽપિ તુલ્યમેવ ॥

વાદરાઃ સ્થાવરાઃ સર્વેઽપ્યેતે પર્યાપ્તિકાઃ પુનઃ ।

સ્યુઃ પ્રત્યેકમસંખ્યેયલોકાભ્રાંશમિતાઃ ક્ષલુ ॥ ૩૨૭ ॥

લોકમાનાભ્રાંશાનામનન્તાનાં પ્રદેશકૈઃ ।

તુલ્યાઃ સ્થૂલાનન્તકાયજીવાઃ પ્રોક્તા જિનેશ્વરૈઃ ॥ ૩૨૮ ॥

इति मानम् ॥ ૩૨ ॥

પર્યાપ્તાઃ વાદરાઃ સર્વસ્તોકાઃ પાવકકાયિકાઃ ।

અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યઃ પ્રત્યેકધરણીરુહઃ ॥ ૩૨૯ ॥

અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યઃ સ્યુર્વાદરનિગોદકાઃ ।

તેભ્યો ભૂકાયિકાસ્તેભ્યશ્ચાપસ્તેભ્યશ્ચ વાયવઃ ॥ ૩૩૦ ॥

તેભ્યોઽનન્તગુણાઃ સ્થૂલાઃ સ્યુર્વનસ્પતિકાયિકાઃ ।

સામાન્યતો વાદરાશ્ચાધિકાઃ પર્યાપ્તિકાસ્તતઃ ॥ ૩૩૧ ॥

“અને સંવર્તિત તથા ચોરસ કર્તૃલ લોકાકાશનો એક પ્રતર હોય—તે પ્રતરના અસંખ્યભાગ—પ્રમાણ આકાશપ્રદેશ જેટલા પર્યાપ્ત બાદર નિગોદ છે.” ૩૨૬.

આ પછીની વાત એક ગ્રંથમાં સરખી છે.

આ સર્વે પર્યાપ્તબાદર સ્થાવરો દરેક લોકાકાશના અસંખ્યાત અંશે જેટલા છે. ૩૨૭.

વળી બાદર અનંતકાય જીવો લોકપ્રમાણ અનંતાઆકાશખંડોના પ્રદેશો જેટલા છે—એમ શ્રીબિનલું વચન છે. ૩૨૮.

હવે એમના અલ્પબહુત્વ વિષે. (તેત્રીશમું દ્વાર).

પર્યાપ્ત બાદર અગ્નિકાયના જીવો સર્વકરતાં અલ્પ છે. એના કરતાં, પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયના જીવો અસંખ્યગણા છે. એના કરતાં અસંખ્યગણા બાદર નિગોદના જીવો છે. એના કરતાં પૃથ્વીકાયનાં, એના કરતાં અપ્સકાયનાં અને એના કરતાં વાયુકાયનાં જીવો અસંખ્યગણા છે. વળી એના કરતાં બાદર વનસ્પતિકાયના જીવો અનંતગણા છે; અને આ કરતાં સામાન્યતઃ ‘બાદરપર્યાપ્ત’ અધિક છે. ૩૨૯—૩૩૧.

સ્વસ્વજાતીયપર્યાપ્તિકેભ્યોઽસંખ્યગુણાધિકાઃ ।

અપર્યાપ્તાઃ સ્વજાતીયદેહિનઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૩૩૨ ॥

યદ્વાદરસ્ય પર્યાપ્તકસ્યૈકૈકસ્ય નિશ્રયા ।

અસંખ્યેયાઃ અપર્યાપ્તાઃ તજ્જાતીયાઃ ભવન્તિ હિ ॥ ૩૩૩ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાયામ્ ।

પજ્જત્તગનિસ્સાણ અપજ્જત્તગા વક્કમન્તિ । જત્થ ઇગો તત્થ નિયમા અસંખેજ્ઞા ॥

ઈતિ અલ્પબહુત્વમ્ ॥ ૩૩ ॥

સર્વસ્તોકા દક્ષિણસ્યાં ભૂકાયા દિગપેક્ષયા ।

ઉદક્ પ્રાક્ ચ તતઃ પ્રત્યક્ ક્રમાત્વિશેષતોઽધિકાઃ ॥ ૩૩૪ ॥

ઉપપત્તિશાત્ર-

યસ્યાં દિશિ ઘનં તસ્યાં બહવઃ ક્ષિતિકાયિકાઃ ।

યસ્યાં ચ શુષિરં તસ્યાં સ્તોકા એવ ભવન્ત્યમી ॥ ૩૩૫ ॥

દક્ષિણસ્યાં ચ નરકનિવાસા ભવનાનિ ચ ।

ભૂયાંસિ ભવનેશાનાં પ્રાચુર્યં શુષિરસ્ય તત્ ॥ ૩૩૬ ॥

અલ્પા ઉદિક્યાં નરકા ભવનાનીતિ તત્ર તે ।

ઘનપ્રાચુર્યતોઽનલ્પાઃ સ્યુર્યામ્યદિગપેક્ષયા ॥ ૩૩૭ ॥

વળી પોતપોતાની જાતિવાળા ‘ અપર્યાપ્ત ’ સ્વસ્વજાતીય ‘ પર્યાપ્ત ’ કરતાં અસંખ્ય-ગણા છે; કેમકે દરેક ‘ બાહર પર્યાપ્તિ ’ ની નિશ્રાએ અસંખ્ય ‘ બાહર અપર્યાપ્તિ ’ હોય છે. ૩૩૨-૩૩૩.

આ સંબંધમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

પર્યાપ્તની નિશ્રાએ એક અપર્યાપ્ત ઉદ્ભવે છે. એટલે જ્યાં ‘ પર્યાપ્ત ’ ‘ એક ’ હોય ત્યાં અપર્યાપ્ત ચોક્કસ અસંખ્ય હોય છે.

હવે એમના દિગાશ્રી અલ્પબહુત્વ વિષે. (૩૪ સુ. દ્વાર)

દક્ષિણ દિશામાં સર્વથી ઓછા પૃથ્વીકાયજીવો છે. એના કરતાં અનુક્રમે અધિક અધિક ઉત્તરદિશામાં, પૂર્વદિશામાં અને પશ્ચિમ દિશામાં છે. ૩૩૪.

એનું કારણ આ પ્રમાણે :—

જે દિશાએ ઘન હોય ત્યાં પૃથ્વીકાયના જીવો બહુ હોય અને જ્યાં પોદાણ હોય ત્યાં તે થોડા હોય છે; અને દક્ષિણ દિશામાં નરકાવાસ અને ભુવનપતિના ભવનો ઘણા હોવાથી, ત્યાં

પ્રાચ્યાં રવિશશિદ્વીપસદ્ભાવાત્ ઘનભૂરિતા ।

ઉત્તરાપેક્ષયા તત્ર બહવઃ ક્ષિતિકાયિકાઃ ॥ ૩૩૮ ॥

પ્રાકૃપ્રતીચ્યોઃ રવિશશિદ્વીપસામ્યેઽપિ ગૌતમઃ ।

દ્વીપોઽધિકઃ પ્રતીચ્યાં સ્યાત્તતસ્તેઽત્રાધિકાઃ સ્મૃતાઃ ॥૩૩૯॥

નનુ પ્રતીચ્યામધિકો દ્વીપો યથાસ્તિ ગૌતમઃ ।

તથાત્ર સન્ત્યધોગ્રામાઃ સહસ્રયોજનોઽણ્ડતાઃ ॥ ૩૪૦ ॥

તત્ત્વાતપૂરિતન્યાયાત્ ઘનસ્ય શુષિરસ્ય ચ ।

સામ્યાત્ પૃથ્વીકાયિકાનાં પ્રત્યક્ પ્રચૂરતા કથમ્ ॥૩૪૧॥ યુગ્મમ્ ॥

અત્ર ઉચ્યતે—

યથા પ્રત્યગધોગ્રામાસ્તથા પ્રાચ્યામપિ ધ્રુવમ્ ।

ગત્તાદિસંભવોઽસ્ત્યેવ કિં ચ દ્વીપોઽપિ ગૌતમઃ ॥ ૩૪૨ ॥

વક્ત્યમાણોચ્છ્રયાયામઘ્યાસઃ પ્રક્ષિપ્યતે ધિયા ।

યદ્યધોગ્રામશુષિરે તદપ્યેવોઽતિરિચ્યતે ॥ ૩૪૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ધણું પોલાણુ છે. વળી ઉત્તર દિશામાં નરકાવાસ અને ભવનો થોડાં છે માટે ત્યાં દક્ષિણદિશાની અપેક્ષાએ વિશેષ ઘનતા હોવાથી પૃથ્વીકાયણુવો ધણા છે. ૩૩૫-૩૩૭.

વળી પૂર્વદિશામાં સૂર્યદ્વીપ અને ચંદ્રદ્વીપ આવેલા હોવાથી, ત્યાં ઉત્તર કરતાં વિશેષ ઘનતા છે માટે ત્યાં એ કરતાં પણ વિશેષ પૃથ્વીકાયણુવો છે. ૩૩૮.

હવે પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં સૂર્યદ્વીપ અને ચંદ્રદ્વીપ અગર જે કે સમાન જ છે તે પાણુ પશ્ચિમમાં ગૌતમદ્વીપ વિશેષ છે, તેથી ત્યાં ઘનતા પણ વિશેષ; એટલે ત્યાં પૃથ્વીકાયો પણ વિશેષ. ૩૩૯.

અહિં એવી શંકા ઉપસ્થિત થાય છે કે—

પશ્ચિમમાં જેમ ગૌતમદ્વીપ વિશેષ છે તેમ ત્યાં સહસ્રયોજન જાડા અધોગ્રામ પણ છે માટે જ્ઞાતપૂરિત ન્યાયે ઘનતા અને પોલાણુ સરખાં થયાં. એટલે પછી ત્યાં પૃથ્વીકાયણુવોનું પ્રચૂરપણું કેવી રીતે સંભવે ? ૩૪૦-૩૪૧.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—

પશ્ચિમમાં અધોગ્રામ (નુ પોલાણુ) છે તેમ પૂર્વમાં પણ ગત્તાદિકના પોલાણુનો સંભવ છે. વળી પણ મોટા વિસ્તારવાળો આ ગૌતમદ્વીપ છે એને જે અધોગ્રામના પોલાણુમાં

एवं च घनबाहुल्यात् प्रतीच्यां प्रागपेक्षया ।

पृथ्वीकायिकबाहुल्यं युक्तमेव यथोदितम् ॥ ૩૪૪ ॥

भवन्त्यप्कायिकाः स्तोकाः पश्चिमायां ततः क्रमात् ।

प्राच्यां याम્યામુદીच्यां च विशेषेणाધિકાધિકાઃ ॥ ૩૪૫ ॥

उपपत्तिश्च अत्र—

प्रतीच्यां गौतमद्वीपस्थाने वारामभावतः ।

सर्वस्तोका जिनैरुक्ता युक्तमेवाम्बुकायिकाः ॥ ૩૪૬ ॥

पूर्वस्यां गौतमद्वીપાભાવાદ્વિશેષતોઽધિકાઃ ।

દક્ષિણસ્યાં ચન્દ્રસૂર્યદ્વીપાભાવાત્તતોઽધિકાઃ ॥ ૩૪૭ ॥

उदिच्यां मानससरःसद्भावात्सर्वतोऽधिकाः ।

अस्ति ह्यस्यां तदसंख्ययोजनायतविस्तृतम् ॥ ૩૪૮ ॥

याम्यુદીच्योर्वह्निकायाः स्तोकाः प्रायो मिथः समाः ।

अग्न्यारंभकबाहुल्यात् प्राच्यां संख्यगुणाधिकाः ॥ ૩૪૯ ॥

ततः प्रतीच्यामधिका वह्न्याद्यारंभकारिणाम् ।

ग्रामेष्वधोलૌકિકેષુ બાહુલ્યાદ્ધરણીસ્પૃશામ્ ॥ ૩૫૦ ॥

ઉપાડીને નાખવામાં આવે તોયે તે વધી જાય છે. એટલે પૂર્વની અપેક્ષાએ પશ્ચિમમાં ' ઘનતા ' વધી, માટે પૃથ્વીકાયિક જીવોનું ત્યાં વિશેષપણું—બાહુલ્ય કહ્યું એ યુક્ત જ છે. ૩૪૨-૩૪૪.

હવે અપ્કાયના જીવો પશ્ચિમ દિશામાં સર્વથી થોડા છે; અને પૂર્વ, દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં અનુક્રમે વિશેષ વિશેષ અધિક છે. ૩૪૫.

એનું પણ કારણ છે—તે આ પ્રમાણે:—

પશ્ચિમમાં ગૌતમદ્વીપને સ્થાને જળનો અભાવ હોવાથી, ત્યાં એના (અપ્કાયના) જીવ થોડા હોય—એ તો ચોક્કસ વાત છે. વળી પૂર્વમાં ગૌતમદ્વીપ નથી એટલે એટલું ત્યાં જળ વધ્યું તેથી એનાં જીવ પણ વધ્યા. અને દક્ષિણમાં સૂર્યચંદ્ર દ્વીપો નહીં હોવાથી ત્યાં એ (એમની જગ્યાએ જળ વધ્યું એટલે) એ જીવ વિશેષ અધિક થયા. તેમ ઉત્તર દિશામાં માનસ સરોવર આવ્યું એટલે (જળની બહુ જ બહોળતા એટલે) અપ્કાયના જીવ ત્યાં સર્વથી અધિક. કેમકે માનસ સરોવરનો વિસ્તાર અસંખ્ય થોજનોમાં છે. ૩૪૬-૩૪૮.

હવે અગ્નિકાયના જીવો દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં થોડા છે, અને બેજ દિશામાં સમાન છે. પૂર્વમાં અગ્નિના આરંભકો વિશેષ હોવાથી એ સંખ્યગણા વિશેષ છે. પશ્ચિમમાં વળી એથીયે અધિક છે કારણકે અધોગ્રામમાં અગ્નિ આદિકના આરંભવાળા પ્રાણીઓ અધિક છે. ૩૪૯-૩૫૦.

પૂર્વસ્યાં મરુતઃ સ્તોકાસ્તતોઽધિકાધિકા મતાઃ ।
 પ્રતીચ્યામુત્તરસ્યાં ચ દક્ષિણસ્યાં યથાક્રમમ્ ॥ ૩૫૧ ॥
 યસ્યાં સ્યાત્ શુષિરં ભૂરિ તસ્યાં સ્યુર્ભૂરયોઽનિલાઃ ।
 ઘનપ્રાચુર્યે ચ તેઽલ્પાસ્તન્ન પ્રાગેવ ભાવિતમ્ ॥ ૩૫૨ ॥
 સ્યુર્યદપિ શ્વાતપૂરિતયુક્ત્યા પ્રત્યગ્ ધરાધિકા તદપિ ।
 પ્રત્યગધોગ્રામભુવાં નિમ્નત્વાદ્વાસ્તવી શુષિરબહુતા ॥ ૩૫૩ ॥

વનાનામલ્પબહુતા ભાવ્યાપ્કાયિકવહુધૈઃ ।
 તરૂણાં હ્યલ્પબહુતા જલાલ્પબહુતાનુગા ॥ ૩૫૪ ॥
 સામાન્યતોઽપિ જીવાનામલ્પતા બહુતાપિ ચ ।
 વનાલ્પબહુતાપેક્ષા હ્યનન્તા એત એવ યત્ ॥ ૩૫૫ ॥
 ઇતિ દિગપેચ્યાલ્પબહુતા ॥ ૩૪ ॥
 કાયસ્થિતિર્યા સૂક્ષ્માણાં પ્રાગુક્તા તન્મિતં મતમ્ ।
 સામાન્યતો બાદરાણાં બાદરત્વે કિલાન્તરમ્ ॥ ૩૫૬ ॥
 સ્થૂલદમામ્મોશિપવનપ્રત્યેકદ્રુષુ ચાન્તરમ્ ।
 અનન્તકાલો જ્યેષ્ઠં સ્યાલ્લઘુ ચાન્તર્મુહૂર્ત્તકમ્ ॥ ૩૫૭ ॥

હવે વાયુકાયના જીવો પૂર્વમાં સૌથી અલ્પ છે, અને પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણમાં અનુક્રમે વધતાવધતા છે. જ્યાં પોલાણુ ભાગ વિશેષ ત્યાં વાયુકાય વિશેષ હોય એ સ્વાભાવિક છે. અને જ્યાં ઘનતા વિશેષ ત્યાં એ અલ્પ હોય એ ખુલ્લું છે. એ પૂર્વે પણ જણાવી ગયા હીએ. શ્વાતપૂરિત ન્યાયની ગણતરીએ જો કે પશ્ચિમની પૃથ્વી અધિક થાય તો એ ત્યાંના અધો-ગ્રામની ભૂમિ નીચાણમાં હોવાથી, પોલાણુનો ભાગ વાસ્તવિક રીતે ઘણો જ રહે. (અને તેથી ત્યાં વાયુકાયના જીવો પણ અધિક હોય). ૩૫૧-૩૫૩.

હવે વનસ્પતિકાયના જીવોનું અલ્પાધિકપણું અપ્કાયના જીવોની પ્રમાણે સમજવું. કારણકે વનસ્પતિ સર્વત્ર જળના પ્રમાણમાં હોય છે. સામાન્યપણે પણ જીવોનું અલ્પાધિકપણું વનસ્પતિકાયના જીવોના અલ્પાધિકપણા ઉપર આધાર રાખે છે કારણકે એકલા વનસ્પતિકાયિક જીવો જ અનન્ત છે. ૩૫૪-૩૫૫.

હવે એમના અન્તર વિષે. (૩૫ મું દ્વાર).

‘ સૂક્ષ્મો ’ ની પૂર્વોક્ત કાયસ્થિતિના જેટલો જ સામાન્યતઃ ‘ બાદરો ’ નો બાદરત્વમાં અન્તર છે. ૩૫૬.

બાદર પૃથ્વી-અપ્-અગ્નિ-વાયુ અને-પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયના જીવોને વિષે ઉત્કૃષ્ઠ અન્તર અનન્તકાળનું છે, અને જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે; કેમકે એઓ અનન્તકાળ

કાલં નિગોદેષુ યત્તેઽનન્તં ચાન્તર્મુહૂર્ત્તકમ્ ।

સ્થિત્વા સ્થૂલદ્માદિભાવં પુનઃ કેચિદર્વાપ્નુયુઃ ॥ ૩૫૮ ॥

બાદરસ્ય નિગોદસ્યાન્તરમુત્કર્ષતો ભવેત્ ।

કાલોઽસંખ્યઃ પૃથિવ્યાદિકાયસ્થિતિમિતશ્ચ સઃ ॥ ૩૫૯ ॥

સામાન્યતઃ સ્થૂલવનકાયત્વેઽપ્યેતદન્તરમ્ ।

જઘન્યતસ્તુ સર્વેષામન્તર્મુહૂર્ત્તમેવ તત્ ॥ ૩૬૦ ॥

इत्यन्तरम् ॥ ૩૫ ॥

સ્વરૂપમેકેન્દ્રિયદેહિનાં મયા ધિયાલ્પયા કિંચિદિદં સમુદ્ધૃતમ્ ।

શ્રુતાદગાધાદિવ દુગ્ધવારિધેઃ જલં સ્વચંચ્વા શિશુના પતત્રિણા ॥૩૬૧॥

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાન્તિષ—

દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।

કાઠ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે

સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્થસુભગઃ પૂર્ણઃ સુખં પંચમઃ ॥ ૩૬૨ ॥

इति पंचमः सर्गः

પર્યન્ત અને અન્તર્મુહૂતપર્યન્ત નિગોદને વિષે રહીને પુનઃ બાદરપૃથ્વીકાયાદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૫૭-૩૫૮.

બાદર નિગોદનુ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અસંખ્યકાળ છે અને એનું માન પૃથ્વીકાય આદિની સ્થિતિ જેટલું છે. ૩૫૯.

સામાન્યતઃ બાદર વનસ્પતિકાયત્વને વિષે પણ એટલું જ અન્તર છે. જો કે જઘન્ય અન્તર તો સર્વેનું, અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમાણ છે. ૩૬૦.

જેવી રીતે એક પક્ષીનું ણચ્યું પોતાની આંચવડે અગાધસમુદ્રમાંથી જળ ગ્રહણ કરે તેમ મેં મારી અદ્યબુદ્ધિઅનુસાર, અગાધશ્રુતસાગરમાંથી આ એકેન્દ્રિયપ્રાણીએનું કિંચિત્ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરીને કહ્યું છે. ૩૬૧.

જેમની કીર્તિ અખિલ વિશ્વમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારી છે એવા શ્રીમાન્ કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના અન્તેવાસિ અને, માતા રાજબા અને પિતા તેજપાળના સુપુત્ર વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જે આ, જગતના નિશ્ચિત તત્ત્વોને દીપકની જેમ પ્રકટ કરનાર ગ્રંથ રચ્યો છે તેનો, અંદરથી નીતરતા સારને દીધે સુભગ એવો પાંચમો સર્ગ નિર્વિધ્ને પૂર્ણ થયો.

પાંચમો સર્ગ સમાપ્ત.

॥ अथ षष्ठः सर्गः ॥

विकलान्यसमग्राणि स्युर्येषामिन्द्रियाणि वै ।
विकलेन्द्रियसंज्ञास्ते स्युर्द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं भेदाः ॥ १ ॥

अन्तर्जा कृमयो द्वेधा कुक्षिपायुसमुद्भवाः ।
विष्टाद्यमेधजाः कीटाः काष्ठकीटा घृणाभिधाः ॥ २ ॥
गंडोला अलसा वंशीमुखा मातृवहा अपि ।
जलौकसः पूतरका मेहरा जातका अपि ॥ ३ ॥
नानाशंखाः शंखनकाः कपर्दशुक्तिचन्दनाः ।
इत्याद्या द्वीन्द्रियाः पर्याप्तापर्याप्तया द्विधा ॥ ४ ॥

इति द्वीन्द्रियभेदाः ।

पीपिलिका बहुविधा घृतेत्यश्चौपदेहिकाः ।
लिप्ता मर्कोटका यूका गर्दभा मत्कुणादयः ॥ ५ ॥

सर्ग छठो.

જે જીવોને ઇન્દ્રિયો 'વિકલ' એટલે ઝોછી હોય, પૂરેપૂરી ન હોય એઓ 'વિકલેન્દ્રિય' કહેવાય. એટલે જે ઇન્દ્રિયવાળા, ત્રણઇન્દ્રિયવાળા અને ચારઇન્દ્રિયવાળા જીવો 'વિકલેન્દ્રિય' કહેવાય. ૧.

પ્રથમ, એ વિકલેન્દ્રિય જીવોના 'લેહ' વિષે. (૧)

કુક્ષિમા ઉત્પન્ન થનારા, અને ગુદાદ્વારમાં ઉત્પન્ન થનારા—એમ જે પ્રકારના શરીર જ કૃમિઓ; વિષ્ઠા આદિ અમેઘ્ય પદાર્થોમાં ઉત્પન્ન થતા કીડા; કાષ્ટમાં ઉત્પન્ન થતા 'ઘુણા' નામના કીડા; ગંડોલા; અણુસીયા; વંશીમુખા; માતૃવહા; જળો; પૂરા; મેહરા; જાતક; નાના પ્રકારના શંખો; શંખલા; કોડી; છીપ; ચંદન વગેરે એઇન્દ્રિય જીવો છે. એ, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત—એમ જે પ્રકારના છે. ૨-૪.

ઘણી જાતની કીડીઓ, ઘીમેલ, ઉધેહિ, લીંબ, મકોડા, બૂ, ગદ્દઇયાં, માંકડ, ગોફળગાય, ઇયળ, સાવા, ગુલ્મી, છાણના કીડા, ચોરકીડા, ધાન્યના કીડા, પાંચેરંગના કંથવા,

इन्द्रगोपेलिका सावा गुल्मीगोमयकीटकाः ।

चौरकीटा धान्यकीटाः पंचवर्णाश्च कुन्थवः ॥ ६ ॥

तृणकाष्ठफलाहाराः पत्रवृन्ताशना अपि ।

इत्याद्यास्त्रीन्द्रियाः पर्याप्तापर्याप्ततया द्विधा ॥ ७ ॥

इति त्रीन्द्रियभेदाः ।

वृश्चिका ऊर्णनाभाश्च भ्रमर्यो भ्रमरा अपि ।

कंसार्यो मशकास्तिड्ढा मक्षिका मधुमक्षिकाः ॥ ८ ॥

पतंगा झिल्लिका दंशाः खद्योता ઢિકणा अपિ ।

रक्तपीतहरित्कृष्णचित्रपक्षाश्च कीटकाः ॥ ९ ॥

नन्यावर्ताश्च कपिलडोलाद्याश्चतुरિન્દ્રિયાઃ ।

भवन्ति तेऽपि द्विविधाः पर्याप्तान्यतयाखिलाः ॥ ૧૦ ॥

इति चतुरिन्द्रियभेदाः ॥

अथ स्थानम् ॥

ऊर्ध्वाधोलोकयोरेकदेशभागे भवन्ति ते ।

तिर्यग्લોકે નદીકૂપતટાકદીર્ઘિકાદિષુ ॥ ૧૧ ॥

દ્વીપામ્ભોધિષુ સર્વેષુ તથા નીરાશ્રયેષુ ચ ।

બોઢાપિ વિકલાદ્ધાણાં સ્થાનાન્યુક્તાનિ તાત્ત્વિકૈઃ ॥ ૧૨ ॥

તૃણ—કાષ્ઠ તથા—કૃળનો આહાર કરનારા તેમજ પાંદડા—અને ડીંટીયાનો આહાર કરનારા—
ઈત્યાદિ ત્રણુઈદ્રિયોવાળા હોય છે. એઓ પણ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત—એમ બે પ્રકારના
છે. ૫-૭.

વીંછી, કરોળીઆ, ભમરી, ભમરા, કંસારી, મચ્છર, તીડ, માખી, મધમાખી,
પતંગીઆ, હલદકા, ડાંસ, ખદ્યોત, ઢીકણા, લાલ પીળી લીલી કાળી તથા કાખરચિત્રી
પાંખવાળા કીડા, નંદાવર્ત્ત, ખડમાકડી—ઈત્યાદિ ચારઈન્દ્રિયોવાળા હોય છે. એમના પણ
પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે ભેદ છે. ૮-૧૦.

એમનાં ‘ સ્થાન ’ વિષે (૨).

છથે પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય હોય ઉર્ધ્વલોક અને અધોલોકના એકદેશભાગની અદર
હોય છે. વળી તિર્યગ્લોકમાં નદી, કુવા, તળાવ, વાવ વગેરેમાં પણ હોય છે, તેમ જ સર્વ દ્વીપો,

ઉપપાતાત્સમુદ્ઘાતાન્નિજસ્થાનાદપિ સ્ફુટમ્ !

અસંખ્યેયતમેભાગે તે લોકસ્ય પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૩ ॥

इति स्थानम् ॥ २ ॥

આહારાંગેન્દ્રિયોચ્છ્વાસભાષાખ્યા એષુ પંચ ચ ।

પર્યાપ્તયસ્તથા પ્રાણાઃ ષડ્સપ્તાઘૌ યથાક્રમમ્ ॥ ૧૪ ॥

ચત્વારઃ સ્થાવરોક્તાસ્તે જિઘ્હાવાગૂવલવૃદ્ધિતઃ ।

ષડ્ઘ્વીન્દ્રિયેષ્વથૈકૈકેન્દ્રિયવૃદ્ધિસ્તતો દ્વયોઃ ॥ ૧૫ ॥

इति पर्याप्तयः ॥ ३ ॥

લલ્લદ્વયં ચ યોનીનામેષુ પ્રત્યેકમિષ્યતે ।

લક્ષાણિ કુલકીટીનાં સપ્તાઘ નવ ચ ક્રમાત્ ॥ ૧૬ ॥

इति योनिसंख्या कुलसंख्या च ॥ ४-५ ॥

વિવૃતા યોનિરેતેષાં ત્રિવિધા સા પ્રકીર્તિતા ।

સચિત્તાચિત્તમિશ્રાખ્યા ભાવના તત્ર દર્શ્યતે ॥ ૧૭ ॥

સમુદ્રો તથા જળાશયોમાં પણ હોય છે. ઉપપાતથી, સમુદ્ઘાતથી અને સ્વસ્થાનથી પણ એઓ લોકના અસંખ્યમા ભાગમાં રહેલા છે. ૧૧-૧૩.

એમની ' પર્યાપ્તિ ' વિષે. (૩).

એમને પાંચ પર્યાપ્તિ છે : (૧) આહાર પર્યાપ્તિ, (૨) શરીરપર્યાપ્તિ, (૩) ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ, (૪) શ્વાસોચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ અને (૫) ભાષાપર્યાપ્તિ. વળી પ્રાણ, બે ઇન્દ્રિયોવાળાને છ, ત્રણ ઇન્દ્રિયોવાળાને સાત, અને ચાર ઇન્દ્રિયોવાળાને આઠ હોય છે. (' સ્થાવર ' ને છે એ ચાર પ્રાણ, પાંચમો ' જીંહા ઇન્દ્રિય, ' અને છઠ્ઠો વચ્ચનબળ-એ પ્રમાણે છ પ્રાણ બેઇન્દ્રિયજીવોના. ત્રેઇન્દ્રિયને એક ઇન્દ્રિય વધી એટલે ૬+૧=૭ સાત પ્રાણ; અને ચતુરિન્દ્રિયને વળી એનાથી એક ઇન્દ્રિય વધી, એટલે ૭+૧=૮ પ્રાણ). ૧૪-૧૫.

એમની ' યોનિસંખ્યા ' તથા ' કુલસંખ્યા ' વિષે. (૪-૫).

એમની પ્રત્યેકની બે લાખ યોનિઓ છે. અને કુલકોટિ, બેઇન્દ્રિયોની સાત લાખ, ત્રેઇન્દ્રિયોની આઠ લાખ અને ચતુરિન્દ્રિયોની નવ લાખ છે. ૧૬.

એમના ' યોનિસ્વરૂપ ' વિષે. (૬).

એમની યોનિ વિવૃત્ત હોય છે અને એ સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારની છે; જીવતા બળદ વગેરેના શરીરથી નીકળેલા કીડા વગેરેની સચિત્ત યોનિ છે; અચિત્ત કાષ્ઠ

જીવદ્ગવાદિદેહોત્થકૃમ્યાદીનાં સચિત્તતા ।

અચિત્તકાષ્ટાદ્યુત્પન્નધુણાદીનામચિત્તતા ॥ ૧૮ ॥

સચિત્તાચિત્તકાષ્ટાદિસંજાતાનાં તુ મિશ્રકા ।

ઉષ્ણા શીતા ચ શીતોષ્ણેત્યપિ સા ત્રિવિધા મતા ॥ ૧૯ ॥

इति योनिस्वरूपम् ॥ ६ ॥

દ્વચક્ષાણાં દ્વાદશાબ્દાનિ ભવેજ્જ્યેષ્ઠા ભવસ્થિતિઃ ।

ત્ર્યક્ષાણાં પુનરેકોનપંચાશદેવ વાસરાઃ ॥ ૨૦ ॥

ષણ્માસાશ્ચતુરક્ષાણાં જઘન્યાન્તર્મુહૂર્ત્તકમ્ ।

સાન્તર્મુહૂર્ત્તોના ત્વેષાં સ્યાત્પર્યાસતયા સ્થિતિઃ ॥ ૨૧ ॥

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

ઓઘતો વિકલાક્ષેષુ કાયસ્થિતિરુરીકૃતા ।

સંખ્યેયાબ્દસહસ્રાણિ પ્રત્યેકં ચ તથા ત્રિષુ ॥ ૨૨ ॥

પર્યાસત્વે તુ નવરં દ્વચક્ષકાયસ્થિતિર્મિતા ।

સંખ્યેયાન્યેવ વર્ષાણિ શ્રૂયતાં તત્ર ભાવના ॥ ૨૩ ॥

ભવસ્થિતિર્દ્વીન્દ્રિયાણામુત્કૃષ્ટા દ્વાદશાબ્દિકી ।

તાદૃગ્નિરન્તરકિયદ્ભવાદાનાદસૌ ભવેત્ ॥ ૨૪ ॥

વગેરેના ક્રીડાઓની અચિત્ત યોનિ છે; તેમજ સચિત્તઅચિત્ત કાષ્ટ વગેરેના ક્રીડાઓની મિશ્ર યોનિ છે. વળી ઉષ્ણ, શીત, શીતોષ્ણ-એમ પણ ત્રણ પ્રકારની (યોનિ) કહી છે. ૧૭-૧૯.

એમની ' ભવસ્થિતિ ' વિષે. (૭).

બેઘન્દ્રિયોવાળા જીવોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ બાર વર્ષની, ત્રણઘન્દ્રિયવાળા જીવોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ ઓગણપચાસ દિવસની, અને ચારઘન્દ્રિયોવાળા જીવોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ છ માસની છે. જઘન્ય ભવસ્થિતિ તો સર્વવિકલેન્દ્રિયોની અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. વળી એમની પર્યાપ્તપણાની સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્ત ઓછી છે. ૨૦-૨૧.

એમની ' કાયસ્થિતિ ' વિષે. (૮).

ત્રણ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય જીવોની ઓઘથી કાયસ્થિતિ, પ્રત્યેક પ્રકારમાં તથા ત્રણ પ્રકારમાં સંખ્યાત સહસ્રોવર્ષોની છે. પણ એમાં જે પર્યાપ્ત બેઘન્દ્રિયોની કાયસ્થિતિ સંખ્યાત વર્ષોની જ કહી છે. કારણ કે બેઘન્દ્રિયોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ બાર વર્ષની છે; અને એવા

एवमग्रेऽपि संख्येयदिनरूपा च पर्याप्तत्रीन्द्रियांगिनाम् ।

पर्याप्तचतुरक्षाणां संख्येयमासरूपिका ॥ २५ ॥

इति कायस्थितिः ॥ ८ ॥

कर्मणं तैजसं चौदारिकमेतत्तनुत्रयम् ।

इति देहाः ॥ ९ ॥

केवलं हुंडसंस्थानमेतेषां परिकीर्तितम् ॥ २६ ॥

इति संस्थानम् ॥ ૧૦ ॥

યોજનાનિ દ્વાદશૈષાં ત્રિગવ્યૂત્યેકયોજનમ્ ।

ક્રમાજ્જ્યેષ્ઠા તનુર્લઘ્યંગુલાસંખ્યલવોન્મિતા ॥ ૨૭ ॥

આહુશ્ચ—

बारसजोअणं संखो तिकोस गुम्मी य जोअणं भमरो ॥ इति ॥

इति अंगमानम् ॥ ૧૧ ॥

વેદનોત્થઃ કષાયોત્થો મરણાન્તિક ઇત્યપિ ।

વિકલેન્દ્રિયજીવાનાં સમુદ્ઘાતા ઓમી ત્રયઃ ॥ ૨૮ ॥

इति समुद्घाताः ॥ ૧૨ ॥

પૃથ્વ્યાદ્યાઃ સ્થાવરાઃ પંચ દ્વીન્દ્રિયાદ્યાસ્ત્રયઃ પુનઃ ।

સંખ્યેયજીવિનઃ પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્નરા આપિ ॥ ૨૯ ॥

ઉપરાઉપર સતત કેટલાક ભવો કરવાથી કાયસ્થિતિ થાય છે. એ જ પ્રમાણે પર્યાપ્ત ત્રેઇન્દ્રિયોની સંખ્યાત દિવસોની, અને પર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિયોની સંખ્યાત માસની કાયસ્થિતિ છે. ૨૨-૨૫.

એમનાં બીજાં દ્વારો વિષે (૮-૧૨).

એમના શરીર ત્રણ પ્રકારનાં છેઃ કાર્મણ, તૈજસ, ઔદારિક. સંસ્થાન કેવળ હુંડક-સંસ્થાન જ છે. દેહમાન ઉત્કૃષ્ટત., બેઇન્દ્રિયોનું બાર યોજન, ત્રેઇન્દ્રિયોનું ત્રણ કોસ અને ચતુરિન્દ્રિયોનું એક યોજન છે, જઘન્યતઃ શરીરમાન ત્રણેનું, આંગળના અસંખ્યતમા ભાગ જેટલું છે. એ સંબંધમાં અન્યત્ર દૃષ્ટાન્તમાં કહ્યું છે કે (ઉત્કૃષ્ટતઃ) શંખ બાર યોજનનો, ગુલ્મી ત્રણ કોસની અને ભમરો એક યોજનનો હોય છે. આ વિકલેન્દ્રિય જીવોને સમુદ્ઘાત ત્રણ પ્રકારનો હોય છે : (૧) વેદનાથી ઉત્પન્ન થતો; (૨) કષાયથી ઉત્પન્ન થતો, (૩) મરણાન્તિક. ૨૬-૨૮.

એમની ' ગતિ ' તથા ' આગતિ ' વિષે (૧૩-૧૪).

પૃથ્વીકાય આદિ પાંચે સ્થાવરો; ત્રણે વિકલેન્દ્રિયો; તથા સંખ્યાતઆયુષ્યવાળા

સ્થાનકેષુ દશસ્વેષુ ગચ્છન્તિ વિકલેન્દ્રિયાઃ ।

દશમ્ય એવૈતેમ્યશ્ચોત્પદ્યન્તે વિકલેન્દ્રિયાઃ ॥૩૦॥ યુગ્મમ્ ॥

ન દેવનારકાસંખ્યજીવતિર્યગૂનરેષુ ચ ।

एषां गमागमौ तस्मात् द्विगता द्वागता इति ॥ ३१ ॥

उपपातच्यवनयोर्विरहो द्वीन्द्रियादिषु ।

अन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टो जघन्यः समयावधिः ॥ ३२॥

उत्पद्यन्ते विपद्यन्ते चैकेन समयेन ते ।

एको द्वौ वा त्रयः संख्या असंख्या वિકलेन्द्रियाः ॥ ३३ ॥

इति गतागती ॥ ૧૩-૧૪ ॥

લબ્ધ્વા નૃત્વાદિસામગ્રીં કેચિદાસાદયન્ત્યમી ।

यावद्दीक्षां भवे गम्ये न तु मोक्षं स्वभावतः ॥ ૩૪ ॥

इति अनन्तरासिः ॥ ૧૫ ॥

एकस्मिन् समये सिद्धिर्विकलानां न सम्भवेत् ।

ग्रामो नास्ति कुतः सीमा मोक्षो नास्तीति सा कुतः ॥ ૩૫ ॥

૫'એન્દ્રિતિર્યચ અને મનુષ્યો—આ દશ સ્થાનકોની અંદર વિકલેન્દ્રિય જીવોની ગતિ છે, અને એજ દશ સ્થાનકોમાંથી એઓની આગતિ થાય છે. અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા તિર્યચ તથા મનુષ્યોમાં તેઓ જતાયે નથી તેમ ત્યાંથી આવતા યે નથી. દેવતા કે નારકીમાં પણ તેમની ગતિ કે આગતિ છે જ નહિ. માટે એઓને મનુષ્ય અને તિર્યચની—એમ બે જ ગતિ અને બે જ આગતિ રહી. ૩૦-૩૧.

વિકલેન્દ્રિય જીવોને ઉત્પત્તિ અને વ્યવનનો વિરહ ઉત્કૃષ્ટતઃ અન્નર્મુહૂર્તનો, અને જઘન્યતઃ એક સમયનો કહ્યો છે. ૩૨.

વિકલેન્દ્રિય જીવોની, એકસમયમાં જન્મમરણની સંખ્યા એક, બે, ત્રણ, છેલ્લામાં છેલ્લી સંખ્યાસુધી, અને એથી પણ વિશેષની છે. ૩૩.

હવે એમના ૧૫ મા દ્વારથી ૨૩ મા સુધીના દ્વારો વિશે.

વિકલેન્દ્રિય જીવો મનુષ્યત્વ આદિ સામગ્રીને યોગે અનન્તરલક્ષ્યમાં યાવત્ સર્વ-વિરતિરૂપ દીક્ષા પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ સ્વભાવતઃ મોક્ષ મેળવી શકતા નથી. ૩૪.

વિકલેન્દ્રિય જીવોનો મોક્ષ જ નથી. એટલે પછી 'એકસમયસિદ્ધિ' જેવું કંઈ રહ્યું નહિ. કારણકે ગામ વિના સીમા કેવી ? ૩૫.

इति एकसमयसिद्धिः ॥ १६ ॥

कृष्णा नीला च कापोतीत्येषां लेश्यात्रयं स्मृतम् ।

इति लेश्या ॥ १७ ॥

त्रसनाढ्यन्तरे सत्त्वादाहारः पद्दिगुद्भवः ॥ ३६ ॥

इति आहारदिक् ॥ १८ ॥

एषां संहननं चैકं સેવાર્ત્તં પરિકીર્તિતમ્ ।

इति संहननम् ॥ १९ ॥

मानमायाक्रोधलोभा कषाया एषु वर्णिताः ॥ ३७ ॥

इति कषायाः ॥ ૨૦ ॥

આહારપ્રમુખાઃ સંજ્ઞાશ્રતસ્ત્ર એષુ દર્શિતાઃ ।

इति संज्ञाः ॥ ૨૧ ॥

द्वयक्षाणां स्पर्शनं जीह्वेत्याख्यातमिन्द्रियं द्वयम् ॥ ૩૮ ॥

તત્ત્ર ત્ર્યક્ષચતુરક્ષાણાં ક્રમાદ્ ઘ્રાણેન્દ્રિયાધિકં ।

इति इन्द्रियम् ॥ ૨૨ ॥

असत्त्वाद्वयक्तसंज्ञानां ते निर्दिष्टा असंज्ञिनः ॥ ૩૯ ॥

यद्वा न दीर्घकालिकी नापि दृष्टिवादोपदेशिकी ।

સ્યાદ્દેતુવાદિકી હ્યેષાં ન તયા સંજ્ઞિતા પુનઃ ॥ ૪૦ ॥

इति संज्ञिता ॥ ૨૩ ॥

વિકલેન્દ્રિય જીવોને લેશ્યા ત્રણ હોયઃ કૃષ્ણા, નીલા અને કાપોતી. આ જીવો ત્રસનાડીની અંદર હોવાથી એમને છ દિશાઓનો આહાર હોય છે. ૩૬

વિકલેન્દ્રિય જીવોને એક જ ' સેવાર્ત્ત ' સંહનન જ છે. ત્રણી એઓને ચારે કષાયો છેઃ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. ૩૭.

વિકલેન્દ્રિય જીવોને આહાર આદિ ચાર સંજ્ઞાઓ છે. ઇન્દ્રિયોમાં, ઇન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિય; ત્રેઇન્દ્રિય જીવોને એ બે ને ત્રીજી ઘ્રાણેન્દ્રિય; અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોને એ ત્રણ ને ચોથી ચક્ષુરિન્દ્રિય-એ પ્રકારે છે. ૩૮-૩૯.

વિકલેન્દ્રિય જીવોને પ્રકટ સંજ્ઞા નથી તેથી એઓને ' અસંજ્ઞી ' કહ્યા છે. અથવા તો, એમને દીર્ઘકાલિકી કે દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા હોતી નથી, ક્રૂર હેતુવાદિકી સંજ્ઞા હોય છે પણ એથી એઓમાં સંજ્ઞિપણું કહેવાય નહિ. (એટલે એઓને અસંજ્ઞી કહ્યા છે). ૪૦.

કેવલં કલીબવેદાશ્ચ મિથ્યાદૃષ્ટય એવ તે ।

સમ્યગ્દૃશો હ્યલ્પકાલં વિદ્યુજ્જ્યોતિર્નિર્દર્શનાત્ ॥ ૪૧ ॥

સાસ્વાદનાલ્યસમ્યક્ત્વે કિંચિત્ શેષે મૃતિં ગતાઃ ।

વિકલાક્ષેષુ જાયન્તે યે કેચિત્તદપેક્ષયા ॥ ૪૨ ॥

અપર્યાપ્તદશાયાં સ્યુઃ સમ્યગ્દૃશોઽપિ કેચન ।

પયાસત્વે તુ સર્વેઽપિ મિથ્યાદૃષ્ટય એવ તે ॥ ૪૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

इति वेदः दृष्टिश्च ॥ २४-२५ ॥

મતિશ્રુતાભિધં જ્ઞાનદ્વયં સમ્યગ્દૃશાં ભવેત્ ।

મત્યજ્ઞાનશ્રુતાજ્ઞાને તેષાં મિથ્યાત્વિનાં પુનઃ ॥ ૪૪ ॥

इति ज्ञानम् ॥ २६ ॥

અચક્ષુર્દર્શનોપેતા દ્વિત્ર્યક્ષાશ્ચતુરિન્દ્રિયાઃ ।

સચક્ષુર્દર્શનાચક્ષુર્દર્શનાઃ કથિતા જિનૈઃ ॥ ૪૫ ॥

इति दर्शनम् ॥ २७ ॥

સ્યુઃ સાકારોપયોગાસ્તે જ્ઞાનાજ્ઞાનવ્યપેક્ષયા ।

નિરાકારોપયોગાસ્તે દર્શનાપેક્ષયા પુનઃ ॥ ૪૬ ॥

હવે એમના ‘ વેદ ’ અને ‘ દૃષ્ટિ ’ વિષે. (૨૪-૨૫).

વિકલેન્દ્રિય જીવોને કેવળ નપુંસકવેદ હોય છે. એઓ વળી મિથ્યાદૃષ્ટિ જ છે કેમકે એમને વિદ્યુતની જ્યોતિની જેમ, અદ્વકાળસુધી જ સમ્યક્દૃષ્ટિ રહે છે. ૪૧.

સાસ્વાદન સમકિત કઇક શેષ રહે ત્યારે મૃત્યુ પામીને જે કોઈ પ્રાણીઓ વિકલેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય છે એઓની અપેક્ષાએ, અપર્યાપ્ત દશામાં કેટલાક સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો પણ હોય છે; પણ પર્યાપ્તદશામાં તો સર્વે મિથ્યાદૃષ્ટિ જ હોય છે. ૪૨-૪૩.

હવે, એમના ૨૬ મા દ્વારથી ૨૮ મા સુધીના દ્વારો વિષે.

સમ્યક્દૃષ્ટિ વિકલેન્દ્રિયોને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન-એમ બે જ્ઞાન છે. પણ એમનામાં જે મિથ્યાત્વી છે એમને મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન-એમ બે છે. ૪૪.

બેઇન્દ્રિય જીવો અને ત્રેઇન્દ્રિય જીવોને અચક્ષુર્દર્શન હોય છે; જ્યારે ચતુરિન્દ્રિય જીવોને ચક્ષુર્દર્શન તેમ અચક્ષુર્દર્શન બેઉ કલાં છે. ૪૫.

વિકલેન્દ્રિય જીવોને, જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની અપેક્ષાએ, સાકાર ઉપયોગ હોય છે; જ્યારે દર્શનની અપેક્ષાએ નિરાકાર ઉપયોગ હોય છે. ૪૬.

इति उपयोगः ॥ २८ ॥

द्विवक्त्रिक्षणान्तश्च संभवत्येषु विग्रहः ।

ततस्तत्रैकસમયं व्यवહારાદનાહતિઃ ॥ ૪૭ ॥

निश्चयात्तु द्विसमया स्यादनाहारिता किल ।

વિગ્રહે વિકલાક્ષાણામાહારકત્વમન્યદા ॥ ૪૮ ॥

एते प्रागोजआहारास्ततः पर्याप्तभावतः

લોમાહારાઃ કાવલિકાહારા અપિ ભવન્ત્યમી ॥ ૪૯ ॥

सचित्ताचित्तमिश्राख्य एषामाहार इष्यते ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તમુત્કૃષ્ટમાહારસ્યાન્તરં મતમ્ ॥ ૫૦ ॥

इति आहारः ॥ २९ ॥

पर्याप्तानां गुणस्थानमेतेषामुक्तमादिमम् ।

અપર્યાપ્તામાં તદાદ્યં દ્વિતીયમપિ જાતુચિત્ ॥ ૫૧ ॥

इति गुणाः ॥ ૩૦ ॥

औदारिकः काययोगः तन्मिश्रः कर्मणस्तथा ।

વાગસત્યામૃષા ચેતિ યોગાશ્ચત્વાર ઇષ્વમી ॥ ૫૨ ॥

હવે એમના ' આહાર ' વિષે. (૨૯).

વિકલેન્દ્રિયોને બેવકોવાળો અને ત્રણ સમય પર્યાપ્તનો ' વિગ્રહ ' સંભવે છે. અને એ વિગ્રહગતિમા વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ એઓ એક સમય અનાહારી રહે છે; પણ નિશ્ચયનયના અપેક્ષાએ બે સમય સુધી અનાહારી રહે છે. અન્યદા એઓ આહારક હોય છે. ૪૭-૪૮.

પહેલા તો એમનો ' ઓજઆહાર ' હોય છે. પણ પછી પર્યાપ્ત ભાવ પામે છે ત્યારે એમને ' લોમઆહાર ' અને ' કવલઆહાર ' પણ હોય છે. ૪૯.

વળી એઓને સચિત્, અચિત્ અને મિશ્ર-એમ ત્રણે આહાર હોય છે. એમને બે આહાર વચ્ચેનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે. ૫૦

એમના ' ગુણસ્થાન ' અને ' યોગ ' વિષે.

વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં જે ' પર્યાપ્ત ' હોય એમને પહેલું ગુણસ્થાન, અને જેઓ ' અપર્યાપ્ત ' હોય એમને પહેલું અને કવચિત્ બીજું ગુણસ્થાન પણ હોય છે. ૫૧.

વિકલેન્દ્રિય જીવોને ચાર યોગ હોય છે: (૧) ઔદારિક કાયયોગ, (૨) ઔદારિકમિશ્ર-યોગ, (૩) કાર્મણકાયયોગ અને (૪) અસત્યમૃષાવચનયોગ. ૫૨.

इति योगाः ॥ ३१ ॥

एकस्मिन् प्रतरे सूच्योऽङ्गुलसंख्यांशकायति ।

तावन्तो द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः पर्याप्तकाः पृथक् ॥ ૫૩ ॥

एकस्मिन् प्रतरे सूच्योऽङ्गुलासंख्यांशकायति ।

अपर्याप्ता द्वित्रिचतुरक्षास्तावन्त ईरिता ॥ ૫૪ ॥

उक्तं च— पञ्जत्तापञ्जत्ता वितिचउ अस्सन्निणो अवहरन्ति ।

अङ्गुलसंखासंखप्पएसमइयं पुढो पयरं ॥ ૫૫ ॥

इति मानम् ॥ ૩૨ ॥

सर्वस्तोकाः चतुरक्षाः पर्याप्ताः परिकीर्तिताः ।

पर्याप्तद्वીन्द्रियास्तेभ्योऽધिकास्तेभ्यस्त्रिखास्तथा ॥ ૫૬ ॥

असंख्येयगुणास्तेभ्योऽपर्याप्तचतुरિन्द्रियाः ।

त्रિद्वીन्द्रिया अपर्याप्तास्ततोऽધिकाधिकाः क्रमात् ॥ ૫૭ ॥

इति अल्पबहुत्वम् ॥ ૩૩ ॥

એમના ' માન ' એટલે પ્રમાણ વિષે. (૩૨).

એક અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલી લંબાઈવાળા એક પ્રતરની અંદર જેટલી સૂચિઓ હોય તેટલા પૃથક્ પૃથક્ પર્યાપ્ત, બેઇન્દ્રિય જીવો, ત્રેઇન્દ્રિય જીવો અને ચતુરિન્દ્રિય જીવો હોય. વળી, એક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી લંબાઈવાળા એક પ્રતરની અંદર જેટલી સૂચિ હોય તેટલા પૃથક્ પૃથક્ અપર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિય જીવો, ત્રેઇન્દ્રિય જીવો અને ચતુરિન્દ્રિય જીવો હોય. ૫૩-૫૪.

કહ્યું છે કે:—

અંગુલના સંખ્યાત અને અસંખ્યાત પ્રદેશોથી ભરેલા પૃથક્ પૃથક્ પ્રતરને પર્યાપ્ત તેમ જ અપર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિય જીવો, ત્રેઇન્દ્રિય જીવો, ચતુરિન્દ્રિય જીવો, તથા સંજી પંચેન્દ્રિયો આવહરે છે. ૫૫.

હવે એમના ' અલ્પબહુત્વ ' વિષે. (૩૩).

પર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિયો સર્વથી થોડા છે, એનાથી ઓછા પર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિયો છે અને એનાથી પણ ઓછા પર્યાપ્ત ત્રેઇન્દ્રિયો છે. ૫૬.

એથી અસંખ્યગણા અપર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિયો છે, એથી અધિક અપર્યાપ્ત ત્રેઇન્દ્રિયો અને એથી વિશેષ અપર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિયો છે. ૫૭.

હવે એમના ' દ્વિગપેક્ષી અલ્પબહુત્વ ' વિષે. (૩૪).

इमे प्रतीच्यामत्यल्पाः प्राच्यां विशेषतोऽधिकाः ।

दक्षिणस्यामुत्तरस्यामेभ्योऽधिकाधिकाः क्रमात् ॥ ५८ ॥

अल्पतां बहुतां चानुसरन्त्येतेऽम्बुकायिनाम् ।

प्रायो जलाशयेष्वेषां भूमनोत्पत्तिः प्रतीयते ॥ ५९ ॥

द्वयक्षाः पूतरशंखाद्याः स्युः प्रायो बहवो जले ।

शेवालादौ च कुन्थाद्या भृंगाद्याश्चाम्बुजादिषु ॥ ६० ॥

इति दिगपेक्षया अल्पबहुत्वम् ॥ ૩૪ ॥

अल्पमन्तर्मुहूर्त्तं स्यात् कालोऽनन्तोऽन्तरं महत् ।

वनस्पत्यादिषु स्थित्वा पुनर्विकલताजुषाम् ॥ ૬૧ ॥

इति अन्तरम् ॥ ૩૬ ॥

तिर्यचो मनुजा देवा नारकाश्चेति तार्विकैः ।

स्मृता पंचेन्द्रिया जीवाश्चतुर्धा गणधारिभिः ॥ ૬૨ ॥

त्रिधा पंचाक्षતિર્યचો जलस्थलखचारिणः ।

अनेकधा भवन्त्येते प्रतिभेदविवक्षया ॥ ૬૩ ॥

પશ્ચિમદિશામાં બહુ અલ્પ વિકલેન્દ્રિયો છે, પૂર્વમાં એથી અધિક છે; દક્ષિણમાં એથી અધિક અને ઉત્તરમાં વળી એથી યે અધિક છે. એમનું અલ્પત્વ કે બહુત્વ અપ્કાયજીવો પ્રમાણે છે કારણ કે પ્રાયઃ એમની ઉત્પત્તિ આગી જળાશયોને વિષે જ જણાય છે. પૂરા, શંખલા વગેરે એઈન્દ્રિય જીવો પ્રાયઃ જળમાં ઘણા હોય છે; કંથવા વગેરે શેવાળમાં બહુ હોય છે, અને ભમરા વગેરે કમળપુષ્પોમાં બહુ હોય છે. ૫૮-૬૦.

હવે એમના ‘ અન્તર ’ વિષે.

એ જીવો વનસ્પતિ વગેરેમાં રહીને પુનઃ વિકલેન્દ્રિયપણું પામે એ બે સ્થિતિ વચ્ચેનું અન્તર જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલું, અને ઉત્કૃષ્ટતઃ અનન્તકાળ પ્રમાણ છે. ૬૧.

આ પ્રમાણે સાઠ શ્લોકમાં વિકલેન્દ્રિય જીવોનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

હવે પંચેન્દ્રિય જીવોના સ્વરૂપ વિષે.

તત્ત્વના બાણનાર ગણધરોએ પંચેન્દ્રિય જીવોના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે: (૧) તિર્યચ, (૨) મનુષ્ય, (૩) દેવ અને (૪) નારક. ૬૨.

પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના ત્રણ પ્રકાર છે: જળચર, સ્થળચર, ખેચર. વળી એના પાણુ ઉપલેદો છે. એ બેતાં એઓના અનેક પ્રકાર કહેવાય. ૬૩.

દૃષ્ટા જલચરાસ્તત્ર પંચધા તીર્થપાર્થિવૈઃ ।

મત્સ્યાશ્ચ કચ્છપા ગ્રાહા મકરા શિશુમારકાઃ ॥ ૬૪ ॥

તત્રાનેકવિધા મત્સ્યાઃ શ્લક્ષ્ણાસ્તિમિતિર્મિંગલાઃ ।

નક્રાસ્તંડુલમત્સ્યાશ્ચ રોહિતાઃ કણિકાભિધાઃ ॥ ૬૫ ॥

પીઠપાઠીનશકુલાઃ સહસ્રદંષ્ટ્રસંજ્ઞકાઃ ।

નલમીના ઉલૂપી ચ પ્રોષ્ઠી ચ મદ્ગુરા અપિ ॥ ૬૬ ॥

ચટાશ્ચટકરાશ્ચાપિ પતાકાતિપતાતિકાઃ ।

સર્વે તે મત્સ્યજાતીયા યે ચાન્યેઽપિ તથાવિધાઃ ॥ ૬૭ ॥

કચ્છપા દ્વિવિધા અસ્થિકચ્છપા માંસકચ્છપાઃ ।

જ્ઞેયા સંજ્ઞાભિરેતાભિઃ ગ્રાહાઃ પંચવિધા પુનઃ ॥ ૬૮ ॥

॥ દિલી, વેઢલા, સુદ્ધલા, પુલગા, સીસાગારા इति ॥

દ્વિવિધા મકરાઃ શોંડા મદ્ગા इति વિભેદતઃ ।

एकाकाराः शिशुमाराः सर्वेऽमी जलचारिणः ॥ ६९ ॥

इति जलचराः ॥

चतुष्पदाः परिसर्पा इति स्थलचरा द्विधा ।

चतुष्पदाश्चतुर्भेदैस्तत्र प्रोक्ता विशारदैः ॥ ७० ॥

જળચરના પાંચ પ્રકાર છે: મત્સ્ય, કાચળા, ગ્રાહ, મગર અને શિશુમાર. ૬૪.

એમાં વળી મત્સ્યો પણ અનેક પ્રકારના છે તે આ પ્રમાણે: શ્લક્ષ્ણ, તિમિ, તિર્મિંગળ, નક, તંડુલ, રોહિત, કણિક, પીઠ, પાઠીન, શકુલ, સહસ્રદંષ્ટ્ર, નલમીન, ઉલૂપી, પ્રોષ્ઠી, મદ્ગુર, ચટ, ચટકર, પતાકા, અને અતિપતાતિકા આ સર્વે તેમજ એવાં બીજાં હોય તે સર્વે પણ મત્સ્યની જાતિઓ છે. ૬૫-૬૭.

કચ્છપ-કાચળા બે પ્રકારના છે: અસ્થિકચ્છપ અને માંસકચ્છપ આહ પાંચ પ્રકારના છે તેનાં નામ:— દિલી, વેઢલા, સુદ્ધલા, પુલગા અને સીસાગારા. ૬૮.

મકર બે જાતના છે: શોંડ અને મદ્ગ. શિશુમાર એક જ જાતના હોય છે. ૬૯.

એ સર્વે ‘ જળચર ’ જીવો થયા.

હવે ‘ સ્થળચર ’ વિષે.

કેચિદેકચુરાઃ કેચિદ્દ્વિચુરા અપરે પુનઃ ।

ગંડીપદાશ્ચ સનઘપદા અન્યે પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૭૧ ॥

અભિન્નાઃ સ્યુઃ ચુરા યેષાં તે સ્યુરેકચુરાભિધાઃ ।

ગર્દભાશ્વાદયસ્તે તુ રોમન્થં રચયન્તિ ન ॥ ૭૨ ॥

ભિન્ના યેષાં ચુરાસ્તેસ્યુર્દ્વિચુરા બહુજાતયઃ ।

મહિષા ગવયા ઉષ્ટ્રા વરાહછગલૈડકાઃ ॥ ૭૩ ॥

રુરવઃ શરભાશ્વાપિ ચમરા રોહિષા મૃગાઃ ।

ગોકર્ણાદ્યા અમી સર્વે રોમન્થં રચયન્તિ વૈ ॥ ૭૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સ્યાત્પદ્મકર્ણિકા ગંડી તદ્વદ્યેષાં પદાશ્ચ તે ।

હસ્તિગંડકચ્છગાદ્યા ગંડીપદાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૭૫ ॥

इति उत्तराध्ययनवृत्तौ ॥

પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ તુ—

ગંડી સુવર્ણકારાધિકરણસ્થાનમિતિ ॥

સ્થળચર બે પ્રકારનાં: (૧) ચોપગાં અને (૨) પરિસ્પર્શક. એમાં પણ ચોપગાં ચાર જાતના છે:—(૧) એકખરીવાળા, (૨) બેખરીવાળા, (૩) ગંડીપદા અને (૪) નહોરવાળા. ૭૦-૭૧.

જેઓની ખરી છુટી ન હોતાં એકત્ર સધાયલી હોય છે એઓ એક ખરીવાળાં કહેવાય. એનું દષ્ટાન્ત ગર્દભ વગેરે જેઓ વાગોળતા નથી એ. ૭૨.

જેઓની ખરી લિન્ન એટલે વચ્ચે ફાટવાળી હોય છે એઓ બે ખરીવાળા કહેવાય. જેમકે પાડા, ગોધા, ઊટ, હુછર, ખકરા, મેંઢા, રૂર, શરભ, ચમર, રોહિષ, મૃગ, ગોકર્ણ વગેરે વાગોળનારા પ્રાણીઓ. ૭૩-૭૪.

ગંડી એટલે પદ્મનું બીજકોશ, અથવા વૃક્ષનું થડ,—એના જેવા જેમના પગ હોય એઓ ગંડીપદા કહેવાય. દષ્ટાન્ત તરીકે, હાથી—ગેંડા—ખડ્ગ વગેરે. ૭૫.

‘ ગંડી ’ શબ્દનો એ અર્થ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની વૃત્તિમાં કર્યો છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમાં તો ‘ ગંડી એટલે સોનીની એરણુ ’ એમ કહ્યું છે.^૧

૧. વર્તમાન કોષકારો તો ગંડી એટલે વૃક્ષનું થડ કહે છે. ‘ એરણુ ’ ને માટે તો એઓ ‘ ગડ ’ શબ્દ કહે છે.

યેષાં પદા નર્ણૈર્દીર્ઘૈઃ સંયુતાઃ સ્યુઃ શુનામિવ ।
તીર્થકરૈસ્તે સનર્ણપદા ઇતિ નિરૂપિતાઃ ॥ ૭૬ ॥

સિંહા વ્યાઘ્રા દ્વીપિનશ્ચ તરક્ષા ઋક્ષકા અપિ ।
શૃગાલાઃ શશકાશ્ચિત્રાઃ શ્વાનશ્ચાન્યે તથાવિધાઃ ॥ ૭૭ ॥

ઇતિ ચતુષ્પદાઃ ॥

ભુજોરઃપરિસર્પત્વાત્ પરિસર્પા અપિ દ્વિધા ।
તત્રોરઃપરિસર્પાશ્ચ ચતુર્ધા દર્શિતા જિનૈઃ ॥ ૭૮ ॥
અહયોઽજગરા આસાલિકા મહોરગા ઇતિ ।
અહયો દ્વિવિધા દર્વીકરા મુકુલિનસ્તથા ॥ ૭૯ ॥
દર્વીકરા ફણમૃતો યા દેહાવયવાકૃતિઃ ।
ફણાભાવોચિતા સા સ્યાત્ મુકુલં તદ્યુતાઃ પરે ॥ ૮૦ ॥
દર્વીકરા બહુવિધા દૃષ્ટા દૃષ્ટજગન્નયૈઃ ।
આશીવિષા દૃષ્ટિવિષા ઉગ્રભોગવિષા અપિ ॥ ૮૧ ॥

જેઓને પગે શ્વાનની જેમ દીર્ઘ નળ હોય છે એઓ ' નહોરવાળા ' કહેવાય છે. જેમકે; સિંહ, વાઘ, દીપડા, તરસ, રીંછ, શિયાળ, સસલા, ચિત્તા, શ્વાન, અને એવા બીજા જે હોય તે. ૭૭.

એટલું ચતુષ્પદો વિષે.

હવે સ્થળચરનો બીજો ભેદ ' પરિસર્પક '—તે વિષે.

' પરિસર્પક ' ના બે પ્રકાર છે: (૧) ભુજથી ચાલનારા અને (૨) પેટે ચાલનારા. પેટે ચાલનારાઓ વળી ચાર જાતના કહ્યા છે: સર્પ, અજગર, આસાલિક અને મહોરગ. એમાં પણ સર્પ બે જાતના આવે છે: દર્વીકર અને મુકુલી. ૭૮—૭૯.

જેમના દેહાવયવની આકૃતિ કૃણાવાળી હોય તે દર્વીકર^૧; અને જેમના દેહાવયવની આકૃતિ કૃણારહિત હોય એ મુકુલી.^૨ ૮૦.

દર્વીકર એટલે કૃણીધર સર્પો ઘણી જાતના હોય છે: આશીવિષ, દૃષ્ટિવિષ, ઉગ્રવિષ,

૧. દર્વી=કૃણા—કૃણ

૨. મુકુલ=કળી, કૃણાનો અભાવ.

લાલાવિપાસ્ત્વગ્વિષાશ્ચ શ્વાસોચ્છ્વાસવિપા યપિ ।

કૃષ્ણસર્પાઃ સ્વેદસર્પાઃ કાકોદરાદયોઽપિ ચ ॥ ૮૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તત્ર ચ આશીર્દંષ્ટ્રા વિપં તસ્યાં યેપામાશીવિપા હિ તે ।

જમ્બૂદ્વીપમિતં દેહં વિપસાત્કર્ત્તુમીશ્વરાઃ ॥ ૮૩ ॥

શક્તેર્વિષય એવાયં ભૂતં ભવતિ ભાવિ નો ।

તાદ્રક્ષરીરાસમ્પત્ત્યા પંચમાંગેઽર્થતો હૃદઃ ॥ ૮૪ ॥

ઘોણસાઘ્યા મુકુલિનઃ इत्येवमहयो द्विधा ।

एकाकारा अजगरा आसालिकानथ ब्रुवे ॥ ८५ ॥

અન્ટમર્નુષ્યક્ષેત્રસ્ય કેવલં કર્મભૂમિષુ ।

કાલે પુનર્યુગલિનાં વિદેહેષ્વેવ પંચસુ ॥ ૮૬ ॥

चक्र्यर्धचक्रिरामाणां महानृपमहीभृताम् ।

स्कन्धावारनिवेशानां विनाशे समुपस्थिते ॥ ८७ ॥

एवं च नगरग्रामनिगमखेटादीनामुपस्थिते ।

विनाशे तदधः सम्मूर्च्छन्त्यासालिकसंज्ञकाः ॥ ૮૮ ॥ વિશેષકમ્ ॥

લોગવિષ, લાલાવિષ, ત્વગ્વિષ, શ્વાસોચ્છ્વાસવિષ, કૃષ્ણસર્પ, સ્વેદસર્પ, કાકોદર વગેરે ૮૧-૮૨.

આશી એટલે દાઢ, એમાં જેઓને વિષ હોય તે આશીવિષ. એઓમાં જમ્બુદ્વીપપ્રમાણ દેહને પણ વિષમય કરવાનું સામર્થ્ય હોય છે. આતો ક્ષત્ર એઓની શક્તિ જણાવવાને માટે છે. બાપ્રી એવડું શરીર હોતુ નથી, અને એ એવી રીતે કદિ વિષમય થયું નથી, થતુ નથી અને થવાનું પણ નહિ. આ ભાવાર્થનું પાંચમા અંગમાં કહ્યું છે. ૮૩-૮૪.

મુકુલી એટલે કૃણાપિનાનાનું દધાન્ત ગોનસ જાતિના સર્પો છે. એ પ્રમાણે બેઉ પ્રકારના સર્પો થયા. પેટે ચાલનારાઓનો ખીલે પ્રકાર અજગર. એ એક જ જાતના હોય છે. ૮૫.

હવે ત્રીજો પ્રકાર ‘ આસાલિક ’ એનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે:—

મનુષ્યક્ષેત્રની અંદર કેવળ કર્મભૂમિઓને વિષે તેમજ યુગળીઆના સમયમાં, પાંચે મહાવિદેહોમાં, ચક્રવર્તી-વાસુદેવ-તથા બળદેવ જેવા મહાન્ નૃપતિઓની સેનાના નાશને સમયે તેમ જ, નગર-ગામ-નિગમ અને બેટ વગેરેના વિનાશને વખતે એઓની નીચે આસાલિક નામના સંમૂર્છિત જન્તુ ઉત્પન્ન થાય છે. એઓ જ્યારે પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એમનું

અંગુલાસંખ્યભાગાંગાઃ પ્રથમોત્પન્નકા શ્રમી ।

વર્ધમાનશરીરાશ્ચોત્કર્ષાદ્ દ્વાદશયોજનાઃ ॥ ૮૯ ॥

બાહ્યપૃથુલત્વાભ્યાં જ્ઞેયાસ્તદનુસારતઃ ।

અજ્ઞાનિનોઽસંજ્ઞિનશ્ચ તે મિથ્યાદૃષ્ટયો મતાઃ ॥ ૯૦ ॥

ઉત્પન્ના એવ તે નશ્યન્ત્યન્તર્મુહૂર્ત્તજીવિતાઃ

નષ્ટેષુ તેષુ તત્સ્થાને ગત્તા પતતિ તાવતી ॥ ૯૧ ॥

ભયંકરાથ સા ગત્તા રાક્ષસીવ બુભુક્ષિતા ।

ક્ષિપ્રં ગ્રસતિ તત્સર્વં સ્કન્ધાવારપુરાદિકમ્ ॥ ૯૨ ॥

ઉક્તં જીવસમાસે તુ સ્યુરેતે દ્વીન્દ્રિયા ઇતિ ।

શરીરોત્કર્ષસાધમ્યાદ્વેદ તત્ત્વં તુ કેવલી ॥ ૯૩ ॥

મહોરગા બહુવિધા કેચિદંગુલદેહકાઃ ।

તત્પૃથક્ત્વાંગકાઃ કેચિદ્વિતસ્તિતનવઃ પરે ॥ ૯૪ ॥

એવં રત્નિકુક્ષિચાપૈર્યોજનૈસ્તચ્છતૈરપિ ।

પૃથક્ત્વવૃદ્ધ્યા યાવત્તે સહસ્રયોજનાંગકાઃ ॥ ૯૫ ॥

સ્થલે જલેઽપિ વિચરન્ત્યેતે સ્થલોદ્ભવા અપિ ।

નરક્ષેત્રે ન સન્ત્યેતે બાહ્યદ્વીપસમુદ્રગાઃ ॥ ૯૬ ॥

શરીર માત્ર અંગુળના અસખ્યાતમા ભાગ જેવડું હોય છે અને પછી વધતું વધતું છેવટ બાર યોજનનું થાય છે અને એમની બાકાઈ-પહોળાઈ પણ પ્રમાણમાં વધી હોય છે. એઓ જ્ઞાન-રહિત, સંજારહિત અને મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે. એઓ ઉત્પન્ન થતાં જ અન્તર્મુહૂર્ત્તની અંદર મૃત્યુ પામે છે અને મૃત્યુ બાદ એ સ્થળે એમના શરીર જેવડી ખાડ પડી જાય છે. એ ખાડ બાજુ એક ભયંકર ક્ષુધાતુર રાક્ષસણી હોયની એમ એ સેનાને તથા નગર વગેરેને તુરત ગળી જાય છે. ૮૬-૯૨.

એમને ‘ જીવસમાસ ’ માં તો શરીરના ઉત્કર્ષના સાધમ્યને લીધે બેદન્દ્રિયો કહ્યા છે. તત્ત્વ તો કેવળી બાજુ. ૯૩.

એથી પ્રકાર ‘ મહોરગ ’ નો. મહોરગો અનેક પ્રકારના છે. કોઈ આંગળ જેવડા; કોઈ પૃથક્ત્વ આંગળ જેવડા; કોઈ વેંત જેવડા; કોઈ પૃથક્ત્વ હાથ જેવડા, કુક્ષિ જેવડા, ધનુષ્ય જેવડા, યોજન જેવડા, સો યોજન જેવડા અને છેક હજાર-યોજન જેવડા પણ હોય છે. ૯૪-૯૫.

इति उरःपरिसर्पाः ॥

વદ્યે ભુજપરિસર્પાસ્તે ત્વનેકવિધાઃ સ્મૃતાઃ ।

નકુલા સરટા ગોધા બ્રાહ્મણીગૃહગોધિકાઃ ॥ ૯૭ ॥

લુચ્છુંદરીમૂષકાશ્ચ હાલિનીજાહકાદયઃ ।

एवं स्थलचरा उक्ता उच्यन्ते खचरा अथ ॥ ९८ ॥

તે ચતુર્ધા લોમચર્મસમુદ્ગવિતતચ્છદાઃ ।

તત્ર હંસાઃ કલહંસાઃ કપોતકેકિવાયસાઃ ॥ ૯૯ ॥

ઢંકાઃ કંકાશ્ચક્રવાકાશ્ચકોરક્રૌંચસારસાઃ ।

કર્પિજલાઃ કુર્કુટાશ્ચ શુકતિત્તિરલાવકાઃ ॥ ૧૦૦ ॥

હારીતાઃ કોકિલાશ્ચાષાઃ વકચાતકલંજનાઃ ।

શકુનિચટકાગૃધ્રાઃ સુગ્રહશ્યેનસારિકાઃ ॥ ૧૦૧ ॥

શતપત્રભરદ્વાજાઃ કુમ્ભકારાશ્ચ ટિટ્ઠિભાઃ ।

दुर्गकौशिकदात्यूहप्रमुखा लोमपक्षिणः ॥ १०२ ॥ कलापकम् ॥

એઓ સ્થળપર ઉત્પન્ન થયેલા છતાં સ્થળમાં ને જળમાં-ઉભયત્ર વિચરે છે. મનુષ્યક્ષેત્રમાં એમની ઉત્પત્તિ નથી, પણ બાહ્ય દ્વીપસમુદ્રોમાં છે. ૯૬.

એટલું ‘ ઉરપરિસર્પ ’ એટલે પેટે ચાલનારા સ્થળચરો વિષે.

હવે ‘ ભુજપરિસર્પ ’ એટલે ભુજઓવડે ચાલનારાઓ પણ અનેક પ્રકારના છેઃ નોળીઆ, સરડા, ગોધા, બ્રાહ્મણી, ગરોળી, છછુંદર, ઉંદર, હાલિની, બહુક વગેરે. ૯૭-૯૮.

આ પ્રમાણે સ્થળચરો વિષે વિવેચન કર્યું.

હવે ‘ ખેચર ’ વિષે.

ખેચર ચાર પ્રકારના છેઃ (૧) લોમપક્ષી, (૨) ચર્મપક્ષી, (૩) સમુદ્રગપક્ષી અને (૪) વિતતપક્ષી. ૯૯.

હંસ, કલહંસ, કપોત, મોર, કાગડા, ઢક, કંક, ચક્રવાક, ચકોર, ક્રૌંચ, સારસ, કર્પિ-જલા, કુકડા, પોપટ, તેતર, લાવરી, હારિત, કોકિલ, ચાષ, બગલાં, ચાતક, ખંજન, સમડી, ચકલાં, ગીધ, સુઘરી, શ્યેન, સારિકા, શતપત્ર, ચ ડોળ, કુંભકાર, ટીટીડા, દુર્ગા, ધ્રુવડ, અને દાત્યૂહ વગેરે ‘ લોમપક્ષી ’ છે. ૧૦૦-૧૦૨.

વલ્ગુલીચર્મચટિકા આટિમારુંડપક્ષિણઃ ।

સમુદ્રવાયસા જીવંજીવાદ્યાશ્ચર્મપક્ષિણઃ ॥ ૧૦૩ ॥

સમુદ્ગવત્સંઘટિતૌ યેષામુદ્ગયનેઽપિ હિ ।

પક્ષૌ સ્યાતાં તે સમુદ્ગપક્ષિણઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૧૦૪ ॥

અવસ્થાનેઽપિ યત્પક્ષૌ તતૌ તે વિતતચ્છદાઃ ।

ઇમૌ સ્તઃ પક્ષિણાં ભેદૌ દ્વૌ બાહ્યદ્વીપવાર્ધિષુ ॥ ૧૦૫ ॥

સંમૂર્છિમા ગર્ભજાશ્ચેત્યમી સ્યુર્દ્ધિવિધાઃ સમે ।

વિના યે ગર્ભસામગ્રીં જાતાઃ સંમૂર્છિમાશ્ચ તે ॥ ૧૦૬ ॥

તથા ગર્ભાદિસામગ્ર્યા યે જાતાસ્તે હિ ગર્ભજાઃ ।

આસાલિકાન્વિના સંમૂર્છિમા એવ હિ તે ધ્રુવમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

યત્તુ સૂત્રકૃતાંગે આહારપરિજ્ઞાધ્યયને આસાલિકા ગર્ભતયા ઉક્તાઃ તે તત્સદૃશનામાનો વિજાતીયા એવ સંભાવ્યન્તે । અન્યથા પ્રજ્ઞાપનાદિભિઃ સહ વિરોધાપત્તેઃ ॥

અપર્યાપ્તાશ્ચ પર્યાપ્તાઃ પ્રત્યેકં દ્વિવિધા ઇમે ।

એવં પંચાક્ષતિર્યચઃ સર્વેઽપિસ્યુશ્ચતુર્વિધાઃ ॥ ૧૦૮ ॥

વાગલાં, આમાચીડીયાં, આટી, ભારંડ, સમુદ્રના કાગડા, અને જીવંજીવ ઇત્યાદિ ‘અર્મપક્ષી’ છે. ૧૦૩.

ઉડંતી વખતે પણ જેઓની પક્ષ એટલે પાંખ સમુદ્ગ એટલે દાખડાની જેમ ખીડાયલી રહે છે એઓ ‘સમુદ્ગપક્ષી’ કહેવાય છે. ૧૦૪.

અને સ્થિર રહ્યા છતાં પણ જેઓની પાંખો વિસ્તરેલી હોય છે એઓ ‘વિતતપક્ષી’ કહેવાય છે.

છેલ્લા બે જાતના પક્ષીઓ મનુષ્યક્ષેત્રની બહારના દ્વીપસમુદ્રોમાં જ છે. ૧૦૫.

આ સર્વે વળી સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ—એમ બે પ્રકારના છે. ગર્ભજની સામગ્રીવડે ઉત્પન્ન થાય એ ‘ગર્ભજ’; અને એવી સામગ્રી વિના ઉત્પન્ન થાય એ ‘સંમૂર્છિમ’. આસાલિકાન્વિતિ સંમૂર્છિમ છે. તે શિવાયના અન્ય સર્વ ગર્ભજ છે. ૧૦૬-૧૦૭.

‘સૂચગડાંગ’ ના આહારપરિજ્ઞાઅધ્યયનમાં ‘આસાલિકો’ ને ગર્ભજ કહ્યા છે—તે આસાલિકો સદૃશનામવાળી કોઈ ખીજી જાતિ હશે. એમ ન હોય તો, પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કહ્યું છે એની સાથે વિરોધ આવે.

इति भेदाः ॥ १ ॥

विकलाक्षवदुक्तानि स्थानान्येषां जिनेश्वरैः ।

तत्तत्स्थानविशेषस्तु स्वयं भाव्यो विवेकिभिः ॥ १०९ ॥

इति स्थानानि ॥ २ ॥

पंच पर्याप्तयोऽमीषां पर्याप्तिं मानसीं विना ।

संમૂર્છિમાનામન્યેષાં પુનરેતા ભવન્તિ પદ ॥ ૧૧૦ ॥

અસંજ્ઞિનોઽમનસ્કા યત્પ્રવર્તન્તેઽશનાદિષુ ।

આહારસંજ્ઞા સા જ્ઞેયા પર્યાપ્તિર્ન તુ માનસી ॥ ૧૧૧ ॥

અથવાલ્પં મનોદ્રવ્યં વર્ત્તતેઽસંજ્ઞિનામપિ ।

પ્રવર્તન્તે નિવર્તન્તે તેઽપીષ્ટાનિષ્ટયોસ્તતઃ ॥ ૧૧૨ ॥

સંમૂર્છિમાનાં પ્રાણાઃ સ્યુર્નવાન્યેષાં ચ તે દશ ।

इति पर्याप्तयः ॥ ३ ॥

लक्षाश्चतस्रो योनीनामेषां सामान्यतः स्मृताः ॥ ११३ ॥

સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ—એ પ્રત્યેકના વળી ‘ પર્યાપ્ત ’ અને ‘ અપર્યાપ્ત ’ એમ બે ભેદ છે. એવી રીતે ‘ પંચેન્દ્રિયતિર્થ ’ એના ત્રણ પ્રકાર થયા. ૧૦૮.

એ પ્રમાણે, શ્લોક ૬૨ થી શ્લોક ૧૦૮ સુધીમા પંચેન્દ્રિયતિર્થ એના ભેદ સમજાવ્યા.

હવે એમનાં ‘ સ્થાન ’. (દાર ૨ બ્ધ).

એમનાં સ્થાન વિકલેન્દ્રિય જીવોની જેવાં કહ્યાં છે તે તે સ્થાનવિશેષ જુદિમાનોએ સ્વયં સમજાવેલાં. ૧૦૯.

હવે એમની પર્યાપ્તિ વિષે. (દાર ૩ બ્ધ).

એ જીવોમાં જે સંમૂર્છિમ છે એઓને મનપર્યાપ્તિ શિવાયની પાત્ર પર્યાપ્તિ છે અને જે ગર્ભજ છે એઓને છ પર્યાપ્તિ છે. ૧૧૦.

સંજ્ઞા કે મન એકયેવાનુ ન હોવા છતાં પણ એઓની આહાર આદિને વિષે પ્રવૃત્તિ છે એ એઓની આહારસંજ્ઞાને લીધે સમજવું. એ કંઈ મનઃપર્યાપ્તિ ન કહેવાય. અથવા તેા અસંજ્ઞિઓને પણ અદૃષ્ટ મનોદ્રવ્ય હોય છે એને લીધે, એઓ ઇષ્ટકાર્યને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે અને અનિષ્ટ કાર્યથી પાછા હટ છે. વળી સંમૂર્છિમોને પ્રાણ નવ હોય છે, અને ગર્ભજોને ૬૨ હોય છે. ૧૧૧-૧૧૩.

इति योनिसंख्याः ॥ ४ ॥

एवं संमूर्छिमगर्भोद्भवभेदाविवक्षया ।

लक्षाणि कुलकोटीनामेषामित्याहुरीश्वराः ॥ ११४ ॥

अध्यर्धानि द्वादशैव भवन्ति जलचारिणाम् ।

खचराणां द्वादशाथ चतुष्पदांगिनां दश ॥ ११५ ॥

दशैवોरगजीवानां भुजगानां नवेति च ।

एषां सार्धત્રિપंचाशल्लक्षाणि कुलकोटयः ॥ ११६ ॥

इति कुलसंख्या ॥ ५ ॥

विवृता योनिरेतेषां संમૂર્છિમશરીરિણામ્ ।

गर्भजानां भवत्येषां योनिर्विवृतसंवृता ॥ ११७ ॥

संमूर्छितानां त्रैधेयं सचित्ताचित्तमिश्रका ।

गर्भजानां तु मिश्रैव यदेषां गर्भसम्भवे ॥ ११८ ॥

जीवात्मसात्कृतत्वेन सचित्ते शुक्रशोणिते ।

तत्रोपयुज्यमानाः स्युः अचित्ताः पुद्गलाः परे ॥ ११९ ॥ युग्मम् ॥

એમની યોનિસંખ્યા વિષે. (દ્વાર ૪ થુ)

તિર્થંચ પંચેન્દ્રિયોની યોનિસંખ્યા સાધારણરીતે ચાર લાખ ગણાય છે.

એમની કુળસંખ્યા વિષે. (દ્વાર ૫ મું).

શ્રી તીર્થંકરોએ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિયોની કુળસંખ્યા, ‘ સમૂર્છિમ ’ કે ‘ ગર્ભજ ’ ના લેહની વિવક્ષાવિના કહી છે, અને તે આ પ્રમાણે કહી છે:—જળચરજીવોની સાડાબાર લાખ, ખેચરજીવોની બારલાખ, ચતુષ્પદોની દશ લાખ, ‘ ઉરપરિસર્પો ’ ની દશ લાખ, અને ભુજપરિસર્પોની નવ લાખ—એ પ્રમાણે એકંદર સાડી ત્રેપન લાખ. ૧૧૪-૧૧૬.

હવે એમના યોનિસ્વરૂપ વિષે. (દ્વાર ૬ કું.)

એમનામા જે સંમૂર્છિમ છે એમની ‘વિવૃત’ યોનિ છે. અને જે ગર્ભજ છે એમની ‘વિવૃત-સંવૃત’ યોનિ છે. વળી સંમૂર્છિમોની (૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત, અને (૩) સચિત્તાચિત્ત—એમ ત્રણ પ્રકારની યોનિ છે; અને ગર્ભજોની ફક્ત ‘સચિત્તાચિત્ત’ યોનિ છે, કેમકે એમને ગર્ભનો સંલવ હોય છે ત્યારે શુક્ર અને શોણિત સચિત્ત થાય છે (કેમકે એમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે) અને એમાં ઉપયોગમાં આવતા અન્ય પુદ્ગલો અચિત્ત હોય છે. વળી સમૂર્છિમોની

સંમૂર્છિમાનાં ત્રિવિધા શીતોષ્ણમિશ્રભેદતઃ ।

ગર્ભજાનાં તિરશ્ચાં તુ ભવેન્મિશ્રૈવ કેવલમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

इति योनिसंवृतत्वादि ॥ ६ ॥

પૂર્વકોટિમિતોત્કૃષ્ટા સ્થિતિઃ સ્યાઽજ્જલચારિણામ્ ।

ચતુષ્પદાનાં ચતુરશીતિવર્ષસહસ્રકા ॥ ૧૨૧ ॥

વત્સરાણાં ત્રિપંચાશત્ સહસ્ત્રાણ્યુરગાંગિનામ્ ।

ભુજગાનાં દ્વિચત્વારિંશત્સહસ્રા સ્થિતિર્મતા ॥ ૧૨૨ ॥

લ્વચરાણાં સહસ્રાણિ દ્વાસપ્તતિઃ સ્થિતિર્ગુરુઃ ।

સંમૂર્છિમાનાં સર્વેષામિત્યુત્કૃષ્ટા સ્થિતિર્ભવેત્ ॥ ૧૨૩ ॥

ગર્ભજાનાં પૂર્વકોટિરુત્કૃષ્ટા જલચારિણામ્ ।

ચતુષ્પદાનામુત્કૃષ્ટા સ્થિતિઃ પલ્યોપમત્રયમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

ભુજોરઃપરિસર્પાણાં પૂર્વકોટિઃ સ્થિતિર્ગુરુઃ ।

લ્વચરાણાં ચ પલ્યસ્યાસંખ્યેયાંશો ગુરુઃ સ્થિતિઃ ॥ ૧૨૫ ॥

ગર્ભજાનાં તિરશ્ચાં સ્યાદોઘેનોત્કર્ષતઃ સ્થિતિઃ ।

પલ્યત્રયં સમેષામપ્યવરાંતર્મુહૂર્ત્તકમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

શીત, ઉષ્ણ અને શીતોષ્ણ-એમ ત્રણ જાતની યોનિ છે, અને ગર્ભજની માત્ર શીતોષ્ણ યોનિ છે. ૧૧૭-૧૨૦.

હવે એમની ભવસ્થિતિ વિષે. (દ્વાર ૭ મુ)

આ તિર્યંચપંચેન્દ્રિયોમા જેઓ જળચર છે એઓની ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટતઃ પૂર્વકોટિ છે, ચતુષ્પદોની ચોરાશી હજારવર્ષ છે, ઉરપરિસર્પની ત્રેપનસહસ્રવર્ષ, ભુજપરિસર્પની બેતાલીશ-હજાર વર્ષ અને ખેચરની બેહાંતેરસહસ્ર વર્ષની છે. આ સર્વ સ્થિતિઓ ઉત્કૃષ્ટતઃ સમજવી, અને સર્વ ‘ સંમૂર્છિમો ’ ની સમજવી. ૧૨૧-૧૨૩.

વળી (આ તિર્યંચપંચેન્દ્રિયોમાં) જેઓ ગર્ભજ જળચર છે એઓની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ પૂર્વકોટિની, તેવા ચતુષ્પદોની ત્રણ પલ્યોપમની, તેવા ભુજપરિસર્પ તથા ઉરપરિસર્પની પૂર્વકોટિની, અને તેવા ખેચરોની પલ્યોપમના અસંખ્યમા અંશ બેટલી છે ૧૨૪-૧૨૫.

ગર્ભજ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોની ‘ ઓઘથી ’ ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમની ભવસ્થિતિ છે સ્વઘના તિર્યંચપંચેન્દ્રિયોની ભવસ્થિતિ જઘન્યત. તે માત્ર અન્તર્મુહૂર્ત્તની જ છે ૧૨૬.

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

સંમૂર્છિમાણાં પંચાક્ષતિરશ્રાં કાયસંસ્થિતિઃ ।

સપ્તકં પૂર્વકોટીનાં તદેવં પરિભાવ્યતે ॥ ૧૨૭ ॥

મૃત્વા મૃત્વાઽસકૃત્સંમૂર્છિમસ્તિર્યગ્ ભવેદ્યદિ ।

તદા સપ્તભવાન્ યાવત્ પૂર્વકોટીમિતસ્થિતીન્ ॥ ૧૨૮ ॥

યદ્યષ્ટમે ભવેપ્યેષ તિર્યગ્ભવમવાપ્નુયાત્ ।

તદાઽસંખ્યાયુષ્કતિર્યગ્ગર્ભજઃ સ્યાત્તતઃ સુરઃ ॥ ૧૨૯ ॥

કોટયઃ સપ્ત પૂર્વાણાં પલ્યોપમત્રયાન્વિતાઃ ।

કાયસ્થિતિર્ગર્ભજાનાં તિરશ્રાં તત્ર ભાવના ॥ ૧૩૦ ॥

સંખ્યેયાયુર્ગર્ભજેષુ તિર્યક્તૂત્પદ્યતેઽસુમાન્ ।

ઉત્કર્ષેણ સપ્તવારાન્ પૂર્વેકકોટિજીવિષુ ॥ ૧૩૧ ॥

અષ્ટમ્યાં યદિ વેલાયાં તિર્યગ્ભવમવાપ્નુયાત્ ।

અસંખ્યાયુસ્તદા સ્યાત્તસ્થિતિઃ પલ્યત્રયં ગુરુઃ ॥ ૧૩૨ ॥

अत एव श्रुतेऽप्युक्तम्—

હવે એમની કાયસ્થિતિ વિષે. (દ્વાર ૮ મું).

આ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોમા જે સંમૂર્છિમ છે એઓની કાયસ્થિતિ સાત પૂર્વકોટિની છે. આ રીતે:—મરીમરીને જે વાર વાર સંમૂર્છિમતિર્યંચમાં ઉત્પન્ન થાય તો પૂર્વકોટી પ્રમાણ કાયસ્થિતિવાળા યાવત્ સાતભવસુધી થાય. અને જે આઠમે ભવે પણ તિર્યંચમાં ઉત્પન્ન થાય તો તે અસંખ્યાત વર્ષની સ્થિતિવાળો ગર્ભજ તિર્યંચ થાય, અને ત્યારપછી દેવતા થાય. ૧૨૭-૧૨૯.

વળી આ વર્ગમાં જેઓ ગર્ભજ છે એઓની કાયસ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમ ને સાત પૂર્વકોટીની છે. તે આ પ્રમાણે:—એક પૂર્વકોટિ જીવનારા, સંખ્યાતઆયુષ્યવાળા ગર્ભજ તિર્યંચોને વિષે, પ્રાણી ઉત્કૃષ્ટતઃ સાતવાર ઉત્પન્ન થાય છે અને જે આઠમીવાર પણ તિર્યંચનો ભવ પામે તો ત્યાંએ અસંખ્ય આયુષ્યવાળો થાય, અને એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની હોય. ૧૩૦-૧૩૨.

એટલા માટે સિદ્ધાન્તમાં પણ કહ્યું છે કે—

પંચિન્દ્રિયકાઙ્ગમઙ્ગશ્ચો ઉક્તોસં જીવો ડ સંવસે ।

સત્તટ્ઠભવગ્ગહણે સમયં ગોયમ મા પમાણ ॥ ૧૩૩ ॥

અત્ર સંખ્યાતાયુર્ભવાપેક્ષયા સપ્ત ડભયાપેક્ષયા તુ અષ્ઠૌ ઇતિ ॥

પૂર્વકોઢ્યધિકાયુસ્તુ તિર્યક્ સોઽસંખ્યજીવિતઃ ।

તસ્ય દેવગતિત્વેન મૃત્વા તિર્યક્તુ નોદ્ભવઃ ॥ ૧૩૪ ॥

અષ્ટસંવત્સરોત્કૃષ્ટા જઘન્યાન્તર્મુહૂર્તિકી ।

ગર્ભસ્થિતિસ્તિરશ્ચાં સ્યાત્ પ્રસવો વા તતો મૃતિઃ ॥ ૧૩૫ ॥

સંખ્યાતાઢ્ઢાધિકં વાર્ધિસહસ્રમોઘતો ભવેત્ ।

પંચેન્દ્રિયતયા કાયસ્થિતિરુત્કર્ષતઃ કિલ ॥ ૧૩૬ ॥

પર્યાપ્તપંચાક્ષતયા કાયસ્થિતિર્ગરીયસી ।

શતપૃથક્ત્વમઢ્ઢીનાં જઘન્યાન્તર્મુહૂર્તકમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

ઇતિ કાયસ્થિતિઃ ॥ ૮ ॥

દેહાસ્ત્રયસ્તૈજસશ્ચ કાર્મણૌદારિકાવિતિ ।

સાંમૂર્ઢ્ઢાનાં યુગ્મિનાં ચ તેઽન્યેષાં વૈક્રિયાંચિતાઃ ॥ ૧૩૮ ॥

હે ગૌતમ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યચ વગેરેમાં ગયેલો પ્રાણી ઉત્કૃષ્ટતઃ સાત આઠ ભવ કરે છે, માટે એક સમય પણ પ્રમાદમાં રહેવું નહિ. ૧૩૩.

અહિં સંખ્યાત આયુષ્યવાળા ભવની અપેક્ષાએ સાત ભવ, અને બેઉની અપેક્ષાએ આઠ ભવ કરે છે એમ સમજવું.

જે તિર્યચનું આયુષ્ય પૂર્વ કોટિથી અધિક હોય એ અસંખ્ય આયુષ્યવાળો કહેવાય. તેની તો દેવગતિ હોવાથી તે મૃત્યુ પછી તિર્યચમાં ન ઉત્પન્ન થાય. ૧૩૪.

તિર્યચોની ગર્ભસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટતઃ આઠ સ વત્સરની હોય, અને જઘન્યત. અન્તર્મુહૂર્તની હોય. ત્યારબાદ એ ગર્ભનો કાંતો પ્રસવ થાય ને કાંતો એનું મૃત્યુ થાય. ૧૩૫.

ઓઘથી બોલતાં એમની સર્વની પચેન્દ્રિયરૂપે કાયસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટતઃ એક હજાર સાગરોપમ ને સંખ્યાત વર્ષ જેટલી હોય. ૧૩૬.

અને પર્યાપ્તપચેન્દ્રિયરૂપે એમની કાયસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટતઃ પૃથક્ત્વ સો સાગરોપમની હોય. જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્તની હોય. ૧૩૭.

હવે એમના ‘ દેહ ’ વિષે. (દ્વાર ૯ યુ).

સમૂર્ઢ્ઢિમ તિર્યચ પચેન્દ્રિયોને અને યુગલીઆઓને ત્રણ શરીર છે: તૈજસ, કાર્મણ

इति वेहाः ॥ ९ ॥

સંમૂર્ચ્છિમાનાં સંસ્થાનં હુંડમેકં પ્રકીર્તિતમ્ ।

ગર્ભજાનાં યથાયોગં ભવન્તિ નિખિલાન્યપિ ॥ ૧૩૯ ॥

इति संस्थानम् ॥ १० ॥

સંમૂર્ચ્છિમાનામુત્કૃષ્ટં શરીરં જલચારિણામ્ ।

સહસ્રં યોજનાન્યેતન્મત્સ્યાદીનામપેક્ષયા ॥ ૧૪૦ ॥

ચતુષ્પદાનાં ગવ્યૂતપૃથક્ત્વં પરિકીર્તિતમ્ ।

ભુજગાનાં યગાનાં ચ કોદંડાનાં પૃથક્ત્વકમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

યોજનાનાં પૃથક્ત્વં ચોરગાણાં સ્યાદ્વપુર્ગુરુ ।

ગર્ભજાનાં વાશ્વરાણાં સંમૂર્ચ્છિમામ્બુચારિવત્ ॥ ૧૪૨ ॥

ચતુષ્પદાનાં ગવ્યૂતપટ્ટકં ભુજગદેહિનામ્ ।

ગવ્યૂતાનાં પૃથક્ત્વં સ્યાદુત્કૃષ્ટં ચલુ ભૂઘનમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

તથોરઃપરિસર્પાણાં સહસ્રયોજનં વપુઃ ।

યતોઽનેકવિધા ઉક્તા એતજ્ઞાતૌ મહોરગાઃ ॥ ૧૪૪ ॥

અને ઔદારિક. ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોને એ ત્રણ અને ચોથું વૈક્રિય—એમ ચાર શરીર છે. ૧૩૮.

હવે એમનાં સંસ્થાન વિષે. (દ્વાર ૧૦ મું).

‘સંમૂર્ચ્છિમ’ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોને ક્રુક્ત એક ‘હુંડક’ સંસ્થાન છે. ‘ગર્ભજ’ ને જેવો યોગ તે પ્રમાણે સર્વ સંસ્થાનો હોય છે. ૧૩૯.

હવે એમનાં ‘દેહમાન’ વિષે. (દ્વાર ૧૧ મું).

એમનામાં જે સંમૂર્ચ્છિમજળચર છે એઓનું દેહમાન ઉત્કૃષ્ટતઃ એક હજાર યોજન છે. (આ માન મત્સ્ય વગેરેની અપેક્ષાએ સમજવું). ૧૪૦.

જે ચતુષ્પદ છે એઓનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન પૃથક્ત્વ ગાઉનું છે, ભુજપરિસર્પ તથા એચરનું પૃથક્ત્વ ધનુષ્યોનું છે, ‘ઉરગ’ નું પૃથક્ત્વ યોજનોનું છે. ૧૪૧.

હવે ગર્ભજોમા, જળચર છે એઓનું ઉત્કૃષ્ટતઃ દેહમાન સંમૂર્ચ્છિમ જળચર જેટલું છે, ચતુષ્પદોનું છ ગાઉનું છે, ભુજપરિસર્પનું પૃથક્ત્વ ગાઉનું છે, અને ઉરપરિસર્પનું એક હજાર યોજનનું છે. કેમકે એ જાતિમાં અનેક પ્રકારના ‘મહોરગ’ છે. કેટલાક અંશુલ જેવડા છે,

અંગુલેન મિતાઃ કેચિત્તપ્થક્ત્વાંગકાઃ પરે ।

કેચિત્ક્રમાદ્ધર્માનાઃ સહસ્રયોજનોન્મિતાઃ ॥ ૧૪૫ ॥

ગર્ભજાનાં સ્વચરાણાં ધનુઃપૃથક્ત્વમેવ તત્ ।

અંગુલાસંખ્યાંશમાનં સર્વેષાં તજ્જઘન્યતઃ ॥ ૧૪૬ ॥

વૈક્રિયં યોજનશતપૃથક્ત્વપ્રમિતં ગુરુ ।

આરમ્ભેઽઙ્ગુલસંખ્યાંશમાનં તત્સ્યાજ્જઘન્યતઃ ॥ ૧૪૭ ॥

इति देहमानम् ॥ ११ ॥

આદ્યાસ્ત્રયઃ સમુદ્ઘાતાઃ સંમૂર્છિમશરીરિણામ્ ।

ગર્ભજાનાં તુ પંચૈતે કૈવલ્યાહારકૌ વિના ॥ ૧૪૮ ॥

इति समुद्घाताः ॥ १२ ॥

યાન્તિ સંમૂર્છિમા નૂનં સર્વાસ્વપિ ગતિષ્વમી ।

તત્રાપિ નરકે યાન્તો યાન્ત્યાદ્યનરકાવધિ ॥ ૧૪૯ ॥

एकेन्द्रियेषु सर्वेषु तथैव विकलेष्वपि ।

સંખ્યાસંખ્યાયુર્યુતેષુ તિર્યક્તુ મનુજેષુ ચ ॥ ૧૫૦ ॥

કેટલાક પૃથક્ત્વ અંગુલ નેવડા છે, અને કેટલાક વધી વધીને અનુક્રમે એક હજાર યોજન પ્રમાણ થાય છે. ૧૪૨-૧૪૫

‘ ગર્ભજ ખેતર ’ નું ઉત્કૃષ્ટ શરીરમાન પૃથક્ત્વ ધનુષ્યનું છે.

સર્વેનું જઘન્ય શરીર એક અંગુલના અસંખ્યમા અશ નેવડું છે. ૧૪૬.

પચેન્દ્રિય તિર્યચોનું વૈક્રિય શરીર ઉત્કૃષ્ટતઃ સો પૃથક્ત્વ યોજનોનું હોય; જો કે આરંભમાં તો એ જઘન્યતઃ એક અંગુલના અસંખ્યમા ભાગ નેટલું હોય છે. ૧૪૭.

હવે એમના સમુદ્ઘાત વિષે. (દ્વાર ૧૨ સુ).

‘ સંમૂર્છિમઃ ’ પચેન્દ્રિયતિર્યચોને પહેલા ત્રણે સમુદ્ઘાત હોય છે. ‘ ગર્ભજ ’ ને ‘ કેવળી ’ તથા ‘ આહારક ’ શિવાયના પાંચ સમુદ્ઘાત હોય છે. ૧૪૮.

હવે એમની ‘ ગતિ ’ વિષે. (દ્વાર ૧૩ સુ).

સંમૂર્છિમ પચેન્દ્રિયતિર્યચો સર્વ ગતિઓમાં જાય છે. એમાં પણ જો નરકમાં જાય તો પહેલી નરક સુધી જાય છે. ૧૪૯.

એઓ સર્વ એકેન્દ્રિયોમાં અને વિકલેન્દ્રિયોમાં પણ જાય છે, તેમ જ વળી સંખ્યાત-અસંખ્યાત-આયુષ્યવાળા તિર્યચ અને મનુષ્યોમાં પણ જાય છે. ૧૫૦.

અસંખ્યાયુર્નૃતિર્યચૂત્પદ્યમાનાસ્ત્વસંજ્ઞિનઃ ।

ઉત્કર્ષાદ્યાન્તિ તિર્યચઃ પલ્યાસંખ્યાંશજીવિષુ ॥ ૧૫૧ ॥

અસંજ્ઞિનો હિ તિર્યચઃ પલ્યાસંખ્યાંશલક્ષણમ્ ।

આયુશ્ચતુર્વિધમપિ બધનન્ત્યુત્કર્ષતઃ खलु ॥ ૧૫૨ ॥

અન્તર્મુહૂર્ત્તમાનં ચ નૃતિરશ્ચોર્જઘન્યતઃ ।

દેવનારકયોર્વર્ષસહસ્રદશકોન્મિતમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

તત્રાપિ દેવાયુર્દ્વસ્વપલ્યાસંખ્યાંશસંમિતમ્ ।

નૃતિર્યગનારકાયૂંધ્યસંખ્યધ્નાનિ યથાક્રમમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

इदम् अर्थतो भगवतीशतक १ द्वितीयोद्देशके ॥

દેવેષૂત્પદ્યમાનાઃ સ્યુર્ભવનવ્યન્તરાવધિ ।

एतद्योग्यायुषोऽभावान्न ज्योतिष्कादिनाकिषु ॥ ૧૫૫ ॥

યાન્તિ ગર્ભજતિર્યચોઽપ્યેવં ગતિચતુષ્ટયે ।

विशेषस्तत्र नरकगतावेष निरूपितः ॥ ૧૫૬ ॥

અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થતા ' અસંજ્ઞીઓ ' ઉત્કૃષ્ટા પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને તિર્યંચમાં જાય છે કેમકે અસંજ્ઞી તિર્યંચો ઉત્કૃષ્ટતઃ પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગવાળું ચારે પ્રકારનું આયુષ્ય બાંધે છે. ૧૫૧-૧૫૨.

તેઓ જો મનુષ્ય કે તિર્યંચનું આયુષ્ય બાંધે તો જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્ત્તનું બાંધે, અને દેવ કે નારકનું આયુષ્ય બાંધે તો દશસહસ્રવર્ષનું બાંધે. એમાં પણ દેવતાનું આયુષ્ય જઘન્યતઃ પદ્યોપમના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું હોય, અને મનુષ્ય કે તિર્યંચ કે નારકનું અનુ-ક્રમે અસંખ્યઅસંખ્યગણ હોય. ૧૫૩-૧૫૪.

એ ભાવાર્થનું ભગવતીસૂત્રના પહેલા શતકના બીજા ઉદ્દેશમાં કહેલ છે.

જેઓ દેવગતિ પામે તેઓ ભવનપતિ અને વ્યન્તર સુધીની પામે, પણ જ્યોતિષક આદિની ગતિ પામે નહિ, કેમકે એઓને એને (એ ગતિને) યોગ્ય એવું આયુષ્ય હોતું નથી. ૧૫૫.

ગર્ભજ તિર્યંચો પણ એ પ્રમાણે ચારે ગતિમાં જાય છે પણ એમાં નરકગતિના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વિશેષ જણવું. ૧૫૬.

સસસ્વપિ દ્વાસુ યાન્તિ મત્સ્યાદ્યા જલચારિણઃ ।
રૌદ્રધ્યાનાર્જિતમહાપાપ્માનો હિંસકા મિથઃ ॥ ૧૫૭ ॥

ચતુષ્પદાશ્ચ સિંહાદ્યાશ્ચતસૃષ્વાદ્યભૂમિષુ ।
પંચસૂરઃપરિસર્પાસ્તિસૃષ્વાદ્યાસુ પક્ષિણઃ ॥ ૧૫૮ ॥

ભુજપ્રસર્પા ગચ્છન્તિ પ્રથમદ્વિચ્ચમાવધિ ।
દેવેષુ ગચ્છતામેષાં સર્વેષાં સમતા ગતૌ ॥ ૧૫૯ ॥

ભવનેશવ્યન્તરેષુ જ્યોતિષ્કેષુ ચ યાન્ત્યમી ।
વૈમાનિકેષુ ચોત્કર્ષાદષ્ટમત્રિદિવાવધિ ॥ ૧૬૦ ॥

સુરેષુ યાન્તિ સર્વેઽપિ તિર્ય્ચોઽસંખ્યજીવિનઃ ।
નિજાયુઃસમહીનેષુ નાધિકસ્થિતિષુ ક્વચિત્ ॥ ૧૬૧ ॥

અસંખ્યજીવિલ્લચરા અન્તરદ્વીપજા અપિ ।
તિર્ય્કૂપંચેન્દ્રિયા યાન્તિ ભવનવ્યન્તરાવધિ ॥ ૧૬૨ ॥

તતઃ પરં યતો નાસ્તિ પલ્યાસંખ્યાંશિકા સ્થિતિઃ ।
ન ચૈવમીશાનાદગ્રે યાન્તિ કેઽપ્યમિતાયુષઃ ૧૬૩ ॥

રૌદ્રઆદિ ધ્યાનને લીધે જેઓએ મહાપાપ ઉપાર્જન કર્યા હોય એવા તથા પરસ્પર હિંસા કરનારા મત્સ્ય વગેરે જળચરો સાથે નરકોમાં જાય છે. સિંહુ આદિ ચતુષ્પદો પહેલી ચાર નરકસુધી જાય છે. ઉરપરિસર્પ પાંચ નરક સુધી, પક્ષિઓ ત્રણ નરક સુધી અને બુજપરિસર્પ બે નરક સુધી જાય છે. ૧૫૭-૧૫૯.

જેઓ દેવગતિ પામે છે એઓ ત્યાં એકસરખી ગતિ પામે છે. એઓ ભવનપતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્કમાં જાય છે; અને વૈમાનિકમાં ઉત્કૃષ્ટ આઠમા દેવલોક સુધી જાય છે. ૧૬૦.

અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા તિર્ય્ચો સર્વે, પોતાના આયુષ્ય જેટલી સ્થિતિવાળું કે એથી ઓછી સ્થિતિવાળું દેવત્વ પ્રાપ્ત કરે છે; પોતાના આયુષ્યથી અધિક સ્થિતિવાળું નહિ. ૧૬૧.

વળી અસંખ્યજીવિ ખેચર, અને અન્તરદ્વીપમાં ઉત્પન્ન થયેલા તિર્ય્ચપંચેન્દ્રિયો પણ ભવનપતિ અને વ્યન્તર સુધીની ગતિમાં જાય છે; કારણકે એથી આગળ તો પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગવાળી સ્થિતિ જ નથી. એજ પ્રમાણે કોઈપણ અસંખ્યજીવિ ઇશાન-દેવલોકથી આગળ જતા નથી. ૧૬૨-૧૬૩.

इति गतिः ॥ १३ ॥

एकाक्षा विकलाक्षाश्च तिर्यचः संज्ञ्यसंज्ञिनः ।

संमूर्छिमेષु तिर्यक्ष्वायान्ति नो देवनारकाः ॥ ૧૬૪ ॥

एकद्वित्रिचतुरक्षाः पंचाक्षाः संज्ञ्यसंज्ञिनः ।

भवनव्यन्तरज्योतिःसहस्रारान्तनिर्जराः ॥ ૧૬૫ ॥

संमूर्छिमा गर्भजाश्च मनुष्याः सर्वनारकाः ।

गर्भोद्भवेषु तिर्यक्षु जायन्ते कर्मयन्त्रिताः ॥ ૧૬૬ ॥ युग्मम् ॥

अन्तर्मुहूर्त्तमुत्કृष्टमुत्पत्तिमरणान्तरम् ।

સાંમૂર્છાનાં ગર્ભજાનાં દ્વોદશાન્તર્મુહૂર્ત્તકાઃ ॥ ૧૬૭ ॥

समयप्रमितं ज्ञेयं जघन्यं तद् द्वयोरपि ।

एकसामयिकी संख्या ज्ञेयैषां विकलाक्षवत् ॥ ૧૬૮ ॥

इति आगतिः ॥ १४ ॥

लभन्तेऽनन्तरभवे सम्यक्त्वादि शिवावधि ।

ते चૈકસ્મિન્ ક્ષણે મુક્તિ યાન્તો યાન્તિ દર્શૈવ હિ ॥ ૧૬૯ ॥

હવે એમની 'આગતિ' વિષે. (કાર ૧૪ સુ).

એકેન્દ્રિયો, બેઘન્દ્રિયો, અને સંજ્ઞિ-તથા અસંજ્ઞિ-તિર્યચો સમૂર્છિમ તિર્યચોમાં આવે છે. દેવતા કે નારકો એમાં આવતા નથી. ૧૬૪.

એકેન્દ્રિયો, બેઘન્દ્રિયો, ત્રેઘન્દ્રિયો, ચતુરિન્દ્રિયો, સંજ્ઞિ-અસંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિયો, ભવનપતિ-દેવો, વ્યન્તર દેવો, જ્યોતિષી દેવો, સહસ્રારાંતના દેવો, સંમૂર્છિમ તેમજ ગર્ભજ મનુષ્યો, અને સઘળા નારકો-એ બધા કર્મની નિયંત્રણાને લીધે ગર્ભજ તિર્યચોમાં આવે છે. ૧૬૫-૧૬૬.

સંમૂર્છિમ તિર્યચોનું ઉત્પત્તિ અને મરણ વચ્ચેનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે; અને ગર્ભજ તિર્યચોનું, બાર અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે. ૧૬૭.

એ બેઉના સંબંધમાં, જઘન્ય અન્તર એક સમયનું છે. વળી એઓની એક સમય સંબંધી સંખ્યા વિકલેન્દ્રિય પ્રમાણે છે. ૧૬૮.

હવે એમનાં એ પછીના કારો વિષે. (૧૫-૨૩).

પંચેન્દ્રિયતિર્યચો અનન્તરભવમાં સમકિતથી માડી મોક્ષસુધી મેળવે છે. વળી એક સમયમાં દશ જ મોક્ષે જાય છે. ૧૬૯.

इति अनन्तरासिः समयेसिद्धिश्च ॥ १५ ॥ १६ ॥

લેશ્યાત્રિતયમાયં સ્યાત્ સંમૂર્ઢિમશરીરિણામ્ ।

ગર્ભજાનાં યથાયોગં લેશ્યાઃ ષડપિ કીર્તિતાઃ ॥ ૧૭૦ ॥

इति लेश्याः ॥ १७ ॥

षडप्याहारककुभो द्वયાનામન્યમેવ ચ ।

સાંમૂર્ઢાનાં સંહનનમન્યેષામખિલાન્યપિ ॥ ૧૭૧ ॥

અત્ર ચ જીવાભિગમાભિપ્રાયેણ સંમૂર્ઢિમપંચાક્ષતિરશ્ચામેવ એકં સંહનનં સંસ્થાનં ચ સ્યાત્ । ષષ્ટકર્મગ્રન્થાભિપ્રાયેણ તુ ષડપિ તાનિ સ્યુઃ ।
इति अर्थतः संग्रहणीबृहद्वृत्तौ ॥

इति आहारदिक् संहननं च ॥ १८ ॥ १९ ॥

सर्वे कषायाः संज्ञाश्च निखिलानीन्द्रियाणि च ।

દ્વયાનાં સંમૂર્ઢિમાઃ સ્યુરસંજ્ઞિનઃ પરેન્યથા ॥ ૧૭૨ ॥

इति कषायसंज्ञेन्द्रियसंज्ञिताः ॥ २०-२३ ॥

સંમૂર્ઢિમેષુ તિર્યક્તુ સ્ત્રી પુમાંશ્ચ ન સમ્ભવેત્ ।

કેવલં કલીબવેદાસ્તે કેવલજ્ઞાનિભિર્મતાઃ ॥ ૧૭૩ ॥

એમનામાં જે ‘સંમૂર્ઢિમો’ હોય એઓને પહેલી ત્રણ લેશ્યા હોય. ‘ગર્ભજો’ ને યોગાનુસાર છ જે લેશ્યા હોય. ૧૭૦.

સંમૂર્ઢિમ તેમજ ગર્ભજ-બેઉ પ્રકારના પચેન્દ્રિયતિર્યંચોને ‘આહાર’ છ જે દિશિનો હોય છે.

સંમૂર્ઢિમોને છેલ્લું-છેવડું સંઘયણુ હોય છે. ગર્ભજને છ જે સંઘયણુ હોય છે. ૧૭૧.

જીવાભિગમસૂત્રને અભિપ્રાયે સંમૂર્ઢિમ તિર્યંચોને એક છેલ્લું જ સંઘયણુ અને સંસ્થાન હોય છે. છઠ્ઠા કર્મગ્રંથને મતે તો એ છ જે હોય છે. એ ભાવાર્થનું સંગ્રહણીસૂત્રની બૃહદ્-વૃત્તિમાં કહ્યું છે.

સંમૂર્ઢિમ તેમ જ ગર્ભજ-બેઉ પ્રકારના પચેન્દ્રિયતિર્યંચોને સઘળા કષાયો, સર્વ સંજ્ઞાઓ અને સમસ્ત ઈન્દ્રિયો હોય છે. વળી સંમૂર્ઢિમ અસંજ્ઞી હોય છે ત્યારે ગર્ભજ સંજ્ઞી હોય છે. ૧૭૨.

હવે એમના વેદ વિષે. (દ્વાર ૨૪ મું).

સંમૂર્ઢિમ તિર્યંચોમાં સ્ત્રી કે પુરૂષ હોતા નથી. એઓ નપુંસકવેદી જ હોય છે-એમ કેવળજ્ઞાનીઓ કહી ગયા છે. ૧૭૩.

સ્ત્રિયઃ પુમાંસઃ ક્લીબાશ્ચ તિર્યચો ગર્ભજાસ્ત્રિધા ।

પુંભ્યઃ સ્ત્રિયસ્ત્રિભીરૂપૈરધિકાસ્ત્રિગુણાસ્તથા ॥ ૧૭૪ ॥

इति वेदाः ॥ २४ ॥

વિકલેન્દ્રિયવત્ દૃષ્ટિદ્વયં સંમૂર્છિમાંગિનામ્ ।

તિસ્ત્રોઽપિ દૃષ્ટ્યોઽન્યેષાં તત્ર સમ્યગ્દૃશો દ્વિધા ॥ ૧૭૫ ॥

કેચિદ્દેશેન વિરતાઃ પરે ત્વવિરતાશ્રયાઃ ।

અભાવઃ સર્વવિરતેસ્તેષાં ભવસ્વભાવતઃ ॥ ૧૭૬ ॥

इति दृष्टिः ॥ २५ ॥

સંમૂર્છિમાઃ સ્યુદ્ધર્થજ્ઞાના દ્વિજ્ઞાના અપિ કેચન ।

દ્વિત્રાજ્ઞાના ગર્ભજા દ્વિત્રજ્ઞાના અપિ કેચન ॥ ૧૭૭ ॥

इति ज्ञानम् ॥ २६ ॥

દર્શનદ્વયમાયં સ્યાદુભયેષામપિ સ્ફુટમ્ ।

અવધિજ્ઞાનભાજાં તુ ગર્ભજાનાં ત્રિદર્શની ॥ ૧૭૮ ॥

इति दर्शनम् ॥ २७ ॥

ગર્ભજ તિર્યચોને સ્ત્રી, પુરૂષ અને નપુંસક-એમ ત્રણે વેદ છે. એમાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ ત્રણરૂપઅધિક ત્રણગણી છે. ૧૭૪.

હવે એમની દૃષ્ટિ વિષે. (દ્વાર ૨૫ મું).

સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિયતિર્યચોને વિકલેન્દ્રિયોની પેઠે બે ‘ દૃષ્ટિ ’ હોય છે. ‘ ગર્ભજ ’ ને ત્રણે દૃષ્ટિ હોય છે. એમાં સમ્યક્દૃષ્ટિવાળાઓ બે પ્રકારના છેઃ કેટલાક ‘ દેશવિરત ’ છે, અન્ય ‘ અવિરત ’ છે. ‘ સર્વવિરત ’ કોઈ નથી. ૧૭૫-૧૭૬.

હવે એમનાં જ્ઞાન અને દર્શન વિષે. (દ્વાર ૨૬-૨૭).

‘ સંમૂર્છિમ ’ પંચેન્દ્રિયતિર્યચોમા કેટલાક બે જ્ઞાનયુક્ત તેમ કેટલાક બે અજ્ઞાનયુક્ત છે. ‘ ગર્ભજો ’ માં કેટલાક બે કે ત્રણ જ્ઞાનવાળા છે, બ્યારે કેટલાક બે કે ત્રણ અજ્ઞાનવાળા પણ છે. ૧૭૭.

સંમૂર્છિમ તેમ ગર્ભજ-બેઉ પ્રકારના પંચેન્દ્રિયતિર્યચોને પ્રથમના બે દર્શનો છે. અવધિજ્ઞાનયુક્ત ગર્ભજતિર્યચોને ત્રણ દર્શનો હોય છે. ૧૭૮.

હવે એમના ઉપયોગ વિષે. (દ્વાર ૨૮ મું)

સંમૂર્છિમાનાં ચત્ત્વાર ઉપયોગાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।

ગર્ભજાનાં તુ ચત્ત્વારઃ પદ્ પંચૌઘાન્નવાપિ તે ॥ ૧૭૯ ॥

યદેષાં કેવલજ્ઞાનં મુક્ત્વા કેવલદર્શનમ્ ।

જ્ઞાનં મનઃપર્યવં ચ સર્વેઽન્યે સમ્ભવન્તિ તે ॥ ૧૮૦ ॥

इति उपयोगाः ॥ ૨૮ ॥

સ્યાદનાહારિતા ત્વેષામેકદ્વિસમયાવધિ ।

ઞ્જાશ્રાદિસ્ત્રિધાહારઃ સચિત્તાદિરપિ ત્રિધા ॥ ૧૮૧ ॥

પ્રથમં ત્વોજશ્રાહારો લોમકાવલિકૌ તતઃ ।

અન્તરં દ્વૌ દિનૌ જ્યેષ્ઠં લઘુ ચાન્તર્મુહૂર્ત્તકમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

જ્યેષ્ઠં ચૈતત્કાવલિકાહારસ્ય સ્મૃતમન્તરમ્ ।

સ્વાભાવિકં ત્રિપલ્યાયુર્યુક્તતિર્યગપેક્ષયા ॥ ૧૮૩ ॥

इति आहारः ॥ ૨૯ ॥

ગુણસ્થાનદ્વયં સંમૂર્છિમાનાં વિકલાક્ષવત્ ।

ગર્ભજાનાં પંચ તાનિ પ્રથમાનિ ભવન્તિ હિ ॥ ૧૮૪ ॥

સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિયતિર્યચોને ચાર ઉપયોગ કહ્યા છે. પણ ‘ ગર્ભજ ’ ને ચાર, પાંચ, છ, અને ઓઘથી નવ પણ કહ્યા છે; કેમકે એમને કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન-એટલા સિવાયના બાકી સર્વ ઉપયોગો હોય છે. ૧૭૬-૧૮૦.

હવે એમના આહાર વિષે. (દ્વાર ૨૯ મુ).

પંચેન્દ્રિયતિર્યચો એક બે સમય અનાહારી રહે છે. એમને ‘ ઓજઆહાર ’ વગેરે ત્રણ પ્રકારનો આહાર હોય છે; તેમ ‘ સચિત્ત આહાર ’ વગેરે ત્રણ પ્રકારનો આહાર પણ હોય છે. પહેલો ઓજઆહાર હોય છે; પછી લોમઆહાર અને પછી કવળઆહાર હોય છે. આહારનું અન્તર ઉત્કૃષ્ટતઃ બે દિવસોનું, અને જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્ત્તનું હોય છે. આ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર કહ્યું તે કવળાહારનું સમજવું, અને તે ત્રણ પદ્યોપમના આયુષ્યવાળા તિર્યચની અપેક્ષાએ સ્વાભાવિક છે. ૧૮૧-૧૮૩.

હવે એમના ગુણ અને યોગ વિષે. (દ્વાર ૩૦-૩૧).

સંમૂર્છિમ તિર્યચપંચેન્દ્રિયોને વિકલેન્દ્રિયોની પેઠે બે ગુણસ્થાન છે, જ્યારે ‘ ગર્ભજ ’ ને પ્રથમનાં પાંચ ગુણસ્થાન કહ્યાં છે. ૧૮૪

इति गुणाः ॥ ३० ॥

संमूर्छिमानां चत्वारो योगाः स्युर्विकलाक्षवत् ।

आहारकद्वयं मुक्त्वा गर्भजानां त्रयोदश ॥ १८५ ॥

इति योगाः ॥ ३१ ॥

प्रतराસંખ્યભાગસ્થાસંખ્યેયશ્રેણિવર્તિત્રિઃ ।

નમઃપ્રદેશૈઃ પ્રમિતાસ્તિર્યચઃ સ્વચરાઃ સ્મૃતા ॥ ૧૮૬ ॥

एवमेव स्थलचरास्तथा जलचरा अपि ।

भवन्ति किन्तु संख्येयगुणाधिकाः क्रमादिमे ॥ १८७ ॥

यदसौ प्रतराસંખ્યભાગઃ પ્રાગુદિતઃ સ્વલુ ।

યથાક્રમં શ્રુતે પ્રોક્તો બૃહત્તરબૃહત્તમઃ ॥ ૧૮૮ ॥

षट्पंचाशांगुलशतद्वयमानानि निश्चितम् ।

યાવન્તિ સૂચિસ્ખંડાનિ સ્યુરેકપ્રતરે સ્ફુટમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

तावज्ज्योतिष्कदेवेभ्यः स्युः संख्येयगुणाः क्रमात् ।

તિર્યકૂપંચેન્દ્રિયાઃ પંઢા નમઃસ્થલામ્બુચારિણઃ ॥૧૯૦॥ યુગ્મમ્ ॥

एतत्संमूर्छिमगर्भोत्थानां समुदितं खलु ।

ક્લીબાનાં માનમાભાવ્યં શ્રુતે પૃથગનુક્તિતઃ ॥ ૧૯૧ ॥

સંમૂર્છિમ તિર્યચપંચેન્દ્રિયોને વિકલેન્દ્રિયોની પેઠે ચાર યોગ હોય છે. જ્યારે ‘ગર્ભજ’ ને બે આહારકયોગો શિવાયના અન્ય તેર યોગ છે. ૧૮૫.

હવે એમના માન વિષે. (દ્વાર ૩૨ મું).

પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણિઓમાં જેટલા આકાશપ્રદેશો છે તેટલા ખેચર તિર્યચો છે. સ્થળચરો અને જળચરો પણ તેટલાજ છે, પરંતુ એઓ અનુક્રમે સંખ્યાતગણા અધિક છે કેમકે આ જે પ્રતરનો અસંખ્યાતમો ભાગ કહ્યો એને સિદ્ધાન્તમાં અનુક્રમે વિશેષવિશેષ મ્હોટો થતો કહ્યો છે. ૧૮૬-૧૮૮.

એક પ્રતરની અંદર બસોછપ્પન અંગુલપ્રમાણ જેટલા સૂચિખંડો હોય તેટલા જ્યોતિષ્કદેવોથી અનુક્રમે સંખ્યાતગણા નપુંસક ખેચર, સ્થળચર અને જળચર હોય છે. આ ‘માન’ (નપુંસક) સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ-બેઉનું એકત્ર-લેણું સમજવું. સિદ્ધાન્તમાં પણ બેઉનું લેણું જ કહ્યું છે, પૃથક્ કહ્યું નથી. ૧૮૯-૧૯૧.

इति मानम् ॥ ३२ ॥

एष्वल्पाः खचरास्तेभ्यः संख्यघ्ना खचरस्त्रियः ।

ताभ्यः स्थलचरास्तेभ्यः संख्यघ्नाः स्युस्तदंगनाः ॥ १९२ ॥

ताभ्यो जलचरास्तेभ्यो जलचर्यस्ततः क्रमात् ।

नपुंसकाः संख्यगुणाः नभःस्थलाम्बुचारिणः ॥ १९३ ॥

एते च समूर्ध्विमयુक्ता इति ज्ञेयम् ॥

इति लघ्व्यल्पबहुता ॥ ३३ ॥

સ્તોકાઃ પંચાક્ષતિર્યચઃ પ્રતીચ્યાં સ્યુસ્તતઃ ક્રમાત્ ।

પ્રાચ્યાં યામ્યામુદીચ્યાં ચ વિશેષતોઽધિકાધિકાઃ ॥ ૧૯૨ ॥

इति दिगपेक्षयाल्पबहुता ॥ ३४ ॥

तिर्यक्पंचेन्द्रियाणां स्यादन्तर्मुहूर्त्तसंमितम् ।

जघन्यमन्तरं ज्यેષ્ઠં ત્વનન્તકાલસમ્મિતમ્ ॥ ૧૯૩ ॥

एतत् वनस्पतेः कायस्थितिं भुक्त्वा गरीयसीम् ।

પુનઃ પંચાક્ષતિર્યક્ત્વં લભમાનસ્ય સમ્ભવેત્ ॥ ૧૯૪ ॥

હવે એમના લઘુ અદ્યપણહુત્વ વિષે. (દ્વાર ૩૩ મું).

પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોમાં સર્વથી થોડા ખેચરો છે, એઓનાં કરતાં સંખ્યગણી ખેચરીઓ છે, એથી સંખ્યગણી સ્થળચરો છે અને એથી ચે સંખ્યગણી સ્થળચરીઓ છે. સ્થળચરીઓ કરતાં અનુક્રમે સંખ્યસંખ્યગણી જળચરો, જળચરીઓ, નપુંસક-ખેચરો, નપુંસકસ્થળચરો, અને નપુંસક જળચરો છે. (આ ત્રણેયે નપુંસકો સમૂર્ધ્વિમ નપુંસકો સમજવા). ૧૯૨-૧૯૩.

હવે દિશાને અપેક્ષીને એમના અદ્યપણહુત્વ વિષે. (દ્વાર ૩૪ મું).

પંચેન્દ્રિયતિર્યંચો પશ્ચિમદિશામાં સર્વથી થોડા છે. એથી અનુક્રમે અધિકઅધિક પૂર્વ, દક્ષિણ અને ઉત્તરદિશામાં છે. ૧૯૪.

હવે એમના અન્તર વિષે. (દ્વાર ૩૫ મું).

પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોનું જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે; ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અનન્તકાળનું છે; વનસ્પતિની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ ભોગવીને ફરી પાછો પ્રાણી પંચેન્દ્રિયતિર્યંચમાં આવે એટલામાં ઉત્કૃષ્ટતઃ અનન્ત કાળ વહી જવો સંભવે છે. ૧૯૫-૧૯૬.

इति अन्तरम् ॥ ३५ ॥

द्वयक्षादितिर्यक्तनुभृत्स्वरूप-

मेवं मयोक्तं किल लेशमात्रम् ।

विशेषविस्ताररसार्थिना तु

सिद्धान्तवारांनिधयोऽवगाह्याः ॥ १९७ ॥

विश्वाश्चर્યदकीર્त्तिकીર્त्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रान्तिष-

દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।

काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे

सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभगः षष्ठः समाप्तः सुखम् ॥ १९८ ॥

इति षष्ठः सर्गः ।

આ પ્રમાણે અમે એઈન્દ્રિય આદિ તિર્યચ પ્રાણીઓનું લેશ સ્વરૂપ કહ્યું છે. જેને વિશેષ વિસ્તાર જાણવાની ઇચ્છા હોય એણે સિદ્ધાન્તરૂપી સમુદ્રનું અવગાહન કરવું. ૧૯૭.

જેમની કીર્તિ શ્રવણ કરીને સકળ વિશ્વ આશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયું છે એવા શ્રીમાન્ કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના અન્તેવાસી (શિષ્ય), અને માતા-રાજબા તથા પિતા-તેજપાળના પુત્રરત્ન શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જે આ-જગતના નિશ્ચિત તત્ત્વોને દીપકની જેમ અજવાળામાં લાવનાર કાવ્યગ્રંથ રચ્યો છે તેનો સુલગઅર્થપરંપરાથી નીતરતો છઠો સર્ગ નિર્વિધ્ને સમાપ્ત થયો. ૧૯૮.

છઠો સર્ગ સમાપ્ત.

अथ सप्तमः सर्गः ।

—•—

संमूर्छिमा गर्भजाश्च द्विविधा मनुजा अपि ।

वक्ष्ये संक्षेपतस्तत्र प्रथमं प्रथमानिह ॥ १ ॥

अन्तर्द्वीपेषु पट्पंचाशत्यधो कर्मभूमिषु ।

पंचाधिकासु दशसु त्रिंशत्यकर्मभूमिषु ॥ २ ॥

पुरीषे च प्रश्रवणे श्लेष्मसिंघाणयोरपि ।

वान्ते पित्ते शोणिते च शुक्रे मृतकलेवरे ॥ ३ ॥

पूये स्त्रीपुंससंयोगे शुक्रपुद्गलविच्युतौ ।

पुरनिर्गमने सर्वेष्वपवित्रस्थलेषु च ॥ ४ ॥

स्युर्गर्भजमनुष्याणां सम्बन्धिष्वेषु वस्तुषु ।

संमूर्छिमतराः सैकं शतं ते क्षेत्रभेदतः ॥ ५ ॥ कलापकम् ॥

इति भेदाः ॥ १ ॥

सर्ग सातमो.

—•—

मनुष्यોના પણ (૧) સંમૂર્છિમ અને (૨) ગર્ભજ-એમ બે પ્રકાર છે. એમાં પહેલાં સંમૂર્છિમનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરું છું. ૧.

(૧) એના ભેદ વિષે.

સંમૂર્છિમ મનુષ્યો (૧) છાપન અન્તર્દ્વીપોમાં, (૨) પંદર ઠર્મભૂમિઓમાં, (૩) ત્રીશ અકર્મભૂમિઓમાં, (૪) વિદ્યામાં, (૫) મૂત્રમાં, (૬) શ્લેષ્મમાં, (૭) કફમાં, (૮) વમનમાં, (૯) પિત્તમાં, (૧૦) રૂધિરમાં, (૧૧) વીર્યમાં, (૧૨) કલેવરમાં, (૧૩) રસીમાં, (૧૪) સ્ત્રીપુરૂષના સંયોગમાં, (૧૫) શુક્રસ્રાવમાં, (૧૬) નગરની ગટરમાં, તથા (૧૭) સર્વ અપવિત્ર સ્થળોમાં -એવી રીતે ગર્ભજ મનુષ્યોના સંબંધવાળી સર્વ વસ્તુઓમાં હોય છે. એના ક્ષેત્રપરત્વે ૧૦૧ પ્રકાર છે. ૨-૫.

સ્થાનમેષાં દ્વિપાથોધિસાધર્વીપદ્વયાવધિ ।

સ્થાનોત્પાદસમુદ્ઘાતૈઃ લોકાસંખ્યાંશગા અમી ॥ ૬ ॥

इति स्थानम् ॥ २ ॥

આરમ્ભ્ય પંચ પર્યાપ્તીસ્તે મ્રિયન્તેઽસમાપ્ય તાઃ ।

પ્રાણા ભવન્તિ સપ્તાષ્ટાવેષાં વાઙ્મનસે વિના ॥ ૭ ॥

નવ પ્રાણા इति तु संग्रहण्यवचूर्णौ ॥

इति पर्याप्तिः ॥ ३ ॥

સંખ્યા યોનિકુલાનાં ચ નૈષાં ગર્ભજતઃ પૃથક્ ।

યોનિસ્વરૂપં ત્વેતેષાં વિજ્ઞેયં વિકલાક્ષવત્ ॥ ૮ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ ४ । ५ । ६ ॥

જઘન્યોત્કર્ષયોરન્તર્મુહૂર્ત્ત સ્યાત્ ભવસ્થિતિઃ ।

પૃથક્ત્વં ચ મુહૂર્ત્તાનામેષાં કાયસ્થિતિર્મતા ॥ ૯ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ ७ । ૮ ॥

આદ્યા ત્રિદેહી સંસ્થાનં હુંડં દેહોઙ્ગુલસ્ય ચ ।

અસંખ્યાંશમિતઃ પૂર્વે સમુદ્ઘાતાસ્ત્રયો મતાઃ ॥ ૧૦ ॥

इति द्वारचतुष्टयम् ॥ ९-१२ ॥

(૨) એ મનુષ્યોનું સ્થાન એ સમુદ્ર અને અદ્વીદ્વીપો સુધીમાં છે. સ્થાન, ઉત્પાદ અને સમુદ્ઘાતોને લઈને એ આ લોકના અસંખ્યમા ભાગમાં રહેલા છે. ૬

(૩) એઓ પાંચ પર્યાપ્તિઓ આરંભીને, એને પૂરી કર્યા પૂર્વે જ મૃત્યુ પામે છે. એમને વાયા અને મન વિના સાત આઠ પ્રાણ હોય છે. સંગ્રહણીની અવચૂર્ણીમાં એમને વળી નવ પ્રાણ કહ્યા છે. ૭.

એમની (૪) યોનિસંખ્યા, અને એમની (૫) કુળસંખ્યા 'ગર્ભજ' થી પૃથક્ નથી. એમનું (૬) યોનિસ્વરૂપ 'વિકલેન્દ્રિયો' ની સમાન સમજવું. ૮.

એમની (૭) ભવસ્થિતિ, જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ, અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે; અને (૮) કાય-સ્થિતિ પૃથક્ત્વ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. ૯.

એમને (૯) પહેલાં ત્રણ શરીરો છે; (૧૦) હુંડક સંસ્થાન છે; (૧૧) અંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેવડું દેહમાન છે અને (૧૨) પહેલા ત્રણ સમુદ્ઘાત છે. ૧૦.

एषां गतिर्विकलवत्तथैवागतिरप्यहो ।

किन्त्वमी वह्निवायुभ्यां नागच्छन्ति नरत्त्वतः ॥ ११ ॥

अष्टचत्वारिंशदेषां नाड्यो जन्मात्ययान्तरम् ।

एकसामयिकी संख्या विज्ञेया विकलाक्षवत् ॥ १२ ॥

इति गत्यागती ॥ १३-१४ ॥

अनन्तराप्तिः समयेसिद्ध्यतां गणनापि च ।

पृथग् न लक्ष्यते द्वेषां सा विज्ञेया बहुश्रुतात् ॥ १३ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ १५-१६ ॥

द्वाराणि લેશ્યાદીન્યષ્ટાવેતેષાં વિકલાક્ષવત્ ।

उक्तानि किन्त्विन्द्रियाणि पंचैतेषां श्रुतानुगैः ॥ १४ ॥

इति द्वाराष्टकम् ॥ १७-२४ ॥

मिथ्यादृशोऽमी एतेषामाद्याज्ञानद्वयं तथा ।

आद्ये द्वे दर्शने तस्मादुपयोगचतुष्टयम् ॥ १૫ ॥

इति द्वारचतुष्टयम् ॥ ૨૫-૨૮ ॥

એમની (૧૩) ગતિ અને (૧૪) આગતિ-એક વિકલેન્દ્રિયો પ્રમાણે છે. પરંતુ એઓ અગ્નિ, વાયુ, અને મનુષ્યમાંથી આવતા નથી. એમના જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચેનું અંતર અડતાળીશ નાડીઓનું છે. એમની એકસામયિકી સંખ્યા વિકલેન્દ્રિયો પ્રમાણે સમજવી. ૧૧-૧૨.

એમની (૧૫) અનન્તરાપ્તિ અને (૧૬) સમયસિદ્ધિની ગણના પૃથક્ જણાતી નથી. એટલે એ બહુશ્રુતો પાસેથી જાણી લેવી. ૧૩.

એમના લેશ્યા આદિક આઠ દ્વાર એટલે કે સત્તરમાંથી ચોવીશમા સુધીના દ્વાર વિકલેન્દ્રિયો પ્રમાણે છે. પરંતુ જ્ઞાનીઓએ એમને ઇન્દ્રિયો પાંચ કહી છે. ૧૪.

એમની (૨૫) દૃષ્ટિ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. એમને જ્ઞાનમાં (૨૬) પ્રથમનાં બે ‘ અજ્ઞાન ’ છે; અને (૨૭) દર્શનમાં પહેલાં બે દર્શન છે; અને તેથી, (૨૮) ઉપયોગો એમને ચાર છે. ૧૫.

સાકારાન્યોપયોગાશ્ચાજ્ઞાનદર્શનવત્તયા ।

વિકલાક્ષવદાહારકૃતઃ કાવલિકં વિના ॥ ૧૬ ॥

इति आहारः ॥ २९ ॥

આદ્યં ગુણસ્થાનમેષામિદં યોગત્રયં પુનઃ ।

ઔદારિકસ્તન્મિશ્રશ્ચ કાર્મણશ્ચેતિ કીર્તિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ ३०-३१ ॥

અંગુલપ્રમિતક્ષેત્રપ્રદેશરાશિવર્તિનિ ।

તૃતીયવર્ગમૂલઘ્ને વર્ગમૂલે કિલાદિમે ॥ ૧૮ ॥

યાવાન્ પ્રદેશરાશિઃ સ્યાત્ સ્વંડાસ્તાવત્પ્રદેશકાઃ ।

યાવન્ત એકસ્યામેકપ્રાદેશિક્યાં સ્યુરાવલૌ ॥ ૧૯ ॥

તાવન્તઃ સંમૂર્ણિમા હિ મનુજા મનુજોત્તમૈઃ ।

નિર્દિષ્ટા દૃષ્ટવિસ્પષ્ટસચરાચરવિષ્ટપૈઃ ॥ ૨૦ ॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

इति मानम् ॥ ३२ ॥

દ્વારાણ્યથોક્તશેષાણિ પંચૈતેષાં મનીષિભિઃ ।

ભાવ્યાનીહ વદ્યમાણગર્ભોદ્ભવમનુષ્યવત્ ॥ ૨૧ ॥

એમને જ્ઞાન અને દર્શન બેઉ હોવાથી એ ઉપયોગો સાકાર અને નિરાકાર બેઉ છે. ‘ આહાર ’ ની વાતમાં એઓ વિકલેન્દ્રિયોને મળતા છે. ફેર એટલો કે એમને ‘ કવળાહાર ’ નથી. (૨૬). ૧૬.

એમનું (૩૦) પહેલું ગુણસ્થાન છે. એમને (૩૧) ત્રણ યોગ હોય છે; ઔદારિક, મિશ્રઔદારિક અને કાર્મણ. ૧૭.

હવે એમના ‘ માન ’ વિષે. (૩૨).

અંગુળ પ્રમાણ ક્ષેત્રના પ્રદેશોની રાશિમાં વર્તતા ત્રણવર્ગમૂળ કરેલા એવા પહેલા વર્ગ-મૂળમાં, જેટલો પ્રદેશરાશિ હોય તેટલા પ્રદેશવાળા, એકપ્રદેશી એકશ્રેણિની અંદર જેટલા ખંડ હોય તેટલા સંમૂર્ણિમ મનુષ્યો હોય છે એમ શ્રી જિનેશ્વરનું વચન છે. ૧૮-૨૦.

એમના શેષ પાંચ દ્વારો (૩૩ થી ૩૭ સુધીના), ગર્ભજ મનુષ્યો પ્રમાણે જાણવા. (જે હવે પછી પ્રસંગે કહેશું). ૨૧.

इति द्वारपंचकम् ॥ ३३-३७ ॥

कर्माकर्मधरान्तर्द्वीपभवा गर्भजा नरास्त्रिविधाः ।

स्युः पंचदशत्रिंशत्पदपंचाशद्विधाः क्रमतः ॥ २२ ॥

म्लेच्छा आर्या इति द्वेधा मनुजाः कर्मभूमिजाः ।

म्लेच्छाः स्युः शक्यवनमुरुंडश्वरादयः ॥ २३ ॥

आर्याः पुनर्द्विधाः प्रोक्ता ऋद्धिप्राप्तास्तथापरे ।

ऋद्धिप्राप्तास्तत्र षोढा प्रज्ञताः परमेश्वरैः ॥ २४ ॥

अर्हन्तः सार्वभौमाश्च महैश्वर्यमनोहराः ।

बलदेवा वासुदेवाः स्युर्विद्याधरचारणाः ॥ २५ ॥

अनृद्धयो नवविधाः क्षेत्रजातिकुलार्यकाः ।

कर्मशिल्पज्ञानभाषाचारित्रदर्शनार्यकाः ॥ २६ ॥

तत्र च क्षेत्रार्या आर्यदेशोत्थास्ते सार्धा पंचविंशतिः ।

अंगा वंगाः कलिंगाश्च मगधाः कुरुकोशलाः ॥ २७ ॥

એ પ્રમાણે સંમૂર્છિત મનુષ્યોનાં ૩૭ દ્વારો વિષે કહ્યું.

હવે ગર્ભજ મનુષ્યોનાં દ્વારો વિષે.

એમાં પહેલું દ્વાર ભેદ: તે આ પ્રમાણે:—

ગર્ભજ મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારના છે: કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા, અકર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા, અને અન્તર્દ્વીપમાં ઉત્પન્ન થયેલા. એ ત્રણેના પાછા અનુક્રમે પંદર, ત્રીશ અને છપ્પન ભેદ છે. ૨૨.

કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો, મ્લેચ્છ અને આર્ય—એમ બે જાતના છે. એમાં શક, યવન, મુરુંડ અને શબર વગેરે મ્લેચ્છ છે. ૨૩.

આર્યો બે જાતના છે: સમૃદ્ધિવાળા અને સમૃદ્ધિવિનાના. એમાં ‘સમૃદ્ધિવાળા’ આ છ પ્રકારનાં છે:—મહાન્, ઐશ્વર્યશાલી અર્હંતો, ચક્રવર્તીઓ, બળદેવ, વાસુદેવ, વિદ્યાધર અને ચારણ. ૨૪-૨૫.

વળી ‘સમૃદ્ધિ રહિત’ ના નવ પ્રકાર કહ્યા છે: ક્ષેત્રઆર્ય, જાતિઆર્ય, કુળઆર્ય, કર્મ-આર્ય, શિલ્પઆર્ય, જ્ઞાનઆર્ય, ભાષાઆર્ય, ચારિત્રઆર્ય અને દર્શનઆર્ય. ૨૬.

એમાં, આર્યદેશમાં ઉત્પન્ન થયા હોય એ ‘ક્ષેત્રઆર્ય’ કહેવાય છે. એવા આર્યદેશ સાડીપચવીશ છે તે આ પ્રમાણે:—

(૧) અંગ, (૨) બંગ, (૩) કલિંગ, (૪) મગધ, (૫) કુરુ, (૬) કોશલ,

કાશ્યઃ કુશાર્તાઃ પંચાલા વિદેહા મલયાસ્તથા ।

વત્સાઃ સુરાષ્ટ્રાઃ શ્યાન્ડિલ્યા વરાટા વરણાસ્તથા ॥ ૨૮ ॥

દશાર્ણા જંગલા વેદ્યઃ સિન્ધુસૌવીરકા અપિ ।

ભંગ્યો વૃત્તાઃ સૂરસેનાઃ કુણાલા લાટસંજ્ઞકાઃ ॥ ૨૯ ॥

કેકયાર્ધમિમે સાર્ધપંચવિંશતિરીરિતાઃ ।

નામાનિ રાજધાનીનાં બ્રવીમ્યેષુ ક્રમાદથ ॥ ૩૦ ॥

ચમ્પા તથા તામ્રલિતી સ્યાત્કાંચનપુરં પુરમ્ ।

રાજગૃહં ગજપુરં સાકેતં ચ વરાણસી ॥ ૩૧ ॥

શૌર્યપુરં ચ કાંપિલ્યં મિથિલા ભદિલં પુરમ્ ।

કૌશામ્બી ચ દ્વારવતી નન્દિવત્સાભિધે પુરે ॥ ૩૨ ॥

અચ્છાપુરં મૃત્તિકાવત્યહિચ્છત્રાભિધા પુરી ।

શુક્તિમતી વીતભયં પાપા માષપુરં પુરમ્ ॥ ૩૩ ॥

મથુરાનગરી ચૈવ શ્રાવસ્તીનગરી વરા ।

કોટિવર્ષ શ્વેતામ્બિકા રાજધાન્યઃ ક્રમાદિમાઃ ॥ ૩૪ ॥

एष्वेवार्हच्चक्रिरामवासुदेवोद्भवो भवेत् ।

आर्यास्तत इमेऽन्ये च तदभावादनार्यकाः ॥ ૩૫ ॥

(૭) કાશી, (૮) કુશાર્ત, (૯) પંચાલ, (૧૦) વિદેહ, (૧૧) મલય, (૧૨) વત્સ, (૧૩) સુરાષ્ટ્ર, (૧૪) શાન્ડિલ્ય, (૧૫) વરાહ, (૧૬) વરણ, (૧૭) દશાર્ણ, (૧૮) જંગલ, (૧૯) વેદી, (૨૦) સિન્ધુસૌવીર, (૨૧) ભંગી, (૨૨) વૃત્ત, (૨૩) સૂરસેન, (૨૪) કુણાલ, (૨૫) લાટ તથા અરધો કેકય દેશ. ૨૭-૩૦.

હવે એ દેશોની રાજધાનીઓના નામ અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે:—

ચંપા, તામ્રલિતી, કાંચનપુર, રાજગૃહ, ગજપુર, સાકેતપુર, વરાણસી, શૌર્યપુર, કાંપિલ્યપુર, મિથિલા, ભદિલપુર, કૌશાંબી, દ્વારિકા, નન્દિપુર, વત્સપુર, અચ્છાપુર, મૃત્તિકાવતી, અહિચ્છત્રા, શુક્તિમતી, વીતભય, પાવાપુરી, માષપુર, મથુરા, શ્રાવસ્તી, કોટિવર્ષ અને શ્વેતાંબિકા. ૩૧-૩૪.

આ દેશોમાંજ અહર્ત, અકપતી, બલદેવ અને વાસુદેવનો જન્મ થાય છે માટે એ આર્યદેશો કહેવાય છે. બાકીના અનાર્ય કહેવાય છે. ૩૫,

સૂત્રકૃતાંગવૃત્તૌ ચ અનાર્યલક્ષણમેવં ઉક્તમ્—

ધર્મમેત્તિશ્રલ્લરાઈં જે સુત્રિ સુમિણે ન સુચ્ચંતિ ॥

વિજ્ઞેયાસ્તત્ર જાત્યાર્યા યે પ્રશસ્તેભ્યજાતયઃ ।

ઉગ્રભોગાદિકુલજાઃ કુલાર્યાસ્તે પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૩૬ ॥

કર્માર્યાઃ વાસ્ત્રિકાઃ સૌત્રિકાદ્યાઃ કાર્પાસિકાદયઃ ।

શિલ્પાર્યાસ્તુ તુન્નકારાસ્તન્તુવાયાદયોઽપિ ચ ॥ ૩૭ ॥

ભાષાર્યા યેઽર્ધમાગધ્યા ભાષન્તે ભાષયાત્ર તે ।

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાર્યાસ્તુ જ્ઞાનાદિભિર્યુતાઃ ॥ ૩૮ ॥

અત્ર ભૂયાન્ વિસ્તરોઽસ્તિ સ તુ પ્રજ્ઞાપનાદિતઃ ।

વિજ્ઞેયો વિબુધૈર્નેહ પ્રોચ્યતે વિસ્તૃતેર્ભયાત્ ॥ ૩૯ ॥

इति भेदाः ॥ १ ॥

एषां तिर्यग् नरक्षेत्रावधि जन्मात्ययादिकम् ।

योजनानां दशशतीमधो न परतः पुनः ॥ ४० ॥

इति स्थानम् ॥ २ ॥

‘ સૂત્રકૃતાંગ ’ ની વૃત્તિમાં ‘ અનાર્ય ’ નું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—

જેમણે ‘ ધર્મ ’ એવા અક્ષરો સ્વપ્નને વિષે પણ સાંભળ્યા નથી તે.

હવે પ્રશસ્ત ઇન્દ્રિય જાતિવાળા છે તે જાતિઆર્યો કહેવાય છે. ઉગ્ર, ભોગ આદિ કુળોમાં જન્મેલા કુલઆર્ય કહેવાય છે. ૩૬.

વળી વસ્ત્રોનો વેપાર કરનારા, સુતરનો વેપાર કરનારા, કપાસનો વેપાર કરનારા વગેરે કર્મઆર્ય કહેવાય છે; તથા દરજી, સાળવી આદિ શિલ્પઆર્યો કહેવાય છે. ૩૭.

જેઓ અર્ધમાગધી ભાષા બોલે છે તેઓ ભાષાઆર્ય કહેવાય છે. વળી જ્ઞાનવાળાઓ જ્ઞાનઆર્ય, દર્શનવાળાઓ દર્શનઆર્ય અને ચારિત્રવાળાઓ ચારિત્રઆર્ય કહેવાય છે. ૩૮.

આ સંબંધમાં ઘણું કહેવાનું છે પણ વિસ્તારના ભયથી કહું નથી માટે તે બુદ્ધિમાનોએ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર વગેરે ગ્રંથોમાંથી જાણી લેવું. ૩૯.

આ ગર્ભજ મનુષ્યોના સ્થાન પરત્વે

એટલું કહેવાનું છે કે એમના જન્મમરણ તિર્યક્લોકમાં મનુષ્યક્ષેત્ર સુધી થાય છે અને અધોલોકમાં એક સહસ્ર યોજન પર્યન્ત થાય છે. એથી આગળ થતાં નથી. ૪૦.

एषां पर्याप्तयः सर्वाः पर्याप्तानां प्रकीर्त्तिताः ।

यथासम्भवमन्येषां प्राणाश्च निखिला अपि ॥ ४१ ॥

इति पर्याप्तयः ॥ ૩ ॥

चतुर्दशयोनिलक्षा एषां संमूर्च्छिमैः सह ।

द्वादश स्युः कुलकोटयो योनिर्विवृतसंवृता ॥ ૪૨ ॥

मिश्रा सचित्ताचित्તत्वात् शीतोष्णत्वाच्च सा भवेत् ।

वंशीपत्रा तथा शंखावर्ता कूर्मोन्नतापि च ॥ ૪૩ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ ૪ । ૫ । ૬ ॥

पल्योपमानां त्रितयमुत्કૃષ્ટેષાં ભવસ્થિતિઃ ।

સા યુગ્મિનાં પરેષાં તુ પૂર્વકોટિઃ પ્રકીર્તિતા ॥ ૪૪ ॥

જઘન્યા નરગર્ભસ્ય સ્થિતિરાન્તર્મુહૂર્તિકી ।

ઉત્કૃષ્ટા દ્વાદશાબ્દાનિ વિજ્ઞેયા મધ્યમાડપરા ॥ ૪૫ ॥

એમની પર્યાપ્તિ વિષે.

પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યોને સર્વ પર્યાપ્તિ કહી છે; અપર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યોને, એટલી સંભવે એટલી કહી છે. તથા પ્રાણો તે એઓને સઘળા હોય છે. ૪૧.

એમના ચોથા. પાંચમા અને છઠ્ઠા દ્વાર વિષે.

સંમૂર્છિમોની અને આમની લેગી ચૌદલક્ષ યોનિ છે; જ્યારે કુલકોટિ બાર લક્ષ છે. એમની યોનિ વિવૃતસંવૃત છે. વળી એ ‘સચિત્તાચિત્ત’ છે અને ‘શીતોષ્ણ’ છે; એટલે જેઠ રીતે એઓની મિશ્ર યોનિ કહેવાય છે. વળી તેમને વંશીપત્રા, શંખાવર્તા તેમજ કૂર્મોન્નતા એવા ત્રણ પ્રકારમાંથી પણ ત્રણે પ્રકારની યોનિ હોય છે. ૪૨-૪૩.

હવે એમની ભવસ્થિતિ વિષે.

ગર્ભજ મનુષ્યોની ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પદ્યોપમની છે. પણ આ સ્થિતિ માત્ર યુગલી-આઓની છે; બીજાઓની અર્થાત્ એ શિવાયના મનુષ્યોની કોડપૂર્વોની છે. ૪૪.

મનુષ્યના ગર્ભની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની છે, અને એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાર વર્ષની છે. આ શિવાયની વચલી સ્થિતિ ‘મધ્યમ’ સમજવી. ૪૫.

પિત્તાદિદૂષિતઃ પાપી કાર્મણાદિવશોઽથવા ।

દ્વાદશાબ્દાનિ ગર્ભાન્તસ્તિષ્ઠેત્ સિદ્ધનૃપાદિવત્ ॥ ૪૬ ॥

ચતુર્વિંશતિવર્ષાં ચ ગર્ભકાયસ્થિતિર્નૃણામ્ ।

ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિગર્ભસ્ય મૃત્વોત્પન્નસ્ય તત્ર સા ॥ ૪૭ ॥

સ્થિત્વા દ્વાદશવર્ષાણિ ગર્ભે કશ્ચિન્મહાઘવાન્ ।

વિપયોત્પય તત્રૈવ તાવત્તિષ્ઠત્યસૌ યતઃ ॥ ૪૮ ॥

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

इत्यर्थतो भगवतीशतक २ पंचमोद्देशके ॥

पूर्वाणां कोटयः सप्त तथा पल्योपमत्रयम् ।

भाव्या गर्भजतिर्यग्वદેષાં કાયસ્થિતિર્ગુરુઃ ॥ ૪૯ ॥

इति कायस्थितिः ॥ ८ ॥

संख्येयजीविनां देहाः पंचासंख्येयजीविनाम् ।

भवेत् देहत्रयमेव विनाहारकवैक्रिये ॥ ૫૦ ॥

इति देहाः ॥ ९ ॥

પિત્ત વગેરે દોષવાળો પાપી અથવા કામણુટુમણુ વગેરેને વશ પ્રાણી સિદ્ધરાજની પેઠે બાર વર્ષ સુધી પણ ગર્ભમાં રહે છે. ૪૬.

મનુષ્યના ગર્ભની કાયસ્થિતિ ચોવીશ વર્ષની પણ હોય; પણ તે, મૃત્યુ પામીને (પુનઃ) ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા ગર્ભની હોય. ૪૭.

કારણકે કેઇ મહા પાપી જીવ બાર વર્ષ ગર્ભમાં રહી મૃત્યુ પામીને (પુનઃ) ઉત્પન્ન થાય છે તે તેટલો સમય ત્યાંજ રહે છે. ૪૮.

આ ભાવાર્થનું ભગવતીસૂત્રના બીજા શતકના પાંચમા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે.

એમની કાયસ્થિતિ

ઉત્કર્ષતઃ, ગર્ભજ તિર્યચોની પેઠે ત્રણ પલ્યોપમ અને સાતકોટિ પૂર્વની સમજવી. ૪૯.

શરીર

સંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યોને પાંચ હોય છે. અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યોને, આહારક અને વૈક્રિય એ બે શરીર નથી હોતાં, એટલે ફક્ત ત્રણ હોય છે. ૫૦

સંખ્યેયજીવિનાં નૃણાં સંસ્થાનાન્યચિલાન્યપિ ।

ચતુરસ્રં ભવેદેતદસંખ્યેયાયુષાં પુનઃ ॥ ૫૧ ॥

इति संस्थानम् ॥ ૧૦ ॥

શતાનિ પંચ ધનુષાં વપુઃ સંખ્યેયજીવિનામ્ ।

ગઘ્યૂતત્રયમન્યેષામુત્કર્ષેણ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૫૨ ॥

જઘન્યતોઽઙ્ગુલાસંખ્યભાગમાનમિદં ભવેત્ ।

ઉભયેષાં તદારમ્ભકાલ એવાસ્ય સમ્ભવઃ ॥ ૫૩ ॥

સંખ્યાયુષાં વૈક્રિયં સાધિકૈકલક્ષયોજનમ્ ।

ઉત્કર્ષેણ જઘન્યાઞ્ચાંગુલસંખ્યાંશસંમિતમ્ ॥ ૫૪ ॥

આહારકશરીરં યત્ સ્યાદેષાં લબ્ધિશાલિનામ્ ।

શ્રુતકેવલિનાં તત્તુ માનતો હસ્તસંમિતમ્ ॥ ૫૫ ॥

इति अंगमानम् ॥ ૧૧ ॥

સ્યુઃ સપ્તાપિ સમુદ્ઘાતા નૃણાં સંખ્યેયજીવિનામ્ ।

અસંખ્યેયાયુષામાર્યાસ્રય એવ ભવન્તિ તે ॥ ૫૬ ॥

સંસ્થાન

સંખ્યાતઆયુષ્યવાળા મનુષ્યોને સઘળાજ હોય છે; અસંખ્યાતઆયુષ્યવાળાને ફક્ત ' સમચતુરસ્ર ' એટલે સમચોરસ હોય છે. ૫૧.

દેહમાન

સંખ્યાતઆયુષ્યવાળા મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો ધનુષ્યનું હોય છે; અસંખ્ય આયુષ્ય વાળાઓનું ફક્ત ત્રણ ગાઉનું કહેલું છે. પરંતુ એઉં જઘન્ય દેહમાન તો અંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું છે; જે કે એના આરંભકાળેજ સંભવે છે. ૫૨-૫૩.

સંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યોનું વૈક્રિય શરીર ઉત્કૃષ્ટ એક લક્ષ યોજનથી કંઈક અધિક હોય છે, અને જઘન્યતઃ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું હોય છે. ૫૪.

વળી લબ્ધિવંત શ્રુતકેવળીઓને જે આહારક શરીર હોય છે તે ફક્ત એક હસ્તપ્રમાણ હોય છે. ૫૫.

સમુદ્ઘાત

સંખ્યેયજીવી મનુષ્યોને સાતેસાત પૂરા હોય છે; અસંખ્યઆયુષક મનુષ્યોને પહેલા ત્રણજ હોય છે. ૫૬.

इति समुद्रघाताः ॥ १२ ॥

यान्ति सर्वे सुरेष्वेव नरा असंख्यजीविनः ।

निजायुःसमहीनेषु नाधिकस्थितिषु क्वचित् ॥ ૫૭ ॥

ततोन्तरद्वીपजाता भवनव्यन्तरावધિ ।

यान्तीશાનદિવં યાવત્ હરિવર્ષાદિજાસ્તુ તે ॥ ૫૮ ॥

સૌધર્માન્તં હૈમવતઃૈરગયવતજા ઇમે ।

જઘન્યાપિ યદીશાનેઽધિકપલ્યોપમા સ્થિતિઃ ॥ ૫૯ ॥

सर्वसंसारिगतिषु नराः संख्येयजीविनः ।

ગચ્છન્તિ કર્મવિગમાદેતિ મુક્તિગતાવપિ ॥ ૬૦ ॥

તત્ર ચ તીવ્રરોષાસ્તપોમત્તાસ્તથા વાલતપસ્વિનઃ ।

દ્વૈપાયનાદિવદ્દૈરપરા યાન્ત્યસુરેષ્વમી ॥ ૬૧ ॥

जलाग्निझपासंपातगलपाशविपाशनैः ।

તૃદ્દુદાથૈર્મૃતાસ્તે સ્યુર્વ્યન્તરાઃ શુભભાવતઃ ॥ ૬૨ ॥

अविराद्धचारित्राणां जघन्यादायताविषः ।

ઉત્કર્ષેણ ચ સર્વાર્થસિદ્ધઃ સ્યાદ્વિપયો ગતેઃ ॥ ૬૩ ॥

હવે એમની ગતિ વિષે. (દ્વાર ૧૩ મુ)

અસંખ્યઆયુવાળા સર્વ મનુષ્યો, પોતાના જેટલા જ આયુષ્યવાળા અથવા પોતાના કરતાં ઓછા આયુષ્યવાળા દેવતાઓમાં જાય છે; પોતાના કરતાં અધિક સ્થિતિવાળા દેવોમાં જતા નથી. એમ હોવાથી, અન્તરદ્વીપમાં જન્મેલાઓ ભવનપતિ અને વ્યન્તરો મુધી જાય છે, અને હરિવર્ષ આદિમાં જન્મેલાઓ ઇશાનદેવલોકમુધી જાય છે. વળી હૈમવત અને હિરણ્યવતમાં જન્મેલાઓ સૌધર્મ દેવલોકમુધી જાય છે કારણકે ઇશાનદેવલોકમાં જઘન્યસ્થિતિ પણ પહોંપમથી અધિક છે. ૫૭-૫૮.

સંખ્યાતઆયુષ્યવાળા મનુષ્યો સર્વસંસારિગતિમાં જાય છે, અને કર્મરહિત થયે મોક્ષે પણ જાય છે. ૬૦.

પણ એમનામાં જે તીવ્રરોષવાળા. તપશ્ચર્યાને લીધે ઉન્મત્ત તથા બાળ તપસ્વીઓ હોય તે દ્વૈપાયનઋષિની પેઠે શત્રુવટ રાખવાથી અસુરોમાં પણ જન્મ લે છે. ૬૧.

વળી જળમાં પડીને, અંપાપાત ખાઈને, અગ્નિમાં પડીને, ગળાફાંસો ખાઈને, વિષપાન કરીને કે ભૂખતરસને લીધે જેઓ મૃત્યુ પામે છે તેઓ, શુભભાવ રહેતો વ્યન્તર થાય છે. ૬૨.

જેઓ ચારિત્ર લઈને વિરાધતા નથી એઓ ઓછામાં ઓછા પહેલે દેવલોકે જાય છે અને વધારેમાં વધારે સર્વાર્થસિદ્ધિએ પણ જાય છે. ૬૩.

વિરાદ્દસંયમાનાં તુ ભવનેશાચતાવિષૌ ।

ક્રમાજ્ઞધન્યોત્કર્ષાભ્યામેવમગ્રેઽપિ ભાવ્યતામ્ ॥ ૬૪ ॥

આરાદ્દદેશવિરતેઃ સૌધર્માચ્યુતતાવિષૌ ।

વિરાદ્દદેશદિરતેઃ ભવનજ્યોતિરાલયૌ ॥ ૬૫ ॥

તાપસાનામપિ તથા તાવેવ ગતિગોચરૌ ।

કાંદર્પિકાણાં ભવનાધિપસૌધર્મતાવિષૌ ॥ ૬૬ ॥

ચરકાણાં પરિવ્રાજાં ભવનબ્રહ્મતાવિષૌ ।

સૌધર્મલાંતકૌ કલ્પૌ રૂપાતૌ કિલ્વિષિકાંગિનામ્ ॥ ૬૭ ॥

વિમાનેષૂત્પદ્યમાનાપેક્ષયેદં યતોઽન્યથા ।

સન્તિ કિલ્વિષિકા દેવા ભવનાધિપતિષ્વપિ ॥ ૬૮ ॥

આજીવિકાભિયોગાનાં ભવનાચ્યુતતાવિષૌ ।

નિન્હવાનાં ચ ભવનેશાન્ત્યગ્રૈવેયકૌ કિલ ॥ ૬૯ ॥

પરતુ જેઓ ચારિત્ર લાઇને વિરાધે છે એઓ જઘન્યતઃ ભવનપતિમાં અને ઉત્કર્ષતઃ પહેલા દેવલોકમાં જાય છે. ૬૪.

દેશવિરાતનો આરાધક હોય છે તે જઘન્યતઃ સૌધર્મ દેવલોકમાં અને ઉત્કૃષ્ટતઃ અચ્યુત દેવલોકમાં જાય છે. અને દેશવિરતનો વિરાધક હોય તે જઘન્યતઃ ભવનપતિમાં અને ઉત્કર્ષતઃ જ્યોતિષ દેવલોકમાં જાય છે. ૬૫.

વળી તાપસોની પણ એ જ પ્રમાણે ગતિ થાય છે; જ્યારે કાંદર્પિકો જઘન્યતઃ ભવનપતિમાં અને ઉત્કર્ષતઃ સૌધર્મ દેવલોકે જાય છે. ૬૬.

ચરકપરિવ્રાજકો જઘન્યતઃ ભવનપતિમાં અને ઉત્કર્ષતઃ પ્રજ્ઞદેવલોકમાં જાય છે; અને કિલ્વિષિ જીવો જઘન્યથી સૌધર્મદેવલોકે અને ઉત્કર્ષથી લાંતક દેવલોકે જાય છે. આ જે કહ્યું એ, વિમાનેને વિષે જેઓ ઉત્પન્ન થાય છે એઓની અપેક્ષાએ કહ્યું છે; કારણ કે નહિતર ભવન-વિષે પણ ' કિલ્વિષ ' દેવો છે. ૬૭-૬૮.

આજીવિકા અર્થે વેષ ધારણ કર્યો હોય છે એવાઓને જઘન્યતઃ ભવનપતિમાં અને ઉત્કર્ષતઃ અચ્યુતદેવલોકમાં સ્થાન મળે છે. વળી નિન્હવોની ગતિ જઘન્યતઃ ભવનપતિ સુધી અને ઉત્કર્ષથી અન્તિમ ગ્રૈવેયક સુધી હોય છે. ૬૯.

ભવ્યાનામપ્યભવ્યાનાં સાધુવેપગુણસ્પૃશામ્ ।

અપિ મિથ્યાદશામેપ વિપયઃ સત્ક્રિયાવજાત્ ॥ ૭૦ ॥

નિગ્રંથગુણવત્ત્વેઽપિ તે સ્યુઃ મિથ્યાદશો યનઃ ।

અશ્રદ્ધધન્ પદમપિ મિથ્યાત્વી સૂત્રભાષિનમ્ ॥ ૭૧ ॥

ષષ્ઠલક્ષણં ચૈવમાહુઃ—

સુત્તં ગણહરરઙ્ગયં તદેવ પત્તેશ્વચુદ્ધરઙ્ગયં ચ ।

સુઅકેવલિણા રઙ્ગયં અભિન્નદસપુવિવિણા રઙ્ગયં ॥ ૭૨ ॥

દેવેષુ ગચ્છતામેષાં સ્યાદુક્તો ગતિગોચરઃ ।

ન ત્વેષાં ગતિરેવૈવેત્યાશંક્યં મતિશાલિભિઃ ॥ ૭૩ ॥

કાંદર્પિકાદિલક્ષણં ચૈવમ્—

કંદર્પઃ પરિહાસોઽસ્તિ યસ્ય કાંદર્પિકશ્ચ નઃ ।

કંદર્પવિકથાશંસી તત્પ્રશંસોપદંશકૃત્ ॥ ૭૪ ॥

નાનાહાસકલાઃ કુર્વન્ મુગ્ધતૂર્યાંગચેષ્ટિતૈઃ ।

અહસન્ હાસયંશ્ચાન્યાન્ નાનાજીવરુતાદિભિઃ ॥ ૭૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

વળી ભવ્ય કે અભવ્ય, સાધુનો વેપ ને સાધુના ગુણવાળો હોય ને ભલે મિથ્યાદષ્ટિ હોય તો યે એની સત્ક્રિયાને લખને એ જ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૦.

નિગ્રંથના સર્વ ગુણોએ યુક્ત છતાં મિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય એનું કારણ એ કે—એક પણ પદમાં જેની અશ્રદ્ધા હોય તે મિથ્યાદષ્ટિ સમજવો—એવું મૂત્રનું વચન છે. ૭૧

‘ સૂત્ર ’ નું લક્ષણ આ પ્રમાણે સમજવું:—

ગણધરનું રચેલું હોય, પ્રત્યેકગુણનું રચેલું હોય, શ્રુતદેવળીનું રચેલું હોય કે પૂરું દશમૂર્વધારીએ રચેલું હોય તે સૂત્ર કહેવાય. ૭૨.

‘ આ બધી ગતિ કહી એ જ ગતિમાં મનુષ્યો સર્વે જાય ’ એવો મારા કહેવાનો ભાવાર્થ નથી. ભાવાર્થ એમ છે કે જે મનુષ્યો દેવગતિમાં જવાના હોય છે તે એ જાતની દેવગતિમાં જાય છે. ૭૩.

પૂર્વોક્ત ‘ કાંદર્પિક ’ આદિનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે.—

કંદર્પ એટલે પરિહાસ, એ જેનામાં હોય એ કાંદર્પિક કહેવાય. કંદર્પ એટલે કામસ બધી વિકથા કરનારો, એની પ્રશંસા અને એનો ઉપદેશ કરનારો, મુખનો અવાજ કે શરીરચેષ્ટાવડે નાના પ્રકારના હાસ્યકૃત્સૂક્ષ્ણ ઉપજાવનારો, પોતે ગંભીર રહીને—મુખ ઠાવકું રાખી નાના પ્રકારના પ્રાણીઓના જેવો અવાજ કરીને બીજાને હસાવનારો ‘ કાંદર્પિક ’ કહેવાય. ૭૪-૭૫

કિલ્વિષં પાપમસ્યાસ્તિ સ કિલ્વિષિક ઉચ્યતે ।
 માયાવી જ્ઞાનસદ્ધર્માચાર્યસાધ્વાદિનિન્દકઃ ॥ ૭૬ ॥
 વર્તયેચ્ચસ્તુ નટવત્ વેષમાજીવિકાકૃતે ।
 બાહ્યોપચારચતુરઃ સ આજીવિક ઉચ્યતે ॥ ૭૭ ॥
 અભિયોગઃ કાર્મણાદિસ્તત્પ્રયોક્તાભિયોગિકઃ ।
 દ્રવ્યાનુયોગમંત્રાદિઃ સ દ્વિધા દ્રવ્યભાવતઃ ॥ ૭૮ ॥

તથોક્તમ્—

દુવિહો સ્વલુ અભિયોગો દબ્ધે ભાવે ય હોઙ નાયવ્વો ।
 દર્બંમિ હોઙ જોગા વિજ્ઞામંતા ય ભાવંમિ ॥ ૭૯ ॥

इति भगवतीवृत्तिप्रथमशतकद्वितीयोद्देशके ॥

व्यवहारेण चारित्रवन्तोऽप्येतेऽचरित्रिणः ।
 लभन्त इदृशीः संज्ञा दोषैरेतैर्यथोदितैः ॥ ८० ॥
 प्रयान्ति नरकेष्वेव नियमादर्धचक्रिणः ॥
 तथैव च गतिर्ज्ञेया प्रत्यर्धचक्रिणामपि ॥ ८१ ॥

‘ કિલ્વિષ ’ એટલે પાપ, તે જેનામાં હોય એ કિલ્વિષિક. માયાકપટવાળો અને જ્ઞાન, ધર્મ, સાધુ તથા આચાર્ય વગેરેનો નિન્દક ‘ કિલ્વિષિક ’ કહેવાય. ૭૬.

આજીવિકાને અર્થે નટની પેઠે વેષ ભજવે અને બાહ્યોપચારમાં ચતુર હોય એ ‘ આજીવિક ’ કહેવાય. ૭૭.

અભિયોગ એટલે કામભુટુમણ, એને કરનારો તે ‘ અભિયોગિક ’ કહેવાય. જેમાં પ્રયોગ અને મંત્રજંત્ર કરવા પડે છે એવો આ અભિયોગ બે પ્રકારનો છેઃ (૧) દ્રવ્યથી અને (૨) ભાવથી. ૭૮.

એ સંબંધમાં ભગવતી સૂત્રના પહેલા શતકના બીજા ઉદ્દેશની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—દ્રવ્યથી અને ભાવથી—એમ બે પ્રકારનો અભિયોગ હોય છે. જેમાં પ્રયોગ કરવા પડે એ ‘ દ્રવ્યઅભિયોગ ’; અને જેમાં વિદ્યામંત્રો સાધવા પડે એ ‘ ભાવઅભિયોગ ’. ૭૯.

એ લોકો વ્યવહારમાં ચારિત્રવાળા છતાં અચારિત્રી કહેવાય છે. એમને એવાં ઉપનામ મળવાનું કારણ એમનાં યથોદિત દોષો છે. ૮૦.

વાસુદેવ નિયમતરીકે નરકે જ જાય છે. પ્રતિવાસુદેવની પણ એ જ ગતિ છે. ૮૧.

ચક્રિણો યેऽત્યક્તરાજ્યાઃ પ્રયાન્તિ નરકેષુ તે ।

સપ્તસ્વપિ યથાકર્મોત્કૃષ્ટાયુસ્કતયા પરમ્ ॥ ૮૨ ॥

તથોક્તં ભગવતીશતક ૧૨ નવમોદેશકવૃત્તૌ ચક્રવર્તિત્વાન્તરનિરૂપણાધિકારે—

જહસેણં સાતિરેગં સાગરોત્રમં તિ કથમ્ । અપરિત્યક્તસંગાઃ ચક્રવર્તિનો નરકપૃથિવીષુ ઉત્પન્નન્તેતાસુ ચ યથાસ્થં ઉત્કૃષ્ટસ્થિતયો ભવન્તિ । તતશ્ચ નરદેવો મૃતઃ પ્રથમપૃથિવ્યામુત્પન્નઃ તત્ર ચ ઉત્કૃષ્ટાં સ્થિતિં સાગરોપમપ્રમાણામ્ અનુભૂય નરદેવો જાયતે इत्येवं સાગરોપમમ્ ॥ સાતિરેકત્વં ચ નરદેવભવે ચક્રરત્નોત્પત્તેઃ અર્વાચીનકાલેન દૃષ્ટવ્યમિતિ ॥

શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃતદશવૈકાલિકવૃત્તૌ હૈમવીરચરિત્રે નવપદપ્રકરણવૃત્તૌ ચ ચક્રિણઃ સપ્તમ્યામેવ અત્યક્તરાજ્યા યાન્તિ ઇતિ ઉક્તમ્ ॥

ત્યક્તરાજ્યાસ્તુ યે સાર્વભૌમાસ્તે યાન્તિ તાવિષમ્ ।

મુક્તિં વાથ સીરિણોऽપિ ધ્રુવં સ્વર્મુક્તિગામિનઃ ॥ ૮૩ ॥

ઇતિ મતિઃ ॥ ૧૩ ॥

પણ, રાજ્ય ત્યજ્યું નથી એવા ચક્રવર્તીઓ ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્યવાળા હોઈ પોતાના કર્મો અનુસારે સાતે નરકોમાં જાય છે. ૮૨.

આ સંબંધમાં ભગવતીસૂત્રના બારમા શતકના નવમા ઉદ્દેશમાં ચક્રવર્તીપણાના આંતરાના અધિકારમાં એમ કહ્યું છે કે:—

“જઘન્યપણે સાગરોપમ થી કંઈક અધિક + + + +” —એ કેવી રીતે ? ઉત્તર:— “જેમણે રાજ્ય ત્યજ્યું નથી એવા ચક્રવર્તીઓ નારકીમાં જાય છે અને ત્યાં જેવાં પોતાનાં કર્મો એના પ્રમાણમાં ઉત્કૃષ્ટ કાળ પર્યન્ત સ્થિત થઈ રહે છે.” આમ બાબત છે માટે નરદેવ એટલે ચક્રવર્તી મૃત્યુ પામીને પહેલી નારકીમાં ઉત્પન્ન થઈ ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ સાગરોપમપ્રમાણ સ્થિતિ ભોગવી પુનઃ ચક્રવર્તી થાય છે. માટે ‘સાગરોપમ’ ની સાર્થકતા તો સિદ્ધ થઈ. વળી ‘અધિક’ કહ્યું છે તે ચક્રવર્તીના ભવમાં ચક્રરત્નની ઉત્પત્તિ પહેલાનો જે કાળ તે કાળને લક્ષમાં રાખીને કહ્યું છે.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ કરેલી દશવૈકાલિકસૂત્રની વૃત્તિમાં, હેમાચાર્યકૃત વીરચરિત્રમાં તથા ‘નવપદપ્રકરણ’ ની વૃત્તિમાં “રાજ્ય નથી છાડ્યું એવા ચક્રીઓ સાતમી નારકીએ જ જાય છે” એમ કહ્યું છે.

જેમણે રાજ્યપાટ ત્યજ્યું છે એવા ચક્રવર્તીઓ દેવલોકમાં અથવા મોક્ષમાં જાય છે. એજ પ્રમાણે બળદેવો પણ સ્વર્ગગામી કે મોક્ષગામી હોય છે. ૮૩.

અસંખ્યાયુનૃતિરશ્વઃ સપ્તમક્ષિતિનારકાન્ ।

વાય્વગ્ની ચ વિના સર્વેઽપ્યુત્પદ્યન્તે નૃજન્મસુ ॥ ૮૪ ॥

અર્હન્તો વાસુદેવાશ્ચ બલદેવાશ્ચ ચક્રિણઃ ।

સુરનૈરયિકેભ્યઃ સ્યુર્નૃતિર્યગ્મ્યો ન કર્હિંચિત્ ॥ ૮૫ ॥

તત્રાપિ પ્રથમાદેવ તરકાત્ જાયન્તે ચક્રવર્તિણઃ ।

દ્વાભ્યામેવ હરિવલાઃ ત્રિભ્યઃ એવ ચ તીર્થપાઃ ॥ ૮૬ ॥

ચતુર્વિધાઃ સુરાશ્ચ્યુત્વા ભવન્તિ બલચક્રિણઃ ।

જિના વૈમાનિકા એવ હરયોઽપ્યનનુત્તરાઃ ॥ ૮૭ ॥

એવં મનુષ્યરત્નાનિ યાનિ સ્યુઃ પંચ ચક્રિણામ્ ।

તાન્યાગત્યા વિભાવ્યાનિ સામાન્યેન મનુષ્યવત્ ॥ ૮૮ ॥

વૈમાનિકેભ્યશ્ચ યદિ ભવન્તિ તાનિ તર્હિં ચ ।

અનુત્તરસુરાન્ મુક્ત્વાઽન્યેભ્યઃ સ્યુર્વાસુદેવવત્ ॥ ૮૯ ॥

હવે આ ગર્ભજ મનુષ્યોની ' આગતિ ' વિષે. (કાર ૧૪ મું).

અસંખ્યઆયુષ્યવાળા મનુષ્યો તથા તિર્યંચો, સાતમી નારકીના જીવ, વાયુકાયના જીવ તથા અગ્નિકાયના જીવ-આટલા શિવાય અન્ય સર્વ પ્રાણીઓ મનુષ્યગતિમાં આવે છે. ૮૪.

વળી અર્હન્તો, વાસુદેવો, બળદેવો અને ચક્રવર્તીઓ થાય છે તે દેવતાના અને નારકીના ભવમાંથી નીકળીને થાય છે; મનુષ્ય કે તિર્યંચના ભવમાંથી નહિ. ૮૫.

તેમાં પણ ચક્રવર્તીઓ પહેલીજ નારકીમાંથી, વાસુદેવ અને બળદેવ બે નારકીઓમાંથી અને અર્હન્ત ' ત્રણમાંથી નીકળેલા ' થાય છે. ૮૬.

ચારે પ્રકારના દેવો અધીને બળદેવો કે ચક્રવર્તીઓ થાય છે. વૈમાનિક દેવોજ અધીને જન થાય છે; અને અનુત્તર વિમાન શિવાયના દેવો જ અધીને વાસુદેવો થાય છે. ૮૭.

એવીજ રીતે ચક્રવર્તીના પાંચ મનુષ્યરત્નો હોય છે એમની આગતિ સામાન્યપણે મનુષ્યની પ્રમાણે સમજવી ૮૮.

વળી એઓ બે કદાચ ' વૈમાનિકો ' માંથી આવે તો વાસુદેવની પેઠે અનુત્તર વિમાનના દેવોને છોડીને બીજા દેવોમાંથી આવે છે. ૮૯.

મુહૂર્ત્તા દ્વાદશોત્કૃષ્ટં સમયો લઘુ ચાન્તરમ્ ।

તિર્યગ્વદેકસમયસંખ્યા સંમૂર્છિમૈઃ સહ ॥ ૯૦ ॥

ઉક્તં ચ । નાનાંગિનામપર્યાસનૃત્વેનોત્પત્તિરીરિતા ।

ઉત્કર્ષતોઽવિચ્છેદેન પલ્યાસંખ્યલવાવધિ ॥ ૯૧ ॥

અપર્યાસનરત્વેનોત્પત્તિરેકસ્ય ચાંગિનઃ ।

ઉત્કર્ષતો જઘન્યાચ્ચાન્તર્મુહૂર્ત્ત નિરન્તરમ્ ॥ ૯૨ ॥

इत्यर्थतः पंचसंग्रहे ॥

इति आगतिः ॥ १४ ॥

सम्यक्त्वं देशविरतिं चारित्रं मुक्तिमप्यमी ।

लभन्तेऽनन्तरभवे लब्ध्वा नरभवादिकम् ॥ ९३ ॥

अनन्तरभवे चैते न लभन्ते कदाचन ।

अर्हत्त्वं चक्रवर्तित्वं बलत्वं वासुदेवतां ॥ ९४ ॥

लब्धिष्वष्टाविंशतौ या येषामिह नृजन्मनि ।

संभवन्ति प्रसंगेन दृश्यन्ते ता यथागमम् ॥ ९५ ॥

એમનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર ખાર અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે અને જઘન્ય અન્તર એક સમયનું છે. વળી એમની એકસમયસંખ્યા અને સંમૂર્છિમની એકસમયસંખ્યા એકત્ર મળીને તિર્યગ્વો જેટલી થાય છે. ૯૦.

આના સંબંધમાં પંચસંગ્રહગ્રંથમાં નીચેના ભાવાર્થનું કહ્યું છે:—

અપર્યાસનુષ્યત્વને લીધે નાના પ્રકારના પ્રાણીઓની સતત ઉત્કૃષ્ટ ઉત્પત્તિ પદ્યોપમના અસંખ્યમા ભાગ સુધી થાય છે. વળી એજ કારણને લઈને એક પ્રાણીની સતત ઉત્પત્તિ ‘જઘન્યતઃ’ તેમજ ‘ઉત્કર્ષતઃ’ અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી થાય છે. ૯૧-૯૨.

હવે એમની અનન્તરાસિ વિષે. (દ્વાર ૧૫ સું).

આ ગણેજ મનુષ્યો અનન્તરભવને વિષે મનુષ્યત્વ આદિ પામીને સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ, ચારિત્ર અને મોક્ષ સુદ્ધાં મેળવે છે; પણ કદાપિ અર્હત્, ચક્રવર્તી, બળદેવ કે વાસુદેવ થતા નથી. ૯૩-૯૪.

અઠ્યાવીશ લબ્ધિઓ છે તેમાંથી, મનુષ્યભવમાં જેમને જેમને જેટલી જેટલી સંભવે છે તે પ્રસંગને લઈને આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે નીચેની રીતે દર્શાવીએ છીએ. ૯૫.

કફવિપ્રુષ્મલામર્શસર્વૌષધિમહર્દયઃ ।

સંભિન્નશ્રોતોલબ્ધિશ્ચ વિપુલર્જુધિયાવપિ ॥ ૯૬ ॥

ચારણાશીવિષાવધિસાર્વજ્ઞ્યગણધારિતાઃ ।

ચક્રિતાર્હત્ત્વબલતાવિષ્ણુત્વં પૂર્વધારિતા ॥ ૯૭ ॥

ક્ષીરમધ્વાજ્યાશ્રવાશ્ચ બીજકોષ્ઠધિયૌ તથા ।

પદાનુસારિતા તેજોલેશ્યાહારકવૈક્રિયે ॥ ૯૮ ॥

શીતલેશ્યાક્ષીણમહાનસી પુલાકસંજ્ઞિતા ।

ઇત્યષ્ટાવિંશતિર્ભવ્યપુંસાં સહ્લબ્ધયો મતાઃ ॥ ૯૯ ॥ કલાપકમ્ ॥

ચક્ર્યર્હદ્વિષ્ણુબલસંભિન્નશ્રોતસ્ત્વપૂર્વિતાઃ ।

ગણભૃત્ત્વં ચારણત્વં પુલાકાહારકે અપિ ॥ ૧૦૦ ॥

વિના દશામૂઃ સ્ત્રીષ્વન્યાઃ સ્યુરષ્ટાદશલબ્ધયઃ ।

આસ્વાર્હન્ત્યં કદાચિદ્યત્તત્ત્વાશ્ચર્યતયોદિતમ્ ॥ ૧૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

દશૈતાઃ કેવલિત્વં ચ વિપુલર્જુધિયાવપિ ।

અભવ્યપુંસાં નૈવૈતાઃ સંભવન્તિ ત્રયોદશ ॥ ૧૦૨ ॥

કંક, થુંક, મળ, આમર્ષ, સર્વૌષધિ, સંભિન્નશ્રોત, વિપુલમતિ, ઋણુમતિ, ચારણ, આશી-
વિષ, અવધિ, સર્વજ્ઞત્વ, ગણધરત્વ, ચક્રવર્તીત્વ, અર્હત્પણું, બળદેવપણું, વાસુદેવત્વ, પૂર્વ-
ધારિત્વ, ક્ષીરમધુઆજ્યઆશ્રવ, બીજધી, કોષ્ઠધી, પદાનુસારિતા, તેજોલેશ્યા, આહારક, વૈક્રિય,
શીતલેશ્યા, અક્ષીણમહાનસી, અને પુલાક—આવી અઠ્યાવીશ ઉત્તમ લબ્ધિઓ ભવ્ય પુરૂષોને
હોય છે. ૯૬-૯૯.

ઉપરોક્ત અઠ્યાવીશ લબ્ધિઓમાંની સંભિન્નશ્રોતત્વ, ચારણત્વ, ગણધરત્વ, ચક્રવર્તીત્વ,
અર્હત્વ, બળદેવત્વ, વાસુદેવત્વ, પૂર્વધારિત્વ, આહારકત્વ અને પુલાકલબ્ધિ—એ દશ સિવાય
શેષ અઠાર રહી એ સ્ત્રીઓમાં હોય છે. કવચિત્ સ્ત્રીને અર્હત્વ પ્રાપ્ત થાય છે પણ એ એક
આશ્ચર્ય—અપવાદરૂપ છે. ૧૦૦-૧૦૧.

બળી ઉપરોક્ત દશ તથા કેવળિત્વ, વિપુલમતિ અને ઋણુમતિ એટલી તેર અભવ્ય
પુરૂષોને હોતી નથી. ૧૦૨.

અભવ્યયોષિતામેતાઃ ક્ષીરાદ્યાશ્રવસંયુતાઃ ।

ન સ્યુશ્વર્તુદશૈતાસાં તતો જ્ઞેયાશ્વર્તુદશ ॥ ૧૦૩ ॥

इति अनन्तरासिः ॥ १५ ॥

અનન્તરભવે ચૈતે પ્રાપ્ય માનુષ્યકાદિકમ્ ।

સિદ્ધચન્ત્યેકત્રસમયે વિંશતિર્નાધિકાઃ પુનઃ ॥ ૧૦૪ ॥

તત્રાપિ પુંમનુષ્યેભ્યો જાતા સિદ્ધચન્તિ તે દશ ।

નારીભ્યોઽનન્તરં જાતાઃ ક્ષણે હ્યેકત્ર વિંશતિઃ ॥ ૧૦૫ ॥

इति समयेसिद्धिः ॥ १६ ॥

લેશ્યાહારદિશઃ સર્વા ણાં સંહનનાન્યપિ ।

સર્વે કષાયાઃ સ્યુઃ સંજ્ઞાશ્ચેન્દ્રિયાણ્યલિલાન્યપિ ॥ ૧૦૬ ॥

લેશ્યાશ્ચતસ્રઃ કૃષ્ણાદ્યા ભવન્ત્યસંખ્યજીવિનામ્ ।

ણામાદ્યં સંહનનમેકમેવ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

इति द्वारषट्कम् ॥ १७-२२ ॥

સદ્ભાવાદ્વચ્ચક્તસંજ્ઞાનામેતે સંજ્ઞિતયા મતાઃ ।

દીર્ઘકાલિક્યાદિકાનામપિ સત્ત્વાત્તથૈવ તે ॥ ૧૦૮ ॥

વળી અભવ્યસ્ત્રીઓને આ તેર તથા ક્ષીર-મધુ-આબ્ય-આશ્રવલબ્ધિ એમ થઈને ચૌદ હોતી નથી. શેષ ચૌદ હોય છે. ૧૦૩.

હવે એમના 'સમયેસિદ્ધિ' દ્વાર વિષે. (દ્વાર ૧૬ સુ).

આ ગર્ભજ મનુષ્યો અનન્તર ભવમાં મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરીને એક સમયમાં ફક્ત વીશની સંખ્યામાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે, વિશેષ નહિ. એમાં પણ પુરુષોમાંથી અનન્તર ભવમાં મનુષ્ય-ભવમાં આવેલા તો દશ જ સિદ્ધ થાય છે; સ્ત્રીઓમાંથી અનન્તર ભવમાં મનુષ્યપણું પામેલા હોય તેઓ જ વીશ સિદ્ધ થાય. ૧૦૪-૧૦૫.

હવે એમના સત્તરથી બાવીશમાં દ્વાર વિષે

ગર્ભજ મનુષ્યોને સર્વ લેશ્યાઓ, સર્વ દિશાનો આહાર, સર્વ સંઘયણ, સર્વ કષાય, સર્વ સંજ્ઞાઓ અને સર્વ ઇન્દ્રિયો હોય છે. અપવાદઃ અસંખ્યાતઆયુષ્યવાળાઓને કૃષ્ણ આદિ ચાર જ લેશ્યાઓ હોય છે અને ફક્ત પહેલું સંઘયણ હોય છે. ૧૦૬-૧૦૭.

સંજ્ઞિત દ્વાર. (૨૩ સુ).

આ મનુષ્યોને સર્વ સંજ્ઞાઓ વ્યક્ત હોવાથી એઓ 'સંજ્ઞિત' કહેવાય છે. તેમજ એમને 'દીર્ઘકાલિકી' વગેરે સંજ્ઞાઓ પણ હોવાથી એઓ 'સંજ્ઞિત' કહેવાય છે. ૧૦૮.

इति संज्ञिता ॥ २३ ॥

एतेषु भवतः पुंस्त्रीवेदावसंख्यजीविषु ।

पुंभिस्तुल्याः स्त्रियश्चૈષુ स्युर्यુग्मित्वेन सर्वदा ॥ ૧૦૯ ॥

पुंस्त्रीक्लीबास्त्रिधान्ये स्युस्तत्र पुंभ्यः स्त्रियो मताः ।

सप्तविंशत्यतिरिक्ताः सप्तविंशतिसंगुणाः ॥ ૧૧૦ ॥

गर्भजाः क्लीबास्तु पुमाकारभाजः पुंसु
स्त्रीषु गणयन्ते इति वृद्धवादः ॥

इति वेदाः ॥ २४ ॥

तिस्रो दृशो ज्ञानाज्ञानदर्शनान्यखिलान्यपि ।

द्वादशेत्यુપયોગાઃ સ્યુસ્ત્રિધૌજઃપ્રમુખાહતિઃ ॥ ૧૧૧ ॥

आहारस्य कावलिकस्यान्तरं स्यात्स्वभावजम् ।

ज्येष्ठं दिनत्रयं प्राग्वदनाहारकतापि च ॥ ૧૧૨ ॥

द्विज्જણાવિગ્રહગતૌ સમુદ્ઘાતે તુ સત્તમે ।

भवत्यनाहारकता तृतीयादिज्जणत्रये ॥ ૧૧૩ ॥ युग्मम् ॥

હવે એમના 'વેદ' વિષે. (દ્વાર ૨૪ મું).

આ ગર્ભજ મનુષ્યોમાં જેઓ અસંખ્યઆયુષ્યવાળા છે એમને પુરૂષવેદ અને સ્ત્રીવેદ એમ બે વેદ છે. અને એઓ હંમેશાં યુગ્મહોવાથી, સ્ત્રી અને પુરૂષની સંખ્યા સરખી છે. ૧૦૯.

વળી એમાં જેઓ સંખ્યાત આયુષ્યવાળા છે એઓ સ્ત્રી, પુરૂષ અને નપુંસક-એમ ત્રણ જાતના છે. એમાં સ્ત્રીઓ પુરૂષ કરતાં સત્યાવીશગણી ઉપરાંત સત્યાવીશ છે. નપુંસકોમાં, જેઓ પુરૂષાકારવાળા હોય તેમને પુરૂષોમાં ગણવા, અને સ્ત્રીઆકારવાળા હોય એમને સ્ત્રીઓમાં ગણવા-એમ વૃદ્ધોત્તું કહેવું છે. ૧૧૦.

હવે એમના ૨૫ થી ૩૧ સુધીનાં સાત દ્વાર વિષે.

આ ગર્ભજ મનુષ્યોને દષ્ટિઓ ત્રણ, જ્ઞાન અજ્ઞાન સઘળાં, દર્શનો પણ બધાંય, ઉપ-યોગો બાર, અને (આહારમાં) એજ સ્ આદિ ત્રણ પ્રકારનો આહાર હોય છે. ૧૧૧.

એમને કવળઆહારનો ઉત્કૃષ્ટ સ્વાભાવિક અન્તર ત્રણ દિવસનો હોય છે. એમને અં-શરીર ગતિમાં પૂર્વવત્ બે ક્ષણ અનાહારકતા પણ હોય છે. ૧૧૨-૧૧૩.

વળી સાતમા સમુદ્ઘાતમાં તૃતીય આદિ ત્રણ ક્ષણ એટલે કે ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા

અયોગિત્વે પુનઃ સા સ્યાદસંખ્યસમયાર્મિકા ।

ગુણસ્થાનાનિ નિખિલાન્યેષુ યોગાસ્તથાશિલાઃ ॥ ૧૧૪ ॥

इति द्वारसप्तकम् ॥ २५-३१ ॥

ગર્ભજાનાં મનુષ્યાણામથ માનં નિરૂપ્યતે ।

एकोनत्रिंशताकैस्ते मिता जघन्यतोऽपि हि ॥ ११५ ॥

તે ચ અમી ।

छ तितिखपणनवतिगचउपणतिगनवपंचसग तितिगचउरो ।

छ दु चउ इग पण दु छ इग अड दु दु नव सग जहन्न नरा ॥ ११६ ॥

इति पर्यन्तवर्तिनोकस्थानात् आरभ्य अंकस्थानसंग्रहः ॥

॥ ७९२२૮૧૬૨૫૧૪૨૬૪૩૩૭૫૯૩૫૪૩૯૫૦૩૩૬ ॥

एकं, दस, सयं, सहस्रं, दससहस्रं, लखं, दहलखं, कोडिं, दह-
कोडिं, कोडिसयं, कोडिसहस्रं, दसकोडिसहस्रं, कोडिलखं, दहकोडि
लखं, कोडाकोडि, दहकोडाकोडि, कोडाकोडिसयं, कोडाकोडिसहस्रं,
दहकोडाकोडिसहस्रं, कोडाकोडिलखं, दहकोडाकोडिलखं, कोडाको-
डिकोडि, दहकोडाकोडिकोडि, कोडाकोडिकोडिसयं, कोडाकोडिकोडिस-

ક્ષણમાં એઓ અનાહારી હોય છે. વળી અયોગિપણમાં તો તેઓ અસંખ્ય સમયો પર્યન્ત અનાહારી હોય છે. ૧૧૩-૧૧૪.

એમને ગુણસ્થાનો સર્વે એટલે પુરેપુરાં ચાદ હોય છે; વળી યોગ પણ બધાએ (૧૫) છે. ૧૧૪.

હવે એમના ‘માન’-પ્રમાણ વિષે. (૩૨ મું દ્વાર).

ગર્ભજ મનુષ્યોની સંખ્યા ઓગણત્રીશ આંકડાની છે.

છ, ત્રણ, ત્રણ, શૂન્ય, પાંચ, નવ, ત્રણ, ચાર, પાંચ, ત્રણ, નવ, પાંચ, સાત, ત્રણ, ત્રણ, ચાર, છ, બે, ચાર, એક, પાંચ, બે, છ, એક, આઠ, બે, બે, નવ, સાત—આમને ઉલટાવો. એટલે ૭૯૨૨૮૧૬૨૫૧૪૨૬૪૩૩૭૫૯૩૫૪૩૯૫૦૩૩૬ આ સંખ્યા થશે. એ ગર્ભજ મનુષ્યોની જઘન્ય સંખ્યા છે.

અંકો બોલાય છે તે નીચે પ્રમાણે:—

એકમ, દશક, સો, હજાર, દશ હજાર, લાખ, દશ લાખ, કોડ, દશકોડ, સો કોડ, હજાર

હસ્સં, દહકોડાકોડિકોડિસહસ્સં, કોડાકોડિકોડિલખ્વં, દહકોડાકોડિકોડિલખ્વં, કોડાકોડિકોડિકોડિ ઇત્યાદિ અંકવાચનપ્રકારઃ ॥

एतेषामेव एकोनत्रिंशतांकस्थानानां पूर्वपुरुषैः पूर्वपूर्वांगैः परिसंख्यानं कृतम् । तद् उपदर्श्यते । तत्र चतुरशीतिलक्षाणि पूर्वांगम् । चतुरशीतिलक्षाः चतुरशीतिलक्षैः गुणयन्ते ततः पूर्वं भवति । तस्य परिमाणं सप्ततिः कोटिलक्षाणि षट्पंचाशत् कोटिसहस्राणि (७०५६००००००००००) । एतेन पूर्वोक्तांकराशेः भागो ह्रियते ततः इदम् आगतम्—

મણુઆ રાં જહન્નપદે एगारस पुव्वकोडिकोडिओ ।

बावीसकोडिलख्वा कोडिसहस्सा य चुलसीइ ॥ १ ॥

अष्टेव य कोडिसया पुव्वाण दसुत्तरा तओ हुंति ।

एक्कासीइ लख्वा पंचाणओ इ सहस्सा य ॥ २ ॥

छप्पन्ना तिन्नि सया पुव्वाणं पुव्ववस्सिआ अस्से ।

एत्तो पुव्वंगाइं इमाइं अहिआइं अस्साइं ॥ ३ ॥

लख्वाइं एगवीसं पुव्वंगाण सयरीसहस्साइं ।

छच्चेवेगूणट्ठा पुव्वंगाणं सया होंति ॥ ४ ॥

तेसीइ सयसहस्सा पस्साસં खલુ भवे सहस्सा य ।

तिन्निसया छत्तीसा एवइया अविगला मणુઆ ॥ ૫ ॥

કોડ, દશહજાર કોડ, લાખ કોડ, દશલાખ કોડ, કોડકોડ, દશ કોડકોડ, સો કોડકોડ, હજાર કોડકોડ, દશહજાર કોડકોડ, લાખ કોડકોડ, દશ લાખ કોડકોડ, ઇત્યાદિ.

ઉપર કહેલા ઓગણત્રીશ અંકસ્થાનોની રકમના પૂર્વાચાર્યોએ ‘ પૂર્વ ’ અને ‘ પૂર્વાંગ ’ કાઢ્યા છે. તે આ પ્રમાણે:—

‘ પૂર્વાંગ ’ એટલે ચોરાશી લાખ. ચોરાશી લાખને ચોરાશી લાખવડે ગુણતાં જે રકમ આવે. એ ‘ પૂર્વ ’ એ ગુણાકાર ૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ એટલે શીતેર લાખ અને છપ્પન હજાર કોડ થાય છે. આ પરિમાણવડે પૂર્વોક્ત ઓગણત્રીશ આંકડાની રકમના નીચે પ્રમાણે પૂર્વો અને પૂર્વાંગો આવે છે—

અગ્યાર કોટાકોટી, બાવીશ લાખ કોટી, ચોરાશી હજાર કોટી, આઠસો કોટી, દશ કોટી, એકાશીલાખ, પંચાણ હજાર ત્રણસોને છપ્પન—એટલા ‘ પૂર્વ ’; એકવીશ લાખ શીતેર હજાર

ઉત્કર્ષેણ સમુદિતા ગર્ભસંમૂર્ધજા નરાઃ ।

અસંખ્યેયકાલચક્રસમયઃ પ્રવિતા મનાઃ ॥ ૧૧૭ ॥

મનુષ્યા હિ ઉત્કૃષ્ટપદેડપિ શ્રેષ્ઠસંખ્યેયભાગગતપ્રવેગરાશિપ્રમાણા
લભ્યન્તે इति नृ प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

इति मानम् ॥ ૩૨ ॥

ગર્ભજાઃ પુરુષાઃ સ્ત્રોફાસ્તતઃ સંખ્યગુણાઃ સ્ત્રિયઃ ।

તતોડસંખ્યગુણાઃ પંટનરાઃ સંમૂર્ધિર્મર્યુતાઃ ॥ ૧૧૮ ॥

इति लब्धव्यल्पवहुता ॥ ૩૩ ॥

દક્ષિણોત્તરયોઃ સ્ત્રોકાઃ સ્યુમનુષ્યા મિથઃ મમાઃ ।

પ્રાચ્યાં તતઃ સંખ્યગુણાઃ પ્રતીચ્યાં ચ તતોડધિકાઃ ॥ ૧૧૯ ॥

ભરનેરવનાર્દાનિ ક્ષેત્રાણ્યલ્યાન્યપાગુદગુ ।

તતઃ સંખ્યગુણાનિ સ્યુઃ પૂર્વપશ્ચિમયોર્દિશોઃ ॥ ૧૨૦ ॥

કિન્ત્વધોલૌકિકપ્રામેષ્વનલ્યાઃ સ્યુર્નગ યતઃ ।

તતઃ પ્રતીચ્યામધિકા મનુષ્યાઃ પ્રાચ્યપેક્ષયા ॥ ૧૨૧ ॥

સાતસોને છ—એટલા ‘ પૂર્વાગ ’, અને તે ઉપર ત્રાથી છાપ પચાસ દબાર તબ્બોને છત્રીગ
આટલી લખન્યતઃ અવિકલ મનુષ્યોની સંખ્યા છે ૧-૫.

સમૂર્ધિમ અને ગર્ભજ-મનુષ્યોની ભેગી-એકત્ર સંખ્યા ઉ-૬૯ અસંખ્યાતકાલસકોના
એટલા ‘ સમય ’ થાય તેટલી છે. ૧૧૭.

પદ્મવજ્રામૃતની વૃત્તિમાં કશું છે કે-ઉ-૬૯પદે પણ મનુષ્યો ‘ શ્રેણી ’ ના અસંખ્યમાં
લાગમાં રહેલી પ્રદેશરાશિ જંટલા છે.

હવે એમની ‘ લઘુ અદ્યખટુના ’ વિષે (૩૩ મું દાર).

સૌથી અદ્ય ગર્ભજ પુરુષો છે. એથી સખ્યગણી સ્ત્રીઓ છે. એથી અસંખ્યગણા સંગ-
છિંમોસહિત નપુંસકો છે. ૧૧૮.

હવે એમની ‘ દિગપેક્ષી અદ્યખટુના ’ વિષે (૩૪ મું દાર).

સૌથી અદ્ય મનુષ્યો દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં છે અને એ એજ સરખા છે. પૂર્વદિશામાં,
એ કશાં સંખ્યાતગણા છે અને એથી વધારે પશ્ચિમદિશામાં છે. દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં ભરત,
ઐશ્વત વગેરે ક્ષેત્રોમાં અદ્યવસ્તી છે અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમમાં એથી સંખ્યગણી વસ્તી છે.
પણ અધોક્ષોક્તના ગામોમાં ઘણા મનુષ્યો હોય છે માટે પૂર્વ દિશાની અપેક્ષાએ પશ્ચિમ દિશામાં
વિશેષ મનુષ્યો હોય છે. ૧૧૯-૧૨૧.

इति विष्णोः प्रत्यक्षं ॥ ३४ ॥

અન્તર્મુહૂર્ત્તમલ્પિષ્ઠં મનુષ્યાણાં મહાન્તરમ્ ।

કાલોઽનન્તઃ સ ચોત્કૃષ્ટા કાયસ્થિતિર્વનસ્પતેઃ ॥ ૧૨૨ ॥

ચક્રિત્વે ચાન્તરં પ્રોક્તં સાધિકાબ્ધિમિતં લઘુ ।

જ્યેષ્ઠં ચ પુદ્ગલપરાવર્ત્તાર્ધં પંચમાંગકે ॥ ૧૨૩ ॥

इत्यन्तरम् ॥ ३५ ॥

નૃણામિતિ વ્યતિકરા વિવૃતા મયૈવમ્

સમ્યગ્ વિવિચ્ય સમયાત્ સ્વગુરુપ્રસત્યા ।

પૂર્ણાપણાદિવ કળાઃ કલમૌક્તિકાનામ્

દીપત્વિષાસવણિજા મણિજાતિવેત્રા ॥ ૧૨૪ ॥

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્ત્તિકીર્ત્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાંતિષ-

દ્રાજશ્રીતનયોઽત્તનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।

કાવ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે

સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્થસુભગઃ પૂર્ણઃ સુખં સત્તમઃ ॥ ૧૨૫ ॥

इति (मनुष्याधिकाररूपः) सप्तमः सर्गः ।

હવે એમના ' અન્તર ' વિષે. (પાંત્રીશમું દ્વાર).

મનુષ્યોમાં જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલું છે; અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અનંતકાળનું છે, અને તે વનસ્પતિની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ જેટલું છે. ચક્રીપણામાં જઘન્ય અન્તર એક સાગરોપમથી સહેજ વધુ, અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનનું કહ્યું છે. ૧૨૨-૧૨૩.

જાતેજાતના મણિને ઓળખનાર વણિક જેમ પૂર્ણ ભરેલી દુકાનમાંથી, દીવાની જ્યોત-વડે, સુંદર સુંદર મોતી વીણીવીણીને લઈ લે તેમ મેં ગુરૂના પ્રસાદથી, સિદ્ધાન્તમાંથી આ મનુષ્યો સંબંધી હકીકત વીણી લઈને સમ્યક્પ્રકારે વર્ણવી છે. ૧૨૪.

ત્રણ જગતના મનુષ્યોને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખનારી કીર્ત્તિના ધણી-વાચકેન્દ્ર શ્રી કીર્ત્તિવિજયજીના શિષ્ય, અને માતા-રાજગાદિ તથા પિતા-તેજપાળના કુળદીપક વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે, સારી હુનીઆના સત્યપૂર્ણ તત્ત્વોને અજવાળામાં લાવનાર જે આ લોકપ્રકાશ ગ્રંથ રચ્યો છે તેનો, અંદરથી નીસરતા શબ્દાર્થોને લીધે મનોરંજક એવો સાતમો સર્ગ નિર્વિધે સમાપ્ત થયો. ૧૨૫.

સાતમો સર્ગ સમાપ્ત.

અથ અષ્ટમઃ સર્ગઃ

સુરાશ્ચતુર્થા ભવનવ્યન્તરજ્યોતિષા અપિ ।

વૈમાનિકા ઇતિ પ્રોક્તાસ્તાન્પ્રભેદૈરથ બ્રુવે ॥ ૧ ॥

દશધા ભવનેશાશ્રાસુરનાગસુપર્ણકાઃ ।

વિદ્યુદગ્નિદ્વીપવાર્ધિદિગ્વાયુસ્તનિતા ઇતિ ॥ ૨ ॥

एते च सर्वे कुमारोपपदा इति ज्ञेयम् ॥

પરમાધાર્મિકાઃ પંચદશધાઃ પરિકીર્તિતાઃ ।

यथार्थैर्नामभिः ख्याता अम्बप्रभृतयश्च ते ॥ ३ ॥

અમ્બામ્બરીષશબલશ્યામરૌદ્રોપરુદ્રકાઃ ।

असिपत्रधनुःकुम्भा महाकालश्च कालकः ॥ ४ ॥

વૈતરણો વાલુકશ્ચ મહાઘોષઃ खरस्वरः ।

एतेऽसुरनिकायान्तर्गताः पंचदशोदिताः ॥ ५ ॥

નીત્રોર્ધ્વં પાતયત્યાદ્યો નારકાન્ खंडशः परः ।

કરોતિ भ्राष्ट्रपाकार्हान् तृतीयोऽन्त्रहृदादिभित् ॥ ६ ॥

આઠમે સર્ગ,

આર પ્રકારના દેવ છે: (૧) ભવનપતિ, (૨) વ્યન્તર, (૩) જ્યોતિષી અને (૪) વૈમાનિક. એમના વળી ઉપલેદ પાણી છે. ૧.

(૧) ભવનપતિ. એના દશ ભેદ છે. તે આ પ્રમાણે: અસુરકુમાર, નાગકુમાર, સુપર્ણકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર, સસુદ્રકુમાર, દિક્કુમાર, વાયુકુમાર અને મેઘકુમાર ૨.

અસુરકુમારમાં, પંદર પ્રકારના ' પરમાધામી ' દેવ છે—એઓનો સમાવેશ થાય છે. એમનાં નીચે પ્રમાણે યથાર્થ નામ છે:—

અમ્બ^૧, અમ્બરીષ^૨, શબલ^૩, શ્યામ^૪, રૌદ્ર^૫, ઉપરુદ્ર^૬, અસિપત્ર^૭, ધનુઃ^૮, કુમ્ભક^૯, મહાકાળ^{૧૦}, કાળ^{૧૧}, વૈતરણ^{૧૨}, વાલુક^{૧૩}, મહાઘોષ^{૧૪}, અને ખરસ્વર^{૧૫}. ૩-૫

પહેલો પરમાધામી નારકોને ઉચે લઈને પછાડે છે. બીજો એઓના ભટ્ટીમાં પકવી

શાતનાદિકરસ્તેષાં તુરીયઃ પંચમઃ પુનઃ ।
 કુન્તાદૌ પ્રોતકસ્તેષાં ષષ્ઠોઽક્ષોપાંગમંગકૃત્ ॥ ૭ ॥
 અસ્યાકારપત્રયુક્તં વનં સ્ત્રજતિ સત્તમઃ ।
 ધનુર્મુક્તાર્ધચન્દ્રાદિબાણૈર્વિધ્યતિ ચાષ્ટમઃ ॥ ૮ ॥
 નવમઃ પાકકૃત્તેષાં કુમ્ભાદૌ દશમઃ પુનઃ ।
 લ્હણ્ડયિત્વાસકૃત્ શ્લક્ષ્ણમાંસલ્હણ્ડાનિ સ્વાદતિ ॥ ૯ ॥
 તાન્ કણ્ડવાદૌ પચત્યેકાદશશ્ચ દ્વાદશઃ સૃજેત્ ।
 નદીં વૈતરણીં તત્તરક્તપૂયાદિપૂરિતામ્ ॥ ૧૦ ॥
 કદમ્બપુષ્પાઘાકારવાલુકાસુ પચેત્પરઃ ।
 નશ્યતસ્તાન્ મહાશબ્દો નિરુણદ્ધિ ચતુર્દશઃ ॥ ૧૧ ॥
 આરોપ્ય શાલ્મલીવૃક્ષં વજ્રકંટકભીષણમ્ ।
 લ્હરસ્વરઃ પંચદશઃ સમાકર્ષતિ નારકાન્ ॥ ૧૨ ॥
 પરમાધાર્મિકાસ્તે ચ સંચિતાનન્તપાતકાઃ ।
 મૃત્વાણ્ડગોલિકતયોત્પચ્યન્તેઽત્યન્તદુઃખિતાઃ ॥ ૧૩ ॥
 યત્ર સિન્ધુઃ પ્રવિશતિ નદી લવણવારિધિમ્ ।
 યોજનૈર્દિશિ યામ્યાયાં પંચપંચાશતા તતઃ ॥ ૧૪ ॥

શકાય એવા દુકડા કરે છે. ત્રીજો એઓનાં આંતરડાં તથા હૃદય આદિને ભેદે છે. ચોથો એમને કાપેકુપે છે. પાંચમો એમને ભાલાં પરોવે છે. છઠ્ઠો એમનાં અંગોપાંગને ભાંગે છે. સાતમો તલ-વાર જેવા પત્રોનું વન બનાવે છે. આઠમો ધનુષ્યમાંથી છાંડેલાં અર્ધચંદ્રાકાર બાણો વડે એમને વીંધે છે. નવમો એમને પકાવે છે. દશમો એમના પોચા માંસના દુકડાઓ ખાંડી ખાય છે. અગ્યારમો એઓને કુંડ વગેરેમાં પકાવે છે. બારમો ઉકળતાં રૂધિર-પર વગેરેથી ભરેલી વૈતરણી નદી બનાવે છે. તેરમો કદમ્બપુષ્પ વગેરેના આકારવાળી વેળુમાં એમને ભુંજે છે. ચૌદમો વળી નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરનાઓને હાક મારીને રોકે છે. અને પંદરમો વજ્રના કાંટાઓને લીધે ભયંકર એવા શાલ્યલી વૃક્ષ ઉપર એઓને ચઢાવીને વળતી ખેંચે છે. ૬-૧૨.

આ પરમાધાર્મીઓ આવાં આવાં અનન્ત પાપ સંચિત કરી અત્યન્ત દુઃખમાં મૃત્યુ પામી ‘અંડગોલિક’ નીપજે છે. ૧૩. એ હકીકત નીચે પ્રમાણે:—

જ્યાં સિન્ધુનદી લવણસમુદ્રને મળે છે ત્યાંથી દક્ષિણ તરફ પંચાવન યોજન ઉપર આવેલી

અસ્તિ સ્થલં વેદિકાન્તઃ પ્રતિસન્તાપદાયકમ્ ।
 પ્રમાણતો યોજનાનિ સાર્ધાનિ દ્વાદશૈવ તત્ ॥ ૧૫ ॥
 યોજનાનિ ત્રીણિ સાર્ધાન્યુદ્વેધોઽત્ર મહોદધેઃ ।
 સપ્તચત્વારિંશદત્ર ગુહાઃ સન્ત્યતિતામસાઃ ॥ ૧૬ ॥
 આયસંહનનાસ્તાસુ વસન્ત્યુરુપરાક્રમાઃ ।
 નરા જલચરા મધમાંસસ્ત્રીભોગલોલુપાઃ ॥ ૧૭ ॥
 દુર્વણાઃ કઠિનસ્પર્શાઃ ભીષણા ઘોરદૃષ્ટયઃ ।
 અદ્યથર્થદ્વાદશકરદેહાઃ સંખ્યેયજીવિતાઃ ॥ ૧૮ ॥

તત્ર રત્નદ્વીપમસ્તિ સ્થલાત્ સન્તાપદાયકાત્ ।
 વારિધૌ યોજનૈરેકત્રિંશતા ભૂરિમાનવમ્ ॥ ૧૯ ॥
 ઘરદ્યાન્ વાઙ્ગિકાંસ્તેઽથ મનુષ્યાસ્તન્નિવાસિનઃ ।
 લિમ્પન્તિ મદ્યૈર્માસૈશ્ચ તेषુ તાનિ દ્વિપન્તિ ચ ॥ ૨૦ ॥
 મધમાંસાલાબુપાત્રૈઃ પ્રપૂર્ય વહનानિ તે ।
 ગચ્છન્તિ જલધૌ મધમાંસૈસ્તાન્ લોભયન્તિ ચ ॥ ૨૧ ॥
 મધમાંસાસ્વાદલુબ્ધાસ્તતસ્તદનુપાતિનઃ ॥
 નિપતન્તિ ઘરદૃષ્ટુ ક્રમાત્તે જલમાનુષાઃ ॥ ૨૨ ॥

એક વેદિકાની અંદર સાડાબાર યોજન પ્રમાણ એક ભયાનક સ્થળ છે. ત્યાં સાડાત્રણ યોજન સમુદ્રની ઉંડાઇ છે, અને સડતાળીશ અન્ધકારમય ગુફાઓ છે. એની અંદર પહેલા સંઘયણ-વાળા, પરાક્રમી, મધ-માંસ અને-સ્ત્રીના લોલુપી જળચર મનુષ્યો રહે છે. એમનો વર્ણ કૃષ્ણ છે, સ્પર્શ કઠિન છે અને દૃષ્ટિ ઘોર ભયાનક છે. સાડાબાર હાથની એમની કાયા છે અને સંખ્યાત વર્ષનું એમનું આયુષ્ય છે. ૧૪-૧૮.

આ સન્તાપદાયક સ્થળથી એકત્રીશ યોજન દૂર, સમુદ્રની વચ્ચે, અનેક મનુષ્યની વસ્તી-વાળો રત્નદ્વીપ નામે દ્વીપ છે. ત્યાંના મનુષ્યો પાસે વજ્રની બનાવેલી ઘંટીઓ હોય છે-એ ઘંટીઓને એઓ મધ-માંસવડે લીધે છે અને તે વસ્તુઓ એમાં નાખે પણ છે. મધ-માંસ ભરેલા તુંબડાઓના વહાણ ભરીને એઓ સમુદ્રમાં જાય છે, અને એ મધ-માંસવડે પેલા જળચર મનુષ્યોને લલચાવે છે. એટલે એ વસ્તુના સ્વાદમાં લુપ્થ એ જળમનુષ્યો એમની પાછળ પડીને

માંસાનિ વહ્નિપક્વાનિ જીર્ણમધ્યાનિ તે નરાઃ ।
યાવદ્દિનાનિ દ્વિત્રાણિ ભુંજાનાઃ સુખમાસતે ॥ ૨૩ ॥

તાવદ્ ભટાઃ સુસન્નદ્ધાઃ રત્નદ્વીપનિવાસિનઃ ।
સંયોજિતાન્ ઘરદ્વાંસ્તાન્ વેષ્ટયન્તિ સમન્તતઃ ॥ ૨૪ ॥

વર્ષં યાવદ્ગ્રાહયન્તિ ઘરદ્વાનતિદુઃસહાન્ ।
તથાપિ તેષામસ્થીનિ ન સ્ફુટન્તિ મનાગપિ ॥ ૨૫ ॥

તે દારુણાનિ દુઃખાનિ સહમાના દુરાશયાઃ ।
પ્રપીડ્યમાના વર્ષેણ મ્રિયન્તેઽત્યન્તદુર્ભરાઃ ॥ ૨૬ ॥

અથાણ્ડગોલકાંસ્તેષાં જનાસ્તે રત્નકાંચ્છિણઃ ।
ચમરીપુચ્છવાલાઘ્રૈર્ગુમ્પિત્વા કર્ણયોર્દ્વયોઃ ॥ ૨૭ ॥

નિબદ્ધ્ય પ્રવિશન્ત્યબ્ધૌ તાનન્યે જલચારિણઃ ।
કુલીરતન્તુમીનાદ્યાઃ પ્રભવન્તિ ન બાધિતુમ્ ॥ ૨૮ ॥ યુગમમ્ ॥

इति महानिशीथचतुર્थाध्ययनेऽर्थतः ॥

પિશાચા ભૂતયક્ષાશ્ચ રાક્ષસાઃ કિન્નરા અપિ ।
કિંપુરુષા મહોરગા ગન્ધર્વા વ્યન્તરા ઇમે ॥ ૨૯ ॥

કમે કેમે એ ઘંટીઓમાં પડે છે. ૧૬-૨૨.

પણ એઓ અગ્નિમાં પકાવેલા માંસને તથા જીરુંના મધને એ ત્રણ દિવસ સુખેથી મળમાં ખાતા રહે છે એટલામાં તો રત્નદ્વીપવાસી શસ્ત્રસજ્જ સુલટો ત્યાં આવીને તે ઘંટીઓને ચાલતી કરી ચોતરફથી ઘેરી લે છે. ન ફરી શકે એવી હોવા છતાં પણ એને વર્ષદિવસપર્યન્ત ફેરવ્યા કરે છે તોયે પેલાઓના અસ્થિ લેશમાત્ર ભાંગતા નથી. એવા ભયંકર દુઃખોને સહન કરતાં કરતાં એઓ એક વર્ષને અંતે મૃત્યુ પામે છે. ૨૩-૨૬.

પછી રત્નો મેળવવાની ઇચ્છાવાળા તેઓ એઓના અંડગોલકોને ચમરીના પુચ્છના વાળથી ગુંથી બન્ને કાને લટકાવી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે. એમ કરવાથી કુલીરમત્સ્યતંતુ આદિ જળના જીવો એઓને કંઈ હરકત કરી શકતા નથી. ૨૭-૨૮.

એ ભાવાર્થનું ‘ મહાનિશીથ ’ ના ચોથા અધ્યયનમાં કહેલું છે.

(૨). દેવોનો બીજો પ્રકાર જે વ્યન્તર એના આ પ્રમાણે લેલ છે:—પિશાચ, ભૂત યક્ષ, રાક્ષસ, કિન્નર, કિંપુરુષ, મહોરગ અને ગન્ધર્વ. ૨૯.

પિશાચાસ્ત્ર સહજસુરૂપાઃ સૌમ્યદર્શનાઃ ।

રત્નાભરણવદ્રગ્રીવાહસ્તાઃ પોઢશધા મતાઃ ॥ ૩૦ ॥

કુષ્માણ્ડાઃ પટકા જોષા ગ્રહિકાઃ કાલકા અપિ ।

ચોક્ષાચોક્ષમહાકાલાસ્તથા વનપિશાચકાઃ ॥ ૩૧ ॥

તૂષ્ણીકાસ્તાલમુખરપિશાચા દેહસંજ્ઞકાઃ ।

વિદેહાશ્ચ મહાદેહાસ્તથાધસ્તારકા ઇતિ ॥ ૩૨ ॥

સુરૂપપ્રતિરૂપાતિરૂપા ભૂતોત્તમા ઇતિ ।

સ્કન્દિકાક્ષા મહાવેગા મહાસ્કન્દિકસંજ્ઞકાઃ ॥ ૩૩ ॥

આકાશકાઃ પ્રતિચ્છન્ના ભૂતા નવવિધા ગ્રમી ।

સૌમ્યાનનાઃ સુરૂપાશ્ચ નાનાભક્તિવિલેપનાઃ ॥ ૩૪ ॥

માનોન્માનપ્રમાણોપપન્નદેહા વિશેષતઃ ।

રક્તપાણિપાદતલતાલુજિઘ્ઘૌષ્ટપાણિજાઃ ॥ ૩૫ ॥

કિરીટધારિણો નાનારત્નાત્મકવિભૂષણાઃ ।

યક્ષાન્નયોદશવિધા ગમ્भीરાઃ પ્રિયદર્શનાઃ ॥ ૩૬ ॥

પૂર્ણમાણિશ્વેતહરિસુમનોવ્યતિપાકતઃ ।

ભદ્રાઃ સ્યુઃ સર્વતોભદ્રાઃ સુભદ્રા ગ્રહમાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૭ ॥

પિશાચોનું સ્વાભાવિક સુંદરરૂપ છે, સૌમ્ય દર્શન છે, અને એઓ કંઠ તથા હસ્તને વિષે રત્નના આભૂષણો પહેરે છે. એઓના સોળ લેહ છે: કુખાંડ, પટક, જોષ, અન્દિક, કાળ, ચોક્ષ, અચોક્ષ, મહાકાળ, વનપિશાચ, તૂષ્ણીક, તાલમુખર, પિશાચ, દેહ, વિદેહ, મહાદેહ તથા અધસ્તારક. ૩૦-૩૨.

ભૂત પણ નવ જાતના છે: સુરૂપ, પ્રતિરૂપ, અતિરૂપ, ભૂતોત્તમ, સ્કન્દિકાક્ષ, મહાવેગ, મહાસ્કન્દિક, આકાશક અને પ્રતિચ્છન્ન. એઓની સુંદર આકૃતિ છે, ઉત્તમ રૂપ છે, અને એઓ અંગે વિવિધ ભાતના વિલેપન કરે છે. ૩૩-૩૪.

યક્ષો તેર જાતના છે: પૂર્ણભદ્ર, માણિભદ્ર, શ્વેતભદ્ર, હરિભદ્ર, સુમનભદ્ર, વ્યતિપાકભદ્ર, સર્વતોભદ્ર, સુભદ્ર, યક્ષોત્તમ, રૂપયક્ષ, ધનાહાર, ધનાધિપ તથા મનુષ્યયક્ષ. એઓનું શરીર માનોન્માનના પ્રમાણુવાળું છે; એમના હાથપગના તળીઆ, તાળુ, જીભડા, હોઠ અને નખ

યક્ષોત્તમા રૂપયક્ષા ધનાહારા ધનાધિપાઃ ।
મનુષ્યયક્ષા इत्येवं सर्वेप्येते त्रयोदश ॥ ૩૮ ॥

કરાલરક્તલમ્બૌષ્ઠાસ્તપનીયવિભૂષણાઃ ।
રાક્ષસાઃ સપ્તધા પ્રોક્તાસ્તેऽમી ભીષણદર્શનાઃ ॥ ૩૯ ॥
વિઘ્ના ભીમમહાભીમાસ્તથા રાક્ષસરાક્ષસાઃ ।
પરે વિનાયકા બ્રહ્મારાક્ષસા જલરાક્ષસાઃ ॥ ૪૦ ॥

મુખેષ્વધિકરૂપાઢ્યાઃ કિન્નરા દીપ્રમૌલયઃ ।
દશધા કિન્નરા રૂપશાલિનો હૃદયંગમાઃ ॥ ૪૧ ॥
રતિપ્રિયા રતિશ્રેષ્ઠાઃ કિંપુરુષા મનોરમાઃ ।
અનિન્દિતાઃ કિંપુરુષોત્તમાશ્ચ કિન્નરોત્તમાઃ ॥ ૪૨ ॥

મુખોરુવાહૂયદ્રૂપાશ્ચિત્રસ્રગનુલેપનાઃ ।
દશ કિંપુરુષાસ્તે સત્પુરુષાઃ પુરુષોત્તમાઃ ॥ ૪૩ ॥
યશસ્વન્તો મહાદેવા મરુન્મેરુપ્રભા इति ।
મહાતિપુરુષાઃ કિંચ પુરુષાઃ પુરુષર્ષભાઃ ॥ ૪૪ ॥

મહોરગા દશવિધા ભુજગા ભોગશાલિનઃ ।
મહાકાયા અતિકાયા ભાસ્વન્તઃ સ્કન્ધશાલિનઃ ॥ ૪૫ ॥

લાલ છે; એઓ મસ્તક પર મુકુટ અને અંગે વિવિધ આભૂષણો ધારણ કરે છે. એઓ સ્વભાવે ગભીર છે અને એમનું દર્શન મનહર છે. ૩૫-૩૮.

રાક્ષસો સાત પ્રકારના છે. વિઘ્ન, ભીમ, મહાભીમ, રાક્ષસરાક્ષસ, વિનાયક, બ્રહ્મારાક્ષસ અને જળરાક્ષસ. એમને વિકરાળ લાલ લટકતા હોઠ હોય છે, અને એઓ સુવર્ણના આભરણ પહેરે છે. ૩૯-૪૦.

કિન્નરો દશ પ્રકારના છે: કિન્નર, રૂપશાલી, હૃદયંગમ, રતિપ્રિય, રતિશ્રેષ્ઠ, કિંપુરુષ, મનોરમ, અનિન્દિત, કિંપુરુષોત્તમ અને કિન્નરોત્તમ. એમના મુખપ્રમુખ અવયવો અધિક સૌન્દર્યવાન છે અને એઓ તેજે જળહળતો મુગટ ધારણ કરે છે. ૪૧-૪૨.

કિંપુરુષો પણ દશ પ્રકારના છે: સત્પુરુષ, પુરુષોત્તમ, યશસ્વાન, મહાદેવ, મરૂત, મેરૂપ્રભ મહાપુરુષ, અતિપુરુષ, પુરુષ અને પુરુષઋષભ. એઓ રૂપાળા છે, એમના હાથ અને મુખ મનહર છે, એઓ વિચિત્રપ્રકારની માળા ધારણ કરે છે અને ભાતભાતના વિલેપન કરે છે. ૪૩-૪૪.

એવી રીતે મહોરગના પણ દશ ભેદ છે: ભુજગ, ભોગશાલી, મહાકાય, અતિકાય, ભાસ્વન્ત,

મહેશ્વજ્ઞા મેરુકાન્તા મહાવેગા મનોરમાઃ ।

સર્વેઽપ્યમી મહાવેગા મહાંગાશ્ચિત્રભૂષણાઃ ॥ ૪૬ ॥

ગન્ધર્વા દ્વાદશવિધાઃ સુસ્વરાઃ પ્રિયદર્શનાઃ ।

સરૂપા મૌલિમુકુટધરા હારવિભૂષણાઃ ॥ ૪૭ ॥

હાહાહૂહૂતુમ્બરવો નારદા ઋષિવાદિકાઃ ।

ભૂતવાદિકકાદમ્બા મહાકદમ્બરૈવતાઃ ॥ ૪૮ ॥

વિશ્વાવસુગીતરતિસદ્ગીતયશસસ્તથા ।

સપ્તાશીતિરિમે સર્વે તૃતીયાંગેઽષ્ટ તે ત્વમી ॥ ૪૯ ॥

અણપત્ની પણપત્ની ઇસિવાઈ ભૂઅવાઈએ ચેવ ।

કંદી ય મહાકંદી કોહંડે ચેવ પયણ ય ॥ ૫૦ ॥

તથા

અન્નપાનવસ્ત્રવેશમશય્યાપુષ્પફલોભયે ।

યેઽલ્પાનલ્પત્વસરસવિરસત્વાદિકારકાઃ ॥ ૫૧ ॥

અન્નાદિજૃમ્ભકાસ્તેઽષ્ટૌ સ્યુર્વિદ્યાજૃમ્ભકાઃ પરે ।

યે ત્વન્નાદ્યવિભાગેન જૃમ્ભન્તેઽવ્યક્તજૃમ્ભકાઃ ॥ ૫૨ ॥

સ્કન્ધશાલી, મહેશ્વજ્ઞ, મેરુકાન્ત, મહાવેગ અને મનોરમ. એઓ સર્વે મહાવેગવાળા છે, મોટા શરીરવાળા છે અને અંગે ચિત્રવિચિત્ર આભૂષણો ધારણ કરે છે. ૪૫-૪૬.

ગંધર્વો ખાર જાતના છે હાહા, હૂહૂ, તુમ્બારૂ, નારદ, ઋષિવાદક, ભૂતવાદક, કદમ્બ, મહાકદમ્બ, રૈવત, વિશ્વાવસુ, ગીતરતિ, અને સદ્ગીતયશ. એમનો સુંદર સ્વર છે, પ્રિય દર્શન છે, ઉત્તમ રૂપ છે. એઓ મસ્તકપર મુકુટ અને કંઠે હાર ધારણ કરે છે. ૪૭-૪૮.

આ પ્રમાણે ‘વ્યન્તર’ જાતિના દેવની ભેદપ્રભેદને લઈને સત્યાસી જાતિ થઈ.

વળી ત્રીજા ‘અંગ’ ને વિષે જે આઠ ભેદ કહ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે:—

અણુપત્ની, પણુપત્ની, ઋષિવાદી, ભૂતવાદી, કંદી, મહાકંદી, કુખમાંડ અને પતંગ. ૫૦.

વળી; અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, વસતિ, શય્યા, પુષ્પ અને ફળ—આ વસ્તુઓ ખુટતી હોય તો પૂરી કરનારા અને આછા રસવાળી હોય તો રસભરી કરનારા એવા એક જાતના દેવ છે. એઓ જૃમ્ભક જાતિના દેવ કહેવાય છે. એમના પણ દશ પ્રકાર છે. એમા આઠ, અન્નાદિ જૃમ્ભક—અન્ન વગેરેની વૃદ્ધિકરનારા છે; એક પ્રકાર વિદ્યાજૃમ્ભકનો છે, અને એક પ્રકાર અવ્યક્તજૃમ્ભકનો છે—આમ કુલ દશ પ્રકાર થયા. (અવ્યક્તજૃમ્ભક એટલે વગરવિભાગે વૃદ્ધિ કરનારા.) ૫૧-૫૨.

વિચિત્રચિત્રયમકૈવેતાદ્યકાંચનાદિષુ ।

વસન્તિ શૈલેષુ દશાપ્યમી પલ્યોપમાયુષઃ ॥ ૫૩ ॥

નિત્યં પ્રમુદિતાઃ ક્રીડાપરાઃ સુરતસેવિનઃ ।

સ્વચ્છન્દચારિત્વાદેતે જૃમ્ભન્ત ઇતિ જૃમ્ભકાઃ ॥ ૫૪ ॥

ક્રુદ્ધાનેતાંશ્ચ યઃ પશ્યેત્ સોઽયશોઽનર્થમાપ્નુયાત્ ।

તુષાન્ પશ્યન્ યશોવિદ્યાં વિન્તે વજ્રમુનીન્દ્રવત્ ॥ ૫૫ ॥

શાપાનુગ્રહશીલત્વમેષાં શક્તિશ્ચ તાદૃશી ।

અયમર્થઃ પંચમાંગે જ્ઞાતે પ્રોક્તશ્ચતુર્દશે ॥ ૫૬ ॥

જ્ઞાતં પંચોત્તરં ભેદપ્રભેદૈર્વ્યન્તરામરાઃ ।

ભવન્તિ નાના ક્રીડાભિઃ ક્રીડન્તઃ કાનનાદિષુ ॥ ૫૭ ॥

જ્યોતિષ્કા પંચ ચન્દ્રાર્કગ્રહનક્ષત્રતારકાઃ ।

દ્વિધા સ્થિરાશ્ચરાશ્ચેતિ દશભેદા ભવન્તિ તે ॥ ૫૮ ॥

આ દશે જાતિ ચિત્ર, વિચિત્ર, વેતાદ્ય અને મેરૂ વગેરે પર્વતોપર વસનારી છે. એમનું પલ્યોપમાનું આયુષ્ય છે; એઓ નિત્ય પ્રમુદિત રહે છે, ક્રીડા કર્યા કરે છે અને સુરતસમાગમમાં લીન રહે છે. એમનો સ્વચ્છન્દાચાર નિત્ય (ચિ)જૃમ્ભ પામતો (વધતો વધતો) હોવાથી એઓ જૃમ્ભક કહેવાય છે. ૫૩-૫૪.

એઓ ક્રોધાતુર હોય એવે વખતે, જેને એમનું દર્શન થાય, એ અપયશ અને અનર્થ પામે છે. પણ સંતુષ્ટ હોય એવે વખતે એમનું દર્શન થાય તો, વજ્રમુનિને મળી હુતી એવી વિદ્યા અને યશ એક પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૫.

એમનામાં શાપદેવાનો અને અનુગ્રહ કરવાનો પણ સ્વભાવ રહેલો છે. કારણકે એમનામાં એ પ્રકારની શક્તિ છે આવા ભાવાર્થનું પાંચમા અગના ચૌદમા શતકમાં કહેલું છે. ૫૬.

ભાગભગીયાઓમાં વિવિધ પ્રકારની ક્રીડા કરવામાં કરવામાં જ તત્પર એવા આ વ્યન્ત-રદેવાના આમ એકંદર ૧૦૫ ભેદ થાય છે.

(૩). દેવાના ત્રીજા પ્રકાર-જ્યોતિષ્ક દેવો વિષે.

જ્યોતિષ્કો પાંચ જાતના છે: સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા. એઓમાં વળી કેટલાક સ્થિર અને કેટલાક ગતિમાન છે એટલે એમ ૫×૨=૧૦ દશ જાત થઈ. ૫૮.

(૪). દેવાના ચોથા અને છેલ્લા પ્રકાર વૈમાનિક દેવો વિષે.

વૈમાનિકા દ્વિધા કલ્પાતીતકલ્પોપપન્નકાઃ ।

કલ્પોત્પન્ના દ્વાદશધા તે ત્વમી દેવલોકજાઃ ॥ ૫૯ ॥

સૌધર્મેશાનસનત્કુમારમાહેન્દ્રબહ્મલાંતકજાઃ ।

શુક્રસહસ્રારાનતપ્રાણતજા આરણાચ્યુતજાઃ ॥ ૬૦ ॥

આવ્યકલ્પદ્વયાધઃસ્થાસ્તૃતીયાધસ્તના અપિ ।

લાન્તકત્રિદિવાધઃસ્થાસ્ત્રિધા કિલ્ત્રિષિકા અમી ॥ ૬૧ ॥

કલ્પાતીતા દ્વિધા ગ્રૈવેયકાનુત્તરસમ્ભવાઃ ।

સ્વામિસેવકભાવાદિકલ્પેન રહિતા ઇમે ॥ ૬૨ ॥

અધસ્તનાધસ્તનં ચ સ્યાદધસ્તનમધ્યમમ્ ।

અધસ્તનોપરિતનં મધ્યમાંધસ્તનં તતઃ ॥ ૬૩ ॥

ભવેન્મધ્યમમધ્યં ચ મધ્યોપરિતનં તતઃ ।

ઉપરિસ્થાધસ્તનં ચોપરિસ્થમધ્યમં પુનઃ ॥ ૬૪ ॥

ઉપરિસ્થોપરિતનં તજ્ઞા ગ્રૈવેયકાઃ સુરાઃ ।

વિજયાદિવિમાનોત્થાઃ પંચધાનુત્તરામરાઃ ॥ ૬૫ ॥

વૈમાનિક દેવોના (૧) કલ્પોપપન્ન અને (૨) કલ્પાતીત—એમ બે ભેદ છે. એમાં પાછા ‘કલ્પોપપન્ન’ બાર જાતના છે. એ બારના બાર દેવલોક છે તે આ પ્રમાણે:—સૌધર્મ, (૨) ઈશાન, (૩) સનત્ કુમાર, (૪) માહેન્દ્ર, (૫) બ્રહ્મા, (૬) લાંતક. (૭) શુક્ર, (૮) સહસ્રાર, (૯) આનત, (૧૦) પ્રાણુત, (૧૧) આરણ અને (૧૨) અચ્યુત. ૫૯—૬૦.

ત્રણ પ્રકારના ‘કિલ્ત્રિષ’ દેવો છે: (૧) પહેલા બે દેવલોકની નીચે રહેલા, (૨) ત્રીજા દેવલોકની નીચે રહેલા અને (૩) (છઠ્ઠા)લાંતક દેવલોકની નીચે રહેલા. ૬૧.

વળી ઉપર કલ્પાતીત દેવો કહ્યા એના બે પ્રકાર છે: (૧) ગ્રૈવેયકમાં થયેલા અને (૨) અનુત્તર વિમાનમાં થયેલા. કલ્પ એટલે (સ્વામી સેવકભાવરૂપી) રીતરિવાજ. એ જેમનામાં નથી એ કલ્પાતીત. સ્વામિત્વ કે સેવકત્વ જેવું ત્યાં કાંઈ નથી. ૬૨.

(૧) અધસ્તનાધસ્તન, (૨) અધસ્તનમધ્યમ, (૩) અધસ્તનોપરિતન, (૪) મધ્યમાધસ્તન, (૫) મધ્યમમધ્યમ, (૬) મધ્યમોપરિતન, (૭) ઉપરિસ્થાધસ્તન, (૮) ઉપરિસ્થમધ્યમ અને (૯) ઉપરિસ્થોપરિતન—એવા નવ ગ્રૈવેયકમાં ઉત્પન્ન થયેલા નવ જાતના ગ્રૈવેયક દેવો છે. અને વિજયઆદિક વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા પાંચ જાતના અનુત્તર દેવો છે. ૬૩—૬૫

સારસ્વતાદિત્યવહ્નિવરુણા ગર્દતોયકાઃ ।

તુષિતાવ્યાબાધાગ્નેયરિષ્ટા લોકાન્તિકા અમી ॥ ૬૬ ॥

પર્યાસાપરભેદેન સર્વેઽપિ દ્વિવિધા અમી ।

જાતાઃ ષટ્પંચાશમેવં સુરભેદાઃ શતત્રયમ્ ॥ ૬૭ ॥

પંચમાંગે તુ દ્રવ્યદેવા નરદેવા ધર્મદેવાસ્તથા પેરે ।

દેવાધિદેવા યે ભાવદેવાસ્તે પંચમા મતાઃ ॥ ૬૮ ॥

તત્રચ—પંચેન્દ્રિયો નરસ્તિર્યક્ સમ્પાદિતશુભાયતિઃ ।

ઉત્પત્સ્યતે યો દેવત્વે દ્રવ્યદેવઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૬૯ ॥

નરદેવાઃ સાર્વભૌમા ધર્મદેવાસ્તુ સાધવઃ ।

દેવાધિદેવા અર્હન્તો ભાવદેવાઃ સુરા ઇમે ॥ ૭૦ ॥

ઇહ ભાવદૈવૈઃ અધિકારઃ ॥

ઇતિ ભેદાઃ ॥ ૧ ॥

ત્રૈલૌક્યેઽપિ સ્થાનમેષાં ક્ષેત્રલોકે પ્રવચ્યતે ।

સ્થાનોત્પાદસમુદ્ઘાતૈર્લોકાસંખ્યાંશગા અમી ॥ ૭૧ ॥

વળી નવપ્રકારના ‘લોકાન્તિક’ દેવો છેઃ (૧) સારસ્વત, (૨) આદિત્ય, (૩) વન્હિ, (૪) વરુણ, (૫) ગર્દતોયક, (૬) તુષિત, (૭) અવ્યાબાધ, (૮) આગ્નેય અને (૯) રિષ્ટ. ૬૬.

એ સર્વ દેવોના વળી (૧) પર્યાપ્ત અને (૨) અપર્યાપ્ત—એમ બે ભેદ છે. એટલેએ કંદર દેવતાના ભેદ ૩૫૬ થયા. [(૨૫+૧૦૫+૧૦+૩૮)×૨=૩૫૬]. ૬૭.

વળી પાંચમાં ‘અ ગ’ માં પાંચ પ્રકારના દેવ કહ્યા છેઃ (૧) દ્રવ્યદેવ, (૨) નરદેવ, (૩) ધર્મદેવ, (૪) દેવાધિદેવ અને (૫) ભાવદેવ. ૬૮;

શુભ કર્મ ઉપાર્જન કરેલું હોય અને દેવગતિ મળવાની હોય—એવો પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય કે તિર્યચ ‘દ્રવ્યદેવ’ કહેવાય છે. ૬૯.

સાર્વભૌમ—ચક્રવર્તી રાજા તે ‘નરદેવ’; સાધુઓ ‘ધર્મદેવ’; અરિહંત ‘દેવાધિદેવ’; અને આ વર્ણવી ગયા તે દેવો સર્વ ‘ભાવદેવ’ છે. આપણે અહિં આ ભાવદેવોનો અધિકાર છે. ૭૦.

આ પ્રમાણે દેવોના ‘ભેદ’ બતાવ્યા. (દ્વાર પહેલું).

હવે એમના ‘સ્થાન’ વિષે. (દ્વાર બીજું).

આ દેવોનું સ્થાન ત્રણે લોકને વિષે છે. એ સબંધી ‘ક્ષેત્રલોક’ માં વાત કરશું. એઓ વળી સ્થાન, ઉત્પાદ અને સમુદ્ઘાતવડે લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલા છે. ૭૧.

इति स्थानम् ॥ २ ॥

पर्याप्तयः षडप्येषां पंचाप्यैकविवक्षया ।

वाक्चेतसोर्दश प्राणा एतेषां परिकीर्त्तिताः ॥ ७२ ॥

इति पर्याप्तिः ॥ ૩ ॥

चतस्रो योनिलक्षाः स्युः लक्षाश्च कुलकोटिजाः ।

द्वादशैषामचित्ता स्याद्योनिः शીतोष्णसंवृत्ता ॥ ૭૩ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ ૪ । ૫ । ૬ ॥

पयोधयस्त्रयस्त्रિंशदुत्कर्षेण भवस्थितिः ।

सहस्राणि दशाब्दानां स्याદेषાં સા જઘન્યતઃ ॥ ૭૪ ॥

इति भवस्थितिः ॥ ૭ ॥

कायस्थितिस्त्वेषां भवस्थितिरेव ॥ ૮ ॥

देहास्त्रयस्तૈજસં ચ કાર્મણં વૈક્રિયં તથા ।

સંસ્થાનં ચતુરસ્રં સ્યાદ્રમ્યં પુણ્યાનુસારતઃ ॥ ૭૫ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ ૯ । ૧૦ ॥

હવે એમના અન્ય અન્ય દ્વારો વિશે.

દેવોને છ 'પર્યાપ્તિ' છે, પણ મન અને વાણીની ભેગી ગણીએ તો પાંચ કહેવાય. પ્રાણ એમને દશ છે. ૭૨.

વળી એમની 'યોનિસંખ્યા' ચાર લાખ છે, 'કુળસંખ્યા' બાર લાખ છે. એમની 'યોનિ' (૧) અચિત્ત છે, (૨) શીતોષ્ણ છે, (૩) સંવૃત છે ૭૩.

એમની 'ભવસ્થિતિ' ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમની છે, અને જઘન્યતઃ દશસહસ્ર વર્ષની છે. ૭૪.

એમની ભવસ્થિતિ ને 'કાયસ્થિતિ' એક જ છે. એમને (૧) તૈજસ, (૨) કાર્મણુ, અને (૩) વૈક્રિય-એમ ત્રણ 'દેહ' છે. વળી એમના પુણ્યના યોગે એમને રમ્ય સમચોરસ 'સંસ્થાન' હોય છે. ૭૫

આ પ્રમાણે દશમા દ્વાર સુધીની હકીકત કહી.

ઉત્કર્ષતઃ સસહસ્તાઃ વપુર્જઘન્યતઃ પુનઃ ।

અંગુલાસંખ્યભાગઃ સ્યાદાદૌ સ્વાભાવિકં હૃદઃ ॥ ૭૬ ॥

તત્કૃત્રિમં વૈક્રિયં સાધિકૈકલક્ષયોજનમ્ ।

જ્યેષ્ઠમંગુલસંખ્યાંશમાનમાદૌ ચ તલ્લઘુ ॥ ૭૭ ॥

इति अंगमानम् ॥ ११ ॥

આધ્યાઃ પંચ સમુદ્ઘાતાઃ પંચસ્ત્વેતેષુ ચાન્ત્યમી ।

પર્યાસગર્ભજનરતિર્યક્તુ સંખ્યજીવિષુ ॥ ૭૮ ॥

પર્યાસવાદરક્તમામ્બુપ્રત્યેકક્ષિતિજેષુ ચ ।

ગર્ભજા મનુજાઃ પંચેન્દ્રિયાસ્તિર્યચ એવ ચ ॥ ૭૯ ॥

સંમૂર્છિમા ગર્ભજાશ્ચાગચ્છન્ત્યમૃતભોજિષુ ।

વિશેષસ્ત્વત્રોદિતઃ પ્રાક્ ક્ષેત્રલોકેઽપિ વચ્ચયતે ॥ ૮૦ ॥

મુહૂર્ત્તાનિ દ્વાદશૈષામુત્પત્તિચ્યવનાન્તરમ્ ।

સામાન્યતઃ સ્યાદુત્કૃષ્ટં જઘન્યં સમયાવધિ ॥ ૮૧ ॥

હવે એમના ' દેહમાન ' વિષે. (દ્વાર ૧૧ સુ.)

દેવનું સ્વાભાવિક શરીર ઉત્કૃષ્ટતઃ સાત હાથનું હોય અને જઘન્યતઃ એક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું હોય-જે એમનું આરંભનું શરીર છે. વળી એમનું કૃત્રિમ વૈક્રિય શરીર ઉત્કૃષ્ટતઃ એક લક્ષ્ય યોજનથી સહેજ વધારે હોય, અને જઘન્યતઃ એક અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલું હોય છે, જે કે આરંભનું જ છે. ૭૬-૭૭.

‘ સમુદ્ઘાત ’ એમને પહેલા પાંચ છે. (એ એમનું આરંભનું દ્વાર કહ્યું).

હવે એમની ‘ ગતિ ’ અને ‘ આગતિ ’ વિષે. (દ્વાર ૧૩-૧૪).

દેવો પાંચ ગતિમાં જાય છેઃ (૧) સંખ્યજીવી પર્યાસ ગર્ભજ મનુષ્યત્વ, (૨) એ જ પ્રકારનું તિર્યચત્વ, (૩) પર્યાસ બાહર પૃથ્વીકાયત્વ, (૪) પર્યાપ્તબાહર અકાયત્વ અને (૫) પર્યાપ્ત બાહર પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયત્વ વળી ગર્ભજ મનુષ્યો, તથા સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો-એટલા દેવોને વિષે આવે છે. આ સંબંધે વિશેષ પૂર્વે કહ્યું છે અને વળી હવે પછી ‘ ક્ષેત્રલોક ’ ના અધિકારમાં કહેશું ૭૮-૮૦.

એમની ઉત્પત્તિ અને અવનની વચ્ચે ઉત્કૃષ્ટ અન્તર સામાન્યતઃ બાર અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે, અને જઘન્ય અન્તર એક સમયનું છે. ૮૧.

ઉત્પદ્યન્તે ચ્યવન્તેऽમી એકસ્મિન્ સમયે પુનઃ ।
 એકો દ્વિત્રાશ્ચ સંખ્યેયા અસંખ્યેયાશ્ચ કર્હિચિત્ ॥ ૮૨ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ १२ । १३ । १४ ॥

સમ્યક્ત્વં દેશવિરતિં ચારિત્રં મુક્તિમપ્યમી ।
 લભન્તે લઘુકર્માણો વિપદ્યાનન્તરે ભવં ॥ ૮૩ ॥

इति अनन्तराप्तिः ॥ १५ ॥

સિદ્ધ્યન્ત્યનન્તરભવે એકસ્મિન્ સમયે ત્વમી ।
 ઉત્કર્ષતઃ સાષ્ટશતં વિશેષસ્ત્વેષ તત્ર ચ ॥ ૮૪ ॥

ભવનેશા વ્યન્તરાશ્ચ સર્વે દશદશેવ હિ ।
 તદ્દેવ્યઃ પંચપંચૈવ દશ ય્યોતિષ્કનિર્જરાઃ ॥ ૮૫ ॥

ય્યોતિષ્કદેવ્યશ્ચૈકસ્મિન્ જગ્ને સિદ્ધ્યન્તિ ત્રિંશતિઃ ।
 વૈમાનિકાઃ સાષ્ટશતં તદ્દેવ્યો ત્રિંશતિઃ પુનઃ ॥ ૮૬ ॥

इति समयेसिद्धिः ॥ १६ ॥

લેશ્યાહારદિશાં ષટ્કં ન સંહનનસમ્ભવઃ ।
 કષાયસંજ્ઞેન્દ્રિયાણિ સર્વાણ્યેષાં ભવન્તિ ચ ॥ ૮૭ ॥

વળી એઓ એક સમયમાં એક, બે, ત્રણ એમ સંખ્યાતા, અને ડોઢવાર અસંખ્ય પણ જન્મે છે અને રચવે છે. ૮૨.

હવે ‘ અનન્તરાપ્તિ ’ વિષે. (૧૫ મું દ્વાર)

આ દેવોમાં જે લઘુકર્મી હોય છે એઆ રચવીને અનન્તરભવમાં સમક્રિત, દેશવિરતિ, ચારિત્ર અને મોક્ષ પણ પામે છે. ૮૩.

હવે ‘ સમયેસિદ્ધિ ’ વિષે. (૧૬ મું દ્વાર)

એઓ અનન્તરભવમાં એક સમયે ઉત્કૃષ્ટ એકસોને આઠ સિદ્ધિ પામે છે. ૮૪.

એ વાત વિશેષતઃ આ પ્રમાણે-ભવનપતિ અને વ્યન્તરમાંથી દશ દશ જ સિદ્ધ થાય, એમની દેવીઓ પાંચ પાંચ જ સિદ્ધ થાય જ્યોતિષ્ક દેવોમાંથી વળી દશ સિદ્ધ થાય; અને એમની દેવીઓ વીશ સિદ્ધ થાય વૈમાનિક દેવો એકસોને આઠ સિદ્ધ થાય અને એમની દેવીઓ વીશ સિદ્ધ થાય. ૮૫-૮૬.

इति द्वारषट्कम् ॥ १७-२२ ॥

सर्वेऽप्येते संज्ञिनः स्युः पुंस्त्रीवेदयुजः परम् ।

देव्यः सुरेभ्यो द्वात्रिंशद्गुणा द्वात्रिंशताधिकाः ॥ ८८ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ २३-२४ ॥

एषां स्युर्दृष्टयः तिस्र आद्यं ज्ञानत्रयं भवेत् ।

सम्यग्दृशां परेषां तु स्यादज्ञानत्रयं ध्रुवम् ॥ ८९ ॥

इति द्वારદ્વયમ્ ॥ ૨૫-૨૬ ॥

दर्शनत्रयमाद्यं स्यादेषां सम्यक्त्वशालिनाम् ।

दर्शनद्वयमन्येषामુપયોગો द्विधा ततः ॥ ९० ॥

उपयोगा षडेतेषां ज्ञानदर्शनयोस्त्रयम् ।

सम्यग्दृशां परेषां तु त्र्यज्ञानी द्वे च दर्शने ॥ ९१ ॥

इति द्वારદ્વયમ્ ॥ ૨૭-૨૮ ॥

एतेषामोजआहारो लोमाहारोऽपि संभवेत् ।

न स्यात्कावलिकः स्यात्तु मनोभक्षणलक्षणः ॥ ९२ ॥

હવે એમના પછી પછીના દ્વારો વિષે.

એમને છ 'લેશ્યા', અને છદ્દિશિ 'આહાર' હોય છે; 'સંહનન' સંભવતું નથી. વળી 'કષાય', 'સંજ્ઞા' અને 'ધન્દ્રિયો' ગદ્યાં પૂરેપૂરાં હોય છે. ૮૭.

એઓ સઘળા 'સંજ્ઞી' છે. એમને પુરૂષ અને સ્ત્રી-એમ બે 'વેદ' છે. દેવો કરતાં દેવીઓ બત્રીશગણી ઉપર બત્રીશ છે. ૮૮.

એમને 'દૃષ્ટિ' ત્રણ છે.

જેઓ સમકિતદૃષ્ટિવાળા છે એઓને પ્રથમનાં ત્રણ 'જ્ઞાન' અને ત્રણ 'દર્શન' હોય; જ્યારે એ શિવાયના બીજાઓને ત્રણ અજ્ઞાન અને બે દર્શન હોય. આમ જ્ઞાન અને દર્શન બેઉ હોવાથી એમને ઉપયોગ ત્રણ (સાકાર અને નિરાકાર) બેઉ પ્રકારનો છે વળી સમકિતદૃષ્ટિવાળાઓને ત્રણ જ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન મળીને છ ઉપયોગો છે; જ્યારે એ શિવાયનાં બીજાઓને ત્રણ અજ્ઞાન અને બે દર્શન મળીને પાંચ ઉપયોગો છે. ૮૯-૯૧.

અહિં સુધીમાં અધ્યાવીશમા દ્વાર સુધીની હકીકત આવી ગઈ.

હવે એમના 'આહાર' પરત્વે. (દ્વાર ૨૯ સું).

દેવોને 'ઓજ' અને 'લોમ' એમ બે આહાર હોય. 'કાવણિક' આહાર હોય નહીં; મનથી પ્રાશન કરવારૂપ કાવલિક આહાર હોય ખરો. ૯૨.

અન્તરં પુનરેતસ્ય ચતુર્થભક્તસંમિતમ્ ।

જઘન્યમન્યત્ત્વદાનાં ત્રયસ્ત્રિંશત્સહસ્રકાઃ ॥ ૧૩ ॥

इति आहारः ॥ ૨૯ ॥

ગુણસ્થાનાનિ ચત્વારિ યોગાશ્ચૈકાદશોદિતાઃ ।

ઔદારિકાહારકાખ્યતન્મિશ્રાંશ્ચ વિનાશિલાઃ ॥ ૧૪ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ ૩૦-૩૧ ॥

પ્રતરાસંખ્યભાગસ્થાસંખ્યેયશ્રેણિવર્ત્તિભિઃ ।

નમઃપ્રદેશૈઃ પ્રમિતાઃ પ્રોક્તાઃ સામાન્યતઃ સુરાઃ ॥ ૧૫ ॥

ક્ષેત્રપલ્યોપમાસંખ્યભાગસ્થાભ્રાંશસંમિતાઃ ।

દેવા અનુત્તરોત્પન્નાઃ સંખ્યેયાસ્તત્ર પંચમે ॥ ૧૬ ॥

બૃહત્તરક્ષેત્રપલ્યાસંખ્યાંશાભ્રાંશસંમિતાઃ ।

ભવન્ત્યથોપરિતનઐવેયકત્રિકામરાઃ ॥ ૧૭ ॥

મધ્યમેઽધસ્તનેઽપ્યેવં ત્રિકે કલ્પેઽચ્યુતેઽપિ ચ ।

આરણે પ્રાણતે ચૈવાનતેઽપીયન્ત એવ તે ॥ ૧૮ ॥

એ આહારનું જઘન્યઅન્તર ચોથલક્ષ્ય પ્રમાણ છે. ઉત્કૃષ્ટ તો તેત્રીશહજાર વર્ષનું છે. ૯૩.

હવે ' ગુણુસ્થાન ' અને ' યોગ ' વિષે. (દ્વાર ૩૦-૩૧).

દેવોને ગુણુસ્થાન ચાર હોય છે. વળી ઔદારિક, આહારક, મિશ્રઔદારિક અને મિશ્ર આહારક-આ ચાર શિવાય શેષ સર્વે (૧૧) યોગો છે. ૯૪.

હવે એમના ' માન ' -પ્રમાણ વિષે. (દ્વાર ૩૨ સુ').

દેવોની સંખ્યા સામાન્યતઃ પ્રતરના અસંખ્યમા લાગમાં રહેલી અસંખ્ય શ્રેણિઓમાં રહેલા આકાશ પ્રદેશો જેટલી છે. ૯૫.

અનુતરવિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવો, ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસંખ્યમા લાગમાં રહેલા આકાશ પ્રદેશો જેટલા છે. એમાં પણ, પાંચમામાં સંખ્યાત છે. ૯૬.

વળી, ઉપરના ત્રણ ઐવેયકોના દેવો, બૃહત્ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસંખ્યાતમા લાગમાં રહેલા આકાશપ્રદેશો જેટલા છે. ૯૭.

વળી ઐવેયકના મધ્યમત્રિકમાં અને અધસ્તનત્રિકમાં તથા અચ્યુત-આરણ-પ્રાણુત અને -આનત દેવલોકમાં પણ એટલા જ દેવો છે. પણ ત્યાં પલ્યોપમનો અસંખ્યમા લાગ ઉત્તરોત્તર

કિન્તુ પલ્યાસંખ્યભાગો બૃહત્તરો યથોત્તરમ્ ।
 એકમાનમિતેષ્વેવં સ્યાત્ પરેષ્વપિ ભાવના ॥ ૯૯ ॥

સહસ્રારમહાશુક્રલાંતકબહ્મવાસિનઃ ।
 માહેન્દ્રસનત્કુમારદેવાઃ પ્રત્યેકમીરિતાઃ ॥ ૧૦૦ ॥

ઘનીકૃતસ્ય લોકસ્યશ્રેણ્યસંખ્યાંશવર્તિભિઃ ।
 નભઃપ્રદેશૈઃ પ્રમિતા વિશેષોઽત્રાપિ પૂર્વવત્ ॥ ૧૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અંગુલપ્રમિતક્ષેત્રપ્રદેશરાશિસંગતે ।
 તૃતીયવર્ગમૂલઘ્ને દ્વિતીયવર્ગમૂલકે ॥ ૧૦૨ ॥

યાવાન્ પ્રદેશરાશિઃ સ્યાદેકપ્રાદેશિકીષ્વથ ।
 શ્રેણીષુ તાવન્માનાસુ લોકસ્યાસ્ય ઘનાત્મતઃ ॥ ૧૦૩ ॥

નભઃ પ્રદેશા યાવન્તસ્તાવાનીશાનનાકગઃ ।
 દેવદેવીસમુદાયો નિર્દિષ્ટઃ શ્રુતપારગૈઃ ॥ ૧૦૪ ॥ વિશેષકમ્ ॥

પ્રયસ્ત્રિશત્તમોંશોઽસ્ય કિંચિદૂનશ્ચ યો ભવેત્ ।
 ઈશાનદેવાસ્તાવન્તઃ કેવલાઃ કથિતાઃ શ્રુતે ॥ ૧૦૫ ॥

એવં ચ સૌધર્મભવનાધીશવ્યન્તરજ્યોતિષામપિ ।

ભાવ્યા સ્વસ્વસમુદાયત્રયસ્ત્રિશાંશમાનતા ॥ ૧૦૬ ॥

વિશેષ વિશેષ મહોટો ગણવો. સરખા પ્રમાણવાળા બીજા દેવલોકોમાં પણ એવી જ ભાવના સમજાવેલી. ૯૯-૯૯.

વળી સહસ્રાર, મહાશુક્ર, લાંતક, બ્રહ્મ, માહેન્દ્ર અને સનત્કુમાર—એ દરેક દેવલોકમાં રહેલા દેવોની સંખ્યા ઘનકરેલા લોકની શ્રેણિના અસંખ્યમા ભાગમાં વર્તતા આકાશપ્રદેશો જેટલી છે. અહિં પણ વિશેષ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે સમજવું. ૧૦૦-૧૦૧.

એક અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રપ્રદેશની રાશિમાં રહેલા, અને ત્રીજા વર્ગમૂળથી ગુણાયલા, બીજા વર્ગમૂળમાં જેટલો પ્રદેશરાશિ હોય તેટલા પ્રમાણવાળી એક પ્રદેશી શ્રેણિઓમાં, ઘનરૂપ કરેલા લોકાકાશના જેટલા આકાશ પ્રદેશો હોય તેટલી ઇશાનદેવલોકમાં રહેલા દેવદેવીઓની સંખ્યા છે. ૧૦૨-૧૦૪.

એમાં કેવળ તેત્રીશમા ભાગનાજ (ઈશાનદેવલોકના) દેવો છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૧૦૫.

એજ પ્રમાણે સૌધર્મ, ભવનપતિ, વ્યંતર અને જ્યોતિષક દેવોની સંખ્યા એમના સમુદાયથી તેત્રીશમે હિસ્સે સમજવી. ૧૦૬.

કેવલં દેવદેવીસમુદાય एव वक्ष्यते—

ईशानतश्च सौधर्मे स्यात् संख्येयगुणाधिकः ।

देवदेवीसमुदायो भवनंशानथ ब्रुवे ॥ ૧૦૭ ॥

અંગુલપ્રમિતક્ષેત્રપ્રદેશગણિવર્તિનિ ।

द्वितीयवर्गमूलज्जे वर्गमूले किनादिमे ॥ ૧૦૮ ॥

यावान् प्रदेशराशिः स्यात्तावन्मानानाम् पंक्तिषु ।

घनीकृतस्य लोकस्याथैकપ્રાદંશિકાપૃથ્વે ॥ ૧૦૯ ॥

नभःप्रदेशा यावन्तस्त्वावान् पुरुषपुंगवैः ।

देवदेवीसमुदायः ख्यातां भवनवामिनाम् ॥ ૧૧૦ ॥ विशेषकम् ॥

યાવન્તિ સંખ્યયોજનકોટામાનાનિ દેધ્યન્તઃ ।

सूचिरूपाणि खंडानि स्युरंकप्रतरे किल ॥ ૧૧૧ ॥

व्यन्तराणां देवदेवीसमुदायो भवेदियान् ।

ज्योतिष्कदेवदेवीनां प्रमाणमथ कीर्त्यते ॥ ૧૧૨ ॥

પટ્ટપંચાશાંગુલજ્ઞાનદ્વયમાના હિ દેધ્યન્તઃ ।

यावन्त एक प्रतरे सूचिरूपाः स्युरंशकाः ॥ ૧૧૩ ॥

ज्योतिष्कदेवदेवीनां तावान् समुदयो भवेत् ।

उक्तं प्रमाणमित्येवमथाल्पबहुतां ब्रुवे ॥ ૧૧૪ ॥

માટે હુવે દેવદેવીઓની એકત્ર સંખ્યા જ કહીશ. (તે પરથી દેવીઓની સંખ્યા કાઢીને સમજી લેવી).

ઈશાનદેવલોકથી માંડી સૌધર્મદેવલોકમુખીમાં દેવદેવીઓની એકત્રસંખ્યા એકખીન્તથી સંખ્યાત-સંખ્યાતગણી અધિક છે. ૧૦૭.

વળી ભવનપતિદેવદેવીઓની એકત્રસંખ્યા, એક અંગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રપ્રદેશની રાશિમાં રહેલા અને ખીન્ત વર્ગમૂળથી ગણેલા એવા પહેલાવર્ગમૂળમાં જેટલો પ્રદેશ રાશિ હોય તેટલા માનવાળી એકપ્રદેશી શ્રેણીઓમાં, ઘનરૂપકરેલા લોકાકાશના જેટલા આકાશપ્રદેશો હોય તેટલી છે. ૧૦૮-૧૧૦.

વળી વ્યંતરદેવદેવીઓની એકત્રસંખ્યા, એક પ્રતરની અંદર સંખ્યાત કોટી યોજનની લંબાઈના જેટલા સૂચિરૂપ ખંડો હોય તેટલી છે. ૧૧૧-૧૧૨.

જ્યોતિષિદેવદેવીઓની એકત્રસંખ્યા, એકપ્રતરની અંદર ળસોને છપ્પન અગુણ લાંબા જેટલા સૂચિરૂપ ખંડો હોય તેટલી છે. ૧૧૩-૧૧૪.

इति मानम् ॥ ३२ ॥

स्तोकाः सर्वार्थसिद्धस्था असंख्येयगुणास्ततः ।

शेषा अनुत्तरा देवास्ततः संख्यगुणाः क्रमात् ॥ ११५ ॥

ऊर्ध्वमध्याधःस्थितेस्युर्गैवेयકત્રિકત્રયે ।

अच्युते चारणे चैव प्राणते चानतेऽपि च ॥ ११६ ॥ युग्मम् ॥

अधोऽधोऽગ્રૈવેયકાદાવનુત્તરાદ્યપેક્ષયા ।

भाव्या विमानबाहुल्याद्देवाः संख्यगुणाः क्रमात् ॥ ११७ ॥

समश्रेणिस्थयोर्यद्यप्यारणाच्युतकल्पयोः ।

विमानसंख्या तुल्यैव तथापि कृष्णपाक्षिकाः ॥ ११८ ॥

उत्पद्यन्ते स्वभावेन दक्षिणस्यां हि भूरयः ।

शुक्लપાક્ષિકજીવેભ્યો બહવશ્ચ ભવન્તિ તે ॥ ૧૧૯ ॥

ततोऽच्युतापेक्षया स्युर्निर्जरा आरणोऽधिकाः ।

સમશ્રેણિસ્થિતાવેવમન્યેષ્વપિ વિભાવ્યતામ્ ॥ ૧૨૦ ॥

શુક્લપાક્ષિકકૃષ્ણપાક્ષિકલક્ષણં ચ એવમ્—

એ પ્રમાણે ' પ્રમાણુ ' અર્થાત્ સંખ્યા વિષે સમજવું.

હવે એમના ' લઘુ અલ્પબહુત્વ ' વિષે (દ્વાર ૩૩ મુ)

સર્વાર્થસિદ્ધસ્થ દેવો સૌથી થોડા છે. એના કરતા, બાકીના અનુત્તર વિમાનના દેવો અસંખ્યગણા છે. અને એથી સંખ્યાતસંખ્યાતગણા અનુક્રમે, ગ્રૈવેયકોના ઉર્ધ્વત્રિક, મધ્યત્રિક અને અધોત્રિક, અચ્યુત દેવલોક, આરણુદેવલોક, પ્રાણુતદેવલોક અને આનતદેવલોકમાં રહેલા હોય છે. ૧૧૫-૧૧૬.

નીચે નીચેની ગ્રૈવેયક વગેરેમાં, અનુત્તર વગેરેની અપેક્ષાએ વિમાનો બહોળાં હોવાથી, અનુક્રમે સંખ્યાત સંખ્યાતગણા દેવો છે. ૧૧૭.

સમાનશ્રેણિમાં રહેલા આરણુ અને અચ્યુત દેવલોકોમાં વિમાન સંખ્યા જો કે સરખીજ છે તોપણ કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો સ્વાભાવિકપણે, દક્ષિણદિશામાં બહુ ઉત્પન્ન થાય છે અને શુક્લપાક્ષિક જીવો કરતાં એમની સંખ્યા અધિક છે—એ કારણથી અચ્યુત દેવલોકની અપેક્ષાએ આરણુ દેવલોકમાં ઘણાદેવો છે. સમશ્રેણિમાં રહેલા અન્ય દેવલોકો વિષે પણ એમજ સમજવું. ૧૧૮-૧૨૦.

શુક્લપાક્ષિક અને કૃષ્ણપાક્ષિક જીવોનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—

વહુપાપોદયાઃ કૂરકર્માણઃ કૃષ્ણપાદ્મિકાઃ ।

સ્યુર્ધર્ધિતરસંસારા ભૂયાંસોઽન્યવ્યપેક્ષયા ॥ ૧૨૧ ॥

તથાસ્વભાવાત્તે ભવ્યા અપિ પ્રાયઃ સુરાદિષુ ।

ઉત્પદ્યન્તે દક્ષિણસ્યાં પ્રાચુર્યેણાન્યદિક્ષુ ન ॥ ૧૨૨ ॥

તથાહુઃ—પાયમિહ કૂરકર્મા ભવસિદ્ધિયા વિ દાહિણિષ્ઠેસુ ।

નેરઙ્ગયતિરિયમણુશ્રાસુરાઙ્ગટાણેસુ ગચ્છન્તિ ॥ ૧૨૩ ॥

જેસિમવદ્દો પુગ્ગલપરિયદ્દો સંસઞ્જો ઉ સંસારો ।

તે સુક્કપલ્લિવયા ચલુ અહિણ પુણ કણ્ઠપલ્લવીથો ॥ ૧૨૪ ॥

इति प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

આનતેભ્યોઽસંખ્યગુણાઃ સહસ્રારસુરાઃ સ્મૃતાઃ ।

મહાશુક્રે લાન્તકે ચ વહ્નમાહેન્દ્રયોઃ કર્માત્ ॥ ૧૨૫ ॥

સનત્કુમાર ઈશાનેઽપ્યસંખ્યઘ્ના યથોત્તરમ્ ।

ણશાનેભ્યશ્ચ સૌધર્મદેવાઃ સંખ્યગુણાધિકાઃ ॥ ૧૨૬ ॥

નनु कृष्णपाक्षिकबाहुल्याद्यथा माहेन्द्रनाकिनः ।

असंख्येयगुणाः प्रोक्ताः सनत्कुमारनाकिनः ॥ १२७ ॥

કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો શુકલપાક્ષિકોની અપેક્ષાએ બહુ પાપી હોય છે, કૂર હોય છે અને દીર્ઘસંસારી હોય છે. એમના એવા સ્વભાવને લઈનેજ એઓ લવ્ય છતાં પણ, દક્ષિણ દિશામાં બહોળપણે દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, બીજી દિશાઓમાં નહિ. ૧૨૧-૧૨૨.

એ વિષે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યું છે કે—કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો લવ્ય છે તો યે પ્રાયઃ દુષ્ટકર્મી હોવાથી, દેવાદિકની ગતિમાં દક્ષિણ દિશામાંજ ઉત્પન્ન થાય છે. શુકલપાક્ષિક જીવો કે જેઓને અવદૃપદ્ગુણપરાવર્તન જેટલો સંસાર બાકી રહેલો હોય છે તેમના કરતાં કૃષ્ણપાક્ષિકો આધિક હોય છે. ૧૨૩-૧૨૪.

આનતદેવલોકના દેવો કરતા સહસ્રાર દેવલોકના દેવો અસંખ્યગણા છે. મહાશુક્ર, લાંતક, પ્રજ્ઞ, માહેન્દ્ર, સનત્કુમાર અને ઇશાન—આટલા દેવલોકોના દેવો વળી અનુક્રમે ‘આનત’ કરતાં અસંખ્યગણા છે. સૌધર્મ દેવલોકના દેવો વળી ‘ઇશાન’ ના દેવોથી સંખ્યાતગણા છે. ૧૨૫-૧૨૬.

अहिं कोष्ठं शंका करे छे के—

કૃષ્ણપાક્ષિકો ઘણા છે માટે ‘માહેન્દ્ર’ ના દેવોથી ‘સનત્કુમાર’ ના દેવો અસંખ્યા-

વિમાનાનાં કૃષ્ણપાક્ષિકાણાં ચાધિક્યતસ્તથા ।

તે સૌધર્મેઽપ્યસંખ્યઘ્નાઃ કથં નેશાનનાકિનઃ ॥ ૧૨૮ ॥

અત્રોચ્યતે હિ વચનપ્રામાણ્યાદુચ્યતે તથા ।

વિચારગોચરો નાસ્માદ્દશામાતોદિતં વચઃ ॥ ૧૨૯ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

નનુ ઇયં યુક્તિઃ માહેન્દ્રસનત્કુમારયોઃ અપિ ઉક્તા । પરં તત્ર માહેન્દ્રકલ્પાપેક્ષયા સનત્કુમારકલ્પે દેવા અસંખ્યેયગુણા ઉક્તાઃ । ઇહ તુ સૌધર્મે કલ્પે સંખ્યેયગુણા ઉક્તાઃ ॥ તદ્ એતત્ કથમ્ ॥ ઉચ્યતે । વચનપ્રામાણ્યાત્ । ન ચ અત્ર પાઠભ્રમઃ । યતઃ અન્યત્રાપિ ઉક્તમ્—

ઇસાણે સઠ્વત્થ વિ બત્તીસગુણાઽ હોન્તિ દેવીઓ ।

સંખેજ્ઞા સોહમ્મે તઓ અસંખા ભવણવાસી ॥ ઇતિ ॥

અસંખ્યઘ્નાશ્ચ સૌધર્મદેવેભ્યો ભવનાધિપાઃ ।

ભવન્તિ ભવનેશેભ્યોઽસંખ્યઘ્ના વ્યન્તરાઃ સુરાઃ ॥ ૧૩૦ ॥

જ્યોતિષ્કાણાં દેવદેવીવૃન્દઃ સંખ્યગુણસ્તતઃ ।

સ્વસ્વદેવેભ્યશ્ચ દેવ્યઃ સર્વાઃ સંખ્યગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૩૧ ॥

તગણા છે એમ કહો છો. તો સૌધર્મદેવલોકમાં પણ વિમાનો અને કૃષ્ણપાક્ષિક દેવો છે માટે એઓને પણ ‘ઇશાન’ ના દેવોથી અસંખ્યગણા કહેવા જોઈએ તે કેમ કહેતા નથી? ૧૨૭-૧૨૮.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—અમારે તો શાસ્ત્રનું વચન પ્રમાણ છે. આપણને એ કહ્યું છે એ અમારા જેવાના વિચારને અગોચર છે. ૧૨૯.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે કે—‘ માહેન્દ્ર ’ અને ‘ સનત્કુમાર ’ ના સંબંધમાં પણ આ યુક્તિ કહી, પણ ત્યાં તો ‘ માહેન્દ્ર ’ ની અપેક્ષાએ, ‘ સનત્કુમાર ’ માં દેવો અસંખ્યગણા કહ્યા છે; અને અહિં તો ‘ સૌધર્મ ’ માં અસંખ્યગણા કહ્યા છે. એમ કેમ? આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ એમ કે:—અમે જે કહીએ છીએ, તે પ્રમાણભૂત વચન—શાસ્ત્રવચનને અનુસરીને કહીએ છીએ. વળી અહિં પાઠકેરની પણ શંકા નથી; કારણકે અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—ઇશાનદેવલોકમાં તેમજ સર્વત્ર ભત્રીશગણી દેવીઓ છે, ‘ સૌધર્મ ’ માં સંખ્યાતગણી છે અને ‘ ભુવનપતિ ’ માં એથી અસંખ્યગણી છે.

હવે, સૌધર્મદેવલોકના દેવો કરતાં ‘ ભુવનપતિ ’ ના અસંખ્યગણા છે, એનાથી વ્યન્તર

इति लघ्वी अल्पबहुता ॥ ३३ ॥

पूर्वस्यां च प्रतीच्यां च स्तोका भवनवासिनः ।

उत्तरस्यां दक्षिणस्यामसंख्येयगुणाः क्रमात् ॥ १३२ ॥

प्राक्प्रतीच्योर्हि भवनाल्पत्वात्स्तोका अमी किल ।

दक्षिणोत्तरयोस्तेषां क्रमाधिक्रयादिमेऽधिकाः ॥ १३३ ॥

पूर्वस्यां व्यन्तराः स्तोका विशेषेणाधिकाधिकाः ।

अपरस्यामुत्तरस्यां दक्षिणस्यां यथाक्रमम् ॥ १३४ ॥

व्यन्तराः शुषિरे भૂम्ना प्रचरन्ति ततोऽधिकाः ।

साधोग્રामायां પ્રતીચ્યામમી સ્યુઃ પ્રાચ્યપેક્ષયા ॥ ૧૩૫ ॥

उदीच्यां दक्षिणस्यां च युक्तमेवाधिकाधिकाः ।

स्वस्थाननगरावासबाहुल्यतो यथाक्रमम् ॥ १३६ ॥

पूर्वस्यां पश्चिमायां च स्तोका ज्योतिष्कनाकिनः ।

દક્ષિણસ્યામુદીચ્યાં ચ સ્યુઃ ક્રમેણાધિકાધિકાઃ ॥ ૧૩૭ ॥

प्राक्प्रतीच्योश्चन्द्रसूर्यद्वीपेषूद्यानदेशवत् ।

ક્રીડાસ્પદેષુ જ્યોતિષ્કાઃ સ્વલ્પાઃ પ્રાયેણ સત્તયા ॥ ૧૩૮ ॥

દેવો અસંખ્યગણા છે અને એનાથી ‘ જ્યોતિષી ’ દેવદેવીઓ સંખ્યાતગણી છે. વળી સર્વ દેવીઓ પોતપોતાના દેવો કરતાં સંખ્યગણી છે. ૧૩૦-૧૩૧.

હવે એમના ‘ દિગ્ગાશ્રી અદ્યપખાહુત્ય ’ વિષે. (દ્વાર ૩૪ અં).

‘ ભવનપતિ ’ દેવો પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં સર્વથી થોડા છે; ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં અનુક્રમે એથી અસંખ્યઅસંખ્યગણા છે. એનું કારણ એ કે પૂર્વપશ્ચિમમાં ભવનો થોડાં છે, અને ઉત્તરદક્ષિણમાં ભવનો અધિક છે. ૧૩૨-૧૩૩.

વ્યન્તરદેવો પૂર્વદિશામાં સર્વથી થોડા છે, અને પશ્ચિમમાં, ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં અનુક્રમે એથી અધિકઅધિક છે. કારણ એકે એઓ પોતાણમાં ઘણા વિચરે છે માટે અધોગ્રામોવાળી પશ્ચિમમાં એઓ અધિક છે; અને ઉત્તર અને દક્ષિણમાં એમને રહેવાના નગરો ઘણા છે માટે ત્યાંયે એઓ અધિક છે. ૧૩૪-૧૩૬.

જ્યોતિષ્ક દેવો પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં સર્વથી થોડા છે; અને દક્ષિણ તથા ઉત્તરમાં અનુક્રમે અધિક અધિક છે. કારણ કે પૂર્વપશ્ચિમમાં એમના ક્રીડાસ્થાનરૂપ ચંદ્રસૂર્યદ્વીપો છે એ ઉદ્યાનના

तेभ्योऽधिका दक्षिणस्यां विमानानां बहुत्वतः ।

तथा कृष्णपाक्षिकाणां बाहुल्येनोपपाततः ॥ १३९ ॥

उदीच्यां मानससरस्येते क्रीडापरायणाः ।

आसते नित्यमेवं स्युर्દક્ષિણાપેક્ષયાધિકાઃ ॥ ૧૪૦ ॥

किं च मानसाख्ये सरस्यस्मिन् मत्स्याद्या येऽम्बुचारिणः ।

ते समीपस्थितज्योतिर्वિमानादिनिरीक्षणात् ॥ ૧૪૧ ॥

उत्पन्नजातिस्मरणाः किंचिदाचर्य च व्रतम् ।

विहितानशनाः कृत्वा निदानं सुखलिप्सया ॥ ૧૪૨ ॥

मृत्वा ज्योतिर्वિमानेषूपपद्यन्तोऽन्तिकवर्त्तिषु ।

તતઃ સ્યુર્દાક્ષિણાત્યેભ્ય ઉત્તરાહા ઇમેઽધિકાઃ ॥૧૪૩॥ વિશેષકમ્ ॥

स्युः सौधर्मप्रभृतिषु ताविषेषु चतुर्ष्वपि ।

पूर्वस्यां पश्चिमायां च स्तोका एव सुधाभुजः ॥ ૧૪૪ ॥

ततश्चाસંખ્યેયગુણા ઉત્તરસ્યાં તતોઽધિકાઃ ।

દક્ષિણસ્યામમી પ્રોક્તાઃ શ્રૂયતાં તત્ર ભાવના ॥ ૧૪૫ ॥

तुल्या दिक्षु चतुसृषु विमानाः पंक्तिवर्त्तिनः ।

અસંખ્યયોજનતતાઃ પુષ્પાવકીર્ણકાઃ પુનઃ ॥ ૧૪૬ ॥

એક ન્હાના ભાગ જેવા છે માટે ત્યાં એ સ્વાભાવિક રીતે થોડાજ હોય. દક્ષિણમાં એથી અધિક-
એનું કારણ એ કે ત્યાં ઘણા વિમાનો છે અને વળી કૃષ્ણપાક્ષિક દેવોની ત્યાં ઉત્પત્તિ વિશેષ છે.
ઉત્તરમાં વળી એથી અધિક છે એનું કારણ એ કે-ત્યાં જે માનસસરોવર છે તેમાં એઓ હુમેશાં
ક્રીડા કરતા રહે છે. ૧૩૭-૧૪૦.

આ માનસસરોવરમાં જે મત્સ્યાદિ જળચર જીવો છે તેમને સમીપસ્થ જ્યોતિષ્કવિમાનો
જોઈને જાતિસ્મરણ થાય છે એટલે કંઈક વ્રત લઈને અથવા અનશન કરીને સુખી થવાની
અપેક્ષાએ નિદાન કરી મૃત્યુબાદ એ સમીપમાં રહેલા વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ કારણને
લઈને ઉત્તરમાં એમની સંખ્યા દક્ષિણ કરતાં અધિક છે. ૧૪૧-૧૪૩.

‘સૌધર્મ’ આદિ ચારે દેવલોકમાં, પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં થોડા દેવ છે. ઉત્તરમાં એથી
અસંખ્યગણા છે, અને દક્ષિણમાં એથી પણ અધિક છે. એમાં ભાવના આ પ્રમાણે:—અસંખ્ય-
યોજનના વિસ્તારવાળા પંક્તિબદ્ધ વિમાનો તો ચારે દિશાઓમાં સરખા છે. પરંતુ પુષ્પાવ-
કીર્ણવિમાનો દક્ષિણ અને ઉત્તરમાંજ ઘણા છે, પૂર્વપશ્ચિમમાં નહિ. માટે પૂર્વપશ્ચિમની

ચામ્યોદીચ્યોરેવ જૂમ્ના સ્યુઃ પૂર્વાપરયોસ્તુ ન ।

ઉદક્ તતોઽસંખ્યગુણાઃ પ્રાચીપ્રતીચ્યપેક્ષયા ॥ ૧૪૭ ॥

ભૂમ્ના કૃષ્ણપાક્ષિકાણાં દક્ષિણસ્યાં સમુદ્રભવાત્ ।

દક્ષિણસ્યાં સમધિકા ઉત્તરાપેક્ષયા તતઃ ॥ ૧૪૮ ॥

તથાહુઃ પ્રજ્ઞાપનાયામ્—

દિસાણુવાણં સઠ્વત્યોવા દેવા સોહમ્મે કપ્પે પુરચ્છિમપચ્છિ-
મેણં, ઉત્તરેણં અસંખેજ્જગુણા, દાહિણેણં વિસેસાહિયા ॥ અત્ર યદ્યપિ
' વિવિહા પુપ્ફકિન્ના તયન્તરે સુત્તુ પુવ્વદિસિં ' इति वचनात् प्राच्यां
पुष्पावकीर्णकाभावात् प्रतीच्यां च तन्निपेधाभावात् प्राच्यपेक्षया प्रती-
च्यां देवाः अधिकाः वक्तव्याः स्युः तथापि अत्र सूत्रे पूर्वपश्चिमावल्योः
उभयतः सर्वापि दक्षिणोत्तरतयैव दिग्विवक्षितेति संभाव्यते इति वृद्धाः ।
यथा दक्षिणोत्तरार्धलोकाधिपती सौधर्मेशानेन्द्रौ इत्यत्र पूर्वपશ્ચિમે अपि
दक्षिणोत्तरतयैव विवक्षिते । इति ॥

પૂર્વોત્તરપશ્ચિમાસુ બ્રહ્મલોકેઽલ્પકાઃ સુરાઃ ।

તતશ્ચાસંખ્યેયગુણા દક્ષિણસ્યાં દિશિ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૪૯ ॥

ચામ્યાં હિ વહ્નઃ પ્રાયસ્તિર્યચઃ કૃષ્ણપાક્ષિકાઃ ।

ઉત્પવ્યન્તેઽન્યાસુ શુક્લપાક્ષિકાસ્તે કિલાલ્પકાઃ ॥ ૧૫૦ ॥

અપેક્ષાએ ઉત્તરદક્ષિણમાં અસંખ્યાતગણા કહ્યા છે. વળી ઉત્તર કરતાં દક્ષિણનાં અધિક કહ્યાં એનું કારણ એ કે દક્ષિણમાં કૃષ્ણપાક્ષિકદેવોના વિમાનો એ કરતાં ઘણા અધિક છે. ૧૪૪-૧૪૮.

આ સંબંધે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં પણ એજ ભાવાર્થનું કહ્યું છે:

દિશાને આશ્રીને કહીએ તો, સૌધર્મદેવલોકમાં, પૂર્વપશ્ચિમમાં સર્વથી થોડા દેવો છે; ઉત્તરમાં એથી અસંખ્યગણા, અને દક્ષિણમાં ઉત્તર કરતાં અધિક છે. અહિયાં, પૂર્વમાં પુષ્પા-વક્રીર્ણના અભાવને લીધે, અને પશ્ચિમમાં એઓનો નિષેધ કર્યો નથી માટે, પૂર્વની અપેક્ષાએ પશ્ચિમમાં અધિક દેવો કહેવા ભેળતા હતા. પણ આ સૂત્રમાં પૂર્વશ્રેણિ અને પશ્ચિમશ્રેણિ એમ બે શ્રેણિ કહી એટલે સર્વ દિશાઓ દક્ષિણઉત્તરરૂપે જ કહી છે એમ સમજાય છે. જેમકે સૌધર્મ-અને ઇશાન-ઈન્દ્રોને દક્ષિણાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધ ના અધિપતિઓ કહ્યા છે, ત્યાં દક્ષિણાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધમાં, પૂર્વપશ્ચિમ દિશાઓની જ વિવક્ષા છે.

બ્રહ્મદેવલોકમાં, પૂર્વ-ઉત્તર અને-પશ્ચિમ દિશામાં દેવો થોડા છે, પણ દક્ષિણમાં એથી

एवं च लांतके शुक्रे सहस्रारेऽपि नाकिनः ।

भूयांसो दक्षिणस्यां स्युस्तिसृष्वन्यासु चाल्पकाः ॥ १५१ ॥

आनतादिषु कल्पेषु ततश्चानुत्तरावधि ।

प्रायश्चतुर्दिशमपि समाना एव नाकिनः ॥ १५२ ॥

તથાહુઃ પ્રજ્ઞાપનાયામ્—

तेण परं बहुसमोववराणां समणाउसो इति ॥

इति दिगपेक्षया अल्पबहुता ॥ ३४ ॥

जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं कालोऽनन्तोऽन्तरं गुरु ।

ज्येष्ठकायस्थितिरूपः स च कालो वनस्पतेः ॥ १५३ ॥

इति अन्तरम् ॥ ૩૫ ॥

इति यदिह मयोक्तं निर्जराणां स्वरूपम्

तदुरुसमयवाचां वर्णिकामात्रमेव ।

तदुપહितविशेषान् को ह्यशेषान् विवेक्तुम्

प्रभुरिव नृપकोष्ठागારजाग्रત્કળૌઘાન્ ॥ ૧૫૪ ॥

અસંખ્યગણા છે. કારણ કે દક્ષિણમાં પ્રાયઃ કૃષ્ણપાક્ષિકોની ઉત્પત્તિ છે અને તેઓ બહોળા છે; અને બીજી દિશાઓમાં શુકલપાક્ષિકોની ઉત્પત્તિ છે અને તેઓ અલ્પ છે. ૧૪૯-૧૫૦.

લાંતક, શુક્ર અને સહસ્રાર દેવલોકોમાં પણ એજ પ્રમાણે, દક્ષિણ દિશામાં ઘણા દેવો છે, બાકીની ત્રણમાં થોડા છે. ૧૫૧.

‘આનત’ થી તે છેક ‘અનુત્તર વિમાન’ સુધીના દેવલોકોમાં, પ્રાયઃ ચારે દિશાઓમાં દેવોની સંખ્યા સરખી છે. ૧૫૨.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં આ વિષે કહ્યું છે કે—ત્યાર પછી (ના દેવલોકોમાં) દેવોની ઉત્પત્તિ પ્રાયઃ સરખી છે.

હવે એમના ‘અન્તર’ વિષે. (કાર ૩૫ મું).

દેવોનું જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્તનું છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અનન્તકાળનું છે. આ અનન્ત કાળ—તે વનસ્પતિની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ જેટલો સમજવો. ૧૫૩.

એવી રીતે મેં અહિં દેવતાઓના સ્વરૂપ વિષે વર્ણન કર્યું. પણ તે તો બહોળા સિદ્ધાન્તના વચનોની રેખા માત્ર છે. કારણકે એમાં જે જે વિશિષ્ટતા રહેલી છે એ સર્વેથે

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્ત્તિકીર્ત્તિવિજયશ્રીવાષ્વકેન્દ્રાતિષ—
 દ્રાજશ્રીતનયોઽત્તનિષ્ટ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।
 કાવ્યં ચત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે
 સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્યસુભગઃ સૌખ્યેન પૂર્ણોઽષ્ટમઃ ॥ ૧૫૫ ॥

इति देवाधिकाररूपः अष्टमः सर्गः ।

વિવિકિત કરવાને ક્રોધ સમર્થ નથી રાજાના કોઠારમાં રહેલા ધાન્યના કણના ઢગલામાંથી જેટલા જેટલા વિશિષ્ટ હોય તેટલા બધા વીણી લેવાનું સામર્થ્ય હોય પણ કોનામાં ? ” ૧૫૪.

સકળ વિશ્વને વિષે જેમની કીર્તિએ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે એવા શ્રીમદ્કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય, અને પિતા શ્રીચુત તેજપાળ તથા માતા રાજબાના સુપુત્ર વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જે આ, જગતના સકળ નિશ્ચિત તત્ત્વોને દીપકની જેમ પ્રકાશમાં લાવનાર, ગ્રંથ રચ્યો છે તેનો, અંદરથી નીગળતા અર્થને લીધે મનોહર એવો આઠમો સર્ગ નિર્વિદ્ધે સમાપ્ત થયો. ૧૫૫.

देवाधिकाररूप आठमो सर्ग समाप्त.

अथ नवमः सर्गः ।

अथा नारकाः ।

रत्नशर्करावालुकापंकधूमतमःप्रभाः ।

महातमःप्रभैतज्जाः सप्तधा नारका मताः ॥ १ ॥

पर्याप्तापरभेदेन चतुर्दश भवन्ति ते ।

स्थानोत्पातसमुद्घातैर्लોકासंख्यांशवर्त्तिनः ॥ २ ॥

स्वस्थानतस्त्वधोलोकस्यैकदेशे भवन्त्यमी ।

विशेषस्थानयोगस्तु क्षेत्रलोके प्रवक्ष्यते ॥ ३ ॥

इति भेदाः स्थानानि च ॥ १ । २ ॥

पर्याप्तयः षडप्येषां चतस्रो योनिलक्षकाः ।

लक्षाणि कुलकोटीनामुक्तानि पंचविंशतिः ॥ ४ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ ३ । ४ । ५ ॥

सर्ग नवमो.

(નારકોના સ્વરૂપ વિષે).

(૧) રત્નપ્રભા, (૨) શર્કરાપ્રભા, (૩) વાલુકાપ્રભા, (૪) પંકપ્રભા, (૫) ધૂમપ્રભા, (૬) તમઃપ્રભા અને (૭) મહાતમઃપ્રભા એ સાત નરકમાં ઉત્પન્ન થતા સાત જાતના નારકો કહ્યા છે. ૧

એ દરેકના પાછા ‘પર્યાપ્ત’ અને ‘અપર્યાપ્ત’—એમ બે ભેદ હોવાથી, કુલ ચૌદ પ્રકારના નારક થયા. એઓ સ્થાન, ઉત્પાત અને સમુદ્ઘાતવડે લોકના અસંખ્યમાં ભાગમાં રહેલા છે. એમનું ‘પોતાનું’ ખરેખરું સ્થાન તો અધોલોકનો એક ભાગ છે. બીજા સ્થાનોનો યોગ એમને કેવી રીતે થાય છે તે હવે પછી ‘ક્ષેત્રલોક’ માં કહેશું. ૨-૩.

એ પ્રમાણે એમના ‘ભેદ’ અને ‘સ્થાન’—એ બે દ્વારો વિષે.

વળી ‘પર્યાપ્તિઓ’ એમને છ એ છ છે. એમની ‘યોનિસંખ્યા’ ચાર લાખ છે, અને ‘કુળસંખ્યા’ પચવીશ લાખ છે. ૪.

એ પ્રમાણે એ ત્રણ દ્વાર વિષે.

સ્યુઃ શીતયોનયઃ કેચિત્ કેચિત્તથોષ્ણયોનયઃ ।

જિનૈરુક્તા નૈરયિકાઃ સંવૃતાચિત્તયોનયઃ ॥ ૫ ॥

इति योनिसंवृतत्वादि ॥ ६ ॥

દશવર્ષસહસ્રાણિ જઘન્યૈષાં ભવસ્થિતિઃ ।

ઉત્કૃષ્ટા તુ ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમસંમિતા ॥ ૬ ॥

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

કાયસ્થિતિસ્તેષાં ભવસ્થિતિરેવ ॥ ૮ ॥

કાયસ્થિતિસ્ત્વે સ્યાજ્જઘન્યાન્તર્મૂર્તિકી ।

દ્વૌ સાગરસહસ્રૌ ચ કિયદ્વર્ષાધિકૌ ગુરુઃ ॥ ૭ ॥

દેહાસ્તૈજસં ચ કાર્મણં વૈક્રિયં તથા ।

સ્વાભાવિકકૃત્રિમયોર્હુંડં સંસ્થાનમંગયોઃ ॥ ૮ ॥

इति देहाः संस्थानं च ॥ ९ । १० ॥

શતાનિ પંચ ધનુષાં જ્યેષ્ઠા સ્વાભાવિકી તનુઃ ।

લઘ્વયંગુલાસંખ્યભાગમાનારમ્ભક્ષણે મતા ॥ ૯ ॥

એમનામાં કેટલાક ‘ શીતયોનિ ’ છે અને કેટલાક ‘ ઉષ્ણયોનિ ’ છે. વળી ‘ સંવૃત ’ અને ‘ વિવૃત ’ એ બેમાંથી એમની ‘ સંવૃત ’ યોનિ છે. અને ‘ સચિત્ત ’, ‘ અચિત્ત ’ અને સચિત્તાચિત્ત—એ ત્રણ પ્રકારમાંથી એમની ‘ અચિત્ત ’ યોનિ છે. ૫.

એમની ‘ ભવસ્થિતિ ’ જઘન્યતઃ દશસહસ્રવર્ષની છે. અને ઉત્કર્ષતઃ તેત્રીશસાગરોપમની છે. ૬.

એમની ભવાસ્થિતિ છે એજ એમની ‘ કાયસ્થિતિ ’ છે. ત્રસપણામાં એમની કાયસ્થિતિ જઘન્યતઃ અન્તર્મૂર્તિની છે અને ઉત્કર્ષતઃ એ હજાર સાગરોપમથી કંઈક અધિક છે. ૭

એમને તૈજસ, કાર્મણ અને વૈક્રિય—એમ ત્રણ ‘ દેહ ’ છે. વળી એમના સ્વાભાવિક અને કૃત્રિમ—એઉ શરીરોનું ‘ હુંડક ’ ‘ સંસ્થાન ’ છે.

એ પ્રમાણે દશમા દ્વાર સુધીની હકીકત કહી.

હવે એમના દેહમાન વિષે. (દ્વાર ૧૧ સુ).

એમનું સ્વભાવિક શરીર ઉત્કૃષ્ટતઃ પાંચસો યોજનનું હોય; અને જઘન્યતઃ આરંભસમયે અંગુળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડું કણું છે. ૯.

સ્વસ્વસ્વાભાવિકતનોર્દ્વિગુણોત્તરવૈક્રિયા ।

ગુર્વી લઘ્વ્યંગુલસંખ્યભાગમાના ભવેદસૌ ॥ ૧૦ ॥

इति अंगमानम् ॥ ११ ॥

स्युश्चत्वारः समुद्घाता आद्या एषां गतिः पुनः ।

पर्याप्तगर्भजनरतिरश्चोः संख्यजीविनोः ॥ ११ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ १२ । १३ ॥

नरपंचाक्षतिर्यचः पर्याप्ताः संख्यजीविनः ।

नारकेषु यान्ति संख्या सामयिक्येषु देववत् ॥ १२ ॥

एषूत्पत्तिव्यवनयोर्मुहूर्त्ता द्वादશान्तरम् ।

उत्कर्षतो जघन्याच्च प्रज्ञप्तं समयात्मકम् ॥ ૧૩ ॥

इति आगतिः ॥ ૧૪ ॥

સામાન્યતો નૈરયિકા લભન્તેઽનન્તરે ભવે ।

સમ્યક્ત્વં દેશવિરતિં ચારિત્રં મુક્તિમપ્યમી ॥ ૧૪ ॥

વિશેષતસ્તુ ક્ષેત્રલોકે વદ્યતે ॥

એમનું વૈક્રિય શરીર એમના સ્વાભાવિક શરીરથી વધારેમાં વધારે બમણું થઈ શકે છે અને ઓછામાં ઓછું અંગુળના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલું થઈ શકે છે. ૧૦.

હવે ૧૨ મા તથા ૧૩ મા દ્વાર સમુદ્ઘાત અને ગતિ વિષે.

‘સમુદ્ઘાત’ એમને પહેલા ચાર હોય છે. વળી એઓ મૃત્યુબાદ સંખ્યઆયુષ્યવાળા પર્યાપ્તગર્ભ મનુષ્ય અને તિર્યચને વિષે જાય છે. ૧૧.

હવે ૧૪ મા દ્વાર ‘આગતિ’ વિષે.

પર્યાપ્ત અને સખ્યજીવી મનુષ્ય તથા પચેન્દ્રિયતિર્યચો મૃત્યુબાદ અહિં આવે છે. એમનામાં એક સમયની આગતિસખ્યા દેવ જેટલી છે; ઉત્પત્તિ અને વ્યવન વચ્ચે ઉત્કૃષ્ટ અન્તર બાર મુહૂર્તોનું છે, અને જઘન્ય અન્તર એક સમયનું છે. ૧૨-૧૩.

હવે એમના ‘અનન્તરાસિ’ દ્વાર વિષે. (દ્વાર ૧૫ સું).

સામાન્યતઃ નારકીઓ અનન્તર લેવમાં સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ, ચારિત્ર અને મોક્ષ મુદ્ધ મેળવે છે. આ સંબંધમાં વિશેષ હકીકત ‘ક્ષેત્રલોક’ માં કહેશું. ૧૪.

इति अनन्तरासिः ॥ १५ ॥

उद्धृत्यौघान्नारकेभ्यो लब्ध्वा नरभवादिकम् ।

यद्येकसमये यान्ति शिवं तर्हि दश ध्रुवम् ॥ १५ ॥

प्रत्येकमाद्यनरकत्रयोद्धृता अमी पुनः ।

सिद्धिं यान्ति दश दश तुर्योद्धृतास्तु पंच ते ॥ १६ ॥

इति समयेसिद्धिः ॥ १६ ॥

लेश्यास्तિસ્તો भवन्त्याद्या पडाहारदिशोऽपि च ।

न संहननसद्भावः कषाया निखिला अपि ॥ १७ ॥

इति द्वारचतुष्टयम् ॥ १७-२० ॥

સંજ્ઞા સર્વાશ્રેન્દ્રિયાણિ સર્વાણ્યેષાં ચ સંજ્ઞિતા ।

દીર્ઘકાલિક્યાદિમત્વાદ્યક્તસંજ્ઞતયાઽપિ ચ ॥ ૧૮ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ २१-२३ ॥

एषां वेदः क्लीब एव दृष्टिर्ज्ञानं च दर्शनम् ।

उपयोगा इति द्वारचतुष्कं सुरवन्मतम् ॥ १९ ॥

इति द्वारपंचकम् ॥ २४-२८ ॥

હવે ‘ સમયેસિદ્ધિ ’ નામના સોળમા દ્વાર વિષે.

સઘળા સાતે નરકમાંથી નીકળેલા, મનુષ્યલવ વગેરે પામે તો એમનામાંથી એક સમયે ક્ષુદ્ર દશ સિદ્ધિ મેળવે છે. પ્રત્યેક નરકની જૂદી ગણતરીએ, પહેલી ત્રણમાંની દરેકમાંથી નીકળેલા દશદશ મોક્ષે જાય છે, અને ચોથીમાંથી નીકળેલા પાંચ સિદ્ધિ પામે છે. ૧૫-૧૬.

હવે એમના બીજા દ્વારો (૧૭-૨૩) વિષે કહીએ:—

એમને, ‘ લેશ્યા ’ પહેલી ત્રણ છે, ‘ છદ્દિશિ આહાર ’ છે અને ‘ સંહનન ’ (સઘ-યણ) હોતું નથી. વળી ‘ કષાયો ’ સઘળા હોય છે તેમ ‘ સંજ્ઞાઓ ’ અને ‘ ઇન્દ્રિયો ’ પણ સર્વે હોય છે. વળી એમને ‘ દીર્ઘકાલિકી ’ આદિ સંજ્ઞા છે અને એ સંજ્ઞાઓ વ્યક્ત છે માટે એઓ ‘ સંજ્ઞી ’ છે. ૧૭-૧૮.

હવે એમના ૨૪માંથી ૨૮ મા સુધીના દ્વારો વિષે.

‘ વેદ ’ માં, એમને નપુંસકવેદજ હોય છે. વળી એમના ‘ દૃષ્ટિ ’, ‘ જ્ઞાન ’, ‘ દર્શન ’ અને ‘ ઉપયોગ ’ એ ચાર દ્વારો દેવતા પ્રમાણે છે. ૧૯.

ત્રોજોલોમાભિધાવેષામાહારાવશુભૌ મૃશમ્ ।

ગુણસ્થાનાનિ યોગાશ્ચ ભવન્ત્યમૃતભોજિવત્ ॥ ૨૦ ॥

લોમાહારો દ્વિધા ભોગાદનાભોગાચ્ચ તત્ર ચ ।

સ્યાદાદિમોઽન્તર્મુહૂર્ત્તાત્ દ્વિતીયશ્ચ પ્રતિચ્છણમ્ ॥ ૨૧ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ ૨૧-૩૧ ॥

અંગુલપ્રમિતક્ષેત્રપ્રદેશરાશિવર્તિનિ ।

તૃતીયે વર્ગમૂલઘ્ને પ્રથમે વર્ગમૂલકે ॥ ૨૨ ॥

યાવાન્ પ્રદેશરાશિઃ સ્યાત્તાવતીષુ ચ પંક્તિષુ ।

અકપ્રાદેશિકીષુ સ્યુર્યાવન્તઃ સ્વપ્રદેશકાઃ ॥ ૨૩ ॥

તાવન્તો નારકાઃ પ્રોક્તાઃ સામાન્યેન જિનેશ્ચરૈઃ ।

વિશેષતો માનમેષામથ કિંચિદ્વિતન્યતે ॥ ૨૪ ॥ વિશેષકમ્ ॥

અંગુલપ્રમિતક્ષેત્રપ્રદેશરાશિસંગતે ।

તૃતીયવર્ગમૂલઘ્ને પ્રથમે વર્ગમૂલકે ॥ ૨૫ ॥

યાવાન્ પ્રદેશનિકરસ્તત્પ્રમાણાસુ પંક્તિષુ ।

અકપ્રાદેશિકીષુ સ્યુર્યાવન્તઃ સ્વપ્રદેશકાઃ ॥ ૨૬ ॥

તાવન્તો માનતઃ પ્રોક્તા નારકાઃ પ્રથમક્ષિતૌ ।

શેષાસુ ષટ્સુ ચ દ્વિમાસુ રૂપાતા નૈરયિકાંગિનઃ ॥ ૨૭ ॥

હવે એમના ૨૯ માથી ૩૧ મા સુધીના દ્વારો વિષે.

‘ આહાર ’ માં એમને બે ઘણા અશુભ આહાર છે: (૧) ઓળઆહાર અને (૨) લોમ-આહાર. આ લોમઆહાર વળી બે પ્રકારના છે: (૧) લોગથી અને (૨) અનાલોગથી. એમાં પહેલો અન્તર્મુહૂર્ત્ત, અને બીજો સમયેસમયે થાય છે. વળી એમને ‘ ગુણસ્થાન ’ અને ‘ યોગ ’ બેઉ વાનાં દેવતા સદૃશ છે. ૨૦-૨૧.

હવે એમના ‘ પ્રમાણ ’-સંખ્યા વિષે. (દ્વાર ૩૨ સુ).

અંગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રપ્રદેશની રાશિમાં રહેલા અને ત્રીજાવર્ગમૂળથી ગુણેલા એવા પ્રથમ વર્ગમૂળમાં જેવડા પ્રદેશરાશિ હોય તેટલી એકપ્રદેશી શ્રેણીઓમાં જેટલા આઝાશપ્રદેશો હોય તેટલા સામાન્યતઃ નારકો છે એમ જિનેશ્ચરોનું વચન છે. ૨૨-૨૪.

એ વિષે વિશેષતઃ નીચે પ્રમાણે:—

અંગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રપ્રદેશની રાશિમાં રહેલા અને ત્રીજાવર્ગમૂળથી ગુણેલા એવા પહેલા

ઘનીકૃતસ્ય લોકસ્ય શ્રેણ્યસંખ્યાંશવર્તિભિઃ ।

નભઃપ્રદેશૈઃ પ્રમિતા વિશેષ एष તત્ર ચ ॥ ૨૮ ॥ કલાપકમ્ ॥

આરમ્ભ્ય સત્તમદ્વિમાયા દ્વિતીયવસુધાવધિ ।

અસંખ્યેયગુણત્વેન યથોત્તરાધિકાધિકાઃ ॥ ૨૯ ॥

इति मानम् ॥ ૩૨ ॥

સર્વાલ્પાઃ સત્તમદ્વિમાયામસંખ્યેયગુણાસ્તતઃ ।

ભવન્તિ નારકાઃ દ્વિમાસુ ષષ્ટ્યાદિષુ યથાક્રમમ્ ॥ ૩૦ ॥

સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્મનુષ્યાઃ સત્તમક્ષિતૌ ।

સર્વોત્કૃષ્ટપાપકૃત ઉત્પદ્યન્તેઽલ્પકાશ્ર તે ॥ ૩૧ ॥

કિંચિદ્ધીનહીનતરપાપ્માનઃ પ્રોદ્ભવન્તિ ચ ।

ષષ્ટ્યાદિષુ તે ચ ભૂરિભૂરયઃ સ્યુર્યથોત્તરમ્ ॥ ૩૨ ॥

इति लघ्वी अल्पबहुता ॥ ૩૩ ॥

સર્વાસુ નારકાઃ સ્તોકાઃ પૂર્વોત્તરાપરોદ્ભવાઃ ।

અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યો દક્ષિણાશાસમુદ્ભવાઃ ॥ ૩૩ ॥

પુષ્પાવકીર્ણનરકાવાસા હ્યલ્પા દિશાં ત્રયે ।

યે સન્તિ તેઽપિ પ્રાયેણ સંખ્યયોજનવિસ્તૃતાઃ ॥ ૩૪ ॥

વર્ગભૂળમાં જેટલા પ્રદેશરાશિ હોય તેટલા પ્રમાણવાળી એકપ્રદેશી શ્રેણિઓમાં જેટલા આકાશપ્રદેશો હોય તેટલા નારકો પહેલી નરકમાં કહ્યા છે. શેષ છ નરકોમાં, ઘનકરેલા લોકની શ્રેણિના અસંખ્યમા ભાગમાં જેટલા આકાશપ્રદેશો છે તેટલા છે. વિશેષ એટલું કે-સાતમા નરકથી માંડીને બીજીસુધી એઓ (નારકો) ઉત્તરોત્તર અસંખ્યગણા છે. ૨૫-૨૬.

હવે એમના 'લઘુ અલ્પબહુત્વ' વિષે. (દ્વાર ૩૩ મું).

ઓછામાં ઓછા નારકો સાતમા નરકમાં છે. અને છઠ્ઠાથી પહેલા સુધીના નરકમાં ઉત્તરોત્તર અસંખ્યગણા છે. જેઓએ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ પાપ કરેલાં છે એવા સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્ અને મનુષ્યો સાતમા નરકમાં જાય છે, જો કે એવી સંખ્યા ઘણી અલ્પ છે. જેમનાં એ કરતાં ઉતરતાં ઉતરતાં પાપ છે એઓ છઠ્ઠાથી ઉતરતા ઉતરતા (પાંચમા, ચોથા વગેરે) નરકમાં જાય છે. આમની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર વધતી વધતી છે. ૩૦-૩૨.

હવે એમના 'દિશાશ્રી અલ્પબહુત્વ' વિષે. (દ્વાર ૩૪ મું).

બધી દિશાઓ કરતાં પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરદિશામાં ઓછા નારકો છે. દક્ષિણદિશામાં એ કરતાં અસંખ્યગણા છે. કારણ એ કે એ ત્રણ દિશાઓમાં પુષ્પાવકીર્ણનરકાવાસ થોડા છે

દક્ષિણસ્યાં ચ પુષ્પાવકીર્ણકા બહવઃ સ્મૃતાઃ ।

પ્રાયસ્તે સન્ત્યસંલ્લેયયોજનાયતવિસ્તૃતાઃ ॥ ૩૫ ॥

કિં ચ—ભૂમ્ના કૃષ્ણપાક્ષિકાણાં દક્ષિણસ્યાં યદુદ્ભવઃ ।

દિક્ત્રયાપેક્ષયૈતસ્યાં ભૂયાંસો નારકાસ્તતઃ ॥ ૩૬ ॥

इति दिगपेक्षयाल्पबहुता ॥ ३४ ॥

વનસ્પતિજ્યેષ્ઠકાયસ્થિતિમાનં કિલાન્તરમ્ ।

एषां गरीयो विज्ञेयं लघु चान्तर्मुहूर्त्तकम् ॥ ३७ ॥

इत्यन्तरम् ॥ ३५ ॥

નારકલોકનિરૂપણમેવં કલ્પસમશેષવિશેષવિમુક્તમ્ ।

शेषमधोजगदुक्त्यधिकारे किंचिदिहैव विशिष्य च वक्ष्ये ॥ ३८ ॥

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાતિષ—

द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ठ विनयः श्रीतेजपालात्मजः ।

કાવ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે

संपूर्णो नवमः सुखेन नवमः सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ ३९ ॥

इति नवमः सर्गः ।

—*****—

અને જેટલા છે તે પણ વિસ્તારમાં સંખ્યાતયોજન છે; જ્યારે દક્ષિણદિશામાં એ નરકાવાસો ધણા છે અને એ યે વળી વિસ્તારમાં અસંખ્ય યોજન છે. વળી દક્ષિણદિશામાં કૃષ્ણપાક્ષિક-નારકોની બહુ ઉત્પત્તિ છે. આવા આવા કારણોને લઈને, એ ત્રણ દિશાઓની અપેક્ષાએ ચાથી એટલે દક્ષિણ દિશામાં ધણા નારકો છે એમ કહ્યું છે. ૩૩-૩૬.

હવે અન્તર સંબંધી. (દ્વાર ૩૫ મું).

નારકોમાં અન્તર ઉત્કર્ષતઃ વનસ્પતિની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ જેટલું છે; જ્યારે જઘન્યતઃ તો એ અન્તર્મુહૂર્તનું છે. ૩૭.

આ પ્રમાણે નારકલોકનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યું છે. વિશેષ વર્ણન—નિરૂપણ આ જ અંથમાં અધોલોકના અધિકારમાં કહેશું. ૩૮.

સકળ જગતને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરનારી કીર્તિના ધણી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના અન્તેવાસી, અને પિતા—તેજપાળ અને માતા—રાણુબાઈના સુપુત્ર, વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જગતના નિશ્ચયભૂત તત્ત્વોને દીપકની જેમ પ્રકાશમાં લાવનાર જે આ અંથ રચ્યો છે એનો કુદ્રતી, સૌન્દર્યવાળો નવમો સર્ગ નિર્વિધ્ને સંપૂર્ણ થયો. ૩૯.

નવમો સર્ગ સમાપ્ત.

—oOoOoXo—

अथ दशमः सर्गः ।

इदानीं भवसंवेधः प्रागुद्दिष्टो निरूप्यते ।

तत्र ज्येष्ठकनिष्ठायुश्चतुर्भङ्गी प्रपञ्च्यते ॥ १ ॥

आयः प्राच्याद्यभवयोज्येष्टमायुर्यदा भवेत् ।

भङ्गोऽन्यः प्राग्भवे ज्येष्टमल्पिष्टं स्यात्परे भवे ॥ २ ॥

तृतीयः प्राग्भवेऽल्पीयो ज्येष्टमायुर्भवे परे ।

आयुर्लघु द्वयोस्तुर्यो भङ्गेष्वपु चतुर्ष्वथ ॥ ३ ॥

संज्ञी नरोऽथवा तिर्यक् पष्ठ्याद्यनरकेषु वै ।

पृथक्पृथक् भवानष्टावुत्कर्षेण प्रपूरयेत् ॥ ४ ॥ शुग्मम् ॥

सर्ग दशमो.

હવે પૂર્વે ઉદ્દેશેલા 'ભવસંવેધ' વિષે નિરૂપણ કરું છું. એમાં 'પૂર્વભવનું' અને 'પરભવનું' તથા 'ઉત્કૃષ્ટ' અને 'જઘન્ય'—એવા આયુષ્યના પ્રકારને લઈને ચાર 'વિભેદ' એટલે ભાંગા થાય છે તે કેવી રીતે થાય છે તે વિગતે સમજાવુ છું ૧.

(ક) જ્યારે પૂર્વભવનું તથા પરભવનું—એમ એક ભવનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય હોય ત્યારે પહેલાં 'વિભેદ' એટલે ભાંગો કહેવાય.

(ખ) જ્યારે પૂર્વભવનું ઉત્કૃષ્ટ અને પરભવનું જઘન્ય આયુષ્ય હોય ત્યારે બીજો ભાંગો કહેવાય. ૨.

(ગ) જ્યારે પૂર્વભવમાં જઘન્ય અને અગ્રભવમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય હોય ત્યારે ત્રીજો ભાંગો કહેવાય.

(ઘ) અને જ્યારે પૂર્વ અને પર—એક ભવમાં જઘન્ય આયુ હોય ત્યારે ચોથો વિભેદ કે ભાંગો કહેવાય. ૩.

એ ચારે ભાંગાઓમાં સંજ્ઞી 'મનુષ્ય કે તિર્યચ' છઠ્ઠી વગેરે નરકોમાં પૃથક્પૃથક્ ઉત્કૃષ્ટ આઠ ભવ પૂરે છે. ૪.

૧ સંસારી જીવોનાં સ્વરૂપનું વર્ણન અમુક સાડત્રીશ દારો વડે કરવામાં આવે છે તેમાં આ ('ભવસંવેધ') છત્રીશમું દાર છે. એના અર્થ અને વ્યાખ્યા માટે ભુજો આ ગ્રંથના ત્રીજા સર્ગના શ્લોક ૧૪૧૨-૧૪૧૩. (આ 'ભવસંવેધ' નું સ્વરૂપ આ દશમા સર્ગમાં પહેલા પંચાષ્ટ શ્લોકોમાં છે. ત્યારપછી, ૩૭ માં દાર 'મહા અલ્પબહુલ' નું સ્વરૂપ ૯૬ થી ૧૨૪ સુધીના શ્લોકોમાં વર્ણવ્યું છે.)

યથા સંજ્ઞી નરસ્તિર્યગુત્પન્નો નરકે ક્વચિત્ ।

તતો મૃતો મનુષ્યે વા તિરશ્ચિ વા તતઃ પુનઃ ॥ ૫ ॥

તત્રૈવ નરકે ભૂયો મર્ત્યે તિરશ્ચિ વેતિ સઃ ।

ભવાનષ્ઠૌ સમાપૂર્ય નવમે ચ ભવે તતઃ ॥ ૬ ॥

અવશ્યમન્યપર્યાયં નરસ્તિર્યગવાપ્નુયાત્ ।

વક્ષ્યમાણેષ્વપિ બુધૈઃ કાર્યૈવં ભાવના સ્વયમ્ ॥ ૭ ॥ વિશેષકમ્ ॥

તથૈવ ભવનેશેષુ જ્યોતિષ્કવ્યંતરેષ્વપિ ।

તિર્યગ્નરૌ કિલાષ્ટાસુ સૌધર્મપ્રભૃતિદ્યુષુ ॥ ૮ ॥

ભવાનષ્ઠૌ પૂરયતો ભવૌ દ્વૌ ચ જઘન્યતઃ ।

ઇમૌ પૂરયતઃ પ્રોક્તનારકેષુ સુરેષુ ચ ॥ ૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

જઘન્યાયુષ્ટયા માઘવત્યામુત્પાદ્યમાનકઃ ।

તિર્યગ્ જ્યેષ્ઠાયુરન્યો વા ભવાન્ સપ્તૈવ પૂરયેત્ ॥ ૧૦ ॥

તથાહિ । સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયસ્તિર્યક્ પૂર્વકોઽધ્યાયુરન્વિતઃ ।

જઘન્યાયુષ્ટયોત્પન્નઃ સસમ્યાં નરકાવનો ॥ ૧૧ ॥

જેવી રીતે કે કોઈ સંજ્ઞી મનુષ્ય અથવા તિર્યંચ કોઈ નરકને વિષે ઉત્પન્ન થઈને ત્યાંથી મૃત્યુ પામી મનુષ્યની અથવા તિર્યંચની ગતિમાં જાય , અને ત્યાંથી પુનઃ તેજ નરકમાં આવી ફરીને મનુષ્ય અથવા તિર્યંચની ગતિ પ્રાપ્ત કરે. એવી રીતે આઠ ભવો પૂરીને પછી નવમે ભવે તે મનુષ્ય કે તિર્યંચ અન્ય પર્યાયને પામે છે. વક્ષ્યમાણ ભવસંવેધોમાં પણ વિદ્વાનોએ એવીજ રીતે પોતાની મેળેજ ભાવના જાણી લેવી. ૫-૭.

એવીજ રીતે ભવનપતિમાં, જ્યોતિષ્કમાં અને વ્યન્તરમાં તથા સૌધર્મ વગેરે આઠ દેવલોકમાં, તિર્યંચ અને મનુષ્ય આઠ ભવ પૂરે છે, અને પૂર્વોક્ત નરકગતિ અને દેવગતિમાં જઘન્ય બે ભવ પૂરે છે. ૮-૯

વળી જઘન્ય આયુષ્યત્વથી માઘવતી નરકમાં ઉત્પન્ન થયેલો તિર્યંચ કે બીજો પ્રાણી ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યે ફરીને સહિત થાય તો સાતજ ભવ પૂરે છે. ૧૦

તે આ પ્રમાણે:—

કોટિપૂર્વના આયુષ્યવાળો સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ સાતમી નરકમાં જઘન્ય આયુષ્યપણાએ ફરીને ઉત્પન્ન થઈ, ત્યાંથી નીકળી તિર્યંચમાં આવે તથા ત્યાંથી પાછો

તતશ્ચોધૃત્ય તિર્યક્તુ સસમ્યાં ચ તતઃ પુનઃ ।

તિર્યક્ષુ ચ તતઃ દમાયાં સસમ્યાં ચ તતઃ પુનઃ ॥ ૧૨ ॥

તિર્યક્ષેવ તતશ્ચાસૌ નોદ્ભવેત્સસમક્ષિતૌ ।

एवं सप्तभवान् कृत्वाऽष्टमेऽन्यं भवमाप्नुयात् ॥ १३ ॥ विशेषकम् ॥

તિર્યગ્ જ્યેષ્ઠાયુર્જઘન્યાયુષ્કોઽથોત્કૃષ્ટજીવિતામ્ ।

अवाप्नुवन्माघवत्यां भवान् पंचैव पूरयेत् ॥ १४ ॥

ઉત્પદ્યતે દ્વિર્નરકે તત્ર તિર્યક્તુ ચ ત્રિણઃ ।

ततश्चासौ षष्ठभवे नोद्भवेत्सप्तमक्षितौ ॥ १५ ॥

ઉત્કૃષ્ટાયુષ્ટયાલ્પાયુષ્ટયા વા સસમક્ષિતૌ ।

तिर्यक् ज्येष्ठायुरन्यो वा त्रिभवः स्याज्जघन्यतः ॥ १६ ॥

તત્ર તિર્યગ્ભવૌ તુ દ્વાવેકઃ સ્યાત્સસમક્ષિતૌ ।

माघवत्या नारकाणां तिर्यक्षेव गतिर्यतः ॥ १७ ॥

ચતુર્ભગ્યા નરઃ સંજ્ઞી સસમં નરકં વ્રજન્ ।

जघन्यादुत्कर्षतोऽपि संपूरयेद्भवद्वयम् ॥ १८ ॥

સાતમી નરકમા જાય, અને ત્યાંથી પાછો તિર્યચમાં અને ત્યાંથી પુનઃ સાતમી નરકમાં જાય, અને ત્યાંથી પાછો તિર્યચોમા જ જાય છે, સાતમી નરકમાં જતો નથી. એવી રીતે સાત ભવો કરીને આઠમે ભવે અન્ય ભવ પામે છે. ૧૧-૧૩.

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળો અથવા જઘન્ય આયુષ્યવાળો તિર્યચ માઘવતી નરકમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પામી પાંચ જ ભવ પૂરે છે. એ બે વખત નરકમાં અને ત્રણ વખત તિર્યચમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પછી છઠ્ઠા ભવમાં એ સાતમી નરકમા ઉત્પન્ન થતો નથી. ૧૪-૧૫

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળો અથવા જઘન્ય આયુષ્યવાળો તિર્યચ, ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યત્વ અથવા જઘન્ય આયુષ્યત્વને લઈને બે સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થાય તો તે જઘન્યતઃ ત્રણ ભવ કરે. એમા બે ભવ તિર્યચના થાય અને એક ભવ સાતમી નરકનો થાય કેમકે માઘવતી નરકના નારકી-ઓની ગતિ તિર્યચોમાં જ થાય છે. ૧૬-૧૭.

સંજ્ઞી મનુષ્ય ચતુર્ભગીવડે સાતમી નરકમા જાય તો જઘન્યતઃ તેમજ ઉત્કૃષ્ટતઃ બે ભવ પૂરે છે. ૧૮.

આનતાદિચતુઃકલ્પ્યાં સર્વગ્રૈવેયકેષુ ચ ।

ચતુર્ભંગ્યોદ્ભવન્ મર્ત્યઃ સસોત્કર્ષાત્ ભવાન્ સૃજેત્ ॥ ૧૯ ॥

ત્રિર્દેવેષુ ચતુસ્તત્ર સમુત્પદ્ય નરેષ્વસૌ ।

અવશ્યમન્યપર્યાયમવાપ્નોત્યષ્ટમે ભવે ॥ ૨૦ ॥

વિજયાદિચતુષ્કે ચ ભવાન્ પંચૈવ પૂરયેત્ ।

ત્રીન્ ભવાન્ નૃષુ મધ્યૌ ચ દ્વૌ ભવૌ વિજયાદિષુ ॥ ૨૧ ॥

જઘન્યસ્ત્વાનતાદિષ્વેતેષુ નિખિલેષ્વપિ ।

ભવાંસ્ત્રીન્મનુજઃ સંજ્ઞી સમર્થયેત્ સમુદ્ભવન્ ॥ ૨૨ ॥

યદાનતાદિદેવાનાં નૃભ્ય એવાત્તજન્મનાં ।

નરેષ્વેવોત્પત્તિરિતિ જઘન્યેન ભવાસ્ત્રયઃ ॥ ૨૩ ॥

જઘન્યાઞ્ચોત્કર્ષતોઽપિ પંચમેઽનુત્તરે નરઃ ।

ત્રીન્ભવાન્ પૂરયેત્ મોક્ષમવશ્યં યાત્યસૌ તતઃ ॥ ૨૪ ॥

ભવનવ્યન્તરજ્યોતિષ્કાદ્યકલ્પદ્વયાવધિ ।

યુગ્મિનો નરતિર્યચઃ પૂરયન્તિ ભવદ્વયમ્ ॥ ૨૫ ॥

‘ આનત ’ વગેરે ચાર દેવલોકમાં અને સર્વ ગ્રૈવેયકોમાં ચતુર્ભંગીવડે ઉત્પન્ન થતો મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ સાત ભવ કરે છે. તેમાં ત્રણ ભવ દેવગતિના કરે છે અને ચાર ભવ મનુષ્યના કરે છે. આઠમે ભવે અવશ્ય અન્ય પર્યાયને પામે છે. ૧૯-૨૦.

‘ વિજય ’ આદિ ચારને વિષે ઉત્પન્ન થાય તો પાંચ જ ભવ પૂરે છેઃ એમાં ત્રણ મનુષ્યગતિમાં, અને મધ્યના બે વિજય વગેરેમાં (પૂરે છે). ૨૧.

વળી ‘ આનત ’ વગેરે સર્વ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય તો ત્રણ ભવ પૂરે છે. કેમકે આનત આદિક દેવો મનુષ્યમાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ પાછો જન્મ પણ મનુષ્યમાં જ લે છે. અને તેથી એના જઘન્યથી ત્રણ ભવ થાય છે. ૨૨-૨૩.

પાંચમા અનુત્તરવિમાનમાં રહેલો મનુષ્ય જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ પણ ત્રણ ભવ પૂરે છે. પછી તે અવશ્ય મોક્ષે જાય છે. ૨૪.

યુગલિક મનુષ્ય અને તિર્યંચો ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને પહેલા બે દેવલોક

જઘન્યાદુત્કર્ષતોઽપિ યુગ્મિનાં યત્સુધાશિષુ ।

ઉત્પન્નાનાં પુનરપિ સ્યાદુત્પત્તિર્ન યુગ્મિષુ ॥ ૨૬ ॥

રત્નપ્રભાયાં ભવનાધિપતિવ્યન્તરેષ્વપિ ।

અસંજ્ઞી પર્યાસતિર્યગૂ ભવયુગ્મં સમર્થયેત્ ॥ ૨૭ ॥

યદસ્ય નરકે સ્વર્ગે ચોત્પન્નસ્ય તતઃ પુનઃ ।

અસંજ્ઞિતિર્યક્ષૂત્પત્તિર્ભવે નાનન્તરે ભવેત્ ॥ ૨૮ ॥

ભવનવ્યન્તરજ્યોતિઃસહસ્રારાન્તનાકિનઃ ।

આદ્યષડ્નરકોત્પન્નનારકાશ્ચ સમેઽપ્યમી ॥ ૨૯ ॥

ઉત્પદ્યમાનાઃ પર્યાસસંજ્ઞિતિર્યગ્નરેષુ વૈ ।

પૂરયન્તિ ભવાનષ્ટ પ્રત્યેકં તત્ર ભાવના ॥ ૩૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

કશ્ચિદ્ભવનપત્યાદિશ્ચયુત્વૈકાન્તરમુદ્ભવન્ ।

ચતુર્વારં હિ પર્યાસસંજ્ઞી તિર્યગ્નરો ભવેત્ ॥ ૩૧ ॥

તતઃ સ તિર્યગૂ મર્ત્યો વા નાપ્નુયાન્નવમે ભવે ।

પૂર્વોક્તભવનેશાદિભાવં તાદૃક્સ્વભાવતઃ ॥ ૩૨ ॥

સુધી એ ભવ પૂરે છે. કેમકે જઘન્યતઃ તેમજ ઉત્કૃષ્ટતઃ યુગલીઆઓની, દેવગતિમાંથી ફરી યુગલીઆમાં ઉત્પત્તિ થતી નથી. ૨૫-૨૬.

અસંજ્ઞી પર્યાપ્ત તિર્યચ, રત્નપ્રભામાં તેમજ ભવનપતિ અને વ્યન્તરમાં પણ એ ભવ પૂરે છે. કેમકે નરક અને સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી, એમની, ત્યાંથી અનન્તરભવમાં પુનઃ અસંજ્ઞી તિર્યચમાં ઉત્પત્તિ થતી નથી. ૨૭-૨૮.

ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક તથા સહસ્રારદેવલોક સુધીના દેવો, અને પહેલી છ નરકમાં ઉત્પન્ન થયેલા નારકીઓ-એ સર્વે પર્યાપ્તસંજ્ઞી તિર્યચ અને મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય તો દરેક આઠ ભવ પૂરે છે. ૨૯-૩૦.

એમાં ભાવના આ પ્રમાણે છે:—કોઈક ભવનપતિ આદિક અધીને જો એકાંતરે ઉત્પન્ન થાય તો ચારવાર પર્યાપ્તસંજ્ઞી તિર્યચ અથવા મનુષ્ય થાય. પછી તે તિર્યચ અથવા મનુષ્ય નવમે ભવે પૂર્વોક્ત ભવનપતિ આદિકનો ભવ પામે નહિ; કેમકે એનો એવો સ્વભાવ છે. ૩૧-૩૨

સંજ્ઞિપર્યાપ્તિર્યદ્ધુ સસમક્ષિતિનારકાઃ ।

પૂરયન્તિ ભવાન્ ષડ્ યેઽનુત્કૃષ્ટસ્થિતિશાક્તિનઃ ॥ ૩૩ ॥

ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિયુક્તાસ્તુ સસમક્ષિતિનારકાઃ ।

તેષૂત્કર્ષાજ્ઞાયમાનાઃ સ્યુશ્ચતુર્ભવપૂરકાઃ ॥ ૩૪ ॥

આનતાદિસ્વશ્ચતુષ્કસર્વગ્રૈવેયકામરાઃ ।

ઉત્પદ્યમાના ઉત્કર્ષાન્નૃષુ ષડ્ભવપૂરકાઃ ॥ ૩૫ ॥

મનુષ્યેષૂત્પદ્યમાનાઃ વિજયાદિવિમાનગાઃ ।

ભવાંશ્ચતુર ઉત્કર્ષાત્ પૂરયન્તિ નિરન્તરમ્ ॥ ૩૬ ॥

જઘન્યતસ્ત્વાનતાદિદેવા દ્વિભવપૂરકાઃ ।

યતશ્ચ્યુતાનામેતેષાં નોત્પત્તિર્મનુજાન્વિના ॥ ૩૭ ॥

ઉત્કર્ષતો જઘન્યાઞ્ચ સુરાઃ સર્વાર્થસિદ્ધિજાઃ ।

મનુષ્યેષુ સમુત્પદ્ય પૂરયન્તિ ભવદ્વયમ્ ॥ ૩૮ ॥

ભવનવ્યન્તરજ્યોતિઃસૌધર્મેશાનનાકિનઃ ।

પૃથિવ્યપ્તરૂષૂત્પદ્યમાના દ્વિભવપૂરકાઃ ॥ ૩૯ ॥

જઘન્યાદુત્કર્ષતોઽપિ ભૂયોઽપ્યુત્પત્ત્યસમ્ભવાત્ ।

તેષાં નિર્ગત્ય પૃથ્વ્યાદેર્ભવનેશાદિનાકિષુ ॥ ૪૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અનુત્કૃષ્ટ એટલે જઘન્ય સ્થિતિવાળા સાતમી નારકીના જીવો સંજ્ઞીપર્યાપ્ત તિર્યચને વિષે છ ભવ પૂરે છે. પણ જેઓ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા છે એઓ તો ચાર ભવ પૂરે છે. ૩૩-૩૪.

‘આનત’ વગેરે ચાર દેવલોકમાં અને સર્વ ગ્રૈવેયકોના દેવો મનુષ્યગતિમાં આવી ઉત્કૃષ્ટતઃ છ ભવ પૂરે છે. ૩૫.

‘વિજય’ આદિ વિમાનમાં રહેલા દેવો મનુષ્યગતિ પામીને, નિરન્તર ઉત્કૃષ્ટતઃ ચાર ભવ પૂરે છે. ૩૬.

‘આનત’ વગેરેના દેવો જઘન્યતઃ બે ભવ પૂરે છે; કેમકે ત્યાંથી અથવા ત્યારે એમને મનુષ્યગતિ શિવાય બીજી કોઈ ગતિ નથી. ૩૭.

‘સર્વાર્થસિદ્ધ’ માં ઉત્પન્ન થયેલા દેવો મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થઈ ઉત્કર્ષતઃ તેમજ જઘન્યતઃ બે ભવ પૂરે છે. ૩૮.

ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મ અને ઇશાનદેવલોકના દેવો પૃથ્વી, અપ્ અને

વાયુતેજઃકાયયોસ્તુ દેવાનાં ગત્યસમ્ભવાત્ ।
 તદીયો ભવસંવેધો નાત્ર પ્રોક્તો જિનેશ્વરૈઃ ॥ ૪૧ ॥
 અસંજ્ઞિસંજ્ઞિતિર્યચો નરાઃ સંજ્ઞિન એવ ચ ।
 અસંખ્યાયુર્નૃતિર્યક્ષુ પૂરયન્તિ ભવદ્વયમ્ ॥ ૪૨ ॥
 યુગ્મિનાં નૃતિરશ્વાં યદ્વિપદ્યાનન્તરે ભવે ।
 ગતિર્દેવગતાવેવ ભગવદ્ગિર્નિરૂપિતા ॥ ૪૩ ॥
 ભૂકાયિકોઽમ્ભોઽગ્નિવાયુષ્વેકાન્તરે પરિભ્રમન્ ।
 ભવાનસંખ્યાન્ પ્રત્યેકમનુત્કૃષ્ટસ્થિતિઃ સૃજેત્ ॥ ૪૪ ॥
 એવમમ્બુકાયિકોઽપિ પ્રત્યેકં દમાગ્નિવાયુષુ ।
 ઉત્પદ્યમાનોઽસંખ્યેયાન્ ભવાનુત્કર્ષતઃ સૃજેત્ ॥ ૪૫ ॥
 વહ્નિકાયોઽપિ પૃથ્વ્યમ્બુકાયિષ્વેકાન્તરં ભવાન્ ।
 કુર્યાદસંખ્યાનનિલોઽપ્યેવં પૃથ્વ્યમ્બુવહ્નિષુ ॥ ૪૬ ॥
 તથા દમામ્ભોઽગ્નિમરુતઃ પ્રત્યેકં ચ વનસ્પતૌ ।
 ભવાનસંખ્યાન્ કુર્વન્તિ જાયમાના નિરન્તરમ્ ॥ ૪૭ ॥

વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થાય તો એ ભવ પૂરે છે; કેમકે પૃથ્વીકાય વગેરેમાંથી નીકળ્યા પછી, એઓની, જઘન્યથી તેમજ ઉત્કર્ષથી પણ, ભવનપતિ આદિ દેવોમાં ઉત્પત્તિ થવાનો સ ભવ નથી. ૩૯-૪૦.

વળી વાયુકાયમાં કે અગ્નિકાયમાં દેવોની ગતિ નથી થતી. માટે એનો ભવસંવેધ કહ્યો નથી. ૪૧.

અસંજ્ઞી અને સંજ્ઞી-એમ બેઉ પ્રકારના તિર્યચો અને કૃત્ત સંજ્ઞીજ મનુષ્યો અસંખ્ય-આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને તિર્યચને વિષે એ ભવ પૂરે છે કારણ કે યુગ્મી મનુષ્ય અને તિર્યચોની, મૃત્યુબાદ અનન્તર ભવમાં દેવગતિજ થાય છે એમ ભગવાનનું વચન છે. ૪૨-૪૩.

પૃથ્વીકાયનો જીવ જઘન્ય સ્થિતિમાં એકાંતરે જળ, અગ્નિ અને વાયુકાયમાં પરિભ્રમણ કરતો દરેકની અંદર અસંખ્ય ભવ કરે છે. ૪૪.

એ જ પ્રમાણે અપ્કાયનો જીવ પણ પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય અને વાયુકાય એમ દરેકની અંદર ઉત્પન્ન થયો થકો ઉત્કૃષ્ટતઃ અસંખ્યાત ભવ કરે છે. ૪૫.

તેમજ અગ્નિકાય એકાંતરે પૃથ્વીકાય અને અપ્કાયમાં ભ્રમતો થકો, અને વાયુકાય વળી પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને અગ્નિકાયમાં ભ્રમતો થકો અસંખ્ય ભવ કરે છે. ૪૬.

एवं वनस्पतिरपि पृथिव्यादिचतुष्टये ।

प्रत्येकमुत्पद्यमानः कुर्यादसंख्यकान् भवान् ॥ ४८ ॥

वनस्पतिकायिकेषूत्पद्यमानो वनस्पतिः ।

भवाननन्तान् कुर्वीत निरन्तरं परिभ્રમन् ॥ ४९ ॥

प्रत्येकमुत्पद्यमानाः पृथिव्यादिषु पंचसु ।

भवान् संख्यान् विदधति प्रत्यેકं विकलेन्द्रियाः ॥ ૫૦ ॥

प्रत्यેકं विकलेष्वેવં પંચભૂકાયિકાદયઃ ।

પ્રત્યેકમુત્પદ્યમાનાઃ સંખ્યેયભવપૂરકાઃ ॥ ૫૧ ॥

વિકલાક્ષેષુ સંખ્યેયાન્ સર્વેઽપિ વિકલેન્દ્રિયા ।

ભવાન્ વિદધ્યુઃ પ્રત્યેકં જાયમાનાઃ પરસ્પરમ્ ॥ ૫૨ ॥

પૂર્વોક્તાયુશ્ચતુર્ભંગ્યાં જ્યેષ્ઠાયુરુપલક્ષિતે ।

ભંગત્રયે ભવાનષ્ઠૌ કુર્યુઃ સર્વે ક્ષમાદયઃ ॥ ૫૩ ॥

તથાહિ । પૃથ્વીકાયિક ઉત્કૃષ્ટાયુષ્ક ઉત્કૃષ્ટજીવિષુ ।

અપ્કાયિકેષૂત્કર્ષેણોદ્ભવેદ્વારચતુષ્ટયમ્ ॥ ૫૪ ॥

વળી પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અગ્નિકાય, અને વાયુકાય એ દરેક નિરંતર વનસ્પતિકાયમાં ઉત્પન્ન થતા રહી અસંખ્યાત ભવો કરે છે. ૪૭.

એ જ પ્રમાણે વનસ્પતિકાયનો જીવ પણ પૃથ્વીકાય આદિ ચારેમાંના પ્રત્યેકમાં ઉત્પન્ન થઈ અસંખ્યભવ કરે છે. ૪૮.

વનસ્પતિકાય વળી વનસ્પતિકાયમાં જ ઉત્પન્ન થઈ નિરંતર પરિભ્રમણ કરતો અનન્ત ભવ કરે છે. ૪૯.

પૃથ્વીકાય આદિ પાંચેમાં ઉત્પન્ન થતો વિકલેન્દ્રિય જીવ સંખ્યાત ભવ કરે છે. ૫૦.

પૃથ્વીકાય આદિ પાંચેમાંનો દરેક પણ વિકલેન્દ્રિયની અદર ઉત્પન્ન થઈ સંખ્યાત ભવ કરે છે. ૫૧.

સર્વ વિકલેન્દ્રિયો વળી વિકલેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થઈ સંખ્યાત ભવો કરે છે. ૫૨.

પૂર્વોક્ત આયુની ચતુર્ભંગીની અદર ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા ત્રણ ભાગમાં પૃથ્વીકાય આદિ જીવો આઠ ભવ કરે છે. ૫૩.

તે આ પ્રમાણે:—

एवमेकान्तरं वारानुत्पद्य चतुरस्तनः ।

अवश्यमन्यपर्यायं लभते नवमे भवे ॥ ५५ ॥

उत्कृष्टायुर्भूमिकायोऽनुत्कृष्टायुष्कवारिषु ।

उत्पद्यमानोऽप्युत्कर्षाद्भवानष्टैव पूरयेत् ॥ ५६ ॥

एवं भूकायिकोऽनुत्કृष्टાયુરુત્કृष्टजीविषु ।

उद्भवन्नम्बुषूत्कर्षात् स्यादष्टभवपूरकः ॥ ५७ ॥

अप्कायादिनामपीत्थं विकलानां च भाव्यताम् ।

भवाष्टकात्मा संवेधो ज्येष्ठायुर्भंगकत्रये ॥ ५८ ॥

अनुत्કृष्टાયુષાં ત્વેષાં સ્યાદનુત્કૃષ્ટજીવિષુ ।

સંવેધઃ પ્રાગુક્ત એવાસંખ્યસંખ્યભવાત્મકઃ ॥ ૫૯ ॥

પૃથ્વ્યાદીનામ્ અસંખ્યભવાત્મકઃ વિકલાનામ્ સંખ્યભવાત્મકઃ ઇતિ ॥

क्षमादयो विकलाक्षाश्च जघन्यतो भवद्वयम् ।

कुर्युः ज्येष्ठकनिष्ठायुरूपे भंगचतुष्टये ॥ ६० ॥

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળો પૃથ્વીકાય ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા અપૂકાયની અંદર ઉત્કૃષ્ટતઃ ચાર વાર ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૪

એવી રીતે એકાંતરે ચાર વાર ઉત્પન્ન થઈને ત્યાંથી નવમે ભવે અવશ્ય અન્ય પર્યાય પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૫

ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્યવાળો પૃથ્વીકાય જઘન્ય આયુષ્યવાળા અપૂકાયની અંદર ઉત્પન્ન થઈને પણ ઉત્કૃષ્ટતઃ આઠ ભવ પૂરે છે. ૫૬

એજ પ્રમાણે જઘન્ય આયુષ્યવાળો પૃથ્વીકાય ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા અપૂકાયની અંદર ઉત્પન્ન થઈને ઉત્કૃષ્ટતઃ આઠ ભવ પૂરે છે. ૫૭

એવી રીતે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા ત્રણે ભાંગાની અંદર અપૂકાય વગેરેનો અને વિકલેન્દ્રિયોનો સુદ્ધાં આઠ ભવ સંખ્યાથી ભવસંવેધ બાણી લેવો. ૫૮

વળી જઘન્યઆયુષ્યવાળાઓનો, જઘન્ય આયુષ્યવાળાઓની અંદર, પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે અસંખ્યાત ભવરૂપ તેમજ સંખ્યાત ભવરૂપ ભવસંવેધ હોય છે. ૫૯

એટલે કે પૃથ્વીકાય આદિકનો અસંખ્યાત ભવરૂપ, અને વિકલેન્દ્રિયોનો સંખ્યાત ભવરૂપ ભવસંવેધ હોય છે.

ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય આયુરૂપ ચારે ભાંગાઓની અંદર, પૃથ્વીકાય વગેરે અને વિકલેન્દ્રિયો સુદ્ધાં જઘન્યતઃ બે ભવ કરે છે. ૬૦

યુગ્મિવર્જાશ્ચ મનુજાસ્તિર્યચઃ સંજયસંજ્ઞિનઃ ।

પ્રત્યેકં જાયમાનાઃ સ્યુર્મિથોઽષ્ટભવપૂરકાઃ ॥ ૬૧ ॥

જઘન્યોત્કૃષ્ટાયુરુત્થચતુર્ભંગ્યામપિ સ્ફુટમ્ ।

ભવાન્ કૃત્વાષ્ટ નવમે તેઽન્યં પર્યાયમાપ્નુયુઃ ॥ ૬૨ ॥

તથૈવ એવ પૃથ્વ્યાદિપંચકે વિકલત્રયે ।

જાયમાનાશ્ચતુર્ભંગ્યાં કુર્યુઃ પ્રત્યેકમષ્ટ તાન્ ॥ ૬૩ ॥

તથા ક્ષમાદ્યાઃ સવિકલાસ્તિર્યક્તુ સંજયસંજ્ઞિષુ ।

નૃષ્વયુગ્મિષુ ચોત્પદ્યમાના ભંગચતુષ્ટયે ॥ ૬૪ ॥

પૂરયન્તિ ભવાનષ્ઠૌ સ ચ પૃથ્વ્યાદિકોઽસુમાન્ ।

નરતિર્યગ્ભવાત્તસ્માન્ન પૃથ્વ્યાદિત્વમાપ્નુયાત્ ॥ ૬૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

જઘન્યાદુત્કર્ષતોઽપિ મનુષ્યાઃ પવનાગ્નિષુ ।

ઉત્પદ્યમાના દ્વાવેવ પૂરયન્તિ ભવૌ સ્વલુ ॥ ૬૬ ॥

યતો હિ પવનાગ્નિભ્ય ઉઘ્ઘૃતાનાં શરીરિણામ્ ।

અનન્તરભવે નૈવ નરેષૂત્પત્તિસમ્ભવઃ ॥ ૬૭ ॥

યુગ્મી શિવાયના મનુષ્યો, તથા સંજી અને અસંજી તિર્યચો દરેક ઉત્પન્ન થઈને પરસ્પર આઠ ભવ પૂરે છે. ૬૧

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ આયુથી થતી ચોક્કસીની અંદર પણ તેઓ આઠ ભવ કરીને નવમે ભવે ચોક્કસ અન્યપર્યાય પામે છે. ૬૨

વળી એઓ દરેક, પૃથ્વીકાય આદિ પાંચમા તેમજ ત્રણ વિકલેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થયાથકા ચોક્કસીની અંદર આઠ ભવ કરે છે. ૬૩

વળી વિકલેન્દ્રિય સહિત પૃથ્વીકાય આદિકો, સંજી અને અસંજી તિર્યચોમાં તેમજ યુગ્મી શિવાયના મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થઈ ચાર ભાંગાઓની અંદર આઠ ભવ પૂરે છે. અને એ પૃથ્વી આદિક જીવ એ મનુષ્ય અને તિર્યચના ભવથી પૃથ્વીત્વ આદિ પામતોં નથી. ૬૪-૬૫

મનુષ્યો વાઉકાય અને અગ્નિકાયને વિષે ઉત્પન્ન થતા થકા ઉત્કૃષ્ટતઃ તેમજ જઘન્યતઃ બેજ ભવ પૂરે છે. કેમકે વાયુકાય અને અગ્નિકાયથી નીકળેલા પ્રાણીઓને અનન્તર ભવમાં મનુષ્યગતિ પામવી અસંભવિ છે. ૬૬-૬૭

યથોક્તાનામથ ભવસંવેધાનાં યથાગમમ્ ।
 કાલમાનં વિનિશ્ચેતુમામ્નાયોઽયં વિતન્યતે ॥ ૬૮ ॥
 જઘન્યાદાન્તર્મુહૂર્ત્તામુત્કર્ષાત્પૂર્વકોટિકામ્ ।
 સ્થિતિં વિભ્રવ્યાતિ તિર્યગ્ નરકેષ્વસ્થિલેષ્વપિ ॥ ૬૯ ॥
 તાવદાયુર્યુતેષ્વેતિ તેભ્યો મૃત્વાપિ નારકાઃ ।
 સહસ્રારાન્તદેવેષ્વપ્યસૌ તાદક્સ્થિતિર્વ્રજેત્ ॥ ૭૦ ॥
 દેવાસ્તેઽપીદશાયુષ્કેષ્વેષ્વાયાન્તિ તતશ્ચ્યુતાઃ ।
 અસંખ્યજીવી તિર્યક્તુ યાતીશાનાન્તનાકિષુ ॥ ૭૧ ॥
 નરો માસપૃથક્ત્વાયુર્ધર્માં યાતિ જઘન્યતઃ ।
 વંશાદિષુ દ્વમાસુ ષડ્સુ વર્ષપૃથક્ત્વજીવિતઃ ॥ ૭૨ ॥
 ઉત્કર્ષાત્પૂર્વકોઽવ્યાયુર્યાત્યસૌ દ્વમાસુ સત્સુ ।
 આયાન્ત્યુક્તસ્થિતિષ્વેવ નૃષૂક્તનારકા અપિ ॥ ૭૩ ॥
 ના જઘન્યાત્ માસપૃથક્ત્વાયુરાસ્વર્દ્વયં વ્રજેત્ ।
 ઊર્ધ્વં ત્વદ્વપૃથક્ત્વાયુર્યાતિ યાવદનુત્તરાન્ ॥ ૭૪ ॥

હવે ઉક્ત ભવસંવેધાનું આગમોક્ત કાળમાન નિશ્ચિત કરવા માટે નીચે પ્રમાણે આમ્નાય કહીએ છીએ:—૬૮

જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત્તની અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વની સ્થિતિને ધારણ કરનારો તિર્યચ સર્વ નરકોમા જાય છે. ૬૯

એવી સ્થિતિવાળો નારકી ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને તેટલા આયુષ્યવાળા સહસ્રાર દેવલોકમાં જાય છે. ૭૦

ત્યાંથી અવેલા એ દેવો પણ એટલાજ આયુષ્યવાળી દેવગતિ પામે છે. અને અસખ્ય આયુષ્યવાળો તિર્યચ તો ઈશાન સુધીના દેવોમા જાય છે. ૭૧

પૃથક્ત્વમાસના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય જઘન્યતઃ ‘ ધમ્મા ’ નામની નરકને વિષે જાય છે. પૃથક્ત્વવર્ષના આયુષ્યવાળો વળી વંશાદિક છ નારકીઓમાં જાય છે. ૭૨.

કોડપૂર્વના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટતઃ સાતે નરકોમાં જાય છે. અને એટલા આયુષ્યવાળા નારકો ઉક્તસ્થિતિવાળી મનુષ્યગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૩.

પૃથક્ત્વમાસના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ જો દેવલોક સુધી જાય છે અને પૃથક્ત્વ વર્ષના આયુષ્યવાળો છેક અનુત્તર વિમાન સુધી જાય છે. ૭૪.

ઉત્કર્ષાત્તુ ત્રિપલ્યાયુઃ સ્વર્દ્વયં યાવદેતિ સઃ ।

ઊર્ધ્વં તતઃ પૂર્વકોઢ્યાયુષ્ક એવ સ ગચ્છતિ ॥ ૭૫ ॥

તિર્યક્ યુગ્મિનૃતિર્યક્તુ ત્વન્તર્મુહૂર્ત્તજીવિતઃ ।

ગચ્છેજ્જઘન્યતો માસપૃથક્ત્વાયુર્નરઃ પુનઃ ॥ ૭૬ ॥

ઉત્કર્ષતઃ પૂર્વકોટિમાનાયુષ્કાવુભાવપિ ।

અસંખ્યાયુર્નૃતિર્યક્તૂત્પદ્યેતે નાધિકાયુબૌ ॥ ૭૭ ॥

ઉક્તશેષાણાં તુ પૂર્વાપરયોર્ભવયોઃ સ્થિતિઃ ।

ગુરુલ્ઘુશ્ચ જ્ઞેયા તજ્જ્યેષ્ઠાન્યાયુરપેક્ષયા ॥ ૭૮ ॥

એવં ચ વિવક્ષિતભવપ્રાપ્યભવયોઃ પરમાં સ્થિતિમ્ ।

લઘ્વીં વા ભવસંખ્યાં ચ જઘન્યાં વા ગરીયસીમ્ ॥ ૭૯ ॥

સ્વયં વિભાઠ્ય નિષ્ઠંક્યં વિવક્ષિતશરીરિણામ્ ।

ભવસંવેધકાલસ્ય માનં જ્યેષ્ઠમથાવરમ્ ॥ ૮૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યથા ગરિષ્ઠાયુષ્કસ્ય મનુષ્યસ્યાદિમક્ષિતૌ ।

ઉત્કૃષ્ટાયુર્નારકત્વં લભમાનસ્ય ચાસકૃત્ ॥ ૮૧ ॥

ત્રણુ પદ્યોપમના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટો જે દેવલોક સુધી જાય છે. એનાથી ઉપર તો કોડપૂર્વના આયુષ્ય હોય એજ જાય છે. ૭૫.

અન્તર્મુહૂર્ત્તના આયુષ્યવાળો તિર્યચ, અને જઘન્યતઃ પૃથક્ત્વમાસના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય યુગ્મી મનુષ્યની કે તિર્યચની ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૬.

વળી ઉત્કૃષ્ટતઃ કોડપૂર્વના આયુષ્યવાળા-એ જેઝીને અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યની કે તિર્યચની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એથી અધિક આયુષ્યવાળાની એ ગતિ નથી. ૭૭.

બાકી રહેલાઓની પૂર્વાપર જેઉ લવોની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિ એઓના ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય આયુષ્યની અપેક્ષાએ જાણવી. ૭૮.

વળી એજ પ્રમાણે વિવક્ષિતલવની અને પ્રાપ્ત થનારા લવની ઉત્કૃષ્ટ તેમજ જઘન્ય સ્થિતિ, તથા ઉત્કૃષ્ટ તેમજ જઘન્ય લવસંખ્યા સ્વયં જાણી લઇને, વિવક્ષિત પ્રાણીઓના લવસ વેધના કાળનું જ્યેષ્ઠ તેમજ કનિષ્ઠ માન ધારી લેવું. ૭૯-૮૦.

જેમકે, પહેલી નરકમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળુ નરકત્વ પામેલા ઉત્કૃષ્ટ-આયુષ્યવાળા મનુ-

ઉત્કૃષ્ઠો ભવસંવેધકાલઃ સંકલિતો ભવેત્ ।
 ચતુઃપૂર્વકોટિયુક્તચતુઃસાગરસંમિતઃ ॥ ૮૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 દ્વયોરુત્કૃષ્ઠાયુષોસ્તુ સંવેધઃ સ્યાજ્જઘન્યતઃ ।
 પૂર્વકોટિસમધિકસાગરોપમસંમિતઃ ॥ ૮૩ ॥
 ઉત્કૃષ્ઠાયુર્નરલઘુસ્થિતિનારકયોઃ ગુરુઃ ।
 સોઽબ્દાયુતચતુષ્કાઢ્યં પૂર્વકોટિચતુષ્ટયમ્ ॥ ૮૪ ॥
 ઉત્કૃષ્ઠાયુર્નરલઘુસ્થિતિનારકયોઃ લઘુઃ ।
 સંવેધોઽબ્દાયુતયુતપૂર્વકોટિમિતો મતઃ ॥ ૮૫ ॥
 જઘન્યાયુર્નરોત્કૃષ્ઠસ્થિતિનારકયોઃ ગુરુઃ ।
 ચતુર્માસપૃથક્ત્વાઢ્યં સ સ્યાદ્વાર્ધિચતુષ્ટયમ્ ॥ ૮૬ ॥
 જઘન્યાયુર્નરોત્કૃષ્ઠજીવિનારકયોઃ લઘુઃ ।
 એકમાસપૃથક્ત્વાઢ્યવાર્દ્ધિમાનો ભવત્યસૌ ॥ ૮૭ ॥
 ઉત્કૃષ્ઠો ભવસંવેધો જઘન્યજીવિનોઃ દ્વયોઃ ।
 ચતુર્માસપૃથક્ત્વાઢ્યં વર્ષાયુતચતુષ્ટયમ્ ॥ ૮૮ ॥

પ્યનો ઉત્કૃષ્ઠ ભવસંવેધકાળ ચાર કોટિપૂર્વ અને ચાર સાગરોપમનો હોય છે. ૮૧-૮૨.

બન્ને ગતિના ઉત્કૃષ્ઠ આયુષ્યવાળાઓનો સંવેધકાળ જઘન્યતઃ એક કોટિપૂર્વ અને એક સાગરોપમનો છે. ૮૩.

ઉત્કૃષ્ઠ આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને જઘન્યસ્થિતિવાળા નારકનો ઉત્કૃષ્ઠ ભવસંવેધકાળ ચારકોટિપૂર્વ અને ચાલીશહજાર વર્ષનો છે. ૮૪.

ઉત્કૃષ્ઠ આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને જઘન્યસ્થિતિવાળા નારકનો જઘન્ય ભવસંવેધકાળ કોટિપૂર્વ અને દશહજાર વર્ષનો છે. ૮૫.

જઘન્ય આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિવાળા નારકનો ઉત્કૃષ્ઠ ભવસંવેધકાળ ચાર સાગરોપમ ને પૃથક્ત્વ ચતુર્માસનો છે. ૮૬.

જઘન્ય આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને ઉત્કૃષ્ઠ આયુષ્યવાળા નારકનો જઘન્ય ભવસંવેધકાળ એક સાગરોપમ ને પૃથક્ત્વ માસનો છે. ૮૭.

એઉ જઘન્યઆયુષ્યવાળા હોય એઓનો ઉત્કૃષ્ઠ ભવસંવેધકાળ ચાલીશ હજાર વર્ષ ને પૃથક્ત્વ ચતુર્માસનો છે. ૮૮.

જઘન્યો ભવસંવેધો જઘન્યજીવિનોઃ દ્વયોઃ ।

એકમાસપૃથક્ત્વાઢ્યાઃ દશવર્ષસહસ્રકાઃ ॥ ૮૯ ॥

યથા વા જ્યેષ્ઠાયુષસ્તિરશ્ચઃ પ્રોદ્ભવતઃ સત્તમક્ષિતૌ ।

જઘન્યાયુષ્ટયોત્કૃષ્ઠા ભવસંવેધસંસ્થિતિઃ ॥ ૯૦ ॥

ચતુઃપૂર્વકોટિયુક્તાઃ સ્યુઃ षટ્ષષ્ટિઃ પયોધયઃ ।

અલ્પાયુષોઽન્તર્મુહૂર્ત્તચતુષ્ટયયુજોઽસ્ય તે ॥ ૯૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યથા વા જ્યેષ્ઠાયુષાં નૃણાં જ્યેષ્ઠાયુષ્ટયા સત્તમક્ષિતૌ ।

જ્યેષ્ઠઃ કાલઃ પૂર્વકોઢ્યાઢ્યાસ્રયચ્ચિંશદબ્ધયઃ ॥ ૯૨ ॥

જઘન્યાયુર્નૃણામલ્પાયુષ્ટયા સત્તમક્ષિતૌ ।

જઘન્યોઽબ્દપૃથક્ત્વાઢ્યા દ્વાવિંશતિપયોધયઃ ॥ ૯૩ ॥

એવં સર્વેષુ ભંગેષુ સર્વેષામપિ દેહિનામ્ ।

વિભાવ્યો ભવસંવેધકાલો ગુરુર્લઘુઃ સ્વયમ્ ॥ ૯૪ ॥

સ્યાદ્ ભૂયાન્ વિસ્તર ઇતિ નેહ વ્યક્ત્યા વિવિચ્યતે ।

પંચમાંગે ચતુર્વિંશશતં ભાવ્યં તદર્થિભિઃ ॥ ૯૫ ॥

એઉ જઘન્ય આયુષ્યવાળા હોય એઓનો જઘન્ય ભવસંવેધકાળ દશહજાર વર્ષ ને પૃથક્ત્વમાસનો છે. ૮૯.

જઘન્ય આયુષ્યપણાએ કરીને સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થતા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા તિર્થંચનો ઉત્કૃષ્ટ ભવસંવેધકાળ ચારકોડ પૂર્વ ને છાસઠ સાગરોપમનો છે; અને જઘન્ય આયુષ્યવાળાનો ભવસંવેધકાળ એ સંજ્યા ઉપર ચાર અન્તમુહૂર્ત્ત વધારેનો છે. ૯૦-૯૧.

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યપણાએ કરીને સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થતા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા મનુષ્યનો ઉત્કૃષ્ટ ભવસંવેધકાળ એક કોડ પૂર્વ અને તેત્રીશ સાગરોપમનો છે. ૯૨.

અદ્યપઆયુષ્યપણાએ કરીને સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થતા જઘન્ય આયુષ્યવાળા મનુષ્યનો જઘન્ય ભવસંવેધકાળ બાવીશ સાગરોપમ ને પૃથક્ત્વ વર્ષનો છે. ૯૩.

એ પ્રમાણે સઘળા ભાંગાને વિષે, સર્વ પ્રાણીઓનો, ઉત્કૃષ્ટ કે જઘન્ય ભવસંવેધકાળ સ્વયમેવ સમજી લેવો. ૯૪.

બહુ વિસ્તાર થઈ બીજા માટે અહિં વ્યક્તિપૂર્વક વિવેચન કરતા નથી. માટે જેઓ વિસ્તારના અર્થી હોય એઓએ પાંચમા અંગતું ચોવીશમું શતક જોવું. ૯૫.

(એ પ્રમાણે ‘ ભવસંવેધ ’ પ્રકરણ સંપૂર્ણ.)

અથાષ્ટનવતેર્જીવભેદાનામુચ્યતે ક્રમાત્ ।

ક્રમપ્રાસાલ્પવહુતા મહાલ્પવહુતાભિધા ॥ ૯૬ ॥

ગર્ભજા મનુજાઃ સ્તોકા નાર્યઃ સંખ્યગુણાસ્તતઃ ।

તામ્યશ્ચ સ્થૂલપર્યાસાગ્નયોઽનુત્તરનાકિનઃ ॥ ૯૭ ॥

ક્રમાદસંખ્યદ્વાસ્તેભ્યશ્ચોર્ધ્વગ્રૈવેયકત્રયે ।

મધ્યત્રયેઽધસ્ત્રયે ચાચ્યુતે ચૈવારણેઽપિ ચ ॥ ૯૮ ॥

પ્રાણતેઽથાનતે સ્વર્ગે સમુત્પન્નાઃ સુધાશિનઃ ।

ક્રમેણ સંખ્યેયગુણાઃ સપ્તાપ્યેતે નિરૂપિતાઃ ॥ ૯૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તતો માઘવતીજાતા મઘાજાતાશ્ચ નારકાઃ ।

સહસ્રારસુરાસ્તેભ્યો મહાશુકસુરાસ્તતઃ ॥ ૧૦૦ ॥

તેભ્યોઽરિષ્ઠા નૈરયિકાસ્તેભ્યો લાંતકનાકિનઃ ।

તેભ્યોજનાનારકાશ્ચ બ્રહ્મલોકસુરાસ્તતઃ ॥ ૧૦૧ ॥

તેભ્યઃ શૈલાનૈરયિકા માહેન્દ્રત્રિદશાસ્તતઃ ।

તેભ્યઃ સનત્કુમારસ્થા વંશાનૈરયિકાસ્તતઃ ॥ ૧૦૨ ॥

તેભ્યઃ સંમુર્છિમનરાસ્તેભ્યશ્ચેશાનનાકિનઃ ।

ક્રમાદસંખ્યેયગુણાશ્ચતુર્દશાપ્યમી સ્મૃતાઃ ॥ ૧૦૩ ॥ કલાપકમ્ ॥

હવે સ સારી જીવોની મહા અલ્પબહુતા વિષે (દ્વાર ૩૭ મું).

અહિં, જીવના અઠાણુ લેહમાં કયા અલ્પ અને કયા બહુ છે એ સંબંધી વિવેચન કરે છે. ૯૬.

સૌથી અલ્પ ગર્ભજ મનુષ્યો છે. એનાથી સંખ્યગણી સ્ત્રીઓ છે. અને એનાથી સંખ્યગણા અનુક્રમે સ્થૂલપર્યામ અગ્નિકાયના જીવો અને અનુત્તર વિમાનના દેવો છે. ૯૭.

એઓથી સંખ્યગણા અનુક્રમે, ત્રણ ઉર્ધ્વગ્રૈવેયકોના, ત્રણ મધ્ય ગ્રૈવેયકોના, ત્રણ અધોગ્રૈવેયકોના, અચ્યુત દેવલોકના, આરણ દેવલોકના, પ્રાણુત દેવલોકના અને આનતદેવલોકના દેવો છે. ૯૮-૯૯.

એઓથી અસંખ્યેયઅસંખ્યેયગણા અનુક્રમે નીચે પ્રમાણેના ચૌદ છે:—

માઘવતીના નારકો, મઘાના નારકો, સહસ્રારના દેવતા, મહાશુકના દેવતા, અરિષ્ઠાના નારકો, લાંતકના દેવતા, અજનાના નારકો, બ્રહ્મલોકના દેવતા, શૈલાના નારકો, માહેન્દ્રદેવલોકના દેવો, સનતકુમારના દેવો, વંશાના નારકો, સંમુર્છિમ મનુષ્યો અને ઇશાનદેવલોકના દેવો. ૧૦૦-૧૦૩.

ईशानस्थसुरेभ्यस्तद्देव्यः संख्यगुणास्ततः ।

सौधर्मदेवास्तद्देव्यस्तेभ्यः संख्यगुणाः स्मृताः ॥ १०४ ॥

असंख्येयगुणास्तेभ्यो भवनाधिपनाकिनः ।

भवनाधिपदेव्यश्च तेभ्यः संख्यगुणाधिकाः ॥ १०५ ॥

ताभ्योऽसंख्यगुणाः प्रोक्ताः प्रथमक्षितिनारकाः ।

तेभ्योऽप्यસંખ્યેયગુणाः पुमांसः पक्षिणः स्मृताः ॥ १०६ ॥

पक्षिण्योऽथ स्थलचरास्तत्त्रિયોऽम्बुचरा अपि ।

अम्बुचर्यो व्यन्तराश्च व्यन्तर्यो ज्योतिषामराः ॥ १०७ ॥

ज्योतिष्कदेव्यः खचरक्लीबाः स्थलपयश्चराः ।

नपुंसका एव ततः पर्याप्ताश्चतुरिन्द्रियाः ॥ १०८ ॥

क्रमेण संख्येयगुणा पक्षિण्याद्यास्त्रयोदश ।

તતઃ પર્યાપ્તપંચાક્ષા અધિકાઃ સંઙ્ગસંજ્ઞિનઃ ॥ ૧૦૯ ॥ વિશેષકમ્ ॥

તેભ્યઃ પર્યાપ્તિકા દ્વયજ્ઞાઃ પર્યાપ્તાસ્ત્રીન્દ્રિયાસ્તતઃ ।

ક્રમાદ્વિશેષાભ્યધિકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ પરમેશ્વરૈઃ ॥ ૧૧૦ ॥

વળી ઇશાન દેવલોકના દેવોથી, એઓની દેવીઓ સંખ્યાતગણી છે. એઓથી સંખ્યાત-ગણા સૌધર્મના દેવો છે; એઓથી સંખ્યાતગણી એમની દેવીઓ છે. એઓથી અસંખ્યગણા ભવનપતિના દેવો છે અને એઓથી સંખ્યાતગણી એમની દેવીઓ છે. ૧૦૪-૧૦૫.

એથી અસંખ્યગણા પહેલી નરકના નારકો છે અને એથી પણ અસંખ્યગણા નર-પક્ષીઓ છે. ૧૦૬.

વળી પક્ષિણીઓ, સ્થળચરો અને સ્થળચરીઓ, જળચર અને જળચરીઓ, વ્યન્તરો અને વ્યન્તરીઓ, જ્યોતિષીદેવો અને દેવીઓ, નપુંસકવેદી ખેચર-સ્થળચર અને જળચર, અને પર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિયો—આ તેરે અનુક્રમે સંખ્યાતસંખ્યાતગણા છે. અને એઓથી અધિક સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી પર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિયો છે. ૧૦૭-૧૦૮.

એઓથી અધિક પર્યાપ્ત ષેષેન્દ્રિયો છે, અને એઓથી વળી અધિક પર્યાપ્ત ત્રેષેન્દ્રિયો છે. ૧૧૦.

તેભ્યોઽપર્યાપ્તપંચાક્ષા અસંખ્યેયગુણાસ્તતઃ ।

અપર્યાપ્તાશ્ચતુચ્છિદ્રીન્દ્રિયાઃ સ્યુરધિકાધિકાઃ ॥ ૧૧૧ ॥

તેભ્યઃ પ્રત્યેકપર્યાપ્તા દ્રુમાઃ પર્યાપ્તકાસ્તતઃ ।

નિગોદા વાદરાઃ સ્થૂલપૃથ્વ્યમ્બુમરુતોઽપિ ચ ॥ ૧૧૨ ॥

સ્થૂલાપર્યાપ્તકા અગ્નિપ્રત્યેકદ્રુનિગોદકાઃ ।

પૃથ્વીજલવાયવશ્ચ સૂક્ષ્માપર્યાપ્તવહ્નયઃ ॥ ૧૧૩ ॥

પર્યાપ્તપ્રત્યેકદ્રુમાદયો દ્વાદશાપ્યસંખ્યગુણાઃ ।

ક્રમતસ્તતશ્ચ સૂક્ષ્માપર્યાપ્તાઃ દમામ્બુવાયવોઽભ્યધિકાઃ ॥ ૧૧૪ ॥ વિશેષકમ્ ॥

તતશ્ચ સંખ્યેયગુણાઃ પર્યાપ્તસૂક્ષ્મવહ્નયઃ ।

તતઃ પર્યાપ્તસૂક્ષ્મક્ષમામ્બોઽનિલા અધિકાધિકાઃ ॥ ૧૧૫ ॥

અસંખ્યઘ્નાસ્તતોઽપર્યાપ્તકસૂક્ષ્મનિગોદકાઃ ।

તતઃ સંખ્યગુણાઃ પર્યાપ્તકાઃ સૂક્ષ્મનિગોદકાઃ ॥ ૧૧૬ ॥

ક્રમાત્તતોઽનન્તગુણાશ્ચત્વારોઽમી અભવ્યકાઃ ।

અષ્ટસમ્યક્ત્વાશ્ચ સિદ્ધાઃ સ્થૂલપર્યાપ્તભૂરુહઃ ॥ ૧૧૭ ॥

એએથી અપર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિયો અસંખ્યગણ છે અને એએથી અધિકઅધિક અપર્યાપ્ત ચૌરિન્દ્રિયો ત્રેઇન્દ્રિયો અને ઐઇન્દ્રિયો છે. ૧૧૧.

એએથી અસંખ્યઅસંખ્યગણા અનુક્રમે નીચેના બાર છે; પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય, પર્યાપ્ત બાદર નિગોદ, બાદર-પૃથ્વી અપ્ અને વાયુ, સ્થૂળ અપર્યાપ્ત અગ્નિકાય-પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય-નિગોદ-પૃથ્વીકાય-અપ્કાય-વાઉકાય, અને સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત અગ્નિકાય. વળી એએથી અધિક સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્ત એવા પૃથ્વીકાય-અપ્કાય-વાઉકાય છે. ૧૧૨-૧૧૪.

વળી એએથી સંખ્યાતગણા પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય છે. એએથી અધિકઅધિક પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય-અપ્કાય-વાયુકાય છે. ૧૧૫.

એએથી અસંખ્યગણા અપર્યાપ્તસૂક્ષ્મ નિગોદ છે અને એએથી સંખ્યાતગણા પર્યાપ્ત-સૂક્ષ્મ નિગોદ છે. ૧૧૬.

એથી અનન્ત અનન્તગણા અનુક્રમે અલંબ્યો, સમકિતથી પડેલા, સિદ્ધો, અને બાદર-પર્યાપ્ત વનસ્પતિ છે. ૧૧૭.

તેભ્યશ્ચ બાદરાઃ પર્યાપ્તિકાઃ સ્યુરોઘતોઽધિકાઃ ।

સ્થૂલાપર્યાપ્તિતરવસ્તતોઽસંખ્યગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૧૮ ॥

અપર્યાપ્તા બાદરાઃ સ્યુસ્તેભ્યો વિશેષતોઽધિકાઃ ।

સામાન્યતો બાદરાશ્ચ વિશેષાભ્યધિકાસ્તતઃ ॥ ૧૧૯ ॥

અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યો સૂક્ષ્માપર્યાપ્તિભૂરુહઃ ।

તતઃ સામાન્યતઃ સૂક્ષ્માપર્યાપ્તિકાઃ કિલાધિકાઃ ॥ ૧૨૦ ॥

સ્યુઃ સંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યઃ સૂક્ષ્મપર્યાપ્તિભૂરુહઃ ।

ઇતોઽધિકાધિકા જ્ઞેયા વક્ત્યમાણાશ્ચતુર્દશ ॥ ૧૨૧ ॥

સૂક્ષ્મા પર્યાપ્તિકા ઓઘાત્ સૂક્ષ્માઃ સામાન્યતોઽપિ ચ ।

ભવ્યા નિગોદિનશ્ચૌઘાદોઘાચ્ચ વનકાયિકાઃ ॥ ૧૨૨ ॥

ઓઘાદેકેન્દ્રિયા ઓઘાત્તિર્યચશ્ચ તતઃ પુનઃ ।

મિથ્યાદૃશશ્ચાવિરતાઃ સકષાયાસ્તતોઽપિ ચ ॥ ૧૨૩ ॥

છદ્મસ્થાશ્ચ સયોગાશ્ચ સંસારિણસ્તથૌઘતઃ ।

સર્વજીવાશ્ચેતિ સાર્વૈર્મહાલ્પબહુતોદિતા ॥ ૧૨૪ ॥ કલાપકમ્ ॥

એઓથી અધિક વળી ઓઘતઃ બાદરપર્યાપ્ત, અને એઓથી પણ અનન્તગણા બાદરઅપર્યાપ્ત વનરુપતિકાય છે. ૧૧૮.

એઓથી વિશેષ અધિક બાદરઅપર્યાપ્ત, અને એનાથી વિશેષ અધિક 'સામાન્યતઃ બાદર' છે. ૧૧૯.

એનાથી અસંખ્યગણા સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્ત વનરુપતિકાય છે, અને તેનાથી અધિક 'સામાન્યતઃ સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્ત' છે. ૧૨૦.

એનાથી સંખ્યગણા સૂક્ષ્મપર્યાપ્ત વનરુપતિકાય છે. એનાથી અધિકઅધિક નીચેના ચૌદ બાણવાઃ—ઓઘતઃ સૂક્ષ્મપર્યાપ્ત, સામાન્યતઃ સૂક્ષ્મ, ઓઘતઃ ભવ્યો, ઓઘતઃ નિગોદો, ઓઘતઃ વનરુપતિકાય, ઓઘતઃ એકેન્દ્રિયો, ઓઘતઃ તિર્ય્યો, મિથ્યાદૃષ્ટિ, અવિરતી, કષાયી, છદ્મસ્થ, સયોગી, સંસારી, ઓઘથી સર્વ જીવો. ૧૨૧-૧૨૪.

એ પ્રમાણે સર્વથા પ્રકારે ' મહોદુઃ અસ્પૃશ્યત્વ ' સમજવું.

एवं जीवास्तिकायो यो द्वारैः प्रोक्तः पुरोदितैः ।

द्रव्यक्षेत्रकालभावगुणैः स पञ्चधा भवेत् ॥ १२५ ॥

अनन्तजीवद्रव्यात्मा द्रव्यतोऽसावुदीरितः ।

क्षेत्रतो लोकमात्रोऽसौ सत्त्वात्तेषां जगन्नये ॥ १२६ ॥

कालतः शाश्वतो वर्णादिभिः शून्यश्च भावतः ।

उपयोगगुणश्चासौ गुणतः परिकीर्तितः ॥ १२७ ॥

निरन्तरं बध्यमानैः स च कर्मकदम्बकैः ।

विसंस्थुलो भवाम्भोधौ बहुधा चेष्टतेऽङ्गभाक् ॥ १२८ ॥

पुद्गलैर्નિચિતે લોકેઽજનપૂર્ણસમુદ્ગવત્ ।

મિથ્યાત્વપ્રમુખૈર્ભૂરિહેતુભિઃ કર્મપુદ્ગલાન્ ॥ ૧૨૯ ॥

કરોતિ જીવઃ સંબદ્ધાન્ સ્વેન ક્ષીરેણ નીરવત્ ।

લોહેન વહ્નિવદ્વા યત્ તત્કર્મેત્યુચ્યતે જિનૈઃ ॥ ૧૩૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તત્ત્વ કર્મ પૌદ્ગલિકં શુભાશુભરસાંચિતમ્ ।

ન ત્વન્યતીર્થિકામીષ્ટાદૃષ્ટાદિવદમૂર્ત્તકમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

હવે પૂર્વે (ચોથા સર્ગમાં) સાડત્રીશ દ્વારો વડે જે ‘જીવાસ્તિકાય’નું નિરૂપણ કરેલું છે તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ગુણ-આ પાંચ દૃષ્ટિબિન્દુએ પાંચ પ્રકારનો છે. ૧૨૫.

દ્રવ્યના દૃષ્ટિબિન્દુએ એટલે કે ‘દ્રવ્યથી’ એ અનન્તજીવદ્રવ્યાત્મક છે; ‘ક્ષેત્રથી’ લોક-માત્રપ્રમાણ છે; કેમકે ત્રણે જગતમાં એનું અસ્તિત્વ છે; ‘કાળથી’ શાશ્વતો છે; ‘ભાવથી’ વર્ણાદિક રહિત છે, અને ‘ગુણથી’ ઉપયોગગુણવાળો છે. ૧૨૬-૧૨૭.

એ જીવ નિરંતર બંધાયે કરતા થોડાબંધ કર્મોને લીધે બહુધા અસ્થિરપણે ભવસમુદ્રમાં આથળ્યા કરે છે. ૧૨૮.

અંજનથી ભરેલા ડાબલાની જેમ આ લોક પુદ્ગલોથી ભરેલો છે--તેમાં જીવ, મિથ્યાત્વ આદિક અનેક હેતુઓવડે, કર્મના પુદ્ગલોને ક્ષીરનીરની પેઠે અથવા લોહાગ્નિની પેઠે પોતાની સાથે સંબદ્ધ કરે છે. એ પુદ્ગલોને જિનેશ્વરોએ કર્મ કહ્યાં છે. ૧૨૯-૧૩૦.

એ કર્મ શુભાશુભરસયુક્ત હોઈ પુદ્ગલિક છે. અન્યમતવાળાઓ જે અદૃષ્ટ આદિ માને છે તેના જેવું એ અરૂપી નથી. ૧૩૧.

ઘ્યોમાદિવદમૂર્ત્ત્વે ત્વસ્ય વિશ્વાંગિસાચ્ચિકૌ ।
નૈતત્કૃતાનુગ્રહોપઘાતૌ સંભવતઃ खलु ॥ ૧૩૨ ॥

હેતવઃ કર્મબન્ધે ચ ચત્વારો મૂલભેદતઃ ।

સપ્તપંચાશદેતે ચ સ્યુસ્તદુત્તરભેદતઃ ॥ ૧૩૩ ॥

મિથ્યાત્વાવિરતિકષાયયોગસંજ્ઞાશ્ચ મૂલભેદાઃ સ્યુઃ ।

તત્ર ચ પંચવિધં સ્યાન્મિથ્યાત્વં તત્ત્વ કથિતં પ્રાક્ ॥ ૧૩૪ ॥

અસંયતાત્મનાં સ્યાત્ દ્વાદશધાવિરતિઃ खलુ ।

ષટ્કાચારંભપંચાક્ષચિત્તાસંવરલક્ષણા ॥ ૧૩૫ ॥

કષાયા નોકષાયાશ્ચ પ્રાક્ ષોડશ નવોદિતાઃ ।

યોગાસ્તથા પંચદશ સપ્તપંચાશદિત્યમી ॥ ૧૩૬ ॥

કર્મબન્ધઃ પ્રકૃત્યાત્મા સ્થિતિરૂપો રસાત્મકઃ ।

પ્રદેશબન્ધ इत्येवं ચતુર્ભેદઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૩૭ ॥

પ્રકૃતિસ્તુ સ્વભાવઃ સ્યાત્ જ્ઞાનાવૃત્ત્યાદિકર્મણામ્ ।

યથાજ્ઞાનાચ્છાદનાદિઃ સ્થિતિઃ કાલવિનિશ્ચયઃ ॥ ૧૩૮ ॥

જો એ કર્મને આકાશ વગેરેની પેઠે અરૂપી માનીએ તો એનાથી થતા અનુગ્રહ અને ઉપઘાત-જે સર્વ પ્રાણીઓને પ્રત્યક્ષ છે તે-સંભવી શકે નહિ. ૧૩૨.

કર્મબંધના મૂળ ચાર હેતુઓ છે (ચાર પ્રકારે કર્મ બંધાય છે), જો કે ઉત્તરોત્તર તો કર્મબંધમાં સત્તાવન હેતુઓ છે. ૧૩૩.

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ-એ ચાર મૂળ હેતુઓ છે. આમાં જે ‘મિથ્યાત્વ’ છે તે પાંચ પ્રકારનું છે-એનું અગાઉ વર્ણન કરી ગયા છીએ. ૧૩૪.

સંયમવિનાના પ્રાણીઓને છકાયના આરંભરૂપ, અને પાંચઇન્દ્રિય તથા છર્દું મન-એ છના અસંવરરૂપ-એમ બાર પ્રકારની ‘અવિરતિ’ હોય છે. ૧૩૫.

સોળ ‘કષાય’ છે અને નવ નોકષાય છે-એનું પણ અગાઉ વર્ણન આપી ગયા છીએ. વળી ‘યોગ’ પંદર છે. એમ સત્તાવન ઉત્તર હેતુઓ થયા. ૧૩૬.

કર્મબંધ ચાર પ્રકારનો છે: (૧) પ્રકૃત્યાત્મક (પ્રકૃતિબંધ), (૨) સ્થિતિરૂપ (સ્થિતિબંધ), (૩) રસાત્મક (રસબંધ) અને (૪) પ્રદેશબંધ. ૧૩૭.

જ્ઞાનને આચ્છાદન કરનારા કર્મોનો (જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો) જે સ્વભાવ-એનું નામ ‘પ્રકૃતિ’. ૧૩૮.

વદ્ધં વિવદ્ધિતં કર્મ કર્મત્વેન હિ તિષ્ઠતિ ।

યાવત્કાલં સ્થિતિઃ સા સ્યાત્ ત્યજેત્તત્તાં તતઃ પરમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

રસો મધુરકદ્વાદિઃ સદસત્કર્મણાં મતઃ ।

ભવેત્ પ્રદેશવન્ધસ્તુ દલિકોપચયાત્મકઃ ॥ ૧૪૦ ॥

યથા હિ મોદકઃ કશ્ચિત્ પ્રકૃત્યા વાતહત્ ભવંત્ ।

શુંઠયાદિજન્મા કશ્ચિત્તુ પિત્તનુજીરકાદિજઃ ॥ ૧૪૧ ॥

કશ્ચિત્પક્ષસ્થિતિઃ કશ્ચિન્માસપ્રભૃતિકસ્થિતિઃ ।

સ્યાત્કશ્ચિન્મધુરઃ કશ્ચિત્તિક્તઃ કશ્ચિત્કદુસ્તયા ॥ ૧૪૨ ॥

કશ્ચિત્સેરદલઃ કશ્ચિત્ દ્વયાદિસેરદલાત્મકઃ ।

કાર્યૈવં ભાવના વિજ્ઞૈઃ પ્રકૃત્યાદિપુ કર્મણામ્ ॥ ૧૪૩ ॥

મૂલપ્રકૃતિભેદેન તચ્ચ કર્માષ્ટધા મતમ્ ।

સ્યાત્ જ્ઞાનાવરણીયારૂયં દર્શનાવરણીયકમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

‘ સ્થિતિ ’ એટલે કાળનો નિશ્ચય. કર્મ બાંધ્યું હોય એ અમુક કાળમુધી કર્મત્વરૂપે સત્તામાં રહી પછી એ સ્થિતિને છોડે છે. એ ‘ અમુક કાળ ’-તે સ્થિતિ સમજવી. ૧૩૮-૧૩૯.

હવે ‘ રસ ’. સત્ એટલે શુભ કર્મોનો મધુર રસ કહેવાય છે, અને અસત્ કર્મોનો કડવો કહેવાય છે. ઉપર કર્મનાં દળ એટલે થર ને થર બાંધાતા આવે એ ‘ પ્રદેશ ’ કહેવાય. ૧૪૦.

આ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ (દળ) ને લઇને, કર્મની એક મોઢક સાથે સરખામણી કરવામાં આવે છે:—

જેવી રીતે સુંઠ વગેરે નાખીને બનાવેલા લાડુ હોય એની વાયુ દૂર કરવાની પ્રકૃતિ હોય; અને જીરું વગેરે નાખીને બનાવેલા લાડુની પિત્ત દૂરવાની પ્રકૃતિ હોય. એવીજ રીતે કર્મની અમુક પ્રકૃતિ-સ્વભાવ હોય. ૧૪૧.

જેવી રીતે કોઈ લાડુ એક પખવાડીયાની સ્થિતિવાળો એટલે એટલી મુદત રહી શકે એવો હોય ને કોઈ વળી એક માસની પણ સ્થિતિવાળો હોય. એવીજ રીતે કર્મની અમુક સ્થિતિ હોય.

જેવી રીતે કોઈ લાડુ મધુર એટલે ગળ્યો હોય અને કોઈ કડવો પણ હોય. એવીજ રીતે કર્મનો પણ અમુક રસ હોય. ૧૪૨.

જેવી રીતે કોઈ લાડુ એક શેરના દળ (વજન) નો હોય ને કોઈ બશેરના દળનો પણ હોય. તેવી રીતે કર્મ પણ ભારે હળવાં હોય. ૧૪૩.

એ કર્મ મૂળ પ્રકૃતિના દષ્ટિબિન્દુએ આઠ પ્રકારનાં છે: (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨)

વેદનીયં મોહનીયમાયુર્ગોત્રં ચ નામ ચ ।

અન્તરાયં ચેત્યથૈષામુત્તરપ્રકૃતીર્બ્રુવે ॥ ૧૪૫ ॥

જ્ઞાનાનિ પંચોક્તાનિ પ્રાક્ યચ્ચ તેષાં સ્વભાવતઃ ।

આચ્છાદકં પટ ઇવ દર્શાં તત્ પંચધા મતમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

મતિશ્રુતાવધિજ્ઞાનાવરણાનિ પૃથક્ પૃથક્ ।

મનઃપર્યાયાવરણં કેવલાવરણં તથા ॥ ૧૪૭ ॥

આવૃત્તિશ્ચક્ષુરાદીનાં દર્શનાનાં ચતુર્વિધા ।

નિદ્રાઃ પંચેતિ નવધા દર્શનાવરણં મતમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

સુખપ્રબોધા નિદ્રા સ્યાત્ સા ચ દુઃખપ્રબોધકા ।

નિદ્રાનિદ્રા પ્રચલાં ચ સ્થિતસ્યોર્દ્ધ સ્થિતસ્ય વા ॥ ૧૪૯ ॥

ગચ્છતોઽપિ જનસ્ય સ્યાત્પ્રચલાપ્રચલાભિધા ॥

સ્ત્યાનર્દ્ધિર્વાસુદેવાર્ધબલાહશ્ચિન્તિતાર્થકૃત્ ॥ ૧૫૦ ॥

દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુ, (૬) ગોત્ર, (૭) નામ અને (૮) અન્તરાય. ૧૪૪-૧૪૫.

વળી એઓની ઉત્તર પ્રકૃતિ આ પ્રમાણે—

પૂર્વે જે પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાન વર્ણુવ્યાં છે તે જ્ઞાનોને, ચક્ષુને વસ્ત્રનો કટકો આચ્છાદિત કરે છે તેમ આચ્છાદન કરનાર જે કર્મ તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય ૧૪૬.

એ પણ પાંચ પ્રકારનું છે : (૧) મતિજ્ઞાનાવરણીય, (૨) શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય, (૩) અવધિજ્ઞાનાવરણીય, (૪) મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણીય અને (૫) કેવળજ્ઞાનાવરણીય. ૧૪૭.

વળી ચક્ષુદર્શન વગેરે જે દર્શનો પણ અગાઉ વર્ણુવી ગયા છીએ તે દર્શનોને ચાર પ્રકારનાં આવરણ છે, અને પાંચ પ્રકારની નિદ્રા છે. એમ નવ પ્રકાર દર્શનના આવરણના થયા. ૧૪૮.

નિદ્રા પાંચ પ્રકારની કહી એ આ રીતે :—(૧) ‘નિદ્રા’, એટલે સુષ્પેથી જાગૃત થવાય એવી; (૨) ‘નિદ્રાનિદ્રા’, જેમાંથી દુષ્પેથી એટલે માંડમાંડ જાગૃત થવાય એવી; (૩) ‘પ્રચલા’ એટલે ખેડાંખેડાં ઉઘી જાય કે ઉભાં ઉભાં ઉઘે એ; (૪) ‘પ્રચલાપ્રચલા’ એટલે ચાલતાં ચાલતાં ઉઘ આવે એ; (૫) ‘સ્ત્યાનર્દ્ધિ’ એટલે વાસુદેવનાં અરધા બળ જેટલી અને દિવસના ચિન્તવેલા કાર્યને કરનારી. ૧૪૯-૧૫૦.

સ્થાના સંઘાતીભૂતા ગૃહ્ણિઃ દિનચિન્તિતાર્થવિષયાતિકાંઘ્રા યસ્યાં સા
સ્થાનગૃહ્ણિઃ ઇતિ તુ કર્મગ્રન્થાવચૂર્ણો ॥

આવ્યસંહનનાપેક્ષામિદમસ્યાં બલં મતમ્ ।

અન્યથા તુ વર્તમાનયુવખ્યોઽષ્ટગુણં ભવેત્ ॥ ૧૫૧ ॥

અયં કર્મગ્રન્થવૃત્તાવ્યભિપ્રાયઃ ॥ જીતકલ્પવૃત્તૌ તુ । યદુદયે અતિ-
સંક્લિષ્ટપરિણામાત્ દિનદૃષ્ટમર્થ ઉત્થાય પ્રસાધયતિ કેશવાર્ધબલશ્ચ
જાયતે । તદનુદયેઽપિ ચ સ શેષપુરુષેભ્યઃ ત્રિચતુર્ગુણો ભવતિ । इयं च
प्रथमसंहनिन एव भवति । इति उक्तमस्ति । इति ज्ञेयम् ॥

दर्शनानां हन्ति लब्धिं मूलादाद्यं चतुष्टयम् ।

लब्धां दर्शनलब्धिं द्राक् निद्रा निघ्नन्ति पंच च ॥ १५२ ॥

वेदनीयं द्विधा साताऽसातरूपं प्रकीर्तितम् ।

स्यादिदं मधुदिग्धासिધારાલેહનસન્નિભમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

કર્મગ્રન્થની અવચૂરીમાં સ્થાનગૃહ્ણિ (સ્થાનનગૃહ્ણિ) ને બદલે ‘ સ્થાનગૃહ્ણિ ’ એવા
શબ્દો છે. સ્થાન=એકઠી થયેલી. ગૃહ્ણિ=(દિવસે ચિન્તવેલી વાતની) અત્યંત આકાંક્ષા. જે
નિદ્રામાં દિવસે ચિન્તવેલા અર્થની અત્યંત આકાંક્ષા વર્તાય એવી નિદ્રા તે સ્થાનગૃહ્ણિ
નિદ્રા કહેવાય.

આ નિદ્રામાં આટલું બધું બળ કહ્યું તે પહેલા સંઘયણવાળા મનુષ્યની અપેક્ષાએ કહ્યું
છે. અન્યથા તો એ વર્તમાનકાળના યુવકોના બળથી આઠગણું સમજવું. ૧૫૧.

આ ‘ કર્મગ્રન્થની વૃત્તિ ’ ના અભિપ્રાયે કહ્યું છે. ‘ જીતકલ્પ ’ ની વૃત્તિમાં તો એમ કહ્યું
છે કે-જેનો ઉદય થયે, મનુષ્ય અતિસંક્લિષ્ટપરિણામથી ઉઠીને દિવસે જોયલું કાર્યમાં મૂકે છે
તે સ્થાનગૃહ્ણિ નિદ્રા. એ નિદ્રામાં માણસમાં વાસુદેવનું અરધું બળ આવે છે. એ નિદ્રાનો ઉદય
ન હોય તો એ એવી નિદ્રાવાળા માણસમાં સાધારણ માણસ કરતાં ત્રણચારગણું બળ આવે
છે. આ નિદ્રા પ્રથમ સંઘયણવાળાને જ હોય છે.

પહેલાં ચાર દર્શનાવરણો છે તે દર્શનોની લબ્ધિનો મૂળમાંથી વિનાશ કરે છે, અને
પાંચ નિદ્રાઓ છે તે પ્રાપ્ત થયેલી લબ્ધિનો સત્વર નાશ કરે છે. ૧૫૨.

હવે ત્રીજું વેદનીય કર્મ. આ કર્મ સાતાવેદનીય અને અસાતાવેદનીય એમ બે પ્રકારે છે.
એ મધ એપડેલી તલવારના ધારને ચાટવા જમ્બે એના જેવું છે. ૧૫૩.

યદ્વેદ્યતે પ્રિયતયા સ્વગાદિયોગાત્ ભવેત્તદિહ સાતમ્ ।

યત્કંટકાદિતોઽપ્રિયરૂપતયા વેદ્યતે ત્વસાતં તત્ ॥ ૧૫૪ ॥

યન્મદ્યવન્મોહયતિ જીવં તન્મોહનીયકમ્ ।

દ્વિધા દર્શનચારિત્રમોહભેદાત્તદીરિતમ્ ॥ ૧૫૫ ॥

મિથ્યાત્વમિશ્રસમ્યક્ત્વભેદાત્તત્રાદિમં ત્રિધા ।

ચારિત્રમોહનીયં તુ પંચવિંશતિધા ભવેત્ ॥ ૧૫૬ ॥

કષાયાઃ ષોડશ નવ નોકષાયાઃ પુરોદિતાઃ ।

દ્વિચ્છાવિંશતિવિધં મોહનીયમુદીરિતમ્ ॥ ૧૫૭ ॥

એતિ ગત્યન્તરં જીવો યેનાયુસ્તચ્ચતુર્વિધમ્ ।

દેવાયુશ્ચ નરાયુશ્ચ તિર્યક્નૈરયિકાયુષી ॥ ૧૫૮ ॥

ઇદં નિગડતુલ્યં સ્યાદસમાપ્યેદમંગભાક્ ।

જીવઃ પરભવં ગન્તું ન શક્નોતિ કદાપિ યત્ ॥ ૧૫૯ ॥

ગૂયતે શબ્દ્યતે શબ્દૈર્યસ્માદુચ્ચાવચ્ચેર્જનઃ ।

તત્ ગોત્રકર્મ સ્યાદેતત્ દ્વિધોચ્ચનીચભેદતઃ ॥ ૧૬૦ ॥

પુષ્પની માળા વગેરેના યોગની જેમ જે પ્રિયપણે વેદાય તે સાતાવેદનીય કર્મ અને જે કંટક આદિના યોગની જેમ અપ્રિયપણે વેદાય એ અસાતાવેદનીયકર્મ. ૧૫૪.

ચોથું મોહનીય કર્મ. મદ્યની જેમ જીવને મોહ પમાડે એ મોહનીય કર્મ. એના બે પ્રકાર છે : (૧) દર્શનમોહનીય અને (૨) ચારિત્રમોહનીય. ૧૫૫.

દર્શનમોહનીય કર્મના વળી ત્રણ પ્રકાર છે : (૧) મિથ્યાત્વ, (૨) મિશ્ર અને (૩) સમ્યક્ત્વ. ચારિત્રમોહનીયના પચીસ ભેદ છે : સોળ કષાય અને નવ નોકષાય. આ પ્રમાણે મોહનીયકર્મના અઠ્યાવીશ પ્રકાર થયા. ૧૫૬-૧૫૭.

પાંચમું આયુકર્મ. જે કર્મવડે જીવ અન્યગતિમાં જાય એ આયુકર્મ. એ ચાર પ્રકારનું છે : (૧) દેવઆયુષ્ય, (૨) મનુષ્યઆયુષ્ય, (૩) તિર્યચઆયુષ્ય અને (૪) નરકઆયુષ્ય. ૧૫૮.

આ આયુકર્મ પ્રાણીને બેડી સમાન છે. કારણ કે એ પૂર્ણ કર્યા વિના પ્રાણી કદાપિ અન્ય ભાવમાં જઈ શકતો નથી. ૧૫૯.

છઠું ગોત્રકર્મ. જેને લીધે લોકો માણસને મ્હોટે નામે કે હલકે-તોછડે નામે બોલાવે છે તે ગોત્રકર્મ. એ બે ગોત્ર અને નીચ ગોત્ર-એમ બે પ્રકારનું છે. ૧૬૦.

इदं कुलालतुल्यं स्यात् कुलालो हि तथा सृजेत् ।
 किंचित् कुम्भादिभाण्डं तत् यथा लोकैः प्रशस्यते ॥ १६१ ॥
 किञ्चिच्च कुत्सिताकारं तथा कुर्यादसौ यथा ।
 अक्षिप्तमव्याद्यपि तत् भाण्डं लोकेन निन्द्यते ॥ १६२ ॥
 कर्मणापि तथાનેન ધનરૂપોઽજ્ઞિતોઽપિ हि ।
 उच्चैर्गोत्रतया कश्चित् प्रशस्यः क्रियतेऽसुमान् ॥ १६३ ॥
 कश्चिच्च नीचैर्गोत्रत्वात् धनरूपादिमानपि ।
 क्रियते कर्मणानેન નિન્દ્યો નન્દનૃપાદિવત્ ॥ ૧૬૪ ॥
 ગતિજાત્યાદિપર્યાયાનુભવં પ્રતિદેહિનઃ ।
 નામયતિ પ્રહયતિ યત્તન્નામેતિ કીર્તિતમ્ ॥ ૧૬૫ ॥
 ચિત્રકૃત્સદૃશં ચૈતત્ વિચિત્રાણિ સૃજેદ્યથા ।
 ચિત્રાણ્યેષ મિથોઽતુલ્યાન્યેવં નામાપિ દેહિનઃ ॥ ૧૬૬ ॥
 દ્વિચત્વાર્શદ્વિધં તત્ સ્થૂલભેદવિવચ્ચયા ।
 સ્યાદ્વા ત્રિનવતિવિધં ત્રિયુક્ષતવિધં તુ વા ॥ ૧૬૭ ॥
 સપ્તષષ્ટિવિધં વા સ્યાદ્યથાક્રમમથોચ્યતે ।
 વિકલ્પાનાં ચતુર્ણામપ્યેષાં વિસ્તૃતિરાગમાત્ ॥ ૧૬૮ ॥

એ વળી કુંભારના કામ જેવું છે. કુંભાર કોઈ વાસણ એવું બનાવે છે કે લોકો એની પ્રશંસા કરે છે, અને કોઈ વળી એવું બનાવે છે કે તે મધવાળું નહિં છતાં લોકો એની નિંદા કરે છે. (તેમ લોકો, ઉચ્ચ ગોત્રી હોય એની પ્રશંસા કરે છે અને નીચ ગોત્રી હોય એની નિંદા કરે છે). ૧૬૧-૧૬૨.

કોઈ ધનરૂપહીન માણસ લોકોની પ્રશંસા પામે છે એ એના એવા ઉચ્ચ ગોત્રકર્મને લીધે જ. અને કોઈ ધનવાન, રૂપવાન હોવા છતાં નંદનૃપતિની પેઠે લોકોમાં નિંદાય છે એ એના એવા નીચ ગોત્રકર્મનું જ ફળ છે. ૧૬૩-૧૬૪.

સાતમું નામકર્મ. દરેક પ્રાણીના ગતિ, જાતિ આદિ પર્યાયના અનુભવને દાખવનારું કર્મ-તે નામકર્મ કહેવાય છે. ૧૬૫.

એ એક ચિતારા જેવું છે. જેમ કોઈ ચિતારા પરસ્પર અતુલ્ય-એક બીજાને મળતાં ન આવે એવાં વિચિત્ર ચિત્રો ચીતરે છે એવી જાતનું આ નામકર્મ છે. ૧૬૬.

આ નામકર્મ છે તે સ્થૂલલેહોની ગણતરીએ એંતાળીશ પ્રકારનું છે, અથવા ત્રાણું પ્રકારનું અથવા એકસોને ત્રણ પ્રકારનું અથવા સડસઠ પ્રકારનું છે ૧૬૭-૧૬૮.

ગતિર્જાતિર્વપુશ્ચૈવોપાંગં બન્ધનમેવ ચ ।

સંઘાતનં સંહનનં સંસ્થાનં વર્ણં એવ ચ ॥ ૧૬૯ ॥

ગન્ધો રસશ્ચ સ્પર્શશ્ચાનુપૂર્વીં ચ નભોગતિઃ ।

ચતુર્દશૈતા નિર્દિષ્ટાઃ પિણ્ડપ્રકૃતયો જિનૈઃ ॥ ૧૭૦ ॥

સ્યુઃ પ્રત્યેકપ્રકૃતયોઽષ્ટાવિંશતિરિમાઃ પુનઃ ।

ત્રસસ્થાવરદશકે પરાઘાતાદિ ચાષ્ટકમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

ત્રસવાદરપર્યાપ્તપ્રત્યેકસ્થિરશુભાનિ સુભગં ચ ।

સુસ્વરમાદેયયશોનામ્ની ચેત્યાદ્યદશકં સ્યાત્ ॥ ૧૭૨ ॥

સ્થાવરસૂક્ષ્માપર્યાપ્તકાનિ સાધારણાસ્થિરે અશુભમ્ ।

દુઃસ્વરદુર્ભગનામ્ની ભવત્યનાદેયમયશશ્ચ ॥ ૧૭૩ ॥

દ્વિતીયં દશકં ચૈતત્ પરાઘાતાષ્ટકં ત્વિદમ્ ।

પરાઘાતં તથોચ્છ્વાસાતપોદ્યોતાભિધાનિ ચ ॥ ૧૭૪ ॥

ભવત્યગુરુલઘ્વાલ્યં તીર્થકૃન્નામકર્મ ચ ।

નિર્માણમુપઘાતં ચ દ્વિચત્વારિંશદિત્યમી ॥ ૧૭૫ ॥

આ ખેંતાલીશ, ત્રાણ, એકસોત્રણ, ને સડસઠ પ્રકાર-આ ચારે વિકલ્પો હવે આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે વિસ્તૃતપણે કહીએ છીએ.

જિન ભગવાનોએ ચૌદ પિંડપ્રકૃતિ કહી છે: ગતિ, જાતિ, શરીર, ઉપાંગ, બંધન, સંઘાતન, સંહનન, સંસ્થાન, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, આનુપૂર્વી અને વિહાયોગતિ. ૧૬૯-૧૭૦.

વળી અઠ્યાવીશ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ કહી છે: ત્રસ આદિ દશ, સ્થાવર આદિ દશ અને પરાઘાત આદિ આઠ. ૧૭૧.

ત્રસ આદિ દશ આ પ્રમાણે: ત્રસ, બાદર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, સુભગ, સુસ્વર, આદેય અને યશ. ૧૭૨.

સ્થાવર આદિ દશ આ પ્રમાણે: સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, સાધારણ, અસ્થિર, અશુભ, દુર્ભગ, દુઃસ્વર, અનાદેય અને અપયશ. ૧૭૩.

પરાઘાત આદિ આઠ આ પ્રમાણે: પરાઘાત, ઉચ્છ્વાસ, આતપ, ઉદ્યોત, અગુરુલઘુ, તીર્થ-કર, નિર્માણ, અને ઉપઘાત. ૧૭૪-૧૭૫.

એ પ્રમાણે ૧૪+૨૮ એટલે ખેંતાળીશ લેદ થયા.

ચતુર્દશોક્તા ગત્યાદ્યાઃ પિણ્ડપ્રકૃતયોઽન્ત્ર યાઃ ।
 પંચષષ્ટિઃ સ્યુરેવં તાઃ પ્રતિભેદવિવક્ષયા ॥ ૧૭૬ ॥
 ગતિશ્ચતુર્ધા નરકતિર્યક્નરસુરા ઇતિ ।
 એકદ્વિલિચતુઃપંચેન્દ્રિયાઃ પંચેતિ જાતયઃ ॥ ૧૭૭ ॥
 દેહાન્યૌદારિકાદીનિ પંચ પ્રાગુદિતાનિ વૈ ।
 ત્રિધાંગોપાંગાનિ તેષાં વિના તૈજસકાર્મણે ॥ ૧૭૮ ॥
 તલાંગાનિ બાહુપૃષ્ઠોરૂરોમૃર્ધાદિકાનિ વૈ ।
 અંગુલ્યાદીન્યુપાંગાનિ ભેદોઽક્ષોપાક્ષયોરયમ્ ॥ ૧૭૯ ॥
 નચાંગુલીપર્વરેસ્વાપ્રમુખાન્યપરાણિ ચ ।
 અંગોપાંગાનિ નિર્દિષ્ટાન્યુત્કૃષ્ટજ્ઞાનશાલિભિઃ ॥ ૧૮૦ ॥
 ઔદારિકાઘંગસક્તપુદ્ગલાનાં પરસ્પરમ્ ।
 નિબદ્ધબધ્ધમાનાનાં સમ્બન્ધઘટકં હિ યત્ ॥ ૧૮૧ ॥
 તદ્ બન્ધનં સ્વસ્વદેહતુલ્યાખ્યં પંચધોદિતમ્ ।
 દાર્વાદિસન્ધિઘટકજત્વાદિસદૃશં હ્યદઃ ॥ ૧૮૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઉપર ગતિ વગેરે ચૌદ પિંડપ્રકૃતિઓ કહી એના પણ પાછા પ્રતિભેદો છે એટલે એ વિવક્ષાએ પાંચઠે ભેદો થાય છે. તે નીચે પ્રમાણે:— ૧૭૬.

ગતિના ચાર પ્રકાર: નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ.

ગતિના પાંચ પ્રકાર: એકેન્દ્રિય, બેષ્ઠન્દ્રિય, ત્રેષ્ઠન્દ્રિય, ચૌરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય. ૧૭૭

શરીરના પાંચ પ્રકાર: ઔદારિક વગેરે પૂર્વે કહેલા છે એ.

અંગોપાંગના ત્રણ પ્રકાર: ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક. ૧૭૮.

(બાહુ, પૃષ્ઠ, ઊર, હૃદય, મસ્તક વગેરે અંગો કહેવાય છે; અને આંગળીઓ આદિ ઉપાંગ કહેવાય છે. જ્ઞાની પુરૂષોએ નખ, આંગળીના પર્વો વગેરેને પણ ઉપાંગમાં ગણ્યા છે). ૧૭૯-૧૮૦.

બંધનના પાંચ પ્રકાર: ઔદારિક વગેરે અંગોની સાથે આસક્ત, બંધાયેલા અને ચાલુ બંધાયેલા કરતા પુદ્ગલોનો પરસ્પર સબંધ ઘટાવનાર—તે બંધન કહેવાય છે. એના પાંચ પ્રકાર છે. અને એ, કાષ્ઠ આદિના સાધા મેળવી મેળવીને કરેલી બનાવટ જેવું છે. ૧૮૧-૧૮૨.

ઔદારિકાચંગયોગ્યાન્ સંઘાતયતિ પુદ્ગલાન્ ।
યત્તત્ સંઘાતનં પંચવિધં બન્ધનવત્ ભવેત્ ॥ ૧૮૩ ॥

યદ્વા પંચદશવિધમેવં ભવતિ બન્ધનમ્ ।
ઔદારિકૌદારિકાણ્યં બન્ધનં પ્રથમં ભવેત્ ॥ ૧૮૪ ॥

ઔદારિકતૈજસાણ્યં તથૌદારિકકાર્મણમ્ ।
સ્વાદ્વૈક્રિયવૈક્રિયાણ્યં તથા વૈક્રિયતૈજસમ્ ॥ ૧૮૫ ॥

વૈક્રિયકાર્મણાણ્યં આહારકાહારકં તથા ।
આહારકતૈજસં ચ તથાહારકકાર્મણમ્ ॥ ૧૮૬ ॥

ઔદારિકતૈજસકાર્મણં બન્ધનમીરિતમ્ ।
વૈક્રિયતૈજસકાર્મણબન્ધનમથાવરમ્ ॥ ૧૮૭ ॥

આહારકતૈજસકાર્મણબન્ધનમેવ ચ ।
તૈજસતૈજસબન્ધનં ચ તૈજસકાર્મણમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

કાર્મણકાર્મણં ચેતિ સ્યુઃ પંચદશ તાનિ હિ ।
તત્ર પૂર્વસંગૃહીતૈર્યદૌદારિકપુદ્ગલૈઃ ॥ ૧૮૯ ॥

ગૃહ્યમાણૌદારિકાંગપુદ્ગલાનાં પરસ્પરમ્ ।
સમ્બન્ધકૃત્તદૌદારિકૌદારિકાણ્યબન્ધનમ્ ॥ ૧૯૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સંઘાતના પાંચ પ્રકાર છે. ઔદારિક આદિ અંગોને યોગ્ય હોય એવા પુદ્ગળોનું સંઘાતન કરનાર—તે સંઘાતન કહેવાય. ૧૮૩.

અથવા બંધનના નીચે પ્રમાણે પંદર ભેદ પણ પડે છે:—

(૧) ઔદારિકઔદારિક, (૨) ઔદારિકતૈજસ, (૩) ઔદારિકકાર્મણ, (૪) વૈક્રિય વૈક્રિય, (૫) વૈક્રિયતૈજસ, (૬) વૈક્રિયકાર્મણ, (૭) આહારકઆહારક, (૮) આહારક તૈજસ, (૯) આહારકકાર્મણ, (૧૦) ઔદારિકતૈજસકાર્મણ, (૧૧) વૈક્રિયતૈજસ કાર્મણ, (૧૨) આહારકતૈજસકાર્મણ, (૧૩) તૈજસતૈજસ, (૧૪) તૈજસકાર્મણ અને (૧૫) કાર્મણકાર્મણ. ૧૮૩-૧૮૮.

પહેલા સંઘરી રાખેલા ઔદારિક પુદ્ગળોની સાથે, બીજાં નવાં ગૃહ્યમાણ ઔદારિક પુદ્ગળોનો પરસ્પર સંબંધ ઘટાવી આપે—એ બંધનનું નામ ઔદારિકઔદારિક બંધન. ૧૮૯-૯૦

एवं च औदारिकपुद्गलानां सह तैजसपुद्गलैः ।
 सम्बन्धघटकं त्वौदारिकतैजसबन्धनम् ॥ १९१ ॥
 औदारिकપુદ્ગલાનાં સહ કાર્મણપુદ્ગલૈઃ ।
 સમ્બન્ધકૃત્ ભવત્યૌદારિકકાર્મણબન્ધનમ્ ॥ ૧૯૨ ॥
 भावनैवं वैक्रियवैक्रियादिवन्धनेष्वपि ।
 स्वयं विचक्षणैः कार्या दिङ्मात्रं तु प्रदर्शितम् ॥ १९३ ॥
 षट्ક સંહનનાનાં સંસ્થાનાનાં ષટ્કમેવ ચ ।
 वर्णाः पंच रसाः पंचाष्टौ स्पर्शा गन्धयोर्द्वयम् ॥ १९४ ॥
 તત્ર વર્ણૌ નીલકૃષ્ણૌ કટુતિક્તાભિધૌ રસૌ ।
 गुरुः खरो रुचशीताविति स्पर्शचतुष्टयम् ॥ १९५ ॥
 दुर्गन्धश्चेति नवकमशुभं परिकीर्तितम् ।
 वर्णगन्धरसस्पर्शाः शेषास्त्वेकादशोत्तमाः ॥ ૧૯૬ ॥
 આનુપૂર્વ્યશ્ચતસ્રઃ સ્યુશ્ચતુર્ગતિસમાભિધાઃ ।
 द्विधा विहायोगतिः स्यात् प्रशस्तेतरभेदतः ॥ १९७ ॥

એજ પ્રમાણે ઔદારિક પુદ્ગલોની સાથે તૈજસ પુદ્ગલોનો સંબંધ કરાવી દે એનું નામ ઔદારિક તૈજસ બંધન. ૧૯૧.

ઔદારિક પુદ્ગલોની સાથે કાર્મણ પુદ્ગલોનો સંબંધ કરાવી દે એ બંધન ઔદારિક કાર્મણ બંધન કહેવાય. ૧૯૨.

એજ પ્રમાણે વૈક્રિયવૈક્રિય વગેરે બીજા બન્ધનોને વિષે પણ વિચક્ષણ પુરૂષોએ સ્વયમેવ ભાવના કરી લેવી. અહિં અમે તો માત્ર દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. ૧૯૩.

સંઘયણના છ પ્રકાર છે. સંસ્થાનો પણ છ છે. વર્ણ પાંચ છે. રસ પાંચ છે. સ્પર્શ આઠ છે અને ગંધ બે છે. ૧૯૪.

એમાં નીલ અને કૃષ્ણ—એ બે વર્ણ; કટુ અને તીખો—એ બે રસ, ગુરુ, ખર, રૂક્ષ અને શીત—એ ચાર સ્પર્શ; તથા દુર્ગન્ધ—આટલાં નવ અશુભ છે. બાકીના અગ્યાર (ત્રણ વર્ણ, ત્રણ રસ, ચાર સ્પર્શ, એક ગંધ) શુભ છે. ૧૯૫-૧૯૬.

આનુપૂર્વી આર છે: (૧) નરક, (૨) તિર્યંચ, (૩) મનુષ્ય અને (૪) દેવ. વિહાયોગતિ બે પ્રકારની છે: પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત. ૧૯૭.

एवं भेदाः पंचषष्टिः पिण्डप्रकृतिजाः स्मृताः ।

पंचानामौदारिकादिबन्धनानां विवक्षया ॥ १९८ ॥

सा पंचषष्टिरष्टाविंशत्या प्रकृतिभिः पुरोक्ताभिः ।

प्रत्येकाभिर्युक्ताः स्युः नाम्नः त्रिनवतिः भेदाः ॥ १९९ ॥

बन्धनानां पंचदशભેદત્વે ચ વિવક્ષિતે ।

स्युः नामकर्मणो भेदाः त्रिभिः समधिकं शतम् ॥ २०० ॥

बन्धसंघातननाम्नामिह पंचदशपंचसंख्यानाम् ।

सह बन्धसजातीयत्वाभ्यां न स्वांगतः पृथग्गणनम् ॥ २०१ ॥

કૃષ્ણાદિભેદભિન્નાયા વર્ણાદિવિંશતેઃ પદે ।

सामान्येनैव वर्णादिचतुष्कमिह गृह्यते ॥ २०२ ॥

પૂર્વોક્તત્રયુત્તરશતાદેષાં ષટ્ત્રિંશતસ્તતઃ ।

कृतेऽपसारणे सप्तषष्टिर्भेदा भवन्ति ते ॥ २०३ ॥

બન્ધે તથોદયે નામ્નઃ સપ્તષષ્ટિરિયં મતા ।

षट्त्रिंशतिश्च मोहस्य बन्धे प्रकृतयः स्मृताः ॥ २०४ ॥

એવી રીતે, ઔદારિક વગેરે બંધનો ' પાંચ ' ગણુતાં નામકર્મના પિંડપ્રકૃતિથી થયેલા એકંદર પાંસઠ પ્રકાર થયા. ૧૯૮.

એ પાંસઠમાં પૂર્વોક્ત અઠ્યાવીશ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ લેળવીએ એટલે નામકર્મના ત્રાણુ લેહ થાય. ૧૯૯.

વળી જે ઔદારિક આદિ બન્ધનોના ' પાંચ ' ને બદલે ' પંદર ' લેહ ગણાવ્યા છે એ લેળવીએ તો એકંદર નામકર્મના એકસો ત્રણુ લેહ થાય. ૨૦૦.

પણુ પંદર પ્રકારનું બંધન અને પાંચ પ્રકારનું સંઘાતન—એ વીશ નામકર્મોની, બન્ધ-ત્વ અને સજાતીયત્વને લીધે સ્વાંગથી જૂદી ગણુના ન હોય. અને વર્ણુ, રસ, સ્પર્શ તથા ગંધ—એ ચારના થઇને વીશ લેહ ગણ્યા છે એની જગ્યાએ, લેહ વગરના ફક્ત સામાન્યતઃ ચાર છે એ લઇએ તો વીશ અને સોળ મળીને છત્રીશ લેહ ઓછા થાય. એટલે એકસો ત્રણુમાંથી આ છત્રીશ બાદ કરીએ એટલે સડસઠ લેહ રહે. ૨૦૧-૨૦૩.

નામકર્મના, બંધ તથા ઉદયમાં આ સડસઠ પ્રકૃતિ કહી છે, અને મોહનીય કર્મના બંધ માં છવીશ પ્રકૃતિઓ કહી છે, ૨૦૪.

સમ્યક્ત્વમિશ્રમોહૌ યજ્ઞાતુ નો બન્ધમર્હતઃ ।

एतौ हि शुद्धार्धशुद्धमिथ्यात्वपुद्गलात्मकौ ॥ ૨૦૫ ॥

ત્રિપંચાશત્ પ્રકૃતયસ્તદેવં શેષકર્મણામ્ ।

नाम्नश्च सप्तषष्टिः स्युः शतं विंशं च मीलिताः ॥ ૨૦૬ ॥

અધિક્રિયન્તે બન્ધે તા ઉદયોદીરણે પુનઃ ।

સમ્યક્ત્વમિશ્રસહિતાસ્તા દ્વાવિંશશતં લલુ ॥ ૨૦૭ ॥

નામ્નહ્યાદયં શતં પંચપંચાશત્ શેષકર્મણામ્ ।

सत्तायामष्टपंचाद्वयमेवं प्रकृतयः शतम् ॥ ૨૦૮ ॥

ચેત્ બન્ધનાનિ પંચૈવ વિવચ્ચન્તે તદા પુનઃ ।

अष्टचत्वारिंशशतं सत्तायां कर्मणां भिदः ॥ ૨૦૯ ॥

નામકર્મપ્રકૃતીનામથૈતાસાં નિરૂપ્યતે ।

प्रयोजनं गुरुप्रान्ते समीक्ष्य समयोदधिम् ॥ ૨૧૦ ॥

ચતુર્ભ્યો ગતિનામભ્યઃ પ્રાપ્તિઃ સ્વસ્વગતેર્ભવેત્ ।

पंचभ्यो जातिनामभ्योऽप्येकद्वयाद्यक्षता भवेत् ॥ ૨૧૧ ॥

કેમકે સમક્રિત મોહનીય અને મિશ્રમોહનીય-એ બે કદિ પણ બંધને થોગ્ય હોય નહિ; કારણ કે એ બે શુદ્ધ અને અર્ધશુદ્ધ-એવા મિથ્યાત્વપુદ્ગલરૂપ છે. (તેથી ૨૮-૨=૨૬). આમ નામ શિવાયના શેષ કર્મોની ત્રેપન પ્રકૃતિઓ થઈ. અને એની સાથે નામકર્મની સડસઠ પ્રકૃતિ ભેળવીએ એટલે એકંદર એકસો વીશ પ્રકૃતિ થાય છે. ૨૦૫-૨૦૬.

આ ૧૨૦ પ્રકૃતિઓનો બંધની અંદર અધિકાર છે. પણ ઉદય અને ઉદીરણામા તે સમ્યક્ત્વ મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીય સહિત એઓ એકસો બાવીશ થાય છે. ૨૦૭.

એવી રીતે વળી નામકર્મની ૧૦૩ પ્રકૃતિઓ અને બીજાં કર્મોની ૫૫ પ્રકૃતિઓ મળીને ૧૫૮ પ્રકૃતિઓ સત્તામાં છે. ૨૦૮.

એમાં પણ બે બન્ધન ‘ પાંચ ’ જ ગણીએ, તે ૧૪૮ પ્રકૃતિઓ સત્તામાં રહે. ૨૦૯.

હવે શુદ્ધસમીપે સિદ્ધાન્તની સમીક્ષા કરી છે તે પ્રમાણે આ નામકર્મપ્રકૃતિઓનું પ્રયોજન સમજાવું છું. ૨૧૦.

ચાર ગતિનામકર્મ છે એનાથી પોતપોતાની ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પાંચ જાતિનામકર્મ છે એનાથી એકેન્દ્રિયત્વ, બેઘન્દ્રિયપણું વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૧૧.

પંચાનાં વપુષાં હેતુઃ સ્યાદ્વપુર્નામ પંચધા ।

ઔદારિકવૈક્રિયાહારકાંગોપાંગસાધનમ્ ॥ ૨૧૨ ॥

ત્રિધાંગોપાંગનામ સ્યાત્ બન્ધનાનિ ચ પંચધા ।

સ્યુઃ પંચદશ વાંગાનાં મિથઃ સમ્બન્ધહેતવઃ ॥ ૨૧૩ ॥

અસત્સુ બન્ધનેષ્વેષુ સંઘાતનામકર્મણા ।

સંઘતાનાં પુદ્ગલાનાં બન્ધો ન ઘટતે મિથઃ ॥ ૨૧૪ ॥

સક્તૂનાં સંગૃહીતાનાં યથા પત્રકરાદિના ।

ઘૃતાદિશ્લેષણદ્રવ્યં વિના બન્ધો મિથો ન હિ ॥ ૨૧૫ ॥

ઔદારિકાદિયોગ્યાનાં સ્યાત્ સંઘાતનનામ તુ ।

સંપ્રાહકં પુદ્ગલાનાં દન્તાલીવ તૃણાવલેઃ ॥ ૨૧૬ ॥

ષણ્ણાં સંહનનાનાં ચ સંસ્થાનાનાં ચ તાવતામ્ ।

તત્તદ્વિશેષકારીણિ સ્યુર્નામાનિ તદાલ્યયા ॥ ૨૧૭ ॥

તત્તદ્વર્ણગન્ધરસસ્પર્શનિષ્પત્તિહેતવઃ ।

વર્ણાદિનામકર્માણિ વિંશતિઃ સ્યુઃ શરીરિણામ્ ॥ ૨૧૮ ॥

પાંચ શરીરનામકર્મ છે એ પાંચ શરીરના હેતુભૂત છે. અને તે ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક અંગોપાંગોને બક્ષનારા છે. ૨૧૨.

ત્રણ પ્રકારનું અંગોપાંગનામકર્મ, અને પાંચ પ્રકારના અથવા પંદર પ્રકારના બંધન એ બધાં, અંગોના પરસ્પરના સંબંધના હેતુભૂત છે. ૨૧૩.

આ બન્ધનો ન હોય તો સંઘાતનામકર્મ વડે સંહરાયલા પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ ઘટે નહિ; જેવી રીતે કે પત્રકરાદિક વડે સંગૃહીત એવો સાથવો ઘ્રત વગેરે શ્લેષણની વસ્તુ વિના બંધાતો નથી. ૨૧૪-૨૧૫.

સંઘાતનનામકર્મ છે તે ઔદારિક આદિક યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી લેનાર છે; જેવી રીતે દંતાલી તૃણના સમૂહને ગ્રહણ કરી લે છે એમ. ૨૧૬.

છ સહનનો છે તથા છ સંસ્થાનો છે તેઓનાં નામો જ તેમની વિશિષ્ટતા કહી આપે છે. પ્રાણીના, વર્ણાદિ વીશ નામકર્મો તે તે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શની નિષ્પત્તિના હેતુ છે. ૨૧૮.

દ્વિત્રિચતુઃસમયેન પ્રસર્પતાં વિગ્રહેણ પરલોકમ્ ।

કૂર્પરલાંગલગોમૂત્રિકાદિવદ્ગમનરૂપાયાં ॥ ૨૧૯ ॥

સ્યાદુદય આનુપૂર્વ્યાઃ વક્રગતૌ વૃષભરજ્જુકલ્પાયાઃ ।

સ્વસ્વગતિસમાભિખ્યાઃ ચતુર્વિધાસ્તાશ્ચ ગતિભેદાત્ ॥ ૨૨૦ ॥

ગતિર્વૃષભવત્ શ્રેષ્ઠા સદ્વિહાયોગતેર્ભવેત્ ।

ખરાદિવત્ સા દુષ્ટા સ્યાદસત્સ્વગતિનામતઃ ॥ ૨૨૧ ॥

ત્રસા દ્વિત્રિચતુઃપંચેન્દ્રિયા સ્યુલ્લસનામતઃ ।

સ્યુઃ બાદરા બાદરાખ્યાત્ સ્થૂલપૃથ્વ્યાદયોઽક્લિન્નઃ ॥ ૨૨૨ ॥

લબ્ધિકરણપર્યાપ્તાઃ પર્યાપ્તનામકર્મતઃ ।

પ્રત્યેકતનવો જીવાઃ સ્યુઃ પ્રત્યેકાલ્યકર્મણા ॥ ૨૨૩ ॥

સ્થિરનામોદયાદન્તાસ્થ્યાદિ સ્યાત્ સ્થિરમક્લિન્નામ્ ।

નાભેરૂર્ધ્વં ચ મૂર્ધાદિ શુભનામોદયાત્ શુભમ્ ॥ ૨૨૪ ॥

કૂર્પર, લાંગલ અને ગોમુત્રિકાની પેઠે વક્રપથે (વાંકાચુકા-આડા અવળા) ચાલવાથી, જે પ્રાણીઓને પરલોકમાં પહોંચતાં બળે, ત્રણત્રણ કે ચત્તાર સમય લાગે છે એઓને રીતસર ચલાવવા એ વૃષભરજ્જુ જેવી આનુપૂર્વીનું કામ છે. જે પ્રાણી જે ગતિમાં જાય તે ગતિનું જે નામ એજ એ પ્રાણીની આનુપૂર્વીનું નામ. એટલે આનુપૂર્વી પણ ચાર પ્રકારની થઈ: નરક આનુપૂર્વી, તિર્થ ચ આનુપૂર્વી, મનુષ્ય આનુપૂર્વી અને દેવઆનુપૂર્વી. ૨૧૯-૨૨૦.

પ્રાણીની (૧) વૃષભ જેવી શ્રેષ્ઠ ગતિ હોય એ ‘સદ્વિહાયોગતિ નામકર્મ’ ને લીધે, અને (૨) રાસલ વગેરેની જેવી દુષ્ટ ગતિ હોય એ ‘અસદ્વિહાયોગતિ’ નામકર્મને લીધે. ૨૨૧ એટલું નામકર્મની ચાદ પિંડપ્રકૃતિના પ્રયોજન વિષે.

હવે એની અઠવાવીશ પ્રત્યેકપ્રકૃતિના પ્રયોજન વિષે:—

(૧) બેઠન્દ્રિય-ત્રેઠન્દ્રિય-ચૌરિન્દ્રિય અને પચેન્દ્રિય જીવો ‘ત્રસનામકર્મ’ ને લીધે ત્રસ છે.

(૨) સ્થૂલ પૃથ્વીકાય આદિ જીવો બાહર નામકર્મને લીધે બાહર છે. ૨૨૨.

(૩) જીવો લબ્ધિપર્યાપ્ત અને કરણપર્યાપ્ત હોય એ પર્યાપ્ત નામકર્મને લીધે.

(૪) જીવો પ્રત્યેકશરીરી હોય છે એ પ્રત્યેક નામકર્મને લીધે. ૨૨૩.

(૫) પ્રાણીઓના અસ્થિ, દાંત આદિ સ્થિર હોય એ સ્થિર નામકર્મને લીધે સમજવું.

(૬) પ્રાણીનો નાભિની ઉપરનો શીર્ષાદિ ભાગ શુભ હોય એ શુભનામકર્મના ઉદયને લીધે. ૨૨૪.

સ્પૃષ્ઠો મૂર્ધાદિના હ્યન્યઃ શુભત્વાદેવ મોદતે ।

અશુભત્વાદેવ પરઃ સ્પૃષ્ઠઃ ક્રુધ્યેત્ પદાદિના ॥ ૨૨૫ ॥

સ્યાત્પ્રિયોઽનુપકર્તાપિ લોકાનાં સુભગોદયાત્ ।

મનોરમસ્વરઃ પ્રાણી ભવેત્સુસ્વરનામતઃ ॥ ૨૨૬ ॥

અયુક્તવાદ્યપ્યાદેયવાક્ સ્યાદાદેયનામતઃ ।

યશોનામ્નો યશઃકીર્તિઃ વ્યાપ્નોતિ ભુવિ દેહિનામ્ ॥ ૨૨૭ ॥

તત્ર ચ પરાક્રમતપસ્ત્યાગાદ્યુદ્ભૂતયશસા હિ યત્ ।

કીર્તનં શ્લાઘનં જ્ઞેયા સા યશઃકીર્તિરુત્તમૈઃ ॥ ૨૨૮ ॥

યદ્વા દાનાદિજા કીર્તિઃ પરાક્રમકૃતં યશઃ ।

એકદિગ્ગામિની કીર્તિઃ સર્વદિગ્ગામુકં યશઃ ॥ ૨૨૯ ॥

સ્થાવરઃ સ્યાત્ સ્થાવરાભ્યાત્ સૂક્ષ્મઃ સ્યાત્સૂક્ષ્મનામતઃ ।

અપર્યાપ્તોઽક્ષી મ્રિયેતાપર્યાપ્તનામકર્મતઃ ॥ ૨૩૦ ॥

કેમકે એક પ્રાણી શુભનામકર્મને લીધેજ મુખ, મસ્તક આદિથી પ્રમુદિત થાય છે. અને અન્ય પ્રાણી અશુભનામકર્મને લીધે ચરણાદિકથી ક્રોધ કરે છે. ૨૨૫.

(૭) લોકોપર ઉપકાર ન કરતો હોય છતાં પણ એક માણસ લોકપ્રિય થઈ પડે છે એ એનું સુભગનામકર્મ સમજવું.

(૮) પ્રાણીનો સ્વર મનોહર હોય એ એનું સુસ્વરનામકર્મ સમજવું. ૨૨૬.

(૯) અયુક્ત બોલનારાના વચન પણ સ્વીકારાય એ એનું આદેયનામકર્મ.

(૧૦) પૃથ્વીમાં કોઈ પ્રાણીની યશકીર્તિ ફેલાય એ એનું યશનામ કર્મ સમજવું. ૨૨૭

(પરાક્રમ, તપ, દાન વગેરેથી લોકોમાં જે પ્રશંસા થાય તેનું નામ યશકીર્તિ. અથવા એમ લેવું કે દાન વગેરેથી થાય તે 'કીર્તિ', અને પરાક્રમથી થાય તે 'યશ.' અથવા થોડા ભાગમાં ગવાય તે કીર્તિ અને સર્વત્ર ગવાય એ યશ-એમ લેવું). ૨૨૮-૨૨૯.

(૧૧) પ્રાણી સ્થાવર થાય એ એના સ્થાવરનામ કર્મને લીધે,

(૧૨) અને સૂક્ષ્મ થાય એ સૂક્ષ્મનામ કર્મને લીધે.

(૧૩) પ્રાણી સર્વપર્યાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા વિના મૃત્યુ પામે એ એના 'અપર્યાપ્તનામ કર્મ'ને લીધે. ૨૩૦.

સાધારણાંગઃ સ્યાત્ સાધારણાખ્યનામકર્મતઃ ।

અસ્થિરાસ્થિદન્તજિઘ્ઘાકર્ણાદિઃ અસ્થિરોદયાત્ ॥ ૨૩૧ ॥

નાભેરધોઽશુભં પાદાદિકં ચાશુભનામતઃ ।

ઉપકર્તાપ્યનિષ્ઠઃ સ્યાલ્લોકાનાં દુર્ભગોદયાત્ ॥ ૨૩૨ ॥

ઉક્તં ચ પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

અણુવકા વિ બહૂણં જો હુ પિઓ તસ્સ સુભગનામુદઓ ।

ઉવગારકારગો વિ હુ ન રુચ્છા દુભગસ્સુદા ॥ ૨૩૩ ॥

સુભગુદયે વિ હુ કોઈ કિંચીઆસજ્જ દુભગો જઈવિ ।

જાયઈ તહોસાઓ જહા અભવ્વાણ તિત્થયરો ॥ ૨૩૪ ॥

દુષ્ટાનિષ્ઠસ્વરો જન્તુર્ભવેત્ દુઃસ્વરનામતઃ ।

યુક્તવાદ્યપ્યનાદેયવાક્યોઽનાદેયનામતઃ ॥ ૨૩૫ ॥

(૧૪) પ્રાણી સાધારણ શરીરવાળો થાય એ એતું સાધારણનામકર્મ સમજવું.

(૧૫) કોઈના અસ્થિ, દાંત, જીભ, કાન આદિ અસ્થિર થાય (મોળાં પડે) એ એતું અસ્થિરનામકર્મ સમજવું. ૨૩૨.

(૧૬) નાભિની હેઠળનો ભાગ—ચરણ આદિ અશુભ હોય એ પ્રાણીતું અશુભ નામકર્મ સમજવું.

(૧૭) ઉપકાર કરતા છતાં પણ કોઈ આપણને ચાહે નહિં તો સમજવું કે એ આપણું હુર્લગનામકર્મ. ૨૩૨.

આ સબ ધર્માં ‘પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિ’માં પણ કથન છે. “ એક માણસ કોઈપર ઉપકાર નથી કરતો છતાં પણ સુભગનામકર્મના ઉદ્યતી ઘણાઓને પ્રિય થઈ પડે છે. બીજો વળી ઉપકાર કરે છે છતાં હુર્લગ્યનામ કર્મના ઉદ્યતી કોઈને ગમતો નથી. વળી એક માણસને સુભગનામકર્મનો ઉદ્ય હોય છતાં એ અમુક માણસોને અરૂચિકર લાગે તેમાં દોષ સામાવાળાનો સમજવો. જેમકે તીર્થ કર પ્રભુ જેવાના વચન અલબ્ધોને રૂચિકર થતા નથી તેમાં દોષ કોનો ? એ અલબ્ધોનો જ. ૨૩૩-૨૩૪.

(૧૮) પ્રાણી દુષ્ટ-અનિષ્ટ-સ્વરવાળો થાય એ દુઃસ્વરનામકર્મ.

(૧૯) યુક્ત બોલનારના વચન પણ સ્વીકૃત ન થાય એમાં એતું અનાદેયનામકર્મ જ કારણભૂત સમજવું. ૨૩૫.

અયશોઽકીર્તિભાગ્જીવોઽયશોનામોદયાત્ ભવેત્ ।

ત્રસસ્થાવરદશકે એવમુક્તે સ્વરૂપતઃ ॥ ૨૩૬ ॥

પરાઘાતોદયાત્ પ્રાણી પરેષાં બલિનામપિ ।

સ્યાત્ દુદ્ધર્ષઃ સદુચ્છવાસલબ્ધિશ્ચોચ્છવાસનામતઃ ॥ ૨૩૭ ॥

યતઃ સ્વયમનુષ્ણોઽપિ ભવત્યુષ્ણપ્રકાશકૃત્ ।

તદાતપનામકર્મ રવિબિમ્બમિવાક્ષિનામ્ ॥ ૨૩૮ ॥

ઉષ્ણસ્પર્શોદયાદુષ્ણસ્યાગ્નેર્યા તુ પ્રકાશિતા ।

ન હ્યાતપાત્સા કિન્તુ સ્યાત્તાદૃગ્લોહિતવર્ણતઃ ॥ ૨૩૯ ॥

તદુદ્યોતનામકર્મ યતોઽનુષ્ણપ્રકાશકૃત્ ।

ભવતિ પ્રાણિનામંગં લ્હ્યોતજ્યોતિરાદિવત્ ॥ ૨૪૦ ॥

રત્નૌષધ્યાદયોઽપ્યેવમુદ્યોતનામકર્મણા ।

દ્યોતન્તે મુનિદેવાશ્ચ વિહિતોત્તરવૈક્રિયાઃ ॥ ૨૪૧ ॥

(૨૦) અપયશ અને અપકીર્તિ જ થાય એ પ્રાણીનું અયશનામકર્મ સમજવું. (એ પ્રમાણે ‘ ત્રસ ’ આદિ દશ, અને ‘ સ્થાવર ’ આદિ દશ નામકર્મોનું પ્રયોજન કહ્યું). ૨૩૬.

હવે ‘ પરાઘાત ’ આદિ આઠ નામ કર્મોના પ્રયોજન વિષે.

(૨૧) એક પ્રાણીની સામે બીજા બળવંત પ્રાણીઓ પણ ઉભા ન રહી શકે એ એનું પરાઘાતનામકર્મ સમજવું.

(૨૨) એક માણસનો ઉત્તમ ઉચ્છવાસ હોય એ એના ઉચ્છવાસનામકર્મને લીધે. ૨૩૭

(૨૩) પ્રાણી પોતે અનુષ્ણ છતાં સામાને સૂર્યગિંબની પેઠે ઉષ્ણ પ્રકાશવાળો લાગે એ એનું આતાપનામકર્મ સમજવું. ૨૩૮.

(અગ્નિમાં જે ઉષ્ણ પ્રકાશ છે તે તેવા પ્રકારના રક્ત વર્ણને લીધે છે. આતાપનામકર્મને લીધે છે એમ ન સમજવું.) ૨૩૯.

(૨૪) પ્રાણી પોતે અનુષ્ણ છતાં એનું અંગ પતંગીઆની જ્યોતિની જેમ પ્રકાશ કરતું હોય તો તે ઉદ્યોતનામકર્મનો ઉદય સમજવો. ૨૪૦

(રત્નો, ઔષધિઓ અને ઉત્તરવૈક્રિય કરનારા મુનિઓ તથા દેવતાઓ ઉદ્યોતવત હોય છે-એ આ જ નામકર્મનું પરિણામ છે.) ૨૪૧.

યતો વપુર્નાતિગુરુ નાતિલઘ્વદ્વિનાં ભવેત્ ।
 નામકર્માગુરુલઘુ તદુક્તં યુક્તિકોવિદૈઃ ॥ ૨૪૨ ॥
 તદ્ભવેત્તીર્થકૃન્નામ યતસ્ત્રિજગતોઽપિ હિં ।
 અર્ચનીયો ભવત્યક્ષી પ્રાતિહાર્યાદ્યલંકૃતઃ ॥ ૨૪૩ ॥
 તદ્વિંશતેઃ સ્થાનકાનામારાધનાન્નિકાચ્યતે ।
 ભવે તૃતીયે નૃગતાવેવ સમ્યક્ત્વશાલિના ॥ ૨૪૪ ॥
 ઉદયશ્ચ ભવત્યસ્ય કેવલોત્પત્ત્યનન્તરમ્ ।
 વેદ્યતે ચૈતદગ્લાન્યા ધર્મોપદેશનાદિભિઃ ॥ ૨૪૫ ॥
 યથાસ્થાને નિયમનં કુર્યાન્નિર્માણનામ તુ ।
 અંગોપાંગાનાં ગૃહાદિકાષ્ટાનામિવ વાર્ધકિઃ ॥ ૨૪૬ ॥
 પ્રતિજિહ્વાદિના સ્વીયાવયવેનોપહન્યતે ।
 યતઃ શરીરી તદુપઘાતનામ ધ્રુવીર્તિતમ્ ॥ ૨૪૭ ॥
 ભવેદાનલાભભોગોપભોગવીર્યવિઘ્નકૃત્ ।
 અન્તરાયં પંચવિધં કોશાધ્યક્ષસમં હૃદઃ ॥ ૨૪૮ ॥

(૨૫) પ્રાણીનું શરીર અતિ ભારે ન હોય તેમ અતિ હળવું પણ ન હોય એ એનું અશુદ્ધલઘુનામકર્મ સમજવું. ૨૪૨.

૨૬. એક પ્રાણી પ્રાતિહાર્ય વગેરેથી શોભાયમાન અને ત્રણે જગતમા પૂજનીક થાય એમાં તીર્થંકર નામકર્મ હેતુભૂત સમજવું. ૨૪૩.

(સમ્યક્ત્વવાન પ્રાણી ત્રીજે ભવે મનુષ્યના ભવમાં જ રહીને વીશસ્થાનકના આરાધનવડે તીર્થંકર નામકર્મ ખાંધે છે. એનો ઉદય કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પછી થાય છે. અને એ પૂર્ણ ઉલ્લાસથી ધર્મોપદેશ વગેરે આપવાથી વેદાય છે.) ૨૪૪-૨૪૫.

૨૭. સુતાર ઘર વિગેરેના કાષ્ટોને યથા સ્થાને ગોઠવી આપે છે તેમ જ કર્મ પ્રાણીના અંગોપાંગોને યથાયોગ્યપણે ગોઠવી આપે છે એ નિર્માણનામકર્મ. ૨૪૬.

૨૮. જેને લીધે પ્રાણીના જિહ્વા આદિ પ્રત્યેક અવયવોનો ઉપઘાત થાય એ ઉપઘાત નામકર્મ. ૨૪૭.

આ પ્રમાણે નામકર્મની અઠ્યાવીશ પ્રત્યેક પ્રકૃતિનું પ્રયોજન સમજાવ્યું.

એ પ્રમાણે (સાતમા) નામકર્મ વિષે વિવેચન સંપૂર્ણ.

હવે આઠમા અને છેલ્લા અન્તરાયકર્મ વિષે.

યથા દિત્સાવપિ નૃપે ન પ્રાપ્નોતિ ધનં જનઃ ।

પ્રાતિકૂલ્યં ગતે કોશાધ્યક્ષે કેનાપિ હેતુના ॥ ૨૪૯ ॥

અપિ જાનન્ દાનફલં વિત્તે પાત્રે ચ સત્યપિ ।

તથા દાતું ન શક્નોતિ દાનાન્તરાયવિધિનતઃ ॥ ૨૫૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તથૈવોપાયવિજ્ઞોઽપિ કૃતયત્નોઽપિ નાસુમાન્ ।

હેતોઃ કૃતોઽપિ પ્રાપ્નોતિ લાભં લાભાન્તરાયતઃ ॥ ૨૫૧ ॥

ભોગોપભોગૌ પ્રાપ્તાવપ્યક્તૌ ભોક્તું ન શક્નુયાત્ ।

ભોગોપભોગાન્તરાયવિધિનતો મમ્મણાદિવત્ ॥ ૨૫૨ ॥

ઇષ્ટાનિષ્ટવસ્તુલબ્ધિપરિહારાદિષૂદ્યમમ્ ।

શક્તોઽપિ કર્તું તં કર્તું નેષ્ટે વીર્યાન્તરાયતઃ ॥ ૨૫૩ ॥

જ્ઞાનાનાં ચ જ્ઞાનિનાં ચ ગુર્વાદીનાં તથૈવ ચ ।

જ્ઞાનોપકરણાનાં ચાશાતનાદ્વેષમત્સરૈઃ ॥ ૨૫૪ ॥

(૧) દાનાન્તરાય, (૨) લાભાન્તરાય, (૩) લોગાન્તરાય, (૪) ઉપલોગાન્તરાય અને (૫) વીર્યાન્તરાય—આમ પાંચ પ્રકારનું અન્તરાયકર્મ છે. એ એક (રાજાના) કોશાધ્યક્ષ—ખજાનચી જેવું છે. ૨૪૮.

જેવી રીતે એક રાજાની તો ઇચ્છા ધન આપવાની હોય પણ એનો કોશાધ્યક્ષ કેઈ કારણસર પ્રતિકુળ થાય તેથી માણસને ધન મળે નહિ; તેમ દાનનું કુળ જાણનારો મનુષ્ય, દ્રવ્ય અને પાત્રનો યોગ હોય છતાં, દાનાન્તરાય કર્મ નડવાથી દાન દઈ શકતો નથી. ૨૪૯-૨૫૦.

એજ પ્રમાણે વળી ઉપાયવિજ્ઞ માણસ પ્રયત્ન કરતાં છતાં કેઈ કારણસર લાભ મેળવી શકે નહિ—એ એના લાભાન્તરાય કર્મનો ઉદય સમજવો. ૨૫૧.

લોગ અને ઉપલોગ પાસે પડ્યાં હોય છતાં મમ્મણુશેઠની પેઠે, પ્રાણી એ લોગવી શકે નહિ એ એનાં લોગાન્તરાય અને ઉપલોગાન્તરાય કર્મોના ઉદયને લીધે સમજવું. ૨૫૨.

વળી ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટ વસ્તુના પરિહારને અર્થે યત્ન કરવાનું સામર્થ્ય હોય છતાં પણ પ્રાણી એ કરી શકતો નથી—ત્યાં એના વીર્યાન્તરાય કર્મનો ઉદય સમજવો. ૨૫૩.

એ પ્રમાણે અન્તરાય કર્મ વિષે વિવેચન કર્યું.

જ્ઞાનની, જ્ઞાનીઓની, શુરૂ વગેરેની, તેમજ જ્ઞાનના ઉપકરણોની આશાતના, દ્વેષ અને

નિન્દોપઘાતાન્તરાયૈઃ પ્રત્યનીકત્વનિહ્વૈઃ ।

બધ્નાત્યાવરણકર્મ જ્ઞાનદર્શનયોર્ભવી ॥ ૨૫૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ગુર્વાદિભક્તિકરુણાકષાયવિજયાદિભિઃ ।

બધ્નાતિ કર્મ સાતાલ્યં દાતા સદ્ધર્મદાર્દ્યયુક્ ॥ ૨૫૬ ॥

ગુર્વાદિભક્તિવિકલઃ કષાયકલ્પપાશયઃ ।

અસાતાવેદનીયં ચ વધ્નાતિ કૃપણોઽસુમાન્ ॥ ૨૫૭ ॥

ઉન્માર્ગદેશકો માર્ગાપલાપી સાધુનિન્દકઃ ।

વધ્નાતિ દર્શનમોહં દેવાદિદ્રવ્યભક્ષકઃ ॥ ૨૫૮ ॥

કષાયહાસ્યવિષયાદિભિર્વધ્નાતિ દેહમૃત્ ।

કષાયનોકષાયાર્યં કર્મ ચારિત્રમોહકમ્ ॥ ૨૫૯ ॥

નિવધ્નાતિ નારકાયુર્મહારમ્ભપરિગ્રહઃ ।

તિર્યગાયુઃ શલ્યયુક્તો ધૂર્ત્તશ્ચ જનવંચકઃ ॥ ૨૬૦ ॥

નરાયુર્મધ્યમગુણઃ પ્રકૃત્યાલ્પકષાયકઃ ।

દાનાદૌ રુચિમાન્ જીવો વધ્નાતિ સરલાશયઃ ॥ ૨૬૧ ॥

મત્સર કરવાથી, નિંદા કરવાથી, ઉપઘાત કરવાથી, અન્તરાય કરવાથી, તથા નિહ્વપણું કરવાથી પ્રાણી જ્ઞાનાવરણીય તથા દર્શનાવરણીય કર્મ બાંધે છે. ૨૫૪-૨૫૫.

ગુરુ તરફ ભક્તિભાવને લીધે, દયાને લીધે, તથા કષાયોનો પરાજય કરવાને લીધે, દબધર્મી દાતા પુરુષ જે કર્મ બાંધે છે એ સાતાવેદનીય કર્મ. ૨૫૬.

ગુરુની ભક્તિ કરે નહિ, અને કષાયભર્યા વિચારોમાં લીન રહે એવો પ્રાણી જે કર્મ બાંધે એ અસાતાવેદનીય કર્મ. ૨૫૭.

ઉન્માર્ગનો ઉપદેશક, સન્માર્ગને લોપનારો, સાધુની નિન્દા કરનારો અને દેવદ્રવ્યનું ભક્ષણ કરનારો જે કર્મ બાંધે એ દર્શનમોહનીય કર્મ. ૨૫૮.

કષાય, હાસ્ય અને વિષય આદિ વડે પ્રાણી જે કર્મ બાંધે એ કષાયનોકષાયનામનુ ચારિત્રમોહનીય કર્મ સમજવું. ૨૫૯.

મોટા મોટા આરંભ કરનારો અને પરિગ્રહવાળો પુરુષ નરકનું આયુ બાંધે છે. શલ્યયુક્ત, જનવંચક ધૂર્ત માણસ તિર્યંચનું આયુષ્ય બાંધે છે. ૨૬૦.

જેનામાં સાધારણ ગુણો હોય, પ્રકૃતિથીજ ઓછા કષાય હોય, અને જેને દાનાદિકને વિષે પ્રેમ ઉપજતો હોય એવો સરળસ્વભાવી પ્રાણી મનુષ્યનું આયુ બાંધે છે. ૨૬૧.

ચતુર્થાદિગુણસ્થાનવર્ત્તિનોઽકામનિર્જરાઃ ।

જીવા બધનન્તિ દેવાયુસ્તથા બાલતપસ્વિનઃ ॥ ૨૬૨ ॥

ગુણપ્રેક્ષી ત્યક્તમદોઽધ્યયનાધ્યાપનોદ્યતઃ ।

ઉચ્ચં ગોત્રમર્હદાદિભક્તો નીચમતોઽન્યથા ॥ ૨૬૩ ॥

અગૌરવશ્ચ સરલઃ શુભં નામાન્યથાશુભમ્ ।

બધ્નાતિ હિંસકો વિધનમર્હત્પૂજાદિવિધનકૃત્ ॥ ૨૬૪ ॥

સ્થિતિરુત્કર્ષતો જ્ઞાનદર્શનાવરણીયયોઃ ।

વેદનીયસ્ય ચ ત્રિંશદમ્ભોધિકોટિકોટયઃ ॥ ૨૬૫ ॥

મોહનીયસ્ય ચાબ્ધીનાં સપ્તતિઃ કોટિકોટયઃ ।

આયુષઃ સ્થિતિરુત્કર્ષાત્રયસ્ત્રિંશત્પયોધયઃ ॥ ૨૬૬ ॥

અબાધાકાલરહિતા પ્રોક્તૈષાયુર્ગુરુસ્થિતિઃ ।

તદ્યુક્તેયં પૂર્વકોટીતાર્ત્તીયીકલવાધિકા ॥ ૨૬૭ ॥

ગોત્રનામ્નોઃ સામ્બુધાનાં વિંશતિઃ કોટિકોટયઃ ।

સ્થિતિર્જ્યેષ્ઠાન્તરાયસ્ય સ્યાત્ જ્ઞાનાવરણીયવત્ ॥ ૨૬૮ ॥

એથા કે એથી ઉપરના ગુણસ્થાનમાં વર્ત્તતા, નિષ્કામ નિર્જરાવાળા જીવો તેમ જ બાળ તપસ્વીઓ દેવનું આયુ બાંધે છે. ૨૬૨.

ગુણજ્ઞ, નિરહ કારી, સતતઅભ્યાસી અને અધ્યાપક અર્હદ્ભક્ત ઉચ્ચ ગોત્ર બાંધે છે. એથી વિપરિત વર્ત્તનવાળો નીચગોત્ર બાંધે છે. ૨૬૩.

મોહારાધ વિનાનો સરલ પ્રાણી શુભનામકર્મ બાંધે છે. એથી વિરુદ્ધ હોય એ અશુભનામકર્મ બાંધે છે. પ્રભુની પૂજા વગેરેમાં વિધન કરનારો અન્તરાયકર્મ બાંધે છે. ૨૬૪.

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને વેદનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીશ કેટાકોટી સાગરોપમની છે. ૨૬૫.

મોહનીયકર્મની સ્થિતિ ઉત્કર્ષતઃ શીતેર કેટાકોટી સાગરોપમની છે. અને આયુકર્મની ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમની છે. ૨૬૬.

આયુકર્મની, એ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી-તે ‘અબાધાકાળ’ વિનાની સમજવી. અબાધાકાળ ભેગો ગણીએ તો તે એ કરતાં ‘એક તૃતીયાંશ પૂર્વકોટી’ અધિક છે. ૨૬૭.

ગોત્રકર્મ અને નામકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વીશ કેટાકોટી સાગરોપમની છે. અને અન્તરાયકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ જેટલી છે. ૨૬૮.

સ્થિતિર્જઘન્યતો જ્ઞાનદર્શનાવરણીયયોઃ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમિતા તત્ત્વવિદ્ભિર્નિરૂપિતા ॥ ૨૬૯ ॥

કષાયપ્રત્યયબન્ધમાશ્રિત્યાલ્પીયસી સ્થિતિઃ ।

સ્યાત્ દ્વાદશમુહૂર્ત્તાત્મા વેદનીયસ્ય કર્મણઃ ॥ ૨૭૦ ॥

ઉપશાન્તક્ષીણમોહાદિકાનાં ત્વકષાયિણામ્ ।

યોગૈકહેતુવદ્ધસ્ય વેદ્યસ્ય દ્વૌ જ્ઞણૌ સ્થિતિઃ ॥ ૨૭૧ ॥

સ્થિતિર્લઘ્વ્યન્તર્મુહૂર્ત્ત મોહનીયસ્ય કર્મણઃ ।

આયુષઃ ક્ષુલ્લકભવપ્રમિતા સા પ્રકીર્તિતા ॥ ૨૭૨ ॥

અષ્ટાષ્ઠૌ ચ મુહૂર્તાનિ ગોત્રનામ્નીલઘુઃ સ્થિતિઃ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમિતા સાન્તરાયસ્ય કર્મણઃ ॥ ૨૭૩ ॥

યાવત્કાલમનુદયો વદ્ધસ્ય યસ્ય કર્મણઃ ।

તાવાનબાધાકાલોઽસ્ય સ જઘન્યેતરો દ્વિધા ॥ ૨૭૪ ॥

અબાધાકાલ ઉત્કૃષ્ટસ્રયોઽબ્દાનાં સહસ્રકાઃ ।

આયકર્મત્રયે સુષ્ટુ નિર્દિષ્ટો દૃષ્ટવિષ્ટપૈઃ ॥ ૨૭૫ ॥

વળી જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મોની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમાણ છે એમ તત્ત્વના જાણકારોએ કહ્યું છે. ૨૬૯.

કષાયપ્રત્યયજન્ય ધને આશ્રીને વેદનીયકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૨ મુહૂર્ત્તની છે. ૨૭૦.

‘ઉપશાન્તમોહ’ અને ‘ક્ષીણમોહ’ વગેરે અકષાય ગુણસ્થાનોમાં. માત્ર યોગહેતુથી ખાંધેલા વેદનીય કર્મની સ્થિતિ બે સમયની છે. ૨૭૧.

મોહનીયકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. આયુકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ ક્ષુલ્લક ભવ જેટલી છે. ૨૭૨.

ગોત્રકર્મના અને નામકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ આઠ આઠ મુહૂર્ત્તની છે. અન્તરાયકર્મોની જઘન્ય સ્થિતિ એક અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. ૨૭૩.

જે કર્મ ખાંધ્યું હોય એનો જેટલા કાળસુધી અનુદય હોય તેટલો કાળ, એ કર્મનો અબાધાકાળ કહેવાય. એના વળી ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય—એમ બે ભેદ છે. ૨૭૪.

પહેલા ત્રણ કર્મોનો અબાધાકાળ ઉત્કર્ષતઃ ત્રણ હજાર વર્ષનો કહ્યો છે. મોહનીયકર્મનો

સપ્તવર્ષસહસ્રાણિ મોહનીયસ્ય કર્મણઃ ।

પૂર્વકોટયાસ્તૃતીયોંશઃ સ ભવત્યાયુષો ગુરુઃ ॥ ૨૭૬ ॥

ગોત્રનામ્નોઃ કર્મણોસ્તુ દ્વે દ્વે સોઽબ્દસહસ્રકે ।

ત્રીણ્યેવાબ્દસહસ્રાણિ સોઽન્તરાયસ્ય કર્મણઃ ॥૨૭૭॥ વિશેષકમ્ ॥

જઘન્યતસ્ત્વવાધાદ્ધા સર્વેષામપિ કર્મણામ્ ।

અન્તર્મુહૂર્તપ્રમિતા કથિતા તત્ત્વવેદિભિઃ ॥ ૨૭૮ ॥

અવાધાકાલહીનાયાં યથાસ્વં કર્મણાં સ્થિતૌ ।

ભવેત્કર્મનિષેકસ્તત્ પરિભોગાય દેહિનામ્ ॥ ૨૭૯ ॥

કર્મણાં દલિકં યત્ર પ્રથમે સમયે બહુ ।

દ્વિતીયસમયે હીનં તતો હીનતરં ક્રમાત્ ॥ ૨૮૦ ॥

एवं या कर्मदलिकरचना क्रियतेऽङ्गिभिः ।

वेदनार्थमसौ कर्मनिषेक इति कीर्त्यते ॥ ૨૮૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

कर्माण्यमૂनि प्रत्येकं प्राणिनामखिलान्यपि ।

ભવેઽનાદૌ તિષ્ઠતાં સ્યુરનાદીનિ પ્રવાહતઃ ॥ ૨૮૨ ॥

स्वभावतोऽकर्मकाणां जीवानां प्रथमं यदि ।

સંયોગઃ કર્મણામંગીક્રિયતે સમયે કચિત્ ॥ ૨૮૩ ॥

સાત હજાર વર્ષનો, આયુકર્મનો એક તૃતીયાંશ પૂર્વકોટીનો, ગોત્ર અને નામ કર્મનો બપ્પે હજાર વર્ષનો અને અન્તરાયકર્મનો ત્રણ હજાર વર્ષનો કહ્યો છે. ૨૭૫-૨૭૭.

સર્વે—આઠે કર્મોનો જઘન્ય અવાધાકાળ એક અન્તર્મુહૂર્તપ્રમાણ છે—એમ તત્ત્વવેતાઓએ કહ્યું છે. ૨૭૮.

પ્રત્યેક કર્મની અવાધાકાળરહિત સ્થિતિમાં તે તે કર્મનો નિષેક (નિર્જરા) થાય છે તે પ્રાણીઓને પરિભોગને અર્થે છે. ૨૭૯.

નિષેક એટલે શું ? કર્મનાં દળ જે પહેલા સમયમાં વધારે હોય, તે બીજા સમયમાં એથી ઓછાં થાય અને એમ અનુક્રમે ઓછાંઓછાં થતાં જાય—એવી રીતે કર્મના દળની રચના પ્રાણીઓ વેદવા માટે કરે તે ‘ નિષેક ’ કહેવાય છે. ૨૮૦-૨૮૧.

આ અનાદિ સ સારમાં રહેતા દરેક પ્રાણીને આ સર્વ કર્મો અનાદિ કાળથી જ આપ્યાં આવે છે. ૨૮૨.

તદા કર્મક્ષયં કૃત્વા સિદ્ધાનામપિ દેહિનામ્ ।

પુનઃ કદાચિત્સમયે કર્મયોગઃ પ્રસજ્યતે ॥ ૨૮૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

વિશ્લેષસ્તુ ભવેજીવાદનાદિત્વેऽપિ કર્મણામ્ ।

જ્ઞાનાદિભિઃ પાવકાયૈરુપલસ્યેવ કાંચનાત્ ॥ ૨૮૫ ॥

નન્વેવમન્તરાયાણાં પંચાનાં મૂલતઃ જ્ઞયે ।

સંજાતે કિં દદાત્યર્હન્ સતતં લભતે ચ કિમ્ ॥ ૨૮૬ ॥

મુદ્ધુક્તે કિમુપમુદ્ધુક્તે વા વીર્યં કિં વા પ્રવર્ત્યેત્ ।

ન ચેત્કિંચિત્તદા તેષાં વિઘ્નાનાં કિં ક્ષયે ફલમ્ ॥ ૨૮૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અત્રોચ્યતેઽર્હતઃ ક્ષીણનિઃશેષઘાતિકર્મણઃ ।

ગુણઃ પ્રાદુર્ભવત્યેષોઽન્તરાયાણાં જ્ઞયે યતઃ ॥ ૨૮૮ ॥

દદતો લભમાનસ્ય મુંજતો વોપમુંજતઃ ।

વીર્યં પ્રયુંજતો વાસ્ય નાન્તરાયો ભવેત્કચિત્ ॥ ૨૮૯ ॥

દાનલાભાદિકં ત્વસ્ય ન સમ્ભવતિ સર્વદા ।

તત્તત્કારણસામગ્ર્યાં સત્યાં ભવતિ નાન્યથા ॥ ૨૯૦ ॥

જે એમ સ્વીકારીએ કે આ ‘ સ્વભાવતઃ અકર્મક ’ જીવોને અમુક વખતે કર્મોનો પહેલો સ યોગ થયેલો છે, તો પછી કર્મનો ક્ષય કરીને સિદ્ધ થયેલા પ્રાણીઓને પણ પુનઃ ક્વચિત્ કર્મનો યોગ થશે એમ સ્વીકારવું પડશે. ૨૮૩--૨૮૪.

વળી કર્મ અનાદિ છતાં પણ, જ્ઞાનાદિક વડે જીવથી છુટાં પડે છે; જેમ અગ્નિ આદિ વડે સુવર્ણથી પથ્થર છુટો પડે છે તેમ. ૨૮૫.

અહિ કોઈ એવી શ કા ઉપસ્થિત કરે કે—આવી રીતે પાંચે અન્તરાયકર્મનો મૂળથી ક્ષય થાય છે ત્યારે, અર્હત પ્રભુ શું (દાન) આપે છે? કયો લાભ મેળવે છે? શા ભોગોપભોગ ભોગવે છે? અને શું વીર્ય ફેરવે છે? જે એમાંનું કંઈપણ થતું ન હોય તો પછી અન્તરાય કર્મના ક્ષયથી ફળ શું? ૨૮૬--૨૮૭.

એ શંકાના સમાધાનમાં કહેવાનું કે—અર્હત પ્રભુના સર્વ ઘાતિકર્મો તો ક્ષીણ થયેલા હોય છે એટલે પછી જ્યારે આ અન્તરાય કર્મ પણ ક્ષીણ થયું કે તુરત એમનામાં એવો શુભ ઉત્પન્ન થાય છે કે દાન દેતા, લાભ મેળવતાં, ભોગોપભોગ માણતાં અને વીર્ય ફેરવતાં એમને ક્યાંય પણ અન્તરાય થતો નથી. વળી એમને દાન લાભ આદિ કંઈ હિંમેશાં સંભવતા નથી કારણ કે એ તો તે તે પ્રકારની સામગ્રીનો સંભાવ હોય તોજ થાય છે, તે શિવાય થતા નથી. ૨૮૮--૨૯૦.

નૃદેવગત્યાનુપૂર્વ્યો જાતિઃ પંચેન્દ્રિયસ્ય ચ ।
 ઉચ્ચૈર્ગોત્રં સાતવેદ્યં દેહાઃ પંચ પુરોદિતાઃ ॥ ૨૯૧ ॥

અંગોપાંગત્રયં સંહનનં સંસ્થાનમાદિમમ્ ।
 વર્ણગન્ધરસસ્પર્શાઃ શ્રેષ્ઠા અગુરુલઘ્વપિ ॥ ૨૯૨ ॥

પરાઘાતમથોચ્છ્વાસમાતપોદ્યોતનામની ।
 નૃદેવતિર્યગાયૂષિ નિર્માણં સન્નભોગતિઃ ॥ ૨૯૩ ॥

તથૈવ ત્રસદશકં તીર્થકૃન્નામકર્મ ચ ।
 દ્વિચત્વારિંશદિત્યેવં પુણ્યપ્રકૃતયો મતાઃ ॥ ૨૯૪ ॥ કલાપકમ્ ॥

ભેદાઃ પંચ નવ જ્ઞાનદર્શનાવરણીયયોઃ ।
 નીચૈર્ગોત્રં ચ મિથ્યાત્વમસાતવેદનીયકમ્ ॥ ૨૯૫ ॥

નરકસ્યાનુપૂર્વીં ચ ગતિરાયુરિતિ ત્રયમ્ ।
 તિર્યગ્ગત્યાનુપૂર્વ્યોં ચ કષાયાઃ પંચવિંશતિઃ ॥ ૨૯૬ ॥

જીવની બેંતાલીશ પુણ્ય પ્રકૃતિઓ છે તે નીચે પ્રમાણે:—

મનુષ્યગતિ, દેવગતિ, મનુષ્યઆનુપૂર્વીં, દેવઆનુપૂર્વીં, પંચેન્દ્રિયત્વ, ઉચ્ચગોત્ર, સાતા-
 વેદનીયત્વ, પૂર્વોક્ત પાંચ દેહ, ત્રણ અંગોપાંગ, પહેલું સંઘયણ, પહેલું સંસ્થાન, શ્રેષ્ઠ વર્ણ-
 ગંધ-રસ-સ્પર્શ, અગુરુલઘુ શરીર, પરાઘાતત્વ, શ્રેષ્ઠ ઉચ્છ્વાસ, આતપનામકર્મ, ઉદ્યોતનામ-
 કર્મ, મનુષ્યનું-દેવનું-અને તિર્યચનું આયુષ્ય, નિર્માણ, સદ્વિહાયોગતિ, ત્રસ-આદર-પર્યા-
 પ્ત-પ્રત્યેક-સ્થિર-શુભ-સુલભ-સુસ્વર-આદેય-અને યશ-નામકર્મ તેમજ તીર્થકરનામ-
 કર્મ. ૨૯૨-૨૯૪.

જીવની બ્યાશી પાપપ્રકૃતિ કહી છે તે નીચે પ્રમાણે:—

પાંચ જાતનું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, નવપ્રકારનું દર્શનાવરણીયકર્મ, નીચ ગોત્ર, મિથ્યાત્વ,
 અસાતાવેદનીયત્વ, નરકની ગતિ, નરકની આનુપૂર્વીં, નરકનું આયુષ્ય, તિર્યચની ગતિ,
 તિર્યચની આનુપૂર્વીં, પચીશ કષાય, એકેન્દ્રિય-એકેન્દ્રિય-ત્રેકેન્દ્રિય-ચતુરેન્દ્રિયની જાતિ,
 અસદ્વિહાયોગતિ, અવકૃષ્ટ વર્ણાદિક, ઉપઘાત નામકર્મ, પહેલા શિવાયના (પાંચ)
 સંસ્થાનો અને (પાંચ) સંઘયણ, સ્થાવર-સૂક્ષ્મ-અપર્યાપ્ત-સાધારણ-અસ્થિર-અશુભ-

एकद्वित्रिचतुरक्षजातयोऽसन्नभोगतिः ।

अप्रशस्ताश्च वर्णाद्यास्तथोपघातनाम च ॥ २९७

अनाद्यानि पंच संस्थानानि संहननानि च ।

तथा स्थावरदशकमन्तरायाणि पंच च ॥ २९८ ॥

उक्ता द्वयशीतिरित्येताः पापप्रकृतयो जिनैः ।

न भूयान् विस्तरश्चात्र क्रियते विस्तृतेर्भिया ॥ २९९ ॥ कुलकम् ॥

एतेषु कर्मस्वष्टासु भवत्याद्यं चतुष्टयम् ।

घातिसंज्ञं जीवसक्तज्ञानादिगुणघातकृत् ॥ ૩૦૦ ॥

अन्यं चतुष्टयं च स्यात् भवोपग्राहिसंज्ञकम् ।

छद्मस्थानां तथा सर्वविदामप्येतदाभवम् ॥ ૩૦૧ ॥

पारावारानुकारादिति जिनसमयात् भूरिसारादपारात्

उच्चित्योच्चित्य मुक्ता इव नवसुषमायુक्तिपંક્तीरनेकाः ।

क्लृप्ता जीवस्वरूपप्रकरणरचना योरमुक्तावलीव

सोत्કંઠં કંઠપીઠે કુરુત કૃતધિયસ્તાં ચિદુદ્બોધસિદ્ધયૈ ॥ ૩૦૨ ॥

દુઃસ્વર-દુર્ભાગ-અનાદ્ય-અને અપચય એટલાં મળીને દશ નામ કર્મ, તથા પાચ અન્તરાય કર્મ. ૨૯૫-૨૯૯.

બહુ વિસ્તાર થઈ જાય માટે અમે વિશેષ ન કહેતાં આટલું જ કહ્યું છે.

આઠ કર્મ કહ્યાં એમા પ્રથમનાં ચાર ‘ઘાતિ’ કહેવાય છે કેમકે એઓ જીવનાં જ્ઞાન આદિ ગુણોનો ઘાત કરનારાં છે. ૩૦૦.

બીજાં ચાર છે તે ‘ભવોપગ્રાહિ’ કહેવાય છે. કેમકે એ છદ્મસ્થાને તેમજ સર્વજ્ઞાને પણ ભવપર્યન્ત હોય છે. ૩૦૧.

, એ પ્રમાણે જિનેશ્વરના, અપાર-સારયુક્ત-સમુદ્રસમાન સિદ્ધાન્તમાંથી અનેક નવીન-સુષમ યુક્તિઓને મુક્તાક્ષોની જેમ વીણીવીણીને આ જીવસ્વરૂપના પ્રકરણની રચનારૂપ માળા તૈયાર કરી છે. એને બુદ્ધિમાન પુરૂષો, જ્ઞાનના પ્રકાશની સિદ્ધિને માટે, ઉત્ક્રાંત સહિત કંઠને વિષે ધારણ કરો. ૩૦૨.

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્ત્તીકીર્ત્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાતિષ—

દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।

કાવ્યં ચત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે

સર્ગોયં દશમઃ સુધારસસમઃ પૂર્ણઃ સુખેનાસમઃ ॥૩૦૩॥

इति दशमः सर्गः ।

જેમની કીર્ત્તિ સાંભળીને અગિલ વિશ્વ આશ્ચર્યમાં લીન થઇ ગયું છે એવા શ્રીમદ્ કીર્ત્તિ-
વિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય, અને માતા-રાજશ્રી તથા પિતા-તેજપાળના સુપુત્ર શ્રીવિનય-
વિજયજીએ ત્રણ જગતના તત્ત્વને દીપકની જેમ પ્રકાશિત કરનાર જે કાવ્યગ્રંથ રચ્યો છે તેનો
આ સુધારસપૂર્ણ દશમો સર્ગ નિર્વિધે પૂર્ણ થયો. ૩૦૩.

દશમો સર્ગ સમાપ્ત.

अथ एकादशः सर्गः ।

पुद्गलानामस्तिकायमथ किञ्चित्तनोम्यहम् ।

गुरुश्रीकीर्तिविजयप्रसादप्राप्तधीधनः ॥ १ ॥

द्रव्यक्षेत्रकालभावगुणैरेषोऽपि पञ्चधा ।

अनन्तद्रव्यरूपोऽसौ द्रव्यतस्तत्र वर्णितः ॥ २ ॥

लोक एवास्य सद्भावात् क्षेत्रतो लोकसंमितः ।

कालतः शाश्वतो वर्णादिभिर्युक्तश्च भावतः ॥ ३ ॥

गुणतो ग्रहणगुणो यतो द्रव्येषु षट्स्वपि ।

भवेत् ग्रहणमस्यैव न परेषां कदाचन ॥ ४ ॥

भेदाश्चत्वार एतेषां प्रज्ञप्ताः परमेश्वरैः ।

स्कन्धा देशाः प्रदेशाश्च परमाणव एव च ॥ ५ ॥

सर्ग अग्यारमो.

श्रीमान् કીર્તિવિજય ગુરુદેવની કૃપાથી બુદ્ધિમાન થયેલો હું હવે પુદ્ગલાસ્તિકાયનું
કંઈક સ્વરૂપ કહું છું. ૧.

એના (પુદ્ગલાસ્તિકાયના) પણ (જીવાસ્તિકાયની જેમ) (૧) દ્રવ્યને લઈને, (૨)
ક્ષેત્રને લઈને, (૩) કાળને લઈને, (૪) ભાવને લઈને અને (૫) ગુણને લઈને પાંચ પ્રકાર
થાય છે. ૨.

પહેલો પ્રકાર: તે અનન્તદ્રવ્યરૂપ છે. બીજો પ્રકાર: તે લોકપ્રમાણ છે. કારણ કે એનો
સદ્ભાવ—હયાતિ લોકમાં જ છે. ત્રીજો પ્રકાર: તે શાશ્વત છે. ચોથો પ્રકાર: એ વર્ણુ આદિથી
યુક્ત છે. પાંચમો પ્રકાર: એનામાં ગ્રહણગુણ છે—એ ગ્રહણગુણવાળો છે; કેમકે છયે દ્રવ્યોમાં
એનું જ ગ્રહણ કરાય છે, બીજા કેમનું કદિ પણ ગ્રહણ કરાતું નથી. ૩-૪.

એએના, જિનભગવાને ચાર ભેદ કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે: (૧) સ્કંધ, (૨) દેશ,
(૩) પ્રદેશ અને (૪) પરમાણુ. ૫.

અનન્તભેદાઃ સ્કન્ધાઃ સ્યુઃ કેચન દ્વિપ્રદેશકાઃ ।

ત્રિપ્રદેશાદયઃ સંખ્યાસંખ્યાનન્તપ્રદેશકાઃ ॥ ૬ ॥

સૂક્ષ્મસ્થૂલપરિણામાઃ સ્યુઃ પ્રત્યેકમનન્તકાઃ ।

એકક્ષણાદ્યસંખ્યેયકાલાન્તસ્થિતિશાલિનઃ ॥ ૭ ॥

દ્વિપ્રદેશાદિકોઽનન્તપ્રદેશાન્તો વિવક્ષિતઃ ।

સ્કન્ધસમ્બદ્ધો વિભાગઃ સ ભવેત્ દેશસંજ્ઞકઃ ॥ ૮ ॥

નિર્વિભાજ્યો વિભાગો યઃ સ્કન્ધસંબદ્ધ એવ હિ ।

પરમાણુપ્રમાણોઽસૌ પ્રદેશ इति કીર્તિતઃ ॥ ૯ ॥

કાર્યકારણરૂપાઃ સ્યુર્દ્વિપ્રદેશાદયો યથા ।

દ્વિપ્રદેશો દ્વયોરણ્વોઃ કાર્ય ણ્યણુકકારણમ્ ॥ ૧૦ ॥

પરમાણુસ્ત્વપ્રદેશઃ પ્રત્યક્ષો જ્ઞાનચત્તુષામ્ ।

કાર્યાનુમેયોઽકાર્યશ્ચ ભવેત્કારણમેવ સઃ ॥ ૧૧ ॥

યદાહુઃ—કારણમેવ તદન્ત્યં સૂક્ષ્મો નિત્યશ્ચ ભવતિ પરમાણુઃ ।

એકરસવર્ણગન્ધો દ્વિસ્પર્શઃ કાર્યલિંગશ્ચ ॥ ૧૨ ॥

સ્કંધના વળી અનેક ભેદ છે: કેટલાકને બે પ્રદેશ છે, કેટલાકને ત્રણ પ્રદેશ છે, કેટલાકને વધતા વધતા સંખ્યાત સુધી પ્રદેશો છે, કેટલાકને અસંખ્ય પ્રદેશો છે અને કેટલાકને વળી અનન્ત પ્રદેશો છે. ૬.

વળી એઓમાંના પ્રત્યેક અનન્ત છે, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ પરિણામવાળા છે. અને સ્થિતિ, કોઈકોઈની એક ક્ષણની હોય છે, અને કોઈકોઈની એથી વધતી વધતી તે છેક અસંખ્યકાળ સુધાની છે. ૭.

બે પ્રદેશથી તે છેક અનન્તપ્રદેશ સુધીનો સ્કંધબદ્ધ વિભાગ—એતું નામ ‘દેશ’. ૮.

અવિભાજ્ય અને માત્ર સ્કંધબદ્ધ—એવો બે પરમાણુપ્રમાણુ વિભાગ—એતું નામ ‘પ્રદેશ’. ૯.

ઉપર દ્વિપ્રદેશી વગેરે બે સ્કન્ધ કહ્યા છે તે કાર્યરૂપ પણ છે અને (કોઈના) કારણરૂપ પણ છે: જેમકે ‘દ્વિપ્રદેશી’ (સ્કન્ધ) બે પરમાણુઓનું કાર્ય છે તેમ ત્રણ પરમાણુઓનું કારણ પણ છે ૧૦.

પરમાણુ અપ્રદેશી છે અને ફક્ત જ્ઞાનચક્ષુને જ ગોચર છે. વળી એ કાર્યાનુમેય છે; (યોતે) કોઈનું કાર્ય નથી, જો કે એ કોઈનો કારણભૂત તો છે. ૧૧.

(અન્યત્ર) કહ્યું છે કે:—અત્ય કારણરૂપ જ પરમાણુ છે. એ (પરમાણુ) નિત્ય છે, સૂક્ષ્મ

તત્રાપિ શીતોષ્ણસ્નિગ્ધરૂક્ષેષુ દ્વૌ ચતુર્ષ્વિરોધિનો ।

સ્પર્શો સ્યાતાં પરમાણુષ્વપરે ન કથંચન ॥ ૧૩ ॥

તથાહુઃ । પરમાણવાદીનામસંખ્યાતપ્રદેશસ્કન્ધપર્યન્તાનાં કેષાં-
ચિદનન્તપ્રાદેશિકાનામપિ સ્કન્ધાનાં તથા એકપ્રદેશાવગાઢાનાં યાવત્સં-
ખ્યાતપ્રદેશાવગાઢાનાં શીતોષ્ણસ્નિગ્ધરૂક્ષરૂપાશ્ચસ્વાર એવ સ્પર્શ
ઇતિ પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ ॥

દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ પરમાણુશ્ચતુર્વિધઃ ।

દ્રવ્યતોઽણુઃ પુદ્ગલાણુશ્ચતુર્લક્ષણ એવ સઃ ॥ ૧૪ ॥

અવાહ્યોઽગ્રાહ્ય એવાસાવભેદ્યોઽચ્છેદ્ય એવ ચ ।

ક્ષેત્રાણુસ્ત્વભ્રપ્રદેશશ્ચતુર્લક્ષણ એવ સઃ ॥ ૧૫ ॥

અપ્રદેશોઽવિભાગશ્ચામધ્યોઽનર્થ ઇતિ સ્મૃતઃ ।

કાલાણુઃ સમયાખ્યઃ સ્યાન્નતુર્લક્ષણ એવ સઃ ॥ ૧૬ ॥

વર્ણગન્ધરસસ્પર્શૈરહિતશ્ચાથ ભાવતઃ ।

દ્રવ્યાણુરેવ વર્ણાદિભાવપ્રાધાન્યતો મતઃ ॥ ૧૭ ॥

છે તથા એકરસવાળો, એકવાર્ણવાળો અને એકગન્ધવાળો છે; જો કે એને સ્પર્શ બે છે.
વળી એ કાર્યના લિંગરૂપ એટલે કે કાર્યાતુભેદ છે. ૧૨.

એને બે સ્પર્શો કહ્યા એ, શીત-ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ-એ ચારમાંના પરસ્પર-અવિ-
રોધી એવા હરકોઈ બે, સમજવા; બીજા નહિ ૧૩.

શ્રી પત્રવણાસૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યું છે કે:—અસંખ્ય પ્રદેશ, સ્કન્ધ સુધીના પરમાણુઓ
વગેરેને; તથા કેટલાક અનન્તપ્રદેશી સ્કન્ધોને; તેમજ એક પ્રદેશના અવગાહવાળાથી માંડીને
તે છેક સંખ્યાત પ્રદેશના અવગાહવાળાઓને શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ-એમ ચાર જ
સ્પર્શ હોય છે.

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ એમ ચારને લઈને, પરમાણુના ચાર પ્રકાર પાડ્યા છે. (૧)
દ્રવ્યને લઈને પડેલો બે (પડેલો) ભેદ એટલે કે દ્રવ્યાણુ-એના ચાર લક્ષણ છે: અવાહ્ય,
અગ્રાહ્ય, અલેદ્ય અને અચ્છેદ્ય. (૨) અભ્રપ્રદેશરૂપ ક્ષેત્રાણુના પણ ચાર લક્ષણ છે: અપ્રદેશી,
અવિભાગી, અમધ્ય અને અનર્થ. (૩) સમયાખ્ય કાળાણુના પણ ચાર લક્ષણ છે. ૧૪-૧૬.

ભાવને લઈને પડેલો, પરમાણુનો ચોથો પ્રકાર ભાવઆણુ. એનાં લક્ષણ:—વર્ણરહિતપણું,
ગંધરહિતપણું, રસરહિતપણું અને સ્પર્શરહિતપણું. વર્ણાદિક ભાવની પ્રધાનતાને લઈને

ભાવાણુરથવા સર્વજઘન્યશ્યામતાદિકમ્ ।

ઇહ પ્રયોજનં દ્રવ્યપરમાણુભિરેવ હિ ॥ ૧૮ ॥

इति भगवतीशतक २० उद्देश ५ ॥

સ નિત્યાનિત્યરૂપઃ સ્યાત્ દ્રવ્યપર્યાયભેદતઃ ।

તત્ર ચ દ્રવ્યતો નિત્યઃ પરમાણોરનાશતઃ ॥ ૧૯ ॥

પર્યાયતસ્ત્વનિત્યોઽસૌ યતો વર્ણાદિપર્યવાઃ ।

નશ્યન્ત્યેકે ભવન્ત્યન્યે વિસ્ત્રસાદિપ્રભાવતઃ ॥ ૨૦ ॥

અસ્ય શાશ્વતભાવેન કેચિત્ પર્યવનિત્યતામ્ ।

મન્યન્તે તદસ્યસ્માત્ પંચમાંગે સ્ફુટં શ્રુતમ્ ॥ ૨૧ ॥

પરમાણુપુગ્ગલેણં મંતે સાસણ અસાસણ । ગોયમ સિશ્ર સાસણ
સિશ્ર અસાસણ ॥ સે કેણઢેણં મંતે એવં વુચ્ચતિ । ગોઅમ દવ્વઢ્યાણ
સાસણ પજ્જવઢ્યાણ અસાસણ । ઇતિ ॥

પુદ્ગલનાં દશવિધઃ પરિણામોઽથ કથ્યતે ।

બન્ધનાખ્યો ગતિનામા સંસ્થાનાખ્યસ્તથા પરઃ ॥ ૨૨ ॥

દ્રવ્ય-અણુજ અભિમત છે. અથવા લાવ-અણુ એટલે સર્વમાં જઘન્ય એવું શ્યામત્વ આદિક.
આપણે તો અહિં દ્રવ્ય-અણુ (દ્રવ્ય પરમાણુ) નીજ વાત છે. ૧૭-૧૮.

એ પ્રમાણેની વાત ભગવતીસૂત્રમાં વીશમાશતકના પાંચમાં ઉદ્દેશમાં કહી છે.

પરમાણુના વળી બે ભેદ પડેઃ (૧) (દ્રવ્યતઃ) નિત્ય; કેમકે પરમાણુ અવિનાશી છે;
(૨) (પર્યાયતઃ) અનિત્ય; કેમકે વિસ્ત્રસા એટલે ષડન, પતન, વિધ્વંસ વગેરેના પ્રભાવથી
કેટલાક વર્ણાદિ નાશ પામે છે અને એની જગ્યાએ બીજા (ઉત્પન્ન) થાય છે. ૧૯-૨૦.

પરમાણુ શાશ્વત છે માટે (એના) પર્યાયો નિત્ય હોવા ભેદએ-એવું કેટલાકનું કહેવું છે.
પણ એ ખરું નથી. કારણકે પાંચમા અંગમાં નીચે પ્રમાણે ચોખ્ખો પાઠ છે. ૨૧—

હે ભગવંત, પરમાણુ પુદ્ગલ શાશ્વત છે કે અશાશ્વત ? (ઉત્તર) હે ગૌતમ, એ શાશ્વત
પણ છે અને અશાશ્વત પણ છે; દ્રવ્યની અપેક્ષાએ-દ્રવ્યલેખે શાશ્વત છે અને પર્યાય લેખે અ-
શાશ્વત છે.

હવે પુદ્ગલોનો દશ પ્રકારનો પરિણામ છે તેનાં નામ કહું છુંઃ (૧) બંધન,

ભેદાલ્પ્યઃ પરિણામઃ સ્યાત્ વર્ણગન્ધરસાભિધાઃ ।

સ્પર્શોઽગુરુલઘુઃ શબ્દઃ પરિણામા દશેત્યમી ॥ ૨૩ ॥

સ્યાદ્વિસ્રસાપ્રયોગાભ્યાં વન્ધઃ પૌંડ્રગલિકો દ્વિધા ।

તત્ર યો વિસ્રસાવન્ધઃ સોઽપિ ત્રિવિધ ઇપ્યતે ॥ ૨૪ ॥

વન્ધનપ્રત્યયઃ પાત્રપ્રત્યયઃ પરિણામજઃ ।

વન્ધનપ્રત્યયસ્તત્ર સ્કન્ધેષુ દ્વ્યણુકાદિષુ ॥ ૨૫ ॥

ભવેદ્ધિ દ્વ્યણુકાદીનાં વિમાત્રસ્તૈર્ગ્ધ્યરૌદ્રયતઃ ।

મિથોવન્ધોઽસંખ્યકાલમુત્કર્પાત્સમયોઽન્યથા ॥ ૨૬ ॥

યદાહુઃ । સમનિદ્વયાઽવન્ધો ન હોઽ સમલુલ્લવયાઽવિ ન હોઽ ।

વેમાયનિદ્વલુલ્લવત્તણેણ વન્ધા ડ સંધારાં ॥ ૨૭ ॥

વિષમમાત્રાનિરૂપણાર્થં ચોચ્યતે ।

નિદ્વસ્સ નિદ્વેણ દુયાહિણ । લુલ્લવસ્સ લુલ્લવેણ દુયાહિણ ।

નિદ્વસ્સ લુલ્લવેણ ઉવેતિ વંધો । જહન્નવજ્જો વિસમો સમો વા ॥ ૨૮ ॥

જીર્ણમયગુડાદીનાં ભાજને સ્થાનતા તુ યા ।

સ પાત્રપ્રત્યયઃ સંખ્યકાલો વાન્તર્મુહૂર્ત્તિકઃ ॥ ૨૯ ॥

(૨) ગતિ, (૩) સ્થાન, (૪) લેહ, (૫) વર્ણુ. (૬) ગંધ, (૭) રસ, (૮) સ્પર્શ, (૯) અગુરુલઘુ અને (૧૦) શબ્દ. ૨૨-૨૩.

એમાં વળી ‘ બંધ ’ ના બે લેહ છે. (૧) વિસ્રસાબંધ અને પ્રયોગબંધ. આ વિસ્રસાબંધના વળી ત્રણ ઉપલેહ છે બંધનપ્રત્યય, પાત્રપ્રત્યય અને પરિણામજ. બંધનપ્રત્યય (વિસ્રસાબંધ) દ્વ્યણુકાદિક સ્કન્ધોમા હોય છે. વળી વિષમ માત્રાએ સ્નિગ્ધતા અને ઋક્ષતા હોય તો દ્વ્યણુકાદિકોનો પરસ્પર સંબંધ થાય છે. અને તે ઉત્કૃષ્ટત. અસંખ્યકાળનો, અને જઘન્યતઃ એકસમયનો છે. ૨૪-૨૬.

કહ્યું છે કે સ્નિગ્ધપણાની કે રક્ષણાની સમ માત્રા હોય તો બંધ ન થાય, ‘ બંધ ’ થવા માટે તો સ્નિગ્ધતા અને રક્ષતાની વિષમ માત્રા જોઈએ. ૨૭.

વિષમમાત્રાના નિરૂપણ માટે એમ કહે છે કે.—સ્નિગ્ધે સ્નિગ્ધની કે લુપ્તે લુપ્તાની, સમ કે વિષમ માત્રા (એક બીજાથી) બે વધારે હોય તો જ ‘ બંધ ’ થાય છે. જ્યારે સ્નિગ્ધ અને લુપ્તાની, જઘન્યને વરજીને સમ કે વિષમ માત્રા હોય તો ‘ બંધ ’ થાય છે. ૨૮.

એટલું બંધપ્રત્યય વિષે કહ્યા પછી હવે પાત્રપ્રત્યય વિષે કહેવાનું કે વાસણની અંદર

परिणामप्रत्ययस्तु सोऽभ्रादीनामनेकधा ।

जघन्यश्चैकसमयं षणमासान् परमः पुनः ॥ ३० ॥

इति विस्त्रसाबन्धः ॥

अथ प्रयोगबन्धो यः स चैषां स्याच्चतुर्विधः ।

आलापनश्चालीनश्च शारीरतत्प्रयोगकौ ॥ ३१ ॥

तृणकाष्ठादिभाराणां रज्जुवेत्रलतादिभिः ।

संख्यकालान्तर्मुहूर्त्तौ बन्ध आलापनाभिधः ॥ ३२ ॥

चतुर्धा लीनबन्धस्तु प्रथमः श्लेषणाभिधः ।

समुच्चयोच्चयौ बन्धौ तुर्यः संहननाभिधः ॥ ३३ ॥

यः कुड्यकुट्टिमस्तम्भघटकाष्ठादिवस्तुषु ।

सुधामृत्पंकलाक्षाद्यैर्बन्धः स श्लेषणाभिधः ॥ ३४ ॥

तटाकदीर्घिकावप्रस्तूपदेवकुलादिषु ।

बन्धः सुधादिभिर्यः स्यात् बहूनां स समुच्चयः ॥ ३५ ॥

જીર્ણ મઘ અથવા ગોળ વગેરેનુ સ્થાનપણું રહે છે એ પાત્રપ્રત્યયવિસ્ત્રસાબંધ કહેવાય. એની સ્થિતિ સ જ્યાતકાળની કે અન્તર્મુહૂર્તની છે. ૨૯

હવે ત્રીજો પરિણામપ્રત્યય. મેઘ વગેરેનો ' બ ધ ' પરિણામપ્રત્યય (વિસ્ત્રસાબંધ) છે. એ અનેક પ્રકારનો છે. એનો સ્થિતિકાળ જઘન્ય એકસમય, અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસ છે. ૩૦.

એ પ્રમાણે પુદ્ગળોના ' વિસ્ત્રસાબંધ ' નુ સ્વરૂપ થયું .

હવે એના બીજા પ્રકાર ' પ્રયોગબંધ ' વિષે

પુદ્ગળોનો પ્રયોગબંધ ચાર પ્રકારનો છે: (૧) આલાપન, (૨) આલીન, (૩) શારીર અને (૪) શરીરપ્રયોગક. ૩૧.

રજ્જુ કે વેત્રલતા વગેરેથી તૃણ કે કાષ્ટના ભારા બાંધવા એ પહેલો ' આલાપનબંધ '. એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સ જ્યાતકાળની છે, અને જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની છે. ૩૨.

બીજો આલીનબંધ. એના વળી ચાર ભેદ છે: શ્લેષણ, સમુચ્ચય, ઉચ્ચય અને ચોથો સંહનન. ૩૩.

દિવાલ, ફરસબંધી, સ્તભ, ઘટ, કાષ્ટ વગેરેમાં ચુનો, માટી, પંક, લાખ વગેરે અકેકનો બંધ (અર્થાત્ આ વસ્તુઓ લગાવવી) એ શ્લેષણબંધ કહેવાય. ૩૪.

તૃણાવકરકાષ્ટાનાં તુષગોમયભસ્મનામ્ ।

ઉચ્ચત્વેન ચ યો બન્ધઃ સ સ્યાદુચ્ચયસંજ્ઞકઃ ॥ ૩૬ ॥

દ્વિધા સંહનનાશ્ચસ્તુ દેશસર્વવિભેદતઃ ।

તત્રાદ્યઃ શકટાંગાદૌ પરઃ ક્ષીરોદકાદિષુ ॥ ૩૭ ॥

આરમ્ભ્યાલાપનાદેષા જઘન્યોત્કર્ષતઃ સ્થિતિઃ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તસંખ્યાતકાલૌ જ્ઞેયા વિચક્ષણૈઃ ॥ ૩૮ ॥

દ્વિધા શરીરબન્ધઃ સ્યાદેકઃ પૂર્વપ્રયોગજઃ ।

પ્રત્યુત્પન્નપ્રયોગોત્થઃ પરઃ સોઽમૂતપૂર્વકઃ ॥ ૩૯ ॥

તત્રાદ્યોઽન્યસમુદ્ઘાતે ક્ષિતાનાં દેહતો બહિઃ ।

તૈજસકાર્મણાણૂનાં પુનઃ સંકોચને ભવેત્ ॥ ૪૦ ॥

સમુદ્ઘાતાન્નિવૃત્તસ્ય પરઃ કેવલિનોદ્દસુ ।

સ્યાત્ પંચમે ક્ષણે તેજઃકાર્મણાણુસમાહૃતૌ ॥ ૪૧ ॥

વળી તળાવ, વાવ, કોટ, સ્તૂપ, દેવમંદિર વગેરેને વિષે યુનો વગેરે ઝાઝી વસ્તુઓનો બંધ (એકમાંજ ઘણી વસ્તુઓ લગાવવી) એ સમુચ્ચયબંધ. ૩૫.

ખડ, કચરો, લાકડાં, ગોમય અને રક્ષા વગેરેનો ઉંચો ઢગલો કર્યો હોય તે ‘ઉચ્ચયબંધ’. ૩૬

હવે (‘ આલીન ’ નો) ચોથો પ્રકાર સંહનન બંધ-એના બે લેદ છેઃ ગાડાના અંગોનું એકત્ર બંધન એ એકત્રું દેખાન્ત. ક્ષીરમાં પાણીનો બંધ (પાણી ભેળવવું) એ બીજા લેદનું દેખાન્ત. ૩૭.

‘ આલાપન ’ બંધની જેમ, ચારે પ્રકારના ‘ આલીન ’ બંધની સ્થિતિ જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત્તની અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતકાળની છે. ૩૮.

હવે પુદ્ગળોના પ્રયોગબંધનો ત્રીજો પ્રકાર-જે શારીરબંધ-તે-વધે

એના બે લેદ છેઃ (૧) પૂર્વપ્રયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા અને (૨) ઉત્પન્ન થયેલા પ્રયોગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો-અમૂતપૂર્વ. ૩૯.

શરીરથકી બહાર પ્રક્ષેપેલા તૈજસ અને કાર્મણુના પરમાણુઓ અન્ય સમુદ્ઘાતને વિષે પુનઃ સંકોચાય ત્યારે જે શરીરબંધ થાય તે પહેલા પ્રકારનો શરીરબંધ. ૪૦

અને સમુદ્ઘાતથી નિવૃત્ત થયેલા જિનભગવાનને, આઠમાંથી પાંચમા ક્ષણમાં, તૈજસ અને કાર્મણુના પરમાણુઓને હરતાં જે શરીરબંધ થાય તે બીજા પ્રકારનો શરીરબંધ. ૪૧

આત્મપ્રદેશવિસ્તારે તેજઃકાર્મણ્યોરપિ ।

વિસ્તારઃ સંહૃતૌ તેષાં સંઘાતઃ સ્યાત્તયોરપિ ॥ ૪૨ ॥

દેહપ્રયોગબન્ધસ્તુ બહુધૌદારિકાદિકઃ ।

સ પંચમાંગે શતકેઽષ્ટમે જ્ઞેયઃ સવિસ્તરઃ ॥ ૪૩ ॥

इति बन्धपरिणामः ॥ १ ॥

ગતેઃ પરિણતિર્દ્વૈધા સંસ્પૃશન્ત્યસ્પૃશન્ત્યપિ ।

દ્વયોરયં વિશેષસ્તુ વર્ણિતસ્તત્ત્વપારગૈઃ ॥ ૪૪ ॥

પુદ્ગલસ્યાન્તરા વસ્ત્વન્તરં સંસ્પૃશતો ગતિઃ ।

યાસૌ ભવેત્ સંસ્પૃશન્તી દ્વિતીયા, સ્યાત્તતોઽન્યથા ॥ ૪૫ ॥

अथवा द्विधा गतिपरीमाणो दीर्घान्यगतिभेदतः ।

દીર્ઘદેશાન્તરપ્રાપ્તિહેતુરાદ્યોઽન્યથાપરઃ ॥ ૪૬ ॥

एकेन समयेनैव पुद्गलः किल गच्छति ।

લોકાન્તાદન્યલોકાન્તં ગતેઃ પરિણતેર્બલાત્ ॥ ૪૭ ॥

આત્મપ્રદેશો વિસ્તૃત થતાં, તૈજસ અને કાર્મણ્ય શરીર પણ વિસ્તૃત થાય છે; અને આત્મપ્રદેશોનો સંહાર થતાં, એ એક શરીરોનો પણ સંઘાત થાય છે. ૪૨.

વળી શરીર પ્રયોગબંધ તો બહુધા ઔદારિક આદિનોજ થાય છે. આ વાત વિસ્તારથી પાંચમા ‘ અંગ ’ ના આઠમા શતકમાં વર્ણવી છે ત્યાંથી જાણી લેવી. ૪૩.

એવી રીતે બંધપરિણામતું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. (૧).

હવે ગતિપરિણામ વિષે. (૨).

(ઉપર પુદ્ગલોનો દશ પ્રકારનો પરિણામ ગણાવ્યો છે તેમાં આ ‘ ગતિ પરિણામ ’ બીજો પ્રકાર છે.) પુદ્ગલની ગતિ બે પ્રકારની છેઃ (૧) સ્પર્શ કરતી અને (૨) સ્પર્શ ન કરતી. પુદ્ગલને પોતાની ગતિદરમ્યાન વચ્ચે વચ્ચે અન્ય વસ્તુઓનો સ્પર્શ થાય એવી ગતિ તે ‘ સ્પર્શતી ’ ગતિ; અને વચ્ચે કોઈ વસ્તુનો સ્પર્શ ન થાય એવી ગતિ તે ‘ અસ્પર્શતી ’ ગતિ. ૪૪-૪૫.

અથવા, ‘ દીર્ઘગતિ ’ અને ‘ હ્રસ્વગતિ ’ એમ પણ ‘ ગતિપરીણામ ’ ના બે ભેદ થાય. દૂર દેશાન્તર પહોંચવાના હેતુરૂપ-એ પહેલો પ્રકાર; અને એથી ઉલટો-એ બીજો પ્રકાર. ૪૬.

‘ ગતિપરીણામ ’ ને બળે પુદ્ગલ ‘ લોક ’ ને એક છેડેથી બીજે છેડે એકજ સમયમાં જઈ શકે છે ૪૭.

તથાહુઃ । પરમાણુપુગ્ગલેણં મંતે લોગસ્સ પુરચ્છિમિહ્લાતો ચરિમંતાઓ
 પચ્ચચ્છિમિહ્લં ચરિમંતં એક સમયેણં ગચ્છતિ દહિણિહ્લાઓ ચરિમંતાઓ
 ઉત્તરિહ્લં ચરિમંતં ઉત્તરિહ્લાઓ ચરિમંતાઓ દાહિણિહ્લં ચરિમંતં ઉવ-
 રિહ્લાઓ ચરિમંતાઓ હેઠિહ્લં ચરિમંતં હેઠિહ્લાઓ ચરિમંતાઓ ઉવ-
 રિહ્લં ચરિમંતં એગેણં સમણં ગચ્છતિ હંતા ગોયમા જાવ ગચ્છતિ ॥
 इति भगवतीसूत्रे शतक १६ उद्देश ८ ॥

इति गतिपरीणामः ॥ २ ॥

परिमंडलं च वृत्तं त्र्यस्त्रं च चतुरस्त्रकम् ।

आयतं च रूप्यजीवसंस्थानं पंचधा मतम् ॥ ४८ ॥

मंडलावस्थिताणवोधं वहिः शुषिरमन्तरे ।

वलयस्येव तद् ज्ञेयं संस्थानं परिमंडलम् ॥ ४९ ॥

अन्तःपूर्णं तदेव स्यात् वृत्तं कुलालचक्रवत् ।

त्र्यस्त्रं शृंगाटवत् कुम्भिकादिवच्चतुरस्त्रकम् ॥ ५० ॥

आयतं दण्डवत् दीर्घं घनप्रतरभेदतः ।

चत्वारि स्युर्द्विधा संस्थानानि प्रत्येकमादितः ॥ ५१ ॥

ભગવતીસૂત્રના સોળમા શતકના આઠમા ઉદ્દેશમાં શ્રી ગૌતમ પૂછે છે—હે ભગવંત !
 લોકના પૂર્વાન્તથી પશ્ચિમાન્તસુધી, દક્ષિણાન્તથી ઉત્તરાન્ત સુધી, ઉત્તરાન્તથી દક્ષિણાન્ત
 સુધી, ઉર્ધ્વાન્તથી અધઃઅન્તસુધી અને અધઃઅન્તથી ઉર્ધ્વાન્ત સુધી પરમાણુ પુગ્ગલ શુ
 એકજ સમયમાં જાય છે ? ત્યારે ભગવાન, ઉત્તર આપે છે—હે ગૌતમ, હા, એક સમયમા સર્વે
 સ્થળે પહોચી જાય છે.

હવે ‘ સંસ્થાન પરીણામ ’ વિષે. (શ્લોક ૪૮ થી ૧૦૬ સુધી). (૩)

૩મી જીવન પાંચ પ્રકારનું સંસ્થાન કહ્યું છે: (૧) પરિમંડળ, (૨) વૃત્ત, (૩)
 ત્રિકોણ, (૪) ચતુષ્કોણ અને (૫) આયત. ૪૮.

પરમાણુઓનો સમૂહ બહારના ભાગમા મંડળની પેઠે રહેલ હોય અને વલયની જેમ
 વચ્ચે પોલાણ હોય એવા સંસ્થાનને પરિમંડળ સંસ્થાન કહે છે. ૪૯.

એમાં જો વળી વચ્ચે કુલાલના ચક્રની જેમ પરમાણુઓથી ભરેલું હોય તો ‘ વૃત્તસંસ્થાન ’
 કહેવાય. વળી શીંગોડા જેવું હોય તો ‘ ત્રિકોણસંસ્થાન ’, કુલિકા જેવું હોય તો ‘ ચતુ-

આયતં તુ ત્રિધા શ્રેણિઘનપ્રતરભેદતઃ ।

ઓજયુગ્મપ્રદેશાનિ દ્વેધામૂનિ વિનાદિમમ્ ॥ ૫૨ ॥

ઓજઃપ્રદેશં પ્રતરવૃત્તં પંચાણુસમ્ભવમ્ ।

પંચાકાશપ્રદેશાવગાઢં ચ પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૫૩ ॥

યત્ર પ્રદેશાશ્ચત્વારશ્ચતુર્દિશં પ્રતિષ્ઠિતાઃ ।

એકપ્રદેશોઽન્તર્ વૃત્તપ્રતરં તદ્યથોદિતમ્ ॥ ૫૪ ॥

યુગ્મપ્રદેશં પ્રતરવૃત્તં ચ દ્વાદશાણુકમ્ ।

તાવદમ્રાંશાવગાઢં તત્ત્વૈવમિહ જાયતે ॥ ૫૫ ॥

ચતુર્ષ્વમ્રપ્રદેશેષુ ચત્વારોંશા નિરન્તરમ્ ।

સ્થાપ્યન્તે રુચકાકારાસ્તત્પરિક્ષેપતસ્તતઃ ॥ ૫૬ ॥

દ્વૌ દ્વૌ ચતુર્દિશં સ્થાપ્યૌ પ્રદેશૌ જાયતે તતઃ ।

યુગ્મપ્રદેશં પ્રતરવૃત્તમુક્તં પુરાતનૈઃ ॥ ૫૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

બકોણુ સંસ્થાન ’, અને દાંડની જેવું આયત-દીર્ઘ હોય તો ‘ આયતસંસ્થાન ’ કહેવાય. ૫૦-૫૧.

પહેલા ચાર પ્રકારના સંસ્થાનોના (૧) ઘન અને (૨) પ્રતર-એમ બન્ને લેદ છે, અને પાંચમો પ્રકાર જે ‘ આયત ’-એના (૧) શ્રેણિ, (૨) ઘન અને (૩) પ્રતર-એમ ત્રણ લેદ છે. ૫૧-૫૨.

‘ પરિમ ડાળ ’ શિવાયના અન્ય ચારે પ્રકારના સંસ્થાનોના વળી ‘ ઓજપ્રદેશી ’ અને ‘ યુગ્મપ્રદેશી ’ એમ બે લેદ છે. ૫૨.

‘ ઓજપ્રદેશીપ્રતરવૃત્ત ’ પાંચ પરમાણુઓના બનેલો અને પાંચ આકાશપ્રદેશ અવગાહીને રહેલો હોય. ૫૩.

જેમાં ચાર પ્રદેશો ચાર દિશામાં રહેલા હોય અને એક પ્રદેશ વચ્ચે રહેલો હોય એ ‘ ઓજપ્રદેશી પ્રતરવૃત્ત ’ કહેવાય છે. ૫૪.

‘ યુગ્મપ્રદેશી પ્રતરવૃત્ત ’ બારપરમાણુવાળો હોય અને વળી બાર આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહેલો હોય. ૫૫

એ આવી રીતે બનેઃ ચાર આકાશ પ્રદેશોની અદર આંતરાવિના ચાર રૂચકાકાર અશો સ્થાપવા; અને પછી એમના પરિક્ષેપપૂર્વક ચારે દિશાઓમાં બન્ને પ્રદેશો સ્થાપવા. ૫૬-૫૭.

સપ્તાણુકં સપ્તર્વાંશાવગાઢં ચ ભવેદિહ ।
 ઓજઃપ્રદેશનિષ્પન્નં ઘનવૃત્તં હિ તદ્યથા ॥ ૫૮ ॥
 પંચપ્રદેશે પ્રતરવૃત્તે કિલ પુરોદિતે ।
 અથ ઊર્ધ્વં ચ મધ્યાણોરૈકૈકોઽણુર્નિવેશ્યતે ॥ ૫૯ ॥
 દ્વાત્રિંશદણુસંપન્નં તાવત્ર્વાંશાવગાઢકમ્ ।
 યુગ્મપ્રદેશં હિ ઘનવૃત્તં ભવતિ તદ્યથા ॥ ૬૦ ॥
 ઉક્તપ્રતરવૃત્તસ્ય દ્વાદશાંશાત્મકસ્ય વૈ ।
 ઉપરિષ્ઠાત્ દ્વાદશાન્યે સ્થાપ્યન્તે પરમાણવઃ ॥ ૬૧ ॥
 તતઃ પુનર્મધ્યમાણુચતુષ્કસ્યાપ્યુપર્યધઃ ।
 સ્થાપ્યન્તે કિલ ચત્વારશ્ચત્વારઃ પરમાણવઃ ॥ ૬૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 ઓજઃપ્રદેશં પ્રતરઞ્ચક્ષ્ત્રં તુ ત્રિપ્રદેશકમ્ ।
 ત્રિપ્રદેશાવગાઢં ચ તદેવં જાયતે યથા ॥ ૬૩ ॥
 સ્થાપ્યેતે દ્વાવણૂ પંક્ત્યા એકસ્યાધસ્તતઃ પરમ્ ।
 એકોઽણુઃ સ્થાપ્યત્ત્વમિતિ નિર્દિષ્ટં શિષ્ટદૃષ્ટિભિઃ ॥ ૬૪ ॥
 યુગ્મપ્રદેશં પ્રતરઞ્ચક્ષ્ત્રં તુ ષટ્પ્રદેશકમ્ ।
 ષટ્પ્રદેશાવગાઢં ચ તદેવં કિલ જાયતે ॥ ૬૫ ॥

સાત પરમાણુઓવાળું અને સાત આકાશપ્રદેશ અવગાહીને રહેલું હોય એ ‘ઓજપ્રદેશી ઘનવૃત્ત’ કહેવાય છે. તે, પૂર્વોક્ત પાંચપ્રદેશી પ્રતરવૃત્તમા નીચે, ઉપર અને મધ્યના પરમાણુમા અકેકો પરમાણુ સ્થાપવાથી થાય છે. ૫૮-૫૯

‘યુગ્મપ્રદેશી ઘનવૃત્ત’ બત્રીશ પરમાણુઓનો બનેલો અને બત્રીશ આકાશપ્રદેશને અવગાહીને રહેલ હોય. તે, પૂર્વોક્ત બારઅશી પ્રતરવૃત્તની ઉપર બીજા બાર પરમાણુ સ્થાપવાથી, અને પાંચ મધ્યના ચાર પરમાણુઓની ઉપર અને નીચે ચારચાર પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે. ૬૦-૬૨.

જેને ત્રણ પ્રદેશો હોય અને ત્રણ પ્રદેશનો અવગાહ હોય એ ‘ઓજપ્રદેશી પ્રતર ત્રિકોણ’ કહેવાય. એ, બે પરમાણુઓને શ્રેણિબંધ સ્થાપી તેમાંના એકની નીચે બીજો એક પરમાણુ સ્થાપવાથી થાય છે. ૬૩-૬૪.

જેને છ પ્રદેશો હોય અને છ પ્રદેશનો અવગાહ હોય એ ‘યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર ત્રિકોણ’

ત્રયઃ પ્રદેશાઃ સ્થાપ્યન્તે પંક્ત્યાણુદ્વિતયં તતઃ ।

આદ્યસ્યાધો દ્વિતીયસ્ય ત્વધ એકો નિવેશ્યતે ॥ ૬૬ ॥

ઓજાણુકં ઘનત્રયસ્રં પંચત્રિંશત્પ્રદેશકમ્ ।

પંચત્રિંશત્ત્રવપ્રદેશાવગાઢં ચ ભવેદ્યથા ॥ ૬૭ ॥

તિર્યક્ નિરન્તરાઃ પંચ સ્થાપ્યન્તે પરમાણવઃ ।

તાનધોઽધઃ ક્રમેણૈવં સ્થાપ્યન્તે પરમાણવઃ ॥ ૬૮ ॥

તિર્યગેવ હિ ચત્વારસ્રયો દ્વાવેક એવ ચ ।

જાતોઽયં પ્રતરઃ પંચદશાંશઃ પંચપંક્તિકઃ ॥ ૬૯ ॥

તતશ્ચાસ્યોપરિ સર્વપંક્તિષ્વન્ત્યાન્ત્યમંશકમ્ ।

વિમુચ્યાંશા દશ સ્થાપ્યાસ્તસ્યાપ્યુપરિ ષદ્ તથા ॥ ૭૦ ॥

ઇત્યમેવ તદુપરિ ત્રય એકસ્તતઃ પુનઃ ।

ઉપર્યસ્યાપીતિ પંચત્રિંશત્સ્યુઃ પરમાણવઃ ॥ ૭૧ ॥ ચતુર્ભિઃ કલાપકમ્ ॥

યુગ્મપ્રદેશં તુ ઘનત્રયસ્રં ચતુઃપ્રદેશકમ્ ।

ચતુર્વ્યોમાંશાવગાઢં તદપ્યેવં ભવેદિહ ॥ ૭૨ ॥

પૂર્વોક્તે પ્રતરત્રયસ્રે ત્રિપ્રદેશાત્મકે કિલ ।

અણોરેકસ્યોર્ધ્વમેકઃ સ્થાપ્યતે પરમાણુકઃ ॥ ૭૩ ॥

કહેવાય. એ, શ્રેણિબંધ ત્રણ પ્રદેશોને સ્થાપી, તેમાના પહેલાની નીચે એ પરમાણુઓ અને બીજાની નીચે એક પરમાણુ સ્થાપવાથી થાય છે. ૬૫-૬૬.

જેને પાંત્રીશ પ્રદેશો હોય અને પાંત્રીશ આકાશપ્રદેશોને અવગાહ હોય એ ‘ ઓજા પ્રદેશી ત્રિકોણુઘન ’ કહેવાય. ૬૭.

એ આ પ્રમાણે થાય:—પાંચ પરમાણુઓને આન્તરાવિના તીર્છા સ્થાપવા. પછી એઓની નીચે નીચે અનુક્રમે પરમાણુઓ સ્થાપવા—તે આ રીતે:—તીર્છા ચાર, પછી ત્રણ, પછી બે અને પછી એક. આમ કરવાથી પંદર અશ્વાળો પાંચ પંક્તિને પ્રતર થશે. વળી પછી તેની ઉપર, સર્વ પંક્તિને ધિષ્ઠિ છેલ્લા છેલ્લા અશો પડતા મૂકી, દશ અશો સ્થાપવા, અને એની ઉપર વળી છ અશો સ્થાપવા. વળી એવીજ રીતે એની ઉપર ત્રણ, અને એની ઉપર વળી એક સ્થાપવો. આ પ્રમાણે એ પાંત્રીશ પરમાણુઓથી થાય છે. ૬૮-૭૧.

જેને ચાર પ્રદેશો હોય અને જે ચાર આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહું હોય એ ‘ યુગ્મ

ઓજઃપ્રદેશં પ્રતરચતુરસ્રં નવાંશકમ્ ।
 નવાકાશાંશાવગાઢમિત્થં તદપિ જાયતે ॥ ૭૪ ॥
 તિર્યગ્ નિરન્તરં તિસ્રઃ પંક્તયસ્ત્રિપ્રદેશિકાઃ ।
 સ્થાપ્યન્તે તર્હિ જાયેત ચતુરસ્રમયુગ્મજમ્ ॥ ૭૫ ॥
 યુગ્મપ્રદેશં પ્રતરચતુરસ્રં તુ તદ્ ભવેત્ ।
 ચતુરભ્રાંશાવગાઢં ચતુઃપ્રદેશસમ્ભવમ્ ॥ ૭૬ ॥
 દ્વિદ્વિપ્રદેશે દ્વે પંક્તી સ્થાપ્યેતે તત્ર જાયતે ।
 યુગ્મપ્રદેશં પ્રતરચતુરસ્રં યથોદિતમ્ ॥ ૭૭ ॥
 સત્તવિંશત્યણુજાતં તાવદભ્રાંશસંસ્થિતમ્ ।
 ઓજઃપ્રદેશં હિ ઘનચતુરસ્રં ભવેદિહ ॥ ૭૮ ॥
 નવપ્રદેશપ્રતરચતુરસ્રસ્ય તસ્ય વૈ ।
 ઉપર્યધો નવ નવ સ્થાપ્યન્તે પરમાણુવઃ ॥ ૭૯ ॥
 અષ્ટવ્યોમાંશાવગાઢં સ્પષ્ટમષ્ટપ્રદેશકમ્ ।
 યુગ્મપ્રદેશં તુ ઘનચતુરસ્રં ભવેદ્યથા ॥ ૮૦ ॥

પ્રદેશી ત્રિકોણુઘન ' કહેવાય છે. તે, પૂર્વોક્ત ત્રણુપ્રદેશી ત્રિકોણુ-પ્રતરમાં એક પરમાણુની ઉપર એક પરમાણુ સ્થાપવાથી થાય છે ૭૨-૭૩.

જેને નવ અશો હોય તથા નવ આકાશપ્રદેશનો અવગાહ હોય એ ' ઓજપ્રદેશી ચોખુણુપ્રતર ' કહેવાય છે. એ, બીલકુલ અન્તરવિના તીર્છી ત્રણુપ્રદેશી ત્રણુ શ્રેણિ સ્થાપવાથી થાય છે ૭૪-૭૫.

જેને ચાર આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય અને જે ચાર પ્રદેશોથી થયું હોય એ ' યુગ્મપ્રદેશી ચોખુણુપ્રતર ' કહેવાય છે. એ, બળ્બે પ્રદેશોવાળી બે શ્રેણિ સ્થાપવાથી થાય છે. ૭૬-૭૭.

જેને સત્યાવીશ આકાશપ્રદેશો હોય અને જે સત્યાવીશ પરમાણુઓથી થયેલું હોય એ ' ઓજપ્રદેશી ચોરસઘન ' કહેવાય છે. એ, નવપ્રદેશી ચોરસપ્રતરની ઉપર અને નીચે નવ નવ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે. ૭૮-૭૯.

જેને આઠ પ્રદેશો હોય અને આઠ આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ યુગ્મપ્રદેશી

ચતુઃપ્રદેશપ્રતરચતુરસ્રસ્ય ચોપરિ ।

ચતુઃપ્રાદેશિકોઽન્યોઽપિ પ્રતરઃ સ્થાપ્યતે કિલ ॥ ૮૧ ॥

ઓજપ્રદેશજં શ્રેણયાયતં સ્યાત્રિપ્રદેશજમ્ ।

ત્ર્યંશાવગાઢમણુષુ ત્રિષુ ન્યસ્તેષુ સંતતમ્ ॥ ૮૨ ॥

નિરન્તરં સ્થાપિતાભ્યામણુભ્યાં દ્વિપ્રદેશજમ્ ।

યુગ્મપ્રદેશજં શ્રેણયાયતં દ્વચમ્રાંશસંસ્થિતમ્ ॥ ૮૩ ॥

ઓજપ્રદેશં પ્રતરાયતં પંચદશાંકકમ્ ।

તાવદ્વ્યોમાંશાવગાઢમિત્થં તદપિ જાયતે ॥ ૮૪ ॥

પંક્તિત્રયેઽપિ સ્થાપ્યન્તે પંચપંચાણવસ્તદા ।

ઓજપ્રદેશજનિતં ભવતિ પ્રતરાયતમ્ ॥ ૮૫ ॥

ષટ્ક્રાંશસ્થં ષટ્પ્રદેશં સ્યાદ્યુગ્મપ્રતરાયતમ્ ।

ત્રિષુ ત્રિષુ દ્વયોઃ પંક્ત્યોન્યસ્તેષુ પરમાણુષુ ॥ ૮૬ ॥

પંચચત્વારિંશદંશમોજાણુકં ઘનાયતમ્ ।

પંચચત્વારિંશદમ્રપ્રદેશેષુ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૮૭ ॥

ચોરસઘન ’ કહેવાય છે. એ ચાર પ્રદેશો ચોખ્ખુપ્રતરની ઉપર એક બીજો ચાર પ્રદેશી પ્રતર સ્થાપવાથી થાય છે. ૮૦-૮૧.

જેને ત્રણ પ્રદેશો હોય અને ત્રણ આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ‘ ઓજપ્રદેશી શ્રેણયાયત ’ કહેવાય. એ ત્રણ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે. ૮૨.

જેને બે પ્રદેશો હોય અને જે બે આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહેલું હોય એ ‘ યુગ્મપ્રદેશી શ્રેણયાયત ’ કહેવાય. એ બીજાકુલ અન્તર વિના બે પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે. ૮૩.

જેને પંદરપ્રદેશો હોય અને પંદર આકાશ પ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ‘ ઓજપ્રદેશી પ્રતરાયત ’ કહેવાય છે. એ, ત્રણે શ્રેણિઓમાં પાંચપાંચ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે. ૮૪-૮૫.

જેને છ પ્રદેશો હોય અને છ આકાશ પ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ‘ યુગ્મપ્રદેશી પ્રતરાયત ’ કહેવાય છે. એ, બેઉ શ્રેણિઓમાં ત્રણ ત્રણ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે. ૮૬

જેને પીસ્તાળીશ પ્રદેશો હોય અને એટલાજ આકાશ પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલું હોય

૭૦ મા ફારમમાં ૫૩, ૫૮, ૬૩, ૭૪ અને ૭૮-આ શ્લોકોમાં ઓજઃ જપાઈ ગયું છે તે ઓજ વાંચવું.

[ઓજ=એકી (સંખ્યા); યુગ્મ=એકી (સંખ્યા)]

તત્ર ચ પૂર્વમુક્તે પંચદશપ્રદેશપ્રતરાયતે ।
 પંચદશ પંચદશાણવઃ સ્થાપ્યા ઉપર્યધઃ ॥ ૮૮ ॥
 દ્વાદશાંશં દ્વાદશાભ્રાંશાવગાઢં ઘનાયતમ્ ।
 યુગ્મપ્રદેશજં જ્ઞેયમિત્થં તદપિ જાયતે ॥ ૮૯ ॥
 ષઢંકસ્ય ચ પ્રતરાયતસ્યોપરિ વિન્યસેત્ ।
 ષટ્પ્રદેશાંસ્તતો યુગ્મપ્રદેશં સ્યાત્ ઘનાયતમ્ ॥ ૯૦ ॥
 વિંશત્યભ્રાંશાવગાઢં વિંશત્યંશાત્મકં ભવેત્ ।
 યુગ્મપ્રદેશં પ્રતરપરિમણ્ડલનામકમ્ ॥ ૯૧ ॥
 ચતુર્દિશં તુ ચત્વારશ્ચત્વારઃ પરમાણવઃ ।
 વિદિચ્છુ સ્થાપ્ય એકૈકો ભવેદેવં કૃતે સતિ ॥ ૯૨ ॥
 અણૂનાં વિંશતેરેષામુપર્યણુષુ વિંશતૌ ।
 સ્થાપિતેષુ યુગ્મજાતં સ્યાત્ ઘનં પરિમણ્ડલમ્ ॥ ૯૩ ॥
 એતચ્ચત્વારિંશદંશં તાવત્ત્વાંશપ્રતિષ્ઠિતમ્ ।
 ઓજપ્રદેશજનિતૌ ત્વત્ર ભેદૌ ન સંમતૌ ॥ ૯૪ ॥

એ ‘ ઓજપ્રદેશી ઘનાયત ’ કહેવાય છે. એ, પૂર્વોક્ત પંદરપ્રદેશી પ્રતરાયતમાં ઉપર તેમજ હેઠળ પંદર પંદર પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે. ૮૭-૮૮.

એને બાર પ્રદેશો હોય અને બાર આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ‘ યુગ્મપ્રદેશી ઘનાયત ’ કહેવાય છે. એ, છ પ્રદેશી પ્રતરાયતની ઉપર છ પ્રદેશો સ્થાપવાથી થાય છે. ૮૯-૯૦.

એને વીશ પ્રદેશો હોય અને વીશ આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ‘ યુગ્મપ્રદેશી પ્રતરપરિમંડળ ’ કહેવાય છે. એ, ચાર દિશાઓમાં ચાર ચાર પરમાણુઓ, અને ચાર ખુણાઓમાં એકેક પરમાણુ સ્થાપવાથી થાય છે. ૯૧-૯૨.

ઉપર પ્રમાણે વીશ પરમાણુઓ સ્થાપી, એ વીશની ઉપર બીજા વીશ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી ‘ યુગ્મપ્રદેશી ઘનપરિમંડળ ’ થાય છે. એને આલીશ પ્રદેશો હોય છે અને આલીશ આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય છે.

‘ પ્રતરપરિમંડળ ’ અને ‘ ઘનપરિમંડળ ’ ‘ ઓજપ્રદેશી ’ હોય નહિ. ૯૩-૯૪.

ઉક્તપ્રદેશન્યૂનત્વે સમ્ભવન્તિ ન નિશ્ચિતમ્ ।

સંસ્થાનાનિ યથોક્તાનિ તત્ત્વં પ્રરૂપણા ॥ ૯૫ ॥

યથા પૂર્વોક્તતઃ પંચાણુકપ્રતરવૃત્તતઃ ।

એકત્રાંશે કર્ષિતે સ્યાત્ સમાંશં ચતુરસ્રકમ્ ॥ ૯૬ ॥

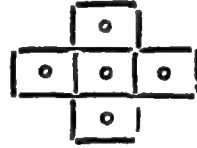
એતાન્યતીન્દ્રિયત્વેન નૈવાતિશયવર્જિતૈઃ ।

જ્ઞેયાન્યતઃ સ્થાપનાભિઃ પ્રદર્શ્યન્તે ઇમાસ્તુ તાઃ ॥ ૯૭ ॥

ઉપર કહ્યા એ કરતાં ન્યૂન પ્રદેશો હોય તો એ કહ્યા પ્રમાણેના સંસ્થાનો બીલકુલ સંભવતા જ નથી માટે એમ પ્રરૂપણા કરી છે. કેમકે પૂર્વોક્ત પાંચ આણુવાળા પ્રતરવૃત્તમાંથી એક અંશ એછો કરીએ છીએ તો સમઅંશવાળું ચોરસ થાય છે. ૯૫-૯૬.

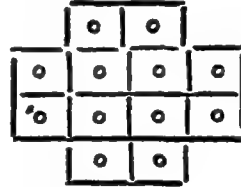
પૂર્વોક્ત સંસ્થાનો સર્વે અતીન્દ્રિય છે. માટે જેમનામાં અતિશયો એટલે અમુક અસાધારણ વિશિષ્ટતાઓ ન હોય એઓ એ જાણી શકે નહિં. એટલાસાથ એ નીચે પ્રમાણે સ્થાપનાપૂર્વક દર્શાવવામાં આવે છે. ૯૭.

એજપ્રદેશી પ્રતર વૃત્ત પાંચ પરમાણુનું

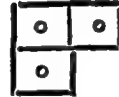
આણું હોય.

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર વૃત્ત બાર પરમાણુનું

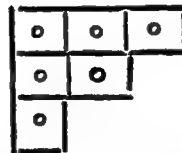
આણું હોય.

એજપ્રદેશી પ્રતર ત્રિકોણ ત્રણ પરમાણુનું

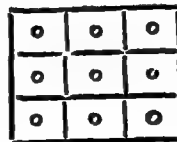
આણું હોય.

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર ત્રિકોણ છ પરમાણુનું

આણું હોય.

એજપ્રદેશી પ્રતર ચતુષ્કોણ નવ પરમાણુનું

આણું હોય.

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર ચતુષ્કોણ ચાર પરમાણુનું

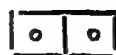
આણું હોય.

એજપ્રદેશી શ્રેણિ-આયત ત્રણ પરમાણુનું

આણું હોય.

યુગ્મપ્રદેશી શ્રેણિ-આયત બે પરમાણુનું

આણું હોય.

જઘન્યાનિ કિલૈતાનિ સર્વાણ્યુત્કર્ષતઃ પુનઃ ।

અનન્તાણુસ્વરૂપાણિ મધ્યમાન્યપરાણિ તુ ॥ ૯૮ ॥

તથોક્તમુત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તૌ ।

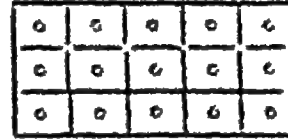
પરિમંડલે ય વદે તંસે ચડરંસ આયણ ચૈવ ।

ઘણપયરપદમવજ્જં ઓજપપસે ય જુમ્મે ય ॥ ૯૯ ॥

પંચગવારસગં खलु सत्तगवत्तीसगं च वटंमि ।

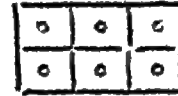
ति य छक्कगणतीसा चत्तारि य हेअंति तंसंमि ॥ ૧૦૦ ॥

ઓજપ્રદેશી પ્રતર આયત પંદર પરમાણુનું

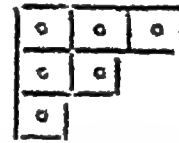
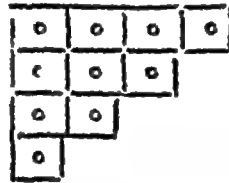
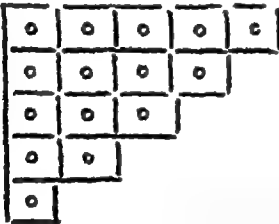
આણું હોય.

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર આયત છ પરમાણુનું

આણું હોય.

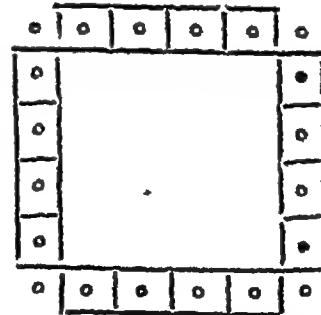
ઓજપ્રદેશી
ધન ત્રિકોણ
પાંત્રીશ પર-
માણુનું

આ પ્રમાણે.

પાંચ આકૃતિઓ અતુકમે એકબીજા ઉપર સુકવાથી થાય.

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર પરિમંડળ વીશ પરમાણુનું

આણું હોય.

તે તે સંસ્થાનોના જે પરમાણુઓ કહ્યા તે જઘન્ય સમજવા. ઉત્કૃષ્ટા તે ઐમના અનન્ત પરમાણુ છે. વળી બીજા મધ્યમ પરમાણુઓવાળા સંસ્થાનો પણ છે. ૯૮.

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની નિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે કે—

પરિમંડળ, વૃત્ત, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ અને આયત—એમ પાંચ પ્રકારના સંસ્થાનો છે. એમાં પહેલા ચારના ‘ધન’ અને ‘પ્રતર’ એમ બે ભેદ છે, જ્યારે પાંચમાના ‘ધન’, ‘પ્રતર’ અને ‘ત્રેણિ’ એમ ત્રણ ભેદ છે. વળી એ સંસ્થાનોમાં પહેલા શિવાયના ચાર

नव चेव तहा चउरो सत्तावीसा य अट्ट चउरंसे ।
तिगदुगपन्नरसेव य छच्चेव य आयए होंति ॥ १०१ ॥
पणयालाबारसगं तह चेव यं आययंमि संठाणे ।
वीसा चत्तालीसा परिमंडल एय संठाणे ॥ १०२ ॥

पंचमांगे त्वनित्थंस्थं षष्ठं संस्थानमीरितम् ।
पंचभ्योऽपि व्यतिरिक्तं द्वयादिसंयोगसंभवम् ॥ १०३ ॥
संस्थानयोर्द्वयोर्यद्यप्येकद्रव्ये न संभवः ।
तथापि भिन्नभिन्नांशे ते स्यातां दर्विकादिवत् ॥ १०४ ॥
एषु चाल्पाल्પપ્રદેશાવગાહીનિ સ્વભાવતઃ ।
ભૂયાંસ્યલ્પાનિ ભૂયિષ્ટલાંશસ્થાયીનિ તાનિ ચ ॥ ૧૦૫ ॥

‘ઓજપ્રદેશી’ અને ‘યુગ્મપ્રદેશી’ બેઉ છે, જ્યારે પહેલું ફક્ત ‘યુગ્મપ્રદેશી’ છે. આમ હોવાથી (ક) ‘વૃત્ત’ સંસ્થાનના ચાર લેહ થયા અને તે આ પ્રમાણે:—(૧) પાંચપ્રદેશી, (૨) બારપ્રદેશી, (૩) સાતપ્રદેશી અને (૪) બત્રીશપ્રદેશી. (ख) ‘ત્રિકોણ’ સંસ્થાનના પણ ચાર લેહ થયા તે આ પ્રમાણે:—(૧) ત્રણપ્રદેશી, (૨) છ પ્રદેશી, (૩) પાંત્રીશપ્રદેશી અને (૪) ચારપ્રદેશી. (ग) ‘ચતુષ્કોણ’ ના પણ (૧) નવપ્રદેશી, (૨) ચારપ્રદેશી, (૩) સત્યાવીશપ્રદેશી અને (૪) આઠપ્રદેશી—એમ ચાર લેહ થયા. (घ) ‘આયત’ સંસ્થાનના છ લેહ થાય છે:—(૧) ત્રણપ્રદેશી, (૨) બેપ્રદેશી, (૩) પંદરપ્રદેશી, (૪) છ પ્રદેશી, (૫) પીસ્તાલીશપ્રદેશી અને (૬) બારપ્રદેશી. (ङ) ‘પરિમંડળ’ સંસ્થાનના બે લેહ થાય છે અને એમાં એકમાં વીશ અને બીજામાં ત્રાલીશ પ્રદેશો છે. ૧૦૨.

પાંચમા ‘અંગ’ માં તો એમ કહ્યું છે કે પાંચેથી વ્યતિરિક્ત એવું એક છઠું સિદ્ધોત્ત્વ સંસ્થાન છે, અને એ બે કે વિશેષ સંસ્થાનોના સયોગથી થયેલું છે. ૧૦૩.

અગર જો કે એક દ્રવ્યની અદર બે સંસ્થાનો સંલવતા નથી તોપણ કડછી વગેરેની જેમ બે ભિન્નભિન્ન અશોને લઈને એ હોય ખરાં. ૧૦૪.

એમનામાં અલ્પાલ્પ આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહેલાઓની સંખ્યા ઘણી છે; અને ઘણા આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહેલાઓની સંખ્યા થોડી છે. ૧૦૫.

સંસ્થાનમાયતં ષોઢા દ્વિવિધં પરિમંડલમ્ ।

ચતુર્વિધાનિ શેષાણિ સંસ્થાનાનીતિ વિંશતિઃ ॥ ૧૦૬ ॥

इति संस्थानपरीणामः ॥ ૩ ॥

ભેદાલ્પ્યઃ પુદ્ગલપરીણામો ભવતિ પંચધા ।

લ્ખંડપ્રતરભેદૌ દ્વૌ ચૂર્ણિકાભેદ इत्यपि ॥ ૧૦૭ ॥

ભેદોઽનુતટિકાભિલ્પ્યો ભેદ ઉત્કરિકાભિધઃ ।

સ્વરૂપમપ્યથૈતેષાં યથાશ્રુતમથોચ્યતે ॥ ૧૦૮ ॥

લોહલ્ખંડાદિવલ્ખંડભેદો ભવતિ નિશ્ચિતમ્ ।

ભૂર્જપત્રાભ્રપટલાદિવત્ પ્રતરસંજ્ઞિતઃ ॥ ૧૦૯ ॥

સ ભવેચ્ચૂર્ણિકાભેદઃ ત્રિસમૃત્પિણ્ડવત્કિલ ।

ઇત્યુત્ત્વગાદિવદનુતટિકાભેદ इष्यते ॥ ૧૧૦ ॥

ઉત્કીર્ણમાણે પ્રસ્થાદૌ સ સ્યાદુત્કરિકાભિધઃ ।

તટાકાવટવાપ્યાદિષ્વપ્યેવં ભાવ્યતામયમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

દ્રવ્યાણિ ભિદ્યમાનાનિ સ્તોકાન્યુત્કરિકાભિદા ।

પશ્ચાનુપૂર્વ્યાં શેષાણિ સ્યુરનન્તગુણાનિ ચ ॥ ૧૧૨ ॥

એ પ્રમાણે ‘ આયત સંસ્થાન ’ છ પ્રકારનું છે, ‘ પરિમંડળ સંસ્થાન ’ એ પ્રકારનું છે, અને શેષ ત્રણ સંસ્થાનો અગ્ર્યાર પ્રકારનાં છે—એટલે એકંદર ગણનાં વીશ પ્રકારનાં ‘ સંસ્થાન ’ થયાં. ૧૦૬.

એ પ્રમાણે સંસ્થાનપરીણામનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. (૩).

હવે પુદ્ગલના ચોથા પ્રકારના પરિણામ ‘ ભેદ ’ વિષે.

એ ‘ ભેદ ’ પાંચ પ્રકારનો છેઃ (૧) ખંડભેદ, (૨) પ્રતરભેદ, (૩) ચૂર્ણિકાભેદ, (૪) અનુતટિકાભેદ અને (૫) ઉત્કરિકાભેદ. ૧૦૭-૧૦૮.

એમનું સ્વરૂપ સિદ્ધાન્તમા નીચે પ્રમાણે કહ્યું છેઃ—

ખંડભેદ લોખડના ટુકડા જેવો હોય છે. પ્રતરભેદ ભૂર્જપત્ર અને અખરખના પડ જેવો હોય છે. ચૂર્ણિકાભેદ મ્હાતકાનો પિંડ ફેંક્યો હોય એવો હોય છે. અનુતટિકાભેદ ઈંધુ ત્વચા વગેરે જેવો હોય છે અને ઉત્કરિકાભેદ પોપડા ઉખેડ્યા જેવો હોય છે. ૧૦૯-૧૧૧.

ઉત્કરિકાભેદવાળાં ઘણાં થોડાં દ્રવ્યો હોય છે. એની પાછળ પાછળના શેષભેદવાળાં દ્રવ્યો એ કરતાં અનુક્રમે અનન્ત અનંતગણાં છે ૧૧૨.

इति भेदपरीणामः ॥ ४ ॥

वर्णैः परिणतानां तु भेदाः पंच प्ररूपिताः ।

कृष्णनीलारुणपीतशुक्ला इति विभेदतः ॥ ११३ ॥

स्युः कज्जलादिवत्કૃષ્ણા નીલા નીલ્યાદિવન્મતાઃ ।

स्युर्हिङ्गुलादिवद्रक्ताः पीताश्च कांचनादिवत् ॥ ११४ ॥

इति वर्णपरीणामः ॥ ५ ॥

शुक्लाः शंखादिवत् ગન્ધપરિણત્યા તુ તે દ્વિધા ।

पुष्पादिवत्सुरभयो दुर्गन्धा लशुनादिवत् ॥ ११५ ॥ युग्मम् ॥

इति गन्धपरीणामः ॥ ६ ॥

रसैः परिणतास्ते तु प्रकारैः पंचभिर्मताः ।

तिक्तकटुकषायाम्लमधुरा इति भेदतः ॥ ११६ ॥

कोशातक्यादिवत्તિક્તાઃ કટવો નાગરાદિવત્ ।

प्रोक्ता आमकपित्थादिवत् कषायरसांचित्ताः ॥ ११७ ॥

आम्लाकादिवदम्लाः स्युर्मधुराः शर्करादिवत् ।

स्पर्शैः परिणता येऽपि तेषामष्टौ विधा पुनः ॥ ११८ ॥

હવે પુદ્ગળના ‘વર્ણપરિણામ’ વિષે. (૧૫)

વર્ણપરિણામના પાંચ પ્રકાર છે: કૃષ્ણ, નીલ, અરુણ, પીત અને શુક્લ. ૧૧૩.

પુદ્ગળ પરિણમીને કાજળ વગેરે જેવાં કૃષ્ણ થાય, ગળીની જેવાં નીલ થાય, હિંગળોક જેવાં રક્ત થાય, કાચનની જેવાં પીળાં થાય અને શંખ વગેરેની જેવાં શ્વેત પણુ થાય. ૧૧૪-૧૧૫.

હવે છઠો પ્રકાર ગન્ધપરિણામ:—

ગન્ધપરિણતિ બે પ્રકારની છે: (૧) પુદ્ગળો પરિણમીને પુષ્પ વગેરેની જેવા સુગન્ધી થાય અને (૨) લસણ જેવાં દુર્ગન્ધવાળાં પણુ થાય. ૧૧૫.

સાતમો પ્રકાર રસપરિણામ:—

રસપરિણામ પાંચ ભેદ છે. તીખો, કડવો, તુરો, ખાટો, મધુરો. તીખો કોશાતકી જેવો; કડવો નાગરાદિક જેવો; તુરો કાચા કોઠા જેવો; ખાટો આંબલી જેવો અને મધુરો સાકર જેવો. ૧૧૬-૧૧૮.

इति रसपरीणामः ॥ ७ ॥

उष्णशीतो मृदुस्वरो स्निग्धरुक्षो गुरुलघुः ।

उष्णस्पर्शास्तत्र ब्रह्मादिवत् शीता हिमादिवत् ॥ ૧૧૯ ॥

बर्हादिवच्च मृदवः खगश्च प्रस्तरादिवत् ।

स्निग्धा घृतादिवत् ज्ञेया रुक्षा भस्मादिवन्मताः ॥ ૧૨૦ ॥

गुरुस्पर्शपरिणता वज्रादिवत्प्रकीर्तिताः ।

लघुસ્पर्शपरिणता अर्कतुलादिवन्मताः ॥ ૧૨૧ ॥

इति स्पर्शपरीणामः ॥ ૮ ॥

अगुरुलघुपरिणामव्यवस्था चैवम् ।

धूमो લઘુરુપલો ગુરુઃ ઊર્ધ્વાધોગમનશીલનો જ્ઞેયો ।

ગુરુલઘુરનિલસ્તિર્યગમનાદાકાશમગુરુલઘુ ॥ ૧૨૨ ॥

વ્યવહારનશ્ચતુર્થા ભવન્તિ વસ્તુનિ વાદગાળ્યેવ ।

નિશ્ચયતશ્ચાગુરુલઘુ ગુરુલઘુ ચેતિ દ્વિભેદ્યેવ ॥ ૧૨૩ ॥

તત્રાપિ વાદરમટસ્પર્શં દ્રવ્યં રૂપ્યેવ ભવન્તિ ગુરુલઘુકમ્ ।

અગુરુલઘુ ચતુઃસ્પર્શં સૂક્ષ્મં ત્રિયદાયમૂર્તમપિ ॥ ૧૨૪ ॥

આઠમે પ્રકાર સ્પર્શ પરિણામ.—

સ્પર્શપરિણામ આઠ પ્રકાર છે: ઉષ્ણ, શીત, મૃદુ, કર્કશ, સ્નિગ્ધ, લુખો, ભારે અને હળવો.

પુદ્ગળો પરિણમીને અગ્નિ જેવા ઉષ્ણસ્પર્શી, દિમ જેવા શીતસ્પર્શી, પીંછા જેવાં મૃદુસ્પર્શી, પાપાણુ જેવા કર્કશ, ઘૂત વગેરેની જેવા સ્નિગ્ધ, રાખ વગેરે જેવા લુખો, વજ્ર વગેરેની જેવા ભારે અને આકાશના તૂલ જેવા હળવા સ્પર્શવાળા પણ થાય છે. ૧૧૮-૧૨૧.

હવે પુદ્ગળના અગુરુલઘુ પરિણામ વિશે. (૯)

ધમાડો ઉંચે જાય છે માટે ‘લઘુ,’ અને પત્થર નીચે પડે છે માટે ‘ગુરુ’ સમજવો. વાયુની તીછી ગતિ છે માટે એ ગુરુલઘુ છે, વળી આકાશ અગુરુલઘુ છે. ૧૨૨.

બાદર દ્રવ્યો જ વ્યવહારથી ચાર પ્રકારના છે. પણ નિશ્ચયનયે જેજ પ્રકારના દ્રવ્ય કહે છે: (૧) ગુરુલઘુ અને (૨) અગુરુલઘુ ૧૨૩.

એમાં પણ બાદર અષ્ટસ્પર્શી રૂપી દ્રવ્યજ ગુરુલઘુ હોય છે, સૂક્ષ્મ, ચતુઃસ્પર્શી

વૈક્રિયમૌદારિકમપિ તૈજસમાહારકં ચ ગુરુલઘુકમ્ ।

કાર્મણમનોવચાંસિ સોચ્છાસાન્યગુરુલઘુકાનિ ॥ ૧૨૫ ॥

તથોક્તમ્ । નિચ્છયત્રો સઠ્ઠગુરું સઠ્ઠલઘું વા ન વિજ્ઞાણ દઢવમ્ ।

વવહારઓ ડ જુજ્ઞઈ વાયરલ્લંધેસુ નણ્ણેસુ ॥ ૧૨૬ ॥

અગુરુલહુ ચડફાસા અરુવિદઢ્ઠા ય હોંતિ નાયઢ્ઠા ।

સેસા ડ અઢ્ઠફાસા ગુરુલહુઆ નિચ્છયનયસસ ॥ ૧૨૭ ॥

ઓરાલિય વેડઢ્ઠિય આહારગ તેય ગુરુલહૂ દઢ્ઠા ।

કમ્મગમણભાસાઈં ંયાઈં અગુરુલહુઆઈં ॥ ૧૨૮ ॥

ઈતિ ભગવતીવૃત્તૌ ॥

ઈતિ અગુરુલઘુપરીણામઃ ॥ ૯ ॥

વર્ણગન્ધરસસ્પર્શસંસ્થાનૈર્મુખ્યભાવતઃ ।

પ્રત્યેકં ચિન્તિતૈર્ભેદાઃ સ્યુર્ભૂયાંસોઽત્ર તે ત્વમી ॥ ૧૨૯ ॥

ંકસ્યોજ્જ્વલવર્ણસ્ય ઢ્ઠૌ ભેદૌ ગંધભેદતઃ ।

સંસ્થાનૈશ્ચ રસૈશ્ચાપિ પંચ પંચ ભિદો મતાઃ ॥ ૧૩૦ ॥

સ્પર્શૈસ્તથાષ્ટ ભેદાઃ સ્યુરેવમેકસ્ય વિંશતિઃ ।

ઈતીહ પંચભિર્વર્ણૈર્ભેદાનાં શતમાપ્યતે ॥ ૧૩૧ ॥

અને અરૂપી આકાશ વગેરે તો અગુરૂલઘુ છે. વૈક્રિય, ઔદારિક, તૈજસ અને આહારક-આ સર્વ ગુરૂલઘુ છે. જ્યારે ઉચ્છવાસયુક્ત કાર્મણ, મન અને વચન એ અગુરૂલઘુ છે. ૧૨૪-૧૨૫.

શ્રી ભગવતીસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે:—નિશ્ચયથી તો કોઈ દ્રવ્ય સર્વથા ગુરૂ કે સર્વથા લઘુ નથી. પરંતુ વ્યવહારથી બાહર સ્કધોને વિષે તે ઘટે છે. બીજામાં નહિં. ચતુઃસ્પર્શી અરૂપી-દ્રવ્ય અગુરૂલઘુ જાણવાં. શેષ અષ્ટસ્પર્શી દ્રવ્યો નિશ્ચયથી ગુરૂલઘુ છે. ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક અને તૈજસ-દ્રવ્યો ગુરૂલઘુ સમજવાં; અને કાર્મણ દ્રવ્યો તથા મન વચન આદિ અગુરૂલઘુ સમજવાં. ૧૨૬-૧૨૮.

વળી એના, વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ અને સંસ્થાનને પ્રધાનપણે લઈને વિચાર કરીએ તો, બહુ બહુ ભેદ થાય છે. ૧૨૯.

તે આ પ્રમાણે:—એક ઉજ્જ્વળ વર્ણના પુદ્ગળના જ, ગંધને લઈને બે ભેદ થાય,

સંસ્થાનાનાં રસાનાં ચ પ્રાધાન્યેનૈવમિણ્યંતં ।

શતં શતં વિભેદાનાં તતો જાતં શતત્રયમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

સુગન્ધીનાં પંચ પંચ ભેદા વર્ણૈરસંસ્થા ।

સંસ્થાનૈશ્ચાષ્ટ નુ સ્પર્શૈઃ સ્યુસ્ત્રયોવિંશતિસ્તતઃ ॥ ૧૩૩ ॥

દુર્ગન્ધાનામપીત્થં સ્યુસ્ત્રયોવિંશતિરેવ હિ ।

પદ્મચત્વારિંશદુભયયોગે સ્યુર્ગંધજા ઇતિ ॥ ૧૩૪ ॥

શીતસ્પર્શસ્યાપિ ભેદો દ્વૌ મતૌ ગન્ધભેદતઃ ।

સંસ્થાનરસવર્ણૈશ્ચ પંચ પંચ ભિદસ્તથા ॥ ૧૩૫ ॥

શીતસ્યાધિકૃતત્વેન તત્રોણસ્ય ત્વસંભવાત્ ।

ભિદોઽસ્ય શેષૈઃ સ્પર્શૈઃ પદ્મ સ્યુસ્ત્રયોવિંશતિસ્તતઃ ॥ ૧૩૬ ॥

સ્પર્શાનામેવમષ્ટાનાં પ્રત્યેકં ગન્ધયોરપિ ।

ત્રયોવિંશતિભેદત્વાત્ દ્વિશતી ત્રિંશદુત્તરા ॥ ૧૩૭ ॥

એવમેતે પુદ્ગલાનાં ભેદાઃ સર્વે પ્રકીર્તિતાઃ ।

શતાનિ પંચ સત્રિંશાન્યેવમજીવરૂપિણામ્ ॥ ૧૩૮ ॥

સ સ્થાન તથા રસને લઈને પાંચ પાંચ લેદ થાય, તેમજ સ્પર્શને લઈને આઠ લેદ થાય—એટલે કુલ વીશ લેદ થાય. એટલે પાંચ વર્ણુને લઈને $20 \times 4 = 80$ (એકસો) લેદ થાય. એવી જ રીતે સંસ્થાનાના અને સર્વ રસોના પ્રધાનપણુને લઈને પણ એ સો લેદ થાય. એટલે એકંદર ત્રણસો લેદ થયા. ૧૩૦-૧૩૨.

વળી સુગન્ધી પુદ્ગળના, વર્ણુ-રસ અને સંસ્થાનને લઈને પાંચ પાંચ લેદ થાય, અને સ્પર્શને લઈને આઠ લેદ થાય. આ ત્રેવીશ લેદ થયા. એવી જ રીતે દુર્ગન્ધીના પણ ત્રેવીશ લેદ થાય. એટલે બેઉ પ્રકારના લેદોનો સરવાલો $23 + 23$ એટલે ૪૬ થયો. ૧૩૩-૧૩૪.

વળી શીતસ્પર્શવાળાના, ગન્ધપ્રમાણે બે લેદ તથા સંસ્થાન-રસ અને વર્ણુ પ્રમાણે પાંચ પાંચ લેદ થાય. આહિં શીતસ્પર્શની વાત કરી એમા ઉપયુતાનો તો અસંખ્ય હોવાથી બાકી છ સ્પર્શ રહ્યા એના છ લેદ એટલે કુલ $2 + 4 + 4 + 4 + 4 = 20$ લેદ શીતસ્પર્શવાળાના થયા. અને આઠે સ્પર્શ ગણતાં $23 \times 4 = 92$ લેદ થયા. એમાં બે પ્રકારના ગંધવાળાના છે—તાળીશ ઉમેરતાં સરવાળે ૨૩૦ થયા. ૧૩૫-૧૩૭.

(અને ઉપર ત્રણસો લેદ બીજા ગણાવ્યા છે) એ જોતા કુલ ૫૩૦ લેદો અજીવ પુદ્ગળોના થયા. ૧૩૮.

અથ દશમઃ શબ્દપરીણામઃ ।

યોઽસૌ શબ્દપરીણામો દ્વિધા સોઽપિ શુભોઽશુભઃ ।
પુદ્ગલનાં પરીણામા દશાપ્યેવં નિરૂપિતાઃ ॥ ૧૩૯ ॥

ગન્ધદ્રવ્યાદિવદ્વાતાનુકૂલ્યેન પ્રસર્પણાત્ ।
તાદૃશદ્રવ્યવચ્છોત્રોપધાતકતયાઽપિ ચ ॥ ૧૪૦ ॥
ધ્વનેઃ પૌદ્ગલિકત્વં સ્યાદ્યૌક્તિકં યત્તુ કેચન ।
મન્યન્તે વ્યોમગુણતાં તસ્ય તન્નોપયુજ્યતે ॥૧૪૧॥ યુગ્મમ્ ॥
અસ્ય વ્યોમગુણત્વે તુ દૂરાસન્નસ્થશબ્દયોઃ ।
શ્રવણે ન વિશેષઃ સ્યાત્ સર્વગં खलु યન્નમઃ ॥ ૧૪૨ ॥

યથા શબ્દસ્તથા છાયાતપોદ્યોતતમાંસ્યપિ ।
સન્તિ પૌદ્ગલિકાન્યેવેત્યાહુઃ શ્રીજગદીશ્વરાઃ ॥ ૧૪૩ ॥
યદાદર્શાદૌ મુખાદેઃ પ્રતિબિમ્બં નિરીદ્યતે ।
સોઽપિ છાયાપુદ્ગલનાં પરિણામો ન તુ ભ્રમઃ ॥ ૧૪૪ ॥

હવે દશમા ‘ શબ્દપરિણામ ’ વિષે.

આ શબ્દપરિણામ પણ (૧) શુભ અને (૨) અશુભ એમ બે પ્રકારનો છે. ૧૩૯.

એ પ્રમાણે પુદ્ગલના દશે ‘ પરિણામ ’ તું નિરૂપણ કર્યું.

(૧) ગંધપદાર્થોની પેઠે વાયુના અનુકુળપણાને લઈને ફેલાય છે માટે, તેમજ (૨) તાદૃશ પદાર્થોની પેઠે કણ ઉપર ઉપધાત કરે છે માટે શબ્દને પુદ્ગલિક કહેવો એ યોગ્ય જ છે. કેટલાક અન્યદર્શનવાળાઓ એને આકાશગુણવાળો કહે છે—એ યુક્ત નથી. ૧૪૦-૧૪૧.

જો શબ્દને વ્યોમગુણી કહીએ તો નજીકના કે દૂરના શબ્દોને સાંભળવામાં ફેર ન પડે. જો એ કેમકે આકાશ સર્વવ્યાપી છે. પણ ફેર તો પડે જ છે માટે એ (શબ્દ) વ્યોમ-આકાશ-ગુણી નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪૨.

શબ્દની પેઠે, છાયા-તડકો-ઉભાશ અને અંધકાર પણ પૌદ્ગલિક છે એમ શ્રીજિન-લગવાન કહી ગયા છે. ૧૪૩.

દર્પણ વગેરેને વિષે મુખ આદિનું જે પ્રતિબિમ્બ દેખાય છે એપણે છાયારૂપી પુદ્ગલનું પરિણામ જ છે, ભ્રમ નથી. કેમકે ભ્રમ તો જ્ઞાનાન્તર બાહ્ય હોય છે અને આ તો એમ જણાતું

ભ્રમો જ્ઞાનાન્તરવાહ્યઃ સ્યાન્નૈતત્તુ તથેક્ષ્યતે ।

ન ચ ભ્રમઃ સ્યાત્સર્વેષાં યુગપત્પટુચક્ષુષામ્ ॥ ૧૪૫ ॥

સર્વસ્થૂલપદાર્થાનાં તે છાયાપુદ્ગલાઃ પુનઃ ।

સાક્ષાદેવ પ્રતીયન્તે છાયાદર્શનતઃ સ્ફુટાઃ ॥ ૧૪૬ ॥

સર્વં હૈન્દ્રિયકં વસ્તુ ચયાપચયધર્મકમ્ ।

રશ્મિવચ્ચ રશ્મયસ્તુ છાયાપુદ્ગલસંહતિઃ ॥ ૧૪૭ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ ।

સર્વમૈન્દ્રિયકં વસ્તુ સ્થૂલં ચયાપચયધર્મકં રશ્મિવચ્ચેતિ ॥

અવાપ્ય તાદૃક્સામગ્રીં તે છાયાપુદ્ગલાઃ પુનઃ ।

વિચિત્રપરિણામાઃ સ્યુઃ સ્વભાવેન તથોચ્યતે ॥ ૧૪૮ ॥

યદાતપાદિયુક્તે તે ગતા વસ્તુન્યભાસ્વરે ।

તદા સ્વસમ્બન્ધિવસ્ત્વાકારાઃ સ્યુઃ શ્યામરૂપકાઃ ॥ ૧૪૯ ॥

દૃશ્યતે હ્યાતપજ્યોત્સ્નાદીપાલોકાદિયોગતઃ ।

સ્થૂલદ્રવ્યાકૃતિશ્છાયા ભૂમ્યાદૌ શ્યામરૂપિકા ॥ ૧૫૦ ॥

નથી. વળી બધા સારી આંખોવાળાને કંઈ એક સામટો ભ્રમ થાય નહિ. વિશેષ વળી, સર્વ સ્થૂલ પદાર્થોની છાયા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. માટે એ છાયા પુદ્ગલજ છે એમ પ્રતીતિ થાય છે. ૧૪૪-૧૪૬.

વળી સર્વ ઇન્દ્રિયગોચર પદાર્થોનો, કિરણોની પેઠે વધવાઘટવાનો સ્વભાવ જ છે; અને કિરણો છાયાપુદ્ગલોની શ્રેણી છે. શ્રીપત્રવણામાં પણ કહ્યું છે કે—સર્વ ઇન્દ્રિયગોચર બાહ્ય પદાર્થ રશ્મિની પેઠે વૃદ્ધિહીન અનુભવે જ છે.. ૧૪૭.

એ છાયાપુદ્ગલો વળી એવા પ્રકારની સામગ્રી પ્રાપ્ત કરીને સ્વભાવિક રીતે જ વિચિત્ર-પરિણામ પામે છે. ૧૪૮.

એ આ પ્રમાણે:—જ્યારે એ કિરણો આતપ-તડકા-યુક્ત પણ અભાસ્વર વસ્તુઓમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે એઓ પોતાના સમ્બન્ધવાળી વસ્તુઓના આકારવાળા થયા થકા શ્યામ-સ્વરૂપી થાય છે; કેમકે આતપ, જ્યોત્સ્ના, દીપકનો પ્રકાશ વગેરેના યોગથી સ્થૂલપદાર્થની આકૃતિરૂપ છાયા પૃથ્વીપર શ્યામ પડે છે—દેખાય છે. પણ જ્યારે બડ્ગ તથા દર્પણ વગેરે

યદા તુ खड्गादर्शादिभास्वरद्रव्यसंगताः ।

तदा स्युस्ते स्वसंबन्धिद्रव्यवर्णाकृतिस्पृशः ॥ ૧૫૧ ॥

આદર્શાદૌ પ્રતિચ્છાયા યત્પ્રત્યક્ષેણ દૃશ્યતે ।

મૂલવસ્તુસદૃગ્વર્ણાકારાદિભિઃ સમન્વિતા ॥ ૧૫૨ ॥

एषां स्वरूपवैचित्र्यं न चैतन्नोपपद्यते ।

सामग्रीसहकारेण नानावस्था हि पुद्गलाः ॥ ૧૫૩ ॥

યથા દીપાદિસામગ્ર્યા તામસા અપિ પુદ્ગલાઃ ।

પ્રકાશરૂપાઃ સ્યુર્દીપાપગમે તાદૃશાઃ પુનઃ ॥ ૧૫૪ ॥

આતપોચોતયોઃ પૌદ્ગલિકત્વં તુ નિર્વિવાદમ્ ॥

પુદ્ગલત્વં તુ તમસાં શીતસ્પર્શતયા સ્ફુટમ્ ।

નીલં ચલત્યન્ધકારમિત્યાદિપ્રત્યયાદપિ ॥ ૧૫૫ ॥

યાશ્ચાપ્રતીઘાતિતાયાઃ પરોક્તાઃ પ્રતિયુક્તયઃ ।

તાસ્તુ દીપપ્રકાશાદિપ્રતિબન્ધિપરાહતાઃ ॥ ૧૫૬ ॥

इति उपरम्यते । विस्तरात्तदर्थिना रत्नाकरावतारिकादयो विलोक्याः ॥

ભાસ્વર પદાર્થોના સંબંધ થાય છે ત્યારે તે કિરણો પોતાના સંબંધવાળા દ્રવ્યના વર્ણ તથા આકૃતિને ધારણ કરે છે; કેમકે દર્પણ વગેરેમાં મૂળવસ્તુપ્રમાણેના વર્ણ અને આકૃતિવાળી પ્રતિચ્છાયા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. ૧૪૯-૧૫૨.

એઓના સ્વરૂપની આ વિચિત્રતા લેશ પણ અયુક્ત નથી કેમકે સામગ્રીના સહકારથી પુદ્ગલો વિવિધ અવસ્થા પામેજ છે; જેમકે દીપકની હાજરીમાં અંધકારના પુદ્ગલો પણ પ્રકાશરૂપ થાય છે, અને દીવો ગયો કે પાછાં હતાં એવાં ને એવાં થઈ જાય છે. ૧૫૩-૧૫૪.

તડકો અને ઉભાશ એ બે તો નિઃશંકપણે પુદ્ગલજ છે.

વળી અંધકાર એક પૌદ્ગલિક વસ્તુ છે એ તો એના શીતસ્પર્શથી જ ખુદલું છે. અથવા શ્યામ અંધકાર આદિ છે ઇત્યાદિ પ્રત્યયને લઈને પણ એ વાત ચોક્કસ ઠરે છે. ૧૫૫.

અહિં અન્યદર્શનવાળાઓએ અપ્રતિઘાતિત્વ આદિ જે પ્રતિયુક્તિઓ કહેલી છે એનું તો દીપકના પ્રકાશ વગેરેની ‘ સામી દલીલ ’ થી ખંડન થઈ જ જાય છે. ૧૫૬.

આ સંબંધમાં - વિસ્તાર છે તે જાણવો હોય એણે રત્નાકરાવતારિકા વગેરે ગ્રંથો જોવા.

इति पुद्गलतत्त्वमागमे

गदितं यत्किल तत्त्वदर्शिभिः ।

तदनूदितमत्र मद्गिरा

गुह्येव प्रतिशब्दितस्पृशा ॥ १५७ ॥

विश्वाश्चर्यदकीર્तिकીर्त्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रान्तिष-

द्रાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।

काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे

સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્થસુભગઃ પૂર્ણોયમેકાદશઃ ॥ ૧૫૮ ॥

इति एकादशः सर्गः ।

इति श्रीलोकप्रकाशस्यायं प्रथमो द्रव्यलोकप्रकाशः

આ. શ્રી. ચંદ્રસાગર સૂરીશ્વરસમાપ્તઃ ॥

જ્ઞાન વાણી, અન્ય નં. —

તત્ત્વદર્શી પુરૂષોએ આગમને વિષે પુદ્ગલતત્ત્વ ઉપર જે વિવેચન કર્યું છે એ વિવેચનને અનુસરીને મેં, શબ્દેશબ્દનો પ્રતિધ્વનિ પાડનારી શુદ્ધ જેવી મારી વાણીમાં સર્વ કંઈ કહ્યું છે. ૧૫૭.

ત્રણલોકને આશ્ચર્યચક્રિત કરનારી કીર્તિના ધણી શ્રીમદ્ કીર્તિવિજયઉપાધ્યાયના અન્તે-વાસી તથા પિતા-તેજપાણશેઠ અને માતા-રાજશ્રીના કુલદીપક શ્રી વિનયવિજયે જે આ જગતના નિશ્ચિત તત્ત્વોને દીપકની જેમ અજવાળામાં લાવનાર કાવ્યગ્રંથ રચ્યો છે તેનો, અંદરથી નીકળતા અનેક ઉત્તમ અર્થવાણો અગ્યારમો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો. ૧૫૮.

અગ્યારમો સર્ગ સમાપ્ત.

શ્રી લોકપ્રકાશનો પહેલો ભાગ “ દ્રવ્યલોકપ્રકાશ ”

સંપૂર્ણ.

શ્રી આગમોદય સમિતિ તરફથી હાલ મળતાં ગ્રંથો.

નિરયાવલીસૂત્ર સટીક.	૦-૧૨-૦
વિચારસાર પ્રકરણ છાયા સહિત			૦-૮-૦
વિશેષાવશ્યક ગાથા વિષયાકારાદિ ક્રમ.	૦-૫-૦
ગચ્છાચાર પચન્નો સટીક.		૦-૬-૦
ધર્મખિંડુ પ્રકરણ સટીક.		૦-૧૨-૦
વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય મૂલ તથા ટીકાનું ગુજરાતી ભાષાંતર				
ભાગ ૧ લો.	૨-૦-૦
નંદીસૂત્ર સટીક (આવૃત્તિ બીજી)	૨-૪-૦
અનુયોગદ્વારસૂત્ર સટીક.	૨-૮-૦
રાયપસેણીસૂત્ર સટીક.	૧-૮-૦
જૈન ફીલોસોફી અંગ્રેજી	૧-૦-૦
યોગ , ,	૦-૧૪-૦
કર્મ , ,	૦-૧૨-૦
પંચસંગ્રહ	(પ્રેસમાં)
વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય મૂળ તથા ટીકાનું ગુજરાતી				
ભાષાંતર ભાગ ૨ જો.		(, ,)
આચારપ્રદીપ	(, ,)
વીર તથા નેમિલક્ષ્મી	(, ,)
સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા શોભનમુનિવર્ય પ્રણીત ભાષાંતર સાથે				(, ,)
સદર સંસ્કૃત ટીકાઓ સહિત		(, ,)
ચતુર્વિંશતિ જિન સ્તુતિ શ્રી અર્યભટ્ટ સૂરિકૃત ટીકા ભાષાંતર				
તથા વિવેચન સહિત.	(, ,)
જિનાનંદ સ્તુતિ	(, ,)
લોક પ્રકાશનો પ્રથમ દ્રવ્યલોક પ્રકાશ મૂળ તથા ગુજરાતી				
ભાષાંતર સહિત	આજ ગ્રંથ

દે. લા. પુ. ફંડ તથા આ. સમિતિના ક્ષાર્ક.

માસ્ટર વિજયચંદ મોહનલાલ શાહ.

શેઠ, દે. લા. જૈનધર્મશાલા, ગોપીપુરા,

સુરત—SURAT.

શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુ. ફંડ તરફથી હાલ મલતા ગ્રંથો.

અંક	મૂલ્ય
૩૦ આનંદ કાવ્ય મ. મૌકિતક ૪ મુ.	૦-૧૨-૦
૩૨ ... ૫ મુ.	૦-૧૦-૦
૪૩ ૬ મુ.	૦-૧૨-૦
૪૮ શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્રવૃત્તિ	૨-૦-૦
૫૧ સેનપ્રશ્ન. (પ્રશ્નોત્તર રત્નાકર.)	૧-૦-૦
૫૩ આવશ્યક ટીપ્પન. ...	૧-૧૨-૦
૫૪ જંબુદ્વીપ પ્રજ્ઞાપ્તિ સટીક ઉત્તરાર્ધ.	૨-૦-૦
૫૬ શ્રીપાલચરિત્ર સંસ્કૃત	૦-૧૪-૦
૫૭ સુકતસુકતાવલી	૨-૦-૦
૫૮ પ્રવચન સારોદ્ધાર સટીક પૂર્વાર્ધ. .	૩-૦-૦
૫૯ તંદુલવેચાલીય પચન્નો સટીક. .	૧-૮-૦
૬૦ વિંશતિસ્થાનક ચરિત પદ્યબદ્ધ	૧-૦-૦
૬૧ કદંબસૂત્રસુબોધિકા. .	૨-૦-૦
૬૨ સુબોધા સામાચારી.	૦-૮-૦
૬૩ શ્રીપાલચરિત્ર પ્રાકૃત સાવચૂર્ણિ. .	૧-૪-૦
૬૪ પ્રવચન સારોદ્ધાર સટીક ઉત્તરાર્ધ. .	૪-૦-૦
૬૫ શ્રી લોકપ્રકાશ પ્રથમો દ્રવ્યલોક પ્રકાશ મૂલમાત્ર	૨-૦-૦
૬૬ આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌકિતક ૭ મુ. ..	(પ્રેસમાં)
૬૭ તત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ૫ અધ્યાય-પ્રથમ વિભાગે	૬-૦-૦
૬૮ શ્રી નવપદ લઘુવૃત્તિ	(પ્રેસમાં)
૬૯ આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌ. ૮ મુ.	(, ,)
૭૦ વિચારરત્નાકર	(, ,)
૭૧ નવપદ પ્રકરણ	(, ,)

દે. લા. પુ. ફંડ તથા આ. સમિતિના કાર્ક

માસ્ટર વિજયચંદ મોહનલાલ શાહ.

શેઠ દે. લા. જૈનધર્મશાળા, ગોપીપુરા,

સુરત—SURAT.

